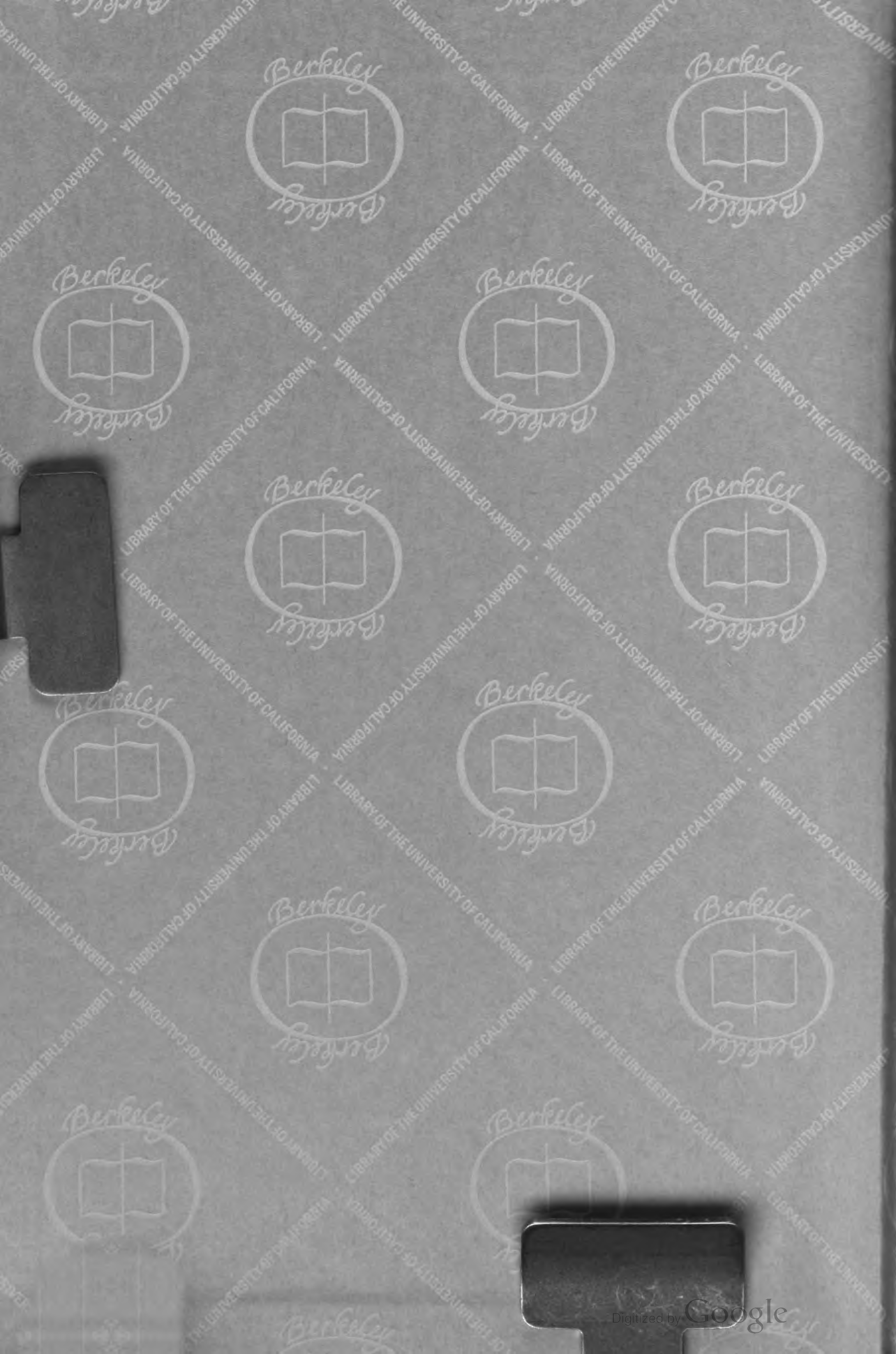

Berkeley
LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

IZ SADRŽAJA

1971

7–8

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.
SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 50 dinara.
Za inostranstvo 8 USA dolara.
Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:
SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 608-1-270-1, poštanski fah 233.
Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Rukopisi se ne vraćaju.
Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Štampa: Grafičko preduzeće »Prosveta«, Beograd, Đure Đakovića 21.

PROLETERI SVIH ZEMALJA, UJEDINITE SE!

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

GODINA XIV 1971 BROJ 7-8

SADRŽAJ

СОДЕРЖАНИЕ

СТУДИИ И СТАТЬИ

ПРИЛОЖЕНИЯ

ОБОЗРЕНИЯ

РЕЦЕНЗИИ

CONTENTS

STUDIES AND ARTICLES

CONTRIBUTIONS

COMMENTS

REVIEWS

Studije i članci

Živojin Rakočević

„TEHNOSTRUKTURA“ I PREDUZETNIŠTVO U FUNKCIJI SAMOUPRAVLJANJA I NOVE TEHNOLOGIJE

Progresivno rasprostiranje *novog* svetskog tržišta (posle velike svetske ekonomske krize od 1929—1933) i kolosalno takmičenje među industrijski razvijenim nacijama da se dočepaju sve značajnije tehnološke rente, to jest relativno trajnih i izdašnih sinekura što ih pruža ekonomska eksploatacija nove tehnologije, ubrzali su i pooštrili ranije započeti proces raspadanja starog privatno-kapitalističkog sistema robne proizvodnje i njemu odgovarajućeg privatnog preduzeća. Dok je raniji istorijski razvitak trgovine i trgovinskog kapitala ubrzavao transformaciju materijalne proizvodnje u smislu prometne vrednosti („proizvodnje vrednosti“) i svetskog novca, to jest u pravcu kosmopolitizacije proizvodnje i kapitala, dotle *novo* svetsko tržište kreditnog kapitala i materijalnog kapitala kao robe sui generis, odnosno tržišta nacionalnih konvertibilnih valuta i najrazličitijih vrednosnica; zatim, tržišta tehničko-tehnoloških inovacija, različitih proizvodnih i kameralističkih usluga (engineering, management, marketing itd.), deluje rastvorno na zatečene organizacione oblike proizvodnje i prometa u smislu postepenog ograničenja ili negacije ekonomskih i tehnoloških funkcija inokosnog i državno-kapitalističkog preduzeća. Naravno, ti su procesi rastvaranja, raspadanja, u nečemu i različiti; jer, različite su njihove osnovne materijalne i društvene pretpostavke, sadržaj, vremenske funkcije, rezultati i intenzitet tog razlaganja.

Najkraće rečeno, kod privatnog preduzeća ti erozivni procesi pogađaju pre svega ono ranije „normalno“ kretanje profitne stope (pf') i tradicionalnu i tako reći funkcionalnu zavisnost cene rada (cr) od kretanja novčane i stvarne akumulacije (am), a državna preduzeća, pa i neke nacionalizovane grane „infrastrukture“, već danas, upravo usled te erozije, apsolutno dolaze u pitanje, odnosno relativno zaostaju — zbog njihove jednostrane orijentacije na upotrebnu vrednost i zbog njihovog nerentabilnog, „non-profit“ poslovanja.

Rečeni (specifični) procesi rastvaranja zavise od relativne čvrstine i unutrašnjeg sklopa, strukture, onih proizvodnih organizama, dok sami rezultati tih erozivnih procesa nisu unapred tačno predvidljivi, niti pak uvek zavise od onih spoljašnjih svetskih ekonomskih sila i kretanja.

Da bi se razumela „interakcija", uzajamno delovanje rečenih sila, respective erozivnih procesa i glavnih rezultata; osnovnih ekonomskih i uopšte socijalnih posledica razvitka novog tržišta i nove tehnologije, to jest rapidnog tehnološkog progresa u svetu, potrebno je kritički proniknuti u „unutrašnju fiziologiju" moderne materijalne proizvodnje („proizvodnje vrednosti"), to jest u složenu tehnološko-ekonomsku strukturu i različite funkcionalne oblike modernog preduzeća (akcionarsko društvo, industrijska korporacija, finansijski konzorcijum, multinacionalna kompanija itd.). Naravno, i u *genezu preduzetništva,* — s obzirom na sve važniju ulogu koju igra „rad vrhovnog nadzora", koordinacije i upravljanja, to jest rad menadžera, u različitim kombinovanim procesima proizvodnje i prometa.

Problem koji stoji pred nama deluje na prvi pogled veoma zamršeno i tajanstveno. Možda čak i nestvarno, — kao neki „fantom-problem". Ali na njegovo stvarno prisustvo ne upozoravaju danas samo teoretičari „tehnostrukture" i neki moderni ekonomisti — zastupnici opšte privredne ekspanzije i tehnološkog progresa — već i brojni sociolozi i politikolozi koji svraćaju našu pažnju na realne i čisto potencijalne socijalne i političke implikacije i opasnosti tendencije „tehnostrukture" i menadžerstva.

ASOCIJACIJA KAPITALA KAO MOMENAT U PROCESU TRANSFORMACIJE OPŠTE PROFITNE STOPE (ppf')

U svojoj genijalnoj skici i fragmentarnim razmišljanjima o stvarnoj „ulozi kredita u kapitalističkoj proizvodnji" Karl Marks ističe inicijalnu ulogu kredita (naravno, i celokupnog novčano-kreditnog i bankarskog sistema) u procesu obrazovanja akcionarskih društava, — tih istinskih preteča modernih oblika asocijacije kapitala. Osim toga, i pre toga, kredit je enormno doprineo izjednačavanju individualnih pf' u ppf' i time samo jako podvukao otuđeni i kosmopolitski karakter privatnog kapitala i kapitalističkog načina proizvodnje.

Izjednačenje individualnih pf' u ppf', a zatim i burna redukcija ppf' na neku promenljivu kamatu (dividendu) u akcionarskim preduzećima „kao društvenim preduzećima u suprotnosti prema privatnim preduzećima" (K. Marks) nije samo delo kredita već i odgovarajućeg tehnološkog progresa, to jest razvitka materijalnih proizvodnih snaga; koji razvitak je, sa svoje strane, nužno zahtevao nove društvene organizacione oblike proizvodnje i nove ekonomske odnose i kategorije u reproduktivnoj sferi i prometnom procesu društvenog kapitala. Akcionarska društva nisu samo „odmanipulisala" ppf' i trajno i nedvosmisleno razdvojila kapital-funkciju od kapital-svojine, već su i radnikovu cr učinila manje zavisnom od procesa interne akumulacije. Pored toga, ta su krupna i tehnološki najrazvijenija društvena preduzeća u praksu interne raspodele brutto profita inaugurisala i menadžersku platu (specijalnu cr) i otvorila proces stvaranja veoma važnog tržišta visokostručnog menadžerskog rada, — s nizom ozbiljnih ekonomsko-političkih implikacija.

Na taj način promenljivoj kamati (dividendi) ostavljena je samo funkcija „izražavanja oplodnje vrednosti novčanog kapitala“ pretvorenog u akcijski, to jest pretežno *fiktivni* kapital, bez ikakvih povratnih, remetećih uticaja na sam tok reprodukcije stvarnog akcijskog kapitala (reprodukciju AD). Osim toga, ta kamata ima i čisto anticipativan karakter; njeno buduće kretanje se različito predviđa, procenjuje; a te okolnosti, dopunjene njenom vezom i suprotnošću prema eskontnoj stopi (ključnoj kamatnoj stopi), opisuju poznati proces *kapitalizacije* periodičkih i prenosivih promenljivih prinosa koje odbacuju ta preduzeća; to jest sačinjavaju unutrašnje momente u procesu obrazovanja i kretanja fiktivnog kapitala.

Ali isti taj proces rastavio je i sam rad, to jest proizvodne radnike (uključujući tu i menadžere) od svojine na sredstvima za proizvodnju (sp) i na višku vrednosti (m). „Ovaj rezultat najvišeg razvitka kapitalističke proizvodnje predstavlja nužnu *prolaznu* tačku za ponovno pretvaranje kapitala u svojinu proizvođača, ali ne više kao privatnu svojinu izdvojenih proizvođača, nego kao svojinu njih kao *udruženih,* kao *neposredno društvenu svojinu*“ (K. Marks, *Kapital* III, odeljak o kamatonosnom kapitalu). Ono što na ovom mestu treba naročito istaći jeste neporeciva činjenica da se razvitak asocijacije kapitala nije zaustavio na toj tački koju je Marks teorijski fiksirao; ne ni na kasnijim stupnjevima i tačkama prelaza između akcijskog i finansijskog kapitala, koje je uočio i naučno obrazložio Rudolf Hilferding. „Odmanipulisana“ ppf'; ili, po R. Hilferdingu, trajno „otkupljena“ i de facto *unapred* ekonomski realizovana ppf' posredstvom mehanizma takozvane osnivačke dobiti[1] unela je bitne promene u ceo red ekonomskih veličina. Osim napred pomenute specijalne menadžerske cr, i relativizacije odnosa između cr i am, u kasnijim razvijenijim oblicima asocijacije kapitala; na primer, u „zrelim industrijskim korporacijama“, dolazi do pojave prave disperzije u ekonomskoj realizaciji svojine (ili samo odnosa raspolaganja) na *„minulom radu“,* — što je stvorilo sasvim realnu ekonomsku podlogu i za takozvanu participaciju, različite oblike „stimulativnog vezivanja radnika za opšti tehnološki i ekonomski prosperitet korporacije“ i neke nove forme zdravstvenog i penzionog osiguranja radnika. Pored toga, i ne kao manje važan elemenat, tu spada i novi, socijalizovan način obrazovanja stručne radne snage, čiji troškovi na ovaj ili onaj način padaju na teret

[1] U ovoj tački je, što je poznato, R. Hilferding „ispravljao i razvijao Marksa“ u tumačenju akcijskog kapitala, stavljajući naročiti naglasak na okolnost da su sve brojnija akcionarska društva, u najrazličitijim granama industrije, trgovine i bankarstva, i sama pretendovala da svoj reproduktivni kapital oplođuju po ppf'. Zbog toga, samom logikom stvari, proces obrazovanja AD i razvijanje i širenje sistema akcija (ovaj poslednji pretpostavlja egzistenciju efikasnih novčanih tržišta, efektnih berzi i razgranat novčano-kreditni i bankarski sistem) olakšavaju opštu napetost u pogledu oplodnje privatnog kapitala i deluju nasuprot tendencijskom padu ppf'. To znači da ovi procesi deluju, u krajnjem rezultatu analize, u smislu neutralizacije ili relativizacije suprotnih uticaja na ppf', koji dolaze sa strane tehnološkog progresa i stalno rastućeg organskog sastava kapitala; naravno, srazmerno relativnoj veličini akcijskog kapitala u strukturi društvenog kapitala.

brutto pf date korporacije; odnosno za njihov iznos unapred se povećava cr, — što sa svoje strane doprinosi poznatom fenomenu „neelastičnosti donje granice najamnine".

Ova skica složenih reverzibilnih procesa na neuralgičnoj relaciji između kredita i „tehnostrukture" ne bi bila potpuna ukoliko ne bismo ukazali i na neke suprotne, negativne efekte te „interakcije". Pre svega, na sistematsku inflaciju koja ima i svoje važne novčano-kreditne korene i impulse. I na neka zastranjivanja u samoj praksi i teoriji „tehnostrukture" u smislu prenaglašavanja njenog (sada još samo pretežno potencijalnog, apstrakno mogućeg) antirobnog i antitržišnog karaktera. Ona prva primedba odnosi se na delimično i povremeno praktično obezvređivanje svih onih promena u „osnovnom redu ekonomskih veličina", i izmenjene odnose tečnog i minulog rada, a o ovoj poslednjoj biće više reči u poslednjem delu ovog članka.

PROMENE U EKONOMIJI RADA

U uporednoj analizi privatnog i akcionarskog preduzeća nezaobilazne su i brojne prednosti ovog poslednjeg u pogledu ekonomije u primeni postojanog kapitala (c); naročito, stalnog dela c. Ne samo što se ekonomija u primeni c (= materijalnog minulog rada) ne pojavljuje više kao apsolutno tuđa sila prema radnicima, prema čijem kretanju bi se oni, kao ranije, ravnodušno i nezainteresovano odnosili, već ta ekonomija sada *unapred* računa i s kretanjem proizvodnosti rada u svakom drugom preduzeću; na primer, korporacija X računa ozbiljno sa svakim pozitivnim napretkom u tehnologiji, odnosno proizvodnosti rada korporacije Y koja joj liferuje elemente stalnog c, kao i s opštim transferom i difuzijom tehničko-tehnoloških inovacija. Prometni proces; naročito, veoma zamršeno, enormno otuđeno i nepredvidljivo kretanje svetskog kreditnog kapitala i „investicionog novca", to jest realna kretanja na takozvanim otvorenim novčanim tržištima u svetu, nisu više u stanju da takvim svojim vlastitim kretanjem prikriju onu kardinalnu činjenicu u vezi s kretanjem produktivnosti rada i ekonomske oplodnje, realizacije, svojine na minulom radu. Društveni karakter te opšte veze u kretanju proizvodnosti rada podupire danas i sve upadljivija tesna povezanost nauke i privatne industrije, — čime je uglavnom praktično savladan njihov raniji antagonizam. U tom procesu veoma važnu ulogu igra i savremena država, — koja specijalnim merama podstiče naučna istraživanja i snosi značajan deo troškova u vezi s proizvodnom aplikacijom tehničkih pronalazaka i naučnih otkrića.

Ekonomija u primeni sp u privatnom preduzeću unutrašnje je svojstvo samog privatnog kapitala, perenirajuće robne vrednosti. Konkurencija i povremene revolucije vrednosti (krize, recesije) prisiljavaju na ekonomiju u svim elementima stalnog i prometnog c. Redukcija troškova proizvodnje rezultanta je, rezime, i unutrašnjih i spoljnih ekonomskih sila. Takva kretanja ekonomije rada stavljaju radnika u položaj „da

bude potpuno ravnodušan, udaljen i tuđ prema uslovima ostvarenja svog vlastitog rada" (K. Marks). Jedino u sferi raspodele, u jednom specijalnom slučaju „najamnine po komadu", radnici pružaju žilav otpor svakom pokušaju kapitalista da smanje tu najamninu; čime indirektno nastoje da udare vlastiti porez na dati tehnološki progres, to jest na povećanu delotvornost minulog rada. Nasuprot tome, u akcionarskim društvima i velikim industrijskim korporacijama; ukratko, u uslovima „tehnostrukture", ta ravnodušnost radnika postepeno iščezava i ustupa mesto realnim interesima i motivima da se zadrži postojeća ili osvoji nova složenija funkcija, odnosno „radno mesto" u kombinovanom procesu rada, da se makar i minimalno učestvuje u raspodeli brutto profita, odnosno dividendne mase, poboljša socijalna sigurnost itd. Pri svemu tome, najvažniju ulogu ne igra poznata praksa kupovine akcija od strane radnika ili automatsko sticanje prava da se poseduju akcije vlastite korporacije, — već vreme provedeno u njoj ili respektivna visina cr, odnosno složenost date proizvodne funkcije. Uobičajeni izraz za posedovanje akcija od strane radnika na Zapadu je „narodni kapitalizam"; ali taj izraz — pored toga što skriva klasnu suštinu rečenih odnosa i prakse i što predstavlja jednu od „savršenih kontradikcija" ekonomske i političke teorije na Zapadu — direktno protivreči iskustvu i teži da prećutno devalvira onaj pozitivni napredak u pravcu *asocijacije rada*, — inače oprezno nazvan „participacija".[2]

Tako stvari stoje s minulim radom; a s živim, tečnim? U privatnom preduzeću ekonomiše se *direktno* proizvodno primenjivanim živim radom. Teži se tome da se taj rad svede na krajnji minimum ili čak praktično eliminiše (naravno, samo u retkim i izolovanim slučajevima potpuno automatizovanih fabrika); s tim što na takozvanom makrodruštvenom planu postoji zajednički interes kapitalista da unajmljuju što je moguće više proizvodnih radnika i iz njih isceđuju što više neplaćenog rada. Pored toga, u ovakvom kretanju ekonomije živim radom veliku ulogu igra ranije pomenuta funkcionalna zavisnost cr od apsolutne i relativne veličine am. S tendencijom „tehnostrukture", međutim, stalno raste uloga *indirektnih* metoda u ekonomiji živim radom. Pošto je „tehnostruktura" na sebi svojstven način aktivirala ranije samo latentno postojeće proizvodne sile živog rada, — oplemenjujući tradicionalnu cr

[2] Asocijacija rada, iako se javlja u početnim oblicima, jeste pravi izraz, objektivna društveno-ekonomska osnova na kojoj se razvija političko-sindikalni pokret u savremenom kapitalizmu, razni oblici saodlučivanja, participacije radnika u upravljanju i deobi brutto profita, makar i u minimalnim razmerama. Realni ekonomski interes radnika da se ekonomiše minulim radom i u modernom kapitalističkom preduzeću jeste, subjektivno, izraz težnji da se koliko-toliko obezbedi socijalna sigurnost, a, objektivno, to je neka vrsta anticipacije socijalizacije privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju. Efekti te povećane ekonomije rada se, istina, ne izražavaju uvek u direktnom povećanju cene rada, bar ne u srazmeri sa stvarnim povećanjem akumulacije koje se na taj način vrši, ali, indirektno, to se ipak odražava na povećanu radnikovu socijalnu sigurnost, bilo da se ti efekti koriste za povećano samofinansiranje, odnosno proširenu reprodukciju u okviru samog preduzeća, bilo da ih država „zahvata" i upotrebljava za takozvanu opštu potrošnju.

novim značajnim entitetom nezavisno promenljive ekonomske veličine (makar sada još u sasvim skromnim razmerama i početnim funkcionalnim oblicima) i svojstvom „oportunitetnog troška“ (cr kao anticipativni sastavni deo troškova proizvodnje date korporacije i cr kao novčana dohodak-vrednost u rukama radnika količinski se više ne podudaraju jer na kraju procesa proizvodnje, odnosno procesa tržišne realizacije, dolaze do izražaja elementi ekstrastimulacije) — to se na takvom društvenom tlu u sasvim novoj svetlosti javljaju problemi socijalne sigurnosti radnika i njihovog životnog standarda. Delovanje „tehnostrukture“ prenelo se i na oblast takozvanih kolektivnih ugovora o najamnini koji se oslanjaju na službene statistike o kretanju cena različitih roba i usluga, najamnina, troškova života, društvene produktivnosti rada i drugih ekonomskih veličina relevantnih za otkrivanje (dijagnozu) i kvantifikaciju odnosa ppf' i cr; to jest, u krajnjem rezultatu analize, za odnose živog i minulog rada. Ti indirektni metodi ekonomije živim radom sačinjavaju važne elemente i u „politici dohotka“ i politici „pune zaposlenosti“.

U napred skiciranoj uporednoj analizi ekonomije rada zavređivale bi našu pažnju i nastale promene u ekonomiji u primeni opštih materijalnih činilaca ili pretpostavki društvenog rada. Ta se ekonomija odnosi na takozvane infrastrukturne grane privrede (javni saobraćaj, energetika, glavni izvori sirovina, odnosno ekstraktivna industrija itd.), na sferu novca i kredita, različite metode skraćivanja troškova proizvodnje putem opšte i tako reći besplatne primene nauke na industriju, to jest relativno jevtine eksploatacije različitih tehničkih pronalazaka i naučnih otkrića itd. No, okviri članka ne dopuštaju da se bliže uđe i u ta pitanja.

TRANSFORMACIJA FINANSIJSKOG KAPITALA U „TEHNOSTRUKTURU“

U svojoj knjizi *The New Industrial State* K. Galbraith kaže: „Pojedinci imaju dušu; za korporacije svako zna da su bez duše. Preduzetnik — to individualističko, nemirno biće puno vizija, hrabrosti i petlje — jedini je junak u delima što ih pišu naši ekonomisti; velike poslovne organizacije ne izazivaju slično divljenje“ (VI, Tehnostruktura). Ali taj spiritus movens privatnog kapitala nikako nije i njegov presudan činilac. S razvitkom akcionarskih društava; i, kasnije, s tendencijom stapanja, srastanja industrijskog, trgovačkog i bankovnog kapitala u različitim funkcionalnim i egzistencijalnim formama *finansijskog kapitala,* taj je oživljavajući duh laissez-faire privatne ekonomije sve više slabio i odstupao pred modernim preduzetništvom (management-om i marketing-om).

„Industrijski sistem zrelih korporacija“ i takozvana tehnostruktura jesu krajnje konsekvencije tendencije nove tehnologije i procesa pretvaranja klasičnog industrijskog kredita u fiktivni kapital, respective kombinovani sistem akcija i „investicionog novca“, čije se kretanje od-

vija i reguliše na efektnim berzama i takozvanim otvorenim novčanim tržištima.

Posmatrane s jednog specijalnog ekonomsko-političkog stanovišta, velike korporacije i „tehnostruktura" jesu pozitivno razrešenje jedne prastare unutrašnje *kontradikcije kapitala* (kao perenirajuće i „samoregulišuće" robne vrednosti): S akumulacijom kapitala raste njegova koncentracija, to jest relativna zasićenost, — koja se ispoljava u tendencijski padajućoj opštoj profitnoj stopi (ppf') ili „smanjenoj graničnoj efikasnosti kapitala" (Dž. M. Kejnz); ispod neke u stvarnosti uvek različito date kritične tačke, to jest ispod „granične efikasnosti kapitala" potpuno otkazuje mehanizam ppf' i razvitak tehnologije (= materijalnih proizvodnih snaga datog društva) s te strane apsolutno dolazi u pitanje. U tom slučaju moguća su dva izlaza, praktična rešenja: prvo, relativna zasićenost kapitala prelazi u apsolutnu, to jest nastupa *kriza* hiperprodukcije s katastrofalnim padovima prodajnih cena („revolucijom cenâ"); a ta — za društvene prilike pre „velikog sloma" od 1929—1933. tako karakteristična i krajnje uznemirujuća — „revolucija vrednosti" povratnom reakcijom deluje na reproduktivnu sferu tako što ona najsposobnija preduzeća prisiljava da putem tehnoloških inovacija bitno smanjuju svoje troškove proizvodnje i povećaju kompetetivnost; i, drugo, umesto ppf' proizvodnju tada reguliše ranije pomenuta promenljiva kamatna stopa (takozvana dividenda), to jest nastaje „asocijacija kapitalâ" ili „ukidanje privatne svojine u granicama samog kapitalističkog načina proizvodnje" (K. Marks). U različitim konstrukcijama takozvanog finansijskog kapitala (u smislu teorije Rudolfa Hilferdinga), — u kartelima, trustovima, koncernima i modernim korporacijama enormno smanjenu ppf' uveliko rekompenzira *masa* profita.

Raspravljati dalje i dublje u gore označenom smislu znači uzeti u obzir celokupno dosadašnje učenje o *istorijskom elementu* u razvitku kapitala kao relativno osamostaljene i *otuđene* društvene moći, — uporedo *s kritičkom istorijom tehnologije*, koja tek u naše vreme doživljava svoj puni procvat. „Protivrečnost između opšte društvene moći u koju se pretvara kapital, i privatne moći pojedinačnih kapitalista nad tim društvenim uslovima proizvodnje — kaže K. Marks — razvija se sve upadljivije i uključuje razrešenje tog odnosa time što u isto vreme uključuje izgrađivanje uslova proizvodnje u opšte, zajedničke, društvene uslove proizvodnje. Ovo izgrađivanje dato je razvitkom proizvodnih snaga pod kapitalističkom proizvodnjom i putem i načinom na koji se taj razvitak vrši.[3] Kasni razvitak akcionarskih društava, finansijskog kapitala, monopolskih i oligopolskih ekonomskih struktura; i, naročito, sadašnji razvitak korporacijskog kapitala, kao da u svemu bitnom potvrđuju ova naučna predviđanja velikog ekonomskog mislioca i utemeljivača moderne kritičke istorije tehnologije.

[3] K. Marks, *Kapital* III, str. 228.

POSREDNI PUTEVI, METODI I POMOĆNA SREDSTVA U PROCESU OSTVARIVANJA „SLOBODNE ASOCIJACIJE RADA“. TAKOZVANA ZAJEDNIČKA ULAGANJA KAO MERA UČVRŠĆENJA „UDRUŽENOG RADA“ (ODNOSÂ SAMOUPRAVLJANJA)

Napred smo istakli da se rapidni razvitak nove tehnologije (elektronike i elektronskih računara, petrohemije, biohemije, mašinstva, „informacionih i upravljačkih sistema“, ukratko, „visoke tehnologije“, — kako te tendencije u razvitku modernih proizvodnih snaga nazivaju neki eksperti na Zapadu) vrši pod snažnim pritiskom relativne zasićenosti kapitala i neelastičnog kretanja cene rada (najamnine). Relativna nepokretnost, tromost tih i nekih drugih ekonomskih kategorija i odnosa rekompenzirana je danas izvanrednom elastičnošću modernog mašinstva, hemije i elektronskih računara, koji su, u krajnjem rezultatu, posledica burnog razvitka nauke i nagomilanog iskustva.[4] Razvijeni egzistencijalni oblici asocijacije kapitalâ, odnosno tendencija „tehnostrukture“ deluju još podsticajnije na tehnološki razvitak jer sami po sebi znače *negaciju* privatnog kapitala i različitih, njemu svojstvenih, ograničenosti i kontradikcija u odnosu na taj razvitak. „Participacija“, saodlučivanje, odnosi samoupravljanja itd., jesu viši, razvijeniji oblici društvene proizvodnje koji u sebi već sadrže elemente *pozitivne* negacije privatnog i državnog kapitala; oni su veoma važne karike i kritične tačke prelaza u *„slobodnu asocijaciju rada“*, u kojoj se sp — minuli rad — po naučnoj definiciji — neće više pretvarati u kapital, a roba, novac i „kredit kao takav neće više imati smisla“ (K. Marks). Naravno, ovo poslednje je stanje društvenih odnosa s one strane kapitalističke robne proizvodnje i robne proizvodnje uopšte; dakle, za nas još samo „muzika budućnosti“. Pravo težište problema nije, međutim, u toj naučnoj anticipaciji već u onim, danas u praksi realno datim, „tačkama prelaza“.

Tako smo došli do pitanja: šta se u sadašnjem trenutku našeg privrednog razvoja i produkcionih odnosa podrazumeva pod kategorijom „udruženi rad“? Najkraće rečeno, pod tom kategorijom se podrazumeva određujući proizvodni odnos našeg društva. Ali već na tom jako apstraktnom nivou analize iskrsava nekoliko posebnih pitanja. Na primer: je li to udruženi rad u smislu Marksove „slobodne asocijacije rada“? U prethodnoj analizi implicite je sadržan stav da to nipošto nije slučaj. Radi se, u stvari, o embrionalnom stanju udruženog rada; o početnoj razvojnoj etapi i još nedovoljno razvijenim egzistencijalnim oblicima procesa ekonomskog udruživanja rada. Reč je, dakle, o *relativno* udruženom radu.

Udruženi rad dat je u jednoj unutrašnjoj organskoj vezi s robnom proizvodnjom ili „proizvodnjom vrednosti“. To je na jednoj strani. Dru-

[4] Prema poslednjim izveštajima sa njujorške efektne berze (izveštaji od 29. jula ove godine) pri opštoj pojavi osetnog pada akcija (besa) jedino rastu tečajevi akcija nekih velikih industrijskih korporacija — proizvođača elektronskih računara i rudnika zlata. Time je i praktično pružen dokaz o tome da se isplati ulagati u proizvodnju kompjutera; iako, možda, sama njihova *primena* ni danas ne odbacuje neku direktnu pozitivnu dobit.

gom svojom valencijom, ako tako možemo da kažemo, udruženi rad je vezan za takozvani nacionalni odnos. „Nacionalni odnos" je istorijski okvir i polazna tačka procesa oslobađanja rada, to jest socijalizma shvaćenog kao kompleks produkcionih odnosa; ali on nije i krajnji cilj toga procesa. Ono što dolazi kao rezultat ovih složenih protivrečnih procesa jeste upravo internacionalizacija, kosmopolitizacija „udruženog rada" i socijalizma shvaćenog u njegovom stvarnom, ekonomsko-političkom značenju. Dakle, veoma je složena i protivrečna socijalna simbioza „udruženog rada", robne proizvodnje i „nacionalnog odnosa". Naravno, u tu simbiozu interpoliran je danas i elemenat državnosti koji upravo rezultira iz takozvanog nacionalnog odnosa i iz kardinalne činjenice da se proces udruživanja radničke klase još odvija u nacionalnim okvirima. Uporedo s razvitkom ekonomskog udruživanja rada; u meri u kojoj je taj proces već napredovao i pustio dublje korene, socijalizam prevazilazi relativno uske nacionalne okvire i postaje internacionalna i univerzalna društvena tendencija. A takav razvitak duguje on u velikoj meri upravo robnoj proizvodnji, odnosno „proizvodnji vrednosti" koju on sam razvija na sebi svojstven, specifičan način. Jer, robna proizvodnja je, po definiciji, po vlastitoj unutrašnjoj logici, univerzalna, internacionalna kategorija. Dakle, s koje god strane prišli tom zamršenom kompleksu odnosa, specifičnoj socijalnoj simbiozi, pokazuje se da realna kretanja imaju protivrečan i istorijski prolazan karakter.

Udruživanje rada i robna proizvodnja nisu, dakle, inkompatibilne kategorije; ne isključuju se uzajamno, kao što se to dugo pogrešno smatralo u međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu. I kao što se to i danas uglavnom smatra, prećutno ili čak ponegde izrično. Naprotiv, one „tačke prelaza" iz jednog zrelog kapitalizma u jedan isto tako relativno razvijen socijalizam — o kojima je Marks duboko kritički i vizionarski raspravljao u trećem tomu *Kapitala* i u nizu drugih svojih naučnih radova — pokazuju se i danas, u našoj eposi, kao zakonita veza procesa udruživanja rada i robne proizvodnje. To je jedan stvarni socijalni pronalazak koji teorija ni izbliza nije dovoljno kritički ispitala i objasnila. A, u stvari, reč je o najvećem socijalnom pronalasku naše epohe. Većem i složenijem nego što je to sam državni kapitalizam.

I u tržišnoj ekonomiji relativno udruženog rada razlikujemo reproduktivnu od novčano-kreditne sfere ili relativno osamostaljene oblasti bankarstva.

Reproduktivna sfera je u stvari „proizvodnja vrednosti" plus proces ekonomskog oslobađanja rada (to jest udruživanje rada i preostali ultraetatistički proizvodni odnosi itd., pozitivno posmatrano). U toj sferi se *živi rad* (aktuelni, tečni rad) nužno pretvara u „vrednost koja perenira", neprestano procesira, i posredstvom koje se *oplođava* vrednost minulog rada. „Udruženi rad" *ne* proizvodi, ne stvara *neposredno* vrednost (robnu vrednost, „čulno natčulnu supstancu", apstraktni rad...), ali je najdublji *stvarni* uzrok, pokretač, regulator, impuls njenog neprestanog *kretanja,* i oplođavanja. „Udruženi radnik" oplođuje vrednost „vlastitog" minulog rada (K. Marks); i to, ukoliko stalno reprodukuje specifičnu

cenu rada, na jednoj strani, i ukoliko „proizvodi"; tačnije, postaje presudnom socijalnom polugom procesa stvaranja netto priraštaja (robne) vrednosti ($\triangle R_p$), u različitim konkretnim oblicima, — na drugoj strani.

Taj $\triangle R_p$ meri se prema ukupno angažovanom „društvenom kapitalu", odnosno minulom radu (MR), to jest u odnosu prema ukupno angažovanoj reproduktivnoj robnoj vrednosti (R_p) ili prema Σ cenâ proizvodnje SP plus ukupno predujmljena cena rada (CR_p), — bilo u naturalnom, novčanom ili čisto kreditnom (pretežno fiktivnom, imaginarnom) obliku.

Rečeni odnos oplodnje vrednosti minulog rada možemo prikazati kroz sledeću jednostavnu jednačinu:

$$R_p = C_p + CR_p = MR \quad \ldots\ldots\ldots (1)$$
$$C_p + (CR_p + \delta\, CR_p) = R' \quad \ldots\ldots (2)$$

i u slučaju „minulog rada kod otuđenja", pri delovanju odnosa i paroksizama konkurencije, odnosno s uključenjem novčano-kreditnih momenata u realnom kretanju minulog rada:

$$(C_p + CR_p) + \delta\, CR_p = R' \quad \ldots\ldots (3)$$
$$R_p + \triangle R_p = R' \quad \ldots\ldots\ldots\ldots (4)$$

Stvarno: reprodukuje se samo CR_p, to jest ukupno predujmljena cena rada[5], a *prenosi* vrednost C_p; no, logika specifične cene rada i specifične

[5] Ta predujmljena *promenljiva* cena rada (CR_p) kao integralni sastavni deo R_p ostaje stalno u rukama „udruženog radnika", odnosno reproduktivnog preduzeća ili neke date „složene organizacije udruženog rada" (u datoj tehnološkoj i finansijskoj konstrukciji takozvanih zajedničkih ulaganja) i nipošto se ne može reći da se ona ma za koga pretvara u dohodak. Nju preduzeće ne može bespovratno, bez ekvivalenta, izdati kao dohodak a da time ne umanji vlastitu proizvodno fungirajuću R_p, vlastiti „reproduktivni kapital". Neka u stvarnosti uvek različito data apsolutna i relativna veličina CR_p mora neprestano da funkcioniše u procesu reprodukcije, bez obzira na njen realni funkcionalni oblik (novčani, odnosno kreditni, robni ili kao živa, delatna rs). U protivnom, preduzeće „raubuje", smanjuje vlastitu „supstancu".

Ta se kardinalna ekonomska činjenica svakog razvijenog oblika tržišne ekonomije u našoj društvenoj praksi često previđa ili čak ignoriše. Otuda ono karakteristično negativno „pretvaranje obrtnih sredstava u osnovna sredstva" i isplate ličnih zarada radnicima tek pošto se „neotuđivo" rasporedi „ukupni rezultat rada", to jest na *poslednjem* mestu u redu isplata, odnosno uplaćivanja različitih „doprinosa". Prećutno se stoji na pogrešnom stanovištu da se sav „društveni kapital" nalazi jedino u obliku sredstava za proizvodnju (SP); a da radnici, služeći se tim društvenim SP, stvaraju dohodak i raspoređuju ga na različite potrebe, — sasvim u skladu s njihovim „neotuđivim pravima" na „ukupni rezultat rada" (ovde je sasvim normalna asocijacija na nekadašnju, analognu, Lasalovu formulu „neokrnjenog prinosa rada" koja je našla izraz u Gotskom programu). Kad se tom stanovištu, *dogmi dohotka*, pridruži isto tako skroz naskroz pogrešno shvatanje o tome da lični dohoci, u njihovom realnom kretanju, ni u kom slučaju ne mogu biti uzrok inflacije, onda upravo imamo neoborive materijalne dokaze o suprotnom, to jest o prekomernoj i već hroničnoj inflaciji troškova i prodajnih cena, odnosno stalnom i sve produbljenijem „inflacionom jazu" koji nas deli od ostalih razvijenijih

cene proizvodnje (kao preobraženog i razvijenog oblika robne vrednosti u tržišnoj ekonomiji relativno udruženog rada) *prikriva* tu unutrašnju, tako reći fiziološku činjenicu „proizvodnje vrednosti". I ta logika transformacije ne miruje i ne staje dok samu stopu viška vrednosti (m') ne transformiše u *specifičnu* ppf', to jest dok robnu vrednost ne pretvori u rečenu *specifičnu cenu proizvodnje;* ili neku „normalnu cenu" koja u sebi već sadrži one iracionalne vrednosne elemente (inače apsolutno relevantne za svaki razvijeniji oblik tržišne ekonomije); a ti se iracionalni vrednosni elementi mogu logički razumeti i objasniti jedino u kontekstu one „unutrašnje fiziologije" procesa stvaranja robne vrednosti.

Minuli rad; njegova relativna samostalnost (i *otuđenost),* njegove različite funkcionalne odredbe i konkretni egzistencijalni oblici itd., jeste u stvari problem *cene proizvodnje.* Minuli i živi rad su unutrašnji momenti te cene. Oni se neprestano nalaze u odnosu interakcije, relativno polarnog osamostaljivanja i uzajamnog prožimanja. Egzistira stvarna dijalektika tog odnosa, ali i realna mogućnost preponderacije jednog od ta dva unutrašnja elementa specifične cene proizvodnje. Otuda, po definiciji, čisto apstraktna, potencijalna mogućnost različitih poremećaja, to jest mogućnost proizvodne i prometne *krize;* (za shvatanje pretvaranja te apstraktne krize u stvarnu krizu potrebno je, međutim, istraživanje *realnih kretanja* i motiva, to jest praktičnog ekonomskog „ponašanja" radnika, kolektiva, preduzeća, sindikata itd.).

Moguća su različita *zastranjivanja* u tretiranju funkcija i uloge minulog rada. Najčešće, radi se o tome da se minuli rad shvata kao „čisti automat", „automatski fetiš", koji *eskontira;* naravno, samo u iskrivljenoj, „prenetoj svesti" i logici bankara, praktičnih buržuja, menadžera, političara itd., „sve bogatstvo sveta za sva vremena... i koji u svojoj utrobi nosi komad sadašnjeg ili budućeg viška rada..."; a, naprotiv, kritički i pozitivno naučno posmatrano, „tek dodir s *živim* radom" *održava* i reprodukuje minuli rad (K. Marks). Utoliko je, dakle, *prvo:* „reprodukcija vrednosti proizvodâ prošlog rada zaista *samo rezultat* njihovog dodira sa živim radom", i, *drugo:* stvarna inverzija, izokretanje odnosa na relaciji živi—minuli rad, događa se u kapitalizmu zbog otuđenog karaktera privatnog kapitala; zbog delovanja iracionalnih i otuđenih elemenata u cr i ppf'; a zatim i svih ostalih izvedenih i veoma komplikovanih ekonomsko-političkih kategorija. Zbog toga „komanda proizvodâ minulog rada nad živim viškom rada traje upravo koliko traje *kapitalistički odnos",* to jest takav odnos „u kome minuli rad istupa samostalan i nadmoćan prema živom radu" (K. Marks). Ta inverzija, preponderacija i stvarno izokretanje odnosa živog i minulog rada, događa se usled neprestanog delovanja onih „srednjih članova" u kapitalistički strukturiranoj i funkcionalizovanoj robnoj proizvodnji. Isto tako kao u ranijim

tržišnih ekonomija u svetu, — što je upravo posledica i postojeće politike i načina raspodele dohotka inspirisanih tim pogrešnim shvatanjima. Ta shvatanja i njima odgovarajuća politika i praksa raspodele prenebregavaju naučnu istinu da robna vrednost mora da postoji *pre* nego što uzme oblik dohotka; naime, da robna vrednost ne potiče iz neke njene čudne transsupstancijacije u dohodak.

epohama civilizacije utemeljene na „zemljištu robne proizvodnje", i danas se događa falsifikovanje robne proizvodnje; to jest vrše se različiti procesi unutrašnje transformacije privrednih organizama, pri inače neizmenjenim opštim načelima *ekvivalentne robne razmene*, supsumiranju društveno potrebnog radnog vremena u apsolutno relevantnoj *prometnoj vrednosti* i zakonima svojine (prisvajanja) koji odgovaraju *apsolutnom* obliku robne proizvodnje. *No uprkos svim tim okolnostima i činjenicama inverzije i falsifikacije, „živi rad ima taj dar od prirode da stvarajući novu vrednost održava staru"*[6].

Minuli rad shvaćen kao tehnologija, inovacije, proizvodno fungirajuća mašinerija itd. vrši stalno *besplatnu službu* u reproduktivnom procesu. Pored toga, u zavisnosti od njegove koncentracije i centralizacije, on deluje kao snažan magnet u smislu privlačenja „čestica" tečnog rada u velikoj društvenoj prometnoj oblasti; i zato kao snažan ekonomski momenat u procesu tržišne valorizacije tečnog rada, to jest u onom neizbežnom ekonomskom plus minus u odnosu na stvarno uloženi rad. Predstavljen kao apstraktni rad, „čulno natčulna supstanca" sadržana u SP, on sačinjava neizbežni ekonomski minus proizvodnosti date mašine, tehnologije, proizvodno primenjene elektronike, kompjutera itd. Uporedo s razvitkom tehnologije i sve većom primenom nauke na industriju, reproduktivnu sferu uopšte, progresivno raste „besplatna služba minulog rada" i relativno pada onaj neizbežni ekonomski minus proizvodnosti date tehnologije. Ali ti se ekonomski procesi zbivaju jedino pod pretpostavkom proizvodnog delovanja živog rada, koji „prihvata i nadahnjuje besplatnu službu minulog rada" (K. Marks).

Ukoliko se *živi i minuli rad* posmatraju isključivo sa stanovišta *konkurencije*, kod otuđenja; dakle, refleksivno, izopačeno, izvedeno, to jest preneto u običnu, nekritičku svest, onda „...može pojedinačnom kapitalistu *izgledati* da je živi rad *najskuplji* elemenat njegovih *troškova proizvodnje* koji najviše treba svesti na minimum. Ovo je samo kapitalistički izopačen oblik onoga što je *tačno*, da srazmerno veća primena minulog rada, u poređenju sa živim, znači *uvećanu proizvodnost društvenog rada* i veće društveno bogatstvo"[7]. U uslovima „tehnostrukture", modernog društvenog preduzeća, ta relativna skupoća živog rada dolazi u obzir jedino ukoliko neposredno ugrožava neku normalnu ppf', odnosno očekivani normalni prinos (dividendu) ili ukoliko se u takozvanim makrorelacijama javlja kao relativno samostalni i autonomni impuls inflacije troškova proizvodnje, odnosno prodajnih cena. Ono što je, međutim, zajedničko za oba ta tipa reproduktivnog preduzeća jeste činjenica da to inverzno i otuđeno ekonomsko kretanje živog i minulog rada „proizvodi" *cenu koštanja*, u koju je trajno interpolirana cr, i *cenu proizvodnje*, čiji je „konstitutivni" elemenat prosečan profit, odnosno dividenda. Cena koštanja *nije* kategorija „proizvodnje vrednosti" već specifične anticipirane raspodele i zato jedna od presudnih ekonomskih poluga tehnološkog progresa.

---

[6] K. Marks, *Kapital* I, str. 503. — podvukao Ž. R.
[7] K. Marks, *Kapital* III, str. 637. — podvukao Ž. R.

Ranija analiza je pokazala da ni relativno udruženi rad nije do kraja imun od rečenih inverznih i otuđenih procesa u realnom ekonomskom kretanju živog i minulog rada. Iako je relativno udruženi rad (samoupravljanje), kao istorijski oblik društvenog rada, odlučan po celokupni karakter naše društvene reprodukcije, on je, u isto vreme, stvarni unutrašnji razlog transformacije „proizvodnje vrednosti", to jest preobražaja ppf' i cene proizvodnje u specifičnu ppf', odnosno specifičnu cenu proizvodnje. Nije „udruženi rad" taj koji određuje vrednost robe i novca; on ni na koji način ne stvara neposredno robnu vrednost. Isto tako, „udruženi rad" ne ukida zakon vrednosti, to jest opšti zakon regulativne cene proizvodnje, već tom zakonu daje samo poseban istorijski oblik, utiskuje u nj vlastiti socijalni pečat. Mehaničko razdvajanje; ili, obrnuto, stapanje relativno udruženog rada i rada kao opšteg elementa prometne vrednosti jeste manir metafizičke političke ekonomije. To je apsolutno nekritička pozicija, s nedoglednim negativnim implikacijama u tretiranju najrazličitijih posebnih i izvedenih ekonomskih odnosa i problema.

Svaki istinski, pozitivni napredak u smislu ekonomskog udruživanja rada ograničava i postepeno poništava raniju apsolutnu dominaciju minulog nad živim radom. To je proces koji sačinjava savremenu prelaznu epohu. Ali, kroz koje i kakve ekonomske i političke oblike se vrši taj proces?

Supsumirajući napred rečeno, treba reći da su funkcionalni oblici egzistencije reproduktivne robne vrednosti „udruženog rada": (1) promenljiva i relativno nezavisna cr; i to jednom kao anticipirana novčana CR_p koja se predujmljuje s obzirom na budući ∂CR_p (višak vrednosti), i drugi put kao novčana *dohodak*-vrednost (ndv) koju radnici definitivno izdaju na različite svoje potrebe (u oba ta slučaja radi se o istoj novčanoj vrednosti, ali u dvema potpuno različitim ekonomskim funkcijama), (2) $\frac{1}{x} \partial CR_p$ i am, kao elementi na koje se raspada $\triangle$ R svakog preduzeća (radnog kolektiva) i (3) c, proizvodno fungirajući minuli rad, u obliku rezervnog novčanog fonda (koji zakonito raste s tendencijom „samofinansiranja" i s promenljivošću odnoså vrednosti, to jest „poremećajima u likvidnosti" i povremenim „revolucijama vrednosti"), i u naturalnom obliku sp. „Proizvodnja vrednosti" relativno udruženog rada ne obuhvata samo odnose proizvodnje i raspodele, i sada još realno postojeću hibridnu i nekonsekventnu simbiozu udruženog rada i ultraetatizma, već i *kretanje*, procese metamorfoziranja, *kružno kretanje* kroz različite stadijume, kolebanja konjunkture, *revolucije vrednosti*. Jer, svi ti procesi, u krajnjem rezultatu analize, imaju za podlogu svetsku proizvodnju vrednosti i dati tehnološki razvitak i progres u svetu. Ta se „proizvodnja vrednosti" može shvatiti jedino kao *kretanje;* nipošto, dakle, kao nekakva društvena statika, mirovanje.

Naročiti problem, kojeg ovde samo naznačujemo, jeste veza reproduktivne sfere i bankarstva, — povodom minulog rada. A u tome i onaj krajnje relevantni inverzni proces između novčanog i kreditnog sistema.

„Kreditni kapital“ i imaginarno bogatstvo društva pojavljuju se, sve više, i u našem postojećem ekonomskom sistemu kao elastične potencije društvenog rada. S obzirom na te okolnosti, novčano-kreditni sistem, odnosno bankarski sistem, postaje relativno osamostaljeni zastupnik i neizostavni posrednik minulog rada reproduktivnih preduzeća (po tendenciji, i cele „udružene radničke klase“) u sferi prometa; uključujući, naravno, i svetsku prometnu oblast.

Kreditni sistem (ukoliko počiva na autentičnom svetskom novcu, to jest na tesnoj i konsekventno provedenoj vezi dinara sa savremenim svetskim novcem) samostalno zastupa minuli rad kao „društveni kapital“ udružene radničke klase. Takozvani nacionalni odnos, tendencija republičke državnosti i „nacionalnih ekonomija“ itd. modifikuje taj odnos, ali ga ne dovodi niti sme dovesti u pitanje. Otud stalno prisutna tendencija konvertibilnosti u novčano-kreditnim odnosima „proizvodnje vrednosti“ relativno udruženog rada, povremene zakonite inverzije kreditnog u monetarni sistem i tako reći apsolutna potreba, krajnja ekonomska relevancija, da se postojeći monetarni i kreditni sistem organski povežu sa svetskom proizvodnjom vrednosti.

Nešto komplikovanije (i *otuđenije)* je kretanje tečnog i minulog rada u različitim proizvodno-finansijskim konstrukcijama „zajedničkih ulaganja“. Iza aktuelnih političko-teorijskih rasprava i realnih sukoba oko različitih pitanja egzistencije odnosa samoupravljanja u „složenim organizacijama udruženog rada“; naročito, u takozvanim engineering preduzećima, reeksporterima, poslovnim bankama; ukratko, nekim našim specifičnim oblicima „industrijskih korporacija“ i „tehnostrukture“, kriju se različiti ekonomski interesi i sukobi tih interesa, u inače veoma složenom procesu ekonomske realizacije „svojine“ (ili samo prava raspolaganja, faktičkog ekonomskog monopola) na *minulom radu.* Neporeciva je činjenica da se pomenute rasprave najčešće vode izvan konteksta onih osnovnih unutrašnjih mehanizama „proizvodnje vrednosti“ relativno udruženog rada i bez tačnog razumevanja onih nezaobilaznih „srednjih članova“. Kad se tome doda gotovo potpuno indiferentan i čak ignorantski odnos prema svemu onome što se danas zbiva u svetskim novčano-kreditnim odnosima i institucijama, onda postaje razumljivo zašto se s tolikim žarom i upornošću sporimo oko nekih metafizičkih i fantom-problema. Na primer, smemo li ili ne u praksu inaugurisati nekakav za naše prilike skrojen „sistem akcija“, to jest dopustiti egzistenciju čisto fiktivnih robnih vrednosti ili različitih vrednosnica kao pravopolaganja na budući promenljivi prinos (δ CR_p) na podlozi „zajedničkih ulaganja“, odnosno relativno trajnog „otuđivanja“ i vezivanja, stapanja, centralizacije minulog rada; i ako „smemo“, ako njihovo „uvođenje u egzistenciju“ principijelno nije manja jeres, pošast, svetogrđe nego što je u svoje vreme bila menica (s involviranom kamatom), „deviza kao roba“ i slično, da li te vrednosnice („akcije“) mogu, čisto teorijski gledano, neprestano trajati (naravno, dok ih sa efektnog tržišta ne zbriše ili enormno obezvredi kakva veća „recesija“ u svetu) ili se njihov vek trajanja mora ograničiti (akcije s takozvanim amortizacionim rokom).

U ustavnim amandmanima XXI i XXII sadržana su neka pravno-politička rešenja tog kompleksa odnosa. Naročitu važnost ima stav o *obavezi gašenja* pravopolaganja na budući promenljivi prinos u „zajedničkim ulaganjima“, što de facto znači i obavezu vraćanja vrednosti minulog rada ulagačima, u obliku anuitetskih otplata. To jeste pravna i politička granica ekonomske realizacije „svojine na minulom radu“, ali ne i stvarna ekonomska granica. Već sada se pouzdano može reći da će ta veštački stvorena granica u praksi biti provaljivana, elasticizirana, ili od samog tog odnosa u praksi faktički neće ostati ništa. Radi se, naime, o tome da nekonsekventno provedena negacija tradicionalnog kreditnog odnosa, i njemu svojstvene relativno nepokretne kamatne stope, u sebi latentno krije elemente raspadanja tog čudnog i veštački stvorenog odnosa prisvajanja (s prividom potpune društvene kontrole).

Da i sami ne bismo ostali na terenu apstraktnog dokazivanja, dovoljno je reći da je na Zapadu u poslednjih nekoliko decenija uspostavljena relativno stroga i potpuna; u internacionalnim razmerama čak objektivno data, *kontrola* nad kretanjem sistema akcija, to jest da su bitno ograničeni i podvrgnuti specifičnom oporezivanju različiti špekulativni (terminski i promptni) poslovi s vrednosnicama, — čime je u velikoj meri objektivno poništena ranija diskrepancija između *društvenog* karaktera akcionarskih preduzeća i strogo *privatne* manipulacije akcijama i ostalim hartijama od vrednosti. Naime, stavljeno je pod državnu kontrolu *kretanje svojine u obliku akcija* ili ograničen prenos svojine kao „čisti rezultat berzanske igre“, špekulativnih poslova. Na taj način su izdavanje i trgovina akcijama, osnivačka dobit, „razvodnjavanje kapitala“; ukratko, špekulativno privatno rizikovanje *društvene svojine* dobili snažan državni protivudar. I nešto što je za nas neposredno i više važno: iako vrednosnice praktično još nisu „uvedene u egzistenciju“, stvarno postojeći oblici „zajedničkih ulaganja“ i respektivni oblici, odnosi prisvajanja, jedino su relevantni za sama reproduktivna preduzeća (proizvodna i „kameralistička“), a ne i za pojedince — građane ili banke, uprkos stvorenoj fami o rentijerskom mentalitetu ovih poslednjih (incidentne slučajeve olakog privatnog bogaćenja i rentijerstva ostavljamo, iz razumljivih razloga, po strani). Ta su ulaganja i specifični oblici prisvajanja relativno jak impuls, odnosno pokretački motiv, uvek kada se radi o kakvom većem zajedničkom investicionom poduhvatu ili prodoru na inostrana konvertibilna tržišta. Sâmo prisvajanje po osnovi minulog rada više je tu elemenat neke „granične rentabilnosti“ u primeni minulog rada negoli puko prisvajanje dela viška vrednosti na osnovu tog faktičkog ekonomskog monopola. Pošto su, po definiciji; a delimično već i po logici stvari, preduzetnička i svojinska funkcija nerazdvojno spojene u „udruženom radniku“, to i neizbežne razlike između reproduktivnih preduzeća A, B, C... koja privremeno (ili trajno) otuđuju „svoj“ minuli rad i preduzeća X, Y, Z... koja posluju s „tuđim“ minulim radom nemaju onaj antagonistički karakter svojstven odnosu između novčanog rentijera i industrijalaca-preduzetnika. Prema tome, radi se o kvalitativno drukčijim društvenim pretpostavkama, praksi i motivima

„zajedničkih ulaganja", kvaziakcionarstvu, pa je zato svaka mehanička analogija s akcijskim kapitalom XIX veka potpuno deplasirana, a u nekim slučajevima i tendenciozna. Isto tako, ne radi se ni o nekoj sverešavajućoj ekonomskoj formuli, čarobnom štapiću pomoću kojeg bismo mogli da rešimo sve važnije privredne probleme. No, nezaobilazna je istina da u podlozi već hronične „otvorenosti" nekih veoma važnih pitanja postojećeg privrednog sistema; na primer, problema samofinansiranja i likvidnosti, deviznog i spoljnotrgovinskog režima, dispariteta cena, rente („ekstradohotka"), prenaglašene osamostaljenosti reeksportera i „centara otuđene finansijske moći", leži, pored ostalog, kompleks odnosâ oplodnje ili ekonomske realizacije „svojine na minulom radu", — i danas nekonsekventno pravno-politički definisan i regulisan. Ta „zajednička ulaganja" i pravopolaganja na promenljivi prinos imaju, dakle, relativno ograničen karakter i daju se razumeti i tačno objasniti jedino u jednom dubljem društvenom kontekstu, o čemu je napred bilo reči.

U vezi s prethodnim izlaganjem valja ukazati na jedno teorijsko zastranjivanje u tumačenju radnog kolektiva, odnosno reproduktivnog preduzeća kao *robnog* proizvođača. Naime, to je *usko* stanovište; štaviše, krajnje usko i pretežno anahrono, provincijalno, ćiftinsko, malograđansko; i, u krajnjem rezultatu, — neoetatističko. Tom stanovištu je svojstveno da robu tretira kao espap, novac kao tantuz, to jest prostu potvrdu i kvintesenciju za „utrošeni rad" (dakle, novac bez ikakve relativne samostalnosti, ekonomske egzistencije; apsolutno: bez ikakve veze sa svetskim novcem), a tržište kao panađur, pijacu, s potpunim odsustvom tržišta novca, efekata, „finansijskog kapitala" ili „tržišta minulog rada". „Besplatni kredit", pozajmljen još od Prudona, samo je još jedna u nizu krasota te potpuno veštački stvorene teorijske konstrukcije „socijalističke robne proizvodnje"; navodno neprotivrečne, a u stvari lišene bilo kakvog stvarnog ekonomskog smisla i racionalne osnove. U rečenom „besplatnom kreditnom odnosu"; bolje reći, fantom-problemu — odmanipulisana je kamata; ili, ukoliko ova poslednja i postoji, to je samo zato što neki naši ekonomisti — zastupnici takozvanog integrisanog dohotka i nepatvorenog samoupravljanja; na primer, profesor M. Korać, dopuštaju da ona neutrališe datu stopu *inflacije.* I ništa preko toga! Ukratko, „dohodna cena" isto je što i privreda trampe, — prozračena i „racionalizovana" božanskom mudrošću njenih idejnih tvoraca. Njena bi eventualna praktična egzistencija imala da zavisi od izmudrovanih formula i od još jedne „sitnice" koja se naknadno i spolja unosi u konstruisani model takozvane samoupravne robne privrede: morala bi ona da počiva na *apsolutnoj državnoj prinudi,* koja je tu samo zato da bi radnici lakše „shvatili" da su „njihove" odluke u pogledu raspodele dohotka na lične dohotke i akumulaciju u apsolutnom skladu s božanskim zakonima tog „istorijskog" tipa robne proizvodnje. Pošto se u tom teorijskom konceptu radni kolektivi, odnosno preduzeća, međusobno atomistički odnose (čak, neprijateljski, apsolutno tuđe!); pošto su, dakle, raspršeni atomi bez uzajamne povezanosti i „generičke svesti",

ovi poslednji elementi moraju im se stalno i iznova spolja naturati i unositi u njihovu dnevnu praksu; to jest moraju oni „samoupravno“ apsorbovati sve te čarobne formule „dohodne cene“ kojima njihovi autori naknadno pribavljaju važnost „propuštajući“ ih kroz „matematičko modeliranje“ i „programiranje“, elektronski računar.

PREDUZETNIŠTVO I POSLOVNA INICIJATIVA U USLOVIMA „TEHNOSTRUKTURE“ I RELATIVNO UDRUŽENOG RADA

Uprkos mogućnosti i realnosti takozvane sekundarne eksploatacije *unutar* same radničke klase, u uslovima i pri delovanju različitih mehanizama „proizvodnje vrednosti“ relativno udruženog rada, ta je proizvodnja, i njoj svojstveno *otuđenje rada*, neizostavni uslov za svojevrstan civilizatorski progres u našem društvu. Isto tako, ona je stvarna podloga procesa centralizacije „kreditnog kapitala“; i time, indirektno, nužno zaobilazno, uslov velikih prevrata u tehničko-tehnološkoj osnovici društvene proizvodnje, koncentracije, „tehnostrukture“, velikih „industrijskih kompleksa“ ili „složenih organizacija udruženog rada“. Ove poslednje su „kruna dela“; ali, s velikom povratnom reakcijom u smislu određenih stvarnih uticaja na rečene procese centralizacije, kretanje tržišta, efekata, „finansijskih sredstava“ itd. U tom kontekstu treba nešto reći i o modernom preduzetništvu, specifičnim funkcijama i inicijativi profesionalnih upravljača — dirigenata kombinovanih procesa u savremenim društvenim preduzećima.

„Rad vrhovnog nadzora“ i koordinacije različitih funkcija i operacija, koji se tiče njih samo kao nerazlučivo sastavnih delova datog jedinstvenog procesa ili celokupne delatnosti reproduktivnog preduzeća; to jest rad specijalizovanih, visokostručnih i sposobnih menadžera — direktora jeste *proizvodan rad* kao i svaki drugi konkretni rad u složenom, kombinovanom reproduktivnom procesu u datom društvenom preduzeću. To je proizvodni rad na visokoj društvenoj potenciji i s velikim koeficijentom složenosti. Plata ili specijalna cena rada menadžera — direktora potiče iz relativno osamostaljenih funkcija i operacija (ukupne delatnosti) koje oni vrše kao poseban i tanak upravljački sloj; i kao *provodnik* zajedničkih funkcija društvenog preduzeća u oblasti tehnologije i poslovanja. Razvijanje tih funkcija i pojava tog specijalnog upravljačkog sloja u reproduktivnoj sferi i u oblasti poslovnog bankarstva vezana je za razvitak društvene podele rada; naročito, za razvitak specijalnih poslovnih grana, akcijskog kapitala i relativno noviju tendenciju „tehnostrukture“. U našem sistemu „proizvodnje vrednosti“ i tržišnih odnosa te su zajedničke funkcije, i taj upravljački sloj, nešto što po definiciji i logici stvari sačinjava neizostavni sastavni deo ukupnog društvenog reprodukcionog procesa. Ta i takva podela rada realno dopušta posebnu najamninu ili cenu rada nekog menadžera — direktora; naravno, i obrazovanje posebnog *tržišta rada* na kojem se zbiva konkurencija među ovim specijalnim proizvodnim radnicima i vrši faktičko formiranje njihove cr. To je ogroman skok napred u odnosu na ono ranije

stanje koje je K. Marks opisao kao „potucanje rada menadžera po sokacima kapitalističke proizvodnje", kada se još nije shvatalo da industrijski managers „čine dušu kapitalističkog industrijskog sistema", a ne industrijski kapitalisti i novčani rentijeri.[8] No, zna se da reproduktivni managers ni danas nisu isključivi nosioci i akteri upravljačkog rada i „rada vrhovnog nadzora" (društvene kontrole) već da u tom radu učestvuju i neke druge socijalne kategorije; u našem sistemu, udruženi radnici i različiti državni funkcioneri. Iako se, čisto teorijski posmatrano, mogu razdvajati funkcije *upravljanja* od funkcija *samoupravljanja*, odnosno faktičkog „vršenja vlasti" na minulom radu, društvenim sp i uopšte različitim reproduktivnim procesima i odnosima raspodele, u praksi su one najčešće nerazdvojno povezane i moguće je praviti razlike među akterima jedino u smislu preponderacije ove ili one funkcije.

U vezi s prethodnim iskrsava i važno pitanje poslovne inicijative. Prvo što se pokazuje jeste da tu inicijativu ima reproduktivno preduzeće ili data, međusobno tesno povezana, skupina preduzeća. U stvari, tu inicijativu ima (ili, po tendenciji, treba sve više da ima) radni kolektiv; tačnije, „udruženi radnik". A ipak to je dosta široko shvaćeno, jer u stvarnosti inicijativu imaju određene strukture unutar preduzeća ili različitih „tehno-ekonomskih celina", i zato iskrsavaju određene razlike u smislu različitih vrsta poslovne inicijative.

U prvom redu radi se o nekoj vrsti strateške inicijative, inicijative sračunate na dugi rok. Ta inicijativa, po našem shvatanju, pripada radnom kolektivu, odnosno „udruženom radniku". Ali se odmah postavlja pitanje: kroz kakav proces i kakav političko-pravni mehanizam se danas vrši ta inicijativa. No ovog puta taj problem uglavnom ostavljamo po strani. Napomenućemo samo to da je reč o strateškim pitanjima razvitka preduzeća, odnosno asocijacije reproduktivnih preduzeća (neke vrste „industrijskih korporacija" i „finansijskih konzorcijuma", to jest proizvodno-prometno-finansijskih poslovnih asocijacija). Tu je zatim reč i o utvrđivanju politike stope akumulacije na dugi rok, kretanju normalne cene rad i odlučivanju o nizu drugih važnih elemenata u strukturi „normalnih troškova proizvodnje", kao i o glavnim elementima poslovne saradnje s domaćim i inostranim partnerima. Odluke te vrste treba da se temelje na što je moguće pouzdanijim parametrima koje treba da prezentira bilansna služba, službena statistika i naučno-razvojne laboratorije putem primene veoma egzaktnih metoda. Na osnovu takvih parametara moguće je vršiti relativno dugoročnu razvojnu i po-

[8] Vredno je pomenuti da je već Aristotel trezveno gledao na problem upravljačkog rada. Ako su se robovima mogle poveriti različite proizvodne funkcije i operacije, onda nema ozbiljnih razloga da im se ne povere i specifične upravljačke funkcije, to jest da se izdvoje najsposobniji među njima kojima će se te funkcije trajno poveriti. Tu su, naravno, dolazile u obzir i različite kameralističke veštine i poslovi — s obzirom na relativno razvijene novčano-kreditne i uopšte robne odnose tadašnjeg antičkog društva — kojih su se robovlasnici nastojali da otresu kako bi se mogli više posvetiti državnim poslovima, filozofiji, umetnosti ili dokolici.

slovnu politiku. Moguće su, zatim, i demokratske procedure i odnosi u donošenju i provođenju meritornih odluka. Same informacije, u kojima su sadržani rečeni parametri, treba da budu što kvalitetnije, zaista relevantne i razgovetne.

Ako se, međutim, radi o poslovnoj inicijativi u jednom užem smislu; o onom tako reći dnevnom reagovanju na stalne promene na domaćem i svetskom tržištu; i, naravno, o onim odlukama koje su vezane za vrlo komplikovani proces upravljanja modernom tehnologijom, onda tu inicijativu, po pravilu, ima onaj relativno tanak sloj profesionalnih i kompetentnih upravljača; u prvom redu, direktori. No i njima treba što je moguće sigurnije postaviti okvire u kojima se oni mogu kretati i samostalno donositi odluke. Te se odluke, naravno, moraju u najvećoj meri respektovati i izvršavati. U tom pogledu ne vidimo neku principijelnu protivrečnost između upravljanja i samoupravljanja, iako izvesna protivrečnost tu realno postoji, koju danas nije moguće praktično savladati. Ta protivrečnost ni u kom slučaju nije antagonističkog karaktera, iako se u brojnim teorijskim i političkim raspravama ona takvom predstavlja. Ta protivrečnost, naprotiv, ima jako izveden karakter i njen stvarni raison d'être leži u onim protivrečnostima samog ekonomskog procesa udruživanja rada i one njegove realne sprege s takozvanim nacionalnim odnosom i državnom političkom vlašću. Jer, „udruženi rad" nije nekakav jednostavan, neprotivrečan i čist socijalni kristal, nego, naprotiv, dinamička celina fundamentalnih produkcionih odnosa našeg društva koja u sebi ima i određene protivrečnosti. Sadrži u sebi ono što se u filozofiji definiše kao otuđenje, ekonomsko otuđenje rada.

Rečena poslovna inicijativa u užem smislu relevantna je i zbog veoma komplikovanih odnosa koji vladaju na tržištu; naročito, različitim inostranim tržištima. Na tim tržištima vladaju veoma zamršeni i enormno otuđeni odnosi konkurencije, paroksizmi špekulacije; a to, pored ostalog, zahteva i posebnu stručnost, pravovremeno reagovanje, izoštrene reflekse, intuiciju, invenciju, kompetentnost; što sve, po prirodi stvari jedne društvene podele rada, mora da pripadne tom specijalnom upravljačkom sloju.

Taj rad i te funkcije su nešto dvostruko. To je proizvodan rad na veoma visokoj društvenoj potenciji, ali i rad koji u sebi skriva i elemenat otuđenja prema drugim oblicima proizvodnog rada, odnosno ličnim nosiocima drugih oblika proizvodnog rada. Ovo poslednje i zbog toga što klasni odnosi ili izvesne veće socijalne razlike u našem društvu nisu do kraja savladane, poništene. Osim toga, postoje izvesne protivrečnosti između različitih delova datog radnog kolektiva. O tim protivrečnostima zna se dosta iako načini i mehanizmi njihovog pozitivnog postavljanja i razrešavanja nisu dovoljno razvijeni i usavršeni.

U raspravi različitih pitanja u vezi s upravljačkim radom, i upravljačkim (menadžerskim) slojem, treba strogo voditi računa i o onom momentu autoriteta tehnologije, autoriteta rada, — o čemu je u svoje vreme kompetentno raspravljao Fridrih Engels. Međutim, ne može se utvrditi da je taj momenat; i. naročito, oni ranije pomenuti elementi upravljač-

kog rada, bio dovoljno prisutan u ne tako davnoj političkoj raspravi u vezi s primenom poznatog Ustavnog amandmana XV.

JEDNO POGREŠNO SHVATANJE O „TEHNOSTRUKTURI" KAO ANTIROBNOJ PROIZVODNJI

Neki teorijski zastupnici „tehnostrukture" osporavaju, tako reći, apsolutno, regulativnu ulogu tržišta u kretanju savremenog „investicionog novca" i, indirektno, nove tehnologije. Poznati su brojni Galbrajtovi argumenti i primeri pomoću kojih on nastoji da jako devalvira, ospori ulogu tržišta, respective tržišne ekonomije u savremenom društvenom reprodukcionom procesu; naročito, u oblastima takozvanih originalnih tehnoloških inovacija i proizvodnih aplikacija naučnih otkrića i tehničkih pronalazaka, transferu tehnologije i znanja, procesu obrazovanja itd. Servan Šrajber u svom *Američkom izazovu* ide toliko daleko da svetsko tržište, to jest slobodnu privatnu i međunarodnu razmenu robâ, kapitalâ i rada proglašava za glavnu smetnju na strateškom putu izgrađivanja specifičnih odbrambenih mehanizama, — pomoću kojih bi se zapadna Evropa mogla suprotstaviti sve većem prodoru američkog kapitala i sprečiti dalje produbljivanje „tehnološkog jaza". Uzgred rečeno, njegov osnovni stav nije dosledno logički izveden iz premisa koje je sam izabrao. Naime, tom stavu apsolutno protivreče neke njegove ranije konstatacije o pozitivnim tehnološkim implikacijama posleratnog prodora američkog kapitala na područje zapadne Evrope, — posredstvom „otvorenih novčanih tržišta" i tesne saradnje centralnih banaka. U toj njegovoj kritici svetskog tržišta „investicionog novca" ima i krajnje zatamnjenih i problematičnih mesta; kao, na primer, ono gde se čitaocu sugeriše ideja o tome da „zakone tržišta stvaraju velika američka preduzeća", — u njihovom vlastitom interesu.

Idući unatrag, slične nedoslednosti i „savršene kontradikcije" u tumačenju osnovnog socijalnog karaktera *robne* proizvodnje i svetskog tržišta nalazimo i u nekih marksističkih pisaca. Tako, Rudolf Hilferding u vlastitoj teorijskoj konstrukciji „generalnog kartela" i „tendenciji centralne banke" vidi krajnje konsekvence razvitka *finansijskog kapitala,* to jest kritične tačke prelaza u jedan razvijeni oblik do kraja socijalizovane antirobne proizvodnje; dok Henrik Grosman, i, pre njega, Fridrih Engels, iz robne proizvodnje i privatne razmene tako reći direktno izvlače „odnos kapitala i najamnog rada".

Staro shvatanje o nespojivosti socijalizma s robnom proizvodnjom i moderna gledišta o relativnoj nesaglasnosti „tehnostrukture" i zakonâ tržišta kao da imaju zajedničko objašnjenje u aktuelnoj teoriji „konvergencije različitih društvenih sistema" i naporima nekih autora na Zapadu i na Istoku da izgrade „most između Kejnza i Marksa" i tako svetu objave definitivni „kraj ideologije".

Nasuprot tim i takvim idejnim orijentacijama, Karl Marks je razvio kritičko i pozitivno učenje o *posredničkoj* ulozi niza iracionalnih vrednosnih odnosa i oblika u procesu transformacije kapitalističke robne

proizvodnje u neki dati konkretni oblik razvijene tržišne ekonomije relativno udruženog rada. U Marksovom *Kapitalu;* dakle, šest decenija pre pojave Kejnzovog epohalnog dela *Opšta teorija zaposlenosti, kamate i novca,* nalazimo originalno naučno tumačenje o civilizatorskoj i socijalizirajućoj ulozi kreditnog kapitala, sistemu akcija i akcionarskim društvima kao „negaciji privatne kapitalističke svojine u izokrenutom, negativnom smislu", — dakle, „kontradikciji koja samu sebe poništava" (Hegel), i nizu drugih „kritičnih tačaka prelaza" iz razvijenog kapitalizma u isto tako razvijeni i autentični socijalizam. U najdubljoj kontroverziji s različitim utopijskim teorijama o socijalizmu; doktrinarnim i nužno fantastičnim predviđanjima socijalnog programa „jedne revolucije budućnosti"; u kojoj bi, navodno, trebalo da bude izvršen potpuni raskid s *robnom* proizvodnjom, Karl Marks stavlja apsolutni naglasak na moderni tehnološki razvitak, — bitno *posredovan* objektivnom logikom svetskog tržišta; u prvom redu, kretanjem svetskog kreditnog kapitala i genezom svetskog novca. „Kada jedna velika socijalna revolucija bude ovladala rezultatima buržoaske epohe, *svetskim tržištem i modernim proizvodnim snagama* — kaže Marks — i bude ih potčinila zajedničkoj kontroli najnaprednijih naroda, onda će tek ljudski napredak prestati da liči na onog odvratnog paganskog idola koji je hteo da pije nektar iz lobanje ubijenog."

Naravno, ni sadašnje *posredništvo* svetskog tržišta i iracionalnih ekonomskih oblika u transferu tehnologije i znanja, praktičnom savlađivanju „tehnološkog jaza" i jačanju uporedne tehnološke pozicije „zemalja u razvoju", nikako nije lišeno različitih svojih tamnih strana i neravnina. U realnom kretanju američkog dolara i funte sterlinga kao svetskih „rezervnih valuta" ispoljavaju se i praktički *rezimiraju* stvarni ekonomski odnosi „sekundarne eksploatacije" sada već kolosalno razvijenog svetskog novčano-kreditnog sistema, to jest postojećeg „zlatnovalutnog sistema", — čiji su temelji položeni poznatim međunarodnim sporazumom u Breton Vudsu 1944, a koju eksploataciju, u prvom redu i za svoj račun, vrše SAD i Velika Britanija kao zemlje posednice „rezervnih valuta". Otuda ogromna ekonomska vlast Federal Reserve Board-a i Bank of England nad svetskom trgovinom i industrijom; naročito, nad svetskim kretanjem „investicionog novca" i ostalim konvertibilnim valutama u svetu, — iako je stvarno kretanje tehnologije i proizvodnog kapitala, funkcionisanje mehanizma opšte profitne stope i cene rada (najamnine), potpuno izvan njihovog gravitacionog područja. Te dve supercentralne banke; naročito, ona prva, ostvaruju tu vlast i tako što se u praksi veoma često drže *pasivno* prema stvarnim ekonomskim kretanjima; i, posebno, prema nekim trećim centralnim bankama u svetu. U toj činjenici leži jedno stvarno objašnjenje za sadašnju naoko neverovatnu indiferentnost američke centralne banke, i finansijskih i poslovnih krugova SAD uopšte, prema dosad najdubljem padu kursa dolara u odnosu na zapadnonemačku marku i neke druge zapadnoevropske valute. Svaka kritika takve naoko pasivne pozicije SAD u sadašnjoj ve-

likoj svetskoj monetarnoj krizi razbija se o neprobojni nevidljivi zid apsolutno privilegovane svetske „rezervne“ valute N° 1.

Slično je i s nekim drugim iracionalnim ekonomskim oblicima u savremenoj tržišnoj ekonomiji. Na primer, s takozvanim evrodolarom, „specijalnim pravima vučenja“ u okviru Međunarodnog monetarnog fonda, divergentnim kretanjem eskontnih stopa, dnevnim kotacijama kurseva različitih vrednosnih hartija na glavnim efektnim berzama u svetu, paralelnim tržištima monetarnog zlata, „fiksnom dolarskom cenom zlata“, takozvanim fiksnim i fluktuirajućim deviznim kursevima i različitim deviznim ograničenjima itd. U svim tim reflektovanim ekonomskim kretanjima i iracionalnostima sadrže se elementi volitivnog, svesno regulisanog, planskog. Pomoću njih se praktično ostvaruje ono „indikativno planiranje“, vrši „pregrejavanje“ ili „hlađenje“ osnovnog privrednog mehanizma, to jest postiže ova ili ona stopa privrednog rasta, zaposlenosti, životnog standarda. Ali se nikad ne sme ispustiti iz vida njihova tako reći organska *povezanost* s osnovnim odnosima u proizvodnji i raspodeli. Tek u toj vezi ti reflektovani i enormno otuđeni ekonomski oblici imaju ekonomski smisao, raison d'être svoje praktične egzistencije, i deluju kao elastične potencije društvenog rada. Ako se, međutim, iz bilo kog razloga „zaboravi“ ili praktično poništi ona veza s „unutrašnjom fiziologijom“, skrivenom ekonomskom osnovom datog društvenog oblika, — privatno-kapitalističkog, državno-kapitalističkog, samoupravnog itd., tada ti iracionalni odnosi postaju besmisleni i tada oni u praksi deluju apsolutno destruktivno i nekontrolisano. Analogno funkciji iracionalnih brojeva u matematici, imaju ovi oblici i kategorije apsolutno relevantnu ulogu u modernoj političkoj ekonomiji. Za običnu, nekritičku svest važe oni kao nešto skroz naskroz tajanstveno, i čak besmisleno. No toj istoj svesti ne smeta da, u isto vreme, nešto notorno kontradiktorno i apsolutno neodrživo u svojoj iluzornosti i iracionalnosti drži za racionalno. Na primer, da u „papirnom zlatu“, „evrodolarima“ itd. vidi definitivnu i bogomdanu zamenu za monetarno zlato, „apsolutnu robu svetskog tržišta“ (K. Marks); ili da opet u prekomernoj inflaciji troškova i cena „otkrije“ čarobnu formulu stalno-progresivnog i beskonfliktnog privrednog rasta.

Savremeni oblici centralizacije kapitalâ uvišestručuju efekte date stope i mase akumulacije kapitala, — time što u najkraćem roku mogu da stvore „kritične mase“ akumuliranog kreditnog kapitala i prenesu ga na one kritične tačke reproduktivne sfere gde postoje realni nadražaji, stvarne potrebe za akumulacijom. Ta „kritična masa“ akumulacije varira od slučaja do slučaja. Ona je i u nekom datom pojedinačnom slučaju podložna promenama; jer, s tehnološkim progresom stalno rastu troškovi istraživanja i ispitivanja „prototipova“ kao i eksploatacioni troškovi datog tehnološkog postupka, mašine, proizvodnog kapaciteta itd., i zbog promenljivih eksternih faktora, — povremenih i, po pravilu, nepredvidljivih promena u samoj „ceni“ kreditnog kapitala ili „investicionog novca“. Ovaj poslednji slučaj imamo danas u zapadnoj Evropi gde uporedo s prenaglašenom inflacijom „evrodolara“; tačnije, realnom egzi-

stencijom jednog začaranog novčano-kreditnog kruga čiji je stožer Banka za međunarodne obračune u Bazelu, nenormalno raste kamata na dolarske kredite. U tom velikom dolarskom kovitlacu ova svojevrsna supercentralna banka „Kluba desetorice“ ostvaruje profite od nekih 14—15 miliona dolara godišnje, — tako što iznajmljuje po nešto višoj kamati „evrodolare“ od centralnih banaka različitih zapadnoevropskih zemalja; ili ih prosto otkupljuje uz značajnu proviziju, disažiju, a zatim ih pozajmljuje različitim reproduktivnim preduzećima i takozvanim multinacionalnim kompanijama po stalno višim kamatama. Preduzeća ne zadržavaju dugo te dolare na svojim računima već ih pretvaraju u ovu ili onu nacionalnu valutu, — po nekom fiksnom ili plivajućem kursu, čime se zatvara onaj krug.

I ovaj „začarani krug“ spada u red „savršenih kontradikcija“ u svetskonovčanoj kreditnoj sferi koje tek treba podvrći ozbiljnom kritičkom ispitivanju kako bi bile što pre uklonjene iz neposredne ekonomske prakse; ili, pak, bitno ograničene u njihovom destruktivnom delovanju. Naime, radi se o tome da ni jedna centralna banka; naročito ne ovakva supercentralna banka, ne može na takav način ostvarivati profite i time delovati kao kakva moćna opruga u kretanju tržišnih kamata u pravcu njihove gornje, apsolutne granice date u opštoj profitnoj stopi, — a da time, naravno, ne provocira najozbiljnije poremećaje i čak katastrofe u reproduktivnoj sferi s nedoglednim negativnim posledicama po ukupni tehnološki razvitak. Realno težak i složen problem „euro-dollar“-a ovde je samo grubo skiciran i naznačen. Dotakli smo ga se jer je to važan elemenat za razumevanje veoma složene i protivrečne interakcije procesa centralizacije kapitalâ i savremenog tehnološkog razvitka.

Vladimir Milić — Đoko Tozi

PREOBRAŽAJ I SOCIJALNA STRUKTURA SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

Jedno od najkrupnijih pitanja daljeg razvoja Saveza komunista neosporno je njegov sastav, njegova socijalna struktura. To nije pitanje trenutka — naprotiv. U tom se pitanju stiče pitanje položaja klase, pitanje istorijskih i sadašnjih interesa koje Savez zastupa, pitanje revolucionarnog preobražaja društva.

I kao uvek, po pravilu, kada su u nas činjeni dalekosežni koraci na planu razvoja društva, izbijala je u prvi plan potreba da se Savez kao celina okrene prema svom socijalnom biću, da ga dublje osvetli kako bi snažnije vršilo preobražaj društva i svoj sopstveni preobražaj. Nepodeljeno je shvatanje da je proces reorganizacije Saveza komunista, koji traje već duže vreme, u svojoj osnovi proces afirmacije idejno vodeće uloge Saveza, proces u kome avangarda vrši idejnu i akcionu sintezu najvažnijih socijalnih procesa. Ostvarivanje preobražaja najdirektnije je povezano sa ljudima, članstvom, koji u stvari nose preobražaj. Sa tim je u najdirektnijoj vezi i momenat stanja u kojem se nalaze društveni odnosi, stanja u kojem se nalazi samoupravljanje. Prerastanje parcijalizovanog samoupravljanja u integralan, celovit društveni sistem nije imperativ trenutka, već prirodan put daljeg razvoja od vitalne važnosti za društvo u celini. Taj se proces ne može izvesti bez usmerivačke uloge Saveza kao što nije bio ni iniciran bez njega. I u tom kontekstu značaj upravo socijalnih strukturalnih momenata Saveza komunista postaje sve veći.

Složenost vremena u kome živimo, višeznačnost socijalnih procesa i tehnološkog razvoja zahtevaju snažnu idejno-političku avangardu koja je sposobna da otkriva puteve razvoja, da otvara šire perspektive. I sve se prirodno stiče u pitanju koliko je avangarda sposobna da odgovori zadacima vremena. Jedan od prethodnih uslova da se odgovori na ovo pitanje jeste taj da se snažnije afirmiše saznanje o Savezu. A opet jedna od nužnih karika u saznanju jeste njegova socijalna struktura, ljudski sastav, sastav socijalnih subjektivnih snaga.

Treba istaći da je saznanje o socijalnoj strukturi Saveza često bilo nedovoljno. I ne samo to. Često je bilo opterećeno mitovima i zabludama. Takođe je nedostajao uvid u celinu, što je bilo neposredno pove-

zano sa još ozbiljnijim nedostatkom empirijskih pokazatelja o socijalnoj strukturi.[1]

Svakako da je najozbiljniji nedostatak u saznanju bio neadekvatan pristup socijalnoj strukturi Saveza. Pristup je bio opterećen statističkim pokazateljima ili je posvećivao pažnju samo kvalitativnim podacima — ocenama. Pri tom osnovni nedostatak takozvanog statističkog pristupa je jednostrano korišćenje statističkih kategorija koje su statično i veštački prikazivale socijalnu strukturu Saveza. Bez stvarnijeg povezivanja sa socijalnim odnosima, društvenim uticajem, raspodelom društvene moći, globalnom strukturom društva itd. ovaj pristup zaista je ozbiljno ograničen.

Ali, ispravljajući ovu statističku ograničenost, takozvani kvalitativni pristup upao je u zamku ne toliko neosnovanosti svojih ocena koliko nemogućnosti njihove egzaktnije proverljivosti. I koliko je prvi pristup nužno bio parcijalan (jer je ostajao na golom empirizmu i nije uspevao da činjenice poveže u jednu dinamičniju celinu), toliko je i drugi patio od iste bolesti jer su se njegove ocene zasnivale na fragmentarnim saznanjima i baš zbog toga nisu mogle ni da budu sadržinski deo ocene. Rezultat je isti. Saznanje je nedovoljno. Ili opredeljenost statističkom slikom, jednovrsnim empirizmom, ili teorijsko uopštavanje koje nema uslova da bude ni hipotetičko.

Međutim, mnogo ozbiljnije obeležje neadekvatnosti pristupa ogledalo se u jednostranom upoređivanju socijalne strukture Saveza sa socijalnom strukturom društva. Iako je zahtev logičan, ipak se sve svodilo na prosto upoređivanje slojne strukture Saveza i društva. U težnji da se zahvati celina društvenih odnosa, kroz odnos socijalne strukture društva i socijalne strukture Saveza zaboravljala se jedna bitna specifičnost socijalne strukture Saveza. Ona nije prost odraz strukture društva. Mada se u socijalnoj osnovi Saveza stiče „slika slojne strukture društva u malom", ipak treba imati u vidu dve važne stvari.

Savez komunista kao politička organizacija svoj oslonac zasniva na onim socijalnim snagama koje prihvataju njegov program i politiku. Dakle, idejno-politički kriteriji predstavljaju katalizator (i to ne prost) oko koga se vrši formiranje socijalne strukture Saveza. Naravno, ne treba živeti u iluziji da se socijalna struktura Saveza u mnogome razlikuje od strukture društva. Socijalna struktura Saveza ne može biti u „vazduhu". Razume se da se obnavljanje vrši iz postojećih socijalnih slojeva, ali ono nije takve prirode da bismo se mogli zadovoljiti samo prostim upoređivanjem strukture Saveza i društva. Bez idejno-političkih kriterija poređenje gubi smisao, kao i objašnjenje prirode socijalne strukture Saveza.

Međutim, vrlo je značajan i drugi momenat (koji se ne tako retko zaboravlja). Radi se o vrednosnoj orijentaciji Saveza prema pojedinim

[1] Dovoljno je, na primer, pogledati kakvu nam sliku slojeva u Savezu pruža statistička metodologija Saveza do 1968. Postoje tri grupacije: radnici, službenici i ostali. Naravno da je na osnovu ovakvog činjeničkog materijala bilo nemoguće dati precizniju sliku socijalne osnove Saveza.

socijalnim slojevima. S obzirom na prirodu svog postojanja, na ciljeve koje želi postići u istorijskom kontekstu Savez se orijentiše više na pojedine socijalne slojeve. To je vrednosna ocena koja govori o potrebi veće zastupljenosti jednih slojeva od drugih. Mogli bismo reći da je u pitanju svojevrstan socijalni ugled pojedinih celovitih socijalnih slojeva i „poželjnost" njihovog pripadanja Savezu.

Upravo u ukrštenom delovanju dva navedena kriterija vrši se svojevrsno prelamanje socijalne strukture društva i formiranje socijalne strukture Saveza. Idejno-politički kriteriji i vrednosna orijentacija i njihovo uzajamno delovanje najbolje se mogu ilustrovati sa dva tipična primera:

Prvi i najočigledniji primer je prijem u Savez. *Dominantna vrednosna orijentacija je ona koja insistira na većem prijemu radnika od pripadnika ostalih socijalnih slojeva, a prihvatanje programa i politike Saveza je neophodan uslov neposrednog prijema radnika u Savez.*

Drugi primer vezan je za ona shvatanja koja su usmerena na promene u biću društva i klase. Shvatanje o modernoj radničkoj klasi u suštini je vezano za promene u produkcionim odnosima, za sve tešnje integrisanje proizvodnih radnika najpre u materijalnoj proizvodnji, a zatim i šire. U centru je obrazovani proizvođač moderne industrije (njene materijalne proizvodnje), što se obično izražava u tome da radnici, tehničari i inženjeri postaju sinonim moderne radničke klase. Takva vrednosna orijentacija postaje sve dominantnija, a na planu socijalne strukture ona se ispoljava *u sve većem oslanjanju Saveza na modernu radničku klasu kao osnovnu snagu,* kojoj se on okreće i kroz politiku prijema.[2]

Čini se da treba skrenuti pažnju na još jedan momenat koji je značajan za pristup socijalnoj strukturi Saveza. Radi se ponovo o vrednosnoj orijentaciji Saveza, ali o onoj koju formulišu i donose forumi Saveza. Odluke najviših organa Saveza nekad direktno, a nekad indirektno mogu znatnije uticati na socijalnu strukturu Saveza. Naravno da se taj uticaj može ispoljiti ili u relativno kraćem vremenskom periodu ili kao razvojna tendencija. (Pri tom ovde nije od značaja da li je odluka koju su doneli ti organi nastala kao iskustvo celokupnog pokreta ili kao parcijalno iskustvo.)

Jedan od tipičnih primera jeste prijem u 1968. godini, poziv omladini da uđe u Savez i akcija koja je usledila, kada je za nepunu godinu dana primljeno preko 170.000 mladih, što nije poznato novijoj istoriji Saveza. (Neosporno je da i niži forumi i organi u Savezu donose takve odluke koje mogu da utiču na socijalno strukturisanje Saveza. Na primer, kada se u jednoj opštini vrši orijentacija na pojedine slojeve. No, ove odluke su ipak ograničenog dometa po samoj prirodi stvari.)

[2] Sasvim je sigurno da je druga stvar koliko se pojedina vrednosna orijentacija ostvaruje i u kom stepenu. Kao što se može uslovno govoriti o dominantnim vrednosnim orijentacijama, tako se isto može govoriti i o realizaciji takve orijentacije. Tek u dužem periodu i pri konstantnom delovanju dominantnih vrednosnih orijentacija može se ostvarenje iskazati.

Za pristup socijalnoj strukturi značajna su još dva momenta koja su delimično već uzimana u obzir prilikom razmatranja socijalne strukture Saveza.

Prvo, reč je o ispitivanju socijalnog uticaja pojedinih socijalnih slojeva ili njihovih pripadnika u Savezu. Ovde nije reč o formalnoj zastupljenosti pojedinih socijalnih slojeva u forumima i organima u Savezu (što je, inače, vrlo bitno i samo po sebi predstavlja indikaciju uticaja), već o stvarnom uticaju čitavih socijalnih slojeva i pojedinaca na osnovu položaja, ugleda u organizacija itd. Naravno da o tome nedostaje niz podataka, pa čak i najosnovniji podaci o socijalnom rasporedu u organima i forumima Saveza, da ne govorimo o onim „tananijim" i suptilnijim podacima kvalitativne prirode. Stoga je to zahtev koji se tek delimično može sprovesti i obično se svodi na empirijske indikatore koji govore o socijalnoj zastupljenosti u najvišim forumima i organima Saveza.

Drugo, to je zahtev da se u istraživanje uključi i dinamički momenat, da se razmatra razvojni pravac u socijalnoj strukturi Saveza. Dakle, pored statističkog odnosa pojedinih socijalnih slojeva, potrebno je u istraživanje uključiti i posmatranje promena koje se dešavaju kako u odnosu na pojedine globalne slojeve tako i unutar njih ponaosob. Ako nam statistički aspekt posmatranja socijalne strukture Saveza daje sliku odnosa pojedinih socijalnih grupa u Savezu u jednom momentu, onda nam dinamičko posmatranje omogućuje da zaključimo da li se išta menja u tom rasporedu i šta se menja.

Naravno da postoji još niz interesantnih momenata koji su vezani za pristup socijalnoj strukturi Saveza komunista, ali se u to šire ne može ulaziti. Ono što treba istaći je to da postoji nekoliko pogodnosti na osnovu kojih se može vršiti posmatranje socijalne strukture Saveza. Pre svega, kako smo istakli, mada se ne sme biti zaslepljen statističkom predstavom o socijalnoj strukturi Saveza, ipak su empirijski pokazatelji osnova svakog saznanja. Naime, oni su to utoliko više što daju mogućnost zaključivanja o Savezu u celini. Naša saznanja druge prirode o Savezu su takva da na osnovu njih, bar za sada, ne možemo sa sigurnošću zaključivati o socijalno-strukturalnim aspektima celine.

Ukoliko su empirijski pokazatelji diferenciraniji, složeniji, oni su tada zaista prava osnova proučavanja. (To je, naime, dobrim delom ovde slučaj. Naše proučavanje počiva na složenijoj statističkoj metodologiji koja je uvedena 1968. godine i koja je zamenila prethodnu izrazito grubu socijalnu kategorizaciju.)

Dakle, postoji i takva pogodnost da se vrši relativno tačnije zaključivanje o prirodi socijalne strukture Saveza. Pri tom mislimo kako na statistički aspekt (raspored socijalnih grupacija koji se reljefnije iskazuje) tako i na dinamiku. Jer na taj način je moguće da se u periodu od 1968. do 1970. godine posmatraju promene u socijalnoj strukturi Saveza i na taj način da se one neposrednije vežu za preobražaj Saveza i društva. Ne zaboravimo da je samo takvo adekvatno saznanje uslov

tačnije ocene o preobražaju Saveza i pravom značaju socijalne strukture Saveza.

Tabela 1

Socijalni slojevi u SKJ u 1968, 1969. i 1970. godini

Slojevi	Broj članova					
	1968.	%	1969.	%	1970.	%
Radnici	356.834	31,1	346.821	31,2	319.952	29,9
Zanatlije privatnici	4.956	0,4	4.641	0,4	4.507	0,4
Individualni polj. proiz.	84.329	7,4	81.243	7,3	68.425	6,5
Tehnička inteligencija	49.900	4,4	54.765	4,9	52.758	5,0
Inteligencija u oblasti obrazovanja, nauke, kulture, zdravstva i u drugim delatnostima	128.763	11,3	132.853	11,9	134.342	12,9
Administrativno osoblje	139.529	12,2	138.217	12,4	125,987	12,0
Rukovodeće osoblje	82.941	7,2	67.250	6,1	74.070	7,1
Osoblje društvene zaštite i JNA	90.014	7,8	88.541	8,0	85.971	8,2
Penzioneri i invalidi	90.238	7,9	91.364	8,2	91.067	8,7
Studenti	37.083	3,2	38.441	3,5	37.940	9.6
Đaci	32.250	2,8	21.756	2,0	13.391	1,3
Domaćice i ostali	33.526	2,9	31.654	2,8	35.756	3,3
Nezaposleni	15.721	1,4	14.136	1,3	11.318	1,1
Ukupno:	1,146.084	100	1,111.682	100	1,049.184	100

RADNIŠTVO

Ako za trenutak bacimo pogled na gornju tabelu, uočićemo da je radništvo dominantna socijalna grupacija u Savezu. U 1970. godini ono čini nešto manje od 1/3 celokupnog članstva Saveza. To je sasvim normalno, i to ne samo stoga što radnici i u strukturi društva predstavljaju jedan od najbrojnijih slojeva, već i stoga što je jasno izražena vrednosna orijentacija celokupnog Saveza prema radništvu. O tome jasno govori i podatak o prijemu radnika u Savez. U 1970. godini od ukupnog prijema opet je broj primljenih radnika iznosio oko 1/3 (33,9%). To se može uočiti ako se posmatraju i podaci o prijemu za duži vremenski period.

Slika je istovetna. Dakle, vrednosna orijentacija je u direktnoj vezi sa stvarnim stanjem jer je postotak radništva u Savezu (u odnosu na druge socijalne slojeve) relativno konstantan.

Sastav radništva pokazuje nekoliko značajnih karakteristika. Tako su u 1970. godini skoro polovinu ovog sloja u Savezu sačinjavali radnici iz industrije, građevinarstva i rudarstva (47,6%). Takođe je znatniji broj onih koji rade u saobraćaju i uslugama (28,6%). Može se primetiti da osnovno jezgro radništva u Savezu sačinjavaju pripadnici onih privrednih grana koje čine osnovu savremenog društva — industrije, rudarstva, saobraćaja i usluga.

Kvalifikovani radnici su dominantna grupa u okviru radništva. Njih u 1970. godini ima preko polovine sloja (52,7%). Značajno je da od 1968. do 1970. godine postotak njihovog učešća u odnosu na druge grupe radnika stalno raste (1968: 51,2%).

U onoj meri u kojoj se menja biće društva, u toj meri se to odražava i u Savezu. Savez se čvršće oslanja upravo na kvalifikovanije radnike, o čemu govori navedeni podatak, ali i sledeći. Oko 1/5 sastava radništva u Savezu čine visokokvalifikovani radnici (18,8%). Dakle, oko 2/3 radništva čine kvalifikovani i sposobni radnici, što se sa stanovišta idejno-političke uloge Saveza čini više nego značajnim. Od oko 320.000 radnika u Savezu preko 250.000 je moderno obrazovano radništvo. Radništvo u Savezu više nije puka fizička armija rada. Kvalifikovanost, obrazovanost postaje bitna karakteristika radnika — člana Saveza.

I kao što se može pretpostaviti, najveći broj visokokvalifikovanih unutar slojnog sastava radništva je u saobraćaju i uslugama (21,0%) i u industriji i rudarstvu (20,3%). Dakle, najobrazovaniji delovi radništva nalaze se u modernim privrednim granama.

Međutim, i pored ovih podataka, često se susrećemo sa ocenom da je još uvek nedovoljan postotak radništva u Savezu kao celini. Štaviše, mogli bismo reći da je to ocena koja je opšteprihvaćena u Savezu. Nju iznose kako istaknute političke ličnosti tako i različiti nivoi rukovodstva Saveza i članstvo. Mada je to vrednosna ocena, ipak postoje i podaci koji je mogu potkrepiti. To se očituje pre svega u dinamici promena slojne strukture u Savezu od 1968. do 1970. godine. U tom periodu postotak radništva (u odnosu na druge slojeve u Savezu) je neznatno opao. Ali, ako se pogleda koliki je pad u apsolutnom iznosu, može se zapaziti da je on izuzetno velik. Skoro je za četrdesetak hiljada u 1970. godini manje radnika nego u 1968. godini (tačnije 36.882). Doduše, mora se uzeti u obzir činjenica da je u 1968. godini prijem u Savez bio izuzetno velik jer se te godine Savez „otvorio“, tako da je dostigao najveći broj od svog postojanja (1,146.084). Sledeće dve godine su bile „normalnije“ u pogledu prijema, naime — na nivou godina pre 1968. godine.

Čemu se može pripisati ovakav pad radništva u Savezu? Po našem mišljenju moguće su dve vrste uzroka: (1) stalno i izrazito smanjenje radništva prilikom prijema u Savez i (2) znatnije isključivanje iz Saveza, veće svojevoljno napuštanje i skidanje sa evidencije članstva.

Tabela 2

Socijalni sastav primljenih članova u 1968, 1969. i 1970. godini

Slojevi	Broj članova					
	1968.	%	1969.	%	1970.	%
Radnici	66.513	38,0	19.046	38,4	10.818	33,9
Zanatlije privatnici	319	0,2	123	0,2	71	0,2
Individualni polj. proiz.	17.596	10,0	6.010	12,1	2.800	8,8
Tehnička inteligencija	7.394	4,2	2.652	5,5	1.601	5,0
Inteligencija u oblasti obrazovanja, nauke, kulture, zdravstva i u drugim delatnostima	10.231	6,0	3.574	7,2	2.115	6,7
Administrativno osoblje	10.460	6,0	3.110	6,3	1.851	5,8
Rukovodeće osoblje	1.507	0,8	402	0,8	363	1,1
Osoblje društvene zaštite i JNA	6.173	3,5	2.629	5,3	1.832	5.8
Penzioneri	252	0,1	104	0,2	70	0,2
Studenti	13.462	7,7	3.227	6,5	1.861	5,8
Đaci	32.666	18,6	6.344	12,8	7.094	22,2
Domaćice i ostali	1.788	1,0	447	0,9	230	0,7
Nezaposleni	6.932	3,9	1.869	3,8	1.179	3,7
Ukupno:	175.293	100	49.537	100	31.885	100

Od 1968. do 1970. godine ukupan prijem u Savez se stalno smanjuje (u 1968. godini on je iznosio 175.293, a u 1970. godini 31.885, što je smanjenje za 143.408). U smanjenju prijema radništvo čini glavninu. Mada, kako je rečeno, u odnosu na ostale slojeve ono ima najviši postotak, ipak u apsolutnom iznosu izrazito opada. Za razliku od 1968. godine (kada je primljeno 66.513 radnika), u 1969. godini je primljeno preko 50.000 manje (u 1970. godini primljeno je svega 10.818 radnika).

I u apsolutnom i u relativnom iznosu radnici predstavljaju glavninu isključenih. Doduše, njihov ukupan broj se smanjuje od 1968. do 1970. godine, ali oni u odnosu na druge čine preko polovinu isključenih (u 1970. godini: 54,6% svih isključenih).

Slično je i sa skidanjem sa evidencije (postotak skidanja u odnosu na druge iznosi 42,1%). Vrlo je indikativno da ukupan broj skinutih sa evidencije nadmašuje ukupan broj isključenih (u 1970. godini broj radnika skinutih sa evidencije iznosio je 8.699, a broj isključenih radnika 5.560).

Skoro da je istovetno i sa svojevoljnim napuštanjem Saveza. I ovde oni čine oko polovine svih onih koji su svojevoljno napustili Savez (48,7%). Mada broj radnika u ukupnom svojevoljnom napuštanju opada od 1968. do 1970. godine, u apsolutnom iznosu on se stalno povećava i iznosi 7.416.

Velik broj isključenih, znatno veći broj skinutih sa evidencije od isključenih i izrazito napuštanje Saveza od strane radnika ne može se prosto pripisati tome da ih ima više, te da se više isključuje, napuštaju Savez itd. Broj isključenih radnika ne može se objašnjavati samo time da su radnici kritičkiji, te da ih zbog toga stiže „kazna", kao što se skidanje sa evidencije ne može objašnjavati „neizvršavanjem obaveza prema Savezu", pa ni svojevoljno napuštanje „neslaganjem sa politikom Saveza".

Iz stanja celokupnih odnosa u Savezu, kao i iz klime koja vlada u organizacijama Saveza, možda jedino možemo razumeti navedene podatke. Čini se da je to u tesnoj vezi sa stanjem u pogledu uticaja radništva u Savezu i sa vrednosnom ocenom tog stanja.

Naime, činjenica je da je zastupljenost radnika u forumima i organima Saveza, od nižih ka višim, sve neznatnija (u najvišim organima Saveza i nema radnika). Tek odskora (i to na najnižim nivoima) počelo se voditi računa o zastupljenosti radnika. Ponegde su doneti i normativni dokumenti o obaveznoj zastupljenosti radnika (na primer, u konferencijama Saveza komunista).

Sve više se čuju i kritičke primedbe da je uticaj celokupnog radništva u Savezu nedovoljan.[3] U takvim odnosima izgledaju nam razumljivi i podaci o prijemu, isključivanju, napuštanju, skidanju sa evidencije i svojevoljnom napuštanju Saveza od strane radništva. Radi se o odnosu Saveza komunista kao celine prema radništvu, o čemu izneti podaci rečito govore.

Dakle, može se zaključiti da radništvo predstavlja više u kvantitativnom smislu osnovni socijalni oslonac, snagu u Savezu komunista. To je moderno radništvo, obrazovanije i vezano za one privredne grane koje karakterišu savremeno društvo. No, s druge strane, celokupna klima u Savezu je takva da se Savez u celini lakše „oslobađa" isključenjem radništva, manje je zaokupljen svojevoljnim napuštanjem Saveza od strane radnika i više indiferentan prilikom skidanja sa evidencije radnika.

---

[3] To je povezano i sa ocenom (sa kojom se sve češće susrećemo) da je uticaj radničke klase u društvu još uvek mali, odnosno da vitalne potrebe i interesi proizvođača još nisu u podlozi samoupravnih odluka. Izgleda da to nije samo ocena.

INDIVIDUALNI POLJOPRIVREDNI PROIZVOĐAČI

Individualni poljoprivredni proizvođači (seljaštvo) u odnosu na ostale slojeve u Savezu predstavljaju neznatnu grupaciju. U 1970. godini oni čine 6,5% sastava. Iz godine u godinu uočava se stalno opadanje njihovog broja i u apsolutnom i u relativnom smislu. Od 1968. do 1970. godine to opadanje iznosi oko 15.000. (Sada u Savezu ima svega 68.425 poljoprivrednika.) I u dužem vremenskom periodu (preko 10 godina) uočljivo je opadanje broja seljaka.

Mada, kako smo već istakli, socijalna struktura Saveza nije odraz strukture društva, ipak se nameće poređenje. U društvu individualni poljoprivredni proizvođači čine najbrojniji sloj, a u Savezu je njihov broj neznatan.

Očigledno je da se radi o idejno-političkim kriterijima, ali i o nečem mnogo značajnijem. Naime, o vrednosnoj orijentaciji. Seljaštvo duži vremenski period nije bilo predmet pažnje Saveza. Formiralo se shvatanje u kome je postojalo, možda, i racionalno jezgro koje je predimenzionirano. Naime, sa industrijskim razvojem seljaštvo se brzo „topilo" jer je predstavljalo osnovni izvor regrutovanja industrijskog radništva. Mehanička misao ponekad je čak rezonovala: oni će ionako brzo nestati sa scene, sa razvojem tehnologije njihove radne uloge preuzeće mašine.

Takvoj vrednosnoj orijentaciji doprinela je i dogmatizirana „društvena teorija" koja je provlačila stav da je seljaštvo sitnosopstvenički i konzervativan društveni sloj koji pripada prošlosti.[4]

Međutim, postoji i vrednovanje seljaštva koje polazi od toga da se izmenama u društvu menja i samo biće ovog društvenog sloja. Ako se za trenutak baci pogled na unutarnji slojni sastav individualnih poljoprivrednih proizvođača, može se primetiti da 40,6% sastava čine individualni poljoprivredni proizvođači — kooperanti. Dakle, to je onaj deo seljaštva koji je u procesu proizvodnje, plasmana i potrošnje ušao u mnogostruke veze sa društvenom svojinom. To više nije klasični seljak, već mnogostruko promenjen proizvođač, a i potrošač roba koje proizvodi društveni sektor i u koji je on na razne načine uključen.

Po navedenim mišljenjima, Savez komunista nije na dnevni red postavio odnos Saveza u celini prema individualnim poljoprivrednim proizvođačima (seljaštvu). Stoga je kao rezultat u socijalnoj strukturi Saveza došlo do opadanja seljaštva. Ovakvu tvrdnju, možda, potkrepljuju i sledeći podaci: ukupno opadanje očituje se i kroz opadanje seljaštva u pogledu prijema u Savez. Na primer, od 1968. do 1970. godine prijem je opao od 17.596 na svega 2.800 seljaka, mada je postotak u odnosu na

[4] Izgleda da je opadanje seljaštva naročito u nerazvijenim zemljama (kakva je bila naša posle rata) bez ozbiljnijih društvenih posledica do određenog „praga". Taj „prag" predstavlja razvoj industrije. Kada ona dostigne određen nivo gde stope rasta više nisu visoke i gde ona ne može više apsorbovati rezervnu armiju rada, tada postaje veoma važan složen odnos industrije i poljoprivrede. Poljoprivreda tada može da se razvija daljom mehanizacijom, ali uz istovremeno stalno obnavljanje sopstvene radne snage.

druge slojeve visok (8,8%). S druge strane, u ukupnom broju isključenih iz Saveza seljaci su odmah iza radnika (u 1970. godini: 11,9%). Takođe oni među prvima svojevoljno napuštaju Savez (sa tendencijom stalnog porasta) (8,5%) i bivaju skidani sa evidencije (7,9%). Njihov socijalni uticaj je još manji nego što je njihova fizička zastupljenost.

Dakle, iako se menja socijalno biće seljaštva, ipak je njihov broj u Savezu neznatan. Tome snažno doprinosi negativna vrednosna orijentacija koja uslovljava manji prijem, veća isključenja, skidanja sa evidencije i svojevoljno napuštanje Saveza od strane seljaštva. Takva orijentacija onemogućuje da Savez više pažnje posveti individualnim poljoprivrednim proizvođačima, što uslovljava da će se pojava njihovog opadanja u Savezu nastaviti.[5]

INTELIGENCIJA

Inteligencija u Savezu predstavlja jednu od značajnijih grupacija, i to kako po zastupljenosti tako i po uticaju. I tehnička i humanistička inteligencija danas u Savezu čine 17,9% ukupnog sastava (pri tome je tehnička inteligencija u nešto manjem postotku od humanističke: 5,0% prema 12,9%).

Primetno je da u posmatranom periodu obe vrste inteligencije i u relativnom i u apsolutnom iznosu pokazuju porast u strukturi Saveza. Tako je tehnička inteligencija od 1968. do 1970. godine porasla za oko 3.000 (ili sa 4,4% učešća u ukupnom sastavu Saveza na 5,0%). I humanistička inteligencija beleži porast od oko 6.000 (odnosno od 11,3% na 12,9%).

Ovome snažno doprinosi vrednosna orijentacija Saveza prema inteligenciji. Orijentacija je direktno povezana sa opštim stavom koji se formira u društvu. Naime, usled tehničkih i tehnoloških promena u društvu značaj znanja i obrazovanja biva veći, oni postaju uslov daljeg razvoja, rešavanja složenih zadataka. Nosioci rešavanja tih složenih zadataka i znanja su pripadnici inteligencije i stoga njihov ugled u društvu sve više raste. S druge strane, skoro da je šire rasprostranjeno mišljenje da se sa dubljim tehničko-tehnološkim promenama u osnovi društva, u proizvodnji i sa razvojem samoupravnih društvenih odnosa vrši integracija društvenih slojeva oko radništva kao osnovnog jezgra, stapanje u modernu radničku klasu, moderne proizvođače. Upravo iz takvog stanovišta proističe i orijentacija prema inteligenciji, i to u prvom redu prema tehničkoj inteligenciji.[6]

---

[5] O tome rečito svedoči i činjenica da je PK Vojvodine ovih dana konstatovao sledeće: iako je Vojvodina područje gde je seljaštvo osnovna masa žitelja, njih je svega nekoliko hiljada u sastavu SK Vojvodine.

[6] Prema humanističkoj inteligenciji odnos Saveza je nešto drugačiji, mnogo suptilniji, zasnovan na preciznom razlikovanju pojedinih njenih delova u pogledu idejno-političke orijentacije. Tek od nedavno počinje da se probija i shvatanje o tehnokratiji, što će sigurno izoštriti odnos prema tehničkoj inteligenciji.

3*

Takvu vrednosnu orijentaciju, možda, mogu potvrditi sledeći podaci, mada je bitnija opšta klima koja vlada u Savezu. Ipak prijem inteligencije (i tehničke i humanističke) u 1970. godini je znatan i iznosi 13,7% ukupnog prijema. (No, budući da ukupan prijem u Savezu opada od 1968. do 1970. godine, to opada i prijem inteligencije. Od oko 17.500 opao je na 3.700.) Isključenje iznosi oko 10%; ono se u posmatranom periodu smanjuje i u relativnom i u apsolutnom smislu. Slično je i sa skidanjem sa evidencije, gde je postotak danas oko 11,0% i opada u posmatranom periodu. No, i u apsolutnom i u relativnom smislu uočava se blag porast svojevoljnog napuštanja Saveza od strane kako tehničke tako i humanističke inteligencije. (Inače, broj svojevoljnog napuštanja raste u posmatranom periodu, pri čemu je najveći udeo radništva i inteligencije.)

Primetan je porast obrazovanja iz godine u godinu. Tako, na primer, sve je veći broj inženjera svih profila u sastavu tehničke inteligencije i danas dostiže 40% njenog sastava.

U okviru humanističke inteligencije najbrojnija je grupa prosvetnih radnika (45,8% ukupnog sastava). (Ali primetno je da njihov broj opada jer su 1968. godine činili preko polovine sastava.) Značajnija od ostalih grupa su ekonomisti i pravnici, koji dostižu oko 18% sastava i rastu u posmatranom periodu. No, veoma je mali broj naučnih radnika (3,1%), kulturnih radnika (2,4%) i umetnika (1,1%). Iako iz godine u godinu njihov broj u Savezu raste, oni ipak čine vrlo mali postotak u sastavu inteligencije, a njen su najznačajniji deo. Pa ipak, može se reći da se obrazovaniji i stvaralačkiji deo inteligencije povećava u sastavu Saveza (ima puno pokazatelja da će se ta tendencija nastaviti).

Uticaj inteligencije u Savezu nije mali. Ali, ovde treba imati u vidu da slika uticaja mora biti produbljenija. Radi se o tome da su najobrazovaniji i najaktivniji delovi inteligencije (a ne ona u celini) u znatnom broju u forumima i organima Saveza i da su mnogostruko povezani i spojeni sa njima.

S druge strane, postoji indirektan način uticanja. Naime, u onoj meri u kojoj savremena proizvodnja postaje centralno polje društvenih procesa i predmet neosporne politike Saveza, utoliko potrebe i interesi inteligencije, stvaralaštva postaju osnova na kojoj se vrši uticaj (dodajmo tome proces spajanja, integrisanja modernog radništva i inteligencije, pa dobijamo jasniju predstavu o stvarnom i latentnom uticaju inteligencije u Savezu i van njega).

Stoga se može zaključiti da će u budućnosti rasti kako učešće inteligencije u Savezu tako i njen uticaj jer je Savez izuzetno prema njoj vrednosno orijentisan.

RUKOVODEĆE I ADMINISTRATIVNO OSOBLJE

Sloj rukovodećeg i sloj administrativnog osoblja predstavljaju ne toliko po zastupljenosti koliko po uticaju (naročito sloj rukovodećeg

osoblja) značajnije slojeve u Savezu. Oni danas u Savezu čine 19,1% sastava. Od toga rukovodeće osoblje čini 7,1%, a administrativno osoblje 12,0%.

Ova dva sloja pokazuju neznatan pad u posmatranom periodu (smanjenje administrativnog osoblja u 1970. u odnosu na 1968. godinu iznosi oko 14.000, a rukovodećeg osoblja 8.000 članova, ali je skoro konstantan postotak u ukupnom članstvu u celom periodu).

Već duže vremena vrednosna ocena koja se odnosi na administrativno osoblje izrazito je negativna. Naime, vlada stanovište da je Savez opterećen „činovništvom“. Pri tom se ne retko u društvu i Savezu pod „činovništvom“ podrazumeva administrativno osoblje (takođe postoje mišljenja o administrativnom osoblju kao delu birokratije i u tom smislu identifikacija sa birokratijom, naročito na nivou radnih organizacija).

Na ovu ocenu znatnije utiče i mišljenje koje administrativnom osoblju (službenicima) pridaje pežorativni smisao totalno nekreativnih radnika. Naime, smatra se da oni obavljaju rutinske zadatke, što se onda na planu političkih odnosa ocenjuje kao manje vredno za Savez. U svemu se onda stiče vrednosna ocena koja ne ide u prilog ovom socijalnom sloju.

Postoje, pored toga, mišljenja da se pripadnici ovog sloja manje kažnjavaju i isključuju iz Saveza, da stalno uspevaju da očuvaju svoj status tako što se povezuju sa strukturama uticaja, te nisu na „udaru“. Slično je i sa shvatanjem da oni manje nego ostali svojevoljno izlaze iz Saveza.

Podaci o prijemu govore da udeo administrativnog osoblja u ukupnom prijemu unekoliko opada u relativnom iznosu (1968: 6,0%, 1969: 6,3% i 1970: 5,8%). U apsolutnom broju to je jače izraženo, ali, budući da je opšte smanjenje u prijemu jako izraženo, to je i normalno (u 1968. godini primljeno je 10.480, a u 1970. godini svega 1.851 pripadnik ovog sloja). No, može se istaći da je izrazitija pojava smanjenja broja isključenih pripadnika administrativnog osoblja. To smanjenje je i apsolutno i relativno (od 9,4% u 1968. godini na 7,9%, ili za oko 450 manje).

Međutim, u pogledu skidanja sa evidencije i svojevoljnog napuštanja, to nije slučaj. Tu se uočava stalan porast. (U 1968. godini bilo je 8,7% od ukupnog svojevoljnog napuštanja Saveza koje je otpadalo na administrativno osoblje, ili 1.169, a u 1970. godini 9,7%, ili 1.480.)

Vrednosna ocena prema rukovodećem osoblju je unekoliko ambivalentna. Naime, postoje shvatanja koja polaze od toga da su u njihovim rukama koncentrisane najvažnije odluke u privredi. Stoga su oni najčešće neposredno zastupljeni u najvišim organima i forumima Saveza. (Često se oni identifikuju najneposrednije sa birokratijom.) Nasuprot tome, postoje i shvatanja da su oni deo modernog proizvođačkog sastava (naročito rukovodeće osoblje u privredi i neprivredi) i da su vrlo odgovorni za dalji razvoj društva.

Pored svega, i za njih postoji uverenje da se više primaju u Savez, manje kažnjavaju i isključuju. Mora se konstatovati da je postotak rukovodećeg osoblja u prijemu neznatan (u 1970. godini on je iznosio

1,1% i, mada je porastao u relativnom iznosu od 1968. godine: 0,8%, primetno je smanjenje u apsolutnom broju: od 1.507 na 363 lica). U pogledu isključenja uočava se porast broja isključenih u relativnom iznosu, ali opadanje u apsolutnom, što je skoro istovetno i u pogledu skidanja sa evidencije članstva. Inače, broj isključenja rukovodećeg osoblja je mali (svega 2,6% u odnosu na ukupan broj isključenja). Takođe je neznatan broj slučajeva svojevoljnog napuštanja (2,0%).

Unutarslojni sastav i administrativnog i rukovodećeg osoblja pokazuje nekoliko interesantnih karakteristika. U okviru administrativnog osoblja dominantno je obeležje srednjeg stručnog obrazovanja: preko polovine pripadnika (50,3%) poseduje ovaj stepen obrazovanja (zanimljivo je da je 1968. godine sa srednjim obrazovanjem bilo 44,9%, a sada već preko polovine). Sa nižom stručnom spremom je preko 1/3 pripadnika ovog sloja (35,9%).

Ta karakteristika je još primetnija kod administrativnog osoblja u privredi (koje, inače, čini glavninu ovog sloja), gde postotak sa srednjim i nižim obrazovanjem iznosi 90%. I kod administrativnog osoblja u neprivrednim delatnostima isti postotak je visok (84,5%).

U okviru rukovodećeg osoblja najznačajniju grupaciju čine rukovodioci privrednih organizacija (43,2% ukupnog sastava). Najviše je onih koji poseduju srednje stručno obrazovanje (26,1%). Rukovodeće osoblje u neprivredi čini oko 40% sastava sloja; i u njegovom sastavu dominira srednje stručno obrazovanje. Rukovodeće osoblje u državnoj upravi i društveno-političkim organizacijama čini 13,3% sastava sloja. Zanimljivo je da u njegovom sastavu dominiraju oni sa visokom i višom spremom (preko 60%). Ovo je povezano i sa pravcem razvoja u zapošljavanju u savremenom društvu, gde se najobrazovaniji zapošljavaju u državnoj upravi i političkim strankama. I mi smo, očigledno, deo savremenih kretanja, ali na specifičan način. Nije nimalo čudno da su komunisti upravo iz ovih oblasti rada najobrazovaniji. Pre svega, to je jedan od uslova za rad, a s druge strane oni imaju raznovrsne pogodnosti za dalje obrazovanje.

Funkcionera u društveno-političkim organizacijama i predstavničkim telima je najmanje u sloju rukovodećeg osoblja (5,2%). U njihovom sastavu je 50,3% sa visokim i 23,8% sa višim obrazovanjem, što čini tačno 2/3 članova ove grupe. Ovaj momenat se čini izuzetno značajnim. On ne govori samo o tome da se na društveno-političke funkcije biraju visoko obrazovani članovi Saveza komunista, već i da posedovanje statusa, kada je povezano sa obrazovanjem, rezultira u stvarno najvećem društvenom uticaju (dakle, nije reč samo o ugledu, već i o društvenoj moći). Objektivni uslovi za to postoje, te zato izgleda da je realna vrednosna ocena da rukovodeće osoblje u celini, s obzirom na poziciju, a zatim i na obrazovanje (pojedini delovi ovog sloja), može vršiti najsnažniji uticaj u društvu i u Savezu i da ga vrši.

ZANATLIJE PRIVATNICI

Zanatlije privatnici spadaju u najmalobrojniji sloj u Savezu. U 1970. godini njih je u odnosu na druge svega 0,4%. I u dužem vremenskom periodu njihov postotak se ne menja, ali zato opadaju u apsolutnom iznosu. Da bismo dobili realnu sliku o mogućim uzrocima njihove brojnosti u Savezu, treba reći da ni u društvu oni nisu mnogoljudan sloj.

No, čini se da je važnija vrednosna orijentacija Saveza prema njima. Ona je bila uslovljena i ocenom o zanatlijama privatnicima koja je bila dominantna (a i dalje je, možda, dominantna) u društvu. U osnovi te ocene stoji shvatanje da su zanatlije nosioci sitnosopstveničkog mentaliteta, što je inkompatibilno sa Savezom. Pored toga, oni su tretirani kao nemoderni proizvođači, ostatak prošlosti, nešto na šta se avangarda ne može osloniti. Naravno, vrednosne ocene se menjaju zajedno sa stanjem. No, takva shvatanja su mogla da ozbiljnije utiču na broj zanatlija privatnika u Savezu.

Ako se pogledaju podaci o prijemu, uočava se da se njihov postotak u ukupnom prijemu u navedenom periodu ne menja (ali, dok je broj primljenih zanatlija privatnika u 1968. godini iznosio 319, u 1970. godini iznosi svega 71). Broj isključenih u 1970. godini prevazilazi prijem i iznosi 75 zanatlija privatnika, kao i svojevoljno napuštanje (75), dok je broj skidanja sa evidencije čak 161.

Sve to govori da će se i u narednom periodu nastaviti smanjivanje broja zanatlija privatnika u članstvu Saveza.

PRIVREDNO NEAKTIVNI

a) *Lica sa ličnim prihodima*

Udeo lica sa ličnim prihodom u sastavu Saveza iznosi 12,0%, što je istovetno broju administrativnog osoblja. Osnovni sastav ovog sloja čine penzioneri, invalidi i domaćice.

Prema ovom sloju uglavnom je preovladala, a i danas preovladava, negativna vrednosna ocena. Smatra se, naime, da pretežan deo ovog sloja nije dovoljno obrazovan i spreman za savremenu etapu razvoja. To se često odnosi na domaćice, za koje vlada uverenje da ne samo što su najneobrazovaniji deo Saveza, već istovremeno i najnezainteresovaniji za rad Saveza. Takođe se misli da u dobrom delu penzionerskog sastava postoje i oni čija je svest čvrsto vezana za prošle tokove društvenog razvoja. Ne retko susrećemo se sa pežorativnim odnosom prema ovom sloju koji se svodi na to da su pripadnici ovog sloja „nužno zlo“ ili „balast“ Saveza.

Naravno da ovakve tvrdnje ne stoje. Privredna neaktivnost je prirodno stanje društvenog života pojedinca i to su realne dimenzije određivanja odnosa Saveza prema ovom sloju (pri tom ne treba izgubiti iz vida da se u redovima ovog sloja nalaze vrlo zaslužni i predani članovi Saveza koji su dobar deo života posvetili društvu i Savezu).

Podaci o kretanju ovog sloja u Savezu ne govore o nekom njegovom izrazitijem povećanju. U proteklom periodu uočava se kod penzionera i invalida neznatniji porast i u relativnom i u apsolutnom iznosu (od 90.238, ili 7,9% u ukupnom sastavu članstva u 1968. godini na 91.067, ili 8,7%, u 1970. godini). Slično je i sa domaćicama (od 33.526, ili 2,9%, na 35.756, ili 3,3%).

Ovo povećanje može imati uzrok pre u povećanom prestanku privredne aktivnosti nego u prijemu. O tome svedoči i podatak o prijemu, gde je postotak penzionera i invalida neznatan (0,2%) i u 1970. godini iznosi 70 članova. Kod domaćica je takođe mali postotak (0,7% ili 230 lica). Postotak isključenja penzionera, invalida i domaćica iznosi 7,0%, ali je zato skidanje sa evidencije znatnije (14,6%) i broj svojevoljnog napuštanja (12,3%).

b) *Studenti i đaci*

Studenti i đaci čine oko 5,0% članstva. Od toga studenti čine većinu, a đaci manjinu. Doskora je Savez bio zatvoren za đačku omladinu, i to pre svega zbog statutarnih normi. Međutim, poslednjih godina dosta se toga, u pogledu granica starosti i kriterija, promenilo, te je omogućen masovniji prijem ove grupe u Savez.

U proteklom periodu, kako podaci pokazuju, nije se bitnije menjao broj studenata (kako u apsolutnom tako i u relativnom iznosu). Međutim, broj đaka se radikalno smanjivao. Od 32.250 u 1968. godini on je opao na 13.391 u 1970. godini. Ta pojava ima svoje objašnjenje u već rečenom, ali i u sledećem. U 1968. godini prebrođena je barijera prijema kada je usledio poziv Saveza omladini. Kasnije se situacija promenila jer se sve više poštovao statut. Ako tome dodamo da se vršio prelazak đaka u studente ili u druge slojeve, a da obnavljanje nije intenzivno vršeno, tada su rezultati razumljiviji.

O tome nam mogu posvedočiti i podaci o prijemu. Od 32.666 primljenih đaka u 1968. godini broj je u 1970. godini opao na 7.094. (Takođe je katastrofalan i pad prijema studentske omladine: od 13.462 u 1968. godini na svega 1.861 u 1970. godini.)

Broj isključenih studenata i đaka u odnosu na druge nije izrazit, kao ni svojevoljno napuštanje, koje opada. No, zato je izrazito skidanje sa evidencije (8,3%) i, što je važnije, ono rapidno raste (od 634 u 1968. godini na 1.723 u 1970. godini). Ovo se, možda, može objasniti time da u kritičnom momentu kada se vrši prelazak (iz razreda u razred, sa jedne godine na drugu ili iz srednje škole na fakultet) oni „ne obnavljaju svoje članstvo u Savezu“. No, sigurno je da postoje i druga objašnjenja.

Odnos Saveza prema studentima i đacima je u suštini odnos Saveza prema omladini. U pogledu vrednosne orijentacije, odnos Saveza prema omladini je oduvek bio izrazito pozitivan. Pored radništva, omladina u celini je visoko vrednovana. Na nju se Savez stalno oslanjao i stalno je

insistirao da je bude više u Savezu. Nema ni jednog partijskog dokumenta u kome, kada se razmatra prijem, nije insistirano na većem prijemu mladih. I u stvarnosti ovakva vrednosna orijentacija se iskazuje pre svega u tome da omladina (do 27 godina) čini trećinu članstva danas.

U 1968. godini, kada je usledio poziv najviših organa Saveza da se Savez obnavlja omladinom, od preko 100.000 primljenih 87% su činili omladinci. Kasnije se sa padom opšteg prijema smanjio i prijem mladih (čak do te mere da možemo slobodno zaključivati o kampanjskom odnosu Saveza prema omladini). Danas se ponovo oživljavaju shvatanja da bi se Savez u još jednom koraku morao snažnije orijentisati na mlade.

U orijentaciji na mlade posebno mesto zauzima ona ocena koja u prvi plan ističe usmerenost na radničku omladinu. Ako se pogledaju podaci o sastavu omladine, primećuje se da radnička omladina čini danas trećinu omladinskog sastava (tačnije 34,8%). Njeno jezgro (73%) čine KV i VKV radnici. Školska omladina čini 22,5% sastava (studenti 73,0%, a đaci 27%), a seoske omladine je malo (svega 8,4%).

Međutim, gledano sa stanovišta uticaja, izgleda da su mišljenja nepodeljena o tome da omladina u Savezu i društvu vrši neznatan uticaj. Ne retko se čuju mišljenja da se omladina, sem izuzetno, prima u „prigodnim okolnostima" — prilikom raznovrsnih proslava. To je u vezi sa onim mišljenjima koja ističu da nema stalnog odnosa prema mladima. Budući da se kampanjski primaju, oni uglavnom služe kao „široko socijalna osnova". Njih nema ni u najvišim organima i forumima. Socijalna pozicija omladine je nepovoljna jer, kako mnogi ističu, stariji su zauzeli komandne pozicije.

Podaci i istraživanja koja se vrše često daju za pravo navedenim mišljenjima. Osetan pad u prijemu, prepuštenost omladine sebi, nedovoljnost uticaja realno umanjuje pozitivnu vrednosnu orijentaciju Saveza na omladinu.

Možemo konstatovati da u proteklom periodu nije došlo do značajnijih promena u socijalnoj strukturi Saveza. (Naravno, desile su se promene u ukupnom brojnom smanjivanju članstva kao posledica ukupnog smanjenog prijema, povećanog isključivanja i svojevoljnog napuštanja Saveza.) Možda posmatrani period nije dovoljno dug, a verovatno nedostaje niz podataka da bi se dala preciznija ocena. *Ipak, u rasporedu socijalnih slojeva u Savezu nije došlo do bitnijih promena (on je isti već duži niz godina).* Lagano opadanje radništva, seljaštva, zanatlija privatnika će se sigurno nastaviti u budućnosti. Istovremeno će rasti udeo tehničke inteligencije (pa i humanističke), tako da će u centru pažnje biti takozvana moderna radnička klasa. Neosporno je da će rasti broj obrazovanog radništva i proizvođača uopšte u Savezu, i to verovatno vrlo brzo.

Zajedno sa tim čini se da će, ukoliko se ništa bitnije ne menja, ostajati navedena raspodela socijalnog uticaja, moći. U tom kontekstu treba gledati i odnos preobražaja Saveza i njegove socijalne strukture. Upravo

sada su sučeljene vrlo oprečne razvojne tendencije u Savezu: smanjivanje veličine Saveza, prijema (naročito mladih), povećavanje svojevoljnog napuštanja i isključenja, smanjivanje broja pripadnika pojedinih slojeva u Savezu i neznatan uticaj čitavih slojeva, s jedne strane, i, s druge, povećavanje broja obrazovanijih, uvećavanje moderne radničke klase, što rezultira u mogućnosti promena u raspodeli društvenog uticaja, moći. Od razvojnih tendencija i prevage jednih ili drugih (ali ne samo od toga, već od razvoja samoupravljanja i rešavanja socijalnih problema) zavisi i dalji preobražaj Saveza komunista.

Ratko Božović

UMETNOST U SENCI UTILITARIZMA I PRAGMATIZMA

Pokušaj određivanja prisustva i granica utilitarizma i pragmatizma u savremenoj kulturi učiniće se svakom istraživaču kao napor koji je isto toliko neizvestan koliko i izazovan. Zato, uprkos svim teškoćama u otkrivanju tendencija utilitarizma i pragmatizma u savremenoj kulturi, nameće se potreba njihovog tumačenja. Izrazito prisustvo ovih tendencija u društveno-istorijskoj situaciji naše savremenosti ozbiljno ugrožava sve vrednosti, a posebno duhovno stvaralaštvo. To je i razlog što ćemo pokušati da pokažemo kako je došlo do rastvaranja i degradiranja tog stvaralaštva. Nastojaćemo, takođe, da otkrijemo način na koji se to stvaralaštvo prihvata ili „koristi", da otkrijemo nove pukotine tog stvaralaštva, od koga se još uvek traži da igra „ždanovljevski kazačok", ili da se potvrdi isključivo na tržištu, ili da se gubi u besadržajnoj i dosadnoj tehničkoj perfekciji ili da zadovoljava problematični ukus našeg savremenika.

ZAMKE IDEOLOŠKOG PRAGMATIZMA

Polazeći od pretpostavke da je birokratski odnos stalan izvor i pragmatizma i utilitarizma, daćemo najpre ocenu uticaja birokratske organizacije društva na sudbinu stvaralaštva. U centar naše opservacije stavićemo umetnost kao kvintesenciju stvaralačkog i kao oblast koja je najviše ranjiva i najviše „sporna". Umetnost će na taj način biti dovoljno indikativna za dijagnozu svega onoga što je bitno na relaciji duhovno stvaralaštvo — birokratska organizacija društva.

Specifična situacija umetnosti na opštem planu savremene kulture ne bi se mogla svestranije razmatrati ako bi se zanemario uticaj birokratskih odnosa tamo gde su oni uspostavljeni, bilo da se radi o staljinističkom modelu socijalizma bilo da je reč o manipulativnoj organizaciji industrijski razvijenih kapitalističkih društava. To je razumljivo kad se uzme u obzir da birokratski odnosi kao svojevrstan vid društveno-ekonomskih odnosa mogu biti, i u znatnom delu savremenog razvijenog društva jesu, osnova, a nekad i određujući činilac, raznih oblika ljudske

aktivnosti, ali i čovekovog otuđenja. Umetničko stvaralaštvo utiče na birokratske odnose kao neprekidan, složen i dinamičan proces, nekad primetan, a nekad gotovo nevidljiv. Međutim, umetničko stvaralaštvo i birokratska vladavina u stalnom su sukobu. U čemu je taj sukob? Da li je različitost ove dve „strukture" preduslov njihovog stalnog konflikta? Da li su njihove suštine već *unapred* nespojive i nepomirljive? U svakom pokušaju da se odredi vrsta sukoba između umetničkog stvaralaštva i birokratije nalazimo da njihova oprečnost nije samo u domenu estetskog i etičkog već da je sveobuhvatnija i da se, verovatno, podudara sa delatnošću dogmatske politike i sa prirodom stvaralaštva.

Takva politika je i danas, kao što je i u prošlosti bila, bez obzira na društveni sistem, skeptična prema svakom načinu mišljenja koji nije proizvod njenog društvenog bića. U ime svoje „bezlične objektivnosti" i navodne istinitosti sopstvenog stava ona nastoji da svemu nađe jedinstveno formalno određenje koje, zatim, smatra — objektivnim. U stvari, njeno nastojanje da sve odredi i formalizuje, da „objektivno" proceni, pretvara se u izrazit vid subjektivizma i nasilja nad stvaralačkom različitošću. Njeno verovanje da i za ocenu stvaralaštva postoje objektivni kriterijumi i posve racionalna mogućnost za rasuđivanje o vrednostima nije daleko od potcenjivanja napornog i komplikovanog stvaralačkog čina, koji se ne može zamisliti bez ličnog izraza i individualnosti. Tako, na primer, na umetnost kao oblik društvene svesti čija je saznajna uloga veoma izražena dogmatska politika gleda isključivo kao na ideološku vrednost, kao na „ideološki supstrat". Posmatrano iz tog ugla, neuvažavanje mogućih i stvarnih razlika u načinima prilaženja stvaralaštvu ne samo da sprečava raznovrsnost kreacije već je i prepreka za stvaranje uslova da se do moguće istinitosti stigne iskustvom i ličnim angažovanjem. Zato svođenje argumentacije različite po nivou i vrsti na istu ravan, u ovom slučaju ideološku, nije samo metodološko pitanje već predstavlja ograničavanje stvaralaštva. Razumljivo je da različite argumentacije imaju različitu težinu i veoma nepodudaran smisao, pored ostalog i zbog toga što različite oblasti društvene svesti imaju kao svoju osnovu — različite kriterijume. U takvoj atmosferi i dolazi do toga da se svet umetnosti čini najjasnijim i najrazgovetnijim upravo onima koji ga najmanje prihvataju!

Birokratija često traži od umetnosti da stvarnosti prilazi sa pozicija onih ideja koje opravdavaju njenu delatnost, njena sredstva i metode; ako umetnik na to ne pristane, ona upozorava na *granice* umetnosti. Međutim, autentično stvaralaštvo ne priznaje te granice. Samim tim što umetnik ne priznaje te granice, birokratija ignoriše ono što on hoće, ono što je *suština* njegovog dela. Tako, u situaciji u kojoj je istina reducirana na takozvanu „pravilnost" i „korisnost" umetnik se rezignirano predaje jednoj socijalnoj i kulturnoj klimi i, svesno ili nesvesno, ubija svoje delo. U okolnostima stalnog nastojanja da se odrede granice umetničkih vrednosti i da se ostvari takva atmosfera u kojoj stvaralaštvo ne prihvata rizik preobražaja postojećeg mistifikovanog iskustva snaga spoljašnjeg političkog uticaja ne izaziva samo kreativnu teskobu nego sa-

svim onemogućava umetničku istinu. Tako savladano i determinisano stvaralaštvo lišeno je dubine i svake bitnije moći; ono je bez snage uticaja jer ne poseduje stvarnu, sebi imanentnu vrednost. Spoljni pritisak i političko posredništvo odvajaju stvaraoca od njegovog iskustva i od promišljene stvaralačke samosvesti. To je prva i najbitnija stepenica jedne nestvaralačke zavisnosti koja vodi u pasivnost i „stvaralačku izdaju". Uspostavljanje takvih odnosa u kojima je ovo posredništvo lišeno svake uzajamnosti i u čijoj se pozadini stalno naslućuju „sredstva nasilja" ostavlja stvaraoca izvan autentične stvaralačke motivacije. Taj vid prinude često je prikriven i kamufliran, ali njegove skrivene zamke još su opasnije i perfidnije. Može se reći: tako i dolazi do toga da delo gubi svoju trajnu vrednost i moć prisustva u vremenu. Ono je efemerno i svojim nastankom i svojim uticajem. Tako se objašnjava stalno povođenje za modom koja se „dobro isplati", podražavanje koje ne gubi iz vida neposredne praktične posledice. Ne slučajno, Vitgenštajn izjavljuje: „Ne pitaj šta znači, već čemu služi." Manje-više to se odnosi ne samo na jezik već i na sve oblike kulturnog i umetničkog stvaralaštva. Svakako, ovo mišljenje nije daleko od onih koncepcija po kojima za određena društva nije potrebna istina da bi ostvarila punu i adekvatnu društvenu egzistenciju.

Često se, doista, stiče utisak da politika pravi vidljive ustupke umetnosti samim tim što se ne meša u postojeće oblike stvaralaštva, u raznovrsnost estetskih traženja i eksperimentisanja. Međutim, neposredan i konkretan odnos prema ovim pitanjima mnogo je zamršeniji nego što to izgleda u načelnim političkim deklaracijama. Poznato je da se u sferi politike višak vrednosti raspodeljuje na način koji omogućava održavanje onih umetničkih pravaca koji određenoj politici najviše odgovaraju. To je, razume se, dovoljno da se podrži jedna umetnička orijentacija, a ne neka druga koja je stvaralački i estetski *prihvatljivija*. S druge strane, određenoj politici neće smetati ni stvaralačka hermetičnost koja ide do potpune nekomunikativnosti, ni konfuzija stavova, koncepcija i orijentacija umetnika. Ako već ne može da nametne svoj koncept, ona želi da ga nema ni umetnik. Ona, navodno, žali kad nema velikih dela, ali je sasvim zadovoljna mirom stvaralačkog mediokritetstva. Politika naročito čini lošu uslugu umetničkom stvaraocu kada ga navodi na to da bude krajnje obazriv prema delovanju njegovog dela u savremenosti, prema njegovim neposrednim, programskim efektima. Takav stav politike je razumljiv: nju malo interesuje šta se stvarno dešava u delu i šta delo stvarno jeste, ali je, zato, veoma zainteresovana za *nepredvidljivo* delovanje dela u stvarnosti.

U prividnom nastojanju da reši sukob između starih i novih vrednosti, pod vidom odbacivanja kanona, fetiša i predrasuda, uz aktivno prisustvo ideologizirane svesti o prošlosti, birokratija najčešće ukida dijalog između sadašnjosti i prošlosti. Prerušavajući stvaralaštvo iz prošlosti u ono što ono nije i ne može biti, ona po svom nahođenju jedne stvaraoce izvlači iz mraka zaborava, dok druge neopravdano zapostavlja. Takvim stavom prema stvaralaštvu u prošlosti ona može bitno da utiče na smer

razvitka savremenog stvaralaštva i na njegovu buduću orijentaciju. Đerđ Lukač je dobro zapazio da bez otkrivanja prošlosti nije moguće otkriti ni sadašnjost, tim pre što osnovni ljudsko-moralni problemi nisu vezani isključivo za jedno doba ili za jednu društvenu formaciju. „Sektaški birokrati bune se protiv čeprkanja po prošlosti i misle da treba prikazivati samo sadašnjost. Ono što je prošlo, prošlo je, već je potpuno prevaziđeno, kažu, iščezlo je iz sadašnjice“ — ističe Lukač. Doista, stavovi birokratije se uočljivo modifikuju, ali ona teško pristaje da se ostvari aktivan stvaralački odnos prema tradiciji, čak i prema iskonskim vrednostima. Uplitanjem u reinterpretaciju tradicije, u pokušaju da ospori njen autoritet, birokratija nastoji da tradiciju, kao stvaralački subjekt koji može postati jedna od bitnih pretpostavki i uslova za rađanje nove vrednosti, pretvori u puki objekt koji je u tolikoj meri transformisan i otuđen da se više ne može prepoznati njegova suština. Međutim, stvaralaštvo koje svojom prirodom i svojom „nadvremenošću“ nadživljuje vreme u kome je nastalo moralo bi se, pod normalnim uslovima, spontano nastavljati u novom stvaralačkom činu i novoj stvaralačkoj praksi.

I pored toga što se odnosi između političke prakse i umetničkog stvaralaštva najčešće pretvaraju u izrazit konflikt, u svojevrsnu estetsku reakciju umetnosti, umetničko delo može postati žrtva političkog načina mišljenja. Politizacija umetnosti, do koje najčešće dolazi u književnosti, javlja se, po pravilu, u onom stvaralaštvu koje je lišeno postojanijeg umetničkog stanovišta i koherentnijeg estetskog kriterijuma. Nemoćno da otkriva dublja značenja stvarnosti, to stvaralaštvo postaje instrument samih političkih odnosa. U takvoj umetnosti funkcija reprezentovanja stvarnosti ne poprima obeležja „unutrašnje istinitosti“ dela jer je vanumetnička stvarnost — osnovno stvaralačko polazište umetnika — u stvari samo privid stvarnosti, njena iskrivljena projekcija. Čak i ako takvo stvaralaštvo, simplifikovano i konformistički određeno i usmereno, ne postane uprošćena propagandna idealizacija birokratskih odnosa, ono ne može otkriti složene protivrečnosti društva. U takvoj umetnosti stvarnost prosto iščezava, a umetnik se miri sa sopstvenim porazom jer ne uspeva da se suoči sa totalitetom stvarnosti. Pribavljeno „opravdanje“ za potrebu bekstva iz stvarnosti u kome nastaje, ovo stvaralaštvo teško se može osloboditi prigovora da je dovelo u pitanje samostalnost svog postojanja i da se oglasilo sa izrazitom oskudnošću svoje pozicije. Tako izdvojeno, podređeno prevari i igri bez mnogo nadahnuća, ne može bitnije ni da utiče na stvarnost svoga vremena. Doista, ovo stvaralaštvo, lišeno angažovanog i stvaralački aktivnog čina u savremenosti, može imati izvesnu vrednost stvaralačkog istraživanja i usavršavanja, ali se, ipak, ne može oteti iskušenju stvaralačkog poraza.

U praksi često dolazi do nesporazuma oko razumevanja umetničkog dela, naročito zbog toga što protagonisti ideološkog pragmatizma nisu u mogućnosti da objasne vezu između stvarnosti i njenog umetničkog izraza. Tu nije reč samo o pogrešnom tumačenju umetničkog dela po kojem se samoj umetničkoj činjenici prilazi kao i svakom drugom „po-

zitivnom istraživanju" već o prenebregavanju *umetničkih sredstava* kojima se umetnik služi da bi izrazio stvarnost. To je, bez sumnje, stranputica kojom se stiže do takvog saznanja koje se određuje na osnovu „spoljnog kriterijuma". Taj kriterijum je, u stvari, proizvoljan u odnosu na ukupnost značenja dela i njegovu sudbinu; on egzistira izvan pokušaja da se odredi suština dela i da se preko nje stigne do njegovih brojnih značenja. Tu se, razumljivo, odmah postavlja pitanje specifičnosti umetničkog izraza i umetničkog projekta koji osporava postojeću stvarnost na putu do neke druge stvarnosti koja ne postoji. Svoditi umetničko delo na do kraja racionalan plan koji je slep i za njegovu nužnu neodređenost i njegovu nepredvidljivost ne znači ništa drugo do svođenje različitog iskustva i različitih istina na istu ravan, da bi se, svesno ili nesvesno, degradirala individualna svest umetnika i da bi se relativizirala umetnička istina. Tako se jedno moguće ideološko značenje umetničkog dela, pre nego što je i nagovešten njegov stvaralački smisao, stavlja u prvi plan, kao da je ono sama kvintesencija dela, a ne samo jedna njegova mogućnost. Ovakav metod osiromašuje tumačenje umetničkog dela jer ne pokazuje razumevanje za njegovu celinu.

Međutim, problem nije samo u tome što se na jednom predmetu primenjuje neadekvatno vrednovanje, nego i u tome što se veštačkim kompromisom pokušava da pomiri subjektivnost umetničkog čina sa društvenom stvarnošću od koje umetnik polazi. U stalnom nastojanju da se ni po koju cenu ne „dodirne" sa metafizikom, politika ispoljava svoju ideološku nepripremljenost ili odsustvo koherentnije metodologije za oblast umetnosti. I to više nije pitanje koherentnosti metodologije, već koherentnosti i teorijske zasnovanosti same ideologije. Razume se, i umetnik polazi od određene ideologije koju prihvata, ali se prema njoj odnosi bitno drugačije od ideološkog pravovernika. Umetnik i samu ideologiju koju je prihvatio i koju, čak, smatra delotvornom razgrađuje, osporava i dovodi do očiglednih iskušenja i sumnji.

Pokušavajući da svet umetničkog dela podvede pod aršin određenog ideološkog programa, dogmatska politika kao da ne shvata da je umetnikovo lično iskustvo u umetničkom delu ostvarilo svet koji je bitno različit od svih drugih svetova i ideoloških projekcija. Zato taj svet ne može ni postati dodatak nečemu što je od njega različito i što je s njim nespojivo. Možemo čak pretpostaviti da i određen ideološki program i sam umetnički projekt polaze od istih ideoloških premisa, ali, budući da se njihovi sadržaji ostvaruju različitim metodologijama i da moraju ostati verni različitim stvaralačkim principima, njihova konačna ishodišta ne mogu biti istovetna.

Ideologija kao „korelativna svest" pokazuje nesposobnost prepoznavanja *neodređenosti* stvaraočevog puta prema ljudskom prostoru iracionalnog i unutrašnjeg. Na taj način ona se bavi nečim što nije celina. Biti izvan celine i izvan puta koji vodi ka njoj, a pri tom verovati u mogućnosti otkrivanja značenja dela, predstavlja napor uprošćene i neoduhovljene inercije koja ne izlazi iz okvira pojednostavljivanja; ne stići do samog dela znači ostati izvan totaliteta izraza i onoga što je nevidljivo

a prisutno u delu, onoga po čemu delo i jeste celina u svojoj otvorenosti. U kriterijumima takvog posredovanja, koje ne mora ni biti izvan optike same tradicionalne ili ideološki indoktrinirane kritike, nagoveštavaju se i njegove granice i njegova sredstva. I kad delu pridaje onaj smisao koji ono ne sadrži, takva kritika ne shvata svoju tragičnu situaciju zbog toga što ne poseduje „dublju svest" o jednom sintetizovanom vremenu koje bi moglo biti i vreme koje sadrži i osnovna značenja i osnovnu nameru dela, vreme kao podlogu i okvir umetničkog izraza. Njena sklonost da delo vidi isključivo kao kopiju postojećeg, a ne kao njegovo prevazilaženje, već je početak onog nesporazuma koji proističe iz nastojanja da se zanemari posebnost simboličkog značenja dela koje je daleko od svakog predstavljanja određenog vremensko-prostornog okvira. Ostajući izvan sveukupnosti značenja dela, ideološka svest je nemoćna da kritički rasuđuje o umetničkim vrednostima. I kad nastoji da uspostavi odnos između smisla umetničkog dela i stvarnosti na koju se ono odnosi, ona ne shvata najbitniju okolnost: da umetnik, govoreći o određenom vremenu, govori, u stvari, o *univerzalnom vremenu,* što je i uslov da njegovo delo stigne do trajnije sinteze. Umetnost ili je najuniverzalniji i najslobodniji vid bivstvovanja ili nije umetnost.

U težnji da dospe do takozvane „objektivne istine", ideologija često previđa subjektivno shvatanje stvarnog i neposredno doživljavanje stvarnosti kao čovekove mogućnosti. Sama činjenica da „život ima jednu bitno istorijsku dimenziju bivstvovanja, a delo jednu bitno transistorijsku", kako je to naglasio Serž Dubrovski, dovodi do metodološke i suštinske pogreške: traži se sličnost, uspostavlja se homologija pre nego što su i razgraničene bitno različite kategorije. To je i razlog što nema nikakvih izgleda da se uspostavi ma kakva ravnoteža između stvarnog i imaginarnog, između „objektivnog" i „subjektivnog".

Umetničko delo, i kao proizvod mašte i kao svojevrstan umetnički predmet, postaje egzistencija imaginarnog, „svest koja se odupire svetu" (Sartr). Ta imaginacija i sama biva otuđena, naročito u onim slučajevima kada umetnik poveruje u sopstvenu zabludu o oslobođenosti od društvenih prinuda i vladajuće ideologije u trenutku svoje pune zavisnosti. Potpuna svest o svojoj autonomiji i slobodi omogućava umetniku da ostane izvan domašaja političke igre i ideoloških pristupa delu. Ideološki doktrinari različitim sredstvima pokušavaju da se približe delu, ali nikada ne izlaze iz sopstvenog sistema — i tako gube svaku stvarniju vezu sa samim predmetom svog istraživanja. Ovaj mehanički postupak koji se ne „prilagođava predmetu" proučavanja suočava nas sa ideološkom dogmom koja ostaje verna svom apriorizmu. Ako je delo „ocenjeno" pre nego što je i tačno pročitano, a ona se do kraja ne može „tačno pročitati", onda se više od svega drugog otkriva namera onih koji ocenjuju, odnosno osuđuju delo. Prirodno, u neposrednoj blizini praktičnih koraka pragmatska ideologija drastično isključuje sva stanovišta koja joj se suprotstavljaju i koja ne može argumentovano i teorijski savladati. Ona ne oseća potrebu da i *sopstveno stanovište* teorijski obrazloži. To još više doprinosi da takvo osporavanje umetničkog

dela ostaje u domenu isključivo „spoljašnjeg odnosa". Dogma koja se nameće umetničkom delu kao zakon koji ne uvažava okolnosti pod kojima je zločin izvršen nedvosmisleno pokazuje svu nespojivost ciljeva takve ideologije sa umetničkom kreacijom. Cilj umetnosti nije u tome da vlada svetom, već da ga razume — kako je isticao Kami — za razliku od ideologije koja je opsednuta time da vlada čovekom i svetom.

Ta nesaglasnost ciljeva postaje, izgleda, naročito jasna kada se shvati sva nepomirljivost i nespojivost sredstava kojima se ove dve oblasti čovekove aktivnosti služe. Ideologija kao svojevrsna apologija određene politike, u stvari, najgore postupa onda kada poveruje da ne bi trebalo da ostane po strani jer isuviše veruje svojim „objektivnim" pristupima, a da pri tom nije svesna sopstvene prirode, a još manje prirode umetnosti. Odnos uzajamne netrpeljivosti ili otvorenog neprijateljstva između ideološkog pragmatizma i umetničkog čina nastao je na samim osnovama različitog viđenja sveta i različitog razumevanja čoveka. Njihovi jezici, bitno drugačiji, razilaze se do te mere da je teško i zamisliti da o istom govore na isti način. A već samo to je dovoljno za postojanje stalnih konflikata i dramatičnih nesporazuma.

DIKTAT „KULTURNOG" TRŽIŠTA

Insistiranjem na robnom obeležju umetničkog dela i nastojanjem da se ono uklopi u bezličan tržišni mehanizam otvoren je jedan dinamičan proces koji je odmah pokazao sve slabosti tržišnog diktata. Umetničko delo sa reputacijom robe na tržištu našlo se, neočekivano, pred jedinstvenom dilemom: ili da se prilagodi logici profita i utilitarističkim standardima ili da ne odustane od svoje stvaralačke autonomije i svojih estetskih zakonitosti. Ovo stvaralaštvo koje se javlja kao izazov tržišnom mehanizmu, snagom svog otpora i snagom svog humanističkog sadržaja, nastoji da se ne pretvori u tržišni artikal i da na tržištu dobije priznanje o svojoj korisnosti. Umetnik shvata da njegovo nastojanje da svoje delo svede na meru tržišne vrednosti, na učinak sa spoljnom i praktičnom svrhom, može to delo ostaviti bez života i lišiti ga svake bitnije moći uticaja na ljude. S druge strane, međutim, potpunija analiza pokazala bi da je najveći deo savremene kulture u stalnom nastojanju da se prilagodi zahtevima neposredne utilitarne egzistencije i vrednosti, u neprekidnom naporu da postigne sveopštu poželjnost po cenu gubljenja svoje stvaralačke autonomije i svoje specifičnosti.

Ono što najviše optužuje neka savremena društva i što najporaznije ugrožava tkivo savremene kulture — to su njeni komercijalni vidovi, njeno vulgarno utilitarno nasilje. Otvorena za sve podsticaje spolja, a naročito za one koji su prethodno proizvedeni i pripremljeni da izvrše uticaj sa stanovišta utilitarnog prosuđivanja i neposredne korisnosti, jedan deo savremene kulture stvara atmosferu bez postojanog kulturnog značenja i razvijenije kulturne svesti. Ta atmosfera, veštački izazvana i veštački održavana, zamagljuje i devalvira autentične kulturne vrednosti, a sama se, bez duhovnog rizika i stvaralačke odgovornosti, pojavljuje kao kulturni horizont. Njene infernalne sile, sa svojom prekomer-

nošću koja je dozirana obmanom, svojom magnetnom snagom otvaraju vrata pakla, da bi se, zatim, zatvorila za sve one koji su ušli unutra. Ta atmosfera, bez duhovnih podsticaja i dvosmislenosti stvaralačkih traženja, svojom prividnom neutralnošću i oslobođenošću kao da ispravlja prirodnu i društvenu nepravdu neobdarenih i defavorizovanih. I oni se bez većih teškoća uključuju u tu atmosferu jer osećaju da im za takvo prisustvo nije ni potreban intelektualni napor.

Kulturna industrija, izazivajući duboke promene u savremenoj kulturi, nije samo dovela do definitivnog raskida sa starim vrednostima već je nametnula i sam način usvajanja i korišćenja kulture. Govoreći o transformaciji „publike u masu", Rajt Mils piše da je masa postala tržište na koje deluju sredstva masovnog komuniciranja, koja joj uzimaju stvaralačku inicijativu i nameću pasivnost u ekonomskom, političkom, obrazovnom i kulturnom životu.[1] Sama priroda potrošnje kulture u novim uslovima ističe u prvi plan standardizaciju koja se ne može učvrstiti niti može obezbediti nedvosmisleni prestiž a da pri tom ne ugrozi stvaralačku individualnost i stvaralačku invenciju. Na ovom prostoru dolazi do svojevrsne sprege između industrijsko-standardnog interesa i birokratsko-pragmatskog posredništva. Birokratija svojim posredništvom, navodno, nastoji da legalizuje društvenu narudžbinu koju sama određuje i definiše. Ona se predstavlja kao tumač demokratskih aspiracija, ali joj, zato, neće smetati da optimalnu vrednost kulturnog stvaralaštva vidi u njegovoj propagandnoj funkciji ili, u novije vreme, u funkciji zabave i razonode. Za nju je, kao što smo videli, najbitnije da stvaralaštvo ostane izvan stvarnijeg ideološkog uticaja na odnose u postojećem društvu. Nema sumnje da je jedna kvalitativno nova veza između umetnosti i celokupne materijalne proizvodnje i društvene sredine dovela do očiglednog sukoba principe i logiku rentabiliteta i utilitarnosti sa suštinom društvenog progresa i celovitog kulturnog razvitka.

Principi rentabilnosti i komercijalizma stvaraju jednog novog duhovnog kolonizatora — reklamu. Doista, ima se utisak da reklame ne idu dalje od pohvale i preporuke potrošnih predmeta, njihove praktične upotrebljivosti i korisnosti, njihovog neposrednog značaja za čovekovu svakidašnjicu. I nije najveća nesreća u tome što se interes *per se* nameće kao potreba za sve, već u tome što se čovek priprema na takve reakcije koje ga vode do nekritičkog prihvatanja svega onoga što mu se reklamom preporučuje i natura, do fanatičnog obožavanja predmeta, do zaglupljujućeg manira da iznuđene odluke smatra sopstvenim. On ne shvata da tu negde i počinje oblikovanje jedne lažne potrebe i da je to početak sistematskog ugnjetavanja i njegove slobode. Njegov sud o sopstvenoj potrebi teško će ga uveriti da on postaje sredstvo za sticanje profita, neophodan šraf tržišnog mehanizma. I to što će reklama uporno i ne bez stvarnog uticaja istaći materijalno blagostanje ne samo kao najviši nego i kao jedini cilj života, biće, isto tako, važna pretpostavka stvaranja takvog iskustva u kome bi postvareni život dobio legalitet egzistencije blagostanja. Takvo iskustvo odvodi čoveka od toga da shvati

[1] Rajt Mils, *Elita vlasti,* „Kultura", Beograd, 1964, str. 392.

objektivni poredak stvari i stvarnosti, da razume celinu, da se približi totalitetu. Konačno, tu je sadržana i neminovna prevaga sredstava nad ciljem u životu pojedinca, zamena stvarnosti iluzijom.

Što se tiče najvećeg dela „duhovne produkcije", ona, iako se ne bavi agresivnom glorifikacijom potrošačkog društva, sladunjavošću i šematizmom svojih sadržaja pretvara se u izrazitu snagu pritiska koji ostavlja tragove i na trajne težnje pojedinca i na psihologiju socijalnih slojeva. U nastojanju da navede čoveka da se oslobodi svojih potisnutih emocija i instinkata, te da se relaksira, ova produkcija iskazuje nehumanost i destrukciju kao nešto zabavno, kao nešto što nateruje suze na oči, suze od smeha. Obmana se i ovde postiže prisnošću i pristankom onih kojima je i upućena. Bez subjektivne uključenosti i bez potpune spremnosti da se da bilo kakav otpor „otkrićima" koja se nude teško bi se postigao tako izrazit stepen potčinjenosti vladajućim standardima. I kada su jedanput stvoreni „mentalni šabloni" i navike, teško je ostati bez njihove podrške, pa makar se ona postizala ponovnim oživljavanjem i podsticanjem onoga što je već bilo, što je sada već imitacija, ali što odgovara specifičnom psihološkom mehanizmu u kome dolazi do potpunog iščezavanja individualnog otpora. Posmatrano iz ove perspektive, mnogi smatraju da u uslovima industrijske civilizacije i „trgovinske kulture" autorska kinematografija, na primer, teško može da opstane iako niko ne dovodi u pitanje potrebu njenog postojanja. Jednostavno zato što je danas teško i zamisliti film izvan tržišnog mehanizma, izvan principa ponude i potražnje. Nema sumnje, filmska umetnost je ispoljila izvesne sposobnosti da se uključi u tržišnu mehaniku, ali to, samo po sebi, nikako ne ukida i mogućnosti njenih drugačijih puteva — pod uslovima koji bi bili temeljno drugačiji on onih u kojima danas ova umetnost egzistira. A gotovo neočekivan komercijalni uspeh Jakopetijevog filma „Zbogom, Afriko" nije beznačajan simptom moći recepta da se šokiranje publike intenzivno postiže najrazličitijim oblicima predstavljanja nasilja u kome ima napretek krvi i gnusnog mrcvarenja. Neki su, zbog toga, s pravom u tome videli svojevrsnu „ideologiju smrti" u kojoj je smrt počela da predstavlja „neizbežnu draž", i to utoliko više što se približava apokaliptičkoj panorami našeg vremena. I sada, prirodno, kriza ideala i vrednosti postaje i psihološka kriza, izraz ozbiljne neuravnoteženosti i razočaranja. U tu igru su uvučeni i stvaraoci i oni koji njihovo delo doživljavaju, i jedni i drugi sa osakaćenom svešću, poraženi i stvaralački paralizovani.

I samu revoluciju pozorišta moramo videti ne samo kao radikalno kidanje sa tradicionalnim pozorišnim izrazom, koje je, između ostalog, usledilo i zbog veoma uočljivog jaza između pozorišnih mogućnosti u tradicionalnom smislu i zahteva njegovih gledalaca, već i kao vid prilagođavanja pozorišne umetnosti uslovima transformacije svih segmenata kulture. A to što je danas hipnotička snaga isprazne golotinje u kolotečini našeg vremena postala atribut jednog dela pozorišne umetnosti nije dovoljno da je predstavi i kao reprezentanta modernog senzibiliteta i spontane, oslobođene igre. Teško bi se dokazalo da je takva orijentacija

proizišla iz imanentnih zakonitosti u razvitku pozorišta, a još teže bi bilo dokazati njeno dramsko i teatarsko opravdanje sa stanovišta tradicionalnih kriterijuma. Međutim, ovakva metamorfoza pozorišta više od svega pokazuje da je ono i bilo i ostalo slika društvenog života. Izgleda da se novo pozorište, kome je, očigledno, nedostajala podrška, odlučilo na ovaj gotovo presudan korak prilagođavanja i uklapanja u sveukupnost „atrakcije“ u kulturnom životu tek pošto je došlo do agonije klasičnog pozorišta. Otuda se i ovo pozorište, suočeno sa neizbežnim porazom, uputilo u avanturu koja će biti pokušaj da se savlada apatija i izolacija koje je pozorište teško moglo izbeći. U nastojanju da šokira, da „zagolica maštu“, da zapljusne emocije, da naturalističkim „striptizom“ pokuša razgolititi predrasude i mnogobrojne tabue, pozorište u stvari samo pokušava da ide u korak s vremenom u kome mu je zapretila smrtna opasnost. U nastojanju da se prebrodi nezainteresovanost i ravnodušnost umetničke publike koriste se razna vanumetnička sredstva koja bi trebalo ne samo da zainteresuju već i da šokiraju i iznenade. I sve to ne bi bilo tako bitno da ne dolazi do toga da „malo-pomalo sredstvo postaje cilj: ono što treba da izazove iznenađenje, preneraženost i šok, identifikuje se sa samim stvaralačkim činom“[2]. I pored svega toga, možda bi bilo preterano tvrditi da je ovakvu transformaciju pozorišta diktirao isključivo profit. Ali, da je i on u velikoj, a možda i u najvećoj, meri imao udela u ovom preobražaju, više je nego sigurno. Doista, prekretnicu pozorišta, koja nije mogla izbeći danas već očigledne šablone i u domenu eksperimentalnog, prati ogroman trud njegovih stvaralaca da opsesivnom snagom svog istraživačkog duha demonstriraju složenu i neočekivanu konfiguraciju teatarskog izraza i teatarskog rezona. U širokom spektru inovacija nije bez značaja ona pozorišna orijentacija koja uspešno ruši barijere između scene i gledališta da bi ostvarila jedan do kraja intenzivan i stvaralački kontakt. A to što glumac svim raspoloživim sredstvima, od gesta i mimike do celog svog tela i duha, *otkriva* svoju ličnost da bi usamljenog pojedinca — koji egzistira u tom hladnom svetu, čvrsto organizovanom i mehanizovanom — suočio sa samim sobom i, više od toga, podstakao autonomiju njegove osećajnosti i imaginacije, da bi, konačno, prepoznao svoju individualnost, mora se shvatiti kao svojevrsno traganje za punijim uticajem pozorišta u našem vremenu.

Ako bismo sada u analizi išli od jedne umetnosti do druge, videli bismo koliko je, uz sve specifičnosti razvitka svake umetnosti ponaosob i njihovih tehnoloških svojstava i mogućnosti, kao svojevrsna konstanta logika profita menjala samu umetničku praksu i bitno uticala na stvaralački rezultat. Tako izgleda da je komercijalizaciju u likovnim umetnostima podstakla upotreba novih lakova, veziva i plastičnih materija. To isto važi i za elektronsku muziku, koja je postala tako prisutna i tako „isplativa“ zahvaljujući korišćenju oscilatora frekvencije kojima se postižu „kompleksni zvukovi“. Nova tehnička sredstva pomogla su da se

[2] Dragan Jeremić, *Doba antiumetnosti,* „Kultura“, Beograd, 1970, str. 188.

ostvari ono što karakteriše modernu muziku: „pretjerivanje u izražavanju, potcrtavanje nagonskih elemenata i smanjenje uloge ljepote (harmonije) odnosno izjednačavanje vrijednosti konsonance i disonance, porast značenja ritmike na račun melodije i proširenje izražajnih mogućnosti četvrttonovima“[8]. Kad se zna da muzika izražava „univerzalne“ emocije i da ima snažno emocionalno dejstvo na slušaoce, lako je pretpostaviti da ovaj novi kurs muzike neće moći zaobići ni neke neželjene posledice. I dok, na jednoj strani, grafičke umetnosti primenjene na plakatu treba da reklamiraju proizvode široke materijalne potrošnje, dotle se, na drugoj strani, savremeno industrijsko oblikovanje predmeta ne može ni zamisliti bez prisustva likovnih umetnosti. Ova serijska industrija i primenjena grafička umetnost samo pokazuju, u stvari, da je nemoguće danas postaviti jasnu distinkciju između „primenjene umetnosti“ i „čiste umetnosti“. Ovu tendenciju veoma argumentovano je obrazložio i dokazao italijanski estetičar Dorfles. A ono što smo mi hteli da istaknemo, to je da ova industrija za posve utilitarne svrhe već danas pokazuje veliku zainteresovanost za vizuelne umetnosti. Ova „saradnja“ između likovnih umetnosti i industrijskih oblika za praktično korišćenje samo je jedna izrazita tendencija i svojevrsna specifičnost industrijske epohe. Očigledno, nove umetničke forme nisu ostale gluve pred potrebama industrijskog dizajna i plakatom, da pomenemo samo ove primere, kao što ni serijski proizvodi, novi materijali i tehnike nisu ostali indiferentni pred uticajem i mogućnostima umetnosti. Otuda nije ni neobično što komercijalna preduzeća investiraju u pop-art i u „druge fantazije“ koje mogu biti rentabilne.

Nastojanje da se umetnost podvrgne tržišnoj konkurenciji i manipulaciji neminovno vodi do toga da svrha izvan dela određuje njegovu suštinu i njegovu vrednost. Tržište postaje jedan nesavladiv „monstrum“ koji a priori dovodi u pitanje stvaralačku raznovrsnost i specifičnosti individualne kreacije. I ono što je najbitnije: takvo stvaralaštvo ne sadrži sopstveno tragalaštvo. Tu je kraj njegovom uzdizanju nad stvarnošću, kraj njegovoj stvaralačkoj moći. Kriterijum korisnosti i tržišne rentabilnosti postaje za stvaraoce realnost koju teško može zaobići; zato joj se on često i ne protivi; on pristaje na ponuđeni izazov, ali to je početak pada njegovog dela. I kada je jedanput zakoračio u taj iracionalni prostor tržišne manipulacije, on više ne može a da ne prihvati modu vremena koja se u njegovoj uobrazilji javlja kao stihija kojoj je nemoguće dati otpor. On jednostavno želi da se do kraja prilagodi karakteru modernog društva u kome je prestiž materijalne proizvodnje tako očigledan nad svim drugim vrednostima. Ovako izraženoj tendenciji u velikoj meri doprinosi i karakter razvitka savremene industrijske civilizacije, koja je nešto od svojih bitnih svojstava prenela i na sve sektore društvenog života i kulture. Masa je definitivno zamenila pojedinca u najvažnijim aspektima življenja i akcije. Priroda tehničke ek-

[8] G. R. Tamarin, *Teorija groteske*, „Svjetlost“, Sarajevo, 1962, str. 85.

spanzije pogoduje stvaranju serijske i uniformne proizvodnje svih materijalnih i duhovnih vrednosti.

Umetnost kao da je počela da gubi moć prihvatanja i stvaralačkog razvijanja onih sadržaja koji odgovaraju smislenom totalitetu savremene epohe, a ne njenoj pragmatskoj i formaliziranoj svesti. Suština problema nikako nije u onom radikalnom zaokretu umetnosti u kome dolazi sve više do napuštanja njenog predmetno-prikazivačkog i saznajnog plana, kako to mnogi misle, već mnogo više u njenoj nemoći da se uključi u kulturu našeg vremena na taj način što će se stvaralački i kritički suočiti sa stvarnošću, a naročito sa prividom te stvarnosti. Tu se javlja još jedna nova okolnost: sve više se gubi vitalna i stvaralačka veza između umetnosti i čoveka kome je ona namenjena. Poremećaj ove veze naročito je uočljiv u izostajanju čovekovog napora da umetnošću proširi i obogati uske granice svog estetskog iskustva i svog senzibiliteta. Taj čovek kao da gubi i samu sposobnost da uspostavi jedan neposredan i spontan odnos sa umetničkim stvaralaštvom. Teoretičari su već skrenuli pažnju na to da vrhunska ostvarenja u umetnosti i nauci postaju sve apstraktnija i nepristupačnija čovekovim čulima. Intelektualizacija u sferi umetnosti i nauke odbacuje „neposredno pristupačno" i „neposredno stvarno". Pojmovi prostora i vremena dostupni su još samo stručnjacima, a ukoliko su dostupni, oni su bitno promenjeni. Korenite promene u razvojnim putevima nauke i umetnosti dovele su do očigledne „stilističke sličnosti" moderne lirike sa apstraktnim slikarstvom i atonalnom muzikom, kao i do srodnosti umetnosti s naukom. I dok su se u XIX veku postojeće naučne teorije i umetnički pravci mogli prihvatiti kao dovoljno principijelni i uopšte dostupni da postanu sastavni deo pogleda na svet, danas je takva mogućnost isključena jer su nestali svi uhvatljivi sadržaji oko kojih bi se mogli fiksirati stavovi i mišljenja. „Biti darvinist ili vegetarijanac — piše Arnold Gelen — značilo je tada potpuno opredeljenje za sadržaje koji su se činili dovoljno životnim da mogu poslužiti za jednu opštu orijentaciju... Protiv darvinizma su se hrišćanske religije ogorčeno borile. Moderna genetika ih ne mora uznemiravati jer je beskonačno komplikovana i već je odavno pojedinac ne shvata."[4]

Povećanju prostora na kome je došlo do izrazitih utilitarističkih tendencija u kulturi u velikoj meri je doprineo definitivan raskid sa tradicionalnom umetnošću. Inerciju i iscrpljenost tradicionalne kulture nije adekvatno zamenila savremena kultura, koja nije mogla da očuva dostojanstvo novonastajućeg vremena i, što je još važnije, koja nije mogla da vrši uticaj na celokupan društveni progres kakav je vršila tradicionalna kultura. Taj međuprostor u znaku kulturne inercije i nedefinisanosti doveo je do toga da kultura egzistira kao „nusprodukt merkantilizma", dok ljudi postaju „robovi proizvođačke etike". Tehnologija, tehnika, nauka i umetnost našle su se na istoj ravni, ali s nejednakim

[4] Arnold Gehlen, *Die Seele in technischen Zeitalter,* Rohnwolt, Hamburg, 1957, str. 28.

šansama. Svakako, nauka i tehnologija mnogo više nego ma šta drugo određuju temelje savremenosti. Njihov primat je već sada očigledan i teško je još duže vremena i predvideti neku znatniju promenu u kojoj bi se umetnost javila kao ravnopravan i stvaralački neophodan partner. Humanistička misao, svakako, mora pokazati da se osmišljeni svet sutrašnjice ne može ni zamisliti bez temeljnog i aktivnog prisustva umetnosti i jedne nove kulturne svesti. Sam proces savladavanja prirode ne može se ni zamisliti bez aktivnog prisustva nauke i tehnike, ali ljudski smisao pobede nad prirodom ne može se ostvariti bez aktivnog uticaja i prisustva čovekovog subjektiviteta koji svoj puniji zamah i smisao nalazi u umetnosti. Sama krilatica „nauka u službi umetnosti" deluje danas kao proročki i teško ostvarljiv ideal. U tom slučaju umetnost bi, opet, morala da čeka da nauka obavi najvažniji deo posla. A to očekivanje bilo bi dovoljno da se umetnost frustrira, da se njena egzistencija dovede do nepopravljivog apsurda. U međuvremenu svoje bi učinila sama stvaralačka praksa, u kojoj je teško izbeći nastojanja da mašina „diktira ideje", kao što je slučaj s pop-muzikom, na primer. S druge strane, nastojanje da se rad odvoji od dokolice samo favorizuje potrošački mentalitet i potrošačku kulturu, koja je daleko od moći i preobražaja društva, a veoma blizu otuđenju celokupne čovekove stvaralačke egzistencije. Kultura koja se nije ukotvila u suštinu egzistencijalnog ne može ni da vrši humanistički uticaj niti može da širi svoje razumevanje i viđenje sveta i čoveka. Sama moderna umetnost pokazala se neprilagodljiva takozvanom „praktičnom senzibilitetu". Ispalo je da novi jezik umetnosti, često nerazgovetan, mora da se „uči", da se savlada ponekad i s velikim naporom. Onda se, normalno, postavilo pitanje: da li je savremeni čovek bio spreman na takav napor, naročito kad znamo da je intenzitet savremene društvene promene takav da ga mnogi ne mogu sustizati, tim pre što se, kao što smo videli, savremeno društvo brže menja nego sam čovek. Dominirajući dinamički kulturni obrazac nastaje na osnovama kolektivno istovetnog ili sličnog. Ovaj obrazac je sasvim izvan moderne umetnosti, čiju je azbuku neophodno savladati da bi se, zatim, išlo u korak sa njenim promenama. Kolektivni kulturni obrasci proizvode određene vidove ponašanja koji su daleko od uslova za prihvatanje moderne umetnosti. Ukus koji se stvara proračunato, sistematski i „konfekcijski" prvi je korak do utilitarističke koncepcije kulture. Taj ukus je, svakako, prihvatio zvučne „izveštačenosti", razvio osećanja za ritam, instinktivne i spontane reakcije, ali je veoma daleko od toga da prihvati umetničko delo kao „svetkovinu".

NESVODLJIVOST UKUSA I MODERNE UMETNOSTI

Izuzetna složenost moderne umetnosti i njena nesvodljivost na racionalno upućuju nas na analizu stvarnosti estetskog fenomena, u čijem veoma širokom i neodređenom spektru ukus zauzima jedno od najneizvesnijih mesta. I dok pristupamo razmatranju ove do kraja fluidne

problematike, ne možemo da se otmemo utisku da ćemo morati više postavljati pitanja nego davati odgovore. To je, izgleda, i sudbina svih razmatranja koja se tiču ukusa. Ali, pre nego ma šta kažemo ne možemo a da se za trenutak ne podsetimo estetskih koncepcija engleskih empirista XVIII veka koji su verovali da se ukus može ne samo analizirati već i učiti. I dok je Hjum pisao da se „pogrešan ukus“ može ispraviti „dokazivanjem i razmišljanjem“, dotle je Džerar smatrao da „pravi ukus nastaje kad se rasuđivanje spoji sa unutrašnjim čulima“[5]. Ser Džošua Rejnolds ide nešto dalje od njih i tvrdi da, „iako se ne može reći da je običaj ili navika uzrok lepote, oni su svakako uzrok zašto nam se nešto sviđa“[6]. Ako se, pored toga, podsetimo Šilerovog tvrđenja o tome da su u grčkoj kulturi bile sjedinjene oblasti čula i duha, to jest da se radilo o vremenu kada poezija još nije bila protivnik uma niti se spekulacija bila snizila do sitničarenja — onda nismo daleko od onih dilema koje donosi ovaj fenomen u novim uslovima. I kad danas reka moderne umetnosti svojom zaglušujućom hukom na nov i neočekivan način komplikuje svoje odnose sa svetom, izgleda da ova davno postavljena pitanja nisu ni danas izgubila mnogo od svoje aktuelnosti. U to nas uverava znameniti teoretičar moderne umetnosti Herbert Rid, koji će izložiti svoja shvatanja o potrebi vaspitanja i pripreme za umetnost, a ne samo duhovnog uzdizanja uz pomoć umetnosti.

Novije vreme, a naročito od „velike krize“, koja se, po mišljenju mnogih, izrazitije ispoljila još pre prvog svetskog rata i koja i danas traje, donelo je pobunu protiv celokupne tradicionalne suštine umetnosti u stalnim promenama počev od kubizma i futurizma, preko ekspresionizma, dadaizma, nadrealizma do oblika apstraktne umetnosti. Ta kriza pokazuje da ne postoji ništa što bi ličilo na jedinstvo različitih škola moderne umetnosti, što bi upućivalo na jedinstvene kriterijume o nečemu što je svodljivo do smislenije jedinstvenosti. I, kao što je primećeno, danas više nije „moguće govoriti o jednoj muzici, jednoj poeziji; postoje različiti, upravo oprečni sektori koji koegzistiraju i koji se međusobno često ne znaju, a da između jednog i drugog nema ni minimalne osmoze“[7]. S druge strane, po mišljenju Herberta Markuzea[8], pojava savremene umetnosti znači mnogo više od tradicionalne izmene stilova. Radikalan karakter ove rekonstrukcije u savremenoj umetnosti ukazuje da se ne radi o napuštanju jednog određenog stila, već o napuštanju „stila“ kao takvog, o pobuni protiv tradicionalnog „značaja“ umetnosti. Jedna postojana estetska situacija koja je vladala u prošlosti i u kojoj su se suvereno održavali zakoni harmonije u muzici, zakoni jedinstva vremena i prostora u tragediji, prozodije u poeziji, zakoni o arhitektonskim stilovima i slično — sve je to još od kraja prošlog veka bilo dovedeno

[5] Gilbert — Kun, *Istorija estetike*, „Kultura“, Beograd, 1969, str. 208.
[6] *The Literary Works of Sir Joshua Reynolds*, London, 1928, str. 133.
[7] Gillo Dorfles, *Oscilacije ukusa i moderne umjetnosti*, „Mladost“, Zagreb, 1963, str. 30.
[8] Herbert Marcuse, *The New Sensibility*, in: *An Essay on Liberation*, Beacon Press, Boston, 1969.

u pitanje, a stvaralačka praksa zasnovana na tim principima danas uveliko pripada prošlosti. Nije se ova transformacija izrazila samo u tome što je figurativno slikarstvo zamenjeno apstraktnim ili tonalna muzika atonalnom niti u tome što slikarstvo sve više napušta platno i uobičajene uljane boje ili što se skulptura obično koristi žicom, limovima i plastičnim materijalima ili, pak, što se muzika koristi elektronskim uređajima, već, isto tako, a možda i više od svega drugog, u tome što predmeti serijske industrijske proizvodnje, kao što su, na primer, reklamne grafike i funkcionalne arhitekture, dolaze s nespornim „simboličkim" značenjem kao vesnici potpune prevlasti umjetnog sveta, koji neće da ostane neosetljiv prema svojim estetskim moćima i potrebom da se i takvim uticajem ostvari nova koncepcija življenja.

Govoreći o umetnosti u uslovima industrijskih, tehnoloških društava, Herbert Rid ukazuje na deformaciju i razaranje slike jednog „faktičkog sveta", da bi, zatim, pokazao da „van takve obuhvatne kategorije ne nalazimo samo različite primere konstruktivizma i neoplasticizma nego i — isto tako razgovetno — one tako daleko proširene oblike „action-painting"-a koji su utoliko realističkiji ukoliko projiciraju neposredne osete, oponašaju gestove koji su mnogo više dinamički nego simbolički — obilje ne emocija, nego energija, mišićnih napora koji imaju stil samo u smislu u kojem bokser ili toreador imaju stil"[9].

Mi se, svakako, možemo složiti s Herbertom Ridom što se pop-arta i op-arta tiče i prihvatiti da su oni značajni samo kao sekundarni fenomeni koji se, između ostalog, bave „razaranjem granica umetnosti", ali ne samo radi razaranja kao perverznog i destruktivnog čina već mnogo više zbog svesne težnje da se ne čine ustupci hladnim i proračunatim estetskim „kategorizacijama" i „etiketiranjima". Pop-umetnost, po rečima samih njenih autora, u stvari je „afirmativna umetnost u kojoj osećanja igraju veliku ulogu" i pored toga što je ona naklonjena stvarima u jednom dehumanizovanom svetu. U svakom slučaju, ona, i pored svojih „kratkotrajnih" rešenja, i pored toga što se „lako zaboravlja", bez sumnje, znači rađanje jednog novog slikarskog jezika, jednog „vratolomnog" stila koji se mora prihvatiti na sasvim nov način.

Kao nikada do sada, „čovjek je — po rečima Đila Dorflesa — okružen pravom poplavom figuracija, zvukova, oblika, slika koje ne pripadaju prirodi, koje je čovjek „izmislio" u svrhu koju ne možemo nazvati nego umjetničkom, ali čija je *vrijednost* krajnje sumnjiva, sigurno oskudna"[10]. Sa neverovatnom brzinom i agresivnošću širi se prostor pseudoumetnosti — da je već sama ta okolnost dovoljna da se ozbiljno zabrinemo za egzistenciju umetnosti. Neosporna je činjenica da umetnička dela, i ona iz prošlosti i ona iz savremenosti, u nastojanju da se prilagode tehnološkim zahtevima medija kao što su film, radio i televizija, ostaju bez svoje prvobitne umetničke forme, a time i bez svog specifičnog estetskog značaja i moći uticaja. Ako ovome dodamo da je ukus

[9] Herbert Read, *Umjetnost kao drugi svijet*, „Kulturni radnik", br. 3/1968, str. 184.

[10] Gillo Dorfles, op. cit., str. 38.

savremenog avangardnog umetnika i ukus najvećeg broja onih koji s njegovim delom komuniciraju u nepomirljivoj oprečnosti, onda se i sam uticaj umetničkog stvaralaštva ozbiljno dovodi u pitanje. Poznato je da je do izrazitijeg razilaženja popularnog ukusa i ukusa stvaralaca došlo još krajem XVIII veka, kada su široke narodne mase sve više stupale na istorijsku scenu, ali čini se da nikada kao danas nije bila tako izrazita i tako drastična i nepomirljiva udaljenost između ukusa masa i ukusa stvaralaca. To je i razlog da postavimo nekoliko značajnih pitanja: nije li sama nepomirljivost i raskorak između ukusa publike i ukusa stvaralaca jedan od najvažnijih simptoma o raskoraku između sveukupnosti strukture imaginarnosti i estetskog senzibiliteta? Ili je, možda, moderna umetnost nejasna savremenoj publici u onoj meri u kojoj je ona nejasna sama sebi? Ili se moderna umetnost javila i još uvek javlja suviše rano za najveći broj onih koji nisu stigli do njenog sveta? Sve su to značajne dileme o kojima bi se moglo više nagađati nego sigurno i verodostojno prosuđivati, ali bi se teško stiglo dalje od zaključka da umetnost danas nema više onaj smisao koji je imala u prošlosti, da je nagli tehnički razvitak promenio i samu prirodu umetničkog dela i da je takvo stvaralaštvo, pored drugih uticaja, bitno izmenilo i tradicionalni način svog prihvatanja i svog uticanja na estetska shvatanja uopšte.

Ali ono što nas u ovom trenutku najviše interesuje, to je sudbina samog „čina komuniciranja" moderne umetnosti, naročito zbog toga što je postalo očigledno da se takozvana šifra komunikativnih konvencija" vezanih za umetnost prošlosti do te mere transformisala da se više ne može koristiti kao odgonetka za moderne umetnosti koje imaju svoja autonomna, ali prilično neodređena „semantička polja". Takođe se takva dela mogu definisati kao „otvorena", pored ostalog i zbog toga što, kao što tvrdi Umberto Eko, podrazumevaju „promenljivosti čitanja"[11]. Po mišljenju Umberta Eka, „autor se trudi da obrazuje niz znakova koji se otimaju krutoj jednoznačnosti obične komunikacije. On hoće da primalac bude uključen u interpretativnu avanturu, da traži odgovore od znakova". Autorova šifra, međutim, može biti potpuno nekomunikativna, i to ne po tome što je ona po sebi takva, već zato što primalac ne poseduje istu šifru, a ne može je ni posedovati s obzirom na svoje estetske i intelektualne mogućnosti. Naučnicima nije bilo teško utvrditi da je smisao estetske poruke u prošlosti bio kudikamo izvesniji sa stanovišta uspešnosti njene komunikacije jer je stvaralac znao kome se obraća, jer su primaoci poruke činili relativno homogenu celinu, te je on, po rečima Umberta Eka, nastojao da „obloži svoju poruku redundacijama koje omogućuju odgovarajuće dešifrovanje"[12]. Tako poruka, koja je u prošlosti davana u okviru jedne homogene zajednice čiji su deo bili i autor i primalac, preživljava danas i sama svojevrsnu krizu jer autori stvaraju apstraktno, iracionalno i otuđeno, ne poznajući svoje sadašnje primaoce. Mišel Filipo, zato, veoma lucidno primećuje da se savremeni stvaralac,

---

[11] Umberto Eco, *Otvoreno djelo*, „Veselin Masleša", Sarajevo, 1965, str. 17.
[12] Umberto Eko, *Tajna čitanja*, „Književnost", br. 5/1966.

kao tvorac poruke, „sve više pita *za koga* je lepo ono što on stvara, dok se ranije jedino pitao da li je lepo ono što stvara". Ova novonastala situacija u kojoj dolazi do očiglednog „komunikativnog nereda" gotovo je neshvatljivo daleko od stanja u kome je došlo do poznate Šopenhauerove krilatice: „Umetnik nam pozajmljuje svoje oči da bismo njima gledali svet." I da bi neprilika bila veća, takozvana „otvorenost" dela moderne umetnosti, celovita otvorenost prema novim značenjima koja nisu još ni stvaralački savladana ni subjektivno potčinjena stvaraočevim kreativnim moćima, može značiti nepremostivu zatvorenost prema savremenom primaocu.

Očigledno, sada smo stigli do tačke razmatranja koja nam stvara nove teškoće i otvara nova pitanja. Da li je dovoljno da se delo moderne umetnosti koje je slojevito i polivalentno prihvata na najnižoj tački svog značenja? Da li je to, ipak, put do toga dela? Da li se može očekivati od savremenog primaoca poruke dela moderne umetnosti da svoju subjektivnost podredi često neodređenoj i nejasnoj autorovoj subjektivnosti? Zašto „kriviti" samo primaoca poruke za neuspeh komuniciranja kada se ni stvaralac ne trudi da stvori *„saopštive"* poruke? Konačno, teško je verovati da savremeni stvaralac ima u vidu više budućeg primaoca svoje poruke nego svoje savremenike. Takve ambicije su moguće, ali se teško mogu odnositi na najveći deo savremenog stvaralaštva. Razume se, ovako pokrenuta pitanja tiču se direktno ili indirektno samih determinanti ukusa i njegove relativne postojanosti i stalne promenljivosti, mada u izvesnom smislu imaju mnogo širi, kulturno-istorijski i estetski značaj. Da bismo bar donekle otklonili moguće nesporazume ovog fluidnog prostora u kome se uobličava ukus, pozvaćemo ponovo u pomoć Đila Dorflesa, čija istraživanja ukusa u uslovima moderne umetnosti zaslužuju punu pažnju. Ispitujući, pored ostalog, „jučeranji ukus" u odnosu na današnju umetnost i „današnji ukus" u odnosu na jučerašnju umetnost, Dorfles ističe da „estetski sud koji se nalazi u osnovi svake interpretacije ukusa često biva nesiguran upravo zbog toga što se mnogi još rado oslanjaju na *jučerašnji ukus* pri ocjenjivanju umjetnosti današnjice ili pak zahtijevaju da umjetnost od jučer i dalje određuje ukus današnjice"[13]. On dolazi do zaključka (suprotnog mnogim drugima) da je publika veoma „osjetljiva" na savremene umetničke pojave, dok je vrlo malo naklonjena onima iz prošlosti. Pošto je i sam s lakoćom utvrdio da „komunikativni čin" proživljava tešku krizu, Dorfles dopušta mogućnost „smrti metafore" i trošenja komunikativnih sredstava i ističe da moderna poezija, na primer, „postiže da svaka riječ poprima jednu novu vrijednost koja više nije podvrgnuta gramatičkoj ili logičkoj 'hijerarhiji vrijednosti' kao nekada"[14]. Otuda Dorfles i smatra da bi bilo nužno da se uspostavi „nova komunikacija" kako bi te forme postigle „novu estetsku djelotvornost". Umetnost bez moći „intersubjektivne komunikacije" nema ni svog smisla ni svog opravdanja isto kao što nemaju nikakvog stvarnog opravdanja njeni isprazni i „laki" sadržaji koji su

[13] Gillo Dorfles, op. cit., str. 71.
[14] Ibid., str. 128.

više od svega pogodniji za mehaničku reprodukciju jer su, uostalom, i nastali da bi bili reprodukovani i podredili se pogubnoj komercijalizaciji. S druge strane, kako i Dorfles ističe, novi materijali u velikoj meri su revolucionisali umetnost. To važi za elektronsku muziku kao i za određeno slikarstvo i skulpturu, a da i ne govorimo o tehničkim mogućnostima filma. Raznovrsnost umetničkih formi, nastala, pored ostalog, i korišćenjem novih materijala, novih tehničkih sredstava, dovodi u pitanje i svaki pokušaj univerzalizacije ukusa kao stvaralački adekvatne i prihvatljive reakcije čovekovih moći.

U prošlosti ukus je i nastajao i učvršćivao se zahvaljujući tome što je on bio u dosluhu i sa mnogobrojnim fetišima i sa priznatim kanonima i, više od toga, što je mogao da se održava rutinski. Pretpostavka za njegovu stabilizaciju sadržana je u samoj stabilizaciji stvarnosti u kojoj se uobličava, stabilizaciji samih umetnosti čijim se posredstvom i uticajem stvara i razvija. Drugim rečima, relativna određenost, pa i postojanost, ukusa nije moguća ako se ne ostvari „čvrst" i određen poredak i u stvarnosti i u stvaralaštvu. A stvaralaštvo od stvarnog značaja i uticaja bilo je uvek, a i sada je, „protiv učvršćenog poretka" jer je neprekidno „revolucionarno" i neprilagodljivo stabilizaciji i ravnodušnoj harmoniji. Neukrotiva po onome šta jeste, neizvesna po onome šta hoće i šta može, umetnost će izazvati estetsku senzibilnost samo u takvim sredinama u kojima inače postoji najviša intelektualna zrelost. Umetnost u visoko razvijenim industrijskim društvima je, u stvari, već danas „razgrađena", ali i zarobljena od samog tog društva jer ne poseduje „transcendentnu dimenziju" koja bi i mogla omogućiti njenu „antagonističku" ulogu prema postojećoj i nastajućoj represivnoj stvarnosti.

Nivo estetske senzibilnosti u velikoj meri zavisi od estetske kulture, od intenzivnosti prisustva same umetnosti, ali i od karaktera ljudske i društvene stvarnosti. Slobodna i stvaralački razigrana imaginacija, novi senzibilitet i nova svest svakako bi nastali u kvalitativno novim društvenim odnosima u kojima će čovek određivati uslove i pretpostavke svoje egzistencije. Zato Markuze naglašava da radikalna transformacija društva podrazumeva sjedinjenje novog senzibiliteta s novom racionalnošću, s tim što bi imaginacija postala produktivna tek ako se nametne kao posrednik između senzibiliteta, na jednoj strani, i teorijskog i praktičnog uma, na drugoj. Svakako, u takvim odnosima i ukus bi dobio i drugačiju poziciju i drugačije značenje. Tako bi se i ukus rađao u jednom novom kulturno-istorijskom kontekstu, noseći u sebi tragove vremena koje ga je oblikovalo, ali i moći koje bi podsticale i njegovu evoluciju i evoluciju sredine u kojoj se formirao. Stvaralački bogato i produbljeno uživanje bilo bi nezamislivo bez razvijenog ukusa. Ukus bi bio još jedna sposobnost i još jedna moć čovekova u nizu mnogih drugih. A moderna umetnost neće dostići do svoje moguće autentičnosti ako ne razvije i sam estetski ukus i ako ne potčini nešto od njegove ćudljivosti i varljivosti. Granice i mogućnosti ove umetnosti u velikoj meri određuje i ukus onih koji je stvaraju i onih koji je prihvataju.

Stvaralačko doživljavanje sadržaja kulture mora se shvatiti i kao izraz čovekove slobode i kao stil pune ljudske egzistencije, a sam rast čovekovih sposobnosti ne može se ni zamisliti bez punog uticaja autentičnih kulturnih vrednosti. Sigurno je da će čovek biti stvaralački pasivan sve dok ne stigne do svesti o sebi samom, dok ne postane utemeljivač sopstvene svesti i sopstvenog izbora. A dotle mu ostaje da se prilagodi svojoj osamljenosti, potištenosti i nelagodnosti i, više od toga, da osiromašuje svoje intelektualne sposobnosti i svoj senzibilitet.

Krsto Kilibarda

SAMOUPRAVNO ANGAŽOVANJE I STRUKTURA SAVEZA KOMUNISTA*

— Ekonomski položaj i politički stavovi —

Osnovni pokazatelji socijalne strukture Saveza komunista govore o neravnomernom prisustvu osnovnih društvenih grupa u ovoj organizaciji. Istraživanja pokazuju velike razlike u prirodi i stepenu samoupravne aktivnosti i političke aktivnosti u Savezu komunista.

Razmišljanja o ovim činjenicama dovode do pitanja da li su kategorije aktivnijih samoupravljača relativno više prisutne i u Savezu komunista i da li su aktivniji u njoj od ostalih. U istraživanju socijalne strukture pošlo se od toga da prisustvo određenih kategorija samoupravljača u strukturi Saveza komunista zavisi i od njihovog samoupravnog položaja na socijalističkim osnovama i borbe Saveza komunista za takav položaj. Ukoliko je samoupravni odnos i položaj određenih kategorija samoupravljača razvijeniji, ukoliko je borba Saveza komunista za socijalistički samoupravni položaj jača, utoliko je njihovo prisustvo u Savezu komunista relativno veće, te je utoliko i njihovo političko angažovanje kroz organizaciju relativno veće.

Šta se podrazumeva pod samoupravnim položajem? To je pre svega samoupravna moć određenih kategorija samoupravljača koja se najčešće manifestuje kao moć nad uslovima života i rada. Već iz ovoga proizlazi da samoupravni položaj određuje stepen i karakter ostvarenja samoupravnih interesa, sposobnost da se spreči nesamoupravna moć, nesamoupravno ostvarenje interesa itd. Otuda se kao indikator samoupravnog položaja, samoupravne i političke aktivnosti može uzeti inicijativa, kritika, odbijanje i prihvatanje predloga u samoupravnom i političkom odlučivanju.

Samoupravni položaj kategorija samoupravljača i pojedinaca, pa i njihov odnos prema Savezu komunista zavisi od njihovog ekonomskog položaja. Odnos društvenih grupa i pojedinaca prema Savezu komunista u znatnoj meri zavisi od toga da li i u kojoj meri ova organizacija izra-

---

* Rad je pisan uglavnom na osnovu istraživanja koje je autor vodio za CK SKJ, Gradski komitet SK Beograd i za Sociološki institut u Beogradu.

žava njihove interese, bori se za jačanje njihovog ekonomskog položaja pretvarajući ga u samoupravni.

Istraživanja daju više pokazatelja o razlikama u političkim ocenama i gledanjima, pa i u gledanjima na Savez komunista u zavisnosti od ekonomskog položaja. Ovo se može videti i na primeru odnosa između ekonomskog položaja i političkih pogleda individualnih poljoprivrednih proizvođača.

I

Jedan od elemenata ekonomskog položaja individualnih poljoprivrednih proizvođača je veličina zemljišta koje poseduju. Iako materijalni položaj individualnih poljoprivrednih proizvođača sve više zavisi od faktora kao što je tehnička opremljenost itd., ipak je zemlja još uvek jedan od najvažnijih faktora njihovog ekonomskog položaja. Tako je veličina zemljišnog poseda još uvek vrlo značajan faktor diferencijacije poljoprivrednika. Istraživanje pokazuje da se u zavisnosti od veličine zemljišnog poseda diferenciraju mnoga politička gledanja o značajnim društvenim pitanjima. Takvo je pitanje odnosa prema zemljišnom maksimumu: da li da ostane isti, da se smanji, da se poveća ili da se uopšte ukine ograničenje posedovanja zemlje? Relativno je veći broj ispitivanih individualnih poljoprivrednih proizvođača sa većim zemljišnim posedom koji su za ukidanje ograničenja posedovanja zemlje nego onih koji imaju relativno manji zemljišni posed, iako opredeljenja za ovu alternativu nema u znatnijoj meri. Tako 6,6% poljoprivrednih proizvođača koji imaju preko 5 ha zemlje traži ukidanje ograničenja maksimuma, a samo 1,9% onih koji imaju do 5 ha zemljišnog poseda. Stavovi anketiranih prema ovom pitanju razlikuju se čak i u zavisnosti od toga da li su smanjivali ili povećavali svoj zemljišni posed. Nema anketiranih članova Saveza komunista koji su smanjivali svoj zemljišni posed za 2 ha, od 2 do 5 ha, od 5,1 — 8 ha a koji smatraju da treba ukinuti ograničenja posedovanja zemlje, dok kod onih koji su u određenoj meri povećavali svoj posed ima takvih zahteva. Članovi Saveza komunista koji su smanjivali svoj zemljišni posed takođe relativno više traže da se zemljišni maksimum smanji.

Navedenu razliku je normalno očekivati s obzirom na to da bi ukidanje zemljišnog maksimuma, verovatno, vodilo slabljenju ekonomskog položaja anketiranih koji poseduju do 5 ha zemlje. Anketirani članovi Saveza komunista koji poseduju do 5 ha zemlje imaju pravnih mogućnosti (ako postoje druge) širenja svoga malog poseda i u okviru postojećih ograničenja, dok takozvani maksimaši nemaju (ili imaju u slučaju izigravanja zakona), pa je i ovo uticalo na pomenutu diferencijaciju u odgovorima.

Verovatno iz istih ili iz sličnih razloga anketirani članovi Saveza komunista sa manjim zemljišnim posedom su relativno više (tri puta) za smanjenje zemljišnog maksimuma nego anketirani koji poseduju preko 5 ha zemlje.

Materijalni položaj članova Saveza komunista ima uticaja i na odnos prema ovoj organizaciji, kao i na poglede kakva treba da bude njena struktura i idejno-politička orijentacija. Pored ostalog, ovo pokazuju odgovori na pitanje da li SK treba da nastoji da više primi u članstvo bolje stojeće individualne poljoprivredne proizvođače koji su postali robni proizvođači. Treba, jer oni svojim radom i proizvodnjom to i zaslužuju, relativno više odgovaraju oni za koje se pita, to jest oni koji imaju preko 5 ha (41,7%) nego oni ispod 5 ha (22,1%). Obrnut je odnos opredeljenih za odgovor — ne treba jer je SK pre svega partija radničke klase, za koji se relativno više opredeljuju lica sa manjim zemljišnim posedom. Ovo govori da ekonomski položaj utiče i na shvatanja kakva je struktura SK poželjna. Anketirani često smatraju da lica istog ili njima sličnog ekonomskog položaja treba da čine jezgro SK. Izvestan broj ekonomski slabijih često smatra da SK kao organizacija proletarijata u klasičnom smislu treba i danas da bude relativno zatvorena za imućnije, a imućni relativno češće smatraju da treba da oni budu jezgro organizacije jer svojom produktivnošću to i zaslužuju. Poznato je da bi to bili neadekvatni kriteriji, pogotovu u današnjim uslovima. Postavlja se pitanje: da li je ekonomska moć postignuta u skladu sa principima socijalizma ili njihovim kršenjem, da li je na osnovu rezultata rada ili nije?

Razlike u materijalnom položaju određuju i razlike u gledanjima na nejednakosti u socijalizmu. Očekivalo se da razvijeniji i oni koji imaju bolji ekonomski prosperitet relativno više prihvataju nejednakosti nego oni koji su ekonomski slabiji. Istraživanje pokazuje da članovi SK individualni poljoprivredni proizvođači koji imaju bolji ekonomski položaj povoljnije ocenjuju diferencijacije na selu nego oni koji su ekonomski slabiji. Tako 40,7% anketiranih članova SK koji imaju posed preko 5 ha odobravaju deobu seljaštva na siromašne i imućne sa obrazloženjem: ko više proizvodi, taj treba više i da ima, dok se za pomenuto odobravanje opredeljuje 23,0% poljoprivrednih proizvođača do 5 ha. Obrnut je odnos među onima koji su se opredelili za odgovor da takvih razlika ne bi smelo biti u socijalizmu (50,1% onih koji imaju do 5 ha i 36,2% onih preko 5 ha), jer to je relativno češće stav onih koji imaju mali zemljišni posed ili su bezemljaši.

Materijalni položaj utiče i na mišljenje o vlastitoj perspektivi, kao i o perspektivi određenih socijalističkih odnosa. Prirodno je da od veličine zemljišnog poseda zavisi hoće li se videti budućnost u statusu individualnog poljoprivrednog proizvođača ili u prelasku u druge oblasti društvenog rada. Na pitanje da li bi prodali zemljišni posed i zaposlili se u društvenom sektoru 30,7% anketiranih članova SK poljoprivrednih proizvođača koji imaju iznad 5 ha zemljišnog poseda izjavljuje da žele da ostanu individualni poljoprivredni proizvođači, a 21,1% onih koji imaju do 5 ha zemlje. Istina, relativno veći broj i jednih i drugih želi da u povoljnim prilikama napusti svoj zemljišni posed, što govori o relativno nestabilnom položaju i perspektivi u poljoprivredi. Relativno veći broj individualnih poljoprivrednih proizvođača odgovara da je

njihova dalja budućnost u usavršavanju kooperacije sa društvenim sektorom nego onih koji imaju zemljišni posed ispod 5 ha.

Ekonomski položaj članstva SK utiče i na aktivnost organizacije na više raznih načina. Ovo ima uticaja na strukturu aktivnosti i opredeljenja o pitanjima od društvenog značaja. To se vidi i iz sadržaja rada na sastancima socioprofesionalno heterogenih organizacija. Na primer, u organizaciji SK iz „B“ od ukupnog broja diskusija od 1966. do 1968. godine na određene probleme poljoprivrede i društvenog položaja poljoprivrednika odnose se diskusije individualnih poljoprivrednih proizvođača do 5 ha 5,3%, individualnih proizvođača preko 5 ha 10%, radnika 1,8%, umnih radnika 3,4%, dok privatne zanatlije takođe članovi organizacije nisu o ovome diskutovali. I o kooperaciji su relativno više diskutovali individualni poljoprivredni proizvođači nego radnici i umni radnici, a nema zanatlija koji su u takvim diskusijama učestvovali. Sličan je odnos kada se analiziraju diskusije prema tipu domaćinstva kojem članovi SK pripadaju. Od ukupnog broja diskusija na kooperacije se odnosi kod individualnih poljoprivrednih proizvođača članova SK iz čisto poljoprivrednog tipa domaćinstva 9,8%, kod nepoljoprivrednih svega 1,3%. Sličan je odnos i kada se radi o određenim pitanjima poljoprivrede i društvenog položaja poljoprivrednika. Razne socioprofesionalne grupe članova SK ne samo da se razlikuju po broju diskusija o pomenutim pitanjima, već se razlikuju i po karakteru diskusija, usmerenosti predloga i kritika koje su dali. Ovi i slični rezultati ukazuju da se socioprofesionalne grupe koncentrišu uglavnom na pitanja koja su dublje povezana sa vlastitim položajem i odnosom koji uspostavljaju, a znatno manje na probleme drugih profesionalnih grupa. Zbog toga se dešava da u nekim seoskim organizacijama nisu dobili adekvatno mesto problemi poljoprivrede, jer je struktura organizacije dobrim delom radničko-službenička, ne samo po broju, već i po uticaju zainteresovanih. Sve ovo pokazuje da struktura znatno utiče na političke odluke i zaključke organizacije, kao i na sadržaj rada organizacije.

II

Ekonomski položaj znatno određuje politička gledanja i ponašanja samoupravnih i političkih subjekata i u drugim oblastima rada, što pokazuje, na primer, mišljenje o razlikama u ličnim dohocima u radnim organizacijama.

	Neopravdano velike	*Neopravdano male*	*Opravdane*
Radnici bez kvalifikacija	51,4	11,4	24,4
Radnici sa kvalifikacijama	54,7	4,8	28,4
Umni radnici sa srednjom školom	48,4	6,0	37,0
Umni radnici sa fakultetom	29,4	8,2	53,5
Svega	45,8	6,2	37,3

Anketirani koji imaju slabiji ekonomski položaj (računat na osnovu veličine ličnog dohotka) relativno više odgovaraju da su razlike u ličnim dohocima neopravdano velike, a anketirani sa većim ličnim dohocima znatno više odgovaraju da su razlike opravdane i da treba da ostanu. Ovde se radi o razlikama, pa i o suprotnostima interesa među ljudima različitog ekonomskog položaja iako pripadaju istoj političkoj organizaciji čiji je zadatak da razvija samoupravljanje na socijalističkim osnovama.

Ekonomski položaj toliko određuje izvesne samoupravne i političke stavove i ponašanje da su u određenim pitanjima (između ostalog, i u mišljenju o razlikama u ličnim dohocima) veće razlike među samoupravljačima različitog društvenog položaja nego između članova SK i onih koji nisu članovi SK.

Iz svega se vidi da SK treba da računa sa heterogenošću interesa i pogleda svojih članova i ostalih samoupravljača koji su određeni razlikama u njihovom ekonomskom položaju. Može se očekivati da razlike u ekonomskim i drugim interesima ostave bitan pečat na politička i samoupravna opredeljenja, odluke i zaključke. Čim su u pitanju ekonomski interesi, pitanje je da li će i argumenti i istina uvek pobediti. Na to je ukazivao i Lenjin ponavljajući poznatu misao da bi i matematički aksiomi bili pobijani ako bi zadirali u interese ljudi. To ne znači da nema i da nije bilo ljudi koji su prevazilazili svoj trenutni ekonomski interes (na primer, uvećanja svoga kapitala) i u velikoj meri vezali smisao svoga postojanja za istorijsku borbu i ciljeve radničke klase. Ima više indikatora koji pokazuju da razlike u interesima smanjuju delovanje organizacije kao faktora samoupravnog uticanja na osnovu javne demokratske borbe argumentima i prihvatanja onog rešenja koje izdrži takvu borbu.

Od razlika u ekonomskom položaju u znatnoj meri zavisi da li će se pokrenuti inicijativa za rešavanje određenih pitanja, kao i ko će je pokrenuti. Od ekonomskog položaja i interesa zavisi da li će se dobiti podrška u rešavanju nekog pitanja, pa i od koga će se dobiti.

Navedene razlike smanjuju ostvarenje integrativne uloge SK u okviru organizacije i društva. Integrativna uloga organizacije se ostvaruje utoliko više ukoliko ona više uspeva da razvija društvene procese i odnose koji će voditi homogenizaciji ekonomskih interesa i svesti dovodeći sve više razne socioprofesionalne grupe u suštinski isti položaj usklađivanja svoga interesa sa istorijskim interesom radničke klase. Ali i dalje SK treba da računa sa razlikama i suprotnostima na bazi različitog ekonomskog položaja i perspektive svojih članova.

III

Ukoliko se ekonomski položaj temelji na samoupravnim socijalističkim odnosima, utoliko se više može očekivati približavanje razlika u određenim ponašanjima i gledanjima raznih društvenih grupa.

Slično tome, ukoliko nestaju razlike u samoupravnom položaju, ukoliko se on formira na socijalističkim osnovama, utoliko se može očekivati smanjivanje za sada još velike razlike među samoupravljačima po društvenom angažovanju, pa i po angažovanju u organizaciji SK. Ovo potkrepljuje i istraživanjem uočen odnos da kategorije koje imaju razvijeniji samoupravni položaj relativno su više prisutne u SK, a i aktivnije su u njemu, mada ima i obrnutih slučajeva.

Nema sumnje da je jedna od društvenih vrednosti samoupravljanja otvaranje mogućnosti za inicijativu i stvaralaštvo radnih ljudi. Time se razvijaju stvaralačke sposobnosti radnih ljudi i smanjuje rutinizacija i depersonalizacija rada. Otvaranje mogućnosti inicijative vodi afirmaciji ljudskog dostojanstva i moći radnog čoveka. Struktura inicijative je neravnomerno raspoređena kod raznih društvenih grupa. Ovde se ograničavamo na odnos između inicijative i profesije. Ona je nejednaka u zavisnosti od oblasti rada i života, ali zadržimo se na važnom pitanju integracije.

U Radničkom savetu velike industrijske organizacije „Z" prilikom diskusije o integraciji od ukupnog broja predloga 38,0% dala su lica sa fakultetom i višom školskom spremom (tehnički smer) i 19,1% humanistički smer, 38,0% lica sa srednjom školom tehničkog smera, a svega 4,8% kvalifikovani i visokokvalifikovani radnici.

Slično je i sa organizacijom SK. U teritorijalnoj (mešovitoj po zanimanju) organizaciji SK u „S" u periodu 1966—1968. godine dali su 6 (ili 0,3% na jednog člana) predloga individualni poljoprivredni proizvođači do 5 ha, 12 (ili 0,7% na jednog člana) individualni poljoprivredni proizvođači preko 5 ha, nemanuelna zanimanja 79 (ili 2,2% na jednog člana), radnici 21 (1,4% na jednog člana).

Dakle, u pogledu podnošenja predloga dominiraju oni koji imaju viši stepen obrazovanja. Jedna od posledica je u tome da inicijativniji obično relativno više ostvaruju svoje interese. Tako ima pojava da se u mešovitoj organizaciji na selu zapostavljaju problemi poljoprivredne proizvodnje jer po političkoj inicijativi dominiraju službenici i radnici.

Ima više indikatora koji pokazuju da po inicijativi dominiraju profesionalne grupe umnog rada. Evo nekih razloga zašto je to tako:

Jedan od razloga svakako je priroda rada. Nosioci određenih zanimanja umnog rada su i u toku radnog vremena upućeni na upoznavanje i sagledavanje samoupravnih pitanja u većoj meri nego nosioci pretežno fizičkog rada.

Ove razlike su u znatnoj meri određene stepenom i prirodom obrazovanja. Istraživanja pokazuju da u nekim radnim organizacijama ima 30% samoupravljača koji glasaju za određenu odluku a ne znaju za šta su glasali. Znatan broj se i kaje što je pokrenuo određeno pitanje jer nije dovoljno poznavao problem čije je rešenje inicirao. Takve situacije demotivišu samoupravljače za inicijativu i stvaralaštvo u samoupravnim odnosima.

Od obrazovanja zavisi ne samo broj inicijativa, već i njihov kvalitet i usmerenost. Tako se, na primer, razlikuju u određenoj meri inicijative

koje preduzima tehnička i humanistička inteligencija u skladu sa prirodom svoga posla i obrazovanja.

Pokretanje inicijative, a naročito njeno prihvatanje, u znatnoj meri zavisi od mogućnosti i načina izražavanja inicijative. Neadekvatne mogućnosti izražavanja mogu da budu razlog zbog kojeg ne dolazi do pokretanja inicijative u vidu predlaganja rešenja nekog pitanja, čak i u situaciji kada je potencijalnom predlagaču stvar jasna. Predlog koji nije adekvatno obrazložen (što zavisi i od mogućnosti ostvarenja samoupravnog uticaja) ima manju šansu da bude prihvaćen i onda kada je po sadržini značajan.

Priroda rada umnih radnika, to jest onih kategorija koje se u većoj meri nego nosioci fizičkog rada pokazuju kao inicijatori, omogućuje relativno bolje informisanje o nizu pitanja o kojima se pokreće samoupravna inicijativa. Pored ostalog, mogućnosti sagledavanja uslova i toka pokretanja inicijativa, kao i broj potrebnih informacija o tome relativno su veći kod umnih radnika. Da je i ovo jedan od problema, vidi se iz toga što mnogi odgovaraju da nisu ni znali da su mogli pokrenuti inicijativu za rešavanje određenih pitanja.

Radno mesto i obrazovanje utiču i na sagledavanje mogućnosti ostvarenja određenih interesa, ne samo društvenih i ličnih kada su usklađeni, već i privatnih koji nisu usklađeni sa društvenim. Ukoliko je razlika u mogućnosti sagledavanja interesa veća, utoliko su i razlike u stvaralačkim inicijativama veće.

Već iz navedenih prednosti nosilaca umnog rada može se očekivati i njihov veći uticaj, pored ostalog, i na sudbinu vlastite inicijative. Odlučujući uticaj umnih radnika je moguć i kada se odlučuje na osnovu argumenata i kada formalni i stručni autoriteti u znatnoj meri utiču na odlučivanje.

U vezi sa navedenim jedan od razloga pomenutih razlika je i strah od odgovornosti inicijatora. Obično se strah pojavljuje kod onih samoupravnih subjekata koji nisu sigurni da su sagledali problem i dali predlog adekvatnog rešenja, a to je češće kod nosilaca pretežno fizičkog rada. Inicijativa se još više sprečava ukoliko postoji veća mogućnost prebacivanja i sakrivanja odgovornosti, kakav je slučaj u sadašnjoj fazi neodređenosti samoupravne odgovornosti.

Iz svega se vidi da su razne socioprofesionalne grupe već zbog rečenog različito upućene i motivisane u pogledu inicijative jer veće znanje i druge slične mogućnosti stvaralaštva deluju stimulativno. S druge strane, onaj ko ne sagledava uslove inicijative, a nema ni dovoljno mogućnosti za njeno pokretanje, već time je demotivisan, pa retko i pokušava da bude inicijator.

Dakle, ne radi se o podeli ljudi na kreatore samoupravljanja i njihova sredstva, kreatore demokratskih odnosa u SK i njihova sredstva, već su razlike u inicijativi pre svega određene prirodom rada, stepenom obrazovanja i mestom u sistemu odnosa, određene su objektivnim uslovima i ličnim vrednostima samoupravnih subjekata.

IV

Mnogo je činilaca koji utiču na pojavu da su kategorije samoupravljača koje imaju razvijeniji samoupravni položaj relativno više prisutne u SK, a često su i aktivnije u okviru ove organizacije. Pomenuta veza logično proizlazi iz uloge SK u samoupravljanju. Poznato je da SK u samoupravljanju treba da bude inicijator samoupravnih društvenih procesa i odnosa, faktor demokratskog razrešavanja suprotnosti, faktor samoupravne integracije društva, nosilac samoupravnog uticaja, činilac formiranja socijalističke samoupravne svesti, moralno-politički faktor samoupravnog društva. Ukoliko SK više ostvaruje ovu ulogu, utoliko se može smatrati aktivnijim. To se odnosi kako na kategorije samoupravljača tako i na pojedinačne samoupravne i političke subjekte.

Samoupravno angažovanje postepeno postaje jedan od kriterijuma prijema u SK, naročito u aktivnijim organizacijama. Često se izražava želja, zahtev da SK treba da primi aktivne samoupravljače kao svoje članove. Pitanje je u kojoj je meri ova otvorenost verbalna, a u kojoj stvarna.

Kada se razmišlja o uzrocima veze između samoupravnog položaja radnih ljudi i učešća i aktivnosti u organizaciji SK, treba imati u vidu pretpostavku da SK upravo aktivnijim samoupravljačima otvara mogućnost jačanja njihovog društvenog položaja. Pri tom se aktivni samoupravljači ubrzo zapažaju, ako ne i nametnu svojom aktivnošću.

Aktivnost u samoupravljanju doprinosi boljem sagledavanju društvenih procesa i odnosa koje kreira SK, a ova organizacija postavlja sebi zadatak teorijskog prednjačenja i idejno-političkog stvaralaštva koje vodi osmišljavanju samoupravne prakse. Potreba jedinstva i jednog i drugog vodi situaciji u kojoj najaktivniji samoupravljači postaju i najaktivniji politički subjekti.

Naravno, ovo nije slučaj u svim sredinama. Odstupanja su različita kako po uzroku, po prirodi, tako i po posledicama. Ima lica iz kategorije najviše obrazovanih koja su neaktivna u SK ili napuštaju ovu organizaciju, a aktivna su u samoupravljanju, pa i obrnuto. Faktori koji stimulišu određenu aktivnost u samoupravljanju, a smanjuju aktivnost u SK ili je destimulišu, ometaju ulazak u ovu organizaciju, svakako su brojni. Mi ćemo pomenuti neke od njih.

Interes koji ostvaruju izvesni samoupravljači na sadašnjem stepenu razvoja samoupravljanja, s jedne strane, i politička aktivnost u SK, s druge strane, mogu biti u određenoj suprotnosti. Na primer, pod velom korišćenja samoupravnog prava mogu da se ostvaruju sebični, klikaški i slični interesi koje organizacija SK ne može da prihvati ukoliko ostvaruje principe socijalističkog humanizma. Prema tome, može postojati situacija u kojoj pripadnost Savezu komunista može da ometa ostvarenje određenog interesa koji se može ostvariti na sadašnjem stepenu razvoja samoupravljanja. Pored ostalog, i izvestan broj anketiranih izjavljuje da pripadnost organizaciji SK ometa njihovo snalaženje na tržištu. Razvoj samoupravljanja i demokratizacija odnosa u SK vodi nastajanju privi-

legija članova SK, a ostaje njihova moralno-politička odgovornost za dalji razvoj samoupravljanja. Kod znatnog broja političkih subjekata prisutan je određen strah od odgovornosti, pa i njeno izbegavanje, što utiče i na pomenutu razliku između samoupravnog i političkog angažovanja u SK određenih subjekata. Razvijanje odnosa koji sprečavaju privilegije članovima SK dovodi do toga da ovu organizaciju, verovatno, napuštaju, između ostalog, i određeni karijeristi da bi se „slobodnije" i neodgovornije ponašali u samoupravnom mehanizmu tražeći tamo određene privilegije. Naravno, ima slučajeva pasivizacije članova SK ili napuštanja krivicom organizacije.

Nesklad, u drugom smislu, između samoupravnog angažovanja i učešća u strukturi SK vidimo i kod omladine, bar u određenim organizacijama. U ispitivanim radnim organizacijama omladina relativno najčešće zaostaje po samoupravnoj inicijativi (ako se predlozi uzmu kao indikatori) i uticaju u odnosu na ostale, ali ne zaostaje i po prisustvu u SK. Prema rezultatima istraživanja, ni stariji članovi SK ne pokazuju u većem broju zatvorenost prema omladini. O njihovoj otvorenosti prema mladima govore i odgovori na pitanje — da li bi pre mlade ili starije izabrali za sekretara organizacije SK, člana organa samoupravljanja, direktora radne organizacije, poslanika Savezne skupštine itd. Evo šta su odgovorili članovi SK primljeni do 1945. godine u tri velike industrijske radne organizacije:

a) za sekretara organizacije:

— pre mlađe	12%
— pre starije	12%
— podjednako	70%
— ne zna	0%
— drugo i bez odgovora	6%

b) za člana radničkog saveta:

— pre mlađe	16%
— pre starije	8%
— podjednako	74%
— ne zna	0%
— drugo i bez odgovora	2%

c) za poslanika Savezne skupštine:

— pre mlađe	10%
— pre starije	28%
— podjednako	56%
— ne zna	0%

d) za direktora radne organizacije:

— pre mlađe	10%
— pre starije	34%
— podjednako	52%
— ne zna	2%
— drugo i bez odgovora	2%

Dobijeni rezultati indiciraju da je relativno manja otvorenost prema omladini kada su u pitanju rukovodeće radne funkcije u podeli rada (direktor) i savezni poslanik nego kada su u pitanju rukovodeće funkcije u organizaciji SK (sekretar) i član radničkog saveta. Intervjui pokazuju da je jedan od razloga za navedenu razliku nedovoljno iskustvo mladih u rešavanju odnosa od društvenog značaja, potreba da se poverenje zasnuje na osnovu određenog proveravanja i slično. Ali, razgovori i ostali rezultati ukazuju da nije isključeno da kod izvesnih ima i logike držanja pozicija u rukovodećim i predstavničkim strukturama, a prepuštanja mladima pozicija u SK (koje se ocenjuju da nisu toliko važne za ostvarivanje određenih interesa). Ipak, ovi rezultati ukazuju na određenu otvorenost starijih prema mladima, pre svega kada je u pitanju organizacija Saveza komunista.

Činjenica da su iste kategorije samoupravljača dominantne po ulozi i aktivnosti u samoupravljanju i u organizaciji SK, kao što se i iz dosadašnjeg moglo videti, ima niz pozitivnih posledica. Pored ostalog, to, verovatno, u određenoj meri govori da se ostvaruje uloga SK kao kreatora samoupravljanja. Ali ovo može imati i određene nepovoljne posledice. Jedna od njih je da ova činjenica može da smanji kritičnost organizacije SK prema samoupravljanju. Ima organizacija SK u Beogradu u kojima je broj članova koji odgovaraju da se organi samoupravljanja ne mogu birokratizovati veći nego broj onih koji smatraju suprotno. Ne treba ukazivati koliko je ovo nekritično. Pogotovo na sadašnjem stepenu razvoja samoupravljanja kada imamo pojavu da samoupravni organ može postati sredstvo određenih nosilaca socijalne moći, da u određenim samoupravnim organima izvesne klike mogu da imaju praktično monopol odlučivanja, da pojedinci maheri formalnim i neformalnim potezima mogu da ostvare privatne i sa društvom neusaglašene interese, da jedan broj samoupravljača odlučuje a da ne zna o čemu odlučuje, da se priklanja formalnom autoritetu, većini itd.

Verovatno da je jedan od razloga ove nekritičnosti članova SK pojava da su oni sami u znatnom broju članovi organa za koje su rekli da se ne mogu birokratizovati. Poznato je da u nekim samoupravnim organima većinu čine članovi SK.

Prema popisu članova SK Beograda, 42.059 (40,0%) članova ove organizacije su članovi organa samoupravljanja u radnim organizacijama.

Ali članovi SK prema kvalifikacijama i stručnom obrazovanju nisu ravnomerno prisutni u organima samoupravljanja. Ako se članovi SK posmatraju u celini prema kvalifikacijama i stepenu stručnog obrazovanja, zapaža se tendencija opadanja broja članova SK u organima samoupravljanja u radnim organizacijama sa opadanjem kvalifikacija.

Članovi SK u organima samoupravljanja neravnomerno su prisutni s obzirom na zanimanje. Tako, na primer, relativno je najmanje individualnih poljoprivrednih proizvođača u ovim organima (3,3%), radnici u industriji zastupljeni su osrednje (20,1%), a relativno je najviše naučnih radnika (40,2%), kulturnih radnika (38,8%) i rukovodećeg osoblja (37,1%).

Relativno malo učešće individualnih poljoprivrednih proizvođača u organima samoupravljanja radnih organizacija dobrim delom je izraz i posledica nerazvijenih samoupravnih odnosa u ovoj oblasti društvenog rada, a posebno nerazvijenih samoupravnih odnosa između radnih organizacija, kombinata, trgovinskih organizacija i individualnih poljoprivrednih proizvođača, iako među njima postoji saradnja. To se vidi i iz neadekvatnog učešća individualnih poljoprivrednih proizvođača u organima samoupravljanja u onim radnim organizacijama sa kojima stupaju u odnose kooperacije. S druge strane, u pogledu visokog procenta učešća naučnih i kulturnih radnika članova SK u organima samoupravljanja treba imati u vidu da se često radi o relativno malim radnim organizacijama sa znatnim brojem članova Saveza komunista.

Iz svega proizlazi da je logično pretpostaviti da se ovde radi i o nesamokritičnosti jer su anketirani članovi SK u znatnoj meri praktično o sebi govorili da se ne mogu birokratizovati, odnosno da se ne mogu birokratizovati organi čiji su oni članovi.

V

S obzirom na strukturu SK u kojoj je relativno više lica srednjeg, višeg i visokog obrazovanja nego radničkih zanimanja (u užem smislu), često se čuje pitanje da li je i u kojoj meri SK politička organizacija radničke klase.

Ne ulazeći šire u ovo složeno pitanje, mora se poći od krupnih promena u društvu i radničkoj klasi koje su, pored ostalog, dovele i do njenog proširenja. Sve je očiglednije da se radnička klasa ne može svesti na fizičke radnike, da je to usko shvatanje. Sve više razne društvene grupe dolaze u položaj radničke klase postajući njen sastavni deo, na putu nestajanja radničke klase i klasa uopšte.

Svest o širem pojmu radničke klase, pa i njene političke organizacije, pokazuje znatan broj anketiranih koji smatraju da zanimanje nije najvažnije kao kriterijum prijema u SK, već moralno-politički kvaliteti, aktivnost, čiji se interesi izražavaju i zastupaju. Ipak, anketirani su dali odgovore koji uglavnom pokazuju da organizacija izražava interese onih kategorija koje su u njoj relativno najprisutnije i najaktivnije.

Dosta je rasprostranjeno mišljenje da SK u sadašnjem trenutku relativno više izražava interese nemanuelnih zanimanja. To u određenoj meri pokazuje i pomenuto istraživanje. Anketirani članovi SK Beograda izražavali su se, pored ostalog, o tome koliko se, po njihovom mišljenju, poklapaju interesi radnika bez kvalifikacija, kvalifikovanih radnika, lica sa srednjom, višom i visokom školskom spremom, rukovodećeg osoblja — sa stavovima SK, odnosno koliko SK izražava njihove interese. Ocenjuje se da je stepen poklapanja interesa nešto veći kod službenika, a naročito rukovodećeg kadra i organizacije SK nego što je radnika i poljoprivrednih proizvođača i ove organizacije. Takvo gledanje, čak i kada nije osnovano, utiče da se smanjuje broj radnika i poljoprivrednih proizvođača u organizaciji. S druge strane, od strukture Saveza komunista (a to važi i za druge organizacije) u mnogome zavisi u kojoj će meri izražavati interese navedenih grupa. Prema tome, može se očekivati (na to sugeriraju anketirani) da organizacija koju u znatnoj meri čine službenici izražava dobrim delom njihove interese. To, opet, znači da je moguće da i postojeća struktura SK koja delom određuje i prirodu interesa organizacije ne privlači u potrebnoj meri radnike i neposredne poljoprivredne proizvođače.

Slično ovome su i odgovori na pitanje koliko se ostvaruje volja, prihvataju predlozi radnika bez kvalifikacija, kvalifikovanih radnika, lica sa srednjom, višom i visokom školskom spremom, individualnih poljoprivrednih proizvođača. Opet veći broj ispitanika misli da se više ostvaruje volja službenika nego radnika i poljoprivrednika. U ovo su ubeđeniji oni koji nisu članovi SK nego članovi ove organizacije. Na primer, tri puta je više kvalifikovanih radnika koji nisu članovi SK a koji smatraju da se „vrlo mnogo" ostvaruje volja osoblja sa višom i visokom školom nego kvalifikovanih radnika. Logično je pretpostaviti da je i to jedan od razloga koji delom demotiviše njihovo političko angažovanje kroz ovu organizaciju.

Ovi rezultati navode na poznatu hipotezu da struktura političke organizacije zavisi od njene politike, od toga kako i koliko izražava interese određenih društvenih grupa. Ovde treba imati u vidu da to zavisi ne samo od stvarne politike, već i od toga kako je određeni subjekti doživljavaju i poznaju. Iz toga proizlazi potreba ulaganja napora SK da se bori za socijalističke interese svih društvenih grupa, za objašnjavanje svoje politike jezikom razumljivim za sve političke subjekte. Ovo tim pre što se pokazuje da su određena gledanja na SK i samoupravljanje koja demotivišu političko angažovanje dobrim delom rezultat neznanja.

Istraživanje pokazuje da veliki broj anketiranih članova SK u Beogradu, kao i onih koji nisu članovi, ne pridaje naročit značaj socijalnoj strukturi rukovodstva i članstva, nego daju prednost moralno-političkim opredeljenostima i aktivnosti. Može se očekivati da će socijalna pripadnost biti utoliko manje značajna ukoliko se vrši integracija raznih socijalnih grupa i njihovih interesa na socijalističkim osnovama. Naravno, socijalistička integracija se vrši pod vođstvom radničke klase.

VI

Postoje vrlo različita gledišta o tome šta je radnička klasa u našim uslovima i ko njoj pripada. Razlike se kreću od uskog shvatanja radničke klase samo kao fizičkih radnika pa do proširivanja ovog pojma na čitavo društvo i do svojevrsnog negiranja postojanja ove društvene grupe. Svako od ovih tumačenja ima svoje društvene i teorijsko-saznajne korene. Ali, ove razlike su veće u krugovima intelektualnih radnika nego kod radnika.

Razvoj društvenih procesa i odnosa koji likvidiraju privatnu svojinu, klasnu podelu rada, otuđivanje viška rada i na tom zasnovanu političku moć, klasno otuđenu svest itd. sve više dovodi razne društvene grupe do položaja radničke klase i uključivanja u nju. To dalje vodi nestajanju klasa. Integracije postaju sve više svesni i radnici i intelektualci, o čemu govore njihovi iskazi (mada oni nisu osnovni pokazatelji klasne pripadnosti).

Anketirani članovi Saveza komunista i određen broj onih koji nisu članovi pitani su ko pripada radničkoj klasi od sledećih zanimanja: tehničari, inženjeri, lekari, profesori, individualni poljoprivredni proizvođači, naučni radnici, učitelji, prodavci u trgovini, oficiri, privatne zanatlije, ekonomisti, rudari, portiri, daktilografi, milicioneri, mašinbravari. Evo šta o tome kažu anketirani nosioci fizičkog i umnog rada članovi SK za sledeća zanimanja:

	Da	*Ne*	*Ne zna*
— tehničari	72,0	11,9	6,2
— inženjeri	54,3	22,5	7,1
— individ. polj. proiz.	66,9	10,9	6,5
— naučni radnici	48,4	20,5	9,3
— ekonomisti	50,0	22,2	8,4
— rudari	83,3	0,7	1,9

Za svako od navedenih zanimanja relativno je više onih koji smatraju da pripada radničkoj klasi nego onih koji su to poricali. Interesantno je da su radnici koji nisu članovi SK relativno češće poricali da neko od navedenih zanimanja umnog rada pripada radničkoj klasi nego onih koji su članovi. U objašnjavanju ove razlike može se poći od više pretpostavki.

Ima više pokazatelja da su članovi SK relativno više bili polaznici raznih oblika društveno-političkog obrazovanja nego oni koji nisu članovi ove organizacije. Verovatno da je kod njih relativno prisutniji ideološki momenat, želja i cilj integracije raznih društvenih grupa sa radničkom klasom. Poznato je da se inteligencija u kapitalističkom društvu klasno diferencirala, tako da intelektualaca ima u svim klasama. Navedene promene u svesti, vrednovanju izražavaju promene koje su nastale u društvenom biću našeg društva, a i same radničke klase.

Dobijene rezultate treba posmatrati u sklopu celine društvenih procesa i odnosa našeg samoupravnog društva. Oni su indikator i odraz integracije društva koja se vrši pod vođstvom radničke klase. Naravno, do integracije dolazi u meri u kojoj navedene društvene grupe po svom društvenom položaju i opredeljenjima, ciljevima, postaju iste ili slične. Upravo jedan od indikatora integracije jesu i pomenuti iskazi o tome ko pripada radničkoj klasi.

Sličnu sliku pokazuju i neki drugi rezultati dobijeni istraživanjem. Tako, na primer, individualni poljoprivredni proizvođači pokazuju odnos prema nekim značajnim pitanjima koji odgovara radnicima.

Među individualnim poljoprivrednim proizvođačima samo 3,30% izjavljuje da bi trebalo ukinuti ograničenje posedovanja zemlje, dok 43,7% smatra da ga treba zadržati kao i do sada, 27,15% da treba dati u svojinu toliko zemlje koliko članovi domaćinstva mogu sami da obrađuju, a manji broj je izjavio da treba veličinu maksimuma odrediti prema kvalitetu zemljišta, da ga treba smanjiti itd. Slični rezultati su dobijeni i kod radnika. Smisao zahteva za ograničenje zemljišnog poseda znatnog broja jeste — ograničiti posedovanje zemlje da ne bi došlo do eksploatacije.

Slično je i kada izražavaju gledanje na dalju budućnost individualnih poljoprivrednih gazdinstava. Oko polovine vidi mogućnost u usavršavanju kooperacije sa društvenim sektorom uz trajno očuvanje malog privatnog poseda (iako su dosta kritički i nezadovoljni sadašnjim stanjem ovoga odnosa), dok je svega 3,30% za kolektivizaciju i seljačke radne zadruge, a 27,48% je za postepeno otkupljivanje čitavog poljoprivrednog zemljišta u privatnoj svojini, s tim da se višku radne snage obezbedi zaposlenje.

Sudeći na osnovu svih dobijenih rezultata, među anketiranim dominiraju one snage čije se gledanje na privatnu svojinu uglavnom poklapa sa neposrednim i istorijskim interesima radničke klase. To je slučaj ne samo sa anketiranim članovima SK, već i sa onima koji nisu članovi ove organizacije. Ali istraživanje pokazuje u određenoj meri i diferencijaciju između pomenutih društvenih grupa u društvenom položaju i pogledima na pomenute društvene probleme.

Poznato je da savremena tehnika i tehnologija, sistem samoupravnih odnosa uglavnom vodi određenom približavanju radnika i intelektualaca, što se uočava u savremenoj nauci. Tamo gde imamo modernu tehniku i tehnologiju, veliki broj radnih mesta radnika postaje sličan radnim mestima umnih radnika po uslovima za rad, pa čak u određenoj meri i po prirodi napora koji se ulažu. Ovoga postaju sve više svesni i radnici i intelektualci, što, između ostalog, pokazuju odgovori na pitanje da li smatraju da će budućim razvojem tehnike radnici obavljati iste poslove koje obavljaju danas inženjeri i tehničari:

	KV i VKV radnici	*Lica sa višom školom i fak.*
— već sada neke poslove obavljaju	21,3	17,1
— delimično će obavljati	40,8	56,4
— obavljaće sve poslove	8,2	3,7
— ne	11,4	13,1
— ne znam	14,1	8,2

Poznato je da je samoupravljanje značajno i za odnos između radnika i intelektualaca. Ono ih sve više dovodi u ravnopravan odnos, približava ih po društvenom položaju, otvara mogućnost demokratskog razrešavanja suprotnosti među njima, te na taj način dolazi do sličnosti u njihovim sociokulturnim vrednostima i idealima. Intelektualci i radnici postaju svesni značaja samoupravljanja za međusobno zbližavanje. Pored ostalog, to se vidi i iz odgovora na pitanje da li samoupravni odnosi utiču na zbližavanje raznih kategorija zanimanja (na primer: radnika i službenika). I kod radnika i kod intelektualaca dominira shvatanje da samoupravljanje vodi njihovom zbližavanju. Evo šta o tome misle kvalifikovani radnici i lica sa višom školom i fakultetom:

	KV i VKV radnici	*Lica sa višom školom i fak.*
— utiču na zbližavanje	48,8	54,7
— delimično utiču	27,2	30,7
— ne utiču	13,5	9,4
— ne znam	5,5	4,5
— nepoznato	5,0	0,7

Većina anketiranih smatra da jačanje samoupravnog položaja vodi zbližavanju radnika i intelektualaca. Dakle, razvojem socijalističkih proizvodnih odnosa i socijalističkog društva uopšte mnoge društvene grupe bivšeg klasnog društva postaju sastavni deo radničke klase. Istovremeno to je put nestajanja klasa: kada sve grupe budu imale isti položaj u fundamentalnim odnosima društva.

Iz svega proizlazi da Savez komunista, jačajući samoupravni položaj (na socijalističkim osnovama) društvenih grupa i pojedinaca, u principu otvara mogućnost njihovog političkog angažovanja kroz organizaciju i zajedno sa njom. Razvijanje samoupravnog položaja svih kategorija radnih ljudi, njihovo međusobno zbližavanje kroz ostvarenje principa socijalističkog humanizma vodi samoupravnoj integraciji, a verovatno i ravnomernijem prisustvu u SK. Međutim, uporedo sa razvojem tih procesa i odnosa može se očekivati postepeno svojevrsno smanjivanje značaja socijalne strukture organizacije u navedenom smislu reči. Uostalom, to je put postepenog nestajanja klase i partije kroz izvršavanje njihove istorijske uloge.

Savez komunista je faktor samoupravne integracije društva na socijalističkim osnovama u meri u kojoj se bori i doprinosi ostvarenju principa da mesto u društvu pripada prema ljudskim vrednostima i ravnopravnoj utakmici između ljudi u pogledu razvijanja njihovih ljudskih sposobnosti i ljudskih vrednosti. Ali SK, ako hoće da bude dosledan faktor socijalističke integracije, treba da ostvaruje i drugu stranu osnovnog principa socijalizma — svakom prema rezultatima rada. Ostvarenje ovog principa vodi socijalističkoj integraciji samoupravljača naročito ako su pre toga oni bili u ravnopravnom položaju u razvijanju svojih ljudskih sposobnosti i vrednosti.

Savez komunista je faktor samoupravne integracije na socijalističkim osnovama ukoliko ostvaruje samoupravni uticaj na osnovu istine i argumenata, socijalističkih vrednosti, ukoliko je ovaj uticaj javan. To vodi negaciji odlučujućeg uticaja na osnovu društvenog položaja, uloge, starosti, političke pripadnosti. Time se negira uticaj na osnovu članstva i položaja u organizaciji SK.

Posebno je pitanje u kojoj se meri ostvaruju pomenuti principi, u kojoj ih meri SK ostvaruje. Članstvo SK se diferencira po svom samoupravnom i političkom položaju, društveno-političkoj aktivnosti, pa i po svom ugledu u društvu.

Svest o tome postoji i kod članova SK i kod onih koji nisu članovi. Jedan od pokazatelja jesu i odgovori na pitanje da navedu ličnost koja se najviše bori za samoupravljanje. Među takvima je i znatan broj članova SK. Ali, s druge strane, članova SK ima i među onima za koje izvestan broj samoupravljača smatra da sprečavaju razvoj samoupravljanja. Slično tome, znatan broj građana određene članove SK ubraja među najcenjenije ličnosti, ali ima i onih koji izvesne članove SK ubrajaju u suprotnu kategoriju ljudi.

Iz svega proizlazi zaključak da organizacija SK, ako hoće da menja svoju socijalnu strukturu u skladu sa proklamovanim principima, treba da se bori za otvaranje samoupravne inicijative i uticaja na socijalističkim osnovama, da otvara prostor i mogućnost jačanja samoupravnog položaja društvenih grupa, radnih ljudi, građana, ali samo onog društvenog položaja koji je zasnovan na socijalističkim osnovama.

Prilozi

Damdini Gombožav

PEDESET GODINA MONGOLSKE REVOLUCIJE*

Revolucija 1921. godine bila je prelomni momenat u vekovnoj istoriji Mongolije i označila je početak dubokih istorijskih promena u ovoj drevnoj zemlji. Mongolski narod je mnogo godina vodio upornu borbu protiv kolonijalnog i feudalnog ugnjetavanja, za istinski nacionalni preporod, za slobodu i socijalni progres. Ta borba je krunisana uspehom zahvaljujući pravilnom rukovođenju Mongolske narodno-revolucionarne partije i bratskoj pomoći Sovjetske Rusije.

Stvaranje narodne vlasti omogućilo je da se počne sa korenitim socijalno-ekonomskim preobražajima u zemlji.

U svom istorijskom razgovoru sa mongolskim revolucionarima 1921. godine V. I. Lenjin je, govoreći o perspektivama razvoja Mongolije, posebno podvukao potrebu aktivnosti Narodno-revolucionarne partije i vlade u stvaranju novog privrednog sistema, kao glavnog preduslova za razvoj zemlje nekapitalističkim putem.

Utvrđujući perspektive razvoja zemlje, MNRP se rukovodila Lenjinovim učenjem i njegovim mudrim savetima. Treći kongres MNRP, koji je održan 1924. godine, proglasio je generalnu politiku Partije — nekapitalistički put razvoja Mongolije. U odlukama Kongresa bilo je podvučeno da „Mongolija ne treba da ponavlja put koji su pre nje prošli narodi sveta, put teškog kapitalističkog ropstva, već treba da se razvija u duhu istinskog narodnog sistema u skladu sa savremenim međunarodnim razvojem".

Odlučno odbacujući stav sitnoburžoaskih elemenata koji su pokušavali da usmere zemlju na kapitalistički put razvitka, MNRP i mongolski narod počeli su da ostvaruju, po svojoj dubini i razmerama, grandiozne zadatke korenitih revolucionarnih preobražaja u zemlji. Najveće teškoće sa kojima se u to vreme suočavao mongolski narod bile su: krajnje nizak nivo razvijenosti proizvodnih snaga i veoma velika ekonomska i kulturna zaostalost zemlje, nasleđena od feudalizma.

Pre revolucije industrija u Mongoliji uopšte nije postojala. Privredu zemlje predstavljalo je ekstenzivno nomadsko stočarstvo. Potpuna ne-

* Povodom pedesetogodišnjice mongolske revolucije objavljujemo tekst Damdinija Gombožava, zamenika predsednika Ministarskog saveta Mongolske Narodne Republike, koji je napisao za naš časopis.

pismenost i duboko sujeverje ogromne većine stanovništva — bile su karakteristike tadašnje Mongolije.

Savlađujući ogromne teškoće, mongolski narod sa svojom Partijom na čelu, uz odlučujuću podršku i pomoć Sovjetskog Saveza, stvorio je bazu svoje savremene privrede. Do 1940. godine, zahvaljujući sprovođenju ekonomske politike MNRP, stvoren je socijalistički sistem u ekonomici, koja je bila zasnovana na državnim i kooperativnim preduzećima u industriji, saobraćaju i vezama, državnim poljoprivrednim gazdinstvima, stanicama za gajenje konja i košenje sena, državnoj i zadružnoj trgovini.

To je dovelo do kvalitativnih promena u klasnoj strukturi našeg društva. U zemlji je stvorena nacionalna radnička klasa i radna inteligencija — aktivni graditelji novog života.

U toku posleratnih godina, tokom ostvarivanja I i II petogodišnjeg i trogodišnjeg plana, privreda zemlje razvijala se brzim tempom. Zahvaljujući tome, Mongolija je postala poljoprivredno-industrijska država, sa privredom u kojoj je znatno porastao udeo industrije.

Početkom šezdesetih godina MNR je ušla u nov period izgradnje socijalizma. Naporedo sa stalnim razvojem proizvodnih snaga, razvojem i jačanjem radničke klase i inteligencije, sve se više ubrzavao ekonomski i kulturni razvoj zemlje. Polazeći od toga, XIV kongres MNRP zacrtao je liniju socijalističke industrijalizacije zemlje i ta linija je kasnije razrađena u odlukama XV kongresa Partije i posebno u novom Programu Partije, koji je doneo Kongres i u kome su formulisani osnovni zadaci u stvaranju materijalno-tehničke baze socijalizma u zemlji.

U današnjoj fazi socijalističke izgradnje država izdvaja znatna sredstva za podizanje novih i proširenje postojećih preduzeća na savremenoj tehničkoj osnovi. U periodu 1960—1970. godine izgrađeno je i pušteno u pogon preko 130 industrijskih preduzeća uz pomoć Sovjetskog Saveza i drugih socijalističkih zemalja.

Samo tokom poslednjih deset godina, uz neposrednu finansijsku pomoć Sovjetskog Saveza, izgrađen je i pušten u pogon niz velikih proizvodnih preduzeća s pratećim objektima namenjenim kulturi, kao što su Šarin-golski ugljenokop, Darhanska termoelektrana i proizvodna baza sa kulturnim i komunalnim objektima, prenosna mreža visokog napona između Darhana i Ulan-Batora, termoelektrana i fabrika za ispiranje vune u gradu Čajbalsanu, auto-remontne fabrike, nekoliko preduzeća za proizvodnju stočne hrane, niz kompleksnih visokoproduktivnih gazdinstava i mnogi drugi objekti.

Važne promene se dešavaju u granskoj strukturi industrije: ubrzanim tempom se razvija toplotno-energetska baza privrede, stvoreni su temelji jedinstvenog energetskog sistema u zemlji, stalno se širi metaloprerađivačka proizvodnja i remontna baza, raste broj preduzeća za proizvodnju građevinskog materijala i podižu se nova preduzeća lake i prehrambene industrije.

U poslednjoj deceniji industrijska proizvodnja povećana je za 2,5 puta. Ona je rasla po prosečnoj godišnjoj stopi od 9,8%. Proizvodnja elektroenergije povećana je za 4 puta, uglja za 3,2 puta, industrijska pre-

rada mesa za 2,7 puta, vune za 1,8 puta, a kože za 2,2 puta. U privredi zemlje stalno jača uloga i mesto industrije.

Industrijski razvoj zemlje doveo je do bitnih promena u strukturi naše trgovine. Tako, na primer, udeo industrijske proizvodnje u izvozu povećao se sa 26% u 1960. godini na 50% u 1970. godini, a udeo robe široke potrošnje koju proizvodi domaća industrija u istom tom periodu u trgovini na malo povećao se sa 33 na 55%.

Uporedo sa razvojem industrije raste i broj radnika i inženjersko-tehničkog kadra. Iz godine u godinu poboljšavaju se kvalifikacije i radne navike radnika, privreda dobija sve više novih mladih radnika, koji su prošli kroz školu profesionalno-tehničkog obrazovanja za sve grane privrede.

Na današnjoj etapi razvoja privrede postavljaju se sledeći važni i neodložni zadaci: povećanje efikasnosti društvene proizvodnje, obezbeđenje kvalifikovanih kadrova za industriju, uvođenje najnovijih dostignuća nauke i tehnike u proizvodnju, usavršavanje sistema planiranja i rukovođenja privredom.

Stvaralački primenjujući Lenjinovo učenje o kooperaciji, MNRP je u uslovima Mongolije izvršila revolucionarni zaokret u poljoprivredi, gde su u potpunosti kooperisana individualna seljačka gazdinstva i stvorena krupna socijalistička gazdinstva — poljoprivredna udruženja i državna poljoprivredna gazdinstva. Mnogo toga se čini da bi se povećala uloga ekonomskih stimulansa, da bi se povećala materijalna zainteresovanost trudbenika na selu za povećanje proizvodnje poljoprivrednih proizvoda. Danas u jednom poljorivrednom udruženju prosečno ima 60,7 hiljada grla stoke i ono ostvaruje godišnji dohodak od 2,3 miliona tugrika. Stalno jača materijalno-tehnička baza poljoprivrede. Danas svako državno poljoprivredno gazdinstvo ima prosečno po 168 traktora (od po 15 konjskih snaga), po 42 kombajna i po 27 vozila, a u jednom poljoprivrednom udruženju — 15 traktora i 9 vozila. Najvažniji radovi u ratarstvu su mehanizovani.

Trudbenicima Mongolije sada su pristupačne sve tekovine i vrednosti socijalističke i svetske kulture. Stanovnici i grada i sela obavezno imaju klubove i domove kulture, javne biblioteke, bioskope i muzeje. U svakodnevni život ušle su knjige, novine, radio i televizija, bioskop i kulturno-umetnička društva.

Kulturna revolucija, koja se rasplamsala u godinama narodne vlasti, zauvek je likvidirala zaostalost i neprosvećenost narodnih masa, nepismenost punoletnog stanovništva i obezbedila razvoj široke mreže škola, srednjih i viših, medicinskih ustanova, ustanova za decu, naučnih, kulturnih i umetničkih centara.

Danas u MNR radi široka mreža opšteobrazovnih, srednjih stručnih, profesionalno-tehničkih i viših škola. U poređenju sa 1940. godinom prošle godine broj učenika i studenata u svim školama porastao je za 10,7 puta. U istom periodu na višim i srednjim stručnim školama diplomiralo je mnogo hiljada stručnjaka za različite grane privrede i kulture.

U 1970. godini se prešlo na obavezno sedmogodišnje obrazovanje dece školskog uzrasta. Danas je svaki četvrti stanovnik učenik neke škole.

Partija i vlada MNR stalno se brinu o usavršavanju sistema narodnog obrazovanja, o poboljšanju kvaliteta nastave i vaspitanja, jačanju materijalne baze obrazovnih ustanova na raznim stepenima i čine sve da nivo obrazovno-vaspitnog rada odgovara rastućim zahtevima socijalističke izgradnje.

Proširena je mreža naučnoistraživačkih ustanova — u oblasti fundamentalnih i primenjenih istraživanja i znatno se povećao broj naučnih kadrova i njihova stručnost.

Zahvaljujući dubokim socijalno-ekonomskim preobražajima, povećao se broj stanovnika i dvostruko produžio prosečan ljudski vek. Za tri poslednje decenije nacionalni dohodak se povećao za 5 puta, a realni dohoci trudbenika porasli su za 4,8 puta. Prosečna zarada radnika i službenika 1970. godine porasla je za 18,4%, a dohoci članova poljoprivrednih udruženja su se udvostručili u odnosu na 1960. godinu.

Partija i vlada MNR poslednjih godina donele su niz mera u cilju povećanja zarade najslabije plaćenih kategorija radnika. Za dve trećine je smanjen porez na dohodak radnika i službenika i povećane su otkupne cene stočarskih proizvoda.

Znatno su se uvećala sredstva društvenih fondova potrošnje, iz kojih se finansira besplatno školovanje i vaspitanje dece, medicinska zaštita, kulturne i druge akcije. Danas na hiljadu stanovnika dolazi 9,4 bolničkih kreveta i 1,8 lekara.

Svaki trudbenik ima pravo na penziju, starosnu pomoć i pomoć u slučaju gubitka radne sposobnosti. Visina penzija i pomoći koje se daju stanovništvu 1969. godine povećala se za 2,7 puta u odnosu na 1960. godinu, a i pomoć majkama sa većim brojem dece povećala se za 6,7 puta. Uvedeno je penziono osiguranje članova poljoprivrednih udruženja.

Nesmanjenim tempom raste stambena izgradnja u gradu i na selu. U godinama IV i V petogodišnjeg plana dato je na korišćenje 800 hiljada kvadratnih metara stambene površine. Sve veća materijalna obezbeđenost stvara među ljudima veliku sigurnost u pogledu sutrašnjice. Oni su čvrsto rešeni da svoju otadžbinu grade kako bi bila još lepša i bogatija.

Pedesetogodišnja istorija MNR je istorija neumornog rada i borbe našeg naroda za prevazilaženje socijalno-ekonomske i političke zaostalosti, za pretvaranje stare Mongolije u cvetnu socijalističku državu. U tezama CK MNRP posvećenim 50-godišnjici narodne revolucije rečeno je: *„Istorijski uspesi mongolskog naroda u toku poslednjih pedeset godina su rezultat pravilne politike MNRP i njene rukovodeće i usmeravajuće delatnosti*... MNRP je omogućila našem narodu da ostvari istorijske pobede zahvaljujući ovladavanju marksizmom-lenjinizmom i stvaralačkoj primeni njegovih stavova u specifičnim uslovima Mongolije. Oslanjajući se na učenje marksizma-lenjinizma i genijalne Lenjinove stavove o zadacima i perspektivama mongolske revolucije, Partija razrađuje i sprovodi svoju politiku, koja odražava vitalne interese trudbenika."

Dostignuća u razvoju privrede, kulture i u poboljšanju životnog standarda mongolskog naroda potvrđuju da je samo socijalizam u stanju da oslobodi stvaralačke snage naroda i da mu obezbedi srećniju budućnost.

V. I. Lenjin je pokazao mongolskom narodu jedino pravilan put izgradnje novog društva u savezu i prijateljstvu sa radnicima i seljacima Sovjetske Rusije. Možemo sa radošću da podvučemo da su Partija i vlada MNR vodile i da vode svoj narod iz pobede u pobedu zahvaljujući tome što je Partija uvek, bez skretanja, išla putem na koji je ukazao V. I. Lenjin.

Svestrana saradnja sa Sovjetskim Savezom i njegova nesebična mnogostrana pomoć igrale su, i sada igraju, ogromnu ulogu u stvaranju nove privrede i kulture Mongolije, u podizanju narodnog blagostanja i razrešavanju zadataka u dovršavanju socijalističke izgradnje MNR.

Oslanjajući se na mnogostranu saradnju i socijalističku uzajamnu pomoć bratskih zemalja, na bazi maksimalnog korišćenja unutrašnjih rezervi, širenja i produbljivanja ekonomskih veza sa socijalističkim zemljama, MNR može uspešno i za kratko vreme da savlada zaostajanje za razvijenim socijalističkim zemljama u nivou ekonomske razvijenosti.

Na bazi jedinstva ciljeva i zajedničkih vitalnih interesa uspostavljeni su i razvijaju se bratski odnosi i neposredna saradnja između MNR i socijalističkih zemalja u svim oblastima privrede i kulture.

Mnogostrana saradnja u okviru SEV-a pomaže daljem ubrzanju tempa ekonomskog razvoja naše zemlje. MNR podržava akcije SEV-a u vezi sa socijalističkom ekonomskom integracijom, koja potpomaže proces internacionalizacije privrednog života socijalističkih zemalja. „Obezbeđenje mirnih uslova za izgradnju socijalizma i jačanje prijateljstva i jedinstva zemalja svetskog socijalističkog sistema, pružanje podrške međunarodnom radničkom pokretu i narodnooslobodilačkoj borbi u mnogim delovima sveta, podrška ujedinjavanju svih revolucionarnih snaga današnjice u borbi protiv imperijalizma, za mir i bezbednost drugih naroda — osnovni su ciljevi i pravci spoljne politike MNR“ — rečeno je u tezama CK MNRP.

Narodna Mongolija od samog početka svoga postojanja zalaže se za razvoj normalnih odnosa sa državama sa različitim društvenim sistemima, na principima ravnopravnosti, nemešanja u unutrašnje poslove i zajedničke koristi i odlučno brani svoje nacionalne interese i prava.

Ulaskom u OUN, 1961. godine, MNR je krenula širokim putem međunarodne saradnje. Počeo je talas priznavanja MNR od strane kapitalističkih zemalja. Danas MNR održava diplomatske odnose sa 52 države, a trgovinske sa preko 20 zemalja.

Pedesetu godišnjicu narodne revolucije mongolski narod sa svojim prijateljima obeležava u svečanoj atmosferi. Njega nadahnjuju istorijske odluke XVI kongresa Partije, a njihovo ostvarenje će biti nova etapa u borbi za izgradnju socijalizma u našoj zemlji. Oštrica odluka XVI kongresa MNRP usmerena je na ubrzan razvoj našeg društva i na jačanje materijalnog i kulturnog standarda naroda.

U direktivama XVI kongresa MNRP u vezi sa petogodišnjim planom razvoja privrede MNR za period 1971—1975. godine sadržana je ekonomska politika naše Partije u narednih pet godina. U novom petogodišnjem planu nastaviće se razvoj materijalne proizvodnje i kulture, jačanje socijalističkih proizvodnih odnosa i kvantitativni i kvalitativni rast proizvodnih snaga našeg društva.

Industrijska proizvodnja u toku narednih pet godina povećaće se za 53—56%. Tri četvrtine toga rasta biće ostvareno povećanjem produktivnosti rada. Razvoj najvažnijih proizvodnih grana, posebno gorivno-energetske, treba da obezbedi normalan razvoj svih grana privrede.

Poljoprivredna proizvodnja 1975. godine treba da se poveća za 22—25% u odnosu na 1970. godinu. Postavljen je zadatak da se ostvari stabilan i intenzivan razvoj stočarstva i da se poveća njegova produktivnost. Da bi se taj zadatak ostvario, danas se razvija materijalno-tehnička baza stočarstva.

Sredstva za kapitalna ulaganja raspoređuju se na osnovne pravce — razvoj gorivno-energetske baze, izgradnju novih preduzeća lake i prehrambene industrije, proširenje i rekonstrukciju postojećih kapaciteta, jačanje proizvodne baze poljoprivrede, kao i na razvoj socijalno-kulturnih potreba.

Zadaci koje ističemo u novom petogodišnjem planu nisu laki, ali su realni. Da bi se oni ostvarili, planiraju se mere koje će pomoći da se bolje iskoriste postojeće rezerve i poveća produktivnost rada.

Značajnu ulogu u ostvarenju postavljenih zadataka odigraće sve veća pomoć Sovjetskog Saveza i drugih socijalističkih zemalja.

Uvereni smo da će ciljevi koje smo postavili uspešno biti ostvareni.

Između MNR, i SFRJ razvija se i jača bratsko prijateljstvo i šire ekonomske, naučno-tehničke i kulturne veze, na principu ravnopravnosti i uzajamne koristi.

Mongolsko-jugoslovenska komisija za naučno-tehničku saradnju, koja je formirana 1963. godine, ostvaruje razmenu naučno-tehničkih informacija i dokumentacije, iskustava, stručnjaka itd.

To stvara povoljne uslove za dalji razvoj kulturnih odnosa među našim narodima, što je očigledan i trajan obostrani interes.

Branko Pribićević

SAMOUPRAVLJANJE I INDUSTRIJSKA DEMOKRATIJA*

I

Društveni razvoj u toku poslednjih pet decenija odvijao se u znaku veoma snažne afirmacije etatizma. Bile su to godine ogromnog porasta uloge države gotovo u svim oblastima društvenog života. Društvene i političke snage koje su se zalagale za proširivanje državnog intervencionizma bile su vrlo heterogene. Među njima nalazimo one koje su se zalagale za radikalne promene u društvenim odnosima, ali i neke krajnje konzervativne branitelje postojećeg, uključujući i postojeći kapitalistički poredak. Zato je i neprihvatljivo da se govori o etatizmu uopšte, da se zanemaruje realni društveni sadržaj određene etatističke politike, mera ili institucija.

Za naša razmatranja bitno je da konstatujemo da su etatističke tendencije u ovom razdoblju bile veoma prisutne i u svetu socijalizma. Snažan, a u nekim prilikama i predominantan uticaj imale su snage koje su koncipirale socijalizam u etatističkim terminima i kriterijima.[1] Istorijske težnje radničke klase vrlo često su definisane u kategorijama državne svojine i državnog upravljanja. Radikalan društveni preobražaj koji treba da dovede do ukidanja klasa i oslobođenja rada koncipiran je kao uspostavljanje „velike države", svojevrsnog socijalističkog levijatana.

Etatističko opredeljenje je u podjednakoj meri došlo do izražaja u obe ključne idejno-političke struje u novijoj istoriji socijalizma — komunističkoj i socijaldemokratskoj. I za jednu i za drugu polazna tačka, ali istovremeno i esencijalna odredba socijalizma, izražena je kroz zahtev

---

* Donosimo deo obimnije studije koja će biti objavljena u zborniku radova grupe autora *Samoupravljanje u Jugoslaviji* (urednici Jovan Đorđević i Najdan Pašić, izdavač „Radnička štampa", Beograd).

[1] Naglašavamo da ova orijentacija nije nikad bila univerzalno prihvaćena u svetu socijalizma. Bilo je raznih pokušaja da se etatistička politika koriguje, a u nekim slučajevima i direktno osporava. S druge strane, nesumnjiva je činjenica da je to bio period pretežno etatističkih opredeljenja u sklopu organizovanih socijalističkih snaga.

za nacionalizaciju sredstava za proizvodnju. Razlike su se odnosile uglavnom na sredstva i tempo realizacije ove mere, a nikako na njenu suštinu. U pogledu upravljanja podržavljenom privredom razlike su još manje. I jedni i drugi prihvatili su stav da tu važnu funkciju mogu da vrše samo ovlašćeni predstavnici države i uporno su odbijali zahteve da se odgovornost upravljanja sredstvima i rezultatima rada poveri samim radnim ljudima. Dosta je sličan stav i u odnosu na druge oblasti organizacije društva. Radni ljudi, odnosno građani, svoje težnje i interese treba da izraze i ostvaruju posredstvom „svoje" države, partije ili sindikata, a samo u izuzetnim slučajevima neposredno, bez posrednika i predstavnika.

U središtu velikih idejno-političkih konfrontacija dve osnovne struje savremenog socijalizma nije bilo toliko razmimoilaženja oko suštinskih odredbi socijalizma koliko oko puteva socijalizma, oblika i sredstava kojima se treba poslužiti u procesu osvajanja političke vlasti.[2] Dok su se socijaldemokrati i neke druge desne struje a priori izjasnili za takozvani mirni put, postepenu reformu, komunističke partije se opredeljuju za nasilno osvajanje političke vlasti.

Uprošćeno govoreći, ali nikako ne i pogrešno, *u velikoj kontroverzi savremenog socijalizma nije bilo toliko sporno kakav socijalizam, već kako doći do željenog cilja.* Ako se složimo sa tezom da je za utvrđivanje karaktera društvenih odnosa jednog društva presudan položaj čoveka u sistemu proizvodnje i raspodele, preciznije, kolike su i kakve su njegove mogućnosti da neposredno odlučuje o uslovima sopstvenog života i rada, a naročito da odlučuje o sudbini viška vrednosti, onda nije teško dokazati tačnost formulisanog stava o suštini osnovnih idejno-političkih razmimoilaženja između dve velike idejno-političke formacije u novijoj istoriji socijalizma.

Uspon etatizma nije se ispoljavao samo u sferi koncepcija. U onoj meri u kojoj su krupne socijalističke snage osvajale pozicije u političkom sistemu pojedinih zemalja, one su svoje etatističke koncepcije nastojale da primene i u praksi. Uspostavljeni su realni društveni odnosi koji su, uprkos veoma značajnih razlika, koje se nikako ne smeju zanemarivati, posedovali neke bitne zajedničke karakteristike. To zajedničko vidimo pre svega u snažno ispoljenim etatističkim rešenjima i odnosima. Kako u zemljama gde su komunističke partije na vlasti tako i tamo gde socijaldemokrati vrše snažan uticaj na razvoj društvenih odnosa — u stalnom je porastu uloga države kao osnovnog instrumenta u usmeravanju društvenog razvoja i naročito u ublažavanju ili razrešavanju važnih socijalnih protivrečnosti. Ukidanje privatne svojine nad sredstvima za

---

[2] Kada ovo ističemo, nikako ne gubimo iz vida da su putevi i ciljevi socijalizma tesno povezani i u znatnoj meri međusobno uslovljeni. Određeni koncept ciljeva utiče na puteve i obrnuto. S druge strane, isto tako je tačno da korelacija između ova dva ključna pitanja socijalističke teorije i politike nije ni mehanička ni apsolutna. Istorija socijalizma to najbolje potvrđuje. Dok je u jednoj fazi razvoja socijalističkih snaga u središtu pažnje, pa prema tome i ideoloških razmimoilaženja, bilo pitanje puteva — u drugoj je težište na utvrđivanju glavnih odredbi samog cilja.

proizvodnju nije dovelo ni na Istoku ni na Zapadu do prevazilaženja uslova i odnosa najamnog rada. Demokratske težnje ostvaruju se pretežno ili isključivo posredstvom institucija predstavničke demokratije. U jednom slučaju to je jednopartijski, a u drugom višepartijski sistem predstavničke demokratije — razlika, sigurno, vrlo značajna, ali, ipak, ne takva da obezbedi prelazak u novi kvalitet — uspostavljanje sistema i odnosa neposredne socijalističke demokratije.

Izgledalo je kao da je etatizam uspostavio svoju punu dominaciju u svetu socijalizma. Ideološki i politički sukobi u okviru socijalističkih snaga najčešće su postavljani i rešavani u ravni etatističke bazične orijentacije. Ova orijentacija predstavljala je osnovni koordinatni sistem u čijim su granicama raspravljane i rešavane mnoge dileme i otvoreni problemi društvenog razvoja. Idejno-politička razmimoilaženja najčešće nisu zadirala u suštinu osnovnog produkcionog odnosa. Vremenom su se menjale vladajuće garniture nosilaca politike etatizma, a u nekim slučajevima i instrumenti ove politike, ali su bitne komponente i institucije etatističkog koncepta socijalizma uporno odolevale svim pritiscima, iskušenjima i kontestacijama.

U toku poslednjih nekoliko godina dolaze do izražaja *nove tendencije u strukturi idejno-političkih opredeljenja savremenog socijalizma.* Ima dosta simptoma koji upućuju na zaključak da se približava kraju period kada je u svetu socijalizma tako snažno dominirala etatistička orijentacija. Porastao je ugled i uticaj društvenih i političkih snaga koje se zalažu za politiku radikalne alternative etatizmu, za jednu ili drugu varijantu neposredne demokratije i samoupravne koncepcije socijalizma. Sve više je prisutno saznanje o unutrašnjim protivrečnostima i ograničenim mogućnostima etatizma. Otvorene su široke debate o stvarnim ciljevima socijalizma, pri čemu se ističe da je ostvarenje nekih od najbitnijih ciljeva, kao što je oslobođenje rada, nespojivo sa trajnim zadržavanjem etatističkih institucija i odnosa. U mnogim zemljama osetno je poljuljano doskorašnje samopouzdanje nosilaca etatističke politike.

Vrlo je verovatno da smo svedoci i sudionici jedne od najznačajnijih prelomnih tačaka u novijoj istoriji socijalizma. *Otvoren je proces širokog preispitivanja i odlučnog osporavanja mnogih aspekata teorije i prakse etatizma.*

Uzroci izloženih previranja — krize poverenja u etatistički koncept socijalizma i jačanja uticaja snaga koje predstavljaju radikalnu kritiku i alternativu etatizmu — veoma su složeni, a u izvesnoj meri još uvek nedovoljno istraženi. Na ovom mestu želimo samo istaći da je do izložene promene u svetu socijalizma došlo prvenstveno zbog toga što etatizam nije uspeo da odgovori na neka goruća pitanja savremenog socijalizma i društvenog razvoja uopšte. Drugim rečima, radikalna socijalistička kritika etatizma dobila je današnji zamah i širinu zato što je etatizam počeo sve vidnije da ispoljava svoje slabosti u sferi društvene prakse. Ovde imamo u vidu naročito dva momenta. Prvo, poslednjih godina ozbiljno je ugrožen, da ne kažemo i oboren, dugogodišnji mit da etatizam garantuje najpovoljnije uslove za optimalan razvoj proiz-

vodnih snaga i ekonomsku ekspanziju uopšte. Ima mnogo primera koji ubedljivo pokazuju da etatizam u sferi privrede nije uspeo da nađe prave odgovore na neke izazove naučno-tehnološke revolucije i druge probleme koji izviru iz sadašnjeg stepena razvoja ovih zemalja. Drugo, u savremenim uslovima velike koncentracije ekonomske i političke moći sve akutniji postaju problemi društvenog položaja čoveka — njegovog otuđenja, raznih oblika dominacije i manipulisanja, a istovremeno širi se saznanje da se ovi problemi ne mogu rešavati ako se ostaje u granicama etatističkih instrumenata, politike i odnosa.

Tendencije radikalne kritike i osporavanja etatističke politike ispoljavaju se u širokom spektru organizovanih snaga savremenog socijalizma. Što je naročito značajno, ovaj proces je prisutan u redovima kako socijaldemokratskih tako i mnogih komunističkih partija. U nekim zemljama gde se ove partije nalaze na vlasti, odnosno gde vrše snažan i neposredan uticaj na celokupan društveni razvoj, mogu se uočiti određeni novi akcenti u njihovoj praktičnoj politici.

U nekim istočnoevropskim zemljama ove nove tendencije naziru se, na primer, u pojedinim elementima projektovanih ekonomskih reformi (nastojanje da se administrativno upravljanje delimično koriguje i ograniči većim uvažavanjem zakona vrednosti i drugih ekonomskih zakonitosti), u izvesnom proširivanju baze i oživljavanju uloge lokalnih organa vlasti i u delimičnom priznavanju prava radnicima da raspravljaju o poslovanju preduzeća i daju određene predloge i savete organima upravljanja. U većini zemalja ovog područja formirani su posebni savetodavni organi kroz koje radnici mogu da izraze svoje mišljenje o nekim aspektima poslovanja i uslova rada u preduzećima u kojima su zaposleni. U programskim dokumentima nekih vladajućih komunističkih partija (na primer, KPSS) sada se kaže da samoupravljanje predstavlja perspektivu i budućnost razvijenog socijalizma, da će samoupravni oblici društvenog organizovanja i delovanja postepeno dopunjavati i zamenjivati državne. Istovremeno se redovno naglašava da je to, ipak, stvar dalje budućnosti i da u sadašnjem trenutku mora i dalje da jača uloga države. Ali i ovo je ustupak u odnosu na doskorašnje stanje kada je samoupravljanje a priori odbacivano kao anarhosindikalistička devijacija.

U razvijenim kapitalističkim zemljama osporavanje etatizma ispoljava se takođe na različite načine. U mnogim radničkim partijama i sindikatima raste uticaj snaga koje svojim političkim zahtevima izlaze iz okvira državne svojine i državnog usmeravanja celokupnog društvenog života. Naročito je vidno poraslo interesovanje za društvene odnose na radnom mestu. Sve više se raspravlja o izvorima, razmerama, posledicama i različitim oblicima otuđenosti koja karakteriše položaj čoveka u savremenom, a naročito visoko razvijenom društvu. Saznanje da je predstavnička demokratija nesposobna da se suprotstavi rastućoj koncentraciji društvene moći, birokratizaciji društvenih odnosa i raznim oblicima manipulisanja kojima je izložen čovek u svim važnijim oblastima života i rada — sve više je prisutno.

U kontekstu ovih raspoloženja i razmišljanja znatno je poraslo interesovanje za razne ideje, oblike i institucije kroz koje radnici mogu da utiču na donošenje odluka u preduzećima, među kojima, kada je reč o zapadnoevropskim zemljama, najvažnije mesto zauzimaju institucije takozvane industrijske demokratije. Pojavio se veći broj inicijativa čija je svrha preispitivanje društvenog položaja, mogućnosti i funkcionisanja raznih institucija sistema industrijske demokratije.

Promene u stavovima i raspoloženjima u mnogim radničkim i socijalističkim organizacijama veoma su značajne. Gotovo u svim zapadnoevropskim zemljama sa razvijenim radničkim pokretima vode se široke debate o potrebi, putevima i perspektivama uključivanja radnika u upravljanje privredom. Na kongresima većeg broja radničkih partija i sindikata ponovo je stavljena na dnevni red ova problematika. Pojavile su se brojne studije u kojima se razmatraju pojedini aspekti industrijske demokratije i radničkog samoupravljanja.

Ističući značaj novih tendencija u stavovima i raspoloženjima prisutnim u mnogim radničkim partijama i sindikatima, istovremeno moramo biti oprezni i ne precenjivati obim i karakter ostvarenih promena. Ove promene su još uvek prisutne više kao tendencija, kao indikacija pravca u kojem se menjaju stavovi i raspoloženja, a mnogo manje kao izraz izmenjenog odnosa snaga. Etatističke koncepcije socijalizma su osporene, ali još uvek nisu poražene. Etatističke snage još uvek imaju predominantne pozicije u najvećem broju radničkih partija i sindikata. To se ispoljava, između ostalog, i kroz njihovu sposobnost da realne promene u društvenim institucijama o kojima se mnogo govori i na Istoku i na Zapadu zadrže u granicama etatističkih odnosa. Drugim rečima, protivrečnosti i slabosti etatizma još uvek se razrešavaju pretežno instrumentima etatističke prirode.

Izložene promene u stavovima i tendencije razvoja u svetu socijalizma ukazuju da je tema naših razmatranja danas zaista veoma aktuelna. U vreme širokog osporavanja teorijskih koncepcija i političke prakse etatizma i porasta interesovanja za različite oblike neposredne demokratije, a naročito za ideje i praksu uključivanja radnika u odlučivanje o uslovima njihovog života i rada — za socijalističku misao je vrlo značajno da komparativnom analizom upoređuje teorijske koncepte i različita iskustva do kojih su došle socijalističke snage u pojedinim zemljama u borbi za demokratizaciju društvenih odnosa u ključnoj sferi proizvodnje i raspodele.

U ovom prilogu razmotrićemo razlike i sličnosti između sistema samoupravljanja u Jugoslaviji i mehanizma industrijske demokratije u zapadnoevropskim zemljama.

Široka kontestacija etatističke politike i prakse koja predstavlja bitno obeležje sadašnjeg trenutka socijalističkih snaga u mnogim delovima sveta neposredno je uticala na porast interesovanja za ideje i praktična iskustva koji nose u sebi elemente radikalne alternative i negacije etatizma. U tom smislu raste interesovanje za ideje, praksu i probleme

našeg radničkog samoupravljanja, institucija industrijske demokratije i nekih drugih pokušaja ostvarivanja neposredne demokratije na radnom mestu. Ovaj porast interesovanja već je dobio svoj izraz i u obliku brojnih istraživačkih poduhvata u kojima se manje ili više kompleksno ispituju pojedini sistemi ili aspekti prakse u nekim zemljama. Naše saznanje o postojećim mehanizmima, iskustvima, rezultatima i problemima borbe za učešće radnika u upravljanju privredom u pojedinim delovima sveta danas je mnogo potpunije nego što je to bilo samo nekoliko godina ranije. Interesantno je, međutim, da su u velikoj meri zapostavljena komparativna ispitivanja. Veoma su retki pokušaji da se sistematski ispituju institucije i praksa zemalja sa različitim oblicima uključivanja radnika u upravljanje privredom.

Ova konstatacija može se osnovano primeniti i na odnos između sistema jugoslovenskog samoupravljanja i sistema industrijske demokratije. Parcijalnih i uzgrednih osvrta i poređenja nalazimo u većem broju rasprava, ali sistematske analize još uvek nedostaju.[3] U ovim osvrtima nalazimo dosta ocena koje su tačne, ali su uglavnom nepotpune i nedovoljno argumentovane. S druge strane, nailazimo i na sudove sa kojima se ne možemo složiti. Tako, na primer, u većem broju izvora iz zapadnoevropskih zemalja u kojima se upoređuje naš sistem sa institucijama industrijske demokratije naglašava se da je najvažnija razlika „u stepenu participacije", koji je, to se najčešće dosta spremno priznaje, znatno veći u našoj zemlji.

Neki drugi autori u prvi plan ističu razlike u političkom sistemu i ulogu Saveza komunista u Jugoslaviji. Ovi autori smatraju da radničko samoupravljanje može da funkcioniše u jednom decentralizovanom sistemu odlučivanja samo zbog toga što Savez komunista ostvaruje dve bitne funkcije: društvenog usmeravanja i osnovne kohezione snage. Institucije industrijske demokratije ne mogu da imaju ulogu i prava slična onima koja poseduju organi radničkog samoupravljanja zato što u zapadnoevropskim zemljama radničke partije nemaju, a verovatno da i neće u svojoj budućnosti imati takav položaj u društvu kakav ima Savez komunista.

---

[3] Zahtevima sistematske komparativne studije donekle se približava studija Adolfa Sturmthala *Workers Councils — A Study of Workplace Organization On Both Sides of the Iron Curtain* (Harvard University Press, Cambridge, 1964) i rad H.A. Glegga *A New Approach to Industrial Democracy* (Oxford, 1960), ali ni ova dva rada ne odgovaraju na mnoge zahteve komparativne analize. Sturmthalov rad, pored toga što upoređuje iskustva samo četiri zemlje (Jugoslavije, Poljske, SR Nemačke i Francuske), postavljen je suviše usko da bi mogao da dovede do celovitih zapažanja i meritornih zaključaka. Naime, on u svom radu polazi od pretpostavke da samoupravljanje u Jugoslaviji i institucije u Poljskoj, SR Nemačkoj i Francuskoj koje upoređuje sa jugoslovenskim sistemom predstavljaju u krajnjoj liniji jedan od pet mogućih oblika radničkog predstavništva u preduzeću koje ima za cilj da uticaj radnika proširi na sferu upravljanja. Zato se u njegovoj raspravi u velikoj meri gube one prave, suštinske razlike koje dele ove sisteme. Gleggova knjiga znatno manje upoređuje iskustva, a više raspravlja o perspektivama i mogućnostima ideje samoupravljanja, iako sadrži i osvrte na iskustva u nekim evropskim zemljama.

Bitno je da se u ovim izvorima gube iz vida suštinske razlike dva sistema, a distinkcije najčešće svode na neka organizaciona pitanja, funkcije i strukturu ovih organa.

Drugo jednostrano gledište sa kojim se ne možemo složiti poriče bilo kakvu vezu između našeg samoupravljanja i sistema industrijske demokratije.

U našoj analizi došli smo do zaključka da su neprihvatljiva oba maločas izložena gledišta. Ne slažemo se kako sa autorima koji razlike svode na stepen participacije tako ni sa onima koji poriču bilo kakvu vezu. Kad smo navodili neke ključne karakteristike sistema industrijske demokratije, dali smo dosta elemenata za izvođenje zaključaka da su razlike mnogo dublje nego što smatraju pristalice pomenutog gledišta. U daljim razmatranjima nastojaćemo da tačnije definišemo najvažnije granične linije. Istovremeno ukazaćemo na momente koji svedoče o dodirnim tačkama, o mogućnostima i potrebi komparativnog istraživanja jugoslovenskog radničkog samoupravljanja i sistema industrijske demokratije.

Kao najvažnije ističemo tezu *da je u oba sistema prisutna,* mada u vrlo različitim pojavnim oblicima i u vrlo različitoj meri primenjena, *tradicionalna i iskonska aspiracija klase najamnih radnika da ovlada uslovima sopstvenog života i rada, njegovim sredstvima i rezultatima.* Ova istorijska težnja radničke klase i cilj socijalističkih snaga realizovana je u jugoslovenskom sistemu kao rezultat svesnog opredeljenja vodećih snaga društva i ona je sve više prisutna u sferi društvene prakse. U slučaju institucija industrijske demokratije ova veza nije tako jasna i neposredna. Prilikom koncipiranja i razvijanja ovih institucija bili su prisutni različiti motivi i interesi. Kada su se predstavnici poslodavaca i države zalagali ili saglasili da se osnuju ove institucije, sigurno nisu bili motivisani idejama o oslobođenju rada i ukidanju odnosa eksploatacije. Ali je isto tako sigurno da su u radničkim organizacijama koje su bile nosioci ovih inicijativa, naročito u krugovima socijalističke levice, ove ideje imale ulogu važne pokretačke snage. U ovim sredinama institucije industrijske demokratije su prihvatane kao prvi, makar i veoma skroman, korak u pravcu ostvarivanja tradicionalnog socijalističkog postulata. Diskusije koje su vođene krajem četrdesetih godina u mnogim zapadnoevropskim radničkim organizacijama ubedljivo svedoče o takvim raspoloženjima i očekivanjima kod jednog dela protagonista novih institucija.

Činjenica je takođe da su u nekim zemljama, na primer u Francuskoj, Italiji i SR Nemačkoj, pojavi sistema industrijske demokratije neposredno prethodili organi radničkog upravljanja koji su u teškim prilikama prvih posleratnih meseci bili osnovani, najčešće potpuno spontano, u mnogim krupnim preduzećima. U većem broju slučajeva ovi radnički saveti su jednu, pa i dve godine nosili punu odgovornost za obnavljanje procesa proizvodnje. U nove institucije sigurno je bio ugrađen jedan deo radničkih stremljenja i očekivanja koji su neposredno iza rata prožimali akcije preuzimanja pune odgovornosti za upravljanje pro-

izvodnjom u ovim preduzećima. Jedan od važnih razloga zašto su u nekim slučajevima poslodavci relativno lako i brzo pristali na formiranje institucija industrijske demokratije bila je njihova želja da se na ovaj način uklone iz privrede ovi „opasni primeri" i izvori radikalnih raspoloženja i zahteva u radničkim sredinama.

Imajući u vidu navedene momente, možemo reći da *radničko samoupravljanje u Jugoslaviji i zapadnoevropski sistemi industrijske demokratije sadrže u sebi elemente istog istorijskog stremljenja radničke klase ka ukidanju eksploatacije i uslova najamnog rada putem ovladavanja sredstvima i rezultatima rada.* U sistemu industrijske demokratije ovi elementi se ispoljavaju u ograničenom, deformisanom, pa, čak, ponekad i izopačenom obliku, ali su kao istorijska tendencija i društvena potencija, uza sve pomenute ograde, ipak prisutni.

Pored ovog osnovnog i najvažnijeg elementa zajedničkog sistemu radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji i sistemu industrijske demokratije, navešćemo još nekoliko. Prvo, i jedan i drugi sistem pojavili su se u *trenutku ozbiljnih socijalnih i političkih poremećaja.* U Jugoslaviji se to desilo u trenutku kulminacije sukoba sa staljinizmom i najoštrijeg pritiska koji je pretio da ugrozi suverenitet zemlje i neke važne tekovine revolucionarnog preobražaja. U zapadnoevropskim zemljama širi socijalni kontekst je označen teškim posledicama rata, nesigurnom ravnotežom snaga dveju osnovnih klasa, traženjem puteva i instrumenata nove socijalne i političke stabilnosti, a u nekim slučajevima i ozbiljnim socijalnim nemirima i drugim sukobima. I u jednom i drugom slučaju socijalni milje prožimaju elementi napetosti, sukoba i traženja novih puteva društvene organizacije.

Iz istorije socijalizma vidimo da su ideje neposredne radničke demokratije, uključujući i ideje radničkog samoupravljanja, najsnažnije dolazile do izražaja baš u takvim kriznim situacijama. Od Pariske komune do čehoslovačkog proleća 1968. godine — u svim slučajevima teških socijalnih sukoba i velikih previranja — radnici su, bilo spontano ili predvođeni svojom političkom avangardom, tražili izlaz iz teške situacije u jednoj ili drugoj formi neposrednog radničkog upravljanja preduzećima, pa i drugim oblastima društvenog rada. Dalje, veoma je značajno da su u oba slučaja bili prisutni *elementi otpora etatizmu.*

Jedan od faktora koji je uticao na osnivanje institucija industrijske demokratije bilo je nepoverenje prema svemoćnoj državi. Ove institucije su bile zamišljene i kao zaštita u odnosu na otuđenu političku vlast, kao jedna od prepreka na putu raznih birokratskih deformacija i uzurpacija.

Radnici su preko mehanizma industrijske demokratije u nekim slučajevima stekli mogućnost da bar *delimično i posredno sudeluju u donošenju odluka* od kojih su neke čak i relevantne za uslove njihovog života i rada. Putem ovih institucija u većini slučajeva nije ostvarena nekakva ozbiljnija preraspodela moći, samo je minimalno proširena sfera odlučivanja u kojoj je prihvaćena potreba i legitimnost radničkog sudelovanja. U vrlo malom broju slučajeva došlo je i do vidnijeg pri-

bližavanja radnika procesu odlučivanja. Mada nije bitnije narušen postojeći sistem upravljanja, uspelo se u nečem drugom što se, dugoročno posmatrano, nikako ne može zanemarivati — problem upravljanja je stavljen na dnevni red javne debate, ozbiljno je poljuljana klasična buržoaska i etatistička teza da sfera upravljanja predstavlja područje isključivih prava posebnog sloja upravljača koji predstavljaju bilo privatnog vlasnika ili državu.

II

Razlike između jugoslovenskog sistema samoupravljanja i sistema industrijske demokratije veoma su brojne i značajne. One se odnose gotovo na sve bitne aspekte društvenog položaja, uloge i funkcija ovih sistema. *U svom ukupnom dejstvu one imaju za posledicu bitno različitu društvenu praksu.* Ako su u procesu koncipiranja ovih sistema izvori inspiracija i stremljenja u nekim slučajevima i bili dosta slični — praktični rezultati, izgrađeni mehanizmi i kroz njih izraženi društveni odnosi sigurno se jako razlikuju. Navešćemo najvažnije elemente gde dolaze do izražaja razlike između ova dva sistema.

Prvo, u komparativnim istraživanjima ovih sistema moraju se stalno imati u vidu kardinalne *razlike u društvenim situacijama, biću društvenih zajednica u kojima su koncipirani i izgrađivani ovi sistemi.* U jednom slučaju to su razvijena, odnosno visoko razvijena kapitalistička društva u kojima preovladavaju državnokapitalističke tendencije u društvenim odnosima i u kojima je ostvarena specifična ravnoteža snaga dveju osnovnih klasnih grupacija. U drugom slučaju (Jugoslavija) proces je otvoren ubrzo posle uspešno ostvarenog revolucionarnog prevrata, originalne i autentične socijalne revolucije, preobražaja koji je doneo potpuno razvlašćenje svih posedničkih klasa i uspostavljanje vlasti radničke klase i drugih radnih slojeva stanovništva u obliku sistema revolucionarnog etatizma.

U zapadnoevropskim zemljama bilo je više ili manje neizbežno da institucije industrijske demokratije dobiju pečat klasnog kompromisa. Ovo je izraženo ne samo kroz njihov sastav, već i u samim polaznim pozicijama. Ovi organi su morali da budu klasno „neutralni", znači da su u položaju da posreduju u klasnom sukobu, da pronalaze puteve i mogućnosti za usklađivanje interesa i stavova dve antagonističke klase; oni ne mogu da se postavljaju kao reprezentant bilo kog pojedinačnog klasnog interesa. Nije nimalo slučajno što se gotovo u svim osnivačkim i programskim dokumentima institucija industrijske demokratije u prvi plan ističe njihova dužnost i zadatak da razvijaju saradnju između radnika i poslodavaca i stvaraju atmosferu „međusobnog poverenja". Organi industrijske demokratije moraju, po prirodi stvari, da zauzimaju poziciju ekvidistancije u odnosu na fundamentalne interese dve osnovne klase. To je conditio sine qua non njihovog opstanka.

Ovo je ne samo jedna od najbitnijih karakteristika sistema industrijske demokratije, već istovremeno i čvrsto fiksiran okvir i granica

delovanja ovih institucija. S obzirom na sukob interesa dveju klasa koji predstavlja imanentno svojstvo savremenog državnokapitalističkog društva, ove granice su neizbežno dosta uske. Ovaj prostor omeđen je s jedne strane linijom do koje su predstavnici kapitalističke klase (ili države) spremni da idu sa ustupcima na zahtev radnika da prošire svoje učešće u procesu odlučivanja, a s druge strane minimumom prava koji su radnici spremni da prihvate.

U Jugoslaviji je društveni kontekst bio i ostaje bitno različit. Prethodna eliminacija svojine i vlasti posedničkih klasa otvorila je neuporedivo širi prostor za delovanje organa radničkog samoupravljanja. Oni nisu nosili pečat klasnog kompromisa niti su mogli da budu klasno „neutralni". Naprotiv, od samog početka bili su koncipirani kao sredstvo borbe i emancipacije radničke klase. Njihov sastav bio je homogen u tom smislu što nisu bili postavljeni kao medij kroz koji se sučeljavaju i razrešavaju antagonistički klasni sukobi i protivrečni interesi. U njima ne samo da nije bilo predstavnika dveju klasa, već ni bilo kakvih drugih „dveju strana". Bili su koncipirani kao instrument borbe samo „jedne strane", kao sredstvo borbe i izraz interesa udruženog rada.

Drugo, tesno povezano sa prethodnim, javljaju se i fundamentalne razlike *u položaju ovih institucija u globalnom društveno-ekonomskom i političkom sistemu odgovarajućih zemalja.* U Jugoslaviji radničko i društveno samoupravljanje ima karakter na samo bazične ustavne kategorije, već predstavlja izraz i suštinu osnovnog produkcionog odnosa, bazičnu društvenu ćeliju iz koje izrasta i na kojoj se zasniva cela društvena struktura, društveno-ekonomski i politički sistem zemlje.

Društveni položaj sistema industrijske demokratije iz temelja se razlikuje. Ove institucije imaju u osnovi marginalan položaj u odnosu na bazične institucije, odnose i vrednosti globalne društvene strukture. One su palijativna mera u odnosu na neke izrazite slabosti i protivrečnosti društava u kojima su izgrađene. U zemljama višepartijske parlamentarne, a to znači predstavničke, posredne demokratije one predstavljaju skroman pokušaj unošenja nekih elemenata demokratije u ključnu sferu ekonomskih odnosa. U privredi koja je u celini autoritarno vođena, u kojoj postoji ogromna koncentracija moći u rukama otuđenih profesionalnih upravljača, one bi trebalo da budu sredstvo ograničavanja autoritarnih metoda upravljanja i na taj način da doprinose otvaranju vrata preduzeća demokratiji. S obzirom na to kako su koncipirane, ove institucije u većini slučajeva jedva da mogu ta vrata i odškrinuti.

Institucije industrijske demokratije nesumnjivo su čvrsto integrisane u postojeći državnokapitalistički sistem, ali na taj način što su podređene njegovim interesima i zakonitostima. Ukoliko su u njima prisutne istorijske težnje radničke klase da ovlada uslovima sopstvene reprodukcije — a, kao što smo videli, ovi elementi su prisutni samo kao stremljenje ili tendencija — utoliko sistem industrijske demokratije istovremeno deluje kao strano telo u organizmu koji ima bitno različite

osnovne karakteristike i interese. U tome je osnovna protivrečnost društvenog položaja i uloge institucija industrijske demokratije.

Treće, suštinske razlike koje postoje između dva sistema najreljefnije dolaze do izražaja kada se upoređuju njihova *prava, kompetencije i funkcije* — ukratko, uloge koje imaju u procesu upravljanja. U društveno-ekonomskom i političkom sistemu Jugoslavije institucije radničkog samoupravljanja koncipirane su, a u najvećem broju slučajeva i deluju kao organ upravljanja. U privrednim i drugim organizacijama udruženog rada pored i izvan organa radničkog samoupravljanja ne postoje nikakvi drugi organi upravljanja. Institucije industrijske demokratije nisu koncipirane kao organ upravljanja, a u praksi su još manje u poziciji da vrše tu funkciju. Pored institucija industrijske demokratije u preduzećima postoje i organi koji imaju isključivo pravo da upravljaju preduzećem.

Iz različitog položaja u procesu upravljanja i donošenja relevantnih odluka izvedene su i sve druge bitne razlike. Dok organi radničkog samoupravljanja donose odluke koje obavezuju operativne rukovodioce, stručne službe i sve zaposlene, organi industrijske demokratije donose samo preporuke i savete koji ne obavezuju organe upravljanja i rukovođenja, pa, prema tome, ni zaposlene radnike.

U skladu sa osnovnim ustavnim principima o društveno-ekonomskom i političkom sistemu Jugoslavije organi radničkog samoupravljanja raspravljaju i odlučuju o svim bitnim aspektima poslovanja preduzeća i unutrašnjim odnosima koji se formiraju u procesu proizvodnje i raspodele ostvarenog dohotka. U tom smislu oni predstavljaju najviši organ „vlasti“ u preduzeću. Ni jedno važno pitanje koje se odnosi na upravljanje sredstvima, uslovima i rezultatima rada nije isključeno iz njihove nadležnosti. Ukoliko o pojedinim pitanjima, uglavnom operativne prirode, odluke donose inokosni izvršni organi, oni svoje pravo odlučivanja izvode iz ovlašćenja koja su na njih preneta od strane organa radničkog samoupravljanja. Uloga organa industrijske demokratije i u ovom pogledu je neuporedivo skromnija i uža. Oni ne samo što ne odlučuju o važnim pitanjima proizvodnje i raspodele, već je i krug problema o kojima mogu da raspravljaju i donose savete takođe bitno sužen jer ceo niz najznačajnijih elemenata poslovanja preduzeća, kao što su investicioni programi i finansijska politika, uglavnom ne ulazi u sferu njihovih kompetencija.

U sistemu radničkog samoupravljanja inokosni izvršni organi i razne stručne službe ne predstavljaju neku paralelnu i od samoupravnih organa nezavisnu strukturu moći. Veći deo njihovih prava i funkcija utvrđen je odlukama celog radnog kolektiva, odnosno organa samoupravljanja. Njihova je dužnost da pomažu u pripremanju sednica i donošenju odluka samoupravnih tela, kao i da se staraju o njihovom izvršavanju. U svakom slučaju tako je definisana njihova pozicija u odgovarajućim zakonskim i drugim normativnim aktima, što ne isključuje mogućnost raznih pokušaja da se uzurpiraju prava radnog kolektiva. U sistemu industrijske demokratije ovi se odnosi bitno razlikuju, pošto

organi industrijske demokratije imaju ulogu u svakom pogledu slabijeg partnera. Eventualno proširivanje njihovih prava i kompetencija zavisi na prvom mestu od spremnosti poslodavaca i njihovih organa upravljanja da učine takve koncesije. Ovaj podređeni status organa industrijske demokratije u odnosu na stvarne upravljače može se lepo pratiti kroz višegodišnje diskusije oko prava ovih organa da budu informisani o rezultatima poslovanja i programima razvoja preduzeća.

Četvrto, za sistem radničkog (i društvenog) samoupravljanja bitno je to što on pruža veoma široke mogućnosti za *neposredno odlučivanje svih radnih ljudi*. Ceo sistem odlučivanja tako se izgrađuje da otvara širom vrata za neposredno angažovanje svakog radnog čoveka. Stalno je prisutna težnja da se donošenje odluka što više približi svakom članu radne organizacije. U sistemu industrijske demokratije dosledno je realizovan *princip predstavničke demokratije*. U najvećem broju slučajeva radni čovek pojedinac ima aktivnu ulogu samo u trenutku izbora kada se odlučuje ko će predstavljati zaposlene radnike u organima industrijske demokratije. Sva osnovna prava i funkcije u ovom sistemu ostvaruju se isključivo putem izabranih tela, to jest posredno.

Peto, dok su organi radničkog i društvenog samoupravljanja koji deluju u osnovnim ćelijama udruženog rada raznim sredstvima i kanalima *međusobno povezani i uklopljeni u širi društveno-politički sistem* od komune do federacije, organi industrijske demokratije najčešće ne izlaze iz okvira preduzeća. U manjem broju zemalja oni koji deluju u nacionalizovanim privrednim granama vertikalno se povezuju na regionalnom i nacionalnom nivou. Najvažnija realna funkcija organa koji se formiraju na višem nivou je u tome da deluju kao drugostepena instanca u odnosu na sporove do kojih dolazi između predstavnika „dve strane“ u radu organa industrijske demokratije u preduzeću, a u nekim slučajevima oni deluju i kao organ usmeravanja u odnosu na niže instance mehanizma. Ni u jednoj zemlji, što je i razumljivo s obzirom na društveni položaj ovih organa, oni nisu funkcionalno uključeni u osnovni institucionalni poredak. Ova zatvorenost u odnosu na sve osnovne centre društvene moći i odlučivanja predstavlja, sigurno, dopunski izvor slabosti i relativno malog uticaja institucija industrijske demokratije.

Šesto, u izgradnji strukture radničkog i društvenog samoupravljanja pošlo se od pretpostavke o *jedinstvu interesa svih radnih ljudi* zaposlenih u jednoj radnoj organizaciji bez obzira na struke, kvalifikacije ili radno mesto. Zbog toga su svi radni ljudi stavljeni u ravnopravan položaj prilikom biranja raznih samoupravnih tela, kao i u njihovom konstituisanju i delovanju. Da se izrazimo rečnikom sistema industrijske demokratije: svi članovi raznih organa radničkog i društvenog samoupravljanja predstavljaju samo „jednu stranu“. U zapadnoevropskim sistemima industrijske demokratije zastupljeni su predstavnici interesa „dve strane“, a u nekim slučajevima (tamo gde država ima posebno predstavništvo) i tri. Ovako heterogena struktura organa industrijske demokratije u punoj meri odražava društveni karakter i ulogu ovih

organa. Koncipirani kao izraz klasnog kompromisa, oni nose ovo osnovno svojstvo i u svom sastavu.

I na kraju da ukažemo na ozbiljne razlike u *razvojnim tendencijama* dva sistema koje su se ispoljile u njihovoj dvadesetogodišnjoj istoriji. U slučaju jugoslovenskog sistema samoupravljanja osnovnu karakteristiku dvadesetogodišnjeg razvoja predstavlja, nesumnjivo, uzlazni trend. Proces je otvoren pre dve decenje sa jasnom i decidiranom proklamacijom principa „fabrike radnicima" i opredeljenjem za samoupravni koncept socijalizma uopšte. U prvim godinama koje su usledile posle načelnog opredeljenja stvarnog samoupravljanja bilo je, razumljivo, relativno malo. Postojale su brojne objektivne i subjektivne okolnosti koje su išle u prilog zadržavanju mnogih elemenata administrativnog upravljanja i birokratskih odnosa u preduzećima i široj društvenoj zajednici. Sudelovanje radnika u donošenju odluka imalo je mnogo više formalan i simboličan nego realan karakter i značaj. Ali je van svake sumnje da su u toku ove dve decenije organi radničkog (i društvenog) samoupravljanja, uza sva kolebanja i nedoslednosti, postepeno ali sigurno, proširivali prostor i realne šanse za preuzimanje prava i odgovornosti u procesu odlučivanja. Pozitivan razvojni trend ispoljavao se naročito u: (a) stalnom jačanju materijalnih osnova samoupravljanja, (b) uključivanju u sferu samoupravnog odlučivanja svih važnijih aspekata unutrašnjih odnosa i poslovne politike preduzeća i (c) proširivanju socijalne baze sistema angažovanjem sve šireg kruga radnih ljudi u radu organa samoupravljanja.

Dvadesetogodišnju delatnost sistema industrijske demokratije karakterišu bitno različite tendencije. Posmatrano u celini, može se reći da su to bile dve decenije stagnacije i mnogih neostvarenih očekivanja. U društvenom položaju, funkcijama, pravima i ovlašćenjima organa industrijske demokratije nije ostvaren nikakav napredak u odnosu na polazne pozicije utvrđene u dokumentima donetim krajem četrdesetih godina. Krug pitanja o kojima ova tela mogu da raspravljaju nije ni u jednoj zemlji znatnije proširen. Što je najvažnije, njihova prava i ovlašćenja zadržala su isključivo savetodavni karakter.

Koji su bili uzroci ove stagnacije? Delimično objašnjenje može se naći i u samom sistemu. Institucije industrijske demokratije tako su koncipirane da u njihovim okvirima nije bilo prostora za pozitivnu evoluciju. Ipak, najvažniji uzroci ne nalaze se u sistemu, već u društvenim prilikama, konstelaciji klasnih i političkih snaga, u kojima se on razvijao tokom ove dve decenije. Ovde imamo u vidu pre svega činjenicu da je većina zapadnoevropskih zemalja relativno brzo prebrodila ekonomske i druge posledice rata i doživela ekonomsku ekspanziju koja je skoro bez premca u njihovoj istoriji. Raznim merama državnog intervencionizma otvoren je prostor za dalji razvoj proizvodnih snaga. Na taj način izbegnute su ozbiljnije ekonomske krize i teži socijalni poremećaji i sukobi. Vladajući poredak je uspevao da u znatnoj meri amortizuje neke unutrašnje protivrečnosti i napetosti. Postignut je dosta visok stepen unutrašnje stabilnosti. Konsolidovane su društvene pozicije

i porasla je moć vodećih snaga postojećeg poretka. A to znači da je istovremeno porasla i „otvorena snaga“ institucija i predstavnika ovog poretka prema svakoj vrsti zahteva za radikalnim društvenim promenama. Zato su vladajuće društvene snage i mogle da se uspešno suprotstave svim pokušajima proširivanja prava i kompetencija organa industrijske demokratije.

U ocenama rezultata rada sistema industrijske demokratije veoma je prisutna nota nezadovoljstva. Ona dolazi do izražaja kod svih glavnih aktera. U radničkim organizacijama ističe se da nije postignut veći stepen demokratizacije društvenih odnosa u preduzećima. Predstavnici države naglašavaju da organi industrijske demokratije nisu vidnije doprineli poboljšanju odnosa između radnika i poslodavaca, odnosno prevazilaženju atmosfere klasnog sukoba u preduzećima. A poslodavci najviše zameraju što nije bilo osetnijeg doprinosa povećanju produktivnosti rada i efikasnijem poslovanju.

Svi ovi prigovori mogu se prihvatiti kao manje ili više tačne konstatacije.

Mnogi, nezadovoljni prošlošću, gledali su pesimistički na budućnost. Kod svih angažovanih faktora (radnici, poslodavci, država) opao je interes za rad, pa i sudbinu ovog sistema. Izgledalo je da se ceo sistem nalazi na putu laganog ali sigurnog odumiranja. Naročito treba istaći da je u radničkim sredinima u to vreme porastao uticaj onih snaga koje su iz relativnog neuspeha sistema industrijske demokratije izvodile zaključak da je to poraz same ideje neposredne ekonomske demokratije i koncepta samoupravnog socijalizma uopšte.

Poslednjih nekoliko godina dolazi do krupnih promena u pogledima pojedinih struja u radničkim partijama i sindikatima na suštinu društvenih problema i protivrečnosti savremenog kapitalizma i na puteve i perspektive njihovog prevazilaženja. Nezadovoljstvo rezultatima koje je postigao sistem industrijske demokratije sve ređe se koristi kao dokaz da etatistička orijentacija predstavlja jednu realnu mogućnost za socijalističke snage. Ovo nezadovoljstvo sada sve češće podstiče istraživanje puteva i sredstava kojima će radnici brže i efikasnije ostvariti svoje težnje da ovladaju uslovima i sredstvima društvenog rada.

Tokove i ishod borbe za proširivanje prava radnika u upravljanju privredom sigurno da ne treba vezivati isključivo za sistem industrijske demokratije. Ove institucije pojavile su se kao izraz i rezultat jedne značajne faze u razvoju klasnih odnosa u ovim zemljama. U novoj istorijskoj fazi one, najverovatnije, neće imati u svim zemljama istu ulogu i sudbinu. Dok će se u nekim zemljama borba za proširivanje uticaja radnika u upravljanju preduzećima ispoljavati kao težnja da se uliju novi sadržaji u postojeći mehanizam industrijske demokratije, u drugima će se javljati potpuno novi oblici. Svakako će na ishod ove borbe imati presudan uticaj odnos snaga osnovnih klasa, a ne postojanje ovog ili onog oblika organizacije.

Ovaj opšti stav odnosi se i na budućnost sistema industrijske demokratije. U njemu je prisutna kao tendencija, najčešće u rudimentarnom

obliku, tradicionalna ideja, stremljenje i zahtev najamnih radnika da ovladaju uslovima, sredstvima i rezultatima udruženog rada, ukratko — uslovima sopstvene reprodukcije. Da li će sistem industrijske demokratije omogućiti da se početni oblici razviju u viši stepen učešća radnika u upravljanju, to će zavisiti pre svega od toga kako će se formirati šira konstelacija društvenih i političkih snaga. Sada su još uvek praktično otvorene sve linije razvoja. Kao što je moguće da ovaj sistem bude stvarni korak u procesu oslobađanja rada, isto tako nije isključeno da u nekim slučajevima posluži kao sredstvo konsolidacije postojećeg klasnog poretka i produžavanja uslova najamnog rada. Šta će se stvarno desiti, zavisi od toga koja će klasa uspeti da sadašnju ravnotežu snaga, izraženu kroz stav o klasnoj „neutralnosti" institucija sistema industrijske demokratije, naruši i pomeri u svoju korist. Postoji, naravno, i mogućnost da se zadrži sadašnja ravnoteža klasnih snaga i odgovarajući klasni „neutralizam" sistema, ali je malo verovatno da to može opstati kao dugoročan trend.

Brana Marković

POLITIKA DOHODAKA I KOLEKTIVNO PREGOVARANJE U VELIKOJ BRITANIJI*

Politika dohodaka kao instrument direktne državne intervencije u oblasti utvrđivanja i raspodele ličnih dohodaka, koja ima za cilj usmeravanje i usklađivanje njihovog kretanja sa kriterijumima utvrđenim od strane države, postaje poslednjih godina u najvećem broju razvijenih kapitalističkih zemalja jedno od centralnih unutrašnjepolitičkih pitanja oko koga se prepliću i sukobljavaju interesi svih socijalnih kategorija. Prvobitno zamišljena kao mera ograničavanja samo dohodaka iz radnih odnosa, u cilju obuzdavanja inflacionih kretanja, ona je, usled snažnog otpora sindikalnog pokreta ovakvom „jednostranom prenošenju posledica privrednih teškoća na pleća radničke klase", počela da poprima šire značenje. Početkom šezdesetih godina, najpre u Velikoj Britaniji, a zatim i u nekim drugim kapitalističkim zemljama, vlade su počele da koncipiraju i pokušale su da u praksi primenjuju politiku dohodaka koja je trebalo da dovede do usmeravanja, planiranja ne samo dohodaka iz radnih odnosa (nadnica, plata i zarada radnika i službenika), već i dohodaka od kapitala i imovine, kao i do usmeravanja i ograničavanja kretanja cena.

Jedan od najznačajnijih pokušaja realizacije politike dohodaka učinjen je u Velikoj Britaniji za vreme poslednje laburističke vlade u periodu između 1964. i 1970. godine. Posle samo jedne godine, između jula 1966. i avgusta 1967. godine, kada je državna intervencija u oblasti dohodaka i cena imala određenog efekta na njihovo kretanje, najviše zbog toga što su državni organi koji su sprovodili kontrolu kretanja dohodaka i cena tada imali prinudna zakonska ovlašćenja, ovaj eksperiment laburističke vlade je postepeno prestajao da funkcioniše, da bi krajem 1969. godine doživeo potpun krah.

---

* Ova rasprava predstavlja deo šire studije pod naslovom „Politika dohodaka i sindikati u Velikoj Britaniji 1964 — 1970", rađene u okviru studijskog projekta „Osobenosti i kontroverze socijalističkih procesa u savremenom svetu" Instituta za međunarodni radnički pokret u Beogradu. Studija je istovremeno podneta Fakultetu političkih nauka u Beogradu kao doktorska disertacija.

Politika dohodaka predstavlja najvažniji aspekt intervencije države u oblasti radnih i industrijskih odnosa, koji ima duboke reperkusije ne samo na odnose između sindikata i države, već i na fundamentalne funkcije sindikata u razvijenim kapitalističkim zemljama, s obzirom na to da i danas borba za povećanje nadnica i poboljšanje materijalnih i radnih uslova radnika ostaje i dalje osnovna funkcija i preokupacija sindikata. Najevidentniji uticaj politika dohodaka ima na proces kolektivnog pregovaranja između sindikata i poslodavaca u kome se utvrđuju uslovi rada i zaposlenja radnika i službenika.

U ovoj raspravi će se na osnovu istraživanja laburističkog eksperimenta sa politikom dohodaka od 1964. do 1970. godine ukazati na reperkusije koje sprovođenje politike dohodaka može da ima na jednu od osnovnih funkcija sindikalnog pokreta u razvijenim kapitalističkim zemljama, koju pokret izvršava preko kolektivnog pregovaranja.

Kolektivno pregovaranje u dosadašnjoj teoriji i praksi u Velikoj Britaniji (i većini razvijenih kapitalističkih zemalja) predstavljalo je pregovaranje između sindikata i poslodavaca o uslovima zaposlenja i rada radnika i službenika, pregovaranje koje nije ostavljalo mesta *direktnom* uticaju trećih lica, a pre svega države, na sam proces utvrđivanja visine nadnica, trajanja radnog vremena, godišnjeg odmora i drugih uslova zaposlenja i rada. Takvo slobodno (slobodno od direktne intervencije države) kolektivno pregovaranje smatralo se jednom od najvećih vrednosti industrijskih odnosa u većini razvijenih kapitalističkih zemalja i jednom od najvećih tekovina sindikalnog pokreta.

Sve do pojave koncepcije politike dohodaka sindikati, poslodavci, ekonomisti, pa i država, smatrali su da kolektivno pregovaranje, kao institucionalni okvir utvrđivanja nadnica i ostalih uslova rada i zaposlenja, treba da se zasniva na pretpostavci postojanja slobodnog odnosa između sindikata i poslodavaca, lišenog značajnije intervencije države. „Suštinski elementi slobode sklapanja ugovora, sloboda udruživanja, sloboda (odnosno pravo) štrajka (i lokauta) i iznad svega *slobodno* kolektivno pregovaranje predstavljali su krajnje racionalnu osnovu za odbacivanje spoljne, posebno od strane vlade, intervencije u industrijskim odnosima.“[1]

Država je dugi niz godina podsticala ovakav neintervencionistički pristup kolektivnom pregovaranju, pružala punu podršku slobodnom i dobrovoljnom kolektivnom pregovaranju. Sindikati i poslodavci su bili samostalni u međusobnim odnosima, kolektivno pregovaranje je bilo u isključivoj nadležnosti sindikata i poslodavaca. Država se predstavljala kao neutralna i čak nezainteresovana strana. Politika vlada bila je u tome da „podstiče, pomaže, dopunjuje i, ukoliko je neophodno, nameće kolektivno pregovaranje, ali uvek da izbegne odgovornost di-

[1] Allan Flanders, *Industrial Relations: What is Wrong with the System?*, Faber and Faber, London, 1965, str. 30.

rektnog utvrđivanja vrednosti bilo koje vrste radne snage putem parlamentarnih zakona ili akcije svojih organa"[2].

Slobodno kolektivno pregovaranje ne podrazumeva, međutim, apsolutno nemešanje države i drugih lica u odnose između sindikata i poslodavaca. Najpre treba konstatovati da je u mnogim zemljama država u toku oba svetska rata preduzimala neke mere „suspenzije" normalne prakse utvrđivanja nadnica i drugih uslova rada i zaposlenja, dakle u vreme izuzetnih okolnosti kada je radi vođenja rata bilo potrebno preduzeti privremene mere radi „sprečavanja određenih negativnih posledica odgovarajućeg stanja u privredi". Vlade su sprovodile privremeno ograničavanje kretanja nadnica i kontrolu cena, uvodile takozvane obavezne arbitraže za rešavanje sporova između sindikata i poslodavaca, uvodile zabrane štrajkova kao metoda borbe radničke klase, odnosno sindikata za ostvarenje njihovih zahteva. Sve ove mere faktičkog suspendovanja slobodnog kolektivnog pregovaranja, najčešće prihvatane od strane sindikata, opravdane izuzetnošću situacije, predstavljale su privremeno odstupanje od zakonitosti tržišnih privreda kapitalističkih zemalja, te su po izlasku iz ovakvih izuzetnih situacija odmah ili postupno bile ukidane i restaurirano stanje slobodnog kolektivnog pregovaranja.

Drugo, postoje i izvesni oblici participacije države u oblasti industrijskih odnosa u periodima mira, ali oni u suštini ne menjaju slobodni, odnosno dobrovoljni karakter kolektivnog pregovaranja. U ove oblike bi spadali slučajevi takozvanog statutarnog utvrđivanja nadnica ili garantovanih minimalnih nadnica, koji imaju i politički smisao, jer, imajući cilj da eleminišu najteže oblike eksploatacije radničke klase, oni time nastoje da odstrane jedan od uzroka (i njegove posledice) revolta radničke klase prema kapitalističkom sistemu. Država isto tako (i sa istim ciljem) zakonom utvrđuje druge minimalne uslove rada i zaposlenja, utvrđuje, odnosno ograničava dužinu radnog vremena, propisuje minimalne higijensko-tehničke uslove rada, uvodi socijalno, zdravstveno i penzijsko osiguranje. Svi ovi od strane države utvrđeni (minimalni) uslovi, međutim, mogu da budu i najčešće su predmet slobodnog pregovaranja i međusobne konfrontacije između sindikata i poslodavaca; kroz kolektivno pregovaranje se, naime, utvrđuju stvarni uslovi zaposlenja i rada (iznad ovoga minimuma), stvarna cena radne snage. Oba ova oblika „intervencije" države su u isto vreme i jedna od značajnih tekovina borbe radničke klase i sindikata za poboljšanje materijalnog položaja radničke klase.

Najzad, u svim zemljama razvijenog kapitalizma postoje državne institucije kojima se obezbeđuje sistem mirnog rešavanja sporova u procesu kolektivnog pregovaranja. To su tela koja nastoje da sporove koji iskrsnu u toku procesa kolektivnog pregovaranja razreše putem arbitraže, posredovanja ili mirenja. Treba, međutim, istaći da svi ovi metodi rešavanja sporova (u kojima se pojavljuje država) imaju gotovo uvek do-

[2] Henry Clay, *The Problem of Industrial Relations,* Macmillan and Co. Limited, London, 1929, str. 187.

brovoljni karakter, to jest strane u sporu se ne mogu prisiliti da pristupe rešavanju sporova nekim od ovih metoda niti se preporuke posrednika ili odluke arbitraža, ukoliko strane u sporu ipak izraze volju da se posluže ovim metodima, smatraju obaveznim. Prema tome, ovakvi oblici aktivnosti države u oblasti kolektivnog pregovaranja ne negiraju njegov slobodni, odnosno dobrovoljni karakter.

Slobodni, odnosno dobrovoljni karakter industrijskih odnosa sve do pokušaja realizacije politike dohodaka najviše je bio izražen u Velikoj Britaniji. Dobrovoljnost industrijskih odnosa, a pre svega kolektivnog pregovaranja, u ovoj zemlji ima (najmanje) tri značenja. Prvo, princip dobrovoljnosti izražava se u davanju prednosti kolektivnom pregovaranju nad statutarnim, od strane države, regulisanjem nadnica i ostalih uslova rada i zaposlenja. Drugo, on označava gotovo opštu privrženost dobrovoljnom ili nelegalističkom tipu kolektivnog pregovaranja. Treće, on se identifikuje sa težnjom pregovaračkih strana ka potpunoj autonomiji u svojim međusobnim odnosima; i sindikati i poslodavci nastoje da u pregovorima budu potpuno slobodni, te se suprotstavljaju ne samo intervenciji države, već i bilo kakvoj kontroli, usmeravanju njihove pregovaračke aktivnosti od strane njihovih sopstvenih centralnih organizacija, Kongresa tredjuniona, odnosno Konfederacije britanske industrije.

Prvo značenje principa dobrovoljnosti, odnosno slobode u odnosima između sindikata i poslodavaca faktički ne negira mogućnost delovanja i države u ovoj oblasti. Država, kao što je već rečeno, može, a u izvesnim slučajevima to je i nužno, da donosi određene zakonske propise kojima će se regulisati pojedini aspekti radnih, odnosno industrijskih odnosa (razni zakoni o fabrikama u kojima se utvrđuju minimalni, neophodni standardi uslova rada), ili da utvrđuje minimalne iznose nadnica (putem saveta za nadnice u Velikoj Britaniji ili garantovanom minimalnom nadnicom, na primer, u SAD ili Francuskoj) u onim industrijskim granama gde radnici nisu sindikalno organizovani ili sindikati nisu dovoljno jaki da izbore i ovakve minimalne iznose nadnica. Suština ovog značenja dobrovoljnosti je u tome da se i u ovim slučajevima daje apsolutna prednost slobodnom kolektivnom pregovaranju, da sindikati imaju pravo, ukoliko svojom pregovaračkom snagom to mogu, da utvrđuju u procesu pregovaranja sa poslodavcima uslove rada i zaposlenja iznad ovog od strane države utvrđenog minimuma. Država, naime, može i treba da utvrđuje minimalne standarde, ali ne i da propisuje maksimalne iznose, odnosno maksimalne uslove zaposlenja i rada. S politikom dohodaka ovo značenje dobrovoljnosti industrijskih odnosa, kao što će se kasnije videti, doživljava najveći izazov.

Drugi smisao principa dobrovoljnosti, privrženost dobrovoljnom tipu kolektivnog pregovaranja, podrazumeva najpre da se kolektivnim ugovorima u Britaniji ne daje zakonska, odnosno sudska zaštita i, drugo, da se sporovi između poslodavaca i sindikata, bilo da rezultiraju iz

takozvanog „sukoba interesa“ ili „sukoba prava“[3], u principu rešavaju kroz mehanizam dobrovoljnog rešavanja sporova.

Za razliku od nekih drugih zemalja (SR Nemačka, Švedska) gde se primena kolektivnog ugovora može obezbediti sudskim putem, preko redovnih ili specijalnih sudova rada (labour courts), u Velikoj Britaniji kolektivni ugovori, u stvari, ne podrazumevaju čvrstu obavezu strana ugovornica: oni važe sve do onda, odnosno samo do onda dokle postoji saglasnost obeju strana o njihovoj sadržini. S obzirom na ovakav karakter kolektivnih ugovora, stranama je ostavljena dovoljna sloboda da primenu njihovih odredaba prilagođavaju konkretnoj situaciji i promenjenim okolnostima u svakom pojedinom slučaju. Ukoliko bilo sindikat bilo poslodavac izraze neki prigovor oko primene ili interpretacije ugovora, ili izraze nesaglasnost sa daljom njegovom primenom iz bilo kog razloga, kolektivni ugovor prestaje da važi, te se pristupa novim pregovorima za sklapanje novog kolektivnog ugovora. Kolektivni ugovori u Velikoj Britaniji, dakle, nemaju zakonsku, odnosno sudsku zaštitu.

Celokupan mehanizam kolektivnog pregovaranja sa svim svojim fazama — pregovaranje u užem smislu, posredovanje, mirenje, arbitraža — zasniva se na principu saglasnosti obeju strana o pristupanju odgovarajućim fazama u rešavanju sporova: ni jedna strana se ne može naterati da pristupi, na primer, mirenju ili arbitraži. Da li će se pri rešavanju spora pristupiti državnoj arbitraži, nekom trećem, privatnom licu u vidu posredovanja, mirenja ili arbitraže, zavisi isključivo od obostrane volje sindikata i poslodavaca. Strane u sporu nemaju nikakvu obavezu da se obraćaju državnim posredničkim i arbitražnim organima. Isto tako preporuke ovih tela nisu obavezne za strane u sporu: one mogu, ali ne moraju, da ih prihvate. Celokupan sadašnji sistem rešavanja sporova u Velikoj Britaniji zasnovan je na dobrovoljnosti, slobodnoj volji obeju strana industrije. Sistem industrijskih odnosa u Velikoj Britaniji je tako koncipiran da ostavlja malo mesta za rad sudova, advokata i za zakonodavstvo. Sindikati u Britaniji su retko u svojoj dugogodišnjoj istoriji tražili da se za svoja prava izbore ili da već osvojena prava zaštite putem zakona, državne intervencije. „Većina radnika ne želi ništa drugo od zakona do da ih ostavi na miru.“[4]

Treći smisao dobrovoljnosti, koji ima duboke istorijske korene u Britaniji, težnja pregovaračkih strana, posebno sindikata, ka potpunoj autonomiji u pregovaranjima, predstavlja nasleđe daleke prošlosti, koje je upravo zbog toga veoma teško prevazići. Najveći broj sindikata gotovo ljubomorno čuva svoje pravo da samostalno, bez intervencije „sa strane“, bilo da se radi o državi bilo o sopstvenoj nacionalnoj centrali, pregovara

[3] Spor usled sukoba interesa (conflict of interest) je spor kojim u stvari započinje pregovaranje između sindikata i poslodavaca za sklapanje kolektivnog ugovora; spor usled sukoba prava (conflict of right) nastaje oko primene ili interpretacije već sklopljenog kolektivnog ugovora.

[4] K. W. Wedderburn, *The Worker and the Law*, MacGibbon and Kee, London, 1965, str. 11.

sa „svojim“ poslodavcem, što predstavlja jednu od najvećih prepreka ka koordiniranijoj akciji sindikalnog pokreta u celini na planu borbe za nadnice i poboljšanje ostalih uslova rada i zaposlenja. U Britaniji postoji oko 500 posebnih pregovaračkih aranžmana na nivou industrijskih grana samo za manuelne radnike[5], a broj pregovora na lokalnom nivou, u fabrikama, ne može se ni registrovati. Postojanje veoma fragmentisanog kolektivnog pregovaranja predstavlja jednu od najvećih prepreka politici planiranja dohodaka. Svaki pokušaj stvaranja neke nacionalne politike cena i dohodaka neminovno nameće ograničenja ovakvoj slobodi učesnika u kolektivnom pregovaranju. U uslovima postojanja politike dohodaka mesto ovom vidu dobrovoljnosti u odnosima između poslodavaca i sindikata je, kako se izrazio jedan autor, „u kanti za smeće istorije“[6].

Britanski sindikati su morali da prođu kroz dugu i istrajnu borbu za afirmaciju kolektivnog pregovaranja između sindikata i poslodavaca. Iako se računa da je negde u trećoj deceniji ovoga veka konačno utvrđen put i izvojevano pravo za većinu sindikata da reprezentuju svoje članstvo u pregovaranjima sa poslodavcima, čak i danas ima sektora privrede gde kolektivno pregovaranje nije u potpunosti steklo pravo građanstva. Povremeno Kongres tredjuniona još uvek usvaja rezolucije u kojima se poziva ceo sindikalni pokret da „pruži punu podršku sindikatima koji se bore za potpuno priznanje prava na dobrovoljno kolektivno pregovaranje“[7]. Upravo u potpunoj afirmaciji slobodnog i dobrovoljnog kolektivnog pregovaranja tredjunioni su gledali izraz svoje snage. Bezrezervno prihvatanje i nekritička vera u kolektivno pregovaranje dovelo je tredjunione do shvatanja o, kako se jedan autor izrazio, „mitu o dostignuću“[8].

Uvek kada su na bilo koji način i od bilo koje strane (a pre svega od države) činjeni pokušaji da se ugroze izvojevane pozicije dobrovoljnog kolektivnog pregovaranja, sindikati su dizali svoj glas u njegovu odbranu. Sindikati su u izvesnim okolnostima (rat, periodi obnove, privredne teškoće) direktno ili prećutno pristajali na privremeno „žrtvovanje“ određenih aspekata dobrovoljnog kolektivnog pregovaranja. Sindikati nisu bili spremni, međutim, da se na duži rok liše svoga „neprikosnovenog“ prava slobodnog pregovaranja sa poslodavcima. Posle kraha laburističkog eksperimenta sa ograničavanjem nadnica 1951. godine u celoj jednoj deceniji celokupan britanski sindikalni pokret odlučno se suprotstavljao bilo kakvom intervenisanju države u formiranje i raspodelu dohodaka. I Generalni savet i gotovo celokupan sindikalni pokret ustao je u odbranu tradicionalnog slobodnog kolektivnog pregovaranja. Sindikati su se suprotstavljali bilo kakvoj „planskoj“ i „ko-

[5] Royal Commission on Trade Unions and Employers Associations 1965—1968, *Report*, HMSO, London, 1968, Cmnd. 3 623, str. 13.

[6] Allan Flanders, *Collective Bargaining: Prescription for Change*, Faber and Faber, London, 1967, str. 35.

[7] Videti: *Trades Union Congress Report 1957*, str. 464.

[8] V. L. Allen, *Trade Unions in Contemporary Capitalism*, u zborniku: *Socialist Register 1964*, The Merlin Press, London, 1964, str. 163.

ordiniranoj" politici prema nadnicama.[9] Svi vladini pokušaji „obuzdavanja" nadnica pedesetih godina nailazili su na potpun bojkot sindikata, na odlučno suprotstavljanje bilo kakvom obliku ograničavanja nadnica. Generalni savet i Kongres tredjuniona odbacili su vladinu politiku „plafoniranja cena" 1956. godine[10], a osnivanje Saveta za produktivnost, cene i dohotke naišlo je na krajnje hladan prijem među sindikatima. Kongres tredjuniona ustao je u odbranu „slobodnog kolektivnog pregovaranja u ekonomskim uslovima slobodne tržišne privrede"[11]. Kongres je u više navrata potvrđivao svoju „veru i poverenje u principe kolektivnog pregovaranja s pravom tredjuniona da slobodno postavljaju i bore se za izvojevanje zahteva za povećanja nadnica"[12]. Uvođenje takozvane „platne pauze" 1961—1962. godine pojačalo je odbojni stav sindikata prema intervenciji države. Odbacujući „platnu pauzu" i vladinu belu knjigu *Politika dohodaka: sledeći korak,* sindikati su ponovo „potvrdili svoju privrženost slobodi u pregovaranju između poslodavaca i tredjuniona"[13], te su stoga odbili da sudeluju u radu tada osnovane Nacionalne komisije za dohotke, ocenjujući je kao „pokušaj da se sa vrha, izvan industrije, od strane lica koja nisu odgovorna radnim ljudima... nametnu ograničenja, kontrola učesnicima u pregovaranjima"[14]. U isto vreme sindikati su prihvatili da sarađuju u radu Nacionalnog saveta za privredni razvoj; izjašnjavajući se time za plansko planiranje privrede, sindikati su tada odbijali da prihvate da „usmeravanje nadnica" treba da bude njegova integralna komponenta.[15]

Zasedanje Kongresa tredjuniona u oktobru 1964. godine, održano samo desetak dana uoči parlamentarnih izbora na kojima su laburisti odneli pobedu i preuzeli vlast od konzervativaca, predstavlja prekretnicu u stavu sindikata prema politici dohodaka. Iako su i dalje odbacivali planiranje dohodaka „koje ima cilj ograničavanje (samo) nadnica i plata", sindikati su se izjasnili za politiku dohodaka koja „obuhvata sve oblike dohodaka uključujući rentu, interes i profit". Rezolucija usvojena na tom kongresu, međutim, malo je doprinela da se „razjasni konfuzno stanovište TUC"[16]. Izjašnjavajući se za proširenu koncepciju politike dohodaka, Kongres je izrazio svoje uverenje da „pregovaranje između tredjuniona i poslodavaca, zasnovano na snažnoj organizaciji tredjuniona i oslobođeno od arbitrarnog mešanja vlade, predstavlja najefektivniji medijum za poboljšanje životnog standarda i radnih uslova"[17]. Prihva-

[9] Kongresi tredjuniona 1951. i 1952. godine ogromnom većinom glasova su odbacili rezolucije u kojima se plediralo za „razmatranje mogućnosti formulisanja planske politike prema nadnicama" (*TUC Report 1951,* str. 526—531; *TUC Report 1952,* str. 505—509).

[10] Videti: *TUC Report 1956,* str. 264—265.

[11] *TUC Report 1957,* str. 282—284; *TUC Report 1958,* str. 279—281.

[12] *TUC Report 1957,* str. 434.

[13] *TUC Report 1962,* str. 371.

[14] *TUC Report 1963,* str. 391.

[15] *TUC Report 1963,* str. 480—495.

[16] John Corina, *Incomes Policy — Problems and Prospects,* Part I, The Labour Market, Institute for Personnel Management, London, str. 15.

[17] *TUC Report 1964,* str. 446.

tajući intervenciju države u oblasti formiranja dohodaka, sindikati su u isto vreme odbacivali mešanje vlade, zahtevali su takvu politiku dohodaka koja ne bi ugrozila jedno od „osnovnih dostignuća britanskog sindikalnog pokreta — sistem kolektivnog pregovaranja".

Dolaskom na vlast laburista, pokušajima laburističke vlade da formuliše i sprovodi politiku dohodaka i načelnim prihvatanjem od strane većine sindikata laburističke koncepcije planiranja dohodaka u prvoj godini sindikati su još bili u uverenju da politika dohodaka nije inkompatibilna sa konceptom dobrovoljnog i slobodnog kolektivnog pregovaranja. Prihvatajući Zajedničku deklaraciju o produktivnosti, cenama i dohocima i vladine bele knjige *Mašinerija politike cena i dohodaka* od februara i *Politika cena i dohodaka* od aprila 1965. godine, septembarski Kongres tredjuniona te godine je izrazio uverenje da se putem „efektivne politike produktivnosti, cena i dohodaka mogu obezbediti osnovni ciljevi politike (sindikata) — održanje pune zaposlenosti i poboljšanje životnog standarda... uz istovremeno očuvanje neophodne dobrovoljne osnove tredjunionizma i kolektivnog pregovaranja"[18].

Donošenje Zakona o cenama i dohocima 1966. godine i odluka o zamrzavanju nadnica i cena, kao i kasniji tok realizacije statutarne prinudne politike dohodaka delimično su razbili iluzije sindikata o mogućnosti održanja statusa quo kolektivnog pregovaranja u uslovima postojanja i realizacije politike dohodaka. Izričito i direktno mešanje države u proces kolektivnog pregovaranja, posebno zbog toga što je ono za sobom imalo sredstva zakonske prinude, naišlo je na negodovanje velikog broja sindikata. Kongres tredjuniona 1966. godine je ipak „nerado i bez oduševljenja" prihvatio vladinu politiku zbog ozbiljnosti privredne situacije, shvatajući ove mere samo kao privremene, ali se sindikati u celom narednom periodu ni u jednom trenutku nisu odrekli svoje privrženosti dobrovoljnom kolektivnom pregovaranju. Nastavljanje iz godine u godinu prinudne politike dohodaka izazivalo je sve veći otpor sindikata prema vladinoj politici dohodaka, da bi u 1968. i 1969. godini rezultiralo u otvorenom pozivu vladi da ukine sve mere zakonske prinude i uspostavi ranije stanje takozvane dobrovoljne politike dohodaka. Odbacujući direktnu državnu, a pogotovo prinudnu intervenciju, većina sindikata se već 1965. godine, bar načelno, odrekla dela ranije neprikosnovene i ljubomorno čuvane autonomije u kolektivnom pregovaranju, prenoseći izvesna ovlašćenja u formulisanju jedne nacionalne politike nadnica na nacionalnu centralu — Kongres tredjuniona, odnosno na Komitet za politiku dohodaka Generalnog saveta. Mada se sindikalni koncept politike dohodaka koji je usvojen 1965, a razrađen 1967. godine zasniva na principima dobrovoljne notifikacije zahteva za nadnice, a preporuke Komiteta za dohotke imaju samo snagu moralnog ubeđivanja, ovaj korak, bez obzira na stvarne efekte u pravcu realizacije takozvane dobrovoljne politike dohodaka, predstavlja značajno odstupanje od ranije toliko branjenog koncepta potpuno slobodnog kolektivnog pregova-

[18] *TUC Report 1965, Productivity, Prices and Incomes,* Dodatak Izveštaja Generalnog saveta, str. 567.

ranja i potpune autonomije individualnih unija u odnosu na Kongres tredjuniona. Ukidanje Komiteta za politiku dohodaka u februaru 1970. godine predstavljalo je izraz ne samo suprotstavljanja većine sindikata daljem sprovođenju politike dohodaka — statutarne, prinudne ili dobrovoljne sindikalne — već i još uvek velikog otpora većeg broja sindikata prenošenju makar i u ovakvom vidu dela odgovornosti i autonomije individualnih unija na Kongres tredjuniona.

Mada postoje različiti pristupi pojedinih sindikata prema politici dohodaka, koji se kreću od apsolutnog odbacivanja same ideje mešanja države u „neprikosnovenu" oblast aktivnosti sindikata i poslodavaca do (uslovnog) prihvatanja potrebe planiranja dohodaka, ogromna većina sindikata i u prošlosti, a i danas ustaje u odbranu slobodnog, dobrovoljnog kolektivnog pregovaranja, onakvog kakvo je funkcionisalo pre uvođenja politike dohodaka. Slobodno kolektivno pregovaranje za sindikate nije samo „konačan i duboko ukorenjen" cilj, već i „neophodan uslov i suštinski deo demokratskog društva"[19]. Većina sindikata nije voljna da se na duži i trajniji rok liši svoje slobode u procesu kolektivnog pregovaranja čak kada bi ovakvo lišavanje vodilo bržem povećanju realnih dohodaka i životnog standarda radnika.

Razna uveravanja laburističke vlade i njenih organa u prvim godinama koncipiranja i pokušaja realizacije politike dohodaka da ona neće ugroziti suštinske vrednosti, osnovne principe dobrovoljnog, slobodnog kolektivnog pregovaranja, da stvaranje određenih organa za sprovođenje politike dohodaka nije „usmereno da preuzme ulogu i mesto kolektivnog pregovaranja"[20], da vlada nema kao svoju „dugoročnu politiku da razori mehanizam kolektivnog pregovaranja"[21] i slično, u raskoraku su sa stvarnim stanjem i praksom pregovaranja u uslovima planiranja nadnica, odnosno njihovog ograničavanja.

U čemu se sastoje ograničavanja koja razni oblici politike dohodaka nameću kolektivnom pregovaranju? Najpre treba konstatovati da politika usmeravanja dohodaka od strane države menja suštinu i značenje prvog principa dobrovoljnosti, odnosno slobode u odnosima između sindikata i poslodavaca, definisano u prednosti kolektivnog pregovaranja nad statutarnim, od strane države, regulisanjem nadnica i drugih uslova rada i zaposlenja. Već je konstatovano da država u određenim uslovima reguliše pojedine aspekte radnih odnosa, ali samo njihove minimalne uslove, iznad kojih su sindikati i poslodavci slobodni da pregovaraju o stvarnoj ceni radne snage. Osnovni smisao politike dohodaka je upravo u postavljanju gornje, maksimalne granice do koje se može kretati „sloboda" učesnika u pregovaranju. Svi vladini dokumenti u kojima su

[19] Derek Robinson, *Non-Wage, Incomes and Prices Policy, Trade Union Policu and Experience*, OECD, Paris, 1966, str. 22.

[20] Džordž Braun, tadašnji ministar za privredu, u govoru na Konferenciji izvršnih odbora sindikata učlanjenih u Kongres tredjuniona u aprilu 1965. godine (*Trades Union Congress, Productivity, Prices and Incomes, Report of a Conference*, op. cit., str. 27).

[21] Harold Vilson, tadašnji britanski premijer, u govoru na zasedanju Kongresa tredjuniona u septembru 1966. (*TUC Report 1966*, str. 398).

utvrđivani kriterijumi za sprovođenje politike dohodaka predviđali su određene opšte norme, bilo u vidu prosečnog povećanja dohodaka iz radnih odnosa bilo u vidu plafoniranja njihovog kretanja. U svim belim knjigama predviđeni su i izuzeci od opšte norme, kao što su povećanja koja rezultiraju iz porasta produktivnosti iznad prosečne produktivnosti rada, zatim povećanja za nisko plaćene radnike, izuzetna povećanja potrebna radi privlačenja ili zadržavanja potrebne radne snage i slično. I tada se, međutim, mogu postaviti granice za ovakva izuzetna povećanja; u prvom slučaju to je, na primer, konkretno povećanje produktivnosti u datoj industriji ili preduzeću, a u drugim slučajevima moguće je postaviti čvrsto nedefinisane kriterijume („u krajnje izuzetnim slučajevima", „samo u cilju korekcije velikih anomalija u nivou primanja za srodne poslove") ili utvrđivanjem norme-izuzetak. U uslovima ograničavanja kretanja nadnica i plata do visine norme (opšte ili izuzetne) kolektivno pregovaranje između sindikata i poslodavaca se svodi na raspodelu među različitim kategorijama radnika onog dela nacionalnog bogatstva koji je već unapred od nekog trećeg, od države, „dodeljen". Takvo „slobodno" kolektivno pregovaranje podseća na poznatu izjavu američkog magnata automobilske industrije Henrija Forda: „Svako može da kupi Fordova kola bilo koje boje da želi — pod uslovom da uzme crna."

Druga dva ograničenja kolektivnom pregovaranju sastoje se u obavezi sindikata o notifikaciji određenih zahteva za povećanje nadnica („u slučajevima kada vlada smatra da postoji potreba") Nacionalnom odboru za cene i dohotke i u pravu vlade da u određenim slučajevima odgodi, anulira sprovođenje povećanja nadnica, odnosno drugih uslova rada i zaposlenja, uvedenom novembra 1965. godine belom knjigom *Politika cena i dohodaka: sistem „prethodnog upozorenja"*[22], kasnije Zakonom o cenama i dohocima, kao i drugim dokumentima postavljenim na još rigoroznìju osnovu. Time se država direktno umešala u sistem utvrđivanja nadnica i drugih uslova rada i zaposlenja, a i u sam proces realizacije kolektivnog pregovaranja.

Postoje značajne razlike u stepenu ograničavanja kolektivnog pregovaranja u zavisnosti od vrste politike dohodaka. Najpre treba razmotriti situaciju kada vlada nastoji da politiku dohodaka sprovodi bez zakonske prinude, bez određenih sankcija protiv „prekršitelja" normi za povećanja nadnica i drugih uslova rada i zaposlenja. Bez obzira na stvarne efekte takozvane dobrovoljne politike dohodaka, koji su u većini slučajeva, kao što je već pokazano, bili veoma ograničeni, utvrđivanje normi u vidu preporuka koje nisu obavezne za učesnike u pregovaranju ipak ograničava punu slobodu samostalnog odlučivanja sindikata i poslodavaca o visini nadnica i drugih uslova. U svojoj prvoj fazi (dobrovoljne) politike dohodaka do sredine 1966. godine vlada se, izjašnjavajući se za dobrovoljan pristup, ni tada nije u potpunosti odrekla mogućnosti primene i zakonske prinude za obezbeđenje postavljenih

[22] *Prices and Incomes Policy: An 'Early Warning' System,* HMSO, London, novembar 1965, Cmnd. 2 808.

ciljeva politike dohodaka. U svojim dokumentima vlada je uvek naglašavala da će u slučaju neuspeha dobrovoljne politike dohodaka pristupiti njenom prinudnom sprovođenju. Ova „pretnja" vlade može da utiče na sindikate da u pregovaranjima sa poslodavcima ne istupaju sa istom onom slobodom u postavljanju zahteva kao u uslovima nepostojanja politike dohodaka i da se bar za određeno vreme, pod uslovom ostvarenja određenih pretpostavki, kao što su uspešnije obuzdavanje kretanja cena ili nastojanja da se sprovodi ograničenje i dohodaka „druge strane", pridržavaju ovih preporuka.

Princip dobrovoljnosti i slobode u kolektivnom pregovaranju su daleko više ugroženi kada vlada pristupi prinudnoj politici dohodaka. Vlada je u julu 1966. godine donošenjem Zakona o cenama i dohocima dala državnim organima široka ovlašćenja intervencije u oblasti utvrđivanja dohodaka (i cena). Ranije utvrđen sistem notifikacije zahteva i prava vlade o odlaganju određenih povećanja nadnica i primanja radnika dobio je zakonsku zaštitu, odnosno prinudni karakter. Zakonom su, naime, bile predviđene rigorozne sankcije (novčane, koje su se u slučaju neispunjenja mogle pretvoriti i u zatvor) protiv prekršitelja obaveza zapisanih u Zakonu.[23] Prelaskom na prinudnu politiku dohodaka sloboda učesnika u pregovaranju je statutarnim putem ograničena na pregovaranje u okvirima utvrđenim od strane države.

U najekstremnijem slučaju „politike dohodaka", kada se primeni mera potpunog ili delimičnog (za određenu kategoriju radnika i službenika) zamrzavanja nadnica i plata, dobrovoljno i slobodno kolektivno pregovaranje doživljava punu degradaciju. Laburistička vlada je, koristeći se ovlašćenjima iz IV dela Zakona o cenama i dohocima iz jula 1966. godine, proglasila zamrzavanje dohodaka (i cena) do kraja 1966. godine.[24] Zamrzavanje se odnosilo ne samo na sva primanja radnika i službenika, već i na skraćenja radnog vremena, i to ne samo za buduća pregovaranja, nego i za već ugovorena povećanja nadnica i drugih uslova zaposlenja i rada koja nisu stupila na snagu do 20 jula. U ovakvim uslovima „sloboda" učesnika u pregovaranjima svedena je na nulu: tada u stvari kolektivnog pregovaranja i nema. Mehanizam politike dohodaka, dakle, u uslovima ograničavanja kretanja dohodaka, postavljajući gornju, maksimalnu granicu povećanja primanja, drastično sužava manevarski prostor učesnicima u pregovaranjima, prvi smisao dobrovoljnosti industrijskih odnosa pretvara u njegovu suprotnost: kolektivno pregovaranje je podređeno statutarnom, od strane države utvrđivanju kretanja dohodaka. U uslovima zamrzavanja nadnica slobodno kolektivno pregovaranje prestaje da postoji. Politika dohodaka u oba slučaja bitno sužava mogućnosti sindikata, ograničava ih u njihovoj osnovnoj funkciji borbe za poboljšanje materijalnih i radnih uslova radničke klase.

---

[23] *Prices and Incomes Act, 1966,* HMSO, London, 1966, paras. 11 (5), 16 (3), 16 (4), 16 (5).

[24] Ibid., paras. 25—33.

Drugi problem koji se javlja uvođenjem politike dohodaka, koji ima direktnog uticaja na drugi smisao principa dobrovoljnosti kolektivnog pregovaranja, jeste u tome kakve reperkusije ima politika dohodaka na prevazilaženje sporova između sindikata i poslodavaca u toku procesa pregovaranja, odnosno kakav položaj u ovakvim uslovima imaju institucije posredovanja, mirenja i arbitraže, i da li se i u kojoj meri modifikuje dobrovoljni, nelegalistički tip kolektivnog pregovaranja.

U slučajevima sporova oko nadnica i drugih uslova rada i zaposlenja predstavnici sindikata i poslodavaca mogu se sporazumeti da spor iznesu pred treća lica, koja u zavisnosti od poverene im uloge nastoje da nađu kompromis. Pri posredovanju i mirenju treća lica nastoje da ubeđivanjem približe stavove strana u sporu, a u slučaju arbitraže arbitar (državni organ ili privatno lice) donosi odluku o sporu. U Velikoj Britaniji, kao što je već rečeno, ne postoji obaveza da se pristupi bilo kom od ovih metoda rešavanja sporova niti su sugestije posrednika ili odluke arbitara obavezne za strane u sporu.

Iz činjenice da je sistem rešavanja sporova u Velikoj Britaniji zasnovan na principu pune dobrovoljnosti proizlazi i princip da sva ova tela za posredovanje, mirenje i arbitražu treba da budu nezavisna; čak i ona koja osniva država ne bi smela da budu pod kontrolom i uticajem države. Vlada i njeni organi u principu ne mogu da nameću ovim telima za rešavanje sporova okvire u kojima bi njihove odluke trebalo da se kreću, mada je takvih pokušaja bilo. U nastojanju da nađu kompromis ova tela se rukovode time da posredovanje, mirenje i dobrovoljna arbitraža mogu da funkcionišu samo uz pristanak obeju strana, da njihove preporuke i odluke nisu zakonom ili na neki drugi način obavezne za strane u sporu. U ovakvim uslovima uloga arbitraža i drugih tela za rešavanje sporova nije da „dele pravdu". Posao posrednika i arbitara svodi se na to da nađu rešenje koje će biti prihvatljivo za obe strane, a ne da nametnu (jer to ne mogu) rešenje koje se njima čini „pravednim". Preporuke, odnosno odluke ovih tela moraju da zadovolje obe strane pošto i samo jedna strana, ukoliko nije zadovoljna, može da odbaci rešenje, a ona može ubuduće da odbije da podnosi sporove telima i licima čijim radom nije bila zadovoljna u prošlosti. Odluke arbitraža moraju da budu zasnovane na realističkoj proceni stavova i snage obeju strana: one će (kao i sami kolektivni ugovori) biti povoljnije za radnike kada su snaga sindikata i njihove trenutne pozicije jače od pozicija poslodavaca i vice versa. Može se, dakle, reći da je osnovni princip koga su se u dosadašnjoj praksi pridržavali arbitražni i drugi organi za rešavanje sporova — vođenje računa o balansu snaga između strana u sporu: razrešavanje razlika sprovodi se nalaženjem kompromisa zasnovanog na ovom principu. Odluke arbitraža treba da izražavaju konkretnu industrijsku situaciju, a ne lična mišljenja, osećanje „pravednosti", niti neke apstraktne opšte, javne, nacionalne interese.

Uvođenje i sprovođenje politike dohodaka dovodi do suštinske izmene u sistemu rešavanja sporova. Ovakav sistem dobrovoljne arbitraže

„predstavlja prepreku svakoj nacionalnoj politici nadnica“[25]. Svi dosadašnji pokušaji sprovođenja politike nadnica ili politike dohodaka neminovno su dovodili do ograničavanja ovako koncipiranog sistema za rešavanje sporova. U „normalnim“ uslovima delovanja odluke arbitraža ne moraju da predstavljaju ili reflektuju takozvane nacionalne interese.[26] Već prvi pokušaj sprovođenja politike nadnica, laburistički eksperiment se ograničavanjem nadnica 1948—1950. godine, nagovestio je odstupanje od ovoga principa. Vlada je tada upozorila sve učesnike u procesu pregovaranja i donošenja odluka, uključujući i arbitražna tela, da imaju u vidu proklamovane principe ograničavanja nadnica i da ne odstupaju od njih. U pokušaju obuzdavanja inflacije 1953. godine vlada je direktno uticala na arbitražna tela da donose odluke „u skladu sa nacionalnim interesima“. Mada je konzervativna vlada u svom pokušaju formulisanja politike dohodaka 1962. godine javno proklamovala da „arbitraža može efikasno da deluje samo ako arbitri ostanu potpuno nezavisni u donošenju svojih odluka“[27], u toku takozvane platne pauze 1961—1962. godine vlada je u svojstvu poslodavca upravo tada pokušala da onemogući probijanje ograničenja kretanja plata baš preko arbitraža. Izvesne odluke Arbitražnog suda za javne službe i Industrijskog suda vlada je „privremeno obustavila“ sve dok platna pauza nije bila ukinuta u aprilu 1962. godine, pošto „nisu bile u skladu sa nacionalnim interesom“[28].

U Zajedničkoj deklaraciji o produktivnosti, cenama i dohocima iz decembra 1964. godine, kao i u svim vladinim belim knjigama u periodu sprovođenja takozvane dobrovoljne politike dohodaka, laburistička vlada nije direktno regulisala odnos prema arbitražnim i drugim telima za rešavanje sporova između sindikata i poslodavaca u toku procesa kolektivnog pregovaranja. Upravo zbog toga je Nacionalni odbor za cene i dohotke u svom prvom opštem izveštaju pokrenuo pitanje interpretacije duha, odnosno smisla odredaba vladinih belih knjiga. Imajući kao osnovni cilj da kretanja dohodaka uskladi sa određenim proklamovanim kriterijumima, politika dohodaka ne može da ostavi izvan ovih okvira bilo koji oblik utvrđivanja dohodaka. Stoga je Nacionalni odbor za cene i dohotke došao do zaključka, „tumačeći smisao Zajedničke deklaracije i iz nje proizašlih belih knjiga“, da politika dohodaka „obavezuje sve koji se bave određivanjem nadnica i plata da uzimaju u obzir ciljeve sadržane u ovim dokumentima, pošto se ovi ciljevi ne mogu ostvariti ukoliko se važna tela koja utvrđuju nadnice ne smatraju njima obaveznim“[29]. Odbor je sugerirao arbitražnim telima da pri donošenju odluka u sporovima vode računa o kriterijumima zabeleženim u belim knjigama.

---

[25] John Corina, *Incomes Policy — Problems and Prospects*, Part The Labour Market, op. cit., str. 27.

[26] *Statement on Personal Incomes, Costs and Prices*, HMSO, London, februar 1948, Cmnd. 7 321, para. 9.

[27] *Incomes Policy: The Next Step*, HMSO, London, februar 1962, Cmnd. 1 626, para. 11.

[28] „The Times“, 11. avgust 1961.

[29] National Board for Prices and Incomes, *General Report, April 1965 to July 1966*, HMSO, London, Cmnd. 3 087, avgust 1966, paras. 84—86.

Dilema oko odnosa arbitražnih tela prema politici dohodaka je, međutim, uvođenjem prinudne politike dohodaka u julu 1966. godine skinuta s dnevnog reda. U beloj knjizi *Mirovanje cena i dohodaka* izričito je bilo rečeno da će „odluke arbitraža, kao i svi dobrovoljno utvrđeni sporazumi, biti podvrgnuti u periodu zamrzavanja i oštrih ograničenja istim zahtevima“[30]. Drugim rečima, pri donošenju odluka arbitražna tela su obavezna da se pridržavaju svih kriterijuma belih knjiga, a te odluke, kao i svi zahtevi za povećanje nadnica i sporazumi između sindikata i poslodavaca, mogu da potpadnu pod obavezu notifikacije ili da njihovo sprovođenje u život bude odloženo. Izveštaj Kraljevske komisije o tredjunionima i poslodavačkim organizacijama pitanje odnosa politike dohodaka prema sistemu arbitraže tretira upravo na ovakav način: „Sprovođenje politike dohodaka biće osujećeno ukoliko arbitri donose, ili se čak osećaju obaveznim da donose, odluke koje nisu u skladu sa politikom dohodaka. Vlada ima ovlašćenje da bilo koju odluku arbitraže podnosi na uvid Nacionalnom odboru za cene i dohotke; ali broj ovakvih zahteva koje je Odbor u mogućnosti da razmatra je ograničen, a ukoliko zahtevi za uvid u arbitražne odluke budu učestali, to će neminovno da potkopa autoritet arbitraže. Zbog toga je potrebno da se omogući da politika dohodaka ima direktan efekat na donošenje odluka arbitraža.“ U tom cilju ovaj izveštaj preporučuje donošenje zakonskih odredaba koje će „sve arbitre obavezivati da imaju u vidu politiku dohodaka kada donose svoje odluke“[31].

Uvođenje politike dohodaka ima, dakle, iste reperkusije na proces „dobrovoljnog“ rešavanja sporova između sindikata i poslodavaca kao i na sam proces kolektivnog pregovaranja u užem smislu. Uvođenje određenih normi za povećanje dohodaka ograničava u istoj meri i manevarski prostor arbitražnih tela. U periodima zamrzavanja nadnica i plata kada se zakonskom prinudom eliminišu sporovi, arbitražna i druga slična tela „ostaju bez posla“. Osnovni principi, odnosno kriterijumi na kojima arbitražna tela zasnivaju svoje odluke gube od značaja. Opšteprihvaćeno, nepisano pravilo da arbitri nisu pozvani da u svojim razmatranjima spora vode računa o takozvanim opštim, javnim, nacionalnim interesima pretvara se u svoju suprotnost: jedan od osnovnih, ako ne i osnovni princip u odlučivanju arbitraža postaju upravo ti interesi. Princip dobrovoljnosti, shvaćen kao mogućnost da jedna strana ne prihvati odluku arbitraže ukoliko nije njom zadovoljna, takođe dolazi pod udar. Ukoliko vlada želi da obezbedi sprovođenje politike dohodaka, ona mora da obezbedi „uklapanje“ arbitražnih rešenja u okvire postavljenih normi, kroz kontrolu odluka arbitraža i odbacivanje ili reviziju onih koje se kose sa „nacionalnim interesima“. Time se u stvari indirektno ukida puna dobrovoljna i uvodi modifikovana obavezna arbitraža. Politika dohodaka ne mora nužno da vodi uvođenju obavezne arbitraže u punom

[30] *Prices and Incomes Standstill, July 1966*, HMSO, London, 1966, Cmnd. 3 073, para. 27.

[31] Royal Commission on Trade Unions and Employers' Associations 1965—1968, *Report, June 1968*, HMSO, London, 1966, Cmnd. 3 623, paras. 284—285.

smislu reči: strane u sporu ne bi morale obavezno da se obraćaju arbitražnim telima za rešavanje sporova niti bi štrajkovi morali zakonom da budu zabranjeni, što implicira obavezna arbitraža u punom smislu reči. Postavljanje granica za povećanje dohodaka ostavilo bi mogućnost funkcionisanja dobrovoljne arbitraže sve dok se rešenja kreću u okvirima „nacionalnih interesa“, to jest u okvirima politike dohodaka. Arbitražna tela su, međutim, obavezna da se pridržavaju postavljenih normi, to jest da u svom odlučivanju ne prelaze ovu granicu. Sindikati i poslodavci su isto tako „slobodni“ da ne prihvate odluke arbitražnih tela ukoliko se one kreću ispod granice postavljene od strane vlade. Obaveza pridržavanja normi u odlučivanju arbitraža indirektno bi obavezivala i strane u sporu da se „prilagode“ politici dohodaka. Prognoze Barbare Vuton (u studiji objavljenoj još 1955. godine) da svaka politika usmeravanja kretanja nadnica mora da izmeni suštinski položaj arbitražnih tela, da arbitražni sudovi neće moći da deluju bez određenih putokaza i instrukcija od strane vlade[32], više ne zvuče toliko jeretički; u drugoj polovini šeste decenije one su postale stvarnost. Ono što je rečeno za arbitražu u istoj meri odnosi se i na druge metode rešavanja sporova, posredovanje i mirenje; u uslovima sprovođenja politike dohodaka i ovi metodi doživljavaju iste transformacije.

Kolektivni ugovori u Velikoj Britaniji u principu nemaju zakonsku zaštitu, odnosno njihovo sprovođenje ne može se obezbediti preko suda, kao što je slučaj sa drugim, građanskopravnim ugovorima. Kolektivni ugovori isto tako se ne sklapaju, u većini slučajeva, na određeno vreme, već bilo koja strana može u bilo kom trenutku da podnošenjem novih zahteva, odnosno uslova inicira pregovaranje za sklapanje novog ugovora, čime stari ugovor prestaje da važi. Doduše, sindikat i poslodavci se mogu sporazumeti da određenom ugovoru obezbede sudsku zaštitu, kao i da sklapaju ugovore na određeno vreme, najčešće na godinu ili dve. U tom slučaju se ne mogu postavljati novi zahtevi sve do isteka važnosti ugovora. U Britaniji je ovakva praksaređa. Uvođenjem politike dohodaka pojavljuju se sve češći zahtevi da i u ovoj oblasti dođe do promene. Predlozi koji su bili usmereni u pravcu davanja zakonske zaštite kolektivnim ugovorima i s tim u vezi utvrđivanje ugovora na određeni rok argumentovani su tezom da bi ovakvo rešenje pružilo stabilnost industrijskim odnosima neophodno potrebnu za uspešnu realizaciju politike dohodaka. Stalna neizvesnost oko trajanja kolektivnih ugovora umanjuje mogućnost planiranja kretanja dohodaka. S druge strane, to bi smanjilo broj štrajkova jer bi štrajkovi u toku trajanja kolektivnog ugovora bili zabranjeni, kao što je slučaj u SR Nemačkoj, pošto bi predstavljali kršenje ugovora.

Izveštaj Kraljevske komisije o tredjunionima i poslodavačkim organizacijama iz 1968. godine, a kasnije i vladina bela knjiga *Umesto sukoba,* opredelili su se protiv uvođenja zakonske, odnosno sudske zaštite kolektivnih ugovora. Kao osnovni razlog protiv uvođenja sistema

[32] Barbara Wooton, *The Social Foundations of Wage Policy,* George Allen and Unwin Ltd, London, 1962. (prvo izdanje 1955), str. 170.

obavezne sudske zaštite kolektivnih ugovora izneto je da je postojeći sistem kolektivnog pregovaranja, sa svojom vertikalnom i horizontalnom fragmentarnošću, neadekvatan, da procedura za rešavanje sporova nije dovoljno obuhvatna i efikasna i da je spora. Isto tako, činjenica je da ogromna većina poslodavaca i sindikata, koji već sada mogu sami da kolektivnom ugovoru daju legalnu zaštitu, to ne čine, te se ne može očekivati da bi sankcije mogle da se nametnu bez aktivne participacije obeju strana.[33] Prihvatajući ove argumente, vlada je u beloj knjizi *Umesto sukoba* odbacila ideju o obaveznoj sudskoj zaštiti kolektivnih ugovora.[34] S druge strane, vlada je u svojim belim knjigama o politici dohodaka, nastojeći da osigura stabilnost trajanja kolektivnih ugovora, odnosno da ograniči potpunu neizvesnost oko njihovog trajanja, ograničila mogućnost postavljanja novih zahteva do isteka određenog roka od sklapanja prethodnih ugovora. Vlada je, naime, sredinom 1967. godine, po isteku perioda oštrih ograničenja, „u cilju izbegavanja negativnih ekonomskih posledica skraćivanja intervala između dva ostvarena povećanja", postavila ograničenje u minimalnom trajanju kolektivnog ugovora: „Ubuduće dvanaest meseci smatraće se kao minimalni period u kome će moći da se ostvare nova povećanja za bilo koju grupu radnika."[35] Ova klauluza obnovljena je i za period delovanja politike dohodaka u 1968. i 1969. godini.[36]

Zakonska osnova prava na štrajk u Velikoj Britaniji se danas zasniva na odredbama Zakona o zaveri i zaštiti imovine iz 1875. godine i Zakona o radnim sporovima iz 1906. godine.[37] U tim zakonima regulisano pravo na štrajk je kasnije u nekoliko navrata bilo ograničavano (u toku oba svetska rata, zatim Zakonom o tredjunionima i radnim sporovima iz 1927, pa Uredbom o uslovima zaposlenja i nacionalnoj arbitraži iz 1940. godine), ali su Uredbom o industrijskim sporovima iz 1951. godine[38]

---

[33] Royal Commission on Trade Unions and Employers' Associations, *Report*, op. cit., paras. 500—519.

[34] *In Place of Strife — A Policy for Industrial Relations*, January 1969, HMSO, London, 1969, Cmnd. 3 888, paras. 42—46.

[35] *Prices and Incomes Policy after 30th June 1967*, March 1967, HMSO, London, 1967, Cmnd. 3 235, para. 24(i).

[36] *Productivity, Prices and Incomes Policy in 1968 and 1969*, April 1968, HMSO, London, 1968, Cmnd. 3 590, para. 42.

[37] The Conspiracy and Protection of Property Act, 1875; Trade Disputes Act, 1906. (detaljnije o ovome videti u: Norman Citrine, *Trade Union Law*, Stevens and Sons, Ltd, London, 1960, posebno str. 403—515).

[38] U toku prvog svetskog rata Zakonom o proizvodnji oružja iz 1915. godine (Munition of War Act, 1915) uvedena je obavezna arbitraža i zabranjeni štrajkovi u svim industrijama koje su proizvodile za ratne potrebe; po završetku rata ova zabrana je ukinuta. Posle neuspelog generalnog štrajka 1926. godine i velike antiradničke i antisindikalne ofanzive tadašnje vlade i poslodavaca, Parlament je 1927. godine doneo Zakon o tredjunionima o radnim sporovima (Trade Disputes and Trade Union Act, 1927), kojim su bili zabranjeni generalni štrajkovi, štrajkovi s političkim ciljevima i štrajkovi solidarnosti; ukinuto je bilo i pravo štrajkača da sprečavaju štrajkbrehere da idu na

sva ova ograničenja bila ukinuta i ponovo je uspostavljeno stanje regulisano ovim dvama zakonima. Po ovim zakonima opšte pravo na štrajk je zagarantovano i ne podleže građanskoj i krivičnoj odgovornosti. Krivično se može odgovarati samo u onim slučajevima kada deliktna radnja predstavlja kršenje opštih krivičnih normi. Pravo na štrajk je uskraćeno jedino radnicima zaposlenim u preduzećima za snabdevanje gasom i vodom, za snabdevanje električnom energijom i u trgovačkoj mornarici.[39] Štrajkovi u državnim javnim službama nisu zabranjeni, ali se smatraju disciplinskim prekršajem. Izuzetno na osnovu Zakona o vanrednim ovlašćenjima vladi je dato pravo da posle kraljevske proklamacije o vanrednom stanju donosi propise sa zakonskom snagom o regulisanju snabdevanja i distribucije hrane, vode, goriva, električne energije i drugih potreba nužnih za održavanje transportnih službi i javne bezbednosti.[40]

Posle drugog svetskog rata vođene su u nekoliko navrata čitave kampanje da se ograniči ovako relativno široko pravo na štrajk. Kada je krajem pedesetih godina počeo da raste broj takozvanih divljih, nezvaničnih štrajkova, štrajkova pokrenutih obično na lokalnom nivou, u fabrikama od strane radničkih poverenika, šop stjuarta, a koji nemaju zvaničnu podršku rukovodstva tredjuniona, pojavili su se zahtevi od strane nekih poslodavaca da Parlament donese zakonske propise kojima bi se ograničila delatnost šop stjuarta i uvele restrikcije prava korišćenja štrajkačke akcije. U nekim predlozima se tražilo da svaka inicijativa za pokretanje štrajka mora da bude podneta na glasanje i odobrenje članstvu tredjuniona, da se zabrane svi nezvanični štrajkovi, pa čak i da se zabrane svi štrajkovi i da se u slučajevima kršenja zabrane prekršioci podvrgnu krivičnim sankcijama.[41] Odlučan otpor tredjuniona ovakvim idejama naveo je tadašnju konzervativnu vladu da odustane od sličnih koraka koji bi ugrozili dobre odnose i dotadašnju saradnju između tredjuniona i države.

Sa prvim inicijativama u pravcu stvaranja politike dohodaka ponovo su se javili glasovi koji su tražili ograničenje prava na štrajk. Uspešna

---

posao. Uredbom o uslovima zaposlenja i nacionalnoj arbitraži iz 1940. godine (The Conditions of Employment and National Arbitration Order, 1940) bili su zabranjeni svi štrajkovi i lokauti, osim u slučajevima kada ministar rada propusti da u roku od tri nedelje preduzme odgovarajuće akcije za rešenje spora između sindikata i poslodavaca. Zakon iz 1927. godine bio je na snazi do 1946. godine, kada je uspostavljeno stanje pre 1927. godine, ali je privremeno, uz saglasnost sindikata i poslodavaca, ostala na snazi odredba Uredbe iz 1940. godine sve do 1951. godine, kada su u potpunosti ukinuta sva ova ograničenja prava na štrajk.

[39] Merchant Shipping Act, 1894.

[40] Emergency Powers Act, 1920.

[41] Videti seriju članaka londonskog lista „The Economist“ (8. II 1958, 15. II 1958. i 22. II 1958), zatim plan Udruženja konzervativnih advokata („The Economist“, 14. VI 1958), izjavu Colina Andersena, tadašnjeg predsednika Britanske konfederacije poslodavaca („The Times“, 17. II 1958). Slični predlozi za donošenje zakonskih akata kojima bi se ograničila delatnost i prava tredjuniona pojavili su se i na konferencijama Konzervativne i Liberalne partije.

realizacija politike dohodaka povezivana je sa obuzdavanjem, umanjenjem, ako već ne i sa potpunim eliminisanjem štrajkačke aktivnosti. U jednoj studiji o politici dohodaka dva istaknuta fabijanska teoretičara su još 1963. godine jasno ukazala na pravi smisao politike dohodaka u odnosu na pravo na štrajk: „Prihvatanje politike dohodaka imaće, takođe, implikacija na pravo na štrajk. Sasvim je jasno da, ukoliko se želi da se ona uspešno sprovodi, takva politika mora da bude oslobođena stalne pretnje štrajkom od strane nezadovoljnog sindikata.“[42] Londonski „Economist“ je na isti način nešto kasnije ukazao da će „cena za obezbeđenje (sprovođenja) politike dohodaka u Britaniji biti spremnost da se odustane od štrajkovanja“[43]. Interesantno je bilo mišljenje jednog poznatog ekonomiste koji je uoči parlamentarnih izbora 1964. godine preporučivao da se pruži poverenje laburistima pošto je verovatnije da bi laburisti uspešnije nego konzervativci mogli da sprovode politiku dohodaka. Obrazlažući ovu svoju tezu, on je istakao: „Jedan od najjačih ekonomskih argumenata u prilog laburističke vlade je da... bi ona bila spremnija da se upusti u bitku sa tredjunionima.“[44] Pokazalo se da je drugi deo njegove pretpostavke bio tačan. Laburistička vlada je radi obezbeđenja uspešne realizacije svoje koncepcije politike dohodaka bila spremna da se sukobi sa svojim sopstvenim sindikalnim pokretom, pa čak i da preduzme korake ka ograničavanju prava na štrajk.

„Usklađenje“ pitanja prava na štrajk sa potrebama sprovođenja politike dohodaka odvijalo se u toku pet godina laburističke vladavine na dva uporedna koloseka. Prvo, u pripremama za donošenje novog zakona o industrijskim odnosima iznet je niz predloga, sugestija Kraljevskoj komisiji za tredjunione i poslodavačke organizacije; iz svih tih predloga proistekle su u suštini dve različite koncepcije o rešavanju pitanja štrajkačke aktivnosti, izražene u Izveštaju kraljevske komisije i u vladinoj beloj knjizi *Umesto sukoba*. Drugo, vlada je u toku sprovođenja politike dohodaka donošenjem Zakona o cenama i dohocima 1966. godine uvela izvesna ograničenja prava na štrajk direktno povezana sa realizacijom politike dohodaka.

U centru svih razmatranja pitanja prava na štrajk u toku višegodišnjih priprema za donošenje Zakona o industrijskim odnosima bili su nezvanični štrajkovi, koji usled svoje učestalosti predstavljaju u Britaniji daleko veću prepreku realizaciji politike dohodaka nego zvanični štrajkovi. Prema procenama Ministarstva rada iznetim u pismenom svedočenju Kraljevskoj komisiji, u periodu 1960. do 1964. godine blizu 95% svih štrajkova u Velikoj Britaniji bili su nezvanični, a blizu 60% od ukupno izgubljenih dana usled štrajkova otpada na nezvanične štrajkove.[45] Prema tome, ukoliko štrajkovi predstavljaju pretnju i opasnost

[42] Michael Stewart and Rex Winsbery, *An Incomes Policy for Labour*, The Fabian Tract 350, oktobar 1963, str. 18.

[43] „The Economist“, 5. VI 1965.

[44] S. Brittan, *The Treasury under the Tories, 1951—1964*, Harmondsworth, 1965, str. 276.

[45] Royal Commission on Trade Unions and Employers' Associations, *Written Evidence of the Ministry of Labour*, HMSO, London, 1965, para. 127.

za uspešno sprovođenje politike dohodaka, neophodno je pre svega „obuzdati" nezvanične štrajkove.

Mnogi predlozi koji su dolazili sa poslodavačke strane bili su usmereni u pravcu ograničavanja ili čak zabrane nezvaničnih štrajkova. Tako je Poslodavačka federacija u mašinskoj industriji sugerirala da se učesnici nezvaničnih štrajkova novčano kažnjavaju za svaki dan sudelovanja u štrajku[46], a poslodavci u motornoj industriji da se svi nezvanični štrajkovi proglase ilegalnim.[47] U svom manifestu za parlamentarne izbore 1966. godine Konzervativna partija je, predlažući da izvesni tipovi kolektivnih ugovora, posebno oni koji se odnose na proceduru rešavanja sporova, dobiju legalnu, sudsku zaštitu, sugerirala i stvaranje „novog i snažnog Registra tredjuniona i poslodavačkih organizacija". Samo registrovani tredjunioni bi, po ovoj zamisli, imali pravo da vode štrajkačke akcije, a svako pokretanje nezvaničnih štrajkova, van priznate procedure, predstavljalo bi kršenje ugovornih obaveza, te bi se učesnici u takvim štrajkovima mogli pozivati na odgovornost zbog nastale štete.[48] Predsednik Upravnog odbora Britanskih železnica u svom svedočenju pred Kraljevskom komisijom predlagao je da se učesnicima u nezvaničnim štrajkovima uskrate neke materijalne pogodnosti kao što su primanja u toku bolesti, naknade za transportne troškove i slično, zatim da je neophodno da sindikati preuzmu odgovornost „disciplinovanja radnika koji učestvuju u nezvaničnim akcijama"[49].

U vezi sa zvaničnim štrajkovima bilo je predloga da se Ministarstvu rada da ovlašćenje da u slučajevima većih štrajkova i lokauta koji mogu da prouzrokuju „teške nacionalne gubitke ili široke posledice po javno zdravlje i sigurnost" zabrani za određeni period nastavljanje štrajka ili lokauta, u kome bi se nastavili pregovori.[50] Predlagano je, takođe, da se sindikati obavežu da pre pokretanja štrajka dobiju podršku članstva putem tajnog glasanja svih članova.[51]

Izveštaj Kraljevske komisije nije, međutim, išao na predlaganje nekih konkretnih mera usmerenih ka smanjenju broja štrajkova niti je pošao putem neposrednog ograničavanja prava na štrajk. Sve iznete sugestije u pravcu ograničavanja prava na štrajk je odbacio bilo zbog toga što se smatralo da su u suprotnosti sa postojećim konceptima industrijskih odnosa u Velikoj Britaniji bilo zbog toga što „sredstva ne bi postigla željene ciljeve". Osnovne preporuke odnosile su se ne na „lečenje posledica (štrajkova), već na otklanjanje uzroka", na reformisanje kolektivnog pregovaranja, na prilagođavanje novim uslovima neade-

---

46 „The Times", 25. I 1965.

47 „The Guardian", 16. II 1966.

48 Putting Britain Right Ahead, konzervativni izborni manifest 1966. („The Times", 7. X 1965).

49 „The Times", 5. I 1966.

50 Predlog Društva konzervativnih advokata iznet Kraljevskoj komisiji (Royal Commission od Trade Unions and Employers' Associations, *Report*, op. cit., para. 419).

51 Ibid., para. 426.

kvatnog vođenja industrijskih odnosa na nivou fabrika i kompanija, na poboljšanje postojećeg sistema za rešavanje sporova mirnim putem.[52]

Bela knjiga *Umesto sukoba*, koja je trebalo da predstavlja osnovu za donošenje predloga zakona o industrijskim odnosima, prihvatila je, međutim, kao što je već izneto, nasuprot predlozima Kraljevske komisije, neke od predloga usmerenih na direktno ograničavanje prava na štrajk: „pauzu mirenja“ za nezvanične štrajkove i obavezu sindikata da u slučajevima zvaničnih štrajkova koji bi mogli da imaju ozbiljne posledice po privredu sprovede među svojim članstvom glasanje o pokretanju štrajka. Protiv prekršitelja ovih obaveza, prema beloj knjizi, mogle bi se primeniti novčane sankcije.[53] Puno pravo na štrajk bilo je direktno ugroženo merama koje je laburistička vlada sprovodila u toku realizacije politike dohodaka. Zakon o cenama i dohocima iz 1966. godine, uvodeći obavezu o notifikaciji određenih zahteva za povećanje nadnica i drugih primanja radnika, kao i obavezu o nesprovođenju, odnosno odlaganju određenih povećanja, predvideo je i sankcije protiv tredjuniona i pojedinaca koji „preduzmu ili zaprete da će preduzeti, ili ubeđuju druge da stupe u štrajk kako bi se naterao ili vršio pritisak na poslodavca da primeni odluku ili sporazum o uslovima zaposlenja u vreme kada je njihova primena po odredbama Zakona zabranjena“[54]. Na taj način su štrajkovi u vreme kada je proglašeno privremeno mirovanje, odlaganje primene kolektivnog ugovora bili zabranjeni. Poučena iskustvom iz perioda takozvane dobrovoljne politike dohodaka, vlada je ovim sankcijama u stvari nastojala da eliminiše jednu od najvažnijih prepreka u realizaciji svoje politike dohodaka, mogućnost da se politika dohodaka minira direktnim akcijama sindikata.

Usled snažnog otpora sindikata vlada je odustala od namere da u novi zakon o industrijskim odnosima unese antištrajkačke klauzule, saglasivši se konačno sa kompromisnim rešenjem da pitanje suzbijanja nekih oblika štrajkačke aktivnosti bude u nadležnosti Kongresa tredjuniona. S druge strane, sankcije protiv prekršitelja obaveza iz Zakona o cenama i dohocima, uključujući i odredbu o štrajkovima, vlada je, uprkos zahtevima Kongresa tredjuniona, zadržala i u zakonima o cenama i dohocima iz 1967. i 1968. godine.

Pitanje odnosa između kolektivnog pregovaranja i politike dohodaka bilo je u toku celog perioda sprovođenja politike dohodaka u centru svih debata u britanskom sindikalnom pokretu. Jedno od osnovnih pitanja koja su se u uslovima postojanja politike dohodaka postavljala bilo je da li je moguće pomiriti zahteve koje nameće sprovođenje politike dohodaka sa pretpostavkom postojanja dobrovoljnog, slobodnog kolektiv-

[52] Ibid., paras. 416—457.
[53] *In Place of Strife*, op. cit., str. 25—30.
[54] Prices and Incomes Act, 1966, op. cit., paras. 16 (4), 16 (5).

nog pregovaranja, sa autonomijom koju su britanski sindikati dugi niz decenija uživali u odnosima sa poslodavcima.

Protivnici politike dohodaka isticali su kao jedan od glavnih argumenata suprotstavljanja da ona, ukoliko se stvarno i efikasno sprovodi, nameće neprihvatljiva ograničenja, ugrožava autonomiju i nezavisnost akcije sindikata, preti da uništi kolektivno pregovaranje.[55] Pristalice politike dohodaka, postavljajući kao jedan od bitnih uslova za njeno prihvatanje — dobrovoljnost njenog karaktera, svođenje „intervenisanja vlade u pregovaranje za nadnice i plate na minimum", u fazi formulisanja politike dohodaka i u prvoj godini njenog sprovođenja smatrali su da sprovođenje politike dohodaka nije inkompatibilno sa dobrovoljnim karakterom kolektivnog pregovaranja. Svi ciljevi politike dohodaka mogu se ostvariti, smatralo se, bez ugrožavanja osnovnih, suštinskih tekovina koje je sindikalni pokret izvojevao. „Politika dohodaka neće uništiti kolektivno pregovaranje — istakao je na Konferenciji izvršnih odbora sindikata 1965. godine tadašnji generalni sekretar TUC Džordž Vudkok. Vi znate isto toliko koliko i ja da jedino vi sami možete uništiti kolektivno pregovaranje... Ukoliko dođe vreme da kolektivno pregovaranje bude u opasnosti, samo recite „Dobro, izađimo na ulice u ponedeljak." To je neprikosnoveno pravo koje posedujete. Kolektivno pregovaranje se ne može uništiti u demokratskom društvu, to je jednostavno nemoguće, i svako ko kaže da će biti (uništeno) stvarno govori besmislice."[56]

Kolektivno pregovaranje stvarno nije uništeno, ali je u toku tri godine sprovođenja prinudne politike dohodaka bilo veoma ugroženo, bilo u opasnosti (a da sindikati nisu izašli na ulice) do te mere da se iz godine u godinu povećavao broj onih koji su mu se suprotstavljali.

U svim vladinim belim knjigama u prvoj godini od uvođenja politike dohodaka, u Zajedničkoj deklaraciji i u drugim dokumentima uvek je bila isticana „privrženost i vera" u takozvanu dobrovoljnu politiku dohodaka. Čak i kasnije, kada je uvedena statutarna, prinudna politika dohodaka, vlada se nije „odrekla" dobrovoljne politike dohodaka, već je i dalje, formalno, zastupala gledište da dobrovoljni pristanak zainteresovanih strana „i ubuduće" treba da bude osnova za dugoročnu politiku dohodaka, a da je mere prinudne politike preduzela samo zato što

---

[55] Videti debate o politici dohodaka vođene na konferencijama izvršnih odbora sindikata učlanjenih u Kongres tredjuniona: 1965, 1967, 1968, 1969; posebno izlaganja: J. E. Mortimera, Clivea Jenkinsa (*Incomes Policy, Report of a Conference of Executive Committees of Affiliated Organisations, March 1967, Trades Union Congress*, London, 1967, str. 26—28), H. Scanlona, T. J. Smitha (*Economic Review and Report of a Conference of Executive Committees of Affiliated Organisations, 1968, Trades Union Congress*, London, 1968, str. 110—111, 115—117), H. G. Bellinghama, E. Marsdena (*Economic Review 1969, Report of a Conference of Executive Committees of Affiliated Organisations of the Trades Union Congress, February 1969, Trades Union Congress*, London, 1969, str. 90—92, 107—109).

[56] *Productivity, Prices and Incomes, Report of a Conference of Executive Committees of Affiliated, Organisations, April 1965, Trades Union Congress*, London, 1965, str. 69.

dotadašnji rezultati u sprovođenju planiranja dohodaka nisu bili dovoljni za obezbeđenje osnovnih ciljeva proklamovane politike.

Dobrovoljna politika dohodaka sprovođena u periodu do jula 1966. godine nije imala gotovo nikakav (željeni) efekat na kretanje dohodaka i cena. U uslovima kakvi postoje u Britaniji pokazalo se da politika koja se oslanja na „dobru volju i samodisciplinu" sindikata i poslodavaca nema većih izgleda na uspeh. I ranija iskustva (laburistički eksperiment sa ograničavanjem nadnica 1948—1950) i poslednji pokušaji navode na zaključak da postoje samo dve alternative takozvanoj dobrovoljnoj politici dohodaka: nastavljanje sa politikom oslanjanja na dobru volju vodi ka potpunom krahu (ukoliko i postoje neki početni znaci uspešnog sprovođenja politike ograničavanja) svakog takvog eksperimenta ili, ukoliko se žele ostvariti neki od postavljenih ciljeva, dobrovoljna politika dohodaka nužno mora da vodi ka prinudnoj politici dohodaka.

Ako se za period sprovođenja dobrovoljne politike dohodaka može tvrditi da ne mora da vodi ka sužavanju bitnih, suštinskih prava sindikata, da ne mora da ugrozi dobrovoljni i slobodni karakter kolektivnog pregovaranja, prinudna politika dohodaka upravo zbog takvog svog karaktera nužno dovodi do sužavanja, ograničavanja kolektivnog pregovaranja u svim elementima. Bez obzira na sve moguće proklamacije — zahteve sindikata i obećanja vlada — prihvatanje i sprovođenje politike dohodaka je inkompatibilno sa dobrovoljnim, slobodnim kolektivnim pregovaranjem. Ne može se prihvatiti potreba planiranja dohodaka i u isto vreme zahtevati „kolektivno pregovaranje oslobođeno od (arbitrarnog) mešanja vlade".

Politika dohodaka znači kraj koncepta o neutralnosti i nezainteresovanosti države u oblasti utvrđivanja i raspodele dohodaka. Ona kolektivno pregovaranje pretvara od bilateralnog u tripartitni odnos, u kome država igra značajnu ulogu usmeravanja, ograničavanja, maksimiranja dela nacionalnog dohotka „dodeljenog" sindikatima i poslodavcima da se oko njega cenkaju. Politika dohodaka, snabdevena instrumentima prinude, sankcijama protiv prekršitelja obaveza nametnutih od države, postaje, kako se izrazio jedan autor, „policija dohodaka"[57]. U takvim uslovima tradicionalni stav — kolektivno pregovaranje iznad statutarnog utvrđivanja nadnica — pretvara se u svoju suprotnost: državno regulisanje odnosa u raspodeli dohodaka prethodi i iznad je kolektivnog pregovaranja između sindikata i poslodavaca.

Sprovođenjem politike dohodaka postepeno dolazi do sužavanja dobrovoljnosti u rešavanju sporova između sindikata i poslodavaca. Postojeći metodi mirnog rešavanja sporova (arbitraža, mirenje, posredovanje) postepeno potpadaju pod neposredan uticaj države, čime se njihova prvobitna funkcija pretvara u svoju negaciju. Arbitri i drugi posrednici nisu više slobodni da u nalaženju kompromisa vode računa isključivo o interesima, moći sukobljenih strana; oni su pozvani da pre

---

[57] J. E. S. Hayward, *Interest Group and Incomes Policy in France*, „British Journal of Industrial Relations", jul 1966, str. 198.

svega imaju u vidu „opšte, zajedničke, nacionalne" interese. Uvođenjem politike dohodaka dolazi pod neposredan udar i pravo na štrajk.

Prihvatanje potrebe planiranja, usmeravanja dohodaka neminovno dovodi do negacije potpune autonomije i nezavisnosti sindikata u pregovaranju sa poslodavcima, bez obzira na to da li se usmeravanje vrši od strane države ili od strane nekog sindikalnog tela. Težnju ka očuvanju potpune autonomije individualnih unija, bez obzira na proklamacije većine sindikata o odbacivanju koncepta „slobode za sve", nije moguće pomiriti sa konceptom politike planiranja dohodaka. Politika dohodaka, jednom rečju, ruši među sindikatima duboko ukorenjenu veru u slobodno kolektivno pregovaranje.[58]

[58] Koncentrisanje na pitanje implikacija politike dohodaka na postojeći sistem kolektivnog pregovaranja ne znači plediranje za vraćanje na sistem kakav je postojao u Britaniji dugi niz decenija. Slabosti sistema kolektivnog pregovaranja, njegova izrazita fragmentarnost, gotovo haotično stanje koje vlada na nivou preduzeća, neadekvatnosti i horizontalne i vertikalne strukture kolektivnog pregovaranja i drugo — nužno zahtevaju reformisanje postojećeg sistema. Ova pitanja izlaze, međutim, iz okvira cilja ovog rada. Detaljnije o slabostima britanskog sistema kolektivnog pregovaranja i o predlozima za njegovo reformisanje videti: Allan Flanders, *Industrial Relations: What is Wrong with the System*, op. cit., *Collective Bargaining: Prescription for Change*, Faber and Faber, London, 1967.

Stojan Bulat

POLOŽAJ, AKTIVNOST I FUNKCIJE CENTRALNE BANKE

U sklopu ustavnih izmena u privrednom i političkom sistemu postavlja se važno pitanje položaja i organizacije Narodne banke kao centralne banke.

Za tržišnu privredu kakvu razvijamo položaj, funkcije i aktivnost centralne banke su veoma značajni. Kod nas u uslovima decentralizacije privrednog i političkog sistema termin „centralna“ kod većine izaziva podozrenje. Međutim, ne treba izgubiti iz vida da *centralna banka* nije isto što i *centralizovano bankarstvo* ili centralizovano privređivanje. Naime, potrebno je uvek praviti distinkciju između centralne banke kao *institucije* i organizacije ostalih banka i uopšte načina kako se donose ekonomske odluke u celokupnom sistemu privređivanja.

NASTANAK, RAZVOJ I ULOGA CENTRALNIH BANAKA

Centralne banke u modernom smislu pojavile su se pre nekoliko vekova. „Sigurno je da je Državna banka Švedske najstarija centralna banka, koja datira od 1668. godine, a Banka Engleske (Bank of England) datira od 1694. godine.“[1] Ali u savremenom smislu položaj centralne banke dobijaju Swedish Riksbank u 1897. godini, Bank of England u 1833. godini (koja je bila mnogo slavljena centralna banka sve do Peelovog zakona od 1844. godine). Centralne banke drugih zemalja su nastale takođe u tom periodu: Francuska banka 1800. godine, Nemačka Reichsbank 1875. godine, dok je u SAD taj položaj imala First Bank of the United States, a posle njene propasti Second Bank of the United States (kasnije je formiran Federalni rezervni sistem, koji je preuzeo funkcije centralne banke).[2]

---

[1] W. Steiner, E. Shapiro i E. Solomon, *Money and Banking*, New York, 1958, str. 210.

[2] Interesantan je razvoj centralnog bankarstva u SAD, gde danas postoji Federalni rezervni sistem kao centralna banka. Kako navode pojedini američki autori iz ove oblasti, First Bank of the United States formirana je 1791. godine, a rasformirana odlukom Kongresa u 1811. godini. Neposredno posle toga

Centralna banka svake zemlje mora da se u osnovi brine i da obezbeđuje likvidnost domaćeg monetarnog područja.

Sve dok postoje centralne banke, imperativno se nameće da one moraju obavljati složene i veoma odgovorne društvene funkcije u regulisanju globalnog novčanog i kreditnog volumena.

Ekonomske, političke i društvene promene u prvoj polovini ovoga veka još više su izbacile na scenu ulogu centralne banke u ekonomskom životu svake zemlje. U to vreme centralne banke u mnogim zemljama su nacionalizovane, za razliku od ranijeg perioda kada su to bila privatna akcionarska preduzeća. „Novčanična banka, nekada pasivna i obavezna samo na puko poštovanje jednostavnih i čvrstih pravila, preuzela je na sebe zadatak vođenja aktivne konjunkturne politike.“[3]

Kako sasvim ispravno ističe G. Dorrance, jedan od poznatijih stručnjaka Međunarodnog monetarnog fonda: „centralna banka se može uporediti sa kontrolnim centrom u nekom objedinjenom sistemu distribucije električne energije“, što joj daje specifičan položaj u regulisanju ukupnih novčanih kretanja u svakoj zemlji.

Osnovni limitirajući faktor politici centralne banke jeste taj da ona ipak ima *indirektnu,* a ne *direktnu* kontrolu u oblasti novčanih kretanja. Sledeći limitirajući faktor sprovođenja monetarne politike preko politike centralne banke jeste njena *uopštenost,* te se njeni efekti počinju osećati tek nakon jedne godine dana, a puniji efekat tek u trećoj godini, dok fiskalne mere daju efekte u naredna tri tromesečja u 75% slučajeva, kako je to pokazalo iskustvo industrijski razvijenijih zemalja.

Svoj uticaj na novčana kretanja centralna banka uglavnom sprovodi preko svojih odnosa sa poslovnim ili komercijalnim bankama.[4] To je slučaj i sa našom centralnom bankom — Narodnom bankom. Opet podvlačimo da ulogu centralne banke ne treba identifikovati sa ulogom centralizovanog bankarstva; ovo ističemo zbog toga što kod nas sa reorganizacijom privrednog sistema često dolazi do preispitivanja organizacije banaka. Prof. M. Ćirović zbog toga kaže da je veoma značajna uloga centralne banke i kada postoji decentralizovan bankarski sistem: „Narodna banka je centralna banka nacionalnog bankarskog sistema, iz čega proističu i njene konkretne funkcije.“[5]

---

tržište novca i bankarstvo je postalo haotično i dezorganizovano, te je papirni novac postao nekonvertibilan. U 1816. godini formira se Second Bank of the United States, koja uspešno radi do 1833. godine, kad postaje predmet političkih kontroverza, te 1836. godine prestaje da obavlja funkcije centralne banke. Tada nastaje period kvazicentralnog bankarstva poznat kao „wildcat“ era bankarstva u SAD, sa mnogim novčanim krizama i panikama. Tek 1864. godine donet je zakon o Nacionalnoj banci, koja se kasnije menja i reorganizacijom u 1914. godini pretvara se u Federalni rezervni sistem (Steiner, Shapiro i Solomon, op. cit., str. 214—226).

[3] E. Prajzer, *Politička ekonomija danas,* Beograd, IST, 1969, str. 73.

[4] U većini zemalja centralna banka se ne rukovodi principom zarade kao poslovne banke. U većini slučajeva ona služi kao banka banaka („lender of last resort“). Jedino su izuzeci Francuska, Australija i Egipat, gde centralne banke obavljaju i poslove komercijalnih banaka.

[5] Dr M. Ćirović, *Novac i kredit, sv.* II, skripta Ekonomskog fakulteta u Beogradu, 1967, str. 126.

Institucionalni položaj Narodne banke dr N. Miljanić ocrtava na sledeći način: „Pošlo se, naime, od stanovišta da treba na području novca i kredita stvarati jedinstveno novčano-kreditno područje na teritoriji Jugoslavije. U tom pogledu centralna banka, tj. Narodna banka treba da ima direktne odnose sa svim poslovnim bankama. U nedostatku, naime, tržišta novca i kredita, jedini način za objedinjavanje novčano-kreditnog područja jeste direktni odnos Narodne banke s poslovnim bankama.“[6]

Ovde bi se moglo jedino dodati da su funkcije centralne banke u objedinjavanju novčano-kreditnog područja *nužne i neophodne* čak i u slučaju *postojanja* organizovanog tržišta novca.

EMISIONA FUNKCIJA

Emisionu funkciju su ranije obavljale naročite privilegovane banke, a danas tu funkciju kao jedan od osnovnih i najvažnijih zadataka obavljaju centralne banke. „Marks je među prvima notne ili emisione banke nazvao centralnim bankama.“[7] Svakako zbog toga što su one još onda zauzimale centralno i vodeće mesto u bankarskom aparatu i što su imale zakonsku i praktičnu mogućnost da bitno utiču na opšte monetarne uslove zemlje. „Prvo izdavanje novčanica smatralo se privilegijom koju nije mogao bilo ko da ima. Od zlatara u Engleskoj ta privilegija prešla je na pojedine privilegovane banke, dok se na kraju nije koncentrisala na jednu jedinu banku, koja se zbog toga i naziva emisionom, notnom, novčaničnom ili centralnom bankom.“[8]

U to vreme kad se samo novac iskovan u punoj vrednosti iz plemenitih metala smatrao zdravim novcem, „mnogima je samo izdavanje banknota principijelno bilo nezdrava pojava“, a drugi su ga prihvatili, ali ga nisu smatrali „definitivnim novcem“[9].

Dakle, emisione banke vremenom su se pretvarale u centralne banke, „te u privrednom životu zemlje imaju posebno i istaknuto mesto“[10]. Emisione banke imaju monopol na izdavanje novca, a povezane su sa glavnim privrednim resorom svake vlade. Iz ovoga se lako može izvući zaključak da one preko emisije novca i kredita mogu znatno da utiču na privredna kretanja i na stabilnost date valute.

Glavna emisiona funkcija jeste regulisanje novčanog prometa i snabdevanje i napajanje privrede odgovarajućom novčanom masom. Zatim, emisiona banka reguliše uslove kredita i funkcionisanje kreditnog sistema zemlje, pri čemu naročito treba da pazi na opasnost preteranog kreditiranja koje dovodi do inflacije.[11]

[6] Dr N. Miljanić, *Novac i kredit u procesu društvene reprodukcije*, „Informator“, Zagreb, 1964, str. 58.

[7] Dr M. Vučković, *Kreditno-bankarski sistem*, II izmenjeno izdanje, skripta Ekonomskog fakulteta u Skoplju, 1962, str. 6.

[8] Dr V. Meichsner, *Osnovi nauke o novcu*, Skoplje, 1968, str. 50.

[9] Isto.

[10] Dr I. Perišin, *Monetarno-kreditna politika*, Zagreb, 1964, str. 110.

[11] R. Hilferding, *Finansijski kapital*, „Kultura“, Beograd, 1958, str. 113.

Međutim, tu nastaju i najveće praktične teškoće kako utvrditi realne kriterije za novčanu i kreditnu ekspanziju. Tu nastaju najveće kontroverze kako među teoretičarima tako i među praktičarima. Praktično rešavanje problema je zaista složeno i vezano je za stepen naših saznanja o privrednim zakonitostima, kao i za naučno-saznajne mogućnosti realnijeg planiranja, odnosno za predviđanje i projekcije privrednog razvoja.

MONETARNA KONTROLA NOVČANE MASE I VRSTE KONTROLE

Monetarna kontrola novčane mase (i ne samo novčane mase, već celokupnog monetarnog volumena) obavlja se merama i sredstvima monetarno-kreditne politike. „Novčano-kreditna politika u svim zemljama je u suštini politika centralne banke, koja se izražava, pre svega, u regulisanju količine novca u opticaju. Centralna banka ostvaruje ovaj zadatak prvenstveno putem svesne i stalne kontrole kreditnog potencijala poslovnih banaka. Kreditni potencijal poslovnih banaka predstavlja osnovu za ekspanziju ili ograničavanje njihovih kredita. Promene u novčano-kreditnoj politici centralne banke u pravcu restrikcije ili liberalizacije deluju na ukupan nivo potrošnje, proizvodnje i cena."[12] Centralna banka pri sprovođenju svoje politike služi se instrumentima i merama čiji je cilj da održava kupovnu snagu novca, preko metoda kreiranja i poništavanja novčane mase. Naša kreditna politika često je odstupala od ekonomskih principa kreditiranja, te je dovodila do poremećaja i promašaja koji su se vidljivo odražavali na stepenu inflacije, koju već duže imamo. Ta politika kredita mora se jednom prilagoditi potrebama zemlje koja želi da razvija zdravu privredu sa obezbeđenjem stabilnog i dinamičnog privrednog razvoja.

Svakako da će način monetarne kontrole zavisiti i od karaktera privrednog sistema, odnosno različitih institucionalnih rešenja u pojedinim zemljama.[13] Naime, u nekim industrijski razvijenijim zemljama (naročito u SAD), pored već ustaljenih metoda kontrole obima novčane mase preko eskontne stope, obaveznih rezervi i selektivne kontrole, postoji jedno značajno sredstvo poznato kao politika otvorenog tržišta (open market policy). Tu politiku u SAD sprovodi Federalni rezervni sistem (centralna banka) i ona predstavlja jednu od najsnažnijih mera u kontroli novčane mase, a sastoji se u prodaji poslovnim bankama državnih hartija od vrednosti kada se želi smanjiti obim novčane mase i, obrnuto, u kupovini tih hartija od poslovnih banaka kada se želi povećati novčana masa.

Suština politike centralnih banaka je u diskrecionoj kontroli monetarnog sistema. Ipak, ova diskreciona kontrola mora biti usklađena sa

---

[12] Dr B. Mijović, *Novčana i kreditna politika*, „Prosveta", Beograd, 1967, str. 37.

[13] Dr M. Vučković, *Savremeni problemi monetarne teorije i politike*, „Naučna knjiga", Beograd, 1960, str. 4.

ostalim merama ekonomske politike. Zato se monetarni stručnjaci Velike Britanije ovako o tome izražavaju: „Monetarne mere će u dugoročnoj perspektivi biti samo onda efikasne ukoliko je vladina politika u celini usmerena na održavanje novčane mase pod kontrolom i ukoliko je javnost ubeđena da će ti ciljevi biti postignuti.“[14]

Međutim, među poznatim monetaristima ima i protivnika diskrecione monetarne politike. Zbog toga što na tržišna i konjunkturna kretanja utiču mnogobrojni faktori (delom još nepoznati) često je teško utvrditi mere koje bi bile najadekvatnije konkretnoj privrednoj situaciji. M. Fridman, jedan od najpoznatijih protivnika diskrecione politike na monetarnom polju u poslednje vreme zastupa tezu da prema današnjem stepenu naših saznanja jedini konkretan stav koji se može usvojiti u toku upravljanja monetarnom politikom bio bi sledeći: favorizovanje realne ekspanzije povećavanjem postojeće monetarne mase po nekoj unapred utvrđenoj godišnjoj stopi. Navodno, u takvoj situaciji privrednici (subjekti privređivanja) bi znali šta ih očekuje. Mnogo više monetarnih stručnjaka smatra da takav stav nije prihvatljiv jer mnogi od njih s pravom polažu nade u dalji razvoj naučno-saznajnih metoda, a naročito kompjuterske tehnike koja omogućuje mnogo brže i efikasnije praćenje i analizu privrednih podataka relevantnih za vođenje monetarne politike.

Najzad, kako kaže K. Blesing: „Monetarna politika je uvek bila dirigistička, čak i u jeku liberalizma bila je u izvesnom smislu dirigistička. Ukoliko se želi liberalna (od dirigovanja slobodna) privreda, neophodne su dirigističke mere u pogledu novca; jer ona se može osigurati samo ako novčani opticaj bude u granicama koje odgovaraju ponudi dobara. Uostalom, čitav instrumentarij nacionalne banke je dirigistički.“[15]

Za temu o kojoj raspravljamo potrebno će biti da u daljem izlaganju nešto kažemo i o tom instrumentariju nacionalne (ili centralne) banke jer je upravo njen glavni zadatak u održavanju solidnog monetarnog, kreditnog i uopšte bankarskog sistema. To je značajno upravo za našu privrednu situaciju jer nedavna izjava predsednika SIV-a pokazuje koliko smo odstupali od osnovnih principa monetarno-kreditne politike: „Praktično veliki deo procesa društvene reprodukcije danas zavisi od toga koliko će Narodna banka emitovati dinara. Kada smo 1966. i 1967. godine vršili kreditnu restrikciju, privreda nam je stagnirala. A kada smo se opredelili za njeno oživljavanje, pribegli smo preteranoj emisiji novca. Od 1968. iz emisije se ponovo finansira značajan deo potrošnje i obaveza federacije“.[16]

---

[14] Redcliffov komitet, *Zapisnici i dokumentacija,* Vol. I, London, 1959, str. 36.

[15] K. Blesing, *U borbi za dobar novac,* „Yugoslavia-public“, Beograd, 1970, str. 239.

[16] M. Ribičič, „Ekonomska politika“, br. 971 (od 3. novembra 1970), str. 9.

Promena visine kamatne stope

Jedan od značajnijih instrumenata u politici centralne banke jeste određivanje visine *eskontne* ili *diskontne stope*. To je u stvari politika određivanja nivoa diskontne ili eskontne stope po kojoj centralna banka otkupljuje od poslovnih ili komercijalnih banaka menice ili druge vrednosne papire. Ali nije to samo politika *visine eskontne stope*, već i *uslova reeskonta* u pogledu rokova i kvaliteta vrednosnih papira, kao i određivanja ukupnog obima tih operacija. Ova vrsta politike bila je najznačajnije sredstvo uticaja centralne banke do 30-ih godina, a nastala je još u doba zlatnog važenja. Zato se često naziva standardnim ili klasičnim instrumentom kreditnog regulisanja.

Promena visine eskontne stope utiče na promenu kamatnih stopa kod svih poslovnih banaka. Promene visine te stope u mnogim zemljama „naviše ili naniže pokazuju u najvećem broju zemalja priličnu podudarnost, što svakako ukazuje na postojanje istovetnih ili sličnih tendencija“[17], mogli bismo dodati — određenih zakonitosti. Naime, statistički podaci za duže periode pokazuju da se te stope kreću naviše ili naniže istovremeno u različitim zemljama, ali različitim intenzitetom. Za ilustraciju toga daćemo kretanje diskontnih stopa u najnovije vreme u nekoliko zemalja:

Zemlja	*Mart 1969.*	*Mart 1970.*
Danska	6%	9%
Francuska	6%	8%
SR Nemačka	3%	7,5%
V. Britanija	7%	7,5%
Holandija	4,5%	6%
Italija	3,5%	5,5%
Švajcarska	3%	4%

Iz gornje tabele se vidi kako diskontne stope u različitim zemljama u istom periodu imaju u ovom slučaju tendenciju povišavanja, a razlozi su tome da se i ovaj instrument upotrebi u borbi protiv inflacije jer se povišenjem stope poskupljuje novac, a time smanjuje tražnja novca.

Promena visine eskontne stope ima, dakle, neposredan uticaj na visinu kamatne stope u privredi jer se preko nje utiče na stanje ponude i tražnje kredita i novca. „Ne treba posebno podvlačiti činjenicu da eskontna stopa centralne banke ima najveći neposredni uticaj na tržišne kamatne stope.“[18]

Jedan od najvažnijih uslova za značajnije dejstvo kamatne stope je postojanje organizovanog tržišta novca, čega kod nas još nema. Uslovi stvoreni posle privredne reforme pojačaće dejstvo visine kamatne stope

[17] Dr M. Vučković, op. cit., str. 165.
[18] Dr Ž. Rakočević, *Konvertibilnost dinara i kreditni kapital*, „Socijalizam“, br. 3/1970, str. 301.

na sistem privređivanja. Robno-novčana privreda ne može efikasno da funkcioniše bez osnovnih pretpostavki na kojima se ona bazira, a jedna od vrlo značajnih jeste kamata. Ovo ističemo zbog toga što kod nas postoje zagovornici ukidanja kamate.[19]

Argumenti kojima se služi prof. M. Korać ne bi mogli izdržati kritiku jer, ukoliko bi se prihvatila takva argumentacija, dovodi se u pitanje ceo monetarni sistem zemlje. Isti autor polazi od toga da se u našim uslovima novac ne pojavljuje kao kapital, to jest da se oplodi, već da se omogući povećanje dohotka oba partnera (misli na oba preduzeća). Kao da u kapitalizmu kamata nije dohodak i da ne služi za povećanje dohotka onome ko ju je dao i onome ko je prima. Ispušta se iz vida da je kamata „zajmovna cena novca" i da ukidanje toga predstavlja ukidanje cene za tako važan sektor tržišne privrede. Onda to ne bi bila robno-novčana privreda za koju se inače prof. M. Korać mnogo zalaže. U celini u Koraćevom sistemu nigde nema ni pomena o centralnoj banci i o njenoj vezi sa poslovnim bankama, što se može smatrati da i nema monetarne politike u zemlji.

Smatramo da je važno istaći da će postojati i kamata dok god postoji novac ovakav kakav danas imamo.

I u našim uslovima kamata mora da predstavlja cenu za pozajmljena sredstva, a što je najvažnije, ona ostaje *objektivni indikator* sa stanovišta cele društvene privrede da li je ulaganje bilo *efikasno* ili u kojim sektorima privrede je to ulaganje *efikasnije*.

J. M. Kejnz je bio pristalica ukidanja kamate, polazeći od pogrešnih pretpostavki slično kao što danas polazi prof. Korać. Naime, Kejnz kaže: „Ako je tačna moja pretpostavka da bi trebalo da bude relativno lako postići takvo obilje kapitalnih dobara da granična efikasnost kapitala bude ravna nuli, to bi mogao da bude najrazumniji način na koji bi se kapitalizam postepeno oslobodio mnogih svojih mana. Jer, i kratko razmišljanje će pokazati kakve bi ogromne društvene koristi proizašle iz postepeno iščezavanja stope prinosa od akumulisanog bogatstva."[20]

Dakle, za savremenu privredu, uključujući i našu, realna kamata je i dalje relevantna kategorija kao cena pozajmljenih sredstava, kao što su važne i sve druge cene, a naročito cene faktora proizvodnje, a među njima posebno je važna cena rada (možda čak ispravnije cena radne snage).

Eskontna stopa i dalje ostaje simbol politike centralne banke koja eksplicitno odražava kretanje i promene u kreditnim uslovima. Tako za vreme restriktivne faze monetarne politike obično dolazi do podizanja eskontne stope kao značajnog elementa takve restriktivne politike. Međutim, iskustvo je pokazalo da smanjenje eskontne stope nema tako

[19] Dr M. Korać, kao predstavnik takozvane dohodne koncepcije, u svom članku u „Socijalizmu" (br. 4/1967) naširoko razmatra probleme kamate i zalaže se za njeno ukidanje kao kategorije jer, navodno, nije svojstvena samoupravnom socijalizmu.

[20] J. M. Keynes, *Opšta teorija zaposlenosti, kamate i novca*, „Kultura", 1956, str. 254.

neposredan efekat na kreditnu ekspanziju. Zato se koriste i druge mere ukoliko se želi liberalnija kreditna politika, naročito preko promena u visini obaveznih rezervi.

Promena visine obaveznih rezervi

Neoklasična teorija centralnog bankarstva zasnivala se na pretpostavci da u osnovi postoje dva instrumenta centralne banke kojima se ona služi u monetarnoj politici.

Prvi je kontrola nad sopstvenom aktivom, što je ušlo u statute određenog broja centralnih banaka, tako da su određeni limiti na sopstvenu aktivu, a neke od njih limitiraju i ukupna potraživanja koja mogu imati u odnosu na vladu.

Drugi instrumenat je visina obaveznih rezervi poslovnih ili komercijalnih banaka (tek kasnije su uvedeni i drugi instrumenti monetarne politike: plafoniranje, selektivna kontrola itd.).

Nekad su te rezerve bile neobavezne, te je svaka banka morala sama voditi računa o svojim rezervama likvidnosti. Ali, česti krahovi banaka doveli su do sve većeg zakonskog regulisanja (ponegde i čvrstim sporazumima samih banaka) i ustanovljenja obaveznih rezervi za ceo bankarski sistem date zemlje.

Danas obavezne rezerve predstavljaju standardni instrumenat za regulisanje ukupnog kreditnog potencijala komercijalnih banaka. Visina obaveznih rezervi zavisi od njihove stope. Obično emisiona banka menja stopu obaveznih rezervi da bi time povećala ili smanjila kreditnu moć poslovnih banaka.

Tako se u periodima recesije praktikuje smanjenje stope obaveznih rezervi da bi se poboljšala likvidnost banaka i omogućilo šire kreditiranje, a u periodima inflacije stopa obaveznih rezervi se povećava u cilju kreditne restrikcije.[21]

Međutim, ako poslovne banke formiraju rezerve likvidnosti veće od obaveznih rezervi (free reserves), one mogu delimično ili potpuno neutralisati politiku centralne banke u pogledu obima kredita i mogućnosti monetarne kontrole ili uopšte kontrole kretanja novčane mase. Tada se značaj upotrebe instrumenata obaveznih rezervi znatno smanjuje.

Otud i postoje različita gledišta među ekonomistima o ulozi i značaju stope obaveznih rezervi, jer njeno dejstvo zavisi od više faktora, a njen uticaj se oseća obično na duži rok.

Stopa obaveznih rezervi je mnogo snažniji instrumenat monetarne politike u zapadnim tržišnim privredama nego kod nas jer je u našim uslovima ona još uvek dopunski instrumenat. Stopa obaveznih rezervi prvi put je kod nas uvedena 1956. godine, a njena maksimalna visina utvrđena je zakonski do 35%. Jedan drugi nedostatak toga instrumenta u našim uslovima proističe iz toga što se ona obračunava samo na *de-*

[21] Dr I. Perišin, op. cit., str. 115.

pozite po viđenju, što bi trebalo izmeniti i utvrditi stopu obaveznih rezervi i za oročene *depozite*. Naravno, ta stopa bi trebalo da bude nešto *niža* nego stopa na depozite po viđenju, ali bi imala veće dejstvo kao instrumenat monetarne politike.

Sledeći uzrok zašto stope obaveznih rezervi nisu tako elastičan instrumenat u našim uslovima je u tome što naš bankarski sistem ne daje efekte preko kreditnog multiplikatora. Kreditni multiplikator može se izraziti sledećom formulom:

$$km = \frac{1}{1-r}$$ r = veličina koja se posle oduzimanja obavezne rezerve može investirati

Taj kreditni multiplikator je sličan poznatom investicionom multiplikatoru.

Na primer, u gornjem slučaju, ako su obavezne rezerve 20%, kreditni multiplikator bi bio:

$$km = \frac{1}{1-\frac{4}{5}} = \frac{1}{\frac{1}{5}} = 5$$

Odnosno, na svaki depozit od 100 kod obaveznih rezervi od 20% teoretska granica kreditnog multiplikatora iznosi 100 × 5 = 500.

Međutim, to je samo teoretska granica, a da li će se postići maksimalni obim kreditne ekspanzije ili će banke zadržati slobodne rezerve, zavisi od mnogih okolnosti (od stanja i kretanja u privredi), što je često predmet složenih istraživanja.

Selektivna kontrola

Pomenuti instrumenti kvantitativne kontrole dejstvuju prvenstveno preko uticaja na *cenu za pozajmljeni novac* ili pak na obim i *raspoloživost bankarskih rezervi*. Pored tih oblika monetarne kontrole postoji i *selektivna* ili *kvalitativna* kontrola kojom se služe centralne banke i drugi monetarni organi.

Suština selektivne kontrole je u tome da preko određenih specifičnih instrumenata utiče na davanje kredita pojedinim sektorima privrede. Naime, dok kvantitativni instrumenti monetarne kontrole imaju zadatak da regulišu ukupan obim novčane mase u celoj privredi, selektivni instrumenti imaju zadatak da parcijalno propišu uslove za kreditiranje samo određenih aktivnosti.

Dakle, selektivni instrumenti monetarne kontrole u osnovi ne utiču na ukupan obim novčanih kretanja u smislu opšte monetarne restrikcije ili opšte ekspanzije, već samo na uslove kreditiranja pojedinih sektora privrede.

Najznačajnija karakteristika selektivne kontrole sastoji se u tome da preciznije utvrdi uslove za kreditiranje u pojedinim sektorima ekonomije, te se propisuju uslovi potencijalnim davaocima i primaocima kredita najčešće kod potrošačkih kredita, kredita za stambenu izgradnju itd. Najčešće se unapred utvrđuju sledeći uslovi za potrošačke kredite: (a) učešće u gotovu primaoca kredita, (b) maksimalna visina kredita, (c) maksimalna dužina otplate kredita i (d) kamatna stopa.

Ovi instrumenti selektivne kontrole ujedno predstavljaju i *dopunske* instrumente kvantitativne monetarne kontrole jer su potrošački krediti značajan faktor ukupne tražnje. Iskustvo je pokazalo da promena visine kamatne stope nema velikog uticaja na stanje potrošačkih kredita, ali promena visine učešća u gotovu i dužine otplate kredita znatno se odražava na tražnju za potrošačkim kreditima.

Slični instrumenti se primenjuju u oblasti kredita za stambenu izgradnju, gde se takođe obavezno utvrđuju četiri navedena uslova. Selektivna kontrola može se upotrebljavati i na drugim sektorima.

U literaturi postoje neslaganja oko značaja i uticaja selektivne politike, a za nas je značajno da selektivnu politiku treba više usmeriti u poslovne banke, u manji deo zadržati u domenu Narodne banke.

Odnos centralne banke prema drugim monetarnim organima i drugim organima ekonomske politike

Osnovni zadatak centralne banke i njene aktivnosti izražava se u tome da obezbeđuje potrebnu količinu novca u privredi koja će omogućiti nesmetan razvoj proizvodnje, raspodele i razmene, bez zastoja ili poremećaja koji bi dolazili sa monetarne strane. „Centralna banka ostvaruje ovaj svoj zadatak prvenstveno putem svesne i stalne kontrole kreditnog potencijala poslovnih banaka. Kreditni potencijal poslovnih banaka predstavlja osnovu za ekspanziju ili ograničavanje njihovih kredita. Promene u novčano-kreditnoj politici centralne banke u pravcu restrikcije ili liberalizacije deluju na ukupan nivo potrošnje, proizvodnje i cena.“[22]

Aktivnost centralne banke treba da bude u skladu s aktivnošću opšte ekonomske politike. Upravo zbog toga postavlja se pitanje njenog statusa, zavisnosti i odnosa prema drugim kreatorima ekonomske politike. Ima teoretičara koji centralnu banku smatraju organom države. Tako, na primer, poznati monetarni stručnjak R. S. Sayers kaže: „Centralna banka je organ vlade koji preduzima glavne finansijske operacije, te prevođenjem tih operacija i drugim sredstvima deluje na ponašanje finansijskih institucija, čime podržava ekonomsku politiku vlade.“[23] Međutim, mnogi autori iznose argumente da centralnoj banci ipak treba obezbediti određen stepen nezavisnosti, što se, svakako, odnosi i na našu Narodnu banku, koja se, bar do sada, nije odlikovala naročitom samostalnošću.

[22] Dr B. Mijović, op. cit., str. 37.
[23] R. S. Sayers, *Modern Banking*, London, 1961, str. 64.

Grupa poznatih američkih monetarista pledira za saradnju sa odgovarajućim organima, ali je protiv (sasvim ispravno) dominacije izvršnih organa vlasti nad centralnom bankom. Oni zastupaju stav da krajnju odgovornost centralne banke treba podvrći parlamentarnom telu. Razumljivo da niko ne želi stvaranje centralne banke potpuno nezavisno od vlade ili parlamenta (skupštine).

Praktična iskustva pokazuju da se najbolji efekti mogu postići ako se monetarno-kreditne mere *kombinuju* sa drugim merama ekonomske politike. Jer, monetarne mere bez *koordinacije* sa drugim merama ekonomske politike i njihovog *sadejstva* ne mogu dati adekvatne rezultate. Ova konstatacija je naročito značajna za našu monetarno-kreditnu politiku jer, i pored čestih upozorenja od strane predstavnika Narodne banke i drugih ekonomista da se samo monetarno-kreditnom politikom ne može zaustaviti inflacija i očuvati stabilnost cena, druge mere ekonomske politike su zatajile, što se sve odrazilo na jačanje inflatornih pojava poslednjih godina.

Za naše uslove naročito se zapaža nedostatak na području fiskalne politike. Za sistem privređivanja kakav razvijamo fiskalna politika ima ogroman značaj. Neosporno najveći broj teoretičara i praktičara smatra da fiskalna politika zajedno sa monetarnom politikom (za tržišnu privredu) predstavlja najvažnije instrumente u ostvarivanju ciljeva ekonomske politike. Međutim, i pored toga što je to poznato, za našu fiskalnu politiku može se reći da nije ni teorijski razrađena, a praktično još gore primenjena.

Za mnoge industrijski razvijenije zemlje fiskalna politika predstavlja važno sredstvo ublažavanja cikličnih kretanja i održavanja ravnotežnog razvoja preko ugrađenih stabilizatora. Naravno, fiskalne mere se obavezno sinhronizuju sa monetarnim, carinskim i drugim merama koje država preduzima da obezbedi ubrzaniji razvoj. Tek tada centralna banka može efikasnije da obavlja svoje funkcije i da bude „centralna“ u eminentno ekonomskom smislu.

Prvoslav S. Plavšić

DRUŠTVENA MOĆ I SAMOUPRAVNA KONTROLA NAD SREDSTVIMA MASOVNOG KOMUNICIRANJA

U raspravi o samoupravljanju u novinsko-izdavačkim i radio-televizijskim ustanovama dobro je poći od opštijih činjenica i nekih teorijskih postavki o masovnom komuniciranju. Iz opštijih razmatranja proizlaze i opredeljenja i moguća konkretna rešenja. Usavršavanje prakse i eventualna izmena primenjivanih „modela" samoupravljanja neće pružiti mnogo garancije za uspeh razvoja ako iza toga ne stoji neki koncept koji sigurno usmerava praksu u željenom pravcu.

Nasuprot tipično ekonomističkim stavovima, samoupravljanje u ovoj delatnosti trebalo bi posmatrati pre svega kao *društveni odnos*, pri čemu se ne poriče da ono mora počivati na ekonomskim osnovama. Ova dva aspekta, ipak, ne mogu da se zamenjuju jedan drugim niti poistovećuju. Društveno samoupravljanje je u stvari osnovni princip socijalističke demokratije. Ono je istovremeno i osnova državnog i društvenog uređenja. To je *vršenje narodnog suvereniteta* jer je radni narod nosilac vlasti. Pravo na društveno samoupravljanje je neprikosnoveno, ali se, bez obzira na to, nekada uzimaju u obzir samo fragmentarna i pragmatistička merila vrednovanja samoupravne prakse.

Samoupravljanje, međutim, nije rezultat, već *proces* („samoupravljanje je samouspravljanje"). Stavljanje znaka jednakosti između ta dva entiteta ili njihova zamena nedopustivi su.

Na teorijskom planu u oblasti masovnog komuniciranja u Jugoslaviji ima još dosta da se radi dok se ne dođe do sadržajnijeg prihvatljivog modela.[1] Još uvek nemamo pouzdan i dograđen koncept komunikacije u našem društvu niti se njime bavi neka institucija sistematski i s obzirom na merila naučne evaluacije. Do sada je, ipak, u više navrata potvrđeno da komuniciranje u samoupravnom socijalizmu ne sme biti jednosmerno, već dvosmerno, odnosno višesmerno i obostrano, a u

[1] Ima mišljenja (Bernard Berelson) da je teorija o masovnim komunikacijama poslednjih godina zapala u izvesnu krizu i da nema dovoljno novih ideja, izuzimajući Makluhanove, koje su munjevitom brzinom obišle svet nailazeći pri tom na različite reakcije.

njemu jedne društvene grupe komuniciraju sa drugim posredstvom nekih kanala („članovi društva sa članovima društva").[2]

U takvom, uslovno da kažemo, višesmernom obostranom komuniciranju potrebno je odrediti mesto svih učesnika u nesumnjivo izuzetno značajnom društvenom odnosu. Pitanje je svakako da li se mogu odrediti i obaveze ponašanja ogromnog broja učesnika toga procesa van institucija. Smatramo da je neophodno, za sada bar, utvrditi ili potvrditi njihova *prava*.[3] Nominalno, ona su i sada dosta iscrpno određena u većini statuta novinsko-izdavačkih i radio-televizijskih organizacija, ali je određenje svih odnosa svedeno na unutrašnje međuodnose u informativnoj delatnosti i nekoliko danas već rudimentarnih odnosa sa osnivačem ili ponekom drugom društvenom institucijom. Radikalnom analizom i kritikom trenutnog stanja došli bismo do zaključka da je najveći (ne i najznačajniji) deo subjekata u komunikaciji u stvari van domašaja željene strukturacije u komunikacionom procesu prema zamišljenom modelu.

To može imati bar tri neprijatne posledice. Prva je *otuđenje* velikog dela komunikacijskog subjekta ili bar njegovo povlačenje u pasivu u masovnoj komunikaciji, što je, s obzirom na društveni razvoj, krajnje neprijatna posledica.[4] Druga je mogućnost nekontrolisanog programskog rasplamsavanja na područjima koja bi se mogla označiti kao *disfunkcionalna* i s obzirom na model komunikacije u nas i, još više, s obzirom na veoma specifične potrebe našeg društva, koje se istovremeno nalazi pred značajnim promenama i pred potrebom stabilizacije mnogih vrednosti. Podsećamo da materijalni položaj pomenutih institucija, odnosno manje ili više samostalnih radnih organizacija, može predstavljati podsticaj za neželjene „programske protuberanse" (ako to već i sada nije slučaj), i to naročito onda i u onim segmentima kada on *postaje roba*. Tu se lako možemo naći u nezavidnoj situaciji da budemo izloženi oštroj društvenoj kritici zbog „dvostruke naplate" (odnosno „višestruke na-

[2] Sredstva javnog informisanja imaju „samo karakter *posrednika* u aktu društvenog komuniciranja". „U tom odnosu članovi društva su istovremeno komunikatori i recipijenti: KR — medijum — KR. Društveni akt komuniciranja je obostran, stalan, beskonačan, to je akt sporazumevanja u radnom procesu, u samoupravljanju" (France Vreg, *Sociološki aspekti procesa društvenog komuniciranja u sistemu samoupravljanja*, simpozijum „Informacija i samoupravljanje", JIN i IDU, Beograd, 1965, str. 56). „U sistemu društvenog samoupravljanja morao bi se naročito proučiti značaj aktivne participacije upravljača u komunikacijskom procesu i sve konzekvence koje iz ovog proističu" (isto, str. 54).

[3] Ovde se ne misli samo na pravo na *informisanost*, nego i na *dužnost da se informiše*. Neki autori smatraju da treba proširiti zakonska određenja na tom području jer „kako mi (misli se na radio-televizijske i novinsko-izdavačke kuće) možemo osećati potrebu da društvo ostvaruje svoj uticaj na nas?"

[4] O „masovnim medijima kao tribini" videti u drugoj tematskoj grupi „Javnost komuniciranja i odnos društva i sredstava informisanja", na simpozijumu „Štampa, radio i televizija u samoupravljanju" (JIN, Beograd, 1967).

plate") istog proizvoda.[5] Treća je posledica *okoštavanja institucionalnih struktura* „ekspedijenta" poruke, do koje je samo jedan korak ako se nesmotreno osnaži argumenat sleda „nove tehnologije" i „organizacije". Smanjimo li ili zatvorimo mogućnosti da se svi komunikacioni subjekti izraze preko sredstava masovnog komuniciranja, odrekli smo se suštine svog postojanja i zatrpali put daljeg razvoja.

Pogledajmo sada ko su u stvari komunikacijski subjekti, odnosno ko su nužni učesnici u upravljanju komunikacijskim organizacijama (komunikacijama). Najopštije rečeno, to su svi oni koji učestvuju na bilo koji način u komuniciranju, društvenom saobraćaju i koje podrazumeva naša shema komuniciranja. Drugim rečima, svi iz sheme komuniciranja moraju naći tačno određeno mesto i u shemi samoupravljanja i društvenog upravljanja. Koliko nam je poznato, takvo određenje ne postoji kod nas, pa su čitave strukture komunikacijskih subjekata potpuno van samoupravnih tokova na području upravljanja javnim informacijama.

Pobrojaćemo ukratko najvažnije strukture koje bi morale biti zastupljene u upravljanju ovom društveno značajnom delatnošću.

Prvo, to su *„proizvođači" iz novinsko-izdavačkih, odnosno radio-televizijskih kuća,* čiji je glas u organima koje sada imamo najvažniji. Ako bi oni i dalje jačali svoju ulogu u samoupravnim procesima u ovim organizacijama, uskoro bismo se sasvim udaljili od modela o kojem je reč. Prostor do takvog raskoraka nije tako velik kao što se obično misli. Ako se tome dodaju sve glasniji zahtevi za obezbeđenjem veće funkcionalnosti, odnosno uvedu pozitivistički i pragmatistički kriterijumi za ocenu uspeha upravne funkcije, onda će ovaj zaista značajan subjekat komunikacije morati da preuzme još neke prerogative u svoje ruke koji mu ipak ne pripadaju.[6] Najmanje za to može biti razlog njegova blizina događaju i rukovanje određenim sredstvima. U jednom trenutku mogli bismo takav „sistem" rada dovesti do apsurda i potpune negacije (društvenog) upravljanja jer bi sredstvima upravljali samo oni koji ih drže

[5] Ovakve kritike čule su se i u diskusiji o „Ulozi štampe, radija i televizije u aktuelnoj političkoj situaciji" 29. juna 1971. godine, koju je organizovao Sekretarijat Centralnog komiteta SK Srbije i Komisija CK za idejni rad i propagandnu delatnost.

[6] Doduše, taj aspekt ne treba odbacivati jer je moguć prilaz samoupravljanju i sa „stanovišta tehničko-tehnološke efikasnosti i ekonomske celishodnosti". „Ovo je, izgleda, najzanemarenija strana u istraživanju samoupravljanja. Polazi se od pretpostavke da je samoupravljanje savršen i vrlo efikasan vid društvene organizacije, a ako dobro ne funkcioniše — to je posledica različitih smetnji kao što su birokratizam, primitivizam i sl. Mi kao da još nismo stekli slobodu da sebi postavimo pitanje, da li i u kojoj meri samoupravljanje kao oblik društvene organizacije nosi neke u sebi sadržane (inherentne) slabosti. Postavljanje ovog pitanja ima smisao ne zbog toga da bi se samoupravljanje odbacilo, već da bi se celovitije i potpunije saznalo kako bi svesnom društvenom akcijom njegove pojedine disfunkcije mogle biti korigovane" (Miroslav Radovanović, *Potreba međudisciplinarnog pristupa u istraživanju radničkog samoupravljanja,* simpozijum „Psihološki problemi samoupravljanja u industrijskim preduzećima", III kongres psihologa Jugoslavije, Beograd, 1969, str. 150—151).

u rukama, a ne svi oni čija su ta sredstva u stvari. U daljem razuđivanju i razrađivanju takve prakse najgore bi, verovatno, prošli novinari, koji drže samo svoje olovke i beležnice. Svakako, ovo je karikirana slika, ali zato veoma ilustrativna za jedno upozorenje.

Bez obzira na to što je uticaj ovih subjekata u procesima upravljanja, odnosno u komuniciranju najznačajniji, oni nisu najpozvaniji da ocenjuju svoje delo iako su tome skloni. Doduše, postoje neki razlozi da se i tu oni najviše angažuju kao najbolje obavešteni, najprofesionalniji, samokritični itd., ali pravi sud o „polaznoj poruci" mogu dati samo svi subjekti komunikacije zajedno. U većini slučajeva čak „proizvođači iz kuće" ustupaju i to svoje pravo još užem i još „pozvanijem" telu (ponegde je to kolegijum), koje, naravno, o tome još više zna pa tako samoupravni organi gotovo i ne pominju osnovni proizvod, nego se bave pre svega mnogobrojnim i raznovrsnim međuodnosima u organizaciji i van nje.

Možda bi neupućeni mogao zaključiti da je uticaj svih zaposlenih na programsku politiku i donošenje ocena o realizaciji velik, ali činjenice stoje uglavnom drugačije. Unutar pomenutih organizacija došlo je do daljeg diferenciranja po ulogama, tako da najveći deo proizvođača iz ovih kuća često nema prilike da se izjasni o proizvodu ni toliko koliko slušalac iz najudaljenijeg kraja koji se lati pera. Ne videti to ili ne priznati opasnost te vrste diferencijacije velika je neopreznost.

Snaženje „ekspedijentnih struktura" ponegde poprima takve razmere da one počinju da se javljaju kao posebni društveni činioci sa veoma diferenciranim stavovima (što samo po sebi nije loše), koje dalje prenose ostalim učesnicima u komunikaciji zaboravljajući pri tom da je njihov uticaj izuzetno velik. Ako se novinsko-izdavačke i radio-televizijske organizacije pojavljuju i u takvim ulogama, onda nije isključeno da najznačajniji subjekti koji diktiraju takvu produkciju pribave sebi ogromnu društvenu snagu. Uz još neke činioce, našli bismo se tako na putu novih oblika koncentracije moći, koja je tim bliža ukoliko se, kao što izgleda, manje možemo opirati prirodnim i u svetu već davno ispoljenim tokovima „vertikalne koncentracije" u sredstvima masovne komunikacije koji su neizbežna posledica delovanja mehanizma tržišta. Nije nam bila namera da detaljnije razmatramo posledice toga, ali smo želeli da skrenemo pažnju i na njih.[7]

---

[7] U nas su već data neka razjašnjenja kontrole nad sredstvima masovnog komuniciranja u savremenom društvu, koja se „sve manje vrši neposredno (cenzura i sl.), a sve više kroz čitavu skalu različitih formi koje sačinjavaju mehanizme posredne kontrole". „Osnovna pretpostavka za takvu delatnost (to jest „maksimalna efikasnost" i „usmerenost u pravcu objektivnog društvenog razvitka" — P. P.) sredstava masovnog komuniciranja jeste ostvarivanje pune društvene kontrole putem društvene svojine nad sredstvima masovnog komuniciranja i *društvenog upravljanja njihovim radom*" (podvukao P. P.). „Ostvarenjem pune društvene kontrole kontrola se dijalektički ukida, ostvaruje se sloboda sredstava masovnog komuniciranja, ona postaju slobodna društvena tribina preko koje se ljudi sporazumevaju o svojoj delatnosti". (Igor Leandrov, *Masovno komuniciranje kao naučna disciplina*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1966, str. 64—65).

Druga grupa onih koji moraju naći mesta u samoupravnim tokovima su *„proizvođači" van kuće,* koji su veoma brojni, čijih se dela nikako ne bismo smeli lišiti, a koji, kako su pokazala i neka istraživanja, nemaju mnogo uticaja na osnovnu delatnost kuće, sem u onim malim segmentima gde su pozvani da urade nešto. Usudili bismo se da kažemo da su oni gotovo u tipično *najamnom odnosu* prema tim organizacijama i da čak nikada ne učestvuju ni u raspodeli prema rezultatima rada, na šta bi po svim našim načelima imali pravo. Povremeno se čak događa da organizovani deo tih „proizvođača" van kuće dođe u konflikt sa radnom organizacijom ili, obrnuto, da ona sama odluči da sa nekim prekine svaku dalju saradnju. Zanimljivo je da su mnogi od angažovanih ljudi van kuće izjavili u jednoj anketi da ne bi ni želeli da učestvuju u radu saveta, nego da su zainteresovani za neke druge oblike ostvarivanja svog uticaja na politiku kuće.[8] Takve forme valjalo bi zaista i naći. Tako bi jedna radio-televizijska ili novinska organizacija izgubila neka svojstva velikog gazde kod koga je unosno raditi i o čiju se naklonost vredi otimati. Bilo je predloga da se sasvim specifični interesi tih ljudi kanališu kroz jednu vrstu programskih odbora. Ovakva tela imala bi ipak sasvim drugačiji status od poznatih odbora i komiteta pri novinskim kućama u zapadnim demokratijama.

Smatramo da je nužno da se posebno posmatraju oni ljudi koji su nerazdvojni deo takozvane *stručne (i ostale) javnosti,* koju prate ubrzani procesi strukturisanja. Stručna javnost jača u nas i nastoji da prodre u sve pore društva svojim interesima, što se nikako ne ocenjuje kao nepoželjno nastojanje. Ako ovi putevi nisu priznati i kanalisani, ona nalazi velik broj breša da uspe u svojim namerama, a tada smo već na području disfunkcionalnosti njene uloge. Za sada njena snaga nije dovoljno institucionalna i formalizovana, ali se ne može poricati da je stvarna. Često je ona i organizovana i nastoji da preko svojih delova, preko svojih ljudi u organizacijama o kojima govorimo, ostvari određen uticaj na program i, kako nam kažu slušaoci i gledaoci, pa i kritika, u tome i uspeva. Daleko od toga da neko osporava vrednost takvog angažovanja, ali nekontrolisani kanali, odnosno *odsustvo javnosti* takvog nastojanja nisu za tolerisanje. Nije redak slučaj da se učesnik programa, pa i „čovek iz kuće", više oseća delom takve javnosti i da više njoj namenjuje svoju poruku preko masovnih medija nego većini ostalih subjekata komunikacije. On tada traži i potvrdu ispravnosti svoje koncepcije,

---

[8] Nedavno je u RTB završeno istraživanje stavova preko 300 stvaralaca programa — spoljnih saradnika o kulturnoj akciji na radiju, čiji se deo rezultata odnosi i na oblike njihovog uticaja na formiranje programske politike RTB. Zanimljivo je da je najveći broj autora izrazio želju da na ovu politiku deluje „povremenim konsultovanjem" (32%), a zatim „učešćem na savetovanjima o pojedinim pitanjima programa" (26%), pa i „davanjem ocena programa i predloga za poboljšanje programa" (16%). U situaciji višestrukog izbora mogućnosti veoma su mali broj glasova dobili redakcijski saveti (9%), a pogotovu organi samoupravljanja (3%). (Autor projekta ovog istraživanja je dr Miroslav Savićević, a projekta uzorka i obrade Milan Timotić. Rezultati još nisu publikovani.)

vrednovanje rezultata rada i slično upravo od nje. Takvo okretanje takođe je vredno jedne rasprave.

Treća kategorija učesnika u poslovima upravljanja informativnom delatnošću su *organizovani društveni faktori,* o kojima se često govori i koji su jedini do sada, iako samo delom, imali institucionalizovan pristup do odluka samoupravnih organa. Njihovo angažovanje i način na koji su uključeni u samoupravne tokove, po našem je mišljenju već anahronizam, da ne kažemo i formalnost bez stvarnog značaja.[9] Istine radi, treba dodati da tome pomalo kumuju svi, a najviše možda upravo ljudi iz kuće sa istim višegodišnjim obrazloženjem da oni „nisu u toku". Takav argumenat je mahom opravdan, ali je i prividan i retko sasvim dobronameran, jer su oni zaista „van toka", ali van jednog drugog toka, onoga u kući i neposredno oko nje, ne poznaju svakodnevne brige, ne umeju na isti način da misle o svim problemima, kao oni koji su stalno sa njim. Ipak još više su od njih „van toka" milioni ljudi koji primaju poruku i nastoje da budu aktivni učesnici društvene komunikacije. Sledeći ovu logiku, oni bi još manje mogli da vrednuju „proizvod" kuće jer u kontaktu su samo sa njim, a ne i sa njegovom socijalnom okolinom.[10] Prema tome, trebalo bi da tražimo samo one koji su „u toku" i na sličan način rezonuju — sa njima bismo se najbolje i najbrže sporazumeli.

Potrebno je što pre doneti nova i precizna određenja o učešću organizovanih društvenih činilaca u samoupravnim tokovima u masovnim komunikacijama jer tu već postoji solidna osnova za brzo njihovo uključivanje i još veća potreba da se oni, možda među prvima, angažuju u razvijanju novih oblika samoupravnog organizovanja u ovoj delatnosti. Osim toga, relativno je najlakše obezbediti njihov uticaj preko izabranih predstavnika na politiku novinsko-izdavačkih i radio-televizijskih ustanova.

Četvrta grupa učesnika u upravljanju ovde je i najmnogobrojnija i na neki način najznačajnija, pa i najšira, jer zahvata i ostale, ali samo u globalnom smislu. To su *„korisnici"* poruke, koje sada moramo tako nazvati da bi ih što tačnije razgraničili od drugih, iako su oni u stvari, po našoj shemi komuniciranja, ravnopravni subjekti toga procesa, mada sa nedovoljno naglašenim takvim statusom. Ta grupa, koliko je stvarna, toliko je samo statistička kategorija, odnosno nije organizovana niti neposredno povezana. To je, međutim, nikako ne dovodi u pitanje kao

[9] Do sada najpotpuniju sliku o radu tih saveta dala su istraživanja Jugoslovenskog instituta za novinarstvo (vidi: *Raspodela i samoupravljanje u novinskim kućama,* JIN, Beograd, 1966).

[10] Zbog specifičnosti uloge i „potrošnje" ovoga „proizvoda" nužan je diferenciran pristup problemu upravljanja tom delatnošću. Samoupravljanje je moguće proučavati na više različitih nivoa, od kojih je jedan i nivo pojedinih *grana delatnosti.* Samoupravljanje u oblasti masovnih komunikacija ređe je predmet posebnih istraživanja, što se vidi i na osnovu površnijeg pregleda bibliografije objavljenih radova o radničkom samoupravljanju tokom 15 godina, koja sadrži oko 3.500 bibliografskih jedinica (vidi: Miroslav R. Aćimović, *Bibliografska građa o radničkom samoupravljanju u Jugoslaviji i oblicima učešća proizvođača u upravljanju preduzećima u drugim zemljama,* Institut društvenih nauka, Beograd, 1966).

društvenu snagu koja svoju važnost izvlači iz, u osnovi zajedničkih, interesa i statusa koje inače ima u društvu. U našim prilikama, ja ove ljude nazivam i „akcionarima" jer oni su to silom zakona, ali svojim konkretnim parama i jesu, oni kupuju i poseduju sve naše akcije koje bi dovele u pitanje našu delatnost ako bi im vrednost pala. Pravno je ipak njihov položaj dosta neobičan, ali za radio-televizijske organizacije veoma koristan jer se naknada plaća za posedovanje prijemnika, a ne za korišćenje programa. Nije ovo trenutak da se izjašnjavamo o tome mada tako određen odnos zaslužuje temeljito razmatranje.

U ovoj četvrtoj grupi najveći su problemi oko uključivanja predstavnika u organe upravljanja, odnosno obezbeđenja uticaja ovih ljudi na politiku informativne delatnosti. Mehanizam njihovog uključivanja do te mere postaje značajan da može čak ceo koncept dovesti u pitanje ako ne bude obezbedio njihov uticaj. Čini nam se da je najvažnije ovde pitanje koga bi oni *predstavljali,* jer je jasno da se ne mogu raspisati opštenarodni izbori niti referendum za izbor jednog broja „predstavnika auditorijuma". Ako je tako, onda bi oni koji budu eventualno učestvovali u nekoj *skupštini radija i televizije* mogli govoriti samo u svoje ime, pa bi time cela zamisao dobila sasvim drugačije značenje. Za sada jedno od rešenja vidimo u dovođenju u pomoć *teorije reprezentativne metode* i u razradi sistema slučajnog izbora (randomizacija), a zatim u mogućnostima da ti „predstavnici" i dalje tokom aktivnosti u upravljanju koriste rezultate istraživanja na istoj osnovi „nasumičenja".

Uticaj triju prvih grupa i činilaca na delatnost o kojoj je reč do sada je već postojao i razvijao se, ali ova poslednja i najveća grupa, posmatrana izdvojeno, dakle, van nekih društvenih činilaca na koje je inače imala uticaja (pa tako posredno i na informativnu delatnost), najmanje je mogla doći do izražaja u poslovima upravljanja. Istraživanja auditorijuma na indirektan način otklanjala su taj nedostatak, a spontane reakcije publike davale doprinos da glas „naroda" dospe do „ekspedijenta", ali sve to ni izdaleka nije dovoljno niti se shvata kao elemenat funkcije upravljanja.[11] Interpretacija rezultata nekih istraživanja dobila bi sasvim drugačiji značaj da su ona prihvaćena i u službi te funkcije. Istraživanja gotovo nikada i ne dobijaju takve zadatke niti ih bilo ko razmatra po tom osnovu.

---

[11] Istraživanja auditorijuma nesumnjivo su značajna i za samoupravnu praksu jer na izvestan način čine da svi korisnici (učesnici u komunikaciji) postaju članovi jednog velikog *saveta,* na primer, za program. Najvažnije je što ona pokazuju njihovu spremnost da ispolje svoj uticaj na štampu, radio i televiziju, ali potrebno je da svi oni osećaju i znaju da to i mogu.

DRUGI KONGRES SAMOUPRAVLJAČA JUGOSLAVIJE I PROBLEMI DALJEG RAZVOJA SAMOUPRAVLJANJA

Jedan od najznačajnijih političkih događaja tokom poslednjih nekoliko godina bio je, svakako, II kongres samoupravljača Jugoslavije, održan u Sarajevu od 5. do 8. maja 1971. godine. Inicijativa za saziv Kongresa bila je u vezi s navršavanjem dve decenije razvoja radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji, ali Kongres nije imao namenu da svečano manifestuje ovu važnu godišnjicu, već da bude skup na kome će se dati analiza proteklog iskustva, izneti najvažniji otvoreni problemi i otvoriti perspektive za dalji razvoj samoupravljanja. Zato je impozantni skup od 3.301 delegata i velikog broja gostiju iz zemlje i inostranstva već dugo pre početka rada privlačio pažnju i u zemlji i u inostranstvu i utoliko nametao veću obavezu organizatorima da omoguće da se dođe do odgovora na pitanja koja su to tražila.

Zbog toga je pripremi i organizaciji ne samo Kongresa, već mnogo više pretkongresnih aktivnosti trebalo pristupiti vrlo racionalno i organizovano. U tu svrhu bio je od strane inicijatora i sazivača (sindikata i društveno-političkih organizacija) formiran Savezni odbor za saziv i pripremu II kongresa samoupravljača, a po republikama koordinacioni odbori za pripremu Kongresa. Ovi odbori — oslanjajući se na radne organizacije, opštinske skupštine, asocijacije radnih organizacija, društveno-političke organizacije, naučne ustanove, posebno formirane radne grupe i slično — obavili su ogroman organizacioni i analitički posao koji je ugrađen u rezultate Kongresa. Zbog potrebe adekvatnih priprema i analiza koje bi omogućile davanje odgovora na izvesna krupna pitanja održavanje Kongresa je i pomerano od jeseni 1970. za proleće 1971. godine.

Održan petnaest godina posle I kongresa samoupravljača, II kongres je imao ne samo više iskustava i materijala koje je trebalo analizirati, već i znatno složeniju situaciju, koju je karakterisao velik broj problema. Uz to, nije se moglo pozivati na početničke prve korake samoupravljanja, kao što je to bilo moguće pre petnaest godina. Isto tako, upravo demokratizacija društvenog života na osnovi samoupravljanja izmenila je opštu klimu u tom pravcu da su svi zahtevi koji se osećaju

ili postavljaju u društvenoj bazi, u radnim organizacijama, glasnije izraženi i delegati su se s više autonomnosti i samosvesti spremali da o njima raspravljaju na Kongresu.

ANALIZA I SINTEZA DVADESETOGODIŠNJEG ISKUSTVA

Zbog velikog empirijskog materijala sakupljenog tokom razvoja samoupravljanja, velikog broja značajnih problema koji traže svoje raspravljanje i dolaženje do odgovarajućih rešenja, zbog niza protivrečnosti nagomilanih u društvenom životu i zbog teškoća da se svi ti problemi rešavaju samoupravnim putem, zbog atmosfere da nema pitanja o kojima se u samoupravnom društvu ne može raspravljati, kao i zbog specifične atmosfere bremenite konfliktnim i kriznim elementima koji su kulminirali upravo uoči Kongresa — ovaj je skup bio od posebnog značaja.

Ogroman deo onoga što doprinosi značaju ovog skupa samo je posredno bio vidan na samom Kongresu. To je ceo onaj prethodni, pripremni posao koji je najmanje bio organizacionog i tehničkog karaktera. Čini nam se da je neobično važno istaći upravo to što u samoupravnom društvu postaje praksa da se pred velike odluke, velike promene, pa i pred velike skupove koji treba da ih inaugurišu ili usvoje — vodi sveopšta debata. Prateći deo tokova ove debate pred II kongres, čini nam se da se može konstatovati da su na raznim nivoima društvene baze i celog društva ne samo postavljana, već i raspravljana, pa i rešavana pitanja od bitnog značaja za razvoj samoupravljanja. To je bila široka debata u kojoj se analizirala praksa, uopštavala i uobličavala iskustva na način da postanu dostupna i drugima, isticali i rešavali problemi, a oni najopštiji i najvažniji iznosili kako bi se dalje sve do kongresnih komisija i plenuma Kongresa u vidu rezolucija i drugih kongresnih dokumenata u sintetizovanom vidu izneli kao gorući problemi i dogovorno u zajedničkom interesu potražilo rešenje za te probleme.

Dovoljno je za ilustraciju ne samo obima, već i karaktera i važnosti analitičkog rada u pretkongresnom periodu istaći da je organizovano i pripremljeno 118 saopštenja posvećenih najaktuelnijim pitanjima i problemima, analizi pozitivnih iskustava i nedostataka, sistemskih ili praktičnih. Sva ta saopštenja su objavljena i korišćena kao materijali za izučavanje i analizu u daljim fazama rada na sintetičkim materijalima i rezolucijama pripremljenim za Kongres. Još je važnije što su u toku nastajanja tih saopštenja držani brojni sastanci po kolektivima, razmenjivana iskustva, održavana naučna savetovanja, davani predlozi, ukazivano na nedoslednosti, nerazvijenosti, promašaje, greške, puteve da se oni isprave. Sve ovo je činjeno i prilikom sastanaka na kojima su birani delegati za Kongres. Na njima su delegatima davana uputstva kako da svoj mandat iskoriste i kakvu poruku da prenesu drugim samoupravljačima, na koje probleme svoga položaja da ukažu drugima i zatraže razumevanje, kao i koje probleme od opšteg značaja da ista-

knu i da postave zahtev da se takva pitanja rešavaju u skladu sa principima i potrebama daljeg razvoja samoupravljanja.

U pomenutim saopštenjima sadržan je ogroman empirijski materijal za dalje analize. Ova saopštenja su najvećim delom pripremile radne organizacije, mahom krupnije ili one koje su svojim dosadašnjim radom pokazale da bi njihova iskustva u postizanju poslovnih rezultata i u razvoju samoupravljanja i drugima mogla korisno poslužiti. U njima su obrađeni najrazličitiji problemi: od unutrašnje organizacije, od problema samoupravnog odlučivanja, odgovornosti, produktivnosti, položaja društveno-političkih organizacija u radnim organizacijama, koncentracije sredstava na bazi samoupravnih institucija, uticaja obrazovanja i poklanjanja pažnje obrazovanju, pitanja proširene reprodukcije, statutarnih rešenja pojednih pitanja, zajedničkih ulaganja, integracionih procesa, pitanja sticanja i raspodele dohotka, problema primene nove tehnologije, mesta politike razvoja životnog standarda, planiranja, povezivanja s individualnim proizvođačima do specifičnih problema pojedinih privrednih grana. Određeni dogovori oko obrade ovakvih pitanja omogućili su da se izbegnu preterana ponavljanja i da se dođe do takve podele „zadataka" u obrađivanju samoupravne prakse da ove studije deluju komplementarno. Znatan je broj i saopštenja pripremljenih u opštinskim skupštinama i u društveno-političkim organizacijama o pitanjima koja se rešavaju ili postavljaju na nivoima širih društveno-političkih zajednica. Pitanja kulture, zdravstva, prosvete, komunalnih delatnosti itd. posebno su obrađena.

Moglo bi se zaključiti da saopštenja pripremljena kao deo pretkongresne aktivnosti predstavljaju veliki rezervoar iz koga se mogu dalje izučavati problemi razvoja samoupravnog društva.

S obzirom na raznorodnost materije koja se analizirala i raspravljala, kao i na pitanja koja je trebalo rešavati, bila su utvrđena četiri globalna tematska područja. Za svako područje formirana je posebna komisija koja je organizovala, pripremala i vodila analize i sintetizovala iskustva relevantna za dato tematsko područje. Svaka od ovih grupa pripremala je odgovarajući „analitičko-sintetički materijal" za svoje područje, odnosno kasnije (na Kongresu) za odgovarajuću komisiju.

Četiri tematska područja pokrivala su osnovne oblasti važne za razvoj samoupravnog društva: prvo tematsko područje — „Dalja izgradnja, razvoj i unapređenje efikasnosti samoupravljanja u radnim organizacijama" (vodio Dušan Petrović); drugo tematsko područje — „Proširena reprodukcija i integracija na samoupravnim osnovama" (vodio Vladimir Bakarić); treće tematsko područje — „Materijalni i društveni razvitak samoupravnog društva i životni standard radnih ljudi" (vodio Kiro Gligorov); četvrto tematsko područje — „Jačanje uloge udruženog proizvođača — osnova daljeg razvoja samoupravnog društveno-političkog sistema" (vodio Milentije Popović). Za svako područje sačinjen je poseban analitičko-sintetički materijal, kao i unapred podeljen referat (pored uvodne reči predsednika komisija). Treba dodati da je još krajem 1970.

godine na osnovu saopštenja radnih organizacija sačinjen opšti analitičko-sintetički prilog: „Iskustva, problemi i stavovi iz saopštenja radnih i drugih organizacija“, koji je izradio Centar za radničko samoupravljanje iz Beograda.

Sve napred navedeno je doprinelo da II kongres samoupravljača bude pripreman kao malo koji politički skup i da ogroman deo energije proizvodne baze, radnih organizacija, bude već u pretkongresnoj aktivnosti angažovan na stvaralačkom procenjivanju svega što može doprineti ili usporiti razvoj samoupravljanja.

AKTEULNA SITUACIJA I ATMOSFERA PRETKONGRESNIH I KONGRESNIH RASPRAVA

Posebnu karakteristiku pretkongresnih sastanaka čini to što su oni održavani u atmosferi drugih društvenih promena i što su se tako ispoljavala različita gledanja i strujanja, slobodno iznosila mišljenja i ocene, što je u svetlosti nekih krupnih nerešenih problema i izvesne zaoštrenosti u društvu činilo pretkongresnu atmosferu vrlo napetom.

Najpre, izvesni pritisci iz inostranstva na našu zemlju, pritisci koji su u porastu poslednje tri-četiri godine, bili su jako intenzivni u pretkongresnom periodu. Ukratko, moglo bi se reći da se vrlo moćne snage u inostranstvu ne mire ni sa sistemom samoupravljanja u Jugoslaviji ni sa njenom nezavisnošću, već da računaju s mogućnošću da svemu tome, najblaže rečeno, ugroze egzistenciju. U situaciji u kojoj su se u Jugoslaviji inaugurisale i izvodile vrlo krupne promene u političkoj i ekonomskoj organizaciji društva na liniji daljeg razvoja samoupravljanja i nacionalne ravnopravnosti, radikalnih promena u odnosu federacija — republike, povišena politička temperatura davala je povoda za različite prognoze i za političke korake koji nam nisu baš bili naklonjeni ili prijateljski, davala je povoda za različite informacije, odnosno dezinformacije. Sve to u situaciji u kojoj štampa otvoreno piše o svemu onome što je za društveni život relevantno i gde sve što se na političkoj sceni zbiva postaje velikim delom dostupno običnom čitaocu neposredno posle događaja — utiče na pristup problemima i na stavove onih koji o njima raspravljaju. Ipak je najveći deo aktivnosti izvan naše zemlje promašio svoj cilj i nije bitnije uticao na tok naših rasprava. Tome, verovatno, doprinosi i uobičajenost da, kad god o nečem velikom rešavamo unutar naše zemlje, javljaju se oni koji nude recepte ili kojima rastu apetiti. Na to su već bezbroj puta naši ljudi navikli, pa ih to mnogo ne ometa u traženju rešenja za svoje probleme.

Druga osobenost situacije u kojoj su pretkongresne diskusije vođene jeste u tome da su paralelno vođene i rasprave o krupnim političkim i ustavno-pravnim promenama. Sadržina ovih promena je dovoljno poznata, kroz političke dogovore o njima je postignuta opšta saglasnost, te u ovom kontekstu ne bismo govorili o samom sadržaju tih promena, već o izvesnim aspektima relevantnim za diskusije vođene pred Kon-

gres samoupravljača i na samom njemu. Treba imati u vidu da je opšta prihvaćenost pomenutih promena uticala na jedinstvenost stavova samoupravljača o nekim krupnim pitanjima. Tome treba takođe dodati da su iste idejne pozicije, iste političke snage, sa iste političke platforme, inicirale društveno-političke i ustavne promene i inicirale i usmeravale pretkongresnu aktivnost samoupravljača, tako da je prirodno u pogledu krupnih pitanja postojalo jedinstvo, mada to ne znači da nije bilo razlika i da ih više nema. Ovde želimo samo naglasiti da je aktivnost u pretkongresnim raspravama i na ustavnim promenama ne samo koincidirala, već je bila vođena istim idejama, imala istu inspiraciju i bila komplementarna. Određena najkrupnija pitanja položaja udruženog rada koja su našla vidnog mesta u materijalima pripremljenim za Kongres i u samim kongresnim diskusijama u stvari su već našla i ustavno-pravna rešenja. Ova rešenja u vreme održavanja Kongresa bila su samo predlog (jer još nije bila završena javna diskusija o ustavnim amandmanima), tako da je svaka inicijativa mogla računati s mogućnošću da utiče da se neka rešenja daju drugačije ili da se neka nova predlože. Sindikati su, na liniji smernica Kongresa, predložili poseban amandman o samoupravnom dogovaranju, koji je i prihvaćen. Ovo je važno zato što ljudi nisu raspravljali o problemima s osećanjem da je već „rešeno".

Ista idejna inspiracija, šire rasprave koje su se već ranije vodile i među stručnjacima i među političarima, rešenja koja predstavljaju značajan napredak u našim opštim koncepcijama, kao što su ona usvojena u amandmanima XXI — XXIII, nesumnjivo su doprinosili da se neka pitanja bitno drugačije posmatraju i rešavaju nego što bi to bio slučaj, recimo, na samom početku pretkongresne aktivnosti. Dakle, za određena pitanja daljeg razvoja samoupravljanja rešenja su se uobličavala već u pretkongresnom periodu. To je takođe jedna od karakteristika pretkongresne atmosfere.

Jedan od motiva u davanju inicijative za najnovije promene u ustavnom sistemu bio je u tome da se pruže dalje materijalne i institucionalne garancije ravnopravnosti naroda i narodnosti i socijalističkih republika međusobno i da se određena nagomilana pitanja i protivrečnosti u odnosima između republika koja su predstavljala kočnicu daljeg razvoja i ponekad otežavala saradnju i sporazumevanje među republikama — reše na demokratskim i samoupravnim osnovama i da daju nov sadržaj ravnopravnosti naroda i narodnosti.

Međutim, u pretkongresnom periodu u diskusijama oko promena prilično često i sa sve većim intenzitetom ispoljile su se izvesne nacionalističke i šovinističke pojave, parole, zahtevi, revandikacije, mnogi simptomi koji nisu možda bili toliko zabrinjavajući po realnoj snazi koja je stajala iza njih koliko po podsećanju na neke najmračnije dane iz naše prošlosti. To je ponekad ostavljalo utisak kao da se radi o vaskrsavanju već potučenih političkih protivnika i asociralo na najveće užase iz naše prošlosti. Ovim svojim aspektima aktuelna situacija u predvečerje Kongresa samoupravljača vrlo je mnogo uplivisala i ostavljala pečat na rasprave, dovodeći nekada i do nesporazuma, nerazumevanja,

podvajanja čak i među inače idejnim istomišljenicima. Trebalo je, nesumnjivo, vremena da svaka zverka pokaže svoj trag, odnosno da se iza svake maske otkrije pravo lice i da situacija postane čistija, a platforma za delatnost Saveza komunista u svakodnevnoj praksi određenija. To se u stvari postiglo odlukama XVII sednice Predsedništva SKJ (održane uoči samog Kongresa). Ova istorijska sednica je naročito u one aspekte situacije koje smo upravo pomenuli unela više svetlosti, dovela do jedinstvenog stava osnovnih političkih foruma i doprinela da se jedno inače eruptivno raspoloženje izražavano pred Kongres kanališe na konstruktivno traženje rešenja za ona pitanja kojima je Kongres prvobitno bio i namenjen da traži odgovor.

Pre nego još nešto kažemo o odjeku i uticaju zaključaka XVII sednice izneli bismo još jedan momenat koji je u pretkongresnim diskusijama često dotican i koji je kod velikog broja delegata priman kao nešto što treba čim pre prevazići. Radi se o neefikasnosti i uopšte o pitanju mogućnosti čak i najviših političko-izvršnih organa i organa uprave da efikasno deluju na rešavanju društvenih problema koji iskrsavaju i da dođu do određenih sistemskih rešenja i obezbede njihovo sprovođenje. U pojedinim momentima i efikasnost Saveza komunista (posebno njegovih foruma) i spremnost pojedinaca da u praksi ostvaruju utvrđenu politiku takođe su isticane kao karakteristika situacije u Savezu komunista koju treba prevazići. Nije bilo teško uočiti (i to je više puta ponavljano) da Savezno izvršno veće i organi uprave, kojima su često upućivane zamerke, nisu bili ne samo jedini faktori od kojih su zavisila rešenja, već ponekad, čak i pored izglasanih vanrednih ovlašćenja, nisu u datoj situaciji mogli doći do rešenja ili, ukoliko su i dolazili, nisu ta rešenja uvek mogla biti ostvarena.

U izvesnom smislu efikasnost, produktivnost, način rada u okviru radnih organizacija, bar onih poslovnijih i primernijih, stalno su usavršavani. Ali se pri tome nailazilo na određenu dezorganizovanost faktora globalnog društva od kojih je zavisilo nalaženje sistemskih rešenja, tako da je individualno zalaganje pojedinih radnih kolektiva davalo male rezultate i direktno deprimirajuće delovalo. Tako su u pretkongresnim diskusijama došli jasno do izražaja stavovi da vladi mora biti omogućeno da obavlja svoju funkciju, a da od efikasnog i racionalnog nalaženja rešenja i obavljanja te funkcije u stvari zavisi ukupan rezultat individualnih zalaganja čitavih grupa preduzeća i privrednih grana.

Zamerke u pogledu efikasnosti upućivane su i forumima Saveza komunista, posebno u pogledu akcionog jedinstva ovih foruma. Razlike u gledanjima, čak i na krupnija pitanja i načelne prirode, nisu ono što bi samo po sebi trebalo suzbijati ili gušiti, ali u jednoj organizaciji koja vrši usmeravanje čitavog društva (i to u savremenim uslovima i pri nekim elementima situacije koje smo upravo pomenuli) akciono jedinstvo i uopšte sposobnost akcije i delovanja shvatano je i tretirano kao stvar od vitalnog značaja za celu zajednicu.

Dakle, situacija u vreme pretkongresnih rasprava bila je prilično napeta, a očekivanja, pa i zahtevi, od Predsedništva SKJ pred njegovu

XVII sednicu bili su veliki. Rezultati te sednice izneti u njenim zaključcima oslobodili su situaciju one napetosti koja je parališuće delovala, dali neke osnovne koordinate aktivnosti i u isto vreme stavili realno u izgled da će se u narednom periodu stvoriti uslovi za dolaženje do rešenja za sva ona pitanja koja su se nagomilala. Tako je mogućnost da se trajno dolazi do rešenja u stvari podsticajnije delovala nego da su data neka konkretna rešenja čak i aktuelnih pitanja. Sedamnaestom sednicom Savez komunista se u stvari počeo pripremati za svoju aktivnost u narednom periodu, što je sve uticalo da se pretkongresna atmosfera transformiše na Kongresu u pravcu predlaganja i traženja rešenja.

NEKOLIKO ZNAČAJNIH KONGRESNIH STAVOVA

Kongres je ostavio dubok utisak i uticaj i na učesnike i na posmatrače svojim raznovrsnim prilazima problemima, a opet vrlo naglašenom jedinstvenom idejnom usmerenošću svih tih napora na analizi stanja i traženju rešenja, odlučnom podrškom koju su samoupravljači na svom najvišem skupu dali daljem razvoju samoupravljanja i energičnošću s kojom su pozdravili sve one stavove koji su išli za savladavanjem poteškoća i problema na tom putu. To je najbolje na kraju rada Kongresa izrazio drug Tito sledećim rečima: „Ovo je najimpozantniji kongres koji je u našoj zemlji održan poslije rata, poslije Petog kongresa KPJ, koji je održan u jednoj vrlo kritičnoj situaciji za našu zemlju."

Jedinstvo koje su ispoljili samoupravljači na ovom kongresu, i ne samo na njemu, takođe je jedna od neobično važnih i značajnih karakteristika u sadašnjem momentu, jer ta jedinstvenost može i treba da dođe do izražaja i u praksi ostvarivanja samoupravljanja, u ostvarivanju interesa udruženog rada kao primarne klasne orijentacije i zadatka svih koji se zalažu i spremni su da ostvaruju samoupravljanje. To jedinstvo samoupravljača ima ogroman značaj za čitavu našu zajednicu. Ono je ne samo konkretan primer jedinstva, već je interes oko koga se postiže to jedinstvo samoupravljača takav da mora u našem samoupravnom društvu biti dominantan i u odnosu na njega se određuju svi ostali partikularni interesi.

Posebno naglašavajući visok stepen i širi značaj jedinstva samoupravljača, drug Tito je rekao: „Smatram da ono jedinstvo koje postoji među vama samoupravljačima treba da vlada među svim našim narodima u čitavoj našoj zemlji. Vi samoupravljači u čitavoj zemlji imate iste interese. Među vama nema različitih interesa. Vi ćete biti — da tako kažem — na straži; budno ćete paziti da se ni u jednoj republici ne pojavi neki republički etatizam. Jer, to bi se moglo dogoditi. Međutim, ako bi neki republički rukovodioci zaboravili na ono što danas govore, ako bi ih, recimo, zavele neke autarkične težnje i mišljenje da će sami bolje napredovati — to će se onemogućiti jedinstvom svih samoupravljača Jugoslavije. Tu je, razumije se, i Savez komunista. Ali moramo ga reorganizovati."

Jedinstvena podrška savremenim tokovima i promenama u našem političkom sistemu posebno je izražena i u jednoj od najvažnijih kongresnih rezolucija, u Rezoluciji o aktuelnim političkim zadacima. Posebno se ovom rezolucijom daje podrška Kongresa ustavnim promenama i energično zahteva „neodložna i svestrana razrada i dosledna primena onih ustavnih amandmana koji se odnose na neotuđivost prava radnih ljudi i njihovih samoupravnih organizacija u raspolaganju uslovima, sredstvima i rezultatima rada, koji vode jačanju odlučujuće uloge i uticaja udruženog rada na celinu tokova ekonomske i društvene reprodukcije, samoupravnom povezivanju i integraciji društvenih sredstava, rada i stvaranja, kao i doslednoj primeni principa raspodele prema radu i rezultatima rada u svim delatnostima". Kao svojevrsna dopuna prednjeg stava, i u ovoj rezoluciji i u velikom broju izlaganja isticana je potreba da se spreče svi oblici sticanja i prisvajanja koji nisu u skladu s raspodelom prema radu i rezultatima rada.

Smatramo da je važno istaći i stav ove rezolucije da je „interes celokupne radničke klase i svih radnih ljudi da se uspostavljaju uslovi koji obezbeđuju izgrađivanje i efikasno funkcionisanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta i slobodno povezivanje organizacija udruženog rada, kao i ekonomskih i drugih potencijala društva". Naravno da od čitavog niza uslova i institucionalnih rešenja zavisi koliko će se stvoriti pretpostavke da ovaj zahtev bude i ostvaren.

Poseban kompleks problema o kojima se u nas poslednjih godina dosta raspravljalo u teoriji i s kojima smo se kao sa praktičnim problemima sučeljavali u praksi vezan je za osnovne elemente koji određuju položaj udruženog rada. To su, da pomenemo samo neka pitanja, problemi karaktera samoupravnog proizvodnog odnosa na društvenim sredstvima za proizvodnju, karaktera dohotka koji se stvara upotrebom tih sredstava, pretpostavke i posledice tržišne privrede, odnosno tržišta kao oblika veze između organizacija udruženog rada (oblika koji obezbeđuje relativnu autonomiju ekonomskih subjekata i orijentiše ih na proizvodnju predmeta koji zadovoljavaju neku potrebu, tražnju i u isto vreme utiče na povećanje ekonomije društvenog rada). To su, dalje, pitanja minulog i živog, tekućeg rada i karaktera odnosa koji nastaju zajedničkim ulaganjem jednog od ova dva elementa ili oba od strane dve ili više organizacija udruženog rada itd. Naravno da je jedno od nezaobilaznih pitanja pitanje dohotka, raspodele prema radu i rezultatima rada.

Veliki broj ovih pitanja tretiran je u uvodnom referatu druga Edvarda Kardelja, koji zajedno sa izlaganjima druga Tita, po odluci delegata, ima karakter kongresnih dokumenata. Za gore pomenuta pitanja naročito su značajni delovi koji tretiraju neke polazne tačke za razvoj samoupravljanja i naše probleme i zadatke. Tu je lako uočiti stav oko koga su se poslednjih godina mogla čuti različita mišljenja, a to je stav o jedinstvu samoupravnog upravljanja tekućim i minulim radom, što

se, prirodno, proširuje i na problem odlučujućeg uticaja proizvođača na sve tokove društvene reprodukcije.

Iscrpna diskusija o ovim pitanjima vođena je u drugoj, ali i u ostalim komisijama. Koliko je „upravljanje proširenom reprodukcijom" suštinsko i bitno za samoupravljanje, može se zaključiti i iz stava iz uvodnog izlaganja druga Vladimira Bakarića u drugoj komisiji. On iznosi da se „samoupravljanje na nivou proste reprodukcije može razviti manje-više u svim današnjim društvenim sistemima a da pri tom ne ukloni i bitno ne promijeni osnovne društvene odnose i suprotnosti".

Gore izneta i niz drugih pitanja su ona pitanja i problemi od čijeg adekvatnog rešavanja zavisi i ostvarenje potrebe samoupravnog integrisanja i slobodnog povezivanja, kao i tržišnog privređivanja. Jednom rečju, od rešenja tih problema zavisi mogućnost izgradnje globalnog društva na samoupravnim osnovama, mogućnost samoupravnog integrisanja u najširem smislu, kao i mogućnost onih kombinacija koje nazivamo ekonomskim integracijama.

„Sada naša praksa integracije — ističe drug Kardelj — obiluje takvim oblicima centralizacije dohotka i fondova izvan radnih organizacija i ekonomskih jedinica i prelivanjima dohotka između njih koje radnik oseća kao ograničavanje njegovih samoupravnih prava, pa čak kao eksproprijaciju dohotka kojim on treba da upravlja. To neretko izaziva nezadovoljstvo radnih ljudi i dovodi veoma često čak i do raspadanja već integrisanih preduzeća i integracionih sistema... Ako to u praksi ne bude uspešnije rešavano, dešavaće se da svaka velika koncentracija „kapitala" u okviru krupnih i složenih organizacija udruženog rada bude proglašena instrumentom za izvlačenje dohotka iz neke druge nacionalne privrede i uvek će politički faktori u toj drugoj republici postavljati to pitanje, pa čak i onda ako ga ne budu postavljali sami radnici... Bilo bi sasvim pogrešno prebacivati odgovornost za takve razvojne tendencije na rukovodeće upravljačke kadrove u udruženom radu... Pre svega, za razvoj integracije udruženog rada bitno je da se urede i stabilizuju ekonomski odnosi u oblasti jedinstvenog samoupravnog upravljanja tekućim odnosno živim kao i minulim radom; to jest da se priznaju prava radnim kolektivima, pa i radnim ljudima kao pojedincima, da prema društveno utvrđenim merilima učestvuju u onom delu dohotka koji se ostvari povećanjem produktivnosti rada na osnovu ulaganja podruštvljenog minulog rada."

Polazeći od ovih problema, drug Mitja Ribičič je, uzimajući reč u diskusiji u drugoj komisiji, dotakao jednu temu često tretiranu ne samo na Kongresu, već u našem društvu uopšte. To je problem odnosa samoupravljanja i države ili, još šire, samoupravljanja i političkih, pa i drugih centara moći.

Pre svega, sukob samoupravnih i etatističkih tendencija koji karakteriše poslednje dve decenije našeg društvenog, ekonomskog i političkog razvitka ostavio je traga i na Kongresu samoupravljača. I to ne

samo u smislu afirmisanja samoupravnog na račun etatističkog, već i u izvesnim upozorenjima na etatističke opasnosti i tendencije ili u zahtevima koji bi mogli voditi ka jačanju etatističkog.

Polazeći od toga da je „proizvođačima, privredi, stvaralačkom radu i znanju neophodan red koji štiti rezultate njihova rada i osigurava slobodu njihove poslovne aktivnosti na jugoslovenskom i inozemnom tržištu", drug Ribičič je rekao:

„Obilježavajući poslovne banke, osiguravajuće, vanjskotrgovinske i slične organizacije kao nove nosioce ekonomske moći i faktore otuđivanja viška rada, dijelim mišljenje druga Kardelja da za ove pojave ne treba optuživati ljude u njima zaposlene. Ali, treba konstatirati činjenicu da još uvijek nije prekinuta pupčana vrpca između države, na svim nivoima, i poslovnih banaka, koje u većini vrše funkciju instrumenata republika i pokrajina za njihove intervencije upravo u oblasti proširene reprodukcije. Likvidiramo savezni državni kapital, a republički, pokrajinski i općinski državni kapital još uvijek predstavljaju netaknute mostove između državnih ograna i poslovnih banaka."

Ovoj prisutnoj sprezi, koja nije jedina, treba dodati i delovanje onih snaga i tendencija koje prete da svaku tešku situaciju iskoriste radi pomeranja odnosa samoupravno—etatističko u nepoželjnom pravcu. „Naša je nakana bila — rekao je Ribičič — da upozorimo na ozbiljno stanje u privredi i ukažemo da, ukoliko se stvari razvijaju sadašnjim tokom, možemo doći u situaciju u kojoj bi nas teški socijalni potresi prinudili da te probleme rješavamo pod pritiskom socijalnih konflikata, a ne ekonomske logike uz dominantan uticaj samoupravnih faktora. Neki bitni ciljevi ekonomske politike za ovu godinu mogli bi biti dovedeni u pitanje ukoliko se čitavo naše društvo dosljednim sprovođenjem usvojene ekonomske politike ne suprotstavi stihiji." Precizirajući koliko je samo jedan faktor nestabilnosti, inflacija, dalekosežan po svojim mogućim posledicama, predsednik SIV-a je dalje rekao: „Ekonomska nestabilnost u nas posljedica je još uvijek visoke zavisnosti sistema samoupravljanja od eksternih, državnih i političkih odluka i izvora finansiranja otuđenih od radnih ljudi. Međutim, inflacija je za naše društvo opasna ne samo zbog toga što je mnogo veća nego u razvijenijim kapitalističkim zemljama već, prije svega, zato što je suprotna samom biću našeg samoupravnog sistema. Ona je za nas neprihvatljiva, jer pothranjuje centralizam i državni intervencionizam, preraspodjeljuje nacionalni dohodak mimo rezultata rada, dovodeći u sukob pojedine dijelove radničke klase i regione zemlje. Ona je ekonomski štetna jer stimuliše neracionalno poslovanje i antisocijalna jer pogađa najšire slojeve stanovništva."

Čini nam se da je neumesno da se ovde ukaže da je i na samom Kongresu, u velikom broju istupanja delegata, bio direktno ili implicitno prisutan zahtev za državnim intervencionizmom. On je obično proizlazio iz analize situacije date grane ili preduzeća i sa tim povezanog zahteva da se takav položaj mora popraviti određenom merom, odlukom, izmenom instrumenata, brigom države da uslovi privređivanja budu

stalno ujednačavani i slično. Jak oslonac ovakvim zahtevima pružala je sama činjenica da je veliki broj preduzeća i grana u položaj iz koga traži izlaz zaista stavljen nekom ranijom često subjektivističkom odlukom i ocenom koja je pogodila čitavu granu instrumentima sticanja i zahvatanja dohotka i bitnim određivanjem njenog položaja među drugim organizacijama udruženog rada.

Kada sve ovo što je navedeno o realnim izvorima etatističkih zahteva i tendencija (a navedeno je samo malo, ilustracije radi) uporedimo i kontrastiramo jednom drugom nizu faktora i tendencija koje se mogu ukratko formulisati kao zahtev za podruštvljavanjem političkog odlučivanja, možemo konstatovati da se dve tendencije koje prate naš posleratni razvoj još uvek ukrštaju i čine jedan od osnovnih dugoročnih sukoba i protivrečnosti razvoja samoupravljanja.

Različitim problemima izgradnje političkog sistema na samoupravnim osnovama i stvaranjem uslova za odlučujući uticaj neposrednih proizvođača na sve nivoe odlučivanja bavio se analitičko-sintetički materijal, uvodno izlaganje (Milentije Popović) i veliki broj istupanja u četvrtoj komisiji. Ovde se raspravljalo i o pitanjima odgovornosti, izgradnje komunalnog sistema i položaja društveno-političkih organizacija. Rezolucije o interesnim zajednicama i udruživanju građana predstavljaju na izvestan način (i s punim pravom) podsticanje rasprave o pitanjima kojima se nije uvek pridavala potrebna pažnja.

Za dalju izgradnju globalnog političkog sistema značajna su dva momenta isticana na Kongresu. To je, prvo, da politički sistem društva mora da se izgrađuje tako da se stvore uslovi za odlučujući „uticaj neposrednih samoupravljača i samoupravne društvene baze na sve tokove, centre i nivoe političkog odlučivanja". Drugi bitan momenat i kriterij da li se politički sistem razvija u projektovanom pravcu jeste u tome koliko se „dosledno ostvaruju principi pune ravnopravnosti, podjednake odgovornosti i učešće svih republika i pokrajina u obavljanju zajedničkih poslova kao bitne pretpostavke za jačanje jedinstva i kohezije naše višenacionalne zajednice". Naglašeno je da „ti isti interesi („klasni, ekonomski, kulturni i drugi interesi radničke klase") zahtevaju da se u međunacionalne odnose unosi humanistička sadržina, poverenje, duh bratstva i jedinstva, sve tešnjeg zbližavanja i solidarnosti".

Međunacionalni odnosi i odnosi između federacije i republika i pokrajina (tema koja je bila prisutna u svim raspravama i u svim komisijama, naravno iz različitih aspekata) dobili su i posebnu rezoluciju, u kojoj se naročito ističe „povezanost radničko-klasnih i nacionalnih interesa, što predstavlja bitnu karakteristiku naše socijalističke revolucije".

Ideji o izgradnji političkog sistema od mesne zajednice do federacije na principima neposredne demokratije i delegatskog sistema, koji bi obezbedio organizovano izražavanje autentičnih interesa radnih ljudi i građana i odgovorno i organizovano povezivanje delegata sa sredinama

koje su ih izabrale, uz dominantan klasni interes neposrednih proizvođača u odlukama koje se donose, što bi se odnosilo i na skupštinski sistem — data je puna podrška i to predstavlja jednu od komponenti samoupravne i antietatističke orijentacije koja mora savladati mnoge otpore i realne probleme.

Ovaj sumarni osvrt na neke momente iz pripremanja i rada II kongresa samoupravljača Jugoslavije mogli bismo završiti jednom konstatacijom: mnoge ideje koje su od bitnog značaja za razvoj samoupravljanja, a koje nisu uvek nailazile na nepodeljenu podršku, dobile su podrškom koju im je pružio Kongres „status" prihvaćenog (među njima bismo naročito pomenuli nov način tretiranja minulog rada, učvršćenje principa raspodele prema radu i rezultatima rada, koji nedvosmisleno implicira tržišno vrednovanje tih rezultata), a neke su ovde stečenom podrškom dobile i veće šanse za realizaciju (ideja o globalnom sistemu zasnovanom na samoupravnim osnovama, dakle i političkom sistemu i sistemu reprodukcije). Ostaje, međutim, ono najvažnije: da se odluke sprovedu. Neke aktivnosti i rasprave posle Kongresa pokazuju da je ovaj autoritativni skup zaista utisnuo svoj pečat na određene stavove i ponašanja, što znači da se može bez rezervi reći da predstavlja novu pobedu samoupravljača i nov korak u razvoju samoupravljanja.

Prikazi

Dr Ferdo Čulinović: Okupatorska podjela Jugoslavije

(Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1970, strana 688)

Kao sto osamnaesta knjiga u ediciji „Ratna prošlost naših naroda“ objavljena je ova studija prof. dr Ferda Čulinovića. Po sadržaju i obimu ova knjiga nagoveštava studioznu i iscrpnu obradu jedne izvanredno značajne teme iz najnovije istorije jugoslovenskih naroda.

Prof. Čulinović okupatorsku podelu Jugoslavije dovodi u vezu sa politikom sila osovine. Svoj akt o ovoj podeli okupator je nastojao čak i opravdati ističući da pomaže „rešavanje unutrašnjih političkih pitanja napadnute Jugoslavije“. Povod za takva tumačenja okupator je nalazio u ranijoj saradnji sa kolaboracionističkim elementima, uz čiju je neposrednu pomoć u nekim krajevima naše zemlje brzo i lako uspostavljena okupatorska uprava. Okupator je na taj način pokušao da pravda nasilje koje je izvršio nad Jugoslavijom i da odgovornost za razaranja koja je učinio prebaci na unutrašnje prilike u zemlji.

Kao drugu osobenost autor ističe činjenicu da su okupatorske sile, pošto su neke delove jugoslovenske teritorije pripojile sebi, u izvesnim delovima zemlje organizovale „administrativno-teritorijalne oblasti pridajući im prividnost državnosti“. Međutim, dobro je poznato kako je izgledala i na šta je ličila ta „državnost“. Ceo sistem organizacije vlasti, vojske i svega drugog na ovim teritorijama bio je u potpunoj zavisnosti od okupatora i tako postavljen kako bi najefikasnije služio ispunjenju ciljeva okupatora, odnosno Hitlera i njegovih saveznika. Pošto su Italija, Mađarska i Bugarska kao susedne zemlje očekivale najveću korist od razbijanja Jugoslavije, normalno je što je autor upravo njihovoj politici u okupiranim delovima posvetio posebnu pažnju.

Kao treću karakteristiku politike okupatora autor ističe njegova nastojanja da preko kolaboracionističkih „vlada“ podstakne samoistrebljenje naroda Jugoslavije. Ta politika imala je za cilj produbljivanje mržnje među jugoslovenskim stanovništvom, slabljenje oslobodilačke borbe, odnosno njeno potpuno razbijanje i definitivno onemogućavanje ponovnog obnavljanja jugoslovenske državne zajednice.

Iznevši osnovne teze, Čulinović je kroz ovu situdiju hronološki, tematski i teritorijalno razjasnio kako, kad i zašto je došlo do tako drastične okupatorske podele Jugoslavije, na koji način je okupator ostvarivao svoj cilj i kojim se sve sredstvima služio da bi svoja ostvarenja pretvorio i u definitivna rešenja. Način na koji je Hitler predvideo konačnu podelu Jugoslavije, odnosno razgraničenje pojedinih njenih delova, Čulinović je u opštim crtama razjasnio u uvodnom delu studije. U vezi s tim autor navodi da su Hitler i Musolini, odnosno Treći Rajh i Italija, 6. aprila 1941. godine napali Jugoslaviju i da im se 11. aprila pridružila Hortijeva Mađarska, a 19. aprila koburška Bugarska, koje su po ranijem dogovoru trebale da učestvuju u okupaciji i prisvajanju delova jugoslovenske teritorije. Pošto je razjasnio kako i na koji način su Hitler i njegovi saveznici oku-

pirali Jugoslaviju, autor je do u detalje analizirao odluke i dokumente koji se odnose na čin okupacije. Takvih dokumenata zaista je bilo vrlo mnogo i njihov cilj je bio u tome da se za svakog Hilterovog saveznika precizno odredi koliki deo plena mu pripada. Čulinović je u ovom delu studije posebnu pažnju posvetio Hitlerovim „Smjernicama za razdiobu Jugoslavije", čiji sadržaj (str. 53—54) skoro u celosti i objavljuje. Uz to što je dao tumačenja ovog dokumenta autor je u njemu tražio i neke nejasnoće koje su vidljive naročito u onim delovima gde se govori o područjima Jugoslavije na koja su Italijani pretendovali. Iscrpnim korišćenjem svih raspoloživih dokumenata, Čulinović je u potpunosti uspeo da obavi ovaj zadatak. Iz svega onoga što je on ovde rekao stiče se potpuno jasna predstava o svim oblicima delovanja Hitlera i njegovih saveznika u vezi sa napadom na Jugoslaviju i podelom njenih delova.

Pošto je u osnovnim crtama razmotrio šta je koji od pretendenata na jugoslovenske teritorije dobio, Čulinović je u daljem razmatranju ove teme izučavao sistem okupatorske vlasti u Jugoslaviji i način upravljanja u prigrabljenim delovima, kao i u onim oblastima koje su smatrane „samostalnim državama".

Prvo je obradio prilike u Sloveniji. Kako je Slovenija bila granični deo Jugoslavije prema Trećem Rajhu, autor je počeo sa detaljnim opisom prodiranja Hitlerove okupatorske vojske na teritoriju Jugoslavije, odnosno Slovenije. Zatim je razmatrao opšte stanje u slovenačkom području pod nemačkom okupacijom. Kao osnovno iz ovog dela studije proizlazi da je Hitler lično vodio računa o tome kako i na koji način da obezbedi nadzor nad radom civilne uprave na prisvojenim teritorijama Slovenije. On je svoju okupacionu upravu ovde poistovetio sa državnom upravom u samom Rajhu. Takve mere, kako autor zaključuje, preduzete su sa ciljem da se što pre ostvari potpuna integracija ovog područja sa nacističkom Nemačkom. Da bi taj zadatak što pre ostvario, Hitler je u javnoj upravi proveo potpunu centralizaciju. Autor je izneo sve argumente kojima se Hitler služio u opravdavanju svoje politike u ovom području. Hitlerova propaganda išla je čak dotle da je i u istoriji tražila argumente kojima bi opravdala svoju politiku. Neosnovanost nacističke argumentacije Čulinović je dokazivao i kroz obradu problema vezanih za nemačku nacionalnu manjinu u ovom području. Kao posebno značajne argumente autor navodi prisilno ponemčenje i progone Slovenaca, što je imalo za cilj istrebljenje Slovena u ovom delu Jugoslavije. Sve mere u vezi sa Hitlerovom politikom u ovom području autor je tako detaljno razjasnio da se stiče utisak kako u tom pogledu ubuduće neće moći mnogo novog i značajnog da se pronađe i otkrije. Na sličan način autor je obradio i prilike na području pod italijanskom okupacijom.

Pored obrade okupacionog sistema, Čulinović je dosta prostora posvetio i pripremama koje je preduzimala KPJ radi organizovanja otpora okupatoru i njegovim saradnicima, a u kratkim crtama dao je i osnovne podatke o nekim značajnim događajima iz narodnooslobodilačke borbe.

Deo studije pod naslovom „Nezavisna Država Hrvatska" autor je do te mere argumentovano, sistematski i studiozno obradio da to u stvari predstavlja čak i zasebnu celinu koja bi se mogla objaviti i kao posebna knjiga. Takav zaključak važi i za poglavlje „Srbija". Za oba ova dela studije, a naročito za deo o „Nezavisnoj Državi Hrvatskoj", može se reći da ulaze u najznačajnije studije iz istorije narodnooslobodilačke borbe.

Dosta novih podataka i argumenata autor je izneo naročito u vezi sa Hitlerovim nastojanjem da „hrvatsko pitanje" istakne u prvi plan svojih „argumenata" kojima je opravdavao stvaranje „Nezavisne Države Hrvatske". Čulinović je dao i kratku istorijsku genezu „hrvatskog pitanja" ističući pravi smisao nacističkih argumenata. Obrazlažući kako i na koji način su ustaše postale izvršioci Hitlerovog plana za otcepljenje Hrvatske, autor je ovde dao i kratak istorijat o ustašama, kroz koji je objašnjena njihova uloga u ostvarivanju okupatorske politike prema Jugoslaviji. Autor je zatim obradio način proglašenja NDH, njenu unutrašnju poli-

tiku, vezanost za Treći Rajh i ulogu koju je imala kao izrazito kvislinška tvorevina. Autor je dosta prostora posvetio i delovanju katoličkog klera, kao i ostalih verskih zajednica, tokom rata i posebno ulozi Stepinca sve do kraja rata.

Posebnu pažnju autor je posvetio delovanju ovog kvislinškog režima na teritoriji Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Mada je pretendovao da ovu teritoriju pretvori u jedinstvenu državu pod nazivom „Nezavisna Država Hrvatska", kvislinški režim u tome nije uspeo jer su velike teritorije prisvojili Hitler i Musolini. Jedino u čemu je ustaška vlast stekla „afirmaciju" bio je bezočni teror na celoj ovoj teritoriji koji je ona započela već u aprilu 1941. godine i nastavila ga do kraja rata. Terorističkoj akciji ustaša i njihovoj saradnji sa okupatorom na tom planu autor je posvetio zaista dovoljno prostora. Dobrim sistematizovanjem poznatih činjenica, upotpunjenih novim podacima, Čulinović je dao do sada najpotpuniju sliku o svim oblicima terora u NDH, kao i o politici okupatora, koji je svojom vojnom silom (neophodnom na Istočnom frontu) štitio NDH kao okupatorsku tvorevinu.

Autor je kroz ovu studiju dao i značajnu kritiku literature (posebno emigrantske) koja je do sada nepotpuno, nenaučno i tendenciozno pisala pre svega o Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, a naročito o stavu hrvatskog naroda o ovoj okupatorskoj tvorevini. U tom pogledu Čulinović je postigao posebno značajan uspeh jer je brojnim podacima i činjenicama pokazao kakav je bio stav najvećeg broja Hrvata, ne samo komunista, prema ustašama i njihovoj izdajničkoj ulozi. U razjašnjavanju podataka o tome ko je sve stajao uz ustašku vladavinu Čulinović dosta opširno i dokumentovano govori i o ulozi Vlatka Mačeka, čiji je proustaški stav imao, kako autor kaže, „nesumnjiv odjek u redovima hrvatskog seljaštva". Međutim, kako autor dalje ističe, hrvatsko seljaštvo, i pored Mačekove akcije, „u svom najvećem dijelu... nije pokazivalo volje na saradnju s ustaškom vladavinom". Događaji su pokazali da je narodnooslobodilački pokret dobijao „sve više pristalica u redovima hrvatskog seljaštva, čak i kod onih koji su aprilskih dana 1941. godine iščekivali nekakav „preokret"".

Na kraju ovog poglavlja autor govori o poslednjim danima Nezavisne Države Hrvatske, iznoseći podatke o stanju na evropskom ratištu iz kojih zaključuje u kojoj meri je novostvorena situacija uticala na još brži raspad okupatorskih tvorevina u Jugoslaviji. U svom zaključku Čulinović kaže da niko nije zažalio za ovom okupatorskom tvorevinom jer je narod od prvih dana njenog postanka vodio borbu protiv nje i okupatora podjednako snažno.

U poglavlju „Srbija" Čulinović je posebnu pažnju posvetio uvođenju nemačke vojne uprave u okupiranoj Srbiji. On je sistematski obradio podatke o stvaranju kolaboracionističkog režima u Srbiji sa Nedićem na čelu. Što je otpor prema okupatoru i njegovim saradnicima više jačao, okupator je ovde užurbano proširivao krug svojih saradnika. Tako je, i to vrlo brzo, i „vojna sila" izbegličke vlade prešla na stranu okupatora i pružila mu veliku pomoć u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji, a kasnije i na celoj teritoriji Jugoslavije, da bi konačno stupila u usku saradnju i sa ustaškim režimom.

Stanje na okupiranom Kosovu, u Makedoniji i Crnoj Gori autor je prikazao u posebnim odeljcima. Slično je postupio i sa Banatom, Bačkom i Baranjom. Okupatori su u ovim područjima imali svoje posebne interese, pa su, na primer, Kosovo podelile Nemačka, Italija i Bugarska. Nemačka i Mađarska su razgraničile svoje posede u Banatu, Bačkoj i Baranji.

Makedonija je podeljena između Italije i Bugarske, dok je u Crnoj Gori stvorena italijanska okupatorska uprava. Kao i u prethodnim poglavljima, Čulinović je i ovde dosta prostora posvetio onim unutrašnjim snagama koje su se našle na strani okupatora i objektivno je ocenio nijihovu snagu i uticaj. S druge strane, Čulinović ističe odlučnost svih snaga u pokretu otpora da se, pored ostalog, bore za očuvanje jedinstva Jugoslavije. Tom raspoloženju naroda za očuvanje jedinstva Jugoslavije autor je kroz celu studiju posvetio znatnu pažnju.

U završnom poglavlju autor je ukazao na značaj istorijske pouke

koja se može izvući iz svega onoga što je okupator želeo da učini radi definitivnog razbijanja Jugoslavije. Čulinović je posebno naglasio da se iz svega može izvući zaključak da su narodi Jugoslavije nedvosmisleno pokazali da su u stanju da se odupru svakom pokušaju razbijanja njihove zajednice.

Ova studija prof. Čulinovića zasnovana je na domaćim i stranim izvorima i na najnovijoj naučnoj literaturi. Ona je izvanredno dobro komponovana i pregledna i predstavlja najpotpunije delo jugoslovenske istoriografije iz oblasti o kojoj raspravlja.

DUŠAN S. BOGDANOVIĆ

Idejne koncepcije u radničkom pokretu

(Grupa autora, »Naše teme«, Zagreb, 1970, strana 358)

Šta nam govori iskustvo radničkog pokreta od početka njegovog organizovanja do danas; šta je nedostajalo tom pokretu da svoje teorijske koncepcije nije uvek uspevao materijalizirati u duhu mogućih alternativa; u kojoj je meri njegovo organizaciono pitanje postajalo odlučnim pitanjem njegovog organizovanog delovanja — samo su deo pitanja koja su motivirala redakciju „Naših tema" da pristupi uređivanju zbornika na koji upravo skrećemo pažnju čitalačke publike.

Zbornik sadrži 19 priloga od 19 autora, u kojima su razmotrene osnovne idejne koncepcije u radničkom pokretu polazeći od predmarksističke utopijske misli zastupljene učenjem Sen-Simona (Nerkez Smailagić) o industrijskom društvu da bi se zatim prešlo na najburniji i najkontroverzniji period koji počinje marksizmom (Boris Hudoletnjak) i preko prudonizma (Radovan Pavićević), lasalizma (Adolf Dragičević), anarhizma (Rade Kalanj), blankizma (Milan Vojnović), bernštajnizma (Veljko Cvjetičanin), pogleda Karla Kauckog (Ivan Prpić), lenjinizma (Muhamed Filipović), pogleda Roze Luksemburg (Predrag Vranicki), radničke opozicije u SSSR-u (Andrija Dujić) i trockizma (Besim Ibrahimpašić) stiglo do staljinizma (Fuad Muhić); zatim sledi razmatranje kritičke teorije društva (Aleksa Buha), maoizma (Ante Lentić), situacije marksizma danas (Vjekoslav Mikecin), socijalističke misli i prakse u Latinskoj Americi i Africi (Stane Južnič), Herberta Markuzea i savremenog osmišljavanja revolucije (Branka Brujić) i, najzad, jugoslovenskog marksizma u teoriji i praksi (Boris Majer).

Rezimirajući učenje Sen-Simona, autor izvlači zaključak da „nijedan do njega nije tako duboko, osmišljeno i cjelovito izgradio viziju novog svijeta, koja bi bila postavljena na bitno realni temelj historijskog progresa moderne civilizacije: na odnos industrije i politike" (str. 20). Po njegovom shvatanju, preteran je i uveliko neosnovan zaključak koji Sen-Simona svrstava u pobornike proleterske stvari. „Upravo obrnuto — kaže on — Sen-Simon je bio zagovornik socijalne i političke dominacije buržoaske klase... Njegova osnovna intencija nije bila politička sloboda, nego socijalna organizacija, princip... rad je red" (str. 21). On je proletersko pitanje podržavao samo etički kao stav filantropskog morala milosrđa. On se može i treba smatrati pretečom socijalizma jer je uspeo anticipirati princip budućnosti: da je proizvodnja temelj društva i njegovog političkog ustava.

Snažan prodor naučne i tehničke revolucije doveo je do uslova radikalno drugačijih od onih koji su postojali u vreme stupanja marksizma na scenu. Ovaj fenomen izazvao je duboke transformacije u uslovima života. Respektirajući ovu nezaobilaznu činjenicu, autor priloga posvećenog marksizmu ukazuje da nam se marksizam danas otkriva drugačijom stranom i da se saglasno tome „u svim

bitnim elementima koji ga sačinjavaju javlja kao problem svojom znanstvenom stranom, svojim odnosom spram znanosti, sposobnošću svoje apsorpcije i integracije, odnosno, obratno, svoje rezistentnosti spram njih" (str. 23). Temeljno pitanje marksizma danas, po autorovom shvatanju, jeste analiza raspona konkretnih istorijskih mogućnosti rada i promena u biti procesa rada i za nju vezanih mogućnosti života.

Pjer Žozef Prudon, koga svi njegovi sledbenici skoro jednodušno priznaju za „oca anarhizma", svoju teoriju o društvu fundirao je na svom shvatanju pravde. Polazeći od te ideje, Prudon je izgradio svoje shvatanje o državi i pravu, o klasnoj borbi i revoluciji, kao i svoju ekonomsku teoriju.

Osnovna teza anarhizma sadržana je u apsolutnom odbacivanju svakog poretka koji je regulisan zakonima ili nekim drugim oblicima dominacije. „Vladanje ljudima putem zakona u biti vrijeđa, otuđuje i uništava individualnu slobodu, koja je apsolutna vrijednost po sebi i iznad koje ne smije biti nikakvih nadređenih, viših i po nečemu vrednijih sila. Onaj oblik društvenog života koji upravo najviše ugrožava autonomiju ličnosti i najsnažnije sputava individualnu slobodu jest država, odnosno takav društveni poredak u kojemu je pojedincu „ugovorom" oduzeto njegovo neotuđivo pravo da svoj lični život uređuje prema vlastitim potrebama, strastima i aspiracijama" (str. 81).

U prilogu posvećenom lenjinizmu autor ističe razloge dominirajućeg uticaja lenjinizma u organizovanom radničkom pokretu našeg veka. Po njegovom shvatanju, to bi bili sledeći: (a) da je lenjinizam više od svih idejno-političkih orijentacija koje su se pojavile u radničkom pokretu posle Marksa i koje su apelirale na marksističku ortodoksiju pokazao i sa uspehom dokazao svoju marksističku doslednost. „Lenjinizam je postao legitimni marksizam svoga vremena u smislu očuvanja njegovog idejnog jezgra i uspješnog daljnjeg razvoja" (str. 147); (b) lenjinizam se više nego bilo koja idejna orijentacija u organizovanom radničkom pokretu koncentrisao na razradu i razvijanje političkih i organizacionih aspekata i pretpostavki pokreta. Lenjin je Marksove ideje o radničkom pokretu i osnovama njegove politike razvio u sistematsko mišljenje, podrvgao je naučnoj analizi sve elemente relevantne za politički program i organizaciju pokreta kao klasne političke snage. „Lenjin po prvi puta stvara stroge principe, kriterije i forme organizovanja proletarijata, pretvara organizaciono pitanje u političko pitanje i pitanje nauke" (str. 48); (c) lenjinizam je obogatio opšti fond teorijske misli proletarijata od Marksa naovamo, i to podjednako na području teorije, strategije i taktike organizovanog radničkog pokreta; (d) kao idejna orijentacija i politička teorija, lenjinizam je koincidirao sa opštim procesom politizacije, kako na planu međunarodnih odnosa tako i na planu pojačanih oblika klasne borbe (naročito u zaostalim zemljama), i s tim u vezi snažne politizacije masa i njihovog dejstva; (e) lenjinizam je postao prva zvanična ideologija jedne države, prva zvanična ideologija jednog snažno organizovanog međunarodnog proleterskog pokreta (to jest ideologija Treće internacionale) i ideologija koja se prvi put u istoriji organiziranog radničkog pokreta oslanja na uticaj jedne uspešne socijalističke revolucije. Savremeni značaj lenjinizma, po autorovom shvatanju, sastoji se „prije svega u principu i metodi konkretne analize konkretnog društva, odnosa konkretnih snaga i s time u vezi konkretne, specifične strategije i taktike svakog pokreta" (str. 154).

Sagledavajući problem staljinizma u filozofskoj, političkoj, sociološkoj i ideološkoj dimenziji, autor ovog priloga dolazi do zaključka da Staljin nije tvorac sistema koji je po njemu dobio ime, već da je on „instrument i oruđe apsolutne organizacije i njenog apsolutnog duha koji produžuju svoju egzistenciju kao metafizika političkog otuđenja utemeljena na neukinutom odnosu najamnog rada i državnog kapitala" (str. 242).

Centralno pitanje revolucionarnih promena kao istorijskog ostvarenja slobodnijeg i boljeg života za Markuzea je preusmeravanje same proizvodnje — ističe autor priloga koji je posvećen Markuzeu i savremenom osmišljavanju revolucije. „Destruktivan je odnos čovjeka spram prirode

u proizvodnji što uspostavlja suvremeni svijet u njegovoj svjetovnosti... Gospodovanje prirodom nezaobilazno je povezano s podređivanjem čovjeka organizaciji tehničke produkcije — u toj usudnoj svezi čovjek sam postaje objekt realizacije „povijesnog projekta" vlastite moći" (str. 329—331). Udes tehničke ere Markuze raspravlja pokazivanjem „represivnosti destruktivne proizvodnje" — istovremeno s blagodetima koje pruža. Ona sputava mogućnosti sretnijeg i slobodnijeg življenja. Alternativu za istorijsku preobrazbu sveta Markuze vidi u očuvanju dostignuća automatske proizvodnje i u njihovom usmeravanju na prevladavanje destruktivnog odnosa spram prirode promenom u samoj proizvodnji. U toj mogućnosti sadržano je „nastajanje slobodnog subjekta unutar carstva nužnosti".

Iako su prilozi posvećeni veoma složenim i obimnim područjima društvene misli i akcije, smatramo da su skoro svi autori uspeli da na kratkom prostoru iznesu ono što je esencijalno za odgovarajuće učenje i praksu. Sa aspekta složenosti problema koji izlažu prilozi su pisani popularnim stilom, što daje veliku prednost ovom zborniku u osvajanju što šireg čitalačkog auditorijuma. Kako u našoj literaturi ne postoji nikakav priručnik koji bi pružio osnovna obaveštenja o raznim idejnim orijentacijama u radničkom pokretu, ovaj zbornik može da upotpuni tu prazninu, što je njegova velika praktična vrednost.

STREZO S. KOLOSKI

Karl Korsch: Marksizam i filozofija

(»Komunist«, Beograd, 1970, strana 184)

Pitanje odnosa između marksizma i filozofije nije postavljeno prvi put ovim Koršovim delom niti je ono njime konačno rešeno i time stavljeno ad acta. Naprotiv, to je pitanje, kako izgleda, ovim delom tek zaoštreno u punom značenju. Dijalog oko odnosa marksizma i filozofije ne prestaje u marksizmu ni danas. O njegovoj aktuelnosti govori i njegovo ponovno tematiziranje u knjizi *Marksizam i filozofija* Dragutina Lekovića, koja se pojavljuje skoro pola veka nakon Koršove knjige sa istim naslovom i o istom problemu, ili s obrnutim naslovom u knjizi *Filozofija i marksizam* Gaje Petrovića.

Važnost ovog pitanja nije samo u njegovoj teorijskoj strani, nego ono ima dalekosežne implikacije i za samu praksu radničkog pokreta u međunarodnim razmerama. Jer pitanje odnosa između marksizma i filozofije u stvari je pitanje odnosa *teorije i prakse*, koje se u stvarnoj borbi radničke klase za njenu emancipaciju pokazuje kao pitanje ne samo taktike i strategije te borbe, nego i kao pitanje onoga što proletarijat svojim oslobođenjem realizuje.

Marksova misao o ukidanju filozofije kao njenom ostvarenju, a ne kao o njenom stavljanju ad acta, izazvala je (a i danas izaziva) niz nedoumica. Već kod Engelsa ta je misao naišla na nerazumevanje. Engels je negirao filozofiju i na njeno mesto stavio nauku. Posledica je bila ogromna: Druga internacionala lišila se svoje filozofske osnove prosto time što je marksizam svela na scijentističku teoriju društva. Ukoliko su neki teoretičari iz Druge internacionale i branili filozofsko jezgro marksizma, oni su ga (kao Plehanov) sveli na predmarksovski materijalizam, dok je Lenjin shvatao marksizam kao naučnu filozofiju.

Koršova pozicija u shvatanju odnosa marksizma i filozofije razlikuje se bitno od shvatanja toga odnosa teoretičara Druge internacionale i od shvatanja Lenjina, odnosno dijalektičkih materijalista. On je nastojao da Marksovu misao o realizaciji filozofije sagleda u njenom izvornom

značenju. Ali mora se priznati da ni Koršovo rešenje problema kao ni sama Marksova misao o ukidanju filozofije putem njene realizacije nisu posve jasni.

Ako se ta Marksova misao shvati kao ukidanje filozofije uopšte, a ne kao ukidanje građanske ideologije, pa time i sastavnog dela totaliteta građanskog društva, onda, svakako, Marks previđa važne činjenice koje će, sme se pretpostaviti na osnovu dosadašnjih potreba čoveka za filozofijom, i dalje postojati, pa će time i potreba za filozofijom i dalje biti živa, a filozofija i dalje postojati.

Ali Marksu nije bilo stalo do nove filozofije nego do revolucije. U tome pravcu, doista, nije pogrešno reći da marksizam nije filozofija o svetu, nego filozofija sveta, nije tumačenje sveta, nego smisaona akcija njegove izmene. Građansko je mišljenje diferenciralo bitak i trebanje, praksu i teoriju, teoriju i revoluciju. To je u osnovi ponavljala ortodoksija Druge internacionale, a to ponavlja i dijalektičkomaterijalistička ortodoksija pozitivističkog dijamata.

Korš se vraća Marksovoj misli jedinstva teorije i revolucije mišljenoj kao ukidanje filozofije putem i u obliku njene realizacije kao destrukcije građanskog totaliteta. Iako Korš u pitanju odnosa marksizma i filozofije nije imao ništa dublje da kaže osim da se izvorno suprotstavi načinu i obliku toga razumevanja što se do njega i u to vreme iskristalisalo u marksizmu, on je ipak naišao na osudu vođa Kominterne. Zajedno sa Lukačem na njega je pala anatema ideološke diktature baš zbog knjige *Marksizam i filozofija,* čija je bitna misao da marksizam nije pozitivistička nauka, već misao revolucije.

Karl Korš je nešto manje od Lukača interesantna pojava u marksističkoj filozofiji početkom dvadesetih godina ovoga veka. Njihovu duhovnu srodnost u shvatanju marksizma nesumnjivo su prozreli i oni koji su ih skupa, jednog uz drugog, osudili na V kongresu Kominterne 1924. godine kao filozofe koji skreću. Korš se kritički, više implicitno nego eksplicitno (doduše, vrlo stidljivo) poneo prema Engelsu. ali je zato osobito bio negativno usmeren na Lenjinov *Materijalizam i empiriokriticizam,* u kome je, po njegovom tačnom mišljenju, Lenjin vodio diskusiju između idealizma i materijalizma ispod onog nivoa koji je u tom problemu bio prevladan nemačkim klasičnim idealizmom.

Koršu je bilo naročito stalo da istakne činjenicu da u Marksovoj filozofiji ne postoji diskrepancija subjekta i objekta, svesti i predmeta, prirodnog i istorijskog sveta, kakva se vrlo često pripisuje Marksovom materijalizmu, a oseća se prisutnom kod Engelsa i kod Lenjina. U tom smislu je osobito karakterističan ovaj Koršov stav: „Veliki nedostatak... vulgarnog socijalizma leži u njegovom, marksistički rečeno, posve neznanstvenomu ostajanju na onom naivnom realizmu s kojim tzv. zdravi ljudski razum, taj „najgori metafizičar“, a s njim i obična pozitivna znanost građanskog društva povlače oštru liniju između svijesti i njenog predmeta. Oni ne slute ništa o tom da ta opreka već i za transcendentalno promatranje kritičke filozofije postoji samo djelomično, dok je za dijalektičko shvatanje potpuno prevladana“ (str. 76). Ako se ovom kritičkom stavu naspram pozitivističkih i scijentističkih interpretacija marksizma u njegovom izvornom razumevanju sveta doda još Koršovo pozitivno određenje diskutovanog problema, onda će biti sasvim jasna Koršova pozicija u kojoj nema mesta za staru dekartovsku diskrepanciju subjekta i objekta, istorije i prirode, jer „oba ova svijeta, prirodni, s jedne, i društveno-povijesno-politički, s druge strane, nisu dva razdvojena svijeta, nego jedan te isti. Njihovo je jedinstvo utemeljeno u ležištu pasivno-aktivnog životnog procesa ljudi koji u svom radnom stvaralaštvu i mišljenju neprekidno reproduciraju i razvijaju svoju cjelokupnu zbilju. Veza između ova dva ovako promatrana svijeta ne može ležati nigdje drugdje nego upravo u ekonomiji ili, tačnije rečeno, u „materijalnoj proizvodnji“ “ (str. 97).

Koršova knjiga pojavila se prvi put 1923. godine. U tom izdanju sadržavala je četiri rada: *Marksizam i filozofija, Stajalište materijalističkog shvatanja istorije, Marksova dijalektika* i *O materijalističkoj dijalektici.* U drugom izdanju (1930) našao se, pored ovih, i rad pod naslovom *Sa-*

dašnje stanje problema „marksizam i filozofija“. Ovaj je rad vrlo interesantan s obzirom na to da odgovara na kritike koje su došle nakon prvog izdanja knjige, a i s obzirom na teorijsko iskustvo međunarodnog radničkog pokreta stečeno posle Lenjinove smrti. Njemu se ovde ponovo čini da njegova kritika izrečena 1923. godine protiv naivnorealističkih teza u marksizmu ostaje i dalje vredna jer pogađa predmarksovski materijalizam takozvanog „marksizma-lenjinizma“. Ali u predgovoru drugom izdanju svoga spisa Korš se kritički osvrće i na jednu svoju raniju tezu, naime na tvrdnju o potrebi ideološke diktature.

Sada on piše: „Izričito napominjemo da se nastavak revolucionarne klasne borbe koji je u spisu *Marksizam i filozofija* bio označen kao *ideološka diktatura* u tri pravca razlikuje od sistema duhovnog *ugnjetavanja* koji se u ime navodne „diktature proletarijata“ sada provodi u Rusiji. Ona je ponajprije diktatura proletarijata, a ne diktatura nad proletarijatom. Drugo, ona je diktatura klase, a ne partije ili partijske vrhuške. Treće, ona je u prvom redu revolucionarna diktatura, tj. jednostavni dio onog radikalnog društvenog procesa preobrazbe koji s odstranjenjem klasa i klasnih suprotnosti stvara pretpostavke za „odumiranje države“ i istovremeno za prestanak svakog ideološkog pritiska“ (str. 34).

Koršovo delo *Marksizam i filozofija* obeležava prvu fazu u njegovom misaonom razvoju, fazu koja se odlikuje radikalnim zagovaranjem marksizma kao revolucionarne teorije proletarijata. U drugoj fazi svoga misaonog razvoja (posle 1933) on postepeno klizi u pravcu pozitivističkog i scijentističkog definisanja marksizma kao sociologije. Tu fazu kruniše njegov spis *Karl Marks* (1938). Kasnije (1959) Korš se potrudio da marksizmu odrekne sadržaj koji ga čini revolucionarnom teorijom proletarijata.

Tako je, eto, Karl Korš (1886—1961), komunista i filozof, prešao, teorijski gledano, put od revolucionarnog marksiste do pozitiviste marksističke orijentacije.

Posebno priznanje zaslužuje uvodna studija za ovu knjigu Davora Rodina pod naslovom *Karl Korsch i kraj jedne epohe razvoja marksizma* kako zbog pouzdane informisanosti o bitnim tokovima marksizma tako i zbog kritičkog stava što ga je autor u njoj zauzeo prema već skoro stogodišnjoj pozitivizaciji marksizma.

MILOJE PETROVIĆ

Ž. P. Sartr: Egzistencijalizam i marksizam

(»Nolit«, Beograd, 1970, strana 234)

Sartr svoja kritička razmatranja o položaju i ulozi marksizma kako je izgledao do pre 10—15 godina počinje time što tvrdi da je „marksizam filozofija našeg vremena koja se ne da prevazići i da je ideologija egzistencije i njena sveobuhvatna metoda razumevanja užlebljena u sam marksizam, koji je rađa i odbacuje u isto vreme“. No, iako je kao filozof egzistencije spreman da prihvati marksizam i da na oltar te filozofije stavi jedan deo svojih prvobitnih filozofskih uverenja, Sartr nema nameru da se uzdržava od kritičkih primedbi marksizmu, bar onom marksizmu do pre deceniju i po.

Šta Sartr zamera tom marksizmu posle Marksa? Marksizam se zaustavio — kaže on — pošto je u nama likvidirao kategorije građanske misli; ostavio nas je na cedilu na terenu na kome smo stajali jer više nije imao čemu da nas nauči. Marksizam se zaustavio jer je kao praktična filozofija duboko rascepljen na teoriju, s jedne, i na praxis, s druge strane. Marksistička filozofija doživela je tu i takvu sudbinu zato što je u doba izolacije SSSR-a rukovodstvo partije, u želji

da integriše društvo do kraja i iz straha od razbijanja jedinstva, zadržalo pravo da definiše jedino ispravnu liniju i da daje pravo tumačenje događaja. „Konkretna misao mora se rađati iz praxisa — veli Sartr — i biti okrenuta prema njemu da bi ga osvetlila." No, to je baš ono što tada u SSSR-u nije bilo moguće. Odvajanje i rascep između prakse i teorije dalo je tada empirizam bez principa, s jedne, i čisto i ukočeno znanje, s druge strane.

Plodnost živog i izvornog marksizma poticala je dobrim delom upravo iz načina kako se pristupalo iskustvu. Ali, kao da je sav taj Marksov napor bio uzaludan. „Marksistički voluntarizam sveo je operaciju analize na prostu ceremoniju." Analiza se, naime, kod epigona marksizma sastojala jedino u tome da se oslobodimo detalja, da se nategne smisao izvesnih događaja, da se izvitopere činjenice, pa čak i da se izmisle kako bi se ispod toga opet našli, kao njihova supstanca, sintetički sudovi, nepokretni i fetišizovani.

Nema sumje, tu više nema ni traga od Marksovog uverenja da činjenice nisu nikad usamljene pojave i da su, kad se zbivaju zajedno, uvek u višem jedinstvu jedne celine, da su povezane unutrašnjim odnosima i da prisustvo jedne menja ostale u dubini njihove prirode.

U šta se pretvorilo Marksovo učenje o odnosu pojedinačne pojave i celine? Istraživanje totaliteta ustupilo je mesto sholastici totaliteta. Heurističko načelo „tražiti celinu kroz delove" postalo je teroristička praksa: „likvidirajte osobenost".

„Marksizam — smatra Sartr — ima teorijskih temelja, on obuhvata svu ljudsku delatnost, ali on više ništa ne *zna*, jer su njegovi pojmovi *diktati*."

Ovakvo stanje marksističke filozofije — po Sartru — omogućilo je egzistencijalizmu, umesto da bude apsorbovan, ponovno rađanje jer je ovaj afirmisao konkretne ljude u njihovim stvarnim situacijama, nasuprot izopačenom marksizmu koji je čoveka rastvorio u ideji.

Pa ipak, istrajava Sartr, marksizam ostaje filozofija našeg vremena; on je još u detinjstvu, tek što je počeo da se razvija. Skleroza te filozofije je proizvod svetskog sticaja okolnosti posebnog tipa. Sartr podupire svoje uverenje o užlebljenosti marksizma u savremenom svetu prihvatanjem i proširivanjem tvrdnje R. Garodija da marksizam predstavlja sistem koordinata koji jedini omogućuje da se jedna misao definiše i situira u bilo kojoj oblasti, od političke ekonomije do fizike, od istorije do etike.

Današnji marksisti ponašaju se kao da marksizam ne postoji i kao da ga svaki od njih ponovo otkriva; kod današnjih marksista se sve zbiva kao da je apsolutno nužno; tako će konkretna stvarnost jednog filosofskog dela biti, na primer, idealizam — delo će predstavljati samo prolazni oblik tog idealizma. Ono što karakteriše *samo* delo nedostojno je i ništavno; ono što čini njegovo biće jeste samo njegova svodljivost na supstancu i idealizam.

Ovakav apstraktni, opskurni i izopačeni način analize Sartr dobro pokazuje i na primeru Plehanovljevog pokušaja analize nekih događaja u francuskoj revoluciji. „Pretpostavimo da je neki drugi general — pokušaćemo da ukratko izložimo Plehanovljevo rezonovanje — došao na vlast i pokazao se miroljubivijim nego što je bio Napoleon. U tom slučaju Burboni se ne bi vratili u Francusku, te bi u odnosu na njih rezultat bio drugačiji nego što je bio; ali, u odnosu na Francusku u celini on bi se veoma malo razlikovao od stvarnog rezultata, jer bi buržoazija, kad bi osigurala vlast, predstavljala isti takav teret. Luj-Filip bi se možda popeo kasnije na presto, ali krajnji ishod revolucije nikako ne bi bio drugačiji."

Ne bismo se ovako dugo zadržali na Plehanovu i na onome što Sartr misli o njemu kad to ne bi bilo njegovo mišljenje i o većini *današnjih* marksista. Šta kaže Sartr o ovakvoj analizi? „Nema sumnje — tu se on saglašava sa Plehanovom — da krajnji ishod ne bi bio drugačiji. No da vidimo koje su promenljive količine (tj. ono što je moglo a nije moralo da se dogodi) izostavljene: krvave napoleonske bitke, uticaj revolucionarne ideologije na Evropu, okupacija Francuske, povratak zemljoposednika, zaostajanje u razvoju nauke i industrije. Osim svega ovoga razvoj bi bio isti." Ali *ovo* što Plehanov s prezirom odbacuje kao slučajnost jeste ceo

ljudski život. Plehanov s najvećom hladnokrvnošću posmatra strašna ratna krvoprolića, on je ravnodušan na usporavanje ekonomskog i društvenog života. Marksizam, bar onakav kakav je kod Plehanova, postaje *nehumanizam* i ekonomizam ako uza sve ovo ustvrdi banalnu činjenicu da sve te promene nisu mogle zaustaviti razvoj proizvodnih snaga!

Marksizam će se degenerisati u neljudsku antropologiju ako ponovo ne uključi u sebe samog čoveka kao svoj temelj. Sartr je, nema sumnje, dobro osetio odakle dolazi glavna opasnost za marksizam: zapostavljanje humanističke problematike, tog izvornog u marksizmu, uslovilo je situaciju u kojoj se ovaj našao i istovremeno omogućilo jačanje represivnih funkcija državnog aparata onih zemalja gde je marksizam usvojen kao službena filozofija. S druge strane, službeni predstavnici državne filosofije anatemisali su upravo taj humanistički i kritički deo Marksove misli i za duže vreme stavili pečat na svako odstupanje od zvanično usvojene varijante marksizma.

Temelj marksizma kao istorijske i strukturalne antropologije je sam čovek. Sartr se, očigledno, vezuje za izvornog, mladog Marksa, za njegovu istorijsku izreku da je „koren čoveka čovek sam".

Sudbina daljih egzistencijalnih istraživanja neposredno je povezana sa daljom sudbinom marksizma, te tako *samostalnost* egzistencijalističke filosofije nužno sledi iz negativiteta marksista (a ne marksizma). Sve dok to učenje ne bude postalo svesno svoje anemije, sve dok se bude temeljilo na dogmatskoj metafizici (dijalektici prirode), umesto na razumevanju živog čoveka, sve dotle će egzistencijalizam nastaviti svoja istraživanja. „Onog dana kada marksističko istraživanje uzme ljudsku dimenziju (tj. egzistencijalni projekt) za osnovu Znanja, egzistencijalizam više neće imati razloga da postoji: apsorbovan, prevaziđen i sačuvan u totalizujućem kretanju filozofije, on će prestati da bude posebno istraživanje, da bi postao temelj svakom istraživanju."

DRAGAN MONAŠEVIĆ

Lesli Vajt: Nauka o kulturi — studija o čoveku i civilizaciji

(»Kultura«, Beograd, 1970, strana 408)

Autor, čije je ovo jedino prevedeno delo kod nas, nije nam sasvim nepoznat. Dr Miloš Ilić piše da se njegova „koncepcija o kulturi u priličnoj meri približava Engelsovoj, odnosno marksističkoj time što ističe značaj i ulogu ljudskog rada u stvaranju i razvijanju kulture", ali da „naginje delimično kulturalizmu". U predgovoru ovoj knjizi Zagorka Pešić-Golubović odlučno kaže za učenje Leslija Vajta da je amerikanizirani marksizam, odnosno kulturalizam.

Ovaj, kao i svaki drugi, kulturalizam nije za nauku potpuno beznačajan ako se shvati i ako jeste reakcija na socijalizam. Isticanje svojevrsnosti kulturnih elemenata i kulture kao jednog od aspekata društvenog života implicira niz pitanja i rešenja. Ona koja nam nudi Vajt su vrlo primamljiva, logična i proizlaze iz jednog koherentnog sistema. Njegova osnovna intencija je da zasnuje novu nauku o kulturi, „kulturologiju", koja se zasniva na širenju oblasti nauke i odvajanju jedne klase pojava od psiholoških i socioloških. U ovom delu autor razmatra kulturu kroz nekoliko vidova — poreklo i prirodu kulture, nastanak naučnog tumačenja kulture, osnovne razlike između kulturologije i drugih nauka, tehniku kulturološkog tumačenja i neke osnovne dokaze za izloženo stanovište.

Uvodna razmatranja odnose se na nauku uopšte, koja je, po Vajtu, samo tehnika tumačenja i može se prime-

niti kako na kulturne pojave tako i na svaku drugu klasu pojava. Zadatak nauke nije u tome da uspostavi kontrolu nad prirodnom sredinom, već da bude sredstvo prilagođavanja. Zabluda o čovekovom vladanju sredinom sa uspehom je odstranjena iz egzaktnih nauka, a Vajt se latio posla da ovu „antropocentričku iluziju" odstrani iz kulturologije. Posebnu pažnju obratio je simbolu kao izvoru i osnovi ljudskog ponašanja, zaključivši da sva kultura zavisi od simbola. Upravo je upotreba simbola omogućila nastajanje i neprekidno nastavljanje kulture. U tome je osnovna i fundamentalna razlika između čoveka i svih drugih bića — razlika ne po ciljevima, već po sredstvima. Ljudsko ponašanje je simbolično, a ako nije simbolično, ono nije ljudsko. Uvođenje simbola, i to u obliku reči, u proces upotrebe alata je proste radnje antropoidnih majmuna preobrazilo u ljudske radnje sa alatima. Dok kod majmuna iskustvo sa upotrebom alata predstavlja niz odvojenih spoljašnjih akata, ono je za čoveka kontinuum. Tako je, zaključuje Vajt, „kultura ili civilizacija samo poseban oblik koji poprimaju biološke aktivnosti, aktivnosti održavanja života, jedne posebne životinje, čoveka" (str. 47). Istorija nauke pokazuje da razvoj nije svuda bio ravnomeran. Nauka se najbrže razvijala u onim oblastima gde su determinante ljudskog ponašanja najslabije izražene (kao astronomija, fizika, zatim biologija), da bi se najkasnije javila tamo gde su te determinante najbitnije, najprisutnije. Posle stvaranja psihologije i sociologije, koje nisu bile u stanju da protumače i natpsihološke determinante, nauka je morala da se širi stvaranjem još jedne nove nauke — kulturologije — potpuno odvojene i nezavisne. Ona proizlazi iz same prirode predmeta koji proučava: to je kultura, a ne čovek. A kultura je „entitet sui generis"; ona je bitno različita i od čoveka i od društva; stoga se može objasniti „samo sama sobom". Vajt daje detaljan prikaz svih onih shvatanja koja kulturologiju i kulturu uopšte odbacuju kao poseban entitet i odgovara na njih odeljkom „Čovek i kultura", koji čini suštinu njegovog učenja.

„Kulturologija" Leslija Vajta polazi od toga da su kulturne pojave posebnog i specifičnog reda i da one međusobno deluju jedna na drugu prema sopstvenim principima. Kako su one superpsihološke, neorganske, njih ne može proučavati ni sociologija ni psihologija, već jedino posebna nauka koja se uzdiže iznad tog nivoa. Ovaj zaključak se zasniva na pretpostavci da je čovek samo biološki organizam i kao takav uniforman, konstantan i ne može se uzeti kao činilac pri objašnjavanju kulturnih pojava. Kao i sva ostala živa bića, čovek nastoji da se održi i prilagodi okolini i u prednosti je utoliko što, osim bioloških sredstava, poseduje „tehniku koja je očito ljudska". Ta tehnika, kao kulturni elemenat, nezavisna je od čoveka. On je rođenjem zatiče već formiranu i ona na njega deluje kao spoljašnja sila. Između njih nema nikakvog funkcionalnog odnosa pošto se kultura nalazi potpuno van dejstva bioloških činilaca. Ljudsko ponašanje je samo reagovanje na spoljašnje, simboličke podsticaje.

Dalji logičan zaključak je taj da se ljudski organizam može sasvim eliminisati iz proučavanja kulture. „Kultura je kontinuum elemenata (obeležja) koji deluju jedni na druge i ovaj proces uzajamnog delovanja ima svoje sopstvene principe i svoje sopstvene zakone. Prema tome, uvođenje ljudskog organizma u razmatranje tih promena je ne samo irelevantno već i pogrešno" (str. 135). I kada tvrdi da kulturni elementi ne bi mogli egzistirati bez ljudskih bića, Vajt ostaje dosledan tvrđenju da se faktor čovek može zanemariti kad je u pitanju kultura. Naime, uloga čoveka u kulturnim procesima je u tome da služi kao instrument kroz koji se kultura izražava, kao nerv za rasprostiranje energije. U sučeljavanju sa kulturom ljudi moraju da joj se saobraze, a nauka ima zadatak da im pomogne da se prilagode postojećem sistemu.

Čini se da je Vajt ovako zaključivao uz zapanjujuće namerno ignorisanje rezultata društvenih nauka. Činjenica da kultura pretpostavlja postojanje ljudskih bića koja nisu samo organizmi i koja se međusobno društveno diferenciraju menja iz osnova ovako suprotstavljanje kulture čoveku i društvu. Kod Vajta je ovaj odnos do krajnje granice pojednostavljen,

sveden samo na jednostrano dejstvo kulturnih činilaca kao spoljašnje sile u odnosu na pojedinca. Ako se kultura posmatra i kao potencijalno data u vidu dispozicije kod svakog pojedinca, znatno se proširuje ovaj odnos. Nesumnjivo je da Vajt uočava neke veoma važne karakteristike odnosa pojedinca i kulture, koji se često pretvara u pasivno i nekritičko prisvajanje. Ali, ako se to posmatra u kontekstu dosadašnje istorije čovečanstva, pune klasnih protivrečnosti, onda se ova karakteristika kulture ne bi smela apsolutizovati, kako to Vajt čini.

Poglavlje o geniju, njegovim uzrocima i pojavljivanju ilustrativno je za Vajtovo shvatanje. U svakom kulturnom sistemu vrši se proces uzajamnog delovanja raznih kulturnih elemenata, pri čemu se stvaraju nove sinteze. Kada kultura dostigne tačku na kojoj jedan pronalazak ili otkriće postaju mogući, oni postaju i neizbežni. To je normalno, kaže Vajt, ako se o kulturnom procesu misli kao o prirodnom zakonu, a ne kao o području slobodne ljudske volje. Ukoliko kultura dalje napreduje, izuzetna sposobnost pojedinih ljudi postaje sve beznačajnija. Genije je ljudski organizam u kome se odigrala značajna sinteza kulturnih elemenata i on je samo sredstvo za ispoljavanje određenog kulturnog procesa. Vajt donosi jedan opšti zaključak da, „ukoliko raste značaj tehnološkog činioca, utoliko srazmerno opada značaj biološkog činioca“ (str. 206).

Kulturologija koju Vajt zasniva je deterministička, jednostrana, zasnovana na mehaničko uzročnom procesu. Sve se odvija po zakonima kulturne nužnosti, pri čemu kultura samu sebe proizvodi po sopstvenim principima. Velika je iluzija misliti da čovek tu nešto može da izmeni ili da kontroliše svoju okolinu. Kako je čovek sav utopljen u svoju kulturu, on jedino može da joj se prilagođava. „Nikakav razvoj društvenih nauka ne bi povećao ni usavršio čovekovu kontrolu nad civilizacijom ni za jotu. U sistemu čovek-kultura čovek je zavisno, kultura nezavisno promenljiva. Šta čovek misli, oseća i čini određeno je njegovom kulturom. A kultura se ponaša u skladu sa svojim sopstvenim zakonima“ (str. 314). Čoveku je moguće da mnogo više kontrole sprovede nad prirodnom okolinom, nju čak može i povećavati u budućnosti, a za kontrolisanje svoje kulture nema nikakvih (ni teorijskih) šansi. Njemu je prilično udobno i on je komotan u verovanju da on sam stvara svoju kulturu, da je kontroliše i usmerava. Kulturolog treba da razbije ovu iluziju ukazujući samo na jedan mogući odgovor — da se kulture moraju objasniti kulturom i da „nije čovek taj koji kontroliše kulturu, već obrnuto“ (str. 309). Zato kulturologija nema ambicija da kontroliše tok kulturnog razvitka pomoću naučnog razumevanja; ova zabluda biće prevaziđena kad kulturologija dostigne nivo na kome se nalaze fizika i biologija.

Po Vajtu, kulturologija i sve ostale društvene nauke imaju isti metod kao i fizika, što proizlazi iz istog stepena složenosti pojava ljudskog života i fizičkih i hemijskih pojava. Ova analogija je uslov za isključivanje ljudi iz kulture kao predmeta naučnog proučavanja. Osnovu za proučavanje kulturnih pojava čini tehnološki sistem kao sredstvo da se kulturologija pretvori u egzaktnu nauku. Druga dva sistema, sociološki i ideološki, sekundarni su i funkcija su tehnološkog. Tako socijalni sistem čini samo način za korišćenje određenih sredstava, primenu tehnologije u raznim životnim procesima. Ključ za razumevanje rasta i razvoja kulture čini tehnologija, a kultura je, pema tome, samo jedan složen termodinamički, mehanički sistem. Njena osnovna uloga je da obuzda i kontroliše energiju neophodnu za čovekove potrebe. Kako će funkcionisati neka kultura, zavisi od količine uhvaćene energije i od načina na koji se ona primenjuje. Vajt definiše osnovni zakon kulturne evolucije po kome kultura napreduje ako se povećava količina energije po stanovniku godišnje ili ako se povećava efikasnost tehničkih sredstava kojima se energija stavlja u pogon. Ovaj zakon pokazuje da se svaka kultura razvija samo u okvirima granica određenih energetskih izvora („primitivna kultura“, na primer, koristila je jedino fizičku energiju čoveka).

Ovakvo shvatanje je osnovni razlog što Vajt nije uspeo da razvije

ono što je najvrednije u celoj njegovoj koncepciji — to je stav da su kulturne pojave svojevrsne, da postoje karakteristike i principi koji ih diferenciraju od drugih pojava društvenog života. One se ne mogu sasvim svesti ni na psihološke ni na socijalne pojave, pa je zato opravdano razviti posebne, specifične metode za njihovu analizu. Međutim, isticanje specifičnosti kulturnih pojava ne znači potpuno izdvajanje kulture iz ostalih aspekata života i njeno shvatanje kao jedine suštinske determinante ljudskog ponašanja. Vajt izgrađuje takav pristup koji apsolutizuje samo jednu dimenziju, jednu komponentu ljudskog sveta i potpuno je izdvaja iz konteksta društvenog života. A kada sopstvene zakone kulture svede na zakone fizike, Vajt potpuno negira stav koji je mogao biti mnogo plodniji po svojim rezultatima. Ove protivrečnosti su, možda, i normalne u sistemu koji se zasniva na nekim pogrešnim premisama. Čovek se posmatra samo u koordinatama svoje biološke egzistencije i suprotstavljen je kulturi samo kao biološki entitet. Zato je kultura nešto što mu je spolja nametnuto, što mu se dodaje da bi oko njega stvorilo ljudski svet. Zanemarivši genezu čoveka i njegovo humaniziranje životom u ljudskoj sredini, Vajt pada na pozicije naturalizma. U njegovom sistemu ove pretpostavke su vrlo vešto kombinovane sa tehnološkim determinizmom i daju čvrstu, koherentnu celinu. Iako ostaje u okvirima postojećeg društvenog sistema i nastoji da ga opravda, Vajt može za nas biti interesantan po mogućnostima poređenja koje pruža, pre svega, sa marksizmom.

KAĆUŠA MIJANOVIĆ

Antonjina Kloskovska: Iz istorije i sociologije kulture

(Antonina Kłoskowska: Z historii i socjologii kultury, Warszawa, 1969)

Knjiga Antonjine Kloskovske *Iz istorije i sociologije kulture* posvećena je istraživanjima konkretnih kulturnih činjenica i teorijskim sagledavanjima krupnih pitanja sociologije kulture. Ona je podeljena na četiri poglavlja, a sastoji se od petnaestak rasprava veoma različitih po sadržaju.

U prvom poglavlju se analiziraju konkretni kulturni fenomeni u prošlosti, odnosno sociološke i filozofske koncepcije „Varšavske biblioteke" u prvoj deceniji njenog postojanja (1841—1850). Osim toga, istražuje se zastupljenost Francuske i Pariza u „Pariskoj hronici" koja se pojavljivala u istom časopisu od 1853. do 1869. godine. Kloskovska se bavi i situacijom nastalom povodom *Dela* Adama Mickjeviča 1858. godine.

U drugom poglavlju Kloskovska se bavi problemima kulturne antropologije, gde proučava koncepciju tipa ličnosti u savremenoj kulturnoj antropologiji i prezentira dva konkretna istraživanja iz te oblasti.

Treće poglavlje obuhvata sociološke koncepcije kulture, a na prvom mestu naučno i svakodnevno shvatanje kulture, zatim Marksovo shvatanje kulture i semiotičke kriterije kulture.

Četvrto poglavlje je posvećeno istraživanjima masovne kulture; u njemu se daje pojmovno objašnjenje masovne kulture, uspostavlja odnos između društvenog modela i masovne kulture, proučava taj fenomen u Francuskoj i vrši analiza masovne kulture u Poljskoj.

Kratka skica sadržaja knjige pokazuje njenu heterogenost i raznovrsnost problematike, te otuda nećemo insistirati na uspostavljanju vrednosne skale između pojedinih poglavlja. Ostaćemo samo pri tome da čitaočevu pažnju skrenemo na neke delove koji mogu biti posebno zanimljivi.

Iako deo knjige koji se bavi sociološkim izučavanjem kulturne pro-

šlosti proističe iz poljskog kulturnog konteksta, rezultati tog istraživanja imaju širi značaj i mogu da budu veoma inspirativni za svakog istraživača kulturnog života, tim pre što je metod proučavanja veoma fleksibilan i što obuhvata fundamentalne probleme. Osim toga, sociološke analize kulturnih sadržaja iz prošlosti veoma su retke, što napor Kloskovske čini još značajnijim. Problemi koje Kloskovska pokreće odnose se na razvoj pozitivizma, koji predstavlja posebno poglavlje u poljskoj istoriji i u tesnoj je vezi sa širim društvenim nastojanjima da se afirmišu najznačajnije vrednosti, a u prvom redu nacionalna nezavisnost i samostalnost.

Ne ulazeći u postupak konkretnog sociološkog istraživanja ove kulturne pojave, valja skrenuti pažnju na to da je Kloskovska nastojala da izbegne dosta složena istorijska osvetljavanja i da se u prvom redu zadržavala na sociološkom postupku služeći se istorijskim metodom samo onda kad je bivala u situaciji da određenu činjenicu pobliže locira u vremenu i da je prikaže u više dimenzija. I pored toga što u svom radu obuhvata kratko vremensko razdoblje, svega tri decenije, Kloskovska uspeva da pojavu sagleda u određenoj istorijskoj perspektivi.

Književnost i književna delatnost vršile su u tom razdoblju ako ne jedini, a ono najvažniji uticaj i na formiranje nacionalne svesti i na kulturno uzdizanje. Takva situacija je uticala da se književni časopisi i periodike pretvore u glasila koja nisu pokretala samo književne teme, nego su se angažovano postavljala prema svim oblastima društvenog života. Iz analize koju Kloskovska vrši uočava se širok krug tema, kao i pozicije i orijentacije prisutne u Evropi tog doba.

Dajući opšte konstatacije o „Varšavskoj biblioteci“ kao određenom kulturnom sadržaju koji se jednim delom svoga postojanja vezuje za pretpozitivističku epohu, Kloskovska upozorava na činjenicu da su stranice tog časopisa bile pristupačnije praktično-društvenim tendencijama nego teorijskim. Mogućnost da prve tendencije budu izrazitije u vezi je s veoma razvijenom lojalnošću i pomirljivošću koje su, „nasuprot romantičarskoj iredenti, mogle da računaju na toleranciju, pa čak i na odobravanje okupacionih vlasti“. Politička situacija zemlje vršila je velik uticaj na položaj i razvoj teorije. Međutim, formiranje liberalnog kruga inteligencije odvija se veoma spontano jer se građansko društvo tako razvijalo da je permanentno izdvajalo značajne grupe mislilaca koji su formulisali idejnu poziciju nove buržoazije, njenu težnju da se domogne ključnih pozicija u društvu i da zavlada duhovnim životom. U tom smislu i građanska klasa i njena intelektualna elita bile su ideološki progresivno ili, u najmanju ruku, liberalno orijentisane.

Kloskovska je izuzetnu pažnju posvetila analizi onog dela „Varšavske biblioteke“ koji se bavi životom francuskog ili, tačnije, pariskog društva. Tome je posvećena studija pod naslovom *Francuska i Pariz drugog carstva na stranicama „Varšavske biblioteke“*, u kojoj se analizira „Pariska hronika“ Zofje Vengjerske (1853—1869). U njoj je Kloskovska na izvanredan način ocrtala publicistički portret žene koja je gotovo dve decenije bila dopisnik pomenutog časopisa iz Pariza. I ne samo portret jedne ličnosti, nego je u studiji data izvanredna analiza društvenih i političkih prilika toga doba i u Francuskoj i u Poljskoj. U njoj se Kloskovska ispoljava i kao vrstan istoričar i kao lucidan sociolog koji se u analizi ne potčinjava sociološkim modelima, nego neposredno vrši ozbiljne sondaže u društveno tle izvlačeći otuda plemenitu rudu naučno pouzdanih konstatacija.

U drugom delu knjige Kloskovska raspravlja o fundamentalnim problemima kulturne antropologije, odnosno vrši globalno sagledavanje kulture i razmatra teorije koje ličnost povezuju sa uticajima globalne kulture koji je uslovljavaju. Osim toga, pokreću se i pitanja nacionalnog karaktera i analizira se razvoj svakodnevnih predstava o sopstvenoj nacionalnoj grupi, kao i predstava o tuđim nacionalnim grupama. Drugi deo pitanja zasniva se na konkretnom empirijskom materijalu iz poljske društvene sredine.

U članku *Koncepcija tipa ličnosti u savremenoj kulturnoj antropologiji* Kloskovska ukazuje na složenost i razuđenost pojma ličnost, kao i nauke

koja se njom bavi — kulturne antropologije, odnosno etnologije. Ovoj složenosti doprinosi i relativna nerazvijenost teorije kulture i ličnosti, koje su se počele formirati pre tridesetak godina kao posebne discipline u okviru društvenih nauka. Na to je uticao i intenzivan razvoj etnologije, odnosno kulturne antropologije, koja se počela baviti ličnošću oslanjajući se na istraživanja vršena isključivo sa ciljem da se kulturna antropologija kao nauka obogati i emancipuje.

Međutim, problem ličnosti nije ostao samo u domenu etnologije. Njom se bave sociologija i psihologija. S tim u vezi Kloskovska ukazuje na teškoće oko definisanja jedinstvene teorije ličnosti i na velike razlike u shvatanjima pojedinih teoretičara koji se u svojim gledištima kreću od funkcionalizma i kulturnog determinizma do krajnjih voluntarističkih stavova.

Kloskovska posebnu pažnju posvećuje kulturalističkim i funkcionalističkim shvatanjima, a zatim interpretira strukturalističku teoriju uočavajući njene osnovne karakteristike. Najjače suprotnosti u tumačenjima javljaju se između nosilaca kulturalističke, s jedne, i funkcionalističke teorije, s druge strane. Ima i teoretičara koji nastoje da pomire te suprotnosti i da pronađu one elemente koji su zajednički ili bliski obema teorijama. Kloskovska navodi obilje materijala (uzetog iz brojnih studija) u kojem se mogu naći i argumenti za kulturalističko i argumenti za funkcionalističko stanovište. Navodeći te argumente, Kloskovskoj nije bio cilj da ta oprečna stanovišta pomiri, nego da pokaže da se sistem argumentacije jednog naučnog pristupa ne može odbaciti a da se ne zapadne u krupnu metodološku grešku.

U trećem delu knjige celokupna pažnja posvećena je pojmovnom definisanju sociologije kulture. S tim u vezi Kloskovska ukazuje na naučno i svakodnevno shvatanje kulture ističući ozbiljne teškoće da se uspostavi granična linija između ta dva shvatanja i pored toga što je „pozajmica naučnih termina iz govornog jezika česta pojava u oblasti sociologije i u drugim humanističkim naukama". To naročito dolazi do izražaja u procesu komunikacije gde različite strane različito koriste isti termin. Otuda su mogući nesporazumi ne samo oko različitih značenja, nego i oko pogrešnih zaključaka koji se negativno odražavaju na rezultate istraživanja.

I u poljskom jeziku postoji pomenuta razlika, a u svakodnevnom govoru pojam „kultura" veoma je prisutan. Otuda je dužnost sociologa da povedu računa i o značenju pojma „kultura" i u tom kontekstu.

Kloskovska obraća posebnu pažnju na shvatanje kulture u različitim teorijama koje imaju razvijenu metodologiju i širi pristup pojedinim fenomenima. U tom smislu Kloskovska razlikuje nekoliko tipova teoretičara. Jedni naglašavaju nevrednosnu dimenziju kulture, drugi vrednosnu. Ovi poslednji su grupisani oko celokupne filozofsko-sociološke teorije koja obuhvata najšire shvaćen pojam kulture.

Kloskovska interpretira stavove velikog broja teoretičara i dolazi do uverenja da je veoma teško globalno sagledavanje kulturne problematike. S tim u vezi ona i sama čini pokušaj da odredi kulturu u užem značenju i dolazi do zaključka da se u okvirima globalnog sagledavanja kulture može govoriti o četiri kategorije: simbolička instrumentalna kultura, realizaciona simbolička kultura, neposredna instrumentalna kultura i neposredna realizaciona kultura.

Govoreći o Marksovom shvatanju kulture, Kloskovska skreće pažnju na nekoliko zanimljivih momenata. U prvom redu valja imati u vidu da se Marks nije posebno bavio problemom kulture, pa čak veoma retko i upotrebljava sam pojam „kultura". Dalje, kad je reč o korišćenju velikih naučnih dostignuća u prošlosti, treba stalno vršiti terminološku adaptaciju jer se u savremenoj nauci terminološki aparat i proširio i izmenio. Dok je Marks pisao svoja filozofska i ekonomska dela, pojam kulture je tek počeo da stiče pravo građanstva, a nemački teoretičari su prednjačili u njegovom inaugurisanju.

Ali, i pored toga, Marks je pokazivao živo interesovanje za rezultate filozofije kulture koja je nastajala na hegelovskoj tradiciji. Savremena interpretacija Marksovog shvatanja kulture, ističe Kloskovska, mora polaziti od dve osnove: od kulture shvaćene u globalnom i u selektivnom smislu. Prvo stanovište je „karakteristično za

kulturnu antropologiju i može se takođe nazvati antropološkim. Njegova primena se ipak ne ograničava samo na tu disciplinu i ne predstavlja udeo jednostrane filozofsko-teorijske orijentacije. Ovaj pojam se odlikuje veoma širokim obimom. Njegovim prihvatanjem u kulturu se uvodi više formi i rezultata čovekove delatnosti u okviru određene zajednice; oni predstavljaju rezultat tradicije, oponašanja, učenja i realizacije zajedničkih uzora. Kultura tako shvaćena proširuje se na sve sfere čovekove društvene aktivnosti i njene rezultate, odnosno na područje proizvodnje i organizacije društvenog života i na sve vrste intelektualnog i estetskog stvaralaštva". U okviru ovako široko shvaćenog pojma kulture Kloskovska vidi afirmaciju „humanističkog karaktera Marksove društvene teorije". U opštoj društvenoj teoriji koju Marks razvija pojam kulture, ističe Kloskovska, valja tražiti u kategoriji društvene svesti.

Drugo stanovište kulture takođe implicira Marksova sociološka teorija. Za definisanje ovog stanovišta principi istorijskog materijalizma nisu dovoljni. Upotrebljavajući termin kultura, dosta retko i gotovo incidentno, Marks prihvata njegovo svakodnevno značenje s posebnim „naglaskom na moralnu sferu globalne sume normi i načina ponašanja svojstvenog određenom društvu ili društvenoj klasi". Selektivno shvatanje kulture valja tražiti u prvom redu u Marksovim ranim filozofskim delima i filozofsko-ekonomskim radovima. Kloskovska napominje da se selektivni pristup kulturi zasniva na „analitičkoj izdiferenciranosti određenih društveno regulisanih oblasti ili aspekata čovekovih akcija i njihovih rezultata na principu njihove svojstvenosti i različitosti od drugih kategorija aktivnosti povezanih sa elementarnim životnim procesima".

Kloskovska se posebno bavi semiotičkim značenjem kulture, odnosno onim sadržajima svesti koji se iskazuju pomoću znakova i vrednosti kao vidova znakova. Jer „čovek je sposoban da akceptira samog sebe i svet koji ga okružava na refleksivan, to znači semiotički način, koji se obavlja pomoću društveno utvrđenih znakova — svojstvenih prirodi čoveka kao vrste".

U oblast selektivne kulture ulazi, nesumnjivo, umetnost, koja je jedan od predmeta istraživanja sociologije kulture. S tim u vezi stoji napomena da sva dela i oblasti umetnosti nemaju semiotički karakter, te je otuda potrebno da se izvrši analiza određenih problema koji su u vezi s jezikom i njegovim umetničkim funkcijama.

Kloskovska ističe da je „jezik, nesumnjivo, osnovni instrumenat društvenog procesa komuniciranja".

Semiotički karakter nema samo jezik nego i umetnost u celini, kako ona koja se izražava pomoću jezika tako i ostale umetnosti. S tim u vezi Kloskovska iznosi tri konstatacije koje se odnose na semiotički karakter umetnosti: „(1) postoje umetnosti ili pravci u umetnosti potpuno asemiotičkog karaktera; (2) u umetnosti postoji samo određen asemiotički sloj — formalni sloj; (3) sve oblasti umetnosti i svi slojevi u umetnosti obavljaju određenu semiotičku funkciju". Međutim, ne može se s podjednakom lakoćom odrediti semiotički karakter pojedinih umetnosti, odakle proističe i niz nesporazuma i sukoba.

U četvrtom delu knjige Kloskovska pokreće pitanje masovne kulture. Ovaj deo je najtešnje povezan s prvim delom, u kojem se daje sociološka analiza sredstava masovnog komuniciranja u prošlosti. Međutim, masovna kultura je svojstvena za moderna društva i predstavlja nov momenat njihove povezanosti. Kloskovska smatra da „obim i specifični karakter modernog društva uslovljavaju nastanak masovne kulture". Određujući karakter društva u kojem se javlja masovna kultura, Kloskovska ističe da to društvo mora biti egalitarno, to jest „primaoci masovne kulture moraju biti pripremljeni kroz univerzalnu elementarnu školu" jer masovna kultura „ne nalazi oslonca tamo gde postoje isuviše velike, bitne razlike između mase društva koja nema nikakvu formalnu, školsku pripremu i uže kulturne elite". Otuda je demokratizacija kulture jedna od osnova za njenu masovnost. A ta „demokratizacija izaziva univerzalizaciju, određenu standardizaciju nauke". Ova situacija se odnosi prvenstveno na

urbanizovana društva. To čini da se za masovnu kulturu može reći da je urbanizovana, „povezana sa urbanizovanim društvom".

Ne ulazeći u ovom osvrtu u svestranu analizu masovne kulture koju Kloskovska vrši, zadržaćemo se ukratko na njenoj definiciji. Kloskovska masovnu kulturu definiše kao „skup kulturnih sadržaja koji se šire pomoću sredstava masovnog komuniciranja u modernim industrijskim i urbanizovanim društvima koja se odlikuju određenim svojstvima društvene „mase" i „gustine". Sama definicija, međutim, nije dovoljna da pokaže svestranost analize jedne društvene pojave modernog društva kao što je to masovna kultura, ali može u sintetičkom vidu da ukaže na elemente sadržaja i obim samog pojma.

Od pojedinih priloga u ovom poglavlju valja istaći i studiju o masovnoj kulturi u Poljskoj, u kojoj se ona formira na nešto drugačiji način i gde predstavlja, kako Kloskovska ističe, vid kritike one masovne kulture koja se na Zapadu razvija.

Ne donoseći posebne sudove o knjizi, možemo konstatovati sledeće: knjiga A. Kloskovske deo je ranijih i sadašnjih napora da se pokrenu neka pitanja iz istorije i sociologije kulture koja su od šireg društvenog i kulturnog značaja; svaki od pokrenutih problema analiziran je na temeljit način s naporom da se izvrše potrebne sinteze i definisanja; odnos autora prema istraživanoj materiji je dvostruke naravi: teorijski i empirijski; u oba pristupa dolazi do izražaja kako visok stepen informisanosti tako i sposobnost da se od pojavnih oblika izvedu generalni stavovi i zaključci.

RADOSAV ĐOKIĆ

Norman Birnbaum: Klase i politička moć

(Norman Birnbaum: The Crisis of Industrial Society, Oxford University Press, New York, 1970)

U spisima niza savremenih autora uočen je problem novih socijalnih grupa koje nastaju u procesima društvenog i tehnološkog preobražaja. Antropološko-psihološkim pristupom politici, kao i radovima niza autora koji su izučavali pojavu novih grupa, počev od teorije „menadžerske elite" preko Milsovih, Maleovih, Markuzeovih i spisa drugih pisaca, uneti su novi momenti u savremeni pristup klasnoj teoriji. Napori su usmereni ka oslobađanju od tereta dogmatskih elemenata i ka ispitivanju vrednosti koncepta klasne teorije, u savremenim uslovima.

Oblici klasne borbe su se u velikoj meri izmenili. Pojava nove tehnologije je zahtevala da se preispita struktura savremenih klasa, njihovo ponašanje u različitim sredinama, u visoko razvijenim i nerazvijenim zemljama. Složena struktura savremenih klasa se ogleda u postojanju niza socijalnih grupa različitih karakteristika, statusa, funkcija (nazivi su razlićiti: „nova srednja klasa", „White Collars" itd.).

Analizu savremenih klasa nalazimo i u knjizi Normana Birnbauma *The Crisis of Industrial Society*. Birnbaum polazi od rasprostranjenog stanovišta da je raniji klasni antagonizam zamenjen formom saradnje, koja, manje dramatična, svima nudi više. Povećana produktivnost industrijskog društva omogućila je radničkoj klasi da se jednostavno „proda kroz formu klasnog konsensusa". Mehanizmi socijalne integracije su veoma efektni, a mogućnost otpora i opozicije je tako smanjena da čovek veruje u ono što mora da veruje, odnosno radi ono što mora da radi. Veruje se da je integrisanje svih u sistem preduslov lične slobode. Međutim, po Birnbaumu, činjenica da je konflikt često prikriven, da se javlja u parcijalnoj formi, znak je za promenu strukture konflikta, a ne, kako se vulgarno pretpostavlja, simptom njegove istorijske eliminacije.

U pogledu nove elite postoje dva problema. Prvi se odnosi na stručne kvalifikacije kao osnovu za formiranje nove elite, a drugi na stav te elite prema svojini. Birnbaum konstatuje da stratifikacija društva po obrazovanju nije manje efektivna nego mnoge druge vrste podele u klasnom društvu.

Stara dominacija biznismena-vlasnika je u svakom slučaju opala: nova elita — konstituisana od ekonomista, inženjera i drugih univerzitetski obrazovanih specijalista — postepeno preuzima vlast. Ta elita je mnogo više zainteresovana za efikasnost i racionalnost, i to na osnovu obrazovanja i kulture.

Istorija industrijskog društva nije istorija širenja slobode. Forme dominacije su ubrzano delovale u kombinaciji sa tehnološkim sredstvima za realizovanje moći. „Gde je sloboda stvarno proširena, to je u suštini dobijeno kroz sukob."

Pojavno efektniji i kompleksniji oblici alijenacije u savremenoj civilizaciji ne znače da u sferi njihove suprotnosti, to jest slobode, nije došlo do kvalitativnih izmena. Međutim, te izmene Birnbaum ne može tačno da oceni zato što su njegovi kriterijumi ocenjivanja dogmatski, kao i koncept slobode o kome govori.

Po autoru, socijalistički pokret sadrži, izvorno, dve političke komponente. Jedna zahteva destrukciju države, prenos političkih funkcija na radne grupe koje bi mogle direktno da kontrolišu proizvodnju i distribuciju i koje bi mogle da služe kao sredstva za izražavanje i izvršavanje političkih odluka. U ovoj tendenciji možemo da prepoznamo, kako Birnbaum kaže, onu koja se zasniva na evropskoj gild tradiciji: gilde su bile profesionalne, ali i političke grupe. U socijalističkoj verziji tradicija direktne kontrole imala je najviše uticaja u latinskim zemljama, u formi sindikalizma. Druga komponenta takođe teži destrukciji države, ali posle jednog perioda u kome bi država trebalo da služi kao sredstvo koje bi omogućilo da se društvo usmeri u socijalističkom pravcu.

Birnbaum zatim prelazi na pitanje moći, konsensusa i participacije u političkom odlučivanju. On ističe da je prvi moderni teoretičar koji je upotrebio izraz „konsensus" bio Ogist Kont. To je deo Kontovih napora da nađe izvor legitimnosti tadašnjeg političkog uređenja u okviru njegovih unutrašnjih istorijskih ograničenja. Konsensus je „uslov društvenih stabilnosti, rezultat ideološke i psihološke usaglašenosti porodičnih i političkih autoriteta". Kontovi napori bili su plod francuske revolucije i njenih konsekvenci, na političkom planu. U društvenoj misli XIX veka izvori koncepcije konsensusa nalaze se u naporima da se prevaziđu ideologije koje dele društvo. Ono što daje važnost pojavi konsensusa u modernoj državi je „uloga konsensusa kao mehanizma za alokaciju svojine, za ultimativnu kontrolu procesa produkcije i distribucije".

Birnbaum smatra da u najvećem broju industrijalizovanih društava politička moć organizovanog kapitala ostaje veoma velika. Integrisanje radničke klase u nacionalni politički sistem nije uklonilo stratifikaciju i njen klasni karakter. Integracija je „otupila oštricu raspoloženja radničke klase, kanalisala njene prirodne istorijske težnje u parcijalne direktne konflikte sa svojinom".

Ovaj razvoj se na intelektualnom planu reflektovao u pojavi teze o kraju ideologije, koju je izneo Rejmon Aron. Po toj tezi, utopijski radikalni zahtevi za rekonstrukciju društva ne mogu više da pokrenu industrijsko stanovništvo ili bilo koji ozbiljan sektor njegove intelektualne elite. Umesto profanog izazova koji se zasniva na sukcesiji konkretnih problema, bez relativno stabilnog društvenog uređenja, dominira političko poverenje i usaglašenost. U tim okolnostima politički i društveni tehničari dobili su mnogo važniju ulogu nego nove socijalne ideje. „Politički tehničari" su mnogo poštovaniji, u stvari mnogo efektniji nego političari koji su opterećeni „ideološkim balastom". Birnbaum, međutim, smatra da je nemoguće pretpostaviti da su ovi „tehničari" potpuno udaljeni od ideologije i da nisu pod njenim uticajem. Kriterijumi tehničke efikasnosti su takođe ideologija. Konačno, tehnička efikasnost nije ekskluzivni kriterijum za političku odluku: tehnički izbor, uključujući izbor tehničkih sredstava, uslovljen je političkim vrednostima.

Birnbaum postavlja i pitanje političke funkcije parlamentarnih institucija i izbornog sistema. Parlamentarne institucije u zapadnim zemljama su čvrsto stabilizovane. Međutim, delovanje „političkih tehničara", saradnja državne birokratije sa birokratijom koja deluje van države, njihov uticaj i malo poštovanje za parlamentarna tela, direktan uticaj interesnih grupa i društvenih klasa na vladu, utiču na neprekidno smanjivanje uloge parlamenta, a sve zajedno smanjuje njegovu efikasnost. Državna birokratija i njeni delovi u privrednom sektoru mogu da razviju strategiju za duže vreme; parlamenti su, međutim, ograničeni kratkoćom svog mandata i izbornog perioda. Poslanici služe propagandi, kampanji u okviru svojih distrikta, ili, ako su korumpirani u potpunosti, korporacijama i drugim interesima, ili čak interesima svojih partijskih lidera.

Direktno predstavljanje sindikata, privrednih preduzeća i grupacija i drugih tela može biti racionalan i demokratski put za upravljanje parlamentarnim poslom. Francuska praksa je, po Birnbaumu, najviše napredovala. Mandes Frans je svojevremeno konstituisao drugi dom organizovan na ovaj način, a Ekonomski savet sa regionalnim komisijama i u saradnji sa Planskom komisijom često izgleda da je mnogo važniji od francuskog Senata. U teorijskoj misli socijalističkog pokreta ideja efikasnog i organskog povezivanja organizacija udruženog rada i političkih struktura bila je prisutna u britanskom laburističkom pokretu sve negde do 1930. godine, na osnovama tradicije gild socijalizma. Ta ideja je kasnije napuštena i prihvaćeni su metodi ponikli u uslovima visoko razvijene britanske privrede. Jedan od razloga je i konačno odustajanje britanskih laburista od socijalističke prakse i misli uopšte u političkom životu.

Ideja je ponovo aktuelizovana u praksi jugoslovenskog samoupravnog socijalizma. Činjenica je da uticaj udruženog proizvođača na političko odlučivanje nije ni izbliza onakav kakav bi mogao i trebao da bude. Jedino institucionalno rešenje su veća radnih zajednica u okviru skupštinskog sistema, kao i privredne komore. Međutim, njihova neefikasnost je evidentna. Jedan od razloga je faktička nerazvijenost privrede, koja ne uspeva ni približno da iskoristi materijalne mogućnosti koje poseduje zbog loše organizacije rada, pogrešnog korišćenja stručnjaka, otpora prema inovacijama, kvalifikovanim kadrovima itd.). Privreda nije konsultovana prilikom preduzimanja mera od strane političke egzekutive. Nedovoljna teorijska zasnovanost institucionalnih rešenja i neiskustvo u vođenju privrede spadaju među najozbiljnije uzroke takvog stanja.

U ovom momentu, „ako možemo reći da je doba ideologije zaista završeno, to ni u kom slučaju nije razlog za zadovoljstvo". Nova industrijska politika, posebno u svojim počecima, „zahteva nov vizionarski i utopijski elemenat". Samo nove utopije mogu da prošire demokratske mogućnosti u razvoju koje karakteriše dominacija nauke, tehnike i administracije. Socijalni slojevi su nesposobni da povežu svoja različita iskustva sa novom proizvodnom tehnologijom i administracijom. Birnbaumov zahtev za utopijom nije usamljen. Čini se da je osnov tog zahteva želja da se prevazilaženjem hladne „racionalnosti" (svojstvene savremenoj civilizaciji) ujedno uspostavi i dominacija čoveka nad sobom i svojim proizvodima. I upravo tu je greška. Vapaj za utopijom nije ništa drugo do naličje dominacije tehnološke racionalnosti. Utopijska kritika raznih racionalnosti naše civilizacije onemogućava praktično i racionalno poimanje i destruiranje alijenirane stvarnosti.

U kontekstu ovih problema Birnbaum raspravlja i o situaciji u istočnoevropskim socijalističkim zemljama, naglašavajući da Jugoslavija predstavlja svojevrstan primer razvoja. On ukazuje i na pojedine sličnosti u razvoju tih društava i zapadnih industrijskih društava. Birnbaum ukazuje da je pojava države, kao i određenih slojeva, identična sa onom na Zapadu, da se manipulacija pojavljuje takođe u svom čistom vidu, mada su njeni socijalni osnovi drukčiji nego što su na Zapadu. Nosioci moći su slojevi koji ne zavise od svojine u klasičnom smislu, već od moći upravljanja državom i od moći i položaja u hijerarhiji partijskog aparata. Jedan od konflikata na koji Birnbaum ukazuje

je i pozicija političke birokratije i njen odnos prema tehničkoj eliti, sukob koji se reflektuje u manjim ili većim konfliktima već duže vremena. Međutim, zaključci se ne razlikuju u velikoj meri od onih koji važe i za zapadno društvo: pitanje slobode u svakom slučaju ostaje ključno pitanje, odnosno ko u novim društvenim promenama treba da bude nosilac progresivnih tendencija.

ĐORĐE POPOVIĆ

JOGOSLOVENSKI ČASOPISI

encyclopaedia moderna

Petnaesti broj ovog časopisa za sintezu nauka, umetnosti i društvene prakse obiluje bogatim i raznovrsnim materijalom iz raznih oblasti nauke, umetnosti i društvene prakse. Izvanredna živost, tematska atraktivnost priloga, smelost pristupa u rešavanju nekih problema i višestruka radoznalost saradnika ovog časopisa obećavaju jedan zanimljiv broj i zanimljiv razgovor o tome broju.

Lado Vavpetić raspravlja o tome da li se u samoupravnom društvu značaj javne uprave smanjuje ili je to samo zabluda. Po njegovom mišljenju, pitanje je mnogo složenije nego što se iz njegove proste formulacije može zaključiti. Formalno posmatrano, javna uprava sa razvojem samoupravnog društva postaje sve manje odlučujući faktor. Istovremeno, čitav niz pojava u našoj samoupravnoj praksi govori da javna uprava u našem društvu još uvek ima veliki značaj. Ono što je zanimljivo jeste pitanje da li je to što javna uprava ima ne tako mali značaj u samoupravnom društvu karakteristično samo za sadašnji trenutak razvoja samoupravnog društva i znak još nedovoljno razvijenih samoupravnih odnosa, ili će javna uprava daljim razvitkom samoupravnog društva dobijati izvesne nove zadatke, neke nove karakteristike i postupno se integrisati u samoupravno društvo. Vavpetić ne daje jasan i određen odgovor na to pitanje, što, svakako, još više može da bude podsticaj za razmišljanja o različitim putevima razvoja samoupravnog društva. U svakom slučaju, kada se o tome raspravlja treba se kloniti opasnosti da se jedna činjenica koja je u jednom trenutku više nego evidentna, koja je karakteristična za jedan trenutak, uzme kao nešto što je jednom zasvagda dato.

Nemanja Božić polazi upravo od jednog takvog stava kada su se izvesne evidentne društvene činjenice mogle da apsolutizuju do te mere da bude sporno postojanje tih evidentnih društvenih činjenica ili da izvesne teorije i učenja budu dovedeni u sumnju. On u svome članku, koji se odnosi na problem razvijenih i nerazvijenih, pokušava da dovede u vezu geografski i ekonomski činilac u svetlosti Marksovog učenja o radnoj vrednosti. Građanski kritičari ekonomske teorije Karla Marksa, podseća nas Božić, zamerali su Marksu što je u svome ekonomskom učenju zapostavio baš odnos između prirodne sredine i ekonomskih činilaca. Neki marksisti, pogotovu oni sa socijaldemokratskog krila radničkog pokreta, bili su, poput Kauckog, spremni da prihvate opravdanost ovih kritika građanskih ekonomista. Međutim, i najpovršnije čitanje Marksovih ekonomskih spisa, u prvom redu *Kapitala,* uveriće nas u nešto potpuno suprotno od onoga što su građanski mislioci zamerali Marksu. Nije reč samo o tome da kod Marksa, prema jednoj lucidnoj Engelsovoj interpretaciji, ekonomski odnosi u poslednjoj instanci određuju ostale društvene odnose, nego i o tome da Marks i te kako uzima u obzir prirodne činioce pri konstituisanju svoje ekonomske teorije. Čime drugim ako ne prirodnim činiocem Marks objašnjava činjenicu da je do naglog ekonomskog razvoja došlo u krajevima srednje plodnosti, a ne u krajevima prirodnog obilja. U

jednom trenutku istorijskog razvitka Azija je po svojim bogatstvima bila znatno ispred Evrope. Za vreme od nekoliko stotina godina nju je Evropa, a kasnije i Amerika, svojim razvitkom pretekla. Postojali su, znači, neki elementi koji su u jednom kraju sveta stimulisali ekonomski razvoj, a u drugom bili manje značajni. Ilustrujući svoju tezu primerima iz Marksovih spisa, Božić najpre dokazuje da nije tačno da je Marks zapostavio prirodne uslove, već ih je uvek imao na umu. U svojim ekonomskim analizama i proučavanjima Marks je prirodne uslove uzimao u obzir do one mere do koje je to bilo potrebno da bi se postigla određena naučna svrha i došlo do jasnog naučnog rezultata.

Kako se ovaj problem postavlja u sadašnjem istorijskom trenutku i u svetlosti sukoba Severa i Juga, u uslovima velikih protivrečnosti između razvijenih i nerazvijenih, u trenutku ekonomske neravnopravnosti koja je daleko veća danas, mereno svetskim merilima, nego što je bila na početku ovoga veka? Pa čak i ako nije mnogo veća, ona je mnogo jasnija i više vidljiva i predstavlja jednu od osnovnih, na prvi pogled uočljivih, karakteristika savremenog sveta. Na koji će se način premostiti taj jaz i gde je izlaz iz te situacije? Po Božiću, položaj nerazvijenih zemalja u svetskoj privredi ne treba objašnjavati samo stihijnim delovanjem zakona vrednosti. On nije samo posledica direktnog, dugogodišnjeg izrabljivanja kolonija od strane njihovih metropola u doba imperijalizma i kolonijalizma i nije samo rezultat činjenice da zemlje u razvoju u svetskoj robnoj razmeni imaju, pored ostalih, i tu nepriliku da nude robu koja ima mnogo manju prođu i za kojom postoji mnogo manja potražnja no što je roba koju nude razvijene zemlje. Istorijske korene ove ekonomske neravnopravnosti između, metaforično govoreći, svetskog Severa i svetskog Juga treba tražiti, pored ostalog, i u odnosu između rada i prirodnih uslova za ljudski rad i u međunarodnoj podeli rada koja je proizišla iz tog odnosa u jednom istorijskom periodu od nekoliko stotina godina.

Vladeta Jerotić raspravlja o odnosu između neuroze i religije. Hasan Hadžiomerović govori o društveno-ekonomskoj problematici razvoja nedovoljno razvijenih područja u Jugoslaviji. Ivo Maljković ispituje odnos između zdravstvenih i socijalnih problema sela u Hrvatskoj. Ispitujući te odnose, Maljković dolazi do zanimljivih zaključaka koji bi mogli da imaju i izvestan uopštavajući značaj za sva zbivanja na selu u našoj zemlji. Ne ulazeći u to koliko iz izvesnih statističkih podataka izvlači ispravne zaključke, Maljković kao osnovne probleme savremenog sela ističe: usku vezu između ekonomskog i zdravstvenog stanja na selu; značajne razlike u visini nacionalnog dohotka između gradskih i industrijskih rejona i poljoprivrednih rejona i te razlike su u korist ovih prvih; rđave higijenske prilike, nedostatak elementarnih sanitarija, slaba obuhvaćenost zdravstvenom službom, što dovodi do pojave bolesti (tuberkuloze, crevnih zaraza, tetanusa) i do većeg procenta smrtnosti kod odojčadi nego što je to u gradskim i industrijskim rejonima. Rešenje se traži u stimulaciji privatnih domaćinstava za veću robnu proizvodnju koja bi proizvodno bila vezana za društveni sektor i koja bi koristila rezultate savremene agrotehnike. Predlaže se zdravstveno osiguranje poljoprivrednih proizvođača, širenje mreže zdravstvenih ustanova i ozbiljnija intervencija sanitarnih organa prilikom uređivanja seoskih naselja. A da bi se sve to postiglo, predlaže se formiranje republičkog fonda za asanaciju sela iz čijih bi se sredstava podmirili elementarni troškovi. Naravno, Maljković konstatuje probleme i nudi rešenja, ali ne i jasno određen put kako bi se ta rešenja mogla ostvariti. Da li bi neke mere koje predlaže Maljković mogle da se sprovedu bez izvesne vrste prinude? Kako bi se formirao republički fond za asanaciju sela? Ko bi odlučivao o upotrebi njegovih sredstava? Da li se ovim Maljkovićevim predlozima, možda, administrativni faktor koji je izbačen na jedna vrata mimo naše volje uvodi na druga? Da li osim tog faktora postoji i neki drugi način da se, inače sasvim zdrave i ispravne, ideje Iva Maljkovića i realizuju? Ostaje samoupravni dogovor, ali se na njega u Maljkovićevim razmišljanjima najmanje pomišlja.

PREDRAG PROTIĆ

gledišta

Aprilski broj za 1971. godinu ovog časopisa posvećen je temi „Ciljevi kulture hoc tempore“. Povodom predstojećeg kongresa kulturne akcije u SR Srbiji redakcija je 26. februara ove godine organizovala diskusiju o toj temi.

Iz diskusije je moguće izdvojiti nekoliko osnovnih tokova.

Antun Žvan iz definicije kulture Gaje Petrovića (samo definisanje kulture nije skupu zadavalo mnogo briga) izvlači tri bitna elementa: „kulturu kao čovekovu stvaralačku delatnost, kulturu kao zbir delatnosti i celokupnost kulturnih dobara i institucija i kulturu kao življenje s njenim delima“. On ističe da kulturna politika i akcija ne mogu biti utemeljene u sferi stvaralačkog („proizvodnje“), već samo na delatnosti kulturnih institucija i organizacija, odnosno na području širenja kulturnih dobara, „življenja s delima kulture“, navodeći da je naše društvo od osnovnih tipova kulturne politike i akcije (birokratsko-etatistički i tržišni, građansko-liberalni) preuzelo od oba po nešto: od etatističko-ideološke i administrativne intervencije u stvaralaštvu, a od tržišnog — shvatanje da je pitanje življenja s delima kulture preneto u privatnu sferu pojedinaca, tako da je korišćenje kulturnih dobara, povećanje ili sticanje pismenosti itd. privatna stvar pojedinaca, zavisna od njihovog materijalnog stanja.

Fuad Muhić je istakao svoje slaganje i prihvatanje postavke španskog filozofa Gaseta, koji je napisao, kaže autor, jednu bitnu istinu: da je danas doista potrebna elitna kultura misleći na psihološku elitu. Gaset je izričito isticao, da nikada, kad je pisao o masi, nije mislio na radničku klasu, već obrnuto — da je radnička klasa upravo primer socijalne sredine iz koje može da izraste jedna i te kako vrsna psihološka elita. Muhić dalje navodi kako je čitav naš život prilagođen tome da postupamo kako „se“ misli, kako „se“ oseća. Kad se kritikuje to bezlično „se“ u obliku masovne kulture, po jednoj vrlo pojednostavljenoj logici, onaj koji kritikuje masovnu kulturu poistovećuje se sa kritičarem masa, a ko kritikuje mase, po daljim izvodima te logike, neprijatelj je naroda.

Ovaj stav je izazvao živo reagovanje skupa, ali se u njegovom osporavanju pokazao priličan nedostatak sluha za racionalan razlog.

Igor Mandić je izneo kako ne veruje da postoji neki cilj kulture, odnosno da kultura ima nekoga cilja. U kulturi se deluje s ciljem samo u totalitarnom društvu u kojem dobija cilj — to je „ono što mi zovemo kulturna politika“. Naše društvo ima kulturnu politiku. Ona je zaostatak onog birokratskog centralističkog sistema u kojem je i kulturi kao sektoru trebalo dati određenu pažnju. Kulturna politika takva kakva je — a ne bi trebalo, po autoru, da ima ikakve, postoji samo „kao gladitelj elitne kulture“. Autor naglašava da izneti Ortegin stav, u stvari, danas denuncira jedan tradicionalni strah građanstva od masa, oblik starog straha inteligencije od masa, koji nastaje otuda što mase takvoj eliti izbijaju tlo ispod nogu jer od nje okreću glavu. To je situacija elite danas svuda u svetu, pa i kod nas. Ona se zatvara u svoj elitni krug, uzvišena i zadovoljna, ali oseća to pomanjkanje publike: „Dakle, masa okreće glavu od elite, a elita se sve više zatvara i to u sve manje, i manje, sve zatvorenije krugove. To je situacija avangarde. Avangarda je uvek krajnji izraz nemoći jedne umetnosti, dakle znak njenog očajanja što ne može biti drugačije.“

Čitalac se mora upitati: da li je avangarda zaista izraz nemoći i čije nemoći: nemoći same kulturne sredine, mase, njenog duhovnog osiromašenja koje ide dotle da se zaista okreće glava od kulturnih vrednota. Ili je avangarda, možda, dokaz životnosti stvaralaštva, koje ni takva učmalost ne može savladati na njegovom putu dosezanja novih sredstava, prevazilaženja otrcanih tehnika i formi stvaranja.

Kod nas, navodi dalje autor, intelektualci koji su poraženi u današnjem vremenu beže u prošlostoletni prevladani humanizam, u ludistički strah od mehanizacije, daju negativne ocene masovnih medija, „beže u panično klevetanje tržišta“. Kamo sreće da je ovakav autorov stav poslednji

izraz ovovekovnog (na žalost, još neporaženog) dogmatističkog, negatorskog vrednovanja intelektualaca, po njihovoj „revolucionarnosti" s pozicija jedne, davno izvedene revolucije. Svaka država, pa i država masa, osnovana je na nekim racionalnim principima. Da li je, onda, uopšte moguć sukob između intelektualaca, interpreta racionalnog, i (masovnog) društva, odnosno, ukoliko do sukoba zaista dođe, da li se takvo društvo može i dalje ubrajati u racionalističko? Intelektualci nikad ne mogu biti poraženi, bar ne intelektualnim sredstvima. Ukoliko su u nekom društvu zaista poraženi, to nije njihov poraz: to je tragični poraz samog društva.

Autor se, dalje, zalaže za tržišni odnos prema kulturi. Po njemu, strah od tržišta je takođe stari strah. Tržište je stvorilo kulturu, što se vidi iz primera jednog Baha, koji je iz nedelje u nedelju na tekućoj traci kao Kantor crkve fabrikovao kantate „koje niko onda nije slušao", Baha, čija se muzika počinje odvajati kao umetnost tek onda kad je građanstvo preuzima za svoje tržišne potrebe, iz čega izvlači zaključak da je tržište, za šta je to samo jedan od bezbrojnih primera, zaista stvorilo kulturu i ono jedino je i održalo sve do dana današnjeg.

Na stranu to što se na taj način, pojedinačnim primerima, ne može dokazivati niti osporavati opšte pravilo. Hauzer je, istina, rekao da se umetnost izdvaja iz zanatstva tek pojavom prodajne vrednosti umetničkog proizvoda, ali nije tvrdio kako je tržište stvorilo umetnost, za šta, kako je Milan Ranković u replici naveo, kao svojevrstan dokaz služi postojanje umetnosti odvajkada, od pre nego što postoji tržište. U ovom (pojedinačnom) primeru možemo se upitati: nije li muzika toga Baha, koju niko nije slušao, nastala nezavisno od tržišta, po potrebi neke, ipak, elite, čime sam autor obara svoju prethodnu tvrdnju o avangardi i eliti jer Bahovo delo je svojevremeno bilo i novatorsko i avangardno. Neće li današnje avangardno, „nemoćno" stvaralaštvo za jedno kulturno sposobnije društvo na višem nivou postati predmet interesovanja, klasika ili čak i „masovan" proizvod?

U nas je prisutan i za umetnost i kulturu podjednako opasan strah od takozvane visoke kulture, koji se očituje u upornoj težnji negiranja takozvanog elitnog stvaralaštva, njegovog svođenja na ravan masovne kulture (formalno u cilju „demokratizacije" — po formuli: umetnost je za sve. Ali, treba se upitati: da li su svi za umetnost?). Opasan stoga što ide na otupljivanje kreativnog i pre svega kritičkog značaja visoke kulture, koja se ne da okovima mehanicističke, političke manipulacije, pa je njeno svođenje na ravan masovne vrlo pogodan povod njenog likvidiranja pod maskom zaštite masovnih interesa. Nije važno kako mi nazivamo tu kulturu. Ona se može deliti samo po kvalitetu. Očito, društvu je potrebna kvalitetna kultura, makar kako je mi krstili. Očito, od toga se nikuda ne može uteći.

Milan Ranković je izneo: ako se pod ciljevima kulture podrazumevaju neki statični i unapred fiksirani ideali ili vrednosti koje kultura treba stalno da dostiže, a nikad da ih doseže, tada kultura zaista nema takvog cilja. Međutim, ako kulturu posmatramo kao kompleksan skup materijalnih i duhovnih vrednosti, to jest ako je uzmemo u širem smislu, ona obuhvata i nauku, obrazovanje, a ne samo umetnost. Pod kulturnom delatnošću moramo razumevati skup čovekovih delatnosti koje su ga postepeno menjale — naglašava autor.

Jedan od osnovnih ciljeva kulture je, svakako, menjanje čoveka u smislu njegovog udaljavanja od životinjskog statusa, s tim što kultura u određenom smislu i ono što je u njemu nagonsko, iracionalno isto tako socijalizuje i humanizuje. Autor kaže: „Ako bismo pod kulturnom politikom razumevali opštedruštvenu brigu o kulturi, obrazovanju i nauci, na koju ima svaki pojedinac pravo, kad bi to bila kulturna politika zasnovana na samoupravnim odnosima, naravno, razvijenijim od ovih u kojima se mi sada nalazimo, onda bi to svakako bila aktivnost izvesnog usmeravanja i planiranja, organizovanja i koordiniranja onih delatnosti koje bi stimulisale razvitak kulture... Ako se to može nazvati politikom, onda se

takve kulturne politike ni jedno društvo ne može odreći, nema potrebe da se takve politike odrekne ni naše društvo" — čime u stvari i daje osnovni odgovor na temom postavljena pitanja.

SVETISLAV PAVIČEVIĆ

treći program

Drugi ovogodišnji broj časopisa „Treći program" sadrži raznovrstan materijal emitovan u toku proleća 1971. godine. U okviru tog materijala najzanimljiviji tekst predstavljaju, svakako, uspomene Aleksandra Bloka *Poslednji dani carske vlasti*. Pisan živo, sa mnogo zanimljivih pojedinosti o burnim događajima 1917. godine, ovaj tekst velikog ruskog pesnika predstavlja, nesumnjivo, jedno od onih značajnih svedočanstava o velikoj oktobarskoj socijalističkoj revoluciji bez kojih bi naša saznanja o tom prelomnom i sudbonosnom događaju u istoriji čovečanstva bila mnogo siromašnija. Jer osnovna vrednost Blokovog teksta nalazi se ne samo u nizu podataka o vremenu i ljudima, u dokumentarnoj građi koju on hrpimice nudi, nego i u onom vidu saopštavanja gde mnoge pojedinosti, neprimetne nijanse, usputne opaske i uzgredne asocijacije, daju jednom dobu onu izrazitu plastičnost i živost, onu svežinu koju samo literarni stvaraoci mogu da daju u opisu jednog istorijskog događaja.

Pre izvesnog vremena redakcija ovog časopisa organizovala je diskusiju o odnosu istorije i drugih nauka. Redigovani materijali sa te diskusije objavljeni su u ovom broju časopisa. Istorija se u toku svog razvoja kao nauka stalno menjala. Od opšte postajala je specijalizovana i od specijalizovane opšta. Nagli razvoj društvenih nauka učinio je istoriju jednom od osnovnih nauka i doveo je u vrlo složen odnos. U čitavom nizu društvenih nauka istorija je neophodna pomoćna nauka; za istorijsku nauku gotovo sve društvene nauke postale su na izvestan način pomoćne nauke. Kakav je, dakle, danas odnos istorije prema ostalim naukama? Pitanje je suviše složeno da bi na njega mogao da se da odgovor u jednoj rečenici. Devetnaesti i dvadeseti vek snažno su uticali na razvitak ekonomske nauke, sociologije i, kasnije, političke nauke. O tome koliko moderna ekonomska misao duguje istorijskoj nauci ne treba ni govoriti. Istovremeno, bez dobrog poznavanja ne samo ekonomskih struktura društva nego i niza ekonomskih odnosa teško da bi moglo da se razume nešto u istorijskim zbivanjima XIX i XX veka. Istoričar koji bi, recimo, proučavao Ruzveltov „Nju dil" bez poznavanja ekonomskih nauka teško da bi mogao u potpunosti da razume suštinu „Nju dila", kao što je, jamačno, ostao zbunjen pred nekim znacima krize savremenog kapitalizma. Ali tu nije reč samo o izvesnom ekonomskom teorijskom znanju, nego i o izvesnim, nazovimo ih uslovno, ekonomskim institucijama. Društveni razvitak, pojave državnog kapitalizma, formiranje čitavog niza ekonomskih institucija kao što su karteli, trustovi itd. i njihovo delovanje, sigurno utiču na tok istorijskih zbivanja i istoričar koji ta delovanja ne bi uzimao u obzir i koji ta kretanja ne bi mogao stručno da razume, ostao bi puki opisivač i rekonstruktor spoljašnjih vidljivih zbivanja. To što važi za odnos istorije i ekonomske nauke možda u još većoj meri važi za odnos istorije i pravne nauke. Dobar deo istorijskih kretanja obavlja se kroz pravne institucije. Gotovo sva društvena kretanja u pravnim normama nalaze svoj izraz i svoju preciznu formulaciju. U velikom broju slučajeva pravne norme i nisu ništa drugo do apstrakcije stvarnih odnosa sa dvostrukim dejstvom. U jednom

smeru one određene društvene odnose konstatuju, a u drugom smeru na razvitak tih društvenih odnosa utiču. Politička nauka koja se razvila u XX veku za svoj postanak duguje dosta istoriji, ali bez nje savremeni istoričar teško da bi mogao da se snađe u složenoj i kompleksnoj situaciji. Istorija nije ništa drugo nego politika koja je juče bila; politika je dobrim delom istorija koja se danas zbiva. Ono što je juče bilo politika danas je istorija i ono što je danas politika sutra će biti istorija. Naravno, istorija nije samo politika od juče, kao što ni svi politički događaji od danas neće predstavljati istoriju. Istoriji pripadaju i oni događaji koji se nalaze van sfere politike kao što i svi politički događaji nisu od presudnog uticaja na dalja istorijska kretanja da bi o njima istoričar morao podjednako da vodi računa. Razvijajući se kao samostalna nauka, politička nauka, ili, ako hoćete, političke nauke, otkrile su izvestan broj političkih fenomena koji istoričaru sigurno mogu da pomognu u razumevanju nekih događaja prošlosti. Proučavanje političkih stranaka, raznih pokreta, grupa za pritisak, interesnih grupa, liga za ženska prava ili ukidanje smrtnih kazni, što se manje-više sve nalazi u sferi političke nauke, ukazuje istoričaru i na jedno obilje problema u prošlosti i pomaže mu da u potpunosti rekonstruiše epohu kojom se bavi. Kao što je političkoj nauci istorija pomogla da prati nastajanje birokratije, tako politička nauka može, recimo, da pomogne istoričaru u objašnjavanju fenomena birokratije. Jednom reči, veze između istorije i političke nauke neobično su prisne i u mnogim slučajevima one jedna bez druge ne mogu. Znatno je složeniji odnos između sociologije i istorije. Na prvi pogled izvesna istoricistička opterećenja mogu samo da smetaju savremenom sociologu u proučavanju aktuelnih društvenih pojava. Otuda izvestan ne tako mali otpor među brojnim sociolozima svakoj vrsti istoricizma. Ali sociologija, proučavajući izvesna kretanja u savremenom društvu, dovodi istoričara u dilemu da se zapita da li možda izvesni rezultati sociologije i neki njeni problemi ne mogu da se primene i na proučavanje prošlosti. Da li se, možda, posle ispitivanja migracije i kolonizacije posle drugog svetskog rata kod nas, i masovnog prelaska seljaka u gradove ne mogu ispitivati, na osnovu drukčijih dokumenata, svi uzroci i posledice dolaska seljaka u gradove, recimo, posle drugog srpskog ustanka.

Jednom reči, istorijska nauka nalazi se danas na nekoj vrsti raskrsnice koju nije lako prenebregnuti. Okrenuta sama sebi, istorijska nauka se neminovno granala u niz drugih nauka, pomagala tim naukama da se osamostale i davala im mnogo činjeničnog materijala na osnovu kojeg su one mogle dalje da se razvijaju. Ali, razvijajući se tako, ona se i raspadala na niz manje ili više specijalizovanih nauka sa svojom posebnom metodologijom i posebnom problematikom. U sadašnjem trenutku svoga razvoja ona se nalazi pred velikom sintezom. Jedan od njenih puteva može da bude stapanje pojedinih istorijskih nauka u jedinstvenu istoriju civilizacije. Ali, da li će ta istorija civilizacije moći da se ostvari kao potpuno uspešna sinteza? Jedna slika društva prošlosti u kojoj bi ratovi bili isto toliko značajne pojave koliko i umetničke škole, naučna otkrića koliko moda ili ostali običaji, ekonomske krize koliko migracije itd., bila bi svakako potpunija nego jednostrana slika svega toga. U tom slučaju postavlja se pitanje nužnih proporcija. I još nečega. Moderna istorija civilizacije tražila bi naučnika leonardovskih interesovanja i aristotelovskog smisla za sintezu. Istoričar koji bi se u podjednakoj meri razumevao u pravo i u ekonomiju, arheologiju i slikarstvo, i sa istom kompetencijom mogao da sudi o značaju jednog filosofskog učenja ili jednog medicinskog otkrića, u sadašnjem veku specijalizovanih nauka teško da bi mogao da postoji ukoliko ne bi bio šarlatan. I to je, po našem mišljenju, osnovni problem daljeg razvoja istorijske nauke.

O tome je, razume se, bilo dosta reči i u diskusiji koja se vodila u redakciji „Trećeg programa". Za utehu može da nam ostane uverenje da je ideal koji smo maločas ocrtali vrlo teško ostvariti, ali da je moguće, ako se učine određeni napori, asimptotski se približavati tome idealu. Uticaj ekonomskog učenja Karla Marksa, na primer, na modernu isto-

riografiju — i onu koja prihvata marksistički koncept istorije i onu koja prema njemu ima izvesne rezerve ili ga u potpunosti odbacuje — govori rečito o tome da uvođenje novih aspekata u istorijsku nauku nije nimalo neizvodljivo i da je na svaki način unapređuje. To što ti rezultati nisu uvek jednake vrednosti ne znači da jedno usmeravanje ka sintezi nije dobro, već samo to da izvesne sinteze nisu dobro izvedene. Kao što postoje dobra i rđava specijalistička istraživanja, isto tako postoji mogućnost za dobru i rđavu sintezu, uspele i neuspele kombinacije različitih pristupa jednoj istoj društvenoj materiji.

Polazeći od Lukačeve knjige *Razaranje uma*, Nikola Milošević postavlja pitanje: Šta Lukač duguje Ničeu? S jedne strane, Lukač je, po Miloševiću, sav okrenut negaciji Ničeovog učenja i negaciji svake vrste iracionalizma. „Svaki iracionalizam bez razlike nosi u sebi mogućnost nacional-socijalističke ideologije", — tako bi otprilike, po Miloševiću, mogao da glasi rezime Lukačeve knjige *Razaranje uma*. Međutim, ispitujući Lukačevo učenje i Ničeovu filosofiju, Milošević dolazi do zaključka da Lukač i Niče u jednom određenom smislu imaju zajedničku metodu. Na isti način na koji je Lukač tumačio odnos između Ničeove filosofije i građanske dekadencije, tako je Niče, po Miloševićevom dubokom uverenju, tumačio odnos između Sokratove ličnosti i grčkog opadanja.

P. P.

INOSTRANI ČASOPISI

LA PENSÉE

Ovaj prevashodno filozofski časopis u junskom broju objavljuje nekoliko tekstova posvećenih tematici međunarodnog radničkog pokreta. Odabrali smo članak Ursule Herman (Ursula Hermann) koji nosi naslov *Komuna i nemačka radnička klasa*.

Koliko je internacionalistički duh proletarijata danas prisutan u redovima radničke klase, ilustruje jedan gest mladih francuskih socijalista. Povodom 70-godišnjice rođenja Vilhelma Libknehta oni su uputili srdačne čestitke nemačkoj radničkoj klasi. Taj izraz solidarnosti i poštovanja istorijskih tradicija u doba francusko-nemačkog rata još jednom je pokazao postojanje zajedničkih interesa svetskog proletarijata.

Formiranjem radničke klase i konstituisanjem marksističkih partija francusko-nemački odnosi u doba Komune dobili su nov kvalitet. To je bio eklatantan primer neophodnosti zbliženja radničke klase pred jedinstvenim zadatkom — oslobođenje od kapitalističke eksploatacije i izgradnja socijalističkog društva. Marks i Engels su ukazali na internacionalni karakter radničkog pokreta i na činjenicu da međunarodni proletarijat čini objektivno jedinstvenu bazu klasnih odnosa u svim zemljama. Prvi pokušaj preuzimanja vlasti u ruke radničke klase, Pariska komuna, bio je propraćen podrškom od strane međunarodnog radničkog pokreta.

Povezanost kapitalističkih klasa dveju zemalja i pokušaj (kasnije uspeo) ugušivanja u krvi Komune zbližio je radničku klasu ovih zemalja. Pored toga, unutrašnja situacija u Francuskoj i Nemačkoj ukazala je na istovetnost ciljeva radnika obe zemlje. Nemačka je ulaskom u rat sa Francuskom pretpostavljala rešenje unutrašnjeg uređenja države, to jest ujedinjenje. Radnička klasa je bila zainteresovana za nacionalnu državu koja bi svakako bila bolja od rasparčane Nemačke. Napoleon III je bio protiv toga, ali njegovim padom srušila se i prepreka koju je on činio. Iz francusko-nemačkog rata izašlo je prusko nemačko carstvo.

Pariska komuna je na međunarodnom planu predstavljala tačku na

kojoj su se ukrštale dve epohe. Rastući klasni antagonizmi vodili su krupnim socijalnim promenama. To je bio početak perioda međusobnog približavanja radnika, formiranja revolucionarnih partija i razvitka marksističkih ideja. Socijaldemokratska partija Nemačke potvrđivala je svoju internacionalističku poziciju, čiji su se prvi koraci osetili u francusko-nemačkom ratu i u odnosu prema Pariskoj komuni. Ova partija je bila rođena pod direktnim uticajem Marksa i Engelsa. Ideje *Kapitala* davale su snagu svesti o opravdanosti i moći zajedničke akcije.

Nemački revolucionarni radnički pokret imao je sličnosti sa francuskom radničkom klasom. Dok se u Francuskoj vodila borba protiv Napoleona III, u Nemačkoj su Bizmarkove bonapartističke metode izazivale identičan revolt masa. Na početku francusko-nemačkog rata Socijaldemokratska radnička partija bila je oličena u maloj avangardi radničke klase u koju su tek počele da se asimiliraju marksističke koncepcije. Pred mladu, još nekonsolidovanu partiju postavljao se problem — da li ona može da sačuva svoj revolucionarni karakter u sveopštem vrtlogu unutar zemlje. Već u prvoj fazi rata junkeri su pokazali svoje agresivne tendencije. Trebalo se boriti protiv krupne buržoazije u Nemačkoj, podržati rat protiv Napoleona u Francuskoj i u isto vreme odupreti se pruskoj dinastiji i očuvati svoju vernost svetskom proletarijatu. Kada je Rajhstag odobrio ratne kredite, Socijaldemokratska partija je, mada ne otvoreno, potvrdila svoju internacionalističku poziciju. Njeni lideri, Bebel i Libkneht, ni u jednom trenutku nisu zaboravljali razlike koje dele interese i ciljeve radnika i junkera, krupne buržoazije i militarista. Marks je pisao: „Dok se zvanična Francuska i zvanična Nemačka strmoglavljuju u bratoubilačku borbu, radnici razmenjuju poruke mira i prijateljstva. Taj veliki momenat, bez presedana u prošlosti, otvara perspektivu jednoj svetlijoj budućnosti. On dokazuje da protivljenje jednom starom, ekonomski i politički trulom društvu rađa jedno novo društvo čiji će međunarodni princip biti mir, jer će u svakoj naciji vladati isti regulator — rad."

Lasal, pod uticajem Hegelove idealističke koncepcije države, propagirao je iluziju da je socijalizam moguće izgraditi putem kooperativne proizvodnje i opštim pravom glasa sa osloncem na pruske junkere. On je uspeo da nametne svoje ideje Udruženju nemačkih radnika, koje je u jednom trenutku, poneseno nacionalističkim pozicijama, pokušalo da diskvalifikuje Bebela i Libknehta kao „izdajnike" domovine. Međutim, dosledno revolucionarno držanje dvojice lidera impresioniralo je mnoge njegove članove.

Napoleonov pad i proklamovanje Francuske Republike uklonilo je svaku ozbiljniju prepreku ujedinjenju Nemačke. Socijaldemokratska partija fiksirala je svoju marksističku orijentaciju. Fundamenti te politike bila su dva dokumenta — „Manifest Komiteta Socijaldemokratske radničke partije" i „Druga adresa Generalnom savetu povodom francusko-nemačkog rata". Marks je ukazao na fatalne posledice osvajačkog rata i aneksije Alzasa i Lorena kako na unutrašnjem tako i na spoljnom planu, kako za sadašnjost tako i za budućnost nemačkog carstva. Bebel i Libkneht su govorili da nastavak rata odgovara isključivo interesima buržoaske klase, junkera i nemačkih militarista. Oni su pokazali povezanost borbe za Francusku Republiku i borbe protiv militarizma i diktature u Nemačkoj. Osvajački rat spolja guši demokratske snage unutra, podvlačio je Bebel. Istorija je ujedinila nemački i francuski narod u jedinstvenom cilju. Koliko je vladajuća klasa Nemačke nastojala da šovinizmom i nacionalizmom prevari široke narodne mase Socijaldemokratska radnička partija nije ništa manje potencirala egoističke ciljeve krupne buržoazije i junkera, koji su u dubokoj kontradikciji sa interesima nemačkog naroda. Marks je podvlačio značajnu ulogu Bebela i Libknehta kao predstavnika nemačkog naroda. Oni su opravdali to poverenje odbijanjem ratnih kredita, simpatijama izraženim za Francusku Republiku i odlučnim protivljenjem pretvaranju Nemačke u veliku prusku kasarnu.

Imperijalistički ideolozi, naročito u Zapadnoj Nemačkoj, pokušavaju da izokrenu istoriju, piše Ursula Herman.

Koristi se čitava skala varijanti za falsifikovanje istorijskih činjenica. Bebelu i Libknehtu se priznaje revolucionarni stav, ali se žali zbog njihove navodne „izolovanosti" od radničkog pokreta; govori se o kontradiktornosti između Marksa i Engelsa, s jedne strane, i Bebela i Libknehta, s druge. Pokušava se čak ocrniti pozicija radničkog pokreta danas, sto godina nakon francusko-nemačkog rata i stvaranja pruskog nemačkog carstva.

Primer pariskih radnika učvrstio je radničku partiju Nemačke u uverenju da je radnička klasa nova istorijska snaga sposobna da preobrazi svet. Komuna je doprinela svesti nemačkih radnika o antidemokratskom karakteru Rajha, ona je demaskirala nemačko carstvo, pokazala da dominacija jedne klase ne može više da se krije pod uniformom nacionalnog, da buržoazija nije više sposobna da predstavlja interese nacije. Pariska komuna je zacrtala revolucionarnu orijentaciju Socijaldemokratske radničke partije, što je sa svoje strane učvrstilo internacionalno držanje nemačkog radničkog pokreta. Internacionalizam je bio i ostao bitna crta radničkog pokreta uopšte. Poštivanje istorijskih tradicija nemačkog i francuskog naroda jedna je od potvrda tog principa.

JASNA PETROVIĆ

Les Temps Modernes

Diktatura proletarijata, društvene klase i proleterska ideologija je opšti naslov pod kojim aprilski broj časopisa donosi dva zanimljiva, iako po mnogo čemu neprihvatljiva, članka kao rezime i zaključak višegodišnje debate dvojice autora o problemima zemalja u kojima je izvedena revolucija, koju autori češće nazivaju antikapitalističkom, a ne socijalističkom. Osnovni problem iz kojeg proističu svi ostali jeste odnos između planske i tržišne privrede.

Autor prvog članka, Paul Sweezy, polazi od tvrdnje da je svaka antikapitalistička revolucija, koja je stvarno otela vlast od buržoazije, imala da se suoči sa problemom hitnog organizovanja privrede. Ali, „taj zadatak nije mogao da bude poveren automatskim snagama tržišta", već je njime morala da se bavi država. Politika prihvaćena u tom cilju može da bude improvizovana i stalno menjana. Ipak, „u onoj meri u kojoj nju usklađuje jedno centralno rukovodeće telo, ona predstavlja bar začetak plana. A iskustvo je pokazalo... da su se ti začeci razvili u konsistentne i brižljivo formulisane planove koji hoće da rukovode i kontrolišu funkcionisanje ukupnog privrednog sistema. Cene, novac, pa čak i privatno tržište ostaju, ali se ti odnosi novac — roba postepeno prilagođavaju i potčinjavaju planovima zamišljenim za postizanje glavnih ciljeva novih rukovodilaca". No, pitanje koje se postavlja jeste: šta obezbeđuje da taj proces, čiji je značajan deo i izrada tih planova, vodi ka socijalizmu, a ne vaspostavljanju klasnog društva kojim vlada državna klasa? Sweezy tvrdi da za to nije dovoljno — kako to misli drugi učesnis u diskusiji, Charles Bettelheim — znati da li je proletarijat na vlasti i tvrditi da, ako jeste, onda će taj proces voditi ka socijalizmu, već da treba voditi računa i o „razvoju elemenata tržišta u privrednoj celini". Treba znati pod kojim uslovima može da se očekuje pobeda proletarijata, a pod kojim pobeda nove državne buržoazije. Sweezy smatra da metoda koju nudi Bettelheim ne može dati zadovoljavajuće odgovore na ta i ostala važna pitanja, pogotovu kad se ima u vidu ili hoće da se bliže odredi šta je proletarijat u nerazvijenim zemljama u kojima je došlo do antikapitalističkih revolucija u našem veku. Ruski proletarijat je odgovarao klasičnom marksističkom shvatanju. Ali, u okolnostima kakve su bile posle oktobarske revolucije nisu se stekli

uslovi nužni za prelazak ka socijalizmu. „Partija je uspostavila diktaturu koja je izvršila epske podvige industrijalizacije i pripremila zemlju za neizbežan juriš imperijalističkih sila, ali cena za to je bilo razmnožavanje političke i ekonomske birokratije koja je više gušila nego što je predstavljala novu sovjetsku radničku klasu i koja se postepeno ustalila na vlasti kao nova rukovodeća klasa." Šta se desilo u nerazvijenim zemljama? U većini slučajeva proletarijat je smrvljen, a nove rukovodeće partije bile su pod jakim uticajem sovjetskih oblika i metoda. Zato, smatra Sweezy, nema ni smisla reći da je proletarijat bio ili da je mogao da bude na vlasti. U tim zemljama došlo je do „diktature koja je proklamovala sebe za proletersku i socijalističku, ali koja je u stvari poticala iz više klasa i borila se za rešavanje životnih privrednih problema kao i za to da se održi na vlasti". Da bi se jedna takva diktatura usmerila ka socijalizmu, a ne ka vaspostavljanju klasne vlasti, nisu dovoljni samo snaga, iskustvo i privrženost rukovodilaca socijalizmu. Za to je potrebno „da u narodu postoji jedan elemenat koji je sposoban da vrši ulogu koja se u klasičnoj marksističkoj teoriji pripisuje proletarijatu — jedna grupa koja prihvata stavove i bitno proleterske vrednosti, čak iako ona nije proizvod specifično proleterskog iskustva". Put za pojavu tog „proletarijata za zamenu", kako ga Sweezy naziva, vodi kroz produženu revolucionarnu borbu koja za sobom povlači mase i preobražava ih u „revolucionarnu snagu koja ima ogroman značaj ne samo za obaranje starog sistema, već i za izgradnju novog". Revolucionarna diktatura koja stupa na vlast otvara put za političku i ekonomsku birokratiju, kao što je to bio slučaj u Sovjetskom Savezu. Da do toga ne bi došlo, Sweezy preporučuje kineski put razvoja i borbe protiv birokratije. U toj svetlosti treba posmatrati i problem tržišta u prelaznom društvu. Kada jedna birokratski vođena privreda nailazi na teškoće, postoje dva puta za njihovo razrešavanje. Prvi je slabljenje birokratije, politizacija masa i davanje većih inicijativa i odgovornosti samim radnicima. Drugi put je veće poverenje u tržište, pri čemu je profit glavni pokretač ekonomskog procesa koji konačno vodi restauraciji kapitalizma. Zato se, u zaključku svog članka, Sweezy slaže sa Bettelheimom da je „eliminacija tržišnih odnosa... jedan od istorijskih zadataka koji proletarijat treba da izvrši u toku izgradnje socijalizma".

U svom odgovoru Bettelheim nastoji najpre da odredi karakteristike proleterske vlasti. Da bi neposredni proizvođači mogli da raspolažu proizvodnim sredstvima i utiču na uslove svog života, potrebno je da budu na vlasti, odnosno da sruše stari državni aparat. Ono što suštinski razlikuje buržoaski od proleterskog državnog aparata „jeste nepodvojenost proleterskog državnog aparata u odnosu na mase, njegova podređenost masama, nestajanje onoga što je Lenjin nazivao „država u pravom smislu reči" i njeno zamenjivanje „proletarijatom organizovanim kao vladajuća klasa" ". U uslovima klasne borbe, koja postoji i u prelaznom periodu, u uslovima etatizacije proizvodnih sredstava, smatra Bettelheim, najbolja mesta za stvaranje buržoaskih društvenih snaga jesu sam državni aparat, vrhovi rukovodeće partije, kao i vrhovi u ideološkim i privrednim aparatima. Zato: „da proletarijat ne prestane da igra rukovodeću ulogu, nužno je da zadrži praktično uvek inicijativu na ideološkim i političkim frontovima. Za to mu je potrebno da ostane ujedinjen i tesno povezan sa svim narodnim klasama koje su takođe zainteresovane za socijalizam. Ti uslovi mogu da budu ispunjeni samo ako proletarijat raspolaže sopstvenim ideološkim i političkim aparatom: marksističko-lenjinističkom partijom".

No, mnoge rukovodeće partije tvrde za sebe da su marksističko-lenjinističke, da su proleterskog karaktera. Ali, proleterski karakter jedne partije može da se odredi „samo konkretnom analizom koja će otkriti da li je ili ne politička i ideološka praksa rukovodeće partije proleterska praksa". A klasna priroda političke i ideološke prakse rukovodeće partije ogleda se u njenim odnosima sa masama, u odnosima unutar partije i u odnosima partije sa državnim aparatom. „Rukovodeća partija može da bude proleterska partija samo ako ne teži da komanduje masama i ako osta-

ne... oruđe njihovih inicijativa. To je moguće samo ako se ona stvarno potčini kritici masa, ako ne teži da njima nameće šta one treba da rade, ako polazi od onog što su mase spremne da izvrše i što pomaže razvoju socijalističkih odnosa", piše Bettelheim i dodaje da je uloga proleterske partije da pomaže mase da same ostvaruju ono što odgovara njihovim suštinskim interesima, a ne da deluje umesto masa. Svaka povreda svesti i volje masa predstavlja korak natrag, a takvi koraci natrag mogu dovesti do toga da proletarijat izgubi vlast.

Bettelheim, zatim, raspravlja o odnosu između partije i državnog aparata jer „priroda tih odnosa čini jednu od suštinskih karakteristika diktature proletarijata". Diktatura proletarijata zahteva da državni aparat bude podređen proleterskoj partiji zato što samo ta podređenost omogućuje borbu protiv osamostaljivanja državnog aparata, omogućuje da se izbegne kapitalistički put i obezbedi odumiranje države, uz uslov da su odnosi između partije i masa onakvi kakvi bi trebalo da budu. „Glavni aparat proleterske vlasti je, dakle, marksističko-lenjinistička partija, a ne državni aparat. Marksističko-lenjinistička partija je pravo oruđe diktature proletarijata i suštinski oblik organizovanja proletarijata u vladajuću klasu." Uloga te partije je da daje prvenstvo klasnoj borbi i da proletersku ideologiju pretvori u glavni faktor te borbe. Jer „u odsustvu partije koja tako deluje revolucionisanje objektivnih i subjektivnih odnosa je nemoguće, a povratak vlasti buržoazije je neizbežan". Odlučujuća uloga partije i ideološka i politička priroda te uloge određuju suštinsko mesto koje u krilu partije ima klasna ideološka borba i potreba za određenim, proleterskim „stilom rukovođenja", koji omogućuje da se na putu u socijalizam napreduje ne prinudom, već ideološkom i političkom pomoći svim radnicima.

Bettelheim odbacuje „nezavisnu metodu" koju traži Sweezy zato što on smatra da pomoću nje nije moguće suditi o proleterskoj ili neproleterskoj prirodi političke vlasti koja je uvedena posle revolucije. On, zatim, izlaže u čemu se sastoji proleterski karakter marksizma-lenjinizma da bi iz toga izvukao zaključak da, pošto marksizam-lenjinizam već postoji kao revolucionarna proleterska teorija i kao revolucionarna partija koja ostvaruje tu ideologiju, domašaj te teorije nije ograničen samo na proletarijat. Proleterska revolucija nije stvar samo proletarijata; ona je stvar svih eksploatisanih i svih ugnjetenih koji se bore za ukidanje eksploatacije i ugnjetavanja. To i omogućava da se shvati „zašto proleterska revolucija može sasvim da pobedi i u onim zemljama u kojima je radnička klasa brojčano slaba i zašto ta revolucija nije zbog toga manje proleterska revolucija". Proleterski karakter jedne revolucije određuje više odlučujuća uloga koju igra proleterska ideologija i partija koja je nosilac te ideologije, a ne brojčana snaga proletarijata. Uloga proletarijata u revoluciji je pre svega ideološka i politička. Zato proletarijat može da bude rukovodeća ideološka i politička snaga revolucije čak i onda kad ne predstavlja brojčano odlučujuću snagu.

I problem određivanja proletarijata kao klase u prelaznom periodu, smatra Bettelheim, povezan je sa odlučujućom ulogom proleterske ideologije tokom prelaznog perioda, kada, pored proletarijata i buržoazije, postoje i druge klase i društvene snage. Da bi proleterska vlast bila čvrsta, ona mora da počiva na demokratskim odnosima sa tim narodnim klasama. Na putu za socijalizam „ništa ne može da se dobije... korišćenjem prinude; pribegavanje prinudi samo deli narodne snage, izoluje proletarijat i može da učini da on izgubi vlast", kaže Bettelheim i dodaje da to važi kako za industrijske zemlje tako i za zemlje slabo industrijalizovane u kojima je proletarijat brojčano slab. On, dalje, tvrdi da je i u uslovima diktature proletarijata moguća klasna borba. Nju čine mogućom i nužnom ne samo „ostaci starih eksploatatorskih klasa", nego i, naročito, postojanje, odnosno reprodukovanje starih ekonomskih, ideoloških i političkih odnosa koji nisu mogli da budu ukinuti za kratko vreme. Ti odnosi čine objektivnu bazu koja dozvoljava da manjina neproizvođača eksploatiše većinu proizvođača i koja čini mogućim da proletarijat izgubi vlast. Da do toga ne bi došlo,

potrebno je „stalno na životvoran način razvijati ideologiju proletarijata, pomagati, kroz odgovarajuću društvenu praksu, sve dublje prodiranje te ideologije u sve radne mase i stalno im pomagati da se bune protiv starih društvenih odnosa i protiv „vrednosti“ kroz koje su mase „prihvatile“ eksploataciju i ugnjetavanje“. Kako klasna ideološka borba ne može da bude čisto spontana, otuda je potrebna organizacija, a to je revolucionarna partija. Ali, ta partija nije neki „nepogrešivi vođa“, niti neka tobožnja „elita“ niti može da bude „predstavnik“ radničke klase i narodnih masa. „Ona može da bude samo oruđe vlasti radnika. Njena uloga je da bude organizacija koja „ostvaruje“ revolucionarnu ideologiju i koja razvija praksu saobraznu toj ideologiji, organizacija koja se nalazi u službi masa i stalno spremna da od njih uči. Samo takva organizacija može da obezbedi da se revolucionarna teorija proletarijata ne pretvori u dogmu, već, naprotiv, da bude oružje koje omogućuje suprotstavljanje pokušajima ponovnog preuzimanja vlasti od strane novih privilegovanih klasa“, završava Bettelheim i dodaje da mu se čini da je u tome jedna velika pouka stila rukovođenja kineske Komunističke partije i jedno od dubokih značenja kulturne revolucije u Kini. Ne treba ni sumnjati da će ovaj odgovor izazvati nova neslaganja, i to ne samo među levičarima maoističke inspiracije.

MARKO KATANIĆ

NOVA MYSL

Pored novinara, publicista i književnika, predstavnici društvenih nauka u Čehoslovačkoj spadaju danas među najviše napadane „krivce za krizu 1968—1969. godine“ u zemlji. Optužbe su povremeno takve da se nameće zaključak kako su oni imali ključno mesto u „pripremi kontrarevolucije“. Zato ovi predstavnici i spadaju među one koji snose najteže konsekvence za svoje angažovanje.

O tome kakva je bila uloga bivših katedri društvenih nauka, naročito institutâ i katedri marksizma-lenjinizma, otkuda njihovo masovno podleganje „revizionističkom talasu“, kakva je bila društveno-politička pozicija njihovih predstavnika i šta se danas čini, odnosno treba da čini, da bi se sprečile „nove greške“ na tim katedrama, o tome u letnjem dvobroju (5—6) piše Otakar Baudiš, direktor Instituta marksizma-lenjinizma pri Medicinskom fakultetu Karlovog univerziteta u Hradec Kralove; njegov članak nosi naslov *Izbeći greške bivših katedri društvenih nauka*. Odmah da kažemo da su i polazna osnova, i zaključci i celokupna argumentacija članka sumnjive vrednosti. Ali, pošto bi se za članak moglo reći da predstavlja sintetizovanu indikaciju zvaničnog gledanja na ovu oblast i da, uz to, sadrži i neka „originalna“ zapažanja i ideje, mišljenja smo da zaslužuje pažnju.

Baudiš pretenduje na „objektivnost“. On svoj članak počinje sledećom drastičnom konstatacijom: „Desničarski stavovi velike većine radnika bivših katedri društvenih nauka, a u nizu slučajeva i značajna direktna desničarska aktivnost mnogih od njih, doveli su do nužnog ukidanja tih radnih mesta na visokim školama. Osim toga, velik deo tih radnika isključen je iz Partije. Navedena mesta na visokim školama zamenili su instituti marksizma-lenjinizma, na koje je prešao sasvim mali deo predstavnika bivših katedri društvenih nauka koji su ostali verni marksizmu-lenjinizmu i proleterskom internacionalizmu.“ Ovim podatkom autor nas lišava potrebe da nagađamo o tome kakve su kadrovske reperkusije političkih obrta u Čehoslovačkoj u oblasti društvenih nauka.

Da bi objasnio ispoljeni „revizionizam“ predstavnika pomenutih katedri, autor se vraća na sam početak njihovog rada. Nastale odmah posle

februarske pobede Komunističke partije 1948. godine, ove katedre su nosile obeležje političke klime koja je u to vreme vladala. Bio je to kraj višegodišnje fašističke okupacije, za vreme koje je, kako ističe Baudiš, došlo do „levičarske radikalizacije sitne buržoazije", što se naročito ispoljilo među inteligencijom. Autor upozorava da je pretežan deo inteligencije poticao upravo iz ove sredine i da je njome „uvek u velikoj meri bila opterećena". Iz ove „nesrećne okolnosti" autor izvodi čitavu skalu argumenata za kasnije ponašanje predstavnika te inteligencije. Bili su, navodno, politički i klasno nezreli, zahvaćeni „malograđanskom levičarskom radikalizacijom", a pri tom su postali nastavnici i profesori koji treba da uče marksizmu-lenjinizmu decu radnika, pa i da stvaraju buduće nastavnike za ovu oblast. Baudiš zato zaključuje: „Katedre marksizma-lenjinizma tako su već od samog početka nosile u sebi, kao svoj veliki teret, sitnoburžoaski ideološki uticaj... Njegov prvobitni izraz bile su krajnje uprošćene, na izgled radikalne, dogmatske deformacije marksizma, u čemu su neki nastavnici bili vatreni i veoma dosledni nosioci."

Primetićemo da je karakterizacija kvaliteta nastave marksizma-lenjinizma u to vreme (kraj 40-tih i početak 50-tih godina) precizna. Ali nije nastava na katedrama društvenih nauka bila na niskom nivou samo zbog pomenutih kvaliteta nastavnog i naučnog osoblja. Neprikosnovene zvanične norme i stavovi iz tog vremena bili su tako strogo sankcioni da se od predstavnika društvenih nauka i nije moglo očekivati ništa više do puka apologetika zvanične politike.

Dalje posledice loših temelja ovih disciplina autor nalazi u javljanju „desničarstva" među nastavnim osobljem, što se ogledalo naročito u „jednostranoj reakciji na XX kongres KPSS i na otkrivanje naših grešaka pri izgradnji socijalizma". Kao dokaz on navodi političku klimu u Čehoslovačkoj i posebno na pomenutim katedrama uoči mađarskih događaja 1956. godine. Već tada su, navodno, mnogi predstavnici katedri postali „pomoćnici i nosioci snažne desničarske ofanzive". Zanimljiv je autorov zaključak da ovi predstavnici nisu izvukli adekvatne pouke iz raspleta mađarskih događaja, već da je baš na ovim katedrama ostalo i dalje mnogo idejnih nejasnoća, uz odsustvo samokritičnog odnosa prema sopstvenom ponašanju. I još nešto: da je pomenuta „krajnje negativistička reakcija iz perioda posle XX kongresa KPSS bila na isti način uprošćena kao i ranija dogmatska koncepcija", pri čemu je „paradoksalno u takvoj situaciji bilo to što su njihovi nosioci u mnogim slučajevima bili jedni te isti ljudi". Ovakav razvoj odveo je, navodno, mnoge predstavnike društvenih nauka među protivnike marksizma-lenjinizma uopšte.

Ilustrujući pojave „desničarstva" i „antimarksizma" iz ovog razdoblja, autor navodi pre svega propuste i greške u traženju „koncepcije naučnog rada" na pomenutim katedrama. On kaže da je pri tome „naročito negativnu ulogu odigrala diskusija o odnosu ideologije i nauke, koja je ispoljena u smislu antagonističke protivrečnosti između nauke i ideologije, pri čemu je ideologija bila shvaćena kao pogrešna svest o stvarnosti". Autor pri tome zaboravlja da je nivo tadašnje zvanične ideologije odista zasluživao epitet „pogrešne svesti" (što je u kasnijim partijskim dokumentima manje-više jasno i konstatovano) i da je bilo teško obezbediti dalji razvoj društva i društvenih odnosa, a posebno nauke, bez razračunavanja sa tadašnjim postulatima i pozicijama ideologije.

Autor dalje konstatuje da je postepeno na katedrama marksizma-lenjinizma došlo do preterane specijalizacije pojedinih radnika, što je, navodno, vodilo apsolutizaciji pojedinih aspekata, gubljenju celovitosti pogleda i revizionističkim zaključcima. On smatra veoma štetnim što su postepeno u nastavu unošeni razni „sumnjivi rezultati naučne delatnosti", čiji je vrhunac predstavljalo „uvođenje čitavih novih disciplina na račun marksizma-lenjinizma" (sociologije na mesto istorijskog materijalizma, konkretne ekonomije na mesto političke ekonomije, politologije na mesto naučnog komunizma, buržoaskih filozofskih pravaca na mesto marksističke filozofije itd.). Posledica takve prakse bilo je, po autoru, zanemarivanje pedagoško-vaspitnog rada među

slušaocima i udaljavanje od praktične, javne političke delatnosti, budući da se za predstavnike katedri to javljalo kao „gubitak vremena". Autor posebno ističe da se u ovim institucijama stanje odvijalo bez potrebne kontrole i usmeravanja i da je to vodilo i „prodiranju neprijateljske ideologije". On tvrdi da je i kadrovska situacija bila ispuštena iz ruku, što je, navodno, pogodilo dosledne pristalice marksizma-lenjinizma, „koji nisu nalazili dovoljnu podršku ni kod partijskog aparata" budući da je i on postepeno počeo da podleže „revizionističkoj i oportunističkoj koroziji". Kao jednu od „osnovnih grešaka" i izraza „krajnjeg oportunizma u praksi partijskog rukovođenja i grubog potcenjivanja ideološkog rada u visokim školama" autor ističe primer Centralnog instituta katedri marksizma-lenjinizma, koji je bio podređen ne najvišem partijskom organu, već Karlovom univerzitetu. U ovako postavljenom odnosu Partija nije imala mogućnost nekog većeg uticaja na ove institute, među radnicima instituta javljao se direktno neprijateljski odnos prema partijskim organima, a, s druge strane, ti radnici bili su lišeni potrebnih partijskih informacija o unutrašnjim i spoljnim zbivanjima. Dalje navodi da je postojao osetan nedostatak relevantnih udžbenika, da su nastavnici pomenutih katedri bili najmanje plaćeni i time prilično destimulisani, da su zato lako postali plen nosilaca poslejanuarske politike iz 1968. i 1969. godine.

Autor priznaje da je stanje koje je vladalo dugi niz godina na pomenutim katedrama „u velikoj meri posledica dugogodišnjih nedostataka u oblasti rukovođenja". Ali on ipak prvenstveno okrivljuje same predstavnike tih katedri za situaciju u kojoj su se našli. Okrivljuje ih za političku i idejnu kolebljivost, za nesposobnost da se odupru desničarskom pritisku, za neblagovremeno raspoznavanje desničarske opasnosti, za učešće u antipartijskim i antisovjetskim akcijama, u čemu su poneki bili čak i „organizatori".

Za budućnost Baudiš izvlači zaključak da novi instituti marksizma-lenjinizma moraju biti izgrađivani „na osnovu pouka iz grešaka u radu bivših katedri" i da „već danas treba izbeći greške koje bi njihov dalji razvoj mogle znatnije obeležiti". S tim u vezi navodi čitav niz neophodnih pretpostavki za uspešan razvoj: povoljna opšta društveno-politička i ekonomska klima, adekvatno vrednovanje ideološkog rada (i to ne samo deklarativno, već i u konkretno-organizacionom i materijalnom smislu), adekvatan ideološki i organizacioni rad centralnih političkih i ideoloških institucija, obezbeđenje relevantnih materijala i informacija za institute, obezbeđenje potrebnih kvalitetnih udžbenika, adekvatan kontakt sa unutrašnjom i spoljnom političkom i ekonomskom praksom, materijalno obezbeđenje radnika ovih katedri, jedinstven i organizovan političko-idejni uticaj na celokupno nastavno osoblje visokih škola sa ciljem da i ono istupa idejno i politički jedinstveno.

Dosadašnja ostvarenja u ovom pravcu autor smatra tek kao početak budućeg željenog stanja. Pri tom uopšte ne ulazi u suštinske probleme (u programskom smislu) daljeg razvoja društvenih nauka. Valjda zbog toga što je svestan ozvaničenih sadržajnih okvira marksizma-lenjinizma u uslovima Čehoslovačke i s tim u vezi zadatka da se iz društvenih nauka izluči u prvom redu sve ono bogato saznanje iz protekle decenije koje iz bilo kojih razloga potpada pod etikete „revizionizam", „oportunizam", „antimarksizam" i slično.

ŽIVORAD JEVTIĆ

CENA 10 DINARA

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

1971

9

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.
SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 50 dinara.
Za inostranstvo 8 USA dolara.
Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:
SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 608-1-270-1, poštanski fah 233.
Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Rukopisi se ne vraćaju.
Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Štampa: Grafičko preduzeće »Prosveta«, Beograd, Đure Đakovića 21.

PROLETERI SVIH ZEMALJA, UJEDINITE SE!

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

GODINA XIV 1971 BROJ 9

SADRŽAJ

СОДЕРЖАНИЕ

СТУДИИ И СТАТЬИ

ПРИЛОЖЕНИЯ

СОВРЕМЕННАЯ ОБЩЕСТВЕННАЯ МЫСЛЬ

ОБЗОР

РЕЦЕНЗИИ

CONTENTS

STUDIES AND ARTICLES

CONTRIBUTIONS

CONTEMPORARY SOCIAL THOUGHT

SURVEYS

REVIEWS

Studije i članci

Radoslav Ratković

DANAŠNJA SITUACIJA I PROBLEMI DALJEG RAZVOJA SAVEZA KOMUNISTA*

Smatrajući da je potrebno da redakcija „Socijalizma" organizuje razmatranje aktuelnih problema Saveza komunista, imali smo u vidu činjenicu da su se u poslednje vreme veoma mnogo proširile rasprave o Savezu komunista i da su se pri tom ponovo postavila sva pitanja koja su raspravljana u vezi s reorganizacijom, uključujući tu i ona vrlo fundamentalna kao što su: položaj i uloga Saveza komunista u samoupravnom sistemu, socijalno-klasna struktura društva i Savez komunista, uslovi i način ostvarivanja avangardne uloge, unutrašnji odnosi i oblici organizacije Saveza komunista, razvijanje demokratskih odnosa, kadrovska obnova, ideološka diferencijacija i ideološko jedinstvo i slično. Pored tih „starih" pitanja koja su već dugo predmet diskusije, pojavila su se u vezi s promenama u političkom i ustavnom sistemu i neka nova pitanja koja se ranije nisu postavljala ili ne bar na način na koji se to čini u poslednje vreme. Tu je uglavnom reč o sledećem: da li i u kom pogledu Savez komunista treba da menja svoju organizaciju s obzirom na promene u političkom sistemu, odnosno da li reorganizacija federacije treba da povuče za sobom odgovarajuću reorganizaciju Saveza komunista? To je pitanje koje se kratko rezimira u dilemi: Savez komunista Jugoslavije ili savez nacionalnih (republičkih i pokrajinskih) organizacija.

U mnogobrojnim diskusijama o Savezu komunista koje se vode na raznim mestima — u njegovim organizacijama, u časopisima i štampi i u javnosti uopšte — ispoljavaju se različita stanovišta i u isto vreme daju se vrlo različite ocene i dijagnoze stanja. Te dijagnoze stanja su često dijametralno suprotne. S jedne strane se čuju stavovi po kojima

* U želji da podstakne dijalog o otvorenim problemima razvoja Saveza komunista Jugoslavije i putevima afirmacije njegove uloge u izvanredno složenim uslovima izrastanja samoupravljanja u celovit sistem društvene organizacije i sve potpunijeg ostvarivanja nacionalne ravnopravnosti i slobode u okviru jugoslovenske federacije, redakcija časopisa „Socijalizam" organizovala je nedavno razgovor o ovoj temi. Priloge koji su iz toga proistekli, kao i one koji su naknadno pismeno dostavljeni, objavljujemo u ovom i narednim brojevima časopisa.

se taj proces reorganizacije Saveza komunista razvijao manje-više onako kao što je to postavljeno na IX kongresu, to jest vrlo pozitivno: u oblasti unutrašnjih promena u Savezu komunista i u njegovim odnosima prema samoupravnim organima, društveno-političkim i društvenim organizacijama, povećan je njegov idejno-politički uticaj na društvene tokove i efikasnost njegovog dejstva, postignuti su značajni rezultati na liniji kadrovske obnove i učvršćivanja njegovog organizacionog i idejnog jedinstva i slično. Ali, s druge strane, srećemo se s prilično rasprostranjenim ocenama da se organizacija Saveza komunista nalazi u stanju koje je dosta nezavidno, da postoji idejno nejedinstvo i konfuzija i organizaciona rastrojenost. Ove najdrastičnije ocene nisu toliko prisutne u objavljenim tekstovima — mada ima i toga — ali se zato šire u neformalnom javnom mnenju koje ima vrlo veliku ulogu u formiranju naše socijalno-psihološke i političke situacije. U neformalnim krugovima takve, vrlo kritičke, ocene o stanju organizacije često su prisutne.

Ako u oblasti dijagnostike sadašnjeg stanja Saveza komunista — „aktuelnog trenutka" — postoji vrlo razvijena aktivnost u proizvođenju mnogih različitih i često suprotnih ocena tog stanja, — mnogo je manje stvaralaštva u traženju i predlaganju odgovora i rešenja, u razvijanju ideja koje treba da doprinesu da se negativni elementi situacije prevaziđu. Ali, ukoliko toga ima — tu su stavovi takođe različiti. Radi ilustracije, podsetiću na jednu poznatu kontroverzu. Izneta su mišljenja o tome da bi trebalo prekinuti s tendencijom pretvaranja Saveza komunista u masovnu organizaciju, da nam nije potreban toliki broj članova, već nam je više potreban određen kvalitet. Pri tom ovakvim stanovištima ne slede dovoljno razvijeni predlozi o tome kako da se do toga dođe i da se to postigne, to jest kako da se sprovede smanjivanje organizacije i presecanje puta kretanja od kadrovske u masovnu partiju. Međutim, nasuprot tome imamo stavove, a naročito praksu širenja organizacije, upravo razvijanja tendencije da Savez komunista obuhvati što više članstva, da se prijem u Savez komunista jako liberalizuje, pri čemu se napuštaju i neki od kriterijuma koji su se smatrali kao temeljni i koji se nikako ne mogu dovoditi u pitanje kao uslov za prijem u članstvo Saveza komunista. Prema tome, vrata za prijem i širenje organizacije široko su otvorena. Sve je ovo dobro poznato kao praksa u nekim organizacijama Saveza komunista, a to je potpuno suprotna tendencija prethodno pomenutom stanovištu da u razvoju Saveza komunista treba ići na „manje ali bolje".

Pomenuo sam ovde samo jedan primer ispoljavanja suprotnih mišljenja i nastojanja o tome kako da se dalje razvija Savez komunista. Mogli bi se navesti i drugi primeri. Umesto toga ukazaću na drugu pojavu koja postaje sve manje podnošljiva: zaoštrava se protivrečnost između stvarnog i normativnog u radu Saveza komunista. Imali smo prilike da čitamo dokumente Saveza u kojima su ocena situacije i mere koje se predlažu u vrlo labavoj relaciji sa stvarnim stanjem. Analize situacije su površne, zaobiđena su ili nisu na pravi način zahvaćena

stvarna i bitna pitanja, te zbog toga i politika koja se predlaže ide mimo njih.

Najzad, imamo i pojavu da u takvim materijalima, pored razlaza između normativnog i stvarnog, postoji i neusklađenost stavova koji se u tekstovima nalaze. Paralelno se iznose stavovi koji se međusobno isključuju. To su, očigledno, izrazi kompromisa, izrazi prisustva različitih tendencija i pretenzija koje se kroz dokument iskazuju. Ali kompromis između onoga što se u stvarnosti isključuje može se samo ucrtati na papir, a u život ne može preći.

U takvoj situaciji obnovljena je ideja reorganizacije i vrše se određene pripreme u tom smislu. Međutim, iz onoga što do sada znamo o pripremama te reorganizacije, izgleda da još nema razvijenijeg koncepta koji bi predstavljao rukovodstvo za akciju na daljem reorganizovanju i razvoju Saveza komunista. Ne vidimo neke nove ideje od onih koje su bile isticane pred IX kongres i na njemu, a koje bi odgovarale na protivrečnosti i pitanja razvoja koji su se posle toga pojavili. Naravno, te nove ideje, koje se, očigledno, osećaju kao nasušna potreba, ne mogu se izmađijati. Kada bi one mogle da se pojave i kada bi mogle da postanu mobilizatorske, da prikupe aktivne i progresivne snage i da budu osnovica za objedinjavanje i jačanje praktičnih akcija, onda bi mnoge stvari, sigurno, išle bolje u Savezu komunista i u društvu uopšte. Ali toga sada još nema i kao da se nalazimo na tom planu u nekoj fazi pauze. Potrebne su nam, dakle, nove inicijative i ideje, ali takve koje mogu da dobiju rezonancu u društvu, to jest da se ostvari situacija — kako je to Marks govorio — da ne samo misao teži stvarnosti, već i da stvarnost teži misli. Bez sumnje, u našoj stvarnosti postoje snage i tendencije koje teže revolucionarnoj socijalističkoj misli, ali ona je složena i one se u njoj nalaze u protivrečnom spletu. Savez komunista treba da ih uoči u njihovom aktuelnom vidu, da se s njima poveže, da pomogne njihovoj ekspanziji, da tako ostvari spoj napredne misli i stvarnog pokreta. To je put i uslov njegovog daljeg razvoja. Šta je za to potrebno?

Mislim da je veoma značajan i bitan zahtev momenta jedna stvarna i ozbiljna teorijska analiza i obrada problematike aktuelnih uslova, pravca i načina akcije Saveza komunista. To je sad potrebnije nego ikad. Ova situacija u kojoj su jako prisutni elementi neuređenosti u stvarnim odnosima i konfuzije u društvenoj svesti ne može se uspešno i dovoljno brzo prevazići bez odlučne akcije socijalističkog subjektivnog faktora koji se rukovodi jasnom i jedinstvenom teorijskom koncepcijom. Doprinos tome zahtevu bio je motiv ovog skupa, koji vidimo kao skroman početak jedne šire teorijske inicijative.

Prema tome, kao urgentna potreba nameće se razvijanje nastojanja da se dođe do jasnijeg teorijskog uvida u uslove i stanje Saveza komunista i da to razjasnimo mnogo dublje nego što smo to do sada činili i postizali. Pitanje je: gde smo sada sa Savezom komunista, šta je on, kakvu stvarnu funkciju sada vrši i kakvu bi mogao i trebalo da vrši? Ta teorijska obrada pomogla bi da se formulišu programi akcije koji bi bili koherentni i potpunije usklađeni, a ne iznutra protivrečni, koji

bi bili jedinstveni i oslobođeni prisustva raznovrsnih stavova i tendencija, koji bi bili razrađeniji, konkretniji i u direktnoj relaciji prema aktuelnim problemima.

U tom teorijskom ovladavanju situacijom, koje je sada nezadovoljavajuće, od velikog značaja je metod kojim treba da se to postigne. Pre svega nam je potreban metod koji bi omogućio da se izvrši dobro odabiranje pitanja za obradu i ona postave u pravilnu perspektivu. Pri mnogim dosadašnjim odbirima vidimo da se često meša sporedno sa glavnim, nisu primenjeni pouzdani kriterijumi ili nisu dosledno spovedeni, tako da izgleda kao da se radi o jednostavnom nabacivanju i nabrajanju svakojakih pitanja. Kod takvog postupka ne može se, naravno, postići ono što nam je potrebno: da iznađemo — kako bi Lenjin rekao — odlučujuće karike u lancu koje su rešavajuće za čitav splet događaja i da na njih usredsredimo pažnju. Dalje bi bila potrebna reafirmacija metoda marksističke istorijske analize umesto dosta raširenog spekulativnog mudrovanja koje konstruiše principe i prema njima ceni stvarnost, odnosno umesto pozitivizma koji gomila svakojake činjenice, ali ne zna šta sa njima da uradi. Rad na razvijanju metoda teorijske analize pomogao bi da razna empirijska istraživanja Saveza komunista — koja ne daju bogzna kakve rezultate, a uglavnom nas upoznaju sa onim što je manje-više poznato, a katkad još zamračuju uvid u stanje i stvaraju konfuziju — dobiju potrebnu zasnovanost i smisaonost i uštede nepotrebno trošenje snaga i sredstava.

Hteo bih sada da za diskusiju sugeriram dva naročito aktuelna i značajna područja problematike Saveza komunista. O tome je nešto već bilo rečeno i ja se na to nadovezujem sa nekoliko kratkih dopuna. Izgleda da bismo morali u vezi sa onim što se javilo i nastalo kao nova situacija, stvorena promenama u ustavnom i političkom uređenju, da u Savezu komunista poklonimo veću pažnju, da bliže i temeljitije ispitamo kakve posledice imaju te promene na stanje i položaj Saveza komunista i u kom smislu bi to moglo i trebalo da utiče na njegov dalji razvoj. Ta pitanja su se nametnula, ona se postavljaju, ističu se ovde-onde različite ideje u vezi s tim, ali ih sam Savez komunista nije još uzeo u svestranije razmatranje i zauzeo stavove. Međutim, to je nemoguće izbeći i svako dalje odlaganje moglo bi se štetno odraziti na stanje u organizaciji. Nemoguće je stati na stanovište prećutnog podrazumevanja da ostaju da važe rešenja IX kongresa ne komentarišući ili ne redefinišući ta rešenja s obzirom na vrlo značajne promene do kojih je došlo u političkom uređenju, i to ne samo u normativnoj i ustavnoj strukturi društva, već i u stvarnim odnosima koji su nastali u poslednje vreme. Čak i ako bismo potpuno ostali kod statutarnih, organizacionih i drugih odluka IX kongresa, čak i ako bismo smatrali da tu ništa ne treba bitno da se menja, treba da damo argumentaciju tih rešenja s obzirom na nove uslove i na osnovno pitanje koje je postavljeno: da li Savez komunista Jugoslavije organizaciono ostaje ustrojen kao što je bio pre promena u političkom uređenju zemlje sankcionisanom ustavnom reformom.

Čini nam se da u praksi Saveza komunista, naročito u odnosima Saveza komunista Jugoslavije i republičke organizacije, a u Srbiji u odnosima republičke i pokrajinskih organizacija, dolazi do odstupanja od normativno još važećih rešenja. Ali te nove pojave u odnosima u Savezu komunista nastaju stihijno i, pošto stvari nisu načelno raspravljene, nemamo kriterijume za njihovu ocenu. Da li to znači trend pretvaranja jedinstvenog SKJ u zbir organizacija, da li taj trend treba pustiti da se afirmiše i normativno ga sankcionisati ili mu se treba suprotstaviti?

U okviru onoga što treba raspraviti i zauzeti jasna opredeljenja ima, svakako, i pojava koje mogu bez teškoća da se nedvosmisleno ocene. Takve su pojave prekidi tokova svestrane unutrašnje informacije u SKJ. Jedan od veoma značajnih zahteva preobražaja i modernizacije SKJ bio je i mora ostati razvoj sve potpunijeg informacionog povezivanja svih delova sastava Saveza komunista, čime se obezbeđuje njegova kohezija na mesto one koja je počivala na elementima hijerarhijske administracije i čime se on osposobljava za nov način ostvarivanja svoje funkcije socijalističke avangarde u samoupravno organizovanom društvu. Međutim, negde se samostalnost organizacija shvata kao situacija u kojoj se prekidaju tokovi informacija prema široj organizaciji i njenim telima. Postavlja se, dakle, niz pitanja, i to na jednom vrlo opipljivom terenu, a opipljiv teren je organizacioni. Tu treba da se vidi: šta i kako treba da se radi? Organizacioni teren obuhvata čitavu problematiku odnosa u celokupnom Savezu komunista, sistema rukovođenja i komunikacija i informacija, foruma i rukovodstava, kriterijuma njihovog sastava, kao i načela po kojima se oni formiraju, kao što je paritet itd.

Tu se postavlja i pitanje: da li Savez komunista treba da bude organizovan na istim principima na kojima i sistem vlasti i samoupravljanja? Di li su ista načela primenljiva u formiranju rukovodstava? Da li su ista načela u kadrovskoj politici za državne i samoupravne organe kao i za Savez komunista? Treba izneti argumente za pojedina stanovišta, zauzeti stavove i dosledno ih primeniti jer u tom pogledu postoji dosta nejasnoće. Dodao bih da mislim da za Savez komunista mogu biti validni samo oni argumenti koji su bazirani na konceptu karaktera i funkcije te avangardne organizacije, a ne na načelima koji o tome ne vode računa i sa tim se ne mogu uskladiti.

Nabacio sam samo nekoliko pitanja koja su se otvorila u ovoj relativno uskoj oblasti — organizacionoj! Ta pitanja su jednostavna kao i mogući odgovori; ono što tu stvar komplikuje nisu ona sama, već nedostatak jasnih opredeljenja i stavova. Mnogo složenija situacija je na ideološkom području gde stoji i stalno se obnavlja čitav spektar problema. Ova ideološka problematika Saveza komunista, razvoja njegove ideologije i ostvarivanja njegove ideološko-političke funkcije u društvu postavlja se kao centralno pitanje već duže vremena. U stvari, glavni zadatak organizacije Saveza komunista, njegove reforme i daljeg razvoja ležao je upravo u ideološkoj oblasti. Reorganizacija nije projektovana kao neka čisto organizaciona operacija, već je imala da bude

stavljena u funkciju reforme svesti, afirmacije ideologije i ideološke akcije avangarde samoupravnog socijalističkog društva. Organizaciona rešenja imala su da budu iz toga izvedena i tome podređena.

U tom pogledu stvari su, svakako, pomerene napred, ali očigledno ne u zadovoljavajućoj meri. Uz to su došli novi problemi, koji su uneli dodatne komplikacije u nedovoljno raščišćeno stanje na ideološkom polju. Uzeću, radi ilustracije, jedno pitanje gde ideološka problematika neposredno prelazi u organizacionu — pitanje frakcija i više partija. Jer, kao što je jasno da je organizaciono jedinstvo izraz ideološkog, isto je tako jasno da tendencije i zahtevi za frakcijama i partijama nastaju radi ostvarivanja posebnih ideološko-političkih i programskih orijentacija.

SKJ se u ranije vreme suočavao sa različitim ispoljavanjima nastojanja da se oforme frakcije u njemu ili da se stvore, njegovim cepanjem ili drukčije, druge partije. Ako se ograničimo na poslednju deceniju i ostavimo po strani otvoreno antikomunističke snage, onda su osnovi za te tendencije bili različiti odgovori na pitanja socijalističkog razvitka.

S obzirom na to mi smo u Programu SKJ i nadalje razvrstavali idejno-političke struje u tri grupacije: samoupravno socijalističku, birokratsko-etatističku i jedan splet različitih malograđansko-anarhističkih i liberalističko-reformističkih idejnih struja. Klasifikacija je nešto pojednostavljena, ali veoma osnovana i direktno usmerena na najbitnije kriterijume idejnog diferenciranja sa stanovišta društveno-političke prakse.

Iz unutrašnjih izvora birokratsko-etatističkih i malograđansko-anarhističkih i liberalističkih tendencija i njihovih snažnih pozicija u spoljnom svetu nastajali su i obnavljali se, u raznim oblicima, pokušaji da se za njihovu realizaciju dobije slobodan prostor i oforme organizacioni oslonci u vidu frakcija i partija.

Naravno, te snage i idejne tendencije bile su prisutne u svim delovima Jugoslavije i bez obzira na nacionalni kolorit imale istu društveno-političku suštinu i težile su organizacionoj afirmaciji u jugoslovenskim razmerama. SKJ je, kao što se zna, davao odlučno negativan odgovor na ova nastojanja. Stav je bio jasan: frakcije su nespojive sa Savezom komunista, a višepartijski sistem je nespojiv sa sistemom samoupravljanja.

Stvari su sada pošle dalje na tom planu jer se diferencijaciji po socijalno-političkim osnovama pridružila diferencijacija po nacionalnoj, odnosno republičkoj i pokrajinskoj osnovi. Time su se stvorile pretpostavke — koje ranije nisu postojale — za ispoljavanje tendencija da na ovoj osnovi i na ovaj način dođe do formiranja više partija. Već smo u više navrata čuli zastupnike i propagandiste takvog rešenja. Savez komunista Jugoslavije nije izmenio svoj načelni stav o pitanju frakcija i višepartijskog sistema, ali ga nije konkretizovao s obzirom na ovu novu aktuelnu osnovu i realnu mogućnost nastanka višepartijskog sistema, sa svakako veoma krupnim implikacijama za SKJ i za društveno-politički sistem uopšte.

U svakom slučaju, time je stanje u ideološkoj oblasti postalo složenije. Naročito je pitanje jedinstva u Savezu komunista u tim novim uslovima postalo složeno, a istovremeno je njegov značaj jako porastao. Ističe se, sa mnogo osnovanosti, potreba obezbeđenja jedinstva Saveza komunista u sadašnjoj situaciji, ali je nedovoljno jasno kako da se to sada ostvari. Ima nejasnoća u mnogo čemu. Postavljaju se uvek iznova pitanja: šta je jedinstvena platforma, koja je njena građa, šta su bitni elementi toga jedinstva, i sva ova pitanja ostaju otvorena, kao što je to često u poslednje vreme. Zbog te otvorenosti pitanja ideološka platforma liči na more bez obala gde se ne vide granice, gde prestaje ideologija SKJ, a gde počinje neka druga. Mislim da je na ovu stvar dobro ukazao Boris Majer kada kaže da misli da kapitulantsko ponašanje komunista proističe iz njihove teorijske nejakosti, zbog čega nemaju teorijske kriterijume i svakome u ponečemu daju za pravo. To je zaista dosta karakteristično. Svakome se u ponečemu daje za pravo, sa svakim se u ponečemu slaže i zbog toga se gubi određenost ideologije i ona pretvara u nejasnu smesu raznovrsnih ideja. Međutim, pošto je ideologija osnova političke strategije, kada se ta ideološka smesa pretoči u politiku, ta politika mora biti u tom slučaju dosta često zbunjena.

Ako se podsetimo na ono što je pri reorganizaciji i reformi Saveza komunista često bilo isticano kao važan cilj — da treba da se izvrši idejna diferencijacija u Savezu komunista da bismo došli do jedinstva na novim osnovama — moglo bi se zaključiti da smo prvi deo zadatka izvršili: imamo diferencijacije koliko hoćete i ona je vrlo široko zastupljena, ali od toga pa do idejne integracije nikako ne možemo da dođemo i to je glavni problem Saveza komunista u sadašnjoj etapi.

Na kraju krajeva, trebalo bi sasvim radikalno postaviti pitanje da li nam je ideološko jedinstvo potrebno, ali mislim da se mora biti svestan toga da negativan odgovor na to znači negativan odgovor na potrebu postojanja avangardne organizacije. Ako nam je, međutim, ideološko jedinstvo potrebno, onda bismo morali preduzeti odlučnije mere da izađemo iz svestrane ideološke diferencijacije i uspostavimo jedinstvo ideološke platforme. To, naravno, ne znači nikakvu monolitističku ideologiju, ali neke prihvaćene i opšteusvojene organizirajuće i rukovodeće ideje, koje motivišu i determinišu ponašanje ogromnog broja komunista i njihovih organizacija, koje se prenose na društvena tela i povezuju i usmeravaju društveno kretanje, uslov su za funkcionisanje socijalističkog samoupravnog društva i njegov razvoj.

To je nekoliko pitanja iz sklopa problematike aktuelne situacije Saveza komunista, čije naznačavanje, nadam se, može poslužiti kao osnova za diskusiju.

Milan Mali

PROBLEMI OBNAVLJANJA I JAČANJA SAVEZA KOMUNISTA

Priključujući se sa nekoliko skromnih zapažanja ovom razgovoru i poštujući okvir i nameru rasprave, zamolio bih prvo da mi se teze i tvrdnje ne shvate suviše tvrdo i isključivo. Mnoge od njih nisam ni snabdeo potrebnim argumentima. Tim više što sam razgovor, koji je, mislim, dobro došao, razumeo i kao priliku za sebe da oprobam vrednost i prihvatljivost nekih svojih razmišljanja do kojih sam došao prateći realan društveni život i razvoj i delovanje našeg Saveza komunista. Sad vidim da se u nekim svojim elementima i zaključnim akcentima te moje tvrdnje, negde donekle, a negde i podosta, razlikuju od mnogih stvari koje su ovde rečene i tvrđene. Neću uspeti da u svakom slučaju to i naznačim.

Ako je reč o iskustvu o kome se danas tako mnogo govori i na koga se svako želi pozvati, treba reći da danas ima i veoma različitih iskustava. Ali, veći značaj treba dati iskustvu rada i delovanja Saveza komunista kao *revolucionarnog političkog pokreta.*

Koji su problemi obnavljanja i jačanja Saveza komunista kao revolucionarnog političkog pokreta? To nije samo neka arhitektonika njegove izgradnje, na bazi onoga što je manje-više iskustvo već pokazalo. To je, prosto rečeno, bitka i izlaženje iz bitke!

Nije zadatak revolucionarnog političkog pokreta da samo kaže: idite ovuda, ovaj put je ispravan. Njegovo je da organizuje i vodi borbu. Tu su njegovi stvarni problemi.

Tu je, pre svega, problem direktnog i trajnog oslanjanja na klasu, kao istorijskog subjekta društvenih preobražaja. Svi principi njegove organizovanosti moraju u krajnjoj liniji tome služiti, nešto značiti za te ciljeve i stvarne potrebe revolucije. Sa tog stanovišta ćemo uspešnije danas moći da odvojimo i sačuvamo ona iskustva koja imaju neki trajniji značaj od onih koja nemaju.

Pokazalo se, smatram, da je za revolucionarni politički pokret osnovno da se tako razvija i unutar sebe neguje takve odnose koji će jasno pokazivati šta je verbalna ofanzivnost i lažna revolucionarna patetika, a šta stvarna politička i klasna borba. I to na planu realnog života.

I drugo, to je stvarni i stalni dijalog s klasom, to je, dakle, odbrana oa skleroze tela partije i utvrđivanje i predviđanje zamki skretanja. Sve se, dakle, svodi na to kako ojačati njegovu revolucionarnu društvenu poziciju i stalno obnavljati i razvijati njegovu revolucionarnu prirodu.

S obzirom na to kako stvari danas stoje, izgleda mi da sporo razvijamo i jačamo neke karakteristike Saveza komunista koje se, pre svega, tiču njega kao realnog revolucionarnog političkog pokreta. Problem, na primer, jedinstva SKJ i samostalnosti republičkih i pokrajinskih organizacija (saveza) ima, doduše, značajnu stranu u ideologiji samog Saveza komunista Jugoslavije, u njenom daljem razvoju, ali se tiče pre svega njega kao realnog revolucionarnog političkog pokreta. Iluzija je da je to samo neko ideološko pitanje i da se može ideološki „raščistiti" ili skinuti s dnevnog reda. Mnoge takve protivrečnosti koje je revolucionarni politički pokret morao i do sada da rešava mogle su se rešiti i prevazići samo afirmacijom realnog bića i efikasne prirode političkog pokreta. Dakle, jedinstvo revolucionarnog političkog pokreta i unutar toga oni principi i odnosi koji to jedinstvo realizuju u novim istorijski i klasno adekvatnim oblicima i sadržajima.

Da smo više insistirali na SKJ kao revolucionarnom *političkom pokretu,* jasnije i pravovremenije bismo videli gde pucaju veze SKJ sa njegovom socijalno-klasnom osnovom, koji su uzroci njegovog, izgleda, nedovoljnog socijalno-političkog angažmana u društvu, pa, dakle, i na revolucionarnom planu. A pošto bismo na to došli sa zahtevom da jača SKJ kao realni revolucionarni *politički pokret,* morali bismo preduzeti i efikasne mere u tom pravcu, onako kako smo uočili i uzroke slabosti i kako logika jačanja političkog pokreta nalaže.

Stoga smatramo da su stvarni problemi SKJ danas u afirmaciji i jačanju njega kao realnog revolucionarnog političkog pokreta, pa samo delom u ideologiji. Ima realnih političkih pokreta kojima je osnovni problem revolucionarnosti njihovog bića u njihovoj ideologiji. Naš osnovni problem nije te vrste i zbog toga su naše šanse da negativne tendencije u razvoju revolucionarnog političkog pokreta prevaziđemo velike.

Iz činjenice da se dobrim ili određenim delom ideologija ne ostvaruje, da nije dovoljno u realnoj funkciji revolucionarnog političkog pokreta i društvenih preobražaja mnogi izvlače zaključak da u svakom slučaju ključ problema leži u njoj — ideologiji. Sigurno da uvek postoje određeni problemi daljeg razvoja ideologije. Apsolutno! Pre svega, dosta se stvari i realizuje, a i objektivno se menjaju društveno-istorijski uslovi. Međutim, kad se teza o potrebi razvoja ideologije kao osnove jačanja revolucionarnog političkog pokreta i puta za prevazilaženje negativnih tendencija u praksi apsolutizuje, dobija ona sasvim drugi prizvuk i značenje.

Ne možemo primiti, to jest prihvatiti mišljenje, koje danas nije retko, da mi imamo problema u ostvarivanju svog revolucionarnog kursa društvenih preobražaja pre svega stoga što sama ideologija pokreta nije dovoljno koherentna ili izgrađena, u dovoljnoj meri i za potrebe revolucije na ovoj etapi, posebno za uslove pune i dosledne demokratizacije

i Saveza komunista i društva. Problemi sa ostvarivanjem naše ideologije, koji se kod mnogih javljaju kao problemi same te ideologije, leže pre svega u problemima konstituisanja Saveza komunista kao revolucionarnog političkog pokreta, za ovu etapu i za ove potrebe. Ako u nas ne mogu ili ne mogu dovoljno uspešno da se stabilizuju ili dovedu do rezultata procesi diferencijacije (a to se svakodnevno očituje — jer pokret često ne može da „presudi" ko je na liniji, pa se stvara zbrka oko toga, stanje koje slabi snagu i poziciju revolucionarnog političkog pokreta), ako se ne može ili ne može koliko je potrebno da se u novim društveno-istorijskim uslovima efektuira novi uticaj partije na bazi diferencijacije kao realne činjenice, onda to nisu problemi ideologije, već revolucionarnog političkog pokreta kao realne socijalno-istorijske i političke snage. Šta sve pripada problemu stabilizacije i razvoja revolucionarnog političkog pokreta, kao realnog i za revolucionarni preobražaj društva odlučujućeg faktora — to je pravo pitanje i ja na njega ni sam ne dajem ovde odgovor. Ali, ja ovde raspravljam odnos tog pitanja prema ideologiji. Nove ustavne promene nisu u krajnjoj liniji mogle proizaći ni iz čega drugog već iz njegove ideologije i saznatih potreba daljih revolucionarnih preobražaja. Pre toga — privredna reforma itd. Dosadašnje promene, koje su veoma značajne i revolucionarne, u razvoju našeg društva nisu nailazile spontano, već po potrebi ostvarivanja jedne ideologije i sa osloncem na nju. Ali, te promene su većim delom ostajale u sferi normativne strukture drštva. Time se jasno pokazuje da je problem u konstituisanju, afirmaciji, dakle, razvoju Saveza komunista kao realnog revolucionarnog, dakle i efikasnog političkog pokreta.

Slavko Milosavlevski

AKTUELNI MOMENAT AVANGARDE

Organizovanje i uloga avangarde radničke klase u uslovima izgradnje socijalističkog društva pitanja su veoma kontroverzna, ali i veoma kompleksna. Zar i sam pojam avangarde radničke klase, barem ukoliko je reč o odnosnim društvenim uslovima, nije neka vrsta kontradikcije? Zar organizacija avangarde radničke klase ne predstavlja eksproprisanje same klase i zar se time ne dovodi u pitanje suština društvenog poretka koji smo nominirali kao socijalistički? Sva ova i slična pitanja bi se, verovatno, mogla rezimirati i na sledeći način: da li koncepcija avangarde radničke klase u uslovima kada je ona preuzela odgovornost za političku vlast ne implicira priznanje da ova klasa nije istorijski dorasla da sama i neposredno vrši odnosnu vlast?

Istina je da je i građanska klasa prerogative neposredne političke borbe i vlasti „prenela" na političke partije i druge političke institucije. Ali to je istorijska situacija koja se ne može upoređivati sa onom koja se karakteriše kao politička diktatura proletarijata zbog jedne fundamentalne razlike: građansko društvo je društvo totalnog otuđenja, dok u društvu diktature proletarijata treba da otpočne proces integralnog razotuđenja. Pored toga, u okviru razvijenog građanskog društva buržoazija je uspela da stvori relativno efikasne mehanizme kontrole i racionalizacije politike i političkog odlučivanja. Sistem zasnovan na ovim mehanizmima uspešno je funkcionirao — sa značajnim izuzecima — tokom poslednjih pedeset godina, da bi u sadašnjoj deceniji prevazišao svoje sopstvene okvire i počeo pokazivati veoma značajne simptome jedne nove krize.

Naravno, ne može se osporiti fakat da je sam koncept organizovanja avangarde proletarijata i njene pozicije u političkom sistemu diktature radničke klase došao u jednu veoma duboku krizu. Elementi ove krize vide se veoma jasno u različitosti polaznih tačaka kritike organizovanja avangarde u savremenim uslovima: ove kritike kreću se od negiranja potrebe avangarde do zahteva da ona treba da vrši političku vlast neposredno, naravno, u ime i u interesu radničke klase. Ove razlike nisu izraz diferenciranosti uslova od kojih kritika polazi, one ne

predstavljaju izraz bogatstva oblika radničkog i komunističkog pokreta, nego jedna drugu potpuno isključuju, ako se jedna prema drugoj ne odnose antagonistički.

Sadašnji komunistički pokret, koji predstavljaju komunističke partije, kako one na vlasti tako i one koje dejstvuju u okviru građanske demokratije ili u uslovima različitih autoritarnih sistema, neposredno je proizašao iz lenjinističke tradicije. Ako ovu tradiciju želimo da definišemo na jedan lapidaran način, onda ne možemo ispustiti iz vida dve komponente: centralizam i demokratiju. Boljševička partija je morala do krajnjih konsekvenci da razvije komponentu centralizma jer je bila partija borbe za političku vlast proletarijata u društvenim uslovima nerazvijenog kapitalizma, široko egzistirajuće feudalne strukture i izvanredno visokog stepena ekonomske i kulturne zaostalosti. Ali su demokratski odnosi u partiji, naročito u njenome Centralnom komitetu, upravo u ovome periodu i u periodu neposredno po osvajanju vlasti bili razvijeni kao nikada u drugoj komunističkoj partiji posle ovoga perioda. Ovo nedvosmisleno pokazuje imanentnost demokratije komunističkom pokretu, čak i onda kada on do krajnjih konsekvenci mora da bude centralistički organizovan i kada mora da dejstvuje u izvanredno teškim društvenim uslovima.

Ovi nesumnjivi fakti, međutim, dovode do sledećeg pitanja: kako je bilo moguće da jedna nesumnjivo imanentna karakteristika jedne organizacije i jednog pokreta bude tako temeljno istisnuta iz njene strukture, što se, nesumnjivo, dogodilo u postlenjinskom periodu, u takozvanoj Staljinovoj eri, i što je imalo tako velike, dugoročne i duboke reperkusije na čitav komunistički deo radničkog pokreta. I pored čestih istraživanja ovoga fenomena, naročito posle Dvadesetog kongresa KPSS, a i pre toga, moramo konstatovati da u ovome pogledu ne možemo smatrati da imamo čak i približno potpun odgovor. Naša sopstvena istraživanja, međutim, nesumnjivo ukazuju na jedan pravac: i komunistička organizacija, kojoj je demokratija bila tako imanentna u periodu njene borbe za političku vlast, kao i za njeno učvršćivanje, hipertrofirala je u svojoj praksi centralističku komponentu do samopretvaranja u harizmatičku oligarhijsku strukturu kakva se veoma retko sreće u savremenijoj, pa čak ne samo u savremenijoj političkoj istoriji. To se desilo pre svega (naravno, za sada je moguće postaviti samo jednu opštu hipotezu) zbog toga što je komunistička organizacija u faktičkim odnosima sve više sticala poziciju monopola u sistemu političke vlasti i celokupne političke strukture. Naravno, ovde se uopšte ne radi o pledoajeu za jedan klasičan pluralistički polipartijski sistem političke vlasti, i ne samo zbog toga što su se dve leve partije Rusije (eseri i menjševici) iz poznatih razloga u specifičnim uslovima razvoja ruske revolucije samoisključile iz političkog sistema sovjeta, kao ni zbog toga što bi višepartijski model mogao biti a priori isključen kao oblik političke organizacije u prelaznom periodu (mnoge razvijene komunističke partije na Zapadu su ovaj model proglasile elementom svoje aktivne ideologije i političkih programa). Polazeći ipak od pretpostavke da bi se jedan razvijeni mo-

del političkog sistema socijalizma morao kvalitativno razlikovati od jednog takvog modela građanske demokratije u fundamentalnom pitanju učešća radnih klasa u vlasti, mi vidimo da se monopolizacija političke vlasti komunističke partije, ergo, i njena sopstvena unutrašnja oligarhizacija, ostvarivala kao sve veće potiskivanje sovjeta, sindikata i drugih organizacija radničke klase i seljaštva iz političke vlasti i odlučivanja. Za sada ne postoji politički sistem koji se zasniva na monopolu vlasti ma koje političke snage i ma koliko on proizlazio istorijski iz jednog revolucionarnog i demokratskog pokreta, koji je uspeo da izbegne sudbinu atrofije i okamenjivanja i koji na taj način ne bi u jednom trenutku postao jedna od osnovnih prepreka daljem razvoju revolucije.

Jedna istorijska, sociološka i politička studija o kretanju komunističkog pokreta posle oktobarske revolucije neće moći da izbegne ocenu da je njegova oligarhizacija dostigla kulminaciju u periodu kada je u Komunističkoj partiji SSSR-a neprikosnoveno vladao Staljinov sasvim iracionalan autoritet. Usuđujemo se da ovaj autoritet upoređujemo sa onim koji je crkva u nekim periodima svoga razvoja znala da uspostavi, sa velikom razlikom u pogledu masovnosti fizičkih represalija prema svojim protivnicima, u čemu je Staljinov period skoro bez presedana. Ali, staljinistički model političkog sistema socijalizma je došao u oštar sukob sa objektivnim potrebama razvoja socijalizma, te je već odmah posle drugog svetskog rata počeo da se dezintegriše: najpre 1948. godina, zatim Dvadeseti kongres KPSS, pa 1968. bili su veoma bitne tačke u procesu ove dezintegracije. Naravno, mora se sasvim otvoreno priznati da se odnosni proces dezintegracije ne odvija tako brzo kao što se očekivalo u početku. To znači da je staljinizam, imajući neku objektivnu osnovu, stvorio svoja uporišta i razvio snage koje i dalje egzistiraju u utrobi društvene strukture. Ali je staljinizam, sticajem objektivnih i subjektivnih faktora, razvio takve monstruozne metode da se čak ni snage koje po suštini znače njegovu afirmaciju ne smeju na njega direktno pozivati. Demokratska koncepcija komunističke organizacije i njene uloge u okviru političkog sistema socijalizma je ipak u stalnoj ekspanziji. Ona se naslanja na demokratsku tradiciju lenjinističkog perioda i još dalje na demokratsku marksističku tradiciju komunističke organizacije, kojoj ne samo što nije bio tuđ koncept integralno demokratskih odnosa u samoj partiji, nego ni koncept više radničkih partija u određenim uslovima, pri čemu će komunisti biti hegemon samo pod pretpostavkom ako su zaista sposobni da vide dalje od drugih, što je u veoma tesnoj zavisnosti od njihove organizacije, od njihove povezanosti, od njihovog sastava itd., to jest ukoliko su oni zaista „najborbeniji i najsvesniji deo radničke klase".

Savez komunista Jugoslavije je, kao što su to uradile na svoj specifičan način i neke komunističke partije na Zapadu koje nisu na vlasti, pokušao da radikalno prestrukturira svoj sopstveni odnos prema načinu svoga sopstvenog organizovanja, odnosno prema ostvarivanju svoje avangardno-revolucionarne uloge u društvu i njegovom preobražaju. Vero-

vatno je neophodno dublje istraživati genezu ove prestrukturalizacije svesti Saveza komunista o sebi samome, jer se njegova organizacija i struktura, uključujući organizaciju i strukturu same svesti, nisu bitno razlikovale od ovih elemenata u bilo kojoj drugoj komunističkoj organizaciji iz perioda tridesetih i četrdesetih godina. Razume se, ova komparacija ne želi da podrazumeva i realnu sposobnost Saveza komunista Jugoslavije (Komunističke partije Jugoslavije) za revolucionarnu akciju i borbu. Jedan momenat svakako igra uvek određenu, da ne kažemo presudnu ulogu: učešće i mesto u revolucionarnoj borbi radnih klasa. U ovakvoj borbi, naročito ukoliko je ona oštra i zgusnuta, brzo se napuštaju okamenjene dogme i formule i traže se nova rešenja koja izviru iz njenih veoma složenih tokova. Ceo pokret uči u kratkom i intenzivnom periodu više u toku jednog dana nego što je mogao da saznaje i nauči godinama kada se borba odvijala periferijom. Savez komunista je bio avangarda radničke i drugih radnih klasa tokom jednog perioda u kome su one menjale osnove strukture svih društvenih odnosa. To ga je, međutim, dovelo u sukob ne samo sa vlastitim dogmatizmom i okamenjenošću šeme o revoluciji i socijalizmu, nego i sa tada neprikosnovenim autoritetom u komunističkom pokretu — Staljinom. Ovo je ubrzalo proces traženja novih puteva i novih odgovora na izvanredno brojna pitanja na koja se moralo odgovoriti — pošto se preuzela neposredna odgovornost za kretanje političke vlasti. Naravno, bilo bi ne samo jednostrano, nego na svoj način i dogmatski ako bi se verovalo da je napuštanje jednog sistema dogmi samo po sebi dovoljno da se ne zapadne u jedan drugi takav sistem, odnosno ako bi se verovalo da su sva nova rešenja koja se daju kroz istraživanje novih puteva uvek najracionalnija, nekakve nove istine bez priziva. Zato je najrevolucionarniji elemenat u strukturi njegove svesti koji je nastao u ovome periodu svakako onaj koji podrazumeva da je socijalizam veoma složen istorijski proces ispunjen vrlo oštrim suprotnostima, da radnička klasa i njena avangarda u okviru ovoga procesa ne žanju samo uspehe, nego mogu trpeti i poraze, i to ne samo zbog otpora protivničkih snaga, nego i zbog svojih sopstvenih grešaka, zabluda i slabosti.

Bilo bi veoma teško, ako ne i nemoguće, dokazati istorijsku mogućnost političke i ekonomske hegemonije radničke (proizvođačke) klase samo na osnovu i principu spontaniteta. Ne samo što bi na takav način nastao haos u donošenju odluka, te bi čitav socijalno-politički život postao neracionalan, nego i zbog toga što se mora poći od realnosti same radničke klase koja je po strukturi svoje svesti tako heterogena, od realnosti ekonomske strukture koja je toliko različita, od realnosti svih društvenih odnosa u socijalizmu koji su veoma protivrečni — kako zbog istorijskog nasleđa tako i zbog rađanja novih autohtonih protivrečnih elemenata. Rečju, socijalizam se pokazuje kao društvo veoma brojnih i dubokih protivrečnosti koje se brže mogu razrešavati jedino svesnom i organizovanom društvenom akcijom. S druge strane, odgovor na pitanje „za“ ili „protiv“ organizacije u cilju da bude adekvatan morao bi da

ima u vidu istorijsko iskustvo kretanja svake organizacije koje se može uopštiti na sledeći način: svaka organizacija teži samozatvaranju, a odnosno samozatvaranje vodi ka njenoj oligarhizaciji. Razume se, suština je u tome što svaka oligarhizacija dalje vodi zatvaranju svih ili većine kanala kretanja i sinteza inicijativa delova, a u našem slučaju reč je o inicijativama proizvođačkih klasa. Fundamentalna istorijska konsekvenca — sužavanje osnova socijalističkog poretka koje može da bude toliko intenzivno da dovodi u pitanje sam karakter ovoga poretka.

Znači, problem, odnosno dvoumljenje, nije oko pitanja „za" ili „protiv" organizacije, nego za kakvu organizaciju. Najopštiji odgovor, čini se, mora se tražiti u sledećem pravcu: za organizaciju koja će biti sposobna da apsorbuje maksimum inicijativa, no isto tako koja će biti u stanju da organizuje ovu inicijativu u sintezi, u prevazilaženju njenog protivrečnog i složenog karaktera, u izvlačenju zaključaka o perspektivi razvoja. Socijalizam će se pokazati racionalnijim društvenim poretkom ukoliko postigne optimalan razvitak dijalektike u odnosu između organizacije i spontanosti.

Sadržina ovoga zaključka predstavlja polaznu tačku u pogledu organizacije. Odnos između organizacije i spontane inicijative bi morao biti uvek jedan odnos dijalektičke ravnoteže. Hipertrofija organizacije dovodiće do zatvaranja, mogućnosti spontanosti i obrnuto. Razume se, odnosna ravnoteža će se održavati kao proces njenog stalnog narušavanja i uspostavljanja, što podrazumeva jedan elastičan institucionalan i neinstitucionalan sistem koji će se stalno obnavljati u ovakvom i kroz ovakav proces. Otuda logičan pledoaje za jedan maksimalno raščlanjen sistem organizacije koji bi se protegao od najnižih formi (organizovanje u cilju rešavanja, recimo, praktičnih problema ishrane) do najviših oblika (organizovanje koje će imati za cilj pozitivno dijalektičku sintezu i otvaranje puteva razvoja i perspektive). Ovakva šema ne samo što ne isključuje organizaciju „najsvesnijih, najborbenijih delova radničke klase", nego je čak eksplicitno pretpostavlja i utemeljuje. Organizacija radničke klase se bitno razlikuje od bilo koje druge istorijske organizacije, a naročito od organizacije građanskog društva, upravo po svome nepragmatizmu, po tome što teži da sadašnje odluke povezuje ne samo sa prošlim, nego, koliko je to moguće, i sa budućim. Oblici organizacije radničke klase koji polaze od dnevnih interesa i dnevnih zadataka, naravno, sasvim neophodni jer se život radničke klase ostvaruje i kroz ovakve interese, mogli bi povećavati i zaoštravati već postojeće protivrečnosti, omogućavati rađanje nepotrebnih kriza i sukoba, tim više ukoliko će biti lišeni jednog dinamičnog sintetičkog okvira koji sadašnjost povezuje sa perspektivom i budućnošću. Pored toga, oblici organizacije u kojima se ostvaruje kretanje dnevnih i kratkoročnih interesa klase teže samozatvaranju, što ih opterećuje opasnošću odvajanja od stvarnih interesa klase. To je onaj društveni okvir iz koga se rađaju i izrastaju elementi otuđenja, odnosno birokratski poredak.

U okviru dijalektike organizacije i spontanosti jedno od centralnih pitanja je odnos među različitim oblicima organizacije.

Analiza istorije socijalizma pokazuje, dakle, da on nije društvo bez protivrečnosti. Ne pomažu tu ništa tomovi knjiga i teorija o njegovoj potpunoj harmoniji. Ne ponavljamo ove zaključke da bismo ih ponovo i još jedanput afirmisali, nego da izvučemo još jedan: protagonisti teorije harmonije socijalističkog društva često veruju da ta teorija doprinosi njegovom stalnom razvitku — jer mobiliše društvene snage u borbi za ostvarenje konkretnih i istorijskih zadataka. Istina je, međutim, sasvim suprotna: ako protivrečnosti u socijalizmu postoje, a one se, videli smo, nikakvim teorijama ne mogu sakriti, onda ih treba razrešavati, prevazilaziti, savlađivati. Savlađivanje protivrečnosti u socijalističkom društvu jeste u stvari osnovna pretpostavka njegovog razvoja.

Naravno, ne zaboravljamo ni za momenat da su se sva dosadašnja društva razvijala kroz protivrečnosti i njihovim savlađivanjem. Ona su se samo od istorijske do istorijske epohe razlikovala po svojoj strukturi, po svome karakteru, po oblicima savlađivanja itd. Razvoj socijalističkog društva — u stvari, njegovo dokonstituisanje ostvaruje se u dugotrajnom procesu borbe za savlađivanje protivrečnosti koje su nasleđene iz strukture građanskog društva, ali isto tako i u procesu savlađivanja onih protivrečnosti koje izviru iz njegove sopstvene strukture i odnosa. U ovome se pogledu, dakle, socijalističko društvo ne razlikuje od društva ranijih epoha. Kvalitativno nova situacija u socijalizmu javlja se istorijskim pomeranjem subjektivnih faktora kroz čije se kretanje ove protivrečnosti javljaju, sudaraju među sobom i razrešavaju. Prvi put u istoriji ljudskog društva proizvođačke klase u ovome fundamentalnom odnosu društvenog razvoja počinju zauzimati dominantnu poziciju. Stratifikacija pozicije ostvarila se i u okviru samih proizvođačkih klasa: stepen realne socijalizacije osnovnih elemenata društvene strukture može se odmeravati i društvenom pozicijom najpropulzivnijih delova samih proizvođačkih klasa.

Savlađivanje društvenih protivrečnosti se u istorijskoj perspektivi ostvarivalo kao odnos stihijnog i svesnog kretanja. U ovome odnosu je „svesno“ sve više dijalektički potiskivalo „stihijno“ jer se ovde stihijno ne javlja kao prosti negativitet, nego kao kompleksna komponenta jedne celine koja je i sama za sebe jedinstvo negativnog i pozitivnog. Elemenat svesti u ovome složenom procesu i odnosu igra jednu vrstu katalizatora kretanja stihijnog — podstičući širenje njegovih pozitivnih, a potiskujući njegove negativne elemente. Sama svest, dakle, može da bude realan faktor društvenog razvoja ukoliko se kreće u okviru realnog, to jest u okviru stihijnog, odnosno transformišući stihijnost u organizovanost, podrazumevajući pod tim dva vida procesa: apsorpciju i eliminaciju. Razume se, kretanje svesnog nije samo prosto odslikavanje stihijnog i kataliziranje njegovih pozitivnih i negativnih elemenata, nego i faktor istraživanja dubljih istorijskih mogućnosti.

Iz ovih se pretpostavki mogu razviti političke institucije i sistemi u kojima će se ukrštati spontano i organizovano kretanje i koje će pojedinačno i kao celina ostvarivati apsorpciju ili eliminaciju. Već je teorijski i praktično-politički afirmisano da će ove institucije i sistemi biti

različiti u različitim istorijskim uslovima. Iskustvo poslednjeg perioda — naročito ono u kome su se sukobi ispoljavali u najoštrijem vidu — vodi do jednog nesumnjivog zaključka: politički sistemi koji se naslanjaju na proizvođačke klase moći će da apsorbuju pozitivne inicijative ovih klasa utoliko svestranije ukoliko su manje hijerarhijski organizovani, odnosno ukoliko celokupnost njihovih odnosa omogućava pojavu i praksu samih proizvođačkih klasa kao poslednjih arbitara. Pojava bilo koje institucije kao apsolutno nezavisnog političkog subjekta neminovno vodi ka odvajanju od proizvođačkih klasa, a u njenoj sopstvenoj strukturi do oligarhizacije odnosa.

Institucije i sistemi su, dakle, objektivna neophodnost jer se u njima i kroz njih realizuje racionalizacija spontaniteta u kome se uvek sakuplja neiscrpna energija proizvođačkih klasa. Ali, logika svake racionalizacije je najpre da odnose pojednostavljuje, iz čega nastaje jedan složen proces eliminacije ne samo negativnih, istorijski neprihvatljivih, nego i pozitivnih elemenata. Rezultat je — udaljavanje institucija od njihove socijalne osnove i pretvaranje sistema u odnos dovoljan samome sebi.

Skoro sva dosadašnja socijalistička društva počela su shvatati logiku ovakvoga razvoja i ovakvih mogućnosti. Ali, do sada skoro uvek prekasno: kada su se spomenuti sistemi već zatvorili, zbog čega, pošto se protivrečnosti ne mogu večito prikrivati ili suzbijati, dolazi do stalnih malih intervencija, reorganizacija, rekonstrukcija i slično. Naravno, uvek pod određenim pritiskom, posle manjih ili većih eksplozija, i uvek sa kratkotrajnim dejstvom i beznačajnim efektom. Nastao je, međutim, momenat kada je prostor za ovakve intervencije veoma sužen i kada je zaista neophodno baciti pogled na suštinu stvari.

Izgleda da niko ne veruje da je moguće društveni život uprostiti do te mere da bi se obezbedilo kretanje spontaniteta i organizacije kroz kanal jedne institucije. Otuda skoro svuda viševalentna politička organizacija ne samo u vertikalnom, nego i u horizontalnom pravcu. Ali logika hijerarhizacije i zatim oligarhizacije bila je veoma jaka. Polivalentnost političke organizacije postala je formalna jer je jedna organizacija u celokupnom sistemu dobila izrazito suprematívnu poziciju. Puna reafirmacija realne polivalentnosti — što podrazumeva potpuno slobodno kretanje i sukobljavanje inicijativa proizvođačkih klasa kroz sve kanale organizacija, jedini je način da se povrati potpuno narušena ravnoteža. Govorimo i o mogućnosti sukobljavanja inicijativa kao krajnjem zaključku do koga dovodi ovakva logika, jer samo ona obezbeđuje stvarnu vezu i institucija i organizacija sa proizvođačkim klasama.

Dakle, ako realno ocenjujemo dosadašnje iskustvo, autentični politički sistem socijalizma morao bi se kretati ka razvijanju i afirmisanju pluralističkog modela. Nije, naravno, isključena mogućnost da ovaj pluralistički model u određenim istorijskim i političkim uslovima koristi jedno ili drugo iskustvo i tradiciju građanske demokratije. Ali, po pravilu, ako su proizvođačke klase osvojile političke i društvene pozicije na

radikalan način, one teže uspostavljanju i radikalno novog političkog pluralizma. Osnovna premisa ovoga pluralizma jeste učešće samih proizvođačkih klasa u političkom i drugom odlučivanju, a bitna pretpostavka mogućnosti ovakvog učešća su odnosi u kojima je svedena na minimum opasnost oligarhizacije bilo kojeg dela ili elementa političkog sistema. Odnosi samostalnosti delova, njihove međusobne kontrole, uslovi međusobne korekcije jesu onaj praktični politički mehanizam koji se uspostavlja u konsekvenci gornjeg zahteva.

Ovakav mehanizam odnosa u okviru političkog pluralizma, koji smo nazvali specifičnim i autentičnim, ima svoju logiku kretanja u odnosu na unutrašnju strukturu svakoga dela političkog sistema. U onoj meri u kojoj ovaj mehanizam deluje potpunije, u toj meri će u okviru svakoga od odnosnih delova biti u pravoj proporciji uspostavljen odnos između efikasnosti i široke političke zasnovanosti. Razume se, ovde nije potrebno posebno obrazloženje značaja veze između široke političke zasnovanosti i efikasnosti za celokupnu stabilnost i krajnje istorijske efekte sistema. A odnos između efikasnosti i široke političke zasnovanosti nije ništa drugo nego odnos između demokratije i njene sposobnosti da apsorbuje inicijative, da ih formuliše u adekvatne zadatke i akcione parole i da uspešno organizuje njihovo oživotvoravanje.

Naravno, svaki deo političkog sistema imaće i ima svoju sopstvenu organizaciju ispoljavanja gornjeg mehanizma. On ne može biti isti, recimo, za jednu lokalnu samoupravnu kao za jednu složenu široku društveno-političku zajednicu. Taj mehanizam će drugačije funkcionisati u jednoj masovnoj političkoj organizaciji od one koja ima sasvim drugu ulogu i funkciju. Zajednički elementi će, međutim, biti svuda isti: široka mogućnost razvijanja inicijative, odgovarajuća organizacija sublimiranja ove inicijative i realizovanje sublimiranih zaključaka, stavova i odluka. Razumljivo je da se ove faze među sobom prepliću, a odnos se ispoljava takođe na različit način od vida do vida organa i organizacije.

Sve komunističke organizacije su, kako je poznato, naročito od Lenjina naovamo, svoje unutrašnje odnose zasnivale na principu demokratskog centralizma. Komunistički pokret je, dakle, vrlo dobro shvatio da će moći da širi svoj uticaj ako bude ostvarivao sintezu interesa radničke klase — a put do sinteze može biti samo demokratska borba. Sama sinteza već predstavlja i pretpostavlja izvesnu centralizaciju, ali realizacija sinteze, kroz obrnuto kretanje od centra do interesa radničke klase, ne može se ni zamisliti bez odnosa koji su pretpostavljeni u organizaciji demokratskog centralizma.

Teorijski, verovatno, nikome ne bi moglo da padne na pamet da bi demokratski centralizam mogao imati iste oblike u svim komunističkim organizacijama — nacionalnim, višenacionalnim, internacionalnim, u svim istorijskim uslovima njihovog delovanja i razvoja — ilegalnim, legalnim, u uslovima borbe za vlast, kao i onda kada je komunistička organizacija neposredno odgovorna za vršenje vlasti itd. Ipak, skoro sve komunističke organizacije, osobito na vlasti, teže da u veoma raznovr-

snoj praksi i uslovima demokratski centralizam primenjuju na način kako je on shvaćen i definisan u periodu ilegalne borbe za vlast, kao i neposredno po preuzimanju vlasti. Sam problem, međutim, nije u ovakvome kretanju demokratskog centralizma. Primenjivan neistorijski, shvatan i definisan dogmatski, veoma brzo se deformiše njegova suština. Hipertrofira se značaj centralizma, a postepeno se ugušuje njegova demokratska komponenta. Do sada su pruženi, kako u teoriji tako i u praksi, brojni argumenti da je ovakav razvitak demokratskog centralizma jedan od uzroka mnogih političkih kriza koje su se pojavljivale tokom poslednjih godina u mnogim socijalističkim zemljama i mnogim komunističkim partijama.

Jedna finija analiza razvoja SKJ u periodu od kada je on na vlasti pokazaće nesumnjivo da je on prošao dve etape: kada je jedan vid centralizma bio u ekspanziji do opasnosti oligarhijskog zatvaranja i kada je demokratski centralizam postavljen u nove istorijske okvire sa afirmacijom demokratskih odnosa. U ovome drugome periodu došlo je do pune afirmacije rukovodstava, do širenja mogućnosti izražavanja mišljenja i konfrontacije ideja, do tešnjeg povezivanja članstva Saveza komunista i rukovodstava. Najveći rezultat ovog složenog procesa je, svakako, izvanredno jačanje značaja i uloge republičkih centara Saveza komunista. Nema sumnje da su svi ovi elementi značili i način i put osposobljavanja Saveza komunista za borbu u uslovima samoupravljanja i demokratije — odnosi koje je on sam inicirao i dalje stimulirao kao osnove društvenog i političkog sistema. Ali, u jednoj široj i dubljoj analizi iskustava sa demokratskim centralizmom poslednjih godina se, svakako, ne smeju zaboraviti ni mnoge negativne tendencije: slabljenje odgovornosti, koje je dostizalo do integriteta Saveza komunista kao organizacije svih jugoslovenskih komunista, napuštanje Saveza od strane mnogih članova i slično. Ne sagledavajući, međutim, prave dimenzije i značaj ovih tendencija, dolazilo je do oštre kritike prakse demokratskog centralizma u kojoj su se autentično afirmisali demokratski odnosi i komponente, uz zahtev, naravno, ka vraćanju na demokratski centralizam u kome će biti mnogo više centralizma, a mnogo manje demokratije. Za neuspeh Saveza komunista u ostvarivanju njegove istorijske uloge je, međutim, svejedno da li će biti posledica prezasićenosti centralizmom ili ekspanzije korozije neodgovornosti i defetizma.

Propratne negativne pojave u razvoju unutrašnjih odnosa mogu biti posledica brzog širenja demokratije ukoliko su ovi odnosi suviše dugo držani zatvoreni, ali ne i zbog same demokratije. Odnosno, brzo širenje demokratije je, svakako, našlo nespremne mnoge pojedince, pa i organe i organizacije da se brzo prilagode novim uslovima. I pored toga što se u uslovima brzog širenja samostalnosti određenih centara mogu stvoriti uslovi da se zaborave šire i zajedničke obaveze i zadaci, nespremnost centara šire društvene zajednice da na vreme odgovore na pitanja koja se rađaju iz razvoja društvene situacije pospešuje dezintegracione elemente i jača okvir za mogućnost neodgovornog ponašanja. To sve, međutim, samo potvrđuje zaključak da demokratija i centralizam u jedin-

stvenom odnosu mogu biti sredstvo uspešnog razvoja ako su istorijski utemeljeni.

Ne može zbog toga da bude dileme: demokratija ili centralizam, kao ni one: napuštanje demokratskog centralizma ili njegova dalja primena u SKJ. SKJ bi se u sadašnjim uslovima dezintegrisao isto toliko bez demokratije koliko i bez centralizma. Bez demokratije bi on postao jedna okamenjena struktura, koja bi težila da se postavi iznad društva i koja bi svoje okamenjene odnose transferirala i na druge društvene segmente. Bez potrebnog centralizma — rasplinjavanje odgovornosti bi moglo da dobije takve razmere da bi se organizacija pretvorila u neku vrstu debatne tribine. Protivrečnosti kroz koje prolazi razvoj radničke klase u ovome periodu nisu takvog karaktera da bi vodile neminovno apsolutizaciji bilo jednog ili drugog pravca.

Osamostaljivanje nacionalnih organizacija postalo je jedna od osnovnih pretpostavki snage Saveza komunista i njegove akcione sposobnosti. Ono će se, verovatno, pokazati fundamentalnom pretpostavkom jačanja onih elemenata koji će sve dublje povezivati narode i narodnosti Jugoslavije. Ali, ono je, svakako, postalo i pretpostavka jedne značajne potrebe u okviru organizacije demokratskog centralizma ukoliko je reč o funkcionisanju zajedničkog centra Saveza komunista Jugoslavije. Ova modifikacija znači pre svega široko i stalno naslanjanje ovoga centra na aktivnost i inicijative nacionalnih centara, ali ona isto tako podrazumeva i njegovu sposobnost da donosi odluke, zaključke i stavove koji će maksimalno biti apsorbovani u nacionalnim organizacijama i u organizacijama baze. Efikasnost centra SKJ ne može biti zavisna od mitologiziranja njegovog autoriteta i na osnovu prosto proklamovane obaveze poslušnosti, nego od adekvatnosti zaključaka, stavova i inicijativa, koji u jednoj mnogonacionalnoj zajednici ravnopravnih ne mogu biti nikome nametani kroz formalnu strukturu, nego samo kao svesno prihvatanje i saznanje praktičnih i istorijskih interesa. Razume se, pri tome je od izvanredne važnosti podvlačenje principa odgovornosti za autentično realizovanje i interpretaciju dogovorenih zaključaka jer jedna mnogonacionalna zajednica i organizacija ravnopravnih može da egzistira samo u uslovima maksimalne otvorenosti i spremnosti za rešavanje problema koji izviru iz kretanja zajedničkih interesa, no i istog takvog punog poverenja u pogledu kretanja posle postignutog zaključka u proceduri koja je zajednički prihvaćena.

Prvoslav Ralić

(NE)SPOSOBNOST IDEJNE SINTEZE

Revolucionarni pokret, po prirodi svojih principa i dela, ne može imati ništa protiv da se otvoreno, kritički i javno govori o stanju i razvoju njegove ideologije. Takvu kritiku, ukoliko želi da zadrži obeležje svoje revolucionarnosti, pokret mora zahtevati. Jer, jedan od kriterija za revolucionarnost pokreta — pored onog: da li se prihvatio radikalne izmene društva — leži u tome da li iz realnih i različitih mogućnosti revolucionisanja društva izvodi maksimum revolucionarne energije. Kritika koja cilja u tom pravcu spada u akcionu svest samog pokreta.

Izneću ovde samo nekoliko napomena u povodu sledećeg stava:

„Za ideologiju našeg revolucionarnog pokreta, za njegovu revolucionarnu teoriju, bitno je odgovoriti na pitanje u kojoj je meri zastoj u samoupravljanju objektivni izraz nekih nesavladivih društvenih protivrečnosti, a u kojoj meri je posledica vlastite istorijske inercije vodećih revolucionarnih snaga društva."

Moguće je da se kategorijom „mere" ne može ni stići do odgovora. Istoriju ne određuje u svim situacijama odnos objektivnog i subjektivnog faktora razvoja društva. Jer, odnos tih faktora nije odnos apriorne razdeljenosti, već uslovnosti, pa i međusobnog proizvođenja. Nije malo situacija u istoriji radničkog pokreta da njegove vodeće strukture, zbog predugog pragmatizma i oklevanja da koriste postojeće revolucionarne situacije, stvore u sebi i u društvu takav odnos snaga koji se naknadno javlja kao limitirajući faktor revolucionarnog progresa.

Ako se ove pojave već javljaju, one, iako nemaju opravdanja sa stanovišta revolucionarne teorije, imaju dignitet empirijske činjenice. Prema tim činjenicama revolucionarni pokret se može odnositi dvojako. On ih može proglasiti istorijskom nužnošću i na taj način se racionalizovati, pravdajući se u svakoj fazi svoga razvoja. Ovakav odnos, po našem mišljenju, govori o degenerativnim tokovima: dogme postaju teorija i ideologija takvog pokreta. Prema tim istim činjenicama revolucionarni pokret se može odnositi i kao prema svom pogrešnom iskustvu, može izvući posledice takvog iskustva i stvoriti strategiju kojom se prevazilaze ranije granice pokreta. Takav pokret zadržava svoju revolucionarnost, obnavlja je, kritikujući samog sebe, na višem nivou.

Moje je mišljenje da je dugo zadržavanje na početnom, startnom, parcijalnom i gotovo patrijarhalnom samoupravljanju — proizvod revolucionarnog oklevanja, kažimo i slabosti, vodećih društvenih snaga. Posle radikalnog, u istoriji nezabeleženog, prvog koraka dubinske socijalne revolucije u nas, predugo traje oklevanje da se učini sledeći. Živi organizam našeg društva nije se političkom revolucijom učinio potpuno imunim od takvih društvenih tendencija koje nastoje da dovedu u pitanje značajne tekovine revolucije. Oklevanje je pogodovalo takvim tendencijama. Čim društveni odnosi za duže zadržavaju određeni institucionalni okvir, nastaju, najpre, pokušaji da se stvori ideologija koja odobrava to mirovanje, a, potom, i pokušaji, pa i rezultati, da se mimo tih odnosa i pored ideologije klase ugnezde vrednosti ranijih klasnih struktura. Time se i može objasniti izvesna plima malograđanske stihije.

Parcijalno samoupravljanje je samoupravljanje malih, patrijarhalnih pigmeja. To je samoupravljanje slabih, gotovo na zanatskoj opremi radionica. To je, zatim, samoupravljanje neudruženih, nepovezanih radnih organizacija, usamljenih, nepovezanih ni zakonima ekonomije ni zajedničkim dogovorima značajnih delova proizvođača. Ne retko takvo samoupravljanje se svodi na familijarni dogovor o raspodeli moći i dohotka posebnih i odabranih. Ovo institucionalno, inertno samoupravljanje ne bavi se u dovoljnoj meri sadržajem i unapređenjem proizvodnje, raspodelom i modernizacijom proizvodnih snaga. Ono je toliko krhko da u njega prodiru lični odnosi, odnosi neformalnih grupa, klanova, takvih instituta koji ne dodiruju prava pitanja i interese proizvođača.

Kriza našeg pokreta i njegove ideologije upravo se i sastoji u izvesnom raspadanju početnih rezultata samoupravljanja. A zatim — u ostajanju na tim rezultatima.

Otvoren, realan i moguć izlaz iz te krize jeste razvoj teorije i prakse integralnog samoupravljanja, samoupravljanja velikih, udruženih celina, velikih subjekata društvenog rada sa maksimalno razvijenom tehnologijom, automatizacijom, kibernetikom. Osnovnu društveno-ekonomsku, političku i stručno upravnu moć u takvim celinama ima svestrano politehnički i humanistički obrazovan proizvođač i stvaralac. On tu moć ostvaruje opštom dominacijom nad proizvodnjom, upravljanjem njenim rezultatima. Neposredni proizvođači se u integralnom samoupravljanju nalaze u asocijativnim i ravnopravnim odnosima, međusobno i sa svim ostalim nosiocima jedinstvenog društvenog rada. To su takvi odnosi u kojima jedni drugima omogućavaju slobodan, svestran, ravnopravan, brz i bogat lični, posebni i opštedruštveni razvoj.

Jedino na tlu ovakvih odnosa politika može izgubiti svoju građansku ljušturu posredovanja i postati opšta funkcija društvene moći neposrednih proizvođača.

Parcijalno samoupravljanje je, dakle, nova granica našeg pokreta i svedok krize njegove ideologije. Iz te krize izlazi se samo radikalnim razvojem integralnog samoupravljanja.

Naš pokret, naravno, ne može zajedno sa Maršalom Makluanom tvrditi kako nove proizvodne snage oličene u automatizaciji i kibernetici nemaju nikakve veze sa ideologijom i društvenim programima, jer, navodno, kad bi imale — mogli bismo ih odgoditi ili staviti pod kontrolu. To se u našem pokretu i ne tvrdi. Ali, zabrinjava indiferentnost prema zakonitostima nastupa novih proizvodnih snaga. Nije to indiferentnost psihološke, već istorijske prirode. Hoćemo li i dalje da na tlu starih i nerazvijenih proizvodnih snaga reprodukujemo sav čemer oskudice u položaju ljudi, svesti i politici ili ćemo se postojećim, realnim resursima širom — ne po pameti upravljača, već po interesu proizvođača — otvoriti tim novim proizvodnim snagama? Ima li naš pokret program za to — i dalje ostaje otvoreno pitanje. A ne sme dugo da ostane takvo.

Muči me jedna impresija, koja, ukoliko se može obrazložiti, predstavlja ozbiljno upozorenje inertnom mentalitetu. Reč je o nesposobnosti ili interesnoj indiferentnosti prema uopštavanju onih iskustava dosadašnje istorije koja nam mogu pomoći da u našem pokretu ne pravimo flagrantne greške koje su u novijoj istoriji s pravom, jednom naprednom praksom, već ironisane. Nikako, na primer, da se izvuče pouka iz činjenice da su hiperstazirani multinacionalizmi Evrope ovu dugo lišavali privrednog jedinstva, bili presudna osnova njene dezintegracije, koja svoj vrhunac dostiže drugim svetskim ratom. A možda i ne treba ići na takozvano evropsko iskustvo, možda je dovoljno i ono „naše", od ranije.

Već se reklo da naše današnje teškoće nisu samo posledica nekih objektivnih uslova, već i vidnih slabosti u redovima samih socijalističkih snaga. SKJ je oslabio u jednom trenutku svoju sopstvenu revolucionarnu i progresivnu inicijativu i zato što u našoj društvenoj situaciji ni teorijski ni praktično nije osmislio prirodu kompromisa koje je činio unutar sebe poslednjih godinu-dve.

Još kod klasika postoji jasan zaključak: negirati kompromise „principijelno", negirati dopuštenost kompromisa uopšte, ma kojih kompromisa koji znače oportunizam i izdajstvo. Ima i potrebnih za revoluciju. Treba umeti analizirati situaciju i konkretne uslove svakog kompromisa ili svake vrste kompromisa. Kanona za rešenja nema, ona se moraju praktično izboriti, i to veoma različito, često sa različitim sredstvima. Mnoge stvari u revoluciji se moraju postizati kompromisima. Taktika kompromisa nije neprincipijelna ako je strategija klasna.

Naš pokret je u tim trenucima javno govorio da čini kompromise. Postavlja se pitanje: je li reč o kompromisima sa klasnom strategijom. Stvaraoci kompromisa, naravno, to uglavnom potvrđuju. Čini se da je pravo marksističke kritičke teorijske reči da to dovede u sumnju, ne radi sumnje same, već radi dubljeg teorijskog pronicanja u samu suštinu tih kompromisa, radi jedinstva revolucionarne teorije i pokreta.

Postoji u nas mišljenje da se u našem sadašnjem idejnom i političkom životu prave načelne koncesije različitim pritiscima i interesima

koji se rađaju iz spleta društvenih protivrečnosti. Ovo mišljenje se mora ozbiljno uzeti u obzir i ne može se jednostavno ignorisati zato što nije na „liniji“ oficijelnih političkih tokova. Jer, samo kritička mišljenja van te linije mogu uspešno ovu dovoditi u sklad sa revolucionarnom teorijom. Ako se „načelne koncesije“ zaista čine, onda je sigurno reč o kompromisima bez klasne osnove i strategije.

Ideologija je u tom slučaju razređena jednakomernim različitim interesima, muti se istorijski interes klase kao merilo, dovodi se u pitanje ona revolucionarna praksa koja taj interes praktično izvodi, a ne spekulativno konstruiše.

Socijalni revolucionarni pokret ne može biti „ugodno i tiho preobražavanje i mirno življenje“ na podlozi „srednjih rešenja“ koja idu mimo klasnih ciljeva kao jedine osnove svih rešenja. Vođstvo pokreta, institucionalizirano kao politički organ, mora kriterije za srednja društvena rešenja da dohvata (a ne konstruiše) iz same revolucionarne delatnosti klase, ili, ako ove naglašene nema, iz glasa koji se javlja iz samog položaja osnovne socijalne snage.

Govoreći direktno — to znači da se društveni dogovor o smeru razvoja društva ne može graditi na osnovu glasova više centara klasičnog političkog predstavništva, na osnovu sumiranja interesa društvenih skupina koje to predstavništvo obavljaju. On se ne može graditi ni majorizacijom glasova izolovanih individua. Taj dogovor mora isteći iz otvorenih novih mogućnosti revolucije, zakonitosti modernog društva, interesa i položaja osnovne socijalne snage, iz udruženog i jedinstvenog rada — jednom rečju: iz postojeće i realno moguće revolucionarne prakse osnovne socijalne snage. Tada bi se pokazalo da „srednja rešenja“ ne bi smela da sa svoje strane majoriziraju istorijske težnje klase za njenim povezivanjem, integracijom, stvaranjem pokreta u kome klasa deluje kao celina. Samo oni koji su u blizini proizvodnih sila znaju pravu meru svoje moguće slobode. Samo oni mogu da spreče da ograničenost tih sila bude osnova za monopol razvitka pojedinih i za monopol u odlučivanju o razvitku tih „pojedinih“. Revolucionarni pokret se zato i danas presudno prepoznaje po tome da li podstiče osnovne socijalne nosioce da stvarno budu snaga sopstvenog samooslobođenja. Srednja rešenja se mogu ticati samo ovog toka stvari.

Bitno pitanje daljeg razvoja SKJ jeste: kako da u novim uslovima politički decentralizovanog društva, sa različitom ekonomskom i kulturnom razvijenošću njegovih delova, Savez komunista deluje kao snaga idejno-političke kohezije svih autentičnih demokratskih autonomija, kako da se bori za zajedničko u uslovima sve veće različitosti i umnožavanja političkih i društvenih subjekata, kako nadalje razvijati suštinu avangarde: jedinstven revolucionarni pokret koji izražava interese celine u svim visoko samostalnim delovima ovog društva, ali da istovremeno ne bude idejno oružje centralizma, hegemonizma i separatizma?

Bez idejne sigurnosti, bez razvijene platforme samoupravne integracije društva, a u uslovima demokratske decentralizacije i policentrizma — SKJ u svojoj celini ne može biti integrativni činilac ovakvog

društva. On je u takvim uslovima raspet između ponašanja klasične partije i sukoba njegovih autonomnih delova. Da bi SKJ naglašenije nego do sada bio činilac kohezije našeg samoupravnog pokreta, on mora na nov način pronaći suštinske veze između političke decentralizacije i samoupravnog ujedinjavanja. Rešenje sigurno nije u federalnom ili republičkom „predstavljanju" interesa klase, već u tome da SKJ u celini i SK republika postanu sredstvo radničke klase i radnih ljudi naših naroda za njihovo samoupravno povezivanje, za integralno samoupravljanje, za politički sistem koji je sav u funkciji integrisanog rada celine zajednice.

Jedno od bitnih pitanja jeste: u kom odnosu stoji jedinstvo SKJ i samostalnost SK republika? SK kao avangarda radničkog pokreta jugoslovenske zajednice naroda stoji na stanovištu da je neposredna integracija udruženih proizvođača svih naših naroda — na osnovu njihovog jedinstvenog prava na proširenu reprodukciju, na jedinstven samoupravni proizvodni odnos i politiku koja na osnovi toga odnosa niče — fundamentalna osnova jedinstva SKJ. Takvo jedinstvo SKJ u principu nema ničeg zajedničkog sa etatizmom, birokratizmom i centralizmom, kao što ni samostalnost SK republika, koja podrazumeva ovu jedinstvenu strategiju, nema dodirnih tačaka sa separatizmom i nacionalizmom.

Odstupanje od ovih principa u praksi grubo narušava i jedinstvo SKJ i samostalnost SK republika. Dilema: SKJ jedinstvena centralistička organizacija ili savez republičkih partija, kao i praktične tendencije koje bi ovu dilemu činile realnom — ne izražava suštinu revolucionarnog opredeljenja našeg kroz kontinuitet revolucije potvrđenog jedinstvenog pokreta.

SKJ živi sa onim razlikama u sebi koje su objektivno uslovljene nacionalnim, istorijskim, ekonomskim i kulturnim specifičnostima naših naroda i narodnosti, ali ne i sa razlikama u strateškom opredeljenju pokreta na razvoju samoupravne zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti. Samostalnost republičkih SK data je u objektivnoj činjenici što oni, polazeći od svojih specifičnosti, učestvuju u neposrednom i direktnom ostvarivanju osnovnog opredeljenja SKJ i njegove politike.

Živeći sa objektivnim razlikama, SKJ ne može živeti sa onim razlikama koje narušavaju jedinstvo revolucionarnog pokreta radničke klase svih naših naroda i narodnosti. On ne može živeti sa više „krajnjih ciljeva" u sebi, sa „avangardizmom" SK bilo koje republike jer ovaj uništava osnove ravnopravnosti, ne može živeti sa nametanjem odluka bilo kog republičkog foruma SK celini organizacije, ne može biti protiv slobodnog ispoljavanja i sukoba interesa, ali ove ne može apologirati, već mora težiti njihovoj sintezi, koja ne poništava posebne interese, nego ih uključuje i samerava sa interesima celine pokreta.

Upravo pitanje sposobnosti ili nesposobnosti naše avangarde za idejnu sintezu, pa onda i za izbor između različitih mogućnosti društvenog razvoja, danas postaje izuzetno značajno. Svesne snage našeg društva polažu u ovom vremenu težak istorijski ispit. One se moraju sva-

kodnevno praktično odlučivati u oporoj stvarnosti protivrečnih interesa za one koji imaju dignitet budućnosti jer pripadaju osnovnoj socijalnoj snazi koja nosi budućnost. Nema se mnogo vremena za „demokratsko" negovanje protivrečnosti koje se isključuju. Jer, politička neuroza dostiže vrhunac kada zavlada uverenje da se ciljevi mogu isto tako brzo menjati kao što se menjaju dokumenti koji o njima, u novim političkim situacijama, govore. Iako je ove atmosfere danas znatno manje nego ranijih meseci, njeni tragovi su još tu, nisu dovoljno zameteni organizovanim radom na idejnoj sintezi i obnovi ideologije samoupravnog društva.

Čekanje može da postavi na dnevni red nove idejne, pa i socijalne sukobe. Pored stanja privrede, održavanja njene nestabilnosti, to se dobro vidi i po tome što se drže partijski skupovi na kojima se konstatuje da je sve u redu, prave se i partijski dokumenti sa osobitim naporom da budu anonimni. Na samom smo pragu druge etape ustavne reforme koja će po mnogo čemu biti odlučujuća za dalji društveni razvoj, a nauka, ideologija, politika i javne debate kao da s tim nemaju nikakve veze. Ako je ova procena tačna, onda je ona veoma teška. Dovoljno je što upozorava u jedno izborno vreme za naš pokret.

Stevan M. Majstorović

UMETNICI KAO STVARAOCI JAVNOG MNENJA U JUGOSLOVENSKOM DRUŠTVU

Uticaj koji umetnici vrše na javno mnenje je funkcija njihovog položaja i zavisi od društvenih uslova, kao i značaja koji jedna sredina pridaje umetnosti. Ali od ovoga postoje i odstupanja. Više afirmisani umetnik će, na primer, u istim društvenim uslovima vršiti jači uticaj na javno mnenje nego manje afirmisani. Zatim, scenske umetnosti, film i literatura su, takođe nezavisno od organizacije društva, po svojoj prirodi otvoreniji prema publici, pa je i uticaj predstavnika ovih umetnosti neposredniji, to jest oni imaju više mogućnosti da deluju na javno mnenje nego umetnici koji se obraćaju publici individualno i preko ekskluzivnih dela, kao slikari, vajari, kompozitori. Kvalitet uticaja takođe igra izvesnu ulogu (postoje razlike između estetskog, moralnog, društvenog i drugih uticaja na javno mnenje i načina na koji se oni ostvaruju, kao i njihovih efekata). Ali nas ne interesuju ove razlike, nego uticaj sam po sebi.

Kao što je poznato, on nije istog kvaliteta, nego promenljiv. Zatim, on je kompleksan i višesmeran, a promene kojima je podložan često su u vezi sa promenama u socijalnoj strukturi, ekonomici, kulturi i drugim sferama društva. Ponekad ove promene predstavljaju prelomne tačke u razvoju jedne zajednice, negaciju njene ranije organizacije i pokušaj da se razviju novi oblici. Takav je u ovom trenutku slučaj sa jugoslovenskim društvom, koje doživljava duboke transformacije tako da sadašnji razvoj izgleda kao da je u diskontinuitetu sa prethodnim. (Međutim, ako se promene posmatraju kroz genezu društvenih ciljeva, utvrđuje se veza između ranijih i sadašnjeg perioda.)

Organizovanje jugoslovenskog društva na novim osnovama prouzrokuje i promene u položaju umetnosti, koje se reperkutuju i na funkcije umetnika kao stvaralaca javnog mnenja. Zato te funkcije ne bismo mogli da posmatramo kao definitivne, nego u njihovoj razvojnoj dinamici. U metodološkom pogledu to pretpostavlja izvesne obaveze, na primer da se sadašnji položaj umetnosti posmatra u poređenju sa nekadašnjim, a isto tako i sadašnje funkcije umetnika kao stvaralaca javnog mnenja u poređenju sa nekadašnjim funkcijama. (Uz ovo bi bilo po-

trebno da se analiziraju i opšte razvojne tendencije društva jer su u skladu sa njegovim projektovanim razvojem neke promene u položaju umetnosti već ostvarene, a neke tek treba da se ostvare.)

Uticaj koji u ovom trenutku umetnici vrše na javno mnenje motivisan je pre svega njihovim odnosom prema promenama u društvu koje su u toku. Ovde imamo primer retroaktivnog uticanja — umetnici deluju na javno mnenje izražavanjem svog stava prema promenama, dok, s druge strane, sredina i javno mnenje vrše svoj uticaj na umetnike u toj istoj stvari. (U ovim promenama se prelamaju interesi svih slojeva tako da su na jedan ili na drugi način sve društvene grupacije u njima politički i psihološki angažovane.) Time dolazimo do još jedne moguće klasifikacije uticaja umetnika na javno mnenje — one koja bi se izvela na osnovu motiva koji umetnike pokreću da na javno mnenje vrše određen uticaj. Razlike u prirodi tih motiva ispoljavaju se kao različito emotivno reagovanje umetnika, to jest kao razlike u kvalitetu njihovog uticaja kao stvaralaca javnog mnenja. Jer postoje promene u kojima je interes umetnika manje zastupljen i tangiran (kada se njihov stav graniči sa neutralnošću i indiferentnošću), zatim one u kojima se izražava izvestan stepen njihovog interesa (sa odgovarajućim stepenom angažovanja) i, najzad, one u kojima se odlučuje o njihovim najvitalnijim interesima (i kada su oni najangažovaniji). Ispitivanje korelativnih odnosa između motiva da se utiče na javno mnenje i faktičkog uticanja omogućuje nam da proces stvaranja javnog mnenja bolje proučimo. Ovaj trenutak u razvoju jugoslovenskog društva je posebno pogodan za posmatranje funkcije umetnika kao stvaralaca javnog mnenja zato što promene koje su u toku prouzrokuju duboko političko diferenciranje tako da se odnos umetnika prema njima pojavljuje kao čest i jak motiv njihovog uticanja na javno mnenje.

Drugi, takođe važan aspekt ovih promena su konkurentski uticaji. Političari su, bez sumnje, najuticajnija grupacija među stvaraocima javnog mnenja u jugoslovenskom društvu jer je u njihovim rukama koncentrisana najveća društvena moć. Oni vrše znatan i često neposredan uticaj na kanale informacija, zbog čega su u poziciji da najviše mogu da opredeljuju stavove javnog mnenja. Ovde je takođe došlo do promena (razvojem samoupravnih odnosa taj se uticaj nešto smanjuje i gubi nekadašnji direktivni karakter, zatim ostvaruje se drugačijom tehnikom i nije jednosmeran kao ranije), ali je i pored toga globalni uticaj političara u poređenju sa uticajem ostalih kategorija stvaralaca javnog mnenja ostao i dalje najjači. Ako prihvatimo da je „količina" društvene moći u jednoj sredini data — onda se odnos među pojedinim grupacijama stvaralaca javnog mnenja svodi na pitanje distribucije te moći. Uticaj na javno mnenje koji vrši jedna grupacija, kao i njen društveni položaj su izrazi realne društvene moći koju ta grupacija poseduje. Tako bismo mogli da kažemo da umetnici ostvaruju onoliki uticaj na javno mnenje kolika im je društvena moć (to jest koja im je pozicija moći od strane društva dodeljena, zatim koliku su moć u konkurent-

skoj borbi sa drugim grupacijama sami izvojevali i, najzad, koliko je objektivno porasla uloga umetnosti u društvenom životu). Porast uticaja jedne grupacije pratilo bi prema ovome opadanje uticaja druge i obrnuto.

Promene u jugoslovenskom društvu zahvatile su politiku, ekonomiku, socijalne službe, obrazovanje i kulturu. Iako je još uvek jak, politički monopol ispoljava tendencije slabljenja, u najmanju ruku on više nije koncentrisan i jedinstven kao ranije. Procesi progresivne decentralizacije doveli su na političku scenu konkurenta u vidu lokalnih i regionalnih političkih snaga. Ova promena podstakla je i novu politizaciju inteligencije (ranija politizacija, o kojoj će biti reči, imala je drugačiji karakter). Ekstenzivnim razvojem školstva, osnivanjem novih univerziteta i naučnih ustanova, kulturnih i umetničkih institucija znatno se proširio krug akademski obrazovanih građana. Neki vide neizraženi motiv ove politizacije u težnji intelektualnih krugova da se izvrši revizija podele društvene moći i političkog uticaja, to jest da današnji društveni položaj inteligencije odražava novu ulogu koju imaju u društvenom životu nauka, tehnika, obrazovanje, kultura i umetnost. Drugi su mišljenja da je ova politizacija pre svega posledica razvoja samoupravnih odnosa koji su proširili prostore demokratskog međuuticanja i izazvali političko aktiviranje i drugih slojeva, a ne samo inteligencije (radnika na pitanjima organizacije proizvodnje i nagrađivanja, što je u nekim slučajevima dovelo i do štrajkova; zatim seljaka na pitanjima cena poljoprivrednih proizvoda; lokalnog stanovništva na pitanjima privrednog i komunalnog razvoja, školstva i socijalnih službi; studenata i omladine na pitanjima zapošljavanja, perspektive mladih generacija, privilegija i društvenih devijacija; nerazvijenih krajeva na pitanjima njihovog zaostajanja u privrednom i društvenom razvoju; itd.). Pod politizacijom se ovde podrazumeva oživljavanje interesovanja za društvene probleme, pokretanje akcija putem kojih se javnosti ukazuje na nerešena pitanja, kao i primena političkih metoda kako bi se iznudilo njihovo rešavanje. Pokretači ovih akcija nisu obavezno forumi ili političke organizacije kao nekada. (Ranije je politička inicijativa van oficijelnih političkih kanala i institucija smatrana nelegalnom.) U ovoj ulozi sada se sve češće javljaju radnički saveti, sindikati, lokalne političke organizacije, predstavnici omladine, ali i zborovi birača i grupe građana.

Nećemo se upuštati u analizu ove pojave koju navodimo samo kao ilustraciju promena koje posredno ili neposredno utiču na funkciju i stavove umetnika kao stvaralaca javnog mnenja. Politički uticaji ne dolaze više iz jednog centra i u unificiranom obliku, nego su ponekad višesmerni, pa čak u nekim slučajevima izražavaju i rivalski karakter (na primer, nekih grupacija političara međusobno, kao i nekih od tih grupacija i jednog dela inteligencije). Kvalitet tih uticaja se u međuvremenu takođe izmenio, ali uprkos činjenici da je ostvaren izvestan stepen demokratizacije javnog života, uloga umetnika i njihov uticaj na javno mnenje nisu se povećali. Politički monopolizam kao ograničava-

jući faktor zamenili su drugi faktori ograničavanja, na kojima ćemo se posebno zadržati. Ali pre toga treba da u najopštijim crtama prikažemo promene koje su imale reperkusije na položaj umetnosti i društvenu ulogu umetnika.

ADMINISTRATIVNI SOCIJALIZAM

Pitanje je da li se u jugoslovenskom društvu u periodu koji je prethodio samoupravljanju može govoriti o umetnicima kao stvaraocima javnog mnenja. To ne znači da oni nisu učestvovali u kreiranju društvene klime (naprotiv, oni su u tom pogledu bili angažovani na širokom planu — od ideologije do estetike), nego da su bili drugačije motivisani, kao i da su uticaj ostvarivali više kolektivno nego individualno. Ovo nas vodi ka pitanju šta treba da se podrazumeva pod stvaraocem javnog mnenja. Da li je za kvalifikaciju dovoljna sama činjenica da neka osoba poseduje društveni ugled i da taj ugled koristi kako bi vršila određen uticaj i doprinosila izgrađivanju mišljenja i društvenih stavova? Ili je uz to potrebno da postoji još jedan uslov — da se taj uticaj vrši ispoljavanjem sopstvenih stavova?

Jedan novinar, na primer, može da vrši uticaj na čitaoce objašnjavajući i popularišući u listu u kome radi stavove političkih foruma, ali je pitanje koliko je pri tome on sam stvaralac javnog mnenja, a koliko su to forumi u ime kojih on deluje. Tako bismo kategoriju stvaralaca javnog mnenja mogli da podelimo na individualne i kolektivne. Vršeći uticaj na javno mnenje, jedna ista ličnost sa društvenim ugledom može da deluje kao član političkog foruma, vezana u javnim istupanjima odlukama foruma, a može u stvarima u kojima forum nije doneo stav i gde je dijalog još otvoren da utiče na javno mnenje izražavanjem svog sopstvenog mišljenja. Tako se jedna ista ličnost u zavisnosti od ovih okolnosti u jednom slučaju pojavljuje kao deo kolektivnog stvaraoca javnog mnenja (i u ime kolektivnog stvaraoca), a u drugom kao individualni stvaralac. Najzad, postoji i kategorija onih koji poseduju izvestan društveni ugled, ali koji, utičući na javno mnenje, deluju samo u svoje sopstveno ime. U jednom krugu pitanja uticaj na javno mnenje ne određuju formalni okviri, kao, na primer, politička disciplina i pripadništvo političkoj organizaciji, nego i izvesni kvalitativni momenti, kao što je neformalno usvajanje jedne ideologije i pogleda na svet. U ovom slučaju javno ispoljen stav je izraz ličnog mišljenja i opredeljenja, ali je istovremeno i zajednički sa stavovima jednomišljenika, to jest onih koji usvajaju istu ideologiju. Pojedinačno i grupno se ovde spajaju i dobijaju oblik misaone i ideološke konsekventnosti. Moguće su i druge varijacije, ali mi se nećemo na njima zadržavati. Ovo navodimo samo zato da bismo ilustrovali teškoće da se u spletu izukrštanih uticaja i vidljivih i nevidljivih motiva definišu stvaraoci javnog mnenja, kao i sam proces stvaranja javnog mnenja.

Period u razvoju socijalističkog društva pre samoupravljanja karakteriše politička jednoobraznost. Ovo je period u kome se strogo insisti-

ralo na jedinstvu političkih pogleda (u čemu je moglo da se delimično reflektuje i iskustvo sa frakcionaškim borbama u Komunističkoj partiji Jugoslavije u predratnom periodu) i kada su razlike u pojedinim pitanjima ostajale u internim okvirima. Postupak stvaranja odluka i utvrđivanja stavova odvijao se takođe van javnosti, koja je upoznavana sa zaključcima tek pošto su faze diskusija i izgrađivanja stavova prošle. U ulozi stvaralaca javnog mnenja pojavljivao se faktički samo krug politički najuticajnijih pojedinaca čiji su lični stavovi, izraženi na zatvorenim sednicama foruma, mogli da utiču na kolektivne odluke. Međutim, u odnosu na javnost oni su po tim stavovima ostajali neidentifikovani i međusobno neizdiferencirani. Ostali su se pojavljivali u ulozi stvaralaca javnog mnenja uglavnom kao oni koji daju podršku stavovima foruma i popularišu i objašnjavaju već donete odluke. Ispoljavanje ličnih stavova bilo je moguće u sporednim pitanjima, a kad se radilo o važnijim, rešavanim u ekskluzivnim političkim krugovima, moglo je samo da prethodi odlukama. Autoritet pojedinaca bio je u svakom pogledu podređen autoritetu organizacije i kolektivnih tela.

Čak i ličnosti sa najvećim političkim autoritetom i relativno najvećom ličnom samostalnošću trudile su se uvek da naglase kolektivni karakter stavova, prilagođavajući tome i stil izlaganja. Reči koje bi odražavale individualnu notu kao, na primer, „moje mišljenje", „kako ja vidim stvari" i slične bile su isključene iz opticaja za račun naglašenog i svesno negovanog impersonalnog stila koji je negirao individualizam i u svemu isticao kolektivni duh i objektivni ton. Ako je, dakle, u ovom periodu postojala kategorija stvaralaca javnog mnenja, onda je to bila pre svega kategorija kolektivnih stvaralaca. Ukoliko bi se sada, retrospektivno, vršile analize sadržaja javnih govora iz tog vremena, ustanovilo bi se da su najčešće upotrebljavane reči bile „naši zadaci", „objektivne zakonitosti", „narodne mase", „društvena svest". Ovom duhu bili su podređeni i neki vidovi praktičnog života — odevanje (skromnost i jednostavnost koja od oskudice pravi stil), ponašanje na javnom mestu i u porodici (odbacivanje oslovljavanja sa „Vi" i opšte oslovljavanje sa „ti"). Stilu revolucionarne romantike i opšteusvojenom duhu drugarstva odgovarala je egalitarijanska deviza — ne odskakati ni u čemu i biti u svemu jednak sa ostalima.

Umetnici su se saobražavali ovom stilu i ostvarivali uticaj na javno mnenje takođe više grupno nego individualno. Njihove profesionalne organizacije, umetnička udruženja, predstavljale su transmisiju političke misli i volje. Za uzvrat, nova država nastojala je da reši njihove staleške i socijalne probleme, dajući im beneficije i poseban tretman. Opšta politizacija zahvatila je i njih. Ona je podrazumevala društveno i lično angažovanje u širenju i propagiranju socijalističkih ideja i komunističkog pogleda na svet, u podsticanju društvenog elana i razvijanju estetike i umetničke prakse koje bi bile u skladu sa ovim ideološko-političkim konceptom, kao i u odbacivanju stilova dekadentne zapadno-buržoaske civilizacije. Političnost, dakle, nije označavala učestvovanje

u kreiranju politike, na čemu će se kasnije, u samoupravljanju, insistirati, već popularisanje i usvajanje politike već kreirane od strane foruma.

Do prvog aktiviranja umetnika u funkciji stvaralaca javnog mnenja koja podrazumeva ispoljavanje ličnih stavova došlo je na području estetike. Ono se, u okviru političke borbe koju je nametnuo Kominform, najpre javilo u obliku negacije pragmatizma i doktrinarne uskosti teorije umetnosti takozvanog socijalističkog realizma, da vremenom dobije razmere široke ideološke i moralno-intelektualne kritike staljinizma. Inspirisana nacionalnom i političkom samoodbranom, socijalistička društvena misao u Jugoslaviji u to vreme vrlo poletno analizira osnove i praksu administrativnog socijalizma i snabdeva politički front ideološkim i teorijskim protivargumentima. Idući i dalje, umetnici i teoretičari umetnosti ne zadovoljavaju se samo kritikom monoestetičkih osnova i umetničke prakse socijalističkog realizma, nego im suprotstavljaju princip pune slobode stvaralačkog izraza. Od tabua, avangardni pravci, posebno u slikarstvu i poeziji, postaju — kao psihološko-intelektualna reakcija na staljinizam i njegove doktrinarne ograničenosti — ne samo legalni, nego i dominirajući. Svojevrstan je paradoks da je Staljin svojim političkim pritiskom doprineo razvoju kritičke misli u jugoslovenskoj društvenoj teoriji koja je prokrčila put nastajanju i razvoju samoupravnog socijalizma.

Još jedna osobenost ilustruje duh vremena: kritikovanjem staljinizma na posredan način kritikuju se i mnoge pojave i stanja u samom jugoslovenskom društvu. Na ovaj zaobilazan način dolaze pod udar novoprobuđene kritičke misli birokratija i birokratizam, zatvorenost privrede, dogmatizam i nekreativni stav u politici, društvene privilegije. Ali početkom šezdesetih godina ovaj impuls koji je pothranjivala negacija staljinističke formule socijalizma počeo se iscrpljivati. Tada je sazrelo saznanje da se ne može ostati samo na negativnom programu (na kritici administrativnog socijalizma), nego da se mora početi i sa izgrađivanjem jednog pozitivnog koji bi jasno odredio perspektive društvenog razvoja. Nekoliko lucidnih političara prvi su osetili i izrazili ovu neophodnost. A zatim, kao što je napomenuto, ovom saznanju su svojim kritičkim doprinosom prokrčili put i umetnici, neki od njih i ne sluteći kakve će to sve konsekvence imati za njihov položaj.

SAMOUPRAVLJANJE KAO ANTITEZA

Kritičko preocenjivanje teorijskih osnova umetnosti u socijalizmu prati proces diferenciranja umetnika na osnovu estetičkih opredeljenja. Ono je najizraženije u literaturi i likovnim umetnostima, u kojima se formiraju dve struje — realisti i modernisti. One međusobno vode teorijske i estetičke duele koji imaju i političke implikacije. Književni časopisi, do tada bez specifičnog stila, brzo se preobražavaju i postaju glavna teorijska uporišta suprotstavljenih strana. Kao stvaraoci javnog mnenja umetnici iz jednog i drugog tabora koriste u ovom periodu svoj uticaj kako bi pridobili za sebe kulturnu javnost i pojačali svoje redove

onim umetnicima koji su estetički ostali još neopredeljeni. Glavne bitke biju se oko odnosa prema tradiciji i avangardnim oblicima, figurativnom i apstraktnom, funkciji forme i sadržaja. Dijalog i polemike vode se, dakle, van sfere politike i na manje delikatnom terenu — u domenu teorije umetnosti koji je po strani od glavnih dilema daljeg društvenog razvoja.

Tada dolazi do preloma koji se označava kao druga jugoslovenska revolucija — do izgradnje samoupravnog modela socijalizma. U njegovom središtu je Marksova ideja o odumiranju države. U opticaj ulazi reč koja ima istovremeno i vrlo široko i vrlo specifično značenje — deetatizacija. Ona je sinonim za slobodnije i šire inicijative, decentralizaciju vlasti, liberalniju ekonomiku (i „ekonomičniju" isto tako), oslobođenje javnog života od kontrolnih i arbitrarnih funkcija foruma (države). Celokupan razvoj se projektuje kao antiteza etatizmu. To ima značajne reperkusije na društveni život i nagoveštava radikalnu promenu dotadašnje prakse, što dovodi do širokog političkog diferenciranja u kome novi kurs pridobija brojne pristalice, ali takođe nailazi i na rezerve i čak direktne otpore.

Odnosi između države i umetnosti u administrativnom socijalizmu imaju spolja vid idile: država daje sredstva i obezbeđuje umetnicima uslove za rad, a umetnici, oslobođeni materijalnih briga, mogu da se posvete stvaranju. Iza ovog privida kriju se, međutim, duboke protivrečnosti čiji je rezultat konformistička duhovna klima i stvaralačka stagnacija. Alternativa je emancipovanje od tutorstva države koje se može ostvariti jedino kroz ekonomsko osamostaljenje. Ali upravo ovde iskrsavaju dileme jer pitanje sudbonosno za dalji razvoj umetnosti nije u tome da li ona treba da se ekonomski osamostali, nego kako da se to osamostaljenje ostvari. Teorija samoupravljanja daje na to odgovor: pored ostalog i preko tržišnih odnosa. Ovo su, međutim, reči koje kod mnogih intelektualaca izazivaju neprijatne asocijacije i odbojnost, ali oni sami su u nedoumici kada treba da ponude drugo rešenje. Tako izbor ostaje skučen i svodi se na opredeljenje za manje od dva zla: podržavljenu umetnost i relativnu sigurnost umetnika (uz sve poznate konsekvence) ili umetnost koja je oslobođena zavisnosti, ali na koju deluju zakoni tržišta i profita (sa pratećim pojavama). Zagrljaj države i budžetski način finansiranja vode, kao što je poznato, atrofiji nekih osnovnih funkcija kulturnih ustanova. One su u ovom sistemu više usmerene prema forumima i budžetskim organima nego prema publici i kulturnim potrebama sredine. To je nazvano „razrokom kulturom", čije jedno oko gleda u državu (forume), a drugo u publiku. Na ovoj osnovi nastaje i stalno se reprodukuje kulturna birokratija koja u sprezi sa upravom i političkom birokratijom ostvaruje kontrolu nad duhovnim životom i vrši „kulturnu vlast".

Protagonisti samoupravljanja smatraju da okretanje prema publici upućuje ustanovu da perspektivu svog napredovanja traži u sopstvenoj aktivnosti i stalnom proširenju i kvalitativnom unapređenju svog kulturnog delovanja. Novi odnos koji označava zavisnost od kulturnih re-

zultata umesto zavisnosti od foruma treba da podstakne inicijative i omogući znatno šire društveno afirmisanje umetnika nego do tada. Zatvorenost ustanova u administrativnim odnosima treba da zameni njihovo široko otvaranje prema demokratskom uticaju sredina u kojima rade. Njihov novi položaj treba da ih podstakne da proučavaju kulturne potrebe i stalno pronalaze nove forme delovanja i integrišu se u društveni život. (U budžetsko-administrativnim odnosima kulturne ustanove su dezintegrisane i odvojene od ostalih društvenih delatnosti raznim birokratskim pregradama.) Na samu umetnost novi odnosi treba da deluju takođe stimulativno jer proširuju stvaralačke slobode i podstiču utakmicu i selekciju vrednosti koju budžetski status ograničava, favorizujući duh osrednjaštva.

Velike nade se u ovoj transformaciji polažu u povezivanje privrede i umetnosti jer se smatra da je to ne samo odlučan korak ka emancipovanju od budžeta, nego i korak ka uspostavljanju novih odnosa koji bi u budućnosti mogli da imaju veliki značaj za razvoj kulture. (Poslednjih nekoliko godina pojavili su se oblici neposrednog povezivanja: Pozorišna komuna u Beogradu, Fond za potpomaganje stvaralaštva koji zajednički alimentiraju privredne organizacije u Pančevu, „besplatno pozorište“ za radne organizacije u Leskovcu, filmovi i izdanja, domaći i međunarodni festivali i smotre finansirani od strane privrednih organizacija, reprezentativni kulturni objekti podignuti uz znatnu finansijsku pomoć radnih organizacija u privredi kao što su domovi kulture u Novoj Varoši, Boru, na poljoprivrednom dobru „Panonija“ i drugim mestima.)

Kakav značaj imaju ove pojave? Ako se one budu širile i ako se bude pokazalo da one izražavaju razvojnu tendenciju, onda bi one mogle da predstavljaju znak da se rađaju novi kvaliteti u kulturi čiji značaj u ovom trenutku još ne može dovoljno da se sagleda. Ne radi se samo o proširenju materijalne osnove umetnosti (u tom pogledu ne može se mnogo očekivati; čak i da sredstva privrede za kulturu rastu iz godine u godinu, ona verovatno nikada neće biti dovoljna da umetnost sasvim oslobode potrebe za alimentacijama iz budžeta i drugih izvora finansiranja), nego i o izuzetnom značaju činjenice da se na kulturnoj sceni pojavljuje nov faktor kulturne klime koju je do sada gotovo isključivo kreirao suviše uzak socijalni sloj.

Da li je ovo nagoveštaj nastajanja novog kvaliteta koji je dugo očekivan: da umetnost počinje da dobija jasnu i konkretnu ulogu u procesu društvene reprodukcije i da se privreda odlučuje da je finansira zbog novog osećanja da to čini u svom sopstvenom interesu? Na ovo će odgovor dati bliska budućnost, ali, ako se pokaže da je to prvi pozitivan efekat isključivanja posrednika u licu foruma koji su po svojim kriterijima interpretirali kulturne potrebe — onda će to predstavljati ohrabrenje da se u ovome ide i dalje i da se ukidaju svi oblici posredovanja. To bi moglo da otvori nove, neslućene mogućnosti za dalji razvoj ovog odnosa koji bi demokratskoj orijentaciji kulture dao nove impulse.

Na taj način bi kultura, koja je dugo „visila u vazduhu“ i predstavljala za najšire slojeve atribut socijalnog ranga i apstraktnu po-

trebu, počela da se neposredno integriše u proces rada i vraća na zemlju, osećajući kao Antej blagodeti čvrstog tla pod nogama. To bi verovatno moglo da otvori nove socijalne perspektive umetnosti koja je već decenijama ograničena okvirima građanskih manira, ukusa i navika. Razvoj tehnologije, saobraćaja, mas-media, a zatim i specifične jugoslovenske okolnosti kao što je samoupravljanje — sve to bi moglo da jednu ovakvu pretpostavku o novom shvatanju kulture čini mogućom i realnom. Možda su, neprimećeno od strane kulturnih radnika, uslovi već sazreli da umetnost počne postepeno da ulazi u krug egzistencijalnih ljudskih potreba i da su ovo prvi simptomi te promene?

Ovim je opisana psihološka strana tog odnosa. Društvena, sa svoje strane, ništa manje nije od nje značajna. Privreda je i do sada davala za kulturu, ali to je bilo putem zahvatanja čija se svrha nije znala (to su znali samo računovodstveni stručnjaci, a ne i radnici), zbog čega je ona ta zahvatanja osećala kao otuđivanje sredstava bez povratnih efekata, bar ne onih vidljivih. Sada ona prvi put u istoriji privrede i u istoriji kulture daje sredstva direktno, bez posrednika i po sopstvenom izboru, sa jasnom svesti o tome za šta daje i šta će dobiti za uzvrat. Stari oblici zahvatanja su se još zadržali, ali novi su ti koji pokazuju tendenciju širenja. Toliko napadano „kulturno tržište“ sa svim svojim manama ima sličnu funkciju: da ukida tutorisanje u kulturi i omogući slobodan izbor, makar i pogrešan (da u prvi mah erzac-kulturi daje prevagu nad autentičnom). Zajedno sa ovim, ljudi iz neposredne proizvodnje dolaze prvi put u položaj da s kulturnim i društvenim radnicima podele odgovornost koncipovanja i vođenja kulturne politike i donose odluke koje se odnose na razvoj kulture. To bi mogao da bude početak procesa stvarnog podruštvljavanja kulture i umetnosti od istorijskog značaja za njihovu dalju evoluciju.

Na prigovor da tržišni odnosi komercijalizuju kulturu odgovara se da se pod tim odnosima ne podrazumeva stihijno delovanje zakona profita, nego mehanizam koji je moguće usmeriti prema kulturnim ciljevima i staviti pod demokratsku kontrolu društva. Osim toga, računa se unapred sa ograničenim mogućnostima emancipatorske funkcije tržišta. Životni standard, razvijenost kulturnih potreba i kupovna moć stanovništva još dugo neće pružati šansu umetničkim ustanovama da se „samofinansiraju“. Njima će za redovnu delatnost biti i dalje neophodna materijalna pomoć, i to, kako izgleda, još za dugo. (U poslednjih pet godina odnos učešća budžeta i sopstvenih prihoda po pojedinim kulturnim delatnostima u Srbiji bio je sledeći: muzeji, galerije, zavodi za zaštitu spomenika kulture — 87% budžet, a 13% sopstveni prihodi; biblioteke — 94% budžet i 6% prihodi; scensko-umetničke ustanove — 83% budžet i 17% prihodi; domovi kulture, radnički i narodni univerziteti zahvaljujući nekim obrazovnim delatnostima i stručnim kursevima ostvarivali su veće prihode, ali je i u pokrivanju njihovih rashoda budžet učestvovao od polovine do dve trećine ukupnih sredstava.) Iluzorno bi, dakle, bilo očekivati da se ekonomsko osamostaljenje kulture i umetnosti ostvari samo preko tržišta. Dalja institucija koja se smatra zna-

čajnom za emancipovanje od države su fondovi za finansiranje kulturnih delatnosti, čiji je rad, za razliku od budžetskih organa, javan i kojima upravljaju izabrana tela na osnovu takođe javno proklamovanih principa. U radu ovih fondova učestvuje širok krug kulturnih radnika i umetnika doprinoseći koncipovanju i realizovanju kulturne politike.

Druga reč koja zajedno sa deetatizacijom sažima u sebi značenje društvenih promena i simbolizuje smisao samoupravljanja je „učestvovanje" (participacija), pod čime se podrazumeva antiteza otuđenju. (Otuđenje je izraz koji se upotrebljava u širokom značenju — kao odvojenost od odlučivanja, politike, kulture, procesa rada sa deriviranim izrazima kao što su „otuđeni rad", „otuđeni višak rada", „otuđena svest" i slično.) Objekt kulturne politike i politike uopšte u administrativnom socijalizmu, građanin, treba da postane njen subjekt, to jest kreator politike i društvenih odnosa.

Sistem samoupravljanja zamišljen je kao skup oblika direktne demokratije koji treba da u procese odlučivanja uključe što širi krug ljudi. Nova društvena konstrukcija je u institucionalnom pogledu veoma razgranata i obuhvata razne oblike „učestvovanja" u svim domenima — od socijalne zaštite, školstva, komunalnih službi do podele dobiti u okviru preduzeća ili politike investicija. Same institucije nisu više centralni problem daljeg razvoja demokratije novog tipa, nego su to opseg i značaj pitanja o kojima se u njima odlučuje, to jest na čija rešenja se može demokratski uticati. Nov po širini i razvijenim formama, ovaj demokratizam ima šansu da istorijski bude nov i po suštini ukoliko se u daljem razvoju bude proširio i na krug najznačajnih pitanja. (Za sada je prostor demokratskog uticaja još omeđen jer je odlučivanje o nekim važnim stvarima društvenog razvoja ostalo i dalje u nadležnosti političkih vrhova.) Bez obzira na neka kolebanja i protivrečnosti, teško je pretpostaviti da bi ovakav razvoj mogao da se zaustavi. (To, međutim, ne znači da su snage koje priželjkuju vraćanje administrativnog socijalizma za potcenjivanje.)

IZMEĐU STATUSA I STVARALAČKOG DIFERENCIRANJA

Opisaćemo u najkraćim crtama uticaj ovih promena na položaj umetnika. Zajedno sa povećanim učešćem građana povećalo se i učestvovanje umetnika u radu novih samoupravnih institucija. Kao individualno birani, kao predstavnici kulturnog i umetničkog života ili kao delegirani od strane svojih udruženja oni su članovi raznih saveta, poslanici u opštinskim i republičkim skupštinama, kao i u Saveznoj skupštini, zatim članovi komisija i raznih političkih tela. Oni umetnici koji su zaposleni u kulturnim ustanovama imaju znatno veći uticaj na rad ustanova nego ranije jer su uključeni u odlučivanje o svim bitnim pitanjima.

Relativni porast društvene uloge umetnosti ilustruje i sistem javnih priznanja i umetničkih nagrada koji se znatno proširio. (Nagrade su ra-

nije pretežno imale karakter „državnog" priznanja, dok su one sada izdiferencirane — mnogi gradovi, organizacije i kulturne ustanove uveli su svoje nagrade.) Decentralizacija je doprinela oživljavanju lokalnih kulturnih inicijativa, što se reflektovalo i na položaj umetnika. (Neki gradovi su osnovali likovne kolonije i razne umetničke institucije i, u želji da privuku umetnike da žive i stvaraju u njihovoj sredini, dali im razne pogodnosti.) Povećanje uloge umetnika u društvenom životu ilustruje i odnos štampe, radija i televizije, gde se umetnici češće nego ranije pojavljuju sa svojim prilozima, kao i mišljenjima o raznim pitanjima iz društvenog života, kulture i umetnosti. U ovom periodu osnovan je niz novih umetničkih udruženja, a znatno se proširio i krug umetnika profesionalaca (to jest umetnika koji žive isključivo od umetničkog rada).

Emancipovanje od budžetske zavisnosti i promene u organizaciji kulturnog života, da zaključimo, doprineli su da umetnost proširi svoju društvenu ulogu. Međutim, uporedo sa time ne jača i uticaj umetnika na javno mnenje. U poređenju sa estetičkim polemikama s kraja pedesetih godina, kada se glas umetnika u javnosti najviše čuo, on čak opada. Kako objasniti na izgled protivrečnu pojavu: da se slabljenjem kontrolnih i arbitrarnih funkcija države u okviru samoupravnih odnosa otvaraju nove mogućnosti za afirmisanje umetnika a da njihov faktički uticaj nije u odgovarajućem porastu? Objašnjenje po našem mišljenju treba tražiti u delovanju faktora koji su delom zamenili politički monopol u funkciji potiskivanja i ograničavanja uticaja umetnika.

Zadržaćemo se ukratko na ovim dvema pojavama. Treba najpre da konstatujemo da je situacija krajem pedesetih godina bila u mnogo čemu specifična. Sticajem okolnosti umetnosti je bilo namenjeno da započne nešto na šta se u dobroj meri još „pravoverna" društvena misao nije usuđivala: da razbija dogmatske okvire i proširuje ideološke vidokruge. (U odbijanju Staljinovih napada društvena misao u Jugoslaviji će prvih godina po izbijanju spora sa Kominformom insistirati na klevetama i netačnim činjenicama nastojeći da pruži protivdokaze; pristup se postupno menja tako da tezu o „pogrešnim informacijama" i „lažnim optužbama" zamenjuje kritika staljinizma i administrativnog socijalizma.) Umetnost je odigrala veoma značajnu ulogu u formiranju novih saznanja i rehabilitaciji humanog smisla i značenja socijalizma. Ali to je bila izuzetna situacija koja se u dogledno vreme, verovatno, neće ponoviti. Uloga umetnika kao stvaralaca javnog mnenja bila je u tom periodu takođe specifična. Otuda bismo, ako pravimo poređenje sa tom istom ulogom danas, pre mogli da kažemo da je tadašnji uticaj umetnika bio izuzetan nego da je današnji opao. (Stvarni značaj umetnosti i njena tadašnja uloga u društvenom životu bili su u disproporciji sa njenim političkim delovanjem. Filmska umetnost je bila u to vreme tek u povoju i izbacivala je nevešte, na osnovu literature i u teatralnom stilu pravljene filmove; likovna umetnost će tek pet-šest godina kasnije početi da stiče širu međunarodnu reputaciju, a u literaturi masovnije prevođenje jugoslovenskih pisaca na strane jezike počinje posle šezdesetih godina kada

prvi jugoslovenski pisac, Ivo Andrić, dobija Nobelovu nagradu.) Uzmemo li u obzir ne samo intenzitet i obim uticaja koji umetnici vrše na javno mnenje, nego i kvalitet tog uticaja, onda dolazimo do zaključka da je to period pre svega političko-ideološkog (u estetičkoj formi) delovanja umetnika na javno mnenje.

Današnja situacija je drugačija. U centru pažnje nisu spoljnopolitički momenti ili opšteteorijski problemi, nego unutrašnje promene. Dok je u sporu sa Kominformom i pored estetičkih razlika postojao jedinstven politički stav (moralno-politički udeo inteligencije i umetnika u ovoj borbi je bio veoma značajan), dotle je izgradnja samoupravnih odnosa dovela do političkog diferenciranja. Pretežan deo umetnika zauzima pozitivan stav prema promenama, dok drugi ima rezerve ili se odnosi prema njima negativno. Ovi drugi imaju različite motive u vidu, neki od njih doživljavaju oslobođenje od usmeravanja kao slabljenje interesovanja i brige društva za probleme umetnika. Uz sve nedostatke administrativni socijalizam je za njih donosio relativnu socijalnu sigurnost: oni umetnici koji su prijemom u članstvo udruženja promovisani i stekli status umetnika mogli su ipso facto da računaju na neke pogodnosti (socijalno osiguranje, mogućnost da dobiju atelje i stan, beneficirani penzijski staž i slično). Čitav sistem odnosa u organizaciji umetničkog života i delovanja umetničkih ustanova i udruženja bio je zasnivan na principu statusa, a ne na principu stvaralačke utakmice i umetničkih rezultata. (Ovo posebno nije pogodovalo istaknutim umetnicima koji su se osećali ovom uravnilovkom pogođeni.) U ovome se krila klica birokratizma jer status koji podrazumeva stečena prava (on reflektuje delimično i stav birokratije koja se, u težnji da opravda svoj društveni položaj i perpetuira svoje pozicije, takođe poziva na stare zasluge i statuse) osujećuje stvaralačko diferenciranje i umesto toga favorizuje duh osrednjaštva i kvantitet. (U svim udruženjima broj članova je stalno rastao nezavisno od razvoja pojedinih umetnosti i njihove stvaralačke i društvene afirmacije.)

Sada se menja čitav sistem sa tendencijom da se postepeno razvije nov u kome bi položaj umetnika bio regulisan ne na osnovu statusa, nego na osnovu stvaralačkih dometa (u skladu sa jednim od osnovnih principa samoupravljanja, principom dohotka, to jest nagrađivanja po radnom efektu). Nasuprot statusu koji umetnicima nudi relativnu sigurnost, novi položaj podrazumeva utakmicu sposobnosti i zahteva stalno stvaralačko potvrđivanje. (Stendal je u ovome video sudbinu umetnosti upoređujući je sa sudbinom vojnika koji odlazi u boj da se tamo istakne i stekne generalski čin ili da se vrati sa ranama, a možda i da pogine.) Umetnost koja je u administrativnom socijalizmu počinovničena treba da vrati svoj slobodni položaj i ponovo potvrdi svoju kreativnu prirodu. Zaštićeni staklenim zvonom etatizma umetnici su postepeno gubili smisao za stvaralački rizik. Neki od njih sada nemaju volje da se ponovo potvrđuju jer im se čini da gube nešto što su već imali u rukama i što nisu mislili da će ikada biti dovođeno u pitanje. Ispunjeni protivrečnim

osećanjem, oni bi želeli da spoje, ako bi to bilo moguće, dve nespojive stvari: slobodu od etatističkog usmeravanja i kontrole (po zapadnom modelu) i socijalne i druge beneficije (po istočnom).

UMETNICI I TRADICIJA

Novi koncept društva kao i novo vreme menjaju tradicionalnu ulogu umetnika. Ostavši i dalje zagovornik socijalnih promena i tumač nacionalnih osobenosti, on je prinuđen da se sučeli i sa problemom novog sistema vrednosti. Njegova sadašnja uloga je u po nečemu protivrečna — on želi da ostane humanistička savest društva, kao i inspirator inovacija, ali paralelno sa ovim on je prinuđen da sve više bude i kritički istraživač savremenog života. Ma koliko umetnički pristrastan, njegov sud o promenama koje su svestrane i po dubini i opsegu bez presedana u jugoslovenskoj istoriji postaje sve više element kulturne klime i faktor javnog mnenja. U vreme centralizovane organizacije društva, koja ga je sputavala, on je mogao da čuva svoju duhovnu autonomiju bekstvom u estetizam. Sada, posle otvaranja i demokratizovanja društva, njemu više nije moguće da ostane po strani i neutralan a da istovremeno pretenduje i na društveni uticaj. Jer promene su radikalne i ispoljavaju se ne samo u brzim fizičkim preobražajima sredina, narastanju gradova, vrtoglavom porastu saobraćaja, nestajanju sela i patrijarhalnih oblika života, nego i u duhovnoj sferi, u kojoj se umetnik oseća posebno odgovornim, u nastajanju novih kulturnih orijentacija, menjanju moralnih normi, ukusa i vrednosnih kategorija.

U prvim posleratnim godinama pisac je prihvatao rezervisan stav društva prema tradiciji koja je smatrana konzervativnim stanjem svesti.[1] U tom periodu kulturna tradicija se dobrim delom izjednačavala sa folklornom kulturom — nasuprot urbanim kulturnim oblicima koji su predstavljali veliku aspiraciju tada još najvećim delom seljačke zemlje. Zauzimajući se u to vreme za što brže i korenitije promene, za modernizaciju zemlje i njeno urbanizovanje, on je sada, kada su te promene daleko odmakle, prinuđen da zastane kako bi ih kritički procenio. Njega zabrinjavaju neka stanja u kulturi koja su, po njegovom mišljenju, posledica opsednutosti društva pre svega materijalnim i tehnološkim problemima.

---

[1] Na ovakav stav prema tradiciji uticala su u tom periodu dva opšta motiva — jedan psihološki i drugi političko-istorijski. Delovanje prvog sastojalo se u tome što je projekt novog, socijalističkog društva predstavljao negaciju starog, a „novo vreme" isto tako negaciju „starog vremena". Pogled u budućnost imao je sve psihološke i društvene prednosti nad pogledom u prošlost. Drugi, još jači razlog rezervi prema tradiciji su bile naučna nepouzdanost građanske istoriografije i zloupotreba nacionalnih mitova i tradicija u toku rata. Kao elementi građanske ideološke strukture oni su korišćeni za vreme rata od nacionalističkih kolaboracionista u ideološkoj i oružanoj borbi protiv NOB. Sećanje na takvu ulogu tradicije u reakcionarnoj građanskoj interpretaciji bilo je prvih posleratnih godina vrlo živo, a naučna i kulturna revizija još nije bila u širem obimu započeta.

U ovome on nalazi razloge da ne prihvati sve konsekvence savremenog razvoja. Njemu se čini da mnogo šta što je doneo razvoj nije u skladu sa onim što je on zamišljao i što je društvo projektovalo. Tražeći tačke oslonca, on se vraća kulturnoj tradiciji i pokušava da pomoću nje organizuje intelektualni otpor i da ovaj svet koji po njegovom mišljenju podleže posesivnim strastima podseti na zaboravljene duhovne i kulturne vrednosti. Tako dolazi do jednog vida aktuelizacije tradicije, kojoj se namenjuje uloga korektiva za vreme čiji su kriteriji vrednosti postali nedovoljno pouzdani.

Želeći da za svoj stav pridobije i druge i da na ovim pitanjima pokrene dijaloge — pisac se sučeljava sa problemom publike. Sredina oko njega danas pruža sasvim drugu sliku — broj univerziteta se utrostručio u odnosu na stanje neposredno posle rata, a broj studenata čak udesetostručio. Industrijalizacija je dovela u gradove stotine hiljada, čak nekoliko miliona stanovnika seoskih regiona koji danas predstavljaju glavne konsumente „masovne" kulture. Pisci su, porastom publike, stekli šansu da se profesionalizuju i da prvi put u istoriji žive od književnog rada, ali ta publika im za sada još nije naklonjena. Najbolji pisci nisu i najpopularniji, kao ni najbolji kompozitori ili najbolji slikari. Intenzivan i širok porast obrazovanosti stanovništva otvara perspektive, ali se nova književna publika uprkos tome sporo rađa. Da bi bio popularan, piscu je ostalo da povlađuje ukusu ove neiskusne publike. Druga je alternativa da računa na budućnost za koju on, ispunjen strastima savremenika, nema dovoljno strpljenja. Tako ova aktuelizacija tradicije u funkciji korektiva vremena ostaje manje-više ograničena na ekskluzivne intelektualne krugove.

Drugi vid u kome se ispoljava odnos prema tradiciji ima sasvim drugačije ideološke i kulturne motive. U ekstremnim slučajevima on predstavlja obnovu nacionalizma i bez obzira na subjektivne motive vodi pothranjivanju nacionalnih, istorijskih i kulturnih antagonizama. Deskripcija fenomena ne bi otkrila nove elemente, aktuelno bi moglo da bude samo pitanje o socijalnim i drugim uzrocima koji se iza toga kriju. Verovatno je da se ne radi o jednom, nego o kumulaciji više uzroka (mogućnost otvorenijeg ispoljavanja nečega što je postojalo i ranije, ali je bilo manje uočljivo; izraz intelektualne skepse i delimično refleks kulturno-političkih prilika u svetu; psihološki otpor samoupravljanju i tokovima aktuelnog društvenog razvoja). Budući istoričari će, raspolažući opsežnijom dokumentacijom, moći da ocene koliko je koji od ovih uzroka doprineo ovoj pojavi, kao i da li su na to delimično uticali i neki drugi motivi.

Ovaj vid aktueliziranja tradicije vodi nacionalnoj isključivosti i kulturnoj izolaciji. Nasuprot njemu, treći oblik aktueliziranja tradicije, koji ima najširi odjek u kulturnoj javnosti i koji predstavlja pokušaj reinterpretiranja kulturne baštine u cilju formiranja svesti o nacionalnom kulturno-istorijskom kontinuitetu, vodi duhovnom zbližavanju. U zemlji multipnih kulturnih tradicija i bogatstva nacionalnih kulturnih specifičnosti ovaj odnos je izraz saznanja da se puna politička i kulturna ravno-

pravnost naroda — što je jedna od osnovnih ideja samoupravnog socijalizma — može postići ne na negiranju jedne tradicije i favorizovanju druge, nego na punom uvažavanju stvaralačkog duha i bića svake nacije, na poštovanju svih tradicija. (Uz negaciju centralističke organizacije društva, aktuelni politički razvoj je doveo istovremeno i do negacije svih ideja o jugoslovenstvu kao negiranju nacija i nadnacionalnoj sintezi.)

Svaka generacija ima potrebu da otkriva i u skladu sa vlastitim potrebama aktuelizira iskustva prethodnih generacija, da u njihovo interpretiranje unosi sebe i svoje težnje. Tako tradicije dobijaju živi smisao, jer, pored prostorne komponente izražene u osećanju fizičke pripadnosti jednoj sredini, one dobijaju i vremensku i duhovnu — izraženu u osećanju istorijskog kretanja. Pisci i drugi umetnici koji su danas angažovani u oživljavanju tradicije u ovom smislu naglašavaju da se ne radi o pokušaju ovekovečenja specifičnosti i razlika koje tradicije nose sa sobom niti o parcijalizaciji duha. Mi znamo, izjavljuju neki od njih, da su nacije istorijska kategorija i nismo u stanju da u ovom svetu koji se toliko brzo menja prognoziramo kakvu će ulogu tradicije imati u budućnosti. Ali mi smo dužni da im damo smisao i značenje u kojima se izražava naša savremenička i intelektualna odgovornost, da u njima vidimo mogućnost duhovnog prožimanja i podsticanja u okviru mnogonacionalne zajednice.

Ovo je, razume se, vrlo uopšten i nepotpun pregled stavova i ideja o funkciji tradicije među današnjim umetnicima u Jugoslaviji. On treba da posluži samo kao ilustracija kulturno-političkih motiva koji utiču na umetnike u njihovom intelektualnom opredeljivanju, kao i u njihovom praktičnom delovanju na javno mnenje. Drugu grupu takođe aktuelnih motiva, i koji čak neposrednije opredeljuju stavove umetnika u funkciji stvaralaca javnog mnenja, čine oni društveno-ekonomske prirode i u kojima se izražava materijalni i društveni položaj umetnika.

SAMOUPRAVNA PRAVA UMETNIKA I POSREDNICI

Pre dve godine Zavod za proučavanje kulturnog razvitka (Beograd) radio je dve studije koje su u neposrednoj vezi sa položajem umetnika u samoupravljanju.[8] Anketirano je oko 500 umetnika iz trinaest umetničkih udruženja. Na pitanje o položaju umetnosti i umetnika veći broj anketiranih odgovara da je taj položaj bolji nego što je bio i da su duhovna klima i društveni uslovi povoljniji nego ranije. Drugi navode da su uslovi isti kao što su bili, ukazujući na socijalne probleme sa kojima se umetnici danas suočavaju, dok treći izjavljuju da su uslovi gori nego što su bili. Priličan broj odgovora izražava kritički stav, ali sa različitih pristupa i različitom motivacijom. Najčešće kritika, ostajući u okvirima koncepta samoupravnog socijalizma, sugerira konsekventniju

---

[8] *Položaj i uloga umetničkih udruženja u SR Srbiji* i *Društveni položaj slobodnih umetnika*, izdanje Zavoda za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd, 1969.

primenu samoupravnih principa i obezbeđenje samoupravnih prava umetnika (posebno onih bez stalnog radnog odnosa, takozvanih „slobodnih umetnika"). Samo u ređim slučajevima ispoljava se kritički stav prema samoupravljanju, u kome se vidi opšti uzrok problema sa kojima se suočavaju umetnici. Međutim, i ovde se alternativa samoupravljanju vidi ne u drugačijem društvu, nego u istom, samo nešto korigovanom. Najzad, poslednju grupu, najmanju, čine oni koji se ne zadržavaju na opštoj kritici samoupravljanja, nego koji mu eksplicitno suprotstavljaju drugačiji model socijalizma, što podrazumeva i drugačiji socijalni status umetnika. U nekim slučajevima moguće je prepoznati promene u stavovima — u onome što je u pedesetim godinama viđeno i ocenjivano kao birokratsko podređivanje umetnosti sada se vidi rešenje socijalnih i drugih problema.

Najčešći povod za kritički stav su samoupravna prava umetnika, koja, po mišljenju znatnog dela anketiranih, nisu zaštićena. Moćni posrednici (radio, televizija, film, štampa, izdavačka preduzeća, galerije i razne koncertne i menadžerske poslovnice) koji koriste stvaralaštvo i umetničku produkciju ograničavaju ta prava, ograničavajući na taj način i društveni uticaj umetnika. Time dolazimo na jednu pojavu na koju u poslednje vreme umetnička udruženja, kao i umetnici pojedinci sve češće upozoravaju javnost.

U poslednjoj deceniji razvoj mas-media u Jugoslaviji bio je veoma intenzivan. Porast broja TV pretplatnika (i pre toga radio-pretplatnika) premašivao je redovno i najoptimističnije prognoze. (Jugoslavija je krajem leta 1970. imala blizu dva miliona TV pretplatnika — dva puta više nego krajem 1967.) Zajedno sa tim rastao je i uticaj masovnih medija na javnost. Taj se uticaj veoma snažno reflektuje i na umetnički život. Blagajne beogradskih pozorišta zabeležile su pojavu da poseta dotle nezapaženim predstavama naglo raste ako se u nekoj TV emisiji pojavi popularni glumac koji u toj predstavi učestvuje.[3] I obrnuto, interesovanje za komad u kome nastupa ljubimac široke publike znatno opada ako on zbog bolesti, snimanja filma ili iz kog drugog razloga ne učestvuje u predstavi. Najbolja predstava u Beogradu u sezoni 1967/68, Sartrove „Prljave ruke" u Jugoslovenskom dramskom pozorištu, ostala je nezapažena od strane široke publike uprkos nagradama na pozorišnom festivalu u Novom Sadu, „Sterijinom pozorju", i izvanredno povoljnim kritikama u štampi. Kada se 1969. zaključilo da se posle 80 repriza predstava iscrpla i da treba da se skine sa repertoara, dozvoljeno je televiziji da je prenosi. Tada je široka publika otkrila kvalitete predstave i od tada su ulaznice za nju bile ponovo stalno rasprodate.

Ovaj moćan uticaj (koji ima neposredne reperkusije i na umetnike) manifestuje se u raznim oblicima. Ukupna suma koju je pre dve godine

[3] Najveća krađa u istoriji jugoslovenskog kriminala izvršena je u jednom makedonskom gradu za vreme emitovanja popularne TV emisije sa omiljenim komičarem. Kradljivci koji su ubrzo bili uhvaćeni izjavili su da su dugo pripremali plan i da su se odlučili da obiju banku u ovo vreme jer su znali da će čitav grad biti pred malim ekranom.

TV studio Beograd izdao za umetničku produkciju u okviru svoga programa premaša funkcionalne izdatke za tu godinu svih umetničkih institucija u Srbiji zajedno! Uloga posrednika je, kao što se iz ovog vidi, porasla i preti da podredi umetnike. Od toga kakvu će selekciju vršiti i kakvu programsku politiku voditi ovi moćni mediji u mnogome zavisi kulturna politika, kao i položaj umetnika. U literaturi, na filmu, u muzičkom i likovnom životu uticaj posrednika postaje sve presudniji. (Time se sugerira ideja da se radi o onima koji ne učestvuju u stvaralačkom procesu, nego samo posreduju, to jest povezuju stvaraoce i publiku.)

Proširenjem „kulturne potrošnje", urbanizacijom i povećanjem kulturnih potreba porasli su zahtevi za raznim vrstama umetničkih manifestacija (za koncertima, izložbama, raznim priredbama itd.). Uporedo sa time poslednjih godina povećavao se i broj organizacija koje se bave pripremanjem ovih manifestacija. Na jednom skupu kulturnih radnika kome su prisustvovali predstavnici umetničkih udruženja, a koji je organizovala Kulturno-prosvetna zajednica Srbije, konstatovano je da zarade ovih organizatora daleko premašuju zarade umetnika. Predstavnici nekih udruženja izneli su komparativne podatke o porastu plata i prihoda osoblja u TV i radio-stanicama, izdavačkim preduzećima i drugim ustanovama koje angažuju umetnike na honorarnoj osnovi. Rečeno je da su plate u ovim ustanovama za poslednje dve godine više puta povećavane, dok su stavke za honorare spoljnih saradnika ostale na nivou iz 1966. godine. Slična poređenja pravljena su sa autorskim honorarima pisaca i zaposlenih u izdavačkim preduzećima, zatim kompozitora i producenata ploča itd.[4]

Promene nisu na isti način pogodile sve kategorije umetnika. Neke su imale od njih koristi (kompozitori lake i zabavne, kao i nove narodne muzike, razne kategorije reproduktivnih umetnika), dok su druge usled neadekvatnog i nerazrađenog valorizovanja umetničkog rada njima pogođene. Stvaralaštvo u najznačajnijim domenima (književnost, likovne umetnosti, ozbiljna muzika) više je dosadašnjim promenama pogođeno nego što je njima stimulisano. Tako je u odnosu na umetnost ostao nesklad između proklamovanih principa i instrumentarija kulturne politike. (Propisima i postojećom praksom se efemerna kulturna produkcija više materijalno stimuliše ili u najmanju ruku stavlja u isti položaj kao i autentično umetničko stvaranje.)

Nekoliko primera ilustrovaće materijalni položaj nekih kategorija umetnika. Prema podacima Udruženja književnika Srbije, visina autorskih honorara za književna dela u Republici kretala se 1969. i 1970. godine od 400 do 1.200 dinara. Najčešće je tabak plaćan 600—700 dinara. (Samo dva renomirana pisca dobila su u ovom periodu za prozu 1.200 dinara po tabaku.) Za poeziju su honorari najčešće isplaćivani paušalno

---

[4] Vidi Program kulturnog razvoja SR Srbije, prilog *Materijalni i društveni položaj stvaralaca* dr Vujadina Jokića i St. Majstorovića, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd, 1971.

— za knjigu pesama od 500 do 1.200 stihova plaćano je 4—5.000 dinara (neki pesnici su dobijali i ispod toga — od dve do dve i po hiljade). U nekim slučajevima honorar je plaćan po procentu (8 do 12% od prodajne cene knjige). Ovakav aranžman sklapan je samo izuzetno, i to sa afirmisanim i popularnim piscima. Mlađi, nedovoljno afirmisani autori dobijaju po pravilu najnižu stopu honorara.[6]

Autorski honorari ne prate promene u troškovima života i povećavaju se znatno sporije od ličnih dohodaka zaposlenih u preduzećima i drugim ustanovama. Ovo pokazuju sledeći primeri: da bi jedan pesnik ostvario godišnji dohodak urednika u nekom izdavačkom preduzeću, morao bi da u toku godine objavi najmanje 7—8 zbirki poezije! Njegov kolega prozni pisac morao bi da izda dva romana ili zbirke pripovedaka. (Najplodniji posleratni prozaisti kod nas objavljivali su samo izuzetno po jedan roman ili zbirku pripovedaka godišnje.)

Za dalju ilustraciju mogu da posluže kompozitori. Na savetovanju koje je aprila 1971. godine organizovao na Zlatiboru njihov Savez konstatovano je da oni nemaju uticaja na plasman i izvođenje svojih dela niti na raspodelu dohotka koji se stiče njihovim delima. Jedan jedini kompozitor u Srbiji (Dušan Radić) ima status slobodnog umetnika, prihvatajući sve materijalne rizike koje ovakav status nosi. Ako se pretpostavi da 1.500 dinara mesečnih prihoda predstavlja minimum za jednog kompozitora da bi mogao da se posveti komponovanju, onda su taj minimum 1970. godine preko autorskih prava ostvarila u SR Srbiji samo dva kompozitora (M. Logar i M. Ristić). Kompozitori sa deset i više godina staža koji su svake godine objavljivali po neko novo delo ostvarivali su 1969. i 1970. godine preko autorskih prava 4.000 dinara godišnje. (Reč je o kompozitorima ozbiljne muzike; u 1970. godini jedan popularni kompozitor zabavne muzike ostvario je preko malih autorskih prava 30.000 novih dinara, a od izvođenja zabavnih melodija 80.000; kompozitori folklorne muzike ostvarivali su od autorstva slične iznose.)

Još je složeniji položaj likovnih umetnika zato što njihov rad traži mnogo više prethodnog materijalnog investiranja (u boje, platna i drugi materijal), kao i zato što su njihovi režijski izdaci veći (atelje). Samo veoma mali broj najrenomiranijih umetnika u SR Srbiji živi od umetničkog rada, svi ostali imaju i drugi poziv (najčešće pedagoški). U izveštaju Upravnog odbora ULUS-a za skupštinu Udruženja održanu maja 1971. godine navodi se da je po stanju od marta 1971. godine 45,5% od ukupnog broja članova (674) bez stalnih primanja. (Slična situacija je i sa članovima ULUPUS-a: od 392 člana u radnom odnosu ih je 168.) U istom izveštaju ULUS-a konstatuje se da su mogućnosti za zapošljavanje likovnih umetnika poslednjih godina dalje ograničene zbog smanjenja broja časova likovnog vaspitanja u školama.

---

[6] Ž. Berisavljević je izjavio u jednom predavanju na Trećem programu Radio-Beograda: „Procenat koji dobija akviziter je četrdeset odsto od cene knjige — sa tendencijom porasta, a procenat koji dobija autor devet odsto — sa tendencijom opadanja."

Ovo ilustruje položaj stvaralaca uopšte, čemu treba dodati posebnu situaciju u kojoj se nalaze mladi umetnici. Prema jednoj sumarnoj proceni, preko 90% mladih umetnika nije rešilo osnovne probleme egzistencije (najveći deo je bez stana, ateljea, zaposlenja i drugih preduslova za stvaralački rad).

Ovim je otvoren kvalitativno sasvim nov problem koji ima svoj pravni, socijalni i kulturni aspekt: problem samoupravnih prava umetnika. Prvi su na njega ukazali filmski radnici koji, zbog prirode posla (filmska ekipa postoji dok se film snima), nisu u stalnom radnom odnosu. Pitanje koje su oni pokrenuli glasi: kakva samoupravna prava imaju i, ako ih imaju, kako i gde da ih ostvaruju takozvani slobodni umetnici (oni koji nisu stalno zaposleni). Samoupravna prava se u principu zasnivaju ne na činjenici formalne zaposlenosti, nego na faktičkom radnom i umetničkom doprinosu. Na osnovu ovoga svi umetnici koji u svojstvu reditelja, glumaca, kompozitora, pisaca scenarija, scenografa ili pevača učestvuju u TV programima uživaju samoupravna prava. To praktično znači: (a) da imaju pravo da učestvuju u donošenju odluka koje se odnose na organizaciju i razvoj TV, zatim (b) da ostvaruju svoj uticaj na program i njegovo koncipovanje i (c) da srazmerno doprinosu programu učestvuju u podeli dobiti koja se ostvari u toku godine.

Ovo pretpostavlja takođe da pisci koji sarađuju sa izdavačkim preduzećem i objavljuju u okviru njegovih edicija svoja dela imaju ta ista prava, kao i prevodioci, lektori i drugi spoljni saradnici. Zatim, da takva prava imaju i muzičari u koncertnim poslovnicama i muzičkim ustanovama, kao i filmski umetnici u filmskim preduzećima, a likovni umetnici u galerijama. Ali faktički, izuzev delimično filmskih radnika (poslednjih godina nastala je nova samoupravna forma organizacije, takozvane „filmske radne zajednice", jedna vrsta ad hoc filmskih preduzeća koja postoje samo dok se snima film), ni jedna od ove kategorije umetnika ne ostvaruje ova prava. Posrednici interpretiraju samoupravnu autonomiju u okviru svoje ustanove kao eksteritorijalizovanu parcelu na kojoj društvo, ni bilo ko drugi u njegovo ime, nema prava da se meša ukoliko ne želi da krši samoupravne principe. Ta prava, po njima, pripadaju samo onima koji su stalno zaposleni. Samoupravljanje je, međutim, integralni sistem koji podrazumeva razvijene i brojne forme povezivanja i međuuticanja. (Slične tendencije „eksteritorijalizacije" samoupravljanja postoje i u privredi i političkom životu, gde su one delimično reakcija na još uvek jake centralističke pritiske.)

Nedavno je u Kulturno-prosvetnoj zajednici Srbije vođena zanimljiva diskusija o televiziji i njenom odnosu prema umetnicima koji se angažuju u TV programu. Predstavnik Koordinacionog odbora umetničkih udruženja izneo je primedbe udruženja na status televizije. Po mišljenju umetnika, taj status nije u skladu sa samoupravnim principima i razlikuje se od statusa drugih kulturnih i umetničkih institucija. Pretplata koju ubira televizija ima karakter fiskalnog prihoda, to jest neke vrste poreze. Ova javna sredstva se slivaju u budžet jedne ustanove

i njima ne upravlja neko društveno telo, niti društvo ima uvid, a još manje uticaj na to kako će se ta sredstva trošiti.

U programu televizije u prošloj godini, kako je naveo predstavnik Koordinacionog odbora, učestvovalo je deset hiljada saradnika. Dve hiljade onih koji rade u televiziji diktiraju petostruko većem broju uslove rada, način nagrađivanja, kao i programske koncepcije. U određivanju odnosa televizije prema publici, kao i prema onim brojnim spoljnim saradnicima koji su lišeni samoupravnih prava, a među kojima je veliki broj umetnika, vlada voluntarizam, jer televizija smatra pretplatu svojim prihodom, a ne društvenim sredstvima. Koliko umetnici spoljni saradnici imaju malo uticaja na program televizije, pokazuje anketa Studija programa Radio-televizije Beograd među umetnicima. Od ukupnog broja anketiranih umetnika koji sarađuju na televiziji, 75% je odgovorilo da nema nikakvog uticaja na program.

Udruženja traže da uticaj društva na rad televizije ne bude samo formalan i da se ostvaruje jedino preko članova saveta delegiranih od strane zajednice. Koordinacioni odbor predlaže da se formira društveno telo u kome bi bili zastupljeni, i u kome bi odlučivali, predstavnici svih zainteresovanih strana — kulturnih institucija, umetničkih udruženja, društvenih organizacija, naučnih i prosvetnih institucija kao i gledalaca — i kome bi televizija polagala račun, iznosila programske koncepcije i konkurisala za sredstva na isti način kao što za javna sredstva konkurišu kulturne ustanove, obraćajući se raznim fondovima kao i zajednicama kulture. Po mišljenju udruženja umetnika, na taj način bi se realizovao samoupravni princip i omogućilo stvarno društveno upravljanje u jednoj ovako značajnoj oblasti. Sada faktički ne postoji reciprocitet — televizija uzima putem pretplate pare od društva na osnovu jedne koncesije koja u mnogo čemu ima monopolistički karakter — a nije dužna da polaže račune o tome šta daje za uzvrat. Ako se sprovede ideja sa fondovima, onda bi se realizovalo ono na čemu se inače stalno insistira — da i gledalac kaže svoju reč i da njegovi predstavnici učestvuju u odlučivanju o programu i upotrebi društvenih sredstava sakupljenih putem pretplate. Time bi se razbio sadašnji duelitet televizije koja je i institucija, sa svojim užim interesima, i javna služba. Tada bi televizija imala isključivo karakter javne službe.

Po mišljenju umetnika i njihovog Koordinacionog odbora, televizija treba da se razvija analogno razvoju radnih zajednica na filmu, kao i razvoju drugih umetničkih ustanova. Osnovno načelo u tome treba da bude da televizija kao i radio treba da pravdaju svojim programima sredstva koja putem pretplate, dakle načinom koji je u mnogo čemu sličan oporezivanju, dospevaju u budžet jedne radne organizacije. Između građana, stvaralaca, kao i kulturnih i umetničkih ustanova i onih koji u njima rade, s jedne strane, i tih sredstava koja televizija i radio putem pretplate ubiraju, mora da postoje neki oblici društvenog verificiranja. To je sistemsko pitanje od čijeg rešenja zavisi pravac razvoja telekomunikacionih medija u Srbiji. To ne treba nikako dovoditi u vezu sa kvalitetima ljudi koji rade na televiziji i njihovim raspoloženjima,

jer među tim ljudima ima vrednih kulturnih pregalaca koji daju svoj lični doprinos kulturi i kulturnoj klimi, niti u vezu sa samom institucijom koja u mnogim prilikama ispoljava spremnost da pomogne korisne kulturne inicijative. Tek kad svi zainteresovani — od ljudi sa televizije, profesionalno najviše zainteresovanih za njen razvoj, preko širokog kruga stvaralaca i saradnika do predstavnika društva i najšireg auditorijuma — budu u mogućnosti da stvarno odlučuju o kulturnom uticaju televizije i da prime odgovornost za svoje odluke, imaćemo samoupravni dogovor i saglasnost o smerovima i kvalitetu delovanja ovog uticajnog medija.

Predstavnik televizije je na ove primedbe odgovorio da pretplata doista ima delimično karakter fiskalnog prihoda i poreze, ali da u njoj već sada — a ubuduće će to sve više — preovlađuju elementi naknade za uslugu. Program koji televizija nudi gledaocu daleko je jevtiniji od svega drugog što se u ovom domenu obraća pažnji široke publike. Dnevni program košta člana porodice sa dvoje dece 0,25 dinara po glavi, što predstavlja trećinu cene dnevnog lista. Zatim, televiziji je društvo zakonom (naročito u domenu investicija) nametnulo velike obaveze, što takođe određuje karakter pretplate. Rešenje samoupravnog položaja televizije ne može otuda da ide na štetu gušenja autonomnog samoupravljanja i razvoja dohodovnih odnosa na kojima se inače svuda insistira. Ljudi na televiziji ne bi mogli da prihvate neki oblik prinudne uprave koji bi dezavuisao njihovu samoupravnu autonomiju. Obe komponente samoupravljanja — i razvoj samoupravnih prava televizije kao radne organizacije, s jedne, i utvrđivanje njenih širih društvenih i kulturnih obaveza, njeno samoupravno integrisanje sa društvom, s druge strane — morale bi da se harmonično razvijaju, a ne jedna na štetu druge.

Problem odnosa umetnika i televizije ima šire značenje, on nije samo specifičan za televiziju jer se isti problemi javljaju i u odnosima između pisaca i izdavačkih preduzeća, glumaca i reditelja — i pozorišta, kompozitora i reproduktivnih muzičkih umetnika — i koncertnih agencija itd. Tamo se isto tako postavlja pitanje: kako se i zašto, za kakve programe i sa kakvim kulturnim i društvenim efektima, troše pare koje se dobijaju od društva. Razvijajući samoupravne odnose, zajednica treba da nađe ista principijelna rešenja za sve ove slučajeve, nastojeći pri tom da zaštiti sve interese i omogući njihovo usklađivanje. Ovo se ne može rešiti propisima, nego samo putem neposrednog dogovaranja.

Predstavnik televizije je izjavio da institucija saveta i delegiranih članova ne rešava ove probleme. Po njegovom mišljenju, novi zakon o štampi i radio i TV ustanovama predstavlja korak unazad u jednom smislu jer sužava prava članova saveta u užem sastavu, to jest onih koje delegira društvo. Pošto je televizija poslednjih godina često čula primedbe na račun položaja umetnika i njihove mogućnosti da ostvare samoupravna prava na televiziji u srazmeri sa svojim učešćem i doprinosom programu, ona je, uvažavajući ove primedbe, odlučila da izađe sa svojim predlogom o formiranju tela koje bi, neposrednije i sa većom

merom društvene odgovornosti nego sadašnji saveti, učestvovalo u donošenju odluka o programima i radu televizije. U ovom telu bili bi takođe zastupljeni i predstavnici gledalaca.

Sva umetnička udruženja pokreću pitanje samoupravnih prava umetnika, nastojeći da za njih zainteresuju javnost. Ona se direktno suprotstavljaju tendenciji da politički monopolizam zameni u kulturi monopolizam novog oblika koji degradira njihovu društvenu ulogu. Ovo predstavlja područje na kome su umetnici kao stvaraoci javnog mnenja u poslednje vreme politički i društveno veoma aktivni.

KARAKTER UMETNIČKIH UDRUŽENJA

U ovoj stvari uticaj umetnika na javno mnenje je grupni, to jest on se vrši pre svega preko umetničkih udruženja. Od vremena osnivanja, odmah posle rata, udruženja su se izmenila i nisu više oblik političke transmisije i istovremeno „sindikati, propagatori, cenzori i vaspitna središta", ali nisu se razvila ni u nešto novo. Njihova evolucija za poslednje dve i po decenije kolebala se između nekoliko mogućih varijanti da se konačno ne opredele ni za jednu.

Pedesetih godina otvara se kriza starog tipa udruženja kad grupa od trideset istaknutih predstavnika likovnog života Srbije izlazi pred javnost sa zahtevom da udruženja budu pre svega strukovni sindikati. „Mi zahtevamo", izjavili su oni, „da se sloboda umetničkog stvaranja poštuje i omogući manifestovanje na grupnim individualnim izložbama, da se razvija borba mišljenja preko umetničkih publikacija koje neće biti zavisne od tuđe uprave. Mi smo, dalje, za autonomne umetničke galerije kojima se neće zameriti ako samoinicijativno organizuju izložbe i unose dinamiku u naš kulturni život. Mi smo naročito za promenu koncepcije Udruženja likovnih umetnika Srbije, da Udruženje postane staleška organizacija koja će se baviti isključivo strukovnim problemima."

Slično se desilo i sa Udruženjem književnika Srbije, u kome je takođe više istaknutih članova insistiralo na radikalnom menjanju karaktera Udruženja. (Neki od njih su kasnije, izražavajući protest što se u Udruženju ništa ne menja, dali ostavke na članstvo.) Ovi zahtevi su imali pre svega u vidu opasnost, u ono vreme već sasvim realnu, da ranije arbitrarne funkcije foruma zamene udruženja i grupe koje nad njima ostvare kontrolu. („Borimo se za definitivno uklanjanje ostataka već stvorenog monopola i protiv pokušaja da se nov obrazuje", kaže se u deklaraciji grupe likovnih umetnika.) U vreme vrlo izrazitih i dubokih estetičkih i društvenih diferenciranja koja su zahvatila umetnike svih grana umetnosti nije više mogao da opstane tip univerzalnog udruženja iz prethodnog perioda kada je postojala ideološka i estetička jednoobraznost. Takav tip udruženja u kome je dolazilo do stalnih unutrašnjih potresa i konflikata sve više je postajao anahronizam. On je mogao da preživi samo ukoliko bi se odrekao bilo kakve arbitraže u umetničkim pitanjima i striktno ograničio u svom radu na pitanja iz

kruga zajedničkih staleških interesa (materijalni i socijalni problemi umetnika, organizacija nabavke materijala i prodaje slika i skulptura i slično). Druga alternativa je bila da grupacije sa istim estetičkim opredeljenjima osnuju svoja posebna udruženja ili autonomne sekcije u okviru zajedničkog udruženja.

Novi principi organizacije društva nalagali su da se izmeni način vrednovanja umetničkih ostvarenja. Sa impersonalne skupine, kakva su udruženja, akcenat se pomerao na kreativnu ličnost umetnika i njen umetnički integritet. Razvoj samoupravnih odnosa otvorio je pitanje koje je svakim danom dobijalo u aktuelnosti: pitanje samoupravnih funkcija i prostora samoupravnog odlučivanja u umetnosti. Većinski princip je izraz demokratizma i pokazuje valjanost u svim stvarima u kojima se radi o društvenom odlučivanju, ali on je neprimenljiv u stvarima ocenjivanja umetničkog dela (kao što je neprimenljiv i u stručnim pitanjima i tehnologiji, gde mora da postoji vrlo rigorozna stručna odgovornost). Drugo, isto toliko aktuelno, jeste pitanje predstavljanja: ako već postoji duboka estetička i društvena izdiferenciranost članova, u kojim onda slučajevima udruženje kao element samoupravnog sistema može punovažno da predstavlja svoje članstvo? Očigledno je da izvan kruga opštih društvenih pitanja, zatim zajedničkih interesa i čisto staleških stvari ono ne bi u principu imalo prava niti bi moglo da predstavlja članstvo.

Nećemo se zadržavati na genezi umetničkih udruženja. Iznećemo samo najvažnije momente u njihovoj nedovršenoj i polovičnoj transformaciji da bismo objasnili kakvu ona danas ulogu imaju kao oblik grupnog uticanja umetnika na javno mnenje. Šezdesetih godina izgledalo je da će se u skladu sa društvenim promenama pojaviti nov tip udruživanja umetnika. Ali to se nije desilo. Štaviše, posle jednog perioda krize stari tip udruženja izgleda kao da pokazuje znake ponovnog konsolidovanja. U njemu se učvršćuje esnafski duh (stvaralački individualizam se potiskuje u drugi plan), a unutrašnja organizacija i način delovanja sve više podsećaju na korporacije. To je opasna tendencija (opasna za samu umetnost pre svega), u najmanju ruku ovakav razvoj teško da može da se označi kao samoupravan. Stare funkcije udruženja se obnavljaju novim povodima, a nove se nisu razvile. Kako objasniti ovu pojavu?

Neko bi mogao da razvoj udruženja posmatra kao stvar samih udruženja, to jest kao rezultat odnosa unutrašnjih snaga u njima. (U vreme najdubljih diferenciranja među umetnicima obeleženih žučnim polemikama, demonstrativnim ostavkama, apelima i deklaracijama raznih grupa — javnost je na ove „lomove" u udruženjima, ne razumevajući često o čemu se radi i zabavljajući se, gledala kao na manifestacije neobuzdanog individualizma.) Međutim, udruženja danas — to bi trebalo da se posebno istakne — nisu onakva kakva žele umetnici ili nisu takva samo po njihovoj želji, nego i dobrim delom (ako ne i najvećim delom) zato što ih takvim čini niz objektivnih okolnosti.

Ako ona sve više postaju korporacije i uporišta esnafskog duha koji je isto toliko stran demokratskim odnosima kao i forumska arbitraža i kontrola pre toga, onda u tome treba videti i reakciju na rastuću moć

posrednika i odgovarajuće pritiske i sputavanja umetničkih sloboda. Ako se udruženja sve više bave problemima materijalnog i društvenog položaja članova, onda je to možda i zato što je društvo ove probleme zanemarilo, kao i zato što je otkazala uloga sindikata. Jer ne sme se gubiti iz vida da umetnici u težnji da se suprotstave pritiscima i ograničenjima iz novih centara moći kao i iz onih starih često nemaju drugog izbora nego da preko svog udruženja organizuju samozaštitu.[6]

Ako se udruženja takođe sve češće javljaju u svim pitanjima kao predstavnici svih umetnika svoje branše, uzurpirajući na taj način prava da predstavljaju one umetnike koji su van udruženja ili one koji su se distancirali od ovakvog tipa udruženja, onda je to delimično izraz ambicija uprave za koju se tvrdi da je nedovoljno reprezentativna (u većini udruženja najistaknutiji članovi apstiniraju na izborima), kao i grupa koje stoje iza nje, a daleko više posledica činjenice da su odnosi u kulturnom životu još uvek u dobroj meri birokratizovani i da „kulturna vlast" traži van samoupravnih sfera odgovarajućeg i njoj prihvatljivog partnera za dijalog, konsultovanje i podelu odgovornosti u odlučivanju. Slabosti udruženja su, dakle, pre svega slabosti i nekonsekventnosti samoupravnog sistema.

INSTITUCIONALIZAM I KULTURNA POLITIKA

Sa ovim je tesno povezano i pitanje deetatizacije kulture i umetnosti. U kom smislu treba shvatiti ovaj zahtev? Principijelni razlozi su poznati, valjalo bi ispitati kako stoji stvar sa praktičnom stranom. Kako da se ostvari deetatizacija umetnosti, otvara se pred nama dilema čija je aktuelnost dobro poznata svima koji su se ovim problemima bavili. I dodajmo tome nešto što je s tim u vezi, a po značaju verovatno i presudnije: kako da se ostvari deetatizacija društvenog položaja umetnika i uslova u kojima on radi, kao i deetatizacija njegove svesti?

Za sada se društvena nastojanja ograničavaju uglavnom na područje svesti: umetnici se ubeđuju preko rezolucija, deklaracija, članaka (često sa sumornim ponavljanjem opštih principa) da je od velikog značaja za njih da se umetnost deetatizuje. Iznose se sve prednosti novog, projektovanog položaja umetnosti i sve negativnosti ranijeg u okviru centralističke organizacije društva i odgovarajućeg budžetskog načina finansiranja koji je predstavljao materijalnu osnovu ideološke kontrole i forumske arbitraže; zatim, opisuje se novi položaj umetnika u udruženom radu, perspektive umetnosti reintegrisane u društvo itd. U isto vreme niz faktičkih odnosa ostaje i dalje etatizovan tako da zahtev koji se upućuje umetnicima nije dovoljno društveno fundiran. U mnogo čemu

[6] Godine 1969. pokrenuta je u Zapadnoj Nemačkoj inicijativa od strane grupe pisaca za osnivanje Saveza književnika i književnih prevodilaca za čitavu Zapadnu Nemačku. (Dotle su postojala samo udruženja u pojedinim pokrajinama.) Osnovni cilj ove akcije je „organizovanje zaštite prava književnika i prevodilaca od uzurpacija i eksploatatorskih metoda radio i TV stanica, izdavačkih preduzeća, filmskih preduzeća".

uslovi za stvaralački rad, kao i odnosi koji opredeljuju društveni položaj umetnika i umetnosti ostaju etatistički, a istovremeno sa tim vrši se ideološko-politički pritisak na umetnike, njihove organizacije i umetničke ustanove da se „deetatizuju". Šahisti bi za ovakvu strategiju rekli da se radi o tipičnom primeru zaboravljanja reda poteza.

Posle skoro jedne decenije razvijanja samoupravnih odnosa u kulturi mogli bismo da kažemo da u nekim stvarima nismo mnogo odmakli i da tek predstoji dublje društveno diferenciranje umetnika (a sa njim i radikalno menjanje umetničkih ustanova i udruženja i njihovo transformisanje u samoupravne i demokratske organizacije). To će se desiti kad počne proces deetatizacije uslova u kojima se razvija umetnost i u kojima žive i rade umetnici. Niz etatistički koncipovanih zakona i zakonskih propisa koji regulišu odnose u kulturi i umetnosti, kao i njihov položaj preživeo je sve dosadašnje faze deetatizacije i zadržao etatistički karakter i dejstvo. Zakoni o ustanovama, o prometu umetničkih dela, o porezima, o tretmanu prostora u kulturnim i umetničkim ustanovama, kao i o tretmanu ateljea, o autorskim honorarima, o carinama i uvozu umetničkih dela, o socijalnom osiguranju umetnika — su etatistički. Oni se zasnivaju na istom opštem načelu: da država treba da zahvata gde može (i istom merom za umetničke slike i bukvare kao i za deterdžente ili šinska vozila) i da posle, po svojim merilima, deo od toga vrati kao izraz razumevanja za potrebe umetnosti i kao darodavalačku pomoć. Dostojanstvu stvaraoca, međutim, daleko više konvenira u okviru udruženog rada neposredan susret umetnika sa onima kojima je njegovo delo potrebno i koje ono duhovno obogaćuje. Posredovanje države je sasvim nepotrebno jer rađa birokratske odnose, ograničava prava i deformiše demokratske kulturne ciljeve. Iako je ovaj stav teorijski razrađen i široko popularisan, dobar deo zakona i propisa mu direktno protivreči. (Najveći deo zakona koji se odnose na umetničke i kulturne ustanove su opšteg tipa i važe i za ovu oblast; oni kao i propisi „kulturnog zakonodavstva" su, kako su nedavno našle komisije za reviziju zakona, zastareli.)

I pored svih formalnih promena, način finansiranja u kulturi je u suštini ostao u mnogome stari. Godine 1969. Beogradska zajednica kulture je najveći deo sredstava za likovne umetnosti dala institucijama, a samo delimično za otkup, to jest umetnicima.[7] Slične proporcije se sreću i u finansijskim planovima Republičke zajednice i pokrajinskih zajednica. Finansiranje, koje je najkonkretniji oblik kulturne politike, ostalo je tako usmereno gotovo isključivo na institucije. (Institucionalizam u kulturi je ponegde recidiv starog etatizma koji se uspešno integrisao u novi i preživeo sve dosadašnje reorganizacije. Jedan broj kulturnih ustanova u Srbiji nastao je u prošlom veku i početkom ovog, zadržavši u mnogo čemu staru organizaciju, kao i metode rada.) Proces podruštvljavanja kulture dosad nije bitnije izmenio njihovu strukturu).

[7] Vidi elaborat „Aktuelni problemi u likovnim umetnostima u Beogradu", koji je za Gradsku konferenciju SK Beograda pripremila grupa likovnih umetnika.

Izostala je unutrašnja transformacija institucija prema demokratskom i samoupravnom modelu i prema novim kulturnim potrebama, kao i revizija razloga njihovog postojanja i delovanja u današnjem obliku. (Kulturna politika danas po načinu finansiranja, normativnoj delatnosti, staranju o kadrovima i opremi mnogo više služi i podređena je institucijama i njihovim zahtevima nego što institucije služe i podređene su samoupravnoj i demokratskoj kulturnoj politici.)

Kulturna politika je više opsednuta institucijama i okrenuta njima nego živim funkcijama kulture i nosiocima tih funkcija — umetnicima i kulturnim radnicima. Ali isto tako je tačno i obrnuto, to jest da su kulturne i umetničke institucije okrenute centrima u kojima se konstituiše i realizuje kulturna politika. Treba videti kako izgledaju sednice Izvršnog odbora Republičke zajednice kulture kad se raspravlja o sredstvima za institucije. Ali ne mogu se za ovo optuživati institucije ili u najmanju ruku ne samo one. One su deo sistema i ponašaju se onako kako im taj sistem nalaže i kako je to u datim okolnostima u njihovom najboljem interesu. U logici je sistema da institucije vrše pritisak kad se dele sredstva jer se, i pored formalnih promena, još uvek u suštini finansiraju institucije, a ne njihove funkcije i predloženi programi. Tako se stvar, bez obzira na proklamovane promene, ipak svodi uglavnom na raspodelu sredstava među institucijama. Kako je obim tih sredstava ograničen, za svaku instituciju je važno da postigne raspodelu koja joj odgovara. Institucije su na taj način prinuđene da dokazuju opravdanost traženih sredstava — da podsećaju na svoj značaj i tradicije, na nekadašnju i sadašnju ulogu, na ugled u kulturnoj javnosti, broj lica koja zapošljavaju, nagrade i priznanja itd.

Ako bi se striktno finansirale funkcije, argumentacija bi morala da bude sasvim drugačija i institucije bi se takmičile za sredstva time što bi nastojale da postignu što ubedljivije kulturne rezultate. Ali ovaj princip je još daleko od toga da bude primenjen u praksi mada je novi zakon o finansiranju kulturnih delatnosti ponešto tu promenio. (Zajednice kulture čine velike napore da duh ovoga zakona primene u praksi, ali one su u tome dosta usamljene, a, zatim, da bi nova kulturna politika mogla da se vodi na zaista samoupravnim osnovama i usmeri na funkcije kulture, potrebno je da se postupno izmenja niz odnosa.) Da li udruženja umetnika, postavlja se pitanje, mogu da izgledaju drugačije ako je oko njih manje-više sve ostalo po starom?

SMISAO DEETATIZACIJE

Pregled zastupljenosti umetnika u prosvetno-kulturnim većima Republičke, pokrajinskih, gradskih i opštinskih skupština, zatim u savetima raznih kulturnih i umetničkih ustanova, kao i pregled zaposlenosti umetnika u izdavačkim preduzećima, radio i TV stanicama, štampi omogućuje da se proces deetatizacije kulture posmatra iz jednog specifičnog aspekta. Malo je reći da je ta zastupljenost (zaposlenost) nedovoljna jer

to ukazuje na kvantitativnu stranu, koja i nije toliko važna, a prenebregava kvalitativnu. Pođimo od Prosvetno-kulturnog veća Republičke skupštine. Tamo je i u ovom mandatnom periodu kao i u prethodnom malo umetnika i istaknutih kulturnih radnika.[8] Prošle i ove godine vođene su široke diskusije o aktuelnim kulturnim problemima u koje se Prosvetno-kulturno veće Republičke skupštine nije uključilo. Postavlja se onda pitanje kakva je funkcija ovog tela čije je društveno angažovanje u disproporciji sa njegovim rangom i autoritetom. Kažu da je slično stanje i u pokrajinskim skupštinama. Ne radi se o tome da kvantitativna zastupljenost bude dobra i da se na taj način prizna značaj pojedinih profesija, nego da u ovakvim autoritativnim telima, u interesu kulture i kulturnog razvoja, moraju da se više čuju glasovi stvaralaca, onih rečitih i lucidnih pojedinaca među njima koji imaju šta da kažu i u kojima ne oskudeva naša sredina. Kulturnoj klimi i kulturnom životu neophodni su upravo takvi pojedinci koji bi otvarali probleme, pokretali javnost (razume se, i uznemiravali) i čija bi reč odjeknula.

Slično stoje stvari i sa savetima pri kulturnim i umetničkim ustanovama. Tamo nema umetnika ili samo po izuzetku. Često se kao argument navodi da umetnici ne žele da ulaze u sastav ovakvih tela zbog komoditeta, kao i zato što ih rad tih tela ne interesuje. To je verovatno tačno, ali je isto toliko, ako ne i više tačno da je i jedan od razloga odbijanja neverovanje da se u savetu može nešto učiniti, bilo šta izmeniti. Proces deetatizacije bi morao zato da obuhvati i ova tela, koja su samo formalno otvorena prema društvu i njemu odgovorna, a koja su u suštini u većini slučajeva samoupravni privesci etatizma. Čak i u onim institucijama koje angažuju u svojim programima znatan broj umetnika (radio i TV stanice, izdavačka preduzeća, štampa, pozorišta, filmska preduzeća) ima malo umetnika, a pogotovu ne onih „koji otvaraju probleme". (U ovim telima nema ni naučnika, univerzitetskih nastavnika, nastavnika umetničkih akademija — iako je Beograd postao jedan od najvećih univerzitetskih gradova Evrope!) Slična je situacija i sa politikom zapošljavanja — umetnici kao izraziti individualisti i „komplikovane" ličnosti na konkursima se češće apriorno zaobilaze nego što se uzimaju u izbor. (Nedavno je na konkursu radija i televizije trebalo da se angažuje jedan broj novih saradnika za kulturne programe; među izabranima nema ni jednog umetnika.) Ako se, da sumiramo, zauzimamo za deetatizaciju svesti umetnika, morali bismo se istom energijom (a možda i nešto malo većom) da se zauzimamo i za deetatizaciju ustanova.

Umetnik koji se (direktno ili preko nekog foruma ili svog udruženja) obraća državi za stan, atelje ili stipendiju za usavršavanje stupa u etatistički odnos, to jest postaje etatistički zavisan. Da bi se oslobodio ove zavisnosti, potrebno je da se „deetatizuju" realni materijalni i drugi uslovi u kojima on živi i radi. Opšti je preduslov da se materijalna bo-

[8] U časopisu Radio-Beograda „Treći program" Ž. Berisavljević iznosi podatak da u ovom veću nema ni jednog akademika i ni jednog dobitnika Sedmojulske nagrade.

gatstva društva razviju i uvećaju tako da on od svog umetničkog rada, i ne tražeći ni od koga pomoć koju on najčešće doživljava kao milostinju, može da kupi atelje, stan, materijal. Ali, očigledno, to je za sada još uvek daleka perspektiva. (U ovom smislu nisu još „deetatizovani“ ni umetnici u sredinama daleko bogatijim nego što je naša.) Zatim, ako bi se takav zahtev i postavio bez obzira na materijalni razvoj društva, to jest ako bi se zahtevalo odricanje, umetnik bi to, možda, i prihvatio. ali pod uslovom da ne bude izuzetak i da se na isti način „deetatizuju“ i druge kategorije (političari, razni stručnjaci kojima se kupuju veliki i luksuzni stanovi i drugi).

O deetatizaciji se, dakle, može govoriti realno samo kao o dugoročnom procesu i postupnom napredovanju ka cilju koji je još dalek, ali ne i nedostižan. Zatim, ona podrazumeva kako menjanje (deetatizovanje) svesti tako i menjanje (deetatizovanje) uslova. Po svemu sudeći, dosadašnja nastojanja da se postigne prvo izgubila su iz vida potrebu da se istovremeno postiže i drugo. Drugim rečima, deetatizacija kao negiranje starih odnosa i kao njihovo razgrađivanje išla je do sada daleko ispred deetatizacije kao sistematskog izgrađivanja novih odnosa i uslova. Nizom praktičnih mera (izmenom propisa) bilo bi moguće poboljšati materijalni položaj umetnika, stimulisati stvaralaštvo, istaći ulogu i značaj stvarnih kulturnih funkcija i umetničkih rezultata (nasuprot sadašnjem hipertrofiranju značaja institucija), stimulisati funkciju knjige, slike, pozorišta, muzike.[9]

Kao stvaraoci javnog mnenja umetnici (bar znatniji deo njih) deluju i preko svog udruženja. Oni se na taj način pojavljuju kao grupni stvaraoci javnog mnenja. Pitanja na kojima ovim putem pokušavaju da pridobiju za sebe javnost odnose se pre svega na njihov materijalni položaj i samoupravna prava. Bez obzira na estetičke i druge razlike, umetnici postižu na ovom polju relativnu jedinstvenost. Aktueliziranje socijalnih problema umetnika, s jedne strane, i pojava novih struktura moći koje ugrožavaju prava umetnika, kao i povremeni birokratsko-administrativni nasrtaji na slobodu umetničkog izraza, s druge, učinili su da se umetnička udruženja, uprkos dubokoj izdiferenciranosti njihovih članova, privremeno konsoliduju u starim formama i odnosima i da nađu u sadašnjim okolnostima nove razloge za svoje postojanje i delovanje.

Kad ovi spoljni razlozi koji deluju kao faktor učvršćenja njihove unutrašnje koherentnosti budu oslabili — udruženja će se ponovo naći pred pitanjem pred kojim su se prvi put našla pre nešto više od deset godina, a koje tada nije dobilo odgovor: kuda dalje? Ako bi se ispunile sve pretpostavke o kojima je ovde bilo reči (da sindikati postanu aktivni i efikasni zaštitnici prava umetnika, da se u osnovi deetatizuju uslovi u kojima rade umetnici, da se obezbedi puna sloboda stvaralaštva i poveća odgovornost za povremena administrativna ograničenja), umet-

[9] Šesti francuski plan kulturnog razvoja predviđa poseban fond za finansiranje eksperimenata u umetnosti i stimulisanje inovacija i umetničkog rizika.

nička udruženja ne bi imala razloga da postoje. Ili, možda, ipak, ali isključivo kao grupacije estetičkih jednomišljenika i okrenute čistim problemima stvaralaštva.

Slabljenje regulativnih funkcija države prati jačanje (privremeno?) novih centara moći koji nastoje da ispune vakuum i zauzmu napuštene prostore. Delujući na javno mnenje pojedinačno ili grupno, umetnici su pred ovom pojavom najčešće motivisani razlozima samoodbrane. Ovakvi oblici borbe za javno mnenje dobijaće, bar za neko vreme, sve veći značaj. Uloga umetnika kao stvaralaca javnog mnenja će uporedo sa time stalno rasti (bez obzira na moguću evoluciju udruženja, kao i to da li će ona uopšte i postojati) jer oni predstavljaju deo društva koji se oslanja na svoj rad i stvaralački doprinos i koji zato može da bude autentičan interpretator stvarnog demokratizma i samoupravnog duha.

Prilozi

Miladin Vujošević

EKONOMSKA OSNOVA REPRODUKCIJE KULTURE

U poslednje vreme u našoj zemlji se sve intenzivnije diskutuje o bitnim pitanjima ekonomske osnove reprodukcije kulturnih delatnosti.[1] Ceneći značaj tih diskusija kao teorijski napor izazvan potrebom daljeg razvoja društveno-ekonomskih odnosa u delatnostima kulture, ovde želimo da skrenemo pažnju na pitanja robnog karaktera umetničkog stvaralaštva.

Dublje, teorijsko razumevanje tih problema može da pruži ozbiljna, sveobuhvatnija rešenja za složena pitanja ekonomske reprodukcije kulture i može obezbediti da ona ne postanu plen površnog mišljenja. To utoliko pre što prevrat koji izaziva ekonomska reprodukcija kulturnih delatnosti etičkoj misli „čistog socijalizma" izgleda ponekad kao sumrak moralnih vrednosti društva. Takvoj reprodukciji se često suprotstavlja problem dezalijenacije.

Za kulturne delatnosti je karakteristično da u suštini još imaju etatističku osnovicu reprodukcije.

U etatističkim odnosima reprodukcije kulturnih delatnosti nema objektivnih kategorija i odnosa — sem jednog: bilans naturalnih stvari kao umetničkih dobara i usluga, s jedne, i bilans kulturnih potreba, s druge strane. Po prirodi stvari „bilans društvenih potreba" uvek teži da premaši „bilans upotrebnih vrednosti", osobito ako se izražavaju in natura. U takvim uslovima je država jedina sila koja uređuje te odnose i miri sukobe, a to čini na temelju svoje prinude. Država tada utvrđuje ne samo potrebe, nego i hijerarhiju tih potreba. Ekonomski i kulturni subjektivizam nameće se tu sam po sebi i on predstavlja jednu od bitnih karakteristika etatističkih odnosa.

Ovde može da se istakne da će jedan deo društvenog proizvoda, to jest jedan odlomak viška vrednosti, biti svesno upotrebljen u jednom

---

[1] Ovde se misli na kulturu u takozvanom užem smislu, odnosno samo na umetničko stvaralaštvo, tako da se ne uzimaju u obzir elementi kulturnog stvaralaštva kao što su nauka i obrazovanje, koji nisu samo bitna pretpostavka i potencija materijalne proizvodnje i društvene reprodukcije uopšte, nego su sve više sama ta materijalna proizvodnja u eminentnom smislu.

društvenom odnosu naturalnom po nameni za kulturne aktivnosti, i u uslovima ekonomske reprodukcije kulture, ali pre nego što se odredi taj odlomak viška vrednosti moraće se prethodno uvažiti objektivni karakter ekonomskih odnosa i objektivni karakter protivrečnosti u samoj reprodukciji.

Kulturne delatnosti u etatističkim odnosima vide svoju ekonomsku osnovu u tome da se u cenkanju sa državom izbore za stalnu i veću poziciju u nacionalnom dohotku, pa ceo smisao samoupravljanja iscrpljuju natezanjem oko raspodele društvenog viška vrednosti. Zato samoupravljanje, iako se dosta dugo razvija u kulturnim delatnostima, još nije uspelo da izmeni karakter etatističkih odnosa na kojima se one konstituišu i razvijaju. Naime, spor je prelazak od subjektivnog organizovanja tih delatnosti i subjektivnog formulisanja društvenih potreba za njihovom aktivnošću na objektivne zakonitosti koje određuju šta na datom stepenu materijalnih snaga može da se ostvari u ovom domenu.

Nerazvijeni materijalni i kulturni uslovi u kojima su se kod nas počele ostvarivati kulturne delatnosti uticali su na to da se u njima nisu izražavali odgovarajući ekonomski odnosi. Izgledalo je da socijalizam treba da ostvari viši nivo kulture, pa je na jednoj romantičarskoj osnovici iskonstruisano toliko potreba koje nose veliki pečat društvenih želja, a nisu uvek bile usaglašene sa ekonomskim mogućnostima društva i faktičkim potrebama proizvodnje i društvenog razvitka i u onom domenu gde je takvo usaglašavanje bilo neophodno. Zbog toga su naše predstave o ekonomskoj reprodukciji i ekonomskim zakonima i kategorijama u oblasti kulturnih delatnosti veoma iskrivljene.

Lutanja i nesporazumi u razumevanju ekonomske reprodukcije kulture često nastaju zbog neshvatanja ekonomskih odnosa koje odražavaju ekonomske kategorije kao što su kulturno dobro i umetničko stvaralaštvo kao roba i usluga kulturnih delatnosti, kao oblik robe, pa se zbog toga tvrdi da kulturna usluga i kulturno dobro nije roba. I pošto nisu roba, nemaju ni vrednost u ekonomskom smislu kao osnovno svojstvo robe, a kad nemaju vrednost, ne mogu imati ni cenu kao novčani izraz vrednosti u najopštijem značenju. Dalja konsekvenca ovakvog rezonovanja je ta da se reprodukcija kulturnih delatnosti ne može vršiti na osnovu ekonomskih odnosa koje uređuju robno-novčani odnosi i njihovi instrumenti kao što su cene, tržište, konkurencija itd.

Otuda potreba da se taj kategorijalni sistem bliže razmotri, pošto su to objektivni oblici mišljenja za odnose proizvodnje istorijski određenog robnog načina proizvodnje.

Kod nas se već duže vremena vode diskusije o tome da li se kultura, odnosno umetnost može ekonomski valorizovati ili ne, ili, drukčije rečeno, da li su kultura i robna vrednost — novac samerljive stvari, kompatibilni ili uzajamno isključivi društveni odnosi, da li je kultura, umetnost itd. roba, tržišno valorizovana stvar.

U naučnom istraživanju unutrašnjih veza između kulturnog stvaralaštva i robne proizvodnje najteži problemi iskrsavaju kad se hoće

otkriti robni karakter umetničke proizvodnje, odnosno specifičnost umetničkog tržišta. No, uprkos složenosti rečenih problema, dosadašnja praksa i teorija omogućavaju da se ta pitanja na relevantan način postave i reše.

ROBNI KARAKTER UMETNIČKE PROIZVODNJE

U našim uslovima robne proizvodnje relativno udruženog rada nužno dolazi do vrednosnih formi povezivanja kulture sa materijalnom proizvodnjom. To znači da u uslovima našeg ekonomskog sistema svi ili gotovo svi proizvodi kulturnih delatnosti nužno treba da dobijaju atribute robe, a što, pre svega, znači da se preko specifičnog tržišta, koje je ipak u krajnjoj liniji tržište, otuđuju njihovim korisnicima koji se pojavljuju u licu mnoštva subjekata, od pojedinaca preko organizacija udruženog rada pa do interesnih zajednica i predstavničkih organa vlasti.

U uslovima ekonomske reprodukcije kulture nastaju preobražaji koji na mesto države stavljaju „sistem udruženog rada" kao punomoćnika i funkcionera društvene reprodukcije, i to sve na osnovi robno-novčanih, vrednosnih odnosa. Pri tome u prvi plan izbija zakon pod kojim može da se uspostavi i afirmiše ekonomija „udruženog rada", i to bez straha što se u tom zakonu ne pruža neposredni sadržaj „čistog socijalizma".

Ekonomski odnosi u kulturnim delatnostima revolucionarno menjaju etatističku strukturu sa celom šumom iskonstruisanih odnosa u njima i podređuju dalji razvoj kulturnih delatnosti ekonomiji rada, dakle kompleksu odnosa koje i može da reprezentuje radni čovek kao nosilac društvene reprodukcije.

U etatističkim odnosima čovek, stupajući u bilo koji organizacioni oblik društvenog rada, automatski ima garanciju da je njegov rad — društveni rad. Naravno, to pogoduje nisko produktivnoj kategoriji rada. U uslovima ekonomske reprodukcije kulture kulturni radnik mora da bude lišen zaštite da se njegov rad unapred priznaje za društveni rad. Uostalom, on društvene funkcije može odgovorno vršiti ako uz to ide i briga da se sam i udružen stara da njegov rad postane društveni rad.

Ekonomski odnosi u oblasti kulture u stvari predstavljaju ekonomski oblik povezivanja kulture sa materijalnom proizvodnjom. U njima proizvođač dolazi u neposredan odnos prema onome što nudi kultura. Takav odnos izaziva prevrate u kojima moraju da se otpišu neke institucije, njihova organizacija rada i slično u sferi kulture, što je danak ranijim etatističkim odnosima, ali danak koji mora da se plati. Pri tome, naravno, moraju da se bitno menjaju i neke naše predstave o socijalizmu.

Politička ekonomija samoupravnog tržišnog socijalizma tek je u razvoju, pa treba da se savladaju mnoge dogme i sujeverja etatističkih odnosa. Još važnije je to što se tu ugrožavaju ekonomski interesi i po-

zicije raznih socijalnih snaga koje kao birokratizam i parazitizam egzistiraju i grčevito se drže, pružaju otpor u raznim oblicima, spretno koristeći razne povoljne okolnosti za sebe. Posredi su — kako bi se izrazio Karl Marks — „furije ličnog interesa". Njima na ruku ide niska produktivnost društvenog rada, lažna društvena svojina, konzervativne ustanove koje su hipertrofirane kao i sam kulturni radnik, osobito onaj sumnjive vrednosti, ali koji je u etatizmu okružen ambijentom prava nazovi socijalizma. U svemu tome sadržani su skriveni koreni i snage etatizma, pa je realno računati na dalji težak proces prevođenja kulturnih delatnosti na objektivne ekonomske odnose gde je mera ekonomije rada na prvom mestu. S tim u vezi je i tendencija da se razni problemi u kulturnim delatnostima rešavaju tehnicistički i organizaciono i da se svaki mali napredak u deetatizaciji umetničkog stvaralaštva proglasi za njegovu definitivnu deetatizaciju.

Najsigurniju zaštitu od ovakvih obmana pruža insistiranje na uvođenju ekonomskih odnosa u kulturne delatnosti koji zahtevaju da se umetnički rad prizna za društveni posredno, kroz robu i robni oblik umetničkih proizvoda, da se umetničke ustanove transformišu u preduzetne institucije koje posluju na principima preduzeća, kroz cenu, kamatu, lični dohodak radnika, dakle kroz zakone robne proizvodnje.

Proces deetatizacije kulturnih delatnosti je takođe potreban i moguć iz istih razloga iz kojih je potreban za materijalnu proizvodnju, dakle zbog ekonomije društvenog rada, razvoja društvenih potencija radnika, savladavanja birokratizma, subjektivizma i parazitizma. Štaviše, bez deetatizacije kulturnih delatnosti nije moguća deetatizacija ni materijalne proizvodnje.

Deetatizacija kulturnih delatnosti vrši se objektivizacijom odnosa između materijalne i kulturne proizvodnje preko robno-novčanih odnosa, pri čemu se novac ne izuzima od materijalne proizvodnje poreskim putem i ne stavlja se preko budžetske tehnike na raspolaganje kulturnim delatnostima, nego novac kulturnim delatnostima pritiče u okviru dobrovoljnih, neposrednih ekonomskih odnosa sa materijalnom proizvodnjom. Tada tok društvenih odnosa poprima sledeći vid: kulturna proizvodnja — N — materijalna proizvodnja.

Na osnovama robne proizvodnje danas se stvarno kod nas odigrava proces udruživanja rada i pri tom se kulturne delatnosti istržu i emancipuju od još vladajućih etatističkih odnosa.

U proizvodnji kulturnih vrednosti i stvaralaštva, i onda kad se ona obavlja isključivo radi razmene, dakle ukoliko je proizvodnja vrednosti, moguće su dve stvari: prvo, ta proizvodnja može da rezultira u robi i, drugo, može da rezultira u usluzi koja dobiva robni oblik.

Dakle, u društvu u kome je robni oblik opšti oblik proizvoda rada, gde su, dakle, i uzajamni odnosi ljudi kao proizvođača roba vladajući društveni odnosi, i proizvodi umetničkog rada ili su roba ili dobivaju oblik robe.

UMETNIČKI PROIZVODI KOJI REZULTIRAJU U ROBI

Proizvodnja nekih kulturnih delatnosti rezultira u robi, u upotrebnoj vrednosti koja kao i svaka roba poseduje od proizvođača i potrošača odvojeno samostalno obličje, koje postoji u vremenskom razmaku između proizvodnje i potrošnje, u kojem može cirkulisati kao prodajna roba. Takav je slučaj, na primer, sa knjigama, slikama, filmovima, gramofonskim pločama, industrijskim oblikovanjem itd., ukratko, sa svim proizvodima umetnosti „koji su odvojeni od umetničkog stvaranja samih umetnika".[2] Ovde proizvodi umetničkog rada postaju spoljni predmeti, stvari koje svojim svojstvima zadovoljavaju specifične, estetske i etičke ljudske potrebe, pri čemu se ništa ne menja time što te potrebe potiču možda iz fantazije, a ne, recimo, iz stomaka, kao ni to da li se te potrebe zadovoljavaju neposredno ili zaobilaznim putevima. Ova kulturna dobra imaju kao i svaka roba dva svojstva: upotrebnu vrednost i vrednost.

a) *Upotrebna, estetska vrednost se tržišno ne valorizuje.* Njihova upotrebna vrednost ogleda se u umetnikovom izražavanju duha i poruke svoje epohe u raznolikim formama, jer umetnik ne sme da imitira, nego mora stalno da otkriva sve nove i nove oblike, upotrebljavajući kinetičke i dinamičke elemente pošto statički nisu dovoljni. On u posebnom otkriva univerzalno i to univerzalno, „božansko" u umetničkom delu jeste rešenje zagonetke estetskog uzbuđenja.

Umetničko delo nije neki proizvod prirode, već predstavlja plod ljudske delatnosti i u suštini proizvedeno je radi čoveka i ispoljava svoje dejstvo na njegova osećanja i uobrazilju. Umetnost je najosetljiviji i najčulniji izraz ljudskog duha.

Upotrebne, to jest umetničke, estetske vrednosti imaju se posmatrati s dvojakog gledišta: po kvalitetu i po kvantitetu. Kad posmatramo upotrebne vrednosti, to jest korisnost tih kulturnih dobara za, recimo, okrepljenje duha, vazda pretpostavljamo njihovu kvantitativnu i kvalitativnu određenost.

Kultura i umetnost se kao upotrebna vrednost, kao estetske vrednosti razvijaju po sasvim drugim zakonima, a ne po zakonima robne proizvodnje. Upotrebne vrednosti ove vrste roba kao kulturne vrednosti i umetničko stvaralaštvo čine građu posebnih naučnih grana kao što je estetika i druge.

Sa stanovišta Marksovog ekonomskog učenja ni jedna upotrebna vrednost, ni neka čulno-fizička stvar, kada je izolovano uzmemo, to jest van datih ekonomskih odnosa, nije samerljiva s vrednošću, s procesom tržišne valorizacije rada. Ona je samo upotrebna vrednost koja zadovoljava određenu potrebu. Kad materijalna stvar samim svojim postojanjem nije samerljiva sa robnom vrednošću — novcem, zašto bi to bili proizvodi kulture, umetnosti, knjiga, slika i slično. Zato je pogrešno

[2] Karl Marks, *Teorije o višku vrednosti,* tom I, „Kultura", Beograd, 1953, str. 385.

shvatiti da treba da merimo, tržišno valorizujemo kulturu, nečije umetničko stvaralaštvo, imaginaciju, talent — novcem kao osamostaljenim likom robne vrednosti, nego treba da u određenim robnim odnosima i rad angažovan u oblasti kulture primi novu, dodatnu, čisto društvenu karakteristiku apstraktnog rada.

b) *Ekonomska valorizacija kulturnih dobara.* I pored toga što su ove robe namenjene potrebama čovekovog duha, one su ipak deo materijalne sadržine društvenog bogatstva, bez obzira na to o kakvom je društvenom obliku reč. Međutim, u uslovima društvene podele rada i njom uslovljene robne proizvodnje ova kulturna dobra se ispoljavaju kao materijalni nosioci prometne vrednosti, koja uopšte može biti samo način izražavanja, „pojavni oblik" robne vrednosti kao kristalizacije jednorodnog, bezrazličnog ljudskog rada uzetog apstraktno.

Dakle, iako se ljudski talenti, mašta, kreativnost itd. ne mogu meriti prometnom vrednošću, novcem, cenom, nikako ne znači da se proizvodi ovakvog ljudskog rada i njegovi prolazni i relativno neprolazni rezultati ne mogu naći u prometu, to jest u tržišnom procesu kao i sve ostale profane robe, i tu pribaviti svoju ekonomsku verifikaciju i valorizaciju.

Proces razmene ovih kulturnih dobara jeste sastavni deo društvene razmene materije. Razlika između njih i ostalih profanih roba je u tome što ove poslednje, čim stignu jednom do mesta gde služe kao upotrebne vrednosti, ispadaju iz oblasti prometa i ulaze u oblast potrošnje, dok se ove prve mogu ponovo vraćati u oblast prometa, jer je njihova potrošnja veoma dugoročan proces, kao što je slučaj, na primer, sa umetničkim slikama. Zbog toga se kod umetničkih dobara konstituiše takozvano autorsko pravo.

Ali robna vrednost ne može da lebdi u vazduhu, ona mora da bude vezana za materijalnu stvar, to jest za nekakav materijalan opipljiv rezultat ljudskog proizvodnog rada, pa se zbog toga radi o postvarivanju ljudskih proizvodnih odnosa, vrednosnih odnosa.

Kulturna dobra su kao vrednosti rezultat jedinstvenog, bezrazličnog, jednoobraznog, prostog rada, za koji je isto tako indiferentno da li se pojavljuje u gvožđu, pšenici ili umetničkoj slici, „kao što je za kiseonik indiferentno da li se pojavljuje u rđi gvožđa, atmosferi, soku od grožđa ili u ljudskoj krvi ... Rad koji stvara ... vrednost je, stoga, apstraktno opšti rad".[3]

„Kao ... vrednosti razne veličine, one predstavljaju veće ili manje kvantume ovog prostog, jednoobraznog, apstraktno opšteg rada koji sačinjava supstanciju ... vrednosti."[4] Različite vrednosti samo su različite veličine rada koji je utrošen za proizvodnju različitih upotrebnih vrednosti. Veličina ovog rada se meri radnim vremenom indiferentnim prema njegovom obliku, njegovoj sadržini i njegovoj individualnosti. Sve su

[3] Karl Marks, *Prilog kritici političke ekonomije,* „Kultura", Beograd, 1969, str. 17—18.

[4] Ibidem, str. 18.

robe ekvivalenti u proporcijama u kojima sadrže isto utrošeno radno vreme.

Pri određivanju vrednosti radnim vremenom, prvo, vrši se: svođenje rada svih stepena složenosti na prost, tako reći beskvalitetan rad; drugo, individualne količine radnog vremena se svode na društveno prosečan rad, to jest na društveno potrebno radno vreme koje se iziskuje da bi se pod datim opštim uslovima proizveo isti primerak upotrebne vrednosti; i, treće, individualni rad kao rad pojedinca dobiva odredbe društvenog rada, ali ne naprosto društvenog, već društvenog na poseban način.

Ovo svođenje, iako je apstrakcija, jeste apstrakcija koja se svakodnevno vrši u uslovima robne proizvodnje. U uslovima razmene složen rad, koji se uzdiže iznad prosečnog prostog rada kao rad veće specifične težine (na primer, rad pisca, slikara, vajara, glumca), rastvara se u sastavljen prost rad, prost rad na višoj potenciji, tako da je, na primer, jedan sat složenog rada jednak trima satima prostog rada. Kao vrednost, proizvod najsloženijeg rada je u određenoj proporciji ekvivalent proizvoda prostog prosečnog rada, dakle, jednak je određenoj količini tog prostog rada. U razmeni je pretpostavljeno da je u jednoj upotrebnoj vrednosti utrošena jednaka količina rada, bez obzira na to da li razne individue upotrebljavaju istu količinu radnog vremena za proizvodnju iste, kvalitativno i kvantitativno određene upotrebne vrednosti. Drugim rečima, pretpostavlja se da je radno vreme utrošeno na nekoj umetničkoj slici — društveno prosečno radno vreme bez obzira na to da li je neki slikar utrošio više od tog prosečnog, a drugi manje. Ovako predstavljeno radno vreme je radno vreme pojedinca, dakle, svih pojedinaca ukoliko vrše isti rad, usled čega radno vreme koje se iziskuje za slikanje iste slike jeste potrebno radno vreme koje bi svaki drugi slikar upotrebio. Specifičnost je u tome što nema iste umetničke slike pošto je svaka slika individualni umetnički izraz.

U odnosu razmene javlja se prometna vrednost, vrednost i cene ovih kulturnih dobara kao nešto skroz nezavisno od njihovih upotrebnih vrednosti, to jest kao nešto što uopšte ne iskazuje samerljivost sa njihovim umetničkim vrednostima, sa stvaralaštvom, sa kulturnim navikama, sa kulturom rada i radom koji je kulturan. Znači da ova umetnička dobra dobivaju vrednost kao robni odnos samo zato što je u njima opredmećen, ili materijalizovan, apstraktni ljudski rad, pa se veličina njihove vrednosti meri količinom ove društvene supstance koja je sadržana u njima. Ali, rad koji sačinjava supstancu vrednosti ima karakter društveno prosečnog rada i jednak je ljudski rad, bez obzira na njegove razlike u individualnoj produktivnosti i raznolikosti po radu, vrsti, porodici, podvrsti i varijetetu, koji su među sobom samostalni i nezavisni zglobovi mnogočlanog sistema društvene podele rada. To znači da su ova kulturna dobra kao vrednosti stvari iste supstance, objektivni izraz jednorodnog rada iako se umetnički rad utrošen na njihovu proizvodnju kvalitativno razlikuje od svih drugih konkretnih radova, koji imaju za rezultat raznolike upotrebne vrednosti. Ovde se

pokazuje da, iako su sve proizvodne delatnosti kvalitativno različite, ipak su sve proizvodno trošenje ljudskog mozga, nerava, pažnje, čula, mišića, ruku itd. i u ovom smislu sve su apstraktni ljudski rad koji se troši u raznim konkretnim oblicima i raznim stepenima složenosti. Različita je složenost pojedinih radova, no vrednost roba pretpostavlja utrošak prosečnog prostog rada, pri čemu komplikovaniji rad važi samo kao potenciran, odnosno multiplikovan prosti rad. U praksi se reduciranje, svođenje složenog rada na prosti rad vrši na taj način što se proizvodi i najkomplikovanijeg rada, kao što je u ovom slučaju umetnički rad, izjednačuju s proizvodima prostog rada, pri čemu najkomplikovaniji rad predstavlja samo određenu količinu prostog rada.

Pošto se svaka roba može razmeniti za svaku drugu robu, to se svi konkretni radovi, radovi raznih specijalnosti i struka dovode u vezu kao jednaki društveni radovi, i to stvarnim svođenjem svih raznorodnih radova na istovetan rad. Tako u uslovima robne proizvodnje i rad u oblasti ovih kulturnih delatnosti i dobiva specifičan karakter društvenog rada, predstavljajući se u vrednosti kao jednak rad uopšte, doveden u odnos sa radom svih ostalih individua. U ovakvim odnosima jedna količina rada može se predstaviti bilo u kojoj upotrebnoj vrednosti kao proizvodu bilo kog pojedinca. „To je isto kao kad bi razne individue svoje radno vreme bacile na gomilu i razne količine radnog vremena koje im zajednički stoje na raspolaganju predstavile u raznim upotrebnim vrednostima."[5] Ovo je specifičan oblik u kome i rad kulturnih delatnosti dobiva društveni karakter. Kada se u prometu jedna roba dovodi u vezu sa drugom kao prometna vrednost, doveden je u međusobnu vezu rad raznih lica kao jednak i opšti rad. Tako se odnosom između roba uspostavlja odnos između lica. Samo navika svakidašnjeg života čini po sebi razumljivim da se odnos lica u njihovom radu predstavlja, obrnuto, kao odnos u kome stoje robe međusobno i prema licima.

Misteriozni, čulno-natčulni, zagonetni, tajanstveni i fetiški karakter ovih kulturnih dobara kao roba ne potiče iz njihove korisnosti niti iz sadržine odredaba vrednosti, već iz toga što njihov robni oblik društveni karakter ljudskog rada odrazuje kao karakter koji objektivno pripada samim proizvodima rada, kao društvena svojstva koja ta kulturna dobra imaju od prirode i što otuda i društveni odnos među samim ljudima uzima za njih fantasmagoričan oblik odnosa među stvarima.

Društveni rezultat samog procesa razmene doveo je do toga da se novac predstavi kao opredmećeno opšte radno vreme ili, što je isto, da se individualnom radnom vremenu koje je opredmećeno u novčanoj robi neposredno dade karakter opštosti. Time što sve upotrebne vrednosti izražavaju u novcu radno vreme sadržano u njima samima, prometna vrednost novca razvija se obrnuto — u svim ostalim robama kao njegovim ekvivalentima, a u njemu samom opredmećeno radno vreme neposredno postaje opšte radno vreme koje se jednako predstavlja u raznim količinama svih ostalih roba. Novac kao opšti ekvivalent je za-

---

[5] Ibidem, str. 22.

jednički lik vrednosti svega robnog sveta i važi kao vidljivo ovaploćenje, opšta društvena materijalizacija svega ljudskog rada.

Kulturno dobro ili usluga kulturnih delatnosti će postati beskorisni ako, bačeni u alhemičarsku retortu prometa, ne izađu iz nje kao novac, ako ih njihov proizvođač ne proda, dakle ako ih vlasnik novca ne bude kupio.

Vrednost izražena u određenoj količini novca jeste cena kulturnog dobra kao robe. Cena je pretvoreni oblik u kome se njihova vrednost pojavljuje u okviru procesa prometa. Da bi se u prometu pojavile kao cene, ove robe moraju prethoditi prometu kao vrednosti.

Cena svake robe, pa i kulturnog dobra je, s jedne strane, eksponent količine radnog vremena sadržanog u njoj, to jest veličine njene vrednosti, a u isti mah izražava skromnu želju da postane novac, to jest da radnom vremenu koje ona sama sadrži dade oblik opšteg društvenog radnog vremena. Zato je zadatak kulturne vrednosti i njenih proizvođača da u robnom svetu pronađu onu tačku gde ona privlači novac i savlada teškoću salto mortale time što se proda.

ROBNI OBLIK USLUGA KULTURNIH DELATNOSTI

Bogatstvo savremenog društva, bez obzira na njegov društveni oblik, ne ogleda se samo u ogromnoj zbirci roba, nego i u velikom broju usluga kao korisnih učinaka neophodnih za savremeni život ljudi i društva uopšte, a tu spadaju i kulturne delatnosti. Robe i usluge su neophodni elementi postojanja i razvitka datog društva.

Usluga u teorijsko ekonomskom smislu podrazumeva proizvodnju koja je, za razliku od robe, neodvojiva od čina proizvodnje, „kao kod svih egzekutivnih umetnika, glumaca, učitelja, lekara, popova itd.“[6]

Svi pojmovni oblici vezani za istorijski date uslove proizvodnje ne mogu izbrisati razlike koje u suštini postoje između usluge kao robe (bolje reći kao oblika robe) i robe kao materijalnog proizvoda ljudskog rada u kome je taj rad opredmećen, zgusnut i kristalizovan, pa može u prostoru i vremenu da se kreće nezavisno od njegovog proizvođača, a u određenim društvenim uslovima kao otuđen rad i da gospodari samim proizvođačem. Naime, dok je roba uopšte, pa i umetničko dobro (knjiga, film, slika i slično) materijalna stvar, predmet koji se razlikuje od elemenata proizvodnje i od njih ima drukčiji upotrebni oblik i ima egzistenciju odvojenu od procesa proizvodnje, jer prelazi u promet odvojeno od tog procesa, te se kod nje proizvodnja i potrošnja javljaju kao dva čina, odvojena u prostoru i vremenu — dotle usluga uopšte, pa ni kulturna usluga posebno nije materijalni proizvod i kod nje se čin proizvodnje i potrošnje podudaraju zato što se usluge moraju trošiti u istom trenutku kad se proizvode. Usluga je delatnost (na primer, gluma, pevanje itd.) čiji je postignuti korisni učinak nerazdvojno povezan s pro-

[6] Karl Marks, *Teorije o višku vrednosti*, tom I, „Kultura“, Beograd, 1953, str. 386.

cesom rada. Njen korisni učinak može se utrošiti samo za vreme, recimo, glume, on ne postoji kao neka stvar za upotrebu, različna od procesa rada, koja, tek pošto bude proizvedena, funkcioniše kao trgovinski artikal, cirkuliše kao roba.

Ovde podsećamo na sledeće Marksove stavove gde on, očigledno, ima dva različita sadržaja za robu, i to: jedan za robu koji označava pšenicu, meso itd., a drugi za robu koji označava uslugu. „Zar se na tržištu ne nalaze u svakom trenutku pored pšenice, mesa itd. i bludnice, advokati, vojnici, političari, pozorišta, koncerti, propovedi itd.? Ova družina ne dobija 'žito i druga životna sredstva' za badava. Oni zato daju ili nameću svoje usluge, koje kao takve imaju upotrebnu vrednost, a usled svojih troškova proizvodnje imaju i prometnu vrednost. Računajući u potrošnim artiklima, u svakom trenutku pored potrošnih artikala u vidu robe postoji i količina potrošnih artikala u vidu usluga."[7]

Već sa univerzalnog stanovišta, imajući u vidu najelementarniju odredbu robe kao elementa materijalnog bogatstva datog društva, ta se odredba mora shvatiti mnogo šire, pošto odredbu robe dobivaju ne samo opipljivi rezultati čovekovog rada koji se razlikuju od njihovih izvršilaca, već i rezultati takvih radova, pa i samostalnih industrijskih grana „u kojima proizvod procesa proizvodnje nije neki nov materijalni proizvod, nije roba", kao što je slučaj, na primer, sa industrijom veze, to jest „pravom transportnom industrijom za robu i ljude", ili sa različitim oblicima prenosa „vesti, pisama, telegrama itd."[8]. U vezi s tim Marks kaže:

„Ali ono što transportna industrija prodaje jeste sama promena mesta. Postignuti korisni učinak nerazdvojno je vezan s procesom transportovanja, tj. s produkcionim procesom transportne industrije. Ljudi i roba putuju transportnim sredstvom, ali putovanje, premeštanje ovog sredstva, upravo sačinjava proces proizvodnje koji je rezultat njegovog dejstva. Korisni učinak može se utrošiti samo za vreme procesa proizvodnje, on ne postoji kao neka stvar za upotrebu, različna od toga procesa, koja, tek pošto bude proizvedena, funkcioniše kao trgovinski artikal, cirkuliše kao roba. Ali prometna vrednost ovog korisnog učinka određena je, kao i kod svake druge robe, vrednošću elemenata proizvodnje (radne snage i sredstava za proizvodnju) utrošenih za njega, plus višak vrednosti što ga je stvorio višak rada radnika zaposlenih u transportnoj industriji."[9]

Sve što je rečeno o proizvodnim uslugama, u eminentnom ekonomskom smislu, važi pod određenim okolnostima i za usluge u oblasti kulture. Ove usluge stiču značajnu odredbu proizvodnih usluga tek na izveden, zaobilazan način, posredstvom niza važnih „srednjih članova" i onih indirektnih formula „troškova proizvodnje" ukoliko njihova proizvodnja znači i „proizvodnju vrednosti", naravno, i oplođavanje vrednosti kojom upravlja i raspolaže udruženi radnik.

---

[7] Ibidem, str. 245—246.

[8] Karl Marks, *Kapital*, tom II, 1947, str. 26.

[9] Ibidem, str. 26.

U robnoj proizvodnji u socijalizmu, kao, uostalom, i u svakom obliku društvenog života unutar kojega se veza između pojedinih članova društvene podele rada ostvaruje posredstvom prometa, robni oblik u principu ne dobivaju samo materijalni proizvodi, već i sve usluge, dakle i svi korisni učinci rada kao delatnosti, pa i kulturne delatnosti. Dakle, da bi se svi radnici, pa i kulturni radnici — proizvođači kulturnih usluga potvrdili kao članovi društvene podele rada sa svim pravima koja im ona daje, moraju se uključiti u razmenu i podvrgnuti se njenim kategorijama kao što su tržište, konkurencija, cene itd.

Upotrebna vrednost i prometna vrednost usluge. Usluge se predstavljaju u dvostrukom vidu: kao upotrebne vrednosti i kao prometne vrednosti.

Kao upotrebne vrednosti i robe i usluge su pre svega korisne za podmirenje životnih potreba u najširem smislu reči, bez obzira na to da li služe estetski ili mehanički. Njihova upotrebna vrednost ima samo vrednost za upotrebu i ostvaruje se samo u neposrednom odnosu sa njihovim konzumentom. Ma kakav bio društveni oblik bogatstva, upotrebna vrednost roba i usluga sačinjava uvek njihovu sadržinu, u prvi mah indiferentnu prema tom obliku. Iako su objekt društvenih potreba, i stoga uključene u društvenu vezu, upotrebne vrednosti ne izražavaju društveni produkcioni odnos. Zbog toga je upotrebna vrednost u ovoj indiferentnosti prema ekonomskoj odredbi oblika van kruga izučavanja ekonomske nauke. Dakle, estetske vrednosti umetničkog dela su jedno, a ekonomska vrednost drugo.

Upotrebna vrednost je baza na kojoj se predstavlja određeni ekonomski odnos — prometna vrednost, koja se pojavljuje pre svega kao kvantitativni odnos u kojem su upotrebne vrednosti jedna s drugom razmenljive. U takvom odnosu one sačinjavaju istu razmenljivu veličinu. Tako, na primer, jedan putnički automobil i jedna pozorišna predstava mogu biti iste prometne vrednosti i pored sasvim različitih upotrebnih vrednosti, to jest korisnosti. Robe i usluge se u razmeni izjednačuju i nadomeštaju kao ekvivalenti bez obzira na njihove različite načine prirodne egzistencije i suprotno specifičnoj prirodi potreba zbog kojih su korisne i upotrebljive.

Umetnička usluga, osim upotrebne vrednosti kao čisto estetskih elemenata, ljudske imaginacije, stvaralačke mašte, talenta, genija, virtuoznosti u formalno-čulnom izražavanju umetničke ideje i umetnikovih osećanja, nužno uključuje i ekonomske elemente, prometnu vrednost. Međutim, prometna vrednost kulturnih usluga razlikuje se pojmovno od prometne vrednosti kulturnih dobara kao roba i drugih profanih roba u tome što usluge nisu materijalni nosioci svoje prometne vrednosti, koja ne može biti baš zbog toga način izražavanja, „pojmovni oblik“ vrednosti kao kristalizacije, zgusnutosti, opredmećenosti jednorodnog ljudskog rada uzetog apstraktno. Usluga izvodi svoju prometnu vrednost iz vrednosti ličnih i materijalnih činilaca svoje proizvodnje. Naime, proizvodnja kulturnih usluga nužno iziskuje troškove, to jest utroške

rada, ljudske proizvodne energije, utroške radne snage i utroške sredstava za rad. Ako se radi o relativno osamostaljenim organizacionim i ekonomskim oblicima proizvodnje kulturnih usluga, onda su ti troškovi bitno identični regulativnim cenama po kojima se različite kulturne usluge otuđuju u razmeni i time stiču dodatnu, čisto društvenu osobinu — prometnu vrednost. Prometna vrednost ovog korisnog učinka određena je, kao i kod svake druge robe, vrednošću elemenata proizvodnje utrošenih na njega i ovaj korisni učinak drži se u pogledu svoje potrošnje sasvim kao i druge robe koje idu u ličnu potrošnju. Naime, pošto se ovi korisni učinci individualno troše, njihova „vrednost" nestaje s potrošnjom, a kako se ne troše proizvodno, to se njihova „vrednost" ne može prenositi kao dodajna na samu robu.

Cena usluge kulturnih delatnosti je samo novčano ime one količine društveno potrebnog rada koja je opredmećena u materijalnim činiocima (sredstvima za rad i materijalnim troškovima) i u sredstvima potrebnim za reprodukciju kulturnih radnika.

Ali oblik cene može da krije u sebi i kvalitativnu protivrečnost, tako da cena uopšte prestane biti izraz rada. „Stvari koje same sobom nisu robe, na primer savest, čast itd., mogu njihovi vlasnici izneti na pazar za novac, i tako one svojom cenom dobijaju oblik robe. Cenovni izraz postaje ovde imaginarni cenovni oblik, kao na primer cena neobrađenog zemljišta, koje nema vrednosti jer nikakav ljudski rad nije u njemu materijalizovan, može da krije u sebi stvaran odnos vrednosti ili iz ovoga izveden odnos."[10]

Utoliko pre prometna vrednost i cena kulturnih usluga može da krije u sebi stvarni odnos vrednosti ili iz ovog izveden odnos pošto je na njihovoj proizvodnji stvarno utrošen kako minuli tako i živi ljudski rad.

Kulturne usluge tako ulaze u kosmopolitske odnose među ljudima i njihov opšti jezik je cena, a njihovo opšte biće je novac. Cenovni oblik kulturnih usluga uključuje njihovu otudivost za novac, a i nužnost toga otuđivanja.

ROBNI KARAKTER UMETNIČKOG STVARALAŠTVA NIJE RESTAURACIJA KAPITALIZMA

Robi i robnom obliku kulturnog stvaralaštva, kao, uostalom, i robnom obliku proizvodnje uopšte, često se nastoji dati karakter kapitalističkog načina proizvodnje, pa se tako hoće roba i robni oblik kulturnih delatnosti u našem sistemu predstaviti kao oživljavanje ili restauriranje kapitalističkih odnosa u oblasti kulturnog stvaralaštva i rada. Pri tome se zaboravlja da je još Karl Marks naučno dokazao da su kategorije robnog prometa zajedničke različitim načinima proizvodnje, te da se razlike tih načina proizvodnje ne mogu objasniti onim što im je zajedničko, to jest robnim oblikom proizvodnje: „robna proizvodnja i robni promet jesu pojave koje pripadaju najrazličnijim načinima pro-

[10] **Karl Marks, *Kapital*, tom I, „Kultura", 1947, str. 62.**

izvodnje, ma da u različnim obimima i domašajima. Znači da se o differentia specifica (karakterističnoj razlici) tih načina proizvodnje još ništa ne zna, a s toga da se ni sud o njima ne može donositi ako se poznaju samo apstraktne kategorije robnog prometa, koje su im zajedničke".[11] Još je Marks istakao da je „kapitalistička proizvodnja primenjiva samo u veoma ograničenoj meri", a i kad je moguća, da se tu „ne ide dalje od prelaznih oblika ka kapitalističkoj proizvodnji", te da se „kapitalistički način proizvodnje obavlja samo u neznatnom opsegu i prema prirodi stvari može da se obavlja samo u nekim oblastima kulturnog stvaralaštva".[12]

Za kapitalističku robnu proizvodnju karakteristično je da se robni proizvod automatski udaljuje ili otuđuje od radnika kao tuđa svojina, kao svojina kapitaliste — neradnika. Druga karakteristika je u tome da je kontinuitet reprodukcije u vlasti kapitaliste i obezbeđuje se utoliko ukoliko zadovoljava njegov interes za profitom. Treća karakteristika je u tome što koncentracija proizvodnje u kapitalističkoj robnoj proizvodnji znači koncentraciju moći i vlasti u rukama kapitalista, uz proletarizaciju ogromne većine stanovništva. Jasno je da u robnoj proizvodnji samoupravnog socijalističkog društva ne može da se nađe ni jedna od ovih karakteristika kapitalističke robne proizvodnje. Robna proizvodnja u socijalizmu kvalitativno se razlikuje od robne proizvodnje u ranijim ekonomskim epohama po tome što ona izrasta na drukčijoj društveno-ekonomskoj osnovi.

Potrebno je jedno solidnije teorijsko istraživanje čitavog niza ekonomskih kategorija preko kojih treba da se samokonstituišu i razvijaju kulturne delatnosti na ekonomskim osnovama. Ovo i zbog toga da bi se prevazišle izvesne naše predstave o „čistom socijalizmu" koje nisu nastale samo iz naučne teorije socijalizma, nego vuku korena i iz celokupne naše patrijarhalne seljačke istorije, a i iz drugih izvora. Bez obzira na to odakle potiču, u nas u velikoj meri postoje predstave da je robna proizvodnja uopšte, a u kulturi posebno, nešto negativno po sebi, što predstavlja čak apsolutnu suprotnost socijalizmu!

Kad se raspravlja o ovom pitanju, treba reći pre svega da se teorijom socijalizma ne dokazuje postojanje robne proizvodnje u socijalizmu. Klasici naučnog socijalizma, i to u prvom redu Marks, iako je u maloj meri govorio o socijalizmu kao o nekom budućem društvenom stanju, ipak nije govorio o robnoj proizvodnji u socijalizmu. Međutim, kada mi danas u teoriji i praksi preko robne proizvodnje tražimo neki oblik vlastitog ekonomskog života, onda to moramo zasnivati na prelaznoj epohi ka socijalizmu, u kojoj se sada nalazimo. O toj prelaznoj epohi naučni socijalizam ništa ne kaže i zato se Marksov „socijalizam" ne povezuje sa robnom proizvodnjom. Pa iako je to tako, ipak robna proizvodnja čini i mora da čini komponentu našeg ekonomskog sistema i kulturnog života zbog toga što je preko nje jedino moguće uspostaviti progres na dana-

[11] Ibidem, str. 72.

[12] Karl Marks, *Teorije o višku vrednosti*, „Kultura", 1953, str. 385—386.

šnjoj etapi prelaska ka socijalizmu. Taj progres se ogleda u tome što robna proizvodnja donosi odgovornost pri upotrebi sredstava za proizvodnju i pri samom radu. Ta odgovornost se proverava na surov ekonomski način koji se ogleda u tome što sudbina proizvođača zavisi od toga hoće li se roba prodati i pošto će se prodati, a što prvenstveno zavisi od njenog kvaliteta i njene cene, odnosno takozvanih troškova proizvodnje.

PROGRESIVNOST EKONOMSKE REPRODUKCIJE UMETNIČKOG STVARALAŠTVA

Često se uopštava činjenica da u našim uslovima i u uslovima drugih razvijenih tržišnih ekonomija ovde i onde, u određenim segmentima, umetnički rad potpada pod vlast otuđenih i iracionalnih ekonomskih odnosa, tržišta, i „paroksizma špekulacije" i konkurencije, pa se zato ponegde i degradira i komercijalizuje. Takođe se hipertrofira postojanje tendencije u tržišnim uslovima da je prava umetnost u nesrazmerno nepovoljnijem ekonomskom položaju od pseudoumetnosti i zabave (industrijske produkcije zabave) i da se ona teško probija na tržištu umetničkih i kulturnih vrednosti.

Robni karakter kulturnog stvaralaštva se na osnovu njegovog površinskog predstavljanja napada i optužuje za komercijalizovanje društvenih odnosa u oblasti kulture, za unošenje anarhije u kretanja, za otuđivanje čoveka, za razvijanje špekulacije, za zanemarivanje socijalnih i etičkih obaveza koje su za ovu oblast posebno značajne, za vršenje socijalne diferencijacije itd.

No, tačno je da su neke od napred rečenih osobina rekviziti robno-novčanih odnosa, ali treba podvući da nisu suštinski, jer oni imaju dublju i mnogo značajniju progresivnu društvenu funkciju, koja se ogleda u stalnoj obavezi kulturnih radnika da na ekonomskoj osnovici, dakle kroz dobrovoljne ekonomske odnose, valorizuju svoj rad kao društveno potreban rad, a to znači da neprekidno usavršavaju organizaciju svog rada i primenjuju nove umetničke izražaje. Društvena progresivnost ekonomske osnove reprodukcije kulturnog stvaralaštva je u tome da kulturni radnik sam i kao udružen razvija snagu, plodnost svoga rada i odgovarajuće kombinovane društvene odnose u kojima realizuje svoj lični i društveni interes.

Robni karakter kulturnog stvaralaštva oslobađa kulturnog radnika pasivnog statusa u relaciji prema državi (koja je doskora rešavala svu njegovu materijalnu sudbinu) i menja etatističku osnovicu kulture, a radnika kao korisnika dovodi u sve neposredniji odnos prema onome što nudi kulturno stvaralaštvo.

Kreativni rad umetnika je sam po sebi nemir, ali, kad njegov proizvod postaje roba ili dobiva oblik robe, onda su one same po sebi nemir društvenog kretanja koji se prenosi na kulturnog radnika. To stvara obavezu svakog kulturnog radnika da neprekidno traga za novim obli-

cima umetničkog izražavanja, da revolucioniše uslove svoga rada pretvarajući ih u naučno vođenje poslova. Roba je i ovde sila socijalizacije rada, čak internacionalne socijalizacije rada.

Robni oblik kulturnog stvaralaštva sili kulturne radnike da poboljšavaju svoj rad u svakom pogledu, da razvijaju sve faktore produktivnosti svoga rada i da tako obaraju individualnu vrednost svoje robe. Samo time što je individualna vrednost njihovih proizvoda niža od društvene vrednosti oni stiču veću vrednost: oni stiču „više rada za manje svoga rada“ ili povećani udeo u prisvajanju društvenih upotrebnih vrednosti — preko raspodele koja se zove robna razmena. U tome je, uostalom, pozitivna funkcija robne proizvodnje uopšte i ekonomski sadržaj njenog zakona vrednosti.

Svakako, sve to se ne ostvaruje lako. Pre svega, ovde se pretpostavlja takav sistem proizvodnje kulturnih dobara i kulturnih usluga u kome neminovno vlada konkurencija. U konkurenciji jedan deo kulturnih proizvoda ne stiče društveno priznanje. Taj deo propada, a sa njim i rad koji je pri njegovoj proizvodnji utrošen. Drugi, opet, gube jedan deo svog individualnog rada zbog toga što troše više radnog vremena nego što je društveno potrebno radno vreme za proizvodnju kulturnog proizvoda iste vrste i iste umetničke vrednosti. Međutim, ovi gubici imaju korisnu stranu sa društvenog gledišta u tome što eliminišu jedan broj proizvođača umetnosti bilo zato što imaju zastareo način rada koji nije više ekonomičan za društvo bilo zato što ne zadovoljavaju umetničke zahteve datog vremena. Ali se pri tom nikad ne smanjuje data vrsta kulturnog stvaralaštva. Ono se samo prosto premešta i koncentriše tamo gde su uslovi za njegovu proizvodnju najpovoljniji i gde je ona najcelishodnija sa gledišta društvenih interesa i umetničkog progresa.

Roba i robni oblik proizvodnje umetničkog stvaralaštva, kraj sve anarhičnosti i konkurencije, propadanja jednih i uzdizanja drugih, što se neizbežno događa, razvija društveno korisnu stvaralačku inicijativu. Ona gura na razvoj umetničkih snaga i uslova koji su od društvenog interesa.

Shodno opštem karakteru ekonomskih veza koje povezuju odnose naše društvene reprodukcije, robno-novčani odnosi su način da se realno izraze potrebe za kulturnim dobrima i kulturnim uslugama i da se one realizuju. Tako se i kulturna dobra i kulturne usluge podvrgavaju novčanom merenju, dakle obavezi da iza njih stoji kako kvalitet tako i ekonomija rada, a time se i kulturno stvaralaštvo podvrgava opštoj pozitivnoj zakonitosti robne proizvodnje. Ali su ovi odnosi u našim uslovima još u formiranju i savladavanju složenih društvenih protivrečnosti. Oni zapravo još nisu na svojim nogama i mogu to da budu tek onda kad se uspostavi vlast „udruženog radnika“ nad većim delom viška vrednosti (M), a uporedo s tim i kad radnik zadobije vlast nad svojim potrebnim radom ($LD = V + < m$), što danas nije slučaj sa preduzećem ni sa radnikom.

Kao što se vidi, lični dohodak (LD) radnika je V (potreban rad) plus diferencijal od M (od viška vrednosti). Ali se ceo problem svodi na to:

da li je radnik i njegov lični dohodak u takvom opštem položaju da ima na raspolaganju dovoljno viška vrednosti, jer je samo po sebi razumljivo da je to uslov da radnik upotrebi višak vrednosti i za to da jednim njegovim delom poboljša svoj kulturni nivo i tako postane kupac kulturnih dobara i kulturnih usluga.

Razvijenije privredne organizacije u kojima je viši stupanj koncentracije proizvodnje i koje imaju veći društveni kapital i akumulaciju čine određene prodore ka kulturi, razvijaju amaterizam kod svojih radnika, učestvuju u finansiranju pojedinih kulturnih programa i institucija, razvijaju razne oblike kulturne aktivnosti. Takvi odnosi moraju da budu podržani, ali oni se ne mogu šire razviti ako pozitivna dejstva zakona robne proizvodnje u sferi materijalne proizvodnje i dalje ostanu deformisana i sputana (preduzeća ne raspolažu viškom vrednosti jer su opterećena dugovima i velikim društvenim davanjima), a što čini da se privreda ne može u punoj meri ekonomski navesti na ekonomsko povezivanje sa kulturnim delatnostima.

Milan Šahović

MEĐUNARODNI ODNOSI DANAS

Posle drugog svetskog rata niz na izgled veoma protivrečnih tendencija došao je do izražaja u razvoju međunarodnih odnosa tako da se stalno suočavamo sa dilemama na koje nije moguće dati kategorične i dovoljno precizne odgovore. Promene koje se odvijaju u svetu, koji se već decenijama nalazi na prelazu između kapitalizma i socijalizma, stalno dovode u pitanje ustaljene ideološke, političke i naučne poglede čiji se koreni nalaze u prethodnim fazama života međunarodne zajednice. Praksa, taj nemilosrdni korektiv ljudskog mišljenja i želja, neprekidno se poigrava njima — na bazi dejstva objektivnih faktora — dajući im istovremeno nove i sveže impulse u traženju rešenja za probleme pred kojima se u borbi za mir i napredak nalazi čovečanstvo.

Sadašnji trenutak u razvoju odnosa snaga i problema sa kojima se suočavamo na međunarodnom polju u potpunosti potvrđuje ovu tvrdnju. Senzacionalni odjek na koji je naišla vest o poseti koju će Nikson, predsednik SAD, učiniti NR Kini, pokazuje da je ova vest bila dovoljna da za mnoge dovede u pitanje postojeću sliku o stanju međunarodnih odnosa. Zaključenje ugovora o miru, prijateljstvu i saradnji između Sovjetskog Saveza i Indije, ubrzo posle objavljivanja ove vesti, moglo je samo doprineti jačanju ovoga utiska. Otuda je potpuno prirodno što se, u svetlosti ova dva događaja, još jedanput pokreće pitanje daljeg pravca razvoja međunarodnih odnosa u celini. Pomeranja koja za sada više nagoveštavaju nego što izazivaju potezi četiri najveće zemlje današnjeg sveta sasvim su dovoljan razlog za detaljnije razmatranje ovog pitanja. Potrebno je, međutim, odmah da se napomene da stvarni smisao i eventualne posledice Niksonove posete NR Kini i ostvarenog približavanja između Sovjetskog Saveza i Indije nije moguće shvatiti ako im se ne priđe polazeći od opštih tendencija razvoja međunarodnih odnosa, s tim što ova analiza nužno nameće i procenu koncepcija u okviru kojih su političke snage koje se međusobno sukobljavaju na međunarodnom polju tražile rešenja za postojeće međunarodne probleme.

Bitno je, u stvari, utvrditi značaj koji navedeni događaji mogu da imaju za težnju za prevazilaženjem dugotrajne krize međunarodnih odnosa koja onemogućava prekid začaranog kruga u kome se od kraja

drugog svetskog rata odvija njihov razvoj, zahvaljujući pre svega orijentaciji velikih sila na politiku primene sile, podele sveta na blokove i trke u nuklearnom naoružavanju. U sklopu ovoga pitanja sigurno da problem prekida izolacije NR Kine ima prvenstven značaj upravo zbog toga što je trajanje ove izolacije pre svega posledica stava SAD kao supersile. No, njegovu složenost posebno komplikuje sukob NR Kine sa Sovjetskim Savezom kao sa socijalističkom zemljom, te se traženje ravnoteže u odnosima snaga u Aziji, čija je specifična težina za očuvanje svetskog mira još jedanput potvrđena poslednjih meseci, nužno mora povezati sa ocenom vrednosti ugovora koji je ovaj zaključio sa Indijom. I nezavisno od kauzalne veze koja može, ali i ne mora da postoji između ovih koraka objektivno se nameće zahtev o njihovom zajedničkom razmatranju. Interesi sila o kojima je reč toliko su isprepleteni ovoga trenutka u Aziji, a kad je reč o SAD i Sovjetskom Savezu i svetu uopšte, da je nemoguće ne videti funkcionalnu povezanost između njihovih spoljnopolitičkih koraka.

U tome kontekstu razumljivo je što se mnogi, komentarišući uzroke koji su doveli do dogovora o Niksonovoj poseti NR Kini, koncentrišu na osvetljavanje značaja koji ona može da ima za dalji razvoj odnosa između SAD i Sovjetskog Saveza. Generalna orijentacija dve supersile na pregovaranje i sporazumevanje o glavnim problemima savremenog sveta, koja je dovela do straha od njihove dominacije, u mnogome opravdava ovakav pristup. Stvarna i potencijalna snaga NR Kine kao svetske sile je tako velika da je sigurno da uloga koju ona igra i može da igra u rešavanju svetskih problema ne sme da bude zanemarena u odnosima između SAD i Sovjetskog Saveza kao dve najjače suparničke sile. Samo što nagoveštaj otvaranja u odnosima između SAD i NR Kine daleko prevazilazi, sa stanovišta opštih pravaca razvoja međunarodnih odnosa, potrebu utvrđivanja poena u međusobnoj borbi SAD i Sovjetskog Saveza. Jer, ako bi se značaj prekida izolacije NR Kine sveo na želju za njenim priključenjem super odnosno velikim silama u njihovom nastojanju da sačuvaju monopol u rešavanju svetskih problema, možemo biti skoro sigurni da bi mogućnost prevazilaženja krize koja vlada u međunarodnim odnosima bila ponovo odložena za duži period vremena.

Kad je reč o promeni u svetskom položaju NR Kine, koja se može danas utvrditi, radi se, po mišljenju pisca ovih redova, o pojavi čiji su koreni mnogo dublji, a tiču se nekih od fundamentalnih pretpostavki međunarodnog razvoja druge polovine XX stoleća. I to ne samo zato što se pokazalo da su SAD, kao glavni njen protivnik, morale najzad da priznaju da je nemoguće postići konsolidaciju međunarodnih odnosa uz trajno ignorisanje uloge koju NR Kina treba da igra u životu međunarodne zajednice nego i iz mnogih drugih razloga. Pre svega zbog toga što otvaranje prema NR Kini, koje podrazumeva samo po sebi stavljanje na dnevni red i rešavanje ne samo momentalnih nego i dugoročnih političkih, ekonomskih i drugih pitanja koja se tiču njenog položaja, potvrđuje nemogućnost uklapanja svih svetskih problema u

okvir međublokovskih odnosa i posebno u dogovaranje između SAD i Sovjetskog Saveza kao supersila. Definitivno je na taj način potvrđena teza — čija se osnova nalazi u postojanju nesvrstanih zemalja kao reprezentanta interesa manjih i srednjih, odnosno zemalja u razvoju i u postepenom napretku do koga dolazi u Evropi u želji da se na panevropskoj osnovi nezavisno od blokovske podele regulišu pitanja bezbednosti i saradnje — prema kojoj, i pored sve važnosti koju supersile i njihovi međusobni odnosi mogu da imaju za očuvanje mira, stvarno regulisanje bitnih pitanja savremenog čovečanstva zavisi od uzimanja u obzir interesa i zahteva svih država i naroda. Ovo se može kazati utoliko pre što niz spoljnopolitičkih konkretnih i programskih stavova NR Kine manifestovanih u poslednje vreme potvrđuje da njeno aktiviranje na svetskoj sceni ima za osnovu to shvatanje. Široka akcija obnove diplomatskih kontakata i uspostavljanje diplomatskih odnosa sa svima zemljama koje su spremne za to, pozitivan odnos prema rezultatima Treće konferencije šefova država i vlada nesvrstanih zemalja u Lusaki, odbijanje učešća na predloženoj konferenciji pet nuklearnih sila, pokazivanje realnog interesa za zauzimanje svoga mesta u Ujedinjenim nacijama uz insistiranje na legitimnom zahtevu za odstranjenjem predstavnika Tajvana, pružanje pune podrške vijetnamskom i drugim indokineskim narodima u njihovoj borbi protiv američkog imperijalizma, kao i insistiranje na ravnopravnim odnosima među socijalističkim zemljama, predstavljaju karakteristične manifestacije novog nastupa NR Kine u ovom trenutku veoma značajnom za dalji razvoj međunarodnih odnosa u celini. Drugim rečima, i nezavisno od prirode motiva koji su naveli SAD i NR Kinu na dijalog i konkretnih rezultata ovog otvaranja, sadašnje aktivnije učešće NR Kine u međunarodnom životu može bitno da doprinese jačanju uticaja miroljubivih i demokratskih snaga na rešavanje postojećih svetskih problema.

Ovo, razume se, ne znači da treba očekivati brze uspehe u ovome pravcu. Kao što je uopšte slučaj u društvenim odnosima, do stvarnih promena u međunarodnim odnosima i njihovom karakteru dolazi veoma sporo. Izvanredna raznorodnost interesa i činilaca koji utiču na proces njihovog razvoja čini posledice novih kretanja uglavnom nepredvidljivim tako da se i time pojačava dinamika problematike koju rešavaju političke snage na međunarodnom polju. Dodaju li se tome mnogobrojni zadaci koji stoje pred državama u vezi sa rešavanjem postojećih međunarodnih konflikata i osnovnih svetskih političkih, ekonomskih i socijalnih problema, lako se može da zaključi da pomeranje u odnosima između SAD i NR Kine može za sada da znači samo povoljnu priliku koja će lako izgubiti taj smisao ukoliko ne bude konstruktivno iskorišćena ne samo od neposredno zainteresovanih strana nego i od međunarodne zajednice u celini. Iako izgleda preuranjeno da se ulazi u podrobna razmatranja, moguće je već sada da se ukaže na situaciju u okviru koje treba da se odvija dalji razvoj.

Tako se može odmah naglasiti, upoređujući položaj i zadatke koji stoje pred SAD i NR Kinom, da u licu svetske javnosti glavnu odgo-

vornost za dalje poboljšanje njihovih odnosa i njegov pozitivan efekat na stanje međunarodnih odnosa snose SAD. Složenost međunarodnog položaja ove supersile i dug koji ona treba da plati svojoj politici sile, tako drastično izraženoj u dugoročnom zalaganju za blokadu NR Kine, u agresiji u Vijetnamu i Indokini u celini kao i u blokovskoj politici i trci u naoružavanju, toliko je velik da se posledice ove politike SAD ne mogu likvidirati sa nekoliko spektakularnih međunarodnih poteza. S druge strane, nesumnjivo je da ostvarenje što punijeg uključenja NR Kine u međunarodni život zahteva i dosta vremena i njeno određenije prilagođavanje postojećem stanju međunarodnih odnosa i posebno mehanizmu u okviru koga se oni realizuju. Ulazak NR Kine u Ujedinjene nacije značiće u tome pogledu samo prvi korak čije se posledice još uvek ne mogu da sagledaju u punoj meri. Ovaj akt treba da povuče i pojavu NR Kine u specijalizovanim agencijama UN i u drugim međunarodnim organizacijama, kao i potpunije učešće predstavnika njenog naučnog i kulturnog života u radu odgovarajućih nevladinih međunarodnih udruženja. Sigurno je, isto tako, da će akcija NR Kine dovesti ne samo do izmena u konkretnom odnosu snaga na međunarodnom polju u širem smislu već naročito unutar Ujedinjenih nacija i drugih međunarodnih organizacija tako da će se neminovno morati da razmotre iz novog ugla pitanja njihove unutrašnje organizacije i pravaca aktivnosti.

U stvari, i ovo nekoliko napomena o situaciji u kojoj će se naći SAD i NR Kina sa pozitivnim otvaranjem njihovih međusobnih odnosa, nagoveštenim najavom Niksonove posete Pekingu, sa malim osvrtom na posledice koje ono može da ima za Ujedinjene nacije i međunarodni život u celini, dovoljno je da ukaže na nužnost veoma pažljivog preispitivanja postojećih koncepcija o razvoju međunarodnih odnosa i posebno sopstvenog međunarodnog položaja kako od strane pojedinih sila tako i postojećih saveza država. Činjenica da su praktično sve države, bez obzira na stupanj rezervisanosti koju su manje ili više javno izrazile neke od njih, pozdravile dogovor o Niksonovoj poseti predstavlja u ovom pogledu samo potvrdu osećanja koje već duže vremena deli velika većina država da bez NR Kine savremeni svet ne može ništa da učini tražeći rešenja za probleme koji ga danas muče. Ovo osećanje, međutim, u trenutku kad dolazi do njegove realizacije u praksi, neminovno mora da povuče za sobom niz poteza koji treba da dovedu do adaptacije koja treba da omogući glavnim partnerima da zauzmu nove pozicije.

Karakter i dalekosežnost ovih poteza još se ne mogu oceniti, ali se, verovatno, neće morati dugo da čeka na njih. U toku je XXVI redovno zasedanje Generalne skupštine UN, na kome će se pitanje predstavništva NR Kine postaviti u novom vidu. Osim toga, potez povučen od strane Sovjetskog Saveza i Indije zaključenjem ugovora o miru, prijateljstvu i saradnji pokazuje veoma ubedljivo da su glavni međunarodni partneri NR Kine, pored SAD, veoma jasno demonstrirali ovim putem želju da nastave sa sinhronizovanim delovanjem na međunarodnom polju. Mada je očevidno da se sklapanje ovog ugovora vezuje u najvećoj mogućoj meri za današnju fazu dugogodišnjeg indijsko-paki-

stanskog sukoba, koji u ovome trenutku i neposredno ugrožava mir u Aziji, njegovo postojanje predstavlja faktor koji će SAD morati da uzmu u obzir prilikom određivanja domašaja svoga otvaranja prema NR Kini. Jasno je, isto tako, da ni NR Kina zbog nesređenosti svojih odnosa sa Sovjetskim Savezom i Indijom neće moći da zanemari politički efekat koji povezivanje ove dve sile i slovo njihovog ugovora mogu da imaju na njen međunarodni položaj. Ali, neposredan politički efekat ovoga ugovora ne tiče se samo odnosa četiri sile, pa ni dejstva koje on može da vrši na dalji razvoj odnosa NR Kine i Sovjetskog Saveza i Indije, čije nepovoljno stanje posebno opterećuje savremene međunarodne odnose. Imajući u vidu ulogu koju Sovjetski Savez, supersila i najmoćnija socijalistička zemlja, i Indija, jedna od inicijatora i najveća nesvrstana zemlja, igraju u svetskoj politici, polarizacija snage koju izražava njihov ugovor o saradnji ima tako principijelan značaj da razmatranje njenih mogućih posledica nužno mora da postane jedna od glavnih preokupacija međunarodne zajednice u ovome trenutku.

Dva pitanja se tim povodom odmah nameću. Jedno od njih tiče se odnosa među socijalističkim zemljama. Ovo pitanje je otvaranjem između SAD i NR Kine i približavanjem Sovjetskog Saveza i Indije, zakonitošću neizbežne lančane reakcije, ponovo izbilo u prvi plan. Drastično izraženo danas u obliku sukoba između Sovjetskog Saveza i NR Kine, ono se još jedanput manifestuje kao sastavni deo opštih međunarodnih kretanja i podložno je njihovom uticaju. Pokazalo se ponovo da socijalističke snage ne mogu izolovano od procesa koji se odigravaju u svima delovima sveta i dejstva drugih političkih snaga da rešavaju svoje međunarodne probleme. Ali i da upravo zato treba na novu osnovu postaviti njihove međusobne veze napuštajući konačno i na delu, a ne samo na rečima, i u potpunosti, staljinističku praksu gušenja izgradnje socijalizma u skladu sa uslovima u pojedinim zemljama, prihvatajući dosledno poštovanje suvereniteta i nezavisnosti i prava na slobodno spoljnopolitičko delovanje i povezivanje sa svim zemljama u skladu sa specifičnim potrebama svake socijalističke zemlje. Zaključenje ugovora između Sovjetskog Saveza i Indije ne predstavlja kontraindikaciju u ovom pogledu. Naprotiv, kao i otvaranje dijaloga između NR Kine i SAD, i ovaj ugovor dokazuje da do stvarne konsolidacije odnosa između Sovjetskog Saveza i NR Kine, i rešenja niza pitanja koja je praksa nametnula poslednjih dvadesetak godina u odnosima među socijalističkim zemljama, može doći samo ako im se priđe sa šireg stanovišta, pre svega putem preispitivanja blokovske koncepcije socijalizma i svih njenih ideoloških i političkih derivata. Ovaj zadatak zahteva i mnogo veću elastičnost u prilagođavanju socijalističkih zemalja promeni prilika na međunarodnom polju nego što su je one do sada pokazivale. Otuda nije čudo što je dosta često dolazilo do toga da inicijativu za poboljšanje međunarodnih prilika daju druge zemlje, koristeći, pored ostalog, i nepovoljno stanje odnosa među socijalističkim zemljama. Naime, niko i ne pokušava da porekne da je među elementima koji su uticali na SAD da se približe NR Kini bila želja da se iskoristi njen sukob sa Sovjet-

skim Savezom u cilju obezbeđenja kako sopstvenih interesa tako i interesa konzervativnih društvenih snaga, i to ne samo u Aziji već i u svetu uopšte.

Drugo pitanje koje se tiče širih posledica ugovora između Sovjetskog Saveza i Indije odnosi se pre svega na uticaj koji on može da izvrši na njenu nesvrstanu orijentaciju. U vezi sa ovim može se odmah reći da, u načelu, jače angažovanje Indije u odnosima sa Sovjetskim Savezom, koje je proizvod potrebe obezbeđenja njenog nacionalnog integriteta i nezavisnosti, ne mora neposredno da utiče na njeno učešće u akcijama nesvrstanih zemalja. Po definiciji koju su usvojile i proklamovale bezbroj puta do sada same nesvrstane zemlje, na njihov vanblokovski položaj ne može da deluje zaključivanje ugovora o prijateljstvu i saradnji, pa ni o primanju pomoći za očuvanje granica. Izjave indijske vlade o tome da ugovor sa Sovjetskim Savezom neće uticati na njeno nesvrstano opredeljenje u potpunosti odgovaraju ovom shvatanju. Drugo je pitanje intenziteta sa kojim će Indija učestvovati u realizaciji ciljeva i zadataka nesvrstanih zemalja i u kojoj će se meri smatrati obaveznom da na međunarodnom političkom polju vodi računa o stavovima Sovjetskog Saveza. No, sam po sebi, odgovor koji će praksa dati na ovo pitanje ne mora da predstavlja prepreku delovanju drugih nesvrstanih zemalja koje su i pojedinačno i kao grupa koja zajednički nastupa i do sada bile upućene na saradnju sa drugim zemljama i nikad nisu osporavale pravo jedna drugoj da vode računa o stavovima i potrebama ostalih partnera. U stvari, kad već govorimo o politici nesvrstanosti danas i mogućnostima njenog delovanja u vezi sa najnovijim pomeranjima na međunarodnom planu, mnogo je važnije istaći da u ovom trenutku NR Kina pokazuje mnogo više razumevanja za politiku nesvrstanosti, a Sovjetski Savez bar u ugovoru sa Indijom izričito je priznao nesvrstanu orijentaciju svoga partnera. Ovi momenti, identični po vrednosti sa priznanjem koje je politika nesvrstanosti dobila još pre nekoliko godina prvo od strane zemalja zapadne Evrope, a zatim i od istočnoevropskih socijalističkih zemalja, u vezi sa radom na poboljšavanju prilika u Evropi, predstavljaju veoma značajan podsticaj za dalji nastavak akcije nesvrstanih zemalja uopšte. Oni, međutim, po našem mišljenju, naročito podvlače još jedanput potrebu stvaralačkijeg i smelijeg pristupa preispitivanju programskih osnova politike nesvrstanosti, u kome pravcu je učinjen samo mali korak na Konferenciji u Lusaki. Kao koncepcija koja treba da izrazi težnje i interese manjih i srednjih zemalja i zemalja u razvoju uopšte, politika nesvrstanosti neće moći da odgovori željama onih koji se opredeljuju za nju ukoliko njene najaktivnije snage ne pristupe što pre sistematskom proučavanju pravaca akcije koju nesvrstane zemlje treba da vode do kraja XX stoleća.

Ukratko, sve što se može izvesti iz pozitivne strane najnovijih međunarodnih kretanja naglašava veoma ubedljivo da je neophodno veliko zalaganje svih miroljubivih snaga da bi se ona iskoristila u što punijoj meri kao baza za što realističniji pristup rešavanju postojećih problema u interesu zainteresovanih strana i celokupne međunarodne zajednice.

Početak otvaranja SAD prema NR Kini i sve što je propratilo ovaj događaj nisu ništa bitno izmenili u generalnom odnosu snaga i pristupu koji je do danas prihvaćen kao baza za regulisanje međunarodnih problema. Mukotrpni pregovori za likvidiranje sukoba na Bliskom istoku nastavljaju se pod okriljem supersila, kao, uostalom, i dugotrajni pregovori u Parizu radi prekida vatre u Vijetnamu. Trka u naoružavanju i posebno u osvajanju kosmosa produžava se paralelno sa pregovorima o njenom ograničavanju i razoružanju između dve supersile (SALT), s jedne strane, i u okviru Konferencije o razoružanju u Ženevi, s druge. Poslednja kretanja u Evropi, sa postizanjem sporazuma o Berlinu, ideja o uravnoteženom smanjenju oružanih snaga i rad na sazivanju evropske konferencije o bezbednosti i saradnji samo potvrđuju neophodnost povezivanja svih kretanja na međunarodnom polju. Manje i srednje zemlje, koje se nalaze izvan, ali i one unutar blokova, u obezbeđenju svoga suvereniteta i nezavisnosti vide bitan uslov za nesmetan unutrašnji razvoj i ravnopravno učešće u međunarodnom životu, a postojanje blokova sve više postaje anahroničan izraz hegemonističkih težnji supersila u uslovima koji vode sve većoj međuzavisnosti društvenih i međudržavnih odnosa na najširoj svetskoj osnovi. Nužnost sve veće integracije sveta suprotstavlja se podeli sveta na blokove zahtevajući od svih političkih snaga opredeljenje između očuvanja statusa quo na bazi blokovske koegzistencije i univerzalne miroljubive koegzistencije i saradnje bez obzira na razlike i sličnosti između država u odnosu na njihovu klasnu prirodu, stupanj ekonomskog razvoja, veličinu i pripadnost međunarodnim grupacijama. Ostvareni nivo ekonomskog, naučnog i tehnološkog razvoja ukazuje na niz mogućnosti rešavanja aktuelnih ekonomskih i socijalnih problema, ali dostignuća savremene naučne i tehničke revolucije nisu dovoljna da bi mogla automatski dovesti do njihovog efikasnog regulisanja na međunarodnom polju. Položaj ekonomski zaostalih područja sveta se pogoršava. Problemi takozvanog trećeg sveta dramatično se manifestuju u teškoćama na koje nailaze u svome unutrašnjem razvoju i međusobnim odnosima nezavisne zemlje Afrike, Azije i Latinske Amerike, kao i narodi koji još uvek žive u uslovima kolonijalne dominacije i rasne diskriminacije.

Ništa manje nisu značajni problemi razvijenih zemalja, kapitalističkih i socijalističkih, izraženi u krizi njihovih političkih i uopšte društvenih institucija i ekonomskih i socijalnih odnosa, monetarnoj krizi i kritičnom stanju ljudske sredine. Sva ta pitanja dobijaju parcijalna rešenja, čiju posebnu novinu čini težnja za stvaranjem integrisanih ekonomskih zajednica u zapadnoj i istočnoj Evropi koje kao takve predstavljaju nagoveštaj novih odnosa u oblasti međunarodne saradnje zasnovanih na smanjenju važnosti suvereniteta država. Međutim, ova saradnja na principima koji odgovaraju specifičnom karakteru političkih i drugih veza uspostavljenih u prošlosti na bazi blokovskog opredeljenja ovih zemalja, u uslovima odvojenog rešavanja zadataka koji stoje pred tim zajednicama od problema koji muče ostali svet, izaziva više podozrivost nego poverenje među onima koji nisu u mogućnosti da koriste njena

ostvarenja. Otuda danas, i pored neminovnog priklanjanja delovanju zakona neravnomernog društvenog razvoja, koji, uostalom, nikad nije osporen, neophodnost da se stalno naglašava da samo univerzalistički pristup rešavanju međunarodnih pitanja može da vodi svet kao celinu stvarnom miru i blagostanju. I, zajedno sa ovim, da treba istovremeno sa pojedinačnim i delimičnim akcijama uložiti mnogo truda radi jačanja autoriteta i što efikasnijeg delovanja Ujedinjenih nacija kao svetske organizacije država. Samo radeći u ovom pravcu, koji mora da uzme u obzir i eventualnu reviziju Povelje i opšte usavršavanje metoda delovanja svetske organizacije, može se pojačati mogućnost primene u praksi osnovnih principa i ciljeva Ujedinjenih nacija, bez čijeg doslednog poštovanja danas nije moguće preduzeti ni jednu konstruktivnu međunarodnu akciju kako u odnosima između pojedinih država tako ni na regionalnom ili globalnom planu.

U svetlosti svega što je rečeno o opštem stanju koje danas vlada u međunarodnoj zajednici, pomeranja najavljena početkom otvaranja u odnosima između SAD i NR Kine predstavljaju još jedan veoma opipljiv dokaz nužnosti univerzalističkog pristupa rešavanju opštih i posebnih svetskih problema. Kao takva ova pomeranja predstavljaju ohrabrenje, ali i ukazuju na odgovornost koja leži na miroljubivim političkim snagama u ovom trenutku tako delikatnom i značajnom za borbu za konsolidaciju svetskog mira i dalji razvoj prijateljskih odnosa i saradnje između država i naroda. Ne jedanput istorija se poigrala čovečanstvom u trenucima kada je izgledalo da se svetle perspektive otvaraju pred njim. Da li će to biti slučaj i u periodu koji je pred nama, ne može se reći. Ostaje da se nadamo da će svest o žrtvama koje su današnje generacije podnele u borbi za mir i napredak i o pozitivnim mogućnostima kojima raspolaže međunarodna zajednica u nastojanju da dođe do razmatranja postojećih problema biti dovoljna da omogući da počnu postepeno da se afirmišu konstruktivni putevi njihovog rešavanja u skladu sa interesima svih naroda i država. U kojoj će meri tome doprineti dalji razvoj između SAD i NR Kine i njeno učešće u međunarodnom životu, pokazaće budućnost. Šanse koje se otvaraju su velike, a videće se da li je savremena međunarodna zajednica bila u stanju i koliko da ih iskoristi.

Savremena društvena misao

Ježi J. Vjatr

MARKSIZAM I BURŽOASKA SOCIOLOGIJA U ODNOSU NA PERSPEKTIVE SAVREMENOG KAPITALIZMA*

Opšte priznata je stvar, koju često podvlače kako marksisti tako i naučnici nemarksisti, da su poslednje decenije, a naročito godine posle drugog svetskog rata, unele mnogo novih momenata u razvitak kapitalističkog društva. Ukoliko među njima vlada saglasnost o tome da današnji kapitalizam nije isti onakav kakav je bio pre pola veka, utoliko te saglasnosti već nema u pogledu karaktera promena do kojih dolazi, a naročito u pogledu pravca predviđene i postulirane evolucije. Različite vizije savremenog kapitalizma predstavljaju jednu od ozbiljnih manifestacija ideološke borbe koja se vodi u društvenim naukama. One utiču na principijelno divergentan prilaz interpretaciji društvenih procesa koji se danas odvijaju, kao i na programiranje željenih promena. Upravo ovim različitim vizijama perspektiva savremenog kapitalizma treba pripisivati mnoge druge, iako principijelne razlike između marksističke nauke i buržoaskih teorija u vezi s interpretacijom problema savremenog sveta.

SLIKA SAVREMENOG KAPITALIZMA U TEORIJAMA BURŽOASKE SOCIOLOGIJE

Promene u savremenom kapitalizmu daju povod zapadnim sociolozima, ekonomistima i politolozima da razvijaju teorije po kojima današnji kapitalizam već više nije kapitalizam, nego novo „postkapitalističko" društvo. Ove teorije po pravilu predstavljaju jednostranu i preuveličanu interpretaciju promena do kojih zaista dolazi. Ipak, za razliku od marksističke analize, koja ide za tim da ukaže kako na svojevrsne procese savremene razvojne faze kapitalističke formacije tako i na opšte i stalne zakone te formacije, zapadni teoretičari često koriste posebnost

* Ovu raspravu Ježija J. Vjatra, u prevodu Milorada Dragovića, prenosimo iz poljskog časopisa „Nove drogi", br. 8/1971.

savremene razvojne faze kapitalističke formacije kao argumentaciju o već nekapitalističkom karakteru visoko razvijenih zapadnih društava.

Spor nije samo verbalne prirode i ne odnosi se na definicione suptilnosti. Teorije koje negiraju kapitalistički karakter savremenih visoko razvijenih zapadnih društava tretiraju taj stav kao premisu za dva važna zaključka koja imaju političku suštinu: (1) pošto je kapitalizam prestao da postoji, a na mesto njega rodio se neki drukčiji od socijalizma društveni sistem, onda se ispoljava kao pogrešna marksistička teza o neumitnoj pobedi socijalizma kao formacije koja dolazi posle kapitalističke formacije; i (2) pošto je kapitalizam prestao da postoji, onda su i iščezli uslovi za klasnu borbu proletarijata. Ovakvo rezonovanje na svoj način povezuje se sa Marksom. Zapadni sociolozi, koji idu tim putem, najčešće ne tvrde da Marks od samog početka nije imao pravo, nego dokazuju da su promene nastale posle Marksove smrti učinile neaktuelnom njegovu teoriju. Izabiranje ovog puta borbe protiv marksizma indirektno svedoči o autoritetu koji je stekla Marksova teorija.

Među teorijama koje se odnose na „postkapitalističko" društvo najveći ugled stekle su teorije o *menadžerskom društvu, industrijskom društvu* i *društvu izobilja*. Na njih ću i koncentrisati svoju pažnju. Ipak, vredi podvući da se na ove tri teorije nikako ne svodi doprinos zapadne sociologije u domenu konstruisanja slike kapitalističkog društva u današnjem vremenu.

Mnogi sociološki radovi ne konstruišu opšte tipove poretka po uzoru na tri ranije navedena, ali sadrže „revolucionističku" — u odnosu na ranije postavke — viziju savremenog kapitalističkog društva, viziju koja se odlikuje pre svega apologijom postojećih odnosa. Primera ovakve istraživačke usmerenosti ima tako mnogo da je, ilustracije radi, dovoljno pozvati se na nekoliko proizvoljno izabranih pitanja. Evo, na primer, Džesi Bernard, u referatu podnetom na III svetskom sociološkom kongresu u Amsterdamu (1956), dokazivala je da se industrijalizovane zemlje razvijaju u pravcu besklasnog društva, „ali ne putem koji je predvideo Marks". Kategorije buržoazija i proletarijat izgubile su, po mišljenju Bernardove, aktuelnost i zamenjene su pojmom „srednje klase". Konflikt — koji je marksizam predviđao između onih koji poseduju i onih koji ne poseduju — zamenjen je trkom za veći društveni prestiž. Jednom rečju, tehnološki razvitak potvrdio je marksističku tezu o odlučujućem uticaju tehnoloških snaga na organizaciju društva, ali i oborio marksističku dijalektiku.

Sličan ton može se sresti u jednoj od reprezentativnih knjiga vodećeg američkog sociologa političkih odnosa Sejmura Martina Lajpseta pod naslovom *Political Man*. Osnovna je teza knjige tvrđenje da su Sjedinjene Države, kao u ekonomskom pogledu visoko razvijena zemlja, postale teren dejstva „demokratske snage", koja je potisla nekada dominantan klasni sukob. Uostalom, ova snaga uopšte ne otklanja klasni sukob, ali menja njegov karakter — i u tom smislu Lajpset tretira iz-

bore kao pojavu demokratski vođene klasne borbe, koja ipak — kako on rasuđuje — gubi ideološki i oštar karakter.

I još jedan primer. Godine 1959, pod pokroviteljstvom Evropskog saveta, izdata je knjiga oksfordskog naučnika Korbea pod naslovom *Europe and the Social Order*. Ona sadrži razne napade protiv komunizma i marksizma, a takođe — što, u kontekstu sadašnjih razmatranja, izgleda važnije — i optimističku viziju savremenog zapadnoevropskog društva. Odlika toga društva trebalo bi, po Korbeovom mišljenju, da bude „sistematska modernizacija" koja se oslanja na već obavljenom procesu akumulacije kapitala. Po Korbeovom mišljenju, Evropa ima već za sobom sukobe i društvene probleme nabijene revolucijom. Njen brzi razvoj omogućen je na bazi postojećeg poretka, koji se na harmoničan način „sistematski modernizuje"; ovoj modernizaciji treba da služi empirijska nauka, koja odbacuje „spekulativne političke doktrine", u koje Korbe ubraja teorije koje zahtevaju radikalan preobražaj društva.[1] Ovim zvaničnim optimizmom odlikuje se veoma velik deo buržoaske nauke. Taj optimizam je u poslednje vreme postao predmet snažne kritike od strane studenata i radikalnih naučnika upravo zbog konformizma koji se krije iza njega.

Ovo, ipak, ne menja činjenicu da su ranije pominjane sociološke teorije — koje se odnose na izmenjeni karakter „postkapitalističkog društva" — i dalje u modi i da se one i dalje uporno lansiraju kako u zapadnoj nauci tako i u masovnoj publicistici i propagandi koja koristi postignuća te nauke.

Hronološki posmatrano, prva od tih teorija jeste teorija *društva menadžera*, koju je stvorio bivši američki trockist Džems Barnhem. Menadžeri, to jest rukovodioci proizvodnje (direktori, nadzornici, inženjeri koji vrše nadzorne funkcije) jesu, po Barnhemovom mišljenju, nova klasa koja vlada i koja poseduje. Naime, svojina je, po njegovom mišljenju, isto što i mogućnost raspolaganja onim nad čime se ima kontrola. Pošto menadžeri, u tom smislu, mogu da raspolažu sredstvima za proizvodnju, Barnhem ih smatra za novu vladajuću klasu, koja je istisla klasu kapitalista. Promene koje se vrše u svetu, kako u kapitalističkim zemljama tako i u SSSR-u, neumitno vode, dokazivao je Barnhem, prelasku — uostalom, raznim putevima — u novo društvo, društvo menadžera. Zapad ide u tom pravcu evolutivnim putem (na primer, preko Ruzveltovog „Nju dila"). Barnhem predviđa da će procesi stvaranja društva menadžera dovesti do nacionalizacije većine sredstava za proizvodnju, što će biti kruna prelaska u „neograničenu državu menadžera"[2].

Ipak, već danas (tačnije govoreći, pre trideset godina, kada je Barnhem izlagao svoju koncepciju) kapitalistička država prestala je da bude čisto kapitalistička država, postajući neka vrsta države prelaznog pe-

---

[1] J. R. Corbett, *Europe and the Social Order*, Layden, 1959, str. 188.

[2] J. Burnham, *The Menagerial Revolution*, New York, 1945, (I izd. 1941), str. 102.

rioda od kapitalizma u društvo menadžera. U kasnijim radovima, nadovezujući se na Barnhema ili nastavljajući njegov tok mišljenja, naći ćemo već tvrdnje da je prelazak izvršen i da su menadžeri postali vladajuća klasa.

Rasprostranjenija je od teorije društva menadžera teorija ***industrijskog društva***, koje bi trebalo da smeni klasično kapitalističko društvo. Ova teorija pojavila se krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina, pri čemu je delimično — u odnosu na budućnost socijalističkih društava — postala u ono doba moderna teorija „konvergencije" dva svetska sistema, dok je delimično trebalo da predstavlja modernu interpretaciju „postkapitalističkog" društva — interpretaciju koja bi mogla da „prevaziđe" marksistička shvatanja. Tvorci teorije industrijskog društva bili su pre svega Rajmond Aron[3] i V. V. Rostov[4], ali široko su je prihvatili i mnogi drugi autori. Naročito je kod Arona izrazita ideja da je industrijsko društvo razvojna faza koja nastupa posle iščezavanja kapitalističkog društva. Tako, na primer, Ralf Darendorf smatra da je kapitalizam samo jedna od formi industrijskog društva. On čak izjavljuje da ove kategorije nisu naročito korisne prilikom analize konkretnih društava.[5]

Suštinska misao teorije industrijskog društva jeste tvrdnja da privredni progres vodi (ili je, kako je u početku tvrdio Aron, već doveo) do smenjivanja kapitalizma „industrijskim društvom" u kome su imovinski odnosi izgubili nekadašnje značenje, nakon čega se ugasila ili se gasi klasna borba. Nastajanje ovakvog društva predstavlja neumitan rezultat ekonomskog razvitka, koji — u skladu s tvrđenjem V. V. Rostova — prolazi kroz univerzalne stadijume određene nivoom tehnologije. Time industrijsko društvo predstavlja viši, progresivniji tip poretka nego kapitalizam. Prelazak u industrijsko društvo povezuje se takođe sa sumrakom ideologije, koja održava svoju moć jedino u ekonomski manje razvijenim društvima.[6]

Teoriju industrijskog društva podvrgavaju kritici marksistički autori koji ukazuju pre svega na netačnost njene glavne premise: tvrđenje da razvoj moderne industrijske proizvodnje podnosi za kapitalizam tipične odnose privatne svojine i eksploatacije, kao i iz njih izraslu klasnu borbu. Konstantin Gžibovski je, u dubokoj kritici Aronove koncepcije (koju je, uostalom, u pogledu realizma opservacija, postavio ispod Barnhemove teorije), podvukao da teorija industrijskog društva predstavlja novu formu odbrane kapitalizma, koja posredno svedoči o snazi i privlačnosti socijalizma, kao i o „slabosti pozicije savremenog kapitalizma i njegovog društvenog oslonca"[7]. Stvarno, s čisto naučnog gledišta, teorija industrij-

---

[3] R. Aron, *Dix-huit leçons sur la société industrielle*, Paris, 1962. Od istog autora: *La lutte de classes*, Paris, 1964.

[4] W. W. Rostow, *The Stages of Economic Growth*, Cambridge Mass., 1960.

[5] R. Dahrendorf, *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Standford, 1959, str. 40—41.

[6] R. Aron, *Kraj doba ideologija*, Pariz, 1956.

[7] K. Gžibovski, *Refleksje sceptyczne*, tom I, Varšava, 1970, str. 135.

skog društva je, u najmanju ruku, neprecizna i loše argumentovana. Njena popularnost ima više ideološke nego naučne korene i izražava težnju da savremeni kapitalizam prikaže kao kvalitativno nov društveni poredak.

Pokušaji usmereni u tom pravcu nisu doneli uspeha. Ne bih takođe predviđao uspeha ni poslednjoj verziji pomenute teorije, odnosno tezi o rađanju „postindustrijskog“, „tehnotroničnog“ društva koju je objavio Zbignjev Bžežinjski.[8] U skladu s ovom koncepcijom, radikalne tehnološke promene, posebno razvoj elektronske tehnike, kao i na nju oslonjen procvat primene kompjutera, vode do nastanka sasvim nove, „tehnotronične“ civilizacije. Nova elita toga društva trebalo bi da postanu intelektualci, a društveni sukobi trebalo bi da iščeznu u uslovima stvorenim opštim obiljem dobara, kao i racionalnim rukovođenjem. Osnovna, pak, odlika „tehnotronične ere“ trebalo bi da bude podela sveta na jedino „stvaralačku“ civilizaciju — svakako američku (!) i na „prateći“ ostatak. Ukoliko je teorija „industrijskog društva“ sadržala donekle izvestan pokušaj naučne interpretacije promena koje se zbivaju u savremenom kapitalizmu — druga je stvar što je to iz osnova promašen pokušaj — utoliko je njena „tehnotronična“ kontinuacija samo manifestacija vere u nadmoćnost sopstvene civilizacije.

Napokon, i posebna varijanta iščezavanja kapitalizma — to je teorija o takozvanoj „državi izobilja“ (Welfare State), koja predstavlja ideologiju i teorijsko uopštavanje iskustava ekonomske i društvene politike koju su inicirale vlade Laburističke partije u Velikoj Britaniji neposredno posle drugog svetskog rata.

„Država izobilja“ predstavlja reformatorsku koncepciju koja izrasta iz težnje socijaldemokratskih partija da spreče revoluciju, i to putem reformi koje bi otklanjale najizrazitije društveno zlo kapitalističkog sistema. Ona kao politička praksa, nesumnjivo, predstavlja poboljšanje situacije radničke klase i uopšte radnih ljudi (na primer, socijalna davanja, zaštita stanara, besplatna zdravstvena služba), ali ne zadire u suštinu kapitalističkih proizvodnih odnosa. Ali zato, shvatana kao teorija novog „postkapitalističkog“ sistema, doktrina „države izobilja“ predstavlja još jedan pokušaj polemike sa marksizmom, i to s pozicije preuveličavanja promena u savremenoj fazi razvitka kapitalizma. D. L. Hobman govori jasno o ovome kada definiše „državu izobilja“ kao „kompromis između dve krajnosti: komunizma s jedne i nesavladanog individualizma s druge strane“. Potpunu novinu „države izobilja“, kao nečega bez presedana u istoriji, podvlači, pored ostalih, i W. A. Robson[9].

Ipak, doktrina „države izobilja“ kao „postkapitalističkog sistema“ najizrazitije se javlja kod teoretičara Laburističke partije, posebno kod C. A. R. Kroslenda. U poznatoj knjizi pod naslovom *Budućnost socijalizma* on sam sebi postavlja pitanje: da li Velika Britanija i dalje pripada kapitalističkom društvu? Da bi na ovo pitanje odgovorio, Kroslend

---

[8] Z. Bžežinjski, *America in the Technotronic Age,* „Encounter“, Vol. 30, januar 1968, str. 16—26.

[9] W. A. Robson, *The Welfare State,* London, 1957, str. 3.

navodi šest kriterijuma kapitalističkog društva, i to: (1) privrednu autonomiju i decentralizaciju odluka (to jest puno laisser-faire); (2) monopol ekonomske vlasti u rukama kapitalista; (3) privatno posedovanje industrijskog kapitala; (4) neravnomernu podelu bogatstva; (5) vladavinu posebnog tipa ideologije koja naglašava individualizam, takmičarstvo, neprikosnoveno pravo privatne svojine, veru u delotvorno dejstvo ekonomske konkurencije; (6) intenzivni klasni antagonizam.[10] Razvijajući sledeće odlike „države izobilja", Kroslend dolazi do zaključka da se kriterijumi kapitalističkog društva koje je on naveo ne ispoljavaju (uopšte ili u znatnijoj meri) u savremenom britanskom društvu i daje, u krajnjoj liniji, kategorički negativan odgovor na pitanje da li je to još kapitalizam. Ipak, s druge strane, Kroslend ne poistovećuje „društvo izobilja" sa socijalizmom. „Pa, ipak, — piše on — nije to socijalizam. Istina, nije to ni čist kapitalizam; on realizuje izvestan deo tradicionalnih socijalističkih aspiracija i, u onoj meri u kojoj on to čini, ima socijalističke odlike. Jednostavno shvatajući stvar: izborili smo mnoga važna dostignuća, ali, pošto možemo još uvek da imamo više društvene jednakosti i još besklasnije društvo, koje manje dozvoljava da se izbegava društvena beda, ne možemo biti obeleženi imeniteljem socijalističke zemlje."[11]

Prema ovakvom shvatanju, socijalizam postaje bezmalo utopija — društvo u kome bi jednakost i izobilje morali biti apsolutni, a ne relativni. „Država izobilja" postaje svojevrsna država prelaznog perioda (s prevagom socijalističkih odlika) — naravno, prelaznog perioda po reformističkom shvatanju. Dakle, to je socijaldemokratska verzija „postkapitalističkog" društva.[12]

Gore pomenute teorije imaju zajednički imenitelj. Taj imenitelj je takva interpretacija promena koje se zbivaju u visoko razvijenim kapitalističkim zemljama prema kojoj se one podrazumevaju kao već nekapitalističke zemlje. Čineći to, teoretičari „postkapitalističkog" društva prihvataju — manje ili više otvoreno — marksističku teoriju kapitalističkog društva u odnosu na prošlost, ali je odbacuju u odnosu na sadašnjost. Dakle, izražavaju delimično poštovanje prema Marksovoj teorijskoj misli iako stavljaju pod znak pitanja njenu prognostičku vrednost.

Ideološki smisao ovih teorija je jasan i o njemu je već bilo govora. Ali je zato naučna vrednost ograničena. Teoretičari „postkapitalističkog" društva konstatuju izvesne promene, opšte uzev, dobro poznate marksizmu. Oni im ipak naturaju jednostranu interpretaciju, koja je apologetska prema postojećoj stvarnosti, a uz to i pogrešna i pored ispravnosti

---

[10] C. A. R. Kroslend, *The Future of Socialism*, London, 1957, (I izd. 1956), str. 62—65.

[11] Isto, str. 115.

[12] Skoro istovremeno kada i Kroslend, emigrantski teoretičar poljske socijalističke desnice Feliks Gros je dokazivao da je druga industrijska revolucija koja je u toku učinila neaktuelnim tvrđenje marksizma XIX veka i istovremeno ukazivala na SAD kao na tehnički vodeću civilizaciju, dakle onu koja predstavlja uzor za Evropu *(Druga industrijska revolucija, Problemi savremenog socijalizma*, Pariz, 1958).

pojedinih opservacija. Uostalom, postoji praktičan test koji svedoči protiv ovih teorija. To je tok klasne borbe u razvijenim kapitalističkim zemljama Zapada. Naime, suštinski element teorije „postkapitalističkog" društva jeste verovanje u gašenje ili bitno slabljenje klasne borbe.

U periodu relativne stabilizacije kapitalizma, u pedesetim i u prvoj polovini šezdesetih godina, ovo uverenje prihvatili su mnogi. Ipak, danas se izrazito vidi da oživljavanje političkih borbi i oživljavanje ideološkog sukoba u razvijenim kapitalističkim zemljama negira optimističke ocene i prognoze onih teoretičara koji su, objavljujući dolazak bogatog i savršeno uređenog „postkapitalističkog" društva, verovali u to da je počela epoha natklasne harmonije. Ispostavlja se da ovo verovanje nije ništa drugo nego samoobmana privilegovanih klasa.

PUTEVI DALJEG RAZVOJA KAPITALIZMA I MARKSISTIČKA TEORIJA

Marksizam ocenjuje kao lišene naučnih osnova, a ujedno i odbacuje kao ideološki neprijateljske, sve teorije po kojima je savremeni kapitalizam izgubio osnovne odlike poretka, pretvorio se u „postkapitalističko" društvo i slično. Kritika ovih teorija je tim važnija što one služe kako za dezinformisanje širokih masa tako i — naročito u svom revizionističkom izdanju — za neutralizaciju strategije radničkog pokreta. Naime, ova strategija oslanja se na poznavanje trajnih i opštih, u okvirima celokupne kapitalističke formacije, zakona društvenog razvitka, kao i na uzimanje u obzir novih pojava i posebnih zakona svake faze u okvirima te formacije.

Ipak, iz ovakvog prilaza proizlazi to da savremeni marksizam mora uzimati u obzir sve nove pojave koje bi nastale ili koje tek sada nastupaju u okvirima visoko razvijenog kapitalizma. Naime, ma koliko da savremeni kapitalizam predstavlja deo kapitalističke formacije i podleže delovanju istovetnih osnovnih zakona, ipak u njemu dolazi do novih pojava koje zahtevaju pažljivu analizu i uzimanje u obzir prilikom praktičnog političkog rada. U ove pojave treba da spadaju pre svega: (a) nastanak „kolektivno" monopolističkog kapitalizma, u čijim je okvirima izvršeno srastanje velikih privatnih korporacija i državnog kapitala; (b) porast uloge države u privredi i društvenom životu; (c) ono što s time uporedo ide — bitno povećanje uloge birokratije (vojne i civilne) i tehnokratije; (d) razvoj administracije i usluga, a u krajnjoj liniji i brz brojčani porast sloja najamnih intelektualnih trudbenika i uslužnog personala; (e) porast globalnog društvenog proizvoda, zbog čega je moguće — čak uz produbljivanje relativnog osiromašavanja proleterijata — podizanje njegovog apsolutnog životnog standarda.

Sve ove okolnosti stvaraju nove uslove za klasnu borbu. Ta se borba nije ugasila, iako se menjaju i obogaćuju njene forme. Najuopštenije govoreći, osnovni problem komunističkog pokreta u visoko razvijenim kapitalističkim zemljama jeste osmišljavanje takve strategije i taktike koje

bi bile sposobne da pokrenu i pridobiju za radničku klasu najšire mase. Ovo iziskuje elastičnu primenu raznih formi borbe i iskorišćavanje mogućnosti koje stvaraju već postignuta dostignuća radničke klase (na primer, pozicija sindikata, iskustva štrajkačkih borbi i institucionisanje štrajka u okvirima sistema), jasno poznavanje i iskorišćavanje slabih strana savremenog kapitalističkog sistema. Primenjujući ovakvu strategiju, pokret radničke klase je danas — kao što je to bio i u prošlosti — osnovna snaga koja nosi preobražaje poretka i koja priprema pad kapitalizma. Društvene promene koje posmatramo u kapitalističkim zemljama ne brišu revolucionarnu ulogu radničke klase i njene partije, nego im stvaraju nove uslove za delovanje.

Naime, promene do kojih dolazi u savremenom kapitalizmu ne ukidaju osnovne odlike kapitalističke formacije. One takođe ne menjaju ni opšti pravac razvitka te formacije, koji ide — u skladu sa zakonima društvenog razvitka koje je otkrio Marks — u pravcu zamene socijalizmom kapitalističkog načina proizvodnje, to jest poslednjeg načina proizvodnje koji se oslanja na privatno vlasništvo. Ali zato ono što podleže promenama konkretizacije jesu forme u kojima dolazi do daljeg razvoja kapitalističke formacije, u tome i forme u kojima će se sigurno vršiti odumiranje te formacije.

Ove forme danas definišu pre svega tri grupe okolnosti:

a) to što već preko pola stoleća kapitalizam nije jedini svetski sistem i što je on, nastankom socijalističkog sistema, ušao u fazu u kojoj zajedničko postojanje dva sistema u svetskim razmerama utiče na funkcionisanje i pravce evolucije kapitalističkog poretka;

b) to što su oslobodilački pokreti kolonija i zavisnih zemalja bezmalo doveli do potpune likvidacije kolonijalnog sistema i pokrenuli proces izlaženja mnogih postkolonijalnih zemalja iz orbite privrednih i političkih uticaja kapitalizma;

c) to što su porasle snage radničke klase u visoko razvijenim kapitalističkim zemljama i što su izvršene bitne promene u organizaciji proizvodnje i u načinu funkcionisanja države na sektoru socijalnih davanja i slično.

Ove tri grupe okolnosti zajednički tretirane dozvoljavaju da se hipotetično razmatraju verovatni pravci i forme preobražaja savremenog kapitalističkog društva, naročito putevi njegovog konačnog iščezavanja. Pri tome je razumljivo da to mogu biti jedino uslovna predviđanja, koja danas pretpostavljaju stabilnost razvojnih tendencija i koja, na primer, ne uzimaju u obzir mogućnost izbijanja po čitavo čovečanstvo katastrofalnog trećeg svetskog rata.[13]

---

[13] Jedna od karakterističnih odlika savremene etape razvoja kapitalizma je u tome što je prestao da važi zakon o neizbežnosti ratova u nekadašnjoj formi koju je opisao Lenjin. Istina, zadržala se ekspanzivnost imperijalizma, ali faktor koji koči ostvarivanje ove odlike putem rata jeste raspored međunarodnih snaga, i to: (a) postojanje i potencijal socijalističkog tabora i (b) karakter savremenog oružja za masovno ubijanje, koji prouzrokuje „hipertrofiju" rata, to jest koji otklanja mogućnost postizanja političkih ciljeva putem

Pretresajući perspektive daljeg razvitka kapitalističke formacije, treba pažnju koncentrisati na nekoliko osnovnih pitanja. Da li je realna perspektiva revolucije u visoko razvijenim kapitalističkim zemljama? U kojoj meri i kako sada utiče i može uticati u budućnosti spoljna okolina, to jest socijalističke zemlje i postkolonijalne zemlje? U kojoj meri u procesima koji vode propasti kapitalizma vrše aktivnu ulogu promene ekonomskog, a u kojoj promene kulturnog, ideološkog i političkog karaktera?

Sva ova pitanja uzimaju za polaznu tačku postavku o pravcu razvitka koji vodi do konačne propasti kapitalističke formacije, kao i postavku o raznovrsnosti formi i puteva kojima se ostvaruje ovaj opšti razvitak. Ona takođe uzimaju u obzir postavku da postoji veza između društvenih procesa koji se odvijaju u pojedinim zemljama i da ujedno ova veza modifikuje forme društvenih preobražaja.

Ovo se naročito izrazito odnosi na savremeni kapitalizam u ekonomski visoko razvijenim zemljama. Niz procesa koji se odvijaju u njima pokazuje da klasičan put opisan u osnovnom obliku od strane Marksa u predgovoru knjige *Prilog kritici političke ekonomije,* put propasti ove formacije, neće naći primenu u toj grupi zemalja. U ove procese bih ubrojao: (a) stalno visoku dinamiku ekonomskog razvoja, što u najmanju ruku produžava u nepredvidljivo daleku budućnost trenutak u kome bi kapitalistički produkcioni odnosi u *grupi visoko razvijenih zemalja* postali barijera koja onemogućuje dalji tehnološki i ekonomski napredak; (b) koncentraciju moći u rukama buržoaske države (u tome naročito oružja, kao i sredstava za masovno uništavanje), zahvaljujući čemu nastaju veće mogućnosti gušenja revolucionarne eksplozije ili njenog sprečavanja; (c) pojavu u kapitalističkoj formaciji institucionalnih „pozajmica" koje pokušavaju da se odupru uzorima preuzetim iz socijalističke formacije (na primer, institucije socijalne funkcije države koje su razrađene u okviru politike „države izobilja"), zbog čega unutrašnja koherencija sistema treba da podlegne evolutivnom iščezavanju.

Da li ove okolnosti negiraju tvrđenje o tome da revolucija predstavlja neophodan uslov prelaska u socijalizam? One ne negiraju ovu tezu stoga što istorijska neumitnost revolucije istupa — opšte uzev — u razmerama cele formacije, dakle, u svetskim razmerama, a ne obavezno i u razmerama pojedinih zemalja, iako zbog posebnog rasporeda unutrašnjih snaga i konkretnih uslova klasne borbe u datoj zemlji, dakle, u svakoj kapitalističkoj zemlji postoje potencijalni uslovi za revolucionarne preobražaje poretka. Istorija poznaje mnoge slučajeve prelaska iz feudalizma u kapitalizam bez pobedonosne buržoaske revolucije u da-

---

termonuklearnog rata. Uporedi o ovoj stvari: E. Kardelj, *Socijalizam i rat* (Beograd, 1960), gde je, na tlu sistematizacije gledišta klasika marksizma, izvršena kritika stavova kineskih teoretičara u vezi s ratom i mirom u savremenom svetu. Najozbiljnije delo nemarksističke nauke koje uzima u obzir promene do kojih je došlo u tom domenu u savremenom svetu jeste rad R. Arona *Mir i rat između naroda* (Pariz, 1962).

toj zemlji, ali kao posredan rezultat uticaja pobedonosnih buržoasko-demokratskih revolucija na nekom drugom mestu. U tom pogledu naročito je bio snažan uticaj velike francuske revolucije.

Dakle, može se računati da će na sličan način u svetu koji je u velikoj meri formiran nakon oktobarske revolucije i socijalističkih revolucija u drugim zemljama koje su srušile kapitalizam, kao i uz dalji brži razvoj socijalističkih zemalja, — biti mogući procesi mirnog prelaska u socijalizam, što ni po čemu ne negira tvrđenje da propast kapitalističke formacije u svetskim razmerama iziskuje pobedonosnu proletersku revoluciju. U ovom slučaju procesi mirnog prelaska u socijalizam odvijali bi se zbog: (a) sistematski rastućeg pritiska radničke klase i radnih masa, kako na opštesvetskom tako i na lokalnom nivou, koji prouzrokuje usvajanje reformi koje slabe kapitalistički društveno-ekonomski sistem; (b) preuzimanja od strane radničke klase političke vlasti mirnim metodima, najverovatnije u formi širokih demokratskih saveza, pri čemu bi to preuzimanje, verovatno, bilo dugotrajan proces u kome bi po etapama bila preuzimana i učvršćivana vlast radničke klase i demokratskih snaga sa njom u savezu na lokalnom, regionalnom i sličnom nivou; (c) uticaja tehnoloških promena perioda naučno-tehničke revolucije, kao i zbog uticaja pozitivnih iskustava zemalja koje grade socijalizam, čije će reforme i iskustva predstavljati oslonac unutrašnjih snaga koje dejstvuju u korist socijalističkih reformi.

Na ovaj način zacrtana perspektiva mirnih socijalističkih reformi pretpostavlja optimalan tok tih procesa, tok koji redukuje na minimum društvene troškove. Ipak, treba biti svestan toga da postoje društvene snage sposobne da ozbiljno komplikuju i odlože tok mirnih preobražaja kapitalističke formacije i njenu smenu socijalističkom formacijom. Ova snaga nalazi se pre svega u unutrašnjim uslovima poretka pojedinih zemalja, posebno pak u pozicijama koje zauzima krupna buržoazija, civilna, a naročito vojna birokratija, policijski sistem i slično. Potpuno je realna mogućnost faširajuće reakcije kao odgovor na procese društvenih reformi i demokratskih težnji. Ova mogućnost nije isključena ni u zemljama u kojima u dosadašnjem razvitku nije bilo perioda vojnih ili policijskih diktatura; tako, na primer, američki sociolog Martin Openhajmer izražava bojazan pred pretnjom fašizacije Sjedinjenih Država koja bi bila odgovor na radikalna istupanja levice (*Urban Guerilla*, 1970).

Drugi važan faktor koji remeti perspektivu mirnih promena poretka od kapitalizma u socijalizam predstavlja mogućnost indirektne i direktne intervencije spolja. Pošto procesi reformi u okviru pojedinih kapitalističkih zemalja teku i teći će neravnomerno, uvek postoji realna mogućnost kočenja reformi putem pritiska jačih, a s gledišta poretka reformi konzervativnih partnera.

Ipak, sposobnost za efikasnu intervenciju imperijalističkih velikih sila zavisi od nekoliko činilaca, a posebno od: (1) rasporeda snaga na međunarodnoj areni; (2) unutrašnje situacije u zemlji koja interveniše; (3) odnosa snaga između potencijalnog objekta intervencije i potenci-

jalnog interventa. Eventualan razvoj progresivnih snaga u jednoj ili nekoliko značajnih, u pogledu snage i ekonomskog nivoa, kapitalističkih zemalja mogao bi, na primer, učiniti nerealnim sve kalkulacije sračunate na intervenciju izvana. Ali bi zato progresivne promene u samim Sjedinjenim Državama — uzimajući u obzir raspored snaga u domenu savremenog kapitalizma — predstavljale podsecanje korena kapitalističkog sistema u svetskim razmerama i otklonile bi mogućnost efikasne intervencije u korist njegovog održavanja ili restauracije.

U svetlosti ovih razmatranja može se postaviti pitanje: da li perspektiva mirnog puta u socijalizam zavisi od pojave *revolucionarne situacije* u kapitalističkim zemljama? (Ovde treba podvući da često nema izrazite granice između revolucionarne krize, revolucionarne situacije i situacije kada u zemlji dolazi do velikih demonstracija, štrajkova i revolucionarnih istupanja.) Mnoge od analiza izvršenih u poslednje vreme ukazuju na to da takva situacija, u striktnom značenju te reči, *u sadašnjem trenutku* ne postoji u visoko razvijenim kapitalističkim zemljama. Podvlačim: u sadašnjem trenutku. Naime, sasvim je moguće da će narastanje unutrašnjih društvenih sukoba i negativan po imperijalizam razvoj spoljnih uslova prouzrokovati ponovno nastajanje revolucionarne situacije u pojedinim kapitalističkim zemljama. Danas nepostojanje revolucionarne situacije proizlazi iz promena do kojih je došlo u strukturi i načinu funkcionisanja kapitalističkog društva, posebno u izgradnji mehanizama koji koče pojavljivanje i sazrevanje radikalnih sukoba, a takođe u snažnom ideološkom uticaju usmerenom na radne mase i koji usporava proces sazrevanja njihove političke svesti. Tamo gde postoje snažniji elementi revolucionarne situacije (kao, na primer, u rasnom sukobu u Sjedinjenim Državama), oni imaju svoje izvore manje-više u marginalnim delovima stanovništva u odnosu na najmnogobrojnije klase i društvene slojeve. Ne umanjujući značaj radikalnog crnačkog pokreta u SAD u šezdesetim i sedamdesetim godinama XX veka, treba ipak konstatovati da ovaj pokret nema šansi da sam, sopstvenim snagama, preobrazi strukturu zemlje. Naime, njegov radikalizam može brže dovesti do kristalizacije ultrakonzervativne reakcije nego do promene poretka.

Odsustvo revolucionarne situacije ipak nije — uprkos tvrđenju takvih teoretičara kao što je, na primer, Herbert Markuze — istovetno sa prestankom revolucionarne uloge radničke klase. Strategija mirnog prelaska u socijalizam oslanja se upravo na mogućnost iskorišćavanja potencijala radničke klase i njoj savezničkih radnih masa za izazivanje društvenih promena u uslovima u kojima ne dolazi do revolucionarne krize. Mirni put u socijalizam je, dakle, u tim okolnostima jedina realistička strategija, lišena iluzija, ali u isto vreme lišena i pesimističkog odricanja od socijalističkog cilja. Zbog toga komunističke partije visoko razvijenih kapitalističkih zemalja i stavljaju naglasak na perspektivu mirne realizacije socijalističkih promena. Istovremeno one nikako ne isključuju ni drugu varijantu razvitka. One naročito ne isključuju to da, zbog kontrarevolucionarnog društvenog razvitka, to može poprimiti

nasilne forme vezane za revolucionarnu upotrebu nasilja. Hipotetično se može tvrditi da — u odnosu na odsustvo revolucionarne situacije — okolnost u današnjem trenutku sposobna da takvu situaciju naglo stvori predstavlja oružani otpor buržoaziji, pokušaji kontrarevolucionarnog puča i slično.

Iz odsustva revolucionarne situacije u visoko razvijenim kapitalističkim zemljama proizlazi neadekvatnost dveju strategija popularizovanih u krugovima radikalne nove levice. Prva strategija, koja se poziva naročito na kubanska iskustva, a delimično i na kineska, ističe preduzimanje revolucionarne borbe od strane omanje „elite", pri čemu se računa na to da će takva borba u jednom trenutku biti sposobna da za sobom povuče mase. Druga strategija oslanja se na sagledavanje glavnih revolucionarnih snaga — posebno u redovima intelektualne omladine (uglavnom među studentima), etničkih manjina i slično. Ono što povezuje obe ove strategije delovanja jeste neverovanje u snagu radničke klase i u ulogu komunističke partije, kao i neverovanje u to da bi mirne promene mogle dovesti do propasti kapitalizma. Ma kako subjektivno uzimajući ove koncepcije, one višestruko izražavaju raspoloženje radikalne opozicije, naročito intelektualne, one ipak ne izražavaju pravilno raspored klasnih snaga niti dugotrajne tendencije razvoja kapitalističke formacije. Zbog toga i politički pokreti vezani za ovu strategiju imaju efemeran život i pored burnih istupanja (na primer, u Francuskoj maja 1968. godine) i ne mogu da dovedu do principijelnih promena.

Ipak, ovi pokreti imaju drukčiji značaj od onoga koji šire njihovi teoretičari. Oni su važan element krize buržoaske kulture i buržoaskog sistema vrednosti. Upravo zbog toga što u svom delokrugu imaju pre svega mlado pokolenje buržoazije, malograđanstva i buržoasku inteligenciju, oni napadaju osnove kapitalističke kulture na njenoj neuralgičnoj tački. Oni su manifestacija brzog gubitka poverenja prema vrednostima kapitalističkog sistema među onima koji su po svom poreklu i društvenom položaju pripremljeni za to da postanu rukovodeća grupa kapitalističkog društva u nastupajućim decenijama.

Vrlo je moguće da se radikalni protest ispostavi kao prolazna krizna manifestacija. Ali, takođe je moguće da će njegovim trajnim plodom biti potkopana vera u trajnost i prirodni poredak kapitalističkog društva, a samim tim doći će do slabljenja vladajuće klase i smanjenja njene volje i sposobnosti za odbranu poretka koji naginje ka propasti. Istorijski presedani, iako ne predstavljaju najjači argument, govorili bi u prilog ovakve hipoteze. Naime, kako u vreme propadanja ropstva tako i u vreme propadanja feudalizma pojavljivala su se sa velikom snagom intelektualna strujanja u okviru vladajućih klasa protiv osnovnih vrednosti sistema, koja su tim klasama oduzimala sposobnost i volju za njegovu odbranu. To je u sadašnjem trenutku samo mogućnost, ali tu mogućnost ne treba ignorisati. Posmatranje pojava krize kulture u visoko razvijenim kapitalističkim zemljama može odvesti ubuduće do pre-

ciznijeg određivanja uticaja koji će ova kriza izvršiti na sudbinu kapitalističke formacije.

Ova razmatranja dovode do zaključka da društveni razvoj u sadašnjoj fazi kapitalističke formacije ima niz novih i ozbiljnih odlika. Njihovo poznavanje predstavlja uslov za realističko uobličavanje prognoza koje se odnose na dalju sudbinu ove formacije, kao i za formulisanje programa progresivnih i socijalističkih preobražaja. Zbog toga marksistička teorija, koja adekvatno odražava karakter savremene etape razvoja kapitalističke formacije, i ima važan saznajno-ideološki i politički značaj. Ova teorija — da bi ipak mogla da ispuni ove zadatke — mora tretirati savremenu etapu razvoja kapitalizma u dijalektičkoj vezi s analizom kapitalističke formacije kao celine. Naime, naročito stoga što procesi i pojave do kojih dolazi u savremenom kapitalizmu predstavljaju konkretizaciju — a u nekim slučajevima modifikaciju — opštih zakona kapitalističke formacije koje je otkrio marksizam. I u tom smislu analiza savremenog kapitalizma i njegovih razvojnih tendencija mora uzimati za polaznu tačku opšte i nezamenljive zakone nastajanja, funkcionisanja i propasti kapitalizma, dakle, mora se oslanjati na postavke marksističke teorije o društvenom razvitku.

Osvrti

Pero Morača

OSLOBODILAČKI RAT I REVOLUCIJA NARODA JUGOSLAVIJE U „ISTORIJI KOMUNISTIČKE PARTIJE SOVJETSKOG SAVEZA“

U 1970. godini Institut marksizma-lenjinizma pri CK KP Sovjetskog Saveza publikovao je prvu knjigu pretposljednjeg, petog toma *Istorije Komunističke partije Sovjetskog Saveza*, u kojoj je na 723 stranice obrađen period od 1938. do 1945. godine.

Kao i u prethodna dva pregleda istorije KPSS koje je Institut marksizma-lenjinizma pri CK KPSS objavio 1959. i 1969. godine, i u ovoj obimnoj istoriji autori su se uzgred osvrtali i na međunarodni razvitak, pa utoliko i na zbivanja vezana za Jugoslaviju, odnosno za Komunističku partiju Jugoslavije, posebno ona iz vremena drugog svjetskog rata.

Prije kratkog prikaza tretmana Jugoslavije u ovoj knjizi neophodno je posebno podvući jednu njenu opštu metodološku karakteristiku. Iako je riječ o istoriji KPSS u periodu drugog svjetskog rata, u knjizi se ne daju opšti, međunarodni okviri u kojima dejstvuje KPSS. Takav odnos prema međunarodnim zbivanjima daje se naslutiti već i po tome što se kao granica perioda uzima 1938, a ne 1939. ili konačno 1941. godina. U knjizi nema potpunijeg prikaza međunarodnih prilika uoči 22. juna 1941. godine niti veoma značajnih događaja koji su mu prethodili, uključujući mjere Trećeg Rajha za pokoravanje zemalja jugoistočne Evrope (pristupanje Rumunije i Bugarske Trojnom paktu) i druga zbivanja koja su imala neposredni uticaj na izvođenje priprema i početak napada na Sovjetski Savez (otpor Grčke, jugoslovenski 27. mart i aprilski rat). Nema, takođe, ni riječi o politici Kominterne u periodu od izbijanja drugog svjetskog rata septembra 1939. do napada Njemačke na Sovjetski Savez 22. juna 1941. godine, iako je, opšte je poznato, u njenoj politici u tom periodu došlo do krupnog zaokreta prvenstveno pod uticajem politike KPSS, odnosno spoljne politike sovjetske vlade, što je imalo znatne reperkusije na cijeli međunarodni komunistički pokret, posebno njegov evropski dio.

Da bi se što vjernije pokazao tretman Jugoslavije u ovoj knjizi, potrebno je takođe ukazati da su njeni autori u obradi cijelog ovog perioda uglavnom primijenili problemski princip, to jest u svakoj od

18 glava knjige obradili su po jednu temu, ne vezujući se čvršće za pojedine periode razvitka rata. Međutim, i tamo gdje su sama zbivanja nametnula hronološki princip (kao, na primjer, u šestoj glavi u kojoj se obrađuje početak rata i napori KPSS u mobilizaciji svih snaga zemlje za otpor, u desetoj glavi u kojoj se obrađuje početak masovnog izgona okupatora, u četrnaestoj glavi u kojoj se obrađuje etapa potpunog oslobođenja sovjetske zemlje) izostao je makar i najkraći prikaz situacije u svijetu u tim etapama. Naravno, imamo u vidu da nije riječ o istoriji drugog svjetskog rata, već o istoriji KPSS u periodu toga rata, ali, ako se daje prikaz najvažnijih operacija na sovjetsko-njemačkom frontu, onda bi bilo logično očekivati koju riječ i o značajnim zbivanjima, odnosno operacijama na drugim frontovima. Ovako se stiče utisak da se izvan sovjetsko-njemačkog fronta nije zbivalo ništa što je u krajnjem ipak uticalo na razvoj drugog svjetskog rata u cjelini i u pojedinim njegovim etapama.

Takav metod obrade omogućio je autorima da nešto više kažu o zbivanjima izvan Sovjetskog Saveza samo na jednom mjestu u ovoj knjizi, i to u pretposljednjoj, sedamnaestoj, glavi, koja nosi naslov „Oslobodilačka misija Sovjetskog Saveza u Evropi".

Šta se može naći o Jugoslaviji u tekstu koji je prethodio ovoj, pretposljednjoj glavi knjige?

Na prve vijesti o Jugoslaviji nailazimo u šestoj glavi, koja počinje s napadom Njemačke na SSSR, u onom njenom dijelu u kojem je riječ o „stvaranju jedinstvenog fronta naroda u borbi protiv fašizma". Tu je najprije riječ o učvršćivanju međunarodnih odnosa SSSR-a, među ostalim i o ugovorima sa izbjegličkim vladama Čehoslovačke i Poljske. Ništa, međutim, nije rečeno o obnovi diplomatskih odnosa sa vladom Kraljevine Jugoslavije u izbjeglištvu, koje je sovjetska vlada prekinula poslije aprilskog rata. U nastavku, u tekstu s podnaslovom „Solidarnost komunističkih partija", polazi se od opšte ocjene da su „komunističke partije svih zemalja svijeta izjavile svoju solidarnost sa Sovjetskim Savezom" i da su „pozvale na maksimalnu podršku sovjetskom narodu" (str. 193). Odmah zatim nekoliko stavova posvećeno je podršci koju su SSSR-u pružile KP Engleske i SAD, zatim se govori o podršci komunističkih partija porobljenih naroda, pri čemu se pominju posebno KP Francuske i KP Jugoslavije, i, najzad, o podršci komunističkih partija u zemljama fašističkog bloka. Čini se kao da se ovdje pravila neka razlika u ocjenama ove podrške. Međutim, stvar ne stoji tako kada se pročita ono što je napisano za pojedine kompartije. Što se KP Jugoslavije tiče, autori su se ograničili na kratak citat iz proglasa njenog CK od 22. juna 1941. u kojem se kaže da je borba Sovjetskog Saveza ujedno i borba za oslobođenje porobljenih naroda. Poznato je da su iza tog proglasa ubrzo slijedile partizanske borbe i masovni narodni ustanci u mnogim krajevima Jugoslavije, koji su značili ne deklarativnu, već stvarnu podršku Sovjetskom Savezu. Naravno, jedna rečenica takvog sadržaja ne bi opteretila ovaj tekst! Tim prije što su autori bili mnogo izdašniji u opisivanju podrške koju je pružila Sovjetskom Savezu, na primjer, Bu-

garska radnička partija. Njen CK, stoji u tekstu, 21. juna donio je odluku „o pripremama oružanog ustanka protiv hitlerovaca i njihovih saradnika", pa se „po pozivu komunista u Bugarskoj široko razvila narodna borba protiv agresivnih planova njemačkih fašista", te zbog toga „ni jedan bugarski vojnik nije bio poslan na sovjetsko-njemački front". Ovome se još dodaje i tvrdnja: „bez obzira na uporne zahtjeve hitlerovaca"! To se nikako ne može prihvatiti kao objektivna, naučna obrada istorijskih zbivanja. Sovjetskim istoričarima dobro je poznato da su bugarske divizije u to vrijeme zamjenjivale njemačke divizije na znatnom dijelu jugoslovenske teritorije i da je Bugarska bez pogovora izvršila zahtjev Hitlera u decembru 1941. da te snage pojača još jednim korpusom koji je zamijenio njemačke divizije da bi bile upućene na sovjetsko-njemački front! Sovjetskim istoričarima takođe je dobro poznato koliko je bugarskih divizija bilo u Jugoslaviji i to da su one tu zamijenile njemačke trupe koje su mogle biti angažovane na sovjetsko-njemačkom frontu.

Kao i niz drugih zemalja, Jugoslavija se zatim pominje u šesnaestoj glavi, u kojoj se prikazuje spoljnopolitička djelatnost KPSS s težištem na periodu koji je nastao poslije konačnog oslobođenja okupiranih teritorija Sovjetskog Saveza. Tu je na 541. stranici u jednom stavu izložen podatak da je sovjetska vlada odlučno podržala odluke o pretvaranju AVNOJ-a u vrhovno i zakonodavno tijelo i o stvaranju Nacionalnog komiteta oslobođenja kao privremene vlade, da je ona u specijalnoj izjavi od 14. decembra 1943. pozdravila taj akt i istakla njegov izuzetan značaj i da je ova podrška mladoj narodnoj vlasti od strane prve socijalističke države u svijetu doprinijela njenom učvršćenju i okupljanju oko nje svih patriotskih snaga Jugoslavije. Zatim se poslije mnogih podataka koji govore o odnosima s drugim zemljama, i posebno o odnosima Sovjetskog Saveza sa zapadnim savezničkim silama na pitanjima otvaranja drugog fronta i sukobima oko Poljske, samo još na jednom mjestu, na 558. stranici, pominje Jugoslavija. Tu je riječ o sklapanju sporazuma o prijateljstvu, uzajamnoj pomoći i poslijeratnoj saradnji između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza od 11. aprila 1945. godine. Iako se u ovoj glavi raspravljaju problemi koji su postojali i gomilali se u toku rata između vlada sila antihitlerovske koalicije, o takozvanom jugoslovenskom problemu, koji se javio u tim odnosima još krajem 1941. godine na pitanju odnosa prema narodnooslobodilačkom pokretu i četnicima D. Mihailovića i koji je ostao prisutan sve do kraja rata, nema ni riječi. Ovdje ne mislimo na onaj famozni „fifti-fifti" koji sovjetska istoriografija uporno negira, već na one poznate i prihvaćene istorijske činjenice vezane za sporazum Tito—Šubašić i na odluke Krimske konferencije koje su se ticale Jugoslavije. Ako su slični problemi vezani za Poljsku mogli naći mjesta u ovoj istoriji, ne vidimo razloga da se na takav način prećute poznate činjenice o Jugoslaviji. Sovjetska diplomatija je krajem 1943. godine prihvatila Čerčilov koncept o rješenju „jugoslovenskog problema" — da se ide na sporazum između Nacionalnog komiteta oslobođenja i izbjegličke vlade, kao što je na

Krimskoj konferenciji prihvaćena odluka da već potpisani sporazum Tito—Šubašić stupi na snagu, da se u AVNOJ uključe oni poslanici iz posljednje Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije koji nisu sarađivali s okupatorom i da zakone koje donosi AVNOJ naknadno potvrdi Ustavotvorna skupština. To su bili uslovi za međunarodno priznanje nove Jugoslavije i kao takvi određen oblik pritiska na jednu nezavisnu i suverenu zemlju u kojoj je revolucija već bila odnijela rješavajuće pobjede.

Kao što je već rečeno, nešto više podataka o borbi porobljenih naroda dato je u sedamnaestoj glavi (str. 563—614).

Ono što odmah pada u oči je pretjerano uopšten i pojednostavljen pristup složenom problemu borbe porobljenih naroda. Prikaz te borbe autori neposredno vezuju za etapu u kojoj su okupirane sovjetske teritorije bile bile konačno oslobođene i kada se pred Crvenu armiju postavio zadatak „oslobođenja od fašizma porobljenih naroda Evrope“. Kako u prethodnim glavama nisu izloženi ni najosnovniji podaci o razvitku pokreta otpora i narodnooslobodilačke borbe u okupiranim zemljama u pojedinim etapama rata, stvara se utisak da je ta borba počela ili dobila šire razmere tek u proljeće i ljeto 1944. godine.

Tek poslije analize opštih uslova pod kojima se razvijao pokret otpora izloženo je nešto više podataka o borbi porobljenih naroda. I ovdje je, međutim, isti pristup. Podaci o razmjerama i uspjesima otpora i borbe u pojedinim zemljama suviše se neposredno vezuju za pojedine operacije na sovjetsko-njemačkom frontu. Nesumnjivo je tačna ocjena da je napad Njemačke na Sovjetski Savez bio snažan podsticaj oslobodilačkoj borbi porobljenih naroda. Ističući ovu činjenicu, autori su na prvom mjestu naveli da je CK KPJ odmah oformio Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije i razradio plan razvijanja „oružanog otpora“ (istina, odmah iza toga je rečeno da je i CK Bugarske radničke partije odlučio da se pristupi stvaranju partizanskih odreda!). Tačno je, takođe, da su Moskovska i Staljingradska bitka izuzetno uticale na porast borbenog raspoloženja i na razvitak pokreta otpora u pojedinim porobljenim zemljama. To potvrđuje i razvitak narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji. Ali se u ovoj knjizi svi krupniji uspjesi pokreta otpora isuviše neposredno vezuju za ove operacije. Ako se, na primjer, ne konstatuje da je u ljeto i jesen 1941. godine, u vrijeme najvećih uspjeha njemačkih armija na Istočnom frontu, u najvećem dijelu Jugoslavije došlo do širokog ustaničkog pokreta, koji je izvojevao velike pobjede i oslobodio znatan dio teritorije, onda isticanje uticaja pobjede Crvene armije pod Moskvom ima drugačiji prizvuk. Pogotovu kada se za ovu pobjedu vezuje početak reorganizacije jugoslovenskih partizanskih odreda u Narodnooslobodilačku vojsku. Tim prije kada je poznato da je baš neposredno poslije Moskovske bitke na jugoslovenskom ratištu situacija bila dosta nepovoljna po partizanske snage. Isto tako je neosnovano neposredno vezivati stvaranje prvih divizija NOV Jugoslavije za pobjedu Crvene armije u Staljingradskoj bici. Tim prije kada je autorima ove knjige poznato da su te divizije formi-

rane novembra 1942. godine! Time se nikako ne može uvećati ni zaista grandiozni značaj Staljingradske bitke ni njen prelomni značaj za razvitak drugog svjetskog rata u cjelini, pa utoliko i za borbu i pobjede naroda Jugoslavije.

Ono što potvrđuje već pomenute slabosti u pristupu problemima borbe porobljenih naroda su i ocjene društveno-političkog karaktera pokreta otpora. Kada se uopšteno govori o borbi porobljenih naroda Evrope, onda je nemoguće cjelokupnu tu borbu i sve varijante pokreta otpora vezivati za rukovodeću ulogu komunističkih partija kako se to čini u ovoj knjizi, bez obzira na to što su one bile organizatori borbe u mnogim zemljama i što su bile nesumnjivo najodlučnije u toj borbi. Slično je i sa nekim principima koji se ističu u analizi pokreta otpora: da je obično svaka kompartija u toku rata imala dva rukovodeća centra — jedan u zemlji, drugi u Moskvi, da je onaj u zemlji djelovao ilegalno, preko grupa od 3—5 ljudi itd. Poznato je da je to bio slučaj samo s nekim partijama i još poznatije da toga nije bilo upravo tamo gdje je oslobodilačka borba imala najšire razmjere (na primjer, Jugoslavija, Albanija). Svuda gdje autori uopštavaju razvitak borbe u porobljenim zemljama, njihove ocjene su jednostrane i, u krajnjem, netačne (objašnjenje procesa stvaranja Narodnog fronta, prerastanja antifašističke, oslobodilačke borbe u „narodno-demokratsku revoluciju", trenutak „završavanja priprema narodnih oružanih ustanaka za uspostavljanje nove narodne vlasti", koji se vezuje za nastupanje Crvene armije itd.).

U ovoj glavi prvi put se pominje Kominterna. Ali samo s dvije konstatacije: da je ona „pripremila komunističke partije za surovu probu u godinama drugog svjetskog rata" (!) i da je raspuštena maja 1943. uz kratak citat iz poznate izjave njenog Izvršnog komiteta u kojem se iznose razlozi za takvu odluku. Nema ni jednog podatka o aktivnosti rukovodećeg vrha ove svjetske komunističke organizacije poslije 22. juna 1941. godine, iako je poznato da je on vršio značajan, pa čak često i preloman uticaj na aktivnost pojedinih komunističkih partija, i to posebno u okupiranim zemljama. Utoliko je, naravno, i inače fragmentaran i neopravdano uopšten prikaz aktivnosti kompartija i pokreta otpora, još nepotpuniji. U ovoj knjizi autori ne daju ni naslutiti mnoštvo onih problema koji su postojali u odnosima u međunarodnom komunističkom pokretu, a koji više nisu nikakva tajna jer su predmet mnogih studija i rasprava u istoriografiji gotovo svih zemalja. Utoliko zataškavanje ovih problema može samo da šteti sovjetskoj istoriografiji.

U ovom prikazu pokreta otpora pažnju privlače i ilustracije. Priloženo je 6 fotografija — iz Poljske, Njemačke, Rumunije, Bugarske i Čehoslovačke. Autori nisu našli za potrebno da tekst ilustruju bar jednom fotografijom iz Jugoslavije. Posebno je zanimljiva skica u kojoj su pod naslovom „Oslobodilačka misija Sovjetskog Saveza u Evropi" izloženi raznovrsni podaci o borbi naroda porobljene Evrope. Tu su, na prvom mjestu, prikazani pravci nastupanja Crvene armije i armija Poljske, Čehoslovačke, Rumunije, Bugarske i Jugoslavije od polaska Crvene armije sa granica Sovjetskog Saveza do kraja rata. Što se tiče prikaza

dejstava na tlu Jugoslavije, tu ima dosta netačnosti. Prije svega, samo su dijelovi njene teritorije naznačeni kao rejoni dejstava partizana u ovom periodu. To su uži rejoni od onih koji su još 1943. i pogotovo sredinom 1944. godine bili u stvari oslobođeni, dok je rejon dejstava NOV i POJ bila bezmalo cijela teritorija zemlje. Autori su se i ovdje pokazali konsekventnim u isticanju borbi i uspjeha bugarskog pokreta otpora. Na skici su pravci dejstava Crvene armije, bugarske armije i NOVJ prikazani tako kao da je bugarska armija sama oslobodila Makedoniju i južnu Srbiju. Jedva primjetnom strelicom prikazano je učešće snaga NOVJ u Beogradskoj operaciji. Prema ovoj skici NOV Jugoslavije dejstvuje sa linije fronta koja je uspostavljena tek krajem 1944. godine, to jest sa Sremskog fronta, iz doline Drine i iz Hercegovine. Još je karakterističniji prikaz mreže oblasnih, odnosno okružnih komiteta pojedinih komunističkih partija u okupiranim zemljama u vremenu 1941—1945. godine. Na tlu Jugoslavije ucrtano je takvih 6 komiteta: Beograd, Zagreb, Ljubljana, Sarajevo, Podgorica i Skoplje, to jest ucrtani su samo znakovi za centralne i neke pokrajinske komitete. Poređenja radi navodimo da je, na primjer, na teritoriji Bugarske ucrtano 19 takvih znakova, Čehoslovačke 20, a ima ih više i u Rumuniji, pa čak i u Njemačkoj! Na skici su obilježena i mjesta „krupnih narodnih ustanaka" — u Bugarskoj, Rumuniji, Slovačkoj, Češkoj, Poljskoj i Jugoslaviji. Pored svakog glavnog grada istočnoevropskih zemalja, uključujući i Beograd, naveden je datum s legendom: „datum oslobođenja prestonice zemlje od strane Crvene armije".

Ni u navođenju podataka o žrtvama koje su podnijeli pojedini narodi autori nisu bili dosljedni. Dok se, na primjer, broj poginulih boraca protiv Njemačke navodi za Bugarsku (32.000) i za Rumuniju (170.000), za Jugoslaviju se samo kaže da su njeni narodi podnijeli „velike žrtve", iako su u knjizi koju su autori koristili i koju citiraju u napomenama *(Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije)* navedene cifre poginulih boraca NOVJ (305.000) i ukupne ljudske žrtve Jugoslavije (1,700.000). U isto vrijeme u knjizi su navedeni podaci o borcima Crvene armije poginulim na tlu zemalja u čijem je oslobođenju ona učestvovala. Ovi podaci pokazuju izvanredne ratne napore sovjetskih ljudi i njihov doprinos u oslobođenju porobljene Evrope. Oni takođe ilustruju i intenzitet borbi koje je Crvena armija vodila na teritorijama pojedinih zemalja. Na tlu Poljske palo je 600.000 njenih boraca, u Rumuniji 69.000, u Čehoslovačkoj 140.000, u Mađarskoj 140.000 i u Jugoslaviji 8.000 boraca.

Na kraju treba istaći da je u tekstu ove glave navedeno nekoliko značajnih podataka o Jugoslaviji. Na 583. stranici u vezi sa Staljingradskom bitkom rečeno je da su NOV i POJ imali već 150.000 boraca. U vezi sa opisom situacije u pojedinim zemljama u vrijeme izbijanja Crvene armije na zapadne granice Sovjetskog Saveza navedeno je da je NOV Jugoslavije u 1944. godini oslobodila više od polovine državne teritorije (str. 584). Na 595. i 596. stranici opisana je saradnja trupa Crvene armije i NOVJ u Beogradskoj operaciji i izložen sadržaj sporazuma koji je o tom sadejstvu prethodno postignut između NKOJ-a i Vr-

hovne komande Crvene armije. Time smo ujedno istakli i sve podatke koji se mogu naći o oslobodilačkom ratu i revoluciji u Jugoslaviji.

Ako je predmet ove knjige takav da je nalagao i iznošenje podataka o razvitku u Jugoslaviji u periodu drugog svjetskog rata, a njeni autori su očevidno smatrali da je to potrebno, onda moramo konstatovati da su taj posao obavili nedosljedno i neuspješno. Takvim tretmanom oslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji nikako ne možemo biti zadovoljni. Sigurno je da se uz više volje to moglo, bez većih napora, daleko bolje obaviti. A to bi bio nesumnjivo značajan prilog jačanju onih istorijski stvorenih osnova na kojima treba da jača ravnopravna saradnja naših zemalja i naroda. Ovako sovjetska javnost, kojoj je ova knjiga namijenjena, neće s njenih stranica dobiti pravu i istinitu predstavu o onome što se zbivalo u Jugoslaviji u vrijeme te velike zajedničke borbe protiv fašističkih osvajača, a najmanje će joj ona pomoći da sagleda one stvarne veze i faktore koji su povezali narode SSSR-a i Jugoslavije u toj borbi za opstanak, slobodu i progres.

Prikazi

Maršal Makluan: Poznavanje opštila — čovekovih produžetaka

(»Prosveta«, Beograd, 1971, strana 434)

Vodeći svetski teoretičar masovnih komunikacija, Maršal Makluan, ličnost je o kojoj se govori. Pripada svome vremenu, a govori sa stanovišta budućnosti. Futuristički je duh, do dna. Grubo je osporavan od akademskih sociologa sa regularnim školskim kvalifikacijama, nepriznat od pozitivista koji za sve imaju kalupe i mjere. Primaju ga oduševljeno samo takozvani „marginalni intelektualni krugovi", osobito studenti. Oni u njemu poštuju hrabrog mislioca — vizionara, proroka elektronske ere, i mladalačku svježinu njegove misli. Veoma je karakteristična anegdota vezana za Makluana. Evo je: urednik kuće koja je izdala Makluanovu knjigu o opštilima (mislim da je prevodilac, Slobodan Đorđević, srećno preveo izraz *understanding media)* rekao je Makluanu da nije dobro ako knjiga donosi više od deset odsto novine. „Vaša knjiga, gospodine, nova je više od sedamdeset odsto", rekao mu je urednik. Ova sumorna procentualnost izraz je straha od novine, od onoga što ona donosi u ljudsku svijest: nova pomjeranja, nove pokrete, nova rušenja ozakonjenih istina. Može se reći da je neimenovani urednik bio u pravu. Makluanova knjiga doista je novost, rekao bih potpuna. Ono što je karakteristično za nju, to je odsustvo uobičajene argumentacije. Kad je ima, ona je nastrana, to jest originalna. Ništa ovoj knjizi nije sveto, osim borbenosti. Njene dokaze je lako, i veoma teško, osporiti. U tome je, valjda, „nenaučnost" koju Makluanu nekorektno prebacuju. On je, naime, **teoretičar literature, dakle: „nekvalifikovan" je za područje na koje se drznuo. No, njegova knjiga ga izvanredno brani od primjedaba takve vrste.**

Makluan je ideolog elektronske planetarne povezanosti (zanimljivo je da paleontolog i katolik, Tejar de Šarden, u knjizi *Budućnost čovjeka*, takođe govori, doduše jezikom vjere, o planetarnoj povezanosti i putu u bratstvo) i teoretičar masovnih komunikacija koje prenose poruke pojedincima i grupama, homogenizujući ih. Primitivni, prvobitni čovjek je, smatra Makluan, sve svoje djelatnosti obavljao neposredno svojim organima i čulima. Kasnije su njegovi produžeci — opštila u dobroj mjeri zamijenili čovjekove organske potencije („S pojavom električne tehnologije čovek je produžio ili postavio izvan sebe jedan živi model samog centralnog živčanog sistema"). U čovjekove produžetke — opštila Makluan ubraja, između ostalih: govor, pismo, štampanu riječ, automobil („mehaničku nevjestu"), radio, telefon, televiziju, drumove... Svi ti produžeci su usmjereni na povezanost sa svijetom jer su težnja ka ljudskoj prazavičajnosti i uključenosti u poslove i brige cijelog svijeta („Mi danas živimo u Doba obaveštenja zato što električna opštila trenutno i neprestano stvaraju jedno celokupno polje događaja koji deluju jedni na druge, polje u kojem sudeluju svi ljudi... Jednovremenost električnog opštenja, takođe svojstvena našem živčanom sistemu, čini da svak od nas bude prisutan i dostupan za svaku drugu osobu

na svetu"). Veoma je zanimljivo Makluanovo gledište o individualizmu do kojeg se toliko drži i koji je, s razlogom, jedna od najvećih vrijednosti života. On smatra da izlazak iz izolacije ne ubija — tačnije, neće ubijati, jer se radi o početku tog procesa — prirodnu potrebu ljudi za razlikovanjem. Smrt ličnosti se može dogoditi samo u totalitaristički ustrojenim sistemima koji su, naravno, mogući u budućnosti, možda još više nego danas. Makluan nalazi načina da vjeruje kako će ljudi znati da kontrolišu i zauzdaju divlju i ogromnu potlačivačku energiju opštila, koja mogu pripremiti i omogućiti najnečovječniju tiraniju u istoriji civilizacije (prema kojoj je čak i fašizam nevin). Orvel je, silom svog vizionarstva, već *bio* u godini koja neke od nas očekuje, do godine koja je, istovremeno, i naslov njegove antiutopijske knjige: *1984*. On je pokazao šta se može dogoditi ako se opštila upotrijebe protiv čovjeka i njegove prirode: pisao je o indoktrinaciji, „pranju mozgova", nečovječnoj stvarnosti jednakosti u svemu, manipulaciji i potčinjavanju autoritetu. Makluan neće o tome da govori jer vjeruje, mada to izričito ne kaže, evoluciji i njenoj umjerenoj mudrosti. On piše samo o pozitivnim svojstvima čovjekovih produžetaka — opštila, ubijeđen da ona čovjeka pripremaju za doživljavanje mnogostrukosti života (odjednom živjeti više života!), da se bore protiv sputavajućeg specijalizma koji karakteriše sadašnju tehnologiju i koji nam pruža fragmentovanu sliku stvarnosti. Ostvariće se davni san kubista: da se stvari odjednom sagledaju iz mnogobrojnih uglova — da se istodobno dožive i pročelje i pozadina, i širina i dubina, i unutrašnjost i spoljašnjost, to jest da se vide mnogobrojni nivoi stvarnosti. To će nam, kaže Makluan, omogućiti opštila — pipci pruženi prema očaravajućoj kompleksnosti svemira.

Makluan ne brine o našim predubeđenjima i iluzijama: šta će se, recimo, dogoditi sa ljudskom dušom? Hoće li se izmijeniti ljudska priroda? Hoće li tehnologija usmrtiti čovjekovu ličnost? Sve te mogućnosti su — ostvarljive. Jer, izgleda da je u pravu general Dejvid Sernof kad kaže: „Proizvodi moderne nauke nisu po sebi ni dobri ni loši; način njihove upotrebe određuje im vrijednost." Ništa nije, dakle, ni dobro ni loše *po sebi*, to ljudska istorija zna dobro. Mogućnosti svijeta otvorene su za sve: za sveopštu katastrofu, za gubitak ekološke ravnoteže i umiranje čovjekove okoline koja ga hrani i omogućava, kao i za ustrojstvo ogromnog planetarnog sela rada, reda, razuma i pravde. Koji će put izabrati čovjek, to se ne zna. Trebalo bi vjerovati da će razum nadjačati pećinske atavizme.

Planeta se, posredovanjem opštila, pretvara u mamutsko selo. Zar smo jednom gledali televizijski prijenos nekog događaja koji su *istovremeno* gledali ljudi u čitavom svijetu? To je sveto osjećanje kad se u tom trenutku istovremenosti pojavi impuls pripadnosti ljudskoj vrsti. Makluan, više prirodom umjetnika no naučnika, osjeća da se stvara to novo bratstvo. Ranije su se događale eksplozije, a ovo doba je doba sažimanja, homogenizacije i implozija. Za to imamo da zahvalimo opštilima, u prvom redu.

Makluan razlikuje dva tipa opštila: „vrući" i „hladni". „Hladna" su ona opštila koja emituju takve poruke koje onaj što ih doživljava sam dopunjuje i na taj način se uživljava, učestvuje: govor i elektronska opštila, na primjer. „Hladna" opštila smanjuju sposobnost racionalnog doživljavanja poruke jer udubljenost i unesenost umanjuju objektivnost. „Vruća" su opštila, smatra on, fonetsko pismo i tipografska štampa (Bonaparta: „Valja se više plašiti tri neprijateljska lista negoli hiljade bajoneta"). To da opštila imaju ogroman značaj za korigovanje i ustanovljenje stava javnog mišljenja — odveć je popularna i poznata istina. De Tokvil je, recimo, mislio da je homogenizacija francuskog naroda u XVIII vijeku rezultat djelovanja — štampane riječi! Opštila, dakle, imaju revolucionarni karakter. Svijest o jedinstvu i zajedničkoj brizi — to je činjenica sveopšte integracije kojoj stremi evolucija. Svi napreci tehnike, i napreci uopšte, nalaze se u međuzavisnosti. Jedan uspjeh podstiče drugi, u duhu promjene i međusobnog uticanja. Makluan tvrdi da je osnovna odlika svakog izuma — brzina! Sve je ogroman dinamizam koji karakteriše dušu mašine („Nepo-

sredno pre nego što neki avion probije zvučni zid, na krilima njegovim ukazuju se zvučni talasi. Ta iznenadna vidljivost zvuka upravo u trenutku njegova poništavanja jeste zgodan primer onog velikog obrasca bivstvovanja koji obelodanjuje nove i protivne forme baš kada ranije dostižu svoj vrhunac").

Da li mi živimo integralno ili u specijalizmu? Jesu li ljudske sposobnosti osakaćene rutinom? Šta leži u čovjeku i do kog stepena se mogu razviti njegove moći? Makluanova knjiga napisana je u formi odgovora na ta pitanja. On se raduje uvećavanju ljudske snage, on želi da se ljudska vrsta, sa svojim meduzinskim pipcima znanja, uvuče u sve, u celokupnost. „Ovo je Doba zebnje, zbog električne implozije, koja nagoni na opredeljivanje i učestvovanje, bez ikakvog obzira na ma koju 'tačku gledišta'", kaže Makluan i dodaje: „U električno doba čitavo čovečanstvo nosimo na sebi kao svoju kožu."

Makluan je istražio prirodu svih opštila koja smatra značajnim za uvećanje ljudske moći „kroz ubrzavanje" (težnja ka „akceleraciji istorije"). On je došao na misao da su telefon, radio i televizija već izvršili znatan uticaj na zapadnjačke vrijednosti, izgrađene na pisanoj riječi. Po mome mišljenju, jedan od najinteresantnijih zaključaka ove prevratničke knjige jeste ovaj: „Neko novo opštilo ili ljudski produžetak stvara, kad god se javi, jedan nov mit za sebe, obično povezan s kakvim značajnim likom: Aretinom, Bičem prinčeva i Lutkom štamparstva; Napoleonom i traumom industrijske promene; Čaplinom, javnom svešću filma; Hitlerom, plemenskim totemom radija; i Florensom Najtingejl, prvom pevačicom ljudske tuge preko telegrafske žice." Na veoma jednostavan i nadasve dopadljiv način Makluan je na primjerima okarakterisao duh pojedine epohe po kojima se može prepoznati. Hitler, taj „plemenski totem radija", bio je zahvalan tom medijumu preko kojeg je fanatizovao i omamljivao svijest svojih sunarodnika. Radio-Minhen emitovao je ove njegove riječi: „Ja idem svojim putem, sa samouvjerenošću jednog mjesečara." Radio, sa svojim ošamućujućim dejstvom, pomogao je to njegovo mjesečarsko samoosjećanje, bez sumnje.

Čovjekovi produžeci — opštila su, s gledišta Makluanovog (usuđujem se da „falsifikujem" njegovu misao), na neki način *novo čulo* čovjekovo. Možda će, pomoću njega, moći da dokuči ono što prevazilazi trenutne njegove sposobnosti i njegovu trodimenzionalnu logiku koja mnoge složenosti s prezirom strpava u iracionalno, pokaženo područje? Možda će čovjek, tako razvijenih čula i uvećanih moći, znati da otvori ono što je sada pod ključem? Opštila već vrše znatan uticaj na razvoj čovječanstva, a Makluan im pridaje značaj sudbine. U tome, mislim, čak i pretjeruje. Njegova vjera u opštila je gotovo neumjerena, kao što je „neumjereno" sve što nije zvanično „priznato". Makluan nije od onih (kao što to nisu ni Tejar de Šarden i Erih fon Deniken, recimo) koji se bave poznatim i „priznatim" stvarima. On nije epigonska priroda, od onih je koji traže. On krči put i želi da ode, neutabanim putem, do nepoznatih prostora kud ga vodi grozničava misao.

Jedan od prvih kvaliteta ove knjige jeste, čini mi se, apel za većom lojalnošću prema tehničkom napretku. Prestrogi smo kada, neupućeni, sudimo mašinama i korporativnoj tehnologiji, jer ne vidimo sve aspekte te pojave. Istina je da mašina *može* uništiti čovjeka, ako je čovjek fetišizuje. Čovjek, dalje, može svojim otpacima i svojom bezbednošću, da uništi prirodu i upropasti delikatnu ekološku ravnotežu (zagadiće more, rijeku, šumu, grad, nastavi li kako je počeo). Sve je to istina, ali mašina za to nije kriva. Još manje automatizacija koja će ga osloboditi robovanja radu. Daće mu više dokolice, a pretpostavlja se da tu dokolicu neće ispunjavati prestupima, nego samousavršavanjem i izražavanjem sveukupnih moći. Mi isuviše svojih krivica podmećemo mašinama. A ljudi su, zapravo, konstruktori pakla i raja na Zemlji. „Automatizacija ne ukida svet znanja... Ona ukida stare dihotomije između kulture i tehnologije, između umetnosti i trgovine, i između rada i dokolice. Panika u vezi s automatizacijom kao nečim što preti jednoobraznošću u svetskim razme-

rama predstavlja projekciju u budućnost mehaničke standardizacije i specijalizma, koji sada pripadaju prošlosti", kaže Makluan. Ona bezuslovno ne zarobljava, ona oslobađa ako čovjek zauzme ispravno stanovište i podredi je svojim konstruktivnim ciljevima. Humanizovanje svijeta mašina stvar je ljudske odluke i razuma. Svijet se spasava mašinizma umjetnošću i popularnom umjetnošću igara. Nema li ih, mi smo uključeni u mašine, mi radimo iste poslove. Makluan govori o budućnosti čovjekovoj i budućnosti njegovih opštila samo uz pretpostavku da će čovjek znati da izađe iz svoje zvjerinje tame na svjetlost koja ga obasjava iz izvora koje je on sam otkrio.

Sljedeći pasus učiniće jasnim stav ove knjige kojoj je najveća svetinja uvećanje čovjekove moći dubinskog doživljavanja svih nivoa stvarnosti: „Ranije je zvuk poticao iz jedne jedine tačke, u skladu sa predrasudom likovne kulture koja se odlikuje utvrđenom tačkom gledišta Preokret koji je donela visoka vernost reprodukcije (radi se o pojavi stereofonije — prim. V. R.) za muziku je značio, u stvari, ono što je kubizam nekad značio za slikarstvo i simbolizam za književnost — naime, prihvatanje više faza i ravni u jednom jedinom doživljaju. Drukčije rečeno, stereo-zvuk je dubinski zvuk, kao što je televizija dubinski zor."

Čovjekovi produžeci, eto, umnogostručavaju mogućnosti čovjekove da bi doživio sve faze i nivoe stvari. On ih, zahvaljujući njima, neće više doživljavati fragmentarno. Moći će da se spusti u dubinu svega, dodirnuće dno. Kako će otići sa tog dna, to je, opet, stvar čovjekova. To može biti i divno i opasno, naravno.

Modernom čovjeku današnjice svojstveno je to što želi da učestvuje, da prisustvuje. Njegovo dubinsko učešće dovešće ga na prag istine potpunije nego ikad od nastanka vrste. Čovjek izlazi iz izolacije, on leonuje po stravičnoj, djevičanskoj tišini svemira, on se osjeća dijelom neizmjernog svemira čiji je sin. Tom selu bez patrijarhalnosti i primitivne zatvorenosti već su postavljeni temelji. Mi već, na neki način, živimo u selu bez plotova, kakvi smo da smo.

Knjiga Maršala Makluana, pop-sociologa i pop-filosofa (tako ga, ne znam da li podrugljivo, nazivaju), od onih je koje su morale biti napisane. Ona je zrela i teška, morala se odvojiti od tvorca. Moguće je da bi neki zagrižljiviji (i, zašto ne, upućeniji od mene) komentator mogao u njoj pronaći sjeme slabosti. Ona nije, zaista, lišena toga. Mnogi njeni dokazi su hrabri, mnogi zaključci neobični. To je izuzetno hrabra knjiga i nova „više od sedamdeset odsto", kako se izrazio onaj urednik. Makluan nije ni na šta oslonjen, osim na sebe i na svoju misao, originalnu do temelja. Prema tome, o ovoj knjizi ne može se suditi mjerilima škole, i ocjenjivati je brojevima, zato što ne pripada školi i zato što do nje ne drži suviše. Njena novina je potpuna i ošamućuje katkad. Vodi u nepoznate prostore, a čovjek to ne voli. U tome vidim njenu izvanrednu vrijednost koju će potvrditi budućnost ako ovo vrijeme bude prema njoj nesklono i uskogrudo.

VELJKO RADOVIĆ

Vjekoslav Mikecin: Otvoreni marksizam

(„Naše teme", Zagreb, 1971, strana 314)

Knjiga *Otvoreni marksizam* predstavlja zbornik radova iz marksizma, odnosno marksističke filozofije, nastalih u poslednjih petnaest godina pretežno u zapadnoevropskoj marksističkoj misli, a rezultat su različitih idejnih i teorijskih konfrontacija među samim marksistima. Osnovna zajednička karakteristika radova objavljenih u ovom zborniku jeste borba protiv

dogmatizma i staljinizma. U tome je i savremeni aktuelni značaj ovog zbornika.

Treba odmah reći da je većina radova koje sadrži ovaj zbornik manje-više poznata našim čitaocima jer su već objavljeni na stranicama časopisa „Naše teme". Time se, naravno, ne osporava potreba njihovog ponovnog objavljivanja. Naprotiv, oni su dobrodošli jer će čitalac lakše moći da se koristi nizom zaista značajnih priloga, koji su ovde i tematski sređeni, i to u tri grupe: (1) *Kritika dogmatizma i problemi marksističke filozofije;* (2) *O dijalektici* i (3) *Socijalno-etička i estetička pitanja.*

Ovaj zbornik sadrži i uvodnu raspravu Vjekoslava Mikecina pod naslovom *Situacija marksizma danas,* u kojoj autor ukazuje na brojne kontroverze i sporove u okvirima samog marksizma, iz čega proizlaze i različiti nazivi za marksizam kao što su: autentični marksizam, stvaralački marksizam, dogmatski marksizam, otvoreni marksizam, istočnoevropski i zapadni marksizam, kineski marksizam, sovjetski marksizam, hegelovski marksizam, pozitivističko-scijentistički marksizam, antropološki marksizam, ontologizirani marksizam, ortodoksni marksizam, pragmatički marksizam, staljinistički marksizam itd.

Uzroci brojnosti i raznovrsnosti orijentacija u savremenom marksizmu su višestruki. S jedne strane, to rezultira iz promena u položaju osnovnih društveno-političkih snaga u svetu, kao i brzog razvoja nauke i tehnologije. S druge strane, ta različitost uzrokovana je i širenjem fronta socijalističkih snaga, ali i nužnošću borbe protiv jedne dugo važeće, tako reći univerzalne dogme — staljinizma. Sve to, po Mikecinu, dovelo je do toga da je danas teško, „pa gotovo i nemoguće apodiktički i precizno utvrditi šta ima pravo da nosi naziv marksističkog učenja" (str. 9). Međutim, autor ove rasprave je svestan da tako relativizirana konstatacija o marksizmu ne bi ničemu vodila, isto tako kao i ona staljinističko dogmatska po kojoj je sve u marksizmu jasno, a ono što, bilo u teoriji bilo u praksi, odstupa od utvrđene dogme jeste ili desni ili levi revizionizam. Stoga, da bi se u interpretiranju marksizma izbegle pomenute krajnosti, Mikecin ističe nužnost pridržavanja sledećih metodoloških pretpostavki: (1) nužno je polaziti od izvornog značenja i razumevanja onoga što proizlazi iz dela osnivača marksizma, kao i njihovih najboljih sledbenika; (2) znati šta je u marksizmu revidirano u negativnom, a šta u pozitivnom smislu, to jest u čemu je on osiromašen, a u čemu obogaćen i produbljen; (3) na temelju prethodnog treba sagledati nove fenomene i promene koje donosi društveni razvitak.

Imajući u vidu naznačene metodološke kriterije, Mikecin ukazuje na neke bitne tendencije u razvoju marksizma. Naime, kao antiteza vladajućoj dogmatsko-staljinističkoj interpretaciji i poimanju marksizma, javljaju se, naročito u protekloj deceniji, različite antidogmatske varijante marksizma, kojima je u osnovi, bez obzira na određene unutrašnje razlike, zajednička borba protiv staljiniziranog dijamata. Osnovni problem većine rasprava koje autor zbornika svrstava u „otvoreni marksizam" je borba protiv dogmatizma u marksizmu i pitanje odnosa Hegel—Marks, pri čemu se odbacuje tumačenje marksizma kao sinteze Hegelove dijalektike i klasičnog materijalizma i nasuprot tome se ističe da je Marksova dijalektika u biti suprotna Hegelovoj, kao što je i Marksov materijalizam drugačiji od klasičnog materijalizma. Ovakve stavove zastupa većina savremenih italijanskih marksista, zatim veliki broj teoretičara i marksista na Zapadu (Markuze, Lefevr, Goldman, Garodi, Sartr, Habermas, Fišer i drugi). Slična shvatanja o tom problemu ima i jedan broj marksističkih teoretičara u istočnoevropskim socijalističkim zemljama (Kosik, Šaf, Kolakovski, Dubski, Strinka i drugi). Sa tog stanovišta polazi i većina jugoslovenskih filozofa i teoretičara.

Nasuprot naznačenim shvatanjima o odnosu Hegel—Marks, postoje teoretičari marksisti koji negiraju svaku vezu Hegel—Marks, a ako ona i postoji u određenom misaonom razvoju Marksa, tu Marks nije marksist. Najizrazitiji i ujedno teorijski najznačajniji zastupnik takvog shvatanja je Luj Altise, koji, uzgred da napomenemo, Marksa interpretira na strukturalistički način.

Druga bitna tendencija u razvoju savremenog marksizma jeste promenjen odnos prema drugim, nemarksističkim koncepcijama sveta i čoveka. Naime, savremeni antidogmatski marksizam, po Mikecinu, „karakteriše kritička otvorenost prema svakom autentičnom, misaonom, idejnom istraživačkom naporu" (str. 14). Ta otvorenost ogleda se u svim oblastima istraživanja, u kojima se makar i parcijalno postižu određeni rezultati, a koje savremeni marksizam nužno mora da uzme u obzir ukoliko ne želi da postane sterilna dogmatika.

Što se tiče razvoja marksizma u Sovjetskom Savezu i u istočnoevropskim zemljama, Mikecin ističe da je njegova opšta karakteristika dijamatska koncepcija. Istina, ova se razlikuje od staljinističke, ali još uvek je u teoriji saznanja osnovna i dominantna teorija odraza, a marksistička dijalektika shvata se u hegelovskom smislu. Međutim, i tamo postoje određena pozitivna kretanja koja znače napuštanje osnova dogmatiziranog dijamata. U prilog toj tvrdnji Mikecin navodi L. A. Kogana.

Pošto je ukratko ocrtao osnovna strujanja u marksizmu danas, Mikecin je u uvodnoj raspravi, ili pak ispred tekstova pojedinih autora koje je uvrstio u ovaj zbornik, veoma fragmentarno izložio biografske podatke i neke karakteristike dela sledećih teoretičara i filozofa: Lukača, Bloha, Markuzea, Sartra, Lefevra, Garodija, Altisea, Svizija, te italijanskih marksista Luporinija, Volpea, Čeronija, Rosija i Radiča.

U daljem tekstu ovoga prikaza biće reči o nekim prilozima iz ovoga zbornika. Već je rečeno da su oni tematski svrstani u tri grupe.

U odeljku *Kritika dogmatizma i problemi marksističke filozofije* objavljeni su sledeći radovi: Đ. Lukač: *Pismo o staljinizmu;* Č. Luporini: *Istina i sloboda;* R. Garodi: *U povodu Marksovih „Rukopisa iz 1848" i nekih filozofskih eseja;* L. Radič: *Pluralizam u marksističkoj koncepciji;* L. Điomon: *Marksizam i prirodna nauka.*

Zajednička crta svih navedenih rasprava jeste kritika staljinizma, kao i svakog dogmatizma u marksizmu. S druge strane, jedan broj rasprava pledira za otvorenost marksizma prema osnovnim teorijskim koncepcijama i fundamentalnim istraživanjima koja, iako nisu marksistička, sadrže vredne stavove i zaključke i otkrivaju određene istine o svetu i čoveku. Jednom rečju, pledira se za takav marksizam koji će biti u skladu sa istorijskim razvojem i potrebama vremena u kome živimo. Jedino takav marksizam će biti u stanju da se suprotstavi i obračuna sa deformacijama koje je u teoriju i praksu socijalizma inaugurisao staljinizam. Međutim, obračun sa staljinizmom nije ni lak ni jednostavan. O tome govori i Lukač u svom *Pismu o staljinizmu.*

Pošto je u osnovnim crtama ukazao na bitne uzroke pojave staljinizma i dogmatizacije marksizma, kako u Sovjetskom Savezu tako i u okvirima međunarodnog komunističkog pokreta, Lukač je još pre jedne decenije, kada se u Hruščovljevoj eri mislilo da se kritika staljinizma neće tako lako i brzo zaustaviti, izrekao sledeći stav: „Otpor radikalnoj i principijelnoj kritici staljinskog razdoblja još je uvek veoma jak. U njemu se sabiru najrazličitiji motivi" (str. 55). Ova Lukačeva ocena o otporima radikalnoj kritici staljinizma nije ni danas posle jedne decenije od kako je izrečena ništa manje aktuelna. Naprotiv.

Kritikom staljinizma i dogmatizma u marksizmu bave se i ostali radovi ovog dela zbornika. Tako R. Garodi, u povodu objavljivanja Marksovih ranih radova, poduzima kritiku staljinskog dogmatizma u teoriji, posebno kritiku teorijskog rada u partiji. On pri tome ukazuje na nužnost unapređivanja marksističke misli i odbacivanja vulgarne staljinističke interpretacije marksizma. Od značaja je i Garodijeva samokritika sopstvenih stavova njegove staljinističko dogmatske faze. Međutim, treba napomenuti da su i u ovom radu, kao i u mnogim drugim radovima kasnije napisanim, jasno primetni ostaci starog, dogmatskog načina mišljenja.

U vezi sa tekstovima koji se odnose na kritiku dogmatizma i probleme marksističke filozofije, treba spomenuti i raspravu L. Radiča *Pluralizam u marksističkoj koncepciji.* Povod ovoj raspravi bile su diskusije o mogućnosti dijaloga između marksizma i katoličke doktrine, ali ona ima i

šire aspekte jer se razmatraju pitanja šta je stvaralački, a šta dogmatski marksizam, kao i problemi odnosa marksizma i drugih, nemarksističkih koncepcija.

Polazna teza Radičevih razmatranja jeste u tome „da revolucionarni proletarijat treba naslediti izvesne ideje i principe slobode iz prethodnog buržoaskog društva“ (str. 121). Pri tome autor ističe da je ideja o monolitnosti jednostrana, te da se pokazala negativna u prvoj fazi razvoja socijalizma. Otuda nju treba zameniti pluralizmom, koji je nužan uslov svakog napretka u saznanju. Iz tih razloga, po autoru ove rasprave, proizlazi da se italijanski komunisti s pravom zalažu za tu ideju, jer „pluralizam je unutrašnja potreba marksizma u sadašnjem njegovom razvoju... Problem pluralizma postavlja kao opšti problem 'pluralizam neantagonističkih vrednosti' u socijalizmu“ (str. 128—129), što znači da taj pluralizam treba da bude pluralizam pozitivnih vrednosti. Na toj osnovi biće moguć dijalog marksista i nemarksista.

U odeljku *O dijalektici* objavljeni su radovi u kojima se razmatraju pre svega pitanja dijalektike, i to: M. Rosi: *'Preokretanje' i 'racionalna jezgra' Hegelove dijalektike po Marksu;* Đ. D. Volpe: *Za marksističku metodologiju ekonomije i moralnih disciplina uopće;* Ž. P. Sartr: *O dijalektici;* R. Garodi: *Diskusija sa Sartrom o dijalektici.*

Centralni problem navedenih tekstova jeste odnos Hegela i Marksa u vezi sa problemom dijalektike i pitanja o dijalektici prirode i istorije, dakle pitanja — postoje li jedna, dve ili više dijalektika?

Rasprava M. Rosija o odnosu Hegel—Marks u vezi s problemom dijalektike prvi put se objavljuje na našem jeziku. I ova studija po svojim opštim intencijama smera u prvom redu na kritiku staljinizma, koji Marksa interpretira na hegelovski način. Ne ulazeći u šire razmatranje ove značajne studije, treba istaći samo to da je njen osnovni zaključak sledeći: racionalno jezgro Hegelove dijalektike koje je Marks preuzeo nije ništa drugo do „kategorija otuđenja“. Do ovog zaključka Rosi dolazi na temelju iscrpne analize kako Hegelovih tako i Marksovih tekstova, te na osnovu toga izvodi zaključak da je Marksova kritika Hegela u prvom redu kritika „Hegelovog otuđenog pogleda“, a kategorija otuđenja „omogućuje upotrebu dijalektike“, na temelju čega je i moglo proizaći „Marksovo praktično preokretanje hegelizma“ (str. 174—175). Prema tome, Marks Hegelu duguje samo otkriće kategorije otuđenja. „Više od toga nije moguće priznati Hegelu, niti je moguće korisno upotrebiti Hegelovu dijalektiku. U protivnom opasnost je već naznačena: završava se tamo gde je i Bauer, Štirner i Slobodni berlinčani. Ili se pak u promenjenim istorijskim uslovima čini i možda nešto gore: deformiše se istorijski materijalizam“ (str. 176).

Drugi problem na koji se odnose navedene studije o dijalektici jeste pitanje dijalektike prirode i dijalektike istorije. Tim problemima posvećena je poznata diskusija o dijalektici između Sartra i Garodija, u kojoj su se iskristalisala dva oprečna shvatanja o dijalektici prirode.

Sartr smatra da problem dijalektike treba postaviti na „kritičko-epistemološki plan“. Polazeći sa tog stanovišta, on ističe da postoji samo dijalektika istorije, koja se „pojavila istodobno kao otkriće zakona razvoja istorijske stvarnosti koja je dijalektička i kao otkriće zakona razvoja saznanja te stvarnosti“ (str. 221). Prema tome, problem dijalektike za Sartra, što je bilo i za Lukača u njegovoj *Istoriji i klasnoj svesti*, jeste saznanje totaliteta istorije. Priroda nije totalitet, otuda ne može ni biti reči o dijalektici prirode. Međutim, društvo je uvek određeni totalitet i sve promene u društvu događaju se polazeći od celine, dok se za prirodu to ne može tvrditi jer je priroda beskonačnost. A „tvrditi da je priroda u isti mah beskonačnost i jedinstvo totalizacije kao transfinitni broj, to znači učiniti presmionu komparaciju, ili tačnije formulisati želju“ (str. 229).

Suprotstavljajući se Sartru, Garodi je u prilog postojanja dijalektike prirode izneo niz značajnih argumenata, od kojih navodimo samo neke. Prvo, Garodi ističe da prihvatanje teze o postojanju dijalektike prirode ne implicira identifikovanje dijalektike prirode i dijalektike mišljenja, već

samo to da su struktura i kretanje stvarnosti takvi da nam omogućuju da shvatimo njihovo postojanje izvan nas, a nauka nam pokazuje da je struktura prirode dijalektička. Drugo, ako se prizna dijalektička struktura žive materije, onda je nelogično ne priznati dijalektičku strukturu i ostaloj materiji. Treće, što se tiče totaliteta prirode, na to treba da odgovori nauka. Četvrto, dijalektička struktura prirode uzima se kao radna hipoteza, što nipošto ne znači da se unapred znaju zakoni razvoja prirode. Otuda i nema neke završene liste zakona dijalektike, ali društvena praksa i nauka omogućuju da se oni stalno otkrivaju i proširuju.

U odeljku *Socijalno-etička i estetička pitanja* objavljene su rasprave K. Kosika: *Dijalektika morala i moral dijalektike;* I. S. Narskog: *O istorijsko-filozofskom razvoju pojma 'otuđenja';* A. Šafa: *Marksistička koncepcija individuuma;* E. Fišera: *Budućnost umetnosti* i *Umetnost i realizam.*

Sa izuzetkom rasprave I. S. Narskog, koja je u biti ostala u okvirima dogmatizma i nije jasno zašto se našla u ovom zborniku, sve ostale rasprave su manje-više orijentisane antidogmatski, a posvećene su antropološkim problemima. U razmatranju problema čoveka, morala i otuđenja polazi se uglavnom od integralnog Marksa, uzimajući, dakle, njegovo delo u celini.

Ne ulazeći pojedinačno ni u jednu raspravu, potrebno je istaći da mnoga pitanja pokrenuta u navedenim studijama usmerena su ka novim traženjima koja su nastala kao rezultat težnje da se prevlada dogmatska koncepcija marksizma.

Na kraju potrebno je istaći da je zbornik *Otvoreni marksizam* koristan prilog našoj prevodilačkoj marksističkoj literaturi. U njemu je sadržana kratka lepeza idejnih i teorijskih strujanja među marksistima raznih zemalja Evrope. Na taj način su čitaocu približeni neki značajni marksistički teoretičari o kojima se kod nas malo zna. To je posebno slučaj sa italijanskim marksistima, koji su u ovom zborniku, kad je reč o pojedinim zemljama, i najbrojniji.

OBRAD PEJANOVIĆ

Dr Branislav Gligorijević: Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca

(Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1970, strana 620)

Istorijski razvitak Jugoslavije od njenog ujedinjenja, posle prvog svetskog rata, pa do naših dana postao je predmet najozbiljnijeg izučavanja od strane niza mlađih naučnika na polju istorijskih nauka kod nas. Jedan od takvih radova jeste i ova studija dr Branislava Gligorijevića. Politička partija čiji se život i rad izučava u ovoj obimnoj studiji, Demokratska stranka, bila je jedna od najuticajnijih građanskih političkih organizacija. Po svojoj snazi i uticaju ta stranka je imala značajnu ulogu u društveno-političkom životu Jugoslavije između dva rata.

U kratkom uvodu svoju studije autor je nastojao da u najkraćim crtama dade neke osnovne teorijske postavke o političkim partijama u celini. Ovaj uvod u osnovi daje samo neke napomene koje mogu biti od koristi da se odmah na početku vidi kako i na koji način autor namerava da obrađuje temu koja je bila predmet njegovog dužeg i zaista svestranog izučavanja. Obimnost studije i rezultati do kojih je autor došao vredni su pažnje tim pre što se radi o zaista značajnoj političkoj partiji, a uz to i o naročito interesantnom istorijskom periodu političkog života Jugoslavije.

Gligorijević je studiju tematski podelio na sedam poglavlja, a u njima je razgraničio probleme i periode u kojima su se oni pojavljivali u životu ove političke organizacije. S obzirom na obim studije i način obrade,

čini nam se da svako od poglavlja u njoj predstavlja svojevrsnu celinu, koja je u nekim elementima dobro povezana sa drugim delovima studije, što joj na kraju i daje osnovnu vrednost jedinstvene knjige.

Autor je uspeo da sve najbitnije oblike delovanja i rada Demokratske stranke, njena opredeljenja prema unutrašnjem razvitku, kao i stanje u njenim redovima, potpuno jasno rasvetli i u tome je jedna od osnovnih vrednosti njegove studije. Iz onoga što je do sada bilo poznato o delovanju političkih partija u prvih deset godina zajedničkog života jugoslovenskih naroda znalo se da je taj period bio zaista značajan za budući razvitak društveno-političkih odnosa, a i zajedničke države. Međutim, studija o Demokratskoj stranci sada upotpunjava niz praznina i daje potpuniju sliku tog istorijskog perioda. Autor je dobro uradio što je do u detalje pratio sve oblike delovanja ove stranke, kao i njena opredeljenja prema politici drugih, a naročito najnaprednijih snaga u Jugoslaviji. Sama činjenica da je Demokratska stranka, uostalom, kao i druge političke partije, nastojala da se predstavi najradikalnijom snagom građanskog društva privlačila je pažnju birača, a njeno delovanje često je unosilo posebnu dinamiku u unutrašnji društveno-politički život Jugoslavije. Autor je upravo to kroz celu studiju jasno i slikovito pokazao, ali je isto tako pokazivao i pravi smisao svih akcija i mera koje je ova partija preduzimala. Bez obzira na to što su neki njeni istaknuti lideri pokušavali da ličnim ugledom obezbeđuju stranci uspehe, ona je ipak na nizu vitalnih problema jugoslovenskog društva došla u suprotnost sa svojim propovedanjima. Autor je to naročito jasno pokazao na onim mestima kada govori o odnosu Demokratske stranke prema dinastiji, o njenoj borbi za vlast, a posebno tamo gde je obradio stavove ove političke partije prema revolucionarnom radničkom pokretu Jugoslavije toga vremena.

Za razumevanje uloge i značaja Demokratske stranke svakako je važno prvo poglavlje ove studije. Ovde je autor dao u stvari i jednu, da tako kažemo, minijaturnu istoriju političkih borbi između političkih struja još u toku rata, a naročito po njegovom završetku. Ta borba vođena je uglavnom između političkih stranaka koje su već ranije postojale u Srbiji. Novi uslovi su tražili prilagođavanje nastaloj situaciji po ujedinjenju, te se između stranaka povela borba koja će od njih uspeti da se afirmiše kao opštejugoslovenska, odnosno koja će uspeti da ponudi najprihvatljiviji program za naredni period zajedničkog života svih jugoslovenskih naroda. Ove probleme autor je zaista lepo i jasno istakao. On je razjasnio da je Demokratska stranka kao osnovni cilj sebi postavila da u svoje redove okupi predstavnike srpske, hrvatske i slovenačke buržoazije. S obzirom na to da je ona bila nova politička organizacija, a i na program za koji se borila, u početku je uspela da se predstavi kao snaga koja oko sebe okuplja sve one koji se bore za razvijanje i očuvanje nove državne zajednice Srba, Hrvata i Slovenaca. Bez obzira na to što je ova stranka nastala sporazumevanjem raznih političkih grupa i organizacija, ona ipak nije uspela da ostane jedinstvena snaga kako je to u vreme njenog osnivanja izgledalo. Različiti interesi političkih grupacija u ovoj stranci i nacionalne suprotnosti deluju negativno na njenu ulogu i uticaj. Autor je u ovom smislu i razjasnio zbog čega je ova stranka, sa velikim pretenzijama da postane opštejugoslovenska nacionalna snaga, ubrzo gubila takav značaj, da bi na kraju postala u osnovi nacionalno-srpska politička organizacija. Osnivački kongres, odnosno konferencija, Demokratske stranke u Sarajevu 15. i 16. februara 1919. godine samo je, kako se iz ove studije vidi, trebalo da bude tribina sa koje će buržoazija izneti svoj program u kome se razrađuje potreba centralističkog organizovanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Činjenica da je ujedinjenje postignuto i željom naroda svih delova nove države sad je ovde korišćena kao argumenat za potrebu neprestane brige političkih organizacija za jačanje novostvorene države, odnosno za učvršćivanje njenog jedinstva. Kojim sredstvima je zamišljala da to radi Demokratska stranka, autor je do u de-

talje pokazao, ali je takođe sasvim decidirano izvukao zaključke na kakav prijem su ta sredstva nailazila ne samo u redovima pristalica novostvorene partije, već i u redovima drugih pokreta i partija koji su se pojavljivali kao suparnici novostvorenoj Demokratskoj stranci. Na taj način autor je razjasnio i osnovne protivrečnosti tadašnjeg unutrašnjeg života Jugoslavije naglašavajući da je već tada postalo jasno kako Demokratska stranka svim silama radi na razbijanju autonomnog položaja raznih organa vlasti u nekim delovima zemlje i šta ona time želi da postigne.

Glavni govornik u Sarajevu, Pribićević, išao je za tim da objasni potrebu osnivanja jedinstvene stranke koja će delovati na celoj teritoriji nove države i koja će „smelo zastupati državnu ideju i tu ideju čuvati, štititi i braniti", a uz sve to će joj biti i glavni zadatak da reši i probleme vezane za državno uređenje zemlje.

Ove osnovne linije, mada su vremenom menjane, ostale su preokupacija Demokratske stranke kroz sve vreme njenog delovanja u periodu koji studija obrađuje. Međutim, unutrašnji život nove države, kako to autor pokazuje, razvijao se i protiv volje svih građanskih političkih partija. Otuda su one bile prisiljene, i pored jako izraženih suprotnosti, da se solidarišu, što je u prvom redu bio slučaj sa radikalima i demokratima kada su se uplašili pobune seljaka u Hrvatskoj septembra 1920. godine, na čijoj su organizaciji radili i komunisti. Ta pobuna, kojoj autor daje dosta mesta, uticala je i na politiku demokrata i ostalih političkih snaga i dovela je samu vladu u nepovoljan položaj jer se našla u situaciji da mora istupiti sa pretnjama i prema samom Radiću. Autor navodi da je vlada bila zaplašena i mogućnošću da Komunistička partija Jugoslavije i HRSS zajednički krenu u borbu protiv nje. Demokratska stranka, kao i ostale građanske partije, odnosno razne organizacije, bojala se uticaja i jačanja komunista, pa je i u tom smislu bila spremna da jača svoju saradnju sa Radikalnom strankom. Predstavnici Demokratske stranke su, kako autor navodi, isticali da je komunizam „jedini pravi i opasni neprijatelj", pa su zbog toga tražili od radikala, pa i drugih, da se zajednički bore protiv komunista. Delovanje Demokratske stranke autor je naročito slikovito i argumentovano pokazao u vezi s borbom za donošenje ustava od 28. juna 1921. godine. U odbrani tog ustava demokrati su isticali potrebu „jake države", da to zahtevaju državni interesi, a naročito spoljna odbrana zemlje. Ipak je vlada uspela da progura ustav, za koji je glasalo 89 poslanika Demokratske stranke, iza koje je došla Radikalna sa 87 glasova. Autor navodi da je Demokratska stranka do te mere vodila borbu za centralističko uređenje zemlje da je čak „toj ideji žrtvovala i svoj socijalni program".

U poglavlju o ulozi Demokratske stranke u borbi protiv revolucionarnog radničkog pokreta autor je uspeo da na malo prostora razjasni sve mere koje je ova stranka preduzimala u borbi protiv KPJ i naprednih snaga u celini na celoj teritoriji Jugoslavije, jer je ona, i posle niza neuspeha, osobito u Hrvatskoj, pokušavala i dalje da se predstavi kao jedina politička organizacija koja deluje na celoj teritoriji države. Predstavnici Demokratske stranke najviše su revolucijom i programom KPJ plašili seljake i nastojali su da Komunistička partija ne ojača svoje pozicije među seljacima. Niz nerešenih pitanja na selu i težak položaj seoskog stanovništva u Bosni i Hercegovini, velikom delu Hrvatske, kao i u drugim krajevima zemlje, doprinosio je tome da su parole komunista postajale za seljake jasne i prihvatljive. Zahtevi seljaka su postajali sve oštriji, te su zbog toga građanske stranke, a naročito demokrati, usmeravali svoju aktivnost na selu u cilju suzbijanja uticaja komunista. Pribićević je išao čak tako daleko da je u poruci seljacima objašnjavao da „današnje rđave zakone moraju trpjeti". Demokratska stranka je pomagala vladi da donese zakone protiv delovanja naprednih snaga i pre usvajanja ustava, jer je osećala kako raste njihov uticaj širom zemlje. Kruna takvih akcija bio je konačno ustav, poznat kao Vidovdanski.

Autor je Demokratsku stranku neprestano dovodio u vezu sa svim unutrašnjim zbivanjima u Jugoslaviji, a posebno je razjašnjavao njenu ulogu u periodu borbe za donošenje ustava, kao i u vremenu kad je Kraljevina SHS zapala u krizu 1928—1929. godine. Već prve godine posle usvajanja ustava Demokratska stranka je došla u sukob sa radikalima (s kojima je obrazovala zajedničku vladu). Osim toga, i u njenim redovima je došlo do cepanja, što se najpre izražavalo u shvatanjima Pribićevića i Davidovića. Pa i pored toga autor zaključuje da je u vreme najozbiljnije državne krize Demokratska stranka bila „stub hegemonističkog srpskog režima i svojom podrškom omogućava pripremu šestojanuarske diktature“. Mada je rukovodstvo stranke izlaskom iz vlade pokušalo da omete planove kralja, to ipak stranku ne opravdava od uloge koju je imala u odbrani monarhije i njene politike.

Analizirajući život i rad Demokratske stranke, autor je u osnovnim pitanjima uspeo da potpuno razjasni njenu ulogu u političkom životu Jugoslavije, kao i značaj koji je ona u tom smislu imala. Međutim, kako autor zaključuje, i pored svih pretenzija Demokratska stranka je ipak ostala „predstavnik jednog manjeg dela srpske buržoazije“.

Istorijski period o kome govori ova knjiga, način obrade teme, bogatstvo korišćene istorijske izvorne građe, postojeće literature i svih drugih sredstava neophodnih za potpuno izučavanje jednog istorijskog perioda, odnosno delovanja tako velikih političkih organizacija kao što je bila Demokratska stranka, daju ovoj knjizi izuzetno velik značaj. Autor je zaista dobro uradio što je na scenu političke borbe izveo sve snage toga vremena, a ne samo političku stranku o kojoj ovde piše. Zato bi se za ovu studiju moglo reći čak i to da u nekom smislu predstavlja i istoriju društveno-političkih odnosa u Jugoslaviji od 1919. do 1929. godine.

DUŠAN S. BOGDANOVIĆ

JOGOSLOVENSKI ČASOPISI

gledišta

Redakcija „Gledišta“ je u program za ovu godinu uvrstila kao posebnu temu nacionalne odnose, sa željom da, kako kaže, „prevaziđe parcijalne pristupe i stimuliše simultano razmatranje svih dimenzija nacionalnih odnosa značajnih za društveni razvoj naše zajednice“. S tom namerom redakcija je angažovala Veljka Rusa da u obliku teza predloži polazni okvir diskusije postavljajući određena pitanja i moguće odgovore na neka od njih. Taj tekst je poslat jednoj većoj grupi autora za koje je redakcija smatrala da se mogu uključiti u diskusiju na gore navedeni način, pa nam tako „Gledišta“ u broju 5—6 donose uvodno izlaganje Veljka Rusa i tekstove Branka Horvata, Stipe Šuvara, Stanislava Stojanovića i Radomira Lukića.

Osnovno pitanje za Veljka Rusa, u članku *Sadašnji međunacionalni odnosi u Jugoslaviji*, jeste: zašto smo posle 25 godina ponovo aktivirali nacionalne probleme u našem društvu? On se donekle slaže sa mišljenjima onih koji zahtevaju veću nacionalnu autonomiju i koji tvrde da su svi problemi nastali zbog nepravedne distribucije dobara i plodova rada, nepravednog prisvajanja viška rada u međunacionalnim odnosima, i kaže da svi dobro znamo da je ukidanje ovakvog prisvajanja neizbežno ako nećemo da do kraja dezintegrišemo našu nadnacionalnu zajednicu. Stoga, bar u razmišljanju, treba ići još dalje, pa se autor pita „zašto su nacionalne zajednice bile nosioci parazitskih tendencija i da li su uopšte bile izvor prisvajačkih aspiracija“. Rus kaže da je moguće da su koreni prisvajačkih aspiracija izrazito socijalni, dok je nacionalni

okvir samo odgovarajuća fasada za legitimizaciju ovih aspiracija. Ako se ovo potvrdi, sa rastućom autonomijom parazitske tendencije se neće ukinuti, već će se samo lokalizovati i introvertirati. I zato autor izražava bojazan da će izostati i ono malo međunacionalne kritike kojom su parazitske tendencije do sada bile inhibirane. Pitanje reaktualizacije nacionalnih težnji Veljko Rus posmatra i sa stanovišta nedavne prošlosti, pa se pita da li više nisu aktualni neki od razloga koji su nas ponovo integrisali za vreme drugog svetskog rata. Da bi se došlo do pravog odgovora na ovo pitanje, potrebno je proučiti tok procesa institucionalizacije populističkog pokreta posle završetka NOB. Birokratski aparat novih institucija sve više je kontrolisao spontanu delatnost masa, pa su vrednosti na kojima se zasnivao nadnacionalni narodnooslobodilački pokret postajale apstraktnije, stereotipnije i bezbojnije. 1948. godina, po rečima Veljka Rusa, značila je jedno kompletno redefinisanje Jugoslavije kao nadnacionalne zajednice i omogućila ponovno aktiviranje populističkog pokreta. I studentski pokret 1968. godine pružio je šansu za ponovnu integraciju naše višenacionalne zajednice jer je bio nadnacionalan. Zašto se to nije desilo? I zašto je neuspeh studentskog pokreta koincidirao sa intenzifikacijom nacionalističkih težnji? Veljko Rus kaže da partija, kao jedina prominentna nadnacionalna organizacija, verovatno zbog toga što nije mogla raščistiti unutrašnje suprotnosti, nije bila u stanju da zaštiti studentski pokret. Na ova pitanja moguće je dati više pravilnih odgovora. Jedan od mogućih je da koncentrisanje na problem pravednije distribucije dobara proističe iz činjenice da sve manje verujemo u projekciju našeg budućeg društva. A realna projekcija budućnosti jednog društva moguća je, po rečima Veljka Rusa, samo utoliko ukoliko se ona neprestano redefiniše u socijalnom pokretu, a ako tog pokreta nema, projekcija budućnosti postaje apstraktna i nerealna. Traganje za nečim konkretnim i opipljivim je prirodna reakcija svakog koji hoće ili mora ostati aktivan. Narod je, dakle, nešto što nije imaginarna budućnost, već vrlo opipljiva sadašnjost. To isto važi i za ekonomiju, pa Veljko Rus kaže da je nacionalna ekonomija najbolji lek protiv svih ideoloških fatamorgana.

Bez nacionalne autonomije nemoguća je normalna integracija naroda, koji se nalaze u fazi industrijalizacije i urbanizacije, u razvijenu sredinu drugih nacija. U vezi s tim Veljko Rus postavlja pitanje da nije nacionalni problem iskrsao u vreme kad je ova integrativna funkcija nacionalne ekonomije kod nas već obavljena. Ako je odgovor potvrdan, onda neizostavno treba razmišljati o novim funkcijama naroda u savremenom društvu i o novim strukturama nacionalnih organizacija. Prenaglašava se zaštitnička funkcija nacije, što može biti opasno jer se kod ljudi učvršćuju odbrambeni mehanizmi koji uzrokuju porast konzervativizma i stvaranje mitskog odnosa prema tradiciji, a što je rezultat traganja za onim što je nacionalno, autentično i izvorno. Veljko Rus se boji da će to dovesti do jačanja pozicija jednog dela humanističke inteligencije koji nema šta da kaže o sadašnjem i budućem i nekih crkvenih krugova koji će pokušati i pokušavaju da se predstave kao reprezentanti onog što je izvorno i tradicionalno. Zaštitnička funkcija nacionalne organizacije više, dakle, nije bitna za normalan razvoj jednog naroda, pa prema tome nije više najviša vrednost naroda i najvažniji problem. Šta je onda presudnije i važnije za razvoj naroda kao makrogrupe? Po mišljenju Veljka Rusa, indirektan odgovor na ovo pitanje daje naša nesposobnost regulisanja ekonomske emigracije, nesposobnost provođenja organizovane akcije na tom planu. Govorimo o nacionalnoj autonomiji, a u isto vreme se van institucionalnih i teritorijalnih okvira nalazi sve veći deo našeg aktivnog stanovništva. Glavni uzrok takvom stanju, toj potpunoj inferiornosti u rešavanju pitanja emigracije, autor nalazi u činjenici da mi još uvek održavamo institucionalni model nacionalne organizacije koji ljude treba da ujedinjuje u totalnu zajednicu i koji zbog toga predstavlja sistem zatvorenog tipa. Problem emigracije i reemigracije bi se morao rešavati na osnovu otvorenog sistema, sposobnog da održava minimalni ste-

pen unutrašnje integrisanosti i u uslovima kada nije moguć institucionalni ili teritorijalni integritet. Emigraciju moramo prihvatiti kao jedan konstantan fenomen, kao poseban oblik manifestovanja čovekove potrebe za univerzalnim prostorom, a ne samo i isključivo kao posledicu ekonomske eksproprijacije. Znači, ona je i jedan vid direktnog i uspešnog uključivanja nacionalnih zajednica u širi društveni prostor, pa treba težiti regulisanju tog ciklusa, a ne njegovoj redukciji. Osnovni uslov za opstanak nacije je, prema tome, njena otvorenost i komunikabilnost, a ne njena zatvorenost i autonomija. Kad ovo znamo, za nas se postavljaju pitanja koja su od bitnog značaja za našu budućnost. Tu je, pre svih, pitanje otvorenog sistema nacionalne organizacije koji (zbog te otvorenosti) neće dezintegrisati narod kao socijalnu makrogrupu; zatim, stvaranje mogućnosti za intenzivno uključivanje u širi socijalni prostor bez rasplinjavanja personalnog i grupnog samoidentiteta i, na kraju, pitanje očuvanja onog što je specifično nacionalno, a da nas to ne odvede u izolovanost i zaostalost.

Otvoren sistem, po rečima Veljka Rusa, predstavlja programiran proces koji će značiti selektivno uključivanje sistema u one procese ili delove okoline koji omogućuju maksimalnu realizaciju njegovih ciljeva. Otvoren sistem bi omogućavao da se pojedine republike ili pojedine delatnosti mogu intenzivnije uključivati u neke procese ili sisteme van Jugoslavije nego što se uključuju u procese u Jugoslaviji. Je li u tom slučaju ugroženo jedinstvo Jugoslavije kao sistema? Ovakvo stanje može biti i početak dezintegracije sistema kao celine, ali može prouzrokovati i maksimalnu fleksibilnost i adaptibilnost sistema kao celine. Šta je onda to što omogućava jedinstvo čitavog jugoslovenskog sistema pod uslovom maksimalne otvorenosti? Raspad Jugoslavije nije u interesu jugoslovenskih naroda jer Jugoslavija predstavlja veliki moralni i politički kapital na međunarodnoj sceni. Otvoren sistem treba da bude više unutrašnje diferenciran, što podrazumeva razvijenije integrativne mehanizme ako ne želimo da se raspadne u pojedine delove. Pitanje je samo kako te razrađenije integrativne mehanizme možemo razviti unutar celokupnog sistema i ko bi mogao biti potencijalni nosilac tih mehanizama i procesa. Ako smo dosadašnjom praksom odbacili totalitarnu funkciju sistema, to ne znači da je za opstanak Jugoslavije dovoljno da ona bude samo institucionalno jedinstvo nekih osnovnih funkcija, jedan tip konfederacije koji će imati ulogu servisa u zadovoljavanju nekih funkcionalnih potreba republika. Veljko Rus kaže da Jugoslavija niti može niti treba da postoji kao neka vrsta konfederacije, dakle, nije moguć nikakav srpski, slovenački ili bilo koji republički socijalizam jer bi to prouzrokovalo političku dezintegraciju i izazvalo izrastanje dosta drukčije socijalne realnosti. Preostaje nam mogućnost jedne neetatističke političke reintegracije naših naroda, znači, jednog neunitarističkog jugoslovenskog socijalizma, pod uslovom da u našem društvu postoje snage egzistencijalno zainteresovane za integritet celokupnog društva. Reintegracija društva moguća je samo integrisanjem društvene delatnosti na nivou mikrostrukture. Veljko Rus kaže, između ostalog, u zaključku ovih teza, da su sa stanovišta političke reintegracije najznačajnija socijalna grupa studenti, čiji bi generacijski zadatak mogao da bude integrisanje ovog društva na osnovu udruživanja univerzitetske delatnosti.

U ogledu *Nacionalizam i nacija* dr Branko Horvat se ograničio samo na analizu sadašnjeg stanja jer se, kako sam kaže, ne smatra dovoljno kompetentnim za konkretnu političku reformu. Horvat konstatuje da su se naglo povećale nacionalne isključivosti i utvrđuje neke od uzroka toj pojavi. U ovom prikazu zadržaćemo se samo na nekim Horvatovim razmatranjima i osvetljenjima jednog od uzroka nacionalnih previranja — autoritarnosti političkog sistema. On ističe da samoupravljanje u radnoj organizaciji nije pratio razvoj samoupravljanja i na višim nivoima i u sferi politike. To je doprinelo postepenom razvitku jednog dualističkog sistema u kome je autoritarnost političke nadgradnje došla u sukob sa samoupravnim karakterom ostatka sistema. Monolitnost SKJ u prvoj deceniji samo-

upravljanja nije dozvoljavala postojanje tog sukoba; mogući ekscesi nepoznate tržišne privrede su bili efikasno rešavani, pa nam je to i omogućilo u to vreme najbrži tempo rasta u svetu. Ali posle usvajanja Programa SKJ samoupravljačke aspiracije su zahvatile i političku sferu, a monolitnost postala anahronizam. Politički sukobi i diferencijacija unutar SKJ došli su kao rezultat saznanja da samoupravljanje postaje realnost koja preti da razbije uspostavljene političke monopole. Strukturiranja unutar SKJ su se nastavila i posle Brionskog plenuma iako je on predstavljao prvu značajnu fazu borbe u izgradnji koherentnog političkog sistema u korist decentralizacije i smanjenja autoritarnog centralizma. Unutrašnji sukobi su smanjili funkcionalnost Saveza komunista i on više nije mogao biti monolitan i centralistički, a po mišljenju Branka Horvata nije znao ili nije hteo da postane demokratska samoupravna organizacija. SSRNJ je i dalje ostao nedefinisana politička organizacija čiji je kontradiktorni položaj naročito dolazio do izražaja kod povremenih obustava rada. Politički sistem koji odgovara samoupravljanju nije ni teorijski bio izgrađen, a politički razvoj se odvijao stihijski i počeo je da liči na partijske borbe u višepartijskim sistemima. Regionalna organizacija SKJ i spontanost razvoja doveli su, po mišljenju Branka Horvata, do najmanje poželjnog rešenja — identifikovanja partije sa nacijama, diferenciranjem na republičke i pokrajinske nacionalne partije, čime se naš nacionalistički krug zatvara. Branko Horvat kaže da iz istih razloga iz kojih je jedna monolitna partija nespojiva sa samoupravljanjem, tako ni 6 + 2 nacionalne partije ne predstavljaju trajno rešenje. U daljem izlaganju autor ovog ogleda ističe da nema nimalo sumnje da neizgrađenost političkog sistema predstavlja osnovnu smetnju daljem razvoju samoupravnog socijalizma. Ako smo u ekonomiji razvili i odgovarajuću ekonomsku teoriju kojom smo u stanju precizno da definišemo samoupravni sistem koji će dobro da funkcioniše, Horvat kaže da u oblasti političke nadgradnje ništa slično nemamo i upozorava da se rizik našeg daljeg razvoja povećava ako nešto hitno ne učinimo na tom planu.

Tekst Radomira Lukića *Uzroci pojave nacionalnog pitanja danas* ističe potrebu tačnog, naučnog poznavanja niza potrebnih činjenica za rešenje nacionalnog pitanja. Lukić kaže da je pojava nacionalnog pitanja u nas u tako oštrom obliku samo posledica nerešenog drugog bitnog pitanja — ekonomskog i socijalnog, ali da je isto tako naivno očekivati da će sa rešenjem, na primer, privrednih teškoća nestati nacionalnog pitanja, kao da će ono uopšte nestati jednom zauvek. Moramo stalno biti spremni na traženje uvek novih rešenja jer, dokle god postoje nacije i mnogonacionalne države, nacionalnog pitanja mora biti u većoj ili manjoj meri. Osnov svakog rešenja nacionalnog pitanja je apsolutno slobodan pristanak svakog naroda da živi u Jugoslaviji zajedno sa drugim narodima. Ako taj osnov nije ispunjen, nema ni ispravnog rešenja. Drugi osnov koji moramo ispuniti je, po rečima Radomira Lukića, ubeđenje svakog naroda da nije iskorišćavan ili podvlašćivan od strane drugih naroda. Ova dva osnova neminovno zahtevaju ispunjenje i trećeg — da rešenje bude zaista narodno, što podrazumeva aktivno učešće naroda u njegovom donošenju, pa Lukić kaže da je najbolje da se primeni i neposredno narodno odlučivanje — referendum, što se sadašnjem postupku rešavanja može i prigovoriti da nije učinio.

U daljem izlaganju Lukić daje i neke konkretne sastavne delove rešenja. Između ostalih, on kaže da bi trebalo omogućiti da jedna ili više nacija budu između sebe u onakvim odnosima i vezama kakve one žele i kako im najbolje odgovara. Sadašnja organizacija koja sve odnose svodi na isti kalup, kaže Lukić, čini se suviše kruta. Odgovarajući na pitanje da li postoje u našem društvu snage koje će moći da ostvare sve ove zahteve i, ako postoje, koje su to snage, Radomir Lukić kaže da ima niz takvih snaga koje se u izvesnom smislu postavljaju na opštejugoslovensko gledište. Međutim, ne potcenjujući značaj svih njih, autor ovog teksta kaže da ipak treba reći da se rešenje nacionalnog pitanja ne može naći ako se ono u punoj meri ne osloni na narod,

na najšire slojeve, na radnike i seljake. To pretpostavlja opštu demokratizaciju celokupnog našeg života, do koje je još dalek put. Te mase su nosioci privrednog života koji zahteva stabilno i mirno stanje, svestranu saradnju sa svim nacijama unutar Jugoslavije i van nje. Prava snaga koja može da reši nacionalno pitanje je ekonomska osnova, privreda, odnosno radni ljudi, a ne politička struktura, koja ponekad čak i smeta. To ne znači da treba potcenjivati ulogu inteligencije, a među njom i političara, čija je prava uloga, po mišljenju Radomira Lukića, da tačno obaveste narod i da ga zaista prosvete da može da postupa prema svojim stvarnim interesima, a ne da rešavaju umesto naroda i u njegovo ime.

ZORAN SEKULIĆ

kulturni radnik

Pored uobičajenog i korisnog „raporta“ iz radnih organizacija (ovaj put iz fabrike „Gavrilović“ u Petrinji, pod naslovom vrlo interesantnim: *Finansijski kapital protiv samoupravljanja)*, broj 4 za 1971. godinu ovog časopisa donosi sledeće tekstove: Džemala Sokolovića: *Sadržaj kulture i kulturalni sistem*, Žarka Puhovskog: *Politička i ljudska emancipacija u djelu mladog Marxa*, Ernsta Bloha: *Karl Marx i čovječnost*, *Građa nade*, Silve Pavlić-Mežnarić: *Sukob paradigmi u suvremenoj antropologiji i „Treći svijet“*, zatim tekst razgovora Franka Ferarotija sa Đerđom Lukačem pod naslovom *Marksizam i sociologija* i druge.

U tekstu *Sukob paradigmi u suvremenoj antropologiji i „Treći svijet“* Silva Pavlić-Mežnarić iznosi da se do nedavno naučna orijentacija u savremenoj antropologiji mogla označiti sukobom dveju „epistemičkih paradigmi“: angloameričke i evropske, u stvari francuske, kojoj je obeležje dao Klod Levi-Stros.

Radi pojašnjenja navešćemo da je tvorac termina „epistemička paradigma“ Thomas S. Kuhn. Termin dobija posebno značenje u kontekstu Kunovih teorijskih razmatranja. Naime, Kun tvrdi (kako smo doneli u broju 7—8/1970, str. 1042) da svaka naučna teorija svoja saznanja zasniva na sopstvenoj paradigmi, koja uslovljava i u osnovi ograničava krug problema koje dotična nauka postavlja, ali ona vremenom postaje prepreka pre nego podsticaj razvitka nauke. Kada se to ipak odigra, dotična nauka zapada u krizu: tada se javlja i zahtev za novom paradigmom, novom koncepcijom stvarnosti. Nju donose „autsajderi“, ljudi koji su u nauku ušli iz drugih oblasti delovanja. Baš oni — stoga što su neopterećeni prihvatanjem i poštovanjem konvencionalnih mudrosti nauke kojom tek počinju da se bave, odnosno što nisu žrtva ustaljenih osnovnih paradigmi dotične nauke.

Angloameričku paradigmu antropologije, navodi autor, obeležava bitno misaona tradicija koja se usredsređuje prvenstveno na sam akt ponašanja čoveka. Njene su metode pretežno kvantitativne i deskriptivne, a njeni problemi uobličeni u, mahom, empiričkim indikativnim pokazateljima. Naprotiv, evropska paradigma je obeležena kartezijanskom tradicijom. Ona težište prenosi ne na akt ponašanja, već na ljudski um. Istraživanja su joj formalno i strukturalno određena, problemi uobličeni u sinhrono-odnosnim i logički deduktivnim terminima.

Savremenom antropologu (istraživaču uopšte) današnja svetska stvarnost otkriva novu sferu koja se ne uklapa ni u jedan od dva pomenuta prosedea: takozvani „treći svet“ — mlada društva u usponu, visoko natalitetni, revolucionarni deo sveta.

Američka revija „Current Anthropology“ u decembru 1968. otvorila je raspravu pozivajući autore da se

izjasne o društvenoj i političkoj odgovornosti antropologa. U to su se januara ove godine umešala i „Temps Modernes“ iz Pariza. Osnovne stavove sudeonika u raspravi autor izvlači i precizira posebno: svi izraženi stavovi o društvenoj i političkoj odgovornosti imaju zajedničko ishodište da se Zapad mora otvoriti drugim civilizacijama, izmeniti svoj odnos određen statusom pobednika i gospodara. A da bi se mogla zaista razviti „prava antropologija“ nezapadnih društava, zapadni antropolozi se moraju okrenuti pre svega svojim vlastitim društvima.

U diskusiji, odnosno polemici, najčešće su osporavane neke tvrdnje „imperijalističke“ antropologije kao: sistem vrednosti i psihološke karakteristike urođenika uzrok su ekonomskog nazatka; u tumačenju tradicionalnih društava treba insistirati i na multikauzalnosti; seoska zajednica je najpogodnija jedinica programiranja razvoja; osnovni princip ekonomskog i socijalnog razvoja treba da bude difuzija oko jednog industrijskog centra; da bi se neko društvo uzdiglo do ekonomskog napretka, nije potrebna revolucija.

Gledišta onih antropologa koji su se suprotstavili svrstavanju antropologije u službu imperijalizma, ističe autor, svode se na osnovni stav: ako je antropologija upotrebljena od imperijalista, ona ipak nije sredstvo imperijalizma i da je izrastanje antropologije oslobođenja moguće jedino kroz oslobođenje antropologije, pošto „antropologija koja služi ugnjetavanju drugih ne može biti slobodna“, ne može se konstituisati kao nauka.

Na iznetu tvrdnju o ograničavajućem dejstvu na naučna dostignuća osnovne paradigme može se u neku ruku nadovezati i razmišljanje Đerđa Lukača dato u tekstu pod naslovom: György Lukács u razgovoru s Francom Ferrarottijem, *Marksizam i sociologija*. To je tekst intervjua obavljenog sa Lukačem 18. novembra 1970. u Budimpešti, koji dobija izvestan istorijski značaj s obzirom na to da je Lukač ubrzo (4. aprila 1971) umro.

Odgovarajući na Ferarotijevu primedbu o ograničenosti čisto tehničke sociologije, odnosno sociologije svedene na puku društvenu tehniku kakva se praktikuje u SAD, Đerđ Lukač je naveo da treba shvatiti zašto je američka sociologija manjkava, zbog čega prihvata da bude svedena na puku tehniku. Istina je da američka sociologija ne razume ništa, ili gotovo ništa, o opštem kretanju društva. To se dešava stoga, kaže Lukač, što je američka sociologija prekinula vezu sa ekonomijom. Sociologija ne može biti nezavisna nauka, društvo je nemoguće proučavati u sitnim delovima. Marksova metoda, koju je Staljin jednostavno izokrenuo, sastoji se u analizi društva kao totaliteta.

Lukač je, dalje, izrazio mišljenja da se izvesni rezultati tekuće ili akademske sociologije, naročito takve kakvu susrećemo u SAD, mogu spasti, da oni znače dostignuće, odnosno važan informacioni doprinos. Ma koliko nepotpuni, ti rezultati građanske sociologije prihvatljivi su u kritičkoj upotrebi. Kao što se Marks koristio klasičnim ekonomistima, naročito Rikardom, tako bi trebalo naučiti koristiti, s marksističkog gledišta, doprinose građanske sociologije.

Građanska sociologija ne raspolaže pojmovnim okvirom u pravom smislu te reči, ona ne uspeva prevladati datost posebnih činjenica, ne oslobađa se vulgarne empirije. Zbog tog osnovnog razloga građanska sociologija nema spoznajne vrednosti u pravom smislu te reči. Marksizam, međutim, kao tumačenje društva u njegovoj globalnosti, u njegovoj celini, dosta je kompletan. Kompletan kao metoda, što ne znači da se u Marksa može naći sve, za postizanje čega je potrebno dugo, strpljivo istraživanje vođeno na osnovu marksističke metode, u čemu su marksisti zastranili, prihvatili komotan put, ograničili se da ponavljaju stvari koje nisu razumeli ili su, pak, istakli kao vrednosti pitanja taktike iznad i protiv teorije.

Kada, na primer, izbiju kolektivni pokreti nazvani „spontanim“ — stutada marksisti kaskaju za njima, nastoje da ih objasne post festum, racionaliziraju vlastito iznenađenje, što je smešno. Ali, to je cena koja se plaća za odsutnost teorije. „Ja nipošto ne želim kazati“ — nastavlja Lukač u razgovoru sa Ferarotijem — „da su studentski pokreti i uopšte protestni dentski pokreti, pokreti mladih itd. —

omladinski pokreti lišeni značaja. Kažem da u nedostatku opšte teorije društva — a marksizam je i danas jedina prava opšta teorija društva kojom raspolažemo — ti se pokreti ne mogu ispravno protumačiti. Stoga se u tim pokretima rasvetljavaju posebno, ako ne i jedino, čudni pitoreskni vidovi koji su sporedni, koji svakako nisu bitni. S druge strane, kako marksisti nisu stvaralački razvijali dalje marksističku teoriju, čini se da stoga nisu ni kadri da primene marksističke metode u analizi današnjih društvenih pojava, i, evo, vidimo ih kako su prisiljeni da kaskaju za događajima, za onim što čini od slučaja do slučaja vest dana u fragmentarnom smislu, to jest u posve nemarksističkom smislu."

U razgovoru je bilo pomenuto još jedno pitanje značajno za opstanak i razvoj sociologije kao nauke u savremenom društvu. To je odnos između sociologije, filozofije, ekonomije i istorije. Lukač je naglasio da taj odnos smatra važnim, da ga treba definisati. Ako se izgubi smisao toga odnosa, ne može se izbeći pad na pozicije strukovne razmrvljenosti.

S. P.

kulturni život

Pored nekoliko analiza, odnosno informacija, kao: *Finansiranje kulturnih delatnosti u republikama* (Bećira Veljkovića), *Primjena Zakona o finansiranju kulture u Crnoj Gori* (Matije Novosela), *Razvoj bibliotekarstva u Sloveniji*, u ovogodišnjem broju 7 ovog časopisa, aktuelnošću teme, prejudicirane već samim naslovom, na razmišljanja pobuđuje analiza *Aktuelni problemi u likovnoj umetnosti Beograda*, rađena za Komisiju za kulturu GK SK Beograda, koja je o njoj i raspravljala krajem maja i početkom juna ove godine.

Materijal je pripremila grupa u sastavu: Miloš Bajić, Nandor Glid, Boško Karanović, Dušan Ljubojević i Božidar Prodanović. Ističući načelo da Savez komunista ne može ulaziti u estetsko vrednovanje kvaliteta umetničke produkcije, grupa je likovni život Beograda posmatrala pretežno sa društveno-političkog i idejnog aspekta.

U likovnom životu postoji niz konkretnih pitanja. Pre svega, kako se navodi, pitanja koja se tiču neposrednog upravljanja i položaja stvaralaca. Položaj neposrednih proizvođača likovnih dela za dvadeset poslednjih godina nije se bitno izmenio. Položaj koji mu je određen konzervirao je Udruženje likovnih umetnika na formulama koje su opredeljivale njegove interese dvadeset godina unazad. Sistem samoupravljanja u ovoj sferi za to vreme nije učinio značajniji napredak, ni u domenu samoupravnog dogovaranja i odlučivanja ni u domenu materijalnog stimulisanja stvaralaštva, što je, mora se istaći, vrlo porazan, iako i vrlo poznat, podatak, tim pre ako se ima u vidu da je za to isto vreme društvena nadgradnja našeg poretka, sa svoje strane, pretrpela bitne kvalitativne preobražaje. Samoupravna tela u opštini i Republici Srbiji samo su sredstva transmisije u mehanizmu odnosa nosilaca moći i umetnika, kao i nekada.

Raspoloživa materijalna sredstva za umetnički život najviše su korišćena u reprezentatskoj politici, s insistiranjem na afirmaciji na međunarodnom planu. U tom cilju se formiraju i specifične uloge institucija kulture, koje se javljaju kao stručne službe i organizatori takvog programa, čime im je data mogućnost znatnog uticanja na savremeno slikarstvo, što se ogleda u formiranju respondentnih kriterija vrednovanja i materijalnog stimulisanja. Taj kriterij deluje punim efektom u odbiru i formiranju izložbi, kao i u dodeli nagrada i pri otkupu dela. Nagrade su uvedene s ciljem da stimulišu stvaraoce i njihove napore. Međutim, pri postojećem stanju odnosa nagrade afirmišu i potvrđuju jedino kurs institucije koja odluke donosi sama. U takvom samoupravnom dogovaranju

nedostaje samo jedan, ali najbitniji, faktor — sami stvaraoci. Njih zaobilaze, ignorišu se njihovi osnovni životni interesi.

Takva sredstva data u ruke „stručnjacima“ postaju opasna sredstva igre sa dalekosežnim posledicama. Manifestacije stvaralaštva, kabinetskom procenom likovnih kretanja, postaju mesto egzekucije u ime parole svetskog afirmisanja. S druge strane, višegodišnja baraža na sve manifestacije ULUS-a predstavlja permanentan pritisak koji se ispoljava i dandanji, a cilj mu je da se obezvredi svaka akcija Udruženja i stvori prostor za inauguraciju „nove forme“ i „novih odnosa“ u sistemu. Institucije koje brinu o savremenom stvaralaštvu (kao Muzej savremene umetnosti i druge) nastajale su zalaganjem samih stvaralaca, pa stvaraoci i dalje predstavljaju njihovu vitalnu bazu. U prvoj deceniji delovanja kao da je takav smisao, jasan u povodu osnivanja, nestao. Odvija se obrnut proces otuđivanja i suprotstavljanja: materijalno obezbeđene i nezavisne, ove institucije se tako i osećaju i tako shvataju svoju ulogu. Težnja ka vlasti i identifikovanje sa njom dovela je do uočljive koncentracije ne samo muzejskih radnika i tehnike, nego i likovne kritike. Stavljajući se na čelo avangarde, one su u najvećoj meri doprinele netolerantnoj atmosferi koja u oblasti likovnog stvaralaštva vlada danas u Srbiji.

Takva situacija stvara objektivne uslove kada organizatori manifestacija, otkupne komisije i žiriji, zatim stručna kritika, presudno utiču ne samo na afirmaciju umetnika, već i na egzistenciju onih afirmisanih. Kritika kao faktor regulisanja vrednosti jedva je prisutna u smislu ozbiljne stručne kritike aktuelnog stvaralaštva. Mladi kritičari imaju vrlo malo mesta gde bi mogli da pišu stoga što i izvestan krug kritičara piše istovremeno u većem broju glasila. Problem postaje teži kad jedne te iste osobe koncipiraju izložbe, pišu zatim o njima kritike-panegirike, sede u žirijima za nagrade, u savetima časopisa, listova i izdavačkih preduzeća, u komisijama za otkup, žirijima za konkurse, upravama fondova itd.

Interesantni su podaci analize o članstvu u Savezu komunista, mada sami po sebi nisu značajni za umetnički rad, ali mogu biti značajni kao indikatori. Konstatovano je da se broj članova Saveza komunista likovnih umetnika smanjuje iz godine u godinu. Organizacija Saveza komunista na Akademiji, preko koje se uglavnom i vrši obnavljanje i podmlađivanje članstva, u toku poslednje dve godine nije primila ni jednog novog člana. Na drugoj strani, proces osipanja, napuštanja Saveza komunista odvija se veoma brzo. Po završetku školovanja članovi Saveza komunista se ne odvezuju sa Akademije. Tako od onih koji su prošle godine završili studije nije se odvezao ni jedan, što znači da su prećutno odustali od daljeg članstva u Savezu komunista. Mladi likovni umetnici ne mogu naći u Savezu komunista organizaciju koja bi mogla uticati na snaženje sopstvenih stavova i pogleda, platformu borbe za afirmaciju stremljenja, ne vide u organizaciji Saveza komunista borca za istinske samoupravne odnose u ovoj oblasti stvaralaštva — ističe se u analizi. Ukoliko ne prihvate klanovske odnose, mladima preti opasnost da budu ignorisani i odbačeni, na šta mnogi reaguju povlačeći se u sebe, ne ispoljavajući ni najmanju želju za društvenim i idejnim radom.

Pokretanje bilo kakve diskusije o umetničkom i likovnom životu značajno je samo po sebi. Ona može doprineti sagledavanju uzroka i otklanjanju obostrano nepotrebnog konflikta koji nastaje između umetnika, njegove organizacije, na jednoj, i društva, na drugoj strani. Konflikt, nesumnjivo, postoji. Ispoljeni su njegovi jasni indikatori — redovna masovna demisija mladih umetnika. Konflikt se obrazuje na dve sfere odnosa umetnika i društva. Prva je materijalna sfera. Pod njom se podrazumevaju kako materijalna sredstva za život i rad tako i sredstva publikovanja (izlaganja) rezultata umetničkog rada.

Do konflikta dolazi stoga što umetnik, neposredan i jedini stvaralac umetničkog dela, nema stvarnih

mogućnosti uticanja kako na svoj društveni i materijalni položaj tako ni na sudbinu svoga dela. U odnosu na društvo on je od svog rada otuđeni najamnik. Praktično, njemu su dokinuta osnovna prava svakog radnog čoveka SFRJ u sferi materijalne proizvodnje — prava upravljanja i samoupravljanja. Između društva — koje pokušava da forme odlučivanja i upravljanja na neki način prenese na umetnika, ali koje nije, i baš stoga što nije, izradilo za to pogodne instrumente — i umetnika, koji te forme nije u mogućnosti da preuzme, obrazuje se prazan prostor, u koji se vešto infiltriraju posredničke institucije umetničkih vrednosti, koje preuzimaju same od društva prava koja pripadaju umetnicima-proizvođačima, kao posrednici, ali ih i zadržavaju trajno, da bi se vremenom sasvim otuđile od umetnikovog interesa i umetničkog rada. One prerastaju u institucije koje su same sebi svrha.

Umetnika, ipak, najteže ne pogađa negativan po njega efekat konflikata sa materijalne sfere. Teže ga pogađa osnovno saznanje besperspektivnosti, saznanje da ne postoje stvarni, poznati i priznati kriteriji umetničkog rada i umetničkog napredovanja. On je svestan činjenice da, na žalost, kriterij napredovanja nije stvarna vrednost njegovog dela, njegove sposobnosti, nadarenost. Sami po sebi, ti kvaliteti se ne javljaju kao sredstva profesionalne ili društvene pokretljivosti umetnika. U takvoj situaciji od umetnika se, zaista, ne može očekivati da on igra ulogu usamljenog borca za društvene ideale, angažovanog političkog aktivistu, inače unapred osuđenog na poraz. Uz gorku spoznaju ukusa društvene nepravde umetnik nema izbora: on je osuđen na demisiju ukoliko i sam neće da učestvuje u igri.

Druga ravan stvaranja konflikta između umetnika i društva ispoljava se u duhovnoj i idejnoj sferi. Do konflikta dolazi onda kada dođe do konflikta kriterija umetničkog i idejnog vrednovanja, onih koje sebi određuje društvo i onih koje poseduje umetnik, odnosno kad dođe do konflikta između umetnika i društva u osnovnim idejnim opredeljenjima. Sa strane umetnika ispoljava se u osporavanju društvenih normi i oblika života, povećanoj kritičnosti umetničkih sadržaja, odnosno potpunoj demisiji umetnika iz društvenog angažovanja ukoliko mu se učini da ono neće imati nikakve svrhe. Sa strane društva ispoljava se u učestalim intervencijama, zabranama, odnosno postepenom direktnom ili indirektnom ograničavanju slobode umetničkih opredeljenja. Istina, naše društvo je normativno prihvatilo načelo slobodnog umetničkog delovanja. Međutim, društvu stoje na raspolaganju direktna, ali i indirektna sredstva usmeravanja i uticanja na umetnički rad i njegove idejne i duhovne sadržaje: preferiranje baš ovih, a ne onih vrednosti, birokratsko odlučivanje o nagradama bez učešća samih stvaralaca itd.

Konflikt nanosi štetu i društvu i umetnicima. Koreni konflikata nisu samo u umetničkoj sferi života. Oni su samo odraz širih društvenih situacija iz kojih se prenose i na umetničku sferu. Stoga je za uklanjanje njihovog uzroka potrebna šira intervencija društva, na širem društvenom planu. Put ka njihovom prevladavanju vodi preko afirmisanja uloge i značaja neposrednog proizvođača, umetnika, omogućavanjem njegovog uticanja na sve sfere i institucije umetničkog stvaralaštva, društvenim inaugurisanjem stvarnih umetničkih kriterija ostvarivanja uspeha, uklanjanjem vlasti kreativno nesposobnih mediokriteta, koji se vešto zaklanjaju za ideale društva, od kojih grade instrumente zaštite sopstvenih interesa.

SVETISLAV PAVIČEVIĆ

MOGUĆNOSTI

Splitski časopis „Mogućnosti" nastavlja jednu dobru tradiciju. Naime, redakcija ovog časopisa posvetila je dvobroj 5—6 teoriji modernog teatra. To je, u stvari, nastavak zbornika tekstova o modernom teatru zagrebačkog književnika i prevodioca Tomislava Sabljaka, čiji je prvi deo objavljen u dvobroju 11—12 za 1970. godinu.

Ova dva dvobroja predstavljaju pravu pozorišnu hrestomatiju, aktualnu i iscrpnu, sastavljenu od tekstova iz knjiga i časopisa o pozorištu, čiji su autori najeminentniji pozorišni stvaraoci — kritičari, glumci, filozofi i književnici. Ovakav izbor, ostvaren jednim vrlo ozbiljnim radom, predstavlja prvi i jedini pokušaj u nas da se na jednom mestu predoči šta o teatru, o njegovoj magiji, ako ona uopšte postoji, o njegovom značenju i smislu, prirodnosti, modernosti i angažovanosti, krizi i novim putevima kažu oni koji su ga izabrali za svoju sudbinu. Ovaj izbor, između ostalih, postavlja pitanje: da li je gluma umetnost ili zanat, da li se uopšte može govoriti o teatru posle Ionesca, Becketa, Brechta, Jarryja i drugih kao što se pre njih govorilo? Dakle, je li se desila revolucija u razvoju pozorišta sa pojavom takozvanog „novog teatra"?

Ovaj problem je za Jean-Paula Sartrea osnovni, prvi i on je njim okupiran u članku *Mit i stvarnost teatra*. Sartre kaže da revolucije u razvoju teatra nije bilo ponajviše zbog toga što se ni Becket, ni Ionesco, ni Brecht, a ni ostali ne mogu svrstati u jednu grupu i što im se pogrešno pridaje naziv autora „teatra apsurda", jer ni za jednog od njih život i ljudski smisao nisu apsurdni. Teatar je stolećima igrao ulogu i filma i televizije. Pojava filma nikako nije ugrozila teatar, naprotiv, naterala ga je da se bavi vlastitim granicama i da od njih napravi uslove svojih mogućnosti. Sartre kaže da je pozorišna predstava, sa gledišta autora i reditelja, jedan realan akt, ali isto tako je istina i ono što gledaoci misle — da je pozorišna predstava jedna čista imaginacija. S izuzetkom istorijskih dela, gledalac nikada ne smetne s uma da je to što mu se prikazuje — irealno. Pa ipak, on veruje, on je potresen i uzbuđen, on je srećan i žalostan, i učini mu se, ali samo za trenutak, da su glumci i njihove sudbine nešto što je sam doživeo, video, čuo, sreo u kafani na uglu, što se dogodilo u njegovoj sobi, jednostavno — scena postaje život. Ali i samo njegovo verovanje je imaginarno, svetla se upale, njegovo uzbuđenje nije duboko i životno, to je samo lična sugestija koja sadrži neodređenu izvesnost o samoj sebi. Po Sartreovom mišljenju, ova nova suprotnost između stvarne akcije i imaginarne opsednutosti predstavlja i uzrok vrlo različitih stavova modernih autora i autora „novog teatra". Sledeći taj put, u daljem izlaganju Sartre analizira stavove Geneta i Brechta, za koje kaže da u potpunosti prihvataju imaginarno, ali iz sasvim suprotnih razloga. Za Geneta, „odbačenog od društva, na samom početku, irealno i zločin je jedno isto". „Neprijatelj poštenih ljudi koji su ga osudili još od detinjstva da bude nestvaran, on im se sada osvećuje u svojim delima, nudeći im obmane" — piše Sartre o Genetu. Brecht se zadovoljava imaginarnim jer želi pokazati i razotkriti unutrašnju dijalektiku jednog procesa. Svaki pravi osećaj, užas, strah može štetiti shvatanju dela. Gledalac mora biti toliko obuzet radnjom da je u stanju da primeti delokrug radnje. Znači, imaginacija je za Brechta posrednik između razuma i njegovog predmeta. Osnovna vrednost pozorišta je u tome da prikaže nešto što ne postoji. Brecht je od toga napravio sredstvo. Dakle, primerima Geneta i Brechta kao izrazitih predstavnika „novog teatra" Sartre želi da ukaže da ovi autori imaju iste razloge kada se odriču psihologije, intrige i svakog realizma. Odricanjem od psihologije oni se odriču od vladavine buržoazije jer je psihološki teatar u svojoj biti ideološki, a po njemu čoveka ne određuju istorijski i socijalni uslovi, već psihološki determinizam i ljudska narav, koja je svuda ista. Odricanje od psihologije javlja se i kao posledica želje

da se deluje na naše istinske osećaje, bilo preko nečeg imaginarnog bilo preko brutalne stvarnosti. Ovi razlozi su dovoljni da shvatimo zašto u dramama avangardnih pisaca nema fabule u smislu anegdotske priče sa ekspozicijom, sredinom i krajem jer bi to značilo samo zabaviti gledaoca i skrenuti njegovu pažnju od osnovne poruke dela. Najzad, ovi autori se odriču realizma jer je realizam u biti čitava filozofija s kojom oni ne žele ni kompromisirati. Stvarnost je realistična jedino u domenu konverzacije. Znači, mi smo opsednuti realnim jedino onda kada govorimo o beznačajnim stvarima. Ova tri odricanja od sveta, po Sartreovom mišljenju, pokazuju da novi teatar nema ničeg apsurdnog, već da se preko kritike vraća na veliku i fundamentalnu temu koja je u svojoj osnovi Čovek kao događaj, Čovek kao istorija u događaju.

Eugen Ionesco u svom članku *Govor o avangardi* kaže da on avangardu više voli odrediti suprotnijim i prelomnijim pojmovima nego što je to inače slučaj. Većina pisaca, umetnika i mislilaca zamišlja da pripada svom vremenu. Za razliku od njih, pisac-buntovnik je protiv svog vremena. Čovek avangarde je protivnik postojećeg sistema. On je kritičar onoga što jeste, kritičar sadašnjosti, a ne njen apologet. Ionesco kaže da je lako kritikovati prošlost, naročito ako snage koje su na vlasti to dopuštaju. Takva kritika predstavlja samo učvršćivanje savremenog stanja stvari, savijanje kičme pred tiranijom. Osnovni problem za autora je, dakle, otkriti istine i kazati ih. Način kazivanja je, naravno, neočekivan jer je baš ono što govori za njega istina. Govoreći to samo sebi, on to govori za druge, a ne suprotno. Ionesco kaže da umetničko delo nije lišeno ideja. Ali, ako je ono, kao što jeste, život ili njegov izraz, to ideje proizlaze iz njega, a nikako ne treba da budu emanacije ideologija. Nov autor je onaj koji kontradiktorno pokušava dostići ono što je najstarije; novi govor i temu u dramskoj kompoziciji koja želi biti što jasnija, što više pozorišno čistija; to u isto vreme znači i odbijanje svakog tradicionalizma da bi se došlo do tradicije. Ionesco se zalaže za postojanje eksperimentalnih pozorišnih laboratorija. Za to je potrebna slobodarska država koja će biti istinska prijateljica misli i umetnosti, koja će, dakle, verovati u njihovu nužnost i nužnost laboratorija. Za dramske pisce Ionesco zahteva iste uslove kao i za naučnike, odnosno laboratorije u kojima će oni praviti svoje eksperimente. To znači da ne treba ugađati publici po svaku cenu; još više to znači boriti se protiv publike, jer imati publiku to uvek ne znači i biti popularan.

Avangarda je, dakle, sloboda.

Vrlo je zanimljiv tekst Jerzyja Grotowskog, najznačajnije ličnosti savremenog poljskog teatra i tvorca Teatra Laboratoriuma i Instituta za glumačka istraživanja. *Načelima*, napisanim za internu upotrebu u Pozorišnom laboratorijumu, Jerzy Grotowski želi upoznati glumce, a evo sada zahvaljujući „Mogućnostima" i nas, sa osnovnim načelima rada u njegovom teatru.

Teatar, po mišljenju Grotowskog, sadrži mogućnosti za ono što on naziva integracijom, otkrivanjem prave biti, celovitošću telesnih i duhovnih reakcija. Znači, teatar ima terapeutičku funkciju za ljude u sadašnjoj civilizaciji. Taj čin izvršava glumac, ali on to može učiniti samo u susretu sa gledaocem, intimno i vidljivo, suočen sa njim. Glumčev čin predstavlja poziv upućen gledaocu, a on ga izvršava odbacivanjem polovičnosti, otkrivanjem, otvaranjem, bežanjem od sebe kao suprotnost zatvaranju. Grotowski se usuđuje da kaže da ovaj čin možemo uporediti s činom najdublje, istinske ljubavi dva ljudska bića i on ga naziva celovitim ili totalnim činom u kome je sadržana bit glumačkog zvanja. Glumac ne žrtvuje toliko energije da bi gledaoca poučio, već da bi zajedno sa njim naučio šta nam mora pružiti naše postojanje, naš organizam, naše intimno i neponovljivo iskustvo, što će nam pomoći da savladamo prepreke koje nas okružuju i tako se oslobodimo stvari koje nas koče, laži o sebi koje svakodnevno proizvodimo za sebe i za druge. Tako ćemo, uništavajući ograničenja stvorena neznanjem i nestašicom hrabrosti, ispuniti prazninu

u sebi da bismo se potpuno razvili. Umetnost je, dakle, sazrevanje, evolucija, uzdizanje koje nam omogućuje, kako Grotowski kaže, „beg iz tame u plamen svetla". Borimo se da otkrijemo istinu o sebi. Teatar treba da bude mesto provokacije, izazov koji glumac upućuje sebi i jednako drugim ljudima. Teatar nešto znači samo ako nam omogući da prevaziđemo svoje konvencionalne osećaje i navike, svoja merila rasuđivanja da bismo iskusili šta je stvarno i tako razotkrili i pronašli sebe.

Među ostalim autorima, od kojih ćemo pomenuti Johna Gielguda, Jeana Geneta, Jeana Vilara, Alberta Camyja, Petera Brooka, Slobodana Selenića i ostale za koje nam prostor ne dozvoljava da ih pomenemo, a koji na briljantan način govore o teatru današnjice, želeli bismo da se zadržimo na eseju Marijana Matkovića *Dramatičar i današnjica*. Neumorni stvaralac, koji sigurno spada među naše najbolje dramske pisce, ovog puta nam se predstavio izvanrednim esejom posvećenim mestu, ulozi i stvaranju dramskih pisaca današnjice. Matković pokušava da dokaže da dramatičar današnjice treba stalno da bude u žiži stvari. To opet ne znači apsolutnu aktualnost, jer je ona, za njega, bespredmetna. Na jedan sasvim izuzetan način Matković se, u dijalogu sa samim sobom, dotiče skoro svih problema sa kojima je suočen dramski pisac danas. On je u tom pogledu pesimist, gotovo pomiren sa činjenicom da ovo današnje vreme nije baš milostivo prema pozorištu i razvoju dramske književnosti. Ali, Matković pronalazi u sebi snagu da istraje i tu snagu želi da prenese na sve one koji iz bilo kakvih razloga polako odustaju od svog posla, dramskog pisanja, savetuje im da to ne čine, makar i po cenu donkihoterije i sizifstva. Štaviše, Matković kaže da su zebnje, strahovi, žudnje, želje, odvratnosti i osama, nade i snovi jednog vremena, kao jedini izvori dramaturgije, usađeni u bit ljudskog u čoveku; oni su i prokletstvo i sreća, i svetlo i tama njegove drame, pa tako, zaključuje Matković, predstavljaju nepresušan izvor dramskog pesništva.

ZORAN SEKULIĆ

naše teme

Pored priloga posvećenih stogodišnjici Pariske komune, junski broj časopisa „Naše teme" objavio je i drugi deo rada Antona Ravnića o pojavi štrajka u socijalizmu. Pošto je u prethodnom broju časopisa prilogom *Koncepcije o štrajku u administrativnom socijalizmu* razvio tezu o nemogućnosti i nedopustivosti štrajka u prvom periodu razvitka jugoslovenskog socijalizma, Ravnić ovoga puta piše o *Obustavama rada radnika u samoupravnom socijalizmu*. U prvom periodu (koliko je autoru poznato) nije dolazilo do obustava rada. U drugom, međutim, ta pojava je sve vreme prisutna. Rečima hroničara: smatra se da je do prve obustave došlo 1958. godine u zasavskim rudnicima — Trbovlje, Hrastnik i Zagorje ob Savi. Još jedan podatak, mada nepotpun: od 1958. do 1963. zabeležena su oko 1.732 štrajka.

Godine 1958. ova pojava smatrana je „neprijateljskom delatnošću" i pojavom koja je strana socijalizmu. Štrajkovi su „prećutkivani" ili se u najmanju ruku o njima „nerado" govorilo. Razvojem demokratičnosti i borbom za pretpostavke samoupravnosti u društvenoj misli i praksi, realističnost je bivala sve prisutnija. Samim tim i kritičarski duh postepeno je sticao pravo građanstva.

Interpretacije pojma štrajka u samoupravnom socijalizmu međusobno se razlikuju, a često i isključuju. Najčešće su nedorečene. Prema mišljenjima koja autor navodi, štrajkovi su smatrani inkompatibilnima sa samoupravnim socijalizmom i posledicom nedograđenosti sistema. Prema dru-

gima, međutim, štrajkovi su zakonomerna pojava u socijalizmu.

Ovim prilogom Ravnić je, između ostalog, uneo izvestan red u do sada poznate koncepcije o obustavi rada. Zbog toga se ne treba čuditi što se rad odlikuje gotovo školskom pedanterijom. Izlaganje je podeljeno u dva dela: koncepcije o obustavi rada i pojam obustave rada.

Koncepcije o obustavi rada svrstane su u dve grupe: administrativne i samoupravne. Ni ove šire grupe koncepcija nisu jedinstvene i celovite. Stoga su se u Ravnićevoj preciznoj podeli našle i podgrupe. „Po prvom mišljenju administrativne koncepcije društveno uređenje i samoupravljanje isključuju potrebu i mogućnost pojave štrajka u socijalizmu“ (podrazumevajući pod „socijalizmom“ nadalje samoupravni socijalizam). Po drugom, „uzroci štrajka jesu neodgovornost i stagnacija samoupravnog sistema, sukob između birokracije i samoupravljanja, zaostalost socijalističke svijesti dijelova radničke klase, neodgovarajuća raspodela dohotka“ ... i čitav niz sličnih uzroka koji se svi mogu svesti na nedovoljnu razvijenost samoupravljanja.

Prvo mišljenje: obustava rada i štrajk dva su različita pojma. Štrajkovi postoje u kapitalizmu i klasno su uzrokovani, dok su obustave rada posledica prevashodno subjektivnih slabosti. Ravnić kritikuje elemente na kojima zastupnici ovog mišljenja zasnivaju razliku između štrajka i obustave rada: klasni karakter, uzroci, prolaznost i demokratičnost pojava. Prema autoru, klasne suprotnosti nisu uzrokovane samo postojanjem klase radnika i klase kapitalista. Teorije savremenog socijalizma uzimaju u obzir i dovoljnost „podele rada“ (Adolf Dragičević), a „socijalnim suprotnostima daje elemente klasnih suprotnosti konflikt koji se vodi oko raspodele viška proizvoda, novostvorene vrednosti“ (Miroslav Pečujlić). Ovim uzrocima autor dodaje i robno-novčane odnose, postojanje države i radnog odnosa i tako konačno obara element klasne razlike između obustave rada i štrajka. Zatim, uzroci: subjektivne slabosti, znači, vanekonomski faktori. Opšte je poznato da se „pretežan deo viška rada preliva i stiče van radnih organizacija“, što „pokazuje koliko je privreda neemancipovana od sfere vlasti“ (Nebojša Popov). Po podacima istraživanja koje je sprovedeno od januara 1964. do januara 1967. godine u 85 ispitivanih obustava rada 87% je prouzrokovano „niskim ličnim dohocima i nepriznatim ostvarenim ličnim dohocima“. Rezultati ovog, kao i mnogih drugih ispitivanja nedvosmisleno pokazuju prevagu ekonomskih nad vanekonomskim uzrocima štrajka. Treći element: prolaznost. Autor vanekonomskim uzrocima štrajka priznaje relativnu prolaznost, ali čisto ekonomskim predviđa relativnu stabilnost i postojanost. I kao poslednji element: demokratičnost. U prilog demokratičnosti pojave štrajka Ravnić navodi teorijsko mišljenje po kojem „sloboda (pravo) koalicije obuhvata slobodu (pravo) na štrajk“ i odredbe našeg Ustava od 1963. godine: radni ljudi se udružuju u sindikate i radi „poduzimanja inicijative i mjera za zaštitu svojih prava i interesa i radi poboljšanja svojih životnih i radnih uvjeta“.

Drugo mišljenje administrativne koncepcije, prema Ravnićevoj oceni, ima pozitivnih strana jer priznaje klasno obeležje obustave rada i prevashodnost ekonomskih uzroka. Ali, ima i negativnih: element prolaznosti, odnos pojedinačnog i društvenog interesa i sloboda sprovođenja štrajka. Prema ovom mišljenju, radnici putem štrajka najčešće teže zadovoljavanju trenutnih materijalnih zahteva ne vodeći računa o trajnim interesima šire društvene zajednice. Ravnić duhovito primećuje da ovakav stav podrazumeva „prekorevanje“ radnika. Sem toga, ovo mišljenje pretpostavlja prednost društvenog nad pojedinačnim interesom. Autor s pravom zaključuje da „obustavom rada radnici najčešće upozoravaju (iz sasvim ozbiljnih ekonomskih razloga) radnu organizaciju, odnosno društveno-političku zajednicu da su njihovi pojedinačni interesi ugroženi od strane društvenih“. A kada je reč o slobodi sprovođenja štrajka, Ravnić unekoliko zamera Zaključcima Predsedništva SKJ (deo II, tačka 7) kojima se određuje da posle svake obustave tre-

ba pokrenuti odgovornost inicijatora, materijalnu i društvenu odgovornost onih koji su obustavili rad, odgovornost rukovodstva, organa samoupravljanja i predstavničkih tela. Nasuprot ovom stavu autor citira Program SKJ: „Suština socijalizma nije u prisilnom i prividnom ukidanju proturječnosti između kolektivnog i individualnog interesa proizvođača, države i društvenog samoupravljanja, komune i viših zajednica, prinude i slobode, opće politike i ličnog samoopredjeljenja čovjeka itd. posredstvom svemoći države.“ Dajući opštu karakteristiku administrativne koncepcije, autor zaključuje da je zasnovana na tradicionalnoj marksističkoj koncepciji o štrajku u kapitalizmu, odnosno administrativnom socijalizmu.

Administrativnoj koncepciji Ravnić suprotstavlja samoupravnu, u čijoj se osnovi nalazi stav o slobodnom demokratskom izražavanju socijalističke stvarnosti. Ukratko, odlike ove koncepcije jesu u prihvatanju: klasnog karaktera štrajka, pretežno ekonomskih uzroka, redovnosti pojave i potrebe postojanja prava na štrajk. Zastupnici ovog mišljenja, koje autor citira i prihvata (Svetozar Vukmanović, Nebojša Popov, Jovan Đorđević), osnovne uzroke štrajka vide u još uvek postojećim najamnim odnosima. Tamo gde se ne dođe do sporazuma o razlikama ne treba isključiti mogućnost pojave štrajka. Dokle god postoje najamni odnosi, postojaće i štrajkovi ne samo kao mogućnost, već i kao opravdano sredstvo. Rajko Dobrijević: „dotle dok se u cjelini ne realizira vlasništvo radničke klase, štrajk ostaje samoupravno pravo i njezina dužnost“. Janez Jerovšek: „štrajkovi moraju postati integralni i legitimni element samoupravnog socijalizma“. Program SKJ utvrđuje i robno-novčane odnose kao osnovu društvenih suprotnosti. Autor dodaje i podelu rada. Od vanekonomskih uzroka Program SKJ navodi slobodu, odnosno samoopredeljenje čoveka. Iz bitnosti i trajnosti ovih elemenata samoupravna koncepcija dolazi do još jedne osobine pojave štrajka — trajnost, zakonomernost. Sem toga, ova koncepcija se zalaže za prerastanje *slobode* u *pravo* na obustavu rada. Time bi se, smatra Ravnić, pojačala zaštita radnika u fazi organizovanja i sprovođenja obustave. Pravna sigurnost radnikovog profesionalnog statusa po prestanku štrajka takođe bi bila garantovana. Pokušaj u tom pravcu učinjen je prednacrtom Kodeksa samoupravljača od 1971. Svakako, odredbe Kodeksa nisu pravnog, već moralnog karaktera.

U radu se govori i o subjektima obustava rada. Dele se na aktivne (one koji štrajkuju) i pasivne (one protiv kojih se štrajkuje). Društveno-politički sistem samoupravnog socijalizma preneo je u velikoj meri neke od tradicionalnih funkcija kapitalističkog poslodavca na radnike. Ipak, promene nisu toliko dalekosežne i zato „radnik i u samoupravnom socijalizmu na socijalističkom sektoru ostaje u suštini i dalje osoba koja obavlja fizičke ili umne poslove djelomično za drugu pravnu osobu za osobni dohodak“. Brojnost i načini organizovanja različiti su u kapitalizmu i u socijalizmu. U nas, umesto sindikata, koalicija je nosilac štrajka. Štaviše, sindikat se gotovo uvek nalazio na „drugoj strani“, a često su ga političke organizacije ukorevale zbog „mešanja“. U više od polovine obustava rada nije učestvovalo više od 50 radnika. Pasivni subjekt je u našoj teoriji neobrađen. Radnu jedinicu i organizaciju autor uslovno naziva poslodavcem jer su ove znatnim delom preuzele funkcije bivšeg vlasnika — države. „Suprotna strana“ radnog odnosa — poslodavac — ne temelji se na vlasništvu, već na različitosti i suprotnosti interesa. Tačnost ovog stava autor proverava u praksi. Radnici podnose zahteve privrednom i političkom rukovodstvu radne organizacije, a preko njih ili neposredno i višim forumima. Konačno, Ravnić zaključuje da u nas postoji i aktivan i pasivan subjekt štrajka, mada se drugi znatno razlikuje od onog u kapitalizmu.

U prilogu je obrađen i problem *predmeta* obustave rada. On je podeljen na ekonomski i ostale elemente: kolektivnost, istovremenost, dogovornost, privremenost, potpunost prekida rada i posledice na profesionalni status radnika.

Razmatrajući sve navedene elemente, Ravnić izvodi zaključak da između obustave rada u socijalizmu i štrajka u kapitalizmu ne postoji suštinska razlika. Sistem kakav je samoupravni pruža unekoliko povoljnije uslove zaštite radnika u ovoj situaciji. Društveno vlasništvo i samoupravnost ublažavaju razlike i suprotnosti u društvu. Krajnji cilj štrajka u samoupravnom socijalizmu stoga ne može biti rušenje tog poretka i radničke klase na vlasti ili „zamjena socijetetnog radnog odnosa najamnim radnim odnosom". Tu se nalazi klasna i društveno-ekonomska razlika između obustave rada i štrajka.

GORDANA POPOVIĆ

PREGLED

U junskom broju sarajevskog časopisa za društvena pitanja pažnju čitaoca privlači članak Rudija Supeka *Tehnološke promene i samoupravna demokracija*. Analizirajući složeno i u teoriji sve češće raspravljano pitanje odnosa samoupravljanja i velikih tehnoloških sistema, autora interesuje pre svega ljudski smisao tehnoloških promena i inovacija. On posmatra tehnološke promene kroz očale Marksove teorije otuđenja i centralno mu je pitanje — da li je u uslovima sve veće automatizacije, pre svega proizvodnog procesa, moguće ospoljenje čoveka kao totalnog individuuma? Gde je izlaz za ispoljavanje ljudskog stvaralaštva i kreativnosti u uslovima kada kompletan proizvodni proces bude automatizovan? Izlaz je, poručuje autor, u političkoj sferi, u upravljanju javnim poslovima.

Polemišući sa sve raširenijom tezom da tehnološki napredak protivreči praksi i principima predstavničke demokratije jačajući koncentraciju društvene vlasti i moći u uskom sloju političke oligarhije, a naročito tehnokratije koja je u osnovi depolitizirajuća i depersonalizirajuća sila, autor zastupa tezu da tehnološki napredak jača razvoj predstavničke demokratije, a naročito neposredne samoupravne demokratije, koja u sebi nosi negaciju politike kao samostalne sfere društvenosti, socijalizaciju političke vlasti i dekoncentraciju političkog odlučivanja, oživljavajući ideju antičkog polisa.

Često zastupana teza da je funkcionisanje neposredne demokratije nepodobno za savremena globalna društva (D. Sartori: „Mi više ne živimo u polisu, pa čak nije dovoljno da živimo u metropolisu; naše društvo je megalopolis... u našim demokracijama postoje oni koji vladaju i oni kojima se vlada; s jedne strane postoji država, a s druge građani; postoje oni koji se profesionalno bave politikom i oni kojih se politika ne tiče izuzev u retkim trenucima — sve te distinkcije ne znače gotovo ništa u drevnim demokracijama") — također je predmet autorovog interesovanja. Po njemu, u uslovima modernog društva problem složenosti društva nužno je povezan sa problemom socijalne komunikacije. Razvitkom mreže komunikacija u horizontalnom i vertikalnom smislu obezbeđuje se biračima dostupnost svih važnijih informacija, te klasična tvrdnja o veličini društva kao prepreci uspostavljanju neposredne demokratije gubi u značaju.

Centralno mesto u autorovom članku zauzima testiranje generalne hipoteze o progresivnoj dominaciji „tehničke" logike nad ljudskom logikom u uslovima razvoja tehnike i tehnoloških inovacija. U vezi s ovim generalnim problemom autor konstruiše četiri hipoteze proveravajući njihovu tačnost na empirijskom iskustvu do koga je došao u istraživanjima u kojima je i sam sudelovao. Ukratko ćemo eksplicirati osnovne rezultate autorovog istraživanja. Autor konstruiše sledeće hipoteze čiji je osnovni smisao potvrda generalne teze o dominaciji tehničkog nad socijalnim sistemom:

1) Na višem stupnju tehnoloških inovacija socijalna hijerarhija ustupa mesto tehničkoj hijerarhiji.

2) Na višem nivou tehnološke organizacije manje je učešće radnika i zaposlenih uopšte u odlučivanju. Centar odlučivanja lociran je u uskom krugu upravljača i tehničke inteligencije.

3) Kao posledica ovakvog pomeranja moći i procesa odlučivanja sve je manje želje kod radnika za upravljanjem.

4) Gube se postojeće sile socijalne integracije i čovek se sve više oseća kao osamljen „tehnički" čovek.

Testirajući prvu hipotezu analizom strukture vlasti u jugoslovenskim preduzećima s obzirom na tehnološki nivo, autor zaključuje da se društvena moć pomera od socijalne ka tehničkoj hijerarhiji. To je vidljivo naročito u automatizovanim preduzećima.

Tehnološka podela rada vodi opadanju učešća radnika u odlučivanju na svim nivoima tehnološke organizacije preduzeća (delimična potvrda druge hipoteze), ali se, po autoru, kombinacijom izvršnih i upravnih funkcija može kompenzirati odsustvo odlučivanja u samom tehnološkom procesu. To je vidljivo naročito u uslovima radničkog samoupravljanja kada se radnik javlja kao nosilac čitavog niza socijalnih funkcija u osnovnoj ćeliji rada i u mogućnosti je da kompenzira ono što mu tehnologija uzima.

Naročito su interesantni rezultati koje je autor dobio testirajući treću hipotezu postavljanjem pitanja: „Da li bi ukidanje radničkih savjeta i povratak na ranije oblike upravljanja izazvalo nezadovoljstvo među radnicima i službenicima?" Rezultati istraživanja su pokazali da je procenat ispitanika koji smatraju da bi ukidanjem radničkog samoupravljanja došlo do velikog nezadovoljstva najveći u automatizovanim preduzećima (51,5%), čime potpuno pada teza tehnokratske teorije o opadanju želje radnika za upravljanjem opštim poslovima.

U zaključnim razmatranjima autor konstatuje „da smo dobili negativan odgovor u svim slučajevima u kojima smo pretpostavljali da tehnološki faktor deluje negativno na motivaciju radnika i službenika za učešće u odlučivanju. Istina je da razvitak tehnologije pomera gravitacioni centar organizacionog autoriteta od socijalne ka tehničkoj hijerarhiji (inženjeri dolaze iznad direktora), ali u isto vreme se javlja potreba za učešćem i proširenjem upravnih funkcija... nasuprot tehnološkoj podeli rada koja je izvor frustracija, javlja se želja za socijalnom informacijom".

MILAN PODUNAVAC

CENA 5 DINARA

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

IZ SARDŽAJA

1971

10

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.
SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 50 dinara.
Za inostranstvo 8 USA dolara.
Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:
SOCIJALIZAM. Beograd, žiro račun 608-1-270-1, poštanski fah 233.
Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Rukopisi se ne vraćaju.
Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Štampa: Grafičko preduzeće »Prosveta«, Beograd, Đure Đakovića 21.

PROLETERI SVIH ZEMALJA, UJEDINITE SE!

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

GODINA XIV 1971 BROJ 10

SADRŽAJ

СОДЕРЖАНИЕ

СТУДИИ И СТАТЬИ

ПРИЛОЖЕНИЯ

РЕЦЕНЗИИ

CONTENTS

STUDIES AND ARTICLES

CONTRIBUTIONS

REVIEWS

Studije i članci

Budislav Šoškić

SMISAO I PRETPOSTAVKE JEDINSTVA U SKJ U SAVREMENIM USLOVIMA

Suština i konkretno značenje sve veće *samostalnosti* saveza komunista republika i pokrajina i *jedinstva* Saveza komunista Jugoslavije, njihova međusobna uslovljenost, te pretpostavke i putevi njihovog ostvarivanja u sadašnjoj razvojnoj etapi socijalističkog samoupravljanja i međunacionalnih odnosa — ovaj kompleks pitanja sve više privlači pažnju članstva SK i šire političke javnosti.

Ovaj sklop odnosa u Savezu komunista Jugoslavije ima dugoročan značaj. U višenacionalnoj zajednici kakva je naša, čija se orijentacija u razvoju temelji na socijalističkom samoupravljanju i nacionalnoj ravnopravnosti, karakter i faktičko stanje odnosa u Savezu komunista Jugoslavije nijesu samo njegova unutrašnja pitanja. Ona se tiču čitavog društva, same prirode i tokova razvoja samoupravnih produkcionih i međunacionalnih odnosa, temelja i načina zajedničkog života.

Na Devetom kongresu SKJ su na nov način, potpunije i konzistentnije definisani položaj i uloga saveza komunista republika i pokrajina kao samostalnih idejno-političkih subjekata i karakter Saveza komunista Jugoslavije kao jedinstvene revolucionarne i demokratske organizacije. Bliže su utvrđene društvena i idejno-politička suština samostalnosti SK republika i pokrajina i jedinstva SKJ u sadašnjim uslovima. Time su principi i praksa demokratskog centralizma dobili nove dimenzije i puniju demokratsku sadržinu. To je naročito došlo do izražaja u Rezoluciji Devetog kongresa o idejno-političkim osnovama daljeg razvoja SKJ i u novom Statutu SKJ.

U godinama poslije Devetog kongresa SKJ pitanja koja se tiču međusobnih odnosa saveza komunista republika i pokrajina i njihovog položaja u SKJ kao jedinstvenoj organizaciji dobila su u aktuelnosti, složenosti i specifičnoj težini. U različitim varijacijama, zbog različitih povoda, ona su često bila predmet raspravljanja organizacija i vodećih organa Saveza komunista, naročito u situacijama kada je dolazilo do zgušnjavanja neriješenih problema društvenog razvoja, do zaoštravanja društvenih protivrječnosti, do poremećaja i gubljenja ravnoteže u političkim i međurepubličkim odnosima.

Zašto su ova pitanja ponovo aktuelizovana? Zašto je neophodno da se preciznije utvrdi konkretno značenje načelnih stavova Devetog kon-

gresa SKJ o karakteru i suštini odnosa u SKJ i da se oni dalje razvijaju i razrađuju?

U traženju odgovora ne mogu se, mislim, previđati značaj i djejstvo naročito slijedećih momenata:

Prvo. Promjene u sistemu odnosa i odgovornosti u SKJ, na osnovu političkih smjernica Devetog kongresa, izazvale su značajna prestrojavanja i previranja. Nova praksa se probija i afirmiše uz nužna sukobljavanja sa ranije formiranim odnosima i shvatanjima. U tom procesu stečena su mnoga iskustva i saznanja, ali su na površinu izbijala i neka nova pitanja i dileme koje traže prave i određenije odgovore.

Drugo. Promjene odnosa u Savezu komunista prethodile su ustavnim promjenama u političkoj organizaciji društva i podstakle traženje rješenja za reformisanje odnosa u federaciji. Sa svoje strane, ustavna reforma otvara proces dubljeg preobražavanja društveno-ekonomskih, političkih i međunacionalnih odnosa. Promjene u konstelaciji odnosa i rasporedu odgovornosti u društvenoj zajednici stvaraju nove uslove, mogućnosti i obaveze za djelovanje Saveza komunista. U izmijenjenoj društvenoj situaciji obnavljaju se neka ranija ili nameću nova pitanja koja se tiču odnosa u Savezu komunista.

Treće. U ostvarivanju stavova Devetog kongresa koji se tiču ovog kompleksa pitanja bilo je kolebanja, nedosljednosti, pa i odstupanja od njihove suštine. Vlastitom praksom i svježijim iskustvima je potvrđeno saznanje da se svako ozbiljnije narušavanje principa i normi na kojima se zasnivaju i razvijaju odnosi u Savezu komunista Jugoslavije, posebno među savezima komunista republika, negativno odražava na pozicije radničke klase u društvu, na tokove razvoja produkcionih i političkih odnosa u našoj višenacionalnoj zajednici. To je komplikovalo i otežavalo uslove da se u SKJ blagovremeno dođe do zajedničkih, realnih i svestranih ocjena ekonomske, političke i idejne situacije i do razrade koncepcija i politike društvenog razvoja. To je umnožavalo smetnje na putu stvaranja demokratske stabilizacije političkih odnosa u društvu, doprinosilo povremenom zaoštravanju konfliktnih situacija i otvaralo prostor i za tendencije koje vode idejno-političkoj dezintegraciji SKJ.

SAMOSTALNE ORGANIZACIJE U JEDINSTVENOM SKJ

Kako je definisano u dokumentima Devetog kongresa SKJ, savezi komunista socijalističkih republika su „samostalne organizacije u jedinstvenom Savezu komunista Jugoslavije“, koje — u skladu sa programskim ciljevima i opštom politikom SKJ — samostalno izgrađuju i vode politiku. Pri tome SK republika polaze od interesa radničke klase i radnog čovjeka, naroda i narodnosti koji žive na području republike i konkretnih uslova koji u njoj postoje. Kao samostalni idejno-politički subjekti, savezi komunista republika su u položaju da ravnopravno i aktivno sudjeluju u izgrađivanju i formulisanju programskih ciljeva, idejnih platformi i jedinstvenog političkog kursa SKJ i da snose podjednaku,

zajedničku odgovornost za usmjerenost, sadržinu i rezultate te politike. U istom smislu su definisane uloga, samostalnost i odgovornost saveza komunista pokrajina, uz određene razlike koje su opredijeljene njihovim specifičnim položajem.

Prvi put u istoriji komunističkog pokreta u Jugoslaviji savezi komunista socijalističkih republika imaju svoje statute, koji zajedno sa Statutom SKJ sačinjavaju jedinstvenu statutarnu materiju. Takav položaj SK republika izražava se i u njihovoj ravnopravnoj zastupljenosti u centralnim organima SKJ i u takvom načinu izbora i konstituisanja ovih organa koji obezbeđuje odlučujuću ulogu i zajedničku odgovornost saveza komunista svih republika. Statutarne norme takođe pružaju široke mogućnosti savezima komunista republika da pokreću inicijative i daju svoj stvaralački doprinos razvijanju i preispitivanju politike SKJ. Dovoljno je da savez komunista jedne republike ocijeni da je to potrebno pa da se o određenim pitanjima sazove sjednica Predsjedništva SKJ, Konferencija ili Kongres SKJ.

Iz odluka Devetog kongresa proizlazi da Savez komunista Jugoslavije treba da se razvija i da djeluje kao „jedinstvena organizacija svih članova i njihovih organizacija na području SFRJ“ na osnovu jedinstvenih ciljeva i zajedničkih konkretno-istorijskih interesa radničke klase i zajedničkih vitalnih interesa svih naroda i narodnosti koji žive u socijalističkoj Jugoslaviji. Kao što SKJ nije nadnacionalna i nadrepublička struktura, tako ni savezi komunista republika i pokrajina nijesu transmisije i „filijale“ centralnih organa.

Jedinstvo SKJ se ne gradi na centralističkom povezivanju, na odnosima nadređenosti „više“ i podređenosti i mehaničke poslušnosti „niže“ (republičke, pokrajinske) organizacije, nego na ravnopravnom položaju saveza komunista republika i pokrajina, na njihovoj samostalnoj stvaralačkoj ulozi u izgrađivanju i ostvarivanju politike SKJ, na njihovoj zajedničkoj, podjednakoj međusobnoj odgovornosti za rezultate te politike.

Na takvim demokratskim i ravnopravnim odnosima Savez komunista Jugoslavije se razvija kao idejno-politička asocijacija svih članova SKJ i njihovih saveza komunista republika i pokrajina. U takvom sistemu odnosa platforma i politika SKJ su izraz idejno-političke sinteze stvaralaštva, inicijativa, iskustava i saznanja i demokratskim putem usaglašenih stavova SK republika i pokrajina, koji imaju aktivnu ulogu i ravnopravan uticaj u svim fazama procesa političkog odlučivanja. Samo na taj način se može obezbijediti da iza stavova organa SKJ stoje svi savezi komunista republika i pokrajina, koji su podjednako obavezni da se dosljedno pridržavaju zajedničkih dogovora i odluka u vlastitoj politici i praksi.

Na aktuelna pitanja koja se tiču karaktera SKJ kao jedinstvene revolucionarne organizacije i položaja i uloge SK republika ne mogu se tražiti odgovori u alternativama: ili više jedinstva u SKJ ili veća samostalnost SK republika i pokrajina; jedna ili šest, odnosno osam partija; SKJ ili savez republičkih organizacija. Takve dileme su vještačke i tuđe

su prirodi društvenih odnosa koje razvijamo u našoj socijalističkoj višenacionalnoj zajednici i idejnom, političkom i organizacionom biću SKJ.

Koncepciji i stavovima koje je usvojio Deveti kongres podjednako su suprotne kako teze koje u Savezu komunista Jugoslavije vide centralističku, nadrepubličku, na hijerarhijskim odnosima zasnovanu organizaciju tako i teze koje se, svedene na suštinu, zalažu za to da se SKJ pretvori u labilnu koaliciju separatnih organizacija.

Samostalnost SK republika i pokrajina i idejno, političko i akciono jedinstvo u okviru SKJ nijesu nespojivi niti se mogu razdvajati. Jedno ne ide bez drugoga. To su dvije međusobno uslovljene komponente, dvije strane iste suštine. Ove dvije bitne karakteristike odnosa u SKJ su u nečemu nužno protivrječne, ali je ta protivrječnost objektivne prirode. Svako apsolutizovanje jednog elementa i njegovo suprotstavljanje drugom vodi narušavanju samih temelja na kojima se gradi i pomoću kojih se ostvaruje vodeća idejno-politička uloga SKJ u našoj višenacionalnoj socijalističkoj zajednici.

U savremenim uslovima našeg društvenog razvoja stvarno i dinamično jedinstvo u koncepcijama, politici i akciji SKJ može da se stvara i obnavlja samo na osnovu ravnopravnog položaja i samostalne, stvaralačke uloge SK republika i pokrajina. Bez toga jedinstvo bi bilo oktroisano i uglavnom prividno. Ono bi značilo nametanje rješenja i volje iz jednog svemoćnog, od članstva i SK republika osamostaljenog centra koji bi, u svojstvu novog stožera centralizma, preuzimao pozicije sa kojih se potiskuje savezni etatizam. Po logici stvari to bi vodilo vještačkom potiskivanju stvarnih razlika u uslovima i objektivno postojećim interesima društvenog razvoja u nacionalnim, odnosno republičkim i pokrajinskim zajednicama, sputavanju unutrašnjih snaga socijalističkog progresa u njima i narušavanju odnosa nacionalne ravnopravnosti.

I obrnuto, ako bi se samostalnost SK republika i pokrajina ostvarivala izvan zajednički utvrđenih i jedinstvenih programskih ciljeva i idejnih koncepcija u okviru SKJ, izvan i nasuprot politike SKJ i zajedničkih normi političkog ponašanja, na štetu interesa i politike drugih saveza komunista — onda bi ona, tako shvaćena i primjenjivana, nužno vodila ka zatvaranju i izolaciji republičkih i pokrajinskih organizacija i idejno-političkoj dezintegraciji Saveza komunista Jugoslavije. Takvi odnosi i praksa u Savezu komunista — ako bi se odomaćili i dobili prevagu — stvarali bi pogodno tlo za jačanje stihijnih kretanja u našem društvu i za nadiranje onih društvenih i političkih snaga koje teže razdvajanju radničke klase na nacionalnoj i republičkoj osnovi i razjedinjavanju naših naroda i narodnosti. Time bi bile dovedene u pitanje same osnove zajedničkog života u socijalističkoj Jugoslaviji.

Odnosi koje razvijamo među savezima komunista republika u jedinstvenom SKJ, jačanje njihovog ravnopravnog položaja i samostalnosti zahtijevaju i jačanje njihove odgovornosti, kao i odgovornosti Saveza komunista Jugoslavije u cjelini, za idejnu integraciju i političku koheziju naše višenacionalne socijalističke zajednice, za stabilnost i neprestanu evoluciju sistema socijalističkog samoupravljanja, za stalno razvijanje

ravnopravnih odnosa među narodima i narodnostima u Jugoslaviji i jačanje njihovog jedinstva i socijalističke solidarnosti, za odbranu suvereniteta, nezavisnosti i sopstvenog puta razvoja naše socijalističke zajednice i jačanje njenog međunarodnog položaja.

Poslednjih godina, naročito od Devetog kongresa SKJ, učinjeni su veliki koraci naprijed u afirmisanju pojačane uloge, novog kvaliteta samostalnosti i odgovornosti saveza komunista republika i pokrajina. U tome su ostvareni značajni rezultati i stečena bogata iskustva.

Postalo je neosporno pravo SK republika i pokrajina da njihovi kongresi, konferencije i centralni, odnosno pokrajinski komiteti samostalno ocjenjuju političku i ekonomsku situaciju u svojoj sredini, da definišu politiku, usvajaju stavove i vode idejno-političke akcije u svim oblastima razvoja produkcionih, društveno-ekonomskih i političkih odnosa u svakoj određenoj republici i pokrajini.

Ne samo u koncepcijama i normativnom smislu, nego i u praksi SKJ nije više (bar ne u svojim bitnim karakteristikama) centralistička i nadrepublička organizacija, kao što SK republika i pokrajina nijesu produžena ruka i puki izvršilac odluka i uputstava centralnih organa.

Ni jedan kolektivni organ SKJ ne može da donese značajnije političke odluke, još manje da ih sprovede, bez aktivnog učešća SK republika i pokrajina, odnosno njihovih vodećih organa i ovlašćenih predstavnika, bez zajedničkog i demokratskog usaglašavanja idejno-političkih stavova.

Realni odnosi su već takvi da se politička moć i idejni uticaj SK republika i pokrajina ne izvode iz saveznog centra SKJ. Upravo obrnuto, moć i nemoć u ostvarivanju funkcija i idejno-političkom djelovanju Predsjedništva SKJ i njegovog izvršno-političkog organa imaju svoje glavne izvore i uporišta u savezima komunista republika i pokrajina i odražavaju stanje odnosa među njima. Zato nije više toliko riječ o odnosima između Predsjedništva SKJ i njegovih organa, s jedne, i SK republika i pokrajina, s druge strane. Riječ je prije svega o međusobnim odnosima i uzajamnoj revolucionarnoj i demokratskoj odgovornosti saveza komunista republika i pokrajina. Od toga presudno zavisi i uspješno i efikasno djejstvovanje zajedničkih organa. Time se ne umanjuje posebna i neposredna odgovornost Predsjedništva SKJ i njegovih tijela, nego se samo bliže i realnije određuju okviri, pretpostavke i mogući dometi u ostvarivanju njihovih funkcija.

REFORMA ODNOSA U FEDERACIJI I KARAKTER ODNOSA U SKJ

Uloga, samostalnost i odgovornost saveza komunista republika i njihov položaj u jedinstvenom Savezu komunista Jugoslavije opredijeljeni su prije svega višenacionalnim karakterom jugoslovenske zajednice i društvenom ulogom i položajem radničke klase. Samo ako njeni konkretno-istorijski interesi i ciljevi imaju vodeću ulogu u socijalističkoj republici, radnička klasa može da ostvaruje odlučujuću ulogu i uticaj na pravac razvoja i politiku Jugoslavije kao socijalističke i samoupravne

zajednice. Zato u formulisanju politike i svom idejno-političkom djelovanju svaki savez komunista nužno polazi od vitalnih i dugoročnih interesa radničke klase i samoupravno udruženog rada na području svoje republike i pokrajine. Takva uloga SK republika i pokrajina obezbjeđuje da razvoj samoupravnog socijalizma sve više postaje vlastito djelo radničke klase i radnih ljudi svih nacionalnih, odnosno republičkih i pokrajinskih zajednica, izraz njihovih autentičnih, stvarnih i trajnih interesa, njihovog stvaralaštva, inicijative i socijalističke akcije. Samo tako Savez komunista može da bude duboko ukorijenjen u vlastitoj klasi i narodu i da stalno potvrđuje svoju vodeću idejno-političku ulogu. U tome je, prije svega ostalog, društvena i idejno-politička suština sve veće samostalnosti saveza komunista republika i pokrajina u okviru SKJ.

S razlogom se nameće pitanje: u čemu je i kakva korelacija između Ustavom izvršene reforme odnosa u federaciji i razvoja odnosa u Savezu komunista Jugoslavije?

Kao novi demokratski dogovor naroda i narodnosti Jugoslavije o osnovama i načinu zajedničkog života, ustavna reforma krči put produbljivanju njihove nacionalne ravnopravnosti, povećavanju uloge, samostalnosti i odgovornosti republika i pokrajina i, istovremeno, jačanju društveno-ekonomskog položaja i uticaja samoupravno udruženog rada na ukupno kretanje viška rada i sistem političkog odlučivanja.

Ustavnim promjenama garantuje se puna ravnopravnost republika, bez obzira na njihovu veličinu, u političkom odlučivanju o problemima koji se tiču svih. Ravnopravno dogovaranje i demokratsko sporazumijevanje o zajedničkim poslovima i međusobno povezanim interesima postaje način življenja naše zajednice.

Samostalnost republika, koja ustavnom reformom dobija širi smisao i nove kvalitete, podrazumijeva da samoupravne i političke snage svake republike preuzimaju neposrednu odgovornost za vlastiti razvoj, za rezultate politike koju same usvajaju, za posljedice svake odluke i mjere koje preduzimaju. Drukčije rečeno, veća samostalnost republika znači da one samostalno i slobodno raspolažu onim što se u njoj stvara vlastitim radom njenih radnih ljudi. Princip raspodjele prema rezultatima rada primjenjivaće se, znatno konsekventnije nego do sada, i u odnosima među republikama. Svaka od njih se mora kretati u okviru vlastitih mogućnosti i raspoloživih sredstava.

S obzirom na poziciju koju Savez komunista ima u političkom sistemu, ostvarivanje ravnopravnosti naših naroda i narodnosti, odnosno njihovih socijalističkih republika i pokrajina, zavisi u značajnoj mjeri od ravnopravnog položaja SK republika i pokrajina u okviru Saveza komunista Jugoslavije i njihove podjednake odgovornosti za politiku i praksu SKJ.

Isto tako, održavanje ili obnavljanje elemenata centralističko-hijerarhijskih i nedemokratskih odnosa u SKJ ne bi bilo spojivo sa opštim kursom potpunijeg razvijanja i obogaćivanja suvereniteta, samostalnosti i odgovornosti republika kao samoupravnih i državnih zajednica.

Svakako, samostalnost svakog SK republike u vođenju politike i idejno-političke akcije znači, istovremeno, i njihovu odgovornost za socijalistički smjer kretanja u svojoj republici, za klasno-samoupravljačku sadržinu njene državnosti, suvereniteta i samostalnosti, za dominantnu ulogu interesa radničke klase i udruženog rada u razvoju, ukupnoj politici i praksi svake određene republike i naše višenacionalne socijalističke zajednice kao cjeline.

Iz funkcije SKJ i njegovih centralnih organa proizlazi njihova obaveza da izgrađuju koncepciju razvoja socijalističkih društvenih odnosa, da se bore za pretvaranje tih koncepcija u realne društvene odnose, da svojim stavovima utvrđuju polazne tačke, pravce i idejno-političke kriterije u traženju i pronalaženju rješenja od značaja za razvoj društveno-ekonomskog i političkog sistema i za usmjeravanje društvene politike. Međutim, bez opasnosti da deformišu svoju ulogu, Savez komunista Jugoslavije i njegovi centralni organi ne bi mogli da preuzimaju ovlašćenja i poslove koji, u skladu sa ustavnim promjenama, od savezne države prelaze na republike i samoupravne asocijacije niti da svojim djelovanjem zamjenjuju funkcionisanje demokratskih institucija i utvrđenog sistema međurepubličkog i samoupravnog dogovaranja i odlučivanja. Iz istih razloga centralni organi SKJ će izbjegavati iskušenja da u svojstvu arbitra, mimo i umjesto ovlašćenih i zajedničkih državnih i društvenih organa i regularnog sistema demokratskog sporazumijevanja, „dijele pravdu" u domenu materijalnih odnosa i nameću konkretna rješenja koja zadiru u interese republika i pokrajina i određenih dijelova udruženog rada.

Dakle, kad je riječ o ravnopravnom položaju, povećanoj samostalnosti i odgovornosti saveza komunista republika i pokrajina, razvoj odnosa u SKJ nalazi se na istoj liniji na kojoj se vrše ustavne promjene u državno-političkoj i društvenoj organizaciji federacije. Ali se priroda i sistem odnosa u SKJ u određenim aspektima nužno razlikuju od odnosa i prakse u državnim strukturama i drugim društvenim organizmima, i to u onoj mjeri u kojoj se, u odnosu na njih, razlikuju društvena uloga i idejno-političko i organizaciono biće Saveza komunista Jugoslavije.

Federalizam kao državna i politička organizacija društva ima značajnog uticaja, ali se ne može mehanički primjenjivati na principe organizovanja, način odlučivanja i odnose u SKJ. Ako se ustavnom reformom afirmišu, jačaju i dobijaju nove kvalitete suverenitet, državnost i samostalnost republika, to ne može niti treba da znači da se time otvara put za reduciranje Saveza komunista Jugoslavije na federaciju saveza komunista republika. Time bi se Savez komunista svodio na nacionalno-državnu političku organizaciju, na čuvara suvereniteta i državnosti republika. Takav ugao posmatranja zamagljuje i potiskuje van vidnog polja karakter i društvenu funkciju Saveza komunista kao klasne i revolucionarne organizacije idejnih istomišljenika, koja se u različitim nacionalnim i društvenim sredinama, često u različitim oblicima i na različit način, bori za ostvarivanje iste suštine — za oslobađanje radničke klase, čovjekove ličnosti i nacija od svih oblika ekonomskog, socijalnog,

političkog, nacionalnog i svakog drugog ugnjetavanja, neravnopravnosti i otuđenosti, i to putem razvijanja i neprestanog jačanja socijalističkog samoupravljanja.

Decentralizacija državnih funkcija i ovlašćenja i decentralizacija odlučivanja o višku rada i društvenim poslovima ne znači „decentralizaciju", parcelizaciju i atomizaciju socijalističke društvene svijesti. Upravo obrnuto, proces decentralizacije političkog i samoupravnog odlučivanja povećava potrebu idejne integracije društva i ujedinjavanja pogleda progresivnih snaga radi stvaralačkog razvijanja, u jedinstvenom pravcu, koncepcija i prakse socijalističkog samoupravljanja. A Savez komunista i jeste bitan faktor organizovane najprogresivnije društvene svijesti, koja ne može da se omeđava republičkim granicama u ime suvereniteta i državnosti republike i nacionalno-državnog razloga bilo kakve vrste. Utoliko prije što se, prema usvojenoj orijentaciji, Savez komunista ne razvija kao partija države (ni savezne ni republičke) i faktor neposrednog vršenja vlasti, nego prije svega kao unutrašnja — pokretačka i predvodnička — idejna i politička snaga socijalističkog samoupravljanja.

Ukoliko uspješnije ostvaruje takvu društvenu ulogu, Savez komunista — i u liku republičkih i pokrajinskih organizacija i u licu SKJ — baviće se sve manje operativnim rješavanjem stvari i političkom arbitražom u sferi materijalnih odnosa, a sve više problemima razvoja socijalističkih društvenih odnosa i razvijanjem ideologije samoupravnog društva. Ukoliko bi, pak, jačale i vremenom dobijale prevagu političko-predstavničke na štetu idejno-političkih funkcija SK republika i pokrajina, to bi bio samo izraz takvog realnog političkog toka i izmijenjene konstelacije političkih odnosa u kojima se Savez komunista vraća na raniju, velikim dijelom u praksi prevaziđenu, poziciju u društvu, ponovo se srašćuje sa vlašću i nastupa kao partija države (u ovom slučaju republičke). Svakako, takav pravac razvoja bio bi suprotan usvojenoj koncepciji reforme Saveza komunista i, po prirodi stvari, vodio bi idejnom i političkom razjedinjavanju Saveza komunista Jugoslavije.

U socijalističkom i samoupravnom društvu koje gradimo samostalnost i državnost republika nijesu cilj za sebe. One dobijaju svoj pravi smisao i značaj ako su i koliko su u funkciji ostvarivanja autentičnih i dugoročnih interesa udruženog rada, ako su instrument razvoja socijalističkog samoupravljanja. Za Savez komunista nije niti može da bude „ideal" jačanje države — ni savezne ni republičke — nego socijalističko i samoupravno preobražavanje društva u slobodnu zajednicu udruženih proizvođača.

S razlogom se ističe da jugoslovenski tip socijalističkog federalizma, koji ustavnim promjenama dobija nova određenja i obogaćuje svoju demokratsku sadržinu, nije ni „klasična" federacija ni konfederacija. Ali to znači, isto tako, da ni naše socijalističke republike nijesu klasične države. I to najmanje iz dva razloga: prvo, zato što je državnost republika u funkciji njihovog konstituisanja i razvoja kao samoupravnih društvenih zajednica i, drugo, zato što one nijesu posebne, separatne države, nego su dobrovoljno udružene u zajedničku državu — SFRJ, u kojoj

zajednički ostvaruju dio, Ustavom utvrđenih, funkcija svog suvereniteta i državnosti.

U društvu koje se izgrađuje na osnovama nacionalne ravnopravnosti i socijalističkog samoupravljanja i koje, kao zajednica rada, živi u uslovima jedinstvenog tržišta veća samostalnost republika i pokrajina upućuje ih, u vlastitom interesu, na što svestraniju saradnju i tješnje povezivanje u ekonomskom, društveno-političkom i kulturnom životu. Makar koliko bila značajna za jačanje uloge i odgovornosti republika kao samoupravnih i državnih zajednica i za raščišćavanje materijalnih i ekonomskih odnosa među njima, samostalnost njihova ne može niti treba da se pretvori u vještačko razgraničavanje po svaku cijenu živog zajedničkog tkiva, u zatvaranje republika u sebe, u njihovo življenje za sebe, odvojeno od drugih.

Polazeći od objektivnih interesa radničke klase, odnosno samoupravno udruženog rada, koji čine socijalnu supstancu i srž stvarnog interesa nacije, Savez komunista ne nosi odgovornost samo za osamostaljivanje i slobodan razvoj nacionalnih, odnosno republičkih i pokrajinskih zajednica, nego i za cjelinu, pravac i budućnost revolucionarnog, samoupravno-socijalističkog kretanja u Jugoslaviji.

Savezi komunista republika i pokrajina ne mogu da svode i da time degradiraju svoju ulogu na političko reprezentovanje i zastupanje svakog partikularnog i trenutnog interesa svoje republike i pokrajine. Kao organizovana snaga najprogresivnije društvene svijesti, oni svaki problem i konkretan interes sagledavaju u širem kontekstu cjeline interesa radničke klase i socijalističkog društvenog razvoja. Kao stvaralački subjekti jedinstvenog revolucionarnog pokreta u Jugoslaviji, oni se zalažu za takav sistem odnosa i odlučivanja o zajedničkim poslovima koji putem ravnopravnog i demokratskog dogovaranja obezbjeđuje usklađivanje interesa republika i pokrajina i različitih dijelova udruženog rada.

Iz samog revolucionarnog i internacionalističkog bića SK republika i pokrajina proizlazi njihova obaveza da se, na osnovu jedinstvenih ciljeva i zajedničke idejno-političke platforme, bore za ujedinjavanje snaga socijalističkog samoupravljanja u čitavoj zemlji, za razvijanje demokratskog povezivanja, socijalističke solidarnosti i jedinstva naših naroda i narodnosti, za socijalistički progres i političku stabilnost jugoslovenske višenacionalne zajednice. Bez takve orijentacije i prakse Savez komunista ne bi mogao da se potvrđuje kao činilac idejne integracije i političke kohezije našeg samoupravnog i socijalističkog višenacionalnog društva. Iz istih razloga u Savezu komunista ne treba da se vrše diferencijacije i konfrontacije na osnovu nacionalne i republičke pripadnosti, nego na osnovu razlika u idejnim orijentacijama i političkim opredjeljenjima.

To su neki razlozi, mislim najvažniji, koji čine neodrživim teze o reduciranju Saveza komunista Jugoslavije na savez, čak na mehanički zbir, republičkih i pokrajinskih organizacija.

Sa tim tezama su u idejnom srodstvu shvatanja da princip i praksa demokratskog centralizma treba da važe samo u okviru svakog odre-

đenog SK republike, ali da se ne mogu primjenjivati u razmjerama Saveza komunista Jugoslavije. Pri tome se obično ima u vidu način odlučivanja i odnos prema zaključcima koje usvajaju zajednički forumi i organi.

Organizacija koja u svojoj ideologiji, politici i akciji treba da ostvaruje spoj i sintezu konkretno-istorijskih interesa radničke klase, naučno-socijalističke teorijske misli i iskustava socijalističke samoupravne prakse može da izgrađuje i usvaja idejno-političke platforme i stavove samo na marksističkoj analizi društvenih kretanja i realnih revolucionarnih mogućnosti, na snazi argumenata i ideja, na demokratskom suočavanju, konkretnom idejnom raščišćavanju i usaglašavanju pogleda i mišljenja. Ako bi se takav način usaglašavanja i evolucije pogleda, stvaralačkog izgrađivanja politike i usvajanja idejno-političkih stavova u zajedničkim forumima i organima zamjenjivao prostim odmjeravanjem odnosa snaga i traženjem srednje tačke ukrštanja partikularnih interesa, onda bi to nužno imalo kao rezultat krizu koncepcija, idejnu razjedinjenost, zamjenjivanje principijelne politike oportunističkim taktizerstvom i besprincipijelnim kompromisima.

Usvajanje idejno-političkih platformi i političko odlučivanje u organima SKJ ne mogu da se zasnivaju na majorizaciji i mehaničkom preglasavanju, ali ni na imperativnom mandatu i primjeni principa obavezne jednoglasnosti. Konkretnije rečeno, u zajedničkim forumima i organima SKJ pristupa se glasanju tek pošto se iscrpe sve mogućnosti koje pruža demokratska i ravnopravna diskusija, tek pošto se izvrši svestrano i temeljno suočavanje postojećih alternativa, argumenata i ideja. Tako usvojeni zaključci, koji u datom momentu izražavaju preovlađujuće mišljenje u SKJ, provjeravaće i dokazivaće svoju valjanost u društvenoj i političkoj praksi. Ali, dok su na snazi, oni su podjednako obavezni za čitavo članstvo, za sve saveze komunista republika i pokrajina. Prihvatanjem takvog sistema odnosa i načina odlučivanja, koji su definisani u zajedničkom Statutu, savezi komunista republika i pokrajina izražavaju svoju duboku i trajnu zainteresovanost i odgovornost za neprekidno stvaranje i obnavljanje jedinstva Saveza komunista Jugoslavije u idejnim koncepcijama, politici i akciji.

Bilo je i biće situacija da se pojedini zaključci zajedničkih foruma i organa ne podudaraju, pa se i bitno razlikuju od interesa i stavova koje zastupa određeni savez komunista republike, odnosno njegovi vodeći organi. Bez obzira na to, postojeći način političkog odlučivanja u SKJ je znatno demokratskiji i više odgovara odnosima revolucionarne i demokratske odgovornosti među SK republika od takve prakse koja bi dozvoljavala da pojedini savezi komunista republika, odnosno njihovi kompetentni predstavnici, nameću svoje zahtjeve većini drugih ili da isključivim insistiranjem na svojim stavovima blokiraju rad zajedničkih organa na traženju zajedničkih rješenja. Ako bi se prije debate u zajedničkim organima savezi komunista republika učvrstili u kategoričkim političkim stavovima, na tome disciplinovali mišljenje svojih predstavnika, zatvorili se prema interesima i stavovima drugih i sa tako utvr-

đenih republičkih pozicija nastupali u zajedničkim organima — u takvim uslovima nema mnogo mjesta za zajednički, konstruktivan napor na usklađivanju pogleda i stvaranju idejno-političke sinteze koja bi bila prihvatljiva za sve. Onda nema ni zajedničkih rješenja. Takva praksa, koja svoj domet vidi u imperativnom mandatu, značila bi početak kraja zajedničkog idejnog i političkog stvaralaštva u SKJ, vodila bi ga idejnoj stagnaciji i paralizi u društveno-političkoj akciji.

BORBA ZA ISTE PRODUKCIONE ODNOSE — OSNOVA JEDINSTVA U SKJ

Jedinstvo u Savezu komunista Jugoslavije ima svoju objektivnu socijalno-klasnu i idejnu osnovu. To je došlo do izražaja u zajedničkoj socijalističkoj revoluciji, koja je prokrčila put i stvorila pretpostavke za ekonomsko i socijalno oslobađanje radničke klase i drugih radnih slojeva i za slobodan razvoj svih naroda i narodnosti koji žive u Jugoslaviji. Odbrana i razvijanje tekovina revolucije i ostvarivanje njenih dugoročnih ciljeva su pitanja od egzistencijalnnog, sudbonosnog značaja za radničku klasu i radne ljude svih naših naroda i narodnosti. To je vezivno tkivo i osnova ujedinjavanja komunista, njihovih republičkih i pokrajinskih organizacija i svih snaga socijalističkog progresa u našoj zemlji, i to na zajedničkom programu borbe za sopstveni samoupravno-demokratski put socijalističkog razvoja, za ravnopravnost i jedinstvo naših naroda i narodnosti, za obezbjeđivanje i jačanje nezavisnosti, suvereniteta, nesvrstane politike i međunarodnog položaja socijalističke Jugoslavije.

U savremenim uslovima osnovna pretpostavka i zajednički imenitelj dugoročnih ciljeva i zajedničkih interesa radničke klase i radnih ljudi svih naših naroda i narodnosti jeste borba za, u suštini, iste socijalističke i samoupravne produkcione odnose. To je i podloga idejnog, političkog i akcionog jedinstva Saveza komunista Jugoslavije.

Takva objektivna socijalno-klasna i idejna osnova jedinstva SKJ dobija svoj izraz u jedinstvenoj marksističkoj ideološkoj orijentaciji i zajedničkom razvijanju ideologije samoupravnog društva; u izgrađivanju zajedničkih koncepcija društvenog razvoja i jedinstvenog političkog kursa; u jedinstvenim principima organizovanja i demokratskom centralizmu kao sistemu odnosa i odgovornosti, čije je značenje utvrđeno u zajedničkom Statutu.

Probna tačka stvarnog jedinstva SKJ je u njegovoj sposobnosti da u svakoj novoj društveno-istorijskoj situaciji, zajedničkim naporom stvaralačkih snaga svih SK republika i pokrajina, stvara takve zajedničke idejne koncepcije koje sadrže prave odgovore na strateška i otvorena, nova ili sporna, pitanja razvoja samoupravnih produkcionih odnosa. Takve idejno-političke platforme će imati utoliko veći značaj za ujedinjavanje snaga u Savezu komunista i u društvu ukoliko, pored opštih orijentacija i dugoročnih ciljeva, jasno definišu i bliže ciljeve, programe

akcija i praktične korake čijim ostvarivanjem se mijenja odnos društvenih i političkih snaga u interesu socijalističkog samoupravljanja. Time se dolazi i do zajedničkih mjerila za ocjenjivanje suštine politike koju samostalno izgrađuju i idejno-političke prakse koju ostvaruju savezi komunista republika i pokrajina, i to na suštinskim pitanjima: kakvo se društvo gradi, sa kakvim produkcionim i političkim odnosima i položajem radnog čovjeka, udruženog rada i nacija u tim odnosima.

Jedinstvena orijentacija razvoja i ista socijalistička, klasno-samoupravljačka suština produkcionih odnosa teško mogu da se ostvaruju bez zajedničke idejno-političke platforme SKJ. I obrnuto, ako bi se u republikama i pokrajinama u praksi počele da javljaju i da se produbljuju suštinske razlike u prirodi produkcionih odnosa i društvenom sistemu, onda bi se, uprkos zajedničkih deklaracija, idejno i političko jedinstvo SKJ sve više pretvaralo u privid i ustupalo mjesto različitim ideologijama i političkim orijentacijama, uključujući i one koje vode podrivanju sistema socijalističkog samoupravljanja i temelja zajedničkog života naroda i narodnosti Jugoslavije.

Za SKJ, kao revolucionarno-demokratsku organizaciju, mnogo je bolje da jasno utvrđuje stepen stvarne saglasnosti, sporne tačke i suštinu neslaganja o pitanjima za koja se traže rješenja nego da se zataškavaju sporovi i stvara iluzija o istovjetnosti gledišta. Takav pristup izražava spremnost da se pronađu pogodni putevi i metodi koji upućuju na raščišćavanje, približavanje i ujedinjavanje pogleda. Zaobilaženje otvorenih problema i odlaganje suštinskih i zajedničkih rasprava o njima vodi njihovom gomilanju i zaoštravanju. Duže zadržavanje i narastanje razlika u ocjenama idejno-političkih kretanja u društvu i stavovima o ključnim pitanjima razvoja socijalističkih i samoupravnih društvenih odnosa stihijno bi pretvaralo SKJ u labilnu koaliciju republičkih i pokrajinskih saveza komunista. Time bi se stvaralo pogodno tlo za nicanje višepartijskog sistema na bazi nacionalne, odnosno republičke pripadnosti, kao i na bazi različitih i suprotstavljenih idejno-političkih opredjeljenja.

Organizaciono i akciono jedinstvo proizlazi iz prethodno ostvarenog jedinstva uvjerenja, idejnih koncepcija i političkih stavova. Kada se postigne saglasnost u tome za šta i protiv čega da se borimo, tada svi savezi komunista republika i pokrajina preuzimaju odgovornost da organizovano djeluju u jedinstvenom, zajednički utvrđenom pravcu i da se pridržavaju normi političkog ponašanja koje podjednako važe za sve.

Da bi se povećala sposobnost SKJ da uspješno i blagovremeno dolazi do idejno-političkih sinteza koje sadrže odgovore na aktuelna pitanja razvoja samoupravnih produkcionih, društveno-ekonomskih i političkih odnosa, neophodno je da se dalje izgrađuju takvi odnosi i praksa koji obezbjeđuju da se raspravljanje i odlučivanje obavlja regularno i demokratski, na pravom mjestu i na pravi način.

Svakako, SK republika i pokrajina, svaki pojedinačno i svaki za sebe, ne mogu da preuzimaju obavezu da stvaraju gotove idejne koncepte i političke stavove o pitanjima koja se tiču svih. To bi, inače, odu-

daralo od prirode odnosa koje razvijamo u SKJ. Bilateralni kontakti i saradnja među savezima komunista republika i pokrajina imaju nesumnjiv značaj u smislu razmjene političkih informacija, iskustava i mišljenja i dogovaranja o pitanjima i akcijama od uzajamnog interesa. Očigledno je, pak, da rasprave o problemima koji se tiču politike i prakse svih SK republika i pokrajina i SKJ kao cjeline, da bi bile demokratske i ravnopravne, treba da se obavljaju uz učešće svih, i to u zajedničkim forumima i organima.

U tom pogledu značajnu i odgovornu ulogu ima Predsjedništvo SKJ, kao vodeći kolektivni politički organ SKJ između dva kongresa. Izražavajući u svom sastavu podjednaku zastupljenost i podjednaku odgovornost SK repubilka, Predsjedništvo SKJ je koncipirano kao zajednički organ sa jasno definisanim političkim subjektivitetom i vlastitom odgovornošću u realizaciji i stvaralačkoj razradi političkog kursa koji se usvaja na Kongresu i Konferenciji, u pokretanju političkih inicijativa, u ocjenjivanju društvenih, političkih i idejnih kretanja, u usaglašavanju i izgrađivanju stavova o svim bitnim pitanjima tekuće politike i prakse SKJ. Ono nije samo mjesto političke koordinacije i demokratske razmjene mišljenja, nego i mjesto političkog odlučivanja kojim se usmjerava u jedinstvenom pravcu idejno-političko djelovanje svih organizacija i organa Saveza komunista.

U praksi se stalno potvrđuje da se do jedinstvenih idejno-političkih stavova u Savezu komunista Jugoslavije može dolaziti samo ako Predsjedništvo SKJ i njegova tijela uspješno i efikasno obavljaju svoje funkcije, ako se redovno i stvaralački bave suštinskim pitanjima razvoja društvenih odnosa i aktuelnim idejno-političkim zbivanjima u Savezu komunista i u društvu. A to u najvećoj mjeri zavisi od aktivnog odnosa SK republika i pokrajina.

ZAJEDNIČKI PROGRAM RJEŠAVANJA NACIONALNOG PITANJA I BORBA PROTIV NACIONALIZMA — BITNE PRETPOSTAVKE UJEDINJAVANJA SNAGA SOCIJALISTIČKOG PROGRESA

Za savez komunista republike i pokrajine posebno i za sve njih zajedno, dakle za Savez komunista Jugoslavije kao cjelinu, u svakoj fazi društvenog razvoja, pa i u sadašnjoj, od bitnog je značaja da kritički preispituju, dalje razvijaju i obogaćuju svoju idejno-političku platformu i društvenu praksu u oblasti međunacionalnih odnosa i da zajednički definišu sasvim određen i jasan pozitivan program borbe za jačanje i produbljivanje stvarne ravnopravnosti i jedinstva naroda i narodnosti u našoj višenacionalnoj zajednici.

Nacionalno pitanje je bilo i ostalo u središtu strateške programske orijentacije i politike KPJ, odnosno SKJ. Ekonomsko i društveno oslobađanje radničke klase i radnog čovjeka i obezbjeđivanje slobodnog razvoja i ravnopravnosti nacija i narodnosti u zajedničkom socijalističkom društvu i zajedničkoj državi — to su dvije bitne, neraskidivo povezane,

komponente borbe našeg revolucionarnog pokreta. Samo politikom nacionalne ravnopravnosti, ostvarivanjem sinteze klasnog i nacionalnog komunisti su mogli da osvoje povjerenje svih naših naroda i narodnosti i da postanu vodeća snaga u njihovoj borbi za nove osnove, socijalističku sadržinu i demokratske oblike zajedničkog života, za jedinstvo ravnopravnih. Ostvarivanje takve sinteze — u svakom periodu na različit način — bila je i ostala jedinstvena crvena nit u kontinuitetu naše revolucije. Značaj takve orijentacije i prakse ne mogu da umanje ni poznate činjenice da je na razvojnom putu naše socijalističke višenacionalne zajednice bilo povremenih kolebanja i nedosljednosti, te stagnantnih i kriznih situacija u oblasti produkcionih, političkih i međunacionalnih odnosa.

Dvije decenije već međunacionalni odnosi u našoj zemlji dijele sudbinu socijalističkog samoupravljanja. Svako dinamičnije kretanje samoupravnih produkcionih odnosa i jačanje položaja i uticaja radničke klase u tim odnosima nužno su značili nov korak naprijed na putu učvršćivanja i obogaćivanja ravnopravnog položaja, suvereniteta i slobodnog razvoja svih naših naroda. I obrnuto, svaka, pa i kratkotrajna, stagnacija ili zamagljenost razvojne perspektive sistema samoupravnih društvenih odnosa izazivale su trzavice i zaoštravale probleme i u međunacionalnim odnosima.

Promjene saveznog Ustava, one koje su već usvojene i one koje predstoje, te promjene ustava socijalističkih republika pružaju širu podlogu i značajne elemente pozitivnog programa borbe za rješavanje nacionalnog pitanja u sadašnjoj etapi društvenog razvoja. Ali time se takav program ne iscrpljuje.

Prije svega, da bi se ustavne odredbe pretvorile u praktična rješenja i realne društvene odnose, neophodna je široka, istrajna i stvaralačka akcija svih organizovanih socijalističkih snaga.

Isto tako, nacionalno pitanje ne može da se svodi na ustavno pitanje. Ustavnim normama se utvrđuju politički dogovori, okviri i ustavne garancije za određene društvene i međunacionalne odnose. To su neophodne i značajne pretpostavke. Ali ni najbolja ustavna rješenja, pa ni onda kada se dosljedno primjenjuju (što nije uvijek slučaj), ne mogu sama po sebi da osiguraju punu ravnopravnost i da odstrane hegemonizam u međunacionalnim odnosima. To zavisi od složenog sklopa okolnosti, a prije svega od odnosa društvenih i političkih snaga, od ukupne politike i društvene prakse.

Poznato je da ravnopravnost u političkom odlučivanju ne znači i ekonomsku ravnopravnost. Među faktorima od kojih zavisi ostvarivanje ekonomske ravnopravnosti nacionalnih, odnosno republičkih i pokrajinskih zajednica imaju značajno mjesto: sistemska rješenja koja bi obezbjeđivala što ravnopravnije uslove privređivanja i sticanja dohotka i svodila na minimum mogućnosti prelijevanja i otuđivanja viška rada putem ekonomske i političke prinude; uspostavljanje takvih — na samoupravljanju, zajedničkim interesima i demokratskim dogovorima zasnovanih — društveno-ekonomskih odnosa koji onemogućavaju monopolističku

prevlast i hegemoniju jednih i podređen, neravnopravan položaj drugih učesnika u integracionim cjelinama i raznim vidovima ekonomskog povezivanja; utvrđivanje konkretnog značaja i načina ostvarivanja principa socijalističke solidarnosti u uslovima samoupravljanja, tržišnog privređivanja i sve šire primjene principa raspodjele dohotka prema rezultatima rada; razrada i dosljednija primjena politike bržeg razvoja nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo u cilju smanjivanja i postepenog prevazilaženja velikih razlika u stepenu ekonomske razvijenosti među republikama i drugo.

Sa reformom odnosa u federaciji, koja znači i radikalno ograničavanje funkcija savezne države, sužavanje moći saveznog etatizma i jačanje uloge republika, u prvi plan izbija pitanje: koji će trend razvoja produkcionih i političkih odnosa jačati i, zavisno od toga, kakva će biti društvena sadržina suvereniteta i državnosti republika ili, drukčije rečeno, koje će socijalne snage i interesi odlučujuće uticati na formiranje nacionalne politike? Od ishoda u borbi između samoupravno-demokratske i etatističke i tehno-birokratske orijentacije zavisi ne samo položaj radničke klase, nego i sudbina i stvarni domet nacionalnih sloboda.

Kao jedinstven proces klasne i nacionalne emancipacije, socijalističko samoupravljanje ostvaruje sintezu interesa udruženog rada i autentičnog nacionalnog interesa. To je jedini pouzdan put koji vodi obogaćivanju suštinske ekonomske, političke i kulturne ravnopravnosti među našim narodima i narodnostima, njihovom svestranom povezivanju i ujedinjavanju svih snaga socijalističkog progresa u čitavoj zajednici. I obrnuto, etatistički i tehnokratski birokratizam ne samo da izvitoperuje produkcione i političke odnose unutar „sopstvene" republike, nego se prema drugima pojavljuje u liku hegemonizma i nastupa sa pozicija „prava jačega", kad god to može i koliko može, u zavisnosti od moći i sredstava kojima raspolaže.

Uslovi slobodnog razvoja i stepen stvarne ravnopravnosti nacija zavisili su u odlučujućoj mjeri, a i danas zavise, od karaktera i evolucije odnosa na relaciji republika — federacija i raščišćavanja i usklađivanja odnosa među republikama i pokrajinama. I ubuduće, i to dugoročno, javljaće se, u različitim oblicima, određeni problemi na tim relacijama, koji će imati svoje izvorište u objektivno različitim, a dijelom i suprotstavljenim strukturama interesa među pojedinim nacionalnim, odnosno republičkim i pokrajinskim zajednicama.

Pri tome zaslužuje pažnju činjenica da već sada ostvarivanje nacionalne ravnopravnosti zavisi, i to u znatnoj mjeri, od politike i stvarnog stanja odnosa *unutar* svake republike i pokrajine. Ukoliko raste njihova samostalnost u vođenju politike i usmjeravanju tokova vlastitog društvenog razvoja, utoliko će da raste njihova neposredna odgovornost za stanje međunacionalnih odnosa i rješavanje nacionalnih problema na svom području.

Potkopavanje korijena iz kojih je nicala centralistička i unitaristička politika na nivou savezne države samo po sebi ne znači da, u određenom spletu društvenih okolnosti, ne može da dobije snagu i zamah veliko-

državna politika u republikama i svojevrstan „republički unitarizam". Ako se u idejnim koncepcijama i političkoj praksi prevazilazi svaka teza o vodećoj naciji, odnosno republici, u razmjerama Jugoslavije, time se ne odstranjuje mogućnost da se u suštini ista teza obnavlja i zastupa u okviru republika i pokrajina od strane nacionalističkih krugova. Ako se mijenja oblik i argumentacija, ne mijenja se hegemonistička suština takvih stanovišta koja traže poseban i privilegovan položaj najbrojnije, „matične" nacije, kao vodeće i vladajuće u okviru određene republike, a podređen položaj pripadnika ostalih nacionalnosti. Takva shvatanja su izašla na vidjelo i u toku debata o promjenama ustava socijalističkih republika.

Pomenuti momenti su samo dio šireg kompleksa međunacionalnih odnosa. Oni su naznačeni najviše zato da bi se naglasila potreba razrade zajedničkog i pozitivnog programa djelovanja SKJ na rješavanju nacionalnog pitanja u sadašnjoj fazi društvenog razvoja. Problemi u ovom domenu su po prirodi takvi da ne mogu da se riješe konačno, jednom zauvijek. Ni poslije ustavne reforme oni ne mogu da budu „skinuti" sa dnevnog reda.

Usaglašavanjem stavova i pružanjem dovoljno jasnih i određenih odgovora na aktuelna pitanja koja se danas postavljaju u oblasti međunacionalnih odnosa Savez komunista Jugoslavije će učiniti značajan korak naprijed u obnavljanju i jačanju svog idejno-političkog jedinstva i ujedinjavanju svih snaga socijalističkog progresa u čitavoj zemlji. Razradom vlastitih koncepcija i idejno-političkih mjerila neophodnih za pronalaženje rješenja u oblasti društveno-ekonomskih, političkih i međunacionalnih odnosa SKJ će biti na glavnom kolosijeku borbe za sadržinsko obogaćivanje i učvršćivanje nacionalne ravnopravnosti, za jačanje međusobne povezanosti, socijalističke solidarnosti i jedinstva naših naroda i narodnosti.

Potiskivanjem izvora iz kojih niču različiti oblici neravnopravnosti, hegemonizma i nacionalnih nepravdi potkresivaće se korijeni i sužavati prostor za djelovanje nacionalizma. Vlastitim programima, jasnim stavovima i djelotvornim akcijama u oblasti rješavanja nacionalnog pitanja Savez komunista najbolje utvrđuje liniju razgraničenja sa nacionalističkim i drugim antisamoupravnim i antisocijalističkim konceptima, parolama i pritiscima.

Bila bi, međutim, iluzija ako bi se smatralo da se potiskivanje i izolovanje nacionalizma može postići uglavnom time što će se pronaći dobra rješenja u privrednom i političkom sistemu i društvenoj (ekonomskoj, kulturnoj, socijalnoj i drugoj) politici. Ni najbolja sistemska rješenja i mjere društvene politike ne mogu, sami po sebi, da bitno izmijene raspored i odnos društvenih i političkih snaga. To uvijek zahtijeva otvorenu i odlučnu idejno-političku bitku svih organizovanih socijalističkih snaga. Da bi se određeno ustavno i sistemsko rješenje usvojilo i pretvorilo u praksu, u realni društveni odnos, ne može se izbjeći razgraničavanje i sukobljavanje sa idejama, tezama i konceptima koje nude antisamoupravne i nacionalističke snage. To je u reljefnom vidu došlo do

izražaja u toku debate o ustavnim amandmanima i u toku njihovog sprovođenja. Stupajući aktivnije u „političku igru", nacionalistički krugovi su nastojali da svojim shvatanjima, akcijama i pritiscima utiču na tok i smisao promjena u društveno-političkim i međurepubličkim odnosima. Borbu socijalističkih snaga za razvlašćivanje saveznog etatističkog centralizma i za jačanje samostalnosti republika i pokrajina oni pokušavaju da zamijene razgrađivanjem samih osnova zajedničkog života naših naroda.

Iskustva, i ona najsvježija, učvršćuju nas u saznanju da je neophodno — uporedo sa traženjem rješenja u sistemu, u društvenoj politici, ne čekajući takva rješenja — voditi neprekidnu, otvorenu i nepomirljivu idejnu i političku bitku sa svim vrstama nacionalizma uvijek kada se i svuda tamo gdje se pojavljuje. Da bi bila efikasna, ta bitka mora da bude sasvim konkretna jer i nacionalizam uvijek nastupa na konkretan način. Deklarativnim osudama, u opštoj formi, u vidu simbola, ni jedan nacionalizam neće biti pogođen ni uzdrman. Nacionalizmu se nanose pravi udarci identifikovanjem njegovih političkih akcija, koncepcija i lozinki, razotkrivanjem i razgolićavanjem njihovog značaja i ciljeva i konsekvenci koje iz toga proizlaze.

Takvom konkretnom borbom se ne samo izoluje nacionalizam, nego se u svijesti najširih slojeva radnih ljudi izoštravaju socijalistička mjerila pomoću kojih se, u izoštrenom vidu, razlikuje demokratska nacionalna svijest, osjećanje nacionalnog ponosa i opravdano reagovanje na određene oblike nacionalne neravnopravnosti od nacionalističke zaslijepljenosti, isključivosti i netrpeljivosti prema drugim narodima. Bez takve otvorene i konkretne borbe nacionalističko djelovanje dobija pravo građanstva, postaje sve agresivnije i nastoji da proširuje teren i osvaja nove pozicije.

U oštroj polarizaciji koja je izvršena u toku revolucije nacionalizam je u našoj zemlji dobio sasvim određeno, i to izrazito reakcionarno značenje. U svim svojim varijantama on je bio zastava kontrarevolucionarnih snaga. To se potvrđivalo u svim fazama našeg socijalističkog razvoja. Iskustva i saznanja o reakcionarnoj suštini nacionalizma i šovinizma duboko su ukorijenjena u svijesti radnih slojeva svih naših naroda i narodnosti.

Ni u savremenim uslovima našeg socijalističkog društvenog razvoja nacionalizam nije autonomna socijalna i politička snaga. Ne nalazi se van postojećih socijalnih, političkih i idejnih struktura. Njegova značajna socijalna i politička uporišta su u etatističko-birokratskim i tehno--birokratskim monopolima u politici, ekonomici i kulturi i u sitnoburžoaskoj stihiji, a svoj idejni fond crpi, velikim dijelom, iz ranije formiranih građanskih nacionalističkih ideoloških konstrukcija. Nacionalizam je postao pribježište, zajednički ideološki i politički imenitelj i stožer okupljanja svega što je u našem društvu nazadno, antikomunističko, birokratsko i staljinističko.

Nacionalizam se ispoljava najprije kroz ekscese. Ali, ako ne naiđe na odlučno suprotstavljanje, on može, i to za kratko vrijeme, da od mar-

ginalne pojave postane uticajna snaga onda kada se pretvori u masovnu psihozu, u opsesiju i nastrojenje priličnog dijela stanovništva, uključujući i mlade ljude, a naročito kada nađe uporišne tačke i unutar Saveza komunista.

U političkom ocjenjivanju stanja nije najbitnije da se ustanovi da li u određenoj sredini, u datom trenutku, slabe ili jačaju nacionalističke snage. Pravo pitanje je u tome da li slabi ili jača borba Saveza komunista protiv tih snaga i tendencija.

Nije, takođe, najvažnije da se utvrdi i kvantificira koji je oblik nacionalizma opasniji — onaj unitaristički ili onaj separatističko-šovinistički. Staro je pravilo da je najviše opasna ona vrsta nacionalizma protiv koje se manje borimo.

Jedinstven pristup, ista mjerila i podjednaka odlučnost u borbi protiv svih vrsta nacionalizma, u svakoj nacionalnoj sredini, u svakoj republici i pokrajini — to postaje jedna od značajnih pretpostavki i jedna od probnih tačaka međusobne solidarnosti i idejno-političkog i akcionog jedinstva saveza komunista republika i pokrajina i Saveza komunista Jugoslavije kao cjeline.

Najdan Pašić

REORGANIZACIJA SAVEZA KOMUNISTA KAO FUNKCIJA UKUPNIH PROMENA U POLITIČKOM SISTEMU

U toku i neposredno posle usvajanja Ustavnih amandmana diskusije o stanju u Savezu komunista i putevima njegove dalje reorganizacije dobile su nov intenzitet. Ta pitanja su postala, moglo bi se reći, glavna preokupacija našeg političkog života u ovom trenutku, a o nekim važnim aspektima ove problematike raspravljaće i Druga konferencija SKJ. Sve to ukazuje na prisustvo saznanja da sudbina ustavno-pravnih i institucionalnih promena koje donose Ustavni amandmani i za koje se opravdano vezuju tolika očekivanja zavisi u najvećem stepenu od osposobljenosti organizovanih snaga socijalističke svesti u našem društvu, a pre svega od osposobljenosti Saveza komunista da efikasno politički i idejno deluje na liniji usvojenih promena i da na toj platformi izvrši odgovarajuću mobilizaciju svih društvenih snaga.

Ako se uđe u dublju analizu onoga što se paušalno može nazvati kriznim pojavama u funkcionisanju našeg društveno-ekonomskog i političkog sistema, neminovno se dolazi do zaključka da je jedan od glavnih izvora teškoća u tome što još nismo postigli dovoljno rezultata u naporima da izgradimo partiju koja odgovara potrebama samoupravnog društvenog sistema. U tom pogledu dosadašnji rezultati reorganizacije Saveza komunista ne odgovaraju još društvenim očekivanjima i sazrelim, urgentnim društvenim potrebama u trenutku kada samoupravljanje od parcijalizovanog prerasta u celovit sistem društvene organizacije. Problematiku reorganizacije Saveza komunista trebalo bi, dakle, razmatrati pre svega u ravni odnosa Saveza komunista prema celini političkog sistema.

Savez komunista se s pravom može smatrati arhitektom političkog sistema i glavnim nosiocem strategije njegovog razvoja. Time se jedino i može objasniti činjenica da dvadesetogodišnji razvitak našeg političkog sistema (od uvođenja radničkih saveta pa do danas) karakteriše svesno i dosledno nastojanje da se struktura političkih institucija i odnosa stavi u neposrednu funkciju potreba razvoja osnovnih samoupravnih odnosa i izgradnje novog, odlučujućeg društvenog položaja udruženog rada. Jednom rečju, osnovna opredeljenja u Savezu komunista stalno su išla

za tim da politički sistem bude adekvatan i datom stepenu razvoja prilagođen instrumenat fundamentalnog društvenog procesa, procesa oslobađanja rada. U tom pogledu naročito je karakteristično sve ono što je učinjeno i što se čini u smislu razvoja skupštinskog sistema, kroz koji treba da se ostvari neposredna povezanost samoupravnih odnosa u društvenoj bazi sa širim mehanizmom političkog odlučivanja u društveno-političkim zajednicama, od opštine i republike do federacije.

Međutim, bilo bi sigurno nenaučno i pogrešno i vodilo bi u birokratski subjektivizam ako bismo odnose partija — politički sistem posmatrali samo iz toga ugla, to jest ako bismo na razvoj političkog sistema u celini gledali kao na puki rezultat subjektivno-voljnog delovanja i opredeljivanja Saveza komunista kao revolucionarne motorne snage političkog sistema. Savez komunista je integralni deo toga sistema i prema tome ne samo da on deluje na politički sistem, nego i neprekidno trpi povratno dejstvo svih drugih delova političkih odnosa. Međutim, to vrlo bitno pitanje: kakvo dejstvo vrši ukupnost društveno-političkih odnosa na partiju, to jest na Savez komunista, nije dovoljno obrađeno u našoj političkoj i naučnoj literaturi. Ono je ili zanemareno ili se o njemu izriču jednostrani i netačni sudovi. Ova je konstatacija tačna pogotovu ako je reč o empiričkom proučavanju uticaja koje trpi Savez komunista u sklopu celine političkog sistema i odnosa snaga koji se u njemu uspostavlja.

Inače je isto tako tačno da je Savez komunista kao politički pokret vrlo rano postao svestan činjenice da će razvoj samoupravljanja i uspostavljanje neposredno-demokratskih političkih odnosa u sferi političkog odlučivanja postaviti na dnevni red prevazilaženje klasičnog jednopartijskog političkog monopola u sferi političkog odlučivanja. Već odluke Šestog partijskog kongresa (1952. godine) kada se Komunistička partija Jugoslavije formalno pretvara u Savez komunista izražavaju jasno opredeljenje da se Savez komunista što više otvori za sva ona dejstva koja će na njega i njegov dalji razvitak vršiti samoupravna transformacija političkih odnosa i političkog sistema zasnovanog na principima samoupravljanja.

Razume se, ta stalna težnja da se Savez komunista, njegova organizacija i način njegovog delovanja podrede potrebama samoupravnog i neposredno-demokratskog političkog sistema i usaglase sa njima nije ostvarivana pravolinijski i bez otpora. Naprotiv, taj osnovni kurs bio je neprekidno pod udarom oprečnih tendencija koje su ga ugrožavale manje ili više ozbiljno. Reč je, s jedne strane, o tendenciji da se ide ispred realnih mogućnosti i, s druge strane, o tendenciji da se pod vidom borbe protiv takvih grešaka spasavaju i vaspostavljaju stari odnosi i oživljavaju razni oblici već prevaziđenog jednopartijskog monopola.

S jedne strane, postojala je tendencija da se u ime neposredne samoupravne demokratije koju treba uspostaviti potpuno potceni uloga Saveza komunista, da se negira njegova rukovodeća idejno-politička uloga u samom tom procesu revolucionarne demokratizacije političkog sistema na samoupravnim osnovama. Đilasove ideje o pretvaranju partije u neku

vrstu fabijanskog društva, u debatni klub koji snabdeva društvo novim idejama i temama za raspravu i razmišljanje, ali koji ostaje po strani od realnog političkog života i procesa političkog odlučivanja, najbolja su ilustracija ove tendencije.

S druge strane, vrlo je snažna bila i tendencija da Savez komunista i u novim uslovima, doduše u izmenjenom, preobraženom vidu, zadrži poziciju i ulogu vladajuće partije u klasičnom smislu te reči. Iza fasade sve razvijenijih institucija i normi samoupravne demokratije partija bi i dalje ostvarivala svoju rukovodeću ulogu s pozicija državne vlasti, s tim što bi sve delove političkog sistema zadržala u transmisionom odnosu, u položaju instrumenata sprovođenja partijskih direktiva i odluka. Birokratija nije ni mogla da shvati kurs deetatizacije političkog života drukčije nego kao zamenu formi, ali ne i same sadržine političkih odnosa. Tamo gde su državne funkcije odumirale, trebalo je da se pojavi partija kao njihov realni nosilac.

Ove dve tendencije bile su Scila i Haribda između kojih je morao da se probija proces stvarnog pretvaranja vladajuće partije u vodeću idejno-političku snagu društva, pretvaranja Komunističke partije u Savez komunista. Ponekada je izgledalo da postoji jedan začarani krug iz koga je vrlo teško izići; neaktivan, odnosno politički samo indirektno angažovan Savez komunista ne bi bio u stanju da obezbedi osnovni samoupravni socijalistički put društvenog razvoja. Dugoročni interesi radničke klase i izgradnje socijalizma ostali bi bez adekvatnog i efikasnog instrumenta političke zaštite, pred stihijnim delovanjem objektivnih protivrečnosti društveno-ekonomskog i političkog života i otporom antisamoupravnih društvenih snaga. S druge strane, vrlo aktivan Savez komunista koji se služi starim metodima ostvarivanja svoga uticaja i koji prisvaja ulogu stalnog i konačnog arbitra u svim sukobima društvenih interesa značio bi neminovno eksproprijaciju drugih činilaca političkog sistema od njihove samostalne, demokratske uloge. Pri tome su, razume se, uvek moguće i razne nesretne kombinacije ovih dveju alternativa. Na primer, vrlo aktivni partijski forumi uz neaktivno partijsko članstvo, što neminovno pothranjuje birokratizaciju Saveza komunista i sužava demokratsku bazu odlučivanja u političkom sistemu kao celini.

Osnovni kurs u reorganizaciji Saveza komunista bio je nesumnjivo ispravan i on predstavlja trajnu orijentaciju razvoja političke avangarde u samoupravnom društvu. Reč je o koncepciji da Savez komunista treba da razvije i učvrsti svoju ulogu vodećeg faktora idejno-političkog života društva, ali ne sa pozicija vlasti, već kao unutrašnja snaga samog samoupravnog sistema.

Međutim, ostvarivanje ove koncepcije posmatrano je vrlo često kao stvar unutrašnjih opredeljenja same avangarde, stvar unutrašnjeg odnosa snaga u njoj. Nedovoljno je uočavana, nedovoljno je kritički i teorijski ispitivana i analizirana objektivna strana ovoga procesa, njegova determiniranost objektivno datim odnosima snaga u društvu i realnim stepenom razvijenosti novih samoupravnih produkcionih i društvenih odnosa.

Dosledan samoupravni preobražaj Saveza komunista uslovljen je dvema fundamentalnim pretpostavkama vezanim za širi kontekst društvenog razvoja. To je:

prvo, samostalno reprodukovanje osnovnog produkcionog odnosa, što znači i reprodukovanje u proširenim razmerama dominantnog položaja radničke klase u raspolaganju viškom društvenog rada i,

drugo, uspostavljanje kvalitativno novog mehanizma artikulacije interesa i sistema političkog odlučivanja koji tome odgovara.

Učvršćivanje osnovnog produkcionog odnosa i otklanjanje političke arbitrarnosti, to jest političkog mešanja u prava udruženog rada da samostalno raspolaže stvorenim dohotkom, ne može biti ostvareno dokle god produkcioni odnos nije oslobođen etatističkih elemenata u svojoj sopstvenoj strukturi i dokle god nije izgrađen neposredno-demokratski mehanizam političkog odlučivanja, mehanizam koji odgovara izmenjenom karakteru protivrečnosti koje su svojstvene novom produkcionom odnosu. Jer, ukoliko društvene protivrečnosti gube antagonistički karakter, javlja se i mogućnost da se te protivrečnosti i sukobi interesa razrešavaju neposredno-demokratskim putem bez posredstva države i političko-predstavničkih institucija ili bar sa njihovim sve manjim učešćem. Humanistički sadržaj i smisao samoupravljanja kao društvenog oslobođenja ličnosti čoveka u udruženom radu ogleda se u tome što ono nužno znači ukidanje hijerarhijskih odnosa ne samo na makropolitičkom planu, nego i unutar svake osnovne društvene ćelije, svake radne organizacije, preduzeća i institucije. To znači da se interesi i društvene aspiracije radnih ljudi mogu neposredno artikulisati, neposredno izraziti ne samo na opštem političkom planu, nego i unutar svake i najuže jedinice društvene organizacije i upravljanja radom. Ta suštinska promena koja izražava novi položaj čoveka u udruženom radu nameće potrebu izgradnje jednog novog, adekvatnog mehanizma političkog odlučivanja od najmanje radne jedinice pa do onih tačaka u političkom sistemu gde se rešavaju pitanja od najšireg društvenog interesa.

Samoupravljanje, kada je razvijeno, ne može biti osnova političko-predstavničkog sistema, nego samo sistema neposredne socijalističke demokratije. Međutim, kod nas postoji bitan i vrlo uočljiv nesklad između širokih mogućnosti da se različiti interesi ispolje i uslova da se tako ispoljeni interesi pretvore u efikasna politička dejstva, u dominantan faktor u političkom odlučivanju, naročito kada je reč o širim društvenim zajednicama.

Naš politički život poslednjih godina jasno pokazuje da protivrečnosti i konflikti interesa koji objektivno postoje i koji su sada počeli da se slobodno izražavaju (protivrečnosti koje su vezane za različit stepen ekonomske razvijenosti, za različite položaje regionalnih i nacionalnih zajednica, za nejednak položaj pojedinih privrednih grana i grupacija) imaju u uslovima relativne materijalne oskudice i probuđenih aspiracija za bržim društvenim razvojem takav stepen oštrine koji prevazilazi mogućnosti našeg današnjeg političkog sistema, pre svega skupštinskog sistema kakav imamo u ovom trenutku. U nizu slučajeva poka-

zalo se u praksi da taj sistem još nije osposobljen da uspešno, kroz neposrednu demokratsku konfrontaciju, razrešava interesne konflikte, pa to postaje izvor određenih kriznih situacija. Stiče se utisak kao da je sistem neposredne demokratije i skupštinske vladavine koji smo do sada uspeli da izgradimo preslab da izdrži opterećenja kojima je izložen. Činjenica, na primer, da donošenje petogodišnjeg plana razvoja nije moglo biti ostvareno kroz redovan postupak i mehanizam odlučivanja u Saveznoj skupštini i drugim nadležnim organima ukazuje na to da su mogućnosti zastoja i paralisanja sasvim ozbiljne.

U takvim situacijama, a njih ima na svim nivoima političke organizacije društva, Savez komunista nolens-volens prihvata ponovo ulogu svenadležnog političkog arbitra. Pri tome, razume se, određene snage u samom Savezu komunista guraju u tome pravcu jer to za njih objektivno znači utvrđivanje pozicija sopstvene društvene moći i uticaja. Tu verovatno leži jedan od izvora apriornog nepoverenja koje su pojedini organi i forumi SK pokazivali prema mogućnostima skupštinskog sistema da izađe na kraj sa problemima sa kojima se suočavao. Ne ulazeći u ocenu koliko je u pitanju objektivna nesposobnost postojećeg neposredno-demokratskog i skupštinskog mehanizma da razrešava tekuće probleme političkog života i konflikte interesa, a koliko je u pitanju subjektivno motivirana težnja da Savez komunista zadrži svoje komandne pozicije u političkom sistemu, — tek činjenica je da je u poslednje vreme, poslednjih godina, evidentna tendencija da se tekuće protivrečnosti političkog života i procesa političkog odlučivanja prenose u partiju i tu razrešavaju na bazi političko-predstavničkih odnosa. To neminovno znači pragmatizaciju partije usled njenog opterećivanja dnevno-političkom operativom i usled unošenja parcijalnih interesa kao motiva opredeljivanja i delovanja unutar samog Saveza komunista.

Zbog toga, umesto da bude faktor idejno-političke sinteze na platformi dugoročnih interesa radničke klase, Savez komunista se, bar delimično, vraća na ulogu klasične političko-predstavničke institucije u kojoj, zbog njenog monopolnog položaja, svi društveni parcijalni interesi teže da nađu i učvrste svoja uporišta. To preti da udalji Savez komunista od one uloge koja mu zakonito pripada u jednom razvijenom sistemu neposredne socijalističke demokratije. Posledica takve situacije jeste ono što bismo mogli da nazovemo *hipertrofijom političko-predstavničke i atrofijom idejne funkcije Saveza komunista.* Simptomi jedne takve situacije očigledno su prisutni u našem političkom životu danas.

Možda u vezi s tim treba objasniti neke stvari koje su se pobrkale pod uticajem jednog uprošćenog i vulgarnog shvatanja političkog procesa kao gole igre konkretnih interesa. Međutim, politička agregacija i sinteza različitih stavova i interesa bez koje društvo ne može da živi kao organizovana zajednica uvek je jedan prevashodno idejni proces, a ne direktna mehanička konfrontacija sila. U sintezi različitih interesa i aspiracija, u ponašanju pojedinaca i društvenih grupa koje nastoje da ostvare i ostvaruju svoj uticaj na političko odlučivanje, važnu, da ne kažem presudnu, ulogu igraju široko prihvaćene idejne pretpostavke koje

omogućuju da se bezbrojni konkretni lični i grupni interesi, aspiracije i koristi svode na zajednički imenitelj, da se vezuju za neke dugoročnije i opštije zajedničke ciljeve i tako u procesu demokratske participacije integrišu. Bitni faktori demokratskog procesa političkog odlučivanja jesu određen, široko prihvaćen sistem vrednosti i određena, u nekim osnovnim elementima zajednička politička kultura participanata toga procesa. Ovi faktori su, razume se, utoliko značajni ukoliko je sam proces političkog odlučivanja neposrednije demokratski, a manje monopol osamostaljenih predstavničkih institucija. Manje ili više divergentni, pa čak formalno i oprečni stavovi ili konkretni motivi ličnog i grupnog ponašanja mogu biti u praksi spojivi ili nespojivi, mogu biti komplementarni ili se isključivati zavisno od idejnih determinanti individualnog i kolektivnog ponašanja, od percepcije sopstvenih interesa uslovljene idejnim faktorima.

Uzmimo primer sa raspodelom u našem samoupravnom sistemu. Osnovni princip raspodele jeste raspodela prema radu, odnosno prema rezultatima rada verifikovanim na tržištu. Međutim, to nikako nije i jedini princip koji se u raspodeli primenjuje. Uporedo sa tim deluje ne samo kao korektiv, nego i kao nužna dopunska komponenta princip solidarnosti među radnim ljudima. Taj princip je naročito značajan kada je u pitanju zadovoljavanje nekih vitalnih ličnih i društvenih potreba u kojima treba da postoji ravnopravnost radnih ljudi bez obzira na njihovo materijalno stanje (na primer, zaštita zdravlja, obezbeđenje školovanja dece pod približno jednakim uslovima i slično). Što je samoupravno društvo razvijenije, to će ovaj princip sve više dobijati u značaju. Da li je moguće da isti ljudi, isti kolektivi, primenjuju oba ova principa koji s gledišta praktične politike, praktičnog ponašanja mogu izgledati oprečni. Ovi principi su zaista nespojivi ako se materijalni interes radnog čoveka shvati uvek i isključivo kao neposredna lična korist. Međutim, oni su sasvim spojivi, oni su međusobno komplementarni ako je kod pojedinaca i kod društvenih grupa razvijena svest o pripadnosti užoj i široj zajednici i osećanje solidarnosti i zajedništva. Svest o suštinskoj i dugoročnoj povezanosti sopstvenih interesa, sopstvenog dobra i prosperiteta sa napretkom sopstvene radne organizacije i uže i šire društvene zajednice, i solidarnosti u zadovoljavanju ličnih i društvenih potreba koja otuda proizlazi može se manifestovati i skladno ostvarivati u praksi samo ako je u masama radnih ljudi dovoljno duboko uhvatila korena svest da u socijalističkom i komunističkom društvu, kako je pisao Marks u *Komunističkom manifestu*, „slobodni razvitak svakog pojedinca (predstavlja) uslov slobodnog razvitka za sve".

Istorija klasa i klasne svesti znači u svojoj suštini i evoluciju shvatanja pripadnika klase o svojim sopstvenim i širim klasnim interesima. U procesu pretvaranja radničke klase od klase po sebi u klasu za sebe i u konačnom njenom prerastanju u osnovnu istorijsku silu revolucionarnog socijalističkog preobražaja društva menja se i svest o sopstvenim interesima kod te iste klase. Ona od esnafske i usko lokalne postaje sindikalna u smislu solidarne borbe za ekonomske interese radničke klase,

nasuprot klasi kapitalista, da bi u samoj toj borbi izrasla u klasno istorijsku svest koja sagledava ciljeve vezane sa rušenjem eksploatatorskog kapitalističkog sistema i otvaranjem procesa društvenog oslobađanja rada, onih procesa u kojima radnička klasa oslobađajući sebe oslobađa i čitavo društvo od antagonističke klasne podeljenosti eksploatatora i eksploatisanih. Komunisti se, po Marksu, ne razlikuju od ostale mase proletera po nekom posebnom položaju u društvu ili u pokretu iz čega bi proizlazili neki njihovi posebni interesi. Oni se razlikuju po tome što, blagodareći idejnoj uzdignutosti, dalje i jasnije sagledavaju dugoročne i opšte interese klase i u svom ponašanju i u borbi koju vode deluju s pozicija tih interesa.[1]

Isticati bitan značaj ideologije i prihvaćenog sistema vrednosti u svakom procesu političkog odlučivanja, u determinisanju položaja društvenih grupa i pojedinaca, ne znači negirati presudan značaj opšteg materijalnog položaja pojedinaca i društvenih grupa, odnosno klasa i onih realnih interesa koji iz toga proizlaze. U podlozi ideologija i sistema vrednosti leže uvek određeni materijalni uslovi i interesi, ali oni prolaze proces ideološke prerade i sinteze. Sama klasna ideologija u krajnjoj liniji nije ništa drugo nego idejna transpozicija opštih interesa klase. Zato baš kao marksisti, kao materijalisti, moramo prihvatiti shvatanje da nema stabilnog društva bez razvijenog mehanizma socijalizacije ličnosti i društvenih grupa na bazi određene ideologije, na bazi određenog sistema vrednosti.

Samo ako Savez komunista uspe da osvoji i da uspešno vrši ulogu najvažnijeg činioca u procesu formiranja sistema vrednosti i osnovne ideološke orijentacije, samo je u tim uslovima obezbeđena njegova rukovodeća uloga i presudan politički uticaj u sistemu odnosa neposredne socijalističke demokratije, bez oslanjanja na monopol političke vlasti. To što Savez komunista nije uvek i u svemu na visini tih zahteva jeste jedan od najvažnijih simptoma i elemenata krize političkog sistema kod nas u ovome trenutku.

Pretpostavka za vodeću idejnu ulogu Saveza komunista u jednom mehanizmu neposredne demokratije jeste takav skupštinski sistem od opštine do federacije koji obezbeđuje demokratski proces usklađivanja interesa i političkog odlučivanja bez potrebe oslanjanja na manje-više stalno političko interveniranje partije u ulozi spolja nametnutog arbitra. U tome smislu reorganizacija Saveza komunista je neodvojiva od čitavog procesa razvijanja i dograđivanja političkog sistema na principima

[1] „Komunisti se razlikuju od ostalih proleterskih partija samo time što, s jedne strane, oni u različitim nacionalnim borbama proletera ističu i sprovode zajedničke od nacionalnosti nezavisne interese celokupnog proleterijata, a, s druge strane, time što oni na različitim stupnjevima razvitka kroz koje prolazi borba između proleterijata i buržoazije stalno zastupaju interese celokupnog pokreta.

Komunisti su, dakle, u praksi onaj deo radničkih partija svih zemalja koji je najodlučniji, koji stalno gura dalje, oni teoretski prednjače ostaloj masi proleterijata kako razumevanjem uslova tako i opštih rezultata proleterskog pokreta“ (vidi: K. Marks i F. Engels, *Izabrana dela*, tom I, „Kultura“, Beograd, 1949, str 27).

neposredne demokratije. Međutim, naš skupštinski sistem u tome pogledu ne odgovara ovim zahtevima, a u poslednje vreme on se, bar što se Savezne skupštine tiče, nalazi i u svojevrsnoj dekadenciji. Skupštine i posebno Savezna skupština nemaju dovoljno neposredne veze sa samoupravnom društvenom osnovom jer veća radnih zajednica, iz razloga u koje se ovde ne može ulaziti, nisu uspela da odgovore svojoj funkciji. Skupštinska tela i skupština u celini ostali su bez dovoljno političkog autoriteta. Inače, progresivna mera odvajanja državno-političkih od partijsko-političkih funkcija dovela je do toga da su se u skupštinskim telima našli ljudi koji ne predstavljaju najveći politički autoritet u svojim sredinama, a u uslovima kada profesionalni političko-upravljački sloj ima faktički još uvek izvanredno značajnu ulogu u svakodnevnim procesima političkog odlučivanja, to je moralo da ima za posledicu seljenje stvarnih centara moći i donošenja relevantnih političkih odluka van skupštine. Zato odlučivanje Saveza komunista i o pitanjima dnevne politike vrlo često zamenjuje skupštinski i samoupravni mehanizam.

Iako birano od republičkih skupština, sastavljeno na bazi pariteta i snabdeveno svim potrebnim ustavnim i zakonskim ovlašćenjima za vršenje uloge usklađivanja i sinteze interesa republika i nacija, Veće naroda nije ispunilo očekivanja. Autoritet neposrednih nosilaca najviših državno-političkih funkcija u republikama pretegao je očigledno nad autoritetom republičkih delegata u Veću naroda. Poslanici nisu bili u stanju da ostvaruju u samoj skupštini političku sintezu interesa na nivou federacije. Zbog toga je ta uloga morala nužno da pređe na druge organe, pre svega na forume Saveza komunista. To je moralo imati i imalo je negativno povratno dejstvo na proces unutrašnje demokratizacije i reorganizacije Saveza komunista jer je uloga političkog arbitra u dnevnim konfliktima interesa koju je on sve češće na sebe preuzimao neminovno vukla natrag na pozicije vladajuće partije u okviru jednog političko-predstavničkog sistema.

Značaj ustavnih amandmana usvojenih ove godine jeste pre svega u tome što oni daju realnu šansu da se izađe iz začaranog kruga koji se sastoji u tome što ispoljene slabosti samoupravnog skupštinskog mehanizma odlučivanja vode ka vraćanju Saveza komunista na delovanje sa pozicija vlasti, a to opet sa svoje strane vodi daljem degradiranju uloge skupština i ponovnom spoju organizacije Saveza komunista sa neposrednim držanjem i vršenjem vlasti. Za prevazilaženje ovog stanja naročit značaj imaju dva momenta:

prvo, prenošenjem svih osnovnih funkcija proširene reprodukcije na osnovne organizacije udruženog rada jača se samoupravna samostalnost reprodukcionog procesa i sužava sfera političkog tutorstva nad udruženim radom, što znači da i konflikti interesa neće više biti rešavani prvenstveno u političkoj sferi u okviru političko-predstavničkih institucija, nego u okviru samog mehanizma udruženog rada, i

drugo, stvoreno je Predsedništvo — jedan organ političke sinteze na nivou federacije koji po svojoj paritetnoj kompoziciji i personalnom sastavu može da predstavlja onaj organ državne organizacije koji zavr-

šava i upotpunjuje jedan samostalan državno-samoupravni mehanizam političkog odlučivanja, sposoban da vrši neophodna usklađivanja interesa i iznalazi zajednička, usaglašena rešenja bez potrebe političke arbitraže od strane Saveza komunista. To će i omogućiti, treba se nadati, okretanje Saveza komunista prema osnovnim njegovim funkcijama, koje, kao što je već naglašeno, leže pre svega u idejno-političkoj sferi.

Samoupravno društvo, savremeno društvo masovne participacije uopšte, ne može da živi i da bude stabilno bez razvijene ideologije, to jest široko prihvaćenog pogleda na svet, i bez jedne političke organizacije koja je u stanju da tu ideologiju ne samo razvija, nego i da obezbedi njeno materijalizovanje, njenu realizaciju u svakodnevnim procesima političkog odlučivanja. Ovo, moglo bi se reći, opšte pravilo važi posebno za samoupravno društvo gde participacija dobija nov kvalitet, to jest prerasta u svesno odlučivanje udruženih radnih ljudi o svim aspektima i svim društvenim uslovima svoje egzistencije.

Glavnu karakteristiku političkog života kod nas u ovome trenutku čini kritika koncentrisana na nedostatke naše samoupravne prakse, na mane i deformacije našeg društveno-ekonomskog i političkog sistema, ali bez dovoljno elemenata konstruktivnog osvetljavanja puteva kako da se te slabosti prevaziđu. U nedostatku jedne razvijene samoupravne ideologije ta kritika često traži oslonca u birokratsko-dogmatskim shvatanjima i sistemu vrednosti. Stoga ona ima konzervativan karakter ili deluje nihilistički i demoralizatorski. U takvim uslovima nasušna potreba društva kojoj Savez komunista mora da posveti najveći deo svoje stvaralačke energije jeste izgradnja samoupravne ideologije sposobne da pleni i pokreće društveno najaktivnije delove radničke klase, omladine i čitavog stanovništva. Kroz tu ideologiju moraju biti afirmirane sve vrednosti, slobode i stvaralačke mogućnosti sadržane potencijalno u samoupravnom položaju čoveka u udruženom radu. Takva ideologija jeste ona neophodna idejna zastava u političkoj borbi da se baš taj položaj čoveka u udruženom radu (novi samoupravni produkcioni odnos) što više učvrsti u društvenoj realnosti jer je to zaloga socijalističke budućnosti čitavog društva.

Stane Kranjc

KARAKTERISTIKE SADAŠNJEG MOMENTA U PROCESU REORGANIZACIJE SKJ

Aktuelna potreba i zahtev sadašnjeg momenta u procesu društvenog preobražaja jeste i ocena razvoja Saveza komunista posle IX kongresa Saveza komunista Jugoslavije. Ta je potreba u poslednje vreme više puta eksplicitno istaknuta. Njena suština je u sledećem: ukoliko bude Savez komunista doslednij u svojoj aktivnosti, misaonom bogatstvu (ideologiji) u pogledu daljeg demokratskog razvoja socijalizma, svojoj usmerenosti ka čoveku, njegovoj aktivnosti i sreći, aktivnosti članstva protiv svih formi birokratizma, najamnih odnosa i eksploatacije, utoliko ćemo brže moći da svakodnevno i uvek iznova prevazilazimo protivrečnosti i konflikte na raznim nivoima društvenog života. Pri tome treba ponovo decidirano potvrditi tezu da Savez komunista na tom poslu treba da polazi od duboke povezanosti sa svojom socijalnom bazom, savremenom radničkom klasom i svim radnim ljudima, razvijajući prvenstveno njihov položaj u društvenoj reprodukciji i samoupravljanju. Tek će tako Savez komunista sve više postajati „manje faktor vlasti, a sve više faktor formiranja i razvijanja socijalističke svesti radnih masa, koje neposredno učestvuju u vlasti, delujući u skladu sa svojim materijalnim, duhovnim i društvenim interesom" (Program SKJ). Ta je misao Programa i danas veoma aktuelna.

Rezolucija o idejno-političkim osnovama daljeg razvoja Saveza komunista usvojena na IX kongresu s pravom se ubraja u dokumente trajne vrednosti. U nizu dokumenata o Savezu komunista ona znači sintezu saznanja marksističke teorije o Partiji i prakse proteklog perioda, a u isto vreme daje odgovore na mnoga pitanja razvoja Saveza komunista i podstiče razmišljanja o širim vidicima komunističkog pokreta. Stoga ta rezolucija predstavlja, i još dugo će predstavljati, jedinstvenu polaznu osnovu za razvoj Saveza komunista i podsticaj za nastavljanje procesa njegovog preobražaja. U vezi s tim s pravom se postavlja pitanje: da li su sva rukovodstva i celokupno članstvo shvatili osnovnu sadržinu i intencije te programski usmerene rezolucije i da li smo svi, na svim nivoima, učinili dovoljno da suštinska saznanja i smerove akcije inicirane tom rezolucijom u skladu s konkretnim uslovima ostvarimo u društvenoj praksi i time doprinesemo većoj društveno-

-političkoj efikasnosti Saveza komunista, afirmaciji socijalističkih vrednosti i odnosa? Na to pitanje još nismo dali zadovoljavajući odgovor.

Aktuelno je i pitanje: koje osnovne probleme i saznanja je pokrenuo razvoj posle IX kongresa SKJ? Osim nesumnjivih uspeha u proteklom periodu, to je razdoblje karakteristično i po mnogim konfliktnim situacijama, po konfliktu između starih shvatanja i stare prakse i novog koje krči put u život i stiče pravo građanstva i u svesti i u praksi, u Savezu komunista i u društvu. U osnovne uspehe tog perioda možemo ubrojati novi model federacije, ustavno učvršćen položaj samoupravljača u radnoj organizaciji i drugim formama udruženog rada, nove elemente u definisanju nacionalnog pitanja, raščišćavanje dilema u odnosu klasnog i nacionalnog i drugo. Među najteža pitanja u čijem razrešavanju prilično zaostajemo treba, međutim, ubrojiti privrednu nestabilnost, inflaciju, nelikvidnost, sporo rešavanje nekih socijalnih pitanja, nedovoljno odlučnu borbu za savladavanje socijalnih razlika koje ne potiču od rezultata rada i drugo. Ekonomska nestabilnost je u tom periodu predstavljala važan izvor socijalne i političke nestabilnosti, na svoj način je uticala na samoupravljanje, a i na mnoga idejna kretanja u društvu i Savezu komunista.

Stoga razmišljanje o sadašnjem momentu Saveza komunista može da bude uspešno samo ako bude povezano sa kritičkom analizom prilika u društvu, uvažavanjem postignutih rezultata. Savez komunista kao organizaciju i kao pokret, njegov društveni položaj, funkcije, efikasnost njegovog delovanja, uticaj komunista na socijalno-politička i idejna kretanja možemo adekvatno ocenjivati samo u njihovoj povezanosti sa uslovima u društvu i kretanjima u njemu. Pri tome ne smemo da zanemarimo i potcenimo ni ona razmišljanja i stremljenja po kojima pomenuta rezolucija i njeno sprovođenje u praksi predstavljaju jedan od izvora neefikasnosti Saveza komunista danas, da je ta Rezolucija, navodno, suviše govorila o demokratizaciji organizacije, o povezanosti klasnog i nacionalnog, o suviše širokoj socijalnoj bazi Saveza komunista itd., a premalo o čvrstom jedinstvu, pri čemu jedinstvo mnogi zamišljaju na stari način. Razmišljanje o Savezu komunista, njegovom sadašnjem momentu, ne sme da znači korak nazad, odstupanje od usvojenih stavova. Radi se u prvom redu o tome da ocenimo kako se ti stavovi ostvaruju u praksi, koje se prepreke javljaju, kako bismo tako novim saznanjima obogatili idejni fond Saveza komunista, oblike organizovanosti komunista na svim nivoima, kako bismo tražili i uvodili adekvatnije metode delovanja.

Često u ovom ili onom vidu — pri čemu svako gleda iz svog ugla — nailazimo na tezu da u nas postoji određena socijalna i politička ravnoteža nemoći; ravnoteža nemoći socijalnih i političkih subjekata, a i nemoć pojedinca — proizvođača, samoupravljača i komunista — da je po sredi nemoć u smislu sposobnosti pojedinca da efikasnije deluje, da iznosi zahteve, da bude efikasniji u razrešavanju brojnih pitanja sopstvenog položaja u društvu, da bude aktivniji u menjanju društveno-ekonomskih odnosa. Ravnoteža nemoći, ako uslovno prihvatimo ovu

tezu, sigurno je jedan od uzroka određene socijalne nestabilnosti, nedovoljne efikasnosti društva kao celine i njegovih pojedinih socijalnih i političkih subjekata. Sistem socijalističke samoupravne demokratije zahteva određenu ravnotežu socijalnog sistema, političkih subjekata, uz potrebno sinhronizovano delovanje svih, njihovu usmerenost prema istim osnovnim globalnim socijalnim i političkim ciljevima. Potrebna je određena ravnoteža moći, ravnoteža sposobnih i efikasnih političkih subjekata na svim nivoima, na kojima će svako na sopstvenom području, s velikim stepenom društvene i individualne odgovornosti, moći da efikasno deluje i time doprinosi bržem razrešavanju pitanja koja su društveno aktuelna i koja se javljaju kao prepreka bržem razvoju društva, njegove dalje demokratizacije i humanizacije. Razume se, ne radi se o moći otuđenih političkih subjekata. U njoj i preko nje moraju da dolaze do izražaja neposredan uticaj radničke klase, njeni istorijski i konkretni interesi. Stoga je samoupravna demokratizacija svih tih subjekata ka unutra — uslov njihove samostalnosti i efikasnosti prema spolja. Pri tome treba definisati specifičnost pojedinih socijalnih i političkih subjekata i odrediti njihovu konkretnu političku odgovornost u sistemu socijalističke demokratije. Mnogo toga već je učinjeno u usvojenim ustaviim amandmanima u federaciji, a veliki nas posao čeka i na ostalim nivoima. Ni druga faza ustavnih promena neće moći da mimoiđe to značajno pitanje. Još više nego do sada svi politički subjekti moraju u okviru političkog sistema samoupravnog socijalizma i Ustavom određenih ovlašćenja biti samostalni i u isto vreme efikasniji, a i podvrgnuti konkretnom i efikasnom sistemu socijalne i političke kontrole.

To je jedan od uslova koji treba da bude ostvaren da bismo Savez komunista i njegova rukovodstva odvraćali od stremljenja, a ponegde i prakse, da često i na različite načine preuzimaju operativno na sebe one funkcije i odgovornosti koje spadaju u Ustavom određenu nadležnost i odgovornost određenih političkih subjekata našeg sistema. To će u isto vreme i omogućiti da se Savez komunista više nego do sada može usmeriti na društveno najznačajnija i najaktuelnija globalna pitanja razvoja, da se odlučnije okrene onim osnovnim strategijskim tačkama od čijeg razrešenja zavisi brži i skladniji ekonomsko-socijalni, samoupravni i demokratski razvoj društva, njegova veća humanizacija. To bi takođe doprinelo tome da se Savez komunista više nego do sada bavi aktuelnim idejno-političkim i etičkim pitanjima kao i dilemama sadašnjice i perspektivama razvoja, da povezuje revolucionarnu prošlost, sadašnjost i budućnost, da bude u većoj meri kreator svesti, novih normi društvenog, političkog i kulturnog života, novih socijalističkih vrednosti. Savez komunista se mora brže rasterećivati dnevnog pragmatizma i operativnog mešanja u niz konkretnih poslova. Tako će se lakše i uspešnije baviti onim funkcijama i zadacima koji su idejno i politički najznačajniji. Biće sposobniji za idejno-političku analizu, za utvrđivanje i konkretizovanje zadataka komunista na toj osnovi. To ne znači bekstvo od konkretne odgovornosti Saveza komunista i njegovih članova za društveni razvoj, za stanje u društvu, kako se takav smer razmišljanja

često može okarakterisati. Naprotiv, to znači jačanje idejno-političke odgovornosti i idejno-političke i akcione usmerenosti Saveza komunista. Konkretnija i autonomna odgovornost svih socijalnih i političkih subjekata u isto vreme će omogućiti i zahtevati veću odgovornost i idejno-političko jedinstvo i unutar Saveza komunista. To je dijalektički odnos i proces. To će u isto vreme da doprinese većoj racionalizaciji političkog procesa, neće dozvoljavati toliko cepkanje snaga kakvog smo danas često svedoci.

Pri tome se u velikoj meri zaoštrava i pitanje idejno-političke osposobljenosti komunista, njihove teorijske i političke kulture, kao i zahtev za brže bogaćenje idejnog fonda Saveza komunista, duhovnog stvaralaštva uopšte, za veću sposobnost sintetizovanja političkih, idejnih, moralnih i drugih vrednosti. Razvijanje i formiranje ideologije samoupravnog socijalizma kao bitno kohezione snage ne samo u organizaciji Saveza komunista, nego i u celokupnom društvu aktuelna je potreba i aktuelan zadatak. Razvijena teorijska i politička svest, razvijen sistem socijalnih i drugih vrednosti, brže uvođenje naučnih saznanja u društvenu praksu jedan je od osnovnih preduslova efikasnijeg delovanja komunista, njihovih organizacija i rukovodstava. Neposrednije se javlja i odnos između socijalnog statusa i položaja člana u društvenoj podeli rada, s jedne, i njegove socijalno-psihološke motiviranosti za politički rad i angažovanje, s druge strane. Revolucionarno angažovanje, međutim, uvek, a i danas, nosi sa sobom mnogo elemenata čvrste odlučnosti i rizika.

Ceo kompleks idejno-političkog rada u užem smislu, razvijanje ideologije, osposobljavanje komunista — to je u poslednje vreme ne retko i na brojnim tačkama potisnuto u drugi plan i često potcenjivano. Ne retko mi smo se zadovoljavali opštim zaključcima o potrebi tog rada, ali su nam nedostajali konkretna usmerenost, inicijativa, programi, akcije, a i kadrovi osposobljeni za taj zadatak. A tome je doprinela i društvena klima i raspoloženje unutar Saveza komunista koje nije bilo naročito pogodno za takvu usmerenost.

Stoga je u sadašnjem momentu potrebno da se iz mnogih aspekata dopuni i razjasni dijalektičko jedinstvo triju glavnih strukturalnih elemenata koji na svojevrstan način sačinjavaju i uslovljavaju aktivnost revolucionarne organizacije, shvaćene kao organizacije i kao pokreta. Radi se o jedinstvu između *organizacije kao institucije* sa spletom odnosa u celovitoj strukturi njenih delova, njihovoj međusobnoj zavisnosti, savremenim metodima rada, formama organizovanosti itd.; *ideologije samoupravnog društva i avangarde* kao sistema naučnih saznanja, socijalno-političkih, moralnih i drugih vrednosti, ciljeva i svrha pokreta, i *pozicije članova* Saveza komunista. U novim uslovima međuzavisnost tih međusobno povezanih i zavisnih elemenata poprima nove dimenzije. Izdvajanje samo jednog od tih elemenata, apsolutizovanje jednog od njih, neminovno bi vodilo na stranputicu. Isticati samo organizaciju kao instituciju bez razvijene ideologije, odnosno teorijske kulture, bez vođenja računa o novoj poziciji člana Saveza komunista, kao kreativnog faktora u stvaranju i ostvarivanju politike Saveza komunista, moglo bi

značiti zeleno svetlo za jačanje birokratskih tendencija i birokratske prakse.

U uslovima samoupravnog društva koje se razvija, kada samoupravljanje postaje dominantan društveni odnos, u uslovima pluralizma centara odlučivanja, razuđenosti mehanizma samoupravnih odnosa, širokog fronta subjektivnih snaga, koje su interesno često, doduše, protivrečno usmerene, posebno mesto stiče uloga člana Saveza komunista kao individualnog subjekta u društvenom i političkom životu, kao one konačne karike organizacije koja svojim moralno-političkim primerom, poznavanjem i usvajanjem ciljeva pokreta, sposobnošću socijalno-političke analize uslova u konkretnim sredinama, svojim znanjem, treba da utiče na menjanje prilika. Samo celina tih elemenata sačinjava uslove za onu ulogu Saveza komunista kakva je definisana u pomenutoj rezoluciji IX kongresa SKJ. Nema sumnje da je kriterijum stvarne avangardnosti samo društvena praksa. U njoj se proverava i ostvaruje — ili ne ostvaruje — idejno-politička vodeća uloga organizacije.

Diskusije o sadašnjem momentu Saveza komunista često se kreću oko pitanja efikasnosti — odnosno neefikasnosti — delovanja Saveza komunista, njegovih organizacija, rukovodstava i članova. Tu često dolazi do nesporazuma. Često se koristi uprošćen ili čak pogrešan kriterijum za merenje efikasnosti. Efikasnost se ponekad meri kroz aktivnost pojedinaca i rukovodstava samo unutar organizacije. Osnovno merilo idejno-političke efikasnosti Saveza komunista, međutim, može — uprošćeno rečeno — biti samo kolika je efikasnost celokupnog socijalnog i političkog sistema, uspešnost funkcionisanja svih mehanizama socijalističke demokratije, kakva je sadržina odnosa i kakve su vrednosti koje pri tom razvijamo. Stoga pri utvrđivanju efikasnosti delovanja Saveza komunista moramo izbegavati uprošćavanja koja često apsolutizuju samo jedan uzrok, odnosno uslov za efikasan rad. U utvrđivanju uzroka i uslova odgovarajuće ili neadekvatne efikasnosti idejnog i akcionog jedinstva i sposobnosti Saveza komunista kao predmet analize javljaju se pre svega sledeći elementi: socijalna struktura članstva Saveza komunista, šta ona znači za politiku Saveza komunista, za formiranje njegovih stavova i kako ona utiče na socijalno-psihološku motiviranost i aktivnost njegovih članova; idejno-politička osposobljenost i nivo političke, odnosno teorijske kulture članstva; realizam političkih stavova i programa; međusobna zavisnost stepena demokratije i stepena idejno-političkog i akcionog jedinstva u Savezu komunista i pitanje svesne discipline; adekvatni ili neadekvatni oblici unutrašnje organizovanosti komunista i njihovih rukovodstava i adaptiranost organizovanja za socijalnu organizaciju društva kao celine i njegovih pojedinih delova; adekvatni ili neadekvatni metodi rada organizacija, rukovodstava i oblici i sadržina komuniciranja među rukovodstvima raznih nivoa, kao i između rukovodstava i članova; moralno-političke vrednosti i moralni kriterijumi članova Saveza komunista; jednostrana individualističko-potrošačka usmerenost dela članstva svakako umanjuje ugled, a time i političku efikasnost Saveza komunista kao celine. Najzad, tu je i pitanje

odgovornosti u Savezu komunista, pitanje kako se odgovornost definiše i kako se u praksi ostvaruje. U analizi efikasnosti delovanja Saveza komunista svakako bi trebalo voditi računa o tim i drugim uslovima i uzrocima. Često se u ruhu nastojanja da se postigne veća efikasnost Saveza komunista nude i izrazito birokratska rešenja, koja je naša teorija i praksa već odbacila, a koja se po zakonu inercije i dalje pokušavaju nametnuti.

U vezi s tim na nov se način pojavljuje i pitanje samostalnosti rukovodstava Saveza komunista na svim nivoima. Potrebna je mnogo veća sposobnost za samostalnu političku analizu, razmišljanje, zaključivanje i akcije u okviru jedinstvenog političkog pokreta i zajednički usvojenih osnovnih stavova. Uslovi za rad različiti su u različitim socijalnim i političkim sredinama. Upravo to zahteva veći stepen autonomne odgovornosti rukovodstava i pojedinaca u stvaralačkom primenjivanju polaznih pozicija i stavova viših rukovodstava Saveza komunista. U rukovodstva treba birati pre svega politički samostalne, odgovorne, moralno-politički uzdignute ljude, sposobne za kritičko razmišljanje o svim stvarima, usmerene nekonformistički. Praksa kada je više rukovodstvo moglo da razmišlja i odlučuje umesto nižeg, a rukovodstvo umesto članstva, kada su članovi bili pretežno samo pasivni izvršioci direktiva, — ta praksa ne samo što mora da spada u prošlost, nego bi ona bila u suprotnosti sa samoupravnom koncepcijom društva, a i s položajem člana Saveza komunista kako je definisano u Statutu Saveza komunista. Budući da su u pojedinim sredinama prisutne tendencije ka vraćanju na forumski način rada, pitanje kadrovske politike i njenih kriterijuma postaje u Savezu komunista veoma aktuelno. Ono je, razume se, u tesnoj vezi s razmišljanjima o sadašnjem momentu Saveza komunista.

Stipe Šuvar

ELEMENTI IDEOLOŠKE KRIZE

Da li je Savez komunista Jugoslavije izgradio neku ideologiju koje se danas jedinstveno pridržava? Kakva je to ideologija? U čemu se ideologije razlikuju? Možda ova pitanja nemaju dovoljno osnova, ali bi bilo nesmotreno smatrati ih naprosto neumjesnima.

Kako mi izgleda, i u samom Savezu komunista postoji široko rasprostranjeno uvjerenje da je njegova ideologija, premda se tačno i ne zna koja je i kakva, u krizi. Ja to uvjerenje dijelim. Ali bih upitao: a koja ideologija, i čija, nije danas u krizi? Ne govori li se mnogo u svijetu o krizi ideologija? Doduše, Sovjeti ili Kinezi misle da su sve druge ideologije u krizi, a jedino nije ona koje se oni pridržavaju. Liberalni Amerikanci i Evropljani pak tvrde da su sve ideologije u krizi i da je ideologijama kraj, da će one u našoj epohi iščeznuti, da je naša epoha — epoha dezideologizacije društva.

Ne bismo se smjeli osjećati iznimno, pa i mi misliti da jedino naša ideologija nije u krizi. Kriza ideologija proizlazi iz univerzalne činjenice da ljudska moć u savlađivanju prirode, ljudska produkcija svih vrsta raste neslućenom brzinom, a da ljudski odnosi ostaju beznadno neizmjenjivi, ispunjeni apsurdnim diskriminacijama i sputanostima. Dakako, iz činjenice da su ideologije u krizi ne bi bilo opravdano misliti da će one nestati, pa da i nestaju. Jer, riječ je samo o nemoći ideologija, kao organiziranih pogleda na svijet određenih društvenih skupina, da svoje vlastite ideale ozbilje i da se ukinu ozbiljenjem. Daniel Bell, koji je prvi prognozirao kraj svih ideologija, govori o intelektualnoj tehnologiji i klasi intelektualnih tehnologa koja preuzima dizgine društvenog konja. To znači da i ljudi koji najavljuju kraj svih ideologija i sami ipak djeluju kao ideolozi!

Svaki politički pokret, pa tako i Savez komunista Jugoslavije, ima neku ideološku platformu koju službeno proglašava za orijentir svojeg djelovanja, kojom svoje djelovanje, ili nedjelovanje, u određenim pravcima opravdava.

Mogli bismo reći da je to komunistička ideologija, bit koje je ideal ozbiljenja besklasnosti ljudskog društva. Ali reći danas da se jedan politički pokret pridržava komunističke ideologije znači riskirati da se dvostruko pogriješi: ni jedan pokret koji se naziva komunističkim, a do-

šao je na vlast uistinu ne ostvaruje principe komunizma, odnosno ne razvija takvu društvenu zbilju koja vodi postizanju komunističkih rješenja; razlike među pokretima koji se izdaju za komunističke su veće nego i između njih i raznih drugih pokreta koji su otvoreno nekomunistički ili pak antikomunistički. Jednako tako, nije primjereno reći da se radi o socijalističkoj ideologiji jer danas gotovo da i nema ideologije koja ne svojata pridjev socijalistička.

Ako se prisjetimo Marxove napomene da komunizam nije stanje nego kretanje, da on nije daleka i time nedostupna budućnost već i sadašnjost koja se u pravcu komunizma ozbiljuje, pogotovo možemo sporiti samim komunističkim pokretima (jer odavno je prestao postojati jedan komunistički pokret ne samo u organizacionom već i u ideološkom pogledu — svatko zamišlja svoj „komunizam") da se uistinu pridržavaju komunističke ideologije. Komunistički pokret u Jugoslaviji ni u tom pogledu zasad nije iznimka u odnosu na ostale komunističke pokrete.

Ne govorim ni o marksističkoj ideologiji jer ona danas efektivno ne postoji — pod marksizmom mi smo dužni podrazumijevati teorijska stanovišta Karla Marxa kojima se danas pripisuje jedino literarno-historijsko značenje, usprkos toga što svijet vrvi od marksista i „marksista" i što se bezbroj puta sve što pojedini politički pokreti rade proglašava ostvarivanjem marksizma ili marksizma-lenjinizma ili pak i marksizma-lenjinizma-maoizma. Kada ovo tvrdim, ne mislim, dakako, da na tragu Marxovih misli nije moguće danas zasnovati jednu efektivnu ideologiju — stvar je u tome da to više ne čini ni jedan politički pokret: svi su izdali Marxa!

Najbliže smo istini ako bismo rekli da se naš politički pokret načelno pridržava ideologije samoupravnog društva koje bi se u perspektivi pretvorilo u komunističko. Ali ta ideologija nije još ni izdaleka izgrađena. Mnoga rješenja koja se u nas danas označuju kao samoupravna ne vode besklasnosti.

Prije nego što nešto pobliže obrazložim ovu tvrdnju o, doduše, načelnoj vjernosti ideologiji samoupravnog društva, ali i o nekonzistentnosti te ideologije u njezinim današnjim formulacijama, koje se, dakako, u našoj zemlji nastoji i primijeniti, upustio bih se u neka sociologiziranja u skladu s Marxovim postulatom da svijest izvire iz zbilje (ovdje smećem s uma i njegovu misao da se zbilja mora osmisliti, da zbilja mora težiti prema misli).

Naime, ako želimo da adekvatno shvatimo Savez komunista, i njegovu današnju svijest, moramo najprije upitati koga on predstavlja i kakav je njegov društveni položaj.

Izvorno, komunistički pokret je predvodnik, *avangarda* posljednje klase u ljudskom društvu koja je ugnjetena, u njezinoj borbi da ukine ne samo svoje ugnjetavanje, da prestane biti ugnjetenom klasom već da ukine i sve klase i svako socijalno ugnjetavanje. Komunisti su u tom smislu, kako zapisaše Marx i Engels u *Komunističkom manifestu*, oni koji „teoretski prednjače ostaloj masi proleterijata razumijevanjem

uvjeta, toka i općih rezultata proleterskog pokreta". A *najbliži* cilj komunista jest „formiranje proleterijata u klasu, rušenje buržoaske vladavine, osvajanje političke vlasti od strane proleterijata"! Lenjin je razradio organizacione principe da komunisti mogu vršiti i izvršiti ulogu predvodnika. Pogledamo li što se dogodilo i događa s komunističkim pokretima našeg stoljeća (koji imaju malo toga zajedničkog sa Marxovim Savezom komunista i raznim drugim komunističkim pokretima u prošlosti), složit ćemo se da, u duhu Marxova zahtjeva, komunisti teorijski prednjače onima koje danas predvode — radničkoj klasi i općenito „narodnim masama". Ali pisci *Manifesta* su komuniste poistovjećivali s proleterijatom. Kao što se iz citirane formulacije vidi, oni komuniste suprotstavljaju *ostaloj* masi proleterijata jedino njihovim boljim teorijskim razumijevanjem onog za što se proleterijat bori. Međutim, gdje god su komunisti došli na vlast, oni su ubrzo prestali biti dio proleterijata, dio radničke klase! Naprosto, *iz avangarde oni su se preobrazili u elitu.* Jugoslavenski komunistički pokret, koliko god je u međuvremenu postao različit i specifičan, u tome nije također iznimka. Komunisti se od radnika danas ne razlikuju toliko time što im teorijski prednjače, nego prije svega *drugim* socijalnim položajem. Doduše, među komunistima još ima „običnih" radnika, ali sve manje, tako da oni po svemu čine tek beznačajan segment u samom komunističkom pokretu. Od 1946. broj radnika u Savezu komunista Jugoslavije povećao se za četiri puta (u isto se vrijeme i radnička klasa brojčano upetostručila), a broj službenika svih vrsta koji se uglavnom ne bave proizvodnim radom niti u društvu dijele sudbinu samih proizvodnih radnika — za osamnaest puta!

Elita i avangarda su, doduše, ako dublje promatramo, istovjetne: to su izuzetne manjine koje u društvu rukovode i dominiraju, a svoju ulogu pravdaju sposobnošću koju tobože samo one imaju — da to čine! Komunistička avangarda u izvornom smislu, onakva kakvom ju je već Marx definirao, kao odabrana manjina, *avant garde,* predvodnica pokreta temeljne preobrazbe svijeta, ne bi smjela imati neku posebnu sudbinu u odnosu na one čija je ona avangarda, jer je izuzetna samo s obzirom na tu sposobnost teorijskog predvođenja, pa time i *većeg praktičnog požrtvovanja,* budući da su u njoj, naprosto historijskim razvojem, koncentrirane pretpostavke da može biti predvodnička svijest klase. Međutim, komunistički su se pokreti svugdje gdje su došli na vlast iz avangarde pretvorili u elitu, jer su zadobili izuzetnu i u odnosu na radničku klasu povlaštenu *socijalnu* poziciju. Naprotiv, predvodničku idejnu, teorijsku ulogu su pomalo i gubili.

Postoji, na primjer, velika razlika u psihičko-intelektualnim predispozicijama komunista kada su u ilegalnosti, kada su progonjena manjina, ili općenito kada se bore za utjecaj na klasu i „mase" u kapitalističkom društvu i komunista kada dođu na vlast, kada mogu upravljati klasom, kada imaju mogućnosti da svoje ideje ostvaruju u izgrađivanju novog društva koje će biti po mjeri same radničke klase. Komunisti koji su bez vlasti i bore se protiv vladavine ugnjetavajućih

klasa u pravilu razvijaju silnu intelektualnu produkciju: pišu, polemiziraju, suptilno i nesmiljeno izlažu i brane svoje ideje, nameću se snagom gole ljudske ideje i riječi. Iako čine beznačajnu manjinu, njihov je utjecaj na klasu i narod, pa i na cjelokupno javno mnjenje, golem. Komunisti na vlasti nisu više *agitatori*, već jedino *propagandisti*. Oni se više ne bore za svoje ideje, već ih nameću. Budući da imaju vlast, protiv ideja koje im se ne sviđaju oni istupaju silom vlasti, državnom, policijskom, administrativnom represijom. Zauzeti operativnim rukovođenjem, oni mnogo govore a malo pišu. Kada se popne na vlast, komunistički pokret postaje antiintelektualan. Sklon je da svako razmišljanje tretira kao suvišno „filozofiranje". On se pouzdava jedino u vještinu političkog pragmatizma. Doduše, marksističke ideje služe mu kao frazeološko ruho za utisak o dalekovidosti i za pravdanje „viših ciljeva". Misao komunista na vlasti pretvara se u okoštalu dogmatiku, u koju ni oni sami ne vjeruju, ali im dobro služi za opravdanje i nametanje njihove političke prakse. Komunisti-robijaši uvjeravaju, komunisti-vlastodršci dekretiraju. Dok je njihova misao u opoziciji, ona je privlačna; kada postane oficijelna, ona odbija. Zar u današnjim socijalističkim zemljama, umjesto sve veće privrženosti komunističkim idejama, nije prisutna tendencija njihovog sve većeg odbacivanja, spoznaja o njihovoj zastarjelosti i neprimjerenosti, težnja revalorizacije protivnih ideja za koje se smatralo da su definitivno poražene? Naravno, ne radi se o autentično komunističkim idejama, već o idejama koje se izdaju kao takve a lansira ih pokret na vlasti koji je izgubio sposobnost stvaralačkog pristupa stvarnosti, a pogotovo sposobnost kritičkog ocjenjivanja vlastite politike i njezinih posljedica.

Za komunistički pokret u Jugoslaviji svakako vrijedi ocjena da je on, u usporedbi s drugima, najmanje dogmatičan, da kritički ocjenjuje svoju delatnost, da u određenoj mjeri stimulira slobodu i borbu mišljenja. Ali je isto tako neosporno da on kritički vrednuje više ono što je njegova prošla praksa, a da se apologetski odnosi prema svemu što radi u sadašnjosti. Ni on se ne može pohvaliti nekom naročitom intelektualnom produkcijom. Štaviše, u njemu prevladava dogmatsko i mediokritetsko mišljenje. Iako je 27 godina na vlasti, on sa nepoćudnim mislima izlazi na kraj više generalnim diskvalifikacijama i administrativnim zabranama nego stvaralačkom polemikom, u kojoj bi snagom argumenata pridobijao ljude i utjecao na „mase". Stoga i u našoj zemlji dolazi do restauracije ideologija poraženih klasa, koje nagrizaju i sam komunistički pokret.

Ono što su Marx i Engels označili kao najbliži cilj komunista: formiranje proleterijata u klasu, rušenje buržoaske vladavine, osvajanje političke vlasti od strane proleterijata (vidjeti naprijed citiranu formulaciju iz *Komunističkog manifesta)* samo je djelomično ostvareno u socijalističkim zemljama, uključujući i Jugoslaviju. Buržoaska vladavina je doista srušena. Ali proleterijat se nije formirao u klasu u tom smislu što bi činio jedinstvenu (što ne znači i homogenu i neprotivurječnu) društvenu klasu koja neposredno ostvaruje svoje klasne interese i ciljeve

rukovodeći novim društvom. Umjesto klase upravlja birokracija, koja je sačinjena uglavnom od pripadnika komunističkog pokreta. Ne postoji vlast klase, nego vlast u ime klase, koja, dakako, često nastupa i kao vlast protiv klase. Politička je vlast doista osvojena od strane proleterijata i njemu savezničkog seljaštva te revolucionarnih dijelova srednjih slojeva, ali to uistinu nije postala vlast proleterijata jer se on nije „organizirao kao država", već se država organizirala kao sila suprotstavljena i samom proleterijatu i ostalim dijelovima društva. Tek dosljedna samoupravna organizacija društva, koja bi ukinula klasične institucije klasnog društva vezane za monopol državnog nasilja, značila bi i djelovanje proleterijata kao vladajuće klase (koja nikoga ne ugnjetava i ne potčinjava, već upravlja društvom tako da ukine sve vrste vlastite društvene diskriminiranosti), odnosno njegovo konačno formiranje u klasu. U jugoslavenskom društvu, koje je jedino proklamiralo samoupravljanje, takva reorganizacija još nije provedena. Umjesto samoupravljanja u kojem bi dominirala radnička klasa mi često imamo samoupravljanje koje služi za dominaciju povlaštenih društvenih slojeva nad samom radničkom klasom.

Pozicija elite objašnjava mnogo toga što se danas u Savezu komunista i sa Savezom komunista Jugoslavije zbiva. On je danas, doduše, milijunska partija, jedna od najmasovnijih političkih partija u svijetu. Po broju članova on je na šestom ili sedmom mjestu među komunističkim partijama, a buržoaske političke partije po pravilu i nemaju formalno učlanjeno masovno članstvo. U njemu je svaki dvadeseti stanovnik ove zemlje, pa kada kažemo da je Savez komunista elita, ne mislimo na svih tih milijun ljudi, već na jedan manjinski sloj, koji zapravo predstavlja ono što je u njemu djelatno i što dominira, dirigira, kreira ideologiju i vodi politiku. Jedan od ključnih razloga krize Saveza komunista i jest u tome da nije djelatan kao cjelina, već su djelatni samo oni njegovi segmenti koji imaju realnu snagu inicijative i utjecaja. Izgleda da ni u jednoj masovnoj partiji ne mogu biti aktivirane sve snage, svi dijelovi i sve strukture. A takvo se stanje može prevladati samo uz uvjet drugačije raspodjele društvene moći. Kada bi moć odlučivanja o ključnim stvarima razvoja društva prešla s manjine u društvu na proizvođačku većinu, mimo formalnog mehanizma parlamentarne demokracije, organizacijom društva na principima koje je počela primjenjivati Pariška komuna, tada bi i partija kao masovna bila djelatna. U protivnom, i ona služi kao poligon svog aparata i svojih hijerarhijskih vrhova.

Suvremeni društveni razvoj pogoduje elitizmu. U suvremenim društvima, a prema tome i u jugoslavenskom društvu, koliko god ono zaostaje u razvijenosti, sve veći značaj doista ima „intelektualna tehnologija". Stvari sve manje zavise od konkretnog kretanja materijalne proizvodnje, a sve više od intelektualne proizvodnje, a naročito od proizvodnje i plasmana informacija, kao i od kontrole nad informacijama. Čini mi se da u tom smislu i u našem društvu stvaraoci, distributeri i kontrolori informacija postaju značajniji i utjecajniji i od samih sa-

kupljača i distributera novčanih sredstava. Ta situacija nalazi odraza i u Savezu komunista utoliko što se u njemu samome vodi žestoka borba oko plasmana i kontrole informacija na jednoj strani, a na drugoj sve moćniji i utjecajniji postaju oni ljudi koji djeluju kao show-političari, kao malobrojnici koji mogu dirigirati informacijama i sve svoje stavove u svakom momentu preko sredstava informiranja plasirati radi manipulacije raspoloženjem ne samo partijske nego i sveukupne javnosti. To slabi povezanost cijelog pokreta sa svakidašnjim životom većine naroda i stvara lažnu sliku, kao u iskrivljenom ogledalu, društvene stvarnosti. Posljedica je i ta da pokret sve više postaje „papirnat", sve udaljeniji od stvarnih problema života u društvenoj „bazi".

Savez komunista odavno u nas nije politički reprezentant same radničke klase, odnosno prvenstveno te klase. On se zapravo formirao u jedan univerzalni medij klasa i slojeva, nacija, regija i teritorija. On je glavni politički posrednik u društvu. Najveći utjecaj na njega, a time povratno i na društvo, imaju pak one društvene snage koje inače via facti posjeduju dominantnu društvenu moć. A to očigledno u nas nije radnička klasa, već srednji slojevi. Empirijski lako možemo pokazati da dominantna društvena moć ni u Savezu ni u društvu doista ne pripada onoj klasi na kojoj se socijalizam mora zasnivati. Odatle i politika kompromisa koja je sve više karakteristična za Savez komunista. Njemu je prije svega stalo do društvene ravnoteže i društvenog mira, i on želi spriječiti sve društvene potrese koji bi eventualno radikalizirali klasne revindikacije radničke klase. Kompromisi se moraju praviti upravo stoga što je Savez komunista univerzalni politički posrednik, ali se to uvijek čini u korist onog tko ima dominantnu moć i u Savezu komunista i u društvu, a to su posrednički slojevi u odnosu na samu radničku klasu.

S ovom činjenicom: da je Savez komunista kompromisni posrednik treba povezati i ideološku heterogenost njegovih redova. Članovi iste partije često imaju ne samo prikriveno nego i javno iskazivane dijametralno suprotne poglede na ključna pitanja društva.

Mislim da u Savezu komunista, kao i u jugoslavenskom društvu, imaju određeno mjesto i utjecaj gotovo sve ideologije koje su inače najprisutnije u suvremenom svijetu. Nije to neka samo naša specifičnost, već na tu pojavu nailazimo u svakom suvremenom društvu koje je djelić univerzalnog društva, sve više određen zbivanjima unutar te univerzalne cjeline. Pogotovo su sve moguće idejne orijentacije prisutne u onim društvima koja svrstavamo u razvijena ili razvijenija. Samo, negdje je službeno priznata jedna jedina ideologija, a druge su proganjane. Ali to ne mijenja činjenicu da sve one imaju uporišta u pojedinim slojevima i interesima konkretnog društva. Negdje su ideologije suprotne oficijelnoj ideologiji vladajućih snaga protjerane u veću ilegalnost, drugdje mogu više viriti iznad površine. U nas je takav slučaj da različite ideologije vire sve više iznad površine, pa i u Savezu komunista.

Govori se o konfuziji. Površinski izgleda da je to konfuzija, a tome je pridonijela demokratizacija društva. Igra interesa u društvu postala je vidljivija, a prema tome umnažali su se i ideološki izrazi suprotnih ili nejedinstvenih interesa koji se ne poklapaju, pa onaj tko ima veći utjecaj u društvu, a pogotovo utjecaj na informacije, taj jače nameće svoje interese.

Kao opći politički posrednik Savez komunista se javlja kao poprište koordinacije interesa. Svatko teži za autonomijom svojih interesa, a u tome se zaoštrava pitanje jedinstva i policentričnosti.

Policentričnost je djelomično formirana, ali na teritorijalnoj osnovi, na osnovi razgraničenja teritorijalnih interesa. U samom Savezu komunista naglasak je s jednog centra moći, na vrhu jedinstvenog Saveza komunista Jugoslavije, prešao na šest takvih centara i na još dva polucentra. Oni se sada međusobno dogovaraju, vrše kompromise, preotimaju pomalo jedan drugom poene pred jugoslavenskim javnim mnjenjem i formiraju svoja sve zatvorenija mnjenja na koja vrše presudan utjecaj, i tu policentričnost postoji kako u smislu teritorijalizacije moći tako i teritorijalizacije mišljenja u Savezu komunista. Razlike su na toj osnovi ne samo zadovoljavajuće nego i onespokojavajuće. Ali nema policentričnosti u drugom smislu, to jest u smislu da se mogu slobodno izraziti različiti pristupi značajnim pitanjima društvenog razvitka, a na osnovnom komunističkom kursu.

Kao pripadnik Saveza komunista Hrvatske, ja, na primjer, mogu slobodno kritizirati ljude i pojave u Srbiji, u Bosni i Hercegovini, u Sloveniji. Ja jedino ne smijem kritizirati političko rukovodstvo svoje republike. Prije nisam smio kritizirati federativno rukovodstvo, a, naravno, ni republičko, a sad federativno smijem. Mogu kritizirati sva republička rukovodstva, osim onog u svojoj republici. Doduše, ja vjerujem da ćemo mi moći ubrzo slobodno kritizirati i svoja republička rukovodstva, ali možda nećemo smjeti i općinska. Smatram da su posljedice raspadanja jedinstvenog centralizma, jedne jedinstvene monolitnosti u svakom slučaju pozitivne, ali ja se nadam da ćemo mi postepeno razbijati i te decentralizirane centralizme i teritorijalizirane monolitizme. Onda će se stvoriti mogućnost da se komunistički pokret lakše organizira na jedinoj osnovi njegovog jedinstva, ako je zaista komunistički, a to je produkcioni odnos samoupravnog tipa koji mora da prožme cijelu Jugoslaviju.

Ovdje bih nešto rekao, kada je već riječ o pitanjima jedinstva i policentričnosti u našem komunističkom pokretu, o odrazu međunacionalnih odnosa. Nije malo ljudi koji misle da naše današnje teškoće proistječu uglavnom iz zaoštrenosti međunacionalnih odnosa i nesposobnosti samog komunističkog pokreta da nacionalno pitanje uspješno rješava. Ne spadam među one koji tako misle, iako ni sam nisam oduševljen određenim politikantskim potezima ovog ili onog dijela partijskog aparata koji koristi međunacionalne odnose za svoju neprincipijelnu afirmaciju.

Naše suočavanje s međunacionalnim odnosima na jedan način koji bi i u ovoj oblasti prevladao staljinističko nasljeđe bilo je neizbježno i utoliko je progresivno. Komunistički pokret je formiran u svijetu kao jedinstven. Treća internacionala je funkcionirala kao jedinstvena organizacija sve do rasformiranja 1943. Komunističke partije u pojedinim zemljama bile su formalno, a i stvarno njezine sekcije. Centar u Moskvi ih je raspuštao prema svom nahođenju, on je postavljao njihove sekretare, pa i cijela rukovodstva. Prvi obračun s tom praksom izvršila je upravo Komunistička partija Jugoslavije. U svjetskim razmjerima otpor Saveza komunista Staljinovom zapovijedanju bio je presedan od golemog pozitivnog značenja. Sav ostali komunistički pokret optužio je jugoslavenske komuniste da su izdali ideju internacionalizma i da su se priklonili takozvanom nacionalnom komunizmu. A zapravo se radilo o protivljenju instrumentalizaciji internacionalizma u smislu stvaranja bloka socijalističkih država kao supersistema u kojem postoji samo jedan gospodar. Ne bih htio da pribjegavam grubim analogijama, ali mi se čini da i u raspadanju jednog monolitnog centralizma u našoj zemlji, koji se dobrim dijelom oslanjao na monopol federacije u upravljanju investicijama i društvenom reprodukcijom, treba gledati pojavu koja ima historijski pozitivno značenje. Jer, da je u nas centralizam i dalje ostao očuvan u dosadašnjim oblicima, on bi, pored ostalog, već po zakonima gravitacije bio sklon i oslonu, kada se nađe u teškoćama, na supercentre u međunarodnim blokovima. Najnovije političke promjene u nas udaljavaju nas od toga.

Našem je društvu, a i našem komunističkom pokretu, potrebno jedinstvo koje bi proizlazilo iz produkcionog odnosa i koje bi u komunističkoj organizaciji razlabavilo centralizam, a afirmiralo demokraciju. Predugo je bio afirmiran centralizam, a demokracija suspendirana. Ali, istovremeno na autonomiji akcije, na autonomiji inicijativa samih komunističkih organizacija gradilo bi se novo jedinstvo koje ne bi bilo dirigentskog, komandnog tipa, već jedinstvo koordinativnog tipa. Mi sada privremeno imamo jedno stanje da su republički monoliti izraženiji i da pokazuju tendenciju, pošto su uspjeli razbiti savezni, da se sami instaliraju kao takvi, to jest kao autoritarni i birokratski. Takvo se stanje ne može održati na duže vrijeme ukoliko naše društvo ne izbjegne egzistencijalnu dilemu opredjeljenja za samoupravni produkcioni odnos. (Ako bismo imali nešto drugo, onda mi je svejedno da li će Jugoslavija ostati ujedinjena ili će se raspasti, koje će zemlje nad nama vršiti hegemoniju i slično.)

Prema tome, mislim da će razvitak Partije u nas ići u tom pravcu da više nećemo moći imati organizacionu jedinstvenost koja je postojala ranije. Međutim, bit će nužna jedinstvenost u pogledima na osnovna pitanja razvitka Jugoslavije. A razlike u detaljima između republičkih partija, pa i kratkoročni sukobi interesa su nešto što je prirodno i ne bi nas stoga trebalo previše zabrinjavati.

Postoji u nas raspoloženje da se razlike dramatiziraju. Spominje se, na primjer, opasnost da pojedine republičke partije, tačnije njihovi

vrhovi ne postanu zarobljenici nacionalističkih snaga u tom smislu što popuštaju nacionalističkim zahtjevima za ekskluzivnošću, zatvaranjem, kanaliziranjem javnog mnjenja vlastite nacije u smjeru neprijateljskih raspoloženja prema drugim našim nacijama itd. Dakako, pripadnici komunističkog pokreta doista mogu postati, pa i postaju zarobljenici malograđanskog nacionalizma. Ali mislim da tko god dopusti da stvarno dođe u situaciju zarobljenika teže će i moći da se održi na vlasti. I u tom smislu također postoji veliko jedinstvo od Triglava do Đevđelije. Sada postoje razlike u taktičkim finesama, u tome kako tko procjenjuje koliko može koketirati. Netko faktično može postati zarobljenik, ali, čim bi se dogodilo da je malo više postao zarobljenik, on bi morao sići s vlasti.

Mislim da nacionalizam u Jugoslaviji može pobijediti kao ideologija naših srednjih slojeva, ali samo pod uvjetom odricanja od dosadašnjih tekovina socijalizma i uz podršku iz inozemstva, koja bi se pretvorila u otvorenu intervenciju.

Komunistički pokret u Jugoslaviji još nije pronašao ni adekvatna organizaciona rješenja koja bi ga definitivno udaljila od staljinističke prakse. U tom pogledu nije pročišćeno organizaciono pitanje u odnosu na nacionalno. Mi ne možemo više imitirati model sovjetske partije. Sovjeti i dan-danas uvijek na dužnosti sekretara za kadrovska i organizaciona pitanja centralnih komiteta svojih republika u pravilu postavljaju čovjeka koji je Rus po nacionalnosti. A u nas nikad nije bila takva situacija, iako je bilo razmještaja kadrova u druge nacionalne sredine. Nemam ništa protiv pune autonomije republičkih partija i njihovog tretiranja kao nacionalnih partija pod uvjetom da je produkcioni odnos u cijeloj Jugoslaviji jedinstven. Pokraj jedinstvenog produkcionog odnosa autonomija, nacionalna i regionalna, pojedinih dijelova našeg komunističkog pokreta ne samo da ne bi mnogo značila nego je i poželjna. Ali, ako produkcioni odnos ne bi bio jedinstven, autonomija bi značila izraz dezintegracionih tendencija. Očigledno je da sadašnja situacija nije poželjna: kada se svađe malo razbuktaju, svi idu u centar da se dogovore. A kad prođe malo vremena, opet nastanu svađe i opet se ide na „uspostavljanje" jedinstva. To nije nikakvo jedinstvo. Ali neodrživo je i jedinstvo kakvo je i u nas bilo donedavno: jedinstvo se personificira u partijskom orgsekretaru kojeg se cijela zemlja plaši! Ponavljam, maksimalna organizaciona decentralizacija pokreta mene ne bi plašila pod uvjetom da se u Jugoslaviji jedinstveno razvije samoupravni produkcioni odnos.

Vratio bih se na još neke elemente ideološke krize u Savezu komunista Jugoslavije.

Jedna od dimenzija te krize je i sukob između vlastitih zamisli Saveza komunista o uređenju društva i još nesavladane privrženosti sovjetskom modelu socijalizma. Mi smo, doduše, prešli put od nekritičkog usvajanja tog modela kao uzornog do njegovog odbacivanja, ali ne u potpunosti. Ostalo nam je nešto tajne ljubavi, a i osjećaji grešnosti. U samom pokretu to se izražava u brojnim manifestacijama praktičnog zna-

čaja: poistovjećivanje partijskog aparata sa samom partijom, poštivanje formalne hijerarhije umjesto stvaralačkog autoriteta, organiziranje kampanji i hajki na pojedince ili grupe koje misle drukčije od partijskih vrhova u određenim sredinama, kult poslušnosti i mediokritetstva, prevladavanje forumskog rada, skrivanje od javnosti „osjetljivih" pitanja itd.

Spomenuo bih i ideologiju „amerikanizacije" kojoj nasjedaju gotovo svi komunistički pokreti, a ne samo naš. Ako se stvari dublje promotre, ideologijom „amerikanizacije" je pored američkog najdublje prožeto upravo sovjetsko društvo. To je ona težnja da se pod svaku cijenu tehničkim napretkom osigura što veća proizvodnja. U Sovjetskom Savezu je naglasak ostao na takozvanoj bazičnoj proizvodnji (odjeljak I u Marxovoj shemi reprodukcije). U nas je već naglasak na potrošnji. Kinezi su kulturnom revolucijom pokušali odagnati od sebe ideal „amerikanizacije", propagirajući što egalitarnije ljudske odnose u još relativno siromašnoj društvenoj zajednici. Pokazalo se, međutim, da Mao Ce Tung nije mogao dugo izdržati u ovom pravcu, pa su se Kinezi vratili politici natjecanja. Sada su i oni obuzeti čime i Sovjetski Savez: preteći u nedalekoj budućnosti i SAD i Sovjetski Savez u proizvodnji. Forsirana industrijalizacija, prema sovjetskom prvom uzoru, vodila je idolatriji proizvodnje u svim socijalističkim zemljama: sve je podređeno tehničkom napretku, stroju, produktivnosti, procentima, računima u materijalnoj sferi. U društvenoj sferi to onda vodi pobjedi tehnokratizma.

Ako bismo htjeli najopćenitije kvalificirati ideologije koje su u našem društvu, pa prema tome i u Savezu komunista prisutne, mogli bismo ih u klasičnoj podjeli svesti na ideologiju građanskog liberalizma i ideologiju prosvjećenog socijalizma. Ja bih ipak sovjetski model socijalizma i sve ono što mu je slično najradije podveo pod pojam prosvjećenog socijalizma, zasnovanog na ideji da se narod mora prosvjećivati i biti vođen od prosvjećene socijalističke manjine odabranih i posvećenih. To je zapravo „socijalistički" prosvjećeni apsolutizam.

Budući da ideologija samoupravnog socijalizma u nas nije još konzekventno izvedena, nailazimo na primjenu nekih ideja nastalih na samim počecima socijalističkog pokreta u svijetu, a koje nisu primjerene samoj ideji samoupravljanja radničke klase. Radi se o idejama Saint-Simona i Proudhona. Usudio bih se reći da se njihove ideje u nas danas više primjenjuju negoli ideje samog Karla Marxa. Saint-Simon je propagirao industrijsku klasu, a u nju je ubrajao sve pripadnike društva osim feudalaca i crkvenih velikodostojanstvenika. To su mu bili klasni neprijatelji i paraziti. Slično se i u nas propagira sveobuhvatna grupacija radnog naroda, u koju se ne ubrajaju samo teško identificirajući ostaci klasnog neprijatelja. Saint-Simon je držao da su bankari i industrijalci cvijet industrijske klase. A zar se i u nas danas u cvijet „proizvođača", u glavne neimare progresa ne ubraja direktore najvećih poduzeća i banaka? Prudonizam se pak u nas primjenjuje u tom smislu da su u društvenom sistemu, u sistemu samoupravljanja izjednačene posredničke i proizvodne organizacije. Oni koji skupljaju novac, koji ga dijele, obrću — financijeri, banke, trgovina, društveni fondovi, imaju

ista prava i obaveze kao i oni koji proizvode materijalna dobra. Naravno da oni koji skupljaju novac i njim raspolažu i dominiraju nad proizvodnim organizacijama, pa tako i posrednički slojevi dominiraju nad radničkom klasom!

Samoupravljanje zasnovano na sensimonizmu i prudonizmu može biti samo korporativno samoupravljanje koje daje jednak položaj svima, pa oni koji imaju povlašten položaj i dalje ga zadržavaju.

Kada u tom svjetlu promatramo fond naših spoznaja, moramo doći do zaključka da je i Program Saveza komunista Jugoslavije, donijet 1958, zastario. Naš će komunistički pokret u tom smislu morati što prije donijeti jedan novi program, kako bi do kraja izgradio koncepciju samoupravnog socijalizma.

Ratko Božović

RAD I NEPODELJENI ČOVEK

U traganju za otuđenim radom

Rad kao realna stvaralačka praksa ljudi, u kojoj se čovek kao aktivni subjekt suočio sa prirodom da bi stvorio jednu novu stvarnost, javlja se kao bitna manifestacija čovekove suštine. Čovekovo uzdizanje u složenije i produktivnije oblike društva nije bilo ni lako ni jednostavno. Rad se ne može posmatrati isključivo kao aktivnost koja je, direktno ili indirektno, usmerena na proizvodnju kao uslov opstanka i napretka ljudskog društva, već i kao „akt samostvaranja čoveka". Sve više dolazi do toga da su razvijenost sredstava za proizvodnju i produktivnost rada doprineli da se materijalna proizvodnja ne može smatrati isključivim motivom za rad; ljudi nastavljaju da rade i onda kada su obezbedili svoju materijalnu egzistenciju, jer je rad i slobodna delatnost u kojoj se slobodno ispoljava i potvrđuje cela čovekova priroda, ono što je čovek u svojoj suštini.

Novonastala situacija u obimu materijalne proizvodnje promenila je odnos između proizvodnje i potrošnje. Promenjeni karakter rada, a naročito rad u uslovima kapitalističke robne proizvodnje, s potpunim otuđenjem i materijalizacijom ljudskih odnosa, krutom specijalizacijom, u stvari, zamagljuje individualni i društveni smisao rada i bitno otežava njegovo vrednovanje. Izgleda da su reakcije na takav karakter rada sadržane u tendenciji da se umanji važnost proizvodnog rada, a istakne značaj čovekovog slobodnog vremena i potrošnje koja se javlja kao suprotnost proizvodnji. Očigledno, ovde se ne uvažava dovoljno činjenica da čovekov rad ostaje bitni segment njegovog života, njegova najvažnija ljudska aktivnost. Otuda stav prema radu kao svesnoj delatnosti bitno utiče na bit i zbilju čoveka, na njegovo puno ozbiljenje, na smisao ispoljavanja celovitog čoveka.

Međutim, sam karakter rada na ovom stepenu društveno-ekonomskog razvitka je takav da ga ljudi mnogo češće shvataju kao tegobnu, monotonu i trajnu aktivnost koju je teško izdržati. Daleko od toga da bude potvrda čoveka kao svesnog bića, takav rad doprinosi da se zainteresovanost radnika prenosi sa profesionalnog rada na vreme posle

rada. Ličnost koja se nije realizovala u aktu proizvodnje pokušava da se ostvari kao celovita ličnost u slobodnom vremenu. U procesu proizvodnje u sistemu robne privrede postoje svi uslovi za dehumanizaciju proizvodnje i proizvodnih odnosa. Na taj način rad se ne ispoljava kao čovekova stvaralačka aktivnost, čovek je — kao što mnogi teoretičari ističu — pretvoren u instrument za ekonomske ciljeve, u objekt samog rada.

U situaciji kad je rad roba koja se pokorava zakonima tržišta, to determiniše položaj i samog radnika. Ostvarujući rad sredstvima za proizvodnju koja mu ne pripadaju, radnik je odvojen od proizvoda svoga rada, koji više ne pripada njemu, nego vlasniku sredstava za proizvodnju. Ostvarujući ciljeve drugih, čovek se otuđuje ne samo od svog rada, nego i od samog sebe jer prestaje da realizuje svoje ciljeve i svoje potrebe. „Bogat čovjek je — pisao je Marx — istovremeno čovjek kome je *potreban* totalitet čovjekovog ispoljavanja života. Čovjek u kome egzistira njegovo vlastito ostvarenje kao unutrašnja nužnost, kao *potreba.*“[1] Čovekovo otuđenje postaje neizbežno od onog trenutka kad svrha izvan njega samog određuje njegovu delatnost, postavši sredstvo za ekonomske ciljeve, odnosno trenutak objektivnog procesa proizvodnje robe i viška vrednosti, kako se to obično kaže; čovekov način bivstvovanja i „odnošenja“ i prema svetu i prema sebi postaje otuđen.

U uslovima privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju radnik nije samo odvojen od proizvoda svoga rada. Ako se radniku u „aktu proizvodnje“ ne postavljaju samo ciljevi, već i sredstva i metodi njegovog rada, kao što je slučaj u visoko industrijalizovanim kapitalističkim društvima, u kojima je čovek često ipak „dodatak mašini“, nije moguće izbeći tehnološku dehumanizaciju. Takav rad suprotan je i čovekovoj slobodi i čovekovoj suštini. Uslovi u kojima „radnik postoji za proces proizvodnje, a ne proces proizvodnje za radnika“[2] ne pružaju mu mogućnost samostvaranja i kreativne delatnosti. Time je, razume se, ozbiljno dovedena u pitanje i čovekova svesna životna delatnost jer, kako to Marx ističe, *„cjelokupna takozvana historija* nije ništa drugo do proizvodnja čovjeka pomoću ljudskog rada, ništa drugo do nastajanje prirode za čovjeka“[3]. Proizvodna delatnost, na taj način, postaje aktivnost izvan čovekovih stvaralačkih moći jer je ona otuđila njegov „generički život“. Zato Marx u *Kapitalu* i drugim svojim delima ističe da rad okamenjen u robi postaje u rukama vlasnika proizvodnih sredstava mrtvi rad. Nagomilan u vidu kapitala, taj mrtvi rad se javlja kao otuđena čovekova snaga koja je neljudskim zakonima posredovanja izgubila svoju ljudsku suštinu. Tako, u stvari, kapital upravlja ljudima koji su ga stvorili i pretvara se u silu koja je iznad radnika. Otuda su u pravu oni koji smatraju da je radnikov stav prema svom radu stav prema tuđem predmetu koji ima moć nad njim. Radnik je stranac prema

[1] K. Marx — F. Engels, *Rani radovi*, „Naprijed“, Zagreb, 1963, str. 235—236.
[2] K. Marx, *Kapital*, I, „Kultura“, Beograd, 1947, latinica, str. 425.
[3] K. Marx — F. Engels, *Rani radovi*, str. 237.

predmetu koji stvara i prema samom sebi izgubljenom u činu proizvodnje.

Postajući plen privatnog vlasništva i otuđenog rada, radnik doživljava totalno otuđenje i svoje prirode i svog društvenog bića. Svođenje čoveka isključivo na funkciju proizvođača robe u otuđenom radu iskazaće otuđeni rad kao izvor svih ostalih oblika čovekova otuđenja, otuđenja celokupnog čovekovog života. Tako se otuđenje rada ne javlja samo kao ekonomsko pitanje, već kao mnogo širi i univerzalniji problem. Sama okolnost da se društvena priroda otuđenog rada iskazuje kroz akt razmene predmeta između čoveka i prirode kao svrsishodan *konkretan* rad, na jednoj, i kao odnos između čoveka i društva, to jest kao *apstraktan* rad, na drugoj strani, otkriva nam osnovna polazišta za shvatanje ne samo „mehanizma" ekonomskog, već i društvenog otuđenja i vanekonomskih prinuda. Ovo Marxovo otkriće o dvostrukoj prirodi rada ne odnosi se samo na istorijski fakticitet kapitalizma, već i na sve društveno-ekonomske sisteme u prošlosti i savremenosti, sa retkim izuzecima. Društvena podela rada označava početak izrazitijeg otuđenja rada, koje se uporno održava i koje je nemoguće prevladati sve dok rad ima oblik ekonomske prinude. Sama Marxova ideja o tome da će ukidanje privatne svojine, kao izrazitog vida „prisvajanja *ljudskog života*", označiti i ukidanje svakog otuđenja pokazala se u savremenim uslovima u velikoj meri utopijska. Nismo sigurni da je ukidanje otuđenja rada moguće bez proširenog prostora slobode celog društva u svim aspektima njegove egzistencije i bez „subjektivne emancipacije" o kojoj govori Ljej.[4] Isto tako, iluzorna su i ona verovanja da će jačanjem društvene svojine, kojom se „oslobodilačka" funkcija rada proširila i na sredstva za proizvodnju, doći do ukidanja „realnog otuđenja" i do „skoka u carstvo slobode" jer, navodno, u svim oblastima ljudskih delatnosti umesto stihijnosti nastupa svesnost i planiranje.[5] Doista, mora se priznati da se ukidanjem privatnog vlasništva potkopava koren otuđenom radu kao postvarenoj delatnosti, ali i posle toga ostaje dug, mukotrpan i neizvestan put do celovitog čoveka koji će se univerzalno, slobodno i stvaralački odnositi i prema svome radu i prema svojoj stvarnosti. Ovaj čovekov povratak sebi samom ne može se ostvariti ako on ne postane *društveni* čovek i društveno biće. Takav prevrat je neizvodljiv bez oslobođenja društva i temeljno novih društvenih odnosa u kojima se egzistencija i esencija ne bi drastično razdvajale, već, naprotiv, spajale do najveće moguće granice. Slobodna ljudska praksa ne bi označila samo *„radikalno ukidanje"* fakticiteta u kome je došlo do potpunog čovekovog otuđenja, već bi *„totalnom revolucijom"* čovekov rad postao izraz čovekove slobode i njegovog slobodnog samoozbiljenja.

---

[4] Герман Лей, *Заметки о Марксовом понятии отчуждения и его мелкобуржуазных извращения*, „Философские науки", № 6/1966.

[5] И. И. Чангли, *Отчуждение и освобождение труда*, „Философские науки", № 2/1969.

TEHNIKA: ZA I PROTIV ČOVEKA

Proces ukidanja otuđenja u savremenoj društveno-istorijskoj situaciji izrazitih društvenih promena i naučno-tehničkog progresa uočljivo se komplikuje. Tehnički progres javlja se kao nova realnost u kojoj se sve više razvija jedna posebna svest, jedna ideologija koja stavlja u prvi plan sam tehnički razvitak i tehnološku revoluciju. Tehnicizam počinje da deluje na sferu ekonomije i na celokupan društveni razvitak. Tehnički progres se sve više osamostaljuje kao snaga nezavisna od društvenih odnosa. Samo nastojanje da se zakonitosti naučno-tehničke revolucije stave nasuprot socijalno-ekonomskom razvitku otvara jedan izrazit antagonistički proces koji bi se u budućnosti mogao ispoljiti u svoj svojoj oštrini. Verovanje u potrebu i mogućnost „samorazvoja" tehnike bazira se na uverenju da se tehnika sve više pretvara ne samo u najbitniju osnovu same materijalne proizvodnje, već i čitavog društvenog progresa. Henri Lefebvre ističe da tehnika simultano teži da zatvori društvo i zakloni horizont. Tehnicizam koji postaje opsedajući i određujući osvaja mišljenje i akciju i određuje njihov pravac. Tehnika zatim taj „ograđeni kosmos", taj svoj zatvoreni svet svodi na automatsko funkcionisanje i na strukturiranje savršene ravnoteže. Ona pustoši svet i može preko nuklearnog uništenja ići do kraja u tim pustošenjima. S druge strane, ona „otvara Moguće" u domenu svakodnevnog. Tako se, dakle, tehnika javlja kao do sada neviđena snaga koja može da otvori, ali i da zatvori izlaz, kao „ono što zamračuje i što otkriva horizont"[6].

Gurvičevo određenje tehnike po mnogo čemu zaslužuje ozbiljnu pažnju. Dokazujući da nauka i tehnika polaze od veoma različitih inspiracija, Gurvič smatra da je tehnika prožeta težnjom da dominira svetom, da njime upravlja, rukuje i zapoveda. Pošto ona podrazumeva upravljanje — akciju, ako i uključuje saznanje, to saznanje je u svom korenu specifično — pragmatističko i aktivističko. Otuda nije slučajno ni njegovo uverenje da tehnike proizlaze iz magije, a nauka iz religije preko filosofije, kao ni zaključak da tehnike nose u sebi sklonost prema inovaciji više nego prema tradiciji.[7]

Budući da postoji mnoštvo svetova: svet mrtve prirode, svet žive prirode, ljudski svet i društveni svet, tehnika se javlja kao njihov posrednik ne pripadajući ni jednom neposredno. Ona, po Gurvičevom mišljenju, predstavlja svet za sebe, svet koji ima tendenciju da se zadovolji sam sobom, da postane cilj za sebe, da ostvari nezavisnost koja je sama sebi dovoljna, da svojom parcijalnošću zameni celinu jer svaka tehnika se odnosi samo na deo, nikako na celinu.

Upozoravajući na moguću vladavinu tehnokratije, a posebno na tehniku organizacije, ogromne ljudske aparate, od aparata planiranja do

[6] Henri Lefebvre, *Position: contre les technocrates*, Edition Gauthier, Paris, 1967.

[7] Georges Gurvitch, *Société, technique et civilisation*, „Cahiers internationaux de sociologie", juillet-auguste 1968.

aparata modernih oružja, Gurvič se opravdano pita da li danas postoji neravnoteža posebnog tipa između društva i njegovih struktura i njegovih dela civilizacije, s jedne, i tehnoloških i tehničkih postupaka, s druge strane, koji nadilaze strukture i dela civilizacije, umesto što bi u principu morali biti integrisani. „Ako društvo i dela njegove civilizacije ne uspeju da nad njima zavladaju, neće li ti postupci i aparati učiniti čoveka đavolovim šegrtom? Ne prete li oni da podrede kolektivne i individualne činove ljudi, pa prema tome društvo i dela njegove civilizacije napravama, robotima, napokon organizovanim svemoćnim aparatima, čija bi žrtva moglo postati društvo, ljudi koji ga sačinjavaju, a na kraju njihovi posednici (ti svemoćni tehnokrati).“[8]

Maksimalnim usavršavanjem tehničke proizvodnje formira se tip društva sa izrazitim oblicima tehnokratske potrošnje. Društvena organizacija snabdevena „samoregulatornim mehanizmima“ do neshvatljivih razmera razvijene tehnike centralizuje društveno upravljanje dajući ga u ruke malobrojnoj grupi specijalista pojedinih područja. Takva situacija može da obezbedi neprekidno povećavanje životnog standarda najvećeg broja ljudi, naročito onih koji su u bilo kojem vidu uključeni u proizvodnju. Zato su u pravu oni koji smatraju da cena kojom oni plaćaju svoj tako povećan standard i prividno blagostanje nije mala. Osuđeni na položaj običnih „izvršitelja“, koji su lišeni odgovornosti i u proizvodnom procesu i inače, ljudi postaju pasivni robovi tehnologije. Shvatajući novu meru vrednosti čoveka industrijskog društva, Engels je isticao da je „automatski mehanizam velike tvornice mnogo veći tiranin nego što su bili mali kapaciteti koji zapošljavaju radnike. Ako je čovek stvaralačkim genijem podvrgao sebi prirodne sile — piše Engels — one mu se osvećuju podvrgavajući sebi njega samoga, dok ih on iskorištava“[9]. Podređujući ljudske potrebe i ljudske mogućnosti zakonima „proizvodnje radi proizvodnje“, kapitalizam će biti prinuđen da koristi svoje proizvodne mogućnosti, kao što je to još Marx istakao, sve iracionalnije i sve neizvesnije. Tako je njegova produktivnost rušilačka u pogledu slobodnog razvitka celovite ljudske ličnosti. Danas je sve očiglednije da se u razvijenoj industrijskoj tehnologiji, koja podređuje ličnost zahtevima akumulacije, guši ona svest na kojoj se bezuslovno zasniva proces oslobađanja ličnosti. Već samim tim što tehnologija nije podređena ljudskim ciljevima, ona je uspela da čoveka pretvori u robota njenog tehnološkog aparata.

Zahtev za isključivom vlašću stručnjaka stavlja nestručnjake u tehnokratskoj organizaciji društva i privrede u položaj pasivnih izvršilaca, otuđenih od svoje ljudske aktivnosti. Svakako, već se može govoriti o jednom razrađenom mehanizmu tehnokratske vladavine. Jedan broj istaknutih sociologa na Zapadu te nove „tipove gospodara“ — menadžere opisuje kao stručnjake koji rukuju ekonomskim snagama, a pri

[8] Ibid.

[9] Marx — Engels, *Izabrana djela*, tom I, „Kultura“, Zagreb, 1949, str. 581.

tom su podjednako vični upravljanju stvarima i vladanju ljudima.[10] Lefebvre naglašava da se ljudima koji su označeni kao tehnokrati pripisuju izuzetne sposobnosti i dar za efikasnost. Oni su, po mišljenju mnogih, sposobni ne samo da otkriju „tehnička rešenja“ koja odgovaraju problemima prakse, već i da ta rešenja nameću. Međutim, to bi bio njihov „kvazimonopol“ — misli Lefebvre. Nerealnu sliku o tehnokrati stvorile su razne grupe pod snažnim utiskom ideologije tehničke racionalnosti. Verujući da on drži vlast ili da bi je morao držati, uveliko se govorilo o tome da bi ga trebalo oterati s vlasti ili da bi mu trebalo omogućiti da ostvari svoju tehnokratsku funkciju. Lefebvre se podsmešljivo suprotstavlja ovakvim uverenjima dokazujući da takvi ljudi ne postoje. Upozoravajući na iskustvo iz javnog sektora ekonomije i društvenog života u Francuskoj, ovaj vispreni francuski marksista dokazuje da oni koji se smatraju tehnokratima to stvarno nisu niti mogu biti jer oni raspolažu samo ograničenom moći odlučivanja i samo izvršavaju naređenja političke vlasti koja raspolaže „strateškim varijablama“. Tako se, u stvari, „tehnokratima“ nameću odlučujuća opredeljenja za već fiksirane probleme. Oni predlažu rešenja, a državna vlast vrši konačan izbor. Takozvani tehnokrati — piše Lefebvre — uređuju gradove, teritorije, saobraćaj, komunikacije i potrošnju prema normama koje su utvrđene nezavisno od tehničkih stručnjaka i zato nemaju ništa zajedničko sa tehnikom. Sama ideologija tehnokratije kao njen duhovni proizvod u stvari je njeno opravdanje, kompenzacija njene nemoći i nesposobnosti, njen doprinos onome što vlast čini. I što je najgore: ideologija tehničke racionalnosti prikriva nepripremljenost tehnike u praktičnom životu, tako da njena tobožnja racionalnost teži apsurdnosti. Oko tehnokratije se stvara mit. Budući da ljudi smatraju da vlada tehnicitet, oni zbog toga mrze tehniku — konstatuje Lefebvre. Tehnokrati se optužuju za sve grehove, a preko njih se sumnja i u samu tehniku. Na širokoj skali stvaranja tehnike koja može ići od jednog pseudohumanizma, klasičnog i romantičnog, koji se izjašnjava protiv tehnike i tehniciteta do jednog entuzijazma prema tehnici.[11]

Današnja situacija u visoko razvijenim industrijskim zemljama pokazuje da je tehnički progres ipak stvorio uslove za sve veću zavisnost pojedinca od velikog preduzeća u kome su pravi gospodari „supertehničari“. Njihovo prisustvo u preduzeću odlučujuće je za čitav njihov razvitak, za sve inicijative u stvaranju velikih programa. „Neophodnost“ potpunog prepuštanja tehničkog progresa tehničkim stručnjacima obično se brani sledećim „argumentima“: prvo, programiranje je naučno fundirano, objektivno i neutralno, tako da se u njega ne može sumnjati; drugo, ako već i treba podvrći oceni programiranje, to treba da rade isključivo stručnjaci, nikako „masa nestručnjaka“. Ovi „argumenti“ sastavni su deo prakse i ideologije tehnokratije, koja se uklapa u onu

---

[10] Ž. Mejno, *Šta je tehnokratija*, „Arhiv za pravne i društvene nauke“, br. 3-4/1960, str. 257.

[11] Henri Lefebvre, *Position: contre les technocrates*, Edition Gauthier, Paris, 1967.

antidemokratsku orijentaciju koja se i konstituiše i ostvaruje na štetu opšteprihvaćenih demokratskih normi.

U sistemu složene podele rada moderne industrije Daniel Bell[12] otkriva „logiku hijerarhije" u kojoj menadžerska superstruktura koja organizuje i usmerava proizvodnju, koncentrisana u odeljenjima za planiranje i konstrukciju, stavlja radnika na samo dno te hijerarhije, daleko od mesta gde se donose odluke. Ona ga vezuje isključivo za segment proizvodnje u kome radi, čineći ga do kraja zavisnim od rešenja u kojima sam nije imao nikakvog udela.

Nova tehnička dostignuća sve više prokopavaju „jaz" između rukovođenja i izvršavanja rada, a uticaj tehničara u ekonomsko-proizvodnom procesu sve više raste. To su činjenice koje ozbiljno zabrinjavaju. U takvom odnosu snaga i u takvom položaju tehničkih stručnjaka, pored ostalog, treba takođe tražiti uzroke nezadovoljstva radnika. Ako je radnik potpuno odstranjen od procesa donošenja planova preduzeća i od celokupne tehnološke i poslovne politike preduzeća, ako mu je oduzeta mogućnost da i sam učestvuje u donošenju odluka, on se mora osećati samo „instrumentom" u nečijim rukama. Ovako degradirana uloga radnika u neposrednom proizvodnom procesu može ga navesti na to da on bude i protiv naučno-tehničkog razvitka i protiv globalnog optimiziranja proizvodnje. Međutim, suština problema nije samo u „ekspanziji automatike", već mnogo više u načinu njenog iskorišćavanja. Dok je podela rada razmrvila proizvodnju na mnoštvo operacija i ograničila i lokalizovala radnikovu intervenciju, dotle „rad na automatiziranim uređajima, ukidanjem mišićnog napora i kontinuiranih radnih pokreta, počiva pretežno na eksteroceptivnoj aktivnosti, a proprioceptivna regulacija tek povremeno intervenira u vršenju diskontinuiranih pokreta"[13]. S druge strane, društvene posledice automatizacije više su nego indikativne. Već od pedesetih godina veoma je naglašena tendencija „strukturalne nezaposlenosti" koju je proizvela automatizacija u privredi. Skoro neverovatno deluje da je automatizacija pedesetih godina u SAD izbacivala radnike prosečnom godišnjom stopom od 5 miliona. Ova nezaposlenost pogađa najviše nekvalifikovane radnike, društveni sloj koji je i pre toga činio većinu nezaposlenih. U razdoblju od samo deset poslednjih godina broj radnih mesta koja su nekvalifikovani radnici mogli da popune opao je sa 13 na 3 miliona. Očigledno je da se radi o takvim revolucionarnim procesima čije društvene posledice mogu izazvati neočekivane društvene promene. Proučavajući posledice koje izaziva automatizacija u SAD, Mendel konstatuje da je tačno da je treća tehnološka revolucija[14] manuelni rad zamenila intelektualnim, ali se u kapitalistič-

---

[12] Daniel Bell, *The End of Ideology*, Free Press, Glencoe, 1960.

[13] Rudi Supek, *Sociologija i socijalizam*, „Znanje", Zagreb, 1966, str. 196.

[14] Za *prvu industrijsku revoluciju* vezan je trijumf parne mašine i prelazak sa manufakture na fabričku proizvodnju. *Drugu industrijsku revoluciju* karakteriše širenje tehnike: dominacija radionica na električni pogon i serijska proizvodnja. *Treću industrijsku revoluciju* prate: snažan napredak elektronike, automatizacija i atomska energija.

kim uslovima proizvodnje odnos prema samom radu, bez obzira na to koje vrste on bio, nije promenio. Kako su se prva i druga tehnološka revolucija ponašale prema fizičkom radu, tako se treća revolucija ponaša prema umnom radu. Sve razvijenije intelektualne sposobnosti nisu radnika razotuđile, nisu u njemu razvijale osećanje zadovoljstva. Kao nekada manuelni rad, danas je, po Mendelovom mišljenju, intelektualni rad standardizovan, mehanizovan i podvrgnut čvrstim pravilima koja nameće visok stepen automatizacije. U takvim uslovima samoinicijativa i kreativan rad nisu dobili „pravo građanstva“[15].

Tu se otvara još jedan izuzetno važan i teško rešiv problem koji se tiče „upravljanja od strane drugog“ („hétérogestion“). „Hétérogestion“ Ivon Bourdet definiše kao pojam koji je nastao iz alteriteta onoga koji naređuje i onoga koji izvršava naređenje, te na taj način realizuje plan koji je drugi zamislio. Skrećući pažnju na tehnološke posledice „upravljanja od strane drugog“, ovaj autor ističe da je radnik sveden na „biće *bez mozga*“ jer njime upravlja tuđi mozak, a njemu ostaje samo da beleži i prenosi naređenja koja prima; on je samo izvršilac. Ovo je i navelo Bourdet-a da smatra da se danas u jednom novom smislu može govoriti o klasnom društvu koje bi imalo dve klase: klasu malobrojnih *upravljača*, onih koji misle, planiraju i naređuju, i klasu mnogobrojnih *izvršilaca*, koji bi trebalo da budu samo bezbrojne ruke njihovih svemoćnih mozgova.[16]

Kao što smo videli, aktivno i kompletno uključivanje radnika u proizvodni proces u novim, promenjenim tehnološkim uslovima problem je svoje vrste. Može se pretpostaviti da će se mesto radnika u složenom tehnološkom procesu komplikovati u istom onom smislu u kome je tehnički progres došao u suprotnost sa progresivnim društvenim stremljenjima. Sociolozi skreću pažnju da u pogonu nisu zainteresovani za radnika kao čoveka, već za radnika kao proizvodnu snagu. Tu se ne pita za njegovu dušu: „odakle“ i „kuda“, za njegov moral i njegova osećanja. Vodi se računa samo o svemu onome što je u ma kakvoj vezi sa njegovim radnim učinkom, sa njegovom proizvodnom efikasnošću. I što radnika više udaljuje pogonski rad od sebe samog, to on više teži da se vrati svom slobodnom vremenu, odnosno sebi. Međutim, čovekov smisao za obavljanje rada ne garantuje mu smisao za korišćenje slobodnog vremena. To što se čovekov rad danas pojavljuje kao bezlično, a često i kao nečovečno ustrojstvo, slobodno vreme je nedovoljno za „izvršavanje svih nedostajućih vrednosti ličnosti“.[17]

Sve veće podređivanje radnika proizvodnom procesu i autoritarnom planiranju koje on ne može niti da shvati niti da kontroliše dovodi ozbiljno u pitanje i njegovo opšte uklapanje u društvo. Najjače ekonomske grupacije sve više preuzimaju rukovodeće položaje u celokup-

[15] Ernst Mendel, *Where is America going?*, „New Left Review“, br. 54/1996.
[16] Yvon Bourdet, *Les contradictions de l'hétérogestion*, „Autogestion“, br. 8/1969.
[17] Alfons Otto Schorb, *Wem gehört die Freizeit?*, Mannheim, 1960.

noj društvenoj hijerarhiji, tako da njihov položaj u celokupnoj društvenoj strukturi bitno ukida demokratske indikatore ostalih, ekonomski slabijih grupacija. U takvoj situaciji dolazi do onih neshvatljivih protivrečnosti u kojima je povećanje nacionalnog dohotka po stanovniku praćeno sve većim podvajanjem među društvenim slojevima. U Engleskoj, na primer, u 1960. godini 5% stanovništva posedovalo je 75% bogatstava. Pogoršavanje životnih uslova slojeva stanovništva sa niskim dohotkom tendencija je koju u poslednje vreme ističu mnogi sociolozi.[18] Ova tendencija vrši poseban uticaj i na mogućnost samog uključivanja radnika u savremene proizvodne odnose, tim pre što će za novonastalu tehnološku organizaciju rada biti „potreban i veliki broj ljudi najvišeg obrazovanja koji bi radili kao projektanti, inženjeri, matematičari, eksperti za računare. Najzad, mnogi će da se bave rukovodećim funkcijama koje će zahtevati veliku sposobnost za analizu, za sintezu, za odluke i odgovornosti“[19]. Zahteve za povećavanjem kvalifikacije koja bi mu omogućila da uspešno izvršava složene zadatke industrije radnik sa svojim primanjima teško može da ostvari, a to u istoj meri važi i za njegovu decu. Tako ove društvene grupe mogu računati na svoje adekvatno uključivanje samo žrtvovanjem svog ionako ograničenog i opterećenog slobodnog vremena. Prema tome, ako dovedemo u neposredniju vezu uslovljenost svestranog razvitka ličnosti sa posedovanjem i stvaralačkim korišćenjem slobodnog vremena, suočićemo se sa onim posledicama koje neprekidno stvaraju teškoće u statusu ovih društvenih grupa.

Snažan razvoj tehnike i sve neposrednije i svestranije uključivanje naučnih pronalazaka u tehnološki proces stvorili su, dakle, s jedne strane, uslove za sve potpuniju automatizaciju procesa proizvodnje, a, s druge strane, ozbiljne i teško rešive protivrečnosti. Danas je, svakako, mnogo očiglednije nego u Marxovo vreme da se tehnički progres kao bitan preduslov za intenzifikaciju proizvodnje ne može lako usaglasiti sa celokupnim progresivnim društvenim razvitkom. Isto tako, veoma su prihvatljiva mišljenja naučnika da je budućnost svih civilizacija tesno povezana s načinom upotrebe i zloupotrebe sredstava moderne tehnologije.[20] O „neutralnosti“ tehničkog progresa danas govore još samo poneki usamljeni teoretičari.

Visoka produktivnost rada u uslovima tehničkog progresa, po mišljenju mnogih teoretičara, nije moguća ako radnik ne posvećuje proizvodnom procesu „najbolji deo“ sebe samog, dok bi se u slobodnom vremenu bavio isključivo lakim i rekreativnim poslovima koji ne bi uticali na njegovu punu angažovanost u procesu proizvodnje. Ludovico Geymonat smatra da se hipoteza na kojoj se zasniva ovakvo mišljenje sastoji u shvatanju da jedino učestvovanje u proizvodnom procesu može najpotpunije potvrditi vrednost čovekovog života, dok bi sve drugo bilo

---

[18] Dorothy Wedderburn, *Facts and Theories of the Welfare State*, „Socialist Register“, London, Merlin Press, 1965, str. 127.

[19] P. Drucker, *Automation, implications for the future*, Morris Philipson, New York, Vintage Books, 1962, str. 215.

[20] Charles R. Walker, *Moderna tehnologija i civilizacija*, „Naprijed“, Zagreb, 1968, str. 12.

od „marginalnog značaja". Ova hipoteza otkriva suštinu radnikova nezadovoljstva. Ako mu je jedini zadatak da poveća proizvodnju preduzeća, kakva mu onda autonomija ostaje kao individui — pita se Geymonat.[21] Čini se da je ovo pitanje bilo neophodno ako se želi neposrednije analizirati čovekova situacija i čovekov položaj danas. Sveukupna ljudska aktivnost, svakako, niti se može vezivati isključivo za proizvodni proces niti se može u njemu iscrpsti. Sam imperativ vremena da tehnički progres usavrši proizvodnju na način koji će omogućiti da se čovek oslobodi teških uslova rada nova je okolnost koja pruža neviđene mogućnosti za razvitak humanističkih vrednosti, za preobražaj i pojedinca i društva. Povećano slobodno vreme pruža mogućnosti pojedincu da aktivno učestvuje u društvenom životu i da potvrdi svoju individualnost, originalnost i spontanost. Otuda, po Geymonatu, čovek ne bi „izvodio" razlog svog postojanja iz „stepena produktivnosti" u proizvodnom procesu, već bi, naprotiv, sama povećana produktivnost imala opravdanja jedino ako bi uspevala da pruži slobodu radniku.[22] Tako bi se smisao ljudske upotrebe rada iskazao u punoj radnikovoj participaciji u svim aspektima radnog procesa i njegovim posledicama. Odsustvo neposrednijeg duhovnog kontakta u izvesnim oblicima tehničke „intervencije" i zamena individualnog angažovanja „principima kvantifikacije" navodi mnoge teoretičare na zaključak da je tehnički progres, sam po sebi, preduslov za otuđenje proizvodnog procesa. Ovakva mišljenja su u najmanju ruku jednostrana, pored ostalog, i zbog toga što se sam tehnički progres analizira nezavisno od društvenih odnosa, organizacije rada i grupnog položaja radnika. „Najgrublja kamena toljaga — piše Arnold Gehlen — sadržavala je već istu dvosmislenost, protivrečnost, kao i sadašnja atomska energija: bila je korisno oruđe i ujedno smrtonosno oružje."[23] Verovatno se nisu jednostavnije i sažetije mogli odrediti značaj i posledice tehnike. Svaki drugačiji stav, bar načelno, teško bi se mogao prihvatiti. Međutim, sam načelan stav o interakciji sveta tehnike i ljudskog roda ne može biti dovoljan za svu onu složenost i nepredvidljivost ove interakcije. Sve one isključive reakcije naučnika na odnos čovek — tehnika koje se iskazuju kao viđenje čovekove ropske potčinjenosti suverenoj i svemoćnoj vladavini mašine, s jedne, i kao čovekovo ponovno rađanje pošto je, konačno, oslobođen teškog i neljudskog fizičkog rada, s druge strane, — mogu i same imati izvesnu teorijsku relevantnost, a to znači i principijelnost, ali teško mogu pogoditi samu istinu ovog dinamičnog odnosa. Taj odnos se nikad nije mogao osloboditi mnogobrojnih nesporazuma sve od industrijske revolucije u XVIII veku pa, evo, do našeg vremena u kome je trijumf tehnike dobio neočekivane razmere. Pesimističko svođenje čoveka na puki „dodatak mašini" pod čijom je on potpunom vlašću, kao i dosta uprošćeno „optimističko pove-

[21] Ludovico Geymonat, *L'uso della tecnica nel mondo d'oggi*, „Il Contemporaneo", br. 10/1966.

[22] Ibid.

[23] Arnold Gehlen, *Die Seele im technischen Zeitalter*, Rohnwolt, Hamburg, 1957, str. 7.

renje" u čovekove moći da uspešno normira, programira i planira te tehnike, objektivno vodi u „tehnički nihilizam", na jednoj, i „tehnički humanizam", na drugoj strani. Izgleda, međutim, da ni jedna od ove dve koncepcije nije promišljeno sagledala realitet tehnike na njenom putu do ljudskog društva, njene imanentne oslobađajuće potencije, ali i njenu tvrdokornu logiku osamostaljivanja i samorazvitka. Ipak, pitanje „kuda nas vodi ovakav razvoj tehnike" postaje jedno od najvažnijih pitanja našeg i budućeg vremena. Nije slučajno Georges Friedmann doveo u neposrednu vezu „tehničku avanturu" koja se mora prihvatiti i sudbinu same ljudske vrste.[24] Veoma upečatljiva Mumfordova analiza ambivalentnosti mašine, koja je i instrument oslobađanja i instrument porobljavanja čoveka, služeći ljudskim ciljevima ili ih negirajući, upozorava na ozbiljna protivrečja celog tehničkog progresa i njemu imanentnih razvojnih tendencija. Skrećući pažnju na jednu važnu karakteristiku moderne mašinske civilizacije — na vremensku pravilnost — koju zahteva mehanička regulisanost industrijske organizacije rada, ovaj autor pokazuje da je mašinska civilizacija do kraja vremenski određena, regulisana, ali i pored toga ona nužno ne garantuje u svakom pogledu maksimalnu efikasnost. I ne samo to. Dopustiti mašini da suvereno i svojevoljno vlada nad ljudskim funkcijama znači, po mišljenju ovog znamenitog teoretičara, uniziti egzistenciju do pukog služenja vremenu.[25] S druge strane, ističe Mumford, vremenska pravilnost može biti prihvatljiva i potrebna samo prilikom vršenja pojedinih fizičkih funkcija, ali, zato, u drugim kao što su igra i ceo domen rekreacije i razonode, navike koje reguliše sat i kalendar mogu ugroziti snagu samog čovekovog impulsa i dovesti do njegove otupelosti. Rutina mehaničkog vremena i mehanička pravilnost, povećanje mehaničke moći i vreme kao utilitarna vrednost i „samostalni predmet", sažimanje vremena i prostora, prenos čovekove veštine na automate i povećanje zajedničke međuzavisnosti — to su samo neke od karakteristika mašinske civilizacije koju sa mnogo razumevanja analizira Mumford. On pokazuje da je ova civilizacija povećala svoje zahteve za mehaničkim pomagačima efikasnosti, ali nije ni u kojoj meri uvećala sposobnosti ljudi da ih adekvatno registruju i da inteligentno reaguju na njih. Ovi zahtevi za tehničkom efikasnošću javljaju se kao potrebe spoljnog, tehničkog sveta, koji je često neumoljiv u svojoj imperativnosti i koji, na žalost, čovekov svet čini sve siromašnijim i bezobličnijim. Često lišen aktivne selekcije svog duhovnog sveta i moći razlikovanja, čovek se pasivno odnosi pred tim efikasnim i agresivnim svetom tehnike. Zato Mumford ističe neophodnost ponovnog osvajanja mašine kako bi se ona podredila ludskim ciljevima. Da bi do toga uopšte i došlo, potrebno je mašinu najpre razumeti pošto to do sada nije učinjeno; mašina je prihvatana pre nego što je bila „potpuno shvaćena" ili je odbacivana pre nego što je bilo jasno u kojoj se meri može „inteligentno asimilirati". Otuda je i razumljivo što ovaj autor,

[24] Georges Freidmann, *La puissance et la sagesse*, Gallimard, Paris, 1970.
[25] Lewis Mumford, *Technics and civilization*, Harcourt, Brace-World Inc., New York, 1963.

s puno argumenata, dokazuje potrebu razumevanja „dominantne uloge“ tehnike u modernoj civilizaciji sa stanovišta „ideološke i društvene pripreme“, gde će biti neminovno objasniti kulturu koja je „bila spremna“ da prihvata tehniku.[26] Čini se da su ovi Mumfordovi stavovi izuzetno značajni za celovito shvatanje kategorije vremena, koje sve više postaje i univerzalna kategorija koja je prisutna u svim aspektima individualnog i društvenog života.

ANTITEZE OTUĐENOM RADU

Ako se složimo da je pojava viška slobodnog vremena posledica visoko razvijene tehnike i tehnološke organizacije rada, onda će biti jasno da je značaj tehnike u stvaranju viškova slobodnog vremena nezamenljiv. Ona u neslućenim razmerama intenzifikuje proizvodni rad, usavršava i transformiše metode proizvodnje, sve više uvodi složene naučne metode u proces proizvodnje. I dok se proizvodnja beskonačno usavršava, sudbina čoveka u proizvodnom procesu dobija nove i dramatične dimenzije. Međuljudski odnosi u procesu proizvodnje već samim tim što se čovek odvaja od ostalih ljudi komplikuju se tako da čoveku objektivno ostaje samo slobodno vreme da pokuša da se u njemu neposrednije stvaralački ostvari. Mnogobrojne analize profesionalnog rada u industriji, na primer, navode na takav zaključak: podsetimo samo na neke veoma uočljive činjenice koje se često ističu. Prvo, automatizacija proizvodnih procesa, na sadašnjem stepenu industrijskog razvitka, nije likvidirala otuđeni karakter savremenog industrijskog rada. U ovakvom radu ne dolazi do nekih većih fizičkih napora, ali je nervna napetost „parcijalnog radnika“ izazvana monotonijom, dosadom i bezličnošću izvršenih aktivnosti kudikamo veća nego u predindustrijskom periodu; drugo, intenzitet savremenog industrijskog rada u velikoj meri potencira i sama organizacija radnog procesa, koja zahteva preciznost i koncentraciju pažnje, te tako u velikoj meri isključuje međuljudske radne odnose. I treće, promenljivi karakter rada i celokupna njegova organizacija u uslovima složene savremene tehnike sa sve većom primenom nauke povećava period pripreme za profesionalni rad i zahteva stalno usavršavanje, a često i prekvalifikaciju. Sve to, razume se, opterećuje fond raspoloživog vremena, a naročito onog vremena koje bi se moglo koristiti za slobodnu aktivnost i nesvrsishodnu i neprofesionalnu delatnost.

Ovakav karakter industrijskog rada u velikoj meri određuje i sam karakter slobodnog vremena i novih potreba koje se mogu ostvariti isključivo u slobodnom vremenu. Tako bi jednoličnost industrijskog rada, ograničenost i prazninu ljudskih uslova egzistencije trebalo da svojom različitošću nadoknađuje oplemenjujuća i oslobađajuća razonoda. Formiranje međuljudskih odnosa, u kojima bi se određivao čovekov odnos prema čoveku i stvarala određena atmosfera solidarnosti i pretpostavke

[26] Ibid.

zajedničkog života, ne može da se ostvari u takvim uslovima industrijskog rada. I pošto vreme rada, na taj način, ne može postati „neinstrumentalni" uslov međuljudskih odnosa, slobodno vreme se javlja kao pretpostavka humanističkog odnosa čoveka prema čoveku, uslov za formiranje međuljudskih odnosa i kulture zajedničkog života, uslov za stvaralački razvitak ličnosti. Pre nego što je slobodno vreme i počelo da stiče društveni ugled, rad je bio rezervisao za sebe poštovanje i ugled, a njegova društvena vrednost dokazivala se kroz efikasnost i ispunjavanje obaveza. Oni koji nisu radili ili koji su radili malo imali su „nečistu savest". Moderni čovek, međutim, sve više gubi taj osećaj nečiste savesti. On nastoji da intenzivno koristi svoje slobodno vreme odajući se svojim životnim uživanjima i radostima u različitim formama.[27]

Prazna i komercijalizovana razonoda, koja je još uvek samo iluzorna nada industrijske civilizacije, i sama deluje destimulativno, podstičući čovekovu nagonsku sferu, njegove instinkte. Ona i sama izaziva umor i otkriva pustoš egzistencije bez neposrednijih i osmišljenijih ideala. „Pošto je mašinerija proizvodnje — piše Wright Mills — uništila rad kao nezavisnu, značajnu akciju, ona je mnogim ljudima dala više slobodnog vremena. Ali, sada mašinerija zabave uništava slobodu tog vremena."[28] Intenzivno prisustvo tehničkih postupaka i tehničkih predmeta nije značilo samo primat tehnike u našem vremenu, već i njenu sposobnost da se integriše u društvene strukture i da iskaže svoju autoritarnu moć nad čovekovom egzistencijom. Postajući sveprisutnija i odlučujuća snaga društva, tehnika se ne zadovoljava da se realizuje samo kao sastavni deo proizvodnih snaga, već prodire u svet izvan rada, u čovekov privatni život, u sve aspekte njegovog života. Zato je u pravu Friedmann kada tvrdi da se u životu modernog čoveka „paralelno odvija mehanizacija rada i zabave"[29]. Krilatica „kako izbeći dosadu" više se ne odnosi samo na monotoniju u industrijskoj proizvodnji koja pred maksimalnom efikasnošću zaboravlja na zadovoljstva i radost radnika, već i na celo područje masovne konzumacije koja je i sama zahvaćena tehnološkim otuđenjem. Pored drugih, to je jedan od razloga što deluju naivno napori industrijskih sociologa i psihologa da spasu čovekovu dušu, integritet i dostojanstvo ublažavanjem dosade i monotonije u procesu industrijske proizvodnje.

Posle jednog „mističnog razdoblja poverenja u tehniku", koje je vezano za nagli razvoj ljudske civilizacije, Friedmann ističe da je došao period kada je nauka bila primorana da ispita i analizira posledice primene nauke na ljudski rad. Osvrćući se na tejlorizam, koji je još 1936. godine sistematski analizirao u delu *La Crise du Progrés*, Friedmann kasnije pokazuje[30] da ova doktrina o maksimalnoj efikasnosti tehničkog progresa nije bila prihvaćena od proizvođača na koje se najviše odnosila,

[27] Alfons Otto Schorb, *Wem gehört die Freizeit?*, Mannheim, 1960, str. 7.
[28] Rajt Mils, *Znanje i moć*, „Vuk Karadžić", Beograd, 1966, str. 96.,
[29] G. Friedmann, *Zukunft der Arbeit*, Köln, 1958, str. 5.
[30] Žorž Fridman, *Problemi čovjeka u industrijskom mašinizmu*, „Veselin Masleša", Sarajevo, 1964.

te je došlo do jedne nove orijentacije, koja je preko nauke o čoveku, fiziologije i psihologije, usmerila svoje interesovanje na ljudski faktor u industriji. Tako su tejlorizam i nauka o čoveku došle u veoma oštar sukob jer se ponovo postavilo pitanje da li čovek može da prilagodi svoju ljudsku prirodu jednoj racionalnoj tehnološkoj podeli rada kakvu planira tehnička inteligencija, vodeći isključivo računa o povećanju produktivnosti, a zapostavljajući radnika kao celovitog čoveka. Tejlorizam je, na taj način, ističe Friedmann, sa stanovišta fiziologije sam sebe ukinuo samim tim što je planirao najveću produktivnost najmanjim utroškom vremena. S druge strane, apsolutizujući vrednost materijalnih elemenata rada i nastojeći da se ostvari najveća brzina u radnom procesu, kod Tejlora nema ni pomena o profesionalnoj orijentaciji i profesionalnoj inteligenciji, što su neoprostive greške sa aspekta industrijske psihologije. Suprotstavljajući se tejlorizmu, industrijska psihotehnika, u ime ljudskog faktora, koji otkriva jedinstvo čovekove psihofizičke i moralne strukture, uvlači čoveka u naučnu organizaciju rada kao totalno biće koje angažuje celu svoju ličnost u toku radnog procesa, vodeći pri tome računa o njegovim potrebama i njegovoj fiziopsihološkoj konstituciji. Napuštajući tehnicističku orijentaciju u ovoj fazi proučavanja čoveka na radu, pristupilo se, na osnovu konkretnih istraživanja, osvetljavanju najraznovrsnijih manifestacija rada kao što su: umor — trajanje rada, radna okolina — temperatura, vlaga, ventilacija, svetlost, buka i vibracije, prilagođavanje mašina čoveku, nesreće, problemi monotonije, parcijalni rad i slično. Po Friedmannu, parcijalni rad i monotonija spadaju u najaktuelnije i najvažnije probleme industrijske mehanizacije. Problem lančanog rada nadovezuje se na opšte probleme parcijalnog rada jer nisu stvoreni osnovni konkretni uslovi za njegovu humanizaciju. Osvrćući se na pitanje automatizma, Friedmann pokazuje da se u njemu smanjuje prisustvo čoveka, a zatim ističe da je „tendencija ka degradaciji kvalifikovanog rada nesumnjiva".[31] Pošto je osvetlio „ljudski faktor" i pokazao da je konačno preovladalo shvatanje da svaka racionalizacija mora voditi računa o fizičkim i psihičkim potrebama i mogućnostima čoveka, Friedmann proučava „industrijske odnose", posvećujući pažnju radnikovoj savesti i dolazi do zaključka da je spas u socijalizmu sa „ljudskim licem". U nastojanju da se dostigne maksimalna racionalizacija ljudskog rada, da se smanji rasipanje čovekovog stvaralačkog potencijala i njegovog vremena, jedan broj naučnika pokušava da konstituiše opšte zakonitosti ljudskog rada kako bi se obezbedilo njegovo uspešno realizovanje. Poznato je da se prakseologija, kao „teorija delanja", koju mnogi smatraju naukom budućnosti, bavi i opštim iskustvima ljudskog rada, ali mnogo više određivanjem normi efikasnosti u svim oblastima rada i njegovog uspešnog obavljanja. Uopšte, nauka o radu i sociologija rada doživljavaju do sada neviđen uspon u svim razvijenijim sredinama, iako često nisu u mogućnosti da odgovore na važna pitanja koja se tiču složenih društvenih implikacija rada i uloge totalne društvene prinude koja se najpotpunije iskazuje u ovom sektoru.

[31] Ibid., str. 130.

JEDINSTVO ČOVEKOVOG VREMENA

Nema sumnje, slobodno vreme samo po sebi pruža velike mogućnosti za kulturni i stvaralački razvitak ličnosti, ali, za sada, te mogućnosti nisu iskorišćene. Mnogobrojni defekti kulturne dinamike i kulturnih sadržaja slobodnog vremena u velikoj meri su već očigledni, počev od procesa prisvajanja kulturnih ostvarenja do razvijanja sposobnosti za stvaralačku delatnost. I, svakako, dok se glavni sadržaj čovekove egzistencije bude tražio isključivo u slobodnom vremenu, a ne u svim aspektima njegovog života i rada, situacija se ne može bitnije promeniti. Vrednost radnog vremena ne može biti suprotna slobodnom vremenu ako želimo da se ostvare i same vrednosti slobodnog vremena.

Od početka industrijalizacije i urbanizacije slobodno vreme dobija poseban značaj za razvitak celokupne kulture i istorijski nove zadatke. Metodi i forme kulturnih delatnosti, sa svim promenama i razvojnim tendencijama, sa drugačijim društvenim uslovima kulturnog razvoja od onih u prošlosti, neodgodivo postavljaju pitanje uspostavljanja stvaralačkih principa koji će i u promenjenim i novonastalim društvenim okolnostima podići vrednost kulturnih sadržaja slobodnog vremena. Neposrednije uključivanje u svet kulture podiže vrednost čovekove sredine i stvara uslove za svestranije angažovanje ljudi u celokupnom društvenom i političkom životu. Sociolozi su već istakli veliki značaj korišćenja rezervi slobodnog vremena za neposrednije uključivanje masa u istorijske procese, za pretvaranje čoveka iz „objekta" u „subjekt" politike. Gomilanjem rezervi slobodnog vremena objektivno će se doći do stanja u kome će, „s jedne strane, merilo potrebnog vremena biti u stvari potrebe društvene individue, a, s druge strane, razvitak društvenih snaga biće tako brz da će porasti slobodno vreme svih, jer stvarno bogatstvo je razvijena proizvodna snaga svih pojedinaca. Merilo bogatstva nije tada radno, nego slobodno vreme"[32]. Mogućnosti za skraćivanje društveno potrebnog radnog vremena povećaće mogućnosti za korišćenje slobodnog vremena, koje će u skladu sa razvojem savremenog društva postati jedan od bitnih uslova za čovekovo neprofesionalno učešće u javnom životu. Tek tada će čovek moći bitnije uticati na društvena zbivanja i biti pokretač društvenih promena. Uspostavljanje jednog dinamičkog odnosa između pojedinca i društva učiniće da se njegov društveni karakter ne formira kao prost rezultat uticaja društvene dinamike. Tako će vidljivije doći do punijeg izražaja činjenica da čovekova mentalna struktura nije tabula rasa na kojoj društvo samo ostavlja svoje tragove. Pored toga, može se očekivati da će se individualnost pojedinca sve više potvrđivati stvaralačkim suprotstavljanjem društvenom statusu quo, jer, individualnost se i stvara i potvrđuje nemirenjem sa dodeljenom sudbinom. Svakako, ne sme se gajiti iluzija o mogućnosti uspostavljanja neke takve stvarnosti koja bi potpuno rešila suprotnosti i konflikte. I pod pretpostavkom da je ostvarljiva jedna homogena stvarnost u kojoj

[32] K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie,* Berlin, 1953, str. 956.

bi se u velikoj meri postigla saglasnost između individualnih i društvenih interesa, opet bi ostao zadatak pojedinca da stalno demaskira taj status quo, stvarnost uopšte.

Podela rada je istorijski nastala, istorijski se modifikovala, a može se pretpostaviti da će se sve više menjati. Bilo bi, svakako, naivno smatrati da će rad sasvim izgubiti svojstva proizvodnje sredstava za održavanje života, pa se, otuda, kako je to i Marx predviđao, može pretpostaviti da se nikada neće moći potpuno izaći iz „carstva nužnosti". Doista, stvaranje „upotrebnih vrednosti" u besklasnom društvu mora dobiti „sasvim drugi, slobodniji karakter", ali ipak rad ostaje „tvorac upotrebnih vrednosti, kao *koristan rad*, uslov opstanka ljudi, uslov nezavisan od svih društvenih oblika, večita prirodna nužnost da se između čoveka i prirode omogući razmena materije, a prema tome i ljudski život"[33]. S tog stanovišta prevazilaženje ekonomske nemaštine nije identično sa potpunim oslobođenjem rada, sa likvidacijom njegovog otuđenja. Društveni i tehnički progres bitno će promeniti uslove i sadržaj rada, tako da se može predvideti napredak civilizacije kroz svestrani razvitak stvaralačke delatnosti, kroz razvitak duhovnog stvaralaštva, kroz humanizaciju procesa proizvodnje. Ako se tako priđe problemima rada, postaje jasnije Marxovo preciziranje stepena slobode u procesu stvaranja „upotrebnih vrednosti". Determinisanost radnog vremena i rada uopšte i perspektive slobodnog vremena Marx je izrazio u dobro poznatoj i često isticanoj formulaciji: „Sloboda se u ovoj oblasti može sastojati samo u tome da udruženi čovek, udruženi proizvođači, racionalno urede ovaj svoj promet materije s prirodom, da ga dovedu pod svoju zajedničku kontrolu, umesto da on njima gospodari kao neka slepa sila, da ga vrše s najmanjim utroškom snage i pod uslovima koji su najdostojniji i najadekvatniji njihovoj ljudskoj prirodi. A to uvek ostaje carstvo nužnosti. S one strane njega počinje razvitak ljudske snage, koji je svrha samom sebi, pravo carstvo slobode, ali koje može da procveta samo na onom carstvu nužnosti kao svojoj osnovi. Skraćenje radnog vremena je osnovni uslov."[34] Ovo mesto iz *Kapitala* već je doživelo najrazličitija tumačenja, a istovremeno je kontradiktorno i u samog Marxa, naročito kad je reč o njegovim predviđanjima o prelasku iz kapitalizma u komunizam, prevazilaženjem „carstva nužnosti". Pri tumačenju ove Marxove formulacije čini se da je najracionalnije izvući sledeće konsekvence: prvo, da će materijalna proizvodnja sredstava za život uvek biti nužna i, drugo, „carstvo slobode" označava onu oblast izvan „čina kapitala" koja bi u punom smislu zadovoljavala autentične ljudske potrebe. Otuda bi „carstvo slobode" bilo nespojivo sa slobodnim vremenom shvaćenim isključivo kao vreme razonode ili kao „dijalektičko" rešenje podele celokupnog čovekovog vremena na vreme rada i slobodno vreme. Budući da je *Kapital* konkretna društveno-ekonomska analiza kapitalističkog sistema, kapitalistički način proizvodnje neposrednije je vezan za oblast „carstva nužnosti". Stvar se, međutim, bitno menja ako

[33] K. Marks, *Kapital, I*, „Kultura", Beograd, 1947, str. 10.
[34] K. Marks, *Kapital*, III, „Kultura", Beograd, 1948, str. 710.

sam rad nije podređen kapitalu i ukoliko se ne proizvodi radi viška vrednosti koji je sebi svrha. Tek tada će se moći govoriti o „carstvu slobode“ i o celovitom čovekovom vremenu ili prosto o čovekovom slobodnom vremenu. Slobodna stvaralačka delatnost je ona „samoodređujuća“ aktivnost u kojoj čovek nije „rob ove ili one posebne misli, osjećanja ili težnje“[35]. Da li „posebne misli“ mogu sprečiti slobodni ljudski čin, pitanje je na koje nije lako odgovoriti, ali, da ga mogu otežati i ograničiti, to je sigurno. I sam dijalektički pogled na suštinu čoveka pokazuje da ni jedan aspekt čovekove aktivnosti ne može biti bez važnosti za njegovu ukupnu aktivnost. „Čovek je jedinstven, njegovo mišljenje, osećanje i životna praksa nerazdvojno su povezani. On ne može da bude slobodan u svojim mislima ako nije slobodan emocionalno, a on ne može biti slobodan emocionalno ako je zavisan i ako nije slobodan u svojoj životnoj praksi, u svojim ekonomskim i društvenim odnosima.“[36]

Ukidanjem načina proizvodnje koji se temeljio i na podeli na klase i na podeli rada ozbiljno će se dovesti u pitanje ne samo proizvodne „tekovine“ kapitalizma, već i same „širokopotrošne“ potrebe. Prema stupnju automatizacije ili kibernetizacije proizvodnje neposredni fizički rad neizostavno će se skraćivati, a proizvodnost rada rasti sve bržim tempom. Očigledno, to će omogućiti unapređenje naučnog i inženjersko-tehničkog rada. Taj proces usavršavanja rada odigraće značajnu ulogu u prevazilaženju suprotnosti između fizičkog i umnog rada, ali će sigurno otvoriti neke druge procese koji se tiču rukovođenja i izvršavanja rada. Čovek će i dalje u proizvodnji morati da savlađuje otuđenje da bi u toku rada postao svestan sebe i da bi konačno postao gospodar svoga života. To će u isto vreme biti put prevazilaženja suprotnosti između proizvodnje i potrošnje.

Jedinstvo rada i slobodnog vremena i harmonična usaglašenost celokupnog čovekovog vremena mogu se ostvariti tek tada kada i same aktivnosti slobodnog vremena postanu svojevrstan, slobodan rad. A do tada mora se računati na velike mogućnosti slobodnog vremena da utiče na sam karakter otuđenog rada. „Slobodno vreme — piše Marx — koje se koristi bilo za dokolicu bilo za uzvišeniju aktivnost, naravno, pretvara onoga ko njime raspolaže u drugačijeg subjekta i kao drugačiji subjekt on se i uključuje u neposredni proces proizvodnje.“[37] Otuda je i razumljivo što Marx podvlači da je zaštita radnog vremena, odnosno rada, jednaka povećanju slobodnog vremena, to jest vremena za potpun razvoj individue, koja sama po sebi kao „ogromna proizvodna snaga deluje obrnuto na proizvodnu snagu rada“[38]. Verovanje sociologa da je usavršavanje organizacionih formi odmora i razonode put za likvidaciju čovekove otuđenosti ni u samom slobodnom vremenu nije prihvatljivo. Razume se da jedna inventivna i maštovita organizacija zabave u slobod-

---

[35] Gajo Petrović, *Filozofija i marksizam*, „Mladost“, Zagreb, 1965, str. 170

[36] Erih From, *Zdravo društvo*, „Rad“, Beograd, 1963, str. 260.

[37] *Iz neobjavljenih rukopisa K. Marksa*, „Большевик“, № 11-12/1939, str. 65.

[38] Ibid., str. 65.

nom vremenu može da bude uspeo trenutak zaborava savremenog čoveka, može da bude i izazov za njegove spontane reakcije i jedan vid samorealizacije, ali bi, svakako, bilo iluzorno verovati da bi ti sadržaji slobodnog vremena mogli eliminisati „opustošenost“ u samoj njegovoj ličnosti.

Ipak, teško je bez dvoumljenja prihvatiti tvrđenje Schelskog da je danas dehumanizacija u sferi slobodnog vremena i u celom sektoru potrošnje izrazitija od one u sferi proizvodnje.[39] I pored toga što se veoma rasprostranjeni oblici masovne potrošnje ne javljaju kao uslov humanizacije ljudskih odnosa, i pored sve očiglednije manipulacije čovekom i u ovoj sferi, ne bi se mogli izvesti pouzdaniji i trajniji zaključci. Masovna industrijska proizvodnja rađa potrebu za potrošnjom radi potrošnje. Stihija kapitalističkog tržišta, koje prate do savršenstva razrađeni mehanizmi reklame, umesto totalnih ljudskih potreba nameće pretežno potrebe materijalne potrošnje. Pritisak ovih mehanizama stvara potrebu posedovanja i prisvajanja roba masovne industrijske proizvodnje, dok potiskuje potrebe duhovno razvijene ličnosti. Neki teoretičari, s pravom, vide u ovome stihijsku rasprostranjenost „buržoaske ideologije i njene tendencije u oceni čoveka ne prema onome *šta jeste*, nego prema onome *koliko poseduje*.[40] To je put za svojevrsno rušenje vrednosnog sistema u kome bi cilj bio čovek, a ne proizvodi njegove delatnosti. Sistem vrednosti koji je determinisan stvarnošću tehničkog progresa, uslovljen pritiskom reklame i tržišta, dovodi do vrlo ozbiljnih praktičnih posledica koje se sastoje, između ostalog, i u tome da logika posedovanja upotrebnih vrednosti potčinjava i stavlja u drugi plan sve druge vrednosti. Nagli razvoj tehnike i izrazit tempo materijalne proizvodnje nije učinio složenom i neizvesnom samo proizvodnju, već i potrošnju, koja je, promenom odnosa između ove dve veoma zavisne i uslovljene „veličine“, trebalo da ublaži jednoličnost i sivilo industrijskog rada. Međutim, problem je mnogo složeniji nego što se to činilo u početku jer je postalo jasno da se sve više komplikuju uslovi čovekove egzistencije, smisao njegovog angažovanja ukoliko više postaje potrošač. Postulati sfere potrošnje uspostavili su takav mehanizam koji je van domašaja neposrednog uticaja pojedinca i njegovog iskustva, izvan njegovih autentičnih potreba. Pasivizam i bespomoćnost javljaju se kao prirodan izraz položaja čoveka koji je lišen duhovnih podsticaja, ideala i moralnih vrednosti. Zato je veoma prihvatljiva teza onih sociologa koji ističu da potrošnja nije dovoljna da bi život imao smisla.

Angažovan čovek i čovek potrošač — s tim se svi slažu — našli su se na suprotnim i nepremostivim obalama; oni su postali svojevrsni rivali, od kojih prvi uvek, na žalost, gubi. S gledišta kulture prostor vrednosti je danas ugrožen ograničenim mogućnostima da se obogati, nametne, potvrdi i otpočne jedno novo i plodno trajanje koje bi poništilo

[39] H. Schelsky, *Zukunftaspekte der industriellen Gesellschaft*, Tübingen, 1956.

[40] Jan Donecki, *Problemy czasu wolnego w warunkach miejskich*, „Studia Sociologiczne“, br. 2/1960.

i nešto od one ustaljene skepse na neizvesnom prostoru celokupnog sistema vrednosti. Taj prostor, sad već u ozbiljnoj opasnosti, ugrožen je do kraja „neprirodnom svetlošću", doveden je u pitanje ravnodušnim, prerušenim i degradiranim, intenzivno prisutnim pseudovrednostima. I kad je ostao izvan uticaja i domašaja stvarnosti i ovovremenosti, čoveku je preostao bleštavi, pun preobražaja i privida, varljivi i zavodljivi prostor potrošnje. Kad bi to bila samo margina čovekove egzistencije, i kad bi on u njoj bio samo uzgredni prolaznik i gost, onda se ne bismo morali njome ni baviti. Međutim, čovekova neotpornost pred privlačnim silama ove infernalne igre jednog sveta bez svesti otkriva one uslove koji onemogućavaju razvitak individualnosti i slobodnu stvaralačku ličnost.

Zbog svega toga neophodni su odgovori na pitanja koja se tiču odnosa proizvodnje prema potrošnji, tim pre što je, izgleda, prihvatljiva teza onih teoretičara koji ističu da je potrošnja u velikoj meri komplikovala društvene odnose i zamaglila smisao života. „U stvari — piše Riesman — mi smo brzo shvatili da je dezintegracija rada stavila na dokolicu suviše ogroman teret da bi mu se ona uspešno suprotstavila; sama dokolica ne može da spase rad, nema u tome uspeha, i za većinu ljudi može da bude sadržajna samo kad je sadržajan rad, tako da je verovatnije da one osobine koje smo tražili u dokolici nađemo samo onda kad društvena i politička akcija bude bila bitku na dva fronta. Na frontovima rada i dokolice."[41] Na ovaj odnos potrebno je ponovo podsetiti se da bi se shvatilo kako postoji veoma izražena nepodudarnost između društvenog karaktera proizvodnje i društvene uloge slobodnog vremena i potrošnje.

Nema sumnje da je potrebno stvoriti takve društvene uslove u kojima će neposredni nosioci proizvodnje i svi radni ljudi podići svoj kulturni nivo i društvenu svest. A samo ukidanje privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju ne znači automatski rušenje „gvozdenih zakona posredovanja". Međutim, osvajajanje „kompletnog čoveka" nije moguće bez rušenja takvih zakona. Marksistička misao je istakla da je radnička klasa jedina do kraja revolucionarna istorijska snaga koja će moći da ostvari socijalističke društvene odnose u kojima bi kroz samoupravljanje slobodan stvaralački rad postao sastavni deo čovekove suštine i njegova ljudska potreba. Saglasnost između materijalno-ekonomskih aspekata proizvodnje i humanih vrednosti rada onemogućila bi da duhovne vrednosti postaju „vrednosti-robe". Potpuna humanizacija rada uporedo sa likvidacijom klasnih suprotnosti je pretpostavka za likvidaciju protivrečnosti između radnog i slobodnog vremena, uslov da se ostvari jedinstveno i celovito čovekovo vreme, koje bi mu vratilo pokretačku i stvaralačku snagu u svim aspektima njegovog života, u njegovoj celokupnoj životnoj praksi. To je put do stvaralačke slobode i stvaralačkog rada. U stvari, podela na radno i slobodno vreme odgovara klasnom društvu i staroj podeli rada. Od budućnosti se može očekivati da se ostvari takvo slobodno vreme koje neće biti „pozitiv" ili „negativ" rada, naročito zbog toga što će i sam rad biti oslobođen i stvara-

[41] Dejvid Risman, *Usamljena gomila*, „Nolit", Beograd, 1965, str. 61.

lački. Može se verovati da slobodno vreme tada neće biti vreme fizičke i intelektualne lenjosti, već vreme slobodne refleksije i svojevrsne delatnosti koja bi bitno uticala na čovekovu prirodu, čineći je i čovečnijom i kreativnijom.

Proizvodni proces kao otuđena praksa rada, kao svrsishodna delatnost koja je prisilno i spolja nametnuta, ne može postati prostor za stvaranje, samopotvrđivanje i samorazvitak. I kada danas i ne bi bile prisutne okolnosti u domenu otuđenog rada sa degradiranim radnikom svedenim na „čistog radnika", kako je to Marx govorio, koji uspeva da stvori višak vrednosti za druge, ali ne uspeva da postane celovit čovek — ostaje da se pronađe novi smisao rada kao preduslova za novi smisao života. Ako bi svet rada postao i ljudski svet u kome bi se najpotpunije potvrdili principi slobode i stvaralaštva, onda bi se rad javio u saglasju sa ljudskim potencijama kao viša delatnost i slobodna igra čovekove kreativnosti koja bi iskazala, potvrdila i konstituisala čovekovu specifičnost i individualne vrednosti. Humanistička koncepcija rada mora se predstaviti kao praksa stvaralačkog rada koja može oscilirati na širokom planu od samociljne delatnosti do vrednosti kojima se prevazilazi i priroda i društvena stvarnost. U svakom slučaju, rad koji bude prožimao čitavo čovekovo biće naći će se na najboljem putu da omogući razvitak čovekovih sposobnosti i da otkrije sva prostranstva njegove duše. Konačno, proizvodni proces bi se odvijao u radnom vremenu koje više ne bi imalo za svoju suprotnost slobodno vreme.

I zato sve dotle dok se ne osvoje sve dimenzije čovekovog postojanja, moraju se istraživati društvene suprotnosti, društvene strukture, a naročito stvarne promene i razvojne tendencije rada, jer se ne može prihvatiti shvatanje onih sociologa koji tvrde da je položaj ličnosti u društvu više određen aktivnostima u slobodnom vremenu nego onim u radnom vremenu. I pored činjenice da potrošnja sve više zauzima veći prostor od same proizvodnje, kao i to da se sve više „idoli proizvodnje" zamenjuju „idolima potrošnje", nije prihvatljivo mišljenje o primatu potrošnje u afirmaciji čovekove suštine. Ipak, treba reći da takva mišljenja nisu puke konstrukcije i da ona, doduše statički i sa klasnim ograničenjima, akceptiraju ono stanje kapitalističkih uslova života u kome su još izrazite društvene suprotnosti, a rad otuđen i degradiran, tako da se razlog za življenje većine ljudi mora nalaziti u slobodnom vremenu. Međutim, sve dok se glavni smisao čovekove egzistencije bude tražio isključivo u slobodnom vremenu, a ne u svim aspektima njegovog života i rada, postojeće stanje se ne može bitnije promeniti. Vrednost radnog vremena ne može biti suprotna slobodnom vremenu ako želimo da se ostvare i čovekove vrednosti uopšte. Bez celovite političke, društvene i ekonomske emancipacije, bez potpunog dokidanja klasnog društva, bez razvijene i humanistički nadahnute kulture i stvaralaštva nije moguće prevladati dehumanizaciju ljudskog rada niti ostvariti čovekovu razotuđenost u svim aspektima njegove stvarnosti. Može se pretpostaviti da će i ubuduće odnos prema radu biti određen samim karakterom rada. Stav ličnosti prema radu verovatno će se smatrati bitnom

komponentom njene zrelosti. Od tog stava zavisiće ne samo stepen inicijative i stepen zadovoljstva radom, već i smisao društvenog značaja rada.

Socijalističko samoupravljanje zasnovano na principima humanističkog socijalizma ima šansu da promeni odnos prema radu, a rad da učini vrednošću koja se mora na nov način prihvatiti i procenjivati. Njegovo mesto ostaje, više nego ikad ranije, na samom vrhu hijerarhije vrednosti. Naučno istraživanje će to pokazati, a sam proizvodni i društveni život bitno će odrediti svest radnika. Ali i svest radnika morala bi postati prisutnija i aktivnija determinanta ekonomskog, tehničkog i društvenog života. Bez takve svesti nema ni govora o njegovoj slobodi. A ako radnik pristane na ropski determinizam „društva obilja" u kome mora izgubiti sebe prihvatajući „model blagostanja", onda više nije ni potrebno postavljati pitanje o relativnoj ograničenosti njegovih moći da menja postojeće i nametnuto. Ostaje, ipak, da se postavi pitanje o njegovoj moralnoj i duhovnoj razvijenosti.

Jovan R. Marjanović

REFORMISANJE ORGANIZACIJE SK U BEOGRADSKOJ OPŠTINI PALILULA

JEDINSTVO PROCESA REFORMISANJA I OSTVARIVANJA DRUŠTVENE ULOGE OPŠTINSKE ORGANIZACIJE SK

Saradnici Instituta za političke studije Fakulteta političkih nauka u Beogradu završili su nedavno u beogradskoj opštini Palilula istraživanje na temu „Proces reformisanja opštinske organizacije SK".[1]

Istraživački projekat bio je usmeren na istraživanje razvojne linije opštinske organizacije SK u Paliluli u procesu dosadašnjeg reformisanja SK. Izložićemo samo neke zaključke u tom pogledu do kojih se došlo u istraživanju.

Sa svojih 125.570 stanovnika Palilula je jedna od najvećih beogradskih opština. Od ukupnog broja zaposlenih 32,2% su zaposleni u industriji. Međutim, ne samo za industriju, kao vodeću, već i za ostale privredne grane u Paliluli karakteristična je velika neravnomernost u pogledu razvijenosti pojedinih preduzeća. Gotovo u svim granama privrede postoji manji broj radnih organizacija sa relativno visokim organskim sastavom kapitala, savremenom organizacijom i dinamičnim rastom dohotka. One predstavljaju nosioce razvoja kako u privredi opštine tako i grada Beograda, a neke imaju i širi značaj. Na drugoj strani su ostale radne organizacije sa relativno niskim, ali opet znatno neujednačenim

---

[1] Istraživački tim činili su: dr Jovan R. Marjanović, mr Vladimir Milić, mr Vlada Štambuk, Fehim Redžepi, politikolog, i Gradimir Ilić, sociolog.

Analizom dokumentacione građe, anketom i produbljenim intervjuom prikupljeni su podaci o inicijativi i uticaju članova SK na donošenje odluka u pojedinim organizmima opštinske organizacije SK, informisanosti članova SK i njihovom odnosu prema izvršavanju tih odluka, dostupnosti tih odluka radnim ljudima i organima samoupravljanja i idejno-političkoj osposobljenosti komunista za delovanje u samoupravnim okvirima.

Osnovnu dokumentacionu građu predstavljali su akcioni programi i zapisnici sa sastanaka organizacija i organa SK. Anketirana su 1.262 člana SK, 97 ispitanika koji nisu članovi SK i 36 nosilaca funkcija u samoupravnim organima i društveno-političkim organizacijama. Produbljeni intervju vođen je sa 15 članova političkog aktiva. Osim toga, u okviru programa istraživanja održana je na ovu temu jedna sednica Opštinske konferencije i jedno savetovanje članova političkog aktiva.

stepenom razvijenosti materijalnih proizvodnih snaga, neadekvatnom kvalifikacionom strukturom i sa samoupravnim društvenim odnosima razvijenim do veoma različitog stepena. Ove neravnomernosti su davale u posmatranom periodu odlučujući ton celokupnom društveno-političkom životu opštine, kao i akciji organizovanih društvenih snaga, među kojima je i opštinska organizacija SK.

Dok je, na jednoj strani, bila pozvana da pruža podršku kolektivima koji prednjače ne samo u organizaciono-tehnološkom pogledu, već i u pogledu razvijenosti samoupravnih društvenih odnosa, opštinska organizacija SK se dotle, na drugoj strani, suočavala u mnogim sredinama sa zaostajanjem samoupravnih društvenih odnosa i sa takvim kriznim situacijama koje se nisu mogle prevladati samo akcijom matičnih organizacija i komunista koji su povezani u njihovim ograncima.

U pogledu sadržaja idejno-političke akcije opštinske organizacije SK, obe situacije su zahtevale diferenciran pristup kretanjima i odnosima u pojedinim sredinama. Ali, istovremeno su tražile i veći stepen idejnog i akcionog jedinstva i ravnomernu mobilnost svih delova organizacije. Time se proces reformisanja opštinske organizacije SK sve više pokazivao u funkciji važne pretpostavke za ostvarivanje njene društvene uloge.

Istraživanje pokazuje da su posebno integracioni procesi do kojih je došlo ne samo u privredi, već i u neprivrednim delatnostima, u okviru sprovođenja privredne i društvene reforme, kao i veći stepen jedinstva radne i teritorijalne komponente u ukupnom životu opštine Palilula uslovljavali kvalitativne izmene u unutrašnjem organizacionom ustrojstvu opštinske organizacije SK. Te izmene trebalo je da omoguće veću povezanost matičnih organizacija, kao i ostalih okvira okupljanja komunista kako bi se njihova akcija efikasnije usmeravala na bitna pitanja razvoja društveno-ekonomskih i političkih odnosa u opštini.

U osnovi svega toga bila je pretpostavka da organi SK počnu prerastati iz centara političke moći u centre inicijative i koordinacije samostalne akcije matičnih organizacija i ogranaka, da se iznalaze funkcionalniji okviri za idejno-političko angažovanje komunista na pitanjima od šireg interesa, da se ostvaruje tešnja veza sa radnim ljudima i, posebno, stvaraju uslovi za dinamičnu idejno-političku inicijativu komunista u samoupravnim organima i društveno-političkim organizacijama. Zbog svega toga opšti proces reformisanja opštinske organizacije SK u Palilulі odvijao se do sada u formi više pojedinačnih potprocesa sa istovetnom unutrašnjom suštinom. Najmarkantniji među njima su proces izmene položaja organa i članstva SK u kreiranju politike organizacije i demokratizacija odnosa između Saveza komunista i drugih društvenih činilaca u opštini.

Oba ta procesa bila su u znatnoj meri determinisana i predstavama komunista o svojoj društvenoj ulozi i zadacima SK u sadašnjoj etapi razvoja našeg društva, kao i njihovom idejno-političkom osposobljenošću

da tu ulogu što efikasnije ostvaruju. Analiza nekoliko sledećih serija podataka govori o tome kako su tekli ovi procesi i kakve su tendencije njihovog daljeg razvoja. Treba još napomenuti da je organizacija SK u Paliluli deo beogradske organizacije i da proces njenog reformisanja ne teče izolovano.

DEMOKRATIZACIJA UNUTRAŠNJIH ODNOSA I IZGRADNJA NOVOG ORGANIZACIONOG USTROJSTVA OPŠTINSKE ORGANIZACIJE SK

Blizu deset hiljada članova SK u Palilulu organizovano je u 99 matičnih organizacija i 72 ogranka. Iz dokumentacione građe i rezultata ankete moglo se zaključiti da su se u posmatranom periodu, pored ovih, razvijali i novi okviri angažovanja članstva kao što su opštepartijske debate, konsultacije, savetovanja i zborovi komunista. Dokumentaciona građa još pokazuje da se paralelno sa tim matične organizacije i ogranci rasterećuju organizaciono-tehničkih pitanja, a njihovi sastanci poprimaju fizionomiju skupova na kojima se izgrađuju politički stavovi i akcioni zaključci koji predstavljaju podlogu za delovanje komunista u samoupravnim i drugim društvenim organima.

Svemu tome je doprinelo razvijanje neposrednije veze između komisija opštinske konferencije sa odgovarajućim komisijama matičnih organizacija. Ova tela se od klasičnih „pomoćnih organa" razvijaju u komplementarne centre uzajamnog podsticanja i pomoći u rešavanju raznovrsnih problema koji se javljaju u organizaciono-akcionom životu bilo jedne ili više matičnih organizacija, kao i opštinske organizacije u celini. Time se stvaraju veće mogućnosti da u ukupnoj idejno-političkoj akciji Opštinske konferencije i Komiteta kao njenog izvršnog organa, a zatim i rukovodstava matičnih organizacija, sve više dolazi do izražaja njihova integrativna funkcija. Konferencija i Komitet su bili u položaju da se svojim sadržajem rada sve više orijentišu na izučavanje protivurečnosti i opštih problema u pojedinim oblastima društvenog života, mobilišu i pomažu matične organizacije u rešavanju tih problema i iznalaze efikasnije organizacione okvire udruženog delovanja organizacija i članstva SK na tom planu. U matičnim organizacijama i ograncima sve je vidniji porast inicijative i uticaja članstva na programiranje njihovog rada. To su, ukratko, osnovni pravci demokratizacije unutrašnjih odnosa, a i izgradnje novog organizacionog ustrojstva opštinske organizacije SK u Palilulu. Oni su predstavljali sticaj neophodnih uslova za promenu fizionomije pojedinih, veći stepen organizovanosti, a istovremeno i skladniju idejno-političku akciju svih organizama opštinske organizacije i uopšte za njeno prerastanje u sve organizovaniju i jedinstveniju celinu.

Verovatno je da će dalja ekonomsko-socijalna homogenizacija opštine, odnosno uspešnije prevladavanje svih pominjanih neravnomernosti, naročito u njenoj ekonomskoj strukturi kroz integracione procese i razvijenije samoupravne odnose, činiti još funkcionalnijim nove orga-

nizacione okvire i tražiti još veći stepen akcionog jedinstva organizacije u celini. Zbog toga je važno ukazati na izvesne prepreke u pogledu kontinuiteta ovih procesa, a na koje indiciraju podaci dobijeni istraživanjem. To je, uostalom, i bila praktična svrha istraživanja.

NEKE PREPREKE DALJEM KONTINUITETU PROCESA REFORMISANJA ORGANIZACIJE SK

Prema podacima ankete, u porastu je inicijativa i uticaj članstva na programiranje rada matičnih organizacija i ogranaka. Tako smatra 60,5% ispitanika članova SK. Njih 40,8% je izjavilo da su tokom protekle dve godine davali konkretne predloge za plan rada ili određenu akciju svoje organizacije i ogranka. Od ovih poslednjih 55,0% izjavljuju da su njihovi predlozi usvojeni. Sva ova izjašnjenja mogu se tretirati kao pouzdan pokazatelj relativno masovne participacije i nove pozicije članstva u kreiranju sadržaja rada i politike matične organizacije. Treba napomenuti da samo 10,5% ispitanika smatra da plan rada i konkretne akcije organizacije određuju sekretarijat matične organizacije i Opštinski komitet, a svega 7,4% je izjavilo da predlozi koje su oni davali u vezi sa tim uopšte nisu usvajani. Ostali su mišljenja da sekretarijati i članstvo SK podjednako utiču na programiranje rada i izjavljuju da su njihovi predlozi u tom pogledu ponekad i usvajani. Njihovo izjašnjenje ide u prilog, istina nešto blaže, konstatacije o sve aktivnijoj poziciji članstva u matičnoj organizaciji i ogranku.

Nasuprot tome, još uvek je veoma malo učešće članstva u programiranju rada opštinske organizacije u celini i pojedinih njenih organa. Svega 7,4% ispitanika je izjavilo da su davali predloge o planu rada ili sugerirali konkretnu akciju raznih organa opštinske organizacije — Komiteta, komisija i Opštinske konferencije SK.

Isto značenje može se dati i izjašnjenju 43,7% ispitanika da tokom protekle dve godine uopšte nisu davali predloge, kao i podatku da je njih 48,9% uskratilo odgovor na ovo pitanje. Doduše, pretpostavka u vezi sa značenjem ovog poslednjeg podatka bi bila uslovna jer stvarni razlozi zbog kojih je 48,9% ispitanika uskratilo odgovor na ovo pitanje nisu utvrđeni. Oni se, međutim, mogu ipak pouzdano pretpostaviti na osnovu drugih podataka. Uostalom, blizu jedne polovine ispitanika (43,7%) je sasvim određeno izjavilo da nije participiralo u programiranju i izboru konkretnog sadržaja rada i akcija opštinske organizacije i njenih organa. Ta grupa ispitanika skoro je ravna onoj koja je izjavila da odlučujuće utiče na programiranje rada matične organizacije. Prema tome, čak kada bi se potpuno zanemario procenat ispitanika, a time odbacili i pretpostavljeni razlozi zbog kojih su oni uskratili odgovor na pitanje o svom uticaju na programiranje rada opštinske organizacije u celini, kao i pojedinih njenih organa, iako bi se s pravom moglo zaključiti da taj uticaj zaostaje gotovo u istoj onoj meri u kojoj je rasla participacija i uticaj članstva na sadržaj rada i celokupnu aktivnost matične organizacije.

A to znači da je demokratizacija unutrašnjih odnosa, to jest proces reformisanja opštinske organizacije bio u posmatranom periodu neravnomeran i ograničenog dometa. Naime, ostvaren je daleko veći stepen preobražaja i demokratizacije odnosa u pojedinim njenim organizmima nego u organizaciji kao celini.

NEKI UZROCI I VAŽNIJA PODRUČJA PREPREKA KONTINUITETU REFORMISANJA OPŠTINSKE ORGANIZACIJE SK

U istraživanju su dobijeni i podaci o nekim uzrocima i težišnim područjima gde se nalaze uzroci ovakvog toka i ovakvog ishoda procesa reformisanja opštinske organizacije SK u Palilulі. U pitanju je, izgleda, još nekoliko takođe važnih preduslova bez kojih bi, i pored onih koji su već pomenuti kao ostvareni, moglo doći i do stagniranja tog procesa, a što bi imalo i veoma ozbiljnih posledica.

Kao što je već pokazano, organi opštinske organizacije: Komitet, Konferencija i njene komisije počeli su da se transformišu iz klasičnih rukovodstava u centre inicijative i koordinacije samostalne akcije matičnih organizacija i ogranaka. Uglavnom, oni podstiču nove okvire okupljanja i idejno-političkog angažovanja komunista. Pa ipak, članstvo još uvek tako reći neznatno utiče na akciju ovih organizama, a time i na celinu aktivnosti i politike opštinske organizacije.

Istraživanje upućuje da uzroke takvog stanja treba tražiti, između ostalog, u sistemu informisanja komunista, načinu na koji se danas ostvaruju veze i kontakti matičnih organizacija u pojedinim oblastima društvenog života (privrednim granama, mesnim zajednicama), stepenu razvijenosti samoupravnih društvenih odnosa date neposredne — uže — društvene sredine u kojoj deluje matična organizacija, kao i sistemu idejno-političkog obrazovanja komunista.

Analizom dokumentacione građe zaključeno je da je sistem informisanja u opštinskoj organizaciji preispitivan više puta. Kroz intervju ispitanici su ukazali na mnoge slabosti internog i eksternog sistema informisanja komunista. Većina intervjuisanih članova političkog aktiva smatra da komunisti ne dobijaju informacije koje su dovoljno funkcionalne i sadržajne za njihovu konkretnu idejno-političku akciju. U anketi je 63,8% članova SK izjavilo da su zadovoljavajuće informisani o problemima svoje neposredne sredine — radne organizacije i mesne zajednice. Oni su dali i odgovor na pitanje o čemu su sve u tom pogledu najinformisaniji.

Kao odraz relativno povoljnog stanja moglo bi se primiti izjašnjenje 56,6% ispitanika da su zadovoljavajuće informisani o radu organa opštinske organizacije i pitanjima na kojima se ona kao celina angažuje. Međutim, validnost ovog izjašnjenja ipak mora ostati pod sumnjom jer je 72,1% od ove mase ispitanika uskratilo odgovor na pitanje o kojim konkretno sve aktivnostima cele opštinske organizacije su informisani. Uskraćivanje odgovora od strane ovako visokog procenta ispitanika na jedno,

tako da kažemo, kontrolno pitanje ne dovodi toliko u sumnju samo izjašnjenje komunista, pa i određene realne napore da se oni informišu o radu cele organizacije i njenih organa, već više ukazuje na određene slabosti sistema unutrašnjeg informisanja, a pogotovu na njegove slabosti u pogledu sadržine informacija. Radi ilustracije ovog zaključka može poslužiti izjašnjenje 59,7% ispitanika iz navedene grupe da su slabo informisani o radu ostalih matičnih organizacija u svojoj opštini. Zbog toga bi, izgleda, interni sistem informisanja u opštinskoj organizaciji SK u Palilulí trebalo i dalje podvrći još svestranijem preispitivanju. Po svemu sudeći (na to upozoravaju i podaci dobijeni u istraživanju), dinamika izmena u sistemu informisanja ne samo da je zaostajala, već sada i osetno koči dalju dinamiku izmena ukupnih odnosa u organizaciji, a pogotovu izmene odnosa među pojedinim njenim elementima. Tako, na primer, analizom dokumenata utvrđena je istovetnost sadržinske preokupacije velikog broja matičnih organizacija i ogranaka u određenim vremenskim intervalima. Pa ipak, svega 14,7% ispitanika članova SK izjavili su da pored sastanka u svom ogranku ili sastanaka svoje matične organizacije odlaze i na sastanke drugih ogranaka ili sastanke koje organizuju i druge organizacije. Ostali (74,3%) su izjavili da to nisu činili uglavnom zbog toga što nisu znali o čemu se tamo raspravljalo i kada su držani ti sastanci. Držani su, međutim, u približnim vremenskim terminima i u većini slučajeva čak sa dnevnim redovima kakvi su bili na sastancima njihovih matičnih organizacija i ogranaka. U statutarnom pravilniku opštinske organizacije, samo da podsetimo, propisano je da, na primer, organizaciju SK u mesnoj zajednici čine svi komunisti koji žive na toj teritoriji, bez obzira na to gde su matično povezani.

Ozbiljnu prepreku daljem reformisanju opštinske organizacije ne predstavljaju samo određene slabosti sistema informisanja. Istraživanje pokazuje da takvu prepreku predstavlja i odsustvo mogućnosti da komunisti iz jedne matične organizacije organizovanije utiču na stavove, politiku i tok akcije ostalih matičnih organizacija i ogranaka — naročito srodnih — iste privredne grane, mesne zajednice. To smatra 67,5% ispitanika članova SK. Samo 12,3% izjavljuju da su tokom protekle dve godine ostvarivali neki uticaj na stavove i aktivnost drugih organizacija. Međutim, ovi kao i onih 67,5% predlažu da se u tom cilju drži još više savetovanja, konsultacija, da se daju potpunija obaveštenja o radu i stavovima ostalih organizacija SK u opštini.

Odsustvo direktnijih veza među matičnim organizacijama i još uvek skučene mogućnosti međuuticanja na stavove, kao i nerazvijenost njihovog uzajamnog direktnog podsticanja na određene zajedničke akcije uslovilo je, verovatno, u mnogome sledeće dve dosta evidentne pojave. To su visok stepen identifikacije velikog broja matičnih organizacija i ogranaka sa svojom mesnom zajednicom ili radnom organizacijom i zadržavanje idejno-političke inicijative i akcije pretežnog broja članova SK samo u okvirima svog ogranka i svoje matične organizacije.

Svega 13,6% članova SK smatra da su njihova matična organizacija i ogranak svojim sadržajem rada počeli prevazilaziti okvire njihove radne organizacije ili mesne zajednice, dok veliki procenat ispitanika (57,6%) stoji na stanovištu da je njihova organizacija ostala i dalje zatvorena u okvire preduzeća ili mesne zajednice, a 28,8% nije iznelo o tome svoj stav.

Sasvim je izvesno da ovakva situacija može u mnogome umanjiti šanse opštinskoj organizaciji da u određenim momentima nastupi kao jedinstvena celina. Pogotovu onda kada je u pitanju ostvarivanje njene integrativne funkcije, recimo kroz sintezu niza pojedinačnih i zajedničkih stavova i mišljenja komunista iz više radnih organizacija, privrednih grana itd. To u mnogome može usloviti kašnjenje opštinske organizacije kao celine u iznalaženju najprogresivnijih rešenja, sputavati i umrtvljivati njenu ukupnu inicijativu, a same matične organizacije mogu u takvoj situaciji lako postati i produžena ruka birokratsko-menadžerskih i raznih drugih antisamoupravnih snaga, pogotovu tamo gde su one zatvorene i prema radnim ljudima i njihovim inicijativama. Jer 71,3% ispitanika koji nisu članovi SK izjavili su u anketi da nisu tokom protekle dve godine bili u mogućnosti (nije im pružana prilika) da iznesu svoje mišljenje i predlože neki problem za raspravu i akciju organizacije SK u svojoj užoj sredini. Osim toga, treba imati u vidu i sve one neravnomernosti u pogledu ekonomske i socijalne razvijenosti pojedinih preduzeća o kojima je bilo reči u uvodnom delu ovog teksta. Sasvim je očigledno da te neravnomernosti indirektno koče i proces integrisanja u okviru opštinske organizacije SK, a ona bi trebalo da upravo svojom jedinstvenošću predstavlja najorganizovaniju snagu koja je sposobna da dade najveći doprinos i najrevolucionarniji podsticaj ostalim društvenim snagama za prevladavanje ovakvog stanja u ekonomsko-socijalnoj strukturi opštine. Smisao njenog reformisanja i jeste u tome da se ona za takvu ulogu što bolje osposobi.

Zadržavanje aktivnosti pretežnog dela članstva uglavnom u okvirima matičnih organizacija i ogranaka, odvijanje te aktivnosti pretežno u formi klasičnih sastanaka može imati za posledicu još veće umanjivanje šansi za kontinuitet strukturalnih promena i ostvarivanje suštinske intencije reformisanja opštinske organizacije SK. Uostalom, neke takve posledice, reklo bi se, već izbijaju na površinu.

Iz podataka dobijenih intervjuom i analizom dokumentacione građe moglo se zaključiti da se pretežan broj organizacija više od godinu dana sukcesivno bavi diskusijom o pojavnim oblicima i uzrocima pasivizacije jednog dela svoga članstva. O tome je raspravljano u više mahova na sednicama Opštinske konferencije, Komiteta i odgovarajućih komisija. Ta diskusija je i sada u toku jer se stoji na stanovištu da problem još nije svestranije sagledan. Moglo bi se reći da ni mišljenja u dosadašnjoj debati nisu znatnije usaglašena. To se vidi i iz podataka ankete o tome kakva obeležja sami ispitanici članovi SK daju pojmu pasivnosti:

Stavovi anketiranih članova SK o obeležjima pasivnosti

Obeležja pasivnosti	Procenat
a) Neučestvovanje u aktivnostima i neprihvatanje konkretnih zaduženja u matičnoj organizaciji i ogranku	31,7%
b) Nedisciplinovano ponašanje u SK	15,6%
c) Nezalaganje u sprovođenju odluka i stavova SK	14,0%
d) Neučestvovanje u radu društveno-političkih organizacija	5,7%
e) Nezainteresovanost i nepoverenje u pravac aktuelnih društveno-političkih kretanja	3,1%
f) Bez odgovora	29,9%
Svega	100%

Heterogenost mišljenja (što bi bio prvi zaključak iz podataka ove tabele) još je veća kada je u pitanju izjašnjenje ispitanika o uzrocima ovako shvaćenog pojma pasivnosti. To pokazuje sledeća tabela:

Stavovi anketiranih članova SK o uzrocima pasivnosti

Redosled uzroka	Procenat
a) Neinteresantnost sastanaka i njihovo neredovno posećivanje	18,9%
b) Niska idejno-politička svest i nepoznavanje ideologije SK	13,3%
c) Prezauzetost drugim i honorarnim poslovima koji donose vanredne prihode	7,8%
d) Razočaranost određenim negativnim društvenim pojavama (neopravdane socijalne nejednakosti, velika nezaposlenost, porast šovinizma itd.)	6,9%
e) Brojčana nadmoćnost starijih generacija i zatvorenost SK prema mlađima	3,7%
f) Loši međuljudski odnosi u SK	2,5%
g) Nepreciziranost definicije socijalne uloge SK	2,4%
h) Privilegije članova SK u društvu	0,8%
i) Bez odgovora	43,7%
Svega	100%

Na osnovu podataka obe tabele moglo bi se zaključiti da se već naglašena zatvorenost matičnih organizacija i ogranaka prema radnim ljudima i njihovim samoupravnim organima direktno reprodukuje i na predstave ispitanika članova SK o pasivnosti i njenim uzrocima. Mnogi, naime, tom problemu pristupaju sa starom pojmovnom aparaturom i merilima koja su važila u ranijim uslovima. Društvenu aktivnost komunista oni svode isključivo u okvire Saveza komunista, i to pretežno baš one koji se u njihovoj opštinskoj organizaciji napuštaju i potiskuju iz njenog organizacionog ustrojstva kao nefunkcionalni. Oni zapostavljaju i različit društveno-ekonomski, pa i politički položaj samih članova i organizacija SK, njihov interes i potrebu da pretežan deo svoje dru-

štvene aktivnosti razvijaju danas sve više u drugim društvenim okvirima, kao i u fleksibilnijim oblicima okupljanja i svoga delovanja. Verovatno je da se zbog svega toga problem pasivnosti jednog dela članstva SK sporo i teško prevladava. Takvo stanje će, izgleda, još potrajati ako organizacije ostanu i dalje zatvorene i nepovezane međusobno, što je, uostalom, znatno i uslovilo pojavu pasivizacije.

Po svemu sudeći, uzroke zatvaranja matičnih organizacija i ogranaka, njihovu orijentaciju isključivo na probleme svoje uže sredine, kao i zatvaranje samog članstva u njihove okvire trebalo bi tražiti i u dosadašnjem načinu rada na ideološko-političkom obrazovanju komunista. Već skoro dve godine sistem ideološko-političkog obrazovanja je izložen kritici članstva i odgovarajućih organa opštinske organizacije SK u Paliluli. Koliko je za to bilo razloga, najbolje može potvrditi izjašnjenje 45,1% članova SK koji smatraju da nisu do sada dovoljno osposobljavani za borbu protiv antisamoupravnih shvatanja i tendencija. Oni su za ovakvo svoje izjašnjenje naveli više razloga, koji su prikazani u sledećoj tabeli:

Stavovi anketiranih članova SK o razlozima nedovoljne osposobljenosti komunista za borbu protiv tuđih idejno-političkih shvatanja

Redosled razloga	*Procenat*
a) Zapostavljanje rada na ideološkom obrazovanju komunista	12,0%
b) Idejno-političke slabosti u SK	8,1%
c) Nedovoljno poznavanje tuđih idejno-političkih shvatanja	3,2%
d) Nezainteresovanost samih članova SK	3,2%
e) Slaba obaveštenost o tuđim idejno-političkim shvatanjima	2,9%
f) Nejedinstvo unutar SK	0,6%
g) SK nije do sada dovoljno precizno odredio tuđa idejno-politička shvatanja	0,6%
h) Bez odgovora	69,4%
Svega	100%

U komentaru ove tabele moglo bi se reći da je pokazatelj pouzdanosti izjašnjenja 45,1% ispitanika članova SK u Paliluli da nisu dovoljno osposobljeni za borbu protiv antisamoupravnih shvatanja ovako visok procenat (69,4%) među njima onih koji su uskratili odgovor na pitanje o uzrocima takvog stanja.

Sasvim je izvesno da nedovoljna idejno-politička osposobljenost komunista za otvoren demokratski i efikasan dijalog u samoupravnim organima i novim, širim okvirima unutar samog SK kao bumerang deluje na njihovo zatvaranje, izolaciju i uvlačenje u stare, oveštale ćelijske okvire i forme. Svakako da nizak nivo idejno-političke svesti komunista može biti velika kočnica daljeg razvoja i da se u starim organizacionim okvirima čak i pod uslovom razvijenije svesti ne može više efikasno delovati na novu društvenu stvarnost, pa se otuda gde je to dominantno

i mogu očekivati jedino još veća i masovnija „razočaranja". Pored toga, treba istovremeno naglasiti da određene slabosti sistema ideološko-političkog obrazovanja nisu prouzrokovale samo pojavu pasivizacije i nesnalaženja jednog dela članova SK. One su u mnogome opredeljivale i opšti tok procesa reformisanja opštinske organizacije SK u Palilulі, a time i znatno determinisale u celini i ostvarivanje njene društvene uloge. Drugačije se ne bi moglo ni tumačiti niti pak objasniti izjašnjavanje preko dve trećine komunista iz 34,6% organizacija u kojima je vršeno istraživanje da njihova matična organizacija ili ogranak ne predstavljaju vodeću idejno-političku snagu u svojoj neposrednoj sredini. Doduše, takođe dve trećine komunista iz 48,8% ispitivanih organizacija smatraju da su njihove organizacije i ogranci osvojile poziciju vodeće idejno-političke snage u svojoj neposrednoj sredini. Komunisti iz ostalih 16,6% organizacija sa izuzetkom neznatnog broja nisu dali odgovor na ovo pitanje.

Podatak da 34,6% organizacija (a to je mišljenje pretežnog broja njihovih članova) još nisu osvojile poziciju vodeće snage, da su pretrpele neuspeh ili da su izgubile bitku u svom naporu da to postanu trebalo bi posmatrati i u vezi sa ukazanim slabostima sistema informisanja, nedovoljnog međuuticanja i direktne povezanosti sa ostalim organizacijama, a pogotovu njihove nedovoljne oslonjenosti na svoju najširu socijalnu bazu. Ali, to bi moglo biti najozbiljnija posledica svih zastoja i neravnomernosti u procesu dosadašnjeg reformisanja opštinske organizacije SK u Palilulі. Zbog toga je, kada su u pitanju razni aspekti njenog unutrašnjeg i spoljnog života, taj proces, izgleda, ostao ponegde u svom dometu znatno ograničen.

PERSPEKTIVE ZA PREVLADAVANJE NERAVNOMERNOSTI U OPŠTEM TOKU PROCESA REFORMISANJA OPŠTINSKE ORGANIZACIJE SK

Istraživanjem su dobijeni i neki podaci koji, pored onih koji su već navedeni, takođe ukazuju na povoljne okolnosti da se određeni zastoji i njihove retrogradne posledice u procesu reformisanja opštinske organizacije SK u Palilulі efikasnije otklanjaju, kako bi njegov opšti tok bio što ravnomerniji.

U tom pogledu značajni su podaci da je 27,4% članova SK izjavilo da su se tokom poslednje dve godine, kad god su bili u prilici da se suoče, suprotstavljali tuđim idejno-političkim shvatanjima i da su pri tome gotovo uvek dobijali podršku većeg dela članova svoje organizacije. Zatim, 75,1% anketiranih članova SK smatra da oni treba samoinicijativno da se bore protiv svih antisamoupravnih tendencija, a 68,6% računa pri tome na podršku većine članova svoje organizacije. U sve tri grupe ispitanika sa ovakvim stavovima izrazito preovlađuju visoko-

kvalifikovani i kvalifikovani radnici i lica sa visokom stručnom spremom. Otuda bi se moglo zaključiti da će vodeću udarnu snagu pri daljim naporima na suzbijanju antisamoupravnih tendencija predstavljati, unutar organizacije, članovi iz stabilnijih društvenih grupa i da će matične organizacije, ogranci i svi drugi organizacioni okviri SK u Palilulí biti pri tome prilično kompaktni.

Komunisti Palilule bi u svojoj daljoj borbi sa antisamoupravnim snagama mogli računati i na podršku velikog broja radnih ljudi. Iz grupe ispitanika koji nisu članovi SK 65,8% je izjavilo da bi se obratili za pomoć i podršku organizaciji SK u svojoj neposrednoj sredini kad god bi se osetili ugroženi od antisamoupravnih snaga. A 56,5% ispitanika takođe iz ove grupe je izjavilo da su se njihovi lični stavovi i stavovi organizacija SK tokom poslednje dve godine o raznim problemima radne organizacije ili mesne zajednice većinom podudarali. Oni traže da se organizacije SK još više bave problemima samoupravljanja, a naročito problemima životnog standarda i raspodele, da ih informišu o stavovima viših organa SK u vezi sa kretanjima u širim društvenim okvirima. Sve bi to moglo značiti da je postojeća zatvorenost organizacija SK prema radnim ljudima skoro isključivo rezultat neprevladanih starih navika u metodu rada i kontaktiranja sa neposrednom društvenom sredinom, a nikako međusobne idejno-političke udaljenosti i konfrontiranosti te sredine i organizacije SK koja deluje u njoj.

Visok procenat (86,1%) ispitanika iz grupe nosilaca funkcija u samoupravnim organima i društveno-političkim organizacijama izjavilo je da su u toku dosadašnjeg reformisanja opštinske organizacije SK uglavnom stvarani povoljniji uslovi za delovanje ovih društvenih organizama. Isto tako, blizu dve trećine ispitanika iz ove grupe smatra da se sve veći broj komunista tokom poslednje dve godine uspešnije snalazi i odgovornije i demokratskije ponaša u samoupravnim organima i društveno-političkim organizacijama. Ovi ispitanici izjavljuju u pretežnoj većini (74,6%) da su Opštinska konferencija, Komitet i komisije, kao i rukovodstva matičnih organizacija i ogranaka (to je izjavilo 68,2%) pružali u protekle dve godine zadovoljavajuću podršku i pomoć organima i rukovodstvima društveno-političkih organizacija kojima oni rukovode. Ali, oni istovremeno stavljaju i određene primedbe na neke stavove i aktivnost organizacija i organa SK uglavnom zbog njihove nedovoljne borbenosti i nepreciznosti njihovih stavova. Inače, oni smatraju (72,9%) da su dovoljno informisani o stavovima i aktivnosti organa i opštinske organizacije SK u celini i pri tome ukazuju i na čestu uopštenost stavova i nedovoljnu sinhronizovanost akcije pojedinih njenih organa i organizacija. Prema tome, u dosadašnjem procesu demokratizacije odnosa između opštinske organizacije SK, njenih organa i ostalih društveno-političkih činilaca u opštini izgrađen je relativno zadovoljavajući metod i način uzajamnog kontaktiranja, međusobne informisanosti, podsticanja i pomoći u ostvarivanju društvenih funkcija.

Svi ovi podaci upućuju na zaključak da organizacija SK u Palilulі deluje u jednoj nekonformističkoj i nedogmatskoj društvenoj sredini. Ta sredina uglavnom povoljno ocenjuje dosadašnji tok reformisanja organizacije Saveza komunista u svojoj opštini i istovremeno stavlja u pogledu njegovog daljeg razvoja sasvim određene, čak i veoma stroge zahteve. Ali, možda upravo u tim zahtevima i leži jedna od najvećih šansi opštinske organizacije SK u Palilulі. Jer oni nagoveštavaju još veću podršku i doprinos radnih ljudi, kao i svih organizovanih društvenih činilaca da proces njenog reformisanja ima ubuduće svoj neophodan kontinuitet. Od organizacije u celini, svih njenih organa i svakoga komuniste pojedinačno u mnogome zavisi koliko će ova, kao i ostale šanse biti iskorišćene.

Sasvim je normalno očekivati da i komunisti u Palilulі provere sve ove konstatacije do kojih se došlo u analizi podataka dobijenih u istraživanju, da izvrše izbor i naprave sami redosled svojih poteza u tom pravcu. Upravo oni su za to i najpozvaniji jer to, uostalom, i nije bio zadatak istraživača.

OPŠTIJI ZNAČAJ ISTRAŽIVANJA U PALILULI

Iako mnoge od ovih konstatacija treba primiti sa određenom rezervom, s obzirom na ograničenost metoda koji su primenjeni u istraživanju i ograničenost, a donekle i specifičnost ispitivane sredine, pa se time postavlja pitanje reprezentativnosti uzorka, ipak podaci mogu biti i od šireg interesa. Oni bi se, naime, mogli koristiti i za izvlačenje nekih opštijih zaključaka u vezi sa daljim naporima na reformisanju Saveza komunista, a posebno opštinske organizacije. Iz njih je, na primer, evidentno da se koncepcija nove fizionomije, kao i radikalnije izmene u društvenom položaju organizacije SK u opštini sporije i teže ostvaruju u onim situacijama gde se javlja veća heterogenost društveno-ekonomskog položaja i strukture idejno-političke svesti članova Saveza komunista, njihovih matičnih organizacija i ogranaka. Tamo se procesi reformisanja i ostvarivanja društvene uloge opštinske organizacije SK nalaze u izrazito velikoj međuzavisnosti. Otuda je moguće računati da će se uvek gde vlada sticaj ovih okolnosti sa zastojima u procesu reformisanja organizacije SK javljati podbačaji i zaostajanje pojedinih njenih delova u odnosu na stalan uspon celine do pozicije vodeće idejne snage u usmeravanju društvenih kretanja, pa bilo da se radi o kretanjima u određenoj sredini opštine ili u pojedinim oblastima njenog života.

Ukazivanje na mogućnost i ovakvog pristupa podacima iz ovog istraživanja nema za cilj da odvrati pažnju ili da pred širom javnošću „umiri savest" komunista u Palilulі niti pak da izazove paniku u opštinama koje

su slične ovoj u pogledu svoje ekonomsko-socijalne razvijenosti. Uostalom, ne samo proces reformisanja, već i proces ostvarivanja društvene uloge opštinske organizacije SK u Palilulі imao je u svojim globalima pretežno uzlazni tok. Ali, deo podataka o tome upozorava istovremeno i na potrebu niza novih poteza koji bi se, nakon višegodišnjeg pozitivnog razvoja, morali povući ne samo ovde, već i u širim okvirima Saveza komunista. No, to zahteva istraživanja u većem broju opština. Njihova opravdanost može se proveriti na iskustvu opštinske organizacije SK u Palilulі. Treba reći da je ona, kao, verovatno, i mnoge druge, pristupila tome blagovremeno, a da ni za ostale još uvek to nije kasno.

Jokica Hadži Vasileva

ORIJENTACIJA KA SOCIJALIZMU U ZEMLJAMA TROPSKE AFRIKE*

(Uzroci, mogućnosti, teškoće)

Za mnoge novostvorene nezavisne države Tropske Afrike karakteristično je da njihove vodeće političke snage proklamuju orijentaciju razvoja društva u pravcu socijalizma. Na prvi pogled ova činjenica može da izgleda kao paradoks savremenog sveta — kako se zemlje koje karakteriše rodovsko-plemenska organizacija sa veoma niskim stupnjem razvoja proizvodnih snaga mogu usmeriti u pravcu socijalizma. Stoga nije ni čudo što su mnogi čak i dobronamerni posmatrači sa skepsom dočekali njihova opredeljenja za socijalizam.

Ali, bez obzira na to kako se to objašnjavalo, bez obzira na brojne kontroverzne ocene i prognoze društvenog razvoja u tom delu sveta — ostaje činjenica da su se socijalističke težnje u Tropskoj Africi izrazile u takvom obimu i tako snažno da im se mora posvetiti ozbiljna pažnja. Može se mnogo sporiti u pogledu mogućnosti, sadržaja i vrednosti socijalističkih opredeljivanja u tom delu sveta, ali je teško osporiti nesumnjivo velik značaj te pojave ne samo za taj deo Zemljine kugle, nego i za celinu društvenih zbivanja u savremenom svetu uopšte.

Valja odmah konstatovati da se opredeljivanje za socijalizam u ovom delu sveta izražava na veoma heterogen način. O socijalizmu govore u Tropskoj Africi veoma raznovrsne, a često međusobno suprotstavljene snage. Pod istim nazivom se ponekad kriju dijametralno suprotne stvarne orijentacije. Nema svako izjašnjavanje za socijalizam stvarno socijalistički sadržaj. Praksa pokazuje da neke snage zloupotrebljavaju pojam socijalizma da bi njime, s obzirom na privlačnost socijalističkih ideja u današnjem svetu, prikrile drukčije društveno i političko delovanje. Ali to ne dovodi u pitanje postojanje socijalističkih težnji u zemljama Tropske Afrike.

---

* Ovaj rad predstavlja deo obimnije studije pod naslovom „Socijalistička opredeljenja u Tropskoj Africi", rađene u okviru studijskog projekta „Osobenosti i kontroverze socijalističkih procesa u savremenom svetu" Instituta za međunarodni radnički pokret u Beogradu.

Pred političku teoriju pojava socijalističkih težnji postavlja niz krupnih pitanja: kakvi su uzroci pomenutog socijalističkog optiranja i kakve su njegove realne osnove; da li je moguće „zaobići" dosad poznat redosled istorijskog kretanja društvenih formacija; ako je moguće „zaobilaženje" kapitalizma, šta ono u stvari znači; koje su društvene snage u ovim zemljama nosioci socijalističkih težnji; koji sve faktori (međunarodni i unutrašnji, objektivni i subjektivni) doprinose toj socijalističkoj usmerenosti u uslovima krajnje nerazvijenosti; kakav je stvarni istorijski smisao i konkretna društvena sadržina ove socijalističke orijentacije; je li ona samo verbalna ili stvarna, u čemu i u kojoj meri; kakvo je njeno mesto u opštem kretanju savremenog sveta ka socijalizmu; kakvi su njeni realni izgledi i perspektive itd. Na neka od navedenih pitanja pokušaćemo da odgovorimo u ovom napisu.

I

Socijalizam kao društveni odnos je oslobađanje radničke klase od najamnog statusa, čime ona postaje vodeća snaga društva. Savlađivanje najamnog statusa rada zavisi od prevazilaženja svih vidova privatnog, grupnog ili državno-monopolističkog odnosa prema sredstvima za proizvodnju. To prevazilaženje ne ostvaruje se spontano, već je proces kome moraju biti svojstveni određeni revolucionarni akti radničke klase. Socijalističko društvo ne nastaje odjednom niti predstavlja nešto završeno, već čini istorijsku etapu manje ili više intenzivnih i dubokih društvenih preobražaja. Početak tog procesa je revolucionarno ukidanje kapitalističke svojine, čime je data osnovna pretpostavka za dalje savlađivanje klasnog karaktera društva uopšte. Naravno, posle ostvarivanja ove osnovne pretpostavke taj proces nije automatski obezbeđen — moguće su kraće ili dugotrajnije stagnacije u razvoju socijalističkih društvenih odnosa, što zavisi od nivoa razvoja materijalnih snaga društva, same radničke klase i odnosa klasnih snaga.

Sa ovog stanovišta možemo ispravno oceniti savremene društvene procese u nedovoljno razvijenim zemljama, pa i zemljama Tropske Afrike. Ali bilo bi nesumnjivo pogrešno izvući zaključak o nemogućnosti socijalističke usmerenosti u nerazvijenim zemljama, pa i u takvim društvenim uslovima kao što su oni u Tropskoj Africi, da danas svugde mora da bude razvijena radnička klasa ili da postoji njena politička partija — da bi uopšte bila moguća orijentacija ka socijalizmu. Nije radnička klasa jedina društvena snaga sposobna da se uključi u proces kretanja ka socijalizmu. Uključuju se u taj proces i drugi društveni slojevi, na što utiču veoma kompleksni unutrašnji i međunarodni, ekonomski, politički i drugi faktori.

Danas, kada se veliki broj nerazvijenih zemalja sa pretežnim prekapitalističkim društveno-ekonomskim odnosima izjašnjava za socijalizam — pitanje mogućnosti „mimoilaženja kapitalizma" kao društvenog poretka, pitanje „skraćenog puta" razvitka, koje se inače poodavna po-

kazalo kao značajno pitanje teorije i prakse socijalizma — postalo je veoma aktuelno.

Već krajem XIX stoleća Engels je ukazao na mogućnost „skraćenog puta razvitka".[1] Lenjin se ovim pitanjem više pozabavio posle pobede oktobarske revolucije u vezi s razvojem zaostalih sovjetskih republika NR Mongolije i perspektivama razvoja nacionalnooslobodilačkih pokreta u Aziji. On je mogućnost mimoilaženja kapitalizma sagledavao kroz prizmu pomoći pobedničkog proletarijata i proletera razvijenih zemalja zaostalim zemljama.[2] Lenjinovo gledište o mogućnosti zaobilaženja kapitalizma u određenim uslovima bitan je element njegovog shvatanja o socijalističkoj revoluciji u eposi imperijalizma u ekonomski zaostalim zemljama. „Socijalistička revolucija — pisao je Lenjin — neće biti samo i isključivo borba revolucionarnih proletera u svakoj zemlji protiv buržoazije, ne, ona će biti borba svih ugnjetenih od strane imperijalizma kolonija i zemalja, svih zavisnih zemalja, protiv međunarodnog imperijalizma."[3] Lenjin je sagledavao veliki značaj oslobodilačke borbe kolonijalnih i polukolonijalnih naroda ne samo kao snage koja se suprotstavlja imperijalizmu, nego i kapitalizmu. „Borba za nacionalno oslobođenje — pisao je Lenjin — okrenula se protiv kapitalizma i možda će odigrati znatno veću revolucionarnu ulogu nego što mi to očekujemo."[4]

Lenjinove reči danas su stvarnost. Povezanost borbe za nacionalno oslobođenje sa antikapitalističkim raspoloženjima, sa socijalističkim stremljenjima očigledna je danas u nizu novooslobođenih zemalja, pa i zemalja Tropske Afrike. Ali, kad je reč o Lenjinovim razmatranjima o mogućnosti socijalističke usmerenosti i u zemljama koje nisu prošle kroz kapitalizam, treba reći da je i danas faktor pomoći i uticaja socijalističkih zemalja i socijalističkih snaga u svetu veoma značajan za društvenu orijentaciju nerazvijenih zemalja, ali nije primaran. Novo doba

---

[1] U prepisci sa ruskim političarima krajem XIX veka F. Engels je pisao da „zaostale zemlje mogu uzeti kurs na skraćeni razvitak", kada proizvodne snage savremene industrije pretvorene u društvenu sopstvenost služe čitavom društvu (F. Engels u pogovoru članku *O društvenim odnosima u Rusiji* (1894), *Prepiska K. Marksa i F. Engelsa s ruskimi političeskimi dejateljami*, izd. 2, str. 291).

[2] U referatu Komisije o nacionalnom i kolonijalnom pitanju koji je Drugom kongresu Kominterne podneo Lenjin stoji da bi Kominterna trebalo da utvrdi i teoretski zasnuje stav „da pomoću proletarijata razvijenih zemalja zaostale zemlje mogu preći ka sovjetskom uređenju i kroz određene stupnjeve razvitka — ka komunizmu, mimoilazeći kapitalistički stadijum razvitka" (V. I. Lenin, *Doklad komisii po nacionalnomu i kolonijalnomu voprosam, Sočinenija*, izd. IV, tom 31, str. 219).

Kominterna je u svome programu usvojenom 1921. formulisala da borba za nacionalno oslobođenje „može da otvori put razvitka socijalizma, a da se uopšte ne prođe kroz kapitalistički stadijum ukoliko bude pružena znatna pomoć od strane zemalja proleterskih diktatura" (*Komunističeskij Internacional v dokumentah*, Moskva, 1933, str. 30).

[3] V. I. Lenin, *Doklad na II Vserosijskom s'ezde komunističeskih organizacij narodov Vostoka*, 22. novembra 1919, *Polnoe sobranie sočinenij*, tom 39, str. 327.

[4] V. I. Lenin, III kongres Kominterne 1921, *Doklad o taktike RKP*, 5. jula, *Polnoe sobranie sočinenij*, tom 44, str. 38.

donelo je i nove uzročnike i faktore koji doprinose da se „mimoiđe" (ovo „mimoilaženje" nikako ne znači isključivanje svakog prisustva privatnog kapitala i tržišne privrede) kapitalizam, to jest da se ispolji socijalistička usmerenost u nerazvijenom svetu. Danas imamo pred sobom daleko značajnije činjenice na osnovu kojih možemo zaključivati o određenim specifičnostima kretanja ovih i ovakvih zemalja ka socijalizmu.

Kao što su se u Lenjinovo vreme ispoljavala različita mišljenja u vezi sa pitanjem mogućnosti „zaobilaženja" kapitalizma, sa pitanjem mogućnosti preskakanja društveno-ekonomskih formacija,[5] tako se i danas u odnosu na ova pitanja ispoljavaju različiti stavovi.

Da bi dokazali nemogućnost preskakanja društveno-ekonomskih formacija, jedan broj zapadnih sociologa[6] poziva se danas na Marksa, a najčešće na njegov citat iz *Priloga kritici političke ekonomije* u kojem Marks piše da „nikad novi, viši odnosi proizvodnje ne nastupaju pre nego što se materijalni uslovi nisu već rodili u krilu starog društva".[7]

Međutim, razvitak nije demantovao ovu Marksovu misao. Novi odnosi proizvodnje ne nastupaju pre nego što su se materijalni uslovi rodili u krilu starog društva. Zbivanja u zemljama Tropske Afrike predstavljaju značajnu komponentu opšteg društvenog kretanja u prelasku iz kapitalizma u socijalizam, što ne znači da su ove zemlje u stanju da ostvaruju socijalističke proizvodne odnose. Naime, njihova socijalistička usmerenost još nije socijalizam. Socijalistička orijentacija privodi ih ka socijalizmu, ona predstavlja svojevrsno etatističko približavanje socijalističkom društvu. Osnovni smisao njihove socijalističke orijentacije je u nužnosti negiranja kapitalizma i kao spoljnog faktora (kao uzroka sopstvene kolonijalne i neokolonijalne potčinjenosti i podređenosti) i kao sopstvenog društvenog sistema, ali u uslovima u kojima još ne postoje materijalne pretpostavke i društveni nosioci za razvoj socijalističkih društvenih odnosa.

Socijalističkoj orijentaciji zemalja Tropske Afrike imanentna je težnja ka socijalizmu i istovremeno nemoć da se on neposredno ostvaruje. U tome je unutrašnja protivrečnost socijalističke orijentacije u tim zemljama, ključ za njeno razumevanje i kritičku analizu.

Kad govorimo o socijalističkoj orijentaciji nerazvijenih zemalja, imamo u vidu originalan prilaz ka socijalizmu kroz etapu u kojoj se

---

[5] Lenjin je polemisao sa onima koji su iz Marksove teorije društveno-ekonomskih formacija izvodili zaključak da sve zemlje na putu za socijalizam moraju proći kapitalistički stadijum razvitka, podvlačeći da u Marksovoj teoriji nema obavezne sheme, do objašnjenja o društveno-ekonomskim formacijama.

Istorija je pokazala da neki narodi nisu prošli kroz robovlasničko društvo, neki kroz feudalno, ili ne u njihovom klasičnom vidu (ovo se odnosi na veći broj zemalja Tropske Afrike), kao što je pružila dokaza da su neke zemlje preskočile kapitalističku društveno-ekonomsku formaciju (sovjetske azijske republike, NR Mongolija).

[6] Vidi: Réné Milon, *Marxisme, communisme et socialisme africain*, Paris, 1966.

[7] K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela*, tom I, „Kultura", Beograd, 1959, str. 338.

moraju na poseban način ostvariti ekonomske i društvene pretpostavke za razvitak socijalističkih društvenih odnosa. To nisu „čisti" procesi, već mešavina raznih društvenih oblika. Originalnost toga puta je u kombinaciji najraznovrsnijih faktora — stranog kapitala (usled čega i robovanje tom kapitalu), domaćeg privatnog kapitala (opasnost od jačanja kapitalizma), državnog kapitala (opasnost od birokratskih deformacija), međunarodnih organizacija (koje za sada nisu mnogo efikasne). Reč je o faktorima međusobno različitim, o procesu veoma protivrečnom, o prelaznoj fazi, o prelaznom karakteru političkih i ekonomskih uređenja, mešovitim sistemima. Utoliko je ova faza razvitka složena i bremenita brojnim teškoćama i problemima. Upravo zato što je reč o kombinaciji protivrečnih elemenata u društvenom razvoju — ima veoma mnogo osciliranja. To je proces bremenit iznenađenjima i zaokretima. U svetu koji je krajnje nerazvijen a teži ka socijalizmu takva su osciliranja neizbežna.

Samo ako posmatramo savremeni svet kao celinu, može da se potvrdi pomenuta Marksova misao. Naime, kretanje ka socijalizmu u zemljama Tropske Afrike treba uzeti kao elemenat globalnog kretanja sveta. Ovaj deo sveta (kao i drugi nerazvijeni delovi) postao je sastavni deo svetske celine i kao takvog ga treba i posmatrati. Uzevši izolovano zemlje Tropske Afrike, mogli bismo konstatovati da nema uslova za kretanje ka socijalizmu, ali u sklopu ostalog sveta izlaze na videlo i neke materijalne pretpostavke za to kretanje. Međunarodni faktori nesumnjivo su značajan elemenat u kretanju nedovoljno razvijenih zemalja ka socijalizmu, pa i zemalja Tropske Afrike.

Shvatanja o nemogućnosti socijalističke orijentacije u nerazvijenim zemljama baziraju se na mehaničkim predstavama o nužnostima i fazama istorijskog razvitka. Zastupnici takvih shvatanja ne sagledavaju da je u sadašnjim nerazvijenim društvima nemoguć onakav razvoj kakav su prošle danas razvijene zemlje, ne sagledavaju preplitanje različitih društvenih formacija, mogućnost različitih prelaznih formi. Oni ne sagledavaju bitni smisao promena koje su se desile poslednjih decenija, a koje stvaraju nove mogućnosti za postepenu realizaciju socijalističkih težnji u nerazvijenom svetu. Ne vide da, i pored velike proizvodne zaostalosti i malobrojnosti radničke klase i odsustva radničkih partija, postoje faktori koji deluju stimulirajuće na ispoljavanje socijalističkih tendencija. Reč je o spoljnim i internim činiocima, tesno isprepletenim i međusobno uslovljenim.

Socijalistička orijentacija ovih zemalja ne znači negaciju društvenih zakonitosti, apsolutno „zaobilaženje" istorijskih funkcija kapitalističke društveno-ekonomske formacije. Ona znači u stvari rešavanje i onih zadataka koje je kapitalizam (na drugačiji način svakako) izvršio u drugim delovima sveta (početna akumulacija, industrijalizacija, agrarna reforma, stvaranje jedinstvene privrede i nacije), ali i onih koji izlaze iz njegovih okvira. Usled specifičnih uslova nerazvijenih zemalja društveni procesi sadrže elemente različitih formacija. Otuda i isprepletenost moderne javne, individualne i tradicionalne zajedničke svojine.

II

Kad sa stanovišta naučnog socijalizma posmatramo savremeno društvo Tropske Afrike u svetlosti istorijskih iskustava, očigledno je da to društvo nije tako blizu ostvarivanja osnovnih istorijskih i društvenih pretpostavki socijalizma. Ta činjenica na prvi pogled upućuje na zaključak da su socijalistička stremljenja na tom tlu i u sličnim uslovima čista iluzija. Međutim, pažljiva analiza upravo sa stanovišta marksizma dovodi do zaključka da socijalističke težnje i u ovom delu sveta imaju realne društvene osnove i izvore.

Na orijentisanost ka socijalizmu nerazvijenog sveta utiču u prvom redu globalna društvena kretanja savremene epohe prelaska sveta iz kapitalizma u socijalizam, utiče opšti položaj nerazvijenih zemalja u svetu.

Svetski kapitalizam je svojim razvojem opteretio savremeno čovečanstvo, pored ostalog, i veoma dubokom suprotnošću između razvijenih i nerazvijenih zemalja. Bez sagledavanja bitnih posledica ove suprotnosti (koja će nesumnjivo biti aktuelna još dugo vremena) teško je shvatiti procese u nerazvijenim zemljama, pa i afričkim. Naime, napori za savlađivanje ove suprotnosti u najtešnjoj su vezi sa pojavom socijalističkih tendencija u ovom delu sveta. Te tendencije u nerazvijenim zemljama, kako kaže dr Vojan Rus, „javljaju se kao nužna posledica protivrečnosti svetskog kapitalizma i kao oblik njihovog temeljnog sagledavanja“.[8] Pojam socijalizma u nerazvijenom svetu, pa i u Africi, tesno je vezan za antikolonijalni otpor, za dekolonizaciju, za potrebe ubrzanog razvoja.

Da bi što pre prevazišle nerazvijenost i potčinjenost, što je nesumnjivo osnovni objektivni imperativ afričkih zemalja, one se moraju orijentisati na što bržu industrijalizaciju, na izgradnju savremenih preduzeća, na stvaranje energetike, krupnijih objekata, infrastrukture. Nema za te zemlje dubljeg interesa od ostvarivanja preokreta u postojećem stanju stalnog produbljivanja jaza između njih i razvijenih zemalja. One moraju težiti prevazilaženju tog jaza, to jest ostvarivanju viših stopa razvoja od onih koje postiže razvijeni deo sveta. A u uslovima savremenog sveta i svetskog kapitalističkog sistema i tržišta domaća buržoazija kao klasa i kapitalizam kao sopstveni društveni sistem ne mogu biti nosioci takvog razvitka u tim zemljama, faktori ostvarivanja tog imperativa.

U klasičnim zemljama kapitalizma privatni kapital je bio ne samo uspešan, već i jedino moguć nosilac industrijske revolucije. Time je izražena objektivna nužnost epohe kapitalizma u razvoju ljudskog društva i njegovih materijalnih proizvodnih snaga. Svet kao celina nije mogao da preskoči kapitalizam u svom opštem istorijskom kretanju. Ali iz toga se ne može izvući zaključak da svuda, za sva vremena, u svim istorijskim okolnostima, istorijsku ulogu nosioca industrijske revolucije može izvršiti jedino kapitalizam kao društveni sistem. Ako bi to bilo tako,

---

[8] Vojan Rus, *Socijalistička orijentacija zemalja u razvoju*, „Socijalizam“, br. 7—8/1964.

zemlje Tropske Afrike bi, kao uostalom i sve ostale nerazvijene zemlje, s obzirom na dostignuti nivo materijalnog i društvenog razvoja, morale da se orijentišu na kapitalizam i da za sebe jedino u njemu vide put realnog progresa. To se, međutim, ne događa, pa zato pred naukom ne stoji pitanje da li je uopšte moguća socijalistička orijentacija nerazvijenih zemalja, već potreba da se ova pojava kao činjenica osvetli i objasni, da se ispitaju osnove i izvori iz kojih ona niče, njen stvarni društveni i istorijski smisao i sadržina, njene karakteristike.

Kada tako priđemo ovom problemu, prvo pitanje koje se pred nas postavlja vezano je za stvarnu ulogu i mogućnosti privatnog kapitala u razvoju ovih zemalja u datim savremenim uslovima svetskog kapitalizma. Može li u tim uslovima privatni kapital biti osnovni pokretač i nosilac industrijske revolucije, kao što je to nekada bio u današnjim razvijenim kapitalističkim zemljama?

Na ovo pitanje se ne može odgovoriti jednostavnim upućivanjem na nužnost kapitalizma na datom stepenu društvenog razvoja. Takvo shvatanje istorijske nužnosti pretvara se u dogmu. Odgovor se može tražiti samo detaljnim ispitivanjem svih konkretnih faktora i okolnosti relevantnih za dalji razvoj nedovoljno razvijenih zemalja.

Kad govorimo o ulozi privatnog kapitala u razvoju nedovoljno razvijenih zemalja, moramo posebno razmotriti ponašanje inostranog, odnosno ponašanje domaćeg kapitala.

Mada se ne može sporiti da su investicije inostranog privatnog kapitala u ovim zemljama mogle imati i imale i neke pozitivne aspekte za njihov razvoj, još manje se može sporiti da je, u celini uzev, jedan od osnovnih vinovnika sadašnjeg stanja stvari u nerazvijenim zemljama i duboke provalije koja ih deli od razvijenih zemalja — upravo kapital razvijenih kapitalističkih zemalja, svetski sistem kapitalizma. Očigledno je da on ne može biti faktor prevazilaženja tog stanja koje je jedan od njegovih istorijskih produkata. Naprotiv, kao što je bio vinovnik imperijalizma i kolonijalizma, tako on i danas ostaje osnovni nosilac raznih vidova imperijalističkog hegemonizma i neokolonijalnog potčinjavanja.

Strani privatni kapital ne može, dakle, služiti nerazvijenim zemljama kao poluga ostvarivanja industrijske revolucije i sticanja ekonomske samostalnosti. One će se u svom razvoju moći i morati u određenoj meri i pri određenim uslovima korisno poslužiti i investicijama stranog privatnog kapitala, ali ne mogu na taj način razbiti okove svoje podređenosti niti savladavati stalno relativno nazadovanje.

A kako stoji stvar sa domaćim privatnim kapitalom? Apstrahujući opšte uslove u svetu kao celini, moglo bi se pretpostaviti da bi se, analogno onome što se nekada zbivalo u Evropi i Severnoj Americi, mogao i ovde da ostvari sličan razvoj na onakav način i onakvim tempom. Međutim, čak i kad bi to bilo moguće, takav bi razvoj s obzirom na današnju dinamiku ekonomskog, tehničkog i tehnološkog progresa bio prespor da bi uopšte moglo biti reči o uspešnom držanju koraka sa već razvijenim zemljama, a još manje o sustizanju tih zemalja. Drugim re-

čima, takav put razvoja ne bi mogao da spase ove zemlje od daljeg relativnog nazadovanja.

Međutim, čak ni takvu ulogu domaćeg privatnog kapitala ne možemo danas pretpostaviti. Niz specifičnih okolnosti kojih nije bilo u vreme nastupanja kapitalističkog društva i koje danas za zemlje u razvoju imaju određujući značaj upućuje upravo na suprotne zaključke.

Prirodni put eventualnog jačanja domaćeg privatnog kapitala u nerazvijenim zemljama može biti samo onaj koji su u svoje vreme već prešle razvijene kapitalističke zemlje: od manjih radionica ka većim, da bi se duže vremena postepeno povećavala akumulativna moć privatnog kapitala, u manjim, a zatim i u većim fabrikama u okvirima lake i prerađivačke industrije. Tek posle dužeg perioda tog teškog početnog jačanja domaći privatni kapital bi mogao da stekne snagu potrebnu za ozbiljnije i zamašnije poduhvate. Ali takvu snagu je on u svoje vreme sticao u uslovima kada je imao nedirnuta, otvorena, slobodna tržišta širom sveta i kada ta još uvek slaba industrijska proizvodnja nije bila ni pod kakvim pritiskom neke spoljne jače industrijske sile. A upravo ova dva momenta imaju danas za privatni kapital u nerazvijenim zemljama dijametralno suprotno dejstvo od ondašnjeg. Domaće tržište u nerazvijenim zemljama ili je slabo, nerazvijeno, ili preusko, a najčešće i jedno i drugo. Čak ni pod pretpostavkom maksimalne carinske zaštite ono ne bi moglo da obezbedi bilo kakav značajan razvoj domaćeg privatnog kapitala. A ta nemogućnost postaje još jasnija ako se ima u vidu da te zemlje i njihove privrede ne mogu ići na stvaranje ozbiljnijih carinskih barijera, na ekonomsko zatvaranje u sebe i izolovanje od svetskog tržišta jer bi time, u najvećem broju slučajeva, osudile sebe ne samo na relativnu, već i na apsolutnu stagnaciju. Jer reč je o zemljama ne samo malim, već i toliko zaostalim, sa tako slabom privredom i tako lošom strukturom proizvodnje da zatvorene u sebe — niti imaju niti mogu stvoriti polaznu osnovu za samostalan moderni privredni razvoj. Takvo zatvaranje bi za ove zemlje značilo osuditi sebe na dugotrajno prosto reprodukovanje tradicionalnog, pretežno naturalnog privređivanja, odgovarajućeg mizernog i primitivnog načina života i plemenske organizacije društva.

Pošto carinsko zatvaranje ne dolazi u obzir, razumljivo je kakav pritisak imaju da izdrže sitni industrijalci na sopstvenom tržištu od mase najraznovrsnijih, kvalitetnih, jeftinih proizvoda visokoproduktivne industrije svetskih kapitalističkih metropola. Taj je pritisak tako silovit i efikasan da je sasvim jasno da domaći privatni kapital u nerazvijenim zemljama u savremenim svetskim uslovima ne može da digne glavu. On bi bio stalno osuđen da životari na onom nivou koji mu bude hteo dopustiti moćni inostrani kapital, to jest samo toliko koliko to ovome bude odgovaralo.

Drugim rečima, privatni kapital u nedovoljno razvijenim zemljama može da obavlja neke funkcije u ekonomskom životu i razvoju svojih zemalja, ali ne može biti nosilac njihove brze industrijalizacije i ekonomskog osamostaljivanja, uspešnog savlađivanja hegemonističkih, impe-

rijalističkih i neokolonijalističkih pritisaka, zato što je osuđen na ulogu instrumenta u rukama krupnih kapitalističkih monopola. Iz tih razloga ne može ni domaća buržoazija da bude dosledna antiimperijalistička snaga u borbi za njihovu punu nezavisnost i ravnopravnost.

To su osnovni razlozi zbog kojih je ostvarivanje fundamentalnih, vitalnih interesa nerazvijenih zemalja objektivno nespojivo sa kapitalizmom kao sistemom. One su zato nužno upućene na svojevrsnu negaciju kapitalizma. Zato te zemlje, u celini uzev, ako zanemarimo razumljiva odstupanja od ove nužnosti, deluju kao specifičan faktor razaranja svetskog sistema kapitalizma. One ga negiraju u dvostrukom smislu: ostvarivanje njihovih osnovnih interesa zahteva savlađivanje dominacije kapitalizma u svetu i onemogućavanje dominacije kapitalističkih odnosa na sopstvenom tlu. One se, dakle, moraju sve više okretati i protiv svetskog i protiv domaćeg kapitalizma ako žele svestran nezavisan razvoj bez obzira na to što će se još dugo u svom razvoju služiti učešćem kako stranog tako i domaćeg privatnog kapitala.

Bitne specifične okolnosti savremenog sveta o kojima je bilo reči uslovile su ovu, na prvi pogled, apsurdnu pojavu: zemlje koje nisu ni razvile svoj kapitalizam javljaju se kao faktor njegove negacije. Ako bismo ih posmatrali izolovano, te se pojave ne bi mogle objasniti. Kada, međutim, pogledamo na njih kao na deo savremenog, tesno povezanog sveta, ta „apsurdna" pojava postaje ne samo moguća, već i zakonita.

Svakako, pomenuti osnovni razlozi koji su tu pojavu uslovili nisu i jedini.

Ispoljavanju socijalističke orijentacije doprinosi povezivanje sveta na ekonomskom, tehničkom, kulturnom i drugom planu, čemu je vodio i sam razvoj kapitalizma kao svetskog sistema. Ni najnerazvijenije zemlje „trećeg sveta" nisu danas izolovane od opšteg razvoja sveta, društvenih odnosa nauke, tehnike, ideja.

Sem toga, borba za nezavisnost, za ravnopravnost sa drugim narodima odvija se u uslovima kada je kapitalizam kao svetski sistem veoma oslabljen, kada kapitalizam i kao unutrašnji sistem razvijenih zemalja doživljava znatne transformacije (državna intervencija, planiranje, znatne tekovine borbe radničke klase) i, što je još značajnije, predmet je stalnog i sve šireg osporavanja od organizovanih društvenih snaga socijalističke alternative.

Izuzetno značajan faktor je porast socijalističkih snaga u svetu — stvaranje i porast broja socijalističkih zemalja, jačanje elemenata socijalizma u okvirima razvijenog kapitalističkog društva, kao i nerazvijenog sveta. Sa stvaranjem većeg broja socijalističkih zemalja i njihovim jačanjem nedovoljno razvijene zemlje mogu računati na: (a) političku, kao i ekonomsku pomoć; (b) na korišćenje i pozitivnih i negativnih iskustava socijalističkih zemalja.

Kao međunarodni faktor koji može potencijalno da doprinese socijalističkoj orijentaciji nedovoljno razvijenih zemalja je i stvaranje novih oblika međunarodnog finansiranja koji prevazilaze klasične međunarodne kapitalističke odnose.

Novi međunarodni uslovi (ma koliko značajni) ne mogu sami po sebi obezbediti razvitak nerazvijenih zemalja u pravcu socijalizma. Oni su povoljni okviri za ispoljavanje socijalističkih težnji u uslovima koji sami po sebi, to jest uzeti izolovano, nisu zreli za ostvarivanje socijalističkih odnosa. Ali bez sopstvenih napora nije moguće izlaženje iz statusa potčinjenosti, iz okvira kapitalizma.

Ključ za objašnjenje socijalističkih izjašnjavanja i mogućnosti socijalističke orijentacije i u najnerazvijenijim delovima „trećeg sveta" nalazimo kako u samoj društvenoj stvarnosti tako i u međunarodnim okolnostima.

Orijentacija na kapitalizam kao sopstveni sistem ne bi značila ništa drugo do pomiriti se sa neokolonijalnom potčinjenošću (što je kao politička pojava prisutno u zemljama Tropske Afrike), i to za dug istorijski period. Ne treba ni dokazivati da se takva orijentacija može shvatiti samo kao izraz interesa spoljnih hegemonističkih i osvajačkih sila i užih unutrašnjih interesnih grupa, a nikako kao izraz stvarnih potreba i interesa nerazvijenih zemalja. Zemlje koje se orijentišu na kapitalizam, na vezivanje za neokolonijaliste mogu da postignu porast proizvodnih snaga, ali bez uklanjanja zavisnosti, bez prevazilaženja kolonijalne strukture privrede. Otuda postaje jasna nužnost i neodoljivost upravo jedne suprotne orijentacije. A u savremenim uslovima, u uslovima najopštije globalne kontroverze sveta između kapitalizma i socijalizma ta orijentacija nije mogla značiti ništa drugo do vezati se za ideje socijalizma i u njihovim okvirima tražiti rešenje svojih osnovnih problema.

III

Analiza nemoći privatnog kapitala i buržoazije kao klase da postanu nosioci razvoja dovoljno jasno ukazuje da je u ovim zemljama moralo da se snažno afirmiše, a u nekim slučajevima i preovlada shvatanje da pokretač ekonomskog i društvenog razvoja može da bude samo država. Ovo stanovište je, svakako, doprinelo tome da se ekonomska rešenja traže u socijalizmu, kao i u tome da se državna intervencija izjednačuje sa socijalizmom.

Kao organizacija koja raspolaže pravnom prinudom i širokim međunarodnim kontaktima (sa državama, međunarodnim organizacijama, raznim kompanijama) — država je u stanju da u većoj meri koristi nacionalne izvore i angažuje ih u većim investicijama. Na pojačanu državnu intervenciju utiče više momenata — ukažimo, pre svega, na činjenicu da savremena proizvodnja zahteva veću koncentraciju kapitala nego što je bilo u vreme industrijalizacije na Zapadu; na slabost domaćeg privatnog kapitala. Od velikog je značaja način stvaranja početne akumulacije u ovim društvima koja se ne može ostvarivati eksploatacijom drugih naroda kao što je (pored ostalog) bilo karakteristično za današnje razvijene kapitalističke zemlje.

Polugama državnog usmeravanja — državnim sektorom privrede, planiranjem, poreskom, budžetskom, monetarnom i kreditnom politikom, administrativno-pravnim merama itd. — država može da usmerava celokupnu privredu zemlje, uključujući i privatni kapital, naravno ako drži ključne ekonomske pozicije. S obzirom na to da državna intervencija sa počecima zavođenja planske privrede i državnim sektorom ima drugačiju sadržinu nego u razvijenim kapitalističkim zemljama (nije nastala na osnovu monopolističkog kapitala, visokog stepena koncentracije sredstava, već kao podstrekač i usmeritelj ekonomskog i opšteg razvoja) — ona uz odgovarajuće odnose društvenih i političkih snaga može da bude ograničavajući faktor kapitalizma.

Da država mora da igra glavnu i presudnu ulogu u ekonomskom životu — bilo je, tako reći, samo po sebi jasno. One snage čijim je interesima odgovaralo i koje su bile u stanju da odu korak dalje u razumevanju istorijskih imperativa razvoja svojih zemalja shvatile su i to da država ne sme imati svoj osnovni oslonac u privatnom kapitalu i buržoaziji kao klasi. Drugim rečima, nije stvar samo u povećanoj ekonomskoj ulozi države, već i u karakteru te države. Da bi se uopšte moglo krenuti u pravcu željenih ciljeva, treba stvoriti državu koja neće biti klasni instrumenat buržoazije, već sredstvo širokih masa naroda.

Sem toga, valja naglasiti da u datim uslovima jedino takva država može, pored svoje vodeće uloge u ekonomskom razvoju, da obezbedi brzo savlađivanje rodovsko-plemenskih i feudalnih struktura i svih drugih vidova istorijske zaostalosti (zdravstvene, prosvetne, kulturne), bez čega nema napredovanja. Samo koncentrisana moć države koja ima poverenje radnih masa može da se uhvati u koštac sa vekovnim naslagama raznih verskih i socijalnih iluzija koje su još uvek značajan faktor stagnacije.

Očito je, dakle, da stvarni društveni smisao socijalističke orijentacije zemalja Tropske Afrike znači ulazak u jednu relativno dugotrajnu fazu istorijskog kretanja — fazu stvaranja osnovnih pretpostavki (ekonomskih, kulturnih, etičkih, političkih i drugih) za otvaranje razvoja socijalističkih odnosa — u kojoj će ovakva država uzeti u svoje ruke sve osnovne poluge društvenog razvoja, sa svim pozitivnim i negativnim posledicama jednog neizbežnog državnog monopolizma. Sem toga, treba imati u vidu da država koja ne leži na jednoj stabilnoj vladajućoj klasi i ne izrasta iz nje kao njen instrument — teško ostvaruje i sopstvenu stabilnost. Ona je podložna najraznovrsnijim i međusobno suprotstavljenim pritiscima raznih društvenih grupa, pa su zato u njoj česte razne političke oscilacije.

Time se dovoljno ukazuje na svojevrsnost, specifičnu prirodu, na protivrečnosti, ograničenosti, teškoće i iskušenja socijalističke orijentacije zemalja Tropske Afrike.

Tim složenim i teškim putem ove će se zemlje utoliko lakše kretati ukoliko budu uspešnije razvijale organizovanu i političku akciju radnih masa.

Orijentacija ka socijalizmu nije stihijski proces, ona pretpostavlja svesnu akciju političkih snaga, pretpostavlja organizovanu političku akciju masa na osnovu njihovih zajedničkih interesa. U zemljama Tropske Afrike ne postoje političke partije radničke klase (sem u nekoliko zemalja), ali iskustvo i nekih neafričkih nerazvijenih zemalja kao i nekih afričkih zemalja pruža dokaze da socijalističku usmerenost mogu da zastupaju i takve političke organizacije koje nisu konstituisane kao avangardni pokret radničke klase ukoliko zastupaju interese radnih slojeva i bore se za stvarni brzi razvoj svojih zemalja. Iskustvo je pokazalo da, sem radničke klase, za progresivna kretanja i socijalizam mogu biti zainteresovani i drugi društveni slojevi. Treba posebno podvući značajnu ulogu progresivne inteligencije i birokratije u društvenim preobražajima. Rukovodstva socijalistički orijentisanih pokreta mogu da nađu oslonac u širim slojevima stanovništva. Svetski kapitalistički sistem intenzivnom eksploatacijom stvorio je sebi od većine stanovništva u nerazvijenom svetu protivnike, bez obzira na to u kojoj meri je ono bilo svesno svog eksploatisanog položaja.

IV

Osnove iz kojih su ponikla socijalistička opredeljenja na tlu Tropske Afrike, uslovi i mogućnosti društvenog razvoja o kojima je bilo reči omogućavaju nam da shvatimo i sve ideološke specifičnosti i svojevrsnosti shvatanja socijalizma na tom tlu.

Analiza „autohtonih socijalizama“ u zemljama Tropske Afrike navodi na zaključak o prijemčivosti za razne strane uticaje, o prisustvu uticaja raznih idejnih struja i doktrina (uticaj marksizma-lenjinizma, socijalista utopista, savremenih građanskih teorija).

Ali spoljni uticaji samo su jedna komponenta afričkih shvatanja o socijalizmu. Drugu komponentu čini sopstveno tle i zahtevi razvitka, čini težnja za autentičnošću, za povezivanjem ideja spolja sa svojim uslovima. Ideje koje niču na ovom tlu nose vidan pečat sredine i uslova u kojima su nastale, odražavaju nesumnjivo konkretno-istorijske uslove i specifičnosti afričkog tla. Veoma je uočljiva težnja za autohtonošću, za svojevrsnim afričkim putem, za takvim društvenim razvitkom koji polazi od postojećih afričkih uslova i struktura. A te postojeće strukture uticale su i utiču na specifičan prilaz društvenim snagama, tradicijama, religiji, podruštvljavanju sredstava za proizvodnju, nacionalizaciji, rešenju agrarnog pitanja, oblicima političkih organizacija, formama društvenog angažovanja.

Ideje o socijalizmu u zemljama Tropske Afrike nisu izraz pojave razvoja i borbe radničke klase na njenom sopstvenom tlu, kao što je to bilo u Evropi. Malobrojna radnička klasa i bez razvijene klasne svesti (bez obzira na njen doprinos nacionalnooslobodilačkoj borbi i sadašnjem razvoju) nije mogla da dovede do socijalističke orijentacije. Drugi faktori (o kojima smo napred govorili) bili su u pitanju. A ovo je veoma značajno za razumevanje specifičnosti ideja o socijalizmu u zemljama

Tropske Afrike. Kad smo ovo konstatovali, a imajući u vidu postojeće uslove — postaje logično: (a) zašto te ideje o socijalizmu negiraju klasnu borbu i ne ističu radničku klasu; (b) zašto one toliko mnogo insistiraju na tradicijama rodovskog uređenja kao na sopstvenim osloncima; (c) zašto ovi „socijalizmi" ne znače negaciju religije, nego teže da se izraze u sintezi sa religijom.

Učenje o negiranju klasa i klasne borbe u vremenu borbe za izvojevanje nezavisnosti i u uslovima društvene neizdiferenciranosti sasvim je razumljivo. U antikolonijalnoj borbi trebalo je šire ujediniti stanovništvo, staviti u pokret sve društvene slojeve. Sem toga, da bi se shvatili stavovi afričkih lidera i partija, mora se imati u vidu svojevrsna struktura društva. Glavni objekat eksploatacije tog društva bile su ogromne mase seoske sirotinje, koje su najbednije i najneprosvećenije. Biti u najamnom odnosu u zemljama Tropske Afrike gotovo da je društvena privilegija. Na malobrojnu radničku klasu i sa nešto boljim materijalnim položajem u poređenju sa osnovnom masom seoskog stanovništva nije se ni moglo računati kao na vodeću snagu društva u antikolonijalnoj borbi. Bilo je potrebno da se ispolji veća polarizacija društvenih snaga pa da se drugačijim očima počne gledati na radničku klasu i njenu ulogu.

Pozivanje na tradicije rodovskog uređenja nije nešto potpuno novo — afričko. Ono je bilo jako izraženo u mnogim varijantama utopijskog socijalizma, ali ta pojava ovde je daleko naglašenija jer nije reč samo o sećanjima na daleku prošlost, već o strukturama koje još žive i koje vrše veliki pritisak na svest.

Ukažimo, sem toga, da emancipacija od religije traži ne samo određen materijalni nivo i stepen narodne prosvećenosti, nego i određen razvoj društvene diferencijacije i socijalnih sukoba. Jer tek na tim osnovama čovek počinje da demistifikuje svoju religijsku svest i da ostvaruje svoju emancipaciju od religije. Pošto te pretpostavke još nisu ovde date — težnje za društvenim progresom nisu se ni mogle izraziti kao vid negacije religijske svesti. Religioznost — na koju se toliko pozivaju afrički lideri — treba da služi neposrednim političkim zadacima. To je sredstvo mobilizacije naroda za neposredne političke akcije.

Antidogmatizam koji se veoma naglašava u shvatanjima afričkih lidera izraz je težnje da se ostane nezavisan od bilo koga, težnje da se ostane svoj na svom tlu. Otuda i zalaganje da se traži svoj put, a ne prenose na afričko tle tuđa rešenja, otuda težnja za procenjivanjem sopstvenih mogućnosti, težnja da se ne odriče od svog načina života.

Bez obzira na idejne uticaje sa strane, afričku misao ipak karakteriše odbacivanje unapred datih univerzalnih shema, uz podvlačenje potrebe za sopstvenim rešenjima, vođenje računa o konkretnim okolnostima mesta i vremena. A traženje tih sopstvenih rešenja odvešće neke afričke autore i protagoniste „afričkog socijalizma" ne samo u utopiju, nego i u precenjivanje svojih, a potcenjivanje tuđih vrednosti i dostignuća.

Mada ne polaze od radničke klase i ne govore u njeno ime, ova socijalistička opredeljenja se objektivno svrstavaju u faktore razaranja kapitalizma i jačanja socijalizma u svetu. Već sama potreba izjašnjavanja za socijalizam je značajna pojava, bez obzira na zloupotrebe pojma „socijalizma", bez obzira na to što to izjašnjavanje ne znači uvek i istinsko opredeljivanje za socijalistički društveno-ekonomski sistem. Ima, kao i što smo već ukazali, i pojava čisto demagoških manipulisanja idejama socijalizma u političke svrhe koje su suprotne socijalizmu. Ove zloupotrebe sve većeg ugleda tih ideja u savremenom svetu i same, na svoj način, govore koliko su one privlačne za zemlje Tropske Afrike. Na te zloupotrebe upozoravaju i afrički autori. Tako dr Kujate ukazuje da neki afrički lideri socijalizmom samo maskiraju stvarnu prirodu svoje politike koju karakteriše „liberalizam" i povezivanje sa neokolonijalistima.[9]

Ali, ako izuzmemo pojave direktne političke zloupotrebe ideja socijalizma — shvatanja socijalizma onakva kakva ih vidimo na tlu Tropske Afrike uprkos svim svojim slabostima — maglovitosti, konfuznosti, nedoslednosti i slično — imaju nesumnjiv značaj. Ona su očigledno svedočanstvo rastućih progresivnih kretanja u tom delu sveta.

Značaj socijalističkih opredeljenja u afričkim i ostalim nerazvijenim zemljama treba posmatrati u okviru razlaganja svetskog kapitalizma, u okviru nastajanja socijalizma kao svetskog procesa.

V

Analiza ideja o socijalizmu koje su ponikle u zemljama Tropske Afrike, kao i analiza političkih sistema pokazala je njihovu veliku raznovrsnost.

S obzirom na to da veliki broj zemalja ispoljava manje-više iste tendencije (državna intervencija, planiranje, zadružni pokret, što se često naziva socijalizmom), nužno se postavlja pitanje — šta je to što na izgled jednu istu meru po njenom karakteru čini različitom od drugih? Odnosno, po čemu se mere koje se sprovode u jednom broju zemalja odvajaju od drugih?

Pojačana uloga države u privredi i ostale mere mogu da doprinose prevazilaženju zaostalosti, većoj unutrašnjoj akumulaciji, povećanju proizvodnje, ali one ne znače u svakom slučaju i sputavanje stranih i domaćih kapitalističkih snaga. Zapravo, državna intervencija može da znači povećanu ulogu države u privrednim i društvenim poslovima, ali uz ostavljanje širokog polja za delovanje privatnog kapitala, stranog i domaćeg. I ne samo pružanje mogućnosti za njegovo delovanje (jer on joj je potreban), nego pružanje pomoći u smislu njegovog jačanja, razvijanja kapitalističkih društvenih odnosa.

S druge strane, etatizam u zavisnosti od dejstva subjektivnih političkih snaga, akcija političkih partija, može da se karakteriše eliminisa-

[9] S. Badian Kouyaté, *Les dirigeants africains face à leur peuple*, Maspero, Paris, 1964, str. 55—56.

njem izrazitih eksploatatorskih odnosa ograničavanjem privatnog kapitala, vođenjem računa o interesu radnih slojeva i njihovom učešću u društveno-ekonomskom životu (što je danas u Tropskoj Africi karakteristično naročito za Gvineju, Tanzaniju, Kongo Brazavil, sve više za Zambiju).

Funkcija države u onim slučajevima gde se ona javlja kao brana razvoju kapitalističke privatne svojine i razvoju buržoazije kao klase — je samim tim pokazala svoju suštinu. Društveno-ekonomska i društveno-politička uloga takve države je u tome da ostvari ekonomske i političke osnove za izgradnju socijalističkog društvenog sistema, putem stvaranja jakog državnog sektora (nacionalizacija i izgradnja novih objekata), ograničavanja privatnog kapitala, izgradnje industrije i angažovanja naroda u izgradnji zemlje kroz partije i ostale masovne društvene organizacije. U takvoj državi ne isključuje se svaka delatnost privatnog sektora, već se on odstranjuje sa ključnih pozicija.

Prevazilaženje nerazvijenosti u afričkim, kao i u drugim nerazvijenim zemljama vrši se u uslovima jednovremenog postojanja državnog i privatnog sektora. Time se određuje teren na kome se razvija i na kome će se razvijati borba oko puteva daljeg razvitka. Sve veći značaj dobijaju i dobijaće brojna pitanja odnosa državnog i privatnog kapitala i ekonomska politika, koji u ovoj ili onoj formi utiču na te uzajamne odnose, kao i razna pitanja državnog regulisanja privatne inicijative.

Jačanje uloge države u svim zemljama Tropske Afrike povlači mnoge sličnosti među političkim sistemima. Međutim, i razlike su znatne, što se često previđa.

Koncentrisanje sredstava vlasti vodi ka povećanju samostalnosti i društvenog uticaja birokratsko-upravljačkih slojeva, vodi ispoljavanju autokratskih elemenata i tendencija u strukturi političke organizacije. Međutim, postoje i znatne razlike u načinu na koji se ove opšte tendencije ispoljavaju u raznim državama. Jer, ma koliko bila samostalna i moćna, birokratija deluje u ime raznih društvenih snaga i interesa, unapređujući određen društveno-ekonomski i klasni poredak. Idejne i političke razlike unutar ovih društvenih grupa su znatne, negde je reč o naprednoj inteligenciji, o revolucionarnim vladajućim slojevima — onim koji odražavaju interese radnih slojeva (siromašnog seljaštva, radničke klase, siromašnih gradskih slojeva), negde, pak, o inteligenciji i birokratiji koje u većoj meri odražavaju interese plemenske i feudalne „aristokratije“, malobrojne domaće buržoazije i stranih imperijalističkih krugova.

Teško je utvrditi bitne razlike među raznim tipovima političkih sistema ako se polazi samo od takvih kriterijuma koji su vezani za spoljna obeležja političkih institucija i ako se one posmatraju van šireg konteksta društvenih odnosa, kako to čine neki predstavnici građanske politikologije.

Elemente za razvrstavanje političkih sistema treba tražiti pored obeležja njihove institucionalne strukture, i u analizi konkretnih društvenih odnosa. Naime, pri klasifikovanju političkih sistema moramo

uzeti u obzir sledeće: kakvi se odnosi proizvodnje razvijaju, koje društvene snage imaju ekonomske potencijale u svojim rukama; na koji način se raspodeljuje društveni proizvod; na koji način se vrši svesno usmeravanje društvenog razvoja; kakve su realne funkcije političkih partija i drugih oblika političkog organizovanja itd.

Do sada se nije jasnije ispoljio klasni sadržaj država u Tropskoj Africi, prvenstveno zato što se u ovom delu Afrike klase nisu definitivno oformile i zato što vladajuće partije uključuju pripadnike raznih društvenih slojeva koji zastupaju razne interese i razne idejne pozicije. Ali, bez obzira na to što jedna određena klasa ne predstavlja hegemonu snagu, o karakteru jedne države može se suditi po tome čije interese ona u osnovi izražava, po tome kakve odnose ona svojim delovanjem reprodukuje, šta razvija i šta sprečava. Ako država ne dopusti reprodukovanje kapitalističkih odnosa, ako sprečava jačanje privatnog kapitala, ona je nesumnjivo u prvom redu izraz interesa malobrojne radničke klase i svih osiromašenih masa. U Tropskoj Africi klase se formiraju, ali ne mora obavezno i svugde da se konstituiše jedna razvijena kapitalistička klasa.

Sprečavanje rađanja i razvitka buržoazije, ograničavanje pozicija feudalaca, bez obzira na to u kakvoj formi se odvijalo, nije u savremenim uslovima ništa drugo do vid ispoljavanja klasne borbe, vid socijalističke usmerenosti.

U uslovima Tropske Afrike nema danas mesta klasičnim oblicima diktature proletarijata s obzirom na socijalnu strukturu, polarizaciju klasnih snaga, malobrojnost radničke klase. Pa ipak, iako politički sistemi jedne Gvineje ili Tanzanije, na primer, ne predstavljaju diktaturu proletarijata, oni sa njom ipak imaju i neke dodirne tačke. Imaju se u vidu sledeći momenti: radnička klasa i siromašno seljaštvo postaju sve više oslonac vladajućih partija; praktična delatnost ovih partija govori da se one sve više približavaju naučnom socijalizmu, prvenstveno u tome što zastupaju interese siromašnog seljaštva i radništva, što sprečavaju razvitak buržoazije. Ovde se, svakako, moraju uzeti u obzir i napori vladajućih partija da u što većoj meri angažuju mase u društvenim poslovima, što se ogleda u delatnosti osnovnih partijskih organizacija, raznih društvenih organizacija, u razvijanju lokalne samouprave, u naporima usmerenim na likvidiranje birokratskih deformacija.

Nesumnjivo je da je društvena suština država Tropske Afrike veoma različita, bez obzira na to što se državna i partijska rukovodstva pozivaju na socijalizam, na narod, narodnu državu, na narodne interese itd. Za jednog Seku Turea ili Njererea zastupanje interesa naroda je pre svega zastupanje interesa radnih masa, ne eksploatatorskih elemenata. I njihove reči, kao i praktična delatnost, govore o tome da oni iz pojma narod izdvajaju sve ono što teži eksploatatorskom odnosu, buržoaziranju. A to nije ništa drugo do približavanje klasnom shvatanju pojma narod, približavanje klasnom poimanju društva i države.

VI

Težnje ka socijalizmu koje dolaze do izražaja u afričkim zemljama sputavane su brojnim teškoćama, takvim kao što su nizak nivo proizvodnih snaga, malobrojnost radničke klase, pritisak neokolonijalizma, slabost političkih partija, konfuzne i utopijske ideje o socijalizmu itd. Nezavisnost je nerazvijenim zemljama omogućila brži proces modernizacije državne uprave, političko, kulturno i opšteobrazovno uzdizanje stanovništva, bolju zdravstvenu zaštitu. Ona je u znatnoj meri doprinela razbijanju prekapitalističkih odnosa, ukidanju kastinskih razlika i prevazilaženju plemenske začaurenosti.

Ali nezavisnost nije donela i očekivani privredni razvitak. Posle jedne dekade političke nezavisnosti može se konstatovati veoma slab dinamizam ekonomskog razvitka. Ekonomski razvitak ne odvija se onakvim tempom kako se predviđalo početkom šezdesetih godina (5% godišnjeg porasta nacionalnog dohotka). Do slabog dinamizma ekonomskog razvoja doveli su brojni faktori. Uzroke usporenog tempa rasta sagledavamo u ograničenoj mogućnosti akumulacije, s obzirom na zaostalu društvenu strukturu; nedostatku kvalifikovanih kadrova; slabom tehničkom iskustvu; brzom prirodnom porastu stanovništva; velikoj zavisnosti nerazvijenih zemalja od svetskog tržišta. Uzroci slabog ekonomskog razvitka su i druge prirode. Oni proističu i iz klimatskih uslova, slabo razvijenih navika za rad, nerentabilnosti državnog sektora, ne uvek racionalnog ulaganja dobijenih sredstava. A mogli bi se nabrojati i drugi. Ponegde je to forsiranje kolektivnih ekonomskih formi bez vođenja dovoljno računa o privrednim efektima itd.

Spoljno finansiranje u dosadašnjem razdoblju nije bilo efikasno sredstvo za unapređenje privrednog razvoja nerazvijenih zemalja. Uslovi pod kojima se daju zajmovi se pogoršavaju, kamatna stopa raste, a rokovi otplaćivanja se skraćuju. Na slab dinamizam ekonomskog razvoja uticao je nepovoljan položaj proizvoda na svetskom tržištu, uticali su nepovoljni uslovi međunarodne razmene.

Nerazvijene zemlje čvrsto su uključene u kapitalističku svetsku privredu, te ni izvesne progresivne mere ni razvijanje ekonomskih odnosa sa socijalističkim zemljama nisu uspeli da ih iz nje izvuku. Kapitalistička ekonomija dominira kako putem svetskog tržišta tako i direktnim prisustvom u okviru pojedinih privreda nerazvijenih zemalja. Razvitak se ostvaruje po cenu velikog spoljnog zaduživanja, što uslovljava zavisnost.

Stvarna uloga socijalističkih zemalja i njihovih ekonomika u privrednom razvoju nerazvijenih zemalja uopšte i u Tropskoj Africi posebno za sada je veoma ograničena. Razlog nije samo u nekim slabostima tih ekonomika, već i u unutrašnjim ekonomskim i društvenim odnosima u mnogim socijalističkim zemljama koji ne dopuštaju pun razmah njihovih stvarnih ekonomskih potencijala, kao i u njihovom lagerskom gledanju na nesvrstane zemlje. Ekonomski i društveni problemi socijalističkih zemalja mogu da imaju negativno dejstvo na socijalističke

orijentacije u zemljama Tropske Afrike (kao i u nerazvijenom svetu uopšte), a to znači da bi uspešno prevazilaženje tih slabosti predstavljalo moćan podstrek za ove orijentacije i u mnogome doprinelo njihovoj afirmaciji, učvršćenju i ostvarivanju.

Nerazvijenost radničke klase, njena nepostojanost (velike fluktuacije), razjedinjenost (plemenska, verska), njena struktura, nizak opšteobrazovni i tehnički nivo — nesumnjivo predstavljaju veliku teškoću socijalističkoj orijentaciji. To ipak ne znači da se društveni preobražaji u afričkim zemljama, kao i ostalim nerazvijenim zemljama, vrše bez svakog uticaja radničke klase. Štaviše, treba reći da uticaj malobrojne radničke klase na društvene procese prelazi njenu brojčanost. Razvoj proletarijata u kvantitativnom, a naročito u kvalitativnom smislu uneće nesumnjivo nove elemente u društveni razvitak nerazvijenih zemalja.

Prepreka bržem razvitku i socijalističkoj orijentaciji je birokratizacija upravljačkih slojeva. Ubrzan ekonomski razvoj rađa potrebu za snažnim državnim aparatom, za koncentracijom političke moći. Ali potreba jačanja državnog i partijskog aparata dobra je podloga za rast posebnog društvenog sloja profesionalnih partijskih i državnih funkcionera koji zadobija ne samo politički, nego i ekonomski monopol. Birokratizacija državnog i partijskog aparata objektivno je uslovljena samom ulogom nove države i državne intervencije, koncentracijom ekonomske i političke moći u rukama države i vladajućih grupa i slojeva.

Značajni hendikepi za brži razvitak su pojave korupcije i nepotizma, „porodičnog parazitizma“, karakteristične u većoj ili manjoj meri za sve države i društva Tropske Afrike.

Kretanje ka socijalizmu u Africi otežano je i neuspesima na planu ostvarenja jedinstva. Jedna od značajnih prepreka ostvarenju afričkog jedinstva je strana intervencija usmerena na razbijanje afričkog jedinstva u svim njegovim vidovima, a naročito na ekonomskom planu, a možda je još važnije njihovo međusobno rivalstvo. Međutim, postoji i niz objektivnih teškoća koje onemogućavaju brži proces ekonomskog objedinjavanja.[10] Ipak, primaran faktor koji stoji na putu ekonomske integracije je nerazvijenost proizvodnih snaga, jer integracija podrazumeva specijalizaciju koja je izraz razvijenih proizvodnih snaga. Otuda je perspektiva šire i dublje ekonomske integracije daleka, kao što je, po svemu sudeći, daleka i ona na političkom planu.

---

[10] Na osnovu zamisli o ekonomskom ujedinjavanju treba da se ujedine siromašne ekonomije. Ide se na projekte koji često premašuju snage onih koji ih poduzimaju. Privrede afričkih zemalja su razvijene kao komplementarne privrede metropolskim privredama. Znači, to su nepotpune privrede, usled čega više nepotpunih, više nekomplementarnih privreda teško mogu, bar u početku, da daju dobre rezultate. Za uspešnu ekonomsku integraciju nužan je bar minimum specijalizovane proizvodnje. Na putu ekonomske integracije, kao i političke, stoje teškoće u pogledu jezika, nerešeni granični problemi; različiti politički režimi, različita orijentacija društvenog razvitka. Ukoliko nema jedinstva u pitanjima društvenog razvitka, nije lako uvek naći zajednički jezik u pogledu ekonomske saradnje.

Neokolonijalizam predstavlja veliku prepreku progresivnom razvoju nerazvijenih zemalja, bilo da je reč o posrednim oblicima ekonomskog pritiska, podršci konzervativnim snagama ili direktnim političkim i vojnim intervencijama. Nezavisnost je često data pod uslovom da se odnosi dominacije zamene odnosima „savezništva" (izvojevanje nezavisnosti praćeno čitavim arsenalom dogovora — vojnih, tehničkih, ekonomskih). A ovakva vrsta savezništva veže mnoge bivše kolonije za grupu zapadnih zemalja. Razvijene kapitalističke zemlje nameću svoje prisustvo putem investicija, tehničke i vojne pomoći, pomoći lokalnim budžetima, preko svojih banaka i osiguravajućih kompanija, preko svojih ambasada, štampe itd.

Nedostatak kapitala, zavisnost od kapitalističkog tržišta i ekonomskih odnosa sa kapitalističkim zemljama, nedostatak kadrova, opšti uslovi nerazvijenosti, držanje ključnih pozicija u privredi bivših kolonija — čine pogodnu bazu za neokolonijalističko delovanje, koje se očituje u različitim vidovima i različitom stepenu u pojedinim zemljama, zahvatajući ekonomsku, političku, vojnu i idejnu sferu. Izlaz iz takve situacije nerazvijene zemlje traže u politici neangažovanja, koja postaje sinonim za politiku nezavisnosti i emancipacije. Ali potreba za kapitalom, za većom ekonomskom pomoći otežava dosledno sprovođenje politike neangažovanja.

Socijalističke opcije sputavane su i brojnim slabostima administracije, plemenskim podvojenostima, slabostima u političkom organizovanju masa. A sve to ometa stvaranje stabilnih političkih sistema, realizaciju usvojenih koncepcija, ubrzan društveno-ekonomski razvitak i kompromituje i otežava socijalističku orijentaciju u nerazvijenom svetu.

Razjedinjenost u međunarodnom radničkom pokretu otežava takođe položaj zemalja orijentisanih ka socijalizmu. Afrička levica duboko je osetila nejedinstvenost u komunističkom pokretu. Mnogi iz njenih redova ukazuju da ovakvo stanje u komunističkom pokretu „uznemirava nacionalne pokrete", da razjedinjenost može da okuraži agresore, da se naročito u pojedinim zemljama oseća suparništvo između Kine i SSSR.

Kad je reč o teškoćama u socijalističkoj usmerenosti afričkih i drugih nerazvijenih zemalja, treba ukazati na idejnu usmerenost rukovodećih krugova. Programske koncepcije lidera i partija koje se izjašnjavaju za socijalizam najčešće ne predstavljaju neke izgrađene, naučno zasnovane, poglede. Njih odlikuje nerazvijenost, nesistematizovanost, odsustvo pokušaja da se formulišu celoviti sistemi pogleda. Nerazvijeno društveno biće Afrike, kao i nerazvijeno društveno biće ostalog nerazvijenog sveta uopšte odražava se svom snagom na poglede o putevima razvitka, o društvenim nosiocima tog razvitka, načinu i metodima borbe. Iz njega proizlaze u velikoj meri utopijska gledanja na društveni razvitak.

Ali socijalistička opredeljenja u Tropskoj Africi nalaze se u procesu sazrevanja. Sama društvena praksa, polarizacija i diferencijacija dru-

štvenih snaga utiče na korigovanje nekih ranijih stavova kod jednog broja lidera i partija, na usvajanje novih, celovitijih i zasnovanijih na naučnoj spoznaji o svetu u kojem se razvijaju.

Marksistička teorija, i pored negiranja ili kritike koja joj se upućuje, krči postepeno sebi put i u Tropskoj Africi. Njen jači prodor biće uslovljen ekonomskim i društvenim razvitkom, jačanjem radničke klase i napredne inteligencije. Sagledavanje klasnih interesa i istorijske uloge radničke klase nije pravolinijski proces, već proces koji se razvija zajedno sa porastom radničke klase i promenama u njenoj strukturi. Sama praksa afričkih zemalja utiče i uticaće na kristalizaciju koncepcija o socijalizmu, uobličavajući sve više socijalističku orijentaciju u Africi na jasniji i određeniji način.

Sve ove teškoće i krize kroz koje prolaze afričke i druge nerazvijene zemlje otežavaju socijalističku orijentaciju, ali je ne dovode u pitanje. Na pojedinim punktovima dolazi do promene političkog kursa, zahvaljujući velikim delom akciji neokolonijalnih snaga, ali na drugim kurs na socijalistički razvitak sve je izraženiji. Orijentacija na kapitalizam može da znači samo status potčinjenosti, ako ne kolonijalne, a ono neokolonijalne. A takvo potčinjavanje mogu da prihvate samo manje grupe ljudi, ali je ono nespojivo sa osnovnim interesima tih zemalja. Zato će se u njima uvek naći snage koje će se suprotstavljati onima koji ne uzimaju u obzir šire interese, interese zemlje i većine stanovništva. S obzirom na jačanje socijalističkih snaga u svetu, na dalji tehnološki i tehnički napredak (koji zahteva ekonomsko povezivanje sveta), logično je očekivati da će vremenom dejstvo negativnih međunarodnih faktora slabiti na račun pozitivnih (uzetih u dužoj perspektivi), što će omogućiti brže izlaženje iz ekonomske i političke potčinjenosti i Afrike i drugih nerazvijenih delova sveta. Ostvarenje ekonomskog i društvenog progresa bitno je vezano za procese celine savremenog sveta, ali su isto tako potrebe razvoja nerazvijenih zemalja i potrebe tog sveta. Zbog toga se može pretpostaviti da će svet ipak (mada veoma sporo i sa teškoćama) prevazilaziti postojeće prepreke na putu uspostavljanja novih odnosa između razvijenih i nerazvijenih zemalja (stvaranje nekih posebnih svetskih instrumenata u usmeravanju razvoja). Bitan uslov za uspostavljanje tih novih odnosa, za puniji razmah progresivnih i socijalističkih snaga u Africi i drugde čini nesumnjivo borba za mir i aktivnu koegzistenciju.

S obzirom na nerazvijenost materijalne baze i veliki pritisak neokolonijalista, pred nerazvijenim zemljama Tropske Afrike stoji dugotrajan, mučan i veoma složen proces društvenog razvitka, kretanja ka socijalizmu.

Za razliku od evropskih zemalja, nerazvijene zemlje Afrike kreću ka socijalizmu od posebne društvene strukture, od znatno niže materijalne osnove. Razumljivo je da će putevi njihovog razvoja ka socijalizmu biti drukčiji u odnosu na one dosad ispoljene. Unutrašnji (socijalističke

ideje moraju računati na tradicije naroda, na specifičnosti društva u kojima se afirmišu) i novi međunarodni uslovi stvaraju nove oblike prelaska ka socijalističkom društvu, ali i nove oblike i sadržaje društvene organizacije u zemljama koje se nalaze u procesu socijalističkih preobražaja. A putevi ka socijalizmu mogu se razlikovati kako u pogledu tempa kojima se preobražaj ostvaruje tako i u redosledu i karakteru zadataka (u zemljama Tropske Afrike: uklanjanje imperijalističke dominacije, menjanje nasleđene društvene i proizvodne strukture, razvijanje proizvodnje), u pogledu društvenih nosilaca tih procesa, strukture i karaktera vodećih političkih snaga.

Fuad Muhić

MISTIFIKACIJE STALJINOVE TEORIJE PARTIJE*

Staljinova teorija proleterske partije suviše je dobro poznata, pa na ovom mjestu ne bi bilo neophodno da se iznova interpretira. Za savremenu misao, uostalom, mnogo je značajniji problem *prikrivenih* funkcija koje je ta teorija imala da mistificira, pod vidom racionalne ideologije o diktaturi proletarijata. Pojam „prikrivenih funkcija" upotrebljavamo u značenju onih pretpostavki kolektivnog djelanja kojih njegovi akteri ili nisu svjesni ili ih, što je čest slučaj, nastoje da zatamne isticanjem drugačijih pretpostavki. U oba povoda susrećemo se s Marxovim određenjem ideologije kao izopačene svijesti koja nije svjesna svojih premisa, odnosno s Mannheimovim pojmom hipokrizijskog ideološkog mentaliteta koji ima mogućnost da te premise spozna, ali ih svjesno izokreće u pravcu poželjnih značenja. Budući da se u staljinskom ideološkom instrumentariju i jedan i drugi motiv nalaze u nadopunjavajućem odnosu, u redovima koji slijede biće riječi o tri prikrivene funkcije Staljinove teorije koje se ujedno pojavljuju i kao njene historijske pretpostavke.

FILOZOFSKI OSNOVI STALJINOVE TEORIJE PARTIJE

a) *Funkcionalni racionalizam:* Raspadanje klasične metafizike na niz znanosti (što je teorijski bilo najavljeno Baconovom i Descartesovom induktivnom metodom, a praktički bilo posredovano načinom bivstvovanja građanskog svijeta) odigralo se pod vidom realizacije metafizike kao tehnike. Racionalizam je postao glavna odlika zapadne kulture; ideja Ratia utemeljila se u svim područjima života da bi u njima sprovela „pozitivističku redukciju bitka" i onda se pojavila kao tehnika (u ekonomici: kao tehnika razvitka proizvodnih snaga; u politici: kao tehnika vladanja; u kulturi: kao tehnika ideološke manipulacije). Političke ideologije u kojima je moguće prepoznati kasnije rodno mjesto staljinizma takođe su prošle kroz svoje „pozitivističko čistilište" čiji je krajnji ishod morao da bude suhi politički racionalizam. Po njihovom zajedničkom ubjeđenju, politika kao tehnika vladanja više ne može da se, poput kla-

* Fragment iz knjige „Staljin i staljinizam", pripremljene za štampu.

slične političke filozofije, bavi problemom „koja je najbolja vladavina", nego pitanjem „koja je najefikasnija"; ako problem najbolje vladavine još i srećemo kod teoretičara društvenog ugovora XVI, XVII i XVIII stoljeća i kod prosvjetitelja i enciklopedista, onda se on, načelno gledano, u XIX stoljeću gotovo potpuno gasi i ustupa mjesto problematici najefikasnije vlasti.

Moderna politička nauka je gotovo sa matematskom preciznošću odrazila tu novonastalu situaciju: polazeći od aksioma da je oblik vladavine za čiji je račun angažirana ujedno i najviši oblik političkog uma, ona je pojam racionalnosti poistovjetila s pojmom funkcionalnosti i objedinila ih u zajedničkom terminu „funkcionalnog racionaliteta". Rezultat je toga bilo principijelno ubjeđenje da raspravljanje o najboljim formama vlasti pripada nižim oblicima političkog mišljenja (kakvo je, po tom ubjeđenju, ono antičko) i da je, u lošem smislu riječi, metafizičko, jalovo i nekorisno. Stoga „ozbiljnonaučno" umovanje treba orijentirati u pravcu čiju je najvišu partituru dao savremeni pozitivizam i empirizam — da društvene fenomene ne treba promatrati drugačije od onih matematskih i fizikalnih, da ih treba fiksirati kao suštine „po sebi", očišćene od etičkih i drugih vrijednosnih naslaga, pa čak i postavljati u duhu matematskih formula, jer su, poput njih, i socijalne relacije samo onda racionalne (a pragmatski shvaćeno i istinite) ako daju predviđeni rezultat i ako najkraćim putem vode ka postavljenom cilju. Valja govoriti o onome što naprosto *jest*, a čim nešto „jest", ono vrijedi po sebi i vrijedi u onolikoj mjeri u kojoj dospijeva da razvije svoj princip; čim iscrpi svoju energiju, ono zaslužuje da propadne. Na taj način je pozitivizam uveo u politički život čisto fizikalne i naturalne norme, te onda nije čudo što je pojam funkcionalnog racionaliteta u takozvanoj vrijednosno neutralnoj političkoj nauci završio kao puka matematska veličina čija se vrijednost mjeri isključivo egzaktnim kriterijumima samjerljivosti, predvidivosti i konačnog efekta. Time je ujedno pozicija fizikalnog svijeta prenesena u onaj društveni: racionalizirana sila postala je dominirajući odnos, a kategorije „humanizma", „ljudske prirode čovjeka" i slično, kojima se htjela osmisliti politička egzistencija, proglašene su „ideološkim" i „apstraktnim" jer se ne mogu „naučno" provjeriti (i to ne samo u građanskoj već i u marksističkoj pozitivističkoj nauci).

Ta „kvantificirajuća" politička znanost modernog vremena, i pored očiglednih krajnosti u svojim nastojanjima da postane „pozitivna" i „egzaktna", ipak je istinita utoliko što je odraz novovjekovnog rastvaranja politike u tehniku vladanja, kao vještinu manipuliranja masama koje se svode na puku tehničku sirovinu za finalnu obradu i oblikovanje od strane „bezličnog državnog uma". Ta znanost je puna tehnoloških kategorija (državna „mašinerija", politički „aparat", „organizacija partije" i slično), ali ona ipak samo reflektira univerzalni prodor tehnike u sve oblasti života i njene apsolutizirajuće postvarujuće tendencije. „U svojoj prijetnji da sve proguta ona se neprestano iznova potvrđuje kao metafizička apsolutna volja za moći koja hoće da gospodari bitkom

bića, i stoga je u svojoj biti nihilizam."[1] Zato bi se moglo reći da na ishodištu moderne države zapravo stoji Macchiavellijeva politička metoda koja zahtijeva radikalno razgraničavanje između pojma politike i pojmova etike i religije (u čemu je ujedno sadržano i ograđivanje od antičkog i srednjevjekovnog iskustva) i konstituiranje politike kao „vještine" i „umijeća" („téhne") vladanja. Kad se iz pojma makijavelizma odstrani odiozni prizvuk zakulisja, dijaboličnosti i jezuitizma političke borbe, što se vremenom natložio nad Macchiavellijevim savjetima firentinskom vladaru, ostaje činjenica da njegovo učenje sadrži u sebi u čistom obliku upravo onu ideju Ratia o kojoj je naprijed bilo nešto više riječi: politika mora da prođe kroz purgatorij novovjekovne racionalnosti ako hoće da ostane autonomna u odnosu na sve one sfere koje su joj se nekada nadređivale i ako hoće da bude „po sebi" i „za sebe". Politika je vještina (téhne) kao što su to i materijalna proizvodnja (industrijska tehnika) i duhovno stvaralaštvo (kulturna tehnika); ona je takođe područje promišljanja, kalkuliranja i upuštanja u rizik, te je, možda više od svih ostalih oblasti, povezana s pojmovima „volje" i „faustovske duše" zapadne kulture i njenog imperativističkog poriva o kojima je pisao Oswald Spengler.

Staljinova teorija proleterske partije gotovo je u cjelini prožeta duhom te novovjekovne pozitivističke redukcije prakse i mišljenja: razvijajući Lenjinove poglede i dajući im, po svom ubjeđenju, jedinu pravilnu interpretaciju, Staljin je u *Pitanjima lenjinizma* tehnizirao i funkcionalizirao Lenjinove misli do najvećeg mogućeg stepena; već u tome spisu on nastupa u svojstvu *političara kao tehničara*, a ne više političara kao narodnog tribuna (u duhu Lenjinovih intencija). „Državnik je onaj koji, da bi postigao rezultat, upotrebljava pogodne instrumente poput inženjera. Logika koju on slijedi nije živa logika historije koju je opisao Marx i koja se cjelovito izražava kao historijska nužnost i kao spontani pokret masa — to je sumarna logika tehničara koji ima posla samo sa objektima i koji manipulira njima po svojoj volji."[2] Već je sama Staljinova terminologija izrazito tehnološka: diktatura proletarijata je za njega „mehanizam čiji su sastavni dijelovi *usmjeravajuća sila* (partijske odluke), *transmisija* (država i njeni organi) i *poluge* (masovne organizacije) čija cjelina čini *sistem* sovjetske vlasti"[3]. Doda li se tome da sam Staljinov revolucionarni nadimak znači „čelični", i da se u njegovoj najbližoj okolini nalazio čovjek čiji je nadimak bio „čekić" (Molotov), slika postaje ne samo simbolična već i impresivna.

Kao suhi racionalist, Staljin se nije ustručavao da novi poredak, u kome je trebalo razriješiti zagonetku historije, nazove *mašinerijom;* ovo su ujedno rijetka mjesta iz njegovih spisa što su u cjelini podudarna s historijskom stvarnošću. Jer, Staljin je, preuzimajući Lenjinov kategorijalni sistem, teorijski ukrutio dijalektičko kretanje njegovih

---

[1] Danilo Pejović, *Protiv struje*, „Mladost", Zagreb, 1965, str. 62.
[2] Maurice Merleau-Ponty, *Humanisme et terreur*, Gallimard, Paris, 1947, str. 17.
[3] I. V. Stalin, *Voprosi leninizma*, Moskva, 1945, str. 118.

pojmova i doveo ih u odnos rigidne hijerarhije: najvišem pojmu diktature, kao nekom être supreme, strogo su podređeni svi ostali pojmovi revolucionarne teorije, te u tome zgrušanom odnosu važe samo po svom „prvom pokretaču". Ta pojmovna ukrućenost ima za svoju socijalnu adekvaciju stav prema revolucionarnim masama kao prema fizikalnoj materiji, što poput sirovina snabdijeva zahuktalu državno-partijsku mašineriju, te Staljinov tehnološki vocabulaire nije nipošto slučajan. Čitav politički život može se svesti na matematičku kalkulaciju i reducirati na količinske pokazatelje, a zatim pragmatski rješavati. Staljin nas ni u tom pogledu ne ostavlja ni u najmanjoj neizvjesnosti: politika je jednačina gdje su sve veličine poznate i lako samjerljive, a rezultati gotovo potpuno predvidivi. „Diktatura proletarijata — pisao je Staljin 1924. — sastoji se od direktiva partije *plus* sprovođenja tih direktiva od strane masovnih organizacija proletarijata."[4] U savremenoj političkoj nauci teško je naći preciznija formulu državničke vladavine; totalna pozitivistička redukcija koja je u njoj prisutna ukazuje na dominaciju gole tehnike upravljanja što prigušuje svaku spontanost i čitav politički život svodi na direktivistički pragmatizam.

b) *Ostajanje u horizontu građanskog svijeta* jeste druga prikrivena funkcija: Budući da je ostala u horizontu politike kao osamostaljene tehnike vladanja koja vremenom postaje sama sebi svrha, Staljinova teorija proleterske partije nije mogla da stvori novi tip političkog iskustva. Pod njenim plaštom počela je da okoštava drugačija zbilja od one koja je u njoj bila intencionalno sadržana; u toj je zbilji na kraju bilo moguće prepoznati onaj svijet što ga je Marx nazivao *starim, otuđenim i postvarenim.* Politički izraz tog obrata bio je iskazan u transformaciji revolucionarne diktature proletarijata u klasičan tip oligarhijske diktature političkog rukovodstva. Transformacija je bila paradoksalna, ali ne i neočekivana; u jeku revolucionarne borbe ona je bila vidovito anticipirana u kritikama boljševičkog ultracentralizma od strane Rose Luxemburg, na koje je, na ovom mjestu, neophodno učiniti najkraći osvrt radi boljeg razumijevanja „prikrivene" funkcije Staljinove teorije.

Kritike Rose Luxemburg upućene boljševičkom konceptu partije postaju (po njenim vlastitim navodima) relevantne od trenutka kad boljševici „od nužde prave vrlinu", to jest kad instrumentarij klasne borbe (željeznu ruku partije) produžuju u prilikama kad on više nije neophodan (eksterminacija klasnog neprijatelja) i na taj način mu omogućuju da se osamostali i okrene protiv vlastite osnove. Taj trenutak nastupio je upravo sa Staljinovom vladavinom; njega Rosa Luxemburg nije doživjela, ali je upravo on aktuelizirao većinu njenih teorijskih anticipacija i razotkrio one realne pretpostavke koje je Staljin nastojao da ideološki mistificira.

Kakav je smisao tih anticipacija?

U sistemu ultracentralizma — isticala je Rosa Luxemburg — partija prerasta u političku organizaciju profesionalnih funkcionera, strogo od-

[4] Ibid., str. 123.

vojenu od klase, gdje jedini aktivni centar postaje centralni komitet, dok su svi ostali ogranci partijskog tkiva samo njegove „produžene ruke“. Nikako se drugačije — po njenom mišljenju — ne može shvatiti odredba „revolucionarnog socijaldemokrate“ kao „jakobinca vezanog za organizaciju proletarijata koji je postao svjestan svojih klasnih interesa“[5]; na taj se način jakobinski i blankistički duh umeće između partije i klase, misterioriziraju zajedničku stvar i oduzimaju klasi svaku akcionu nezavisnost. Takav odnos ima dalekosežne posljedice jer mehanički prenosi proletarijat iz uslova nesnošljive tvorničke discipline u uslove pasivne političke pokornosti, a da pri tom ne oslobađa njegovu inicijativnost i energiju. Partijska disciplina zamjenjuje tvorničku knutu i akcioni radijus sužava isključivo na centralni komitet; ali, što je još gore, centralno partijsko rukovodstvo je bitno konzervativno budući da ono samo racionalizira ono što je klasni pokret već osvojio. „Nesvjesno prethodi svjesnom — pisala je R. Luxemburg — kao što logika objektivnog historijskog procesa prethodi subjektivnoj logici njegovih protagonista. Uloga rukovodećih organa socijalističke partije poprima u širokoj mjeri konzervativan karakter: kada radnički pokret osvoji jednu novu poziciju, ovi organi obrade taj teren do maksimuma, ali ga istovremeno pretvore u tvrđavu protiv kasnijeg napredovanja.“[6] Njihova pretežna briga je kontrola aktivnosti partijskog članstva, a ne razvijanje stvaralačkih podsticaja. Na taj način oni idu protiv logike socijalističkog pokreta, jer je on — po mišljenju R. Luxemburg — prvi pokret u historiji koji se oslanja u svim svojim fazama i na cijelom putu na organizaciju i na neposrednu i autonomnu akciju naroda. Osim toga, takva organizacija proleterske partije iskrivljava dijalektiku pokreta: umjesto da organizaciju, razvoj svijesti i klasnu borbu shvati samo kao različita stanovišta jednog istog historijskog procesa i kao momente totaliteta koji u tome procesu uzajamno izmjenjuju svoja mjesta, ona ih mehanički odvaja u kruti vremenski redoslijed i zaboravlja da ne mogu postojati nepremostive pregrade između svjesnog proleterskog jezgra, čvrsto izoliranog u partiji, i okolnih slojeva proletarijata, već uvučenih u klasnu borbu i sve više animiranih klasnom sviješću.[7] Daleko od toga — naglašavala je R. Luxemburg — da partija može supstituirati klasu; obrnuto, ona je „vlastiti pokret radničke klase“ i njen centralizam stoga mora da bude bitno različit od blankističkog centralizma — „...nužna koncentracija volje svjesne militantne avangarde radničke klase u odnosu na njene grupe i pojedince; to je, tako reći, „autocentralizam“ rukovodećeg sloja proletarijata, to je vlast većine unutar njegove vlastite partije“[8].

Rosa Luxemburg je takođe bila skeptična u pogledu koncepcije o taktici proleterske partije; jer — naglašavala je ona — postoje samo

[5] V. I. Lenjin, *Izabrana dela,* tom I, knj. 1, „Kultura“, Beograd, 1948, str. 475.

[6] R. Luxemburg, *Marxisme contre dictature,* „Spartacus“, Paris, 1946, str. 23.

[7] Ibid., str. 21.

[8] Ibid., str. 21.

opšti principi borbe, a ne i taktika, unaprijed razrađena do pojedinosti, koju bi centralno rukovodstvo predavalo partijskim aktivistima, kao da je riječ o trupama u kasarni. Borbene situacije u koje stupa proletarijat veoma su fluidne i upravo zato treba kod širokih klasnih slojeva razviti osjećaj za suptilna taktična nijansiranja, a ne prepuštati ih pasivnom iščekivanju direktiva iz partijskih štabova. Taktička maštovitost partije mora biti uvijek spontan proizvod pokreta u previranju, a nipošto nekolicine rukovodilaca ili nekog centralnog organa. Iz tog razloga taktiku ne treba „iznalaziti", a još manje „konstruirati"; ona rezultira iz neprekidnog niza velikih stvaralačkih procesa klasne borbe koja traži svoj put. Već je dosadašnje revolucionarno iskustvo — govorila je R. Luxemburg — pokazalo da je postojanje kruto postavljenih rukovodećih centara u odlučujućim trenucima znalo samo da poveća nerad lokalnih partijskih komiteta, produbljujući suprotnost između neobuzdane borbe noroda i opreznog stava partijskog rukovodstva.[9] Zato je neograničena vlast centralnog partijskog organa u principu negativnog karaktera te povećava do veoma opasnog stepena konzervativizam koji mu je prirodno svojstven. „Ono što je pravilno zaključiti — završava R. Luxemburg — iz opšteg pojma o socijaldemokratiji i njenoj organizaciji, koji smo sebi postavili, jeste to da duh ove organizacije dozvoljava, naročito na počecima masovnog pokreta, harmoničnost i objedinjavanje pokreta, a nikako njegovo podređivanje krutom pravilu."[10] Odajući priznanje boljševicima da su učinili besprimjeran podvig u historiji i da su na kraju shvatili dijalektiku revolucije idući „ne većinom ka revolucionarnoj taktici, već revolucionarnom taktikom ka većini", ona je ipak ostala dosljedna svojoj ranijoj kritici boljševičkog „utracentralizma" pomno analizirajući prva revolucionarna iskustva. Boljševici su spasili čast međunarodnog socijalizma — isticala je ona — ali su diktaturu nekritički suprotstavili demokratiji i ugušili sva građanska prava i političke slobode, dozvoljavajući na taj način da revolucionarni teror razvije sve svoje negativne konzekvence. Slobodu su zadržali samo vlada i njene pristalice ne uviđajući da su je na taj način učinile privilegijom jednog uskog kruga ljudi koji čak ne obuhvata ni većinu članova partije. Boljševici takođe nisu shvatili da se socijalizam po svojoj prirodi ne može ni oktroirati ni uvesti zakonima i da se dekretima može sprovoditi samo ono negativno (ograničavanje), ali se ne može stvarati ničeg pozitivnog (razbuktavanje kreativne snage u vidu mnoštva novih formi i improvizacija).[11] Centralizam je isto tako pokazao svoje katastrofalne posljedice za javni demokratski život. „Taj život se — pisala je R. Luxemburg — postepeno uspavljuje: nastaje ošamućena letargija u kojoj nekoliko desetina partijskih vođa beskrajnog idealizma dirigira i vlada; u stvari, među njima upravlja desetak istaknutih umova, dok se s vremena na vrijeme poziva jedna elita radništva da aplaudira govorima vođa i da jednoglasno odobrava ono što joj oni podnesu; to je stoga u osnovi vla-

---

[9] Ibid., str. 23.
[10] Ibid., str. 25.
[11] R. Luxemburg, *La revolution russe*, „Spartacus", Paris, 1946, str. 39.

davina koterija — svakako diktatura — ali ne diktatura proletarijata, već diktatura šačice političara, to jest diktatura u *buržoaskom smislu*, u smislu jakobinske vladavine. Štaviše, takvo stanje mora da dovede do bestijalnosti javnog života: atentati, streljanja talaca itd."[12] Put revolucije, međutim, mora da bude posve drugačiji jer je socijalizam neodvojiv od demokratije; u njegovoj osnovi — po mišljenju R. Luxemburg — treba da se nalazi vaspitanje masa kojima je potreban potpun duhovni preobražaj da bi se prevladala stoljetna zatupljenost što im ju je nametala ranija vladavina i da bi se u njima razvili socijalni instinkti umjesto egoizma i letargije. Taj preporod mora da bude „škola samog javnog života" i „najneograničenija, najšira demokratija, javno mnenje"[13]. Ukidanje buržoaske demokratije ne smije da znači i njeno prosto uništenje, već preuzimanje njenih pozitivnih tekovina — građanskih prava i sloboda — na jednom višem, posredovanom stepenu na kome se njihova formalna egzistencija ispunjava stvarnim društvenim sadržajima. Sve to pokazuje — završava R. Luxemburg — da „glomazni mehanizam demokratskih institucija" (njena parafraza Trockog) dokazuje svoj vitalni karakter upravo u živom pokretu masa i u njegovom neprestanom pritisku. Smisao revolucije se nipošto ne iscrpljuje u okamenjavanju revolucionarne prakse na jednom od njenih stupnjeva i u njihovom apsolutiziranju; revolucija je kontinuirani proces oslobađanja klase — podjednako političkog koliko i ekonomskog — koji mora da bude tim ubrzaniji što ona odmiče od prvih trenutaka svoga nastajanja. Lenjinova realizacija je gotovo besprijekorna, ali je ona samo jedan od početnih momenata toga procesa, što ni u kom slučaju ne bi smio da obuzda dijalektiku daljeg kretanja. Boljševici su — pisala je R. Luxemburg — „svojim odlučnim revolucionarnim držanjem, svojom uzornom energijom i svojom nepokolebljivom odanošću međunarodnom socijalizmu stvarno uradili ono što se u tako đavolskim prilikama moglo uraditi. Opasnost počinje tamo gdje oni *od nužde prave vrlinu* i gdje taktiku koju su im naturili ovi fatalni uslovi ponekad hoće da teorijski fiksiraju u svim pojedinostima i da je preporučuju međunarodnom proletarijatu kao model socijalističke taktike koga se treba pridržavati"[14] *(kurziv* F. M.).

Kasnija otkrića o prirodi staljinizma ilustrirala su i proširila domašaj anticipacija Rose Luxemburg, koje se stoga mogu uzeti kao paradigma jednog ozbiljnog naučnog pogleda na problematiku proleterske partije. Ta su otkrića istovremeno pridonijela da se, pod vidom kritike „kulta ličnosti", razotkrije i treća bitna pretpostavka staljinizma što je trebalo da bude prikrivena i mistificirana Staljinovom političkom teorijom. O njoj ćemo, završavajući ovaj rad, pokušati da kažemo nekoliko riječi.

---

[12] Ibid., str. 41.
[13] Ibid., str. 42.
[14] Ibid., str. 46.

c) *Uvođenje harizmatskog tipa političke vlasti* je treća prikrivena funkcija. Harizmatska vlast je, po Maxu Weberu, specifično nesvakidašnji i čisto društveni odnos koji se javljao u različitim historijskim razdobljima kad su zbivanja tražila ličnosti izuzetnih sposobnosti i kvaliteta. „Harizmatska vlast — pisao je Weber — zasniva se na efektivnoj predanosti ličnosti vođe i njenim božanskim svojstvima (harizma), naročito magičkim sposobnostima, proročkoj snazi ili junaštvu, duhovnoj ili besjedničkoj moći. Izvor lične predanosti je oduševljenje za vječno novo, za ono nesvakidašnje, što ranije nije nikad postojalo... Tip onog koji zapovijeda jeste vođa. Tip onog koji sluša jeste učenik."[15] U evropskoj političkoj tradiciji Weber je pojam harizmatske ličnosti naročito vezao za velike antičke govornike i tribune, i za istaknute građanske revolucionare (zbog čega je građansku demokratiju, između ostalog, opisao i kao plebiscitarnu harizmatsku vlast koju bira narod a vrši parlament).

Momenat „harizme" izvanredno je značajan za razumijevanje duha staljinističke vladavine. „Harizma" ovdje ne znači toliko „božanska svojstva" vođe koliko višu obdarenost od ostalih članova partije u poznavanju revolucionarne ideje, govorničku vještinu i sposobnost pridobijanja pristalica. To je najčešće razlog da ličnost šefa partije bude vremenom deificirana i da za pristalice koje se kasnije priključuju njegovom pokretu preraste u legendu ili čak i u mit. U takvim slučajevima najuže partijsko rukovodstvo prerasta u neku vrstu vođine pratnje koja je oštro odvojena od mase običnih „partijskih vojnika". Vođa donosi svoju odluku ili formalnom konsultacijom sa svojom okolinom ili kao prosti akt volje („odlučio sam...") na osnovu svoga znanja. Za staljinističku partiju je karakteristično da se harizmatska odluka objavljuje i sprovodi u racionalnom obliku (formalno sazivanje plenuma, konferencija, kongresa i savjetovanja uz prećutno saznanje da je odluka već donijeta i da je treba samo formalno sankcionirati), mada sadržaj ne mora biti racionalan. Na takvim skupovima partijski vođa potvrđuje svoju „harizmu" uz prethodno isključenje opozicije ili javno ekskomuniciranje „neposlušnih". Njegove pristalice takođe nastoje da se pokažu „učenici" isticanjem bezrezervne lojalnosti. Vođa se povremeno obraća masama i egzaltira ih svojim oratorskim i demagoškim umijećem, prikazujući se najčešće s apostolskim oreolom u službi viših interesa". Egzaltacija je trenutak psihičkog identificiranja između vođe i masa u kojem ga one doživljavaju kao „istinskog boga na zemlji" (Hegel) i spontano osuđuju njegove protivnike. To je ono poniranje svijesti o kojem je pisao Weber kao o neophodnom uslovu za opstanak harizmatske vlasti: mase se poistovjećuju s vođinom odlukom sve dok je on u stanju da svoju „harizmu" osvjedočuje potrebnim dokazima. Ali i vođa sa svoje strane preduzima sve što je neophodno da ti dokazi budu što ubjedljiviji: on, između ostalog, naročito strogo kažnjava neposlušnost i izraženu sumnju u ispravnost odluke, i drastično suzbija pokušaj nekog od svojih pristalica da neku drugu „harizmu" suprotstavi onoj njegovoj. Par-

[15] Max Weber, *Tri čista tipa legitimne vlasti* (zbornik Mihaila Đurića *Sociologija Maxa Webera*, Zagreb, 1965, str. 321).

tijski aparat je, i pored svih vođinih svojstava, ipak glavni oslonac njegove vlasti; on ga zato bira kroz proceduru rigorozne provjere, po kojoj je, po „logici objektiviteta“, dovoljna najpovršnija veza s vođinim protivnicima pa da se odmah bude eliminirano i kažnjeno. Provjere u kriznim momentima uzimaju masovni karakter („partijske čistke“) da bi se u aparatu zadržali samo oni najvjerniji i da bi se on obnovio novim pristalicama.

Magija je, po Weberu, jedan od najvažnijih psiholoških osnova harizmatske vlasti i njena duhovna postojbina. Jer, harizmatski vođa mora da raspolaže višim svojstvima koja su nedostupna njegovoj pratnji i običnim pristalicama. Ideologija staljinske partije u pogledu ličnosti njenog vođe takođe poprima magijska obilježja mada u racionaliziranom obličju; po pravilu, vođa se posmatra kao posrednik između transcendentnosti ideje i (idejom) još neosmišljene zbilje, te se u svakom njegovom postupku sagledava akt historijske nužnosti i pridaje mu se vrhunaravno značenje. Osnovna je funkcija tog fetišizma ostvarenje „rutinske svijesti“ kod njegovih pristalica, koje sve vođine odluke primaju s pobožnošću vjernika ili poslušnošću vojnika, pa se čak ni u intimnom dijalogu ne usuđuju da im protivurječe. Na taj se način vođina ličnost i njegova pratnja stavljaju van domašaja bilo kakve kritike; kritika ide „odozgo“ prema „dole“, ali ne i u obratnom smjeru, osim u slučajevima kad vođa ekskomunicira neku istaknutu ličnost iz svoje okoline, ili grupu takvih ličnosti, i otpočne protiv njih javni progon. Ti su momenti česti naročito onda kad vođa traži „žrtvenog jarca“ za neuspjeh neke politike s kojom je, inače, bio saglasan pa ju je čak i kreirao; tada nastaje „čišćenje“ vođine pratnje i uvođenje novih garnitura, odgojenih političkom pedagogijom u duhu bezuslovne odanosti vođi i njegovim idejama. Ali, vođa ponekad udaljuje iz svoje pratnje i najodanije funkcionere (ministre, komesare, generale itd.) iz bojazni od njihovog uticaja i pomračenja njegove „harizme“, ali i od zavjera i „dvorskih udara“. Ili, još češće, on ih drži u permanentnoj neizvjesnosti da li su u „milosti“ ili nisu, i da li su „spašeni“, zbog čega se, i pored efektivne predanosti, u vođinoj okolini neprestano održava atmosfera napetosti, neizvjesnosti i intrigiranja[16], ili, bolje rečeno, mučnine što je svojstvena mistici predestinacije. Stoga svaki funkcioner nastoji da u svakom pogledu ispuni vođina očekivanja i da ih čak i nadmaši mada upravo njegova revnost postaje ponekad najveća optužba. Možda ne bi bilo pretjerano reći da staljinska partija u takvim uslovima obnavlja specifičnu istočnjačko-vizantijsku

[16] Staljin je nesumnjivo bio oličenje takvog sadizma prema svojim najodanijim pristalicama. „Staljin je bio vrlo nepovjerljiv čovjek — govorio je Hruščov na XX kongresu KPSS 1956. — i bolesno sumnjičav; mi smo to upoznali u radu sa njim. On je bio kadar pogledati čovjeka i reći: „Zašto vam danas pogled bježi?“ ili „Zašto se danas tako okrećete i izbjegavate da me pogledate ravno u oči?“ Ta je bolesna sumnjičavost u njemu stvorila opšte nepovjerenje čak i prema najintimnijim partijskim radnicima koje je godinama poznavao“ (Tajni referat, str. 51—52). Malo dalje Hruščov dodaje: „Ponekad se dešavalo da čovjek ode Staljinu na njegov prijateljski poziv, a kada sjedne sa Staljinom, da ne zna da li će spavati kod kuće ili u zatvoru“ (str. 87).

tradiciju gdje „dvorski udari", bilo protiv pristalice bilo protiv vođe, predstavljaju pravilo, a ne izuzetak i gdje znače jedinu moguću logiku tako etabliranog sistema.

Weber je posebno isticao još jednu karakteristiku harizmatskog vodstva: borbu za vođino nasljeđe i način na koji harizmatska vlast, kao izrazito prolazna pojava, biva obezličena, institucionalizirana i pretvorena u racionalni tip vlasti. Borba za vođino nasljeđe ima izuzetan uticaj jer se vođinoj „harizmi" koja se gasi suprotstavljaju „harizme" njegovih učenika od kojih svaka pretendira na isključivu pravovjernost te onu drugu progoni s upravo zagriženom mržnjom i dosljednošću. U tom je pogledu slučaj borbe Staljina i Trockog za Lenjinovo nasljeđe nevjerovatno poučan, kao i sukob „staljinista" i „antistaljinista" nakon Staljinove smrti. U oba slučaja radilo se o pokušaju obezličenja „harizme" i racionalizaciji poretka pod vidom vladavine ustavnosti i zakonitosti (Staljin se najčešće predstavljao samo kao „Lenjinov učenik" u službi revolucionarne zakonitosti, a „antistaljinisti" — kao protivnici Staljina u ime same partije). Međutim, racionalnoj formi državno-pravnog poretka nikad nije mogla da u cjelini odgovara racionalnost sadržaja političkog života; u staljinskom tipu političke vlasti taj život, naime, kontinuirano proizvodi duh harizmatske vlasti koji je personificiran u pojmu „kulta ličnosti". Obilježja ovog fenomena mi smo već uglavnom naveli; očigledno je da se on teorijski može najadekvatnije objasniti Marxovom teorijom otuđenja (kao političkim stanovištem udaljavanja institucija od njihove društvene osnove) i Weberovom teorijom harizmatske vlasti (kao psihološkim stanovištem o kolektivnim stanjima revolucionarnog duha — Weber je, naime, pisao da je harizmatski autoritet „jedna od velikih revolucionarnih sila istorije, ali u svom čistom obliku on ima potpuno autoritaran, gospodarski karakter"[17]). Harizmatski karakter „kulta ličnosti", međutim, nije svojstven samo deificiranju osobe partijskog vođe (čiji autoritet može počivati na moralnoj snazi, kao što je slučaj sa Lenjinom) već i „kolektivnog rukovodstva" čija su se načela pokušala uvesti kao korektiv „ličnoj diktaturi". U oba slučaja, od kojih se drugi može shvatiti i kao nastojanje za obezličenjem „harizme", njeni fundamentalni sadržaji ostaju nepromijenjeni i imaju perspektivu neprestanog reproduciranja. Uvijek se ima posla s politikom kao sferom otuđenja u kojoj formalni centri moći nikad nisu identični s onim faktičkim i gdje rukovodstvo u svakom trenutku slovi kao nosilac apsolutnog znanja.

Tako se može općenito utvrditi da je Staljinova teorija partije proletarijata izvršila uzmak ka pojmu ideologije kao izopačene epohalne svijesti; ona je istovremeno pokazala da je problem ideologije u XX stoljeću mnogo složeniji nego što je bio u XIX stoljeću. Jer, Marx je uzimao da je stanovište proletarijata u izvjesnom smislu apsolutno, te da se stoga prema prethodnim formama svijesti može odnositi kao prema nižim fenomenima; na osnovu toga se poslije Marxa načelno

[17] Max Weber, op. cit., str. 328.

smatralo da će metod ideološkog razobličavanja protivnika ostati trajna privilegija proleterskih partija pošto se njihovo stanovište može beskonačno razvijati kao neproblematično, a svako protivničko mišljenje pobijati kao izopačeno. Takvo stanje ideološke svijesti Mannheim je nazivao „specijalnom formom totalnog pojma ideologije". Međutim, pojava staljinizma nametnula je pitanje od vanrednog metodološkog značaja — nije li apsolut mišljenja radničke klase bio sa njom takođe razoren i nije li se teorija klasne borbe izrodila u novi oblik „nekongruentne svijesti"?

Tri prikrivene funkcije staljinske ideologije, o kojima je bilo riječi, ne ostavljaju sumnju u značaj ove dileme; one staljinizam definiraju ne samo kao klasičnu „lažnu" svijest građanskog društva već i kao „nametnutu svijest" o jednoj prividnoj objektivnosti i historijskoj nužnosti koja je oktroirana teorijom o „jedinom ispravnom i provjerenom modelu socijalizma". Stoga vraćanje izvornom marksizmu, kao mogućnosti autentične proleterske svijesti, pretpostavlja okretanje od ove teorije, kao ideološkog ishodišta staljinizma, u pravcu jednog novog povijesnog iskustva koje je principijelno najavljeno pravom svake partije na izbor vlastitog puta u izgradnji socijalizma i razobličavanjem ideološke funkcije teorije o ograničenom suverenitetu socijalističkih zemalja. Tek tada će biti stvoreni uslovi za ravnopravan dijalog kroz koji će, kao u grčkom „dia-logosu", teorijska misao doći do istine o samoj sebi — ne više posredstvom ideološkog oktroiranja, već putem idejnog razotkrivanja svojih prikrivenih funkcija.

Prikazi

Eugen Pusić: Problemi upravljanja

(„Naprijed", Zagreb, 1971, strana 396)

U centru pažnje hrestomatije objavljene pod naslovom *Problemi upravljanja* jeste odnos uprave i političke vlasti. Eugen Pusić u uvodnoj studiji ove knjige analizira upravljanje kao ukupan napor čoveka koji teži da uspostavi kontrolu nad sopstvenom naravi, koja se ne ispoljava samo u sferi politike, već i u toku organizovanja procesa rada, pa i u svim drugim ljudskim aktivnostima. Ne gubeći iz vida dimenzije vremena, Pusić dalje analizira savremena gledanja na upravu i upravljanje, a na kraju knjigu upotpunjava izborom tekstova čiji autori tragaju za boljim i jednostavnijim rešenjima u oblasti upravljanja. Ovi tekstovi predstavljaju i ilustruju različite i mnogobrojne pravce u teoriji koja se bavi problemima uprave i upravljanja u isto riji ljudskog društva. Izborom tekstova i, posebno, analizom političke dimenzije upravljanja u pojedinim fazama društvenog razvoja Pusić je nastojao da pokaže kako su se razvijali uprava i upravljanje, čijim interesima danas služi ogromna organizacija uprave i kakav ona ima uticaj na pojedine oblasti čovekova života i stvaralaštva.

Upravljanje i uprava od samog početka u svesti čoveka ne žive kao dva različita i odvojena elementa. Oni tokom istorijskog razvoja ljudskog društva menjaju prirodu i obim svog uticaja, pa je time određeno i njihovo međusobno „udaljavanje" ili „približavanje". Političko upravljanje teritorijalnom zajednicom bilo je u prvoj fazi odvojeno od upravljanja sopstvenom kućom i zemljom. U robovlasničkoj epohi može se govoriti o „upravljanju državom na temelju političke vlasti i upravljanju imovinom na temelju privatnog vlasništva". U doba feudalne rascepkanosti i prosvećenog apsolutizma gubi se podela na sfere iz perioda robovlasničke države na res publica i res privata. U feudalnoj državi i državi apsolutne monarhije dolazi do jedinstva privatnih i državnih poslova. U doba prosvećenog apsolutizma ne postoji bitna razlika „između ekonomskog upravljanja zemljom kao kraljevinom i političkog upravljanja državom".

Pojava moderne uprave (XVIII i XIX vek) vezana je za građanske revolucije, za rast političke moći nove, buržoaske klase. Nove suprotnosti i novi klasni odnosi uslovili su nastajanje zakonodavnih, predstavničkih tela i suprotstavljanje monarhovoj upravi. Uloga uprave u ranom periodu buržoaske države svedena je na izvršnu funkciju. Uprava je odvojena od zakonodavstva i vladanja. Uprava „kao tehničko izvršenje" nije što i upravljanje — „donošenje političkih odluka". Odnos podvojenosti uprave i upravljanja prenosi se s političke u sferu ekonomskog života i društvenih delatnosti. Tu se, kao i u sferi upravljanja državom, odvaja „vrhovno odlučivanje" od „tehničkog ostvarivanja". U doba osvajanja vlasti političkoj poziciji građanske klase odgovarale su teorije o podeli vlasti. Zakonodavna tela su nastajala kao izraz autentičnog predstavljanja interesa

buržoaske klase. U to doba zakonodavnoj vlasti je podređena izvršna vlast, a ne uprava. Džon Lok svodi taj novi odnos između zakonodavnih, predstavničkih tela i izvršne vlasti na apsolutnu nadmoć prvih: „Izvršna vlast, ma kome povjerena osim osobi koja sudjeluje u zakonodavstvu, očigledno je podređena i odgovorna zakonodavnoj vlasti, koja može da je promijeni i ukloni kako joj se svidi." Izvršna vlast je potpuno podređena zakonodavnoj, a uprava, po Loku, ima sasvim nevažno mesto.

Sen-Simon omalovažava značaj čitave organizacije uprave i vlasti građanskog društva. Zato se u Francuskoj, smatra on, ne bi ništa izmenilo ako bi „izgubila u isti čas sve krunske velmože, sve državne ministe, sve državne savjetnike, sve predstavnike državnog savjeta, sve svoje maršale, nadbiskupe, generalne vikare i kanonike, sve prefekte i potprefekte, sve ministarske činovnike i sve suce, a povrh svega još i deset tisuća posjednika". Njihova mesta je lako popuniti jer su „predsoblja na dvoru puna dvorjanika spremnih da zauzmu mesta krunskih velmoža. U vojsci ima mnogo oficira koji su isto tako dobre vojskovođe kao i naši sadašnji maršali. Koliko ima činovnika po preduzećima koji vrijede baš toliko koliko i naši državni ministri". Napredak Francuske ne zavisi od moći upravljača i ljudi koji su na državnim funkcijama, već od razvoja nauke, proizvodnje i umetnosti. Odluke o smeru kretanja društva treba da donosi čitavo društvo, a ne državnici. A oni kojima su poverene razne društvene funkcije, čak i one najviše, vrše „samo podređene uloge, jer njihova je funkcija, ma koliko bila važna, jedino u tome da se kreću u pravcu koji nisu sami izabrali". Prema doktrini Sen-Simona, uprava i uopšte građanska država trebalo bi da budu prevaziđene dostignućima nauke, tehnike, proizvodnje i umetnosti. U tom slučaju čovek prestaje da bude predmet vladanja, a smisao upravljanja se svodi na princip: „mesto vladanja ljudima dolazi upravljanje stvarima". U istoriji ideja o upravi i upravljanju različito je tumačen ovaj princip. Neki su ideju Sen-Simona o „upravljanju stvarima" tumačili kao opravdanje za društvo tehnokratskog karaktera. Drugi su Sen-Simona smatrali za prethodnika Marksovih ideja i shvatanja o razlikovanju tipa upravljanja u fazi polilitičke države, socijalizma i komunizma. Eugen Pusić naziva koncepcije Sen-Simona „prvom vizijom kibernetske utopije".

Marks i Engels zasnivaju svoju analizu klasne države kapitalizma, a i njenog instrumenta — uprave, i na idejama pisaca utopijskog socijalizma. Oni zaključuju da je uprava „politički instrument države koji služi za ugnjetavanje", a da je sama država instrument vladajuće klase. Država nastaje uporedo s nastajanjem privatne svojine i klasa. Suprotnosti među klasama, težnja vladajuće klase da eksploatisanu klasu drži u stalnoj pokornosti, utiču da vlast „jača u razmjeri sa zaoštravanjem klasnih suprotnosti". Prema tome, postojanje uprave, vlasti i države neposredno je vezano za postojanje klasa. Priroda države je uslovljena karakterom klasnih antagonizama. Zadatak socijalističke države, oruđa revolucionarnog proletarijata, nije političko ugnjetavanje, već tu „država nastupa kao predstavnik čitavog društva — uzimanje u posjed sredstava za proizvodnju u ime društva ujedno je i njezin poslednji samostalni akt kao države". Intervencija državne vlasti zatim postaje nepotrebna. Ovde je nužno dodati da Marks govori o „odumiranju", a ne o „ukidanju" države i državne uprave — birokratije. Za Marksa je „konačno otkriveni oblik u kojem se može izvršiti ekonomsko oslobađanje rada" uređenje u kome su predstavnici u skupštinama svakodnevno vezani za instrukcije svojih birača koji imaju mogućnost da ih opozovu. Skupštine bi postale „radno tijelo, izvršno i zakonodavno u isto vrijeme". Do toga se, po Marksu, može stići oduzimanjem političkih funkcija policiji, ukidanjem stajaće vojske, uvođenjem izbornosti i opoziva svih službenika. Plate službenika ne smeju biti iznad nivoa prosečne nadnice kvalifikovanog radnika i, na kraju, potrebno je izvršiti deprofesionalizaciju svih funkcija u upravnom aparatu. Neke koncepcije Sen-Simona, Marksa i Engelsa o upravi mogle bi se svesti na dosta

nerealne pretpostavke. Na primer, one o „jednostavnosti upravnih funkcija" za koje nije potrebna „nikakva posebna stručnost" i koje se mogu „obavljati uz put", pored rada u proizvodnji. Ti zaključci su, kako kaže Pusić, rezultat „stvarnosti njihova vremena". Vremena se menjaju i, bar zasad, ne idu na ruku pretpostavkama o smanjenju obima organizacije uprave i njenih funkcija. Industrijsko društvo je uticalo na stvaranje moderne i velike upravne mašine, i to na dva koloseka. Jedan deo uprave je vezan za rast, specijalizaciju i ispreplitanje odnosa velikih organizacija u privredi. Nastanak ogromnih privrednih organizacija i nužnost njihovog međusobnog povezivanja uticali su da „upravljanje — od pojedine radne jedinice do općedruštvenog planiranja — postaje neophodni uvjet funkcionisanja i prvi preduvjet uspjeha". S druge strane, državna uprava proširuje obim svojih poslova s političke vlasti (spoljni poslovi, porezi, sudstvo, vojska i policija) na održavanje drugih društvenih poslova: u školstvu, zdravstvu, socijalnim i komunalnim službama, saobraćaju itd. Očigledno je da „državna uprava nije više isključivo instrument vlasti: ona, pored toga, postaje nosilac društveno neophodnih poslova". Još 1887. godine predsednik SAD Vudro Vilson je zastupao mišljenje da uprava ulazi u sve poduhvate države i da će za njeno obavljanje postati neophodni tehnički školovani službenici. Pored toga, Vilson u prvi plan stavlja problem podele vlasti. Uprava ima status izvršne vlasti. U okviru podele vlasti postavlja se pitanje odgovornosti uprave zakonodavnoj i sudskoj vlasti i uticaja javnog mnenja na njenu delatnost. Vilson je smatrao da se razvojem „sistema unutar sistema" može postići ravnoteža u sferi političke moći: potrebno je da „općina, grad, pojedina država i federacija žive sličnom snagom i da budu podjednako zdravi, time da svatko bude bezuvjetno vlastiti gospodar, a svi, ipak, međusobno povezani u suradnji, spajajući neovisnost sa spremnošću da jedni drugima pomognu". Jasno je da se Vilson zalagao za nadmoć države nad upravom i „gospodujućim privatnim kompanijama".

U svojoj analizi uprave i upravljanja Lenjin polazi od Sen-Simona do postavki Marksa i Engelsa. Otuda su njegove postavke o državnoj upravi od samoga početka negativne (rusko činovništvo je, smatra Lenjin, „prepotentno, neodgovorno, potkupljivo, divlje, neznalačko i parazitsko"). Drugi razlog za tako negativne stavove o upravi leži u stogodišnjoj zaostalosti političkih struktura carske Rusije. Prilike i uprava u Rusiji bile su veoma slične prilikama i upravi u zemljama o kojima su mnogo ranije pisali Marks i Engels. Sa stanovišta političke akcije koju vodi u toku oktobarske revolucije i neposredno u godinama posle nje, Lenjin birokratiju smatra „buržoaskom ustanovom" koja je „proletarijatu neprijateljska društvena snaga". Lenjin je u svojim prvim postavkama smatrao da je jedini izlaz za proletarijat da potpuno razbije birokratski aparat savremene buržoaske države. Državna uprava ne sme biti mašina za vladanje i ugnjetavanje ljudi, a to se može postići „ukidanjem prerogativa, uvođenjem izbornosti svih činovnika, potpunim ukidanjem cenzusa, neposrednom odgovornošću činovnika narodu". Za razliku od Engelsa, koji govori o političkoj ulozi države i državne uprave i njihovom istovremenom odumiranju, Lenjin uočava nešto drugačiju ulogu „tehničkog aparata" javne uprave. Eugen Pusić, tumačeći Lenjinove postavke, zaključuje da u socijalizmu ne samo da nema govora o nepotrebnosti državne uprave, već može doći do širenja „tehničkog aparata" javne uprave „usled nacionalizacije sredstava za proizvodnju i pojačane uloge države u privrednoj izgradnji, industrijalizaciji i revolucionarnom društvenom preobražaju". Do tih zaključaka, istina, Lenjin je došao kasnije, na osnovu iskustva stečenog prilikom uspostavljanja političkog sistema prve zemlje socijalizma. Sam Lenjin je, uporedo s novonastalim političkim prilikama i stanjem u zemlji, menjao stavove o državnoj upravi. Svoje zaključke iz *Države i revolucije* o državnom aparatu koji u toku revolucije treba u „paramparčad" razbiti i slične stavove neposredno posle oktobarske revolucije Lenjin je donekle korigovao. Već 1918. godine u toku političkih akcija naglašava da u sov-

jetskoj vlasti dolazi do „birokratske degeneracije", ali zaključuje: „mi ne možemo živjeti bez tog aparata" (misli na aparat državne uprave). I u sistemu upravljanja socijalističkom državom potrebna je državna uprava. Puna pobeda nad birokratizmom može se postići tek „kada sve stanovništvo bude sudjelovalo u upravljanju". Do toga nije došlo, a sam Lenjin je uočio više razloga zbog kojih je jačala birokratija u Sovjetskom Savezu. Jednom je to bilo prisustvo zaostalog činovništva carske Rusije u aparatu sovjetske uprave, drugi put nizak kulturni nivo i vojno-politički stil u radu, pa nesposobnost i nedisciplina sitnog činovništva itd. Nisu mu, nešto kasnije, promakle nezapažene pojave birokratizma i van kruga sitnog činovništva. „Birokratija postoji kod nas ne samo u sovjetskim ustanovama, već i u partijskim." I pored kritičkih zapažanja, kako zaključuje Pusić, „Lenjinove postavke o pojednostavljenju poslova upravljanja nisu našle potvrdu u razvoju prve socijalističke države". Metode upravljanja u Sovjetskom Savezu nisu „postale ni bitno manje prinudne ni tehnički mnogo efikasnije". Razloge za to treba tražiti i u ekonomskoj nerazvijenosti i kulturnoj zaostalosti prve zemlje u kojoj je pobedila socijalistička revolucija i u kojoj je zatim ostvaren socijalistički društveno-politički sistem.

U koncepcijami Maksa Vebera naglašena je dvostruka funkcija uprave. Ona je, prvo, „instrument za vršenje i održavanje vlasti" i, drugo, upravu čini „sistem organizacija za vršenje javne službe". „Uprava-vlast" održava političku podelu vlasti „bez ikakvih stvarnih interesa". „Uprava-služba" obavlja poslove (u oblasti školstva, zdravstva, komunalnih delatnosti i slično) koji su korisni i u opštem interesu. Daleko pre svojih savremenika, kako tvrdi Eugen Pusić, Veber je zapazio da postoji jedinstvo upravne funkcije uopšte, a posebno državne uprave i uprave u kapitalističkom preduzeću. Iz tog odnosa su nastale neke funkcionalne karakteristike uprave, o kojima Veber govori kao o faktoru koji pomaže opstanak moderne uprave. Ona je zasnovana na čvrstim pravilima i organizaciji, na formalizmu i tajnosti, a time joj je osiguran kontinuitet koji upravnu strukturu čini čvrstom. Pored analize funkcije i strukture, Veber se bavi pitanjima položaja ljudi u upravnim organima. Prema njemu, službenik moderne uprave je profesionalac (služba mu je doživotno zanimanje), školovan sa odgovarajućom specijalnošću, kojem je osigurano napredovanje i koji je odvojen od upravljanja materijalnim sredstvima — ona su pod vlašću „političkih gospodara". „Politički gospodari", ili vlastodršci, kako ih naziva Pusić, ne zasnivaju svoju moć na zapovedanju u okviru upravne hijerarhije. U jedinstvu vlasti i upravljanja Veber razlikuje „gospodare" i one koji su im stavljeni na raspolaganje, to jest „njihov aparat". Prema tome, službenik stoji „izvan borbe za vlast". Odnose koji vladaju unutar upravnog aparata Veber je izveo u postojanje ideal-tipa „birokratsko-monokratske" uprave. Moderna uprava ima velikog uticaja na stabilnost političke vlasti. „Najvažniji novi politički element epohe birokracije jeste značajno povećavanje stabilnosti vlasti oslonjene na modernu upravu." Politička vlast tako postaje neoboriva tradicionalnim sredstvima, pa je zato u osvajanju vlasti revolucija zamenjena državnim udarima.

Klasična škola upravne tehnike usmerila je svoju pažnju u dva pravca. Jedna grupa autora se bavi ispitivanjem upravnog sistema u društvu i političkim odnosima, a druga problemima unutrašnje strukture i funkcionisanja upravnih organizacija. Vezanim isključivo za praktična iskustva, bilo im je važno da ne „izgube vezu s praksom", pa su za račun pravila tehničke racionalnosti potpuno zanemarili društvene uslove u kojima organizacija uprave radi. Druga zamerka klasičnoj školi je u tome da je ona odnose među ljudima u upravi svodila na naivne psihološke pretpostavke. Pojedinac automatski reaguje na materijalne stimulanse, kazne i nagrade. Psihološka kritika klasične škole pokazala je da materijalni stimulansi ne deluju automatski, to jest ne deluju tako uvek i sigurno i nisu nezavisni od drugih odnosa i uslova rada. Kritičari klasične škole, kao i ona sama, gledaju da svoje postavke što pre primene u praktičnom uprav-

ljanju. Kao rezultat kritike pravila tehničke racionalnosti u upravi i zanemarivanja ljudskog faktora nastaje, na primer, „novi stil" u upravljanju koji u prvi plan izvodi „ljudske odnose". Mala je razlika između ovoga stila i onoga koji u prvi plan stavlja tehniku. Glavni argument „novog stila" je taj da „humanost povećava profit". Znači, nema govora o humanijim, promenjenim odnosima među ljudima, već je reč o manipulisanju ljudskom psihom da bi se stvorio privid veće slobode, sigurnosti i samostalnosti na poslu. Sociološka kritika zamera klasičnoj školi, prvo, što upravnu organizaciju posmatra kao „racionalni instrument" za postizanje određenih ciljeva. Drugo, zbog statičnosti u shvatanjima upravne organizacije jer domen uprave svodi na pravni sistem države. Iz ovoga proizlazi i treća zamerka klasičnoj školi — da bez razloga postavlja barijeru između pojedinih područja upravljanja. Sam društveni razvoj i kritika postojećih teorija uslovili su osnovne koncepcije socioloških teorija i modela upravljanja. U žiži tih teorija su ciljevi društvenih sistema. Parsons vidi, kako ga Pusić tumači, četiri takva cilja: „prilagoditi se stvarnosti svoje okoline, postići, odnosno postizavati određene ciljeve, povezati sve svoje dijelove u jednu cjelinu (Parsons govori o „integraciji"), osigurati kontinuitet određenih odnosa u akciji i strukturu tokom vremena (Parsons to zove „latencijom")". Te ciljeve ostvaruju pojedini slojevi organizacije: najniži tehnički, viši upravljački, najviši institucionalni. Tehnički sloj se stara o prilagođavanju okolini i postizanju ciljeva, upravljački sloj o povezivanju svih delova u jednu celinu, a institucionalni obezbeđuje kontinuitet odnosa u akciji.

U posebnom poglavlju, pod naslovom „Suvremena politička problematika uprave", Pusić analizira savremene društvene uzroke koji su uticali na „povećanje uloge države u društvu, a uprave u državi". Izlaz iz novih suprotnosti, nastalih posle ekonomskih kriza, klasnih i međunarodnih sukoba, bio je sve više mogućan uz učešće prinudnog aparata državne uprave — i u slučaju kada akciju vodi reakcija i kontrarevolucija, a i onda kada su u pitanju revolucionarne snage koje primenom sile postižu svoje ciljeve. Tako je nikao „najznačajniji i, vjerovatno, „najoriginalniji" problem dvadesetoga stoljeća, problem birokracije". Procesi idu tako da se „problem kontrole društva nad upravom uopće ne pojavljuje u toj perspektivi, već se pretvara u svoju suprotnost, u pitanje kontrole državnog i partijskog aparata nad društvom". To potvrđuje i analiza prirode birokratije u Sovjetskom Savezu posle dolaska Staljina na vlast. Pojedini pisci vide različite uzroke njenog jačanja. Za jednu grupu teoretičara birokratija je „degeneracija uprave", a za drugu je „degeneracija politike".

Naučno i tehničko modeliranje procesa u prirodi i društvu u cilju uspostavljanja optimalnog i automatskog upravljanja imalo je odlučujući uticaj i na delatnost upravljanja. Primenom matematičkih metoda u društvenim naukama, linearnim i dinamičkim planiranjem, uvođenjem automatskog upravljanja u industrijskim procesima i obradi informacija, radi uspostavljanja optimalnog upravljanja ekonomskim procesima, stvorena je „tehnološka podloga" za prelazak od „vladanja ljudima na upravljanje stvarima". Ta „tehnološka podloga", kao i „nova organizacija, traže otvorenost i stvaralačku participaciju" u upravljanju. Ne menjaju se, dakle, odnosi samo u sferi primene naučno-tehničkih dostignuća u upravljanju, već to utiče i na nužno prisustvo „stvaralačke participacije" u procesima upravljanja. Novi odnosi uspostavljeni primenom moderne tehnike, predviđanja i organizacije ne trpe odnos hijerarhije u sistemu uprave i upravljanja. Zbog veće specijalizacije nastaje potreba za višim nivoom koordinacije, a ne hijerarhije. „Stručnjak, specijalist postaje u sve većoj mjeri gospodar svoga posla, stoga se opire hijerarhiji" i ona postaje nepotrebna. Ti procesi mogu biti dovedeni do kraja tek kada se pređe na „generalizirani sistem samoupravljanja", koji ne znači „naprosto prošireno sudjelovanje svih i svakoga u svim mogućim procesima odlučivanja", već podrazumeva potpune promene u društvenoj strukturi, napuštanje privatnovlasničkih i etatističkih oblika vlasti nad ljudima i izgradnju novog sistema društvenih insti-

tucija — zaključuje Pusić. Kada je reč o jugoslovenskom društvu i njegovom iskustvu, može se reći: „mi, Jugosloveni, tom procesu smo najbliži". Najvažnije u našem iskustvu je to što je samoupravljanje postalo „masovna praktična primjena novih ideja, novih institucija i, u krajnjoj liniji, novih odnosa među ljudima". Kao nužan osnov razvijanja društvenog samoupravljanja Pusić smatra „visoki nivo razvoja proizvodnih snaga". Samoupravljanju smeta relativno oskudna materijalna baza, nizak nivo proizvodnosti i tehnologije. Ove okolnosti utiču na pojavu deformacija birokratskog i tehnokratskog karaktera, koje se pretvaraju u težnju da se vlast upotrebi u svrhu dominacije interesa neke grupe.

VINKA TOMIĆ

Aleksandar Lerner: Principi kibernetike

(„Tehnička knjiga", Zagreb, 1970, strana 356)

„Da li je moguće konstruisati mašinu pametniju od čoveka? Živimo li u početku ere robota? Predstavlja li mašina opasnost za ljude kao njihov konkurent u borbi za egzistenciju." Da li je samoupravljanje, kao osnovni društveni odnos u uslovima naučno-tehnološke revolucije, odnosno velikih organizovanih — dinamičkih sistema, zasnovano na naučnoj teoriji i realnosti skladnih formi i oblika upravljanja tim dinamičkim sistemima? Da li su osnovni trendovi usmereni ka njegovom jedinstvu sa kibernetskim principima? Navedene i mnoge druge dileme i pitanja, u ovom trenutku, imaju zabrinjavajući uticaj na ljude kojima je strana nova naučna disciplina — kibernetika i fundamentalni principi na kojima se zasniva. Toga uticaja nisu pošteđene ni sve strukture našeg društva.

U ovim uslovima našoj javnosti predata je knjiga *Principi kibernetike* od poznatog i afirmisanog naučnika koji nam se prvi put predstavlja jednim od mnogih svojih, u svetskoj javnosti, veoma poznatih radova, Aleksandra Jakovljeviča Lernera.

Autor knjige je uspeo da stvori jedan sebi specifičan model simbioze osnovnih principa „nauke o upravljanju", pokušavajući da ih prilagodi što većem broju čitalaca, ali ne i uprosti, ne bar u tolikoj meri da se izgubi „naučna težina" i teorijski smisao metoda i ideja kibernetike. Uočljiv je veliki napor autorov da iznađe put — svojevrsnoj popularizaciji — u izboru primera (bez upotrebe više matematike) i objašnjenju dinamičkih sistema, odnosno kodiranja — određene forme, oblika informacije.

Još otac kibernetike Norbert Viner u svom radu *Kibernetika i društvo* daje njenu polaznu definiciju kao nauke o upravljanju i vezi u mehanizmima, organizmima i društvu. Lerner je mišljenja da ona predstavlja opštu teoriju upravljanja koja se može primeniti na svaki sistem. Kibernetika je nauka o procesima upravljanja, rezultatima i međusobnim odnosima složenih dinamičkih sistema u ljudskom društvu, mašinama i živim organizmima (primer: mehaničke naprave, automati u službi čoveka, privreda neke zemlje, čovekov mozak, preduzeće, odnosno osnovna njegova ćelija — njegov sistem, radna jedinica, živi organizam itd.).

Znači, i sam pojam kibernetike tesno je vezan za pojam sistema kao osnovne kategorije u istraživačkim naporima ove nauke. Sistem je objektivni rezultat zakonitosti dinamičkog jedinstva povezanih i međusobno uslovljenih pojava i objekata (mašina, prirodnih izvora, ljudi, materije i slično). Kibernetika izučava samo dinamičke, a samim tim „upravljane sisteme", za čiju je stvarnost nužno spoznati objektivne zakonitosti i iz mnoštva kretanja (karakterističnog za

svaki sistem) izvršiti izbor koji ga usmerava ka najoptimalnijem rezultatu. Da bi se ovo postiglo, potrebno je uočiti ograničenja „svojstvena upravljanju sistemima", to jest dati osnovne okvire u kojima čovek (ili bilo koji upravljački deo) može slobodno izabrati strukturu i pravac skladnosti, odnosno maksimum optimalnosti. „Gde nema izbora, tamo nema i ne može biti upravljanja" — kategorički istupa Lerner. Svaki kibernetski sistem bremenit je osobinama i svojstvima elemenata koji ga sačinjavaju, kao i povratnim spregama sistem — sredina. Precizno definisanje ove bremenitosti presudno je za kibernetski sistem koji još uvek nije određen kao „sistem jednačina" u matematici ili „sistem materijalnih tačaka" u mehanici, ali ozbiljno ugrožava njihovu suverenost.

Iz svega sledi zaključak: kibernetski sistem je u svim uslovima gde postoji kibernetsko upravljanje. Upravljanje je pak presudna komponenta sistema u njegovoj organizovanosti. U svakom „upravljanom sistemu" postoji mehanizam kojim se ostvaruje upravljanje, to jest svaki takav sistem se sastoji iz upravljačkog i upravljanog dela. Odrediti odnose i procese koji su rezultat interakcije ovih delova znači odrediti stanje sistema. Stanje sistema karakteriše skup vrednosti parametara (elemenata) koji određuju pravac dinamike sistema. Elementi nekog sistema i sami sistemi međusobno su povezani i izloženi međuuticaju. Te veze i međuuticaji mogu se sastojati u razmeni energije, materije ili sadržaja informacije koja odražava vezu. Bitni podaci koje dobija neki objekt o stanju i karakteristikama drugih objekata (informacija) u svom sistemu ili van njega postižu se signalima propulzivnim kroz svaki sistem i među njima. Memorisanje signala postavlja se kao osnov u povezivanju objekata jednog sistema.

Kada informacija dobije određeni oblik — formu i smer, kažemo da je kodirana.

Krajnje mogućnosti upravljanja nekim sistemom uslovljene su tačnošću i sveobuhvatnošću informacije o upravljanom objektu, uočavanjem negativne ili pozitivne povratne veze, savršenim izborom „signala korekcije", podacima o veličini nepredviđenih odstupanja u upravljanom sistemu i drugim. Ovde je potrebno istaći veliku ulogu sistema programskog i automatskog upravljanja, kojima Lerner daje značajnije mesto u svojoj knjizi. Upravljanje bez informacija nema nikakvog smisla i perspektive. Znači, upravljanje podrazumeva prikupljanje, prenos i obradu informacija.

U naučnoj teoriji — onoj koja izučava kibernetske principe — kibernetski sistemi se razvrstavaju po složenosti, određenosti i primenljivosti. Kriteriji razvrstavanja su veoma relativni. Ilustrovaćemo to primerom složenosti; sistemi se dele na proste, složene i vrlo složene. Koliko je ova podela neophodna u razumevanju samog sistema, toliko je nepotpuna. Svaki prosti sistem sastoji se od elemenata koji čine sami za sebe jedan mikrosistem. Uzmimo primer osnovne ćelije preduzeća, radne jedinice. Ona se sastoji od sistema mašina, ljudi i drugog. Mašine opet od niza sistema, delova, mehanizama, a ovi od čitavog niza podsistema (to je opet sistem), mikromehanizam itd. Organizam čovekov pak predstavlja organizovani sistem funkcionalih celina.

Lerner daje vrlo istaknuto mesto pojmovima velikih sistema i podsistema uočavajući aktuelnost ove pojave. „Predmet izučavanja teorije velikih sistema je upravljani sistem posmatran kao skup uzajamno povezanih podsistema objedinjenih opštim ciljem funkcionisanja" (str. 252). Svojstvo svakog sistema je njegova manja ili veća organizovanost koja u uslovima velikih sistema sastavljenih od međusobno povezanih, organizaciono specifičnih, funkcionalno zavisnih delova dobija u neizbežnosti utičući na optimalnost upravljanja u svim njegovim jedinicama i na svim nivoima. Osnovna karakteristika složenih sistema je postojanje više nivoa upravljanja.

Znači, Lernerov pojam „veliki sistem" nastao je kao osnovni izraz „sistemnog prilaza" razmatranju svih pojava, procesa i odnosa kao vrsta kibernetskog sistema. „Sistemni prilaz je neophodan za naučno proučavanje zadataka ekonomije, biologije i tehnike. Nemoguće je izvesti argumentovan zaključak o ponašanju tak-

vog sistema kao što je mravinjak ne posmatrajući ga kao veliki sistem. Da bi se izgradila svrsishodna šema upravljanja energetskim sistemom, neophodno je posmatrati kao veliki sistem skup: prirodni izvori energije (reke, nalazišta hemijskog i nuklearnog goriva, sunčeva energija, energija vetra), elektrane, podstanice, linije prenosa i potrošačke energije" (str. 252).

S obzirom na to da je teorija velikih sistema tek u razvoju, a time i njeni osnovni principi, pojmovi i terminologija, to je neophodno posvetiti posebnu pažnju delovima Lernerove knjige u kojima pokušava da opredmeti ambiciju osnovnog pojmovnog određenja i definisanja velikih sistema. Verovatno su složenost ovoga zahvata i specifičnost pristupa doprineli nepotpunosti i jednostranosti ovoga dela Lernerove knjige.

Lerner, zaista, lucidno uočava raznovrsnost zadataka upravljanja velikim sistemima, koje uslovno deli na operativne i funkcionalne, u čijoj se osnovi nazire pokušaj razlučivanja problema upravljanja i rukovođenja u velikim sistemima kao što su preduzeće, integrisana celina, privredna grana itd. „U operativne spadaju zadaci povezani sa izvorom strukture veza među delovima sistema, planiranje taktike i strategije ponašanja sistema u celini i njegovih delova — podsistema, zadaci analize ponašanja sistema i ocene rezultata njegovog ponašanja. U funkcionalne uglavnom spadaju zadaci realizacije planova i strategija, izrađenih pri rešavanju operativnih zadataka, u okolnosti neizbežnog pojavljivanja situacija koje nisu bile predviđene prilikom planiranja" (str. 252).

U slučaju proizvodnog preduzeća operativni zadaci bi se sastojali u sledećem: (1) upravljanje zalihama — skupljanje i održavanje rezervi (ljudskih, materijalnih i finansijskih); (2) ostvarivanje složenih kompleksa operacija — izgradnja ili rekonstrukcija preduzeća, stvaranje i osvajanje serije novih delova; (3) održavanje radne sposobnosti sistema — staranje oko opreme i zgrade, popravke, obezbeđivanje odmora i zdravstvena služba za osoblje; (4) iskorišćavanje izvora — manevrisanje ljudskim, materijalnim i finansijskim izvorima koji učestvuju u radu sistema; (5) izbor maršruta — upravljanja kretanjem tokova materijala, polufabrikata, delova, raspodela tokova energije; upravljanje kretanjem informacije; (6) razvoj preduzeća — prelazak na sve efikasnije metode oblasti i merila rada; (7) izbor rešenja pri takmičenjima — takmičenje organizacija, borba s prirodom; (8) plasiranje proizvodnje — proučavanje potražnje, formiranje proizvodne nomenklature, organizacija reklame, regulisanje cena; (9) organizacija rada — pripremanje kadrova, usavršavanje sistema, isplate rada, poboljšanje uslova rada.

Funkcionalni zadaci u sistemu upravljanja proizvodnjom sastoje se u obezbeđivanju zahtevanog toka tehnoloških operacija, ispunjenju zadatog kontinuiteta tehnoloških operacija, usklađivanju režima rada pojedinih proizvodnih sektora (str. 253).

Zaista je šteta što se u daljem razmatranju velikih (složenih) sistema zapostavlja ova podela. Lerner uočava da apriorna informacija jednog velikog sistema narasta do ogromnih razmera tako da je nemoguće na osnovu svih tih podataka o ulazu, trenutnim poremećajima i trendovima, stanju sistema, izlazu i drugom doneti od strane upravljačkog dela sistema optimalnu upravljačku odluku o daljem ponašanju sistema. Stoga je veoma bitan, ali i kompleksan zadatak određivanje racionalne strukture sistema upravljanja. U ovom kontekstu Lerner uvodi princip centralizovanog upravljanja gde „celokupna informacija o stanju svakog objekta upravljanja i o spoljnim dejstvima na sistem i njegove pojedine delove dolazi u centralno mesto upravljanja. U tom centralnom mestu, na osnovu posedovane informacije o stanju sistema i zadacima upravljanja, proizvode se upravljačka dejstva za svaki sastavni objekt sistema" (str. 257).

Nedostaci centralizovanog upravljanja su očigledni. Veoma bi se teško obezbedila prerada ogromne količine informacija sakupljene i koncentrisane na centralnom mestu. Iznalaženje najpovoljnijeg režima rešavalo bi se (u ovom slučaju) u prostoru ogromnih dimenzija gde se javljaju gotovo nesavladive računske teškoće. Ukoliko bi u nekim sluča-

jevima bilo moguće naći najpovoljniji režim, to bi „upravljačka dejstva" veoma mnogo kasnila. Zakašnjenje bi se povećavalo po principu geometrijske progresije.

U uslovima u kojima je element centralizovanog sistema upravljanja čovek sam proces upravljanja „postaje posebno opasan". Poznato je da čovek poseduje sposobnost da efikasno preradi vrlo malu količinu informacija za jedan vremenski interval (što nije slučaj sa automatima). Međutim, psihološka konstitucija čoveka je takva da mu izgleda da je rešenje doneo posle svestranog razmatranja svih faktora. Činjenica je da „u principu on ne može adekvatno uzeti u obzir sve neophodne informacije". Centralizovano upravljanje ne može ničim korigovati eventualne greške u opredeljenju za „najpovoljniji režim" tako da one bitnije utiču na stanje celog sistema.

Kao mogućnost prevazilaženja nedostataka centralizovane strukture Lerner predlaže hijerarhijsku strukturu sistema upravljanja. Hijerarhijska struktura označava postojanje čitavog sistema nivoa upravljanja međusobno potčinjenih.

„U sistemu sa hijerarhijskom strukturom, upravljački uređaj nižeg ranga — I treba da rešava relativno proste lokalne zadatke upravljanja, koji stoga odgovaraju upravljačkim uređajima sa ograničenim kapacitetom prerade informacija. Pri tome, u dužnost upravljačkih uređaja sledećeg ranga — II ostaju samo oni zadaci koje je neophodno rešavati u cilju međusobnog usklađivanja rada elementarnih objekata i koji se mogu rešavati na osnovu manje detaljne informacije o stanju objekata. To se odnosi i na upravljačke uređaje višeg ranga, ta informacija se uopštava u skladu s karakterom zadataka koje rešavaju ti uređaji. Naredbe upravljanja u sistemima sa hijerarhijskom strukturom izdaje upravljački uređaj najvišeg ranga u najopštijoj formi i sve se konkretizuje i detaljizuje pri svom prenošenju na upravljačke uređaje nižih rangova. Sistemi s hijerarhijskom strukturom formirali su se u toku prirodnog razvoja bioloških, tehničkih i ekonomskih sistema. Možemo ih danas primeniti u svim složenim sistemima, kao što je upravljanje granama narodne privrede i pojedinim preduzećima u transportnim i energetskim sistemima, vojnim jedinicama i dr." (str. 260).

U daljem razmatranju Lerner pokušava (dosta neuspelo) da ublaži objektivnost hijerarhijske strukture gde upravljački organi višeg ranga najdirektnije „sugeriraju" (utiču) na odluke upravljačkih organa nižeg ranga, dok je suprotni uticaj nemoguć. Očigledno je da se i u ovom slučaju ne toleriše mogućnost postojanja različitih polaznih kriterija upravljačkog sistema nižeg ranga u trenutku prijema i obrade prispelih informacija. Takođe je bitno da navedena hijerarhijska struktura sistema „omogućuje" postojanje podsistema koji nemaju mogućnost ujedinjavanja sa drugim podsistemima radi direktnog uticaja na funkcionisanje celoga sistema čiji su oni sastavni deo.

Upravljački program složenim kibernetskim sistemima je veoma kompleksan. Kao prisutan i aktuelan već je uočen od strane velikog broja kibernetičara. Lernerov doprinos razmatranju ovoga pitanja je zapažen kao koncepcijski specifičan. Stoga je neophodno razmotriti ga uz svestranu komparaciju sa raspoloživim koncepcijama (što nije predmet ovoga teksta).

Pitanje za sebe u sklopu kibernetike je mesto, uloga i perspektive čoveka u svim ovim procesima i trendovima. Simbioza čoveka i mašine zahteva njihovo posmatranje kao podsistema jednog velikog dinamičnog sistema. Od bitnog značaja su ovde osobine, komponente i interakcija oba podsistema. „Postavlja se pitanje zar nije moguće izgraditi sistem upravljanja preduzećem pomoću kibernetskih mašina koje obezbeđuju njegovu sposobnost da se održi pri minimalnom učešću ljudi u upravljanju. Pokazuje se da je takav zadatak u principu rešiv" (str. 308).

U već ilustrovanim velikim sistemima sastavljenim od niza kibernetskih sistema, odnosno podsistema, čovek, svestan svojih nedostataka i ograničenja (brzina reagovanja i prerada informacije, mogućnost memorisanja signala itd.), stupa u skladno jedinstvo sa automatima koji zamenjuju te nedostatke. Znači, čovek se usme-

rava na sebi svojstven način sjedinjujući svoje efekte i dejstva sistema sredine čiji je on deo.

Suvišno bi bilo komentarisati Lernerovu briljantnu misao: „Ma koliko bila velika dostignuća mehanizacije i automatizacije, ma kakvim novim, najbogatijim energetskim izvorima ovladalo čovečanstvo; ma kakvi da se izgrade sistemi prerade informacija, čovek je bio, ostao i biće uvek odlučujući član u složenom lancu međusobnih veza između čoveka i prirode; on će uvek biti komandant svih sistema stvorenih od strane čoveka i za čoveka" (str. 318).

Iznaći optimalni sistem stimulisanja aktivnosti ljudi u samoupravljanju znači samoupravnim dogovorom izvršiti izbor stope porasta životnog standarda i stope privrednog rasta u uslovima postojanja institucionalnih samoupravnih nivoa koji obezbeđuju najoptimalniju skladnost razvoja velikog sistema kao što je naša zajednica.

U celinu knjige efektno se uklapaju glave „Adaptacija", „Igra" i „Obučavanje", u kojima se „izlažu osnovne ideje i metode projektovanja veštačkih sistema kojima se modeliraju intelektualne funkcije mozga" (str. 252). U „Igri" je presudna strategija, za čije se opredeljenje traži svestran napor. Ona se sastoji u izboru takvog dejstva pri kojem će igrač obezbediti maksimalnu dobit u uslovima da protivnik najnepovoljnije deluje.

SRETEN SOKIĆ

JUGOSLOVENSKI ČASOPISI

gledišta

Dvobroj 7—8 donosi u tematskom delu problematiku političke avangarde, njenu perspektivu — Savez komunista u samoupravnom društvu. Kao što je već uobičajeno kada su u pitanju „Gledišta", redakcija je dala zadatak Vladimiru Goatiju da u obliku teza predloži polazni okvir diskusije u kojoj su učestvovali naši eminentni pravnici, sociolozi, filozofi i politikolozi.

Pozabavićemo se samo nekim osnovnim postavkama Goatijevog izlaganja. On konstatuje da se Savez komunista kada je u pitanju ideologija, upravo zato što je u socijalno-političkom smislu otišao dalje od modela socijalizma koji je formulisan u toku i neposredno posle oktobarske revolucije u SSSR-u, nalazi u specifičnoj situaciji zbog toga što ne samo da mora da širi već sasvim razvijenu „gotovu" ideologiju, nego paralelno s tim mora i da je stvara. Goati period od 1966. godine naovamo uslovno naziva idejnom renesansom Saveza komunista jer je model samoupravnog društva za koji se zalaže Savez komunista u tom razdoblju u velikoj meri pozitivno određen, što zapravo znači da se izišlo iz faze kada se samoupravljanje samo negativno definisalo kao „nešto treće" spram kapitalizma i etatističkog socijalizma. Autor teza iznosi osnovne ciljeve i vrednosti ideologije Saveza komunista, u koje ubraja, između ostalog, oslobođenje rada, odnosno radničke klase, orijentaciju na izgradnju slobodnog samoupravnog društva na principima socijalističke robne proizvodnje, permanentnu težnju za ostvarenjem pune nacionalne jednakosti, zalaganje za aktivnu miroljubivu koegzistenciju, borbu za jednakost i ravnopravnost svih radničkih partija u međunarodnom radničkom pokretu i nešto sasvim novo, koncept „otvorenog društva", dosad nepoznat u istoriji socijalističkih država. Ako smo i odredili ove kardinalne ciljeve — vrednosti ideologije Saveza komunista, to još nije dovoljno; naime, treba odrediti sredstva i metode koji će povezivati strategijske ciljeve pokreta sa konkretnom političkom stvarnošću. Dakle, reč je o potrebi da se definišu stavovi o ciljevima sutrašnjice jer će tek

takva vizija moći da mobiliše pokret i da ga obavezuje da stvara. Goati dalje smatra da je jedan od očiglednih pokazatelja nedovoljne sposobnosti Saveza komunista Jugoslavije u jasnom preciziranju smera političke akcije — njegov odnos prema sindikatu, Socijalističkom savezu i uopšte društveno-političkim organizacijama. On se zalaže za sasvim drugačiji stav Saveza komunista prema ovim organizacijama, koje ne bi trebalo kao do sada da budu samo „okvir" kroz koji treba da deluje Savez komunista i pored u načelu priznate autonomije, već taj odnos treba da se ogleda u dijalogu sa višemilionskim članstvom sindikata i Socijalističkog saveza, iz čega će Savez komunista primati nove impulse i sadržaje koji će mu pomoći u korigovanju sopstvene politike. Potrebna je i promena odnosa na relaciji Savez komunista — inteligencija jer se i danas može govoriti o izvesnom stepenu podozrivosti unutar Saveza komunista prema inteligenciji, što, po autoru teza, predstavlja ostatak nekad važećeg mišljenja u radničkom pokretu o predestiniranoj kolebljivosti inteligencije, posebno humanističke. Traženje pravih rešenja u regulisanju ovog odnosa je izuzetno značajno ako se ima u vidu saznanje da partija koja želi da bude avangarda u društvu koje se dinamično i konfliktno razvija, kao naše, mora stalno da pronalazi rešenja za različite izazove vrlo heterogene prakse.

Razvijena i otvorena ideologija predstavlja conditio sine qua non ostvarenja avangardne uloge, način da rešenja ne budu samo diktat društvenog iskustva, već da ih prožima jedinstvena idejna inspiracija koja će na dugi rok voditi prevazilaženju te empirije. Dakle, ističe se potreba da idejna elaboracija prestane da bude isključiv domen ekskluzivnih partijskih ideologa, to jest da idejni rad postane svakodnevni zadatak celokupne partije. U tezama se Goati bavi razmatranjem dileme da li je Savez komunista jedinstvena partija iii savez partija i kaže da veruje da je ovom pitanju moguće pristupiti samo ako se pođe od premise da revolucionarna partija nije sama sebi cilj, nego da ona i njena organizacija zavise od potreba socijalističkog preobražaja. Kada u ovom kontekstu posmatramo stvari, postaje očigledno da se elementi jedinstvenosti i saveza ne isključuju, nego odgovaraju suštinskim potrebama izražavanja jedinstvenih interesa radničke klase Jugoslavije i specifičnih interesa pojedinih sredina.

U završnoj postavci teza Goati se zalaže za postojanje idejnih i teoretskih rasprava u Savezu komunista jer se ponekad čuju i mišljenja da danas treba rešavati isključivo praktična pitanja, što može dovesti do još većeg potenciranja razlika u pokretu i u celokupnom društvu.

U vrlo zanimljivoj diskusiji kojoj su povod bile Goatijeve teze pravu buru različitih reagovanja izazvalo je izlaganje Budimira Košutića. Pošto je konstatovao da je očigledno postojanje razlika između Programa SKJ, ciljeva njegove političke aktivnosti i programa drugih komunističkih partija, Košutić je došao do zaključka da, na žalost, u praksi postoji izrazita diskrepanca ciljeva koje treba ostvariti i onih koji se ostvaruju, što neminovno dovodi do toga da je u ovom pogledu razlika između Saveza komunista i drugih komunističkih partija manja nego što bi se iz programa ovih partija moglo zaključiti. Naime, u Programu SKJ su naznačeni ciljevi čiju realizaciju samo možemo poželeti, na primer, odumiranje države i stvaranje besklasnog samoupravnog društva, oslobođenje rada i radničke klase, konstituisanje političkog sistema u kome će čovek biti osnovna mera svih stvari. U praksi je to sasvim drugačije. Košutić kaže da, na primer, nema istinskog oslobađanja rada bez privrednog sistema koji garantuje punu zaposlenost i neophodan relativno visok standard radnih ljudi. Ta razlika između postavljenih ciljeva i ciljeva koji se ostvaruju je vrlo opasna. Manja je opasnost kada se postavljaju skromni ciljevi, ali se i ostvaruju.

Doktor Rajko Danilović prihvata rezultate do kojih je došao Košutić, ali ne prihvata i njegove pretpostavke. On se ne slaže da u odnosu između cilja i realizacije treba tražiti sličnosti i razlike Saveza komunista Jugoslavije i drugih komunističkih par-

tija, već je osnovna pretpostavka od koje polazi ta da su razlike i sličnosti u stvarnoj prirodi organizacije, u njenoj istoriji i sadašnjosti, što znači da razlike nisu u tome što se ostvaruju ili ne ostvaruju proklamovani ciljevi. I dr Aleksandar Vacić se suprotstavio Košutićevom mišljenju tvrdnjom da je njegov sud neosnovan, ili, blaže rečeno, nedokazan. Razlika između normativnih ciljeva Saveza komunista i stvarnog stanja u zemlji postoji, ali ne postoje dokazi da su drugi, realizovani, a ne normativni ciljevi identični ili bliski ciljevima drugih komunističkih partija. Vacićevo mišljenje je, dakle, dijametralno suprotno Košutićevom. Stvarne razlike između Saveza komunista Jugoslavije i drugih komunističkih partija su neuporedivo veće od onih koje postoje između njihovih normativnih sistema, i to ne samo zbog razlike između normativnog i stvarnog u Jugoslaviji, nego u još većoj meri zbog razlika između ciljeva i stvarnog stanja u tim zemljama.

Nekoliko opservacija o odnosu federalne strukture i partijskog sistema izneo je dr Balša Špadijer. On je posebno govorio o odnosu između Saveza komunista Jugoslavije i koncepta jugoslovenske federacije kako je on izražen u ustavnim amandmanima. Špadijer smatra da sada ulazimo u jednu sasvim novu situaciju i da nismo dovoljno svesni radikalnosti promena koje su inicirane ustavnim amandmanima. Naime, socijalističke republike dolaze u potpuno novu političku poziciju, bitno različitu od one u kojoj su se dosad nalazile. Zato je potrebno i preispitivanje uloge i mesta Saveza komunista u političkom sistemu republike, odnosno pokrajine. Više nego ikada je neophodno da se govori o reorganizaciji Saveza komunista i da se, po Špadijerovom mišljenju, na osnovu jedne naučno fundirane analize učini dalji korak u njegovoj demokratizaciji. Potrebno je, dakle, uskladiti preobražaj političkog sistema sa daljom demokratizacijom Saveza komunista jer, ako se to ne učini, postoji mogućnost ozbiljne političke krize.

Dr Branko Pribićević ističe da je, kada govorimo o preobražaju Saveza komunista, naročito važno posmatrati odnos između Saveza komunista i radničke klase, zatim karakter, strukturu i sistem unutrašnjih veza i, na kraju, način ostvarivanja uloge društveno-istorijske avangarde. Ove tri komponente su ne samo međusobno povezane, već i uslovljene. Pribićević iznosi, između ostalog, nekoliko ocena koje se odnose na ostvarivanje avangardne uloge Saveza komunista. On smatra da je za ovaj preobražaj bitno da Savez komunista prestane da deluje sa pozicija vlasti, da svoju ulogu ostvaruje snagom uverenja i argumenata svojih članova, znači da idejno prednjači. Teškoće koje nam stoje na tom putu preobražaja su mnogobrojne i Pribićević ističe pre svih snažno ispoljene ekonomske i socijalne protivurečnosti, zatim idejnu heterogenost, nasleđenu strukturu članstva i otpor inercije koju predstavljaju navike, oblici komuniciranja i putevi donošenja odluka formirani tokom mnogih godina.

Na kraju ovog prikaza vrlo zanimljive diskusije želimo da se vratimo na jedno pitanje koje je još Goati u tezama pomenuo i koje je bilo predmet istraživanja gotovo svih učesnika u diskusiji. Naime, Budimir Košutić se u izlaganju zapitao da li je Savez komunista jedinstvena partija ili savez partija. To je učinio s punim pravom imajući u vidu visok stepen samostalnosti republičkih i pokrajinskih organizacija Saveza komunista. Razjašnjenje ovog pitanja je veoma važno i još nije doneto, pa se čak u izjavama nekih istaknutih političkih rukovodilaca čuju vrlo različite ocene i, što je još opasnije, neargumentovane. Košutiću se čini da ima dosta osnova da se posumnja u jedinstvenost Saveza komunista Jugoslavije, premda zbog nepoznavanja glavnih političkih ciljeva republičkih i pokrajinskih organizacija Saveza komunista ne može dati pouzdan odgovor. Dr Balša Špadijer ističe da jugoslovenska teorija treba da da odgovor na pitanje kako uskladiti federalnu strukturu Jugoslavije koja polazi od državnosti republika i kako realizovati tezu o jedinstvenom Savezu komunista. To pitanje je, po Špadijerovim rečima, potrebno postaviti na samostalniji i originalniji način nego

što je to bilo do sada. Rešenja u ustavnim amandmanima koja se odnose na državnu organizaciju i metod rada njenih organa ne mogu mehanički da se prenesu na teren reorganizacije Saveza komunista. Kada bi se tako postupilo, nastala bi opasnost da se savezi komunista republika pretvore u klasične političke stranke i da se u odnosu na politički centar ponašaju kao veto-grupe, a članovi rukovodstva Saveza komunista Jugoslavije bi u tom slučaju bili samo delegati saveza komunista republika, odnosno pokrajina, što bi, po Špadijerovim rečima, imalo negativan efekat na dalji razvoj političkog sistema i demokratizaciju političkog života u Jugoslaviji.

U ovom broju „Gledišta“ objavljen je i članak dr Ljubomira Tadića pod naslovom *Da li je nacionalizam naša sudbina*. To je, u stvari, jedan od tekstova kojima su povod bile teze Veljka Rusa o nacionalnim odnosima (one su, zajedno sa člancima drugih autora, bile posebna tema prošlog broja „Gledišta“).

Dr Ljubomir Tadić želi da iznese svoje poglede i dileme na neke osnovne Rusove preokupacije i razmišljanja koja su obuzeta brigom kako da se izbegnu dve opasne mogućnosti u evoluciji jugoslovenske zajednice. Jedna od tih mogućnosti bi bila da stvara plagijate moderne civilizacije pod plaštom modernizacije i da tako gubi smisao za autentičnost vlastite sredine, a druga, sasvim različita od ove, da stvara mitski odnos prema tradiciji.

U tezama Veljko Rus je postavio pitanje kako je moguće da se posle 25 godina ponovo aktiviraju nacionalni problemi u našem društvu. Tadić dopunjuje ovo pitanje izražavajući čuđenje i zabrinutost kako je moguće da oni isti „lideri“ populističkog pokreta u drugom svetskom ratu koji su se borili za ponovnu integraciju jugoslovenske zajednice postanu sada samo lideri vlastitih nacija. Tadić se slaže sa Rusom da uzroci ovog preobražaja leže u institucionalizaciji populističkog pokreta na birokratskoj osnovi i gubitku vere u viziju budućeg društva, ali za takav tok događaja nalazi uzroke i u samoj prirodi populističkog pokreta, u kome su, po njegovim rečima, nacionalni elementi imali latentnu prevagu nad socijalnim, a seljački ferment revolucije nad radničkim. Jedna istorijska analiza bi sigurno pomogla da se utvrdi da li je za takav pravac razvitka odgovorno rukovodstvo pokreta ili je on bio rezultat spleta unutrašnjih prilika i spoljašnjih uticaja.

U daljem izlaganju Tadić, između ostalog, kaže da je došlo do ubrzanog obrta jer je gubitak vere u revolucionarnu eshatologiju i projekciju budućeg društva prouzrokovao nastajanje sadašnjosti nacionalne samobitnosti podjarene do stepena paroksizma. Tadić kaže da društvo nije oslobođeno ideoloških fatamorgana, da je ono samo jednu zamenilo drugom, i to njenim surogatom, što je imalo povratne društvene posledice. Tako je folklorističko nacionalno samoizdvajanje i samoiživljavanje postalo spas od sivila modernizacije, urbanizacije i birokratsko-tehnokratske industrijalizacije. To nacionalno samoiživljavanje je vrlo brzo našlo svoje ideologe i svoje protagoniste. Bekstvo iz bezličnosti jedne pseudomoderne civilizacije traži se sada u navodnom bogatstvu nacionalnog bića i pod njegovim okriljem. Tadić kaže da nas ovaj smer društvenog razvoja neizbežno suočava sa dijaboličnim pitanjem: da li je spas od jedne bezlično skrojene etatističke organizacije u jednoj zatvorenoj nacionalnoj zajednici koja strepi od prirodnih uticaja i komunikacija unutar Jugoslavije, a istovremeno propoveda otvorenost prema celom svetu? Ova protivurečnost potvrđuje slabost zamisli da se borba protiv saveznog etatizma okončava isticanjem republike i nacionalne državnosti kao pozitivnog načela. U nas, osim delimično Slovenije, nema ni jedne republike koja bi bila nacionalno homogena, pa se tako isticanje nacionalnosti kao temelja političkog poretka može pokazati kao ishodište nacionalne diskriminacije i pored verbalnih izjava o ravnopravnosti drugih nacija i narodnosti. Tadić izražava bojazan da bi se u tom slučaju nacionalna država kao „totalna zajednica zatvorenog tipa“ mogla pokazati kao tuđina za sve pripadnike drugih nacija, a ne kao njihova otadžbina.

ZORAN SEKULIĆ

PREGLED

U septembarskom broju ovog časopisa pažnju čitaoca privlači članak direktora Instituta za savremeno društvo u Rimu Lelija Basa pod naslovom *Izgledi revolucije*.

Povodom ovog članka, koji je autorizovano izlaganje studentima postdiplomskih studija Fakulteta političkih nauka u Sarajevu, organizovan je i okrugli sto „Pregleda" na kome su uz autora uzeli učešće i neki od naših značajnijih teoretičara revolucije (Vidaković, Vranicki, Mikecin, Ibrahimpašić).

Iako je okrugli sto više poslužio za otvaranje dilema, a manje za njihovu teorijsku opservaciju, više postavljao pitanja nego što je na njih odgovarao, čini nam se naročito značajnim pokretanje sledećih pitanja:

— poimanje socijalističke revolucije;

— u kojoj meri su temeljna protivrečnost kapitalističkog društva, njen intenzitet i način ispoljavanja uslovljeni strategijom radničkog pokreta;

— u kojoj meri je bez postojanja takve revolucionarne strategije kapitalistička struktura sposobna da apsorbira razvijene i socijalizovane proizvodne snage;

— kakva je uslovljenost socijalističke revolucije u zemljama s različitim stepenom razvijenosti proizvodnih snaga.

Lelio Baso u svom članku raspravlja ovo danas veoma aktuelno pitanje vežući ga za validnost marksističkog koncepta revolucije u savremenoj formaciji. S obzirom na sve raširenije mišljenje (Markuze, Manhajm) da je radnička klasa postala konstitutivni element kapitalističkog društva i da je, prihvativši dijalektiku pozitiviteta, prestala biti snaga socijalnog preobražaja, vaspostavljanje teorijskih problema revolucije ima za međunarodni radnički pokret velik značaj. Pri tom centralno pitanje na koje valja odgovoriti jeste — da li je u savremenoj formaciji logika sistema (kapitalizma) jača od revolucionarne logike. „U razvijenim kapitalističkim zemljama imamo dve tendencije koje su same po sebi protivrečne. Naime, pojam revolucionarne doktrine koja važi za kapitalističke zemlje Zapada, revolucionarna tendencija koja se rađa između proizvodnih snaga i odnosa koji nastaju iz proizvodnje, a isto tako i pojava konzervativne tendencije ka stabilizaciji, koja se rađa iz samog karaktera sistema, naime iz totaliteta kapitalizma kao takvog sistema."

Uz objektivnu pretpostavku (protivrečnost u samom produkcionom odnosu) druga nužna pretpostavka socijalnog preobražaja je intervencija subjektivnih revolucionarnih snaga. Po autoru, socijalistička revolucija je u visoko razvijenim kapitalističkim zemljama nužna, za savremeni kapitalizam postoje samo dva puta (po Engelsu): varvarstvo ili socijalizam.

U pogledu socijalne destrukcije kapitalizma kao celovitog sistema socijalne organizacije društva, Marks je pridavao velik značaj uticaju pretkapitalističkih elemenata (seljaci), koji posledice opresivnog delovanja kapitalizma najintenzivnije osećaju. Oni u sebi nose veliku rušilačku snagu, ali još uvek nemaju objektivnih pretpostavki za izgradnju socijalizma. Marksova vizija kombinovane revolucije, po autoru, naročito se aktuelizira u savremenoj formaciji u uslovima velikog jaza između razvijenih i nerazvijenih zemalja. „Marksistička vizija revolucije mora stalno voditi računa o dva elementa: o proletarijatu razvijenih zemalja i masama nerazvijenih zemalja, koje još uvek nisu u stanju da same stvore takav socijalizam kakav je koncipirao i zamišljao sam Marks, ali koje su ... u stanju i mogućnosti da imperijalizmu nanesu teške udarce i da postanu detonator revolucionarnog praska u svetu."

Značajno mesto u članku autor posvećuje i kritici teorijskog koncepta revolucije u delu Karla Kauckog. Kaucki je Marksov koncept revolucije lišio dijalektičkog sadržaja, a napose uticaja subjektivnog faktora prihvativši poimanje revolucije kao fatalnog, neizbežnog procesa koji izbija sam po sebi. Isto tako, neodrživo je i shvatanje često prisutno u sovjetskoj doktrini da je pauperizacija radničke klase nužan uslov socijalne re-

volucije. Krajnja implikacija ovakvog stava je odricanje mogućnosti socijalnog preobražaja u visoko razvijenim kapitalističkim zemljama po logici — radnička klasa u kapitalizmu je prekoračila prag minimuma fizičke egzistencije i time izgubila motiv za izmenu sopstvenog položaja.

Autor je svojim shvatanjem vrlo blizak konceptu permanentne revolucije. Po njemu, u uslovima usko integrisanog sistema imperijalizma revolucija samo u jednoj zemlji osuđena je na propast. Ono što, po autoru, čini realnim predviđanje da je u kapitalizmu moguća revolucija jeste činjenica da je temeljni ekonomski realitet (najamni rad — kapital) još uvek dominantan odnos.

Na kraju autor analizira i koncepciju „talijanskog puta u socijalizam“, prirodu i karakter „strukturalnih reformi“. Po njemu, koncepcija strukturalnih reformi ima šansu da se ispolji kao revolucionarni proces samo pod pretpostavkom da u sebe sazda antikapitalističku logiku u totalu. Ukoliko se sistem strukturalnih reformi pretvori u parcijalne mere, one će se nužno pretvoriti u reformu kapitalističkog sistema i time neminovno postati integralni deo kapitalističkog totaliteta, a ne njegova dijalektička negacija.

Ukratko ćemo eksplicirati i stavove Predraga Vranickog. Čini nam se da svežinom i pristupom baca nešto više svetlosti na aktuelnost Marksove teorije revolucije u savremenoj formaciji.

Po autoru, za razumevanje Marksovog koncepta revolucije valja razlikovati, s jedne strane, njegove fundamentalne postavke o revoluciji koje su rezultat njegove analize kapitalističkog društva i, s druge strane, njegove postavke o perspektivi socijalističke revolucije, tačnije — koje su to zemlje u kojima će najpre doći do razrešavanja kapitalističkih protivrečnosti. U rešenju ovog drugog pitanja Marks je bio suviše uveren u determinizam proizvodnih snaga i odnosa smatrajući da će onog trenutka kada proizvodni odnosi budu preuski za dalji razvoj proizvodnih snaga doći do socijalnog preobražaja. Logična konzekvenca ovakvog stava je ta da će do revolucije najpre doći u zemljama u kojima je stepen podruštvljavanja rada najviši i radnička klasa najrazvijenija. Istorijski razvoj je u nekoliko korigovao Marksa.

Međutim, po autoru, „danas kada se radnička klasa i radni ljudi u razvijenim zemljama ne bore za golu egzistenciju, nego za dokidanje alijenantnih odnosa potčinjenosti, obespravljenosti i postvarenosti... Marksove osnovne koncepcije gotovo su aktuelnije i djelotvornije“.

U istorijskim uslovima kada je saznavanje u socijalističkim zemljama, rekli bismo, ne jedne, nego svih generacija posle oktobarske revolucije žrtvovano političkim i ideološkim borbama, što je uvek bio i jeste samo prelaz ka potpunom teorijskom pragmatizmu, kada je sve očitije odsustvo jedne istinske teorijske kulture u radničkom pokretu, kada se od teorije pravi religija političkog utilitarizma i odbrana realpolitike, Basovo prihvatanje Marksa i marksističke teorijske misli kao ugaonih kamenova postavljenih, ali ne i završenih, čini se da je put da se izvučemo iz mraka dogmatizma i ostavimo više prostora za egzistenciju marksističke teorijske misli, političke napose. Zbog toga nam se Basov „povratak Marksu“ i njegova aplikacija marksističkog koncepta revolucije u savremenoj formaciji čini dobrim putem da se izađe iz teorijskog ćorsokaka.

MILAN PODUNAVAC

TEORIJA in PRAKSA

U dvobroju 8—9 može se naći veći broj zanimljivih priloga. Tu su, između ostalih, i članci Avde Hume: *Nauka i politički pokret*, Tomaža Černeja: *Samoupravljanje i odlučivanje*, Janeza Vipotnika: *Politička organizacija u republici*, Okrugli sto: *Država i samoupravljanje* itd. Našu pažnju naročito privlače prilozi Vladimira Krivica: *Izgradnja slovenačke države i samoupravljanja* i Tarasa Kermaunera: *O tradicionalnoj, masovnoj, elitnoj i avangardnoj kulturi*. Oni se ističu kako aktuelnošću tako i širinom i produbljenošću zahvata problematike koju obrađuju.

Krivic razmatra problem sa teorijskog stanovišta, a svoje stavove potkrepljuje činjenicama praktične politike, što znatno proširuje aktuelnost njegovog pogleda i unosi u njega nove komponente. Autor smatra da je 1971. godina prelomna u hronologiji izgradnje jugoslovenskog demokratskog socijalističkog uređenja. Savezna skupština je potvrdila poznati brionski dogovor između predstavnika naroda i narodnosti Jugoslavije, usvojeni su ustavni amandmani, što, kratko rečeno, označava trenutak oživljavanja avnojskih načela nešto dograđenih na sadašnjem višem stepenu našeg razvoja, odnosno samoupravne socijalističke demokratije.

U temelje novih odluka je uzidano pre svega saznanje da će suvereni narodi udruženi u novu Jugoslaviju po sopstvenom izboru i volji rešavati svoje i zajedničke probleme ako njihove nacionalne države — republike preuzmu svu dalju odgovornost za nacionalni i samoupravni socijalistički razvoj u republikama i federaciji.

Sve ove promene pretpostavljaju stvaranje jednog izvorno novog modela federacije, koji će konačno rešiti problem integrisanja mnogonacionalne države na nov, demokratičniji način, putem neprestanog međusobnog sporazumevanja ravnopravnih predstavnika naroda i narodnosti. To izražava saznanje da zemlja kao što je Jugoslavija može da se temelji samo na potpunom poštovanju životnih interesa i ravnopravnosti naroda bez obzira na njihovu veličinu i stepen razvijenosti. Novi model federacije predstavlja, dakle, rezultat i izraz razvoja i potreba našeg samoupravnog socijalističkog sistema, pre svega mnogonacionalne strukture Jugoslavije, koja mora odlučno da utiče na oblik političkog sistema jednog društva.

U vezi sa ovom značajnom demokratizacijom odnosa unutar federacije, čiji su temelji kvalitativno nove kompetencije republike, ojačanje i položaj samoupravljača u radnoj organizaciji, kao i autonomni položaj radne organizacije i njeno pravo da raspolaže viškom rada.

No, ovo napredovanje se ne zaustavlja kod političke demokratizacije, već obuhvata i sferu ekonomskih odnosa, bez koje bi se sve svelo na jalovi formalizam.

Možemo, dakle, zaključiti da „nove ustavne promene utvrđuju dva osnovna temelja našeg društva: samoupravnu radnu organizaciju i nacionalnu samoupravnu državnu političku organizaciju". A glavno jemstvo njihove samostalnosti je u činjenici da samostalno raspolažu ostvarenim dohotkom. Ekonomski momenat, znači, ima presudnu ulogu u usklađivanju međunacionalnih odnosa.

Ovo je trenutak, smatra Krivic, u kome se oslobađamo od „nemarksističkih, napola staljinističkih koncepcija". On se pita gde su uzroci tome što se tako dugo čekalo na odgovarajuća rešenja i nalazi odgovor u našem precenjivanju uloge privatnog sektora, kao i u potcenjivanju socijalističke svesti radnih ljudi. Do prve pojave je došlo usled prenaglašenog straha od restauracije kapitalističkih odnosa, a do druge zbog nedovoljnog poverenja u radnog čoveka.

A sada, kada smo uvideli svoje greške i zablude, kada smo krenuli putem izvođenja na čistinu temeljnih postavki našeg društva, treba da preispitamo da li i sva ostala rešenja

stoje na istom takvom nivou. Tu Krivec misli pre svega na finansiranje federacije, jezičku ravnopravnost u JNA, neka područja socijalnog osiguranja, deviznu politiku. On se plaši da status quo u tim oblastima ne dovede još jednom do mešavine starog i novog, kao što se već desilo 1963. godine kada smo napravili značajan korak usvajnjem novog ustava. No, kako je praksa znatno odstupala od teorijskih postavki, došlo je do stvaranja „hibridnog sistema", koji je osam godina neka presudna pitanja pravnog sistema rešavao unitaristički. I upravo u toj „hibridnosti" autor vidi uzroke neuspeha privredne reforme.

Uvek se u prelomnim trenucima društvenog razvoja, u trenucima snažnog ekonomskog i kulturnog rasta zemlje, pojavljuje s novom žestinom nacionalno pitanje. Ovu tvrdnju najbolje potkrepljuje njegovo ponovno stavljanje na dnevni red. I zato su mnogi bili iznenađeni. Nesposobni da shvate nove pojave, oni su ih okarakterisali kao „šovinistički republički etatizam", koji su pokušali da uguše. Njih Krivic posmatra kao žilave branioce federalnog birokratskog centralizma i unitarizma.

Sada se često postavlja pitanje o primarnosti nacionalnog ili klasnog momenta, državnosti ili samoupravnosti, političkih ili ekonomskih amandmana. Krivic misli da su te dileme naopako, shematično i doktrinski, postavljene. Zaboravlja se pri tom, smatra on, da se u praksi oni javljaju povezano. Kod prve dileme treba upozoriti na to da je inicijativa radničke klase već duže vremena sputavana, a da ona u stvari predstavlja vodeću klasu, i to „svenacionalnu klasu" koja je odgovorna za sve probleme naroda i van granica sopstvene republike. Druga je dilema, po Krivicu, veštačka. On smatra da treba uzeti u obzir da su i samoupravljanje i slovenačka država još mladi, te da će samoupravljanje još dugo imati potrebu za potporom države. On se ograđuje ističući da, kada govori o ulozi države u razvitku samoupravljanja, on ne misli na bilo koju državu, već se obraća „konkretnoj našoj državi koja predstavlja sredstvo socijalističke revolucije sve dok izražava interese radnih ljudi, sve dok se ne brirokratizuje". Samoupravljanje u tom procesu ima presudnu ulogu.

Ovo su bile neke elementarne teorijske postavke o odnosu između samoupravljanja i uloge države. Sada treba problem osmotriti sa razine svakodnevne praktične politike.

Na pitanje čemu bi u svakodnevnoj politici trebalo dati prvenstvo — izgradnji države ili samoupravljanja, autor odgovara da u Sloveniji nije moguće dati prednost ni jednom ni drugom. Nužan je jedan kraći period jačanja republičke državnosti jer mnoge dosadašnje funkcije federacije prelaze na republike.

No, samoupravljanje i ojačan položaj radne organizacije uklanjaju opasnost snaženja republičkog etatizma, osim u ovoj prvoj, prelaznoj fazi. Osim toga, republika je znatno bliža bazi i radni ljudi je lakše nadziru nego saveznu državu i njen etatizam.

Posle ovih izlaganja Krivic prelazi na neke specifično slovenačke probleme. On ističe da se sa promenama saveznog Ustava Slovenija našla u kvalitativno novom položaju. Sada sve zavisi od samog slovenačkog naroda, od njegove sposobnosti da koristi svoje prirodno bogatstvo, umni i fizički potencijal, organizacione sposobnosti. Zato on sada mora angažovati sve sposobne i delotvorne snage, što je velik i težak zadatak. Najhitnije treba podići opšti obrazovni nivo u Sloveniji, rekonstruisati zastarelu industriju, modernizovati proces proizvodnje. Treba se suprotstavljati i praksi monopola na svim terenima: ekonomskom, političkom, kadrovskom, kulturnom itd.

U borbi za nove ciljeve, a protiv pomenutih opasnosti, odlučujuću ulogu treba da imaju zakonodavne, izvršno-političke i sudske intervencije. Zato će organi izvršno-političke, zakonodavne i sudske vlasti u sledećim godinama raditi u vrlo složenim i teškim uslovima jer će se celokupan pravni sistem promeniti. Sve zakone, statute i propise ćemo morati u vrlo kratkom roku da uskladimo sa ustavnim promenama. Jedan od politički neobično značajnih činilaca je pravosuđe. Ono će čuvati ustavnost i zakonska prava radnog čoveka, kao i samoupravna prava radne organizacije.

Krivic je u ovom članku dao sintezu svojih pogleda na ustavne promene kod nas. Nije bilo moguće pomenuti sve što se u tom domenu događa zbog premalog prostora koji je imao na raspolaganju. Ipak, moglo se zaključiti da je osnovno kod svih promena to što omogućavaju neposredno sudelovanje najšireg kruga ljudi, sudelovanje kakvog do sada nije bilo. To je najveći korak ka demokratizaciji našeg društva i izgradnji našeg modela samoupravnog socijalizma što je sve vrlo odgovoran i težak zadatak.

Centralno pitanje koje zanima Krivica je uloga države u razvoju samoupravljanja. Jačanje uloge republike bi u klasičnim uslovima najverovatnije dovelo do zatvaranja u republičke granice, ali uvođenje samoupravljanja, po autorovom mišljenju, donosi mogućnost oslobađanja nacionalnih odnosa od „etatističke ljušture". Ali u praksi moramo biti predusimljivi jer postoji opasnost da raskorak između naših rezolucija i svakodnevne prakse bude sve veći i da nas dovede u situaciju iz koje bi bilo teško prebroditi taj ponor.

Mada je namera Vladimira Krivica bila ta da se zaustavi pre svega na slovenačkim prilikama, njegova rasprava ima širi značaj i predstavlja doprinos diskusijama o fundamentalnim ustavnim promenama kod nas.

Članak Tarasa Kermaunera je zanimljiv esej o složenom pitanju tipova kulture, baziran na pedantnom proučavanju slovenačke literarne istorije i literarne teorije. On govori o složenoj međusobnoj povezanosti kulture i literature i kaže da su slovenačka literatura i opšta kultura povezane u većoj meri nego kod drugih naroda, to jest da je slovenačka literatura upravo i dala temeljni model opštoj kulturi. A kako je doskora slovenačka literatura bila prevashodno tradicionalna, to je i slovenačka kultura, koja se napaja sa izvora literature, takođe tradicionalna.

Ali, dok je u prošlosti preovladavao jedinstven tradicionalni tip kulture, danas, kada je to jedinstvo razbijeno, mogu se zapaziti tri osnovna vida kulturnog ispoljavanja: tradicionalni, masovni i avangardni.

Tradicionalni model bi, po njemu, izgledao približno ovako: Umetnik tradicionalista veruje pre svega u Budućnost, u vreme koje dolazi i koje će razrešiti probleme koji tište trenutak u kome on živi; on veruje u Čoveka i u njegovu uzvišenu misiju u borbi protiv Zla, a za pobedu Dobra. U osnovi njegovih pogleda je, dakle, jedan utopistički pogled na svet i presudna uloga umetnosti u njegovom preobražaju. Kermauner zatim govori o vrednosti tradicionalnog. Njega zanima da li se tradicionalno može identifikovati sa preživelim, nezanimljivim, mrtvim ili, pak, ono poznaje suštinu čovekove prirode i života koje uvek iznova produbljuje i sve temeljnije osvaja. Kod autora do kraja ostaje prisutna ova dilema i on se eksplicitno ne opredeljuje ni za jednu mogućnost, ali se iz onoga što sledi može zaključiti da tradicionalno za njega ima snažan negativan prizvuk.

Stvaralac dela za masovnu „potrošnju" nema više vere u veliku etičku ulogu kulturnih tvorevina. Njegov je prevashodni cilj da zabavi, relaksira, pruži trenutno uživanje. Zbog toga tradicionalisti, plašeći se panično da će se vrednosti zatreti, anatemišu savremenu masovnu kulturu.

Autor se trudi da ustanovi gde su koreni masovne kulture i ubrzo dolazi do zaključka da je ova vrsta u biti sasvim tradicionalna, da i u njenoj osnovi ostaje konflikt između dobra i zla, koje u raspletu uvek biva pobeđeno. I ovde, znači, nalazimo tradicionalno humanistički model. U čemu je, onda, njihova antihumanost, netradicionalnost? Da li u tome što su ta dela bez polivalentnosti i nedokučivosti koje karakterišu pravu umetnost, što ona u stvari predstavljaju čiste ideološke primerke? Tu je problem dosta pojednostavljen jer pri ocenjivanju vrednosti jednog dela ne možemo obraćati pažnju samo na njegovu ideološku, već, i pre svega, na njegovu estetsku suštinu. Tu bi se problem znatno iskomplikovao i zašao u vode koje u ovom trenutku Kermaunera ne zanimaju.

Ako smo došli do zaključka da dela masovne kulture nemaju neke veće umetničke vrednosti, postavlja

se pitanje zašto se tržište okreće ovim „lažnim" produktima kad su mu na dohvat ruke i „prava" umetnička dela. Možda se tu radi o pristupačnosti, lakom primanju masovnih kulturnih proizvoda koji su oslobođeni većih pretenzija.

Treća vrsta u Kermaunerovoj shemi bila bi takozvana „moderna umetnost". Ona se veoma slabo konzumira, verovatno zbog toga što predstavlja kvalitativni skok u odnosu na tradicionalnu kulturu, sa sasvim novim shvatanjem funkcije i prirode umetnosti. U njoj je verovatno sadržan početak kraja tradicionalnog vrednosnog modela kulture i umetnosti.

Ipak se ova tri vida kulturnog ispoljavanja ne mogu strogo odeliti jedan od drugog. Mi smo već govorili o povezanosti tradicionalne i masovne kulture, a sada to isto možemo napomenuti i za odnos masovne i avangardne kulture, koja, iako po svojoj suštini antitradicionalna i nekonformistička, upija u sebe neke elemente savremene masovne kulture (kolaži u slikarstvu, estradna poezija, politička poezija itd.).

Kermaunera sada zanimaju konzumenti ova tri osnovna tipa kulture. Najizolovanija je tradicionalna, visoko etička kultura, koju brani strogo odeljen sloj koji smatra da mu je dodeljena prometejska misija očuvanja vatre kulture kojom daruje uvek iznova zavedeno i napaćeno čovečanstvo. Masovnu kulturu konzumira najširi sloj društva, a avangardnu „revolucionarnu" kulturu odgaja jedan ekskluzivni krug. Zagovornici ovog tipa kulture ističu njenu novinu, a njeno odručje vide kao polje novih vrednosti, tačnije, kao prostor s druge strane vrednosti, smisla, ideologije, to jest kao sasvim nov svet.

Društveni uticaj ovih tipova kulture je različit. Elitne kulturne tvorevine namenjene su samo najužem krugu izabranih poznavalaca i profesionalaca, ali se dešava da dođe i do pomasovljenja elitnih vrednosti. Da li to znači da je čovek mase sve kultivisaniji? U strogo tradicionalnom značenju te reči, koja podrazumeva sve snažniju prevagu duhovnog nad telesnim, teško se za savremenog čoveka to može reći.

Masovna kultura je, kao što smo već rekli, produkcija za najširu upotrebu, za uživanje. Ona doprinosi formiranju tipa savremenog čoveka — proizvođača i potrošača, za koga je praktična efektivnost vrednost iznad svake druge. To se potpuno suprotstavlja samoupravnim idealima gde je čovek osnovni cilj. No, i pored svega masovnu kulturu naši „politički subjekti" dopuštaju i podržavaju jer doprinosi obnavljanju proizvodnih snaga čoveka.

Elitna avangarda ima relativno slab učinak jer ostaje zatvorena u ekskluzivnu sredinu, što znatno umanjuje efekat njenog antitradicionalizma i provokativnosti. Autora zanima i odnos „političkih subjekata" prema njoj. On smatra da se oni prema njoj odnose tolerantno zbog njenog uskog kruga delovanja, a time društvu daju prividno osećanje velike slobode. Često se avangardna dela tolerišu i zbog mladalačke potrebe za ekscesnim pražnjenjem, posle čega će ih zarobiti strogo uređen i određen proces proizvodnje.

OLGA STAMATOVIĆ

INOSTRANI ČASOPISI

Marxistische Blätter

Položaj kapitalističkog sistema danas, širina i dubina klasne netrpeljivosti i čitav splet međunarodnih okolnosti prisiljavaju krupni kapital da pronalazi nove metode učvršćivanja svog položaja. Tome je posvećen ceo septembarsko-oktobarski broj ovog časopisa. Odabrali smo članak Jozefa Šlajfštajna (Josef Schleifstein) pod naslovom *O strategiji integracije monopolističkog kapitala,* u kome au-

tor daje neka svoja opšta zapažanja o vitalnosti monopolističkog kapitalizma i potrebi borbe radničke klase za sopstvene interese i izmenu savremenog kapitalističkog društva.

Još je Lenjin govorio o dva osnovna metoda koja je razvila buržoazija — metod sile i izbegavanje reformi i metod „liberalizma" i takozvanih „reformi". Autor podvlači da se ova dva metoda čas dopunjavaju, a čas se međusobno isključuju u najrazličitijim kombinacijama. Jačanje imperijalističkih i reakcionarnih tendencija u kapitalističkim zemljama dovodi do sve veće i direktnije upotrebe sile. Ova tendencija ostaje prisutna i posle drugog svetskog rata i predstavlja permanentnu opasnost za progresivne snage u svetu.

Od početka šezdesetih godina učinjen je vidan napor vladajućih krugova da svoje metode vladavine učine efikasnijim i da osiguraju sistem protiv kriza i potresa svih vrsta. Ovo je došlo do izražaja naročito u Erhardovoj koncepciji „društva koje se formira". Praktično, ona se sastoji u konačnoj izmeni postojećeg stanja i u planovima takozvane unutrašnje državne reforme.

U savremenoj političkoj strategiji monopolističkog kapitala u SRN značajnu ulogu igraju integracioni procesi. Krupni monopoli u te svoje integracione procese pokušavaju da uključe široke radničke mase. Osnovni uzrok ovakvoj politici jeste, konstatuje autor, rastuća ekonomska i politička samouverenost radničke klase, koja iz dana u dan postaje sve veća. Septembarska kriza 1969. godine, štrajkački pokret u metalnoj industriji 1970, štrajk hemijskih radnika ove godine — ukazuje da se radnici i službenici u pogledu svojih svakodnevnih zahteva nalaze na sličnim pozicijama. Krupni kapital, a sa njim i vođe desnih socijaldemokrata su verovali da će putem „ekonomskog čuda" prevazići postojeći sistem. Ali se pokazalo da mane, nepravilnosti i nepravde kapitalističkog društva nisu mogle biti prikrivene čak ni rafiniranim sistemom duhovne manipulacije i antikomunističkim frazama.

Osnovni sadržaj integracione strategije zapadnoevropskog monopolističkog kapitala je pokušaj stvaranja efikasnijeg, fleksibilnijeg i funkcionalnijeg sistema. S obzirom na „izazov" socijalističkog sveta, zapadnoevropski monopoli nastoje da srede unutrašnje konflikte, potrese i nesuglasice. Do ovakve tendencije došlo je naročito u poslednjih nekoliko godina. Obrazovana je „velika koalicija" sa Kizingerom na čelu, što je u stvari bio pokušaj spasavanja Nemačke iz ekonomske krize i krize državnih finansija.

Obrazovanje vlade pod vođstvom socijaldemokrata pre dve godine jasno govori da krupni kapital u pogledu svojih osnovnih interesa ukazuje apsolutno poverenje vođstvu Socijaldemokratske partije.

Monopolistička buržoazija, ističe autor, često veruje da će uz pomoć jedne integracione strategije moći lakše da kanališe socijalne konflikte naročito ako reforme tako usmeri da one obezbeđuju punu stabilizaciju postojećeg sistema. Time se buržoazija pokazala daleko fleksibilnijom nego u doba Adenauerovog kursa „nikakvih eksperimenata".

U ekonomskoj sferi monopolistička buržoazija dostiže maksimum u pogledu saradnje radničke klase i sindikata podešavajući time štrajkačke borbe, socijalne i političke konflikte svih vrsta. Drugim rečima, pokušava na sve moguće načine da ostvari iluziju o socijalpartnerstvu (Sozialpartnerschaft).

Poslednjih godina SRN je u znaku konstantnih reformi (poreskog sistema, obrazovanja, zdravstva, saobraćaja itd.), ali autor konstatuje da pravac ovih projekata reformi nije rezultat potreba radničkog stanovništva, nego najdirektnije služi kapitalističkom iskorišćavanju. Osnovne mere koje čine materijalnu, društvenu i psihološku pretpostavku boljeg društva trebalo bi da budu usmerene na to da radnička deca (ne samo na papiru ustavnog teksta, nego i stvarno) dobiju podjednake šanse za obrazovanje. Potrebno je učiniti korake koji će omogućiti da se pronađe najpogodniji način za demokratizaciju obrazovnog sistema. No, ničeg od toga svega nema u oficijelnim planovima. Ne potrebe stanovništva, nego interesi krupnih koncerna daju pečat i označavaju čitav pravac „reforme"

Dugogodišnje odlaganje donošenja značajnih mera, pre svega na sektoru obrazovanja, dovelo je do narastanja potreba koje su zahtevale velika materijalna sredstva. Međutim, savezna vlada, mada je sa velikom reklamom najavila reformu u raznim oblastima, totalno ju je podredila interesima krupnog kapitala u industriji i velikih banaka. Jedini izlaz iz te situacije bio bi zahvat u profit i moćne rezerve monopolističkog kapitala. Kako nam se čini, savezna vlada ne namerava to da učini, te joj stoga ostaje samo put većeg opterećenja masa.

U društveno-političkoj sferi monopolistička buržoazija insistira na tobožnjem „demokratskom odlučivanju". U stvari, ona nastoji uz pomoć „socijalpartnerskog" krila u sindikatima da radnike i službenike jače veže uz sistem i na taj način stvori od sindikata „faktor poretka". Autor se zalaže za participaciju radnika u upravljanju u preduzećima, ali se može postaviti pitanje koliko će radnici stvarno u tome učestvovati, a koliko će u tome biti formalizma. Izjava urednika za ekonomska pitanja lista „Spiegl" L. Bravanda da će „paritetsko odlučivanje u svim velikim poduhvatima doći kao što je došla i četrdesetočasovna radna nedelja" predstavlja možda želju, ali nam se čini da krupni koncerni u važnim pitanjima neće bar u bliskoj budućnosti mnogo pitati za mišljenje radnike.

Propagiranje socijalpartnerstva, to jest saradnje između vlasnika krupnih preduzeća i radnika, ogleda se više u oblasti takozvane „zajedničke ideologije" nego u oblasti ekonomskog života. Time se htelo, ističe autor, da se omogući kanalisanje antikapitalističkih i socijalističkih tendencija, naročito putem omladine i sindikata, čime je, u stvari, stvorena teorija jednog tobožnjeg trećeg puta između socijalizma i kapitalizma.

Ovakva politička strategija predstavlja objektivnu prepreku za prevazilaženje klasnog antagonizma današnjeg kapitalističkog društva. Radnički pokret i sve progresivne snage u svetu, pravilno primećuje autor, mogle bi ovoj strategiji monopolističke buržoazije suprotstaviti sopstvenu. Borbu za svakodnevne socijalno-demokratske i kulturne interese radnog naroda bi trebalo povezati sa borbom za korenite društvene promene. Raskrinkavanjem „strategije reforme" će se stvoriti neophodan uslov za razvijanje i jačanje klasne svesti radnih masa. Ali to nije dovoljno. Pod uticajem oportunizma može doći do zadržavanja postojećih pozicija naročito kada se vođstvo u radničkom pokretu prepusti desnom socijaldemokratskom krilu ili „socijalpartnerskim" snagama u sindikatima.

U delovanju protiv integracione strategije krupnog kapitala treba biti krajnje odlučan, podvlači autor. Neophodno je da klasno svesne snage u sindikatima jačaju i da se poveća uticaj marksističkih radničkih partija na celokupan radnički pokret. Jednom rečju, s borbom za svakodnevne interese radnika treba povezati istovremeno i borbu protiv monopolizma u svim sferama društvenog života.

ANĐELKA MIHIĆ

new left review

U dvobroju za mart—april objavljen je članak dvojice ekonomista — Endrjua Glina (Andrew Glyn) i Boba Satklifa (Bob Sutcliffe) — koji problemima britanske privrede i predviđanjima za budućnost prilaze sa stanovišta daljeg usmeravanja klasne borbe i pravca u kome radnička klasa treba da se orijentiše. Na osnovu rezultata svoje analize u članku pod naslovom *Kritičko stanje britanskog kapitala* oni iznose stav da se britanski kapitalizam nalazi pred krizom koja pred radničku klasu postavlja

nove zadatke, ali i nove perspektive za postizanje suštinskih i dugoročnijih uspeha, pre svega političkih.

Autori, za koje se u predgovoru redakcije za ovaj prilog kaže da su „socijalistički ekonomisti", iznose tvrdnju da već ispoljeni negativni trendovi u britanskoj privredi — kakvi su porast nezaposlenosti, visoka stopa inflacije i sve manja konkurentska sposobnost na svetskom tržištu zbog nedovoljnog rasta produktivnosti — predstavljaju veću opasnost nego što se takvim pojavama obično pripisuje. Po njihovom mišljenju, ovi trendovi ne samo da odražavaju trenutno loše stanje britanske privrede, već predstavljaju i realnu opasnost po opstanak britanskog kapitalizma. Ovakav stav autori zasnivaju na činjenici da kapitalizam može da opstane i da se razvija samo ako je kroz dovoljno veliku profitnu stopu omogućena i podsticana njegova reprodukcija; u suprotnom, kapital ne nalazi smisao za dalja ulaganja i ponovna oplođavanja. A upravo to — ističu oni — dešava se sa kapitalom u Velikoj Britaniji: poslednjih godina primetan je sve oštriji pad udela profita u nacionalnom dohotku. Po njima, kriza britanskog kapitalizma sve je prisutnija kao činjenica i zato ističu da bi levica, koja to za sada očito ne uviđa u dovoljnoj meri, trebalo da što efikasnije i spremnije izgradi svoju odgovarajuću politiku.

Kriza pred kojom se nalazi britanski kapitalizam — smatraju autori — ne dolazi kao rezultat cikličnog kretanja kapitalističke privrede, već proističe iz paralelnog dejstva dva faktora: reč je o sve većem procentualnom učešću radničke klase u raspodeli nacionalnog dohotka (na osnovu iznetih tabela precizira se da je rast tog učešća bio primetan naročito od 1964. do 1969. godine, ali da se nastavlja i danas) i o „sadašnjoj izuzetnoj političkoj slabosti kapitalizma". Situacija je takva — misle autori — da ekonomske mere i strukturalne promene koje se u cilju stabilizovanja ekonomskih prilika sprovode i koje mogu da se sprovedu ne mogu da predstavljaju izlaz i celovito rešenje u situaciji kakva je danas. S druge strane, pošto je postignut određen uspeh u borbi za veće plate i nadnice, ni radnička klasa više ne bi trebalo da se orijentiše samo na ekonomske aspekte klasne borbe; njene akcije i njeni zahtevi treba da poprime daleko više politički karakter.

Na početku svoje analize autori napominju da su u sprovedenim istraživanjima o udelu profita u nacionalnom dohotku spojili iznose nadnica i plata i posmatrali ih kao jedinstvenu kategoriju. Razlozi kojima su se rukovodili (iako znatan deo „plata" pripada kapitalističkoj klasi) su u tome da ipak veći deo tog iznosa dobijaju pripadnici radničke klase („beli okovratnici") i da je razdvajanje kategorija „plate" i „nadnice" uglavnom formalno i zasnovano na želji poslodavaca da ga upotrebe kao sredstvo za razbijanje klasne solidarnosti radničke klase.

Udeo profita u nacionalnom dohotku u stalnom je padu. U periodu 1950—1954. godine on je iznosio oko 25,2%, da bi se u 1969. godini spustio na 14,2%; predviđa se da će 1970. iznositi samo oko 12%. Ovaj pad nije bio ravnomeran; do 1964. godine uglavnom je bio podjednak i postepen, da bi od tada naglo počeo da opada — 1964. procenat udela profita još uvek je iznosio 21,2%. Autori su u svom istraživanju posmatrali uticaj koji su na ova kretanja imali nezaposlenost, porast plata i svetske izvozne cene. Po njima, porast nezaposlenosti nije igrao odlučujuću ulogu (iako je u januaru 1971. zabeležen najviši nivo nezaposlenosti od kraja drugog svetskog rata) jer podaci pokazuju da su se istovremeno slobodni kapaciteti britanske privrede čak i smanjili. Iako kasnije u svom članku iznose podatke o tome da radnička klasa prisvaja sve veći deo nacionalnog dohotka, autori misle da ni samo povećanje plata ipak nije bilo tako „dramatično" da bi samo po sebi prouzrokovalo smanjivanje učešća profita u raspodeli nacionalnog dohotka. Od ova tri elementa, svetske izvozne cene imale su relativno značajnijeg udela u odvijanju tog procesa. Sem toga, autor ističe da kapital nije bio uvek sposoban da se brani od radničkih zahteva za povećanjem nadnica, iako istovremeno nije bilo adekvatnog porasta produktivnosti. Naime, za mnoga preduzeća

izgledalo je povoljnije povećati plate i nadnice i time izbeći dugotrajne štrajkove koji u uslovima sve veće konkurencije na unutrašnjem i svetskom tržištu predstavljaju veliku opasnost jer i privremeni izostanak sa tržišta trajno smanjuje broj kupaca.

Autori izražavaju čuđenje što u 1970. godini, posle svih ovih negativnih trendova (koji bi — ističu oni — bili i nepovoljniji po britansku privredu da u zemljama sa kojima Velika Britanija vodi konkurentsku borbu nije došlo do znatnijeg porasta stope inflacije), britanski kapitalizam nije sproveo neke značajnije protivmere za svoje obezbeđenje. Po njima, do toga verovatno nije došlo zbog određenih „kritičnih" političkih događaja u toku 1969. i 1970. Laburisti bi sigurno nastavili svoju politiku kontrole nadnica da ih neočekivani poraz na parlamentarnim izborima nije omeo. S druge strane, Konzervativna stranka i njena vlada nisu imale dovoljno vremena da izgrade adekvatnu i uspešnu politiku napada na zahteve radnika za povećanjem nadnica, što predstavlja jednu od glavnih pretnji iznosima profita. Situacija na političkom planu danas je takva da britanski kapital ima pred sobom „radničku klasu koja, iako sve borbenija po pitanju nadnica, ipak je politički manje svesna od radničke klase u nekim drugim evropskim zemljama". U ekonomskom pogledu britanski kapital je — kažu autori — u daleko težoj, štaviše „očajnoj situaciji" u poređenju sa evropskim ili američkim kapitalom.

Sve niža profitna stopa neminovno povlači za sobom i manje investicije, bilo zato što nema fondova iz kojih bi se takvi poduhvati finansirali bilo zato što se od određenih grana ne očekuju velike dobiti, pa se u njih i ne ulaže. Doduše — kažu autori — kejnzijanski metodi umanjili su podložnost naprednih kapitalistističkih zemalja krizama koje proističu iz smanjenih privatnih investicija. Međutim, insistiranje na povećanju potrošne moći kao pokretaču privrede takođe stvara probleme. Jer, ukoliko povećanje nadnica i plata nije praćeno i odgovarajućim porastom produktivnosti, opet dolazi do neusaglašenosti i stvaranja novih izvora kriznih situacija. Tako je i Velika Britanija, usled povećanja plata i stagniranja produktivnosti, izgubila dobar deo svoje konkurentske sposobnosti na svetskom tržištu.

S obzirom na sve nižu profitnu stopu u zemlji, deo britanskog kapitala investiran je u inostranstvo. To se — smatraju autori — pokazalo ne samo kao dobar put stvaranja dobiti, već i kao sredstvo pomaganja privredi u celini jer je to pogodan način za osvajanje svetskog tržišta. Međutim, i u Velikoj Britaniji se vrše investiranja stranog kapitala. Kao i u drugim evropskim zemljama, američki kapital počinje da igra sve značajniju ulogu. Štaviše, mnoga britanska preduzeća i žele da ih preuzme neka američka firma jer time rešavaju mnoge ekonomske probleme kao što su pitanje platnog bilansa, kontrole itd. Američki kapital se u Velikoj Britaniji orijentisao uglavnom na proizvodnju za izvoz, i to pretežno u hemijskoj, mašinskoj i automobilskoj industriji. Ali i taj kapital — ističu autori članka — podložan je istim trendovima kao i britanski — i za njega važi stalan trend smanjivanja profitne stope; štaviše, udeo američkog kapitala u tom opadanju čak je i procentualno veći.

U težnji da reši ekonomske probleme, i vlada i sama preduzeća ispitivala su i preduzimala mere koje bi trebalo da stabilizuju i unaprede ekonomske odnose. Jedan od načina je i taj da se smanje troškovi koji se odvajaju na reklamiranje proizvoda. Autori pretpostavljaju da se može očekivati sporazum velikih monopola o tom pitanju; takav sporazum, koji će smanjiti troškove prodaje, sigurno je da će veoma negativne posledice imati za štampu i televiziju.

U osvrtu na mere koje vlada može da preduzme za poboljšanje ekonomske situacije autori se posebno zadržavaju na sada aktuelnom problemu uključivanja Velike Britanije u Zajedničko evropsko tržište. Po njihovom mišljenju, britanska privreda je u takvoj situaciji da bi bilo logično očekivati da se uvedu protekcionističke mere kako bi se popravio britanski položaj u odnosu na inostranu konkurenciju, što bi, svakako, bilo u suprotnosti sa politikom ula-

ska u Zajedničko evropsko tržište. Zato je teško razumeti težnju konzervativne vlade da se Velika Britanija u sadašnjoj situaciji uključi u ovu organizaciju. Doduše, u odnosu na to pitanje postoji primetna razlika interesa između britanskog industrijskog i finansijskog kapitala (koji bi imao prednosti od ulaska u Zajedničko evropsko tržište).

U ovakvoj situaciji klasna borba će se — po mišljenju autora — nužno intenzivirati. Problem radničke klase je u tome da se pravilno postavi i da shvati da sada, kad su određeni ekonomski uspesi već postignuti, borba za povećanje nadnica ne može ostati u centru aktivnosti, već da klasna borba mora da se orijentiše prema dugoročnijim, suštinskim političkim zahtevima.

NINA RATKOVIĆ

NOVA MYSL

Broj 8—9 neuobičajeno je obiman (200 strana) i tematski raznovrstan. Pretežan deo materijala ima propagandno-ideološko-politički karakter, dok su kod jednog dela primetne i nešto veće ambicije. Evo nekoliko značajnijih priloga: Šarmir-Krč: *Ekonomsko jedinstvo Čehoslovačke;* Sova: *Životne sigurnosti u nas i na Zapadu;* Štrba: *O perspektivama razvoja privredne saradnje sa Sovjetskim Savezom;* J. Tauhman: *O teoriji konvergencije;* J. Zvara: *Opšte i specifično u politici KPČ u oblasti nacionalnog pitanja posle oslobođenja;* Z. Holotikova: *KPČ i slovačka inteligencija;* F. Cinoldr: *Socijalna doktrina katoličke crkve, njen klasni sadržaj i mesto u međunarodnoj klasnoj borbi;* J. Bodnar: *Jedinstvo marksističko-lenjinističke filozofije,* zatim nekoliko priloga posvećenih problemima školstva i obrazovanja, kao i međunarodno-političkim pitanjima itd.

Za naš prikaz odabrali smo članak Miloslava Bružeka pod naslovom *Današnjica i sutrašnjica socijalističke kulture.* Napominjemo da je Bružek ministar za kulturu Češke Socijalističke Republike i da se ističe svojom otvorenošću u kvalifikovanju problema razvoja u ovoj izuzetno složenoj i za čehoslovačke prilike osetljivoj oblasti. Ovoga puta pretenzije autora su bile, čini nam se, prvenstveno da revalorizuje neke osnovne postulate socijalističke kulture u najširem smislu, posebno u umetnosti, da podseti na idejno-političke i teorijske osnove „jedino moguće" koncepcije socijalističke kulture i da kreativnim snagama čehoslovačkog kulturnog fronta predoči svu širinu prostora u kojem mogu i treba da deluju.

U uvodu autor u dosta oštrim potezima postavlja problem: „Destrukcija koja je u periodu 1968—1969. zahvatila oblast kulturne politike obeležila je za dug period razvoj češke kulture. Danas je već obnovljen autoritet partijskog i državnog rukovođenja kulturom... ali još uvek se nalazimo na početku složenog procesa koji se tiče menjanja strukture i metoda rukovođenja, izbora organizacionih formi i rešenja kadrovskih pitanja. *Političkim porazom desnice još nije dovršen ideološki poraz* (kurziv — Ž. J.). Autor ističe da je ideološka borba otežana utoliko što je desnica svoje namere i planove spretno prikrivala marksističkom frazeologijom, prezentiranom u „modernom stilu" i u „primamljivim bojama". Uz to, „koristili su i niz grešaka i nedostataka u ideološkom, teoretskom radu, u kojem su bila potcenjivana ili zaobilažena neka važna pitanja razvoja socijalističke kulture". Bružek, polazeći od zaključaka nedavno održanog XIV kongresa KPČ, smatra da je nemoguće ostvarivati krupne zadatke u sferi kulturne politike „bez shvatanja osnovnih razvojnih tendencija i zakonitosti koje bitno utiču na razvoj so-

cijalističke kulture". Pri tome, kako ističe, ne treba očekivati „neka nova, svetskoistorijska otkrića", već samo „obnovu već davno formulisanih principa". Dejstvo ovih principa u čehoslovačkim uslovima bilo je, navodno, oslabljeno pedesetih godina „vulgarizatorskom interpretacijom", kao i „liberalno-oportunističkim napuštanjem principa" šezdesetih godina, čime je „otvoren put za nastup revizionističkih tendencija". Na ovom mestu Bružek formuliše jedan stav koji je u mnogome tipičan za celokupnu unutrašnju politiku sadašnjeg rukovodstva KPČ: „Prevazići ovaj period", — kaže Bružek — „koji je prepun svojevrsnih i subjektivnih mišljenja, i pri tome ne podleći samo trenutnim pojavama isto je toliko važno koliko i proći u sadašnjem periodu preko podvodnih stena gde na jednoj strani preti opasnost vulgarizacije i simplifikacije, a na drugoj oportunističko iščekivanje i liberalna pomirljivost s besprincipijelnošću."

Bruže se dalje bavi osnovnim kriterijima socijalističkog karaktera kulture tvrdeći da su mnogi programi državnih organa ili partijskih aktiva za ovu oblast bili karakteristični po zanemarivanju tih osnovnih kriterija, po „dezideologizaciji", koja je u stvari značila napuštanje naučnog pristupa i unošenje subjektivnog gledanja. U ovom kontekstu on definiše i sam pojam kulture. On kaže: „Kultura je, kako se obično shvata, sveukupnost materijalnih i duhovnih vrednosti, stvaranih spretnošću ljudskih ruku i snagom ljudskog uma." Ali on ovu definiciju napada kao jednostranu budući da ona zanemaruje recipročan uticaj kulture na samog čoveka, pa je koriguje ovako: „Kultura je istorijski nastao sistem vrednosti koji se razvija i usavršava u vezi s razvojem društva i čoveka, koji se neprekidno proširuje i u vezi s tim kako čovek osvaja prirodu upoznaje i sam sebe i zakonitosti koje uslovljavaju njegovu ljudsku, društvenu aktivnost." Ovde on izlaže poznate stavove o zakonomernosti odnosa „kultura—čovek—društvo". Budući da je bio dosta iscrpan i nejednostran, autor se osvrnuo i na eventualne primedbe da bi ovakav pristup problemima kulturne politke u datoj situaciji ČSSR mogao izgledati predalek konkretnoj praksi i trenutnim potrebama. Po njemu, tako mogu misliti samo oni koji „ne shvataju svu dubinu destrukcije" koja je baš u ideološkoj oblasti, u teoretskim pristupima, „pričinila najviše štete pri objašnjavanju kulturnih procesa". „Naglašavanje neophodnosti obnove marksističko-lenjinističkih principa u kulturnoj politici" — kaže Bružek — „zahteva više nego opšte proklamovanje tog principa ili radikalnu osudu desno oportunističkih pogleda. Bez dijalektičke metode analiziranja pojava i istorijskomaterijalističkog svatanja njihovog razvoja teško da je moguće pomišljati na prevazilaženje nepravilnih shvatanja."

Govoreći o jačanju socijalističkih odnosa i uspešnom razvoju društva kao pretpostavci i osnovi menjanja stavova, a time i sadržinske orijentacije kulture i umetnosti, autor naglašava da taj proces, usled svoje složenosti, „ne sme biti prepušten slučaju, a zahteva i određenu meru strpljenja, kao i poznavanje te problematike kako bi se na nju pravilno uticalo i kako ne bi bile pričinjene nove suvišne štete kojima bi se produžavala i nepotrebno komplikovala etapa kroz koju kultura u narednim mesecima i godinama mora proći".

Pošto je ukazao na humanistički sadržaj kulturnog razvitka i na njegov klasni karakter, autor je upozorio da se isticanjem klasnog ne zanemaruje humanističko, odnosno humanistički smisao borbe u koju je i kultura neminovno uključena. Općeljudski sadržaj kulture stvara uslove za ujedinjavanje svih snaga koje vode borbu protiv ugnjetavanja, nasilja, socijalne nepravde i gaženja ljudskog dostojanstva. „Za socijalističku kulturu" — kaže Bružek — „to, međutim, ne može biti razlog za napuštanje ideja socijalističkog sistema društvenih odnosa, koji u sadašnjem svetu izražava jedino moguću varijantu svestranog i slobodnog razvoja čoveka. Zato bilo kakvo odstupanje od klasne koncepcije u korist opštih načela mora završiti ne samo odricanjem od marksizma već i izdajom humanizma uopšte."

Posebno poglavlje u članku autor posvećuje „karakteru socijalističke umetnosti". Centralno mesto dato je

refleksijama o „socijalističkom realizmu". Bružek podvlači da se o socijalističkom realizmu u ČSSR prestalo govoriti „davno pre januara 1968" i da se čak ni Rezolucija XIII kongresa KPČ (održanog 1966), „i pored pravilnog stava prema lenjinskim principima kulturne politike, nije izjasnila za otvorenu podršku socijalističkom realizmu. Naglasila je, istina, da glavnu struju socijalističke umetnosti predstavlja socijalističko, realističko stvaralaštvo, ali je izbegla direktnu formulaciju".

Dakle, na kraju, posle tolikih negativnih iskustava i nesporazuma sa samim umetnicima, vraćanje na nekakav ortodoksni socrealizam! Istina, i autor dobro poznaje ta loša iskustva, pa nastoji da platformu socrealizma prikaže što šire i privlačnije za kreativne radnike. On podseća na „mnoge uprošćene poglede" iz pedesetih godina ističući da se radilo o „zabludama" i „greškama" koje je, navodno, bilo moguće ispraviti posle XX i XXII kongresa KPSS „i vratiti omalovaženim pojmovima potreban autoritet". Ali — kako kaže Bružek — talas kriticizma nosio je sve što je izgledalo nepotrebno, među ostalim, i kriterije marksističke estetike i gledišta društvenog vrednovanja stvaralaštva. On, međutim, ništa ne govori o tome na šta se u 20-godišnjoj praksi socijalističke Čehoslovačke svodilo to „društveno vrednovanje" i u kojoj meri je ono samo izazivalo nepoželjne reakcije stvaralaca, odnosno utiralo prostor za delovanje „niza pseudonovih ocenjivača" koji su stajali protiv svih principa i načela kao „grubog mešanja u stvaralaštvo i ograničavanja slobode stvaranja".

Bružek nastoji da pokaže političku složenost delovanja u ovoj oblasti kada kaže: „Jasno je da usled dugogodišnjeg zanemarivanja ovih pitanja neće biti lako savladati negativne tendencije iz šezdesetih godina („revizionizam" i „desni oportunizam" — prim. Ž. J.) i pri tome ne zapasti u uprošćene predstave o socijalističkom stvaralaštvu iz pedesetih godina." Tu on podseća na slavne tradicije marksističke kritike i estetike iz perioda tridesetih godina i preporučuje nastavljanje te tradicije. S tim u vezi daje nekoliko objašnjenja o tome šta socijalistički realizam znači, odnosno ne znači (na primer, da se „uopšte ne radi o vernom .. već o istinitom slikanju stvarnosti", da ovaj metod traži bogatstvo žanra i stila, da mu je tuđa svaka učmalost i konzerviranje starih formi, da polazi od nacionalnog karaktera kulturnih vrednosti, da mu je „tuđa samovoljna destrukcija formi i oblika" itd.). Tu su i vrlo jasni i rezolutni stavovi „o tendenciji" kao „visoko moralnoj crti dela", o „političkom uticaju dela", o „beskompromisnom stavu prema nastojanjima da se umetnost iskoristi protiv Partije i socijalizma", o umetnosti kao „značajnom oružju koje mora služiti interesima radničke klase i socijalizma" i slično. Bružek naglašava i sledeće: „Podržavanje socijalistički angažovanog *stvaralaštva* zato je jedan od najvažnijih zadataka kulturne politike socijalističke države. Često se ocenjivanje naprednog sadržaja i uticaja dela poistovećivalo sa isticanjem novatorstva u formi i stilu. Avangardnost nije sagledavana u revolucionarnosti misli, već u njihovom formalnom oblikovanju."

Za trenutak se u ovako oštro formulisanim stavovima moglo primetiti da autor kao da zanemaruje poznate Engelsove stavove o tendenciji u umetničkom delu, o odnosu lepog i angažovanog. Ali na kraju ipak nalazimo stav da pri oceni i društvenom vrednovanju umetnosti „valja imati na umu i umetnički nivo i kvalitet dela". On kaže: „Ako nešto nije umetnost, ne može biti ni socijalistička umetnost." Makar i na samom kraju članka, ali je ipak rečeno.

ŽIVORAD JEVTIĆ

ULISSE

Tematski broj časopisa „Ulisse“ za 1971. godinu posvećen je prvoj 10-godišnjici nezavisnosti većine afričkih zemalja, pre svega onih koje sačinjavaju takozvanu crnu Afriku, a prostiru se u pojasu afričkog kontinenta koji ide od saharske pustinje do južnoafričkih rasističkih država i do portugalskih kolonija koje još uvek vode borbu protiv kolonijalnog ugnjetavanja. Među mnogobrojnim vrednim prilozima (28 ih je na broju) najviše je privukla našu pažnju studija *Od dekolonizacije do neokolonijalizma* Lelija Basa (Lelio Basso), profesora sociologije na Univerzitetu u Rimu i veterana italijanskog socijalističkog pokreta. Njegov oštar kritički sud i marksistička doslednost u tretiranju teme izdvajaju ovu studiju u najbolje što je o toj temi napisano.

Na početku studije Baso se obračunava sa shvatanjima kao što su „civilizatorska misija“ belog čoveka u zemljama crnog kontinenta, ili beli čovek kao „nosilac kulture“ koju nesebično prenosi plemenima i narodima koji su živeli na stadijumu divljaštva. Veoma je teško razbiti taj mit jer uvek postoje „naučnici“ koji su spremni da dokažu sve ono što odgovara vladajućoj klasi u njihovim zemljama. Istina je, međutim, sasvim suprotna. Baso navodi Davidsona koji tvrdi da bi bilo „veoma lako dokazati da je u srednjem veku kulturni nivo najznačajnijih afričkih država bio veoma blizak nivou velikih evropskih zemalja. Zakon i javni red mnogo su bolje poštovani u zapadnom Sudanu za vreme prvih imperatora države Mali nego što su u isto vreme bili poštovani u Francuskoj i u Engleskoj. Nastava u Tombuktu i Djené bila je, bez sumnje, na višem stepenu nego na univerzitetima u Oksfordu i u Parizu“.

Baš je susret sa evropskom civilizacijom — nastavlja Baso — bacio Afriku u dugotrajnu dekadenciju. Vekovima su Evropljani sistematski odvodili robove, a trgovina robljem i robovski rad na plantažama Brazila, Srednje Amerike, Antila i juga Sjedinjenih Američkih Država su stvorili finansijska sredstva za ekonomski progres zapadnih zemalja i za englesku i francusku industrijsku revoluciju. Na taj način Afrika je bila lišena miliona stanovnika u najboljoj snazi. Što je još pogubnije, trgovina robljem je uništila društvenu, političku i ekonomsku organizaciju afričkog kontinenta i tako sprečila razvoj i kulturni napredak Afrike.

Na privrednom planu kolonizacija je značila potpuno ekonomsko potčinjavanje kolonija interesima metropole. Ekonomska ravnoteža na kojoj je počivala stara društvena organizacija sasvim je razbijena, a osvajači se usredsređuju na radnike i plantaže koje proizvode za izvoz. Osovina ekonomskog života se veštački pomera prema moru i lukama gde se stvaraju veliki trgovački centri i skladišta za izvoz afričkih proizvoda. Na taj način život kolonije potpuno je podređen tuđim interesima, a autosuficijencija afričkih teritorija brutalno je poremećena pretvaranjem njihovih privreda u monokulture. Tržište počinje da igra presudnu ulogu u afričkoj ekonomici, a njime diktira najvažniji kupac, to jest najsnažnija imperijalistička sila.

Nemilosrdno kolonijalno izrabljivanje nije moglo a da ne stvori duh pobune kod afričkih naroda. Pod uticajem potomaka robova iz Severne Amerike i sa Antila, kojima je čitava Afrika bila domovina jer su izgubili pojam pripadnosti plemenu ili narodu, javljaju se početkom XX veka panafrički pokreti koji su svuda posejali seme pobune. Prvi i drugi svetski rat, u kojima su afrički stanovnici aktivno učestvovali boreći se u ime slobode i samoopredeljenja naroda na strani belaca protiv drugih belaca, nisu mogli a da ne ostave traga na oslobodilačke pokrete u kolonijalnim zemljama Afrike. Sem toga, i boljševička revolucija veoma je doprinela buđenju svesti afričkih naroda. Razrađujući teze za konferenciju u Đenovi 1922. godine, Lenjin je istakao „da se novi element naše međunarodne politike mora sastojati u tome da crni narodi, kao i ostali kolonijalni narodi, učestvuju na ravnoj nozi sa evropskim narodima na konferencijama i u komisijama i da ni-

kome ne dopuste mešanje u njihove unutrašnje stvari".

Posle drugog svetskog rata naglo počinje da se odvija proces dekolonizacije, najpre u Aziji, a zatim u Africi. Sjedinjene Američke Države zauzimaju u prvoj deceniji posle drugog svetskog rata poziciju protiv starog kolonijalizma da bi slomile monopol evropskih kolonijalnih sila i da bi otvorile vrata čitavih kontinenata i potkontinenata penetraciji sopstvenog kapitala, trgovine i uticaja. Antikolonijalizam Sjedinjenih Država bio je, dakle, sredstvo penetracije i potčinjavanja i one su želele da na planetarnom nivou ponove svoj neokolonijalistički eksperiment koji su isprobale i usavršile u Latinskoj Americi. Stoga proces dekolonizacije nije doveo do potpune nezavisnosti i samoopredeljenja afričkih naroda, već je otvorio novu fazu podjarmljivanja i izrabljivanja — neokolonijalističku fazu.

Elastični sistem dominacije koji je poznat pod imenom *neokolonijalizam* nije ništa zaista *neo* (novo), već je, kao što smo ranije naglasili, sistem koji je široko isproban kroz dominaciju SAD nad Latinskom Amerikom. Pre jednog i po veka takozvana Monroova doktrina, koja je obično sintetizovana u formuli „Amerika Amerikancima", predstavljala je suprotstavljanje Sjedinjenih Država svakom mogućem pokušaju evropskih sila da ponovo uspostave direktnu kolonijalnu dominaciju u zemljama obe Amerike, ali, u isto vreme, i želju SAD da se isključi svaka vrsta monopola ili trgovinskih privilegija evropskih sila koje bi mogle da se suprotstave ekspanziji američkog kapitala i uticaja. Rastom privredne i vojne moći SAD su malo-pomalo uspele da zagospodare ekonomskim bogatstvima tih zemalja, upotrebljavajući najrazličitije oružje, od korupcije do vojnog pritiska, od državnog udara do direktne vojne intervencije. Na taj način Sjedinjene Države su ne samo gušile svaku klicu demokratskog razvoja, već su kočile i ekonomski razvoj potčinjenih zemalja.

Dosadašnje iskustvo jasno je pokazalo da je neokolonijalizam ekonomičniji i efikasniji sistem od starog kolonijalizma da bi se osigurala vlast nad drugim zemljama. Oslobađa imperijalističku silu troškova vojne okupacije, briga oko administrativno-političkog upravljanja zemljom, razvijanja infrastrukture itd., a da se stvarno ne pruža mogućnost bivšoj koloniji da odlučuje o sopstvenoj sudbini. U otvorenom sistemu stara kolonijalna sila gubi monopol vlasti i izrabljivanja i mora da uđe u konkurentsku borbu sa ostalim imperijalističkim silama, uz rizik da je najsnažnija imperijalistička sila, Sjedinjene Američke Države, izbaci iz igre. Međutim, i tu je pronađen kompromis stvaranjem industrijskih korporacija i velikih koncerna koji operišu na međunarodnom planu.

Pomenućemo samo nekoliko sredstva koja su imperijalističke sile upotrebile da bi osigurale kontrolu nad novooslobođenim zemljama, posebno nad zemljama crne Afrike. Afričke zemlje su došle do političke nezavisnosti u uslovima zaostale privrede, uz retke savremene i dinamične sektore u rukama stranog kapitala koji je uvek bio orijentisan prema potrebama kapitalističke privrede vladajućih država. Čak i kada bi novooslobođene zemlje uspele da nacionalizuju te sektore (a tome se suprotstavlja nedostatak kapitala, tehnološkog iskustva, organizacije itd.), pošto se uvek radi o proizvodnji sirovina za svetsko tržište, oni bi bili podložni zakonima tržišta koji pokazuju tendenciju daljeg otvaranja makaza između cena sirovina i gotovih proizvoda, što uslovljava još veću nejednakost između razvijenih i nerazvijenih zemalja. Sem toga, ukoliko novooslobođena zemlja želi da privuče strani kapital za nove industrijske investicije u težnji da ubrza sopstveni razvoj, mora da pruži više nego pogodne uslove: političke garantije protiv eventualne nacionalizacije, visoku stopu profita i pre svega slobodan transfer profita. Događa se tako da zemlja u koju se investira sve više osiromašuje, dok svu korist izvlači zemlja investitor kapitala, kao što se to najbolje vidi na primeru Južne Amerike.

Te uslove ekonomske zavisnosti pogoršavaju i drugi društveno-politički činioci koji su isto tako posledica prethodne kolonijalne situacije.

Na prvom mestu to je kulturna zaostalost u kojoj su kolonijalne sile namerno ostavile afričke zemlje. Analfabetizam, neobrazovane mase isključene iz svake političke aktivnosti i malobrojni i loše pripremljeni kadrovi su posledica kolonijalne uprave u afričkim zemljama. To se ne odnosi podjednako na sve zemlje, ali najočigledniji primer takve situacije bio je Kongo-Kinšasa, jedna od najbogatijih zemalja Afrike, koja je baš iz tih razloga bila najviše izrabljivana i najgore tretirana. Godine 1960, kada je bivši belgijski Kongo stekao nezavisnost, broj Kongoanaca sa univerzitetskom diplomom nije dostizao dvadeset, a samo jedan je posedovao diplomu poljoprivrednog fakulteta iako se poljoprivredom bavila ogromna većina stanovnika Konga. U još težoj situaciji nalaze se portugalske i španske kolonije.

Jedan od zabrinjavajućih vidova takve situacije je i takozvana *balkanizacija* Afrike, to jest deoba Afrike na mnoge države i državice sasvim proizvoljno određene. Tako, na primer, Somali žive u Somaliji, Etiopiji, Keniji i francuskoj Somaliji; Fang su razdeljeni među Gabonom, Kamerunom i španskom Gvinejom itd. U zajedničkim granicama našli su se različiti, a u nekim slučajevima i tradicionalno neprijateljski narodi. To predstavlja veliku prepreku za formiranje nacionalne svesti i jedinstvene države, a kolonijalne sile su uvek (ne samo pre, već i posle dekolonizacije) koristile etničke i plemenske razdore u političke svrhe, ponekad ih raspirujući i veštački da bi potpunije osigurale svoju vlast.

Međutim, time se ne iscrpljuje sva podmuklost neokolonijalizma. Iskustvo Sjedinjenih Država u Latinskoj Americi, ili kolektivno iskustvo velikih sila u staroj Kini iz doba careva, stvorilo je nove oblike održavanja kolonijalne vlasti. Da bi priznale nezavisnost kolonija, bivše metropole su im nametnule neravnopravne ugovore pod maskom vojnog saveza. Reč je, u stvari, o savezu sa vladajućim krugovima u bivšim kolonijama koji su u službi neokolonijalizma, a uperen je protiv progresivnih snaga. Organizuju se vojni pučevi koji su nekada bili karakteristika poglavito južnoameričkih zemalja, dok su sada postali uobičajena pojava u svim bivšim kolonijalnim zemljama od Gane do Indonezije. Kada ne ostaje ništa drugo, onda se pribegava direktnoj vojnoj intervenciji, kao što je američka intervencija u Kongo-Kinšasi ili francuska u republici Čad.

Ovim sigurno nismo iscrpli težak i složen problem odnosa između nerazvijenih (pre svega novooslobođeni) zemalja i imperijalističkih sila, ali smatramo da smo istakli bitni element problema, to jest naglasili smo da neokolonijalizam predstavlja drugo lice dekolonizacije. Uslovi političke, ekonomske, društvene i kulturne potčinjenosti na koju je kolonijalizam osudio afrički kontinent gotovo su automatski uklopili najveći deo zemalja crne Afrike u splet odnosa kojima upravlja imperijalizam, pre svega američki, kao i velike međunarodne korporacije koje poseduju niz mehanizama i instrumenata vladanja. Tu dominaciju imperijalizma i međunarodnih korporacija treba razbiti da bi moglo ozbiljno da se govori o nezavisnosti. Kako to uraditi?

Teško je tvrditi da je nju lako razbiti. Dobijanje političke nezavisnosti stvorilo je mnoge iluzije o revolucijama i socijalizmu u Africi, a na kraju se sve završilo u naručju imperijalizma. Neokolonijalizam vodi računa pre svega o ekonomskoj dominaciji i ta vrsta neokolonijalizma je i najopasnija, jer se ona maskira pruženom rukom nerazvijenim narodima da bi izašli iz uslova nerazvijenosti. Kada nam je poznato da su prirodna bogatstva novooslobođenih zemalja glavni cilj neokolonijalističke ekspanzije, dovoljno je pomisliti na afričke rezerve sirovina i na ostala prirodna bogatstva da bi se shvatilo kakva opasnost preti istinskoj nezavisnosti afričkog kontinenta i kakve se teškoće suprotstavljaju afričkim narodima da postanu stvarni gospodari svoje sudbine.

Kakve su perspektive na putu stvarne nezavisnosti? Antiimperijalistička borba zahteva pre svega elitu sposobnu da se bori, kao što je, na primer, bila Kastrova grupa na Kubi. Oslanjati se na takozvanu nacionalnu buržoaziju verovatno je čista utopija.

Postoji tendencija da se stara birokratija zameni novom, ali baš ta trka za položajima koji obezbeđuju visoke prihode i odgovarajuća korupcija i težnja za raskoši predstavlja gangrenu na telu mladih afričkih država i odnosi veliki deo dohotka koji bi inače mogao da se upotrebi za akumulaciju i investicije.

Svakako je moguće stvoriti elitu koja bi gledala dalje od skučenog horizonta neposrednih interesa i koja bi težila za stvarnom nezavisnošću. Taj je put izabrao Lumumba, izabrao ga je, i pored mnogobrojnih grešaka, Nkrumah, tim je putem krenuo Njerere. Međutim, nikako ne možemo zaboraviti da je prvi ubijen, a drugi zbačen vojnim udarom koji je potpomogla Engleska. Elita koja sebi postavi takve ciljeve mora da krene putem punim unutrašnjih i međunarodnih prepreka i može da uspe samo ukoliko široko mobiliše mase. S druge strane, to zahteva ideološku osnovu koja bi bila u stanju da okupi razbaštinjeni narod oko jedinstvene platforme, da stvori entuzijazam i želju za borbom.

U vezi s tim mnogo se govori o afričkom socijalizmu i gotovo svaka zemlja nudi svoju varijantu socijalizma. U stvari, kada se izuzmu čiste mistifikacije, takozvani afrički socijalizam je veoma različit od onog što mi podrazumevamo pod terminom *socijalizam*. Vladajuća ideologija predstavlja mešavinu nacionalnih osećanja i neodređenih socijalnih težnji koju bih ja najpre nazvao *ideologijom razvoja*. Pobude koje pokreću elitu, a koje mogu da pokrenu i mase, jesu težnje da se izađe iz uslova nerazvijenosti, a te se težnje očituju bilo u obliku borbe protiv tuđinskog imperijalističkog izrabljivanja i imaju nacionalističko obeležje, bilo u obliku borbe protiv zaostalih društvenih struktura i imaju socijalističko obeležje. Rezultat je mešavina raznorodnih elemenata koja može da dobije najrazličitija imena — od sukarnoizma do naserizma, od burgibizma do nkrumahizma — ali je veoma teško razlučiti šta pripada jednom, a šta drugom obeležju. Međutim, kada se ti problemi posmatraju na afričkom nivou, potrebno je uvek se čuvati da se ne zapadne u sheme zapadnjačkog tipa. U Africi radnička klasa je privilegovan ili poluprivilegovan stalež u odnosu na masu seljaka i potproletera. Ta masa, sa svoje strane, može da bude isto toliko i zapaljiv materijal za revoluciju u pravcu napretka koliko i nesvestan nosilac tradicionalnih i nazadnih vrednosti.

U stvari, niti antiimperijalistička elita niti mobilizacija masa nisu dovoljne da izvuku afričke zemlje iz mreže imperijalističkih odnosa. Nije lako prekinuti veze sa svetskim tržištem kojim vlada imperijalizam, s jedne strane, a, s druge, stvoriti vladu i sistem odnosa koji bi se kretali u pravcu socijalizma. U veoma teškoj prelaznoj fazi verovatno je potrebna diktatorska vlada koja bi se ozbiljno pozabavila stvaranjem uslova za suštinsku demokratiju, to jest za širenje pismenosti, za učešće masa u opštim poslovima, osećanje jedinstva itd. Isto tako, potrebna je i vlada koja bi, kroz neophodne kompromise čiji je majstor bio sam Lenjin, znala da upravlja procesom akumulacije a da ne dopusti da taj proces nju savlada. Konkretni oblici mogli bi da budu raznorodni, ali mora da bude jasno da se jedino tako može krenuti pravcem stvarnog razvoja. Na kraju, neophodno je i prevazilaženje arhaične podele i veštačkih granica. Savremeni ekonomski razvoj zahteva i odgovarajući prostor.

SRĐAN MUSIĆ

CENA 5 DINARA

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

IZ SADRŽAJA

Studije i članci • Prilozi • Osvrti • Prikazi

1971 11-12

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.
SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 50 dinara.
Za inostranstvo 8 USA dolara.
Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:
SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 608-1-270-1, poštanski fah 233.
Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Rukopisi se ne vraćaju.
Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Štampa: Grafičko preduzeće »Prosveta«, Beograd, Đure Đakovića 21.

PROLETERI SVIH ZEMALJA, UJEDINITE SE!

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

GODINA XIV 1971 BROJ 11-12

SADRŽAJ

СОДЕРЖАНИЕ

СТУДИИ И СТАТЬИ

ПРИЛОЖЕНИЯ

ОБЗОРЫ

РЕЦЕНЗИИ

CONTENTS

STUDIES AND ARTICLES

CONTRIBUTIONS

SURVEYS

REVIEWS

Studije i članci

Jovan Raičević

REAFIRMACIJA KLASNO-SAMOUPRAVNE ORIJENTACIJE

Poslednji događaji u Hrvatskoj, a posebno eskalacija nacionalizma i separatizma, ne samo da su dobro poznati našoj javnosti već su i kompleksnije ocenjeni, u prvom redu od samih organizacija Saveza komunista Hrvatske, Predsedništva SKJ i druga Tita lično, čije su reči i stavovi izgovoreni na 21. sednici Predsedništva SKJ bili signal i snažan podsticaj za široku političku akciju u celom Savezu komunista Jugoslavije, u svim republičkim i pokrajinskim organizacijama. Podržavajući te ocene i stavove, smatram da je suvišno prepričavati ih na ovom mestu, ili, pak, iznositi hronologiju samih događaja, mada i to ima i imalo je velik značaj za utvrđivanje sadašnjeg stanja i političkih odnosa u našoj zemlji.

Savez komunista Jugoslavije je na jedinstven način osudio pojave nacionalizma i šovinizma, ali razlike nastaju već onog trenutka kada se pokušavaju otkriti dublji koreni tih i ostalih antisocijalističkih pojava, jer idejna kriza, idejne konfrontacije, pa i konfuzija u samim redovima Saveza komunista Jugoslavije nisu još savladane i prebrođene. Sadašnja politička akcija je, istina, dobra pretpostavka da se odlučnije krene u tom pravcu, mada je pravi tok mnogih stvari još zamagljen; ono što je najprostije — kako je rekao Marks kada se obračunavao sa Hegelovim mistifikacijama — postaje najzamršenije, a najzamršenije postaje najprostije.

Racionalno i mistično se često pretaču, osnovne teze se ne tako retko zamenjuju, a sve se to čini u ime radnika i radničke klase, istina, uz verbalno i načelno pozivanje na ideologiju samoupravnog socijalističkog pokreta, ali i uz nekonzistentno delovanje u kojem se, umesto pravih idejno-teorijskih istina i rešenja, često nude surogati i mistifikacije pozajmljene iz drugih, nama tuđih ideologija. Takvi maniri i naopaka logika stekli su, na žalost, pravo građanstva i u jugoslovenskom radničkom pokretu.

I

Pođimo, najpre, od nekih zabluda o naciji i nacionalnom pitanju, njihovom značenju i funkciji u borbi za socijalizam. To, razume se, ne činim zbog inače rasprostranjenog shvatanja da su nacionalistička skretanja jednog dela jugoslovenskih komunista njihov „prvi greh", već naprosto zbog toga što je to sada u centru naše pažnje i analize, s obzirom na to što je, verovatno, tačna i teza da su nacionalisti danas klasni neprijatelji broj jedan. Međutim, to ne znači da su nacionalizam i separatizam glavni uzrok i izvor svih nedaća i protivrečnosti u koje se zapleo naš društveno-ekonomski i politički razvitak.

Nacionalisti kao ostatak građanskog društva, pa i njihovi pridošli saveznici kao ostaci starih i preživelih ideologija i pobeđenih političkih pokreta, jesu — kako se to kaže — s one strane barikade, dakle, stari, okoreli i lako prepoznatljivi neprijatelji, čija politička snaga i broj ne bi trebalo, bar ne toliko godina posle pobede revolucije, da nas nešto naročito uznemiruju. Ali, kad se takvi nacionalisti povežu i udruže sa nacionalistima iz institucionalizovanih političkih i samoupravnih struktura, kad jedan ne tako mali broj članova Saveza komunista i njegovih rukovodstava, tobože u ime slobode nacije, razbija idejno i akciono jedinstvo avangarde, onda ne samo da nacionalizam svih boja raste neverovatnom geometrijskom progresijom, već je to ozbiljan znak da je do dubokih razmimoilaženja došlo u samom revolucionarnom pokretu, da je uzdrmana i ugrožena njegova osnovna strategija i ideologija. Nacionalizam, sigurno, podstiče, umnožava i zaoštrava političke sporove i sukobe, ali on je, to treba otvoreno reći, ipak samo posledica poremećenosti onih dubljih, fundamentalnih odnosa u političkom pokretu radničke klase, a posebno njene avangarde. Nacionalizam je, dakle, više izraz, a manje uzrok same idejne krize, a nacionalizmi, jer je u nas reč o više njih, jesu samo reljefno odslikavanje onoga što se stvarno događa u političkom pokretu, da ne kažem i merilo obima i dubine razmimoilaženja do kojih je došlo u samom pokretu.

Pa ipak, ostaje otvoreno pitanje: kako je i zašto došlo do eskalacije nacionalizma i separatizma u našem društvu? Koji su elementi idejne krize i koja odstupanja od osnovne strategije posebno pogodovali pojavi nacionalizma?

Posle odlučnog političkog raskida sa Staljinom i Informbiroom i opredeljenja za samoupravni put razvitka naš pokret je, i teorijski i praktično, polako i oprezno „pipao u mraku" jer smo počeli da se krećemo neispitanim stazama, bez ikakvog iskustva i uzora, sem izvornih Marksovih ideja, ali smo u sebi nosili onaj neophodni revolucionarni nemir, strast i odgovornost da dođemo, ako se tako može reći, do prave formule o samoupravnom razvitku. I, do nje smo došli još na Sedmom kongresu usvajanjem Programa Saveza komunista Jugoslavije, tog jedinstvenog dokumenta u istoriji radničkog i komunističkog pokreta. Program je, zapravo, bio vrhunac naše teorijske misli, ali ne samo po tome što je ponudio samoupravljanje kao alternativu sta-

ljinističkom konceptu društva, već možda više po tome što je dao jednu kompleksniju viziju stvarnog, a ne izmišljenog socijalizma, utvrđujući da sva realna kretanja od kapitalizma ka socijalizmu imaju duboko protivrečan i istorijski prolazan karakter.

Služeći se Marksovim metodom analize društva, Program daje jedan relativno konzistentan kategorijalni sistem društva prelazne epohe. U tom sistemu su, grubo rečeno, najbitnije dve stvari. Prvo, Program posebno akcentuje fundamentalno značenje produkcionih odnosa, njihov objektivan karakter i određujući značaj u svim zakonitostima društvenih odnosa i kretanja i u socijalističkom društvu. Drugo, Program otkriva svu složenost i protivrečnost socijalne simbioze između samoupravljanja (relativno udruženog rada), robne proizvodnje, međunacionalnih odnosa i države (to jest elemenata državnosti jer je reč o državi koja odumire).

Program je bio vrlo ubojito oružje jugoslovenskih komunista; on im je, reklo bi se, dao krila, cela zemlja je počela da doživljava opšti prosperitet na svim poljima, uprkos nerazvijenosti koja je još bila karakteristična u to vreme za veći deo zemlje, uprkos materijalnim teškoćama i problemima koji su iskrsavali u ekonomskim odnosima sa inostranstvom.[1] Međutim, ubrzo se, i teorijski i praktično, počelo odstupati od nekih fundamentalnih stavova Programa, a naročito u sferi produkcionih odnosa. Ali, mada to prevazilazi okvire ovog rada, potrebno je reći da je za našu naučnu i političku misao i društvenu praksu od velikog značaja da se utvrde stvarni uzroci tih odstupanja. Mi ovde, zapravo, samo fiksiramo neke najznačajnije momente u vezi sa postavljenim pitanjem o nacionalizmu.

Umesto njegove realizacije, otvara se dosta širok front kritike Programa, naročito njegovih bitnih stavova o robnoj proizvodnji i plansko-tržišnoj ekonomiji — podvrgava se, u stvari, opštoj destrukciji ono sa čim stoji ili pada samoupravljanje kao produkcioni odnos. Snažan apstraktno-destruktivni i moralizatorski val kritike, sa ultralevičarskih i dogmatskih pozicija, sručio se na osnovnu orijentaciju Saveza komunista, što je opet zaoštrilo sukob između etatizma i samoupravljanja, i to je bio značajniji prodor u rastakanju i razbijanju one ideologije koja je konstituisana u Programu. Savez komunista se polako demobiliše u borbi za produbljivanje i razvijanje samoupravljanja kao bazičnog produkcionog odnosa, odnosno o samoupravljanju se raspravlja uglavnom kao o demokratskoj formi i proceduri, a velik deo rukovodstava Saveza komunista i njihovih članova iscrpljuje se u to vreme u raspravama, pa i svađama, oko deobe „nacionalnog kolača". Istina, te raspre tada nisu

[1] Ovakve ocene o Programu zasnivaju se, pre svega, na činjenici da je on položio ispit u praksi i time stekao sve atribute jednog jedinstvenog dokumenta od svetsko-istorijskog značaja u radničkom i komunističkom pokretu. Međutim, to ne znači da je u njemu rečeno sve jednom zauvek i da ga ne bi trebalo dalje razrađivati, rekonstruisati, pa delimično i menjati jer su se naša misao i praksa obogatile novim saznanjima.

bile toliko nacionalno obojene, pa ih nismo ni nazivali nacionalizmom, već partikularizmom.

Partikularizam se, razume se, javljao i kao reakcija na snažan centralizam i unitarizam, naročito u sferi ekonomskih odnosa. Ali na toj liniji, očigledno, nisu mogli da se razreše nagomilani problemi daljeg razvoja jer su već tada bila otvorena vrata nacionalističkoj ideologiji.

Zatim, posle mnogo peripetija, dolazi do privredne reforme, čiji je cilj bio da pokaže osnovne protivrečnosti samoupravnog razvitka društva, njihovu društveno-ekonomsku suštinu, pa i razmere, ali ujedno i da ukaže na najefikasnije puteve njihovog razrešavanja. S pravom smo tada rekli da je reforma jedan duži, revolucionarni proces u kojem naša revolucija kritički preispituje sebe, uspostavlja sopstveni kontinuitet, a to je, u krajnjoj liniji, trebalo da znači i reintegraciju ideologije, stvaralačku primenu i dalju razradu našeg Programa. Reforma to delimično i uspeva jer prve godine njene primene beleže izvanredne rezultate, a onda dolazi i poznati Četvrti plenum, obračun sa zavereničkom i birokratsko-centralističkom Rankovićevom grupom, kojim je počelo menjanje i partijske strukture i transformacija Saveza komunista od partije na vlasti u osnovnog pokretača daljih revolucionarnih i neposredno-demokratskih promena.

Bez obzira na perspektive koje je nudila, reforma je morala izbaciti na površinu i neke veoma teške probleme kao što su višak radne snage, disproporcije u materijalnim bilansima itd. I, umesto da se smelo istraje na ciljevima reforme, došlo je do odstupanja od njenog osnovnog kursa, u čemu je najlošiji presedan bila 1968. godina, odnosno mere i ustupci koji su učinjeni antireformskim snagama, pod direktnim političkim pritiscima, nastalim, između ostalog, i samim studentskim demonstracijama u Beogradu. Oživele su idejne razlike koje su postojale još prilikom opredeljivanja za reformu. I ne samo da su oživele nego su se i produbile, mada su povremeno ublažavane raznim palijativnim merama, kompromisima i sporazumima između predstavnika republika.

Na jednoj strani, dakle, oživljavanje starih partikularističkih i međurepubličkih svađa, pa i podozrenja i sumnjičenja, pre svega oko raspodele, a i oko regulisanja čitavog niza ekonomskih i političkih pitanja od zajedničkog interesa, a na drugoj — urgentna potreba da se likvidiraju centralizam i unitarizam, odnosno da se federacija i odnosi u njoj postave na demokratskije osnove, uslovila je ideju o prepuštanju republikama celokupne raspodele viška rada i regulisanja svih pitanja sopstvenog razvitka. Takva ideja o većoj samostalnosti i odgovornosti republika nije, razume se, bila strana ni konceptima privredne i društvene reforme, ali problemi su nastali u načinu i putevima njene realizacije. Šta se, zapravo, tada dogodilo?

Kada je otvorio složene i protivrečne procese društveno-ekonomskog oslobađanja rada, Savez komunista Jugoslavije je započeo borbu protiv etatizma i birokratizma na svim nivoima društvene organizacije, pri čemu je nacionalno normalno trebalo da bude u funkciji klasnog. U praksi se, međutim, dogodilo obrnuto: u razbijanju saveznog birokra-

tizma i etatizma u prvi plan je izbilo nacionalno, dok je klasno ostalo potisnuto, pa se ta činjenica reflektovala na sveukupan društveni razvitak. Decentralizacija materijalne sile, odnosno viška rada, naime, nije dovela do jačanja samoupravljanja, već do stvaranja materijalne osnove za naglo i snažno jačanje republika kao država. Tačnije, takva decentralizacija se završila prenošenjem sredstava i kompetencija sa saveznog centra na republike i pokrajine, dok je radnička klasa ostala po strani, a položaj neposrednih proizvođača i njihovih asocijacija u sferi društvene reprodukcije ne samo da se nije poboljšao, već se u mnogo čemu i pogoršao. Zanimljivo je, a možda na izgled i paradoksalno, da se ceo taj proces odigravao uz posredovanje birokratsko-unitarističkih snaga jer je njima svojstveno da mnoge društveno-ekonomske razlike i suprotnosti prevode na kolosek međunacionalnog birokratskog posredovanja u iznalaženju kompromisnih rešenja.

Tako se u jednom trenutku našeg razvitka stekao čudan splet okolnosti da se za isticanje i afirmaciju posebnih nacionalnih interesa i simbola istovremeno bore birokratski unitarizam, nacionalni birokratizam i malograđanski, sitnoburžoaski nacionalizam, bez obzira na to što su njihovi idejno-politički motivi bili nekad bliski, a nekad i veoma različiti. Prvi, birokratski unitarizam se tako ponaša zbog toga što njegova društvena moć, pogotovu u jednoj relativno još nedovoljno i veoma različito razvijenoj višenacionalnoj zajednici, obuhvata i birokratsko posredovanje u svim međurepubličkim i međunacionalnim sporovima i konfliktima, odnosno uloga posrednika i vrhovnog arbitra jeste način njegove egzistencije, svojevrsna forma birokratsko-hegemonističkog vladanja. Drugi, nacionalni birokratizam se konstituiše na taj način što uvodi opšti monopol nad viškom rada radničke klase svoje nacije, sabijajući je u granice njenog najamnog bića, a njegova ideološka artikulacija se uvek zasniva na nacionalnom interesu i njegovoj odbrani, dok se u političkom manipulisanju obilato služi i parolom o apsolutnom identitetu nacionalnog i klasnog interesa. Treći, malograđanski nacionalizam, ističući nacionalni interes iznad svih ostalih, bori se za restauraciju klasnog građanskog društva, a kao saveznik nacionalnog birokratizma može biti i pobornik državnog socijalizma, sa dominantnim položajem birokratije i takozvanih srednjih slojeva.

U jednoj etatističkoj društvenoj strukturi postoje „normalne" veze i saradnja između birokratskog unitarizma i nacionalnog birokratizma, pa i odnosi uzajamnog ispomaganja ukoliko je neko od njih ugrožen; ali, zbog same prirode tih odnosa, uvek su prisutne i latentne suprotnosti, koje u određenoj situaciji prerastaju u konflikte širih razmera. Kada se dobro učvrsti i ojača, nacionalni birokratizam zakonomerno teži da se emancipuje ispod tutorstva birokratskog unitarizma, ali ne može da eskalira u nacionalni separatizam bez čvrstog saveza sa malograđanskim nacionalizmom. Stoga dolazi do političkog i socijalnog povezivanja i stapanja nacionalne birokratije i srednjih slojeva, posebno nacionalističke inteligencije. Jer, birokratija poseduje institucije, ali ne poseduje u dovoljnoj meri nacionalistički duh; inteligencija uglavnom

ne poseduje institucije, ali poseduje svest o nacionalnom biću, stvarajući nacionalnu ideologiju i nacionalne mitove, pa stoga takvo ujedinjavanje, naravno, ne samo birokratije i jednog dela inteligencije već i svih drugih nacionalističkih snaga, i jeste bitna pretpostavka eskalacije nacionalizma i separatizma. Upravo takve tendencije i pokušaji ispoljili su se u takozvanom narodnom pokretu u Hrvatskoj, što, razume se, ne znači da toga nije bilo i nema i u drugim republikama, samo u manjoj meri i u nešto drukčijim oblicima.

Na planu ideologije, politike i svih realnih društvenih kretanja u prvi plan je izbila nacija, a kao prva konsekvenca toga i država, i to kao nacionalna država. Umesto sve većeg odumiranja države na svim nivoima, stvar je okrenuta na glavu: proklamovano je rigorozno slabljenje zajedničke, federativne države, a snažno jačanje republika kao država. I jedno i drugo je motivisano potrebom ostvarivanja pune nacionalne ravnopravnosti. To je bio politički zahtev i stav koji se — negde više, negde manje — počeo pretvarati i u određenu političku orijentaciju u svim republikama.

Taj kurs se forsira, naročito posle Desete sednice Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske[2], a diskusije o amandmanima na savezni Ustav ga i formalno podstiču, bez obzira na to što se želelo da se tim amandmanima to zaustavi, odnosno da se adekvatnijim postavljanjem materijalne osnove samoupravljanja ujedno rešava i problem nacionalne ravnopravnosti i slobode nacionalnog života. Takozvani radnički amandmani (XXI i XXII), na primer, iako najvećim svojim delom teže da afirmišu položaj radničke klase u društvu, ostali su u senci kontroverznih rasprava o naciji, republičkoj državnosti i suverenosti, karakteru i načinu dogovaranja u federaciji itd., pa je i to jedan od razloga što amandmani nisu odmah u početku dobro prihvaćeni od jednog dela javnosti i radnih ljudi. Naposletku, kad je otpočela diskusija o promenama republičkih ustava i kad je trebalo pristupiti primeni amandmana na savezni Ustav, videlo se da se oni u republikama dosta različito shvataju i interpretiraju. A zašto? Naprosto zbog toga što su nacionalističke tendencije sve više uzimale maha jer im je opšte stanje

[2] Kada to kažemo, mi ne ocenjujemo Desetu sednicu niti njene dokumente, ali je činjenica da su realni tokovi posle nje krenuli jednim neželjenim pravcem i da su se nacionalisti u Hrvatskoj, a i van nje, u svojoj političkoj delatnosti pozivali na nju. Jedna objektivna analiza, sigurno, ne može preći preko toga da je u zaključcima Desete sednice bilo i ispravnih stavova protiv nacionalizma, ali ni preko toga da su je nacionalisti odmah stavili na svoju zastavu. To se, možda, dogodilo zato što je ta sednica ponudila vrlo razrađen program borbe protiv unitarizma i centralizma, dok je opasnost protiv nacionalizma ipak manje-više samo načelno fiksirana. Ili je, pak, nastao nesporazum oko procene tadašnje situacije. Rečeno je, naime, da je tada unitarizam bio u nastupanju, a nacionalizam u povlačenju. Međutim, posle Desete sednice dogodilo se obrnuto: nacionalizam je nastupao, a unitarizam je potiskivan i uglavnom razbijen širom Jugoslavije, što ne znači da u nekoj drugoj situaciji ne bi opet mogao predstavljati realnu opasnost. Naposletku, nije toliko ni bitno šta je i kako je nešto rečeno na nekoj sednici ili zapisano u nekom partijskom dokumentu; mnogo je presudnije šta se u realnim odnosima stvarno dogodilo i događa.

u društvu pogodovalo, a pre svega etatistička decentralizacija materijalne sile koja je ojačala objektivni položaj republika kao država.

To je počelo da potkopava fundamentalne osnove našeg društva. Pre svega, u samoupravni produkcioni odnos su se počeli unositi neki klasno-politički elementi tuđi radničkoj klasi i relativno udruženom radu, što se posebno očitovalo u tendenciji transformacije društvene svojine, kao bazične kategorije samoupravnog produkcionog odnosa, u neku vrstu republičke (državne), odnosno nacionalne sopstvenosti, tako da jedan državno-svojinski monopol bude zamenjen drugim. Ta tendencija je neminovno rađala druge kao što su izgradnja nacionalnih ekonomija, sa svojom industrijom, infrastrukturom, poljoprivredom, pa i svojim bankarstvom i tržištem, što bi imalo za posledicu rasparčavanje jedinstvenog jugoslovenskog prostora i raspadanje Jugoslavije kao društveno-ekonomske zajednice. Na drugoj strani, nacionalizam se i u ekonomskoj, političkoj i ideološkoj sferi javio i u ulozi nosioca takozvane homogenizacije nacije, pa i kao oblik integrisanja radništva, odnosno konstituisanja nacionalne radničke klase, ali sa zadržavanjem njenog najamnog bića.

II

Narušena je, da ne kažemo i krajnje zaoštrena, ona protivrečna socijalna simbioza između samoupravljanja (udruženog rada), robne proizvodnje, nacionalnog odnosa i države[3], i to tako što su ova dva poslednja elementa nadvladala prva dva. Nacija i nacionalna država su u nastupanju, dok su samoupravljanje i robna proizvodnja u povlačenju, pa je očigledno da se takva orijentacija mora menjati ne samo u Hrvatskoj nego u celoj Jugoslaviji. Pre svega kad je reč o shvatanju države i relacijama država — nacija i nacija — radnička klasa.

Idejno-teorijsko raščišćavanje je neophodno upravo na tom terenu, između ostalog, i zbog toga što su se baš tu i dogodila najveća odstupanja od osnovne strategije našeg radničkog pokreta, a i zbog toga što se sada čuju mišljenja da je teorija države koju su dali jugoslovenski marksisti nedovoljna i prilično apstraktna. Takva kritika se može primiti kao podsticaj za dalja istraživanja, ali ne i kao opravdanje za nastale devijacije jer je i postojeća teorija države — dovoljno marksistički fundirana i obogaćena našim iskustvom, a da i ne govorimo o konkretnim upozorenjima u samoj diskusiji o amandmanima — ipak bila dobar i dostatan putokaz za situiranje problematike države i u ovoj etapi razvitka. No, to je najmanje važno u ovom momentu; daleko je presudnije pitanje: kako su se uopšte u realnim odnosima mogla dogoditi tako velika odstupanja?

Ideje o jačanju nacionalnih država i nacionalnih ekonomija nisu pale s neba niti su unete spolja; nastale su tu, na našem tlu; za njih su

[3] Vidi: Živojin Rakočević, *„Tehnostruktura" i preduzetništvo u funkciji samoupravljanja i nove tehnologije*, „Socijalizam", br. 7—8/71.

se zalagali ne samo lideri takozvanog narodnog pokreta u Hrvatskoj nego i mnogi drugi iz drugih republika i pokrajina. To je samo dokaz više da je nacionalistička ideologija postala izraz nekih stvarnih tendencija, opšteg socijalnog stanja i konstelacije političkih snaga, pa se stoga protiv nje treba odlučno i na širokom frontu boriti.

Jugoslovenskim komunistima je dobro poznata teorija o odumiranju države, koju smo počeli izgrađivati i usvajati još početkom pedesetih godina, kada smo se opredelili za radničko samoupravljanje. Isto tako, poznato je da svaka jugoslovenska republika ima i karakter države, da je svaka od njih istorijski nastala realna zajednica jer su se kao takve konstituisale još u toku oružane revolucije. Takav njihov status je sankcionisan i odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a i svim posleratnim ustavima. To, međutim, nije ništa novo, pa je stoga više nego iznenađujuće da se sada, sedamdesetih godina — umesto krupnih zahvata koji bi značili slabljenje elemenata državnosti u korist samoupravljanja, i to na svim nivoima društvene organizacije, pa i na nivou republike — uporno insistira na jačanju republike kao nacionalne države, i to tobože u ime ostvarivanja pune nacionalne ravnopravnosti!

Jačanje nacionalne države pogotovu u uslovima federativne strukture može da bude i izraz negativnih, reakcionarnih i dezintegracionih tendencija. Ovde ističemo samo neke od njih. (a) Državno i političko konstituisanje nacije, kao univerzalni model nacionalnog grupisanja u čitavoj društvenoj strukturi, počev od globalne zajednice do radne organizacije, jeste ujedno i oblik utvrđivanja i institucionalizovanja nacionalnih suprotnosti, ali ne i metod njihovog prevazilaženja. (b) Nacionalna država, po svojoj prirodi, izražava i apsolutizuje svoj državni (nacionalni) interes, a ako je reč o višenacionalnoj državi, onda su međunacionalni konflikti ne samo stalno prisutni nego i stabilnost društva zavisi od njihovog ishoda, to jest od uspostavljanja međunacionalne ravnoteže. (c) Na apsolutizovanom nacionalnom interesu gradi se nacionalna ideološka platforma, koja je u prošlosti nekad značila i suprotstavljanje jedne nacije drugoj; potcenjivanje jednih a vazdizanje drugih nacija, što je direktno štetilo internacionalnoj solidarnosti radnika. (d) Na toj osnovi se stvaraju i nacionalni mitovi, istorijski uvek manje ili više ograničeni, koji deformišu proletersku svest i time znatno olakšavaju uspostavljanje dominacije parcijalnih interesa buržoazije ili socijalističke birokratije.[4]

Odnos između države i nacije nije jednom zauvek dat; to je živ, promenljiv, konkretan istorijski odnos, koji se u našoj aktuelnoj situaciji svodi na osnovno pitanje: može li se jačanje republike kao nacionalne države usaglasiti sa imperativnom potrebom razvoja i produbljivanja samoupravljanja u svim oblastima društvenog života? Nisu li to dve oprečne orijentacije koje su i izazvale ne tako male idejno-političke nedoumice i zablude kod jednog dela jugoslovenskih komunista?

---

[4] Vidi: Jovan Raičević, *Ideološka integracija i ustavna reforma*, „Socijalizam", br. 1/71.

„Društveno-istorijska praksa samoupravnog socijalizma u Jugoslaviji otvorila je, po našem mišljenju, alternativu koja je drugačija od dosadašnjih poznatih alternativa odnosa između države i nacije, između nacionalne državnosti i nacionalne ravnopravnosti. To je alternativa u kojoj se afirmacija nacija i nacionalne ravnopravnosti ostvaruje na podlozi stalnog sužavanja sfere delovanja države, na podlozi kidanja pupčane vrpce nacije sa državom. Jedna od bitnih specifičnosti jugoslovenskog samoupravnog socijalizma upravo je u tome što on stvara realne pretpostavke ne samo za faktičku ravnopravnost nacija već i za dovršenje konstituisanja pojedinih nacija a da se pri tome ne javlja društvena i klasna potreba za ponavljanjem istorijski pređenih faza jačanja klasične buržoaske državnosti ili za „uslugama" birokratskog etatizma."[5]

Očigledno je, dakle, da se sva odstupanja od osnovne strategije Saveza komunista moraju precizno utvrditi, i pojedinačno i globalno, sa svim konsekvencama i implikacijama, i prema njima zauzeti zajednički stav. Nije, razume se, nevažno ni pitanje: kako i na koji način vršiti izvesne „ispravke" i „korekture" u prisutnoj političkoj orijentaciji na jačanje republika kao država, šta se u tom domenu može postići ustavnim promenama u republikama, a šta u najavljenoj drugoj fazi ustavnih promena u celini. Posebno je značajno da se iz celog tog kompleksa izvuku sva načelna i teorijska pitanja na koja još nisu dati adekvatni odgovori ili o kojima ne postoji opšta saglasnost, pa da se organizuju zajedničke diskusije i odgovarajuća naučna istraživanja. Ali, mada to prevazilazi okvire ovog rada, u vezi s tim potrebno je učiniti neke napomene.

S obzirom na to da je došlo do eskalacije nacionalizma i separatizma, sasvim je realno očekivati kontraakciju snaga birokratskog centralizma i unitarizma, a po nekim znacima one se već preporučuju i svesrdno nude svoje usluge. Jačanje federalnog centra, odnosno federativne države na račun slabljenja republika kao država, ili vraćanje birokratskom unitarizmu svojstva posrednika i arbitra u međunacionalnim odnosima i sporovima — jednako bi značilo povratak na stare, preživele odnose i na klasne i nacionalne obespravljenosti i neravnopravnosti. To ne bi bila ništa manja cena od ove koju smo platili zbog poplave nacionalizma.

Postoji samo jedna alternativa: slabljenje elemenata državnosti na svim nivoima u korist samoupravljanja, i kao bazičnog produkcionog odnosa i kao klasno-političkog odnosa koji mora biti konsekventno izražen u jedinstvenom političkom sistemu od dna do vrha društvene organizacije. U takvom sklopu moramo biti za jačanje položaja i odgovornosti republika, ali ne kao država, već kao ravnopravnih samoupravnih zajednica udruženog rada, naroda i narodnosti. Jer, u uslovima kada se ne vlada nad radničkom klasom, kada se razvije njena samodelatnost, u takvim uslovima i nacije i narodnosti u jednom fede-

[5] Milenko Marković, *Klasno i nacionalno u samoupravnom socijalizmu*, „Socijalizam", br. 2/71, str. 175.

rativnom uređenju mogu da ostvaruju punu ravnopravnost bez ikakvog tutorstva bilo savezne bilo pojedinačnih nacionalnih država. Drugim rečima, glavni problemi našeg društva koncentrišu se oko toga kako dalje razvijati samoupravljanje. Ako je samoupravljanje, kako to obično svi kažemo, kvalitativno nov i osnovni produkcioni odnos, onda je potrebno ne samo konsekventno i do kraja razviti taj kapitalni stav nego i sagledati sve njegove praktično-političke konsekvence. Naše društvo se, pored ostalog, i zaplelo u sopstvene protivrečnosti upravo zbog toga što nema onih ideja koje snažno i revolucionarno mogu da povuku samoupravljanje napred, a to znači i da otvore perspektive celom političkom pokretu radničke klase.

Konstituisanje društvene celine, takozvanog globalnog društva, nije, razume se, isto što i ustavna državnost, pa ma koliko ona bila progresivna i demokratska. Prvo ide „odozdo" i vodi pretvaranju društvenog rada „po sebi" u društveni rad „za sebe", konstituisanje se vrši na proizvodnom principu samouprave, gde je ekonomski sistem istovremeno i jedinstven politički sistem zemlje, odnosno gde je samoupravljanje radnih ljudi samo sebi zakonodavac. Drugo, ustavna državnost, polazi „odozgo", ona izražava dualizam vlasti i samoupravljanja; njen princip nije jedinstven društveni rad bez teritorijalnih ograničenja, već pre svega političko predstavništvo na teritorijalnoj osnovi. Sada se postavlja pitanje: koji je od ta dva principa adekvatniji, zar onaj prvi nije bliži samoupravljanju kao samooslobođenju radničke klase? Sigurno da jeste, samo se u ovoj etapi razvitka moraju kombinovati oba principa, jer su i društveni rad i samoupravljanje još duboko protivrečne kategorije; društvo se, zapravo, još kreće u onoj protivrečnoj socijalnoj simbiozi relativno udruženog rada, robne proizvodnje, nacionalnog odnosa i države koja odumire. To se mora duboko respektovati ako se želi polaziti od stvarnog, a ne od izmišljenog socijalizma, ako se budućnost želi otkrivati i ostvarivati u sadašnjosti, a ne obrnuto. Ako se posmatra sa tog aspekta, onda je sasvim realno i veoma aktuelno pitanje kako da se u budućim promenama političkog i ekonomskog sistema više nego do sada izrazi proizvodni princip samoupravljanja.

Amandmanima na savezni Ustav je precizirano šta federacija danas znači i koji su sve zajednički poslovi u njenoj nadležnosti. Nije, međutim, reč o pravnim regulama, nego o jednom neprihvatljivom odnosu koji se zadržao i posle usvajanja amandmana. Jugoslovenska federacija se zaista ne može svesti samo na jedinstvenu vojsku i diplomatiju, a da sve ostalo, svi oni elementi koji i nju konstituišu kao društveno-ekonomsku zajednicu i koji su kao takvi i definisani u amandmanima — budu prepušteni samo međurepubličkim komitetima za dogovaranje i sporazumevanje. A takvih shvatanja i prakse ima danas, čini se, više nego ranije. O zajedničkim poslovima i interesima u jednoj samoupravnoj i višenacionalnoj zajednici mora biti i zajedničkih dogovora. Taj princip se ne može dovesti u pitanje. Ali se, isto tako, on ne može ni vulgarizovati do te mere da se, tako reći, svakodnevno dogovara i vrlo često izaziva opšta kriza i dovodi u pitanje opstanak zajednice na relativno

beznačajnim pitanjima (na primer, oko cene putera, mleka, izgradnje nekog puta). Zajedničko dogovaranje se vrši, pre svega, na duži rok, kada se utvrđuje politika za određeni period ili kad se vrše krupnije izmene u ekonomskom i političkom sistemu, a sve tekuće stvari treba da rešavaju, na osnovu ustavnih i zakonskih ovlašćenja, za to nadležni organi federacije jer su svi oni i komponovani na osnovu republičkog (nacionalnog) pariteta.

Osudu nacionalizma u našem društvu prate i ogromni valovi kritike koji su se ko zna koliko puta poslednjih godina sručili na Savez komunista. Ne može se poreći opravdanost tih kritika jer je zaista reč o odgovornosti idejno-političke avangarde za sudbinsko kretanje društva, iako se često zaboravlja da se glavni inspiratori i nosioci te kritike regrutuju baš iz redova Saveza komunista. Taj odnos se ni ovoga puta nije mnogo izmenio, iako je vidljivo da su u ovom trenutku i mnogi radnici i građani postali nosioci radikalne kritike.

Savez komunista se zaista nalazi pred krupnim problemima i teškoćama svoje sopstvene transformacije i reorganizacije, što će i biti posebna tema njegove druge konferencije. Savezu komunista je neophodna, pre svega, konzistentna ideologija i strategija, i kao jasna platforma praktičnog i misaonog delovanja i kao vizija revolucionarne budućnosti. Ali, njemu je potrebna i kadrovska i organizaciona obnova, u čemu je izgradnja federalnog partijskog centra, na čemu se sada radi, samo jedan detalj, koji je posebno značajan u situaciji kada je Savezu komunista Jugoslavije pretila opasnost da se raspadne na zasebne nacionalne partije, odnosno svede na njihovu koaliciju. Međutim, naš revolucionarni trenutak je takav da zahteva izgradnju partije novog tipa, mnogo više oslonjenu i fundiranu na izvornim konceptima Marksovog Saveza komunista, što treba, pre svega, da znači izgradnju takve avangarde čija se fleksibilna vodeća uloga mora stalno iznova potvrđivati i produbljivati u realnim tokovima samoupravnog razvitka društva. Ali, to je revolucionarna budućnost koju mogu opredeliti i izboriti samo nova praksa i vizije autentičnog samoupravnog socijalizma, shvaćenog kao samooslobođenje i samodelatnost radničke klase.

Najdan Pašić

NACIONALNI ODNOSI I SAMOUPRAVLJANJE*

I

U mnogonacionalnoj zajednici kao što je Jugoslavija samoupravljanje se ne može razviti u celovit sistem globalne organizacije društva ako i odnosi među nacijama nisu postavljeni na principijelno istu samoupravnu osnovu. Geneza i razvoj nacionalnih zajednica uslovljeni su stepenom društvene podele rada i u tome smislu nacije su istorijski nastali oblik realne integracije društvenog života u ekonomskoj, idejno-kulturnoj i političkoj sferi. Zbog toga je svaka promena prirode produkcionih odnosa najtešnje povezana sa svim bitnim aspektima društveno-istorijske egzistencije nacija i sa njihovim međusobnim odnosima.

Za ispravnost ovog teorijskog rezonovanja mogu se naći mnoge potvrde u savremenim društvenim zbivanjima. Ono je na upečatljiv način potvrđeno i u sadašnjoj fazi razvoja samoupravljanja u Jugoslaviji: dovođenje ukupnog procesa proširene reprodukcije pod upravu samih udruženih proizvođača (ukidanje tutorstva državne birokratije u raspolaganju viškom društvenog rada) i dalekosežne promene odnosa u jugoslovenskoj federaciji (lišavanje federacije svih obeležja nadnacionalne državne vlasti) — izbacili su u prvi plan društvenih zbivanja uporedo dve međusobno uslovljene, protivrečne i nerazdvojne strane istog revolucionarnog društveno-istorijskog procesa. Na Kongresu samoupravljača u Sarajevu nije bilo dvojbe u stavu da je dalji razvoj nacionalnih odnosa u smislu punije konkretne realizacije principa samostalnosti i ravnopravnosti naroda i narodnosti važna i bitna komponenta, uslov ali i posledica odlučnog koraka dalje u izgrađivanju samoupravnih odnosa u kojima udruženi radni čovek neposredno kontroliše sve vidove svoje društvene egzistencije. Isto onako kao što je samostalan i suveren kada odlučuje o stvaranju i raspodeli dohotka u svojoj radnoj organizaciji, radni čovek mora biti samostalan i suveren i kada odlučuje o životnim pitanjima nacionalne zajednice kojoj pripada.

---

* Objavljujemo u nešto skraćenom obliku prilog pripremljen za knjigu *Teorija i praksa samoupravljanja u Jugoslaviji* koja će uskoro izaći u izdanju „Radničke štampe“. Knjigu sačinjavaju studije oko 60 autora posvećene analizi dvadesetogodišnjeg razvoja samoupravljanja.

U dokumentima Drugog kongresa samoupravljača ovakvo gledanje na „sadašnji trenutak jugoslovenskog socijalizma" i na puteve daljeg progresivnog razvoja međunacionalnih odnosa u sklopu jedinstvenog procesa samoupravnog preobražaja osnovnih društvenih odnosa — izraženo je jasno i odlučno:

„Razvoj samoupravljanja i na tome zasnovana demokratizacija društvenih odnosa stvorili (su) uslove i pretpostavke da se u Jugoslaviji kao socijalističkoj federativnoj zajednici učini nov odlučujući korak dalje u ostvarivanju pune ravnopravnosti naroda i narodnosti naše zemlje. Oslobađanje društvenog života od svih vidova preživelog birokratskog centralizma savezne države i jačanje prava i odgovornosti republika kao država i kao demokratskih samoupravnih zajednica i razvijanje autonomnosti socijalističkih pokrajina koje su sastavni deo SR Srbije i konstitutivni elemenat jugoslovenskog federalizma, omogućuje:

— Da se odnosi među narodima i narodnostima naše zemlje i njihov položaj zasnivaju na istim samoupravnim principima ravnopravnosti i raspodele prema radu na kojima se gradi i položaj čoveka u udruženom radu, tj. na ekonomskoj samostalnosti i na dobrovoljnom i sporazumnom udruživanju snaga i sredstava u njihovom zajedničkom interesu.

— Da se još šire razvije proces samoupravne integracije na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu, zasnovan na slobodno izraženim interesima udruženog rada i na punoj ravnopravnosti i samoupravnoj autonomnosti udruženih delova u integrisanim celinama. Sve društveno-političke zajednice treba da pruže punu podršku ovim procesima doprinoseći tako da se spolja nametnuti administrativni oblici centralizacije ekonomskog i društvenog života zamene novim oblicima povezanosti i solidarnosti u kojima se neposredno izražavaju dugoročni interesi radničke klase i našeg socijalističkog razvoja i tako jača i učvršćuje stvarno jedinstvo naroda i narodnosti Jugoslavije."

Ovi stavovi su, razume se, suviše opšti da bi mogli pružiti više od načelne orijentacije kako za teorijsku misao tako i za društveno-političku praksu. Oni ni u kom slučaju ne smeju biti shvaćeni i interpretirani kao formula koja omogućuje da se olako pređe preko realnih protivrečnosti kroz koje se u ovom trenutku, sa mnogo teškoća i uz oštra idejno-politička sukobljavanja, probija osnovni tok našeg društvenog razvoja.

II

Odnos između samoupravnog konstituisanja društva (svesne društvene integracije pod vođstvom radničke klase) i rešavanja „nacionalnog pitanja" u smislu slobodne i potpune društveno-istorijske afirmacije naroda i narodnosti koji sačinjavaju Jugoslaviju — izaziva u ovom trenutku kristalizaciju i oštru konfrontaciju dva oprečna idejno-politička stanovišta. Ni jedno od njih nije prihvatljivo jer ne može biti osnova za progresivno rešavanje stvarnih problema.

Za zastupnike jednog stanovišta (uglavnom ideološke pripadnike i teoretičare „nove levice") *nacionalno* je kategorija prošlosti s gledišta samoupravnog društva i humanističke emancipacije i dezalijenacije radničke klase i ljudske ličnosti. Zato već samo „vraćanje" na nacionalno pitanje predstavlja negativnu pojavu, ustupak snagama koje teže da društveni razvitak vrate u ekonomsku, političku i idejnu orbitu građanskog društva, simptom poraza i dezintegracije „nadnacionalnog populističkog pokreta" koji je, navodno, činio okosnicu naše revolucije. Preokupacija nacionalnim pitanjem i naročito insistiranje na svim atributima posebnih nacionalnih državnosti (nasuprot ranije proklamovanom odumiranju države) izražava, prema ovim shvatanjima, društveno-političko i idejno nastupanje „srednjih klasa" i birokratije koje su, navodno, u našem društvu, bar trenutno, odnele pobedu. Ideološka osnova njihove dominacije i tutorstva nad radničkom klasom jeste nacionalistička ideologija — naturanje radničkoj klasi (uz pomoć robno-novčanih odnosa i tržišta) takvih pogleda i stavova koji znače zatvaranje u uske okvire nacionalnog egoizma i isključivosti, a potiskivanje i napuštanje internacionalnih i opšteljudskih vrednosti i opredeljenja.

Teoretičari nove levice hoće da se suprotstave ovakvom „stanju stvari" time što u ime „zapostavljenih internacionalnih i klasnih vrednosti" anatemišu nacionalno (sa svim onim što ono u sebi nosi kao realna i bitna komponenta savremenih društvenih kretanja kod nas i u svetu). I to u zemlji koja je svoj put ka socijalizmu prokrčila kroz narodnooslobodilački rat i u kojoj se prvi put u savremenoj epohi socijalističkih revolucija tako snažno i neposredno manifestovao revolucionarni značaj borbe za nacionalnu slobodu i ravnopravnost.

Zastupnici drugog shvatanja — koje se jasno uobličilo i postalo politički uticajno tokom poslednjih nekoliko godina — stoje na dijametralno suprotnim pozicijama. Ne samo da posebno naglašavanje nacionalnog momenta nije u suprotnosti sa započetim procesom društvenog oslobađanja radničke klase kroz razvoj samoupravljanja, nego, naprotiv, postizanje pune nacionalne samostalnosti i ravnopravnosti putem svestrane afirmacije republika kao suverenih državnih i samoupravnih zajednica zauzima važno i za ovu fazu prioritetno mesto u tom procesu. Mesto apstraktnog opštejugoslovenskog interesa radničke klase, iza koga se po pravilu krije velikodržavni hegemonizam, puno priznanje moraju dobiti realni nacionalni interesi. Oni ne mogu biti podređeni nikakvoj nadnacionalnoj vlasti, već samo vlasti koja je funkcija suverenosti republika kao izraza nacionalnog suvereniteta.

Ove teze potkrepljuju se pozivanjem na to da je pretvaranje radničke klase u nacionalnu klasu (kako je to rečeno već u *Komunističkom manifestu)* uslov i način da radnička klasa ostvari u društvu svoj fundamentalni klasni interes — da zagospodari procesom materijalne reprodukcije društvenog života i tako učini kraj klasnom društvu. Svoje socijalno oslobođenje radnička klasa može ostvariti samo sopstvenim snagama i u okviru sopstvene nacije. Prema tome (smatraju zastupnici ovog shvatanja), u uslovima kada radnička klasa, s obzirom na pobedu

socijalističke revolucije, predstavlja „nacionalnu klasu“ — borba za nacionalne interese podudarna je sa klasnom borbom. Postoji, dakle, ne samo povezanost nacionalnih i klasnih interesa, nego i apriorno jedinstvo i podudarnost među njima. Kad se već stane na ove pozicije, dovoljan je samo jedan mali korak (a on je u stanju povišenih nacionalnih emocija tako reći neosetan) pa da se društveno-istorijski interes radničke klase podvede konačno i bez ostatka pod fetišizirani i apsolutizirani nacionalni interes.

III

Dva izložena stanovišta o mestu i funkciji nacionalnog momenta u sadašnjoj fazi našeg društvenog razvoja, iako dijametralno suprotna po svojim zaključcima, imaju tri zajedničke slabosti: neistoričnost, jednostranost i apriorizam. Pri tome je osnovno faktičko ignorisanje činjenice da je formiranje i razvoj nacija jedan od najfundamentalnijih i najkompleksnijih istorijskih procesa.

Elementi i oblici zajedništva koji u složenom totalitetu obrazuju naciju prostiru se na sve sfere društvenog života od materijalne proizvodnje i raspodele do svih manifestacija idejnog života, političkog organizovanja i kulturnog stvaralaštva. Jezik, grupna svest i određeni vidovi identifikovanja pojedinca sa širom društvenom zajednicom i njenom istorijskom sudbinom isto su tako konstitutivni elementi nacije kao i materijalni interesi vezani za jedinstvo privrednog područja i prisvajanje viška društvenog rada. Spajanje svih ovih raznovrsnih vidova zajedništva u naciju kao globalni oblik egzistencije velikih društvenih zajednica nastupa tek na određenom stepenu društveno-istorijskog razvoja — konkretno istorijski govoreći, tek onda kad kapitalistički način proizvodnje (zasnovan na revolucionarnom razvoju proizvodnih snaga) nametne potrebu razbijanja uskih okvira egzistencije feudalnog društva radi stvaranja jedinstvenog nacionalnog tržišta i kada se, kao instrument toga procesa, jave odgovarajući oblici političke organizacije društva u licu moderne, centralizovane i centralizirajuće države.

Ali ovaj konkretno-istorijski momenat kristalizacije celovitog društvenog bića modernih nacija, karakterističan posebno za razvijene zemlje evropskog Zapada, ne daje osnova da se nacija shvati i tretira kao propratni fenomen konstituisanja i razvoja građanskog društva koji zajedno s njim nastaje i umire. Postaje sve očiglednije da nije moguće dati zadovoljavajuće odgovore na složena pitanja povezana sa prirodom i ulogom nacije i nacionalnog u savremenom svetu ako se nemaju u vidu dva bitna momenta koja su u klasičnim teorijama nacije (uključujući i marksističku) bila u velikoj meri zanemarena i potcenjena ili nisu sagledavana u jedinstvu i međusobnoj uslovljenosti.

Prvi momenat tiče se vremenskog prostiranja nacije kao širokog istorijskog kontinuuma. U elementima iz kojih se sastoji društveno biće nacije kondenzovani su rezultati mnogih stoleća istorijskog razvoja koji

je prethodio istorijskom momentu konačnog konstituisanja nacije. Antički i feudalni narodi — te „nacije u mogućnosti" — mogu se smatrati stupnjevima i proizvodima istog procesa šire socijalizacije oblika ljudske egzistencije čiji je razvijeniji oblik i otelovljenje — moderna nacija. Ako se shvati da složeni oblici sve šire socijalizacije čovekove egzistencije leže u osnovi procesa „očovečenja čoveka" — razvoja ljudske individue i društvenog progresa uopšte — onda je jasno da formiranje nacija ima ogroman značaj kao tekovina ukupnog društveno-istorijskog razvoja.

Savremeni svet u celini uveliko prerasta okvire privatno-kapitalističkog sistema i građanskog društva koje je bilo kolevka prvih modernih nacija, ali ova progresivna društveno-istorijska uloga nacije još nije iscrpena. Evidentno je da razvoj proizvodnih snaga, izražen u velikoj naučno-tehnološkoj revoluciji našeg vremena, donosi sobom kvalitativno nove i mnogo šire oblike društvene integracije koji često daleko prevazilaze okvire istorijski formiranih nacionalnih zajednica dolazeći s njima u manje ili više oštar i otvoren sukob. Ali je evidentno isto tako da mnogi važni vidovi socijalizacije društvenih procesa i tešnjeg povezivanja društvenih delova kroz tehnološko-proizvodnu i kulturnu integraciju, kao i političko i ekonomsko aktiviranje osnovnih masa stanovništva u smislu participacije u modernim oblicima života „industrijskog društva", imaju nužno nacionalni okvir i oblike. Nacionalna emancipacija i formiranje nacija — stvaranje samostalnih nacionalnih država ili težnja da se one afirmišu u okviru širih političkih celina — jeste ono što daje bitan pečat društvenom razvitku u velikim delovima savremenog sveta.

Drugi momenat tiče se složenih promena koje se vrše u unutrašnjem društvenom biću svake nacije pod uticajem osnovnog toka društvenog razvoja i posebno pod uticajem promena u materijalnim uslovima života društva. Nacija iz epohe liberalnog kapitalizma (kada proleteri „nisu imali otadžbine") i ta „ista" nacija iz epohe razvijenog državnog kapitalizma ili prelaska u socijalizam (kada radnička klasa stiče značajan, pa čak i presudan uticaj na konkretna društvena zbivanja) predstavljaju, očigledno, dve vrlo različite društvene realnosti. Ta istorijska evolucija društvenog bića nacije je neravnomeran i duboko protivrečan proces ispunjen društveno-ekonomskim, političkim i idejnim sukobima čiji su osnovni protagonisti različite klase, „različite nacije u okviru iste nacije". Jer, od kad postoje nacije, „nacionalno pitanje" je neprekidno na dnevnom redu i neprekidno se rešava ne samo u odnosima između nacija, nego i unutar svake nacionalne celine. Različiti aspekti, različite komponente unutrašnjeg bića jedne nacije kao globalne društvene zajednice (od društveno-ekonomskih do političkih i idejnih) pripadaju različitim sferama društvenog života koje su međusobno povezane i uslovljene, ali od kojih svaka u isto vreme ima relativnu samostalnost, pa i neke posebne zakone, posebnu unutrašnju logiku svog postojanja i razvoja.

Najrazličitije tekovine nacionalne kulture: nacionalna književnost, umetnost i nauka, nacionalna tradicija i predanje, običaji i ustaljeni načini kolektivnog življenja i reagovanja i naročito sadržaj svesti pripadnika nacije o njenim vrednostima i životnim interesima, istorijskoj sudbini, položaju u svetu i odnosima sa drugim nacijama — sve su to realni oblici idejnog života (i determinante grupnog i individualnog ponašanja) u kojima su sintetizovani i konzervirani rezultati dugog istorijskog razvoja (što je nužna osnova daljeg napretka), ali su konzervirani i odrazi već prevaziđenih istorijskih situacija, elementi pogleda na svet i ideologiziranih interesa bivših vladajućih klasa koje su izgubile svoju društvenu funkciju i pretvorile se u reakcionarnu društvenu snagu.

Te reakcionarne komponente nacionalne ideologije, građenje nacionalnog jedinstva na mitovima sopstvene superiornosti i na mržnji i preziru prema drugim narodima (što je ideološka potreba svakog eksploatatorskog društva), nacionalna megalomanija i ksenofobija, predstavljaju po sadržaju najzaostalije, a po mogućem uticaju najopasnije oblike društvene svesti. Takva „svest" predstavljala je ideološku osnovu „socijalšovinizma" i fašizma, a kod nas četništva i ustaštva. Lapidarna tvrdnja (i kod nas više puta ponovljena) da je reakcionarni nacionalizam idejni oblik antikomunizma ima čvrsto uporište u praktično-političkom iskustvu radničkog pokreta savremene epohe.

IV

Kao i nacije, posebni nacionalni interesi su društveno-istorijska realnost. Ali, shvatanje tih interesa, njihovo ideološko tumačenje i izražavanje kroz razne vidove nacionalne svesti i njihovo konkretno društveno-političko realizovanje — to je teren na kome se unutar svake nacije vodi oštra klasna borba, idejna i politička. Pretvaranje radničke klase u „nacionalnu klasu", o kome se tako mnogo govori, mora da znači njenu pobedu nad reakcionarnom nacionalističkom ideologijom u sopstvenoj naciji. Bez toga je dominacija radničke klase kao stvarno vodeće ekonomske i političke snage društva nezamisliva i neodrživa. A to što se pojedini zvani i nezvani politički predstavnici radničke klase u njeno ime pozivaju na nacionalni interes i pretenduju na ulogu njegovih neprikosnovenih tumača i stegonoša — nije nikakav dokaz da je sa klasno-proleterskog stanovišta nacionalno pitanje zaista dosledno rešeno. Naprotiv, to može da bude simptom manje ili više uspešnog nastojanja profesionalnog političko-upravljačkog sloja da u izmenjenim uslovima (u uslovima razbijanja birokratskog centralizma savezne države pod pritiskom razvoja samoupravljanja) održe sopstveni monopol birokratske vlasti; takvom monopolu izvrsno odgovara ideološka fikcija jednog apsolutiziranog i sveobuhvatnog interesa — u jednom slučaju „klasnog", u drugom „nacionalnog". (A kada se iz praktično-političkih razloga ti interesi ne smeju otvoreno protivstaviti ili pretpostaviti jedan drugom, onda se, kao što vidimo danas, proglašava njihova identičnost!)

U uslovima egzistencije nacija kao jednog od osnovnih vidova života globalnog društva sva krupna zbivanja u društvenom životu — bilo da se radi o promenama unutrašnje strukture društvenih odnosa i institucija ili o međunarodnom položaju pojedinih društvenih i državnih zajednica — dobijaju neizbežno i svoj nacionalni izraz i dimenziju. Zbog toga, dok postoje nacije, ne može biti „čiste" socijalne revolucije, revolucije koja, s obzirom na neizbežno zadiranje u životne uslove nacija, ne bi imala i svoju bitnu nacionalnu komponentu. Svaka osnovna klasa nastoji da svojim interesima da vid opšteg društvenog interesa da bi ih u tom obliku nametnula čitavom društvu. Dok nacionalni interes predstavlja najbliži „konkretan" vid „opštih" društvenih interesa, to praktično znači nastojanje rivalskih, sukobljenih klasa i njihovih frakcija da nacionalnom interesu i nacionalnoj ideologiji utisnu sadržaj svojih klasnih i grupnih težnji i aspiracija. Tako se i može tumačiti Marksova misao iz *Komunističkog manifesta* da je zakoniti put društvenog oslobađanja radničke klase njeno pretvaranje u „nacionalnu klasu" — klasu sposobnu da društvo ujedini pod hegemonijom svojih osnovnih istorijskih interesa.

Kad god istorijski razvitak postavi na dnevni red krupna pitanja društvene egzistencije, ponovo se, u ovoj ili onoj formi, aktuelizira „nacionalno pitanje" — pojavljuju se različite interpretacije „nacionalnog interesa" i oživljavaju razni oblici nacionalne ideologije. Za napredne društvene snage to je momenat kada — polazeći od objektivno stvorenih mogućnosti društvenog progresa — treba osvajati tvrđavu „nacionalne svesti" i ideologije i nametnuti svoja rešenja za pokrenuta pitanja nacionalne egzistencije. Za reakcionarne društvene snage, za eksploatatorske klase poražene u revoluciji, to znači priliku da se aktiviziraju na političkoj sceni i da ponovo ožive svoj uticaj na šire slojeve stanovništva oslanjajući se na one elemente nacionalne svesti i ideologije koji izražavaju istorijski prevaziđene odnose eksploatatorskih društava i nacionalnu netrpeljivost i agresivnost svojstvenu zaostalim sredinama i stanjima individualne i kolektivne socijalne frustracije. Okretanje ka prošlosti, oživljavanje onih strana nacionalne svesti, onih nacionalnih mitova i tradicija kojima se izražava nacionalna isključivost i netrpeljivost prema drugim narodima jesu manifestacije svesnih i nesvesnih nastojanja da se nacionalna osećanja eksploatišu za reakcionarne društvene i političke ciljeve.

U tom konfliktu oprečnih interpretacija nacionalnih težnji i interesa, u sukobu klasa i društvenih grupa koje se bore „za dušu sopstvene nacije", za ideološku dominaciju u nacionalnim okvirima, velika uloga pripada organizovanim oblicima delovanja na društvenu svest (sistemu školstva pre svega) i političkim institucijama kroz koje se konstituišu, sintetizuju i politički artikulišu različiti društveni, pa i nacionalni interesi. Zato se klasni karakter političkog sistema i progresivnost pojedinih rešenja koja su u njega ugrađena mora prosuđivati ne prema onome

što je u njima formalno deklarisano, nego na bazi analize njihovog stvarnog delovanja na osnovne tendencije koje se ispoljavaju u konstituisanju nacija i u njihovim međusobnim odnosima.

V

U konkretnim rešenjima i neposrednoj konfrontaciji različitih stavova neminovno dolazi do izražaja realni odnos snaga i stvarna (nekad i vrlo protivrečna) klasno-politička pozicija društvenih grupa i pojedinaca — svih aktivnih učesnika političkog procesa. Zadatak je nauke — marksističke političke nauke i teorije — da otkriva objektivnu klasnu suštinu i smisao različitih rešenja i stavova koji se javljaju u idejnim i političkim kontroverzijama oko nacionalnog pitanja i da time olakšava orijentaciju i društveno-političku akciju istinski progresivnih društvenih snaga. Taj zadatak — u svoj svojoj zamašnosti i složenosti — stoji u ovom trenutku i pred našom političkom naukom i teorijom.

Kvalitativno nova, viša faza razvoja u koju ulazi samoupravljanje pretvarajući se u globalni sistem društvene organizacije aktuelizira neminovno i problem nacija i međunacionalnih odnosa. Novi uslovi života traže i na tome planu nova adekvatnija rešenja. Ali to znači da i na ovom posebno osetljivom području društvenih odnosa stvari izlaze iz svog koliko-toliko ustaljenog ležišta: nastaje situacija nagle mobilizacije i oštrog konfrontiranja različitih društvenih snaga — onih koje teže da stabilizuju samoupravni sistem time što bi se i nacionalni odnosi maksimalno oslobodili etatističke ljušture i doveli u sklad sa samoupravnim principima društvene organizacije i novim položajem udruženog rada i onih koje u aktueliziranju nacionalnog pitanja i naročito u mogućem zaoštravanju nacionalnih protivrečnosti i stvaranju psihoze ugroženosti nacionalnih interesa vide poslednju realnu šansu za stvaranje, odnosno za restauraciju svog društvenog uticaja.

Realni odnos snaga nije u svakom datom trenutku i u svakom konkretnom pitanju povoljan za snage koje stoje na proletersko-klasnim, samoupravnim pozicijama. U sferi nacionalnih odnosa, više nego u bilo kojoj drugoj sferi društvenog života, potvrđuje se Marksova misao da „predrasude svih mrtvih generacija pritiskuju kao mora mozak živih“, pogotovu na Balkanu gde je proces formiranja nacija tekao usporeno, neravnomerno, pod vrlo složenim uslovima i pod pritiskom duge tradicije oštrih sukobljavanja i trvenja. Baš zbog toga idejna i politička borba protiv svih vidova reakcionarnog nacionalizma dobija izuzetan značaj i centralno mesto s gledišta konačnog konstituisanja Jugoslavije na samoupravno-demokratskim osnovama. S tog gledišta podjednako negativne posledice mogle bi imati koncesije nacionalističkom potiskivanju klasnog za račun nacionalnog uz praktično svođenje nacionalnog pitanja i međunacionalnih odnosa na državno-političku konfrontaciju među republikama, ali i tendencije da se (tobože u ime otpora nacionalizmu) negira prvorazredni značaj rešavanja međunacionalnih odnosa

na novim, samoupravnim osnovama i veštačkog suprotstavljanja nacionalnog na jednoj i klasno-političkog i samoupravnog na drugoj strani.

Ako organizovane snage društvene svesti u našoj zemlji ne budu uspele da iznađu i afirmišu dosledna, proletersko-klasna i samoupravna rešenja problema koji se neizbežno javljaju u međunacionalnim odnosima, nacionalizam će se, pre ili posle, pretvoriti (i već je počeo da se pretvara) u najopasniju razornu snagu kadru da iz temelja potkopa samoupravni sistem i nezavisnu egzistenciju jugoslovenske državne i društvene zajednice.

Prosuđivani sa ovog stanovišta, ustavni amandmani znače krupan korak napred u neophodnoj rekonstrukciji međunacionalnih odnosa na samoupravnoj osnovi. Ali, ni oni ne smeju biti predmet olake, programsko-političke fetišizacije jer nose na sebi i vidljiv pečat kompromisa uslovljenih trenutnim odnosima političkih snaga u našem društvu. Baš zato, da bi mogli poslužiti kao instrument daljih progresivnih promena u sferi međunacionalnih odnosa, ustavni amandmani i njihova primena moraju biti i sami predmet objektivne kritičke analize. Za svesne socijalističke snage koje žele da zadrže svoju revolucionarnu ulogu ono što je postignuto nije nikakav konačan domet, nego manje ili više proverena osnova za dalju akciju.

Sve je očiglednije da međuzavisnost samoupravne transformacije produkcionih odnosa i progresivne društveno-istorijske emancipacije nacija predstavlja ključnu tačku u razvoju jugoslovenskog društva. O tome ubedljivo govore i sve one promene koje se danas odigravaju u našem društveno-ekonomskom i političkom sistemu.

VI

Ustavna reforma u koju smo duboko ušli (faktički — izrada novog saveznog i novih republičkih ustava i pokrajinskih ustavnih zakona) može značiti prelomnu istorijsku etapu u razvoju jugoslovenskog društva kao socijalističke zajednice ravnopravnih ljudi i naroda samo ako ove normativno-institucionalne promene budu zaista izraz i instrument jedinstvenog procesa osvajanja i učvršćivanja dominantne pozicije udruženog rada u celokupnom procesu proširene reprodukcije i postavljanja odnosa među nacionalnim zajednicama na samoupravnu osnovu.

I sve ono što se poslednjih godina zbiva na planu ustavno-političke rekonstrukcije jugoslovenske federacije i u ekonomskim i nacionalnim odnosima — ma kako bilo opterećeno pritiscima kriznih situacija i jako izraženim političkim dogmatizmom — nedvosmisleno potvrđuje da se *pitanja nacionalnih odnosa i pitanja udruženog rada ne mogu rešavati na dva odvojena koloseka.* Inače se u obe ove sfere društvenog razvoja gubi socijalistički i samoupravni kurs: samoupravni odnosi u sferi udruženog rada ostaju sputani i pritisnuti potrebom stalnog etatističkog arbitriranja savezne države u odnosima nacija i njihovih republika, a nacionalni zahtevi i konflikti interesa teže da se ostvare putem jačanja

političkog tutorstva nad udruženim radom u vidu nacionalno-državnog konfrontiranja i autarkizma.

Samoupravljanje nije moglo — u svom relativno kratkom i neravnomernom razvoju — da razbije i potpuno potisne centralistički, birokratsko-administrativni sistem, ali je dovelo u pitanje neke pretpostavke i uslove njegovog funkcionisanja, pa i samog opstanka. Svaki korak napred u stvarnom jačanju samoupravnih društvenih odnosa u privrednim i drugim radnim organizacijama značio je neminovno potkopavanje i nagrizanje hijerarhijske strukture u svakoj ćeliji društvenog organizma, a onda neizbežno i na širem društvenom planu. Time se postepeno, ali u stvari nezadrživo, stvarala nova istorijska situacija, dalekosežna decentralizacija i demokratizacija društvenih odnosa koja je počinjala odozdo, od samih radnih organizacija. Prevazilazeći ono što je u tom pogledu pružalo i što je moglo da pruži bilo koje klasno društvo, naš sistem je stvarao i stvorio izvanredno široke mogućnosti za izražavanje, za društvenu, pa i političku artikulaciju najrazličitijih posebnih, individualnih i grupnih interesa. Pojedinci i grupe, radne i interesne organizacije i asocijacije, uže i šire društvene i teritorijalne zajednice, postaju u sve većoj meri svesni svojih posebnih interesa i razvijaju težnju da ih neposredno zadovolje kroz sopstvenu samoupravnu aktivnost. Proklamovana, a sve više i faktička zavisnost od sopstvenog dohotka u pogledu zadovoljavanja svih ličnih i društvenih potreba pothranjuje i pojačava ovakvu svest i ovakvu opštu orijentaciju svih delova društvenog organizma.

U takvoj situaciji, prirodno, centralizam savezne države našao se na udaru sa svih strana. Počeo je raspad administrativne pseudointegracije u ekonomskoj i u političkoj sferi, pojačan i ubrzan svesnim demontiranjem mehanizma centralističkog upravljanja i kontrole koji je dotle dominirao naročito u sferi proširene reprodukcije i državnog regulisanja opštih uslova privređivanja i samoupravne društvene aktivnosti. Pred društvom su se otvarala dva osnovna i međusobno povezana pravca daljeg napretka:

prvo, učvršćivanje i jačanje položaja čoveka u udruženom radu kroz integraciju na samoupravnoj osnovi, to jest sve širim slobodnim povezivanjem različitih organizacija i sfera društvenog rada na bazi slobodno izraženih sopstvenih interesa;

drugo, mnogo potpunije ostvarivanje nacionalne ravnopravnosti i slobode života nacionalnih zajednica zasnovano na tim istim samoupravnim principima.

U novoj istorijskoj situaciji, i na jednom višem stupnju opšteg razvoja, organizovane snage socijalističke svesti u našem društvu našle su se u suštini pred istim onim zadatkom pred kojim su stajale i koji su rešavale u toku narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije. Dalji korak u razvoju nacionalnih odnosa za kojim se posle rušenja centralističkog sistema osećala sve urgentnija potreba i koji se nije mogao odlagati trebalo je ostvarivati u zavisnosti i u skladu sa novim mogućnostima koje je u tom pogledu stvorio ukupan dosadašnji soci-

jalistički razvitak, ali pre svega tek započeti proces izrastanja samoupravljanja u celovit sistem društvene organizacije zasnovan na dominaciji udruženog rada ne samo unutar pojedinih radnih organizacija, nego i u procesu društveno-ekonomske reprodukcije u celini. Pokazalo se već da ovaj zadatak nije nimalo lak.

VII

Paralisanje i svesno demontiranje mehanizma administrativno-centralističkog upravljanja u privredi i u drugim sferama društvenog života događa se u uslovima velike faktičke rascepkanosti udruženog rada, niskog stepena stvarne tehnološke i ekonomske integracije, delimično razvijenog i još uvek hibridnog tržišta, sputanog gustim mrežama administrativnog regulisanja i kontrole. Faktička usitnjenost i rascepkanost društvenog rada i protivrečnosti robno-novčanih odnosa i tržišta (koje su u tim uslovima nužno opterećene tendencijama anarhičnosti, trgovačke špekulacije, trke za lakom zaradom, esnafskim duhom i primitivnim autarkizmom) rađale su nužno krizne situacije jer još nije bio razvijen, a kamoli učvršćen i usavršen, alternativni samoupravni mehanizam razrešavanja društvenih protivrečnosti svojstvenih ovakvoj situaciji. Otuda i nužna tendencija da saveznu državu u njenim regulatornim funkcijama zamene drugi državni organi, državni organi opštine i naročito pokrajina i republika, koji nastoje da preuzmu na sebe vršenje onih funkcija etatističke kontrole kojih je savezna država bila prinuđena da se odrekne. Razume se, to je rađalo opasnost od uspostavljanja i učvršćivanja novih oblika monopola predstavljanja interesa udruženog rada i birokratskog tutorstva nad njim. U isto vreme to je bila podloga iz koje se lako i, moglo bi se reći, zakonito rađao i razvijao lokalizam i nacionalizam.

Dva niza okolnosti pothranjivala su i povećavala opasnosti ove vrste. S jedne strane, realne protivrečnosti interesa razvijenih i nerazvijenih delova zemlje počele su otvorenije i slobodnije da se izražavaju. Prethodni period administrativno-centralistički usmeravanog razvoja nije uspeo da razreši ove protivrečnosti i distanca između razvijenih i nerazvijenih delova zemlje u tom periodu nije bila smanjena, već, naprotiv, povećana. Nezadovoljstvo zbog takvog stanja i strah da se neke nepovoljne tendencije ne produže, s jedne strane, i sve odlučniji otpor i nezadovoljstvo zbog administrativno-centralističkog zahvatanja i preraspodeljivanja društvene akumulacije, s druge strane, zaoštravali su kritiku postojećeg stanja i pojačavali pritisak da se to stanje što radikalnije promeni. Odlučivanje iz centra koje je nosilo u sebi isuviše mnogo arbitrarnosti u pitanjima koja su od životnog interesa za razvoj pojedinih delova zemlje, pojedinih pokrajina i regija i pojedinih privrednih grana nije više bilo prihvatljivo ni za razvijene ni za nerazvijene, a održavanje takvih odnosa moglo je samo da jača političko ne-

zadovoljstvo i političke pritiske na organe federacije i da u isto vreme komplikuje i zaoštrava odnose među republikama.

Pored toga, privredni život u celini bio je, kao što je već naglašeno, opterećen protivrečnostima još uvek rasparčanog i samo delimično slobodnog tržišta. Položaj radnih organizacija i čitavih privrednih grana i regiona bio je izrazito nestabilan, između ostalog, i zato što dohodak za koji se vezivalo zadovoljavanje svih ličnih i društvenih potreba nije zavisio u prvom redu i najviše od porasta produktivnosti rada, nego od spoljnih faktora, od momenata tržišne konjunkture i naročito od raznih instrumenata državne politike koji su bili u stanju da preko noći radikalno izmene privrednu situaciju pojedinih preduzeća, privrednih grana, pa i čitavih regiona. Zbog toga su se sukobi privrednih interesa prenosili na politički plan i rađala se mogućnost da se borba za ekonomski prosperitet, za bolji ekonomski napredak, vodi pre svega političkim sredstvima. Postale su očigledne pojave sprege atomiziranog samoupravljanja i naglo ojačalih centara birokratske moći na nivou republike, pokrajine, pa i opštine.

VIII

To su bile okolnosti i odnosi snaga u trenutku kada se, da bi se izišlo iz ove krizne situacije, pristupilo dalekosežnim ustavnim promenama. Ustavni amandmani usvojeni u julu 1971. godine bili su, prirodno, usmereni pre svega na otklanjanje onoga što je u tom trenutku najviše opterećivalo naš politički i društveni život, a to su neraščišćeni odnosi (na ekonomskom planu naročito) između republika i federacije i izvori trvenja među republikama koji su s tim bili povezani.

U amandmanima je bila jasno izražena tendencija i namera da se ostvari kontrola republika (predstavnika nacionalnog suvereniteta) nad nacionalnim viškom rada i da se, kao uslov za to, ukinu svi oblici nadnacionalne dominacije savezne države u oblasti proširene reprodukcije. S obzirom na to da je ovaj veliki prelom vršen u momentu kada, kao što je već rečeno, nije bio izgrađen samoupravni mehanizam regulisanja osnovnih odnosa u sferi globalne društvene reprodukcije, i kada su u političkom sistemu, baš zbog toga, još uvek preovlađivali i dominirali elementi političko-predstavničkih odnosa, ove promene morale su nužno da znače jačanje pozicija republika kao suverenih država i pokrajina kao nosilaca državnih funkcija i izgrađivanje dominantne pozicije nacionalnih političkih reprezentacija u političkom životu.

Osnova za to data je i u samim ustavnim amandmanima prve faze: republički i pokrajinski državni centri preuzeli su na sebe zakonodavnu i regulativnu nadležnost koja je u postojećim uslovima još uvek vrlo razgranata i vrlo značajna s gledišta položaja privrednih organizacija. U njihovu nadležnost došle su i funkcije koje se smatraju najizrazitijim atributima državnosti, monetarno-kreditna politika i porezi. I u onoj sferi gde je, s obzirom na prirodu funkcija, priznata i ustavno određena

nadležnost federacije (zaštita jedinstvenog tržišta, odbrana nezavisnosti i teritorijalnog integriteta zemlje, državna bezbednost i spoljna politika) republike i pokrajine su dobile mogućnost da ne samo politički utiču, nego da zajedno politički odlučuju preko svojih delegacija, od kojih su, na paritetnoj osnovi, sastavljeni svi organi koji vrše funkcije federacije. Time je savezna država lišena nekih bitnih obeležja posebnog državno-političkog subjektiviteta jer se na nivou federacije vrše neke važne funkcije, ali bez odgovarajućeg sistema odgovornosti na tom istom nivou. Delegati koji sačinjavaju najvažnije organe federacije faktički nisu odgovorni prvenstveno Saveznoj skupštini, nego republikama i pokrajinama koje ih delegiraju.

Takvo stanje može da vodi ka daljem jačanju već vrlo izraženih tendencija „teritorijalizacije“ — prenaglašavanja značaja teritorijalne pripadnosti. Položaj pojedinca, radnih organizacija, interesnih zajednica i drugih subjekata ekonomskog i političkog života zavisi u mnogo čemu i u velikom stepenu od pripadnosti odgovarajućoj teritorijalnoj zajednici. Na razne načine i u raznim vidovima vrši se teritorijalizacija i materijalnih sredstava i vlasti i društvene svesti. U mnogim slučajevima stvara se situacija kao da pojedinac, radni čovek i građanin nema drugih interesa osim onih koji su povezani sa njegovom teritorijalnom pripadnošću i nema drugih mogućnosti da te interese izrazi i ostvari osim preko svoje političke reprezentacije, lokalne, regionalne i nacionalne.

IX

Baš zbog snažnog prisustva ovakvih tendencija izuzetan značaj ima donošenje ustavnih amandmana XXI i XXII, kojima se otvaraju vrata samoupravnoj integraciji i stvaraju mogućnosti da udruženi rad neposredno preuzme odlučujuće funkcije u procesu proširene reprodukcije. Svoj progresivni smisao s gledišta daljeg unapređivanja nacionalnih odnosa ustavne promene će dobiti u punom opsegu tek oživotvorenjem XXI i XXII amandmana, koji unose bitne promene u sferi materijalne reprodukcije u smislu izgrađivanja dominantne pozicije udruženog rada. A to je put pretvaranja radničke klase u „nacionalnu klasu“ u okvirima svake republike i pokrajine. Nova raspodela funkcija i odgovornosti između republika i federacije dobija time sasvim određen radničko-klasni sadržaj. Naime, samo dosledna primena ustavnih amandmana koji se odnose na položaj udruženog radnika u proširenoj reprodukciji može garantovati da promene odnosa u jugoslovenskoj federaciji neće značiti premeštanje etatizma sa nivoa federacije na nivo republike, pokrajine i eventualno opštine. Naprotiv, u tom slučaju te promene će značiti mogućnost za udruženog radnika da svoje pravo na raspolaganje viškom rada ostvaruje ne samo u svom preduzeću i u okviru svoje privredne grane, već i u okvirima svoje nacionalno-državne zajednice. Time se i nacionalni odnosi (pitanja nacionalne samostalnosti i slobode nacionalnog života) povezuju sa samoupravnom strukturom

čitavog društvenog organizma i nosilac suverenih prava nacionalnih zajednica postaje sama radnička klasa. To će, svakako, značiti nov socijalistički kvalitet u rešavanju međunacionalnih odnosa u našoj zemlji. Tek kada je uređivanje međunacionalnih odnosa determinisano dugoročnim interesima radničke klase, mogu se prevazići one protivrečnosti kojima svako klasno i birokratsko društvo opterećuje te odnose.

Za stvarno pretvaranje radničke klase u nacionalnu klasu u smislu društvene dominacije njenog klasnog interesa potrebne su sledeće pretpostavke:

Prvo, dosledno ostvarivanje ustavnih amandmana prema kojima osnovna organizacija udruženog rada i drugi na njoj izgrađeni oblici samoupravne asocijacije uzimaju na sebe ulogu nosioca celokupnog procesa proširene reprodukcije, raspolaganja viškom društvenog rada u svim njegovim vidovima i na svim nivoima društvene organizacije.

Drugo, jedinstveno tržište koje omogućuje da se udruženi rad slobodno povezuje motivisan sopstvenim shvatanjem ekonomskih interesa i da se na toj osnovi ostvaruje slobodna samoupravna integracija u okvirima čitave federativne zajednice.

Treće, izgrađivanje alternativnog samoupravnog mehanizma razrešavanja protivrečnosti koje su svojstvene svakoj tržišnoj privredi i regulisanje opštih uslova privređivanja na nov, neetatistički način — sve manje državnim merama, a sve više samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima.

Četvrto, neposredno prisustvo autentičnih delegata radničke klase u konstituisanju organa svih društveno-političkih zajednica, od opštine preko pokrajine i republike do federacije.

Pravo administrativnih zahvata u sferi raspolaganja viškom društvenog rada (što se na sadašnjem stepenu razvoja ne može izbeći) mora da bude pod što striktnijom i što neposrednijom demokratskom kontrolom radnih ljudi i njihovih predstavničkih tela u kojima će odlučujuću reč imati delegati udruženog rada. U tome i jeste značaj koji ima zaštita jedinstvenog i neprikosnovenog samoupravnog položaja i jednakih prava radnog čoveka i organizacija udruženog rada u čitavoj Jugoslaviji, što treba da bude obezbeđeno ne samo saveznim, nego i republičkim ustavima i pokrajinskim ustavnim zakonima. Samo poštovanje takvog jednakog samoupravnog položaja čoveka u udruženom radu i može da pruži prostor za neometanu samoupravnu integraciju i za dominaciju udruženog rada u svim sferama društvenog života.

U tom pogledu velika uloga pripada i ustavnim aktima, a, isto tako, i najodgovornijim snagama organizovane socijalističke svesti u društvu, pre svega Savezu komunista, koji izgrađivanje takvog položaja udruženog rada mora da smatra svojim osnovnim i najvažnijim istorijskim zadatkom. Tek na tako postavljenoj osnovi izvršiće se konačno i nova socijalistička samoupravna sinteza nacionalnog i klasnog u našem društvu i nacionalni odnosi dobiće viši istorijski kvalitet. Marksova misao da radnička klasa, oslobađajući sebe iz klasnog ropstva, osloba-

đa i čitavo društvo svih protivrečnosti klasne podele biće na taj način potvrđena i realizovana i na planu nacionalnih odnosa. Samo razvijen samoupravni sistem može da iz sfere međunacionalnih odnosa otkloni sve elemente neravnopravnosti, trvenja i eksploatacije. Nacionalna emancipacija ostvaruje se kao deo, kao komponenta opšteg socijalističkog preobražaja društva. Od dalekog cilja i političke parole — jedinstvo nacionalnog i klasnog postaje na taj način društvena realnost. Ustavne promene koje su sada u toku otvaraju put za kretanje u tom pravcu. Zato je osnovna odgovornost organizovanih snaga socijalističke svesti da obezbede dosledno kretanje tim putem.

Prvoslav Ralić

RADIKALNA SOCIJALNA REVOLUCIJA — REŠENJE KRIZE

Više nema sumnje da se jugoslovenski radnički pokret nalazi na novoj istorijskoj prekretnici. On je sam smogao snage da konstatuje krizu u ostvarivanju svojih ciljeva.

Hoće li on iz krize kroz koju prolazi izaći na put radikalne socijalne revolucije? Ili će se dogoditi takav zaplet društvenih grupa i slojeva, takvo konstituisanje njihovih interesa koje će voditi ne samo preprekama u ostvarivanju neposrednih i istorijskih interesa savremenog radništva već i stvaranju istorijskih tendencija divergentnih od same suštine našeg radničkog pokreta?

Realne su mogućnosti za različite puteve društvenog razvoja. Njihov materijalni temelj je u okoštavanju klasičnih socijalnih formacija (klasa i grupa), u snažnim tendencijama konstituisanja takvih vidova produkcionih odnosa koji su suprotni samoupravnom proizvodnom odnosu. U tome i treba tražiti pravi temelj idejne krize.

Istorija se, tačno je rečeno, ne može nadoknaditi. Ako bi tendencije obnove klasnog društva — naročito snaga birokratsko-staljinističke i građanske restauracije — postale opšte i izrasle do bitne prakse društva, istoriji samoupravnog socijalizma u Jugoslaviji bio bi kraj.

Ako se iz sadašnje idejne krize izađe na put jedne obnovljene socijalne revolucije, a to znači bržeg stvaranja svih uslova da sama radnička klasa, njen neposredni i istorijski interes, bude osnovna snaga koja brani samoupravljanje od kontrarevolucionarnih snaga iznutra i spolja, sadašnja kriza će biti „istorijski red stvari" u mučnom, teškom i složenom napredovanju samoupravljanja kao pravog otpora klasnom svetu.

Postoje realne snage, realna uporišta za takav izlazak iz krize. To je pre svega savremena radnička klasa, njen realni položaj, njen interes da energično uklanja sve vidove najamnog rada i otuđene upotrebe viška vrednosti. Ona, po suštini svog društveno-ekonomskog položaja, zahteva svoje jedinstveno konstituisanje na nivou cele zajednice kako bi izvršila kritiku interesa koji tu zajednicu iznutra razaraju, kako bi izvršila sintezu onih interesa koji omogućavaju nesmetan razvoj pro-

izvođačke, samoupravne organizacije društva. Otuda je razvoj integralnog samoupravljanja najpouzdaniji put koji radnička klasa otkriva za plodonosno nastavljanje socijalističke revolucije. U modernoj radničkoj klasi stiču se na višem nivou i sve tekovine njene dosadašnje borbe, te je jedino ona u stanju da sačuva i obnovi naš revolucionarni kontinuitet.

Ima li naš radnički pokret i njegova avangarda snage da ta realna uporišta za radikalnu socijalnu revoluciju učine novim poglavljem naše borbe na putu snažne istorijske afirmacije samoupravnog socijalizma?

U ovom prilogu učinjen je pokušaj da se, polazeći od stava da samo radikalna socijalna revolucija vodi rešenju krize u kojoj se naše društvo nalazi, ukaže samo na neke momente koji, možda, mogu biti značajni za jedno celovitije istraživanje otvorenih dilema i rešenja koja se javljaju u nastajanju samoupravnog društva.

I

Revolucionarna partija može tražiti mandat za svoje idejno delovanje samo u dubokom *razumevanju* dijalektike revolucije, u *organizovanju* na principima te dijalektike i u *delovanju* iz nje i pomoću nje same. A ta dijalektika se ne može konstruisati. Ona je stvarna, empirijski utvrdljiva. Njen izvor je realan položaj radničke klase. Njena svest niče na osnovnom interesu klase da izmeni svoj položaj. Njen unutrašnji cilj i „fundamentalni rasplet" jeste ukidanje proletarijata; „emancipacija radništva u ljudstvo". Njena akciona snaga data je u samodelatnosti klase, u istorijski nepomerljivom načelu da „oslobođenje radničke klase može biti samo njeno sopstveno delo".

Kriza Saveza komunista Jugoslavije (koja se nastojala otkloniti „reorganizacijama") i njegove ideologije (koju je trebalo prevazići „obnovom") izraz je upravo onih društvenih procesa i odnosa u društu koji se nisu temeljili na dijalektici revolucije, koji nisu bili samodelatnost klase.

Istorija revolucionarnog radničkog pokreta je već dokazala da je moguće — kažemo to ovde u šemi — da „prvu fazu" socijalističke revolucije (osvajanje i konstituisanje nove vlasti) vodi i izvede malobrojna kompartija, sa jakim revolucionarnim „vrhom" koji svoj dignitet „opštosti" zasniva na masovnom političkom plebiscitu naroda i klase. Ta ista istorija pokazuje, sada i na primeru jugoslovenskog socijalizma, da „drugu fazu" te revolucije (ekonomsko oslobađanje rada) može da izvede samo udruženi nosilac rada, samo stvarni subjekt produkcionih odnosa.

Kada avangarda klase predugo istrajava na oblicima prvenstveno političke organizacije socijalističkog društva, ona počinje da proizvodi, snagom jake posredne političke moći, takve društvene odnose i takav odnos političkih snaga koji je udaljavaju od dijalektike revolucije. Tada nastaje kriza njenog „teorijskog prednjačenja", organizovanja i delovanja.

Manifestacije te krize posebno se lako uočavaju i u „spoljnim“, fenomenološkim ponašanjima avangarde. Mi ovde upravo i hoćemo da nešto kažemo o nicanju takvog političkog mentaliteta u delovima Saveza komunista koji je već po sebi osnova za dijagnozu o krizi ideologije i idejnog delovanja. Registrovaćemo ovde one „fenomene“ tog mentaliteta koji, po našem mišljenju, otkrivaju sam sadržaj idejne krize.

Kriza o kojoj je reč polako je išla svom naboju upravo u vreme kada se glasnije nego ikada isticala neophodnost da se Savez komunista više *oslanja* na radničku klasu, na njen pokret. Nije se obraćala pažnja na stvarno značenje termina „oslanja“. To nije slučajno. Ta pažnja i nije mogla da bude jaka iz jednostavnog razloga što je Savez komunista sve manje *izrastao* iz radničkog pokreta, a sve više poprimao obeležja klasične političke organizacije. Počela je da slabi njegova uloga kao revolucionarnog instrumenta i avangarde klase. A množila se indiferentnost i oportunizam prema reprodukciji građanskih i neostaljinističkih odnosa i ponašanja. U takvoj situaciji zahtevi da se Savez komunista više „osloni“ na radničku klasu zaista dobijaju pežorativno značenje: kada avangarda *ne izrasta* organski iz pokreta, kao njegov integralni deo, već na njega želi da se „osloni“, tada se i pokret drži u mestu ili gura nazad.

Neophodnost političke individualnosti Saveza komunista, njegove političke i idejne oštrice, njegovog avangardizma — ne dovodi se u pitanje time, kako neki misle, što je on integralni deo pokreta, već time što odustaje od toga da to bude. Naime, Savez komunista se idejno-politički obezličava kao avangarda kada napušta socijalnu osnovu svoje avangardnosti, kada u njemu počinju da se artikulišu interesi koji su strani i suprotni realnom društveno-ekonomskom i političkom položaju klase i njenom pokretu za oslobođenje od klasne pozicije.

U vreme jasnih „znakova ponovnog srastanja Saveza komunista i vlasti“, u doba kada su vrhovi saveza komunista republika pokazivali očigledne tendencije nejedinstva, na tlu svojih političkih monopola — veoma su se glasno isticale „strateške zabrinutosti“ za položaj „svojih“ radničkih klasa. Ta „briga“ za radničku klasu od strane nacionalnih birokratija nije mogla da ide dalje od onog napada na druge koji je imao za cilj da nacionalnu birokratiju učvrsti u njenom statusu.

Radnička alternativa sigurno nije za apologiju bilo kojih otuđenih centara moći. Ne može se, na primer, boriti protiv otuđenih ekonomskih centara moći s ciljem da se mali broj ovih „boraca“, u licu neformalne republičke reprezentacije, konstituiše i dokaže kao novi centar moći. Potpuno je strano samoupravnom društvu i političko pravdanje otuđenih ekonomskih centara moći u ime političke „samosvojnosti“ i bilo kakvih „čistih“ računa. Uostalom, zašto da čiste račune prave otuđeni posrednici? Zašto da te račune ne prave oni koji u te račune ulaze? Tu se negde i kriju koreni „zbrke“ oko čistih računa. Zbrka će trajati sve do praktične prevage principa da čistih računa nema bez jedinstvenog produkcionog odnosa, bez novog, proizvođačkog bratstva i jedinstva, bez stvarne dominacije udruženih proizvođača nad viškom živog i minulog rada, bez konstituisanja radničke klase kao vladajuće snage nacija.

Idejna kolebanja u Savezu komunista nastajala su na tlu gotovo iracionalne borbe za parcijalne interese. Bilo je situacija kada se ni u tragu nije mogla da primeti marksistička teorija o klasnim interesima i interesima celine pokreta. Dnevna politička pragmatika, kada postane obeležje jednog decentralizovanog društva, oduzima tome društvu mogućnosti za demokratsko odlučivanje i zajedničko napredovanje svih autonomnih delova društva. Mnogi su se u toj pragmatici osećali svojim, „kao kod kuće".

Ovo „kao kod kuće" nije metafora. Bila je to realnost. Staze koje povezuju kuće i — još više — jedinstvo pokreta bili su strani tim političkim „kućevlasnicima".

U takvoj situaciji strateški partijski dokumenti citirali su se zavisno od interesa. Jedni jedne delove, drugi druge. Istaknuti politički radnici su konfliktne situacije koje su sami stvarali označavali kao tuđe nahoče, a ćutali su o odnosima koji su im omogućili da tu nahočad stvaraju. Dramatizovali su se određeni politički odnosi, pojave i tendencije da bi se utišala stvarna drama koju udruženi rad doživljava od prenaglašenog i osamostaljenog političkog predstavništva. Bilo je i kompromisa kojima su se u ime „realnog odnosa političkih snaga" odlagala rešenja koja se ne mogu odlagati u društvu koje hoće da bude samoupravno. Stabilnost institucija političkog sistema vezivala se za dnevne i privremene ciljeve i odnose političkih grupa. Nastala je opšta politička nagodba oko roka strategije. To je bilo sasvim dovoljno vreme da antisamoupravne snage, nacionalističke i neostaljinističke, ponude svoju strategiju, da je javno dokazuju i da mobilišu pristalice.

Krizna situacija u kojoj se našao jugoslovenski radnički pokret donela je značajnu revolucionarnu pouku: radnički pokret ne sme imati takvu meru i sadržaj nejedinstva koji vode „pogađanju" oko roka i koraka strategije pokreta. Interesi celine pokreta, a bez njih pokreta nema, ne dozvoljavaju zaboravljanje principa da socijalistička revolucija mora biti radikalna. Kada je pokret nejedinstven, u njemu caruju fraze o „izostavljanju onoga o čemu se ne možemo dogovoriti", o tome da će „to dugo ostati na dnevnom redu", da su u pitanju „tajne obaveze", da je „nemoguće to preko noći otkloniti", da „sve to moramo proučiti" itd. U nejedinstvenom pokretu ovakve fraze samo otkrivaju odlaganje konkretnog revolucionarnog posla.

Vreme je, ukupna društvena situacija ga stvara, da Savez komunista napusti isprazne ocene o „zadovoljstvu" ili „nezadovoljstvu" postojećim odnosima, da izbegne moralističku poziciju propovedi šta je u društvu dobro a šta zlo, da napusti praksu formalnog pozivanja na svoj program i revolucionarnu teoriju, a da se, otkrivajući materijalne osnove stagnacije samoupravljanja, prihvati teorijskog prednjačenja u pokretu i one svoje akcije koja celinu pokreta usmerava i vodi ka otklanjanju tih materijalnih osnova. Naš pokret u ovom trenutku stiče nove šanse za to. Presudna je odgovornost Saveza komunista hoće li iskoristiti te mogućnosti.

II

Trajno i odlučno savlađivanje svih snaga i tendencija koje žele odstupanje od našeg opredeljenja za razvoj samoupravnog društva zahteva danas čistije, a to znači klasno opredeljenje za jedinstveni samoupravni produkcioni odnos.

Znatan deo viška rada ne ide na unapređivanje ekonomskog položaja, standarda i sposobnosti neposrednih proizvođača. To je teška posledica neodrživih odnosa da dobrim delom viška rada upravljaju i da ga prisvajaju uske upravljačke grupe u društveno-političkim zajednicama, u finansijskim i prometnim organizacijama, u raznim fondovima, sve do malograđanskih skupina koje se organizovano i sistematski bave finansijskim i drugim špekulacijama.

Na tim osnovama jača neracionalna upotreba viška rada, raste iracionalna potrošnja, bogaćenje onih koji imaju monopol nad viškom rada, zanemaruju se osnovna egzistencijalna pitanja dela radništva, ne ujednačavaju se uslovi rada i privređivanja, vrši se samoreprodukcija i zatvaranje pojedinih društvenih slojeva, rastu građanske tendencije privatizacije i eksploatacije.

Najteža posledica nerazvijenog samoupravljanja i manipulisanja viškom rada jeste obnova neopravdanih socijalnih razlika, na jednoj strani, i dugo zadržavanje znatnih delova radništva na egzistencijalnom minimumu, na drugoj strani.

Nepovoljan položaj proizvođača uslovljen je kako nerazvijenim neposrednim asocijativnim ekonomskim vezama tako i pojavama političke i tehnokratske integracije. To vodi i slabljenju društvenih osnova za stvarni internacionalizam i solidarnost klase, monopolnoj dominaciji jednih delova klase nad drugim delovima. Takav nizak stepen samoupravne integracije vodi silnom rasipanju proizvodnih snaga, neracionalnom odnosu prema postojećim mogućnostima razvoja materijalne proizvodnje, nedovoljnoj otvorenosti prema tekovinama naučno-tehnološke revolucije. Indiferentnost ukupne organizacije društva prema tim preprekama modernoj i većoj proizvodnji najteže pogađa same proizvođače, a na širem planu održava materijalnu oskudicu u društvu.

III

Godine zastoja samoupravljanja su pokazale da bez bržeg i potpunijeg ostvarivanja klasnih interesa radničke klase Jugoslavije nema garancije da će naš hod ka samoupravljanju biti uspešan i oslobođen pritisaka klasnog neprijatelja. To veliko istorijsko saznanje nalaže da se izvrše dublje promene u sadržaju, nivou i nosiocima ekonomskog odlučivanja. Neophodno je da se sve odluke, rešenja i akcije na planu razvoja samoupravnih ekonomskih odnosa zasnivaju na bržem i potpunijem zadovoljavanju interesa i potreba proizvođača. To je odlučujuće i jedino sigurno merilo napretka samoupravnog ekonomskog sistema.

Dugo isticani zahtevi za odlučujuću poziciju radničke klase u sistemu društvene reprodukcije, za njenu vladavinu nad viškom rada, moraju u periodu koji predstoji prerasti okvire političko-programskih normi i postati realnost naših ekonomskih odnosa. Čitava organizacija društva mora ići ka tome ako se hoće prevazilaženje nerazvijenog samoupravljanja, ako se želi materijalna osnova za puniji razvoj samoupravnog produkcionog odnosa.

Dalje razvijanje samoupravljanja takođe zahteva da se sa više društvene organizovanosti i odlučnosti okrenemo i razvoju modernih proizvodnih snaga i korišćenju toga razvoja u interesu proizvođača. Na toj dugoročnoj osnovi, a odmah i uz delovanje jedne efikasne poresko-inspekcijske službe, treba osloboditi ovo društvo umnožavanja socijalnih razlika koje nisu osnovane na radu. Radikalna, efikasna i odlučna borba protiv takvih socijalnih razlika danas postaje kriterij naše spremnosti da sačuvamo i razvijemo jedinstveni samoupravni produkcioni odnos, da dosledno ostvarimo princip po kome se socijalističko društvo prepoznaje, princip da jedino rad i rezultati rada mogu određivati društveno-ekonomski položaj ljudi. Protiv evidentnih tendencija spoja birokratizma i kapitala danas se može boriti samo dominantnim uticajem radničke klase na prirodu države i tržišnih tokova. Naš izbor je dat u rastu društveno-ekonomske moći proizvođača da vladaju nad državom i tržištem, da ih usmeravaju u pravcu ostvarivanja svojih neposrednih i istorijskih interesa.

Neophodni su odlučni novi koraci i u uspostavljanju jasnije socijalne fizionomije političke vlasti. Da bi politička vlast postala oruđe samoupravnih snaga i odnosa, ona mora radikalno izrastati iz neposredne demokratije, iz interesa i direktnog uticaja proizvođača. Ako hoćemo politiku sa klasnim sadržajem i ujedno demokratsku politiku, ona se ne može zasnivati na pukoj decentralizaciji niti se može svesti na jačanje političke uloge republičkih predstavnika. Politička vlast mora izrastati na udruženoj samostalnosti radnih organizacija i društveno-političkih zajednica i institucija na svim nivoima, iz pune demokratizacije odlučivanja unutar svake od njih. To je pravi put ka proizvođačkoj demokratiji, ka pomeranju težišta od teritorijalnog predstavništva ka radnom, proizvođačkom. Mi moramo težiti svakodnevno, korak po korak, da ostvarujemo političku vlast kao sažet izraz asocijativne moći udruženih proizvođača čitave naše zajednice.

Suštinski zadaci Saveza komunista u vremenu koje dolazi moraju biti njegovo ukorenjivanje u proizvođački deo stanovništva, u one interese proizvođača čijim ostvarivanjem se vrši revolucionisanje postojećih odnosa. Savez komunista mora svoje ukupno idejno-političko viđenje društva ne samo da izvodi iz položaja i interesa proizvođača već i da bude proizvođačka partija po svojoj orijentaciji, akciji i sastavu. Glavni kriterij političke akcije SKJ mora biti stvaranje idejno-političkih pretpostavki za potpunije zadovoljavanje interesa i potreba radnika. Neophodno je u narednom periodu uspostaviti nov i razvijeniji demokratski odnos između foruma i funkcionera SKJ i organizacija,

odnosno članova. Javne i stalne političke debate najvećeg dela komunista osnova su za formiranje jedinstvene demokratske politike u Savezu. To je pravi put borbe protiv svih pojava liderstva, put da funkcioneri SKJ budu stavljeni u službu pokreta.

Da bi takva akcija Saveza komunista dovela do rezultata, neophodno je njegovu organizacionu strukturu izvesti iz osnovnog položaja radnika u radnim organizacijama, tako organizovati Savez komunista da on bude uz mesta rada, odlučivanja i vođenja politike. Struktura organizovanja mora slediti proizvođačku, a ne teritorijalnu organizaciju. Baziènu organizaciju SKJ zato treba postaviti u ona središta rada u kojima radnik može neposredno i javno politički da deluje. Sve su to značajne pretpostavke radikaliziranja socijalne revolucije.

IV

U prirodi je politike da bude predstavljena, čak i kada je u pitanju masovna politička organizacija, preko nekoliko ljudi. Ponekad se učini, posmatrajući neke naše političare, da oni vrednost svog političkog posla mere upravo time da li uspešno predstavljaju interese i želje „ogromne većine naroda". Pri tome kao da „zaboravljaju" da takvim predstavljanjem upravo posreduju između prava „ogromne većine naroda" i njegove stvarne slobode.

Teško je oteti se utisku da su neki naši ljudi iz politike po svom ponašanju i izjavama mimoišli neke osnovne marksističke stavove o prirodi političkog fenomena, o izvoru političke snage uopšte. Jednostavno se „zaboravi" da se status političara „duguje" činjenici nedovoljnih ljudskih sloboda, tome da čovek još uvek ne može i ne zna da organizuje svoje *vlastite snage* kao *društvene snage*, pa je prinuđen, svojim neslobodnim ekonomskim položajem, da svoju društvenu snagu odvaja od sebe u obliku *političke snage*.

I umesto da se na osnovi ovog poznatog marksističkog saznanja gradi lik političara koji svoju „profesionalnu deformaciju" ulaže u borbu protiv onih protivrečnosti u društvu koje i uslovljavaju samostalnu moć politike — jedan deo političkih funkcionera koketuje sa građanskim modelima ponašanja političara, glasno odobrava protivrečnosti koje rađaju moć politike kao samostalne sfere. Oni misionare po pašalucima, uživaju u podršci onih kojima mnogo obećavaju.

Vreme je presudno ozbiljno po zaštitu i razvoj samoupravnog društveno-ekonomskog položaja ljudi da bi se igralo izmamljivanjem aplauza ovom političaru više, a onom manje. Vreme je, zaista, da ti političari prestanu sa apologijom svoje klasične „profesionalne deformacije", da se prihvataju — ako imaju snage — posla na prevazilaženju neslobodnog ekonomskog i društvenog položaja ljudi, a time i na prevazilaženju samih osnova politike.

Posao je ozbiljan. Osamostaljivanje i jačanje republika, iako sigurno jedna nova mogućnost razvoja društva, ne oslobađa automatski proizvođački sastav društva nove opasnosti od „preterane" administrativne centralizacije viška rada u okvirima razuđenih državnih struktura. Tek predstoji posao da se ta opasnost otkloni. Deetatizacija i debirokratizacija ne može dobiti pun sadržaj sve dok se ne razvije komuna kao asocijacija stvarne društvene moći radnika, kao najzad pronađeni oblik „ekonomskog oslobađanja rada".

Nije vreme ni za samozadovoljstvo što smo došli do „novih centara političkog odlučivanja". Ti centri, nesumnjivo, mogu biti značajni faktori demokratizacije naših odnosa, razbijanja centralističke politike. Ali, oni sami tek treba da se dokažu kao demokratski centri odlučivanja, kao ona mesta slivanja ukupne društvene moći proizvođača, građana i naroda republika koja odbijaju praksu da se republički interes konstituiše „telefonskim razgovorima" grupice predstavnika.

Umesto masovne podrške takvom političkom viđenju sadašnje društvene situacije, mora se graditi politika koja niče iz položaja osnovne socijalne snage društva, moderne, savremene radničke klase.

Tu se ne polaže kolokvij, već pravi ispit samoupravnog socijalizma.

V

I danas ima punu vrednost stav da društvo još uvek ne može da živi bez političke vlasti. U sadašnjoj situaciji realnost ove istine čak dobija u vrednosti. Ali, zamke stoje otvorene. Nama je potrebna jaka, efikasna, moderna država, ali — sigurno država koja odumire. Samo anarholiberalističke i anarhističke snage mogu biti zaslepljene parolom da je odumiranje države jednako apsolutnom slabljenju svih njenih funkcija. Društvo koje poznaje „lukavstvo istorije" — a takvo bi trebalo da bude samoupravno društvo — mora pronaći istorijsku meru između otvorenog procesa odumiranje države i snage onih njenih funkcija koje su neophodne da bi radnička klasa sve suverenije bila garant razvoja samoupravne zajednice. Bez te mere niti će država odumirati niti će radnička klasa postati osnovna socijalna snaga. Moglo bi se samo dogoditi da se „odumiranje države" pretvori u nastajanje države druge socijalne snage.

Jugoslovenska zajednica, da bi išla putem radikalne socijalne revolucije, putem „samooslobađanja radničke klase", danas mora proces odumiranja države identifikovati sa nastajanjem takvog demokratskog političkog sistema koji, uz to što oslobađa različite interese, ima razvijen mehanizam izbora, podrške, odbrane i usmeravanja društvenog toka ka dominaciji neposrednih i istorijskih interesa proizvođačkog sastava društva. U isto vreme, iz toga što naše društvo još ne može da živi bez političke vlasti ne sledi ni stav ni praksa da ono mora ići u pravcu totalnog političkog društva, društva u kome vlada opšte posredovanje poli-

tičke moći. Potpuno podruštvljavanje politike danas nije moguće. Međutim, mi taj cilj moramo učiniti za naše uslove realnim, moramo stvarati neophodne uslove da proces podruštvljavanja politike bude naša realnost.

VI

Ne može se na tlu svakog mišljenja o stanju društva danas praviti strateška politička procena. Ali, nema se prava na tu procenu ako se namerno zaobilaze mišljenja ljudi. U najmanju ruku, ta procena ne bi bila potpuna.

Sve je više ljudi koji se ozbiljno pitaju: gde se mi, u stvari, danas nalazimo? Jesu li tu koncepti na koje smo se oslanjali, da li postoje programi koje smo imali?

Mnoge muči i pitanje: zašto smo kao pokret pedesetih i šezdesetih godina imali ofanzivnu ideologiju koja je uspešno nudila, preko Zakona o radničkom samoupravljanju i Programa SKJ, jedan napredan koncept razvoja socijalizma? Šta se to dogodilo da danas imamo defanzivnu ideologiju, da se gube neki osnovni stavovi iz našeg opredeljenja? Da li je program bio neadekvatan realnim mogućnostima ili političke snage društva nisu znale, mogle ili htele da ga izvedu?

Svetu ne možemo nuditi — često je mišljenje — ono što on u izobilju ima a to neće. Ne možemo mu nuditi stare klasne kategorije: nacionalne veličine, autokratske tendencije, jačanje države i kapital-odnosa, razmnožavanje cenzure i lomljenje ljudskog integriteta političkom moći. Progresivni svet je sa ogromnim olakšanjem prihvatio jugoslovenski socijalizam kada je on izašao sa autentičnom platformom: sa otvaranjem procesa emancipacije radništva u ljudstvo. Ta platforma je bila u pitanju jer su se na dnevnom redu nalazili klasni istorijski tokovi: tendencije buržoaskog nacionalizma, jačanje osamostaljenog političkog posredništva, tehnokratizam itd. Da li se zaista moralo tim putem da bi se stekle pretpostavke za proces emancipacije radništva u ljudstvo? Ili je, možda, taj put ugrožavao ovaj proces?

Ako razloga za nezadovoljstvo ima među ljudima, građanima, radnicima — govori se često — te razloge i to nezadovoljstvo pre svega bi morao da izrazi Savez komunista, da prihvati rizik, a avangarda se može biti samo na osnovi rizika, da svakodnevno pravi bilans stvarnog položaja radnika, radnih ljudi, ali ne kao amorfne mase, već kao konkretnih ljudi. Ne može se predugo sa saopštenjima za partijsko članstvo i narod o srećnom jedinstvu u forumu jer član Partije i građanin po svom položaju i odnosima konkretno oseća gde i kada tog jedinstva nema. Valjalo bi jednoj partiji koja hoće da bude demokratska i jedinstvena da se tako organizuje da joj živ čovek može reći kakvo jedinstvo i kakva akcija joj treba.

Granice intelektualnoj misli, govori se u stvaralačkim krugovima, sve su prisutnije. Politički realitet često nalaže o čemu treba ćutati. Sloboda misli se polako kupuje od strane dnevne politike. Ta sloboda sve više dobija nacionalne okvire. Iščezava širi sistem humanističkih vrednosti, pre svega onih koje su okrenute budućnosti. Postaje opasno davati opšte procene. Opšte je rezervisano za „nadležne" institucije. Celovita misao, ona koja stremi totalitetu i humanumu, preživljava dramu.

VII

Da bi kriza postala ishodište za akciju, neophodno je da pokret javno otkrije i kaže sadržaj i domen te krize. Taj prvi korak je učinjen. Ali akcija zahteva koračanje. Zato su neophodni sledeći koraci. Danas je posebno jasno da nije nikako reč o bontonu i kurtoaziji energično zahtevati da Savez komunista Jugoslavije i savezi komunista republika zajednički i odgovorno rade na stvaranju idejnih i političkih odnosa koji se tiču svih, i to ne radi vodeće uloge komunista po sebi, već radi interesa celine pokreta, radi izmene društveno-ekonomskog položaja klase.

Svaka politika, pa i politika Saveza komunista, izaziva indiferentnost ako je i sama indiferentna prema ekonomskom položaju i socijalnim situacijama ljudi. Neosetljivost avangarde prema tim temama čini je stranom onima čija bi avangarda trebalo da bude. Upravo se na tom planu materijalno izražavala idejna kriza Saveza komunista. U prevelikom političkom posredovanju kao da nije imao vremena da se neposredno pozabavi stvarnim ekonomskim i socijalnim položajem udruženih proizvođača i radnih ljudi.

Nailazi, čini nam se, vreme kada će se morati ozbiljno, ne zbog puke teorijske ljubopitljivosti, razmotriti poprilično odnegovan kult o „objektivnosti" društvenih odnosa u samoupravnoj Jugoslaviji. To vreme će doneti oni koji će po svom socijalnom položaju morati da „zakonitost" samoupravljanja kao društvenog odnosa svedu na meru svojih neposrednih socijalnih interesa. Pokazaće se još jednom „suludo" pravilo istorije da se društvene zakonitosti ne održavaju na moći političke odluke, već na činu koji odluku privodi moći osnovnih socijalnih grupa. Društveni odnos, naime, postaje subjektivni odnos kad god ga „subjektivni faktor društva" limitira prema onim svojim procenama koje vode prenaglašeno računa o odnosu političkih grupa nezavisno od odnosa društvenih klasa, slojeva i grupa.

Proširena je teza — opasno je ne učiniti je javnom i kritički je ne dokazati ili opovrći — da kod nas postoji svojevrstan politički strah (da li privremeno?) od radikalizacije samoupravljanja. Kao da je na političku scenu izašlo preveliko iskušenje! Neće li radikalno samoupravljanje (presudan istorijski paradoks) ugroziti tekovine socijalističke revolucije?

Mora se ovde reći: tekovina, onih pravih, i nema ako je njihovo trajanje ugroženo. Tekovine se ne čuvaju strahom od radikalnog. One se čuvaju radikalnom akcijom na istoj osnovi. I više od toga: na solidnom grananju koje, ako ozeleni, ne stavlja u sumnju korene stabla.

Svaka kriza se prevladava u budućnosti. Ali ne bilo kojoj. Ako sutrašnjica jugoslovenskog socijalizma pokaže snage da energično istraje na razvoju samoupravljanja kao samodelatne revolucionarne prakse radnika na putu stvaranja slobodne zajednice slobodnih ljudi — onda će kriza koju je sada prošao biti zaista prirodan „istorijski red stvari" u teškom nastajanju jedne istorijski nove, humane i bogate zajednice slobodnih ličnosti. Posustane li se u radikalizaciji samoupravljanja, kriza će postati „opšte stanje stvari", sa nepredvidljivim granicama emancipaciji radništva ka zajednici ljudi.

Vojislav Stanovčić

SAMOUPRAVLJANJE U RADNOJ ORGANIZACIJI I DEMOKRATIJA U GLOBALNOM DRUŠTVU*

RAZLIČITE KONCEPCIJE ODNOSA SAMOUPRAVLJANJA I DEMOKRATIJE

Samoupravljanje u najopštijem smislu predstavlja sinonim za neposrednu demokratiju, za demokratsko i neposredno učešće u usmeravanju, odlučivanju o poslovima užih ili širih, radnih, profesionalnih, interesnih zajednica ili zajednica življenja. I kao lokalna samouprava, i kao samoupravljanje proizvođača, kao razvijenija industrijska demokratija ili kao participacija u smislu saodlučivanja — samoupravljanje je uvek u direktnom odnosu sa idejom i sadržinom demokratije. Ovaj odnos, međutim, nije nikako jednoznačan: samoupravljanje i demokratija ne prate automatski jedno drugo; nekada pretpostavljana simbioza samoupravljanja i demokratije, pri jednom analitičkom razlaganju problema, pokazuje višeznačnost i složenost ovog odnosa, različite moguće odnose od identifikacije ove dve kategorije do njihova nepoklapanja i čak do divergencije.

I starija i novija socijalistička društvena teorija prilazila je problemu demokratije sa osnovnom orijentacijom da demokratiju kao princip i praksu političkih odnosa treba proširiti i ispuniti ekonomskim i socijalnim sadržajima, proširiti je na oblast ekonomike i opštih socijalnih odnosa u društvu. U tome je osnovni sadržaj različitih ideja ekonomske i još šire socijalne demokratije, čije ostvarivanje su brojne socijaldemokratske partije u drugoj polovini XIX veka uzele kao osnovni program svoje političke aktivnosti, na izvestan način identifikujući socijalizam sa socijalnom demokratijom, sa „osvajanjem demokratije" od strane radničke klase i primenom demokratije na one oblasti života koje su za radničku klasu u kapitalističkim odnosima oblast eksploatacije i

---

* Objavljujemo I, II i V poglavlje priloga pripremljenog za knjigu *Teorija i praksa samoupravljanja u Jugoslaviji* koja će uskoro izaći u izdanju „Radničke štampe". Knjigu sačinjavaju studije oko 60 autora posvećene analizi dvadesetogodišnjeg razvoja samoupravljanja.

potčinjenosti, a koje su inače za održavanje društva i za ostvarivanje ciljeva socijalizma kao novog društva od vitalnog značaja.

Demokratija proizvođača, industrijska demokratija, samoupravljanje proizvođača, demokratizovanje odnosa u proizvodnji, predstavlja u stvari prenošenje i proširivanje na oblast ekonomike, odnosno proizvodnje jedne kategorije koja se prvobitno začela u globalnom društvu kao politička demokratija. Osnovni motiv je da se prevaziđe autokratija u oblasti proizvodnje, u oblasti radnih procesa, koja kao antiteza demokratiji, čak i tamo gde postoji politička demokratija, čini ovu ograničenom, a položaj čoveka u proizvodnji karakteriše potčinjenošću, dominacijom, eksploatacijom, nehumanim položajem koji čoveka svodi na „dodatak mašini", kako je govorio Marks, na „zamenu za mašinu", kako kaže Erih From.[1] Jer, postepeni razvitak demokratije u Zapadnoj Evropi tokom poslednja dva veka ostavio je na celom tom području gotovo netaknutom autokratiju vlasnika i menadžera procesa proizvodnje. Čak, kako je konstatovano u jednom britanskom socijalističkom manifestu, ni socijalistička agitacija tokom jednog veka, koja je uspela mnogo štošta u društvu da promeni i reformiše, nije imala uticaja na vrednosti koje prožimaju odnose u industriji. U takvoj situaciji nezadovoljstvo radnika položajem u društvu raste u onoj meri u kojoj mu iskustvo pokazuje raskorak između njegovih prava kao građanina i njegove uloge u radionici gde je tretiran maltene kao cifra u nekom ekonomskom računu.[2]

Kao izvestan pandan, ali i kao kritika ograničenosti slobode političkih asocijacija zasnovanih na pravima i slobodama čoveka i građanina, u socijalističkoj misli su isticani različiti koncepti asocijacija ekonomskog i socijalnog karaktera. To su bili kako profesionalni savezi (sindikati, tredjunioni) tako u teoriji i slobodne proizvodne asocijacije onih koji rade i koji bi trebalo da samoorganizuju odnose i procese proizvodnje, da sami upravljaju procesom proizvodnje i raspodelom proizvedenih sredstava. Naime, još socijalisti utopisti su shvatili da sloboda političkog organizovanja, ostvarivanje principa takozvane političke demokratije, naročito kako je ona data u nizu liberalnih ekonomskih i političkih koncepcija — čak i uz široko učešće građana u teritorijalno-političkim zajednicama, u vršenju vlasti ili biranju organa vlasti — ne utiče bitnije na podređen položaj onih koji rade i proizvode i koji su u jednom autoritarnom sistemu odnosa podređeni nominalnim vlasnicima sredstava kojima proizvode ili unajmljenim nadzornicima i organizatorima proizvodnje. Mnoge utopijske ideje o kolonijama proizvođača, nacionalnim radionicama, proizvođačkom zadrugarstvu (kooperativama), slobodnim asocijacijama proizvođača, čak i o demokratski izabranim državnim organima kao organizatorima i upravljačima procesa društvene proizvodnje i raspodele, kao i slične ideje, predstavljaju različite varijante osnovne ideje kako da se u sferi rada, a ne samo u sferi političkih odnosa, ostvari, odnosno „osvoji" demokratija i prevaziđe najam-

[1] Erih From, *Zdravo društvo,* Beograd, 1963, str. 181.

[2] *Twentieth Century Socialism,* izd. Socialist Union, London, 1956, str. 60.

ni položaj, da se, dakle, pored političkog izvrši i ekonomsko i socijalno oslobođenje rada.

Ideje o asocijacijama proizvođača imale su važno mesto u konceptu oslobođenja rada, prevazilaženja eksploatacije, podređenosti, društvene nejednakosti, političke podvojenosti na elitu i masu, ekonomske podvojenosti na vlasnike i one koji su u najamnom odnosu prema prvima, otuđenosti rezultata rada od onih koji ih stvaraju itd. U drugoj polovini XIX veka, kad su se tehnički oblici i sredstva proizvodnje znatno izmenili, asocijacije proizvođača sagledavane su kao oblik u kome može da dođe do poželjnog spoja društvene organizovanosti proizvodnje koja ukida najamni položaj i eksploataciju i u isto vreme mogućnosti da se putem ovakvih asocijacija zadovolje dva tehničko-organizaciona zahteva vremena: potrebe da novi socijalni oblici omoguće primenu novih *tehničkih sredstava* i postanu odgovarajuća *organizacija krupnih razmera* kakvu je tehnički i društveni razvoj nametnuo kao nuždu. Dakle, umesto primitivnih komunističkih kolonija kakve su se rađale početkom XIX veka i ideje proizvođačkog zadrugarstva i patrijarhalnih zajednica tipa ruske obščine ili autarkičnih komunističkih zajednica u organizaciji i pod uticajem religioznih sekti — slobodne asocijacije proizvođača otvarale su mogućnost da budu osnova moderne organizacije oslobođenog rada sposobne za apsorbovanje svih tehničkih i naučnih pronalazaka i za podsticanje novih oblika i mogućnosti, da uz unutrašnju podelu rada, koja rad čini višestruko proizvodnim, asocijacija bude sposobna da odgovori naraslim društvenim potrebama.

Sukob etatističkih i samoupravnih koncepcija i tendencija, sukob koji i danas traje, koji je danas aktuelniji i iskristalisaniji nego ikada u prošlosti, javio se već u to vreme. Razna shvatanja tada nazivana državni socijalizam ili etatistički kolektivizam i danas su, naravno u modernizovanom i razrađenom vidu, ne samo prisutna u teoriji i praksi, već dobrim delom određuju orijentaciju i sudbinu socijalizma. Ceo ovaj sukob možemo posmatrati i kao sukob različitih gledanja na demokratiju, na njene komponente i sadržaje uz vrlo često apsolutizovanje jedne ili nekih od komponenti i aspekata.

Danas se često pojednostavljeno i površno identifikuje etatizam sa „antidemokratijom" ili bar „nedemokratijom". Ali, značajne savremene socijalističke struje etatističke orijentacije nisu, bar verbalno, izbacile demokratski kredo iz svojih ideoloških koncepcija i programskih platformi. No, suštinske razlike su vidne već u prvim objašnjenjima, interpretacijama, a da i ne govorimo u ostvarivanju demokratije.

Ukratko, mnoge socijalističke struje pošle su od shvatanja da demokratska država, ako preuzme ulogu vlasnika sredstava za proizvodnju i organizatora proizvodnje (uz pretpostavku o demokratskim političkim procesima u izboru političkih predstavnika), vrši u stvari jednu opštu društvenu funkciju polazeći pre svega od takozvanih istorijskih interesa onih koji rade i da time demokratizuje oblast ekonomike. U ovim konceptima država, dakle, prevazilazi partikularno gledište proizvođača ili potrošača i izražava više gledište građanina. Zbog toga su sve

koncepcije i sva društva koja na jedan ili drugi način i u različitom stepenu ovakve koncepte ostvaruju — izrazito politička, a to znači da izražavaju i zadržavaju mnoge ograničenosti koje su uočene još u ranim fazama razvoja socijalističke teorije i kritike političke demokratije. Stoga se i razlike koje se najčešće ističu kao prisutne u koncepcijama ove vrste svode na različite vrste političkog odnosa, odnosa birača, građanina, s jedne, i nosilaca, odnosno vršilaca vlasti, s druge strane. Normalno je da se u ovakvom kontekstu na izborni proces, postojanje višepartijskog ili jednopartijskog sistema, na položaj građanina gleda kao na ključ i osnovni kriterij postojanja ili nepostojanja demokratije. Na ovim se razlikama u osnovi grade i koncepcije takozvanog demokratskog socijalizma, na jednoj, i autoritarnog, na drugoj strani, u okviru inače istovrsnog etatističkog koncepta. Tipičan primer prvog, etatističkog demokratskog koncepta jeste britanski fabijanski socijalizam, koji je izrazito etatistička koncepcija, ali u isto vreme i demokratska jer zagovara politički sistem društva u skladu sa preovlađujućim zapadnoevropskim koncepcijama demokratije. Tipičan primer ostvarenja druge vrste etatističkog koncepta jeste sovjetski model onako kako je koncipiran najvećim delom u tridesetim godinama, a koji slede istočnoevropske socijalističke zemlje. Za oba ova koncepta je zajedničko odsustvo razvijenijih oblika i suštinskog demokratizovanja procesa i odnosa u proizvodnji, zadržavanje autoritarnih odnosa u proizvodnji, vrlo ograničene mogućnosti, ukoliko ih ponegde uopšte ima, učešća u odlučivanju o poslovima radne zajednice. Ponegde se to pak svodi na pravo ili mogućnost da se organizovanim suprotstavljanjem ili kolektivnim ugovorom (slučaj tredjuniona) ograniči arbitrarnost ili da se utiče na neke oblasti odnosa u kojima inače vlasnik ili profesionalni upravljač procesom proizvodnje autoritarno donosi odluke (uslovi rada, dužina radnog dana, minimalna najamnina i slično).

Ova koncepcija i praksa jednu od najvažnijih oblasti društvenog života, oblast rada, ne demokratizuje (čak i ukoliko demokratizuje odnose u društvu, odnosno državi) i time bitno ograničava, a u nizu slučajeva dovodi u pitanje vrednost i saglasnost s principima socijalizma celog pokreta koji bazira na ovakvoj orijentaciji. U svakom slučaju, osnovni motivi i očekivanja zbog kojih je socijalistički pokret stupio na istorijsku pozornicu — oslobađanje rada od najamnog položaja — ostaju neispunjeni.

Jedan drugi niz struja, sa znatnim i suštinskim razlikama među pojedinim zastupnicima i konceptima, globalno govoreći, polazio je od traženja takvog načina i oblika organizacije proizvodnje koji bi odnose u proizvodnji demokratizovali, te da se na toj osnovi izvrši dalja demokratizacija globalnog društva ili da ova dva vida demokratizacije teku naporedo i da se dopunjuju. Pri tome ova demokratizacija, ponekad usko i neadekvatno nazivana „fabrička demokratija“, treba da ostvari tradicionalni zahtev „Fabrike radnicima“. (Za razliku od zahteva „Fabrike radnicima“, prva grupa koncepcija zaobilazi ovakav zahtev, pa ga retko i pominje, zamenjujući ga uopštenim zahtevom za podruštvlja-

vanje sredstava za proizvodnju i zahtevom za „predaju sredstava za proizvodnju u ruke radničke klase" shvaćene kao globalna društvena grupa u čije ime može nastupiti, pa i u činu podruštvljenja, samo njen politički predstavnik.)

Suštinski, vitalan značaj demokratizovanja odnosa u proizvodnji[8] za oslobođenje rada i ostvarivanje socijalističkih ideja toliko je očit, a interesi radničke klase u tom smislu toliko trajni kao tendencija koja izbija na videlo u raznim oblicima društvenih kriza i sukoba — da problem demokratizovanja odnosa u proizvodnji, u različitim oblicima i u različitom stepenu, predstavlja jedno opšte mesto u savremenim političkim i socijalnim teorijama, a mnoge ekonomske i socijalno-psihološke analize uzimaju ga kao važan faktor ekonomskih procesa i kategorija, naročito produktivnosti i inicijativnosti. Savremene ideje industrijske demokratije, saodlučivanja u proizvodnji, zajedničkog konsultovanja, kolektivni ugovori o uslovima rada, radikalnije ideje radničke kontrole i razvijenije ideje samoupravljanja (radničkog ili — još šire — društvenog) uz odgovarajuću kritiku nedemokratskih odnosa u proizvodnji (autokratije, menadžerstva, tehnokratije, birokratije i birokratizma), sve brojnije studije o ovim pitanjima i porast interesovanja za njih — znak su izvesne revalorizacije vrednosti demokratskih koncepata u primeni na privredu, odnosno ekonomski i socijalni život.

Etatističke koncepcije socijalizma, čak i kad su inicirane demokratskim motivima, svojom integracijom ekonomske i političke moći u iste centre nužno su vodile jačanju materijalne osnove autoritarizma i ka totalitarnim tendencijama. Brojne deformacije socijalizma, koje svoje duboke korene imaju, pored ostalog, i u odsustvu demokratije, jak su motiv za nova traženja demokratskih alternativa autoritarizmu u društvu i proizvodnji.

Različite koncepcije samoupravljanja redovno su bile bliže stavovima i adekvatnije odražavale tradicionalne zahteve spontanog radničkog pokreta i pokreta u fazama pre njegove birokratizacije i porasta oligarhijskih tendencija u njemu. Ove su koncepcije takođe mnogo realnije i bliže stvarnosti izražavale stvarni značaj za svakodnevni život radnika onih odnosa i procesa koji se odvijaju na radnom mestu, na mestu proizvodnje, shvaćenom ipak u jednom širem smislu radne zajednice, kao zajednice ljudi povezanih onom delatnošću koja kao deo ukupnog društvenog rada čini i stvara onu za život društva neophodnu osnovu. Politički i društveni smisao ovog zahteva je dvostruk: uključivanje neposrednih proizvođača u proces odlučivanja o proizvodnji i ra-

---

[8] U pomenutim etatističkim koncepcijama pod demokratizovanjem odnosa u proizvodnji najčešće se podrazumevaju promene u odnosima svojine u globalnom društvu, izvršene mere nacionalizacije ili eksproprijacije, to jest podržavljenje sredstava za proizvodnju, pri čemu stvarni položaj proizvođača ne biva bitnije izmenjen. U samoupravnim koncepcijama pod ovim izrazom se podrazumeva neposredno učešće radnika u odlučivanju o proizvodnji i raspodeli, uslovima rada, raspolaganju proizvodom, odnosno njegovim vrednosnim ekvivalentom, pri čemu je, uprošćeno govoreći, reč o demokratiji na mestu gde se proizvodnja planira i odvija.

spodeli, s jedne strane, i stvaranje mogućnosti i institucionalnih kanala komuniciranja u cilju ostvarenja uticaja ovako organizovanih proizvođača na nivoe odlučivanja iznad njihovih užih radnih zajednica, s druge strane. Ali zbog teškoća da se ova druga strana — uticaj na više nivoe odlučivanja — i ostvari, nastaje čitav niz problema o kojima će biti reči u narednim delovima ovog rada.

Pored nesumnjivog suštinskog značaja demokratije u proizvodnji za demokratizaciju društvenih odnosa na širem planu i posledica i uticaja samoupravljanja u radnoj organizaciji na demokratizaciju globalnog društva, potrebno je istaći i teorijsku i praktičnu mogućnost divergencije ova dva procesa. S obzirom na relativnu samostalnost procesa u užim okvirima radnih organizacija i procesa u globalnom društvu, s obzirom na odvojenost političkih centara odlučivanja u globalnom društvu od niza mikrocentara odlučivanja u proizvodnim i drugim radnim organizacijama, kao i na nužnu nadređenost ili faktičko raspolaganje većom društvenom moći od strane političkih centara globalnog društva itd., moguće je da odnosi u okviru preduzeća ili uopšte radne organizacije kao dela društva budu demokratizovani i liberalizovani, a da se ipak takvi demokratski procesi u mikrozajednicama odvijaju u sistemu autoritarnih odnosa koji vladaju u globalnom društvu. Normalno da je u ovakvom slučaju stvarna vrednost demokratije u mikrozajednicama ograničena i da to može biti jedan od izvora konfliktnih i protivrečnih odnosa. Jer, pored ostalog, navika da se demokratski odlučuje u mikrozajednici vodi težnji da se tako odlučuje i u globalnoj zajednici. Ali od težnje do ostvarenja je dug put, a o nekim manifestacijama i složenosti ovakvih odnosa u našem društvu biće reči u narednom izlaganju.

Mogli bismo kao dve krajnje tačke u rasponu odnosa samoupravljanja i demokratije istaći, s jedne strane, vrlo često u samoupravnim koncepcijama tokom istorije prisutne zahteve koji se nazivaju sindikalističkim ili anarhosindikalističkim, a koji idu za tim da globalno društvo podrede nekim principima i procesima koji polaze od aspekata demokratije u fabrici i celu predstavu o društvenom sistemu grade iz te perspektive pateći nužno od ograničenosti, skučenosti, jednostranosti, uvrijerizma, jednačarstva, uravnilovke, a time nužno i od radikalizma koji rezultira iz partikularnosti ovakvog pristupa. S druge strane, imamo tendencije zadržavanja samoupravljanja isključivo u fabričkim zidovima, ograničavanja demokratije na mikroćelije društva, nastojanje da se demokratija shvati i predstavi samo kao neposredna i jedino moguća kao takva, što kao implikaciju ima rezervisanje nivoa globalnog društva za autoritarno alociranje vrednosti, za krojenje okvira u kojima se „mini-demokratija" odvija. Zbog uticaja obeju krajnosti u teoriji i zbog prisustva obeju tendencija u praksi, pa i u jugoslovenskoj praksi izgrađivanja samoupravljanja, važno je razmotriti neke momente koji su relevantni kako za demokratizovanje odnosa u preduzeću tako i za demokratizovanje odnosa u društvu.

RADNA ZAJEDNICA I DRUŠTVENA ZAJEDNICA: NEKE IMPLIKACIJE ZA OSTVARIVANJE DEMOKRATIJE

Demokratski politički sistem kao determinanta realne vrednosti demokratije u fabrici

Makar koliko privreda kao oblast društvenog života, odnosno privredna delatnost bila nužna pretpostavka opstanka i razvoja društva, ipak je društvo takva zajednica koja je šira, a po strukturi i kvalitetu drugačija od onoga što bismo mogli nazvati zajednicom ili asocijacijom proizvođača (obuhvatajući tu čak i sve proizvođače jednog društva, „zajednicu" celokupnog aktivnog stanovništva koju je teško i organizovati kao zajednicu). Zato se interesi društva i članova društva ne mogu poistovetiti s interesima onih koji su „zaposleni". Samo je društvo kao celokupnost, a ne zajednica proizvođača, takva zajednica u kojoj se odvija ukupnost onih procesa i odnosa neophodnih za opstanak i razvoj društva. Društvena reprodukcija nema samo svoju materijalnu stranu i osnovu koja se obezbeđuje u procesu materijalne proizvodnje i koju stvaraju takozvani neposredni proizvođači i takozvani organizatori proizvodnje uz niz drugih ne direktno proizvodnih ali neophodnih delatnosti. Društvena reprodukcija, pored materijalne, ima i svoju demografsku stranu, svoju vrednosno-normativnu, ideološko-integrativnu, političku stranu, jednostavno čini složeniju strukturalnu celinu.

Iz prednjeg i iz onog što se tim podrazumeva, odnosno što logično sledi, proizlazi da je odnosima u globalnom društvu tangiran znatno veći broj članova društva nego što su oni koji „rade". U industrijski najrazvijenijim zemljama radno aktivno stanovništvo iznosi manje od jedne trećine ukupnog stanovništva. U okviru trećine broj zaposlenih u takozvanim sekundarnim delatnostima iznosi oko jednu trećinu od ukupno zaposlenih ili oko jednu desetinu od ukupnog stanovništva. Interesi te grupe nisu homogeni niti su im stavovi jedinstveni, a uspostavljanjem samoupravnog sistema baziranog na autonomiji pojedinačnih preduzeća dolazi do velikog stepena identifikacije zaposlenih u jednom preduzeću sa interesima preduzeća i time do međusobne konkurencije i dalje heterogenizacije interesa. Uz to, svi zaposleni u isto su vreme i građani, odnosno članovi društva, te im nije svejedno kakvi će opšti politički i društveni odnosi vladati i u kakvim će se praktičnim okolnostima nalaziti van mesta i vremena rada. Drugim rečima, svi su zaposleni zainteresovani da i u društvu kao celini, odnosno u njegovim delovima u kojima žive i kojima pripadaju, uživaju demokratiju, odnosno učestvuju u odlučivanju o pitanjima uže i šire zajednice. I zainteresovani su da to čine ne samo kao članovi organizacija kojima pripadaju po osnovu rada (ne, dakle, samo kao zaposleni u jednom preduzeću ili organizovani u jednoj sindikalnoj ili profesionalnoj organizaciji ili proizvodnoj asocijaciji), već i kao članovi društva, kao građani jedne političke zajednice. Ovo je ne samo važan i bitan interes, nego jedino njegovo zadovoljavanje u suštini zadovoljava čovekovu prirodnu težnju

da se realizuje kao društveno biće, kao „politička životinja". Radno mesto, radni proces, odnosi u fabrici, čak i kada su mesto, proces i odnos najpunije demokratije, još ne pružaju potpunu mogućnost za prednje niti iscrpljuju čovekovu težnju za demokratijom i spremnost da se za nju zalaže i bori.

Jedna od posledica savremeno organizovane industrijske proizvodnje i društva uopšte je ta da ne zavisi samo od čovekove volje i spremnosti da radi, da li će biti i proizvođač, odnosno da li će imati pristupa nekoj proizvodnoj organizaciji, da li će biti „u" ili „izvan". Jedan autor postavlja pitanje da li se posle „svetske revolucije masovne proizvodnje" može radnika uopšte nazivati proizvođačem pošto se ovaj izraz u pravom smislu može primeniti samo na jednu manjinu umetnika koji od početka do kraja rade na svom delu i autonomni su u svom opredeljenju, dok za sve „ostale od pristupa nekoj organizaciji zavisi da li će biti produktivni"[4]. A biti „u" organizaciji znači ne samo saučestvovati u podeli beneficija, što je danas slučaj naročito u nerazvijenijim sredinama, već i potčinjavanje određenim pravilima organizacije, disciplini rada, obavljanje funkcija koje imaju svoje mesto u strukturi i životu globalnog društva, iz čega proizlaze i određene dužnosti. U samoupravljanju se traži razrešenje problema odnosa između poretka i slobode, discipline i autonomije u sferi čovekove društveno-ekonomske proizvodne aktivnosti, a u demokratiji se mora tražiti rešenje odnosa grupnih i opštih i zajedničkih interesa, između grupne autonomije i dužnosti koje nameće vršenje jedne društvene funkcije, dakle opet odnosa između slobode i poretka samo na višem nivou, odnosa čiji subjekti nisu samo građanin i država, već složeni sistem društvenih, proizvodnih i drugih asocijacija. Od demokratičnosti ovog šireg poretka i sistema zavisi i sadržaj samoupravnosti ovog užeg, ali i od demokratičnosti, to jest samoupravnosti ovog „užeg" poretka vezanog za odnose u radu i povodom rada zavisi i ekonomski i socijalni sadržaj poretka globalnog društva.

Za ovo su relevantne još dve osobenosti savremene industrijske civilizacije. Prvo, ona već samom prirodom radnih procesa nameće takvu organizaciju koja podrazumeva određenu disciplinu i ograničava mogućnost demokratizovanja odnosa okvirima podele rada i radnih procesa. Drugo, industrijski razvitak vodi povećavanju takozvanog slobodnog vremena, a to znači i vremena u kome je ono što se zbiva u „društvenoj okolini" važnije nego ono što se zbiva u „radnoj okolini". Čovek je kao čovek, kao građanin, zainteresovan da se svakoj delatnosti u društvu, pa i onoj koja bi se mogla odvijati iza zatvorenih vrata demokratije u preduzeću, stave određeni okviri, okviri koji polaze od funkcionalnog mesta pojedinih delatnosti i pojedinih segmenata društva.

To znači da se demokratski politički sistem javlja kao pretpostavka mogućnosti i kao determinanta stvarne demokratije u radnim organizacijama, odnosno gotovo u svim užim društvenim zajednicama (osim,

[4] Peter Drucker, *The New Society*, London, 1951, str. XVII.

donekle, u porodici). S druge strane, javlja se i kao okvir koji stavlja određene granice svim akterima s gledišta održavanja i razvijanja tog globalnog sistema, odnosno društva.

Problem monopola određivanja društvenih potreba i odnos proizvođač—potrošač s gledišta demokratizacije društva

Prema proizvođaču, odnosno njegovoj proizvodnoj organizaciji ili asocijaciji, ne pojavljuje se samo politički reprezentant u ime građanina, već i sam građanin u jednom drugom svojstvu ekonomskog subjekta neposredno zainteresovanog — kao potrošač.

Odnos proizvođač—potrošač, odnosno proizvodnje i potrošnje kao dveju velikih oblasti ekonomskog života, koje zauzimaju vidna, mada različita, mesta u različitim ekonomskim teorijama i koncepcijama, ima značajno mesto i u opštoj teoriji demokratije i u teoriji samoupravne demokratije. Svaki proizvođač je nužno u određenoj meri i potrošač. Potrošač je velikim delom u meri koliko je uspeo da proizvede. Ali i zavisno od toga koliko je u svojoj proizvodnoj organizaciji i u globalnom društvu uspeo da se oslobodi iskorišćavanja od strane drugih, zatim koliko su organizatori proizvodnje na nivou preduzeća i na višim nivoima uspeli da usklade napore desetina i hiljada proizvođača radi maksimizacije ukupnog efekta njihovih napora (što je funkcija globalnog ekonomskog i političkog sistema, a iz čega proizlazi i zainteresovanost svakog proizvođača kako za demokratičnost tako i za efikasnost globalnog sistema), te koliki je ukupan društveno priznat (preko tržišta ili preko nekog administrativnog „društvenog knjigovodstva") rezultat njegovih napora i napora njegovih asocijanata. Ali, ni iz ovoga niti iz činjenice da je potrošač u socijalističkom društvu, bar po pravilu, proizvođač neke robe ili usluge, to jest obavljač neke vrste posla (sada ili ranije) ne bismo smeli izvlačiti često naturane zaključke o identičnosti interesa proizvođača i potrošača u socijalizmu.

Globalno posmatrajući različite koncepcije koje su se u socijalističkoj teoriji ispoljile o ovim pitanjima, možemo reći da postoje tri struje: jedna polazi od potrošača i uzima državu kao organizaciju čiji je cilj da zaštiti potrošača i koja zaštićuje i proizvođača samo u njegovoj ulozi potrošača zainteresovanog da mu se obezbedi određena količina i kvalitet proizvoda i usluga (ovakve su znatnim delom vladajuće socijaldemokratske koncepcije); druga polazi od države kao organizatora proizvodnje i vlasnika sredstava za proizvodnju, čija je uloga da — radi viših interesa nego što su interesi bilo potrošača bilo proizvođača — podigne materijalne proizvodne snage i koja ne samo da zanemaruje potrošača i njegove potrebe, već i odnose u kojima proizvođač živi i radi posmatra prvenstveno s gledišta izgradnje materijalne osnovice dalje proizvodnje; treća polazi od čoveka pre svega kao proizvođača i od primarnosti njegovog položaja u proizvodnji za njegov opšti društveni položaj, pa

prema tome i za njegov položaj kao potrošača i u raznim drugim oblastima života i delovanja.

Iz kritika koje su nosioci ovih koncepcija uputili jedni drugima, kao i iz novije prakse, naročito u socijalističkim zemljama, može se izvući zaključak da odnose u globalnom društvu nije moguće demokratizovati ako se ne nađe jedna mera odnosa između proizvodnje i potrošnje. U teoriji je više puta ukazivano da i one koncepcije koje vide samo samoupravnu fabriku ili čak i samoupravljanje u pojedinim proizvodnim grupacijama previđaju da se u takvim slučajevima javljaju odnosi između proizvođača i potrošača, odnosno proizvodnje i potrošnje, koji imaju niz opštih negativnih osobenosti i posledica.

Pre svega, parcijalno i razdrobljeno samoupravljanje, bez određenih demokratskih institucionalnih okvira globalnog društva u kojima bi se vršila samoupravna i demokratska koordinacija, nužno vodi slabljenju i položaja samih samoupravnih organizacija jer umanjuje njihovu sposobnost za krupnije i za zajedničke i šire pothvate, a, s druge strane, podstiče i podržava jednu korporacijsku zatvorenost, pogoduje stvaranju zatvorenih korporacijskih interesa onih koji su već „unutar“ prema onima koji su „izvan“, stvara ponekad jednu gotovo asocijalnu zajednicu onih koji su u određenoj organizaciji zaposleni prema onima koji su van nje. To utiče i na konstituisanje posebne, partikularne korporacijske psihologije zatvorene grupe, a to se odražava i na politiku zapošljavanja, na društveno-ekonomske odnose unutar grupe, sve do formiranja određenih socijalno-psiholoških karakteristika. Kad se ovo kombinuje sa monopolističkim položajem onih grana ili preduzeća koji po prirodi svoje delatnosti imaju monopol u određenoj delatnosti, ili onih grana ili delatnosti koje uspeju da izdejstvuju donošenje pravnih propisa koji ih faktički stavljaju u monopolski položaj i omogućavaju im da u svoju korist kombinuju administrativna ovlašćenja kojima su snabdevena sa finansijskom samostalnošću, odnosno raspolaganjem prikupljenim (a ne zarađenim) sredstvima prema svome nahođenju, sve ovo omogućava izvesnim „organizacijama proizvođača“ uspostavljanje prave tiranije u odnosu na koju onda i druge grupe proizvođača dolaze u podređen položaj, bivaju izložene eksploataciji primenom neekonomskih sredstava. Rešenje položaja ovakvih delatnosti nije moguće samo na bazi unutrašnje samouprave, već i na bazi odluka demokratski donetih na nivou globalnog društva ukoliko ovo kao demokratsko hoće da se održi.

Problem odnosa proizvođač—potrošač i njegovog rešavanja u vezi je s jednim drugim problemom koji je od bitne važnosti za samoupravljanje i demokratiju u društvu. To je problem *monopola određivanja društvenih potreba.* Ako se jednom telu, pa bilo ono organizacija proizvođača ili predstavništvo potrošača ili građana (vlada), dâ monopol određivanja šta je društvu u određenom trenutku ili vremenskom razdoblju potrebno i u kom pravcu treba usmeriti proizvodne snage (sem u izuzetnim slučajevima spoljne opasnosti ili krupnih unutrašnjih poremećaja — kriza, sukoba, elementarnih nepogoda, u kojim slučajevima se proizvodni i drugi napori orijentišu na zadovoljavanje onih potreba

koje su od egzistencijalnog značaja) — onda se ne može govoriti niti o demokratiji u proizvodnji niti o suštinskoj demokratiji u društvu. Jer ostvarivanje demokratije i oslobođenog rada u proizvodnji pretpostavlja relativnu slobodu, odnosno autonomiju u odlukama o proizvodnoj orijentaciji i usmeravanju ka zadovoljavanju onih društvenih potreba za kojima postoji najveća tražnja i čije zadovoljavanje donosi datoj radnoj organizaciji maksimalne rezultate. Ovakva sloboda, odnosno autonomija pretpostavlja tržišno povezivanje nosilaca privredne aktivnosti i relativno liberalan sistem u pogledu uspostavljanja novih centara ekonomske delatnosti, odnosno liberalan režim uspostavljanja novih preduzeća jer se samo time razbija monopol u određivanju društvenih potreba, kao i korporacijska zatvorenost pojedinih preduzeća.

Ako se polazi od koncepcije koja uzima u obzir samo proizvođača, onda njeno ostvarenje i samog tog proizvođača zaštićuje ili oslobađa samo utoliko ukoliko se on pojavljuje kao proizvođač određene robe ili usluge, dok se on u potražnji za nizom drugih roba i usluga koje su njemu potrebne pojavljuje prema drugim proizvođačima, odnosno njihovim asocijacijama kao bespomoćan, izložen eksploataciji — ne u oblasti proizvodnje, već u oblasti potrošnje, odnosno tamo gde mu drugi proizvođač njemu neophodne robe to nudi po cenama i uz uslove koji su neravnopravni, nametnuti.

Bez obzira na to što se svaka proizvodnja u ekonomskom smislu pojavljuje i kao proizvodna potrošnja, ipak je „finalna potrošnja" svrha svake proizvodnje, a ne obrnuto. Proizvodnja je neophodna za opstanak društva, ali tek kad se „realizuje" kao potrošnja, te se iz toga moraju izvući sve konsekvence za norme i institucije koje odnose u samoupravnoj radnoj organizaciji povezuju sa globalnim društvom na demokratskim osnovama.

Ukoliko se kao milje samoupravnih odnosa pretpostavi razvijenija zemlja, utoliko ovaj problem proizvodnja — potrošnja ima veći značaj. Naime, u ekonomski i industrijski razvijenoj zemlji ne mogu se lako i bez posledica zaobilaziti čovekove potrebe koje svoje zadovoljenje nalaze u oblasti potrošnje, naravno ukoliko se želi uspostaviti ili zadržati demokratski sistem odnosa u globalnom društvu. Međutim, u praksi izgradnje socijalizma koja se odvijala u nerazvijenim zemljama nerazvijenost (ne samo ekonomska ili industrijska, već i politička, kulturna i druga) nametnula je jednu „produktivističku" koncepciju izraženu u politici akumulacije i brzog privrednog rasta sa visokim stopama iza kojih često nisu bili adekvatni sadržaji (i to ne samo u smislu statističke netačnosti same stope). Takva je orijentacija imala druge motive, a ne potrebe potrošača, te su zbog toga ove potrebe čak i sistematski prigušivane (sve do sprečavanja prodora mode i osude modne novine). Zbog toga je i svaka organizacija potrošača koja bi bila autonomna u odnosu na državu bila nezamisliva i predstavljala bi jeretičku ideju. Država je u stvari svojim „državnim razlozima" potčinjavala i proizvođača i potrošača. Napuštanje ovakvog modela, koje je u Jugoslaviji izvršeno početkom pedesetih godina, uz teorijska i filozofsko-etička objašnjenja

data kasnije, u ovom pitanju odnosa proizvođač — potrošač sporo je evoluiralo.

Radi rešavanja ovog problema u jednoj demokratskoj atmosferi i na demokratskim institucionalnim osnovama neophodna je određena regulativna funkcija sistema globalnog društva u odnosu na delove društva, u ovom slučaju na radne organizacije, a, s druge strane, u pogledu neposredno tretiranog problema nužan je veći stepen organizovanosti potrošača (u trajne i ad hoc organizacije). Značaj ovog pitanja donekle je shvaćen kad je pokušano s formiranjem saveta potrošača, ali ova forma nikada nije bila razvijena niti je bila postavljena na takve osnove da bi se kroz nju mogao očekivati efikasan uticaj potrošača. U ovom području tek treba da se traže odgovarajući oblici „sporazumevanja" i „samoorganizovanja".

Već se danas u jugoslovenskoj praksi može uočiti pojava da se puna samoupravna autonomija koristi radi iskorišćavanja monopolističkog položaja na račun potrošača, među koje spadaju i druge radne organizacije kao potrošači određenih sirovina, materijala, opreme i slično. Dok se radne organizacije lakše međusobno organizuju i sporazumevaju, građani kao potrošači su u situaciji da se prema organizovanim proizvođačima pojavljuju kao jedna masa, a jedine efikasne forme njihove zaštite za sada su određene odluke državnih organa. Razvoj samoupravljanja kao globalnog sistema zahteva adekvatno samoupravno organizovanje potrošača. Jedan pluralizam samoupravnih proizvođačkih i potrošačkih organizacija je neophodan radi izbegavanja monopola određivanja društvenih potreba, s jedne strane, a radi njihovog organizovanog i koordiniranog zadovoljavanja, s druge strane, potrebna su stabilna i institucionalizirana rešenja u okviru globalnog društva. Sve ove organizacije moraju se uklapati u određene šire institucionalne okvire globalnog društva i predstavljati i jedan od elemenata ekonomske i političke demokratije, samoupravne demokratije u jednom širem smislu.

DRUŠTVENA INTEGRATIVNO-USMERAVAJUĆA FUNKCIJA POLITIČKOG SISTEMA U SAMOUPRAVNOM DRUŠTVU I NJEGOVA INSTITUCIONALIZACIJA

Osnovna funkcija svakog političkog sistema, pored razrešavanja konfliktnih odnosa, jeste njegova integrativno-usmeravajuća funkcija u datom društvu. Sve dok je društvo razdirano ne samo klasnim protivrečnostima, već i intenzivnim oblicima drugih antagonističkih i protivrečnih interesa i odnosa, društveno jedinstvo ostvaruje se u krajnjoj liniji posredstvom političke vlasti, odnosno političkim organizovanjem društva radi uspostavljanja i zaštite osnovnog i dominantnog odnosa. Ovo organizovanje temelji se na različitim socijalnim i političkim osnovama i principima. Svako društvo, na određenim svojinskim osnovama i društvenim odnosima konstituiše politički sistem koji te osnove i odnose štiti, omogućuje i eventualno favorizuje.

Samoupravno društvo mora konstituisati takav politički sistem koji će štititi i unapređivati kao osnovni društveni odnos samoupravni odnos na bazi društvene svojine i na drugim principima samoupravnog društva. U okviru ovakvog sistema politička vlast bi u perspektivi postala „noćni čuvar“ samoupravljanja, samoupravnog društvenog odnosa. Ona bi time menjala i svoj klasični karakter odvojenosti od društva i postajala bi podruštvljena, sve manje vlast nad ljudima, a sve više sistem „upravljanja poslovima“ od strane ljudi i u njihovom zajedničkom interesu.

Za samoupravno društvo u nastajanju, zbog samog karaktera i suštine samoupravnog odnosa i implicitne autonomije subjekata, društvena integracija koja se ostvaruje kroz politički sistem mora se odvijati na demokratskim osnovama, principima i vrednostima, uz orijentaciju na jačanje samoupravnih elemenata, rešenja i institucija i na postepeno zamenjivanje klasičnih političkih funkcija i institucija samoupravnim. U suprotnom bi došlo do slabljenja i negiranja same sadržine i ideje samoupravljanja. Samoupravljanje „u bazi“ po svojoj sopstvenoj logici traži demokratiju sve „do vrha“ društva i ono se ostvaruje u meri u kojoj se u globalnom društvu ostvaruje demokratija.

Društveno samoupravljanje nosi sobom neke karakteristike koje potenciraju njegove integrativne sile. Taj faktor je društvena svojina nad osnovnim sredstvima za proizvodnju, koja je osnova za drugačiju koncepciju i za puniji socijalno-ekonomski sadržaj demokratije jer su potisnute privatno-svojinske egoističke i separatističke težnje individua. I dalje, u sistemu gde dominira privatno-svojinska osnova, ona dobrim delom determinira društveni i politički sistem i jedna važna oblast čovekovog življenja — radna sredina — ostaje u domenu autoritarnih odnosa.

Ali, samoupravljanje, pored ovih integrativnih potencija društvene svojine, ima i neke specifične tendencije ka korporacijskom zatvaranju i uspostavljanju grupnih privilegija na osnovi raspolaganja ili samo upravljanja delom sredstava iz fonda društvene svojine, onim delom kojim upravlja određena organizacija udruženog rada.

Društveno vlasništvo a grupno plodouživanje (ususfructus) pokazuje odsustvo ili nedovoljnost podsticaja da se sa društvenim sredstvima postupa imajući u vidu i druge momente osim plodouživanja, a posebno imajući u vidu da se radi o jednom mandatu da društvo poverava društvena sredstva na upravljanje i da iz toga moraju proizlaziti određene obaveze. Zbog odsustva ovog elementa može se dešavati i dešava se da oblici rasipne potrošnje, neprivredničko ponašanje i slično postaju pojava koju u kapitalističkom društvu odmah i automatski stižu ekonomske sankcije, a u samoupravnom društvu izostaju bilo kakve organizovane sankcije jer se oni koji su odgovorni „odvajaju“ od sredstava kojima su upravljali čim ova dovedu u ćorsokak; to je trenutak kad „odgovorni“ funkcioneri radne organizacije napuštaju ovu kao „posuđeno vozilo“. Ovo je problem koji mora biti rešen u okviru globalnog društveno-ekonomskog i političkog sistema. Problem društvenog

usmeravanja na nivoima širih privrednih i društveno-političkih zajednica i celina i problem njihovog funkcionalnog povezivanja čini jedan od osnovnih suštinskih problema i potreba samoupravnog sistema, a politička institucionalizacija i stabilizacija sistema na demokratskim osnovama čini takođe nužnu pretpostavku razvoja samoupravljanja i razvoja društva na demokratskim osnovama uopšte.

Problemi društvenog usmeravanja i samoupravljanje

Društveno usmeravanje u društveno-političkom smislu znatno je šire nego što se to obično misli kad se govori o „društvenom usmeravanju", a misli se u stvari na privredno planiranje. Društveno usmeravanje, naravno, podrazumeva i planiranje kako će se raspolagati društvenim materijalnim i kadrovskim potencijalima, ali ono podrazumeva pre svega jasnu idejnu koncepciju opštih društvenih ciljeva kojima društvo teži i zahteva stvaranje takvih institucija i uspostavljanje odnosa koji će to omogućiti (i, naravno, angažovanje društvenih snaga da u praktičnoj, političkoj, privrednoj, kulturnoj, obrazovnoj i drugim aktivnostima deluju u skladu sa zacrtanim ciljevima i vrednostima na osnovu kojih se društvo usmerava i pojedinačna aktivnost vrednuje). Ne samo da je društveno usmeravanje u ovom širem smislu stvar svih društvenih faktora i funkcija sistema globalnog društva, već društveni sistem, posebno politički sistem, zapravo predstavlja „sistem usmeravanja".

Društveno-ekonomski i politički sistem svakog društva kanališe ponašanje pojedinih društvenih subjekata i građana i time vrši njihovo usmeravanje na određene društveno poželjne aktivnosti, a sankcijama ih odvraća od delatnosti koje narušavaju društvene vrednosti ili ometaju postizanje ciljeva ka kojima se društvo usmerava. Autokratija, diktatura, etatizam, totalitarizam, demokratija, samoupravljanje, dirigovana demokratija, dirigovana privreda i drugi slični termini označavaju različite sisteme koji imaju i različite sisteme društvenog usmeravanja. Važan je ne samo način na koji se usmerava, već i obim usmeravanja. Drugim rečima, slobode i prava građana i autonomija samoupravnih subjekata, ako se neće negirati, stavljaju određene granice metodama i obimu društvenog usmeravanja. Ostaje, međutim, kao nepobitno da — uz poštovanje individualnih prava i sloboda, te autonomije i specifičnosti regionalnog, etničkog, nacionalnog, profesionalnog, konfesionalnog, interesnog i svih drugih vrsta i karaktera — globalni društveni sistem kao svoju imanentnu funkciju ima funkciju usmeravanja. Ukoliko bi bio lišen takve funkcije, on ne bi predstavljao „politički izraz" određene zajednice. Sasvim je drugo pitanje kako se — uz učešće koliko, kojih i kakvih subjekata i uz kolika njihova prava — dolazi do ključnih odluka na nivou globalnog društva. Svako društvo u današnjim uslovima protivrečnosti i antagonizama iz razloga spoljne bezbednosti i unutrašnjeg kontinuiteta mora imati i svoj politički izraz, konstituisan kao sistem političkih institucija u kojima je locirana politička vlast, taj, u krajnjoj

liniji, ukoliko su iscrpena ostala raspoloživa sredstva, poslednji faktor usmeravanja.

U samoupravnom društvu, posebno kada je ono u mnogom pogledu složeno i heterogeno, mora se izgraditi i odgovarajući sistem institucija i odnosa koji će se prirodno karakterisati složenošću i međuzavisnošću subjekata i koji će zahtevati dosta veštine da se dođe do saglasnosti i sklada, do *konsensusa* bez koga nema demokratije uopšte, a bez koga ni samoupravljanje ne može da se razvije u globalni društveni sistem.

Društveno usmeravanje u jugoslovenskom društvu i do sada je izazivalo veliku pažnju zbog opštih teškoća u poslovima koordiniranja jednog složenog društvenog tkiva i društvenog prostora sa različitim demografskim, privrednim, istorijskim, kulturnim karakteristikama i mogućnostima.[5] U pogledu funkcija i subjekata opšteg idejnog usmeravanja globalnog društva, što podrazumeva i postavljanje osnovnih društvenih ciljeva i vrednosti, organizovane socijalističke snage, pre svega Savez komunista i Socijalistički savez, učinile su niz uzastopnih pokušaja da svoju organizaciju, ideologiju i odnos prema vlasti tako reformišu da mogu ispuniti ovu svoju društvenu funkciju.

Niz pitanja koja nisu rešena i koja ponekad zamagljuju celinu odnosa i problema moraju biti rešena na globalno jedinstvenim osnovama. To su osnovna pitanja ekonomskog sistema i odnosa, pitanja *prioriteta*, kriterija izbora i puteva dolaženja do *kriterija o društveno optimalnim alternativama* u pitanjima ekonomske, posebno investicione, zatim socijalne, obrazovne i druge politike. Slično se može kazati i za jedan deo infrastrukture, kao i za neke subjekte privredne delatnosti ili vršioce takvih delatnosti koje imaju elemente javne službe od značaja za život društva, narodnu odbranu i druge vitalne društvene potrebe, a čije rešavanje ili okvire za rešavanje mora ocrtati i institucionalnu osnovu za to pružati globalni društveni sistem.

Postoje različita sredstva i metode usmeravanja. U stvari, svaki potsistem globalnog društvenog sistema, dakle ono što bismo mogli označiti kao ekonomski sistem, ideološki ili, šire, vrednosni sistem, politički sistem, sudski, administrativni sistem, predstavlja i određeno sredstvo društvenog usmeravanja. Sa gledišta razvoja samoupravljanja od najvećeg interesa je odnos, mera upotrebe dva oblika: ekonomskog i političko-administrativnog. *Ekonomski oblici usmeravanja,* uz korišćenje delovanja ekonomskih zakonitosti i ekonomskog instrumentarija, po pravilu deluju posredno time što sistemskim rešenjima nastoje pružiti motive građanima i privrednim subjektima da se ponašaju na onaj način koji je poželjan jer drugačiji izbor nanosi ekonomsku štetu ili umanjuje ekonomsku korist, ali je inače ljudima ostavljena sloboda da se na svoju štetu „neracionalno ponašaju" ukoliko ne ugrožavaju prava drugih i interese zajednice. *Političko-administrativne metode* više se karakterišu operativnim intervencijama i direktnim zapovedanjem šta

[5] Interesantna diskusija o ovim problemima vođena je u maju 1965. godine u Beogradu u organizaciji časopisa „Gledišta", a objavljena je u knjizi *Usmeravanje društvenog razvoja u socijalizmu* („Sedma sila", Beograd, 1965).

se mora i šta se ne sme, pri čemu uz smanjenu slobodu izbora dolaze i sankcije za ponašanje, koje su u skladu sa prirodom ove intervencije i usmeravanja. Ono što svakodnevnim jezikom nazivamo „administrativna intervencija" u privredi (naravno, radi određenog usmeravanja) u suštinskom je neskladu sa idejom i tendencijama, dugoročnim ciljevima samoupravljanja. Zbog toga u svakoj proceni stepena demokratičnosti globalnog društvenog sistema samoupravnog društva moramo uzimati u obzir intenzitet i obim administrativne intervencije i težiti tome da se što je moguće više odnosa reguliše i što je moguće više vrsta ponašanja usmerava rešenjima koja su ugrađena u sistem, koja deluju nevoluntaristički, nesubjektivistički, već su objektivizirana i inkorporirana u društvene institucije. Jedino se na taj način može izgraditi relativni automatizam odnosa i automatizam reprodukcije samoupravnih odnosa, stvaranje uslova da se samoupravni odnos reprodukuje i bez stalnog nadzora u licu državnih organa ili posebne političke organizacije. Drugim rečima i malo uprošćenije, sistem se mora već od početka izgrađivati tako da se ponašanja subjekata usmeravaju sa što manje prinude, uz samoupravno usklađivanje i regulisanje maksimalno mogućeg broja odnosa, uz zamenjivanje odnosa subordinacije odnosima kooperacije na bazi opšteprihvaćenih vrednosti i uzusa ponašanja.

Funkcionalno povezivanje

Priroda samoupravnog društvenog odnosa i samoupravnog društva zahteva da globalni društveni sistem u ostvarivanju svoje integrativne i usmeravajuće funkcije unese nove i drugačije načine i da u odnosu na klasična rešenja na drugačijoj osnovi vrši povezivanje samoupravnih subjekata. Ne samo prevazilaženje odnosa subordinacije, klasičnih hijerarhijskih odnosa kojima se u političko-administrativnim sistemima održava jedinstvo funkcionisanja, već i prevazilaženje administrativno-teritorijalnog ili političko-teritorijalnog načina organizovanja i povezivanja. Jer to je oblik koji je svojstven prvenstveno klasičnom političkom odnosu i sistemu koji ne polazi od funkcije, već od „pripadnosti", lociranosti subjekta, odnosno od jurisdikcije određene jedinice sistema.

Povezivanje među samoupravnim subjektima mora se vršiti s obzirom na njihovu funkciju, s obzirom na karakter delatnosti, a ne zavisno isključivo od toga kojoj se ili čijoj se administrativnoj jedinici pripada.

Teritorijalna povezanost, bliskost koja je izraz zajedničkog življenja na određenoj teritoriji, nicanje i zadovoljavanje niza vitalnih potreba koje se zadovoljavaju u „zajednici življenja" na određenoj teritoriji čini interese koji se na njoj konstituišu vrlo realnim i bitnim. Oni predstavljaju osnovu i za izgradnju teritorijalnih društveno-političkih samoupravnih zajednica, ali je u dosadašnjoj istoriji povezivanje koje se na teritorijalnoj osnovi obavljalo kroz i posredstvom administrativno-teri-

torijalnih jedinica političkog sistema, odnosno državne vlasti, po svojoj prirodi bilo etatističko, zasnovano na hijerarhiji, a to znači i na dominaciji. Ono je bilo i autoritarno jer pretpostavlja jednog nosioca monopola vlasti na određenoj teritoriji i potčinjenost svih subjekata na datoj teritoriji tom centru.

Može se primetiti da čak i klasična građanska demokratija kao značajnu karakteristiku donosi slobodu povezivanja privrednih subjekata njihovim autonomnim odlukama, odnosno izrazima njihovih volja, bez posredstva državne vlasti i nezavisno od teritorijalnih granica jurisdikcije pojedinih centara. S druge strane, u totalitarnim sistemima uvek postoji određen distribucionizam, mogućnost većih zajedničkih pothvata privrednih subjekata samo ukoliko i organ državne ili političke vlasti prihvati ili odobri takvo povezivanje. Ukoliko se pak smatra da iz tehničko-tehnoloških razloga i razloga efikasnosti i pogodnosti administrativnog usmeravanja treba stvoriti šire komplekse privrednih aktivnosti, tada se u takvim sistemima posredstvom državne uprave nude takvi organizacioni oblici (obično u obliku departmanskog upravljanja od strane državne uprave) koji takve komplekse dovode u položaj podređenosti političkom centru, samo sada centru šire celine. Autonomije opet nema ni u pogledu samoorganizovanja ni u pogledu funkcionisanja.

Samoupravnom društvu je ne samo neophodan oblik povezivanja i integrisanja samoupravnih subjekata, atomiziranih delova, već mu je neophodno — radi samoupravljanja i razvijanja demokratije na nivoima širih društvenih zajednica — da to povezivanje, koliko je maksimalno moguće, bude ostvareno kroz oblike samoorganizovanja. Drugim rečima, da osnovni samoupravni subjekti, osnovne organizacije udruženog rada budu inicijatori i iznalazači oblika kroz koje će se povezati i da sami odluče koje svoje delatnosti i funkcije će integrisati i u kom obimu i kakav stepen autonomije zadržati. Ovde treba u pogledu funkcije globalnog sistema razdvojiti dve stvari.

Prvo, moguće je da širi društveni interesi zahtevaju neke oblike vertikalnog ili horizontalnog povezivanja na koje inače samoupravni subjekti nerado pristaju jer je neophodno da se odriču nekih interesa ili pogodnosti koje bi im inače pripale. U tom slučaju ne može se mimoići, čak je neophodno sistemsko rešenje koje predviđa mogućnost intervencije društvene zajednice da do određenog oblika integracije dođe kad je to u zajedničkom ili opštem interesu. Takva je mogućnost predviđena i ustavnim amandmanima iz 1971. godine u dva oblika: određene radne organizacije mogu se zakonom obavezati na određene oblike udruživanja (na primer, u takozvane zajednice — železnica, PTT i slično); druga je mogućnost otvorena odredbom da se radnim organizacijama (određenim ili svim) može zakonom ograničiti pravo raspolaganja delom ostvarenog dohotka, a i nametnuti određene obaveze udruživanja sredstava.

Drugo, od ovog treba razlikovati mogućnost ili nemogućnost privrednih samoupravnih subjekata i uopšte samoupravnih organizacija

udruženog rada (ne samo u privredi) da se po sopstvenoj odluci udružuju radi uspešnijeg obavljanja neke funkcije ili radi ostvarenja većeg dohotka. Upravo je ova mogućnost slobodnog samoupravnog funkcionalnog povezivanja pojedinih oblasti delatnosti ili grana privrede nužna pretpostavka prerastanja samoupravljanja iz parcijalnog u integralno. U tome je bitan preduslov mogućnosti izgradnje samoupravljanja kao globalnog sistema. Sve dotle dok se organ državne vlasti ili drugi politički centar bude pojavljivao kao neizbežan, nezaobilazan posrednik bez čijeg posredovanja nije moguća takva integracija, samoupravljanje će biti „slabija strana“ u odnosu na državnu vlast, u odnosu na nosioce etatističkog u društvenim odnosima.

Prevazilaženje monopola političke vlasti, njeno svođenje samo na neophodne funkcije kad je u pitanju samoupravljanje — jedna je od bitnih pretpostavki izgradnje društva na samoupravnim osnovama. Druga takva pretpostavka je samoupravno funkcionalno povezivanje kako privrede tako i drugih sfera društvene delatnosti. Tek tada one institucije političkog sistema globalnog društva (kao što su veća radnih zajednica u skupštinskom sistemu i slično) koje predstavljaju elemenat samoupravnog u okviru još uvek klasično političkog mogu postati i biti u određenom odnosu prema udruženom radu, u položaju onoga kome je poveren mandat da obavi određenu funkciju i koji predstavlja određen funkcionalni interes.

Današnje parcijalizovano samoupravljanje karakteriše se takvom disperzijom moći samoupravnih subjekata da oni ni na lokalnom nivou (sem u slučajevima izuzetno jakih i velikih preduzeća) ne mogu obezbediti uticaj koji bi bio adekvatan njihovom društvenom značaju i proklamovanim političkim principima o uticaju samoupravljača. A na svim višim nivoima njihov uticaj još više opada jer je svaka njihova inicijativa posredovana od strane političkih faktora.

Dakle, funkcionalno povezivanje i izgradnja jednog funkcionalnog federalizma kao oblika povezivanja samoupravnih organizacija udruženog rada različitih oblasti neophodno je ne samo radi postizanja maksimalnih poslovnih efekata ili optimalnog razvoja i korišćenja kapaciteta pojedinih delatnosti, već je to i neophodan elemenat da bi se celo jugoslovensko globalno društvo približilo svom programskom cilju — samoupravnom društvu.

Politička institucionalizacija društva i podruštvljavanje političkog sistema

Dva krupna problema pred kojima se nalazimo, a koji su sažeto izraženi već u gornjem naslovu — politička institucionalizacija i podruštvljavanje političkog sistema — mogu izgledati i u određenom smislu jesu u protivrečnom odnosu, ali su, po našem mišljenju, i međusobno pozitivno povezani. Naime, često se smatra da se političkom institucionalizacijom i uopšte svakom izgradnjom društvenih institucija vrši na-

određen način i birokratizacija društva i da bi stoga pun razvoj samoupravljanja zahtevao dezinstitucionalizaciju društva, da bi podruštvljavanje politike moglo da se izvede samo ukoliko bi se ukinule političke institucije. Mi ćemo ovde pokušati izneti nekoliko razmatranja u prilog tezi da ova dva procesa mogu ići zajedno. I da u procesu razvoja samoupravnog društva, ukoliko se hoće usklađen razvoj samoupravljanja u osnovnim organizacijama udruženog rada i odgovarajući samoupravno-demokratski politički sistem globalnog društva — tada ta dva procesa idu zajedno.

Naime, podruštvljavanje političkog sistema unošenjem u njega samoupravnih i neposredno-demokratskih elemenata, podruštvljavanje politike prevazilaženjem klasičnih političkih monopola i od društva odvojenih posrednika i angažovanjem građana i proizvođača uz njihov odlučujući uticaj na političke procese i odluke — ne može se ostvariti u vidu anarhoidnog, neinstitucionalizovanog delovanja mase. Ne može se ostvariti koncepcijom samoupravljanja samo kao pokreta koji se oformljavanjem i konstituisanjem u sistem lišava suštine.

Po našem mišljenju, upravo konstituisanje samoupravljanja u institucionalizovani sistem obezbeđuje trajnost samoupravnih odnosa i oslobađa samoupravljanje voluntarističko-subjektivističkih tendencija i opasnosti da se samoupravna akcija izvrgne u mobokratiju, u totalitarni sistem kontrole u kome svi tiranišu svakoga i kome nedostaje ona izvesnost ponašanja i mogućnost predviđanja i planiranja koju obezbeđuje samo sistem društvenih institucija.

Politički sistem samoupravnog društva mora biti sistem koji se podruštvljuje na taj način što se uvode i jačaju samoupravne institucije, institucije kroz koje se i u okviru kojih se odvijaju samoupravni procesi i odnosi. I time što se i klasične političke institucije (predstavničke, a i izvršne) preobražavaju uključivanjem samoupravnih elemenata, postajući određeno vreme stecište elemenata vlasti i elemenata samoupravljanja, a ne time što se društvo dezinstitucionalizira. Ali, to dvojstvo, dualizam, prisutnost i faktora vlasti i faktora samoupravljanja, verovatno će dugo karakterisati globalni politički sistem i činiti ga u sebi protivrečnim. No, važno je da politički sistem samoupravnog društva mora biti sistem koji se podruštvljava i u okviru koga se vrši podruštvljavanje politike. Samoupravljanje kao embrion koji se razvija u ljusci starog političkog sistema izaći će iz te ljuske tek onda kad bude imao svoju sopstvenu institucionalnu strukturu. Često se suočavamo sa neshvatanjem ili sa negiranjem značaja i uloge društvenih institucija kao određenih društvenih oblika, sa shvatanjima koja prenebregavaju činjenicu da je i sama ljudska kultura i civilizacija jedan skup društvenih institucija.

Za samoupravno društvo, da bi se razvilo u globalni društveni sistem, od vitalnog je značaja da se izgrade samoupravne institucije kroz koje će građanin i proizvođač, njihove proizvodne i društvene asocijacije, preuzeti mnoge funkcije koje su organizovanom društvu neophodne,

a koje danas vrše od društva otuđeni nosioci političkog monopola. Jedino se kroz adekvatnu društvenu institucionalizaciju demokratskih i samoupravnih vrednosti može izgraditi samoupravno društvo. Istovremeno, jedino se takvom institucionalizacijom društveni ciljevi i potrebe mogu efikasno ostvarivati i zadovoljavati. A to je od bitnog značaja. Nerešena važna društvena pitanja ugrožavaju demokratiju, a isto tako i samoupravljanje. Jer i demokratija i samoupravljanje zasnivaju se u bitnim stvarima na pristanku, na konsensusu, koji je važan i kod participacije, a ne samo kod klasične političke reprezentacije. Kad se priđe nametanju osnovnih i globalnih rešenja, tada više nema demokratije. Rešavanje važnih socijalnih i ekonomskih pitanja, ako se to hoće na demokratskoj platformi, zahteva institucionalni demokratski mehanizam i proceduru.

Politička institucionalizacija nužno znači i otuđivanje od ljudi, proizvođača i građana niza društvenih funkcija i društvene moći koja nastaje njihovim udruženim delovanjem, ali je takvo otuđivanje nužnost današnjeg stepena razvoja odnosa u društvu. S gledišta demokratizacije odnosa u globalnom društvu politička institucionalizacija ima i jednu dimenziju koja veoma tangira aktuelnu političku praksu izgradnje sistema, a koja je inače u teoriji predmet niza rasprava i dobila je niz interpretacija. To su neka opšta pitanja teorije demokratije koja imaju direktne implikacije za uspešan razvoj samoupravljanja. To se odnosi na položaj čoveka u društvu, na otvorenost društva, na stabilnost političkih odnosa i institucija i na prevazilaženje u tim odnosima subjektivizma, a uspostavljanje stabilnog pravnog poretka, zakonitosti i konstitucionalizma u jednom suštinskom smislu, tako da se i nosioci najviše državne vlasti drže društvene „konstitucije", to jest sastava, strukture odnosa koji su u društvu na samoupravnim osnovama uspostavljeni. To u stvari znači koncepciju ograničene i cilju samoupravnog društva i njegovih subjekata odgovorne vlade, vlade koja vrši društvenu funkciju kao mandator, a ne kao subjekt dominacije, i na kraju to se odnosi na samog građanina i samoupravljača, koji osim prava i sloboda mora imati i izgrađivati i neke vrline jer samoupravno društvo ne može da se izgradi samo kao skup institucija.

Ova ideja ograničene vlade usmerene na službu samoupravljanju izražena je u ustavnom amandmanu XX, tačka 6:

„Samoupravni položaj i prava čoveka i građanina u organizacijama udruženog rada, interesnim i mesnim zajednicama, samoupravni položaj građana u opštini, slobodno samoupravno udruživanje, aktivnost i stvaralaštvo radnih ljudi i građana, samoupravnost naroda i narodnosti i osnovne slobode i prava čoveka i građanina utvrđeni Ustavom SFRJ osnova su, granica i pravac ostvarivanja prava i dužnosti društveno-političkih zajednica u vršenju funkcija vlasti."

Ograničavajuće u odnosu na vlast savezne države deluje i pretpostavka nadležnosti koja je data u korist republika i pokrajina, kao i koncepcija da radni ljudi i građani, narodi i narodnosti kao nosioci

suvereniteta svoj suverenitet ostvaruju u republici i pokrajini, a u federaciji samo ukoliko je to saveznim Ustavom u zajedničkom interesu utvrđeno. U suštini bi ovakvu koncepciju ograničene vlade trebalo primeniti u odnosu na političke organe u svim društveno-političkim zajednicama. Kao elemenat ograničenja trebalo bi da se u političke odnose uvede princip konstitucionalizma (ustavnosti) i legalizma (zakonitosti) u smislu da su i najviši nosioci vlasti vezani zakonima i ustavom, te da ceo pravni poredak polazi od pretpostavke prava u korist građanina i proizvođača, odnosno od toga da „čovekovo pravo" nije samo ono što mu pravni poredak pruži, već sve što mu u opštem interesu ne zabranjuje ili ne isključuje. Ekonomskim i političkim položajem građanina i samoupravljača potrebno je obezbediti granice protiv „zadiranja" vlasti u prava i život građanina i protiv arbitrarnosti odluka vlasti u odnosu na društvene, ekonomske, političke, kulturne, socijalne i druge ustanove.

Uloga samoupravljača, koja je implicitno pretpostavljena samim uvođenjem samoupravljanja, a kasnije i izričito deklarisana, moguća je samo ako i njegov položaj kao građanina u odnosu na vlast bude radikalno izmenjen, ako njegova prava i slobode u odnosu na vlast, pravna sigurnost njegove ličnosti, pravne i druge garancije njegovog položaja budu efikasno zaštićeni i poštovani pre svega od same vlasti i društva.

Jugoslovensko društvo je Ustavom od 1963. godine proglašeno za *otvoreno društvo*. Takvom konceptu su strani idejna i ideološka hermetičnost, politički izolacionizam i ekonomska autarkičnost. Kretanje ideja, ljudi i roba — oslobođeno od administrativnih ograničenja i stega — slobodno kretanje radne snage i mobilnost „kapitala", to jest društvenih sredstava u okviru jedinstvenog tržišta, uz ustavne i političke principe rotacije, ograničenje reizbornosti i dekumulaciju funkcija s ciljem da se spreči monopolisanje važnih javnih funkcija — samo su deo onoga što kao društvene vrednosti i principe politički sistem mora institucionalno da otelotvori. Kompeticija znanja, sposobnosti, kvaliteta i racionalnosti su konsekvence otvorenog društva. Ta otvorenost se izražava od otvorenosti granica do otvorenosti za progresivne ideje i konstruktivna rešenja.

Ova otvorenost podrazumeva i izbor alternativa, mogućnost izbora u najširem smislu: izbor stila i načina života; izbor roba i usluga, profesije, radnog mesta, vremena napuštanja zaposlenja; izbor između više modela raspodele, varijanti investicionih ulaganja; izbor poslanika, udruženja u koja će se učlaniti; učestvovanje u kritičkom razmatranju osnovne vrednosne potke i orijentacije društva i time učešće u odlučivanju o društvenim ciljevima. Sve to podrazumeva i dve velike dužnosti bez kojih nije moguće zasnovati demokratiju. Prva je aktivan, preduzimljiv, kuražan građanin, stvaralačka i moralno opredeljena ličnost, angažovanost da ideje i institucije postanu živa stvarnost. Druga pretpostavka je spremnost da se do rešenja dolazi uz konsensus, putem do-

govaranja i sporazumevanja „demokratskim dijalogom“ uz spremnost na ustupanje pred argumentima i poštovanje i tretman prema pravima drugoga kakav tražimo za naša sopstvena.

Ukratko, politički sistem globalnog društva koji bi bio adekvatan samoupravnom društvu u nastajanju trebalo bi kao minimum da zadovolji tri zahteva: (1) *demokratski politički sistem* globalnog društva sa stabilnim pravnim poretkom podrazumevajući pod tim sve ono šo smo upravo rekli, a od čega ćemo zbog značaja ponoviti slobode i prava čoveka i građanina; (2) da omogući *tržišnu vezu* među privrednim subjektima jer je bez toga njihova autonomija ograničena i položaj nesamoupravan; (3) da omogući *samoupravnu funkcionalnu integraciju*, bez koje samoupravljanje ne može postati globalni društveni sistem.

Boro Petkovski

SINDIKAT I DRUŠTVENO-EKONOMSKI ODNOSI

I

Mesto, uloga i karakter društvene akcije sindikata zavise u prvom redu od društveno-ekonomske i političke pozicije koju radnik, odnosno radnička klasa, ima u procesu odlučivanja o uslovima i rezultatima rada (u okviru udruženog rada i društva u celini), odnosno od proizvodno-ekonomskih i političkih odnosa u kojima se on nalazi u procesu ukupne društvene reprodukcije. Ili, kraće rečeno, od karaktera osnovnog produkcionog samoupravnog socijalističkog odnosa.

Društveno-ekonomska, politička i druga pozicija radnika u udruženom radu i društvu u celini počinje dobijati mnoge nove sadržine. Za to su stvorene osnovne ekonomske i društveno-političke pretpostavke. Ta pozicija učvršćuje se na bazi procesa u kojima radnik neposrednije odlučuje o uslovima i rezultatima rada, mada za sada više u radnoj organizaciji, a manje na drugim nivoima društva. Procesi dolaženja radnika u položaj da odlučuje o uslovima i rezultatima rada u okviru udruženog rada i društva u celini postaju sve složeniji jer se realizuju u uslovima izgrađivanja kvalitativno novih samoupravnih socijalističkih produkcionih odnosa, slobodnijeg dejstva ekonomskih zakonitosti, sve krupnijih promena u ukupnoj strukturi rada (tehničko-tehnološkoj, socijalnoj, proizvodno-ekonomskoj, obrazovnoj), u eri prodora novih naučnih dostignuća u materijalno-proizvodnim i svim drugim oblicima društvenog rada.

Sve ovo upućuje na zaključak da se sada u našoj zemlji nalazimo u prelomnom periodu kada moramo još naglašenije otvoriti procese korenitijih preobražaja u biću našeg bazičnog produkcionog samoupravnog socijalističkog odnosa. Sadašnje stanje društvenih kretanja karakteriše se i time što dolaze do izražaja mnoge protivrečnosti u sferi društveno-ekonomskih i političkih odnosa. Stagnacija u razvoju samoupravljanja značila bi zaoštravanje tih protivrečnosti, što bi, između ostalog, vodilo ka stagnaciji, a ne učvršćivanju pozicije radnika, odnosno radničke klase kao osnovnog socijalnog nosioca ukupnog društvenog preobražaja u udruženom radu i svim drugim oblicima društvenog organizovanja i ka stagniranju razvoja proizvodnih snaga. Procesi samo-

upravnih socijalističkih društvenih preobražaja su otvoreni, ali oni se odvijaju u vrlo složenim odnosima, uz dejstvo mnogih činilaca.

Evidentna je društvena protivrečnost između sadržine bazičnog produkcionog samoupravnog odnosa kao osnovnog odnosa globalnog društva i parcijalnog izražavanja ovog odnosa u radnoj organizaciji, a i u organizacijama udruženog rada uopšte. Osnovni socijalni nosilac našeg bazičnog produkcionog samoupravnog socijalističkog odnosa — radnička klasa — ne može ostati parcijalizirana i u širem društvenom smislu zatvorena u pojedinačnoj radnoj organizaciji, odnosno u okvirima udruženog rada jer to vodi učvršćivanju elemenata parcijalizacije samoupravljanja u celini, parcijalizacije samoupravnog socijalističkog društvenog odnosa. S druge strane, imanentna snaga bazičnog produkcionog samoupravnog socijalističkog odnosa „traži" da osnovni socijalni nosilac samoupravnih odnosa izađe na širi društveni plan. To je društvena bit produkcionog samoupravnog socijalističkog odnosa. Prisutne promene u našem bazičnom produkcionom odnosu (i ne samo u njemu, već i u sferi političkih odnosa i društvenom biću u celini), iako se ne odvijaju željenim intenzitetom, već su počele da prevazilaze osnovne elemente parcijalizacije samoupravljanja. Ovo je neophodno za ostvarenje suštine našeg samoupravnog socijalističkog kretanja i za perspektivu njegovog intenzivnijeg i sadržajnijeg ispoljavanja.

Trenutak je da se osnovni socijalni nosilac promena u samoupravnom produkcionom odnosu — radnička klasa — još snažnije, masovnije i inicijativnije „izvede" na širi društveni plan. U tom pravcu su radni ljudi vrlo ozbiljno zakoračili na scenu prelomnih samoupravnih transformacija našeg društva. Sada je pitanje: kako da se to koračanje ubrza i da postane snažnije i društveno sadržajnije? Pri tome imamo u vidu i to da je društvenom biću radničke klase imanentno da se sve više samoupravno „samoizvodi" i da sama istupa na širim društvenim relacijama u kojima ima mogućnosti da se kreativnije odnosi prema svim komponentama procesa rada i rezultata rada u udruženom radu i društvu u celini. Jer od takvog njenog odnosa i angažovanja zavisi njena ukupna društveno-ekonomska pozicija i razvoj samoupravnog produkcionog odnosa i svih drugih činilaca našeg ukupnog društvenog bića. No, mora se imati u vidu i to da je proces „samoizvođenja" radničke klase na širu društvenu scenu protivrečan — na njega i u njemu deluju mnogi pozitivni, ali i negativni faktori. U tome je sadržana najveća šansa koja se u poslednje vreme pružala sindikatima, Savezu komunista i svim drugim činiocima našeg društva. Reč je o tome kako najbolje društveno organizovati radničku klasu da se ona neposredno, kroz svoju najširu društvenu akciju, samoosposobljava za svoje „samoizvođenje" na širu društvenu scenu i da kroz to svoje društveno delovanje samosavlađuje i razrešava protivrečnosti svog društvenog bića, da prevazilazi objektivno prisutne faktore koji blokiraju takvo njeno prezentiranje i koji teže da se osamostale u odnosu na nju i njeno društveno delovanje i da deluju kao otuđena snaga.

Integralna suština produkcionog samoupravnog socijalističkog odnosa „traži“ da se njegov socijalni nosilac — radnička klasa — isto tako integralno izražava. O tome se mora voditi računa jer se u našoj društvenoj praksi dijalektika protivrečnog sadržaja bazičnog produkcionog samoupravnog socijalističkog odnosa izražava kroz konkretne odnose među ljudima, kroz neposredne odnose među delovima radničke klase. U tom složenom i protivrečnom procesu radnička klasa počinje, kroz svoju ukupnu samodelatnost (dijalektičko jedinstvo svesnosti i spontanosti), sve „naglašenije“ da postavlja pitanje neminovnosti svog integralnog izražavanja. Sve je vidljivija međuzavisnost integralne sadržine bazičnog produkcionog samoupravnog socijalističkog odnosa i težnje ka integralnom izražavanju njegovog socijalnog nosioca — radničke klase.[1]

U neposrednoj vezi sa problemom o kome raspravljamo jeste i to da se rezultati rada sve više prezentiraju kao neposredan izraz integralne materijalne i duhovne proizvodnje. Reč je o tome da sve intenzivnije ulazimo u period kada se rad kao stvaralaštvo sve manje može izražavati kroz podvojenost umnih i fizičkih komponenti, kroz podvojenost upravljačkog i izvršilačkog rada. U eri prodora novih proizvodnih snaga duhovna, kulturna, intelektualna komponenta rada sve više nameće svoje prisustvo. Prema tome, pozicija radnika, radničke klase u društvenom radu i društvu u celini učvršćuje se u meri u kojoj se društveni rad samoupravno organizuje i u meri u kojoj on u sebe inkorporira moć i nosioce novih proizvodnih snaga — nauke, znanja, informatike. Suština „vraćanja“ radu njegove duhovne, intelektualne komponente nije u njenom spoljnom unošenju u rad, već u buđenju najšireg stvaralaštva u samom radu, u njegovom nosiocu. Zbog toga „samoizvođenje“ radničke klase na najširu društvenu scenu samoupravnog preobražaja nema samo ekonomski smisao. Uslov i pretpostavka toga „samoizvođenja“ radničke klase sadržani su i u neminovnosti „osvajanja“ od strane radničke klase otuđene intelektualne komponente njene ukupne samodelatnosti, proširivanja njenog obrazovnog i kulturnog nivoa, otvaranja snažnog procesa integriranja ukupne materijalne i duhovne proizvodnje.

U rezultatu rada svake pojedinačne radne zajednice ukomponirana je i ukupna društvena produktivnost rada. Zbog toga su ranije pomenuti elementi parcijalnog samoupravljanja u protivrečnosti sa procesima ukupne društvene reprodukcije. Jedan od izvora poremećaja u društvenoj reprodukciji je i zatvorenost, parcijalnost samoupravnog društvenog odnosa.

Bez dubljih društvenih preobražaja u našem samoupravnom socijalističkom društvu — i to ne samo na njegovom globalnom planu, već i u neposrednim odnosima među ljudima u svim oblicima njihovog delatnog organizovanja — ne može doći do radikalnijih promena u polo-

[1] Širu razradu ovih problema autor daje u svom radu *Pretpostavke razvoja samoupravljanja* („Direktor“, časopis za teoriju i praksu rukovođenja i upravljanja, br. 19—20/1970).

žaju radnika, radničke klase u celini. Ovo bi se moglo svesti i na to da se ne mogu stvarati ozbiljniji uslovi za oslobađanje rada (i u tom smislu za oslobađanje stvaralačkih potencija radnika) ako se u korenu ne likvidiraju mogućnosti iskorišćavanja tuđeg rada.

U ukupnom društvenom procesu i sistemu danas se radnik, radnička klasa u celini, nalazi u poziciji da odlučuje samo o delu rezultata svog pojedinačnog i ukupnog društvenog rada, samo o pojedinim, često marginalnim pitanjima uslova rada u pojedinačnom preduzeću. Samoupravno organizovani radnici — kroz ukupan institucionalni mehanizam u udruženom radu i van njega — nisu uspostavili neposrednije odnose sa širim društvenim uslovima rada, sa širim društvenim odlukama koje se neposredno odnose na uslove rada u pojedinim radnim organizacijama i društvu u celini. Radnici su u tim odnosima tako posredovani da sve to predstavlja vrlo pogodno društveno tlo za osamostaljivanje raznih formalnih i neformalnih centara ekonomske i političke moći u odnosu na faktičku samoupravnu organizovanost radnika.

Najveći deo rezultata tekućeg i minulog rada, viška rada, kao i neke osnovne društvene determinante uslova rada bili su dosta daleko od vidnog polja radnika i od neposrednog odlučivanja samoupravno organizovanog radnika. Nasuprot samoupravno organizovanom radniku u jednom dužem periodu našeg razvitka veliki deo viška rada, dobivši državno-svojinski karakter, u mnogim svojim dimenzijama prezentirao se kao otuđena sila nasuprot njegovim osnovnim stvaraocima. Poslednjih godina, koje se podudaraju uglavnom sa ostvarivanjem ciljeva privredne reforme, logika kretanja viška rada, odnosno kompleksa ukupne društvene reprodukcije, dobijala je nove sadržine i pravce svog prostiranja. Naime, odlučivanje o uslovima i rezultatima rada počelo se prebacivati u sferu finansija — banke, kreditori postajali su faktički ona društvena snaga koja je u izvesnoj meri zamenila ranije funkcije državne strukture. Radna zajednica preduzeća ostala je time faktički i dalje u kolektivnom najamnom položaju u odnosu na ove društvene činioce jer je u njihovim rukama bio koncentrisan veliki deo viška rada.

Problem odnosa radnika prema uslovima i rezultatima minulog i tekućeg rada nije samo na relaciji: samoupravno organizovan radnik u radnoj organizaciji i šire društvene strukture van radne organizacije. On je aktuelan i u samoj radnoj organizaciji. Rezultati pojedinačnog i zajednički uloženog rada u radnoj jedinici i radnoj organizaciji u celini još uvek za ne mali deo radnika ostali su zamagljeni i faktički van mogućnosti njihovog neposrednog odlučivanja. Dobar deo radnika još uvek nije u mogućnosti da prati ni kretanje pojedinačnog dohotka svoje radne jedinice i radne organizacije u celini.

Ovako postavljen problem ima i drugu svoju dimenziju. Reč je o tome da je radnik posredovan u odnosu na uslove i rezultate svoga i ukupnog društvenog rada. Naime, svi vidovi društveno-ekonomskog i političkog posredovanja u radnoj organizaciji i društvu u celini, u krajnjoj liniji, danas imaju svoju osnovu u posredovanju u procesu odlučivanja o ukupnim uslovima rada i o sudbini rezultata toga rada. To je

slučaj u radnoj jedinici, radnoj organizaciji i u odlučivanju o ukupnoj društvenoj reprodukciji.

Zbog svega toga mislim da odnos radnika prema uslovima i rezultatima tekućeg i minulog rada, odnosno prema proširenoj reprodukciji radne organizacije (i ukupne društvene reprodukcije), predstavlja centralno pitanje u razmatranju mesta, uloge i karaktera društvene akcije sindikata i mnogih drugih činilaca našeg društvenog razvitka.[2] Time što je odlučivanje o višku rada i celini proširene reprodukcije u radnoj organizaciji i o ukupnoj društvenoj reprodukciji još uvek otrgnuto od neposrednog učešća samoupravno organizovanog radnika — u realnoj društvenoj praksi samoupravna odluka ne odražava realno stanje radnikove pozicije u radnoj organizaciji i društvu u celini. Ovo, u krajnjoj liniji, ukazuje na društvenu opasnost ovakvog stanja u smislu njegovog uticaja na dalje zadržavanje nekih elemenata zatvorenosti perspektive za intenzivnije i sadržajnije jačanje društveno-ekonomske i političke pozicije radnika u radnoj jedinici, radnoj organizaciji — u celini udruženog rada i ukupnog društva.

Raširena je praksa da se deo viška rada koji ostaje „na raspolaganju" radnoj organizaciji na takozvanim višim nivoima radne organizacije u velikoj meri osamostaljuje i time objektivno otuđuje u odnosu na njegovog neposrednog stvaraoca — radnika. Dopustiti ovakvo, u krajnjoj liniji, otuđivanje materijalne osnove razvoja samoupravljanja (uključujući tu i sredstva proširene reprodukcije), a ukupna društvena praksa razvoja samoupravljanja u radnoj organizaciji je puna takvih primera, znači stvarati društveno-ekonomske uslove za jačanje pozicije tehno-birokratskih struktura u radnoj organizaciji.

Odlučivanje o proširenoj reprodukciji u radnoj organizaciji (u velikoj meri otrgnuto od neposrednog uticaja samoupravno organizovanih radnika, a pod uticajem tehno-birokratskih struktura) u neposrednoj društvenoj praksi ostalo je odvojeno od celine društvene reprodukcije. Time što je ova objektivno nužna veza labilna, a često i prekinuta, poremećeni su procesi ukupne društvene reprodukcije i sužena je društveno-ekonomska, politička i sva druga mogućnost da se radnik, radnička klasa u celini društveno izrazi kao osnovni socijalni nosilac samoupravnog socijalističkog preobražaja našeg društva. Sužena je društvena osnova ispoljavanja stvaralačke snage masovnog pokreta samoupravno organizovanog radnika i u radnoj organizaciji i u društvu u celini. Zbog toga u takvom pokretu još uvek ne dolazi do svog punog izražaja neposredna samoupravna komponenta.

Odnosi u kompleksu ukupne društvene reprodukcije postali su vrlo složeni pod uticajem slobodnijeg kretanja rada, stvaranjem širih proizvodno-ekonomskih i tehničko-tehnoloških integracionih celina, prodorom rezultata tehnološke revolucije, neovlađivanjem samoupravno orga-

[2] U problematiku društvene pozicije radnika u sferi političkih odnosa i političkog sistema ne ulazimo jer to nije predmet razmatranja. Međutim, i ova problematika predstavlja vrlo značajan deo pitanja mesta i uloge sindikata.

nizovanih radnika rezultatima rada. U tim kretanjima je nagrizeno etatističko povezivanje radova unutar ukupnog društvenog rada ili u međusobnim odnosima globalnih oblika društvenog rada, a još uvek nije došla u punijem vidu do izražaja samoupravna socijalna kohezija u radnoj organizaciji i u širim društvenim razmerama. Osnovni uzrok takvog stanja moramo tražiti na relaciji radnička klasa — rezultati tekućeg i minulog rada; višak rada — proširena materijalna i ukupna društvena reprodukcija.

Deo viška rada otrgnut iz sfere neposrednog odlučivanja samoupravno organizovanih radnika u proteklom periodu samoupravnog razvitka dobijao je mnoge elemente državno-svojinskog i grupno-svojinskog karaktera i time je postajao osnova jačanja ne samo etatizma, već i tehno-birokratskih struktura u radnim organizacijama i društvu u celini.

Društvene snage koncipirale su društveno-ekonomski sistem uz pretpostavku razvijene radne organizacije i učvršćene društveno-ekonomske pozicije radnika. Suprotno ovome, društvena praksa pokazuje da takve razvijene radne organizacije nije bilo ukoliko se tiče društveno-ekonomskih kretanja u radnoj organizaciji. Zadržavši ključna obeležja društveno-ekonomskog odnosa, a u nekim primerima i tehničko-tehnološku organizaciju rada starog preduzeća, radna organizacija, kakvu imamo, stalno je bila punkt gde su se prelamali i ispreplitali protivrečni odnosi stvarani u radnoj organizaciji sa osnovnim sadržajima akcije društvenih činilaca van nje.[3]

II

Sindikati Jugoslavije kao neposredna i najmasovnija društveno-politička i ekonomska organizacija radničke klase i svih radnih ljudi kroz svoju društvenu akciju najneposrednije izražavaju i odražavaju složeni splet protivrečnih odnosa u kojima se nalazio (i nalazi) radnik i radnička klasa u celini. Nije moguća iole ozbiljnija analiza društvene uloge i mesta sindikata u samoupravnom socijalističkom društvu ako se ne pođe od realno date pozicije radnika — člana sindikata i u udruženom radu i u svim drugim oblicima društvenog organizovanja.

Uzimajući kao polaznu poziciju sadržinu društveno-ekonomskih kretanja koja je obrađena u prvom delu ovog priloga, ističemo sledeću konstataciju: sadašnja društvena akcija i organizaciona struktura naših sindikata zadržala je mnoga obeležja ranijeg perioda kada se društveno-ekonomski, politički i drugi položaj radnika zasnivao na drugačijim društveno-ekonomskim i političkim pretpostavkama. Po mom mišljenju, ovo bi se moglo precizirati, između ostalog, na sledeći način: akcija sindikata Jugoslavije pratila je sudbinu društveno-ekonomskog i političkog

[3] Između ostalog, Zakon o dohotku već nekoliko godina ne može da se u praksi realizuje baš zbog toga što u našem preduzeću nisu izvršeni dublji društveni preobražaji.

sistema i poziciju koju je radnik teorijski imao u njima — sindikalna organizacija bila je protkana logikom i zakonitostima kretanja i delovanja društveno-ekonomskog i političkog sistema, vrlo naglašeno se ponašala i izražavala kao politički subjekt, a daleko manje kao neposredna društveno-politička i ekonomska organizacija radnika koja organizuje i deluje na realizovanju neposrednih, konkretnih, materijalnih i društvenih interesa radnika. Ovako postavljena i razvijena, društvena akcija i organizacija sindikata nije mogla da u svojoj punoći izražava realno kretanje i poziciju radnika i društvene baze uopšte. Kroz sindikalnu akciju više se prelama stanje u političkoj sferi društva, a daleko manje stanje društvene baze.

Neki aspekti društvene aktivnosti sindikata zapali su u ozbiljne teškoće, i to uglavnom zbog toga što se nisu dovoljno brzo oslobađali svega onoga što je odgovaralo minulim periodima našeg društvenog razvoja, periodima kada se samoupravni sistem nalazio u početnoj fazi svog razvoja. Zadržavajući u nekim vidovima i sredinama stari način delovanja i sadržinu tog delovanja, društvena akcija sindikata dolazila je u opasnost da se pretvori u transmisiju raznih interesa i pritisaka „odozdo“ prema „gore“ i obratno, interesa koji ne vode računa o realnim odnosima i mogućnostima, o širem društvenom interesu. U ovom pogledu postoji realna opasnost, a posledice se već počinju osećati.

Dosadašnji razvoj samoupravnih socijalističkih odnosa u našoj zemlji ukazuje na to da je postala uska (i da se izražava kao blokirajući faktor društvenog angažovanja radnika) aktivnost sindikata koja se iscrpljuje u tome da sindikati budu „nerv“ preko koga radnici pokreću svoje probleme, preko koga osećaju puls svoga života, „nerv“ koji saopštava njihove životne i radne uslove i koji činiocima van samoupravno organizovanih radnika emituje zahteve za rešavanje tih problema. U ovome ima mnogo onoga što su, između ostalog, sindikati nekad objektivno morali da rade i što su radili. U tome ima i elemenata čija važnost nije prestala ni za sadašnje naše društvene uslove ni za društvenu akciju koju vode sindikati. Međutim, sadašnji razvoj i stanje samoupravnih socijalističkih društvenih odnosa, nova samoupravna pozicija koju stiče radnik, radni čovek u udruženom radu i u drugim oblicima društvenog života i organizovanja — ukazuju na to da se društvena akcija sindikata mora stalno oslobađati posredničkih elemenata koji je svode na „prenošenje“ i „saopštavanje“ zahteva radnika. Pozicija radnika u udruženom radu i društvu u celini mora biti društveni činilac koji uslovljava sadržinu društvene akcije sindikata.[4]

U periodu pre i posle donošenja Ustava SFRJ od 1963. godine u društvenu angažovanost sindikata počinju se „unositi“ neki novi kvaliteti. Između ostalog, evidentno je bilo da su savezna, a i republička rukovodstva sindikata svoju društvenu akciju sve naglašenije počela usmeravati ka državnim i predstavničkim vrhovima utičući pri tome da se kurs društveno-ekonomskog razvoja i njegova sadržina što više us-

[4] Opširnije o tome u autorovom prilogu *Društvena akcija sindikata* („Socijalizam“, br. 7—8/1969).

mere ka jačanju materijalne osnove radnih organizacija, a time i društveno-ekonomske osnove samoupravljanja.

Društveni sadržaj takve aktivnosti ispoljavao se, između ostalog, u tome što je to doprinosilo većem osamostaljivanju rukovodstava sindikata u odnosu na državne strukture. Čini mi se da se taj period može uzeti kao vreme kada se neposrednije, otvorenije i kritički postavlja pitanje transmisionog odnosa sindikata prema državnim, a i prema drugim političkim strukturama. Po mom mišljenju, proces prevazilaženja starog transmisionog odnosa u sadržinskom smislu značajnije se otvara u tom periodu.

Čini mi se tačno ako se konstatuje da su u tom periodu „viša" sindikalna rukovodstva „osetila" da su se protivrečnosti unutar društveno-ekonomskog i političkog sistema počele zaoštravati i da se problem sve ozbiljnije ovako postavljao: ili jačati državno-svojinski karakter svojine kao osnove monopola delovanja državno-političkih struktura u odlučivanju o ukupnim društvenim uslovima rada i rezultatima tekućeg i minulog rada ili jačati poziciju samoupravno organizovanog neposrednog proizvođača u odlučivanju o tim ključnim pitanjima ukupne društvene reprodukcije time što bi se celokupna društvena reprodukcija počela pretvarati u samoupravnu delatnost radnika, radničke klase u celini.

U tom periodu naše društvo je nedvosmisleno potvrdilo svoj strateški kurs jačanja pozicije radnika, radničke klase u pogledu odlučivanja o uslovima i rezultatima rada u radnoj organizaciji i na makrodruštvenom planu. Potvrđena je potreba najneposrednijeg učešća samoupravno organizovanih radnika u odlučivanju o širim društvenim problemima u svim strukturama političkog sistema (Ustav SFRJ od 1963. godine, VIII kongres SKJ i, kasnije, IX kongres SKJ itd.). Ali, praktična realizacija tog strateškog kursa nije se ostvarivala očekivanim intenzitetom niti sadržinom koja je bila inaugurisana tim kursom. Naprotiv. Bila je izrazita prisutnost i dominantan položaj etatističkih i drugih struktura i u oblasti odlučivanja o uslovima i rezultatima rada i u svim drugim domenima društvenog života. Celina društvenih kretanja ima, međutim, i neke druge aspekte. Na primer, nasuprot jačanju pozicije etatističkog i birokratsko-tehnokratskog odlučivanja o uslovima i rezultatima rada, samoupravni pokret radničke klase počeo je ispoljavati mnoge nove društvene kvalitete. Sadržina društvenog bića širokog radničkog pokreta (u osnovi svesno inicirana radničkom avangardom — Savezom komunista), ispoljavana kao težnja radničke klase da samoupravno organizovana ovlada uslovima i rezultatima tekućeg i minulog rada, probijala je put ka svom punijem ostvarivanju. To je bio vrlo značajan elemenat koji je omogućavao i podsticao da se organizovanije priđe radikalnijem samoupravnom preobražaju unutar društveno-ekonomskog i političkog sistema, što je sada u toku.

Po mom mišljenju, još u tom periodu počeo se osećati raskorak između radnika i sindikalne akcije. Reč je o svojevrsnoj dijalektici

društvene akcije sindikata i samohodnog, u osnovi samoupravnog, pokreta unutar radničke klase. Na primer, nasuprot naglašenoj društvenoj akciji „najviših" sindikalnih rukovodstava, radnik je na svom ekonomskom i društvenom položaju neposredno osećao sve posledice onoga što se dešavalo u društvu, u prvom redu u pogledu njegove pozicije u odlučivanju o ukupnim uslovima i rezultatima rada i o društvenom kretanju u celini. U takvoj društvenoj konstelaciji on se sve više ubeđivao da sindikati „ne vide" šta se to sve s njim dešava. Do takvog ubeđenja, po mom mišljenju, radnik je dolazio u prvom redu na bazi toga što je video da sindikalna akcija, u svojoj osnovi usmerena ka državnim vrhovima i predstavničkim telima, ne daje one rezultate koje je on očekivao. Kod dela radnika sve se više ukorenjivalo mišljenje da je sve to posledica nedovoljnog oslanjanja društvene akcije sindikalnih rukovodstava na realnu društvenu poziciju radnika. To je bila realna osnova za krizu poverenja u međusobnim odnosima radnika i njegovog sindikata, koja u narednim godinama nije gubila u svom intenzitetu.

Međutim, taj period, kao što sam ranije istakao, ima i drugu, daleko značajniju, društvenu dimenziju. On označava vreme vrlo intenzivnog izražavanja samohoda radničke klase u pravcu samoupravnog preobražaja društva.

Korene ranije pomenute činjenice da je društvena aktivnost sindikalnih rukovodstava u najvećoj meri bila usmerena u prvom redu ka vladi treba tražiti i u tome što je vlada bila onaj društveni punkt na kome se trebalo izboriti za jačanje materijalne osnove samoupravljanja, a time i za učvršćivanje društveno-ekonomske i druge pozicije radnika i u udruženom radu i u društvu u celini. Ispravnost takve usmerenosti njihove društvene aktivnosti bila je samo delimično potvrđena našom ukupnom društvenom praksom.

U čemu je problem?

Generalni kurs samoupravljačke borbe za „razvlašćivanje" viših državnih struktura, za razbijanje njihovog monopola odlučivanja baziranog na državno-svojinskom karakteru — naša ukupna društvena praksa u osnovi je potvrdila kao ispravan. Ovome treba dodati i to da su se u tom periodu odnosi između Veća SSJ i vlade oko nekih ključnih pitanja dosta zaoštrili. Proces autonomije društvene aktivnosti Veća SSJ objektivno je vodio ka njegovom odlepljivanju od državne strukture, u prvom redu od vlade. Ali, kasniji razvitak našeg samoupravnog društva pokazao je i drugu, po mom mišljenju suštinskiju, stranu osnovne sadržine društvene aktivnosti pomenutih sindikalnih rukovodstava.

Reč je o sledećem: društvena praksa narednih godina pokazala je da je osnovni smer društvene aktivnosti sindikalnih rukovodstava ipak bio opterećen nekim jednostranostima. Borba za „razvlašćivanje" državnih vrhova u pogledu odlučivanja o ukupnim društvenim uslovima rada i rezultatima rada nije bila „kombinovana" sa punijim samoupravnim društvenim angažovanjem radnika, odnosno sindikalne organizacije u celini na jačanju masovnog samoupravnog socijalističkog pokreta rad-

ničke klase u razrešavanju zaoštrenih protivrečnosti o kojima je bilo reči.

Po mom mišljenju, sindikalni vrhovi u tom periodu „otišli" su predaleko od „sindikalne baze", i to ne u smislu procene osnovnih elemenata pravaca našeg samoupravnog socijalističkog kretanja, već u tome što nisu potpunije odražavali konkretno stanje u kome se nalazio ukupni radnički pokret, u osnovi stanje naglašenog samoupravno institucionalnog organizovanja radničke klase. Društvenu akciju vrhova sindikata nije pratila njihova „sindikalna baza". Zbog toga su oni u toj svojoj aktivnosti u velikoj meri vrlo često ostajali usamljeni — i na bazi toga stvarala se krizna situacija između „sindikalne baze" i „sindikalnih vrhova" i uopšte krizno stanje u ukupnoj društvenoj akciji sindikata.[5]

Iz prethodnih konstatacija o poziciji i karakteru angažovanosti najviših rukovodstava sindikata mogu se izdvojiti neki elementi značajni za unapređivanje buduće društvene aktivnosti sindikata u našem samoupravnom društvu. Radi se, između ostalog, o tome da društvena akcija sindikata može imati masovnu društvenu osnovu samo u tom slučaju ako odražava i ako polazi od realno date pozicije radnika, radničke klase, u svim oblicima udruženog rada i ukupnog društvenog organizovanja. Društvena aktivnost sindikata koja ne vodi računa o ovim objektivnim elementima doprinosi jačem ispoljavanju i zaoštravanju sledećih protivrečnosti: nasuprot angažovanosti rukovodstava dolazi do izražaja pasivnost članstva, neangažovanost radničke klase.

„Viša" sindikalna rukovodstva u nastojanju da se „odlepe" od svoje stare identifikacije sa političkim i državnim strukturama ispuštala su iz vida činjenicu da procesi „odlepljivanja" nisu bili sa takvom naglašenošću prisutni i unutar ukupnog radničkog pokreta u društveno-ekonomskoj bazi — u radnoj organizaciji i širim proizvodno-ekonomskim i tehničko-tehnološkim integracionim celinama, a i u društvu u celini. Ova „nepodudarnost" angažovanja vrhova i baze u procesu oslobađanja od naglašenog identifikovanja sindikalne aktivnosti i drugih političkih i državnih struktura vršila je povratno negativno dejstvo na ukupnu društvenu aktivnost sindikata, i to u prvom redu u pravcu njenog pomenutog identifikovanja sa drugim političkim i državnim strukturama. Zbog svega toga je ovaj proces u narednim godinama stagnirao. Na sva ova stanja u ukupnoj društvenoj aktivnosti sindikata vršilo je negativan uticaj i to što su se protivrečnosti u našem bazičnom produkcionom samoupravnom socijalističkom odnosu, u društveno-ekonomskoj poziciji radnika i radničke klase u celini, rešavale nedovoljno intenzivno, a često bez željene sadržine.

U ovakvoj konstelaciji bila je prisutna i tendencija (više izražavana kod dela nekvalifikovanih i polukvalifikovanih radnika) traženja naglašenije aktivnosti sindikalnih rukovodstava. Korene ovog protivrečnog

[5] Za ilustraciju ovih konstatacija navodimo, pored ostalog, i činjenicu da je u tom periodu bilo dosta obustava rada koje su radnici organizovali u najvećem broju slučajeva mimo sindikalnih organizacija u radnim organizacijama.

ponašanja radnika treba tražiti, između ostalog, u sledećem: kompenzaciju svog objektivno neučvršćenog društveno-ekonomskog položaja u radnoj organizaciji, a i u društvu u celini, ovaj deo radništva gledao je u jačanju pozicije rukovodstava sindikata kao snage koja se može „nositi", u prvom redu na širem društvenom planu: sa državnim strukturama, a u radnoj organizaciji sa stručnim rukovodstvima u kojima je koncentrisana velika moć u odlučivanju o uslovima i rezultatima rada. Ovaj deo radnika nije u potpunosti zapažao da se time stvaraju vrlo pogodne mogućnosti za još naglašenije posredovanje sindikalnih rukovodstava u svim fazama procesa samoupravnog odlučivanja.

Ranije obrazložena stanja imala su i imaju negativno dejstvo i na ostvarivanje osnovnih elemenata ukupne društveno integrativne funkcije sindikata i u oblasti društveno-ekonomskih odnosa i u društvu u celini. Ukupna društvena praksa ukazuje na to da se integrativna funkcija društvene akcije sindikata ne ostvaruje u punom smislu jer se ta akcija još uvek ne izražava u svojoj punoći kao sastavni deo ukupne društvene aktivnosti svih radnika u pojedinačnoj radnoj organizaciji, odnosno u društvu u celini. Nedvosmisleno se potvrđuje da društveno integrativna funkcija sindikata u samoupravnom društvu može doći do izražaja samo u onoj meri u kojoj se izražava kao nerazdvojni deo integrativne suštine masovnog pokreta radnika u društvu u celini. Prema tome, integrativna funkcija društvene akcije sindikalne organizacije nalazi se u dijalektičkom jedinstvu sa integrativnom funkcijom celokupne samoupravne delatnosti radnika. Pokazalo se da sindikalna organizacija ne može da realizuje svoju društveno integrativnu funkciju ako svoju društvenu akciju ostvaruje van realnih kretanja masovne radničke akcije, van realnog radničko-klasnog interesa.

Isto tako, verifikovala se teza da sindikalna organizacija može punije da realizuje svoju integrativnu funkciju samo ako svoju društvenu akciju ne zatvori u pojedinačnu radnu organizaciju. Ona mora polaziti od onih zajedničkih ciljeva i interesa radničke klase koji, u krajnjoj liniji, predstavljaju osnovni integrativni i opredeljujući činilac u razrešavanju protivrečnosti interesa unutar radničke klase u celini i unutar svake pojedinačne radne organizacije.

III

Danas društvena akcija sindikata nije dovoljno isprepletena sa masovnim pokretom radnika, i to ne samo unutar udruženog rada, već i daleko šire — u društvu u celini. Ovo je, po mom mišljenju, osnovni uzrok krizne situacije u kojoj se nalazi sindikat u našem samoupravnom društvu. Uzroke krize društvene akcije sindikata ne treba tražiti u nerazvijenosti metoda njegovog delovanja (iako i na tom planu ima puno problema), već u neobuhvaćenosti svih radnika sindikalnom akcijom. U okviru osnovne društvene sadržine ove krizne situacije prilično jasno su se izdiferencirala dva protivrečna pola: s jedne strane, objek-

tivno prisutna masovna akcija radnika, sa vrlo širokom politizacijom — političkim odnosom prema svim kretanjima u našem društvu, sa vrlo izoštrenim političkim refleksom i pozitivnim reagiranjem na aktuelna pitanja samoupravnog razvoja našeg društva, i, s druge strane, društvena akcija sindikata stešnjena na zaista ne velik broj aktivista, pri čemu naročito naglašenu ulogu imaju njegovi forumi, rukovodstva.

Od načina, intenziteta i sadržine razrešavanja ove protivrečnosti zavisi, ako bi se tako moglo reći, sudbina ukupne društvene akcije sindikata u našem samoupravnom socijalističkom društvu. Izlaz u razrešavanju ove protivrečnosti vidim u prvom redu u najneposrednijem „spajanju" društvene akcije sindikata sa radničko-klasnim interesom, u „spajanju" društvene akcije sindikata sa masovnim radničkim pokretom. Po mom mišljenju, radi se o „jednostavnom" poslu. Naime, društvenu akciju sindikata treba samo „spustiti" do radnikovog interesa, treba je u celini ispreplesti sa tim interesom. U vezi sa ovim treba se podsetiti na jednu, vrlo često u društvenoj aktivnosti sindikata, zaboravljenu činjenicu. Reč je o sledećem: radnik se učlanjuje u sindikat u prvom redu radi realizovanja svojih neposrednih, konkretnih, materijalnih i društvenih interesa. Radnikov interes je u ovom pogledu (svakako, imam stalno na umu protivrečni karakter njegovog ukupnog društvenog bića) realan — radnik u sindikatu vidi svoju organizaciju kroz koju može neposredno ne samo da izrazi svoje interese, već organizovano da se izbori i za njihovo realizovanje. Radnik sa ovakvim pogledima i očekivanjima ulazi u sindikat. Duga istorija radničkog i sindikalnog pokreta, našeg i međunarodnog, daje dosta argumenata za ovakav karakter društvene akcije sindikata.

U ovakvom svom opredeljenju prema sindikatu radnikov individualni interes objektivno dolazi u protivrečan odnos prema drugim individualnim interesima i širim društvenim interesima. Prema tome, suština protivrečnog karaktera društvene akcije sindikata svoja osnovna obeležja „dobija" od samog protivrečnog karaktera interesa onih koji se učlanjuju u sindikat. I ovde se treba podsetiti na sledeće: istorijski i uopšte zajednički interesi radničke klase ne egzistiraju van individualnih, neposrednih interesa radnika. Istorijski, zajednički interesi radničke klase egzistiraju isključivo u sadržini neposrednih, konkretnih interesa radnika. I na sledeće: sindikalna društvena akcija u ostvarivanju neposrednih, konkretnih i uopšte širih društvenih interesa radnika mora da vodi računa o tome da sindikat ne može da bude organizacija radnika koja mehanički sučeljuje individualne interese radnika. Samo će u onom slučaju radnici prihvatiti društvenu akciju sindikata kao neposredno svoju ako osete da sindikat (to znači organizovano radništvo) osmišljava, tumači, brani i kroz sve to dalje razvija interese radnika, radničke klase u celini. U cilju realizacije svega ovoga društvena akcija sindikata mora da osposobljava radnike kao nosioce pomenutih interesa da bi oni mogli u spletu složenih odnosa da najneposrednije „vide" ono što je zajedničko u svim njihovim individualnim i posebnim interesima, a to, u krajnjoj liniji, predstavlja vrlo značajnu osnovu za

potpuniju realizaciju u prvom redu njihovih pojedinačnih i konkretnih interesa.

Polazeći od iznetih stavova u vezi sa odnosom društvene akcije sindikata i radnikovog neposrednog materijalnog i društvenog interesa, čini mi se da je potrebno dati i sledeću konstataciju: osnovni pravac izražavanja radničko-klasnog interesa objektivno je usmeren ka jačanju njegove pozicije u ukupnom društvu u smislu razvoja našeg bazičnog produkcionog samoupravnog socijalističkog odnosa. Međutim, ranije pomenuta društvena akcija sindikata (više aktivnost sindikalnih rukovodstava) u prilično naglašenoj meri u praksi se prezentira kao „amortizer" u složenim odnosima: radnik — uslovi rada i rezultati tekućeg i minulog rada; radnik — proširena reprodukcija radne organizacije i ukupna društvena reprodukcija; samoupravno organizovan radnik u različitim oblicima udruženog rada — interesne zajednice — ukupan politički sistem itd.

U čemu je suština pomenutog odnosa društvene akcije masovnog pokreta radnika i sindikalne društvene angažovanosti?

Neki elementi odgovora na ovo pitanje dati su prilikom obrazloženja odnosa društvene akcije sindikata i interesa radnika. Ali, to nije dovoljno. Pokušaću da ranije dat odgovor proširim još nekim činiocima. Društvena akcija sindikata u svojoj osnovi ranijih godina nije „gurala" (ona to ni sada u dovoljnoj meri ne čini) radnike da se bave „sami sobom", aktuelnim problemima uslova svoga rada i života ne samo u radnoj organizaciji, već ni u ukupnim uslovima društvenog života i da se kroz to neposredno sučeljavaju sa realnim društveno-ekonomskim, političkim i svim drugim kretanjima.

Time što društvena akcija sindikata nije „gurala" radnika i klasu u celini ka pomenutim kretanjima ni u radnoj organizaciji ni u društvu u celini, ona je u suštini sužavala objektivno postojeći prostor svog delovanja u svojstvu nezamenljivog činioca izgrađivanja samoupravnih odnosa unutar složene strukture društvenog bića radničke klase.

Svemu ovome treba dodati još sledeće o problemu odnosa masovni radnički pokret — društvena akcija sindikata. Nedovoljno isprepletena sa masovnom radničkom osnovom, društvena akcija sindikata nije mogla (a to ni sada ne čini u potrebnoj meri) da neposredno i snažnije prima impulse realnog radničko-klasnog interesa. U neposrednoj društvenoj praksi i ovaj činilac se prezentira kao faktor umanjivanja društvenog uticaja sindikata. Čini mi se da je u društvenoj praksi mnogo puta verifikovana konstatacija da je društvena moć sindikata danas u društvu još uvek slaba. Ona se neće bitno povećati time što će se neki njeni elementi ustavno regulisati (na primer, učešće sindikata u samoupravnom dogovaranju). Društvena moć sindikalne akcije povećavaće se u zavisnosti od jačanja ukupne društvene moći radničke klase. Zbog toga sadašnja društvena akcija sindikata, po mom mišljenju, mora da menja i pravac i sadržinu — da se orijentiše na jačanje pozicije radnika, radničke klase u svim porama našeg samoupravnog društva jer je to uslov jačanja njenog ukupnog društvenog ugleda. Društvenoj moći sindikalne

akcije, kao odrazu moći samoupravno organizovanog radničkog pokreta, nije potrebno da se imunitet njenog sindikalnog rukovodioca u radnoj organizaciji normativno obezbeđuje. Nema jače društvene bezbednosti tog imuniteta od društveno čvrste moći samoupravno organizovanog radništva.

U ovome je sadržan osnovni smisao odgovora na pitanje — gde je izlaz iz krizne situacije u kojoj se, po mom mišljenju, danas nalaze jugoslovenski sindikati.

Posebnu pažnju zaslužuje odnos društvene akcije sindikata prema ukupnoj samodelatnosti radničke klase. Na ovoj relaciji uvek je dolazilo i dolazi do vrlo ozbiljnih problema. Naime, prisutna je težnja identifikovanja samodelatnosti radničke klase sa njenom organizovanom društvenom aktivnošću u sindikatu i svim drugim društvenim organizmima.

U društvenoj praksi ova identifikacija izražava se u težnji da se ukupna samodelatnost radnika „ugura", bez ostatka, u postojeće društvene organizme — da se time obezvrede sve one specifike stvaralaštva radničke klase koje se često ne mogu „ugurati" u razne oblike koje nudi organizovana društvena struktura. Svaki pokušaj radnika da svoju samodelatnost izraze van postojećih oblika samoupravnog društvenog organizovanja, ako se u njima isprepleo neki „birokratski čvor", u određenim sindikalnim i drugim društvenim sredinama identifikuje se kao rušilački, nesamoupravni (obustave rada i slično). U sindikatima je dugo vremena bilo dominirajuće ovo stanovište. Ono je i sada prisutno u nekim njihovim sredinama. I u ovom treba tražiti uzroke što se društvena akcija sindikata naglašenije identifikovala sa angažovanošću njegovih rukovodstava, a relativno manje sa stvarnim pokretom radnika.

Ovakav odnos društvene akcije sindikata prema ukupnoj samodelatnosti radničke klase ima još jedno značajno obeležje. Ne shvatajući i ne prilazeći samodelatnosti radnika, radničke klase i ukupnoj društvenoj aktivnosti sindikata kao prema dijalektičkom jedinstvu protivrečnosti, i u sindikatu se susreću shvatanja da u samodelatnost radnika treba „unositi" svest, izgrađivati svest kao činilac „oplemenjivanja" radničkog pokreta. I ovo je odbijalo radnike od organizovane društvene aktivnosti sindikata. Uzrok je bio u tome što sindikalna akcija nije u dovoljnoj meri „gurala" samoupravno organizovane radnike u proces odlučivanja da tu, u neposrednoj borbi, stiču svest o svom društveno-ekonomskom i drugom položaju u udruženom radu i društvu u celini i da kroz to, samoupravno organizovani, nalaze društveno i ekonomski najcelishodnije izlaze iz date situacije.

Nove ustavne promene i svi drugi društveni zahvati koji će se zasnivati na njihovoj osnovnoj društvenoj sadržini stvaraju mnoge nove pretpostavke za delovanje sindikata. U vezi sa tim treba reći da će uloga društvene aktivnosti sindikata jačati u meri u kojoj će se učvršćivati društveno-ekonomska, politička i druga pozicija radnika, radničke klase u celini. Proces ovladavanja od strane radnika ukupnom društvenom

reprodukcijom, odnosno proces povezivanja neposrednog društvenog položaja radnika na njegovom pojedinačnom radnom mestu sa proširenom reprodukcijom radne organizacije i ukupnom društvenom reprodukcijom već zahteva da se težište društvene akcije sindikata „prebaci" na ovaj teren. Smer prostiranja društvene akcije sindikata ka vrhovima državnih i uopšte političkih struktura mora biti promenjen jer i društvo menja svoju društvenu bit. Ova aktivnost mora se odvijati u svim sferama gde se zaista rešavaju ključna pitanja društvenog položaja radnika i radničke klase u celini, gde se neposredno vrši samoupravno konstituisanje radnika i dalje razvijanje naših samoupravnih odnosa. Zbog svega toga mnoge delatnosti koje sada vrše sindikati na nivou Jugoslavije moraju biti smanjene za račun povećavanja njihove društvene akcije u radnim organizacijama, u svim drugim oblicima udruženog rada, u komunama, pokrajinama i republikama.

Prilozi

Vladan Ćetković

NOVA ULOGA SOCIJALISTIČKOG SAVEZA U RAZVIJANJU NEPOSREDNE DEMOKRATIJE

Povećanje materijalnog bogatstva i kulturnih vrednosti društva neposredna je osnova prevazilaženja postojećih sadržina i oblika društvene organizacije i razvijanja novih sadržina i formi čovekove egzistencije. S druge strane, sistem društvenih odnosa je pretpostavka za nesmetano razvijanje materijalnih proizvodnih snaga, za oslobađanje čovekovih potencija i njihovo sublimiranje u nove materijalne i duhovne vrednosti.

Promene u socijalno-tehničkoj osnovi proizvodnje pokreću celokupan privredni i društveni mehanizam u organizaciono-tehničkom i tehnološkom smislu, utičući na promene u podeli rada, specijalizaciji, zanimanjima uopšte. U novoj proizvodnoj organizaciji menja se položaj i uloga pojedinaca i grupa u izvršavanju proizvodno-tehničkih i društvenih zadataka. U užem smislu to je bitan momenat naučno-tehničke i tehnološke revolucije. U širem shvatanju ovog procesa postavljaju se zahtevi za novim društvenim organizovanjem da bi se materijalna proizvodnja prirodno povezala s drugim oblastima društvenog života. Ako se to ne bi postizalo, mogućna je stihija i dezorganizacija, a neminovna posledica toga bila bi niska produktivnost rada, slabljenje kohezione snage proizvodnje, raspodele i razmene. To ima i socijalno-psihičke konsekvence. Kod ljudi se stvara predstava o krizama, protivrečnostima i slabostima sistema. Svaka društvena promena ima i svoje teorijsko-idejne predstavnike, od kojih neki nastoje da revalorizuju društvene odnose i snage prevaziđenog društvenog sistema. Oni ne retko predlažu čak i novo političko uređenje, ali na osnovama starog sistema društvenih odnosa. Stiče se utisak da je izlaz u vraćanju na stari sistem odnosa i institucija gde bi se „uspostavio red“, povratile privilegije razvlašćenim društvenim grupama i pojedincima.

Regulisanje društvenih potreba i interesa postiže se različito. U državno-kapitalističkim i etatističko-birokratskim sistemima to je u nadležnosti države i njenih instrumenata. U našem sistemu samoupravnih socijalističkih odnosa to postaje stvar ljudi, naime, organizacija neposredne socijalističke demokratije. Samoupravni odnosi se ostvaruju u proizvodnim zajednicama i asocijacijama, društveno-političkim organizacijama i institucijama. U takvom sistemu društvenih odnosa dru-

štveno-političke organizacije imaju funkciju da povezuju, da se bore za ostvarivanje jedinstva čovekovih materijalnih i kulturnih potreba i njegovih socijalnih formi.[1] Postoje, međutim, razlike između programa i načela društveno-političkih organizacija i društvene prakse i njihove spremnosti da rešavaju konkretne zadatke.

Po svojoj strukturi i načinu delovanja ove organizacije su često bile prevaziđene društvenim odnosima u širim društvenim asocijacijama; upravo odnosima koje su same izgrađivale. Demokratija i samoupravljanje se uspešnije ostvaruju u brojnim privrednim i društvenim organizacijama, radnim kolektivima, nego u društveno-političkim organizacijama. Usled toga je slabio društveni autoritet ovih organizacija, njihove akcije su bile neefikasne, a često se njihova aktivnost karakterisala političkim pragmatizmom.

Sporo ili nikako se prihvata inicijativa članstva kada je reč o sadržaju rada, organizovanju i odlučivanju u društveno-političkim organizacijama. Ove organizacije su zatvorene u uske forumske i grupne okvire, odvojene od članstva, od građana uopšte. Da bi se stvorio utisak o njihovom demokratskom delovanju sa stanovišta interesa građana, proglašavani su prioritetni ekonomski i društveni programi nacije, republike ili radničke klase. Takvi idejno-politički programi pretenduju na avangardizam u socijalističkom pokretu, stvarajući barijere za udruživanje i povezivanje širih socijalno-ekonomskih interesa ljudi. Te barijere nekada imaju nacionalne, a nekada klasne karakteristike. To su, u stvari, samo pojavni oblici jednog, socijalno-klasnog sukoba u celokupnim društveno-ekonomskim odnosima koji je posledica više činilaca: različitog nivoa pojedinih regiona, privrednih grana, različitih interesa i mogućnosti za nadvladavanje zaostalosti, nerazvijenosti ili, pak, želje za izjednačavanjem pojedinih oblasti s razvijenim evropskim ekonomijama.

Na širem društvenom planu zaoštren je proces političke borbe bez jasnih idejnih i političkih koncepcija u daljem razvoju samoupravljanja; sa usko nacionalnim motivima i ograničenjima u oblasti ekonomije, nauke i politike. To je delimično odložilo, pa čak i onemogućavalo rešavanje ekonomskih problema zemlje.

Politička borba se, istina, razlikuje od borbe za vlast u klasičnim sistemima građanske demokratije, a i u državno-socijalističkim sistemima. Razlika je u promenjenom vlasniku sredstava za proizvodnju, pa time i u objektima prema kojima se usmeravaju ciljevi i interesi pojedinaca i grupa. U našem društvu to više nije samo država, već razgranat sistem državnih funkcija izvedenih ili prenesenih na društvene

[1] Marks je pisao o emancipaciji čoveka kroz organizovanje njegovih „vlastitih snaga“: „Tek kad individualni realni čovek povrati u sebe apstraktnog građanina, tek tada će kao individualan čovek u svom empirijskom životu, u svom individualnom radu, u svojim individualnim relacijama postati generički čovek; tek kad čovek bude spoznao i organizovao svoje „vlastite snage“ kao socijalne snage i više ne bude delio od sebe socijalnu snagu u formi političke moći, samo će tako biti izvršena ljudska emancipacija“ (K. Marks, *O jevrejskom pitanju*, „Kultura“, Beograd, 1957, str. 11).

organe i institucije. Oni imaju određene prerogative vlasti i odlučivanja. Tako se politička borba za vlast prenosi i u pojedine segmente društva, u privredne i društvene organizacije. U izvesnom smislu to je pokretačka snaga društva, ali postoji veliki broj negativnih tendencija koje dezintegrišu proizvodnju i društvenu organizaciju skoro na svim nivoima društva. Takva politička borba otežava realizovanje osnovnih ciljeva samoupravnog socijalističkog društva; zamagljuje prave interese ljudi. Ona stvara predstavu o nepomirljivim sukobima klasne i nacionalne prirode, prikrivajući tako osamostaljene, parcijalne interese pojedinaca i foruma usmerene ka osvajanju najviših državnih i političkih pozicija. To je degenerativna strana političkog organizovanja koja se manifestuje u zaostajanju neposredne socijalističke demokratije i samoupravljanja. Postoje i stvarni razlozi koji zahtevaju promene u društveno-ekonomskom i političkom sistemu. O njima se, istina, govori, ali sporadično i marginalno, pa izgleda da su to uzgredni, a ne osnovni uzroci društvenih promena.

IZMEĐU DRŽAVNOG I SAMOUPRAVNOG ORGANIZOVANJA

Suprotnosti se manifestuju i u privrednim kretanjima, u nemogućnosti realizovanja roba i usluga; u produktivnosti rada, nelikvidnosti; u formiranju monopolskih posredničkih institucija; u jačanju privatno-sopstveničkih tendencija; u bogaćenju pojedinaca i određenih grupa, slojeva i zanimanja mimo stvarnog doprinosa u radu. To rađa vrlo ozbiljne posledice, razara jedinstvo samoupravnog društva, onemogućuje realizovanje njegovih materijalnih, političkih odluka i instrumenata samoupravnog sistema, principa raspodele prema rezultatima rada. Iz toga izviru i određeni klasno-politički sukobi i nesporazumi.

Negativna posledica takvog stanja i odnosa u materijalnoj proizvodnji i političkoj sferi izražava se i u povećavanju razlika između razvijenih i nerazvijenih područja, između pojedinih privrednih grupa, što stvara mogućnost za nesocijalističke odnose u proizvodnji i konkurenciju, zatvaranje tržišta, privrednu diskriminaciju i slično.

Posmatranje društvene prakse pokazuje da se, na jednoj strani, razvijaju državno-svojinske tendencije, državno-svojinski oblici organizovanja. Oni su najizraženiji u nerazvijenim područjima jer to, u stvari, predstavlja realnu osnovu za podizanje proizvodnje i produktivnosti rada na viši stepen. Na toj osnovi se koncentrišu sredstva za proizvodnju, centralizuje kapital. Na višim nivoima razvoja, koji prelaze hiljadu dolara po stanovniku, razvijaju se svojevrsne privatno-sopstveničke tendencije i grupni monopoli.

Neposredna posledica je u tome što se dezintegriše društvena svojina kao osnovna snaga u razvijanju samoupravnih produkcionih odnosa, s jedne strane, a, s druge, to otežava političko organizovanje koje nije samo sebi svrha, već način sjedinjavanja socijalnih snaga u funkciju

čovekovih potreba i usaglašavanja tih potreba s proizvodnjom i raspodelom.

Mnogo se postiglo u izgrađivanju i naučnom osmišljavanju samoupravnog sistema. Nismo se, međutim, koristili svim pozitivnim rezultatima klasičnih oblika organizovanja, gde postoji vekovno iskustvo. Često raspravljamo kakve su društvene posledice kada uvodimo modernu tehniku, tehnologiju, mašine, pronalaske, patente, licence. Ne smeta nam ako to povećava produktivnost, bogatstvo, standard, ali nam smeta ako se koristimo i iskustvima u organizovanju političkog sistema. Očigledno je da u sadašnjem razvoju nismo našli pravu meru državne organizacije niti smo adekvatno usmerili državne funkcije u izvršavanju osnovnih programa društva, tako da nam se događa da se one javljaju u onim oblastima u kojima bi trebalo da budu najrazvijeniji samoupravni odnosi.[2]

Država kao sistem odnosa po našoj teoriji i društvenoj koncepciji stalno odumire, ali taj proces teče suprotno društvenim interesima. Naime, iščezavaju one funkcije koje bi trebalo da obezbede izvršavanje interesa radnih ljudi u samoupravljanju, povezivanje ekonomskog i političkog sistema, a zadržavaju se funkcije koje opterećuju privredu, privredni razvoj i reprodukuju birokratsko-tehnokratske tendencije. Posledice se ogledaju u odnosima između države i privrede, između politike i privrede, u kojima se stvaraju različite monopolske grupacije. Jedne se formiraju u političkim forumima među pojedincima i grupama koje nastoje da drže pozicije upravljanja i odlučivanja u svim oblastima društvenog života. Javljaju se i centri u ekonomskoj sferi, privrednim organizacijama i granama koji za sebe stvaraju društvenu poziciju i privilegije, a oko sebe društvene i materijalne barijere. To vodi slabljenju privrednih grana i oblasti, koje bi u povoljnijim društveno-ekonomskim okolnostima mogle da budu značajniji činilac ekonomskog integrisanja srodnih, pa i različitih privrednih oblasti.

U uslovima društvenih sukoba otežava se normalan privredni razvoj, a sama privreda nije u stanju da prevaziđe slabosti izazvane zaostalom tehnologijom, neadekvatnom organizacijom rada ili, pak, spoljnim činiocima s obzirom na situaciju na svetskom tržištu, konkurenciju, diskriminaciju, blokovsko zatvaranje, snažan uticaj državnih funkcija i instrumenata. Prevazilaženje takve situacije zahteva konstituisanje novih sadržaja rada, načina organizovanja u postojećim i novim društvenim institucijama koje bi na široj i dinamičnijoj samoupravnoj osnovi omogućile proces socijalizacije sredstava za proizvodnju i afirmisanje samoupravnih društvenih odnosa. Cilj novog društvenog organizovanja je u tome da se izgrade efikasniji samoupravni instrumenti koji bi doprineli prevazilaženju razlika između razvijenih i nerazvijenih,

[2] Tako se u komuni ceo mehanizam povezivanja društvenih interesa obezbeđuje državnim funkcijama, bilo da one dolaze iz federacije ili se prenose iz republike, ili se konstituišu u samoj komunalnoj zajednici. To je neprirodan razvoj koji stvara monopolske i birokratske tendencije, a razvlašćuje društvene i samoupravne snage.

između privrednih grana u koje je investiran znatan društveni kapital i grana koje još uvek proizvode na zastareloj tehnici i tehnologiji. To je proces potiskivanja klasnih suština i formi rada, prevazilaženja razlika između fizičkog i umnog rada.

Dosadašnji razvoj karakteriše veliki broj posredničkih i monopolskih institucija koje su još uvek poluadministrativnog i polusamoupravnog karaktera. One se na ovom stepenu razvoja javljaju kao socijalna barijera u ostvarivanju ljudske emancipacije udruženih proizvođača. U njima preovladavaju odnosi državnog regulisanja, budžetskog finansiranja, pa se stiče dojam da u celokupnoj društvenoj strukturi najveći prostor zauzima država i njeni organi. Stvar je u tome što su se takve institucije i javne službe svojim radom i načinom organizovanja poistovećivale sa državnim organima izvršavajući društvena ovlašćenja i poslove, udesto da razvijaju samoupravne odnose i da na taj način ostvaruju interese udruženog rada. Zbog toga je neophodno da se takve posredničke i monopolske ustanove i organizacije reformišu i neposrednije povežu sa odgovarajućim privrednim delatnostima i organizacijama. Tamo gde su već uspostavljeni odgovarajući ekonomski odnosi s privrednim organizacijama, brže se uspostavljaju samoupravni odnosi i kriteriji raspodele prema rezultatima rada.

Iz hibridne društvene organizacije izrastao je i sistem opštepolitičkog predstavljanja koji se delom povezivao sa samoupravljanjem, obezbeđujući političku osnovu demokratizaciji materijalne proizvodnje, a delom je zadržavao klasične oblike političkog organizovanja. Nadvladavanje takvog stanja nalaže da se definiše sistem društveno-političkih odnosa u kome bi se stvorili uslovi za brži rast materijalnih proizvodnih snaga, za neposrednije razvijanje onih oblika društvenog života koji bi, putem novog načina organizovanja na novim osnovama, omogućili samoupravno funkcionisanje predstavničkih organizacija i institucija.

DELEGATSKI ODNOSI — PREVAZILAŽENJE SISTEMA OPŠTEPOLITIČKOG PREDSTAVLJANJA

U preplitanju, sukobljavanju i prevazilaženju odnosa i elemenata socijalističke integracije konstituisane pod okriljem državnog regulisanja u oblasti ekonomskog i političkog sistema razvijao se i proces dezintegracije koji izražava otpor samoupravnim odnosima, samoupravnoj organizaciji društva, socijalističkoj revoluciji i njenim zakonitostima.

I pored toga se samoupravljanje brže i uspešnije afirmisalo nego bilo koji društveni odnos u istoriji. Ono je prevladavalo tvrdokornu državnu hijerarhiju, centralizam u onim oblastima materijalne proizvodnje i društvene organizacije u kojima je državno regulisanje sastavni deo reprodukcije i emanacija društvenog poretka. Pri suprotstavljanju državnim funkcijama samoupravljanje je nužno zadržalo izvesne osobine političkog odnosa. Uspeh samoupravnih odluka i rešenja često je zavisio od angažovanja Saveza komunista i njegovih foruma. To je, me-

đutim, jedan od razloga za menjanje sadržaja rada i načina organizovanja i društveno-političkih organizacija i samoupravnih organa.

Reč je o svojevrsnom podruštvljavanju politike, o prevazilaženju opštepolitičkih oblika organizovanja, predstavljanja i odlučivanja koji određuju politički karakter društva, sadržinu demokratije, koja je viši stepen društvenog organizovanja od etatističko-birokratskog. Međutim, udruživanje rada u velikim razmerama, povezivanje opštedruštvenih interesa traži dinamično ponašanje samoupravnih organizacija. Tempo tehničko-tehnoloških promena, moderna organizacija proizvodnje i društva pretpostavljaju nove odnose u načinu predstavljanja i odlučivanja radnih ljudi radi očuvanja celovitog sadržaja njihovih interesa. Podruštvljavanje politike podrazumeva ostvarivanje društvenih težnji i interesa radničke klase putem sistema društveno-demokratskog dogovaranja o svim bitnim pitanjima udruženih proizvođača.

Opštepolitičko predstavljanje se po sadržini i po formi sukobljava sa naučno-tehničkim i tehnološkim napretkom u proizvodnji i društvu, a nespojivo je sa zahtevima za većim učešćem radnih ljudi u odlučivanju. Tako se često mimo organa samoupravljanja (radničkog saveta) „stvari rešavaju" u uskom krugu stručnjaka, analitičara, inženjera, ekonomista, stručno-tehničkih službi. Ne retko sam direktor donosi odluke iz nadležnosti radničkog saveta. „Razvlašćivanje" samoupravnih organa se objašnjava potrebama modernizacije, većom poslovnošću i operativnošću u radu privrednih organizacija, hitnošću odluka, brzim osvajanjem tržišta i brzom realizacijom roba, uključivanjem u međunarodnu podelu rada i svetsku konkurenciju.[3] To su stvarni problemi pred kojima stoji naša privreda, samoupravni organi i društvo u celini, ali način na koji se oni rešavaju ne odgovara suštini sistema, pa ni stvarnim interesima radničke klase.

Radnička klasa je, s obzirom na svoj tehnički i kulturni stepen, sposobna da donosi odluke o najsloženijim pitanjima u proizvodnji i društvu. Radi se, međutim, o stvaranju odgovarajućih organizacionih samoupravnih oblika u kojima bi se to ostvarivalo. Radnički saveti i upravni odbori su u postojećem sistemu samoupravnih društvenih odnosa poprimili obeležja opštepolitičkog predstavljanja. U nekim slučajevima oni su se birokratizirali zapostavljajući interese radnih ljudi koji su ih birali. Ima primera koji govore da su oni instrument direktora i stru-

[3] Radi efikasnijeg izvršavanja zadataka u oblasti proizvodnje i samoupravljanja usvojen je 8. decembra 1968. godine ustavni amandman XV. On glasi: „Ostvarujući samoupravljanje, radni ljudi u radnoj organizaciji kao celini i organizacijama udruženog rada u njenom sastavu određuju pitanja o kojima odlučuju neposredno i poveravaju određene funkcije upravljanja radničkom savetu, odnosno prema prirodi delatnosti radne organizacije drugom odgovarajućem organu upravljanja, a određene izvršne funkcije njemu odgovornim kolegijalnim i inokosnim organima, koje bira radnički savet." Njegova intencija je bila stvaranje uslova za stručnije upravljanje proizvodnjom i funkcionalno povezivanje proizvodnje i odlučivanja. Međutim, u praksi su se formirale tehnobirokratske grupacije koje su potisnule samoupravljanje, a svu vlast koncentrisale u svojim rukama, tako da se ovaj amandman izvrgao u svoju suprotnost.

čno-tehničkih službi. Navode se razlozi nestručnosti i nerazumevanja problema o kojima se raspravlja i odlučuje, a nekada su u pitanju i privilegije koje članovi radničkog saveta i upravnog odbora koriste za vreme svog mandata. U toku trajanja njihovog mandata u radnim organizacijama se rešavaju krupna pitanja proizvodnje, organizacije rada, integracije s privrednim organizacijama i granama. U velikom broju modernih fabrika, industrijskih postrojenja, tehničko-tehnološke inovacije se uvode u razdoblju od dve do pet godina. U tom periodu se menja organizacija proizvodnje, kvalifikaciona i obrazovna struktura zaposlenih. Svaka nova mašina zahteva poznavanje njenih funkcija, posebnu stručnost, a često i posebno iskustvo u radu. Jedan broj radnika se prekvalifikuje i obrazuje uz rad, stiče nove kvalifikacije. Radna mesta se popunjavaju primanjem novih stručnjaka, inženjera, ekonomista, tehničara i radnika s odgovarajućim kvalifikacijama. Promenama u tehničko-tehnološkoj organizaciji proizvodnje menja se i struktura zaposlenih. Kad se ne bi uskladilo obrazovanje, stručnost u obavljanju pojedinih operacija, racionalizacija u organizaciji proizvodnje, učinak modernih mašina i tehnoloških postupaka bio bi veoma mali. Ovaj problem je karakterističan za naš privredni razvoj. Naime, iako uvodimo moderne mašine i tehnologiju, ne ostvarujemo produktivnost i kvalitet kao druge privrede sa istom tehničko-tehnološkom organizacijom. Razlozi su u tome što organizacija proizvodnje, raspored radnih mesta, racionalizacija vremena i prostora, korišćenje svih raspoloživih kapaciteta (radne snage i mašina) ne odgovaraju modernim postrojenjima i tehnologijama. Ima i ostataka zanatskog načina rada i organizovanja, a i nedovoljne tehničke i obrazovne pripremljenosti, kao i slabe radne discipline i slično.

Dinamika, složenost i zakonitost privrednih i društvenih kretanja pretpostavlja neprestano usavršavanje društvene organizacije i njeno usklađivanje s odnosima i uslovima materijalne proizvodnje. Ukoliko se to ne postiže, smanjuju se mogućnosti društva u pogledu unapređivanja proizvodnih snaga, a u proizvodnim delatnostima se sužava prostor za aktivnost. Sastavni deo tog procesa je i uključivanje neposrednih proizvođača u donošenje odluka iz domena privrednog i društvenog razvoja.

Postojećem stepenu privrednog i društvenog razvoja i zahtevima rastuće tehnike i teholologije odgovaraju radnički saveti i predstavnički organi organizovani na principima delegatskog sistema.[4] Ima mišljenja

[4] U rezolucijama i odlukama Drugog kongresa samoupravljača Jugoslavije u delu o podruštvljavanju političkog odlučivanja ističe se da „načelo delegiranja i delegatskih odnosa treba da dobije širu i potpuniju samoupravnu primenu. Oživotvorenje ovog načela u procesu biranja skupština i njihovog daljeg rada treba da omogući da radni ljudi i građani preko svojih delegata organizovano izražavaju svoje interese, predloge i stavove o svim značajnim društvenim pitanjima i odlukama, da se u demokratskom mehanizmu sučele sva društvena stremljenja, a da potvrdu u skupštinskim odlukama dobiju samo ona od njih koja su u skladu sa najprogresivnijim ciljevima i zajedničkim interesima radničke klase“ („Radnička štampa“, Beograd, 1971, str. 122—123).

da neposredni proizvođači i građani nisu na takvom stepenu opšteg obrazovanja i tehničke kulture da bi mogli razumeti složene proizvodne i društvene procese. U praksi je, međutim, očigledno da je stepen obrazovne i tehničke kulture zaposlenih u nas, posebno u nekim privrednim i društvenim organizacijama, takav da je omogućio izvršavanje konkretnih proizvodnih i društvenih poslova. Društveno angažovanje građana u odlučivanju o raznim pitanjima i problemima društvenog života je takođe pokazalo da se oni opredeljuju za najprogresivnija rešenja. U raznovrsnoj strukturi zaposlenih postoje specijalizacije i radnici koji bolje poznaju određen proizvodno-tehnički postupak ili organizaciju preduzeća i ekonomskih jedinica. Pored uskostručnih kvalifikacija, znatan broj zaposlenih stiče i društveno-političke kvalifikacije na posebnim kursevima, večernjim školama, fakultetima, postdiplomskim specijalizacijama. Međutim, u nas nije dovoljno iskorišćen obrazovni i stručni potencijal ni u proizvodnji ni u predstavničkim i samoupravnim organima. Ako bi se, radi odlučivanja o pojedinim pitanjima iz života i rada radnih organizacija, delegirali radni ljudi iz proizvodnih jedinica i društvenih organizacija koje rade na tim problemima ili bolje od ostalih poznaju određenu oblast proizvodnje, sigurno bi odluke bile kvalifikovanije i više bi odgovarale interesima radnih ljudi i društva u celini.[5]

Delegatskim načinom predstavljanja i odlučivanja u postojećem sistemu samoupravnih organa i ustanova ostvarile bi se mogućnosti još veće demokratizacije u svim oblastima života i rada. Razvila bi se aktivnost i inicijativa društveno-političkih organizacija u izboru delegacija. „Delegatski odnosi, kao put za potiskivanje opšteg političkog predstavljanja i očuvanje vernog sadržaja osnovnih interesa radnih ljudi u skupštinskom odlučivanju, mogu se ostvarivati samo akcijom organizovanih snaga društvene svesti u odabiranju najsposobnijih delegata radnih ljudi i uz odgovarajuću moralno-političku podršku njihovoj stvaralačkoj inicijativi i ulozi u radu skupština.“[6] Povećao bi se interes radnih ljudi za osposobljavanje i prekvalifikovanje radi neposrednijeg sudelovanja u odlučivanju. Biranjem predstavnika u samoupravne organe prema problemima koji se rešavaju aktivirao bi se u samoupravljanju veći broj ljudi nego što je to slučaj sa članovima izabranim na duže vreme.

Delegatski način usmeravanja i regulisanja društvenih kretanja prirodan je nastavak revolucionisanja sredstava za proizvodnju i podruštvljavanja političkog odlučivanja. Prevazilaženjem političkog načina odlučivanja i učvršćivanjem samoupravnih sadržaja rada i organizovanja nestaju posredničke institucije, a društveno-političke organizacije svoju aktivnost temelje na interesima ljudi. Delegatski sistem bi ojačao

[5] „Delegatski sistem konstituisanja i rada skupština treba u daljem toku usavršiti uključivanjem promenljivih, za pojedine odluke izabranih delegata u odgovarajuća veća skupština, radi jačanja radne, kvalifikovanije i odgovornije uloge skupština u neposrednoj vezi sa njihovim izbornim osnovom“ (Isto, str. 124).

[6] Isto, str. 123.

socijalnu i kadrovsku bazu društveno-političkih organizacija, što bi im povećalo društveni autoritet.

I u delegatskom načinu predstavljanja i odlučivanja mogu se, međutim, javiti određene slabosti u organizaciji i načinu rada i izbora. Naime, zbog još uvek nedovoljne obrazovne i tehničke kulture širih slojeva, slabog rada i uticaja društveno-političkih organizacija u radnim kolektivima, može se dogoditi da najveći broj predstavnika bude delegiran iz redova stručnjaka, inteligencije i uticajnih monopolskih grupa koje su do sada „držale vlast" u radnim organizacijama. Da bi se to sprečilo, neophodna je aktivnija uloga i angažovanje organizovanih socijalističkih snaga u biranju najsposobnijih i najodgovornijih ljudi za delegate.

ULOGA SOCIJALISTIČKOG SAVEZA

Socijalistički savez upravo ima tu mogućnost da u sadašnjem trenutku nadvlada političko-predstavnička obeležja organizovanja i odlučivanja koja su latentna ili vidljiva u ovoj fazi našeg društvenog razvoja i da doprinese afirmisanju stvarnih samoupravnih odnosa u svim sferama privrednog i društvenog života. To, razume se, zavisi i od ukupnog društvenog bogatstva, produktivnosti rada, povezanosti privrednih organizacija sa savremenim svetskim tehnologijama.

Značajna funkcija Socijalističkog saveza je i u podruštvljavanju političkih odnosa i u povezivanju progresivnih tendencija u raznim oblastima života i rada ljudi. Radi se, naime, o tome da se prevaziđe klasična državno-birokratska sadržina i oblik vlasti, odnosno institucije koje su nosioci centralističkog dirigovanog upravljanja svim sferama društvenog života. Time se skida tutorstvo politike s privrednih i društvenih kretanja; uspostavlja društvena ravnoteža između proizvodnih delatnosti i onih koje imaju neproizvodni karakter; stvara povoljnija društvena klima u tom smislu da se Savez komunista transformiše u kompaktniju idejno-političku snagu s čvršćom organizacijom i suštinski povezanu s oblicima neposredne socijalističke demokratije. S tim je povezana i neophodna potreba za većim učešćem neposrednih proizvođača u radu foruma i drugih oblika političkog odlučivanja i organizovanja. U ovom trenutku potrebno je da se u Socijalističkom savezu stvore uslovi za potpunije i neposrednije afirmisanje onih društvenih činilaca koji prevashodno izražavaju društveni karakter rada i organizovanja i potvrđuju odnose neposredne socijalističke demokratije u tom smislu da neposredni proizvođač ostvaruje sadašnje, pa time i buduće ciljeve. To pretpostavlja uključivanje Socijalističkog saveza u sve tokove društvenog života i njegovu spremnost da se bavi životnim pitanjima ljudi i da traži prave odgovore na njih.

Često se kaže da Socijalistički savez — zbog neadekvatne organizovanosti, forumske zatvorenosti, nedovoljnog interesovanja građana za učešće u radu organizacija — nije u stanju da mobiliše građane za učestvovanje u raspravljanju i odlučivanju o životnim pitanjima društva.

Takve pojave u delovanju Socijalističkog saveza proističu iz ukupnih uslova političkog organizovanja, ali one ni u kom slučaju ne odražavaju stvarnu aktivnost brojnih organizacija Socijalističkog saveza. Ako bi to bilo tačno, onda bi to, bez sumnje, bila negativna karakteristika našeg samoupravnog društva. Pre i tačnije se može govoriti o kvalitativno novom sadržaju rada organizacija, tribina i foruma Socijalističkog saveza, koji više ne počiva na kvantitativnim pokazateljima o učešću građana u raznim oblicima neposredne socijalističke demokratije (o tome koliko je ljudi prisustvovalo zborovima birača, učestvovalo u raspravi, koliko se izjasnilo na referendumu, sudelovalo u raznim društvenim akcijama), već na tome kakva je stvarna sadržina odluka onih koji su zainteresovani za njihovo oživotvorenje. Posebno je značajno to kakav je domet tih odluka, kako one prodiru u društveno-ekonomski, politički i normativni život.

Socijalistički savez je već sada po svom načinu rada i organizovanja, po načinu uspostavljanja veza sa predstavničkim i državnim organima, po načinu donošenja odluka i raspravljanja o brojnim pitanjima i problemima iz ekonomskog i političkog sistema i iz svakodnevne prakse radnih ljudi — delegatska organizacija. Odnosi u praksi su uticali da se taj preobražaj izvrši u relativno kratkom periodu. Otvorenost ove organizacije prema aktuelnim, životnim interesima udruženih proizvođača afirmisala je njenu samoupravnu sadržinu.

U takvim okolnostima Socijalistički savez postaje stvarni temelj socijalističke demokratije. To, naravno, pretpostavlja i novi sistem odnosa i veza ove organizacije s predstavničkim institucijama i državnim organima, uspostavljanje takvih odnosa saradnje i usaglašavanje odluka kako bi te institucije i ti organi svoju aktivnost i odlučivanje ostvarivali uz najveću moguću saradnju građana. Takve veze se ostvaruju putem delegatskog sistema, koji je, u stvari, istinski samoupravni, demokratski oblik organizovanja i odlučivanja ljudi iz različitih oblasti društveno-ekonomskog i političkog života. Da bi takav sistem odnosa normalno funkcionisao, da ne bi bio puki instrument uskih monopolskih, posredničkih, političkih, državnih, pa i predstavničkih grupa, već izraz interesa i potreba ljudi za neposrednim ostvarivanjem njihovih društveno-ekonomskih ciljeva — potrebno je da Socijalistički savez bude inicijator i temeljni oslonac delegatskog sistema u celini društveno-ekonomskih i političkih odnosa.

Stojan Bulat

POSLEDICE INFLACIJE

Neprestani rast cena, nestabilnost deviznih kurseva kao rezultat inflacije mogu da imaju različite posledice na ekonomije mnogih zemalja. Isto kao što uzroci inflacije mogu biti brojni i različiti, tako su i njene posledice mnogostruke. Isprepletenost i međuzavisnost tih uzroka i posledica, njihova složenost u znatnoj meri otežava analizu problema prisutnosti i posledica inflacije u svim zemljama.

Nas treba da interesuju pre svega posledice koje inflacija ima u odnosu na privredni razvoj, zatim njene reperkusije na raspodelu nacionalnog dohotka i kretanja zaposlenosti i, najzad, njene društveno-političke posledice. Da bismo to sve mogli analizirati, biće potrebno bliže odrediti problem inflacije i pokušati dati njenu definiciju.

Pri razmatranju posledica inflacije treba imati u vidu da su njene najopštije posledice vezane za porast svih vidova potrošnje jer svako želi da se oslobodi novca koji ubrzano gubi vrednost, te se često kupuje i ono što nije potrebno, svako nastoji da se zaduži jer smatra da će kasnije lako vratiti obezvređeni novac. Ukoliko je inflacija jačeg intenziteta, ceo monetarni sistem se dovodi u pitanje jer tada dugoročni krediti gotovo da prestaju funkcionisati. Spoljna (eksterna) vrednost domaćeg novca pada zbog deficita koji pri inflaciji nastaje u bilansu plaćanja.

Neravnoteža vanjskih plaćanja izaziva ozbiljne posledice, dovodi do iscrpljivanja nacionalnih deviznih rezervi. Jedina solucija takvog stanja (pod uslovima fiksnih deviznih kurseva) jeste *devalvacija* nacionalne valute. Devalvacija dolazi kao posledica interne inflacije koja duže traje i koju zemlja nije uspela da obuzda. Takav slučaj je i sa našom zemljom jer smo u posleratnom periodu izvršili pet devalvacija:

1952. god. od 50 st. din. na 300 st. din. = 1 dolar SAD
1954. god. nezv. od 300 st. din. na 632 st. din. = 1 dolar SAD
1961. god. od 632 st. din. na 750 st. din. = 1 dolar SAD
1965. god. od 750 st. din. na 1.250 st. din. = 1 dolar SAD
1971. god. od 1.250 st. din. na 1.500 st. din. = 1 dolar SAD

Devalvacija u stvari predstavlja korekciju kursa domaće valute prema stranim valutama s ciljem da se taj kurs dovede u realniji odnos prema stvarnim kretanjima ponude i tražnje za tim valutama, a što u krajnjoj liniji zavisi od kretanja celokupnog izvoza i uvoza roba i usluga. Glavna svrha devalvacije jeste u stimulaciji izvoza i destimulaciji uvoza sa zadatkom uravnoteženja platnog bilansa. Devalvacija, da bi imala efekta, mora da bude izvedena tako da onemogući spekulativne akcije u vezi sa njom, a to znači po diskrecionoj oceni države o momentu i visini devalvacije nacionalne valute. Sve dosadašnje devalvacije koje su druge zemlje učinile sprovedene su tako da je veoma mali broj ljudi znao unapred da će se devalvacija izvesti. Međutim, kod nas naročito ova poslednja devalvacija sprovedena je uz prethodno šire konsultovanje svih republika i pokrajina (za navodno postizanje saglasnosti iako je jedinstvena valuta funkcija federacije), što je obuhvatilo prethodno upoznavanje oko 800 ljudi. Takva akcija ne može imati efekta jer mera koju je trebalo preduzeti „procurila“ je do preduzeća i ona su se automatski pobrinula da enormno povećaju uvoz i time izvuku neke koristi za svoje dohotke, a ujedno još drastičnije opterete naš bilans plaćanja preko uvećavanja njegovog deficita, koji je i bio glavni povod devalvaciji.

PROBLEM INFLACIJE I NJENA DEFINICIJA

Danas je, pogotovu u stranoj literaturi, skoro nemoguće čitati bilo kakvu noviju ekonomsku knjigu, studiju ili članak a da se ne susretnemo sa problemom inflacije. Zato se često u ekonomskim raspravama opravdano ističe da „u sadašnjem trenutku problem inflacije ima apsolutnu važnost“[1]. Ali, inflacija kao pojava nije potpuno nov fenomen, nepoznat u istoriji razvitka robne proizvodnje. Istorijski posmatrano, ona se javlja već u antičkim vremenima. Ima pisaca koji navode da prve inflacione pojave mogu da se registruju već pre četiri hiljade godina. Poznati britanski ekonomista P. Ajncig u svojoj knjizi o inflaciji pominje primere inflacije iz rimske istorije, naročito one koje su se javljale u periodu ratova.[2]

Prvi oblici inflacije nalaze se u prekivanju metalnog novca smanjivanjem njegove realne vrednosti u odnosu na nominalnu i uopšte u praksi koju su sprovodili mnogi vladari prilikom izdavanja i načina upotrebe novca u prometu. Ali, dok god je novac bio *robni*, stepen njegovog obezvređenja bio je ograničen. Tek pojavom papirnih novčanica javljaju se i prve *velike inflacije* (jedna od prvih je ona koju je izazvao Dž. Lo izdavanjem nekonvertibilnih novčanica).

Reč inflacija je latinskog porekla (inflatio), ali u ekonomskom smislu prvi put je upotrebljena u Americi za vreme građanskog rata

---

[1] Dr Ž. Rakočević, *Konvertibilnost dinara i kreditni kapital,* „Socijalizam“, br. 3/1970, str. 293.

[2] P. Einzig, *Inflation,* London, 1952, str. 29.

1861—1865. godine — da izrazi nagli porast cena koji je izazvan preteranim izdavanjem nekonvertibilnih papirnih novčanica poznatih pod popularnim nazivom — greenbecks. „Ima, dakle, izvesnog istorijskog paradoksa u tome što su Sjedinjene Američke Države, čiji se dolar sada smatra kao jedna od najstabilnijih valuta na svetu, bile domovina reči inflacija."[3]

Ovde možemo samo dodati da je dolar bio jedna od najstabilnijih valuta, naročito u toku drugog svetskog rata i neposredno posle njega, ali da danas to više nije. Zbog sve većeg deficita u američkom bilansu plaćanja stabilnost dolara sve više dolazi u pitanje. Interesantno je napomenuti da je dolar kroz čitav XIX vek bio nestabilna valuta, da su SAD sve do prvog svetskog rata bile međunarodni dužnik, a tek posle toga međunarodni kreditor.[4]

Međutim, tek naš vek mnogi ekonomisti s pravom nazivaju *vekom inflacije* jer je u njemu inflacija postala pojava koja je ne samo pratilac ratova, već je stalno prisutna kako u vreme ratova tako i posle njih. Zato je ta pojava pobudila veliki interes u ekonomskoj literaturi, ali to se ne bi moglo tvrditi i za našu ekonomsku literaturu izuzimajući donekle najnovije ekonomske rasprave. Inflacija kao ekonomska pojava nije razrađivana u našoj literaturi verovatno zbog dogmatskih gledišta da u socijalističkoj privredi (navodno zbog dobrog planiranja) ne može ni biti inflacije, o čemu će kasnije još biti reči u ovom radu.

I pored obimnih rasprava u literaturi ekonomski najrazvijenijih zemalja posvećenih problematici inflacije, kao i u manje razvijenim zemljama, ne bi se moglo reći da postoji opšteprihvaćena definicija inflacije. Kvantitativna teorija novca je objašnjavala inflaciju jedino kao posledicu velike količine novca u opticaju, a deflaciju kao pad količine novca u opticaju, verovatno stoga što su ranije veće inflacije bile prouzrokovane uglavnom promenom u novčanoj masi.

Nova praktična saznanja, iskustva i teorijska analiza fenomena inflacije stalno se šire. Savremenoj teorijskoj analizi inflacije najviše su doprineli — može se reći — američki ekonomisti. Moderna ekonomska i monetarna teorija smatra shvatanja kvantitativne teorije prevaziđenim i suviše pojednostavljenim objašnjenjem odnosa količine novca i kretanja nivoa cena jer je u praksi bilo slučajeva stabilnih cena pri povećanju novčane mase i, obrnuto, porasta cena pri nepromenjenoj novčanoj masi.

Ova stalna prisutnost, proširenost i trajnost inflacije u savremenim privredama upućuje na pitanje: da li je ona postala zakonomerna pojava u savremenoj robnoj proizvodnji? Odgovor na ovo pitanje, mada nije jednostavan, može biti potvrdan.

---

[3] Dr M. Vučković, *Savremeni problemi monetarne teorije i politike*, Beograd, 1960, str. 89.

[4] U izvesnim periodima u XIX veku inflacija je bila češća pojava u SAD sa nesređenim monetarnim sistemom, koji je išao uglavnom na štetu radnika jer je često nedeljna najamnina (ugovorena) već na kraju nedelje bila obezvređena za polovinu.

Kako je već pomenuto, inflacija nije sasvim nova pojava u privrednom životu jer se pojavljuje već sa prvim začecima robno-novčane privrede. Pojava inflacije nešto je izrazitija u vreme ratova ili velikih društvenih promena i prevrata. U krupnoj robnoj proizvodnji na kapitalističkoj osnovi pojava inflacije je vezana za ciklično kretanje robne privrede.

Marksova analiza zakonitosti robne proizvodnje na kapitalističkoj osnovi pokazala je da se takva robna proizvodnja ciklično kreće prolazeći kroz faze uspona, prosperiteta, pada i depresije ili krize, upravo zbog protivurečnosti imanentnih robnoj proizvodnji. Jedna od glavnih protivurečnosti — već dobro poznata — jeste protivurečnost između sve većeg podruštvljavanja proizvodnje i privatnog karaktera prisvajanja. Zatim rigorozno planiranje na nivou kapitalističkog preduzeća i nikakvo planiranje u onome što danas nazivamo makrorazmerama, to jest na nivou celokupne privrede jedne zemlje. Zakon vrednosti u krupnoj robnoj proizvodnji deluje (preko cene proizvodnje), ali dosta stihijski i na dugi rok usklađuje ukupna privredna kretanja. Zato su sa razvitkom robne proizvodnje krizne situacije bile teže i veće upravo zbog sve složenije strukture robne proizvodnje.

Inflacija u takvim uslovima pratila je uzlazne faze i prosperitet privrednog ciklusa, da bi se u depresiji pretvorila u deflaciju. Stepen takvih cikličnih inflacija bio je relativno ograničen zbog tada važećeg monetarnog sistema (zlatnog standarda), koji je ipak predstavljao branu za pojavu inflacije većih razmera i dužeg intenziteta. Čitav XIX vek bio je ispunjen takvim privrednim kretanjima, koja su građanski ekonomisti nazivali fluktuacijama u privredi. Ali, to je bila ekonomija „laissez faire", gde je ekonomska teorija propovedala *liberalizam* i *potpuno slobodnu privatnu inicijativu.* Klasični i neoklasični ekonomisti su smatrali da u robnoj privredi postoji mehanizam samoregulacije i automatizam koji pokreće sile koje privredu izvode iz depresije ili (po njihovom shvatanju) kratkotrajne krize u fazu uspona i prosperiteta i tako se ona može razvijati bez potrebe za državnim intervenisanjem u privredni život i za ograničavanjem privatne inicijative. Kratko rečeno, privreda, po njima, sama se usklađuje uz poremećaje na kraći rok, ali se stalno sama podiže na viši nivo.[5] Zastupnika ovakve teorije ima i danas među građanskim ekonomistima, a jedan od najpoznatijih je Milton Fridman, američki ekonomist i osnivač takozvane čikaške ekonomske škole. Ne mali broj ima ih i kod nas.

Velika ekonomska kriza tridesetih godina značila je u velikoj meri prekretnicu u shvatanjima mnogih ekonomista i kraj „laissez faire" u ekonomskoj teoriji, a još više u praksi. U tom kontekstu veoma je značajna pojava Kejnzovog učenja o problemima privrednog sistema. Ovde, naravno, ne možemo ulaziti u elaboraciju čitavog Kejnzovog učenja i u ocenu njegove naučne i praktične vrednosti, ali ćemo dati

[5] Mnogi od njih su verovali da tržišno-profitni sistem ima u sebi dovoljno ugrađene *fleksibilnosti* i *adaptibilnosti* da tržišna privreda uvek izađe iz krize.

osvrt na one aspekte njegove teorije koji su relevantni za problem o kojem raspravljamo.

Kejnz je odbacio mnoga učenja prethodnika o mogućnosti tržišne privrede da se samousklađuje, te da deflacija nije poželjna jer može da ima negativan uticaj na privredu. Padanje cena, po njemu, zaustavlja investicionu aktivnost jer investitori, anticipirajući dalje padanje cena, odlažu investicije i time remete celokupan tok društvene reprodukcije.

Treba istaći dosta poznato Kejnzovo gledište da inflacija nastaje ukoliko cene rastu iznad nivoa pune zaposlenosti. Naime, njegova glavna zasluga je u tome što je utvrdio da depresija nije neko kratkotrajno stanje tržišne privrede, već stanje koje može duže potrajati i ako dolazi do oživljavanja privrede i kasnije stabilizacije, ta stabilizacija može biti dugo ispod nivoa pune zaposlenosti.

Kejnz kao teoretičar i socijalni filozof, slično Marksu, ali drugom metodologijom, došao je do saznanja da bi privreda ispoljavala *sve katastrofalniju tendenciju ka nestabilnosti* ako bi stvari bile prepuštene same sebi. Isto tako, kao što je Marks odbacio Sejov zakon tržišta, i Kejnz je to učinio.[6] Kejnz je bio preokupiran time da utvrdi šta dovodi do poremećaja u tržišnoj privredi i kako da se oni otklone. Zato ga je interesovalo pre svega šta determiniše nivo dohotka i zaposlenosti. Da bi to utvrdio, analizirao je funkciju investicija, potrošnje, štednje i kamata. Zastupao je ukidanje zlatnog standarda kao instrumenta privrede „laissez faire“ i uvođenje papirnog standarda, politiku jeftinog novca (da bi se držanje novčanih fondova učinilo besplodnim) i deficitno finansiranje od strane države u slučaju pada privredne aktivnosti kako bi se povećale investicije, a time i dohodak, zaposlenost i ukupna tražnja za robama i uslugama.[7]

Njemu pripada zasluga što je monetarnu teoriju povezao sa ostalom ekonomskom teorijom, a u svom radu je izložio, sasvim ispravno, da novčani poremećaji dolaze kao odraz poremećaja u privrednom sistemu, kao odraz neusklađenosti tržišnog sistema, odnosno teškoća u održavanju „ravnoteže“ između industrije kapitalnih dobara i industrije potrošnih dobara (opet slično Marksu), odnosno između agregatne ponude i agregatne tražnje „ex ante“ i „ex post“, ili, kako se on monetarnom terminologijom izrazio, između investiranja i trošenja.

Njegovi sledbenici su nastavili njegovo učenje analizirajući zašto nastaje jaz između ukupne proizvodnje i ukupne tražnje, između proizvodnje i faktora proizvodnje, između kretanja nominalnog i realnog dohotka. Ali, njegovo učenje i njegovi predlozi za ekonomsku politiku dosta su uticali na umnožavanje problema s kojima se svet sve više

[6] Podsećamo da je Sejov zakon dugo vladao kao dogma — da svaka proizvodnja rađa i tražnju, te da postoji ravnoteža prodaje i kupovine u celokupnom robnom prometu i da ne može doći do poremećaja ili zastoja.

[7] Politikom jeftinog novca i sniženja kamatne stope Kejnz je bio protiv rentijera i kapitalista koji primaju samo kamatu. Bez sumnje, on ih je smatrao društveno nepotrebnim, kao i to da će primena njegovih predloga izazvati „eutanaziju rentijera“.

suočava — problema sve izrazitije i trajnije, hronične prisutnosti inflacije gotovo u svim savremenim privredama.

Bez obzira na različite prilaze u definisanju inflacije, mogli bismo inflaciju definisati kao *stanje poremećaja* u ekonomskim i finansijskim tokovima između ukupne ponude i tražnje za robama i uslugama, koje se odražava u *stalnom porastu cena* i obezvređivanju nacionalne valute. Dakle, inflacija nije samo monetarna pojava, već pojava koja je značajna za celu privredu jer njene posledice pogađaju privredu u celini, menjajući cene, obim i orijentaciju proizvodnje, raspodelu, akumulaciju, platni bilans i potrošnju.

INFLACIJA I EKONOMSKI RAZVOJ

Različiti su načini na koje zemlje (naročito slabije i manje razvijene) pokušavaju da ubrzaju svoj ekonomski razvitak. Težnja da se brže razvijaju često ih navodi da se služe *inflacionim metodama* u ekonomskom razvoju, a brži razvoj je preokupirao mnoge zemlje naročito posle drugog svetskog rata. Jedan od izrazitih primera u tom pogledu je i Jugoslavija.

Sve ekonomske škole i pravci mišljenja u ekonomskoj nauci bili su zainteresovani za probleme i faktore koji utiču na ekonomski razvoj. Od pojave političke ekonomije kao naučne discipline, od prvih klasičara ekonomske nauke (Petija, Smita i Rikarda) pa do danas istraživanje „porekla bogatstva naroda", da se poslužimo Smitovom terminologijom, nije prestajalo, već se, štaviše, pojačalo naročito u poslednjih nekoliko decenija.[8] Zato je literatura o problemima ekonomskog razvoja ogromna.

Međutim, u toj literaturi često se „ekonomski rast" i „ekonomski razvoj" upotrebljavaju kao sinonimi. Ipak, jedan deo ekonomista pravi razliku između te dve kategorije.

Ekonomski rast može najkraće da se definiše kao porast ukupne proizvodnje. Ali, taj rast može biti rezultat porasta stanovništva, porasta investicija, većeg dela stanovništva koje ulazi u radno aktivno (mladi ili stariji), rezultat izmena u strukturi stanovništva, duže radne nedelje itd., ali bez porasta u produktivnosti ili efikasnosti privređivanja.

Ekonomski razvoj može se definisati kao porast ukupne proizvodnje uz porast proizvodnosti rada, bez smanjenja zaposlenosti, ali uz poboljšanje opšte efikasnosti privređivanja. Drugim rečima, to znači bez smanjenja ili stagniranja životnog standarda, što se može desiti kada su zemlje opsednute samo stopama ekonomskog rasta.

Novije intenzivne studije problema ekonomskog razvoja pokazuju sve širi spektar preduslova, uslova, faktora i prepreka ekonomskom razvoju. Slično kao i problem inflacije, ako ne i više, problem ekonom-

[8] U svojoj knjizi *The Political Economy of Growth* (New York, 1957, str. 1) Pol Baran kaže da je ekonomski razvoj bio centralna tema klasične ekonomije.

skog razvoja postao je predmet sve veće pažnje teoretičara i praktičara. Ekonomska analiza je napredovala i u smislu izrade pojedinih modela koji pokazuju kako se može ubrzati ekonomski razvitak. Ali, većina tih modela ima više teorijsku nego praktičnu vrednost.[9] Međutim, dok su ranije ekonomisti razmatrali uglavnom osnovne probleme i faktore koji utiču na ekonomski progres, kvantitativna ekonomska analiza prilazi tome sa stanovišta kvantitativnog merenja stopa rasta. Za tu svrhu upotrebljavaju se različiti pokazatelji, kao bruto društveni proizvod, nacionalni proizvod ili dohodak, dohodak po stanovniku, potrošnja po stanovniku i slično. Najčešće se upotrebljava sintetični pokazatelj kretanja društvenog bruto proizvoda.

Društveni bruto proizvod (njegovo kretanje) pogodan je za merenje razvoja relativno kraćih perioda jer u dužem periodu posmatranja nastaju velike promene u cenama, u pojavi novih proizvoda (nestajanja starih), u kvalitetu proizvoda, u strukturi proizvodnje, što se sve ne može statistički pratiti i adekvatno izraziti. Poseban problem, kako ističe poznati američki stručnjak za probleme razvoja G. W. Nutter, predstavlja komparacija međunarodnih podataka (ne samo zbog metodoloških razlika koje postoje, već zbog objektivnih mogućnosti da se realno izraze podaci). „Najozbiljnije teškoće nastaju u komparaciji među zemljama ili pak među dužim periodima u jednoj zemlji. Takve komparacije imaju malo značaja ukoliko se ne posveti odgovarajuća pažnja izučavanju promena čitave proizvodne strukture datih zemalja."[10] Dakle, teorijski je veoma lako definisati društveni bruto proizvod, ali praktično ga je teško utvrđivati jer su u pitanju milioni roba i usluga.

Ekonomisti, a naročito političari, jedno vreme posle drugog svetskog rata, opsednuti ambicijama prestiža, pridavali su preteran značaj stopama rasta, tako su te stope imale ne samo ekonomski, nego i politički značaj. Zbog takmičenja između Istoka i Zapada, kasnije unutar tih blokova, stopa je stvar prestiža.

Prosečna godišnja stopa rasta društvenog bruto proizvoda od 1961. do 1967. godine

1. Japan	10,3%	9. SSSR	6,6%
2. Rumunija	8,8%	10. Jugoslavija	6,6%
3. Obala Slonovače	8,3%	11. Juž. Arap. Republ.	6,2%
4. Iran	7,8%	12. Meksiko	6,2%
5. Izrael	7,7%	13. Poljska	6,2%
6. Španija	7,7%	14. Turska	5,6%
7. Bugarska	7,6%	15. Pakistan	5,5%
8. Tajland	7,1%	16. Italija	5,3%

[9] F. H. Hahn i R. C. Matthews, *The Theory of Economic Growth*, „Economic Journal", br. 12/1964, str. 889.

[10] G. W. Nutter, *On Measuring of Income and Income Change*, „Journal of Political Economy", Vol. LXV, februar 1957, str. 62.

17. UAR	5,3%	34. Čehoslovačka	3,8%
18. Kanada	5,2%	35. Tunis	3,7%
19. Gvineja	5,2%	36. Nemačka DR	3,6%
20. Norveška	5,2%	37. Nigerija	3,5%
21. Francuska	5,1%	38. Indija	3,4%
22. Bolivija	4,8%	39. Maroko	3,1%
23. SAD	4,7%	40. Indonezija	3,0%
24. Austrija	4,6%	41. Argentina	2,9%
25. Belgija	4,6%	42. V. Britanija	2,9%
26. Etiopija	4,6%	43. Kamerun	2,8%
27. Venecuela	4,6%	44. Mali	2,8%
28. Holandija	4,5%	45. Gana	2,5%
29. Švedska	4,5%	46. Senegal	2,2%
30. Tanzanija	4,4%	47. Madagaskar	1,8%
31. Švajcarska	4,3%	48. Kuba	1,5%
32. Brazil	4,2%	49. Urugvaj	1,4%
33. SR Nemačka	3,9%	50. Alžir	1,4%

Izvor: Svetska banka, prema „Ekonomskoj politici“, br. 937, 16. mart 1971, str. 47.

U polemici oko stopa ekonomskog rasta došla je naročito do izražaja i rasprava o prednostima i nedostacima centralno planiranih privreda, s jedne strane, i tržišne privrede, s druge strane. Međutim, odnos inflacije i ekonomskog razvoja izazvao je prilično velik interes kako u akademskim raspravama tako i među onima koji vode ekonomsku politiku. Taj interes u novije vreme jednako je zastupljen u razvijenijim industrijskim zemljama i u manje razvijenim zemljama.

Objašnjenje za taj interes verovatno leži u značaju koji problem odnosa inflacije i ekonomskog razvoja sve više dobija. Različita gledišta, stavove i mišljenja o odnosu inflacije i ekonomskog razvoja mogli bismo podeliti u tri osnovne grupe:

— prva, inflacija, čak i blaga inflacija, nepovoljno deluje na ekonomski razvoj;

— druga, blaga inflacija povoljno deluje na ekonomski razvoj;

— treća, inflacija ima neutralan efekat na ekonomski razvoj.

S obzirom na to da su u pitanju očigledno suprotne teze, bilo bi korisno ispitati osnovne argumente njihovih zastupnika.

Pristalica prve teze — da inflacija (misli se uglavnom na blagu inflaciju) nepovoljno utiče na ekonomski razvoj — ima više u industrijski razvijenijim zemljama, a nešto manje u slabije razvijenim zemljama (Pazos, Dorrance i drugi). Njihovi osnovni argumenti su da inflacija može predstavljati vrlo opasnu pretnju ekonomskom razvoju zbog njene kumulativne tendencije, zatim inflacija destimuliše štednju i akumulaciju, smanjuje težnju za povećanjem produktivnosti rada (jer pod uslovima visoke tražnje i rasta cena i slaba preduzeća se održavaju), povećava se nepotrebno luksuzna potrošnja, stimuliše gomilanje zaliha roba itd.

Svakako, jedan od najvažnijih argumenata protiv inflacije je taj da ona smanjuje *efikasnost privređivanja, onemogućuje dugoročnije ekonomske kalkulacije i planiranje,* destimuliše dugoročnije poslovne ugovore i poslovnu saradnju naročito na planu novih investicija.[11] Ovo zbog toga što nije moguće uvrditi stvarne troškove pod uslovima nestabilnih cena. Čitava argumentacija ovde ispravno se svodi na to da pokaže da će inflacija smanjiti zdrav ekonomski razvoj i pogoršati mogućnosti za proces realnog ekonomskog razvoja.

Drugu tezu — da inflacija povoljno deluje na ekonomski razvoj — zastupaju i podržavaju mnogi poznati ekonomisti. Prema njima, inflacija i stalno rastuće cene i dohoci osiguravaju tržište proizvodnji i stimulišu preduzeća da povećavaju proizvodnju jer im stalno rastuće cene povećavaju dohodak. Važan uslov za to je postojanje stalnog pritiska i porast ukupne tražnje jer ekonomski rast se zaustavlja ako pada ukupna tražnja, što izaziva recesiju. Zato je potrebno stalno održavati tražnju koja stimuliše investicije i proizvodnju.

Mnogi ekonomisti koji pišu o ekonomskom razvoju manje razvijenih zemalja zastupnici su ove teze. Prema njima, zemlja koja je slabo razvijena, a želi da se ubrzanije razvija, mora da pribegne inflaciji kao sredstvu za ubrzanje razvoja. Naime, u tim zemljama često postoje ambiciozni programi razvoja koji se deficitno finansiraju jer domaća akumulacija nije dovoljna, a izvori sredstava iz inostranstva su limitirani. U tom slučaju one pribegavaju deficitnom finansiranju razvoja jer, navodno, lakše je prikupljanje sredstava za investicije nego poreza i obaveznih doprinosa ili taksa. Ako su investicije dobro alocirane, kada počnu davati efekte, deflacioni procesi biće dovoljni da umanje početne inflacione efekte izazvane deficitnim finansiranjem investicija.[12]

Zastupnici ove teze tvrde da su mnoge zemlje u posleratnom periodu imale inflacione pritiske i tendencije, te da se mnoge zemlje praktično ponašaju kao da imaju više stope investicione i druge potrošnje nego što je moguće održati uz neinflacione izvore finansiranja.[13] Isto tako, oni stoje na stanovištu da je cilj bržeg ekonomskog razvoja važniji od stabilnosti cena, tako da „cena koju treba platiti" za ubrzanje procesa razvoja vredi bez obzira na to što inflacija ima negativne redistributivne i alokacione efekte i druge društvene i socijalne implikacije. Drugim rečima, oni tvrde da *inflacija nije inkompatibilna sa ekonomskim razvojem.*

Treću tezu — da inflacija nema ni povoljan ni nepovoljan efekat na privredni razvoj — možemo sasvim kratko objasniti i odbaciti jer ona danas nema mnogo pristalica, mada među njima ima i veoma poznatih

[11] G. S. Dorrance, *The Effect of Inflation on Economic Development,* IMF, „Staff Papers", Vol. X, mart 1963, str. 17.

[12] W. A. Lewis, *The Theory of Economic Growth,* Homewood, 1965, str. 216.

[13] G. M. Meir, *Leading Issues in Development Economics* (Selected Materials and Commentary), New York, 1964, str. 169.

ekonomista (na primer, profesor Milton Fridman sa Univerziteta u Čikagu).

Koreni ove teze nalaze se u shvatanjima i učenjima nekih klasičnih ekonomista (naročito poslednjeg velikog klasičara — Dž. S. Mila), koji su smatrali da novac nema nikakvu aktivnu ulogu u privredi, te da bi se razmena roba i sve zakonitosti odvijale i bez novca, samo nešto usporenije (novac je samo tehničko sredstvo u razmeni dobara itd.). Marksu pripada velika zasluga što je ovakvo učenje opovrgao (kao, uostalom, i u mnogim drugim pitanjima političke ekonomije) kao naučno neispravno i što je analizirao aktivne funkcije novca, koje su kasnije prihvaćene.

Na osnovi takvih shvatanja nastala je i poznata kvantitativna teorija novca, koja, nešto prerađena i revidirana, doživljava izvesnu reafirmaciju. Prema zastupnicima ove teze, inflacija je uvek čista monetarna pojava i nije „neizbežna" u procesu ekonomskog razvoja.

Međutim, čak i profesor M. Fridman — kao najpoznatiji zastupnik teorije da država „ne treba da vodi nikakvu ekonomsku politiku" — smatra da inflacija, ukoliko se prihvati kao metod ubrzavanja razvoja, može biti upotrebljena kao „privremeno sredstvo" i da upotreba inflacionog razvoja (deficitno finansiranje) može biti „manje loša alternativa" u nekim situacijama, ali ona uvek ima vrlo nezgodne i neželjene posledice.[14]

INFLACIJA I RASPODELA DOHOTKA

Posledice koje inflacija ima na raspodelu dohotka već smo ranije pomenuli, naime — njen *redistributivni efekat*. Preraspodela dohotka koja nastaje kao posledica inflacije je nepravedna, neopravdana i arbitrarna kako sa ekonomskog tako i sa društvenog stanovišta. Pri inflaciji dolazi do osetnih gubitaka kod velikog dela različitih društvenih slojeva, posebno kod štediša, penzionera, primalaca pomoći, primalaca plata, to jest kod svih onih koji imaju relativno fiksne dohotke i čiji dohodak ne raste srazmerno porastu cena.

Za tržišnu privredu (naročito kapitalističku) karakteristično je da raspodela dohotka i *bez inflacije* nije pravedna. U analizi te raspodele preko tržišta Marks je bio *prvi teoretičar različite ekonomske moći* jer ljudi ne stupaju na tržište pod jednakim uslovima.[15] U tom smislu on je prvi dao ozbiljnu kritiku koncepta slobodnog tržišta i razvio eksplicitnu teoriju ekonomske moći.

Preraspodela dohotka koju obavlja inflacija najviše pogađa radničku klasu jer smanjuje njen realni dohodak (brže rastu cene nego što rastu njena nominalna primanja), te bi marksisti već samo zbog toga morali biti protiv inflacije, ne uzimajući u obzir njene druge društvene, ekonomske i socijalne posledice.

[14] M. Friedman, *Inflation — Causes and Consequences*, Bombay, 1963, str. 17.

[15] Međutim, Marks je taj problem analizirao više sa klasnog stanovišta. Danas je taj problem aktuelan ne samo sa klasnog stanovišta, već i sa stanovišta ukupne proizvodnje i tržišne strukture.

Profesor M. Vučković, naš poznati ekonomski stručnjak i dosledni protivnik inflacije, u mnogim svojim radovima se opredeljuje protiv inflacije i napada metode inflacionog razvoja. Efekat koji inflacija ima na preraspodelu dohotka prof. Vučković vrlo jednostavno izražava sledećom konstatacijom: „Inflacija nepravedno pogađa baš one koje treba štititi, a štiti one kojima zaštita nije potrebna." Inflacija „deluje kao jedan nepraktičan klasni porez koji na jedan rafiniran način, čuvajući novčanu iluziju, preko povećanja cena smanjuje realni prihod i primaoce prinuđuje na odricanja, a da to i ne osete"[16].

Taj isti problem konstatuju i mnogi ekonomisti na Zapadu. Bivši laburistički ministar finansija D. Halton kaže: „Uopšte uzev, nadnice zaostaju za porastom robnih cena... Inflacija stoga izaziva preraspodelu dohotka u korist kapitalista, koji postižu „windfall" (spekulativne) profite na račun lica koja primaju nadnice i, još više, na račun primalaca fiksnih novčanih dohodaka i fiksnih plata. U celini, inflacija izgleda da teži da poveća nejednakost dohodaka."[17] Slično tome, grupa eksperata Ujedinjenih nacija u jednom radu neposredno posle drugog svetskog rata[18] uočila je da inflacija ima tendenciju da povećava dohodak onih koji imaju nepokretnosti i robne zalihe, a na štetu ogromnog dela stanovništva čiji dohodak potiče od novčanih nadnica.

Problem raspodele i preraspodele dohotka ima poseban značaj za našu tržišnu privredu jer smo nakon perioda centralno-planske privrede prešli na decentralizaciju donošenja ekonomskih odluka, na razvoj samostalnosti preduzeća, odnosno na razvoj samoupravljanja. U takvim uslovima robna proizvodnja i njene zakonitosti se reafirmišu. Međutim, mi još ni teorijski ni praktično nismo raščistili određene probleme i dileme koji se javljaju u vezi sa karakterom robne proizvodnje, ulogom cena i tržišta u našem privrednom sistemu.

Naime, već je davno utvrđeno da tržište ne deli dohodak u skladu sa načelom raspodele prema radu jer na tržištu dejstvuju mnogi faktori koji nisu rezultat rada kao: različiti prirodni uslovi (prirodni monopol), različit položaj u privrednoj i tržišnoj strukturi (pozicioni monopol), različit karakter tehnologije i tehničke opremljenosti, različiti instrumenti ranije državne intervencije i drugi faktori.

Nejednaka raspodela dohotka obavlja se već u primarnoj fazi (primarna raspodela) preko tržišta i zato u drugim zemljama zadatak sekundarne raspodele nije samo da prikupi sredstva za podmirenje opštih potreba, nego i da koriguje tržišnu raspodelu i obezbedi ravnomernost funkcionisanja reprodukcije.[19] Za sada konstatujemo samo jednu neospornu činjenicu — da u našoj tržišnoj privredi mi nemamo adekvatno i konzistentno izgrađen sistem sticanja i raspodele dohotka, što ima znatne posledice na celokupan sistem privređivanja.

---

[16] Dr M. Vučković, op. cit., str. 125.

[17] D. Halton, *Principles of Public Finance*, London, 1957, str. 135.

[18] *Processes and Problems of Industrialisation in Underdevelopment Countries*, UN, 1949.

[19] Ovde ne mislimo da treba održavati preduzeća koja nemaju uslova ni perspektive za razvoj niti blokirati ona koja se brzo razvijaju.

Prošle godine je grupa poznatih jugoslovenskih ekonomista koju je predvodio dr B. Horvat izradila jednu studiju za potrebe Saveznog izvršnog veća u kojoj se kaže: „U stvari može se pokazati da ključne deformacije u funkcionisanju našeg privrednog sistema potiču od toga što se u praksi u velikoj meri negira princip raspodele prema radu.“[20]

Više ekonomista u našoj zemlji već duže vremena ukazuje na opasnost od sistema raspodele koji imamo, a mnoga empirijska istraživanja pokazuju da on znatno odstupa od principa raspodele prema rezultatima rada.

Kapitalistička privreda ostvaruje učešće u raspodeli prema *radu* i prema *svojini*. Socijalistička privreda u principu mora prvenstveno obezbediti učešće u raspodeli prema radu, a ne prema svojini. Prema rešenjima koja su već postignuta u valorizaciji dohotka od rada u savremenim kapitalističkim privredama mi se, kao i u mnogim drugim stvarima, nalazimo iza njih, naročito kad su u pitanju merenja dohotka koji potiče od tekućeg rada.

Otuda kod nas već duže vremena egzistiraju paradoksalne razlike u zaradama među različitim granama i delatnostima (nazovimo ih — *horizontalne razlike u dohotku)* nezavisne od rada i doprinosa nacionalnom dohotku i ukupnoj društvenoj proizvodnji. Dok u svim zemljama ZET-a najbolje plaćeni radnici u automobilskoj, avionskoj, hemijskoj i mašinskoj industriji (uzgred, to je važna koncentracija radne snage) imaju primanja koja su oko 11—19% veća od prosečne nadnice koja je, prema zvaničnim podacima ZET-a, iznosila u 1970. godini 1,07 dolara[21], kod nas najveća primanja preko ličnih dohodaka (fondove zajedničke potrošnje ne računamo) imaju brodogradnja, elektroprivreda, industrija nafte, spoljna i unutrašnja trgovina, banke, osiguravajuća preduzeća, komore, zaposleni u društveno-političkim organizacijama, u nekim državnim ustanovama itd. Te razlike ovde u istom gradu u različitim delatnostima za istu kategoriju radne snage veće su nego u svih šest zemalja ZET-a, a u nekim slučajevima iznose 1 : 4. S druge strane, razlike u internoj raspodeli i nisu tako znatne; one su često samo refleks primarne raspodele.

Nama predstoji izgrađivanje sistema raspodele koji će biti stimulativniji za privredni razvoj, a koji objektivno mora polaziti od toga da obezbedi da takozvane *vertikalne razlike* ili *rasponi* budu nešto veći nego što su sada između različitih kvalifikacija radne snage. U sistemu koji danas imamo pronalazaštvo i novatorstvo nisu stimulisani, što je od izvanrednog značaja za brži progres i adekvatnije uključivanje u međunarodnu ekonomsku razmenu dobara.[22]

Inflacioni razvoj koji smo imali do sada samo je još više pogodovao produbljivanju ovih neopravdanih razlika u prisvajanju dohotka. Drugi

---

[20] *Ekonomske funkcije federacije* (redaktor dr B. Horvat), Institut ekonomskih nauka, Beograd, 1970, str. 26.

[21] *Svet u brojkama*, „Borba“, 20. maj 1970.

[22] Žalosna je činjenica da smo po broju registrovanih patenata na pretposlednjem mestu u Evropi (ispred Albanije).

kongres samoupravljača dobro je uočio ove probleme. Tako se u referatu E. Kardelja kaže: „Razume se, naše društvo mora se odlučno latiti i sređivanja odnosa i rešavanja nekih gorućih problema i zadataka koji se tiču delovanja zakonitosti tržišta, na primer, u oblasti cena, kamata, raspodele ličnih dohodaka prema radu, uslova utvrđivanja dohotka itd., a posebno u slučajevima kada ne postoje neki objektivni kriteriji za njihovo otklanjanje — neophodno je takođe samoupravno i društveno dogovaranje kao vid usaglašenog regulisanja određenih odnosa od strane samih samoupravnih organizacija, kao i zainteresovanih i odgovornih društvenih faktora.“[23]

INFLACIJA I ZAPOSLENOST

Nezaposlenost u periodima kriza i stagnacija tržišne privrede postajala je sve ozbiljniji društveni i ekonomski problem. Razvitkom robne proizvodnje taj problem se sve više zaoštravao, a najsnažnije se izrazio u vreme velike ekonomske krize 30-ih godina kada su milioni ljudi u mnogim industrijskim zemljama ostali bez posla. Već smo pomenuli Kejnza i njegovu ekonomsku teoriju kojom se obračunava sa mnogim svojim prethodnicima i savremenicima. U svom najvažnijem delu Kejnz konstatuje: „Upadljivi nedostaci ekonomike društva u kome živimo jesu: njegov neuspeh da obezbedi punu zaposlenost i njegova proizvoljna i nepravedna raspodela bogatstva i dohotka.“[24]

Posle drugog svetskog rata mnoge industrijske zemlje nastoje da obezbede punu zaposlenost, *ekonomski rast* i *stabilnost cena*, što je bio razlog da su za ostvarivanje tih osnovnih ciljeva donele posebne zakonske propise za one koji vode ekonomsku politiku. Do danas postignuti rezultati su različiti u raznim zemljama u ostvarivanju osnovnih ciljeva ekonomske politike.

„Puna zaposlenost“ ne znači u bukvalnom smislu 100% zaposlenost radne snage, pa ni drugih faktora proizvodnje. Još je tradicionalna ekonomska analiza uvažavala postojanje *frikcione nezaposlenosti*, to jest takve nezaposlenosti koja se, zbog dinamičnih strukturalnih promena u tržišnoj privredi, javlja neminovno. Naime, jedan deo radne snage se nalazi van procesa rada, ali kratkotrajno zbog prelaska iz jedne grane ili delatnosti u drugu granu ili delatnost. Međutim, tradicionalna ekonomska analiza nije priznavala nezaposlenost *depresivnog karaktera*. Takva nezaposlenost se javlja kada više od 3—5% sposobne radne snage traži posao, ali ga ne može naći. Dakle, klasična i neoklasična ekonomija[25] je u svojoj analizi uvek polazila od pretpostavke pune zaposle-

[23] E. Kardelj, *Ekonomski i politički odnosi u samoupravnom socijalističkom sistemu*, referat za II kongres samoupravljača, „Borba“, 29. april 1971.

[24] Dž. M. Kejnz, *Opšta teorija zaposlenosti, kamate i novca*, „Kultura“, Beograd, 1956, str. 394.

[25] Pod neoklasičnom ekonomijom obuhvaćeni su različiti marginalistički pravci ekonomske analize.

nosti svih faktora proizvodnje, ne obazirući se na Marksovu analizu zaposlenosti i oblika nezaposlenosti.

Kejnzova teorija zaposlenosti znači prekretnicu u tom pogledu, pa bismo mogli dodati i implicitno priznavanje elemenata Marksove analize tog problema, iako sam Kejnz eksplicitno nikad to nije učinio. Ranija građanska teorija je tvrdila da se tržišna privreda uvek razvija tako da obezbeđuje punu zaposlenost i efikasnu alokaciju svih resursa, a da do kratkotrajnih zastoja dolazi samo zbog strukturalnih promena, te nakon toga privreda teži novom ravnotežnom stanju na višem nivou. Međutim, kako ističe prof. B. Šoškić: „Postavka Kejnza i savremene makro-ekonomije da postoje različita ravnotežna stanja na raznim nivoima zaposlenosti je naučno ispravna."[26]

Kejnzova analiza polazi od pretpostavke da do inflacije dolazi onda ako su investicije (nivo investicija) veće od *nivoa akumulacije* (štednje) date zemlje. U tom slučaju preduzeća traže više roba nego što se može proizvesti kod stanja pune zaposlenosti i cene počinju da skaču; tada nastaje takozvani „inflacioni gap". Obrnuto, ukoliko su investicije manje od nivoa ukupne akumulacije, nastaje „deflacioni gap". Konsekventno tome, Kejnz je tvrdio da je češće *multiplikatorski efekat* „deflacionog gapa" veći od *akceleratorskog efekta* „inflacionog gapa".

Problem zaposlenosti javlja se i u vezi sa tehnološkim promenama koje se odvijaju u savremenim privredama i koje se reperkutuju na obim i strukturu zaposlenosti. Svaka pojava nezaposlenosti nije samo ekonomski, već uvek isto tako važan socijalni i politički problem.

Za našu privredu problem nezaposlenosti izrazitije se ističe u periodu od 1965. godine. Indeksi kretanja zaposlenosti pokazuju padanje nivoa zaposlenosti od privredne reforme do danas. Postavlja se pitanje: da li je taj porast nezaposlenosti posledica tehnološkog progresa ili su drugi razlozi doveli do nezaposlenosti za koju se smatra da ima *depresivni* karakter.

Ovde ne možemo ulaziti u sve aspekte problema nezaposlenosti. Činjenica je da tehnološki progres *ukida radno mesto,* ali da *ne mora da povećava ukupnu nezaposlenost* ukoliko se preduzmu odgovarajuće mere ekonomske politike, što pokazuje iskustvo drugih industrijskih zemalja gde je taj tehnički progres daleko brži nego kod nas. Tehnički progres upravo obezbeđuje sve kompleksniji privredni razvoj i nastajanje novih grana i delatnosti u kojima se zapošljava deo radne snage oslobođen u onim granama gde je došlo do primene nove tehnologije. Sigurno je da zbog tih promena nastaju složeni problemi usklađivanja koje nije tako jednostavno rešiti bez smišljenih i koordiniranih planskih zahvata.

Ukoliko društvo ne reaguje na pojavu nezaposlenosti, ona dobija šire socijalne dimenzije i ulazi u okvire težih ekonomskih i političkih pitanja i problema. Kad kažemo društvo, mislimo na rešavanje problema od radne organizacije do federacije. Drugim rečima, ukoliko je u pi-

[26] Dr B. Šoškić, *Proizvodnja, zaposlenost i stabilizacija,* IEI, Beograd, 1970, str. 171.

tanju manji broj nezaposlenih, to se rešava u okviru radne organizacije ili lokalne samoupravne zajednice. Nešto veći obim nezaposlenosti može se rešavati u regionalnim okvirima — većom mobilnošću ljudskih faktora proizvodnje prema mestima u kojima postoje mogućnosti zapošljavanja uz odgovarajuće mere za prekvalifikaciju. Ali, kada je u pitanju grana koja zahvata celu zemlju, tada je to zadatak federalnih organa. Takve zadatke prekvalifikacije (na primer, rudara) i zemlje koje su daleko veće od naše rešavaju centralnom, zajedničkom akcijom i merama. Na tom planu mi jako zaostajemo i zato nam dobar deo radne snage napušta zemlju, nešto veći nego što je objektivno nužno. Smatramo da bi se sistematskijom politikom zapošljavanja u velikoj meri smanjio broj odlazaka u inostranstvo.

Izvoz radne snage predstavlja eksport najvažnijeg faktora proizvodnje bez protuvrednosti. Čak i odlazak nekvalifikovane radne snage predstavlja za našu privredu čist gubitak, a da i ne govorimo o odlasku kvalifikovanih i visokokvalifikovanih stručnjaka.[27]

Intencije privredne i društvene reforme bile su da razvijamo kvalitetniji i efikasniji sistem privređivanja i ekonomisanja svim faktorima proizvodnje. U praksi ostvarivanja reforme najviše je došla pod udar kategorija zaposlenosti i ekonomisanja živim (ili tekućim) radom, što nije u skladu sa ciljevima reforme.[28] „Za razliku od mnogih drugih zemalja, gde nezaposlenost pogađa pre svega nekvalifikovanu radnu snagu, kod nas je bio relativno veoma visok procenat *visokokvalifikovane,* školovane radne snage koja odlazi u inostranstvo ili prihvata status nezaposlenih. Istovremeno kvalifikaciona struktura zaposlenih nije zadovoljavajuća."[29]

Istina, u ekonomskoj nauci se još uvek polemiše šta je efikasnije: imati punu zaposlenost po cenu manje efikasnosti nacionalne privrede ili, obrnuto, imati efikasnu privredu sa jednim brojem nezaposlenih i prosto ih izdržavati iz ostvarenog dohotka. Sve druge socijalističke zemlje su se orijentisale na prvu alternativu. Međutim, čak i kod njih se problem počinje javljati u drugoj svetlosti. U jednom članku objavljenom u časopisu „Voprosi ekonomiki" (oktobar 1919) kaže se da u socijalizmu nema i ne može biti nezaposlenosti kao ekonomske kategorije svojstvene kapitalističkom sistemu privređivanja (to isto kaže se i za inflaciju), ali da to ne znači da se „možemo saglasiti sa onima koji smatraju da u socijalizmu težnja ka punoj zaposlenosti dolazi u obzir čak i u uslovima kada ona nije sasvim racionalna i ekonomična".

Problem nezaposlenosti za nas je daleko značajniji u poslednjih nekoliko godina jer prerasta u opšti društveni problem sa visokim procentom nezaposlenih (oko 30% radne snage, računajući i radnike u ino-

[27] Devizni priliv od uputnica tih radnika i što oni tamo nauče mala je kompenzacija sa stanovišta našeg nacionalnog dohotka i privrednoog razvoja.

[28] Interesantna je jedna komparacija između našeg preduzeća i kapitalističkog preduzeća. Mi smo morali doneti zakon o zapošljavanju pripravnika, dakle administrativno intervenisati u onom što se normalno odvija u tržišnoj privredi.

[29] Dr B. Šoškić, op. cit., str. 225.

stranstvu). Neke od uzroka smo već pomenuli, a jedan od značajnijih jeste i način na koji smo prišli *obuzdavanju inflacije* od 1965. godine naovamo. Nagli zaokreti u monetarnoj politici i oštra restriktivna monetarna politika nisu bili dovoljno sposobni da obezbede ostvarivanje ciljeva reforme.

SOCIJALNO-POLITIČKE POSLEDICE INFLACIJE

Fundamentalni ekonomski problem svakog društva jeste da obezbedi proširenu reprodukciju, a na koji način se to obezbeđuje, po tome se razlikuju društveno-ekonomski sistemi (formacije). Da bi se taj osnovni ekonomski problem rešio, svako društvo mora raspodeliti dohodak na dva osnovna dela: na potrošnju i na akumulaciju (štednju). Mnoge zemlje, da bi ubrzale ekonomski razvoj, pribegavaju „prisilnoj akumulaciji" („forced saving") preko inflacionog metoda razvoja. Prof. Halm kaže da je problem akumulacije u osnovi isti za sve ekonomske sisteme; naime, to je uvek dilema između nivoa tekuće potrošnje i želje za porastom životnog standarda u budućnosti koji mora ići preko akumulacije, odnosno investicija.[30]

Jedan drugi odličan poznavalac problema razvoja napada opsesiju mnogih zemalja oko stopa rasta i upozorava na socijalne i etičke razloge „jer, ako su zahtevi za stopama rasta preterani, plaća se cena; siromašni će ostati siromašni još duže"[31].

U prilog tezi da puzajuća (blaga) inflacija povoljno deluje na funkcionisanje privrede navodi se to da ona stimuliše dodajno investiranje. Nama je najmanje potrebna takva inflacija jer se već nekoliko godina borimo sa prekomernim investicijama, stalnim probijanjem fronta investicija i njihovim prekoračenjima, koja od reforme do danas nismo uspeli da zaustavimo. „Reforma, to jest mere ekonomske politike donete sredinom 1965. godine, samo je privremeno prigušila inflaciju, neutralisala ili samo delimično podrila ranija žarišta inflatorne napetosti tržišnih cena, troškova proizvodnje i troškova života, osujetila ranije prikrivene devalvacije dinara, ali nipošto nije iskorenila samu tu nenormalno veliku i opasnu depresijaciju funkcionalne vrednosti dinara, koja sada ozbiljno preti da potkopa same temelje na kojima počiva ekonomska funkcija preduzeća, njegova relativna socijalna autonomija, pa i celokupan sadašnji ekonomski sistem."[32]

Ne ulazeći ovde u dublju analizu prednosti i nedostataka upotrebe inflacije za obezbeđenje dodajne akumulacije, možemo se jednostavno složiti sa P. M. Pradelom kad ističe da inflaciono finansiranje ne vodi ničemu drugom do tome da će „povećanje dohotka i nacionalnog pro-

[30] G. N. Halm, *Economic Systems — A Comparative Analysis*, New York, 1961, str. 176—177.
[31] E. R. Black, *The Diplomacy of Economic Development*, Harvard University Press, 1960, str. 35.
[32] Dr Ž. Rakočević, op. cit., str. 270.

izvoda biti čisto nominalno"[33]. Očigledno je, prema tome, da se mnoge društvene i ekonomske prednosti nalaze na strani balansiranog razvoja, koji je, istina, sporiji, ali sigurniji i kvalitetniji sa stanovišta zadovoljenja datih potreba sa limitiranim resursima.

Inflacija uvek šteti uglavnom radničkoj klasi i radnom stanovništvu u svim zemljama. Radno stanovništvo podnosi teret inflacije na svojim leđima svugde gde se nastoji izvesti proces brze industrijalizacije i ubrzanog razvoja. Zato su i „metodi koji se upotrebljavaju za ubrzanje razvoja važni isto kao i sam razvoj"[34]. Štaviše, maksimalizacija stopa rasta i razvoja nespojiva je sa minimalizacijom tekuće potrošnje jer maksimalni rast društvene proizvodnje zahteva takođe stalan odgovarajući porast potrošnje.[35]

Pri izradi ambicioznih planova razvoja naročito u slabije razvijenim zemljama, a to uglavnom važi i za sve socijalističke zemlje, često se previđa i zanemaruje da „najvažniji faktori koji determinišu stepen ekonomskog razvitka jedne zemlje (to je Marksova teza) nisu predmet radikalnih promena u kratkom vremenskom periodu"[36].

Inflacionim pospešivanjem razvoja ne koriste se samo slabije razvijene zemlje. Takvim metodom ekonomske intervencije i monetarne politike koriste se i zapadne industrijske zemlje, što je dovelo do veoma ozbiljnih problema i poremećaja i u tim zemljama. „Nesposobnost da zaustave proces povećanja cena posle rata bila je jači uzrok pada većeg broja vlada no ma koji drugi razlog ponaosob."[37]

Govoreći o istom problemu u kapitalističkim zemljama, profesor M. Vučković kaže: „Nesumnjivo je da treba podvući još i tu činjenicu da inflacija izaziva velike trzavice i zaoštrava klasnu borbu između radnika i kapitalista, pri čemu uz radnike solidarno stupaju i izvesni građanski slojevi pogođeni inflacijom."[38] U izvesnom stepenu mogli bismo dodati da to važi i za socijalističke zemlje — da i tu postoje socijalne trzavice. Jedan od primera su događaji u Poljskoj gde su se radnici pobunili zbog porasta cena i troškova života, opadanja životnog standarda, a da ne pominjemo neke druge primere koji se reflektuju i kod nas preko čestih obustava rada, većeg odlaska radne snage u inostranstvo i drugih socijalnih posledica koje najoštrije pogađaju srednje i niže plaćene kategorije stanovništva — prvenstveno osnovne delove radničke klase.

---

[33] P. M. Pradel, *L'epargne et l'investissment,* Paris, 1959, str. 40.
[34] E. R. Black, op. cit., str. 9.
[35] P. A. Baran, op. cit., str. 270.
[36] *Ghana Seven Year Development Plan 1963—1970,* Office of the Planning Commission, Accra, 1964, str. 4.
[37] T. Balogh, *Inflacija* (zbornik), str. 131.
[38] Dr M. Vučković, op. cit., str. 33.

Bogdan Ilić

SARADNJA JUGOSLOVENSKIH I INOSTRANIH PRIVREDNIH SUBJEKATA

Društveno-ekonomski razvoj zemalja u svetu daje svoj pečat ne samo obimu, već i karakteru međunarodne ekonomske saradnje. I dok je u ranijem periodu dominirao promet roba u međunarodnoj saradnji, danas se to pomera ka sve većoj proizvodnoj i finansijskoj saradnji, kooperaciji, specijalizaciji, kreditiranju itd., kao višim oblicima spoljnoekonomskih odnosa. To se odnosi pre svega na oblike industrijske kooperacije i specijalizacije, zajednička nastupanja na trećim tržištima, zajedničke istraživačke poduhvate, zajednička ulaganja kapitala itd. Klasični trgovinski odnosi sve više se pretvaraju u kompleksne ekonomske odnose saradnje. To zahteva moderna tehnologija, a to je i uslov da se prevaziđe postojeći „tehnološki jaz" u svetu. Ovaj proces menja prirodu ekonomskih odnosa među zemljama, jača njihovu međuzavisnost, a time i njihovu relativnu samostalnost.

Problem kompleksnog uključivanja nacionalne ekonomije u međunarodnu podelu rada sastoji se u iznalaženju prave mere i blagovremenosti u otvaranju, odnosno zatvaranju pojedinih sektora nacionalne privrede uticajima svetskog tržišta i svetske privrede, odnosno intenzivnijoj proizvodnoj i finansijskoj saradnji.

Otuda je kod nas jedna od osnovnih postavki reforme 1965. godine bilo jače uključivanje u svetsku privredu i međunarodnu podelu rada, što je nalagao dostignuti, viši nivo razvoja proizvodnih snaga i samoupravnih socijalističkih društvenih odnosa.[1] Ovo nameće i postojeća konstelacija razvijenosti zemalja danas u svetu, gde se jaz između razvijenih i nerazvijenih stalno produbljuje. Jer, dostići stepen razvijenosti visoko razvijenih zemalja i slediti takav tempo razvoja, to nalaže potrebu

---

[1] Pre rata razvijenost Jugoslavije bila je za 2/3 ispod nivoa zapadnoevropskih zemalja, a sada dostižemo oko polovinu prosečne razvijenosti Zapadne Evrope. To se postiže i pored toga što je opšti razvoj u svetu veoma ubrzan i što se, gledajući u celini, neprestano povećava jaz između razvijenog dela sveta i zemalja u razvoju.

Ako se nastave trendovi dosadašnjeg razvoja, sredinom 80-ih godina naša zemlja bi dostigla stepen razvijenosti današnjih razvijenih zapadnoevropskih zemalja, a krajem ovog stoleća današnji stepen razvijenosti SAD (Dr R. Štajner, *Privredni sistem*, Zagreb, 1970, str. 17—18).

ugledanja na njih (korišćenje iskustava u tehničko-tehnološkom i organizacionom smislu) i saradnje s njima. U protivnom, pretila bi opasnost od trajnog zaostajanja. A „ko zaostaje, toga gaze" — govorio je Lenjin.

Imajući u vidu i robni karakter socijalističke privrede (koja je zakonito imanentna socijalizmu na dostignutom stepenu razvoja kao najracionalniji oblik privređivanja), što podrazumeva slobodno kretanje roba, radne snage i kapitala, kao i naše razgranate veze na području trgovine, industrijske kooperacije i raznih finansijskih aranžmana, 1967. godine donesen je u nas Zakon o zajedničkim ulaganjima domaćih i inostranih partnera, čime je omogućen nov oblik poslovnih odnosa sa inostranstvom, to jest povezivanje jugoslovenskih preduzeća i inostranih firmi na bazi zajedničkog ujedinjavanja sredstava, odnosno pružena je mogućnost za ulaganje sredstava inostranih firmi (pravnih i fizičkih lica) u domaća preduzeća uz zajedničko snošenje rizika i učešće u efektima zajedničkog poslovanja. Privredne organizacije su isključivi nosioci ove saradnje sa svim mogućim posledicama. Ni država ni banke nisu neposredni garanti ovih poslova.

Zakonskim propisima je utvrđeno da ne može biti ugovora o ulaganju sredstava stranih lica u domaću privrednu organizaciju bez izričito utvrđenog zajedničkog rizika, što je u prirodi zajedničkih poslovnih poduhvata. Kako ugovorne strane odlučuju zajednički o svakom poslu koji proističe iz zajedničkog poduhvata, to su one dužne da eventualni negativan finansijski rezultat po završnom računu pokriju na način kako to utvrde ugovorom.

S obzirom na značaj ugovora o ulaganju sredstava stranih firmi u jugoslovenska preduzeća, zakonom se reguliše način njegovog zaključivanja, uslovi za njegovu pravovaljanost i neka proceduralna pitanja. Međutim, mere za regulisanje, usmeravanje i kontrolu ove aktivnosti koje su zadržane u našem sistemu kao neophodne svedene su na što je moguće manju meru. Utvrđena je pismena forma ugovora. Ugovor koji domaća privredna organizacija zaključi sa stranom firmom postaje punovažan tek njegovim upisom u registar koji se vodi kod Saveznog sekretarijata za privredu. Ovaj organ, koji odobrava upis ugovora u registar, vrši i njegovu kontrolu sa stanovišta usklađenosti ovih poslova sa zakonskim uslovima. Upis ugovora u registar neće se izvršiti ako se ne obezbeđuje povećanje proizvodnje, povećanje izvoza, ako se on namerava zaključiti u onim oblastima gde su ovakvi aranžmani zabranjeni, ako se njime narušava ravnopravnost domaće privrede, domaćih preduzeća i stranih lica, ako su odredbe ugovora protivne interesima bezbednosti zemlje i slično. Ako Savezni sekretarijat za privredu oceni da ugovor nije u skladu sa zakonom, odbiće rešenjem upis ugovora u registar. Nezadovoljna strana može uložiti žalbu Saveznom izvršnom veću.

Propisi se odnose i na dodajno angažovanje akumulacije za jugoslovensku privredu, kako iz kapitalističkih tako i iz socijalističkih zemalja. Ovo, inače, nije nikakva jugoslovenska specifičnost jer inostrana sredstva kao dopunski izvor akumulacije nužno koriste sve zemlje u

razvoju, kao i neke razvijene zemlje, kako kapitalističke tako i socijalističke. Jugoslavija je i u dosadašnjem razvoju permanentno koristila inostrana sredstva. Do drugog svetskog rata inostrani kapital se javlja u vidu akcionarskog, bankarskog i trgovačkog kapitala. Učešće finansijskog kapitala bilo je prisutno u državnim investicijama za izgradnju raznih objekata infrastrukture. Posle drugog svetskog rata inostrani kapital je najviše angažovan kroz državne zajmove. Ovaj način finansiranja vršen je putem direktnog zaduživanja države ili centralne banke. Učešće inostranog privatnog kapitala u direktnom preduzetničkom obliku bilo je gotovo isključeno.

Kao zemlja u razvoju, Jugoslavija i danas nužno koristi inostrana sredstva kao dopunski izvor akumulacije u procesu svog ubrzanog socijalističkog razvoja. To se odvija kroz *ugovorne odnose* između naših i inostranih preduzeća, na bazi ravnopravnih i obostranih materijalnih interesa, koji ni u kom slučaju ne mogu zadirati u naše socijalističke samoupravne društveno-ekonomske odnose, društvenu svojinu nad sredstvima za proizvodnju i samoupravljanje kao osnovni produkcioni odnos.

Motivi proizvodno-finansijskog povezivanja jugoslovenskih preduzeća sa inostranim partnerima leže u potrebi za bržim porastom produktivnosti rada i izvozom proizvoda, ubrzanim tehničko-tehnološkim progresom, posebno u potrebi za korišćenjem tehničko-tehnoloških i organizacionih iskustava razvijenih industrijskih zemalja, ubrzanim procesom rekonstrukcije i modernizacije naše privrede, osvajanjem tržišta u svetu, rešavanjem problema oskudice kapitala itd. Jer, u postojećoj konstelaciji i pri postojećem stepenu ekonomske razvijenosti, odnosno nerazvijenosti u svetu, gde se Jugoslavija nalazi pri dnu lestvice srednje razvijenih zemalja u svetu, jedini put bržeg i uspešnijeg prodora u svet razvijenih i visoko razvijenih zemalja je ekonomsko-tehnološko povezivanje s njima. Inače, klasični trgovinski odnosi saradnje između ekonomski neravnopravnih partnera samo produbljuju razlike u stepenu razvijenosti. Otuda se zemlja koja želi da očuva suverenitet i sopstveni put društveno-ekonomskog razvoja mora odreći autarkije i insistirati na intenzivnom uključivanju u svetsku podelu rada. Ovo se posebno odnosi na zemlje u razvoju, kakva je i Jugoslavija.

U nas su donošenju Zakona o sredstvima radnih organizacija iz 1967. godine (kojim su proširene mogućnosti angažovanja inostranog kapitala u jugoslovenskim preduzećima) prethodile velike debate. Polemike su vođene pre svega o pitanju implikacija na razvoj samoupravnih socijalističkih društvenih odnosa. Međutim, preovladala su mišljenja da je čak preko potrebno koristiti sva pozitivna iskustva ranijih sistema, kao i ranija dostignuća, kako bi se ostvario ubrzan razvoj socijalističkog društva i pokazala njegova superiornost nad prethodnim sistemima. Uspešnim startom u ovim poslovnim aranžmanima sa inostranstvom se na licu mesta može demonstrirati superiornost samoupravnog socijalističkog sistema privređivanja. Ove i slične ideje u pogledu neophodnosti postizanja višeg stepena produktivnosti rada u socijalizmu u odnosu na ka-

pitalizam često je isticao Lenjin kao najznačajniju stvar za pobedu socijalizma u svetu.

Novi oblici proizvodno-finansijske saradnje, to jest zajednička ulaganja domaćeg i inostranog kapitala, uvedeni kod nas 1967. godine, dati su u preduzetničkom obliku. Oni omogućuju jugoslovenskim preduzećima da se udružuju međusobno i sa inostranim firmama, da time jačaju ekonomski, kadrovski i organizaciono i da se intenzivnije i uspešnije bave zajedničkim proizvodnim i investicionim programima. Zajednički poslovni poduhvati preduzeća dveju ili više zemalja mogu da predstavljaju znak izmene odnosa i u međunarodnoj ekonomskoj saradnji u pravcu njihove svestrane optimalizacije. Osnivanje zajedničkih preduzeća jedan je od mnogobrojnih pokušaja prevazilaženja jaza između ogromne ekonomske i tehničke nadmoćnosti razvijenih industrijskih zemalja nad zemljama u razvoju. To je i put za ubrzan razvoj nedovoljno razvijenih zemalja u svetu, što je interes kako nerazvijenih tako i razvijenih zemalja.

Dosadašnja praksa ukazala je na dva osnovna problema u realizaciji ideje o zajedničkim ulaganjima naših i inostranih preduzeća. Jedan se tiče odsustva prava na repatrijaciju uloženog stranog kapitala, odnosno — šire shvaćeno — problem sigurnosti plasmana i veličine dobiti. Naime, strani partner dužan je 20% sredstava koja ostvari na ime učešća u dohotku iz zajedničkog poslovanja da reinvestira u domaću privrednu organizaciju u koju je uložio sredstva ili u drugu radnu organizaciju ili da ih deponuje kod naše banke (naravno uz kamatu). Smatra se da je ovo dosta velika kočnica većem ulaganju inostranog kapitala u naša preduzeća. Ovaj problem se u nas sada razmatra i dosta predloga ide u tom pravcu da se on reši, to jest da se dozvoli repatrijacija inostranog kapitala (celokupne dobiti i neamortizovanog dela kapitala) i da se obezbedi trajnost i sigurnost poslovanja.[2]

Drugi problem tiče se stabilnosti, odnosno nestabilnosti privređivanja i zakonske regulative ovih poslova kako u svetu tako i kod nas. Istini za volju, treba reći da je domaća nestabilnost dosta veća nego u svetu i da to velikim delom nepovoljno utiče na poslovnu saradnju i domaćih, a još više inostranih i domaćih partnera. Nedavna, a i sadašnja situacija je očigledan primer za to. Duge priče o devalvaciji, dramatizacija ekonomskih problema, razbuktavanje nacionalističkih strasti i polemika, pritisci i debate oko podele sredstava, o statusu banaka, dezintegraciji i slično uzrok su mnogih poremećaja, posebno u poslovanju sa inostranstvom. Neki partneri iz inostranstva sami nas upozoravaju da suviše dramatizujemo svoje probleme i da to drugi u svetu tako ne čine. Međutim, mi takođe ukazujemo na potrebu da se pri svim, pa i ovim aranžmanima sa inostranstvom mora biti i oprezan i poslovan. To je, uostalom, praksa u celom svetu.

---

[2] SIV je sredinom juna 1971. godine utvrdio predloge izmena i dopuna zakona koji se odnose na ulaganja stranog kapitala. U njima se predlaže ukidanje obaveznosti reinvestiranja 20% ostvarene dobiti.

Primedbe inostranog partnera na naše sadašnje propise o uslovima angažovanja stranog kapitala odnose se na pitanja: ravnopravnosti u pogledu visine uloga, garancije transfera dobiti i retransfera uloženog kapitala, obaveznog reinvestiranja 20% dobiti i slično.

OBLICI, OPSEG I EKONOMSKI EFEKTI DOSADAŠNJIH ZAJEDNIČKIH ULAGANJA KAPITALA NAŠIH I INOSTRANIH FIRMI

Ekonomski ugovori koje su do sada zaključivala jugoslovenska preduzeća sa firmama u inostranstvu mogli bi se svrstati u nekoliko grupa:

a) U prvu grupu mogli bi se svrstati standardni trgovinski ugovori o kupoprodaji robe, odnosno o međusobnim isporukama, zatim spoljnotrgovinski ugovori o reeksportu, kompenzacionim i vezanim poslovima, trgovačkim kreditima, doradi i oplemenjivanju roba, iznajmljivanju proizvodnih kapaciteta i ugovori o prenosu industrijske svojine.

b) U drugu grupu mogli bi se svrstati ugovori o zajedničkim poslovnim poduhvatima u širem smislu, uključujući tu i ugovore o izgradnji investicionih objekata i ugovore o proizvodno-finansijskoj kooperaciji.

U okvirima ugovora o proizvodno-finansijskoj kooperaciji poslednjih godina se sve više razvija dugoročna proizvodna kooperacija između naših preduzeća i najpoznatijih industrijskih partnera. Tokom 1968, 1969. i 1970. godine sklopljena su 232 ovakva aranžmana. Oni se odnose na izradu delova, na sklopove i podsklopove u proizvodnim jedinicama partnera i na međusobnu razmenu te proizvodnje radi finaliziranja. Ova saradnja odvija se i na izradi postrojenja, izradi i razmeni gotovih proizvoda koji se reeksportuju.

To su ugovori, kako ih jugoslovenski propisi nazivaju, „o proizvodnoj kooperaciji koja se smatra dugoročnom“ i njih sve više sklapaju domaća preduzeća i inostrane firme. U okvirima jugoslovenskog deviznog režima utvrđen je poseban tretman ove saradnje i vrši se stimulisanje jugoslovenskih preduzeća da što šire razvijaju ovu saradnju.

c) Treću grupu čine ugovori sklopljeni između jugoslovenskih preduzeća i inostranih firmi na bazi novouvedenog oblika povezivanja — ugovori o zajedničkim ulaganjima. Najveći broj ovih ugovora odnosi se na saradnju jugoslovenskih preduzeća sa italijanskim firmama. Pored toga, ovaj oblik saradnje ostvarila su jugoslovenska preduzeća sa firmama iz Francuske, Belgije, Švedske, SR Nemačke, Engleske, Čehoslovačke i drugim.

Od 1967. do maja 1971. godine zaključeno je 30 ugovora o zajedničkim ulaganjima domaćih i inostranih partnera. Ranije započeti pregovori, kojih ima na desetine, normalno se nastavljaju. Očekivati je da će mnogi od njih biti uskoro zaključeni. Ukupan iznos ovih ulaganja dostigao je sumu od 3,5 milijardi dinara, od čega na inostrana ulaganja otpada 762,5 miliona dinara (oko 60 miliona dolara), odnosno nešto preko 21% zajedničkih ulaganja.

Rezultati zajedničkih ulaganja u trogodišnjem periodu delovanja propisa koji su omogućili strana ulaganja u jugoslovenska preduzeća ocenjuju se kao dosta skromni. Strani partneri su pokazali određenu rezervisanost u pogledu ulaganja svog kapitala u privredu jedne socijalističke zemlje. Međutim, ni jugoslovenska preduzeća nisu pokazala veću spremnost da smelije uđu u poslovne odnose s inostranstvom na bazi zajedničkih ulaganja. Ovaj period se ocenjuje kao vreme „opipavanja pulsa" i s jedne i s druge strane ili kao period ulaska u poslove s malim sredstvima, malim obavezama i malim rizicima.

Jugoslovenska preduzeća nisu bila ni dovoljno pripremljena za ulaganje inostranog kapitala. Tek posle donošenja propisa ona su počela ozbiljnije studirati svoje mogućnosti, razrađivati koncepcije razvojne politike, ubrzavati integracione procese u zemlji i tražiti optimalne oblike povezivanja sa svetskom privredom. U tim pripremama izgubilo se dosta vremena, a ni mnoga pravna i ekonomska pitanja u vezi sa ovim ulaganjima nisu bila, i još uvek nisu, dovoljno raščišćena.

Jugoslavija vrši i zajednička ulaganja s inostranim firmama osnivanjem mešovitih društava u drugim zemljama. Najviše takvih društava ima u Evropi i SAD, a manjim delom i u zemljama u razvoju.

Dosadašnja praksa zajedničkih ulaganja istakla je nekoliko osnovnih problema:

— prava inostranih partnera u upravljanju, rukovođenju i raspodeli;

— pravo na povraćaj uloženih sredstava;

— pravo na transfer ostvarenog profita;

— problem amortizacije.

Ovde se javlja problem zbog razlike između našeg ustavnog sistema o društvenom vlasništvu i samoupravljanju i zahteva inostranog partnera za dobijanje prava odlučivanja o upotrebi i vlasništva nad uloženim kapitalom na bazi svojine.

Problem je moguće rešiti tako da se raspodela ukupnog dohotka vrši na osnovu i u srazmeri visine uloženih sredstava oba partnera, s tim što će o delu dohotka koji pripada jugoslovenskom partneru odlučivati proizvođači na principima samoupravnih prava. Time bi se primarna raspodela vršila na osnovu i u proporcijama uloženog kapitala, a sekundarna u našem radnom kolektivu na osnovu rada, odnosno samoupravnih prava proizvođača.

U nadležnost poslovnog odbora kao zajedničkog organa domaćeg i inostranog partnera može se preneti veliki deo poslova u vezi s tehnikom, organizacijom i funkcionisanjem preduzeća.

U nadležnosti organa upravljanja treba da ostanu pitanja radnih odnosa i briga o čoveku.

Inostrani ulagač sredstava traži i dve osnovne garancije za njih. To je garancija za pravo repatrijacije uloženog kapitala u određenim rokovima i garancija o nepovredivosti uloženog kapitala kako u po-

gledu retroaktivnog dejstva novih zakona tako i u odnosu na valute (zlatna klauzula).

U našim sadašnjim uslovima problem je u neizgrađenosti i nedovršenosti zakona. Jugoslovensko zakonodavstvo ne pruža dovoljnu garanciju ni za rok povraćaja ni za očuvanje vrednosti sredstava inostranog partnera.

Predstavnici naših preduzeća ističu da zakonski propisi nisu praćeni odgovarajućim aktima koji bi detaljnije regulisali ovu oblast, već da je tumačenje zakona i ugovora ostavljeno subjektivnoj volji pojedinih referenata u banci, da su poslovni odbori opterećeni mnogim formalnim stvarima radi udovoljenja zakonskoj formi, da nedostaju sredstva itd. Ovo je jedan od limitirajućih faktora sistema.

Pravo povraćaja uloženih sredstava regulisano je Zakonom o deviznom poslovanju prema kojem se za transfer sredstava mogu upotrebiti samo sredstva devizne realizacije u visini retencione kvote i devizna amortizacija, što se ističe kao nedovoljno za retransfer. Niske stope retencionih kvota predstavljaju kočnicu plasmana stranog kapitala. To sužava mogućnost realizacije ciljeva zajedničkih ulaganja, a ne slabe profitne mogućnosti plasmana u jugoslovensku privredu. Ovo je otežano time što je inostrani partner obavezan da investira 20% ostvarene dobiti ili da je deponuje kod jugoslovenske banke, jer treba imati u vidu i stopu poreskog opterećenja od 35%.

U pogledu amortizacije inostrani partner zahteva visoke stope (oko 20 i više procenata), a jugoslovenski propisi još uvek regulišu njihovu visinu u nas na znatno nižem nivou.

Ima prigovora da strani partner kroz visoke stope amortizacije može i želi da prisvaja deo zajednički ostvarenog dohotka.

Ostaje, međutim, činjenica da zbog ostvarivanja tehničko-tehnološkog progresa stope amortizacije u našoj privredi moraju biti veće, a vreme zamene postojećih proizvodnih kapaciteta brže. To je praksa industrijski razvijenog sveta u koji želimo i moramo da se uklapamo.

PERSPEKTIVNA SARADNJA NA BAZI ZAJEDNIČKIH ULAGANJA

Dalji privredni razvoj Jugoslavije verovatno će zahtevati povećanje stranih ulaganja iz istih razloga zbog čega su ta ulaganja bila dopuštena zakonskim propisima. Može se očekivati da će nakon početnog iskustva i bolje izvršenih priprema ubuduće doći do porasta zajedničkih ulaganja. Takva očekivanja potvrđuju predlozi o daljem olakšanju i jednostavnijem regulisanju zajedničkih ulaganja, o mogućnosti osnivanja mešovitih društava, o formiranju Međunarodne korporacije za investicije u Jugoslaviji i slično.[3]

[3] Korporaciju je osnovala 1970. godine Međunarodna finansijska korporacija iz grupe Međunarodne banke za obnovu i razvoj zajedno sa 10 jugoslovenskih banaka i 40 banaka i finansijskih ustanova iz Evrope, SAD i Japana. Početni kapital iznosi 12 miliona dolara.

Inicijativa Jugoslavije i Međunarodne finansijske korporacije ukazuje na perspektivu sve sigurnijeg i rentabilnijeg ulaganja i privatnog kapitala u jugoslovenska preduzeća. Jugoslavija je već stekla određeno poverenje na međunarodnom tržištu kapitala, a strani kapital nalazi svoj interes za plasman u Jugoslaviji. Ima izgleda da se taj interes ubuduće još poveća jer sve aktuelnija postaje deviza da kapital ide za radnom snagom, a ne obrnuto kao danas. Za ovo su sve zainteresovanije razvijene zemlje zbog niza problema oko tuđe radne snage. One nalaze veći interes u izvozu slobodnog kapitala.

Neke prognoze računaju s učešćem stranog kapitala od oko 5% ukupnih godišnjih investicija u našoj zemlji.

Međutim, jugoslovensko preduzeće može da se pojavi ne samo kao uvoznik, već i kao izvoznik kapitala. Ovo ne bi stvaralo neke probleme u okviru sistema. S obzirom na samostalnost preduzeća, jugoslovenski „kolektivni preduzetnik“ može da prilagodi svoj način poslovanja zahtevima stranog društvenog sistema, pa i da se uključi u berzanske poslove.

Za ocenu dejstva i perspektiva ovog oblika saradnje sa inostranim partnerima treba polaziti od obima uloženih investicija i od povećanja efikasnosti domaćeg privređivanja (proizvodnje i tržišne realizacije). Najznačajnije dejstvo direktnih investicija stranog privatnog kapitala može biti u tome što će se ovim putem uvoziti i „know-how“. Po pravilu, razvijenija strana firma će unositi novu tehnologiju, organizaciju, veštinu upravljanja i rukovođenja, vršiti stručnu obuku domaćeg kadra, a istovremeno i stimulisati preduzetništvo u uslovima socijalističke robne proizvodnje. Ovo se odnosi pre svega na osvajanje nove, efikasnije i modernije proizvodnje, kao i na proširenje postojećih i osvajanje novih tržišta za zemlju uvoznicu kapitala, što u savremenim uslovima robne proizvodnje postaje presudno.

Pozitivno dejstvo uvoza inostranog kapitala može biti i ograničeno. To se dešava u slučajevima kada inostrana firma želi da zadrži svoju osobenost u okviru našeg privrednog sistema. I ukoliko su potrebe za „know-how“ u nekoj oblasti ili grani u nas veće, utoliko će biti oštrije razlike između inostranog i domaćeg preduzeća. Tome doprinose i velike razlike između zemalja u kulturnom i ekonomskom pogledu. U slučajevima gde je jedini motiv inostranog kapitala ostvarivanje većeg profita na kraću stazu, interesi inostrane i domaće firme, kao i zemlje domaćina, biće suprotni.

Negativna dejstva uvoza inostranog kapitala mogu biti minimizirana ako se kapital uvozi po osnovu zajedničkih ulaganja i stvaranja zajedničkog preduzeća, te zajedničkog snošenja rizika, odnosno pravedne

---

Korporacija treba da podstiče zajednička ulaganja stranih investitora i preduzeća iz Jugoslavije radi osnivanja novih i proširenja dosadašnjih preduzeća u industriji, uslugama, poljoprivredi, turizmu i ekstraktivnoj industriji. Glavna je svrha korporacije da se u Jugoslaviju „unese moderna tehnika i menadžersko znanje“. Projekti koje će korporacija pomagati treba da budu od ekonomski prioritetnog značaja za Jugoslaviju i potencijalno rentabilni za ulaganje.

raspodele ostvarene dobiti. Time se stvaraju uzajamno isprepletene, čvršće, uspešnije i dugoročnije ekonomske veze. Interes naše privrede može biti samo u takvim poslovnim odnosima.

Sa stanovišta naše ekonomske politike treba razmotriti koje oblasti i grane privrede treba da predstavljaju sferu prioriteta inostranih plasmana. Zajedno s tim treba voditi aktivnu ekonomsku politiku u smislu da se kapital usmerava u one grane privrede koje imaju specifičan i za našu privredu esencijalan značaj. O tome bi trebalo izraditi kompletnu studiju. Prioritetne grane bi trebalo da budu one koje imaju generatorsku ulogu, oko kojih bi se u vidu koncentričnih krugova razvijala ostala privreda.

Usmeravanje treba vršiti i u grane koje mogu da posluže za šire uključivanje u međunarodnu podelu rada. To su propulzivne grane preko kojih Jugoslavija može da nađe svoje puteve prodora u svetsku privredu. U obzir mogu i treba da dođu i grane za koje Jugoslavija ima naročito povoljne uslove, odnosno odgovarajuće komparativne prednosti.

Dalje je neophodno da se u jugoslovenskom zakonodavstvu pruže odgovarajuće olakšice i osigura „pravilan" dobitak stranom kapitalu, naravno uz uslov da to ne narušava osnove jugoslovenskog društveno-ekonomskog sistema i ne ugrožava ekonomsku nezavisnost i nacionalnu sigurnost. Pri tome je normalno da se zadrži određena minimalna državna kontrola. Zato je neophodno ubrzati donošenje plana i na toj osnovi utvrđivati politiku i ciljeve razvoja privrednih grana i grupacija i njihovu ekspanziju na svetsko tržište, utvrditi osnovne kriterije za učešće u međunarodnoj ekonomskoj saradnji i međunarodnoj podeli rada, organizovati adekvatne službe informacija, metode i tehniku saradnje sa inostranim partnerima itd. Posebno je neophodno jačanje kadrovskih, materijalnih i finansijskih potencijala naših privrednih organizacija radi uspešnije saradnje sa inostranim partnerima i veće ekonomske koristi, jer je odavno poznato da razvijeniji, sposobniji i ekonomski jači bolje prolazi i više dobija na svetskom tržištu i u međunarodnoj podeli rada. To obezbeđuje brži i veći prosperitet zemlje, što predstavlja opšti interes svih.

Po našem mišljenju, rešenje osnovnog problema u ovom domenu privredne aktivnosti po osnovu zajedničkih ulaganja leži u tome da same privredne organizacije nađu određeni ekonomski interes, da ostvare neposredne kontakte i odgovarajućim ugovorima podstaknu interesente u inostranstvu da što više ulažu svoj kapital u zajedničke poduhvate koji će im osigurati odgovarajući dohodak, čime će istovremeno doprineti i bržem ekonomskom razvoju naše zemlje u celini. Efekti i efikasnost ovih privrednih poduhvata zavise pre svega od spremnosti i sposobnosti jugoslovenskih privrednih subjekata, njihovih kadrovskih i materijalnih mogućnosti, ali i od mera tekuće ekonomske politike i privrednog sistema. Blagovremenost i kvalitetnost zajedničkih aranžmana sa inostranim privrednim partnerima uslov je efikasnog i ekonomičnog privrednog poslovanja, uslov ekonomskog prosperiteta zemlje u celini i razvoja samoupravne socijalističke zajednice na savremenim osnovama privređivanja.

Radovan Vukadinović

AMERIČKA POLITIČKA MISAO O NOVIM TENDENCIJAMA U ODNOSIMA SAD—SSSR

Zahvaljujući stečenim pozicijama dviju supersila, američko-sovjetski odnosi u poslijeratnom razvoju međunarodne zajednice čine značajnu okosnicu međunarodnog političkog života. U svim najvažnijim međunarodnim kriznim situacijama od američko-sovjetskih odnosa, odnosno njihovih percepcija međunarodnog razvoja i vlastitog djelovanja, zavisio je u velikoj mjeri i sam opstanak bipolarnog sistema međunarodnih odnosa.

Od završetka drugog svjetskog rata pa do danas odnosi između dvije najsnažnije države: Sjedinjenih Američkih Država i Sovjetskog Saveza tekli su različitim tokovima. Istodobno bitno su se mijenjale i američke predodžbe o drugoj strani, koja je od izravnog neprijatelja i opasnog protivnika u doba novog balansa snaga postala ravnopravan suparnik i u pojedinim trenucima mogući partner.

Relativno duga faza hladnoratovskog suočavanja ostavila je dosta tragova na svim poljima američko-sovjetskih veza, ali u novim uvjetima kada je postalo evidentno da čitav niz novih tehnoloških i društveno-političkih faktora mijenja okvire odnosa dva lidera nekada čvrsto integriranih blokova, počela su sazrijevati shvaćanja o potrebi realnijeg pristupa i stanovitog ublažavanja konfrontacije, koju se više ne može riješiti snagom oružja. Realnija Kennedyjeva politika i trenuci ozbiljnog konfrontiranja dvije supersile potvrdili su da je osnovna etapa stanovitog akomodiranja prijeđena i da u suvremenim uvjetima nema mogućnosti za realizaciju usko shvaćene „pobjede" jedne strane niti za diktiranje jednostranih odnosa koje bi druga supersila morala prihvatiti. Politika koegzistencije silom objektivnog razvoja međunarodnih zbivanja prodrla je u odnose između dvije superdržave, te je poznati vanjskopolitički komentator W. Lippman bio donekle u pravu kada je, analizirajući eventualne mogućnosti dugoročnog razvoja američke politike, napisao: „Ako pogledamo u budućnost, živjet ćemo između rata koji se ne može izvojevati i mira koji se ne može postići. Velika sporna pitanja koja razdjeljuju svijet ne mogu biti riješena ratom koji bi se mo-

glo dobiti, a ne mogu biti riješena niti sporazumom koji bi bilo moguće zaključiti."[1]

U bogatom spektru američkih teorijskih gledanja na taj novi odnos između SAD i SSSR, odnosno na dva sistema koje oni predstavljaju, najčešće se odbacuje koegzistencija kao stabilan osnov novog tipa odnosa. Umjesto toga ističe se da između dvije zemlje mora i dalje u novim uvjetima postojati osnovno neprijateljstvo i napetost, zatim da su postojeći uzajamni sukobi tako duboki da čak i rješavanje stanovitih konkretnih problema od zajedničkog interesa ne može riješiti glavne proturječnosti[2] i, na kraju, osnovni zaključak, koji je prihvaćen u najvećem broju američkih analiza, svodi se na isticanje činjenice da ipak ratom u današnjim uvjetima niti jedna niti druga strana ne može riješiti sporna pitanja.

Koliko god se može činiti da ovakvo, pretežno pasivno, shvaćanje koegzistencije ne zadovoljava[3] niti glavne aktere današnjih zbivanja niti čitav sistem međunarodnih odnosa, činjenica je da je u odnosu na prijašnje faze odnosa tekući stadij sovjetsko-američkih bipolarnih veza stvorio nov kvalitet u međunarodnim odnosima, koji je istodobno u stanovitim trenucima mogao pozitivno djelovati. Nuklearna ravnoteža, sposobnost supersila da svojim akcijama unište sebe i čitavo čovječanstvo i potreba postizavanja sporazuma u kriznim situacijama činile su okvir novog aktiviranja supersila, ali i shvaćanja ostalih subjekata međunarodnih odnosa da supersile nisu svemoćne i da, i unatoč svoje snage, silom objektivno postojećih faktora moraju pristupati rješavanju nekih pitanja, bez obzira da li je riječ o naporima za novim konfrontiranjem putem pregovora ili o pokušajima da se postignu ravnopravni aranžmani.

U Sjedinjenim Američkim Državama u osnovi promatranja karaktera tog specifičnog i veoma važnog odnosa između dvije supersile ističe se da ga na najbolji način karakterizira proturječna formula: konflikt i međuzavisnost odnosa.[4]

---

[1] „International Herald Tribune", January 13—14, 1962.

[2] Iz tog razmišljanja nastala su i obrazloženja koja su po suštini stvari veoma blizu prihvaćanja koegzistencije, iako u svojoj formi operiraju drukčijim kategorijama. Nacionalni interes, odnosno ukupnost nacionalnih interesa dviju supersila, pojavljuje se tu kao osnova na kojoj supersile mogu graditi svoje nove odnose. Točna naznaka vitalnih interesa, definiranje zajedničkog interesa i napor za održavanjem statusa quo trebao bi prema tim mišljenjima stvoriti situaciju u kojoj su točno naznačeni odgovarajući interesi i ciljevi, te se na taj način mogu, navodno, izbjeći svi otvoreni sukobi (Aspaturian, *Foreign Policy Perspectives in the Sixties*, u: A. Dallin and B. Larson (eds.), *Soviet Politics Since Khruschev*, Englewood Cliffs., 1968, str. 141).

[3] Dio američkih teoretičara međunarodnih odnosa promatra sovjetsku vanjsku politiku kao kombinaciju dviju kategorija: koegzistencije i ekspanzije, nastojeći pri tome da se ne ide prebrzo u prihvaćanje sovjetskih inicijativa (A. Rapoport, *The Big Two: Soviet-American Perceptions of Foreign Policy*, New York, 1971, str. 161—162).

[4] M. Shulman, *Relations with the Soviet Union*, u: *Agenda for the Nation*, K. Gordon (ed.), Washington, The Brookings Institution, 1968, str. 374.

Ta dva elementa čine osnovne poluge djelovanja, odnosno ograničenog aktiviranja sile. Konflikt koji vuče svoje korijene iz postojanja dva različita društveno-politička sistema odražava se danas prije svega u neprekidnom takmičenju dvije sile za postizanje veće vojne snage, koja, bez obzira na to što je u normalnim uvjetima neupotrebljiva, predstavlja sredstvo stalno prisutnog zastrašivanja. Druga strana konfliktnih odnosa veže se uz napore obje vodeće svjetske sile da prošire svoj politički utjecaj i da uz pomoć ideologije lakše realiziraju svoje državne interese.

Međuzavisnost odnosa ogleda se u postojanju stalno prisutnog i, čini se, neizmjenjivog interesa da se izbjegne nuklearni sukob, odnosno da se čak izbjegne takav stupanj kriznih situacija u kojima bi moglo doći do ozbiljnog razmatranja upotrebe nuklearnog oružja. Skoro jednaka vojna sila i sposobnost masovnog uništenja diktiraju to novo postavljanje u kome se istodobno ograničava i konfliktne situacije, koje uvijek moraju biti suočene s potrebom ograničavanja primjene izravne vojne sile. U tom spletu konflikta i međuzavisnosti odnosa protječu i sve akcije i reakcije dvije supersile, što istodobno, uz te nove elemente odnosa, nosi sa sobom tradicionalne nacionalne interese i percepcije protivnika iz vremena oštrog hladnoratovskog suočavanja.

Novi dinamičan tok međunarodnih odnosa utjecao je da se u SAD usporedo s praktičnim promjenama politike naspram Sovjetskog Saveza započne i na teorijskom planu isticati potreba drugačijeg sagledavanja uzajamnih odnosa i dugoročnih i realnih američkih interesa.[5] U spletu djelovanja sile i interesa dviju najvećih svjetskih država, realno sagledavanje daljnjeg uzajamnog razvoja i mogućnost realizacije vlastitih nacionalnih interesa u ograničenim okvirima čini bitnu značajku svake racionalne politike.

Nixonova administracija, koja je prilikom preuzimanja vlasti najavila želju za prijelazom iz faze konfrontacije u fazu pregovora, uspjela je, i pored stanovitih skretanja, razviti nivo odnosa koji se, s obzirom na ranija kretanja, može smatrati obostrano prihvatljivim.[6] Različiti interni faktori, a posebno međunarodni krizni događaji, nisu odvratili američku administraciju od traženja putova za održavanje ili razvijanje kontakata s drugom svjetskom supersilom. I u toj najnovijoj fazi zajednički interesi ponovno su prevladali nad svim razlikama ideološko-političke prirode, te se danas u SAD dijalog veoma rijetko otvoreno dovodi u pitanje.

Unatoč tome što se često tvrdi da se u slijedećoj dekadi mogu očekivati značajna pomjeranja u spektru i sadržaju američko-sovjetskih od-

---

[5] Detaljnije o percepcijama američke i sovjetske vanjske politike vidjeti: A. Rapoport, op. cit., str. 43—72. i M. A. Kaplan, *The Great Issues of International Politics*, Chicago, 1970, str. 185—195.

[6] Profesor Brzezinski dosadašnje akcije Nixonove ekipe na planu razvijanja američko-sovjetskih odnosa karakterizira kao napor da se stabilizira, regularizira i eventualno transformira američko-sovjetski rivalitet u nešto manje antagonistički odnos (Zb. Brzezinski, *Half Past Nixon*, „Foreign Policy", br. 3, Summer 1971, str. 7).

nosa, ali čini se da neki elementi ugrađeni u sklop vitalnih nacionanlih interesa sve više prodiru u različite političke i teorijske deklaracije o budućem razvoju američko-sovjetskih odnosa i da istodobno utiru putove uzajamnom sporazumijevanju bar na nekim, za sada točno limitiranim područjima.

Naravno, u promatranju spleta veza između dvije supersile nemoguće je izbjeći različite interpretacije koje idu iz krajnosti u krajnost i u kojima se ponekad trvdi da bi zajednički interesi dviju najvećih država mogli nužno voditi podjeli sfera utjecaja i čvrstom fiksiranju granice koja bi te interese dijelila.

Na drugoj strani, sve tvrdnje o nemogućnosti realizacije bilo kakvih čvrstih aranžmana između SAD i SSSR i namjerno umanjivanje vrijednosti postojećih oblika veza, koje su, navodno, isključivo tehničke prirode i samim tim imaju veoma smanjenu praktično političku vrijednost, također nisu sasvim obrazloženi, a posebno u pogledu takozvane tehničke limitiranosti kontakata. Aranžmani tehničke prirode mogu, ali ne moraju biti sasvim limitirani na unaprijed postavljena područja i, osim striktno zacrtanih problema od zajedničkog interesa, uvijek je moguće naći načina da se na dnevni red postojećeg dijaloga postave i nova pitanja, uz pretpostavku da za to postoji zajednički interes na obje strane.

Veoma je teško naznačiti sve pravce u kojima će se u daljnjem razvoju međunarodnih odnosa kretati američko-sovjetske relacije. Međutim, i unatoč tog nezahvalnog prognoziranja, moguće je bar okvirno ukazati na glavne moguće pravce unutar kojih će se pod utjecajem različitih unutrašnjih i vanjskih faktora razvijati američko-sovjetski odnosi. Ti pravci istodobno čine i osnovni sadržaj kompleksa odnosa dvije najveće države, a od novog kvaliteta kojim će se oni ispunjavati zavisit će i stupanj međunarodnog kretanja u širokim relacijama. Daljnje takmičenje na polju razvijanja nuklearnog naoružanja, bilateralni splet veza, uzajamno konfrontiranje na evropskom tlu, globalne aktivnosti na područjima takozvanog trećeg svijeta i novi triangularni sustav što je u nastajanju — čine ukupnost kontakata na kojima će se u daljnjem razvoju međunarodnih odnosa konfrontirati, zajednički podudarati i potpuno različiti američki i sovjetski vanjskopolitički interesi.

NUKLEARNA UTRKA

Takmičenje na vojnom polju već dugi niz godina predstavlja ne samo osnovni oblik uzajamnih američko-sovjetskih političkih i vojnih komparacija, već istodobno na osnovu jačanja svojih vojnih snaga obje zemlje zauzele su povlaštena mjesta supersila sa svim posljedicama koje otuda proizlaze. U američkim procjenama snage druge strane izvršen je čitav niz osjetnih korektura. SSSR je od inferiornog protivnika tijekom vremena dobio novo mjesto ravnopravnog suparnika na čiju vojnu silu treba budno motriti. Samim tim postavlja se u SAD i pitanje o stupnju

vlastite snage koju je potrebno imati da bi se moglo adekvatno parirati sovjetskoj vojnoj sili i njezinoj političkoj upotrebljivosti. Upravo oko tog pitanja polariziraju se u SAD različita mišljenja, koja imaju specijalnu ne samo vanjskopolitičku težinu, već i unutrašnjepolitičku vrijednost.

Prvi pravac razmišljanja o američkoj sili i njezinoj ulozi u američko-sovjetskim nuklearnim relacijama tvrdi da SAD moraju raspolagati dovoljnom snagom u svim kategorijama oružja kako bi se u samom začetku suzbilo sve eventualne pokušaje Sovjetskog Saveza da na osnovu svoje vojne prednosti izbori neka politička ili vojna rješenja unilateralnog karaktera. Američka snaga trebala bi biti dvojnog karaktera i uz njezinu pomoć glavnog protivnika bi trebalo zastrašiti realno postojećim zastrašivačem, ali isto tako u slučaju potrebe, odnosno oružanog konflikta nuklearna snaga SAD morala bi biti toliko razvijena da prevlada onu silu kojom raspolaže SSSR.

Zahvaljujući ovom pravcu razmišljanja, koji ima svoje snažno uporište u načinu hladnoratovskog kalkuliranja i realan podstrek u sprezi vojno-industrijskog kompleksa, Sjedinjene Američke Države u stanju su i dalje da razvijaju svoje vojne snage i da svaki potez Sovjetskog Saveza skoro automatski izaziva novo povećanje američkog vojnog budžeta. To se, naravno, ne veže samo uz pitanje prestiža na međunarodnom planu, već izaziva posljedice na ukupnosti izrazito značajnih političkih i privrednih interesa. Za američku privredu trka u naoružavanju daleko je prihvatljivija nego za sovjetsku, koja se samo pod cijenu velikih odricanja, naročito na polju životnog standarda stanovništva, može ravnopravno nositi sa SAD. Ne vjerujući u spremnost sovjetskog rukovodstva da ozbiljno pristupi realizaciji normalnih međudržavnih odnosa sa SAD, pobornici primata američke vojne sile tvrde da u onom trenutku kada sovjetskim rukovodiocima postane jasno da je dalje takmičenje na polju vojne tehnologije nemoguće, da će tek tada oni pristupiti ozbiljnom dijalogu i da će biti voljni učiniti značajne koncesije Sjedinjenim Američkim Državama.

Drugi pristup nuklearnom oružju i njegovoj vrijednosti u američko-sovjetskim odnosima sasvim je suprotnog karaktera. Pristalice ovog pristupa tvrde da je potpuno irelevantno koliko puta koja strana može uništiti protivnika i s njim zajedno sebe i čitav svijet, te da upravo zbog apsurdnosti nuklearnog rata obje zemlje trebaju hitno pristupiti smanjenju svojih nuklearnih snaga, što ne bi trebalo izazvati nikakve poremećaje niti u njihovom međunarodnom položaju niti u općem rasporedu vojne sile. Te snage suprotstavljale su se u SAD veoma odlučno izgradnji antiraketnog (ABM) sistema ističući da je to veoma skupa i isto tako veoma problematična investicija, što će samo još više ubrzati utrku u naoružavanju. Istim argumentima dočekana je i vijest o izradi novih i znatno savršenijih nuklearnih bojevih glava (MIRV), za koje se tvrdi, također, da će bez obzira na stupanj razvoja sovjetske privrede izazvati nužne sovjetske reakcije i znatno produžiti ionako veliku spiralu naoružanja obje supersile.

Nixonova administracija, bar formalno gledano, nastojala je ostaviti prostora za oba pristupa tvrdeći da je potrebno imati dovoljnu silu i istodobno se zalažući za smanjenje nuklearnog arsenala oružja u kome cifre više ne igraju toliku važnost jer je opća obostrana stabilnost već davno postignuta. Prilikom preuzimanja svog položaja Nixon je lansirao tezu o „dovoljnoj sili", čime se mijenjala nekadašnja teza o prednosti američke sile. Snažan sovjetski razvoj nuklearnog oružja učinio je da su se promijenile reakcije, te je i novi koncept dovoljnosti sile dobio novo značenje. Prema podacima[7] koje je Nixon podnio Kongresu, na polju raketnog naoružanja odnos je slijedeći:

	1965.	*Kraj 1969.*	*Kraj 1970.*
Interkontinentalne rakete			
Sjedinjene Države	934	1.054	1.054
Sovjetski Savez	224	1.109	1.440
Podmorničke rakete			
Sjedinjene Države	464	656	656
Sovjetski Savez	107	240	350

Objašnjavajući doktrinu o strateškoj dovoljnosti, Nixon je istakao da ona ima dva dijela. U prvom, usko vojnom, smislu doktrina ima za cilj da postojećom snagom odvrati protivnika od napada, to jest da ga zastraši opasnostima koje bi mogle proizaći upotrebom američke sile. S druge strane, u širem političkom smislu dovoljnost znači da SAD i njihovi saveznici trebaju zadržati takvu razinu snaga kojom će se moći obraniti glavni interesi sigurnosti.[8] Navodeći podatke o ubrzanom razvoju sovjetske nuklearno-raketne snage[9], Nixon je u stanovitom smislu dao i novo obilježje samom pojmu dovoljnosti nastojeći da se ne tumači u prijašnjem shvaćanju pariteta sile. Američka strateška dovoljnost trebala bi imati više funkcija, između kojih stoje: zauzimanje pozicije sposobnosti za realizaciju prvog udara, zatim stvaranje takvih odnosa u kojima će se na bazi vojne sile moći eventualno diktirati postizanje uzajamnih političkih rješenja i, na kraju, pozivanje na potrebu održavanja dovoljne sile u doba kada je postignut osnovni paritet ima za SAD i značajnu ulogu daljnjeg iscrpljivanja Sovjetskog Saveza, čega se po svoj prilici niti jedna administracija neće odreći.

---

[7] U. S. Foreign Policy for the 1970: *Building for Peace*, A Report to the Congress by Richard Nixon, President of the United States, February 25, 1970, str. 169.

[8] Ibid., str. 170—173.

[9] Prema analizi londonskog Instituta za strateške studije iz 1971. godine, sovjetska kvantitativna prednost u broju raketa je čak nešto veća (1.510 prema 1.054 američke rakete), ali ipak nije u kvalitativnom smislu tako velika. Naime, SAD su znatno razvile broj i kvalitetu usmjerenih raketa tipa „Minuteman 3" s više bojevih glava, a na polju podmorničkih raketa i u pogledu broja nuklearnih podmornica SAD su još uvijek u prednosti pred SSSR.

Zbog toga je moguće očekivati da će upravo ova dva suprotna trenda o postojanju nuklearnog oružja i njegovog mjesta u odnosima supersila i dalje biti prisutni u tokovima američkog teorijskog razmišljanja i u praktičnoj političkoj akciji. Sasvim je sigurno da je i za Nixonovu administraciju jasno da postoje limiti strateške dovoljnosti i isto tako da je nemoguće stalno operirati zastrašivanjem u doba kada i druga strana raspolaže adekvatnom silom. Međutim, konkretan pristup radikalnom smanjivanju tog deterenta bilo bi nemoguće očekivati. Razgovori u okviru SALT-a, sasvim je sigurno, bit će dugi i složeni i u njima neće biti velikih rezultata jer kompleks naoružanja ima svoje značajne zagovornike u SAD, čije interese nije moguće tako lako prevladati.

Jačajući svoju vojnu silu u okvirima nove doktrine strateške dovoljnosti, koju se može raznoliko interpretirati, zatim insistirajući na jačanju saveza u kojima se nalaze SAD, i, na kraju, vodeći pregovore o smanjenju strateškog nuklearnog oružja, SAD su uključene u različite pravce akcija, od kojih niti jednu ne treba posebno forsirati. Isto tako niti jedna akcija ne isključuje drugu, te je sasvim sigurno da će i u daljnjoj fazi američko-sovjetskih odnosa nuklearno-raketna utakmica, uz nov kvalitet pronalazaka, tvoriti stalnu okosnicu odnosa u kojima će se usporedo razvijati i povećanje spirale naoružanja i manje-više konstruktivni napori da se ograniči ili možda i ukine neke oblike takmičenja.

Međutim, sasvim je sigurno da bi bilo veoma teško očekivati opću izmjenu odnosa u kojoj bi eventualno jedna strana nekim svojim potezom ili novim pronalaskom potisnula vrijednost snage protivnika. Bilateralna akceleracija proizvodnje već je davno postala zakoniti pratilac poslijeratne velike utrke, te je nemoguće očekivati da bi unilateralno moglo doći do zauzimanja novih pozicija. Isto tako bilo bi veoma teško očekivati da bi slabija sovjetska privreda mogla u stanovitom trenutku napustiti utrku kako zbog političkih tako isto i vojnih razloga. Bez obzira na visoku cijenu održavanja tog strateškog odnosa, sovjetska privreda i dalje će biti tako dirigirana da ne napusti osnovni pravac postignutog balansa i da ne dozvoli bitniji poremećaj značajnog, ali i prilično apsurdnog odnosa vojne sile.

BILATERALNI ODNOSI

Osim kategorija stalnog vojnog takmičenja, što automatski podrazumijeva i daljnje političko nadmetanje dviju supersila, njihovi bilateralni odnosi u velikoj mjeri stoje u znaku ovih osnovnih označja koja razdvajaju dvije najsnažnije države od ostalog svijeta. Slično kao i na polju nuklearnog takmičenja, u Sjedinjenim Američkim Državama također postoje dva dijametralno suprotna pravca gledanja na dvostrane kontakte i rezultate koji bi se njima mogli ostvariti.

Snage što se zalažu za izrazito održanje američke vojne prednosti tvrde da Sovjetski Savez ne uvažava ništa osim sile i da zbog toga ne treba „nasjedati“ sovjetskim miroljubivim prijedlozima i stanovitim potezima koji idu u pravcu popuštanja. Čvrsta sila SAD najbolji je jamac uspješno postavljenog odnosa SAD : SSSR i nikakvi veći kontakti na međunarodnom planu neće izmijeniti sovjetsku politiku niti smanjiti opasnosti koje otuda mogu proizaći. Čak niti politika „izgradnje mostova“ nije bila od strane tog dijela američkih političara i teoretičara prihvaćena kao sretno sredstvo akcije. Tvrdi se, između ostalog, da dvostrana kulturna i znanstveno-tehnička suradnja daje više sovjetskoj strani i da SAD mogu više koristi pružiti Sovjetima nego što je SSSR u stanju dati Amerikancima. Ako se k tome doda i relativno tradicionalno nizak stupanj ekonomske povezanosti, nedostatak šireg američkog interesa za sovjetsko tržište i problem plaćanja, odnosno u prvom redu restriktivnost američkih kredita za sovjetske potrebe, razumljivo je da iz objektivnih razloga snage koje nastoje suzbiti uzajamne privredne odnose imaju dovoljno prostora za svoju akciju. Osim toga, u strateškom promatranju Sovjetskog Saveza pobornici ove struje koja se zalaže za održanje minimalnih odnosa sa SSSR ističu da bi slabijoj sovjetskoj privredi veoma dobro došli kontakti sa SAD i da upravo zbog tog sovjetskog interesa treba onemogućiti da Sovjetski Savez uz pomoć proširene privredne suradnje sa SAD ojača svoje privredne kapacitete.

Na drugoj strani se nalaze oni predstavnici američkog političkog života i političke misli koji smatraju da je proširenje američko-sovjetskih dvostranih kontakata poželjno i da se tim mjerama može stvoriti znatno povoljnija atmosfera u kojoj se može otupiti oštrica političkog suočavanja i daljnjeg vojnog takmičenja. Ne samo da se tvrdi da proširenje kulturne, znanstveno-tehničke i privredne suradnje može pomoći i SAD, već se analiziraju i daleko šire mogućnosti koje bi povećanje kontakata moglo imati za Sovjetski Savez i njegov interni razvoj. Na bazi uvjerenja da povećani stupanj životnog standarda sovjetskog stanovništva znatno otupljuje revolucionarnu oštricu, te da bi samim tim uz pomoć intenzivnijih kontakata i bližeg upoznavanja američkog sistema moglo doći do stvaranja novih gledanja na ulogu američko-sovjetskih odnosa i oblike suparništva, ovaj trend promatranja američko-sovjetske bilaterale podržava sve kontakte ističući njihovu kratkoročnu i dugoročnu vrijednost. Na polju trgovinske razmjene oni se zalažu za jačanje dvostranih veza i ukazuju da je netočno već davno uvriježeno mišljenje da je SSSR privredno neinteresantan partner.

Nešto intenzivnija dvostrana razmjena, naravno, tek je mali dio postojećih potencijalnih mogućnosti, koje opet stoje u zavisnosti od općeg pravca političkog razvoja odnosa. U stanovitim fazama kada su politički odnosi lošiji, automatski se smanjuje i te kontakte, da bi opet u povoljnijoj političkoj atmosferi nešto porastao njihov intenzitet. Stoga se može očekivati da će i dalje dvostrani privredni, znanstveni i kulturni kontakti između dvije najveće zemlje imati isključivo sekundarnu funkciju i da će od političkog djelovanja zavisiti njihovi oblici

i dometi. Samim tim i njihova vrijednost kao nezavisnog faktora koji bi mogao utjecati na profiliranje novih uzajamnih odnosa i eventualno evoluiranje unutar Sovjetskog Saveza, što se već davno iščekuje u SAD, bit će prilično ograničena. Tek u trenucima postojanja pozitivnog pravca, odnosno usklađivanja globalnih političkih linija i odsustva većih kriznih situacija u kojima se nalaze prisutne obje supersile, moglo bi se očekivati da bi dvostrani kontakti mogli djelovati ne kao periferan pokazatelj povoljnije atmosfere odnosa, već kao snažan instrument stvaranja novog američko-sovjetskog odnosa.

SUOČAVANJA U EVROPI

Podijeljena i blokovima oštro razgraničena Evropa i dalje će predstavljati značajno polje američko-sovjetskog suočavanja. Intenzitet konfrontacije danas je bitno izmijenjen u odnosu na godine hladnog rata, ali je područje starog kontinenta i dalje glavni pokazatelj pravca međunarodnih odnosa u cjelini, a posebno djelovanja dvije najveće supersile. Prema američkim analizama, glavni zadaci koje bi Sovjetski Savez želio realizirati na evropskom tlu svode se na: slabljenje američko-zapadnoevropskih veza, eventualno eliminiranje SAD iz glavnih pravaca evropske politike i suzbijanje svih pokušaja za izgradnjom mostova ili, još otvorenije, za „erozijom socijalizma" u Istočnoj Evropi.

To navodi na mišljenje da je sovjetski interes istodobno i defenzivnog i možda potencijalno ofenzivnog karaktera. Međutim, sasvim je sigurno da nije moguće izjednačiti ta dva pojma. Sovjetski Savez je nizom dosadašnjih poteza jasno pokazao da je zainteresiran za održanje istočnoevropskih zemalja u svom orbitu političkog, strateškog i ekonomskog utjecaja i bilo bi veoma teško očekivati bilo kakve promjene na tom polju. Međutim, napori Sovjetskog Saveza da oslabi zapadnoevropsko-američke veze nisu nikada bili postavljeni u kontekst moguće upotrebe svih sredstava, odnosno, ako je potrebno, čak i vojne sile. U prvom slučaju, to jest defenzivnog djelovanja, SSSR je bio i ostao zainteresiran za održanje evropskog statusa quo, a u nekoliko je navrata pokazao da je u tom cilju spreman na upotrebu svih raspoloživih sredstava.

Sovjetske diplomatsko-političke akcije u odnosu na američke saveznike u Zapadnoj Evropi mogu biti pojačane sovjetskim naporima da se razvije obostrano korisna trgovina, proširi tehnološka suradnja i kulturni odnosi, ali to ipak nisu instrumenti kojima bi se moglo, bar ne u sadašnjoj fazi odnosa, utjecati na eliminiranje američkog prisustva i suzbiti američke mogućnosti djelovanja u zapadnom dijelu Evrope. Ovo prije svega zato što je ekonomska snaga Sovjetskog Saveza još uvijek manja od snage SAD. Sredstva kojima bi SSSR mogao razviti jače kontakte i postati atraktivniji najprije ekonomski, kasnije i politički partner za zapadnoevropske zemlje još uvijek su prilično mala.

Čak niti sovjetski napori da se pomogne dezintegracione procese u NATO, izrazi podrške francuskoj političkoj liniji i naporima da Evropa

pripadne u prvom redu Evropljanima nisu dali značajnije rezultate. Iako ispunjen problemima i krizama, NATO je i dalje glavni stub povezanosti Zapadne Evrope sa Sjedinjenim Američkim Državama, a Francuska, iako samostalne vanjske politike, nije poduzela nikakve velike korake koji bi mogli svjedočiti o jačanju sovjetskog utjecaja.

Uostalom, u okvirima logike blokovskog razmišljanja svakako da je potrebno s posebne točke gledati na mogućnost smanjivanja američkog prisustva u Zapadnoj Evropi. Ako se pretpostavi da bi jednog dana SAD mogle smanjiti svoj ekonomski angažman i povući vojne snage, odmah bi se postavilo i pitanje potrebe sovjetskog vojnog prisustva u Istočnoj Evropi. Čak i u vrijeme smanjenog ekonomskog angažmana SAD su na bazi svoje privredne povezanosti sa Zapadnom Evropom u stanju da prate i možda kontroliraju evropski razvoj u glavnim konturama bez vojnog prisustva u Evropi, dok bi za Sovjetski Savez na sadašnjoj fazi njegovog razvoja i sadržaja veza što ga povezuju s Istočnom Evropom bilo teško pretpostaviti da bi mogao odolijevati procesima za bržim povezivanjem evropskog Istoka i Zapada i prevladavanjem evropske podjele.

Prema tome, unutar postojećeg evropskog statusa quo, koji odgovara načelnim postavkama supersila i potrebi njihovog prisustva u Evropi, treba tražiti daljnje konture evropskih perspektiva. Zbog neriješenog i — po svoj prilici — već davno presuđenog pitanja podijeljene Njemačke, prisustvo dvije supersile, bez obzira na moguća kvantitativna smanjivanja snaga, daje osnovni ton njihovoj političkoj akciji, koja u pojedinim fazama kao dio opće sovjetsko-američke konfrontacije može dobiti drugačiji kvalitet. Istina, proces osamostaljivanja u velikoj mjeri je zahvatio Evropu kao cjelinu, ali još uvijek ne toliko da bi sasvim eliminirao supersile i pružio mogućnosti za normalan razvoj interevropskih veza oslobođenih blokova i blokovskih interesa supersila.

SUPERSILE I „TREĆI SVIJET"

Široko područje novih zemalja već godinama tvori također veoma značajno polje konfrontiranja interesa dvije supersile gdje se uz pomoć različitih ekonomskih, vojnih ili političkih sredstava traže saveznici i nove uporišne točke. Relativno mlade zemlje našle su se tako od svog nastanka pa do danas konfrontirane sa željom da sprovode politiku nesvrstavanja i nevezivanja za blokove i istodobno sukobljavaju se s naporima supersila da, koristeći različita sredstva, utječu na njihove oblike povezanosti.

Poslijeratno američko popunjavanje „vakuuma" u kome su SAD svojom ekonomskom i vojnom silom zamjenjivale svoje oslabljene saveznike preuzimajući njihove obaveze, ali i pozicije, u fazi jačanja vojne sile i prihvaćanjem koncepcije globalnog konfrontiranja počeo je sve više slijediti i Sovjetski Savez. U pokušaju da razbije nametnutu blokadu SSSR je u novim zemljama vidio ne samo značajne društveno-

-političke snage sposobne da postanu saveznici u konfrontiranju različitih ideologija, već su one ocijenjene i kao veoma povoljna središta u kojima se može učvrstiti sovjetske državne interese.

Bliski istok u tom kontekstu postao je najbolji primjer sovjetskog novog angažmana i istodobno široke sovjetske podrške nacionalnim režimima. Stavljajući se na arapsku stranu u arapsko-izraelskom sukobu, Sovjetski Savez je dobio izvanredne mogućnosti široke političko-vojne penetracije na potpuno nova područja. Istodobno je permanentnost krize otvorila mogućnost za prisustvo sovjetske flote u Mediteranu i za stvaranje novog sredozemnog balansa snaga u kome je nestalo isključivosti epiteta „Mare americanum".

Pružajući bezrezervnu podršku legalnim ekipama na vlasti, Sovjetski Savez je također pokazao da je naročito zainteresiran za realizaciju svoje državne politike i da je ona osnovna misao vodilja koja utječe na njegovo opredjeljivanje. Suzbijanje američke penetracije, smanjivanje mogućeg unilateralnog američkog djelovanja i pri tome stvaranje takvog utjecaja u arapskim zemljama koji omogućava da se arapsko-izraelski sukob drži na kontroliranoj razini stvaraju povoljnu osnovu dugotrajnog angažmana i istodobno znače za Sovjetski Savez priliku da se čvrsto održe značajni strateški položaji.

Prisustvo sovjetske flote u Mediteranu, zatim proširenje sovjetskih aktivnosti u Indijskom oceanu i na Pacifiku bili su dio smišljenog plana da se Sjedinjenim Američkim Državama pokaže da SSSR nije zatvoren i da je danas na bazi svoje vojne sile u stanju da se pojavi kao globalni partner. Razumljivo da u takvim situacijama niti druga strana ne želi odustati od svojih položaja i da to upravo kao u slučaju Bliskog istoka tvori permanentne pat-pozicije u kojima kontrolirani direktni akteri sukoba ne mogu donositi definitivna rješenja bez pristanka i podrške supersila, a ovima je opet u interesu da se to stanje prolongira i da im sačuva stečene prednosti.

U toj novoj borbi za stjecanje strateških pozicija čini se da su ideološki aspekti konfrontacije stavljeni sasvim u drugi plan i da se veliko područje zemalja trećeg svijeta koristi kao takozvana razrijeđena zona u kojoj je moguće tražiti pogodna uporišta. Karakter i forme daljnjeg bipolarnog suočavanja na širokom frontu međunarodnih odnosa činit će i dalje da ta skupina zemalja ostane kao značajno polje u kome dvije supersile, uz pomoć različitih sredstava i tehnika, traže prijateljski naklonjene režime, zainteresovane sve više za državni kontekst odnosa i direktne prednosti koje otuda mogu proizaći, a inzistirajući sve manje na ideološkom sadržaju veza.

FAKTOR NR KINA

I na kraju, kao veoma značajnu komponentu u daljnjem razvoju američko-sovjetskih veza i čimbenik što će znatno utjecati na profiliranje novog odnosa snaga treba spomenuti prisustvo Narodne Republike Kine. Koristeći pogodnu međunarodnu situaciju, kinesko rukovod-

stvo traži danas novi prostor za kinesko djelovanje, prije svega u azijskim, a nakon toga u znatno širim okvirima. Kineska sila, bez obzira na to što je tek u nastajanju, s obzirom na svoju moguću potenciju, već danas izaziva različite kalkulacije o profilu budućih odnosa i o pokušajima da se prevlada bipolarnost međunarodnih odnosa, te da se, umjesto dva velika i dosad jedina gobalna pola svjetske politike, uspostavi novi, treći pol u obliku postojanja i djelovanja NR Kine.

Kina kao supersila u nastajanju, bez obzira na kineske izjave da Kina nikada neće djelovati kao supersila, predstavlja danas čvrstu realnost i ona će bitno determinirati pravce međunarodnih odnosa. Moguće je pretpostaviti da će početne kineske akcije biti usmjerene prije svega na rješavanje izravnih kineskih problema: vraćanje Tajvana, učvršćenje mjesta u UN i stvaranje nove pozicije u hijerarhiji međunarodnih odnosa. Međutim, nemoguće je isto tako smetnuti s uma da je Kina najveća azijska zemlja i da će na toj osnovi kineski interesi i istodobno ciljevi akcije biti u velikoj mjeri usmjereni na azijsko tlo, odnosno na stvaranje takve azijske situacije u kojoj u najmanju ruku NR Kini ne prijeti nikakva opasnost od druge sile.

Na tom potezu ukrštavaju se još od Koreje i danas Vijetnama američki i kineski interesi i u doba američkog prevelikog commitmenta i eventualnih pokušaja da se on smanji stvaranje novog vakuum područja na azijskom t... moglo bi biti uskoro nadopunjeno, odnosno zamijenjeno kineskim prisustvom. Ako se k tome doda i kineske radikalne, ali isto tako po svojoj formi globalne izjave o potrebi borbe protiv imperijalizma, jasno je da NR Kina uskoro može postati specifična supersila sa znatno širim interesima.

Iako se u jednom periodu američko-sovjetskih odnosa mogao dobiti utisak da bipolarnost odnosa odgovara i jednoj i drugoj strani i da upravo takav sistem međunarodne politike osigurava automatski vodeće pozicije objema supersilama, ponovno se pokazalo da statika međunarodnih odnosa skoro uvijek podliježe dinamici kretanja, te da je nemoguće na dublji period eliminirati ili zaustaviti drugačija strujanja. U naporima da se NR Kina prihvati kao novi akter, što će moći znatno utjecati na američko-sovjetske odnose, ne treba vidjeti samo želju Nixonove vlade da izmijeni bilateralu sa SSSR, već i napor da se u dugoročnom smislu zbog unutrašnjih i vanjskih razloga utječe na zauzimanje novih pozicija.

U složenoj međunarodnoj situaciji i u doba pritiska inflacije, povećane nezaposlenosti, moralne i društvene krize u zemlji i veoma ozbiljnih teškoća u međunarodnom monetarnom sistemu, normaliziranje odnosa s NR Kinom za Nixonovu administraciju predstavlja najznačajniji vanjskopolitički korak kojim se pokušava utjecati na brže rješavanje tekućih pitanja kao što je, na primjer, američki angažman u Aziji, posebno u Vijetnamu, i kojim se istodobno nastoji pronaći pogodan modus za ostvarenje novog modela odnosa i eventualno korištenje kineskog faktora u američko-sovjetskim vezama.

Bez obzira na svu složenost američko-kineskih problema i po svoj prilici dugotrajnost njihova rješavanja, može se sa sigurnošću tvrditi da je taj novi proces inauguriran i da ga se više ne može prekinuti. Kineska strana svjesna je američkih intencija i položaja u koji su zapale SAD, ona je, istina, pristala na Nixonov posjet Pekingu, ali još uvijek je prerano analizirati domete moguće kineske akcije. Sukob interesa postoji u uzajamnim odnosima sva tri aktera i tu su moguće bezbrojne varijacije u njihovim uzajamnim akcijama i reakcijama. Samim tim bipolarni sustav međunarodnih odnosa zamjenjuje se novim — triangularnim — u kome ima daleko više prostora za mnoge kombinacije u kojima je zasad teško predvidjeti sve poteze različitih subjekata. Istodobno, i odnosi tri najsnažnije države mogu varirati između kalkuliranog partnerstva, dugoročnog suparništva i više ili manje izraženog neprijateljstva.

Međutim, i unatoč tih novih i daleko teže predvidivih poteza tri aktera u lančanom krugu svjetske politike, čini se da je danas nakon objektivno postojećeg položaja NR Kine kao supersile u nastajanju, i to veoma skorom, nemoguće vratiti svijet bipolarnim tokovima i pokušajima da se glavnina međunarodne politike rješava unutar dva glavna pola. NR Kina još uvijek nije formalno ušla u vrh međunarodne politike, ali ona je svojim postojanjem i naročito novim akcijama izmijenila osnove međunarodne politike, stvarajući samim tim potpuno nove mogućnosti za djelovanje dosadašnja dva glavna aktera: Sovjetskog Saveza i Sjedinjenih Država.

Na osnovu izloženog moguće je zaključiti da u daljnjem perspektivnom razvoju splet američko-sovjetskih veza neće izgubiti u svojoj dinamici niti će pak i unatoč novih faktora poprimiti potpuno nova sadržajna označja.[10] Fizička sila obje supersile i dalje će se razvijati, njihova utakmica na tehnološko-vojnom planu može biti limitirana, ali ne sasvim eliminirana, a područja njihovog suočavanja postajat će sve šira. Obje supersile, formalno gledano, mogu izgubiti u triangularnom sustavu odnosa, ali na bazi vlastite sile, koju još uvijek ne može dostići niti ugroziti neki treći akter, one će i dalje biti značajni kreatori međunarodne politike i glavni čimbenici u triangularnom spletu odnosa koji nastaje.

Kombinirajući različite instrumente u svojim uzajamnim odnosima: od sporazumijevanja, konfrontiranja bez upotrebe oružja do pomaganja izravnog suočavanja trećih aktera, svojim akcijama SAD i SSSR će imati mogućnosti utjecanja na pravac međunarodnih odnosa na širokim globalnim područjima i tek proces organizirane i svjesne borbe za

[10] O razvoju bipolarnih interesa u povijesnom kontekstu poslijeratnog razvoja vidjeti detaljnije: J. Lukács, *A New History of the Cold War*, New York, 1966, str. 324—354.

novi karakter međunarodnih odnosa u kojima će se poštovati suverenitet i ravnopravnost svih zemalja, bez obzira na njihovu silu ili društveno-političko uređenje, može smanjiti njihove utjecaje i doprinijeti stvaranju demokratskijih međunarodnih odnosa. Niti bipolarni niti triangularni sustav međunarodnih odnosa sam po sebi nije rješenje koje bi moglo izdržati pod naletom dinamike međunarodnih odnosa. Svi dosadašnji pokušaji da se sadržaj međunarodne politike konzervira u okvirima hijerarhije supersila, bez obzira na njihovu brojnost, pokazali su se kao loši i nisu izdržali probu vremena. U ravnopravnoj međunarodnoj zajednici sastavljenoj od velikih, srednjih i malih država leži jamstvo stabilnih i pravednih odnosa, čijem bi stvaranju na bazi svoje objektivno postojeće sile mogle i trebale najviše doprinijeti velike države.

Stojan Gligorić

INTERPRETACIJE SOCIJALIZMA U ARAPSKIM ZEMLJAMA

(KLASIFIKACIJA)

Sticanjem nezavisnosti arapske kao i druge zemlje „trećeg sveta" ušle su u fazu traženja puteva za prevazilaženje opšte nerazvijenosti kao njihovog osnovnog obeležja i problema. Bilo je neophodno taj opšti okvir formalne političke nezavisnosti ispuniti, u svim oblastima, što adekvatnijim konceptom sopstvenog ubrzanog razvoja sa neposrednim akcionim programom i vizijom budućnosti, uz vođenje računa o distinktnim nacionalnim obeležjima. Kao posledica tih nastojanja, kroz lutanja i sudare sa praksom, u jednom broju ovih zemalja počela je snažno da preovlađuje ideja o socijalističkim rešenjima svih vidova nerazvijenosti. Iako u različitom intenzitetu, ona je u arapskom delu „trećeg sveta" najviše i najranije došla do izražaja u Egiptu, Alžiru, Siriji i Tunisu. Vladajuće političke snage ove četiri zemlje ne samo da su se zvanično deklarisale za socijalizam, nego su, većinom, izradile i usvojile programe socijalističkog razvoja, a svoje zemlje (u ustavima) i jedinstvene političke organizacije nazvale socijalističkim.

Međutim, u svakoj od ovih zemalja, što je slučaj i u ostalim zemljama u razvoju koje su se deklarisale za socijalistički pravac razvoja, javljaju se svojevrsne i multiformne koncepcije i interpretacije socijalizma. Kakvu nam konkretnu sliku u tom pogledu pružaju pomenute četiri arapske zemlje?

Da bi se dao što adekvatniji odgovor na ovo pitanje, potrebno je poći od određenih kriterija koji, na bitan način, leže u osnovi različitih interpretacija socijalizma. Taj osnovni kriterij jeste, svakako, ideološka osnova polazeći od koje ili na osnovu koje se daju interpretacije socijalizma. Drugačije rečeno, kada je reč o arapskim zemljama, utvrđivanje raznovrsnosti ideja i koncepcija socijalizma zahteva pre svega uočavanje da li one teže naučnoj zasnovanosti ili se zasnivaju na islamskoj tradiciji ili, pak, predstavljaju čisto pragmatična rešenja.

Polazeći od ovih kriterija, proizlazi da se u ovim zemljama (preciznije, unutar njihovih pokreta na vlasti) javljaju takve ideje i koncepcije socijalizma koje je moguće svrstati u četiri svojevrsne grupe (one se uvek ne poklapaju sa četiri zemlje o kojima je reč). Svakoj od ovih

grupa pripada i odgovarajući naziv: (a) „arapski socijalizam", (b) „islamski socijalizam", (c) „desturovski socijalizam" (pragmatski) i, uslovno rečeno, (d) socijalizam sa naučnim pretenzijama.

Termin „arapski socijalizam" zvanično se javlja u UAR i Siriji 1962. (njime je u Egiptu zamenjen termin „demokratski, kooperativni socijalizam"). Njega su gotovo istovremeno počeli upotrebljavati Naser u Egiptu i Aflak u Siriji, dajući mu određenu, mada ne i sasvim identičnu, sadržinu, ali su izvesni arapski teoretičari tu sadržinu ubrzo toliko izmenili da je i sam Naser počeo izbegavati upotrebu tog termina. Definišući, najpre, te brojne egipatske teoretičare kao ideologe „nove klase"[1], koji su rado prihvatili termin „arapski socijalizam" i dali mu novu, drugačiju i nenaučnu sadržinu, Hosam Isa, profesor Pravnog fakulteta u Asjutu (Egipat), u jednom članku, između ostalog, kaže[2]: „Sigurni u svoje pozicije u armiji, administraciji, javnom sektoru i partiji, ovi ljudi se ne boje ni direktnog sukoba sa Naserom. Tako mnogi „ideolozi" nastavljaju da govore o „arapskom socijalizmu" različitom od „drugih socijalizama", uvezenih spolja. Ako im je verovati, arapski socijalizam nije varijanta naučnog socijalizma; oni poseduju sopstvenu ideologiju, čak i svoju teoriju. A ta teorija u suštini nije ništa drugo do gomila heterogenih elemenata pozajmljenih od ideologija koje su najudaljenije jedna od druge; tu se može naći po malo od svega, od sensimonizma i fabijanskog socijalizma do „islamskog socijalizma" Muslimanske braće[3]."

[1] „Ova klasa je sastavljena iz širokog saveza ljudi koji dolaze sa različitih društvenih horizonata. Heterogenost po formi: odnosi između te klase i sredstava za proizvodnju nisu isti u poljoprivrednom i nepoljoprivrednom sektoru. U poljoprivrednom sektoru radi se o klasi kapitalističkih zemljoposednika. U nepoljoprivrednom sektoru odnos „nove klase" i sredstava za proizvodnju je izmenjen činjenicom da je država ono pravno lice koje se javlja kao vlasnik; „nova klasa" je sačuvala samo vlast donošenja ekonomskih odluka" (Hosam Isa, *Les nouveaux nantis,* u „Democratie nouvelle", Paris, februar 1968, str. 90).

[2] Ibid., str. 94.

[3] „Muslimanska braća", prema svom osnivaču i ideologu Hasanu El-Bani (ubijen 1959), predstavljaju „pokret verskog reformizma, političku organizaciju demokratskog centralizma i ekonomsko-socijalnu doktrinu islamskog socijalizma". Organizacija je osnovana 1925. u Egiptu sa ograncima u nekoliko arapskih zemalja, od kojih su najjači u Siriji i Sudanu. U stvari, to je religiozno-politička organizacija verskih fanatika čija je deviza: „Allah je naš ideal, Poslanik je naš šef, a Kur'an je naš ustav." Hasan El-Bana je, poput ranijih brojnih predstavnika takozvanog islamskog reformizma, nastojao da iz prvobitnog Muhamedovog učenja izvuče one vrednosti koje znače zahteve za „socijalnom pravdom" i „bratskom solidarnošću" muslimana. Na toj osnovi izradio je i tipičan „reformistički" program agrarne reforme koja nije išla dalje od sličnih buržoaskih projekata; zahtevao je izvesno ograničenje individualnog bogatstva, povećanje najnižih plata i nacionalizaciju krupne industrije. Politiku „Muslimanske braće" prihvatio je dosta širok auditorijum, koji se sve više razilazio od pristalica politike vojnog režima, postavši, u jednom momentu (1953—1954), jedina dobro organizovana i snažna opozicija novoj vlasti sa Naserom na čelu. Do nasilne likvidacije ove organizacije, bolje rečeno — obračuna vojnog režima sa njom došlo je krajem 1954. kada je uhapšeno oko 7.000 njenih članova, od kojih je 867 osuđeno na

Gde treba tražiti idejne korene „arapskog socijalizma“? U odgovoru na ovo pitanje treba poći od sledeće konstatacije: dok su u Evropi geneza teorije socijalizma i njene vrednosti imale i imaju pre svega internacionalistički karakter (nacionalni samo u primeni), dotle u arapskim zemljama socijalizam od početka ima nacionalističku genezu i on je u izvesnom smislu modernizovana forma arapskog nacionalizma. Samim tim nameće se potreba da se ukaže na neke osnovne karakteristike i pojave vezane za arapski nacionalizam i njegovu evoluciju.

Ideja o „nacionalnoj integraciji“ — koja je prisutna gotovo u svim mladim suverenim državama Azije i Afrike — u arapskim zemljama javlja se i evoluira paralelno sa razvojem oslobodilačke borbe arapskih naroda. U početnoj, u suštini donacionalističkoj, etapi te borbe ta se ideja još nije iskristalisala u samostalnu koncepciju, već je pomešana sa idejama panislamizma, pa čak i osmanizma. Tek u periodu između dva svetska rata, naročito tridesetih godina, ideje muslimanskog jedinstva počele su postepeno da evoluiraju u ideologiju arapskog nacionalizma, među čijim prvim propagandistima vidno mesto zauzimaju Arapi hrišćanske vere. Uporedo sa tim u raznim krajevima arapskog sveta ponikli su partikularistički uskonacionalni pokreti čiji su ideolozi odbacivali ideju arapskog jedinstva oslanjajući se na teze prisutnih kolonijalnih sila o heterogenosti arapskih naroda kao posledici njihovih posebnih etničkih karakteristika: „feničanskih“, „faraonskih“, koptskih, berberskih itd. Može se reći da se ponegde i do dana današnjeg javljaju ostaci takvih partikularističkih težnji.

Parola arapskog jedinstva stekla je naročitu popularnost posle „palestinske katastrofe“ 1948, od kada postaje stožer arapskog nacionalizma, dobivši podršku niza arapskih država koje su čak i u svojim ustavima ili drugim aktima ozakonile načelo pripadnosti jednoj arapskoj naciji. Upravo ta, velika palestinska katastrofa označila je početak diskusije, u arapskoj javnosti i publicistici uopšte, o „krizi arapskog društva“; teoretičari nacionalizma, ne skidajući sa zapadnih država odgovornost za političku dezintegraciju arapskog sveta, okrenuli su se, na samokritičan i analitičan način, izučavanju unutrašnjih uzroka koji stoje na putu arapskog jedinstva. Međutim, umesto da u svojoj analizi pođu od društveno-ekonomskih i političkih protivrečnosti ovog područja, teoretičari arapskog nacionalizma su u centar svojih razmatranja i traženja odgovora za rešenje „krize arapskog društva“ stavili oblast duhovnog života arapskog društva. Udubljujući se u sferu duha, nastojeći da zadatke koje postavlja životna stvarnost reše ne na terenu te same stvarnosti i kroz društvenu praksu, već u oblasti psihičke aktivnosti ljudi, ti teoretičari

vremenske kazne, dok je 6 glavnih vođa obešeno. Neposredan povod za taj obračun bio je neuspeli atentat na Nasera organizovan od strane „Muslimanske braće“. Od tada, bar u Egiptu, nema ozbiljnijih pokušaja reaktivizacije ove organizacije (vidi: Anouar Abdel Malek, *Egypte, société militaire*, Editions du Seuil, Paris, 1962).

su neizbežno hipertrofirali ulogu idejnih faktora i na taj način dospeli na teren idealizma.

Idealistički pristup teoretičara arapskog nacionalizma rešavanju arapskih problema nužno je vodio do nenaučnih rezultata i odgovora. Tako At-Taib, u svojoj knjizi specijalno posvećenoj toj temi, utvrđuje da su sve teškoće koje se javljaju u arapskim zemljama uslovljene krizom arapske misli, opadanjem duhovnih snaga Arapa, padom njihovih ideala i ciljeva. On konstatuje da istinska borba koju Arapi vode za svoje postojanje jeste borba u „duši, srcu i razumu" i da je ona „teža i strašnija od borbe za nezavisnost"[4]. Do sličnih zaključaka su došli El-Husein[5] i El-Husri[6], kao i brojni drugi teoretičari arapskog nacionalizma. Tako se kod ovih autora, a naročito kod At-Taiba, M. Vahbija i M. Aflaka, sve češće ističu zahtevi za preispitivanje vrednosti, revoluciju shvatanja i ideala, revoluciju u dušama, duhovni preporod itd. Radilo se, dakle, o nastojanju da se izgradi sistem novih ideala i vrednosti, nov pogled na svet — nova filozofija koja bi ležala u osnovi čitavog nacionalističkog pokreta. Ta nova filozofija, po ubeđenju teoretičara arapskog nacionalizma, morala bi da izražava samu bit „arapskog postojanja", njegove specifične crte i potrebe i zbog toga se ona ne bi mogla uvesti spolja. Ona mora biti nacionalna filozofija — filozofija Arapa.

Kada je reč o ideji nacionalne integracije i nastojanju da se stvori nova filozofska osnova arapskog nacionalizma, bilo bi isuviše jednostrano ukazivati samo na idealističku stranu teze o neophodnosti izgradnje nacionalne filozofije, novog kreda, novog sistema vrednosti i time zamagliti niz pozitivnih momenata koje su ta nastojanja donela sa sobom u novijoj arapskoj istoriji. U jednoj svojoj studiji posvećenoj upravo ovoj problematici sovjetski autor A. V. Sagadejev, na veoma pregledan i sumaran način, ukazuje na te pozitivne, istorijski opravdane i progresivne momente[7]. On, između ostalog, s pravom konstatuje da su pobornici nacionalne filozofije, stavljajući u centar svojih zadataka rad na kulturnom i duhovnom jedinstvu Arapa i nastojanje da oni postanu „nacija po sebi" i „za sebe", u velikoj meri doprineli konsolidaciji i jedinstvu arapskih naroda u borbi protiv kolonijalizma. Osim toga, oni su doprineli razvijanju patriotizma, nacionalnog ponosa, samopouzdanja i vere u sopstvene intelektualne stvaralačke mogućnosti, ukazujući naročito na izvanrednu kulturnu baštinu i stvaralačke sposobnosti arapskih predaka. I na kraju, ističe ovaj autor, pobornici stvaranja nacionalne

[4] At-Taib, *Kriza savremenog arapskog društva — problemi kulture*, Bejrut, 1961, str. 12—37. (na arapskom).

[5] El-Husein, *Kriza arapske misli*, Bejrut, 1954. (na arapskom).

[6] El-Husri, *Razmišljanja i rasuđivanja o arapskom nacionalizmu*, Bejrut, 1956. (na arapskom).

[7] A. V. Sagadejev, *Problema „nacionalnoj filosofii" v ideologii arapskogo nacionalizma*, u *Sovremennie ideologičeskie problemi stran Azii i Afriki*, izd. „Nauka", Moskva, 1970.

filozofije dali su svoj veliki doprinos „razobličavanju idejne ekspanzije Zapada“[8].

Međutim, iako nisu uspeli da stvore tu čisto „arapsku“ filozofiju koja će izražavati arapsku individualnost ili arapski duh, pobornici nacionalne filozofije su u novim uslovima (uslovima nacionalne nezavisnosti) uporno isticali parolu nacionalne integracije u propagiranju teze o jedinstvu interesa arapske nacije ne samo u antiimperijalističkoj borbi, već i u rešavanju unutrašnjih i socijalnih pitanja. *Tako je ta parola ušla u osnovu svojevrsnog puta razvoja arapskog društva — takozvanog arapskog socijalizma.* Objašnjavajući značenje „arapskog socijalizma“, Abdel Azis Desuki, jedan od istaknutih egipatskih rukovodilaca, pisao je sledeće: „Naš socijalizam nije identičan socijalizmu, na primer, u onom njegovom značenju u kakvom on postoji u svetu — u Rusiji i na Zapadu. Naš socijalizam po svom jasnom sadržaju znači likvidaciju feudalizma, monopola, eksploatacije i izgradnju društva na objektivnoj, planom garantovanoj, ekonomskoj osnovi, sa ciljem podizanja privrede do nivoa koji obezbeđuje potrebe arapskog društva. Država može da interveniše, da reguliše, ali se u krajnjoj liniji obezbeđuje i garantuje stvaralačka sloboda ličnosti, blagodareći čemu se obezbeđuje socijalna pravda, i u tom kretanju ka pravdi i jednakosti mi ne gubimo svoje stvaralačke vrednosti i stvaralačke individualne sposobnosti. Iz toga proizlazi da društvene klase neće biti likvidirane, ali među njima neće biti ni borbe jer će one sarađivati u okviru tog pravednog uređenja koje ne dopušta nasilje nad jednom, bilo kojom, društvenom grupom u interesu druge. Unutar našeg uređenja klase sarađuju, a ne bore se jedna protiv druge, i upravo u tome se sastoji naš kooperativizam; naša politička koncepcija proističe upravo iz tog kooperativnog socijalizma i zato mi verujemo u demokratiju, našu demokratiju koja je ispisana u okviru naše filozofije.“[9]

Ovakvo rasuđivanje jednog od istaknutih teoretičara arapskog nacionalizma otkriva nam u stvari osnovne crte doktrine „arapskog socijalizma“, koja, u suštini, ne uključuje u sebe ništa specifično arapsko, već se poklapa sa opštim stremljenjima nacionalne buržoazije azijskih i afričkih zemalja u razvoju da stihijne težnje radnih masa kanališu shodno svojim klasnim interesima.

Ovim gledištima vrlo su bliska shvatanja „arapskog socijalizma“ predstavnika desnog krila partije Baas za koje arapski nacionalizam predstavlja gravitaciono središte čitave njene doktrine. Po toj doktrini, „arapski socijalizam“ kao i arapsko jedinstvo logično proizlaze iz arapskog nacionalizma. Nacionalizam rešava sve; on mora i može da reši ekonomske i društvene probleme. Oslobođenje od strane dominacije ne

---

[8] U tom smislu A. V. Sagadejev naročito ističe sledeće autore i radove: Anvar al-Džindi, *Savremena arapska misao u borbi protiv evropeizacije i kulturne zaostalosti* i *Arapska misao licem u lice sa zapadnom mišlju;* Muhamed Husein, *Patriotski pravac u savremenoj literaturi;* Malek Ben-Nabi, *Idejna borba u kolonijalnim zemljama.*

[9] A. Desuki, *Arapska suština*, Kairo, 1961, str. 153. (na arapskom), navedeno prema citiranom radu A. V. Sagadejeva, str. 34.

može više biti cilj za sebe. Tako misao partije, vezujući unutrašnji društveno-ekonomski preobražaj sa nacionalizmom, dolazi do jedne vrste socijalne revolucije, do „arapskog socijalizma", koji za nacionaliste predstavlja više jednu aspiraciju ka socijalnoj pravdi nego strogo definisanu doktrinu.[10]

Što se tiče nacionalne integracije (arapskog jedinstva), ona za Baas predstavlja oslonac i okvir samog „arapskog socijalizma": u ujedinjenoj arapskoj državi, pošto se likvidiraju granice između klasa i sadašnjih arapskih zemalja, materijalna i druga prirodna bogatstva koja se sada nalaze u rukama privilegovanih klasa i zemalja (male zemlje proizvođači petroleja — Kuvajt, Bahrein, Katar itd.) preći će u ruke svih Arapa.[11]

U suštini, četiri osnovna momenta karakterišu „arapski socijalizam", čije pobornike je, na dosta adekvatan način, definisao Hosam Isa nazivajući ih, verovatno uslovno (jer sa navodnicima), „novom klasom".

Prvi od tih momenata sastoji se u insistiranju na poštovanju privatne svojine „oslobođene svake eksploatatorske sklonosti". Utvrđuje se na taj način razlika između dve vrste vlasništva nad sredstvima za proizvodnju: monopolističko vlasništvo koje ima eksploatatorski karakter i nemonopolističko „bezazleno" vlasništvo. Monopolističko vlasništvo je zbog tog svojstva nacionalizovano, dok ono drugo treba ohrabrivati i podsticati. Sve u svemu, postojanje privatnog sektora za pobornike „arapskog socijalizma" nije pitanje konjunkture svojstvene prelaznom periodu. Ono proističe iz same biti „arapskog socijalizma". Argumenti koji se navode sentimentalne su prirode i bez ikakve istorijske i ekonomske zasnovanosti; kaže se, na primer, da je egipatski narod „duboko privržen principu privatnog vlasništva koji predstavlja jednu od njegovih najdražih vrednosti".

Druga osnovna karakteristika „arapskog socijalizma" je u tome što on isključuje klasnu borbu propovedajući saradnju i bratstvo svih društvenih klasa i slojeva. Ova teza se redovno podupire konstatacijom da „arapski socijalizam" ne veruje u nužnost „krvave revolucije" da bi se dospelo u socijalizam.

Ono što u vezi sa ovim shvatanjem pada odmah u oči jeste činjenica da njegovi nosioci i propagatori brkaju dva različita problema: problem klasne borbe i problem mirnog prelaska u socijalizam. Međutim, notorna je stvar da jedno ne isključuje drugo.

---

[10] U Statutu partije Baas, između ostalog, stoji da partija „veruje da socijalizam predstavlja nužnost koja proističe iz same osnove arapskog nacionalizma. Socijalizam predstavlja, u suštini, idealni poredak koji arapskom narodu pruža uslove da ostvari svoje mogućnosti, procvat njegovog genija i koji obezbeđuje naciji stalan progres u njenoj materijalnoj i moralnoj produkciji; on čini da zagospodari bogatstvo i poverenje među njenim članovima (čl. 4); ... ona veruje da privredno bogatstvo otadžbine predstavlja vlasništvo nacije (čl. 26); ... nameće se pravična preraspodela bogatstva (čl. 27)".

[11] Šire o koncepcijama partije Baas: S. Gligorić, *Arapski pokreti i marksizam*, časopis MRP, Beograd, br. 3/1968.

Treća karakteristika „arapskog socijalizma“ sastoji se u njegovoj isključivosti, u kategoričnom neprihvatanju ni ideja ni iskustava nearapskog porekla. Ta isključivost je, u stvari, jedna od osnovnih karakteristika arapskog nacionalizma. To je ona isključivost za koju se zalažu prevashodno desni nacionalisti.[12] Ona leži u osnovi antikomunizma i antimarksizma svih nacionalista, za koje komunističko učenje predstavlja doktrinu protivnu arabizmu i arapskom duhu. Primera radi navodimo neke od tih najkarakterističnijih i vrlo eksplicitnih stavova: „Nacionalizam i komunizam ne mogu živeti pod istim krovom; u krajnjoj liniji, jedan istiskuje drugog.“[13] Lider desnih baasista Mišel Aflak pisao je svojevremeno (u članku pod naslovom *Naša pozicija u odnosu na komunističku teoriju),* pored ostalog: „Svestan Arapin ne može postati komunist a da se ne odrekne svog arabizma. Po našem uverenju, komunistička teorija predstavlja najveću opasnost za arapski nacionalizam sve dotle dok taj nacionalizam ne nađe svoj izraz u sveobuhvatnoj monolitnoj doktrini.“[14]

I najzad, četvrta karakteristika „arapskog socijalizma“ jeste njegovo konstantno pozivanje na islam, ali to znači više određenu meru predostrožnosti u odnosu na duboko religiozne mase nego želju i ubeđenje da se iz islama izvuku filozofske osnove sopstvene doktrine.

Sve u svemu, može se konstatovati da ni polazna pozicija kao ni sama definicija „arapskog socijalizma“ ne daju osnova za pretpostavku da se u fazi njegovog koncipiranja i lansiranja u odgovarajućim zemljama uopšte radilo o izjašnjavanju za socijalistički pravac razvoja, a još manje o stvarnom socijalističkom opredeljenju. Kad ovo kažemo, mislimo pre svega na toliko evidentnu idealističku osnovu koncepta „socijalizma“ o kome je reč. Isticanjem u prvi plan svesti kao nečega iz čega „izvire“ „arapski socijalizam“ njegovi ideolozi, očigledno, duhovnu stvarnost smatraju primarnim činiocem društvenog kretanja i razvoja, što je tipičan primer idealističkog prilaza. Oni, doduše, i uticaju materije, odnosno baze, daju određeno mesto, ali, očigledno, ne samo da je odvajaju od idejnog faktora i ne vide njihovo međudejstvo, nego čak

[12] Ovde valja ukazati na potrebu uočavanja razlike između desnih i levih nacionalista. Dok desni nacionalisti odbacuju sve što je „tuđe“ upinjući se više da negiraju sve što ne smatraju arapskim nego što su u stanju da definišu i afirmišu ono što žele, dotle se levi nacionalisti manje javljaju kao negatori svega nearapskog, a više kao istinski nosioci borbe za nacionalnu izgradnju i afirmaciju nacionalnog identiteta. Na potrebu uočavanja razlike između ove dve vrste nacionalista ukazuje i poznati arapski autor Anvar Abdel Malek, koji je, uz Maksima Rodinsona i Azisa El-Hadža, dao do sada najpotpunije i najsveobuhvatnije radove o arapskom nacionalizmu. On čak uvodi termin *nacionalitarna* kada govori o savremenoj etapi i izgradnji nacionalne države jer, kako on kaže, termin nacionalna ili *nacionalistička* više implicira onaj negativan, negatorski aspekt (Anouar Abdel Malek, op. cit., str. 347).

[13] Vidi: H. Z. Nuseibeh, *The Ideas of Arab Nationalism,* New York, 1956, str. 177.

[14] M. Aflak, „Za preporod“, Bejrut, 1959, str. 71. (na arapskom), navedeno prema S. N. Gregorjanu.

svest smatraju primarnom, što je, bez sumnje, nespojivo sa materijalističkim shvatanjem pokretačkih faktora ljudskog društva. Oni, dakle, socijalizam ne vide kao zakonomernost društvenog razvoja i istorijsku neizbežnost, a najmanje kao imperativ i pretpostavku ubrzanog razvoja. „Socijalizam" koji se rađa na impulsima nacionalizma i uz to „niče iz svesti" koja nosi snažan religiozni pečat ne može se nazvati socijalizmom.

Konačno, kao što smo videli, rasuđivanja teoretičara arapskog nacionalizma otkrivaju osnovne crte takve doktrine „socijalizma" koja nema ničeg specifično arapskog i koja se, u stvari, poklapa sa stremljenjima nacionalne buržoazije. Negiranje klasne borbe, po ovom konceptu, postaje njegov osnovni postulat i u tu svrhu se prizivaju u pomoć kooperativizam koji „predstavlja simbol bratstva unutar svakog solidarnog naroda" i humanizam koji ovde ima funkciju postizanja klasne harmonije. U istu svrhu prizivaju se i tradicionalna „socijalna solidarnost" i simboli bratstva koji ovde očigledno znače dilataciju nekih osnovnih zahteva više vekova stare muslimanske progresivne misli, takozvanog islamskog fundamentalizma, pa i samog islama. Sve je to potpuno nespojivo sa naučnim socijalizmom i, izuzev u terminološkom pogledu, nema nikakve veze sa njim. Ovo je istovremeno primer zloupotrebe reči socijalizam i upozorenje sa koliko opreza treba prilaziti svemu onome što se u pojedinim etapama razvoja nekih zemalja naziva socijalizmom.

Gotovo uporedo sa pojavom i širenjem ideje „arapskog socijalizma" javlja se i ideja „islamskog socijalizma". Pada u oči da u savremenoj literaturi nearapskih autora gotovo da i nema pokušaja definisanja „islamskog socijalizma" i ukazivanja na one njegove karakteristike koje ga razlikuju od, na primer, „arapskog socijalizma". Ovi autori više usredsređuju pažnju na istraživanja kompatibilnosti islama i socijalizma. Međutim, što se tiče jednog dela arapskih autora, poslednjih godina prisustvujemo njihovom sve zapaženijem nastojanju ne samo da preciziraju pojam „islamski socijalizam", nego i da ga nametnu kao jedini adekvatan „model" za sve arapske i muslimanske zemlje, pa i šire od toga. Naravno, odmah treba naglasiti da su ovi autori ili direktni predstavnici visokih verskih krugova (uleme) ili su pak pod snažnim uticajem muslimanskog reformizma.

Pojavu „islamskog socijalizma", koja se vezuje pre svega za Egipat i Alžir, u suštini, treba objasniti direktnom reakcijom pobornika islamskog reformizma na zvanično proklamovanje socijalističke orijentacije u ove dve zemlje. Njihova reakcija, za razliku od reakcionarnih šeika[15],

[15] Na primer, u oktobru 1961. muftija grada Damaska je povodom proklamovanog socijalizma u Egiptu pisao: „Allah deli dobra onako kako on želi... onaj koji pokušava da izmeni prirodan poredak stvari, da siromašnog učini bogatim i, obrnuto, onaj koji želi da nametne socijalno osiguranje i ograničenje bogatstva, suprotstavlja se božjem poretku" (navedeno prema:

nije išla u pravcu odbacivanja socijalizma u principu, već je značila pružanje nove alternative koja bi rivalizirala sa oficijelno proklamovanim socijalizmom „koji nije sasvim imun od doktrine nearapskog porekla“. Nije se, dakle, radilo više o tome da se pokaže da li islam „toleriše“ socijalizam, već, sasvim jasno, da se on identifikuje sa socijalizmom. Ova nova alternativa znači, poput „arapskog socijalizma“, insistiranje na autohtonim izvorima i inspiracijama na autohtonoj ideologiji, ali, za razliku od njega, te izvore ne traži u arapskom nacionalizmu, arapskoj „nacionalnoj filozofiji“, već u islamu, preciznije — u Kur'anu i suni. U tome je i osnovna razlika između „arapskog socijalizma“ i „islamskog socijalizma“.

Ne bi se moglo tvrditi da pobornici „islamskog socijalizma“ nisu za svoje javno istupanje i širenje svoje ideje u UAR, a i u Alžiru, direktno bili ohrabreni od strane predsednika Nasera, odnosno Ben Bele. Javne i učestale izjave dva predsednika o njihovoj privrženosti islamu, priznavanje islama kao oficijelne državne religije (što je zapisano u ustavima i drugim dokumentima dve zemlje), isticanje arabo-islamske dimenzije zvanično proklamovanog socijalizma[16], sve je to dalo ako ne podstrek, a ono slobodu pobornicima „islamskog socijalizma“ da, koristeći sva raspoloživa sredstva (kongresi islamologa, štampa, propovedi u džamijama), krenu u akciju širenja svoje ideje. U Alžiru, na primer, počev od maja 1963. počinje da se štampa jedan časopis na arapskom („Al-Ma'rifa“ — Spoznaja) u kome se na egzaltiran način propoveda „islamski socijalizam“. Ovaj časopis je već u svom prvom broju proglasio Abu Dara, Muhamedovog sadruga, za oca socijalizma. Čak se ni dnevni list „Aš-Šaab“ nije ustezao da u jednom od svojih uvodnika predstavi i samog Muhameda kao pokretača „revolucije siromašnih protiv bogatih“[17].

Od tada pa nadalje prisustvujemo pojavi većih radova, pa čak i doktorskih disertacija, koji imaju za cilj bilo da utvrđuju one vrednosti islama koje su kompatibilne sa socijalizmom (Bahy el-Kholy, *Socijalizam u muslimanskom društvu između teorije i prakse,* Kairo, 1963, na francuskom) bilo da islam, odnosno Kur'an i sunu, proglase za jedinu prihvatljivu, autohtonu i adekvatnu ideološku osnovu socijalizma u

---

R. Valin: *Socialisme musulman en Algérie,* u „L'Afrique et l'Asie“, br. 66/1964, str. 28).

[16] Naser se do 1961. često pozivao na islamski karakter i poreklo zvanično proklamovanog socijalizma u UAR: „Islam je u početku bio socijalistički. Država koju je osnovao prorok Muhamed bila je prva socijalistička država sveta. Kalife Omar i Abu Bakr uzimali su od bogatih i davali siromašnima. Za vreme Omara podržavljena je zemljišna svojina i podeljena siromasima. Tada nije bilo bede i sirotinje, u društvu je vladao mir“ („Međunarodni radnički pokret“, Godišnji pregled, IRP, Beograd, 1961, str. 383).

U Alžirskoj povelji stoji, pored ostalog, i sledeće: „Naša revolucija pokazuje već godinu i po dana da je islam u ovoj zemlji, uprkos reakcionarima i nazadnim elementima koji su zabrinuti za svoje privilegije, podigao na najviši nivo principe *ljudske solidarnosti* i *socijalne pravde.* Islam daleko od toga da se protivi našoj opciji, identifikuje se u svesti masa s jednakošću i prema tome vodi u pravcu socijalizma“ (La Charte d'Alger, Alger, 1964, str. 153—154).

[17] „L'Afrique et l'Asie“, op. cit., str. 29.

arapskim zemljama (M. S. Fangary, *Pogled na islamski socijalizam i problem muslimanske dekadencije,* doktorska disertacija, Caen, 1967, na francuskom).

Da bi se bolje shvatila suština nastojanja i shvatanja pobornika „islamskog socijalizma", neka nam bude dozvoljeno da citiramo nekoliko fragmenata iz pomenute doktorske disertacije Egipćanina El-Fangarija koji su po našem mišljenju i ilustrativni i reprezentativni za čitavu struju kojoj i on sam pripada. U odeljku koji nosi naslov „Socijalistička doktrina islama" on kaže: „Kad govorimo o neophodnosti socijalističke doktrine islama, to ne znači da imamo ambiciju da nametnemo misao koja je strana islamu ili želju da stvorimo nešto što u njemu ne postoji. Cilj je da se islam istraži isključivo sa socijalističke tačke gledišta i, naročito, da se islamizam prilagodi savremenim političkim, ekonomskim i socijalnim potrebama inspirišući se jedino socijalističkim principima koje sadrži Kur'an i suna.

Izvestan broj „islamista", koje smo već pomenuli, na smeo način su stavili naglasak na socijalnu funkciju islama. Isto tako, neki mislioci iz ranijih epoha o kojima ćemo govoriti savesno su izložili socijalistički aspekt islama. Štaviše, neki savremeni mislioci, imajući u vidu duh našeg vremena, počeli su o tome otvoreno da govore, ali na veoma sažet način i u uskim okvirima. Međutim, koliko je nama poznato, ni jedni ni drugi nisu uspeli da iz Kur'ana i sune izvedu doktrinu, u pravom smislu reči, o „islamskom socijalizmu"."[18]

El-Fangari, dakle, gotovo sa rezignacijom, konstatuje, u 1967, da još nikom nije pošlo za rukom da od islamskog učenja stvori celovitu i koherentnu ideologiju socijalizma. Budući da nije u stanju da sagleda objektivnu besperspektivnost takvog poduhvata, on se ne predaje, nego obrazlaže na velikom broju stranica neophodnost daljeg kako pojedinačnog tako i kolektivnog napora da se stvori ta ideologija — sve, dakle, zavisi od subjektivnog faktora.[19] On u tom smislu dalje kaže: „Takav misaoni napor je sada postao utoliko značajniji što mnoge muslimanske zemlje kao UAR, Alžir, Gvineja, Tunis, Iran, Indonezija itd. pokazuju tendencije sopstvene primene socijalizma. One oficijelno izjavljuju da njihov socijalizam ima korene u islamu. Samim tim urgentno se posta-

[18] El-Fangary, op. cit., str. 403.

[19] Dva su osnovna zadatka koja su sebi postavili „islamski socijalisti". Prvi se sastoji u radu na „čišćenju" islama od deformacija na koje su još u XIX i početkom XX veka ukazali muslimanski reformisti — progresisti. Jer, islam, očišćen od tih, vekovima unošenih, deformacija i vraćen na svoje originalne izvore — Kur'an i sunu, sam po sebi predstavlja socijalističku doktrinu — jedinu za muslimanske zemlje adekvatnu, autohtonu, a i najstariju na svetu. Drugi njihov zadatak sastoji se u što minucioznijem istraživanju konkretnih rešenja (na političkom, ekonomskom i socijalnom planu) proklamovanih i sprovođenih u vreme halifa Ebu Bekra, Omera i drugih za koje islamski socijalisti kažu da su ostvarili prva u svetu socijalistička društvena uređenja. U tom poduhvatu naročita pažnja se posvećuje oživljavanju ideja (čitave plejade starih muslimanskih mislilaca) o „bratskoj solidarnosti klasa", „društvenoj jednakosti", „socijalnoj pravdi", pomaganju siromašnih od strane imućnih, milosrđu, javnom i privatnom vlasništvu itd.

vilo pitanje osmišljavanja islamske socijalističke doktrine i shvatanja snage koja je nadahnjuje."[20]

El-Fangari, očigledno, polazi od ubeđenja da oficijelno pozivanje rukovodilaca UAR i Alžira na islam znači da su Naser, Ben Bela ili Bumedijen čvrsto uvereni da islam treba i može da posluži kao ideološka osnova proklamovanog socijalizma. Međutim, brojne indicije ukazuju na to da oni samo imaju u vidu specifičnosti arapskog društva, njegovu privrženost islamu, prosečan nizak nivo obrazovanosti, jake korene tradicionalizma, te kada ukazuju sve poštovanje islamu ili se, katkad, pozivaju na njega kao na izvor inspiracija, to više predstavlja određenu meru predostrožnosti prema verskoj osetljivosti masa, odnosno određen taktičko-politički gest nego ubeđenje.

Naš stav o iluzornosti shvatanja i ambicija pobornika „islamskog socijalizma" obavezuje nas da ga i obrazložimo. Naime, po našem mišljenju, socijalistička ideologija, za razliku od drugih ideologija, vodi ukidanju klasne podeljenosti društva, ukidanju eksploatacije čoveka, oslobođenju čoveka od svih vidova otuđenosti i uz to ima izrazito mobilizatorski i revolucionarni karakter. Islam ne poseduje ni jedno od ovih svojstava niti sebi postavlja takve ciljeve. On ne prihvata klasnu borbu, a ubrzana ekonomska izgradnja na socijalističkim principima implicira radikalnu promenu nasleđenih struktura koja se ne može ostvariti bez klasne borbe, čak ni onda kada rukovodeće elite nastoje da to ublaže, odlože ili prikriju proklamujući da se bore za dobrobit svih društvenih slojeva, za opšti interes. Muslimanski svet je specifičan. Međutim, on nije i izuzetan u smislu da može izbeći opšte zakone ljudske istorije. Kako je onda, u tom kontekstu, moguće zamisliti efikasnost uloge islama koji ne priznaje klasnu borbu[21] i za koji su sve jedinke društva „bratski solidarne pred Bogom" budući da svi pripadaju verskoj zajednici koja počiva na „socijalnoj pravdi", „bratskoj solidarnosti" i slično? U tom pogledu islam je isto tako „opijum za narod" kao što su hrišćanstvo i sve druge religije.

Ideologija socijalističke izgradnje mora biti takva da omogući jasno diferenciranje revolucionarnih i reakcionarnih snaga, kao i žigosanje neprijatelja socijalizma, odnosno neprijatelja najviših vrednosti na koje se socijalistička ideologija poziva. I nacionalistička i verska ideologija, međutim, pružaju neprijateljima socijalizma u arapskim uslovima hiljade mogućnosti da se u ovom trenutku predstave kao najbolji branioci otadžbine i religije. Neprijatelji bi, dakle, da bi se smatrali neprijateljima socijalizma, morali biti označeni i kao neprijatelji Allaha. Do koje mere bi taj posao u najvećem broju slučajeva bio neizvodljiv i apsurdan, na vrlo ilustrativan način, na jednom primeru, pokazuje M. Rodinson:

[20] El-Fangary, op. cit., str. 403.

[21] Bivši ministar „Habusa" u alžirskoj vladi El-Madani je na jednom skupu pobornika „islamskog socijalizma" pobrojao „četiri osnovna postulata islama koji se radikalno razlikuju od postulata marksizma: islam je protiv klasne borbe, on poštuje privatno vlasništvo, poštuje princip nasleđa vlasništva i implicira, razume se, veru u boga" (J. F. Kahn, *Socialisme et Islam*, u „Le Monde", 8. januar 1965, str. 5).

„Kako proklamovati: „u ime islama treba nacionalizovati ta i ta dobra" kada vlasnici tih dobara predstavljaju oličenje pobožnosti, kada je većina verskih kadrova spremna da proklamuje (i s razlogom) da islam štiti privatno vlasništvo, kada je islam istorijski vezan, u svesti svih, za tradicionalno društvo čiji praktično nepovrediv karakter privatnog vlasništva, ma šta se govorilo, predstavlja jednu od osnova? Kako označiti i razobličiti kao neprijatelje islama sve te ličnosti čija je privrženost verskim obredima i muslimanskom verovanju očigledna, demonstrativna, nametljiva?"[22]

Drugo, svaka religija, pa prema tome i islam, predstavlja jedan od najevidentnijih oblika čovekovog otuđenja, tipičan primer njegovog otuđenja na planu svesti i derealizacije svesti uopšte.[23] To je takav oblik otuđenja koji ujedno svedoči o čovekovoj idealnoj moći i stvarnoj nemoći „da se kao čovek realizuje pa vreme i mesto svoje vlastite realizacije prebacuje u natprirodnu sferu"[24]. Religija, po Marksu, predstavlja pobunu protiv bede, ali ta pobuna ne izlazi iz okvira same bede; to je samo protest protiv bede sa stanovišta bede. U tom smislu ona je izraz i teorijsko produženje bede.[25] Generalno uzeto, religija je ne samo izraz otuđenja, nego je i faktor otuđenja. Ona čoveka prilagođava otuđenju i kao takva predstavlja najvažniji hendikep razotuđenja, što je upravo jedan od najznačajnijih ciljeva socijalizma.

Treće, islam, sam po sebi, za razliku od socijalističke ideologije, nema mobilizatorski i revolucionarni karakter jer, iako se u principu ne suprotstavlja menjanju postojećih struktura, on sam nikad nije težio njihovim radikalnim promenama niti je dovodio do njih. Međutim, ako kapitalistička privreda nema potrebe za mobilizatorskom ideologijom, budući da se ne obraća masama (sa određenim programom u kome one treba da na najaktivniji način učestvuju) i da joj profit predstavlja dovoljnu pokretačku snagu, socijalistički preobražaj počiva na organizovanoj akciji u kojoj na najaktivniji način učestvuje gotovo čitavo stanovništvo.

Istorijska je činjenica da je u arapskim zemljama jedino nacionalizam, a ne islam[26], u određenim periodima, pokazivao snažan mobili-

---

[22] M. Rodinson, *Islam et Capitalisme*, Paris, 1966, str. 238.

[23] Razmatrajući razne oblike čovekovog otuđenja, Marks je posebno ukazao na religijsku svest kao vid otuđenja svesti. On se, za razliku od Fojerbaha, okrenuo sociologiji istražujući društveno-istorijsku osnovu religijskog otuđenja (K. Marx, *Rani radovi*, „Kultura", Zagreb, 1953). S obzirom na to da religija zadire u razne strane ljudske egzistencije, postoji niz aspekata religijskog otuđenja. Sistematizovan pregled vidova religijskog otuđenja, po Marksu, vidi u delu J. Y. Calveza *La Pensée de K. Marx* (Editions du Seuil, Paris, 1956).

[24] E. Ćimić, *Savez komunista i religija*, izd. „Komunist", Beograd, 1969, str. 4.

[25] K. Marx, *Rani radovi*, cit. izd., str. 73.

[26] „Islam u prošlosti nije išao za tim da mobiliše mase za ekonomske ciljeve. On je najpre pozvao Arape da raskinu svoje tribalne veze da bi ušli u jednu novu zajednicu namenjenu da služi Bogu. A Bog je tražio od svojih vernika da vode bogougodan i častan život, a da pri tom ne menjaju svoju normalnu uobičajenu ekonomsku aktivnost. Ako se ekonomski život ovih ljudi

zatorski karakter, ali ne i trajan. Jer, kako to s pravom ističe M. Rodinson: „Nacionalistička ideologija gubi brzo svoju mobilizatorsku moć kad više nema spoljnog neprijatelja i kada privilegije sugrađana ili profiteri kapitalizma stupe na scenu.“[27]

I najzad, treba istaći istorijsku činjenicu da nikad nije postojala niti postoji muslimanska, hrišćanska, katolička ili protestantska privreda, odnosno odgovarajući ekonomski sistem. Nacionalne karakteristike mogu pružiti interesantne varijacije načinu funkcionisanja sistema, ali one same ne mogu transformisati sistem unutar onoga što predstavlja njegove fundamentalne osnove.

Sve to znači da okretanje prema takozvanom muslimanskom socijalizmu ne bi pružalo nikakve perspektive za budućnost. Grandiozni zadaci koji se postavljaju pred progresivne arapske pokrete na vlasti i njihove pretenzije za socijalistički kurs razvoja su činioci takve prirode da ne mogu biti spojivi sa politikom kompromisa kakva bi se nužno nametnula ako bi se uvažavale islamske norme i dogme.

Bespredmetnost zadatka i besperspektivnost nastojanja pobornika „islamskog socijalizma“ utoliko je izvesnija što i u UAR i u Alžiru poslednjih godina jačaju one snage u rukovodstvima ovih zemalja, a i izvan njih, koje uviđaju, ili su već u to sasvim ubeđene, da se socijalizam može graditi samo na naučnim, a ne na verskim osnovama.

Uistinu, poslednjih godina lideri i UAR, i Alžira i Sirije svoj socijalizam sve više nazivaju naučnim i na naučni socijalizam pozivaju se čak i u programima svojih pokreta (u Povelji ASU, na primer). U suštini, radi se o jednom razvojnom putu osnovnih nosilaca socijalističke misli u Arapa, o jednom trendu koji je išao od nedovoljno određenih ideja demokratskog, kooperativnog socijalizma, raznih socijaldemokratskih i fabijanskih teorija o državi blagostanja, „arapskog socijalizma“ i prisustva „islamskog socijalizma“, sve do socijalizma (bez ostalih atributa) koji teži naučnoj zasnovanosti. Na ovakav razvojni put, koji je dospeo u fazu ne samo pozivanja na naučni socijalizam, nego i otpočinjanja sa izvesnim poverenjem u marksističku misao, svakako su, pored ličnog sazrevanja kroz sudare sa stvarnošću i praksom jednog broja arapskih lidera i mislilaca, uticali u drugim zemljama praksom potvrđeni rezultati i vrednosti primene marksističke misli, s jedne strane, i konstruktivna saradnja u najnovijem periodu dela arapskih marksista

i menjao, to je dolazilo kao rezultat događaja svetovne prirode: osvajanja, specijalizacija proizvodnje unutar „zajedničkog tržišta“ u svetskim razmerama“ (M. Rodinson, op. cit., str. 232—233). Rodinson, doduše, izražava mišljenje da je i religija pomogla mobilizaciji masa u političkoj borbi, ali uglavnom u prvoj fazi dekolonizacije ovog dela sveta.

[27] Ibid., str. 282.

koji se sve više oslobađaju dogmatske opterećenosti sa pokretima na vlasti, s druge strane.[28]

Razume se da ovo još ne znači da je marksizam oficijelno priznat i zvaničnim dokumentima sankcionisan kao ideološka osnova proklamovanog socijalizma. Naročito ne u Tunisu. No, ipak, sve je više indicija na osnovu kojih se može reći da se neprekidno stvara klima sve većeg poverenja u marksističku misao i njen lagan, ali, po svemu sudeći, siguran prodor u ovo značajno svetsko područje. Na zaključke o takvom razvojnom putu upućuje, pored ostalog, i sve veće otvaranje vodećih arapskih zemalja prema evropskim socijalističkim zemljama na privrednom, kulturnom i političkom planu, dok se na ideološkom planu insistira na što češćoj razmeni mišljenja iz problematike socijalističke teorije i prakse. Izraelska agresija je u neku ruku omela željeni intenzitet ovih kontakata, ali je zato većinu arapskih socijalista učvrstila u uverenju o potrebi radikalizacije i teorije i prakse u njihovim zemljama.[29]

Uz sve to, ne treba ipak izgubiti iz vida ni dalju prisutnost snaga kojima više odgovaraju koncepcije kako „arapskog“ tako i „islamskog socijalizma“, kao ni to da se ne sme potceniti njihov uticaj.

---

[28] Iako je malo ko unutar pokreta na vlasti spreman da otvoreno govori o uticaju marksizma, a posebno domaćih marksista na pravac razvoja shvatanja socijalizma, treba reći da je taj uticaj i te kako osetan. Isto tako, ma koliko su se arapski lideri u donedavnom periodu trudili da objasne da njihov odnos prema marksizmu nema nikakve veze s njihovim odnosom prema arapskim komunistima, pada u oči da je u tom pogledu postojala i postoji određena uzročna povezanost koja, doduše, nije i presudna. Poznato je, naime, da su arapski komunisti u zemljama o kojima je reč u periodu svoje dogmatske opterećenosti svojim neelastičnim stavovima i krutom interpretacijom marksističke teorije (insistiranje na diktaturi proletarijata, vodećoj ulozi radničke klase i KP, klasnoj borbi klasičnim metodima, pristupanju arapskih zemalja socijalističkom lageru, kolektivizaciji kolhoznog tipa itd.) izazvali podozrenje pokreta na vlasti ne samo prema komunistima ovih zemalja, nego u izvesnom smislu i prema samom marksizmu. Uistinu, najoštrije ograde od marksističke teorije i izrečene su u tom periodu, dok su protiv arapskih komunista pokretane akcije koje su se završavale sudskim procesima, pa i stavljanjem KP van zakona.

Danas su se stvari znatno izmenile bar u slučaju UAR i Sirije. Istina, ni u jednoj od pomenute četiri arapske zemlje komunističke partije nemaju legalan status (u UAR je KP čak sama raspustila svoju organizaciju), ali je dijalog s komunistima, marksistima, koji su dobrim delom oslobođeni dogmatizma od pre tri do četiri godine, prvi put uspostavljen i on uveliko doprinosi približavanju marksizma ne samo pokretima na vlasti, nego donekle i arapskim masama (opširnije o ovome vidi: S. Gligorić, *KP arapskih zemalja u savremenim društveno-političkim kretanjima*, časopis MRP, Beograd, br. 4, 1967).

[29] Ovu konstataciju o radikalizaciji teorije i prakse izričito je potvrdio Lutfi El-Koli, direktor egipatskog časopisa za pitanja socijalizma „Al-Taalia“ i odgovorna ličnost u rukovodstvu ASU za ideologiju i propagandu, u jednom razgovoru sa autorom vođenom krajem 1968.

Klasifikujući ideje i koncepcije socijalizma polazeći od njihovih ideoloških osnova, mišljenja smo da „desturovski socijalizam" proklamovan u Tunisu predstavlja pojavu za sebe o kojoj takođe treba reći nekoliko reči. Njegova osnovna karakteristika je pragmatizam, te bi atribut „desturovski" mogao biti, sasvim adekvatno, zamenjen terminom „pragmatski". Doduše, moglo bi se odmah postaviti pitanje: nemaju li i druge koncepcije socijalizma u ostalim arapskim zemljama (Siriji, Alžiru i UAR) dosta pragmatskog u sebi? Naš odgovor bi bio potvrdan, ali ipak jedan momenat čini bitnu razliku između njih i „desturovskog socijalizma". Dok se lideri i teoretičari „arapskog socijalizma", „islamskog socijalizma" itd. pozivaju na određene ideološke izvore ili apsolutno nastoje da stvore ideološku osnovu proklamovanog socijalizma, dotle protagonisti „desturovskog socijalizma" odbijaju svaku mogućnost oslanjanja na bilo koju postojeću ideologiju ne pokušavajući pri tom ni da eventualno sami stvaraju svoju.

„Desturovski socijalizam" orijentisan je pre svega ka akciji, no ipak počiva na izvesnom broju teorijskih postavki. U svojoj definiciji on sadrži najpre afirmativnu dimenziju koju je Burgiba precizirao u jednom svom intervjuu: „Problem je u suštini u tom da se podigne nivo naroda, njegov materijalni, intelektualni i moralni nivo, da se savladaju beda, neznanje i bolest. To je samo nova faza u večitoj borbi čoveka za dostojanstvo... Mi zato imamo samo jedan kriterij: sve ono što nas približava tom cilju dobro je, a što nas udaljava od njega loše je. Naš socijalizam je pragmatski, on vodi računa o stvarnosti."[30] Socijalističku politiku Tunisa Burgiba definiše i na negativan način: „Treba isključiti ideju koju sam više puta napao, a po kojoj je moguće da se čovek obogati i prosperira u zemlji koja poznaje bedu, glad i kolibe. Ta zabluda ne sme više da ima mesta među nama".[31] Izjašnjavajući se protiv prihvatanja ma koje određene doktrine, Burgiba doslovno kaže: „Desturovski socijalizam je metod, delanje u pravcu sve većeg približavanja naroda svojim ciljevima, a sva sredstva se prihvataju u zavisnosti samo od tih ciljeva. Vidite, socijalističke teorije se ne mogu primeniti na naša društva... Od Marksa naovamo evropska stvarnost je evoluirala; stvarnost naših zemalja takođe, ali na sasvim drukčiji način."[32]

U ovakvim shvatanjima, koja razgolićuju priče o socijalizmu u Tunisu, teško je ne prepoznati određene uticaje evropske socijaldemokratije i fabijanskog socijalizma. Takođe je teško pretpostaviti da se prisustvo tuniskih sindikata unutar MKSS (kao jedinog sindikata razmatranih zemalja učlanjenog u ovu međunarodnu sindikalnu centralu) ne odražava i na idejnom planu.[33] Umerenost ciljeva „desturovskog socija-

[30] Vidi „L'Unité africaine", 103, 25. jun 1964.
[31] L. V. Thomas, *Le Socialisme et l'Afrique*, tom 2, Paris, 1966. str. 177.
[32] „L'Unité africaine", ibid.
[33] Slična mišljenja iznosi i Basil Davidson u svojoj knjizi *Les voies africaines* (Paris, 1965).

lizma" najbolje se očituje u činjenici da on ne podrazumeva menjanje pravnih osnova buržoaskog vlasništva niti ekonomske i društvene strukture koja čini okvir tih osnova. Umeren u svojim metodima, on odbija isključenje bilo koje društvene kategorije iz nacionalne akcije, isto kao što negira i svaku revolucionarnu i istorijsku misiju radničke klase. „Društvena solidarnost" na koju se on poziva čini vezu između shvatanja socijalizma kao „psihološke revolucije", stalne „revolucije duha i srca", i socijalizma kao „najsigurnijeg puta razvoja", što on postaje pre svega pod pritiskom ekonomskih zahteva. Po nekim ocenama, tuniski „put u socijalizam" je umnogome blizak laburizmu. Najsažetije rečeno, on se može okarakterisati kao pragmatski reformizam čiji su ciljevi ekonomske prirode, ali sa etičkom zasnovanošću.

Što se tiče odnosa prema islamu, on je u Tunisu smeliji i radikalniji nego u ma kojoj drugoj arapskoj zemlji. Nije suvišno podsetiti da su Ataturkove ideje imale snažan uticaj na samog Burgibu. On je još 1958. izvršio reformu školstva polazeći od principa laicizma u obrazovanju. U stvari, protagonisti „desturovskog socijalizma" posmatraju islam više kao humanizam nego kao veru, a najmanje kao mogući izvor ideoloških i političkih inspiracija. Oni se bore za personalizaciju religije, što se smatra pravom revolucijom u ovom regionu. Pa i samo versko učenje i običaji koje nameće Kur'an sve se više u Tunisu usaglašavaju sa razumom i ekonomskim imperativima.[34]

Pokušavajući da damo svoj doprinos klasifikaciji postojećih pojavnih oblika ideja i koncepcija o socijalizmu u pomenute četiri zemlje, želimo da naglasimo da je, bar za sada, nemoguće povući čvrstu granicu među njima budući da se često elementi jednog pojavnog oblika mogu sresti u nekom drugom pojavnom obliku. Ta isprepletenost i istovremeno prisustvo u svakom od četiri pokreta izvesnog manjeg ili većeg broja protagonista različitih shvatanja socijalizma objektivno ne dopušta da se određena shvatanja, razgraničena prema našoj klasifikaciji, vežu isključivo (već samo pretežno) samo za jedan određen, odgovarajući pokret. No, bez obzira na to, čini nam se da ovaj pokušaj klasifikovanja olakšava da se uoče osnovne tendencije socijalističke misli i da se u određenoj meri sagleda njihova perspektivnost, odnosno razvojni trend u ovim zemljama.

[34] U tom istom ekonomskom duhu Burgiba, na primer, traži od Tunišana da ne odlaze na hodočašće u Meku da bi se izbeglo oticanje deviza iz zemlje (oko 500 miliona starih francuskih franaka u 1963) („Orient", Paris, br. 30/1964, str. 32).

Svetislav Pavićević

DRUŠTVENI POLOŽAJ UMETNIČKOG STVARALAŠTVA

Pod stvaralaštvom se ovde podrazumeva proizvodnja (stvaranje) novih umetničkih vrednosti (dobara), a pod položajem stvaralaštva uslovi koji na društvenoj ravni prate sferu stvaralaštva umetničkih vrednosti (umetničku delatnost), uključujući sve komponente relevantne za stvaralaštvo: reprodukovanje, plasman, publikovanje i vrednovanje umetničkog proizvoda.

Umetničko stvaralaštvo je samo jedan, možda najkreativniji, oblik kulturnog stvaralaštva. Položaj stvaralaštva, kulturnog i umetničkog, u društvenom poretku, u osnovi je determinisan stepenom razvijenosti kulturnog života društva (čije su komponente: kulturno nasleđe, tradicija itd.), odnosno karakterom i tipom samog društvenog poretka.

Socijalni status samih stvaralaca, kao jedna od komponenti stvaralaštva, opredeljuje se na specifičan način: ne po ostvarenim formalnim položajima umetnika u društvenim ili umetničkim strukturama, već isključivo uspešnošću stvorenog dela, odnosno proističe u direktnoj liniji iz ostvarenih rezultata rada umetnika. Društveni ugled zanimanja umetnika proističe iz svesti pojedinca (društvene zajednice) da je umetnik lice nadareno posebnim sposobnostima da stvori nešto za šta drugi ljudi nisu sposobni — to je umetničko delo.

U našoj društvenoj zajednici, sa konkretnim, poznatim stepenom kulturnog razvitka i društvene nadgradnje, položaj stvaralaštva opredeljuju dve ravni. Jedna je materijalna, pod kojom se podrazumevaju svi neposredni materijalni momenti vezani za umetnički rad kao delatnost. Druga je duhovna ravan, pod kojom se podrazumevaju duhovni uslovi, idejni sadržaji i dimenzije stvaralaštva.

MATERIJALNA RAVAN STVARALAŠTVA

Ova se ravan ispoljava preko niza komponenti koje se javljaju kao posebni materijalni indikatori.

Efekat umetničkog rada. — Umetnik radi. On nešto stvara. To je umetničko delo. Umetnik je, dakle, neposredni proizvođač umetničkog dobra.

Umetničko delo, kao plod uloženog rada, ostvaruje na društvenoj ravni neke efekte. Pre svega materijalne: u zemlji postoji čitava mala armija ljudi koji na ovaj ili onaj način žive od umetnika i njegova rada (institucije publikovanja, posredovanja i distribucije umetničkih proizvoda i materijala umetničkog rada), od čega se društvenoj zajednici još akumulira određen dohodak (porezima, doprinosima itd.).

Kulturno i umetničko dobro ostvaruje i druge, duhovne efekte na društvenoj ravni: ostaje društvu u trajni posed da deluje na generacije. Pri tome ono dejstvuje na estetskom, etičkom i psihološkom planu u pravcu oplemenjivanja i razvijanja humane i duhovne dimenzije čoveka kao društvenog bića, odvajanja njegova karaktera od prirodnog životinjskog stanja, stvaranja i nadgradnje društvene svesti, razvijanja stepena saznanja i sposobnosti pojedinca, što se neposredno odražava u njegovoj povećanoj sposobnosti iznalaženja ili primene sredstava racionalizacije proizvodnje materijalnih dobara.

Po efektima koje ostvaruje u društvu — materijalnim i duhovnim — kulturna i umetnička delatnost igraju posrednu, ali zato ne i zanemarljivu, već značajnu ulogu u samoj robnoj proizvodnji. Sve to stvaralaštvu opredeljuje prvostepeni značaj u društvu kao društveno izuzetno korisnoj delatnosti.

Međutim, u nas se još u potpunosti ne poznaje i ne priznaje pravi značaj kulturnog i umetničkog stvaralaštva To dolazi do izraza naročito u sferi proizvodnje materijalnih dobara (privredi), ali i u sferi politike. Stvaralaštvo se, uglavnom, tretira kao čisto potrošna delatnost, koja društvo samo „košta“, a koja „ne zarađuje novac“, što se u upravnoj proporciji odražava nepovoljno na materijalno vrednovanje umetničkog rada: obično se stoga priželjkuje ili očekuje njegovo potčinjavanje potrebama proizvodnje materijalnih dobara, kako bi ova imala razloga da „odvoji“ novac za stvaralaštvo. Time se umetnička dobra svode na nivo proste potrošne robe, koju zajednica može prepustiti sopstvenoj sudbini.

S druge strane, društvena zajednica postavlja neka svoja očekivanja pred umetnika i njegovo delo: očekivanje duhovnog, etičkog, kulturnog efekta dela, u čemu je antinomija prvog stava jer se time umetničkoj delatnosti, makar indirektno, priznaje poseban društveni značaj, pošto se takva očekivanja ne mogu vezivati za prostu potrošnu robu.

Ipak, ne postoji (sem u nekim umetničkim granama, kao u pozorišnoj i reproduktivnoj umetnosti) društveno priznato i plaćeno zanimanje umetnika, zanimanje čoveka koji bi bio plaćen za svoj umetnički rad kao za društvu korisno zanimanje. Umetnik, doduše, radi, i to daleko više nego što je propisano za delatnosti robne proizvodnje, ali on svoj rad obavlja na sopstveni rizik, obično van svog plaćenog zanimanja (radnog odnosa u neumetničkoj delatnosti, kao slobodan umetnik i tako dalje).

Honorari za umetnički rad su neadekvatni uloženom naporu umetnika. Često, dovoljni su da pokriju samo materijalne rashode, cenu koštanja, „proizvodnje“ umetničkog dela. Od svog umetničkog rada mogu živeti samo kategorije malobrojnih umetnika koji su „u modi“, kao i

retki afirmisani stvaraoci kojima se, u stvari, tek tada plaća rad akumulisan u vremenu kad još nisu bili afirmisani. Na primer, za književni rad u SR Srbiji se tokom 1969. i 1970. godine honorar kretao od 400 do 1.200 dinara po autorskom tabaku teksta. Najčešće isplaćivani honorar je, međutim, 600—700 dinara po autorskom tabaku (samo dva afirmisana pisca te godine su dobili maksimalan honorar od 1.200 dinara po tabaku[1]).

Publikovanje i posredovanje dela. — Postoje institucije koje se bave publikovanjem umetničkih dela, odnosno njihovim posredovanjem interesentu, publici. Posredničke institucije su zainteresovane prvenstveno za ostvarivanje neposrednih materijalnih dobitaka, dohodaka za svoje ljude.

Između društva — koje pokušava, u cilju sprovođenja usvojene decentralizacije, da forme odlučivanja i upravljanja na neki način skine sa sebe i prenese ih na umetnika, neposrednog proizvođača, ali koje nije, i baš stoga što nije, izgradilo za to pogodne instrumente — i umetnika, koji te forme odlučivanja nije u mogućnosti da preuzme, ostaje prostor dejstva kako institucija publikovanja tako i posredovanja umetničkih vrednosti i drugih. One, često, same prigrabljuju prava koja pripadaju umetnicima, da bi se vremenom otuđile od umetničkog rada i interesa umetnika.

Ponuda dela za posredovanje višestruko je veća od mogućnosti posredovanja ili publikovanja, iz čega proističe zavisan položaj umetnika, koji u odnosu na sredstva posredovanja postaje prosti otuđeni najamnik. Tako dolazi do toga da mnoga sredstva publikovanja i umetničkog posredovanja ne posluju isključivo po legalnim, stvarnim ili estetskim kriterijima vrednosti umetničkog dela, već i neformalnim kriterijima, koji su izvan sfere umetničkih kvalifikativa. Oko ovih sredstava (za šta postoje pogodni društveni uslovi) često se obrazuju interesne grupe, monopoli ili klanovi koji se bave publikovanjem dela pojedinih autora iz uskog interesnog kruga bez obzira na umetničku vrednost. Time je onemogućen prodor u umetničke strukture novim umetnicima, odnosno umetničko napredovanje ostalima.

Monopoli i klanovi, kao instrumenti neformalnog odlučivanja, javljaju se u uslovima kad su otežani, odnosno onemogućeni oblici efikasnog formalnog odlučivanja i uticanja. Monopoli se, uglavnom, sa društvene ravni prenose na ostale sfere delatnosti, pa i na umetničku delatnost. Razvijeni su i među samim umetnicima, što šteti umetničkoj delatnosti jer to stvara neravnopravne odnose među umetnicima u sferi datih uslova stvaralaštva.

Prava stvaralaca. — U takvoj situaciji stvarno je ostalo malo prostora za ispoljavanje prava umetnika pojedinaca. Umetnik teško postiže i neka osnovna prava: ne retko nema priliku ostvarivanja prava na rad

[1] Podaci uzeti iz studije *Razvoj kulture SRS 1971—1980*, Zavod za izučavanje kulturnog razvitka Srbije, Beograd, 1971, str. 123.

— publikovanje rezultata rada; kao neposredan proizvođač umetničkih dobara koja u društvu ostvaruju korisno dejstvo on ne može raspolagati sredstvima proizvodnje (publikovanja), sredstvima rada, inače podruštvljenim, kojima raspolaže institucija posredovanja s kojom umetnik nije u radnom odnosu; nema mogućnosti ostvarivanja samoupravnih prava; nema načina uticanja na raspodelu, odnosno preraspodelu sopstvenog rada ni ostvarene dobiti; dakle, najvećem broju umetnika uskraćena su prava samoupravljanja, koja iz same činjenice rada i radnog odnosa proističu, nesporno, za sve ostale proizvođače.

Umetnik, iako mu se to pravo načelno normativno priznaje, nema mogućnosti ostvarivanja sopstvenog uticanja na sferu kulturnog odlučivanja, donošenja odluka koje se tiču umetničkog života, kako onih koje donose centri odlučivanja (nosioci moći) tako i onih koje donose institucije publikovanja i posredovanja. U nekima od tih tela, doduše, sede i predstavnici umetnika, ali je njihovo prisustvo svedeno na čisto simboličnu ulogu.

Umetnici imaju svoje staleške organizacije, umetnička udruženja, koja bi trebalo da igraju određenu ulogu u ostvarivanju prava umetnika. Svojevremeno, međutim, u nas su umetnička udruženja stvarana kao sredstvo transmisije političkog uticaja od centara moći na sferu stvaralaštva. Time je inaugurisan i politički kriterij ostvarivanja položaja u umetničkim udruženjima i umetničkim strukturama, što je omogućilo jednom broju ljudi da kroz institucije politike dospeju u institucije umetnosti i uđu u umetničke strukture.

Recidivi shvatanja takve uloge umetničkih udruženja i takvih kriterija umetničkog napredovanja, na žalost, održavaju se i dandanji, uprkos nesumnjivih uspeha naše zajednice u izgradnji samoupravnih odnosa. Umetnička udruženja ne mogu ostvariti veliki uticaj, ne retko potpadaju pod uticaj pojedinaca s određenim društvenim kvalifikativima i malo se bave zaštitom samoupravnih i staleških prava svojih članova.

Finansiranje stvaralaštva. — Kao delatnost, umetničko stvaralaštvo podrazumeva i svoje finansiranje na neki način. Sa svoje strane, naša društvena zajednica ulaže izvestan novac u finansiranje umetničkih delatnosti i obezbeđivanje uslova rada umetnika: u SR Srbiji od 1960. do 1970. godine u proseku po 30 umetnika godišnje dobijalo je stanove, a po 16 umetnika ateljee. Po 40 umetnika sklapa ugovore o otkupu unapred svojih dela (1969. i 1970. godine na iznos od 700 dinara mesečno). Ustanovljene su umetničke kolonije koje besplatno (odnosno to umetnik plaća svojim umetničkim delom koje tu ostavlja) obezbeđuju uslove za rad, zatim takozvani simpoziji za vajare (dvomesečni plaćeni boravak u umetničkim kolonijama) uz otkup dela za prosečno 3—4.000 dinara. Zajednica vrši uplate za zdravstveno, penzijsko i socijalno osiguranje za oko 770 slobodnih umetnika. Postoji oko 35 značajnih i oko 70 lokalnih umetničkih nagrada, zatim radne stipendije i slično.[2]

---

[2] Podaci su iz citirane studije, str. 70.

Zajednica i na drugi način pomaže materijalno umetničko stvaralaštvo: omogućava međunarodnu razmenu umetnika, održavanje umetničkih festivala, susreta umetnika i držanje simpozija, radnih skupova, gostovanja umetnika i umetničkih društava itd.

Međutim, ova sredstva koja se „dodeljuju" umetnicima formiraju se, ipak, od poreza na umetnički rad: porez na dohotke, autorske honorare i patentna prava, a u neznatnoj meri i u obliku vanbudžetskih prihoda. Dakle, iz viška rada samih umetnika. Time se finansiranje svodi „na budžetsko manipulisanje, koje samo komplikuje i povećava troškove uzimanja i vraćanja"[3], pogoduje otuđivanju umetničkog rada i birokratizaciji normi odlučivanja itd.

Nekim oblicima umetničkog rada društvo, s druge strane, nameće i niz fiskalnih obaveza, koje ga direktno opterećuju. Na primer, postojeći propisi otežavaju, odnosno ne olakšavaju plasman likovnih umetničkih dela: građanin nije oslobođen plaćanja poreza za visinu sume novca kojom je platio umetničko delo, kakav je slučaj u inostranstvu. Umetnička dela koja otkupe ustanove takođe podležu porezu. Umetnički materijal (metali, boje, platno, pribor) u nas se tretira i oporezuje na isti način kao i reprodukcioni materijal itd.[4]

Tržišno finansiranje umetničkog rada. — Kao samostalna, društveno korisna — proizvodna delatnost, umetničko stvaralaštvo bi trebalo da ostvaruje i samostalno, nezavisno finansiranje, kao i sve druge delatnosti proizvodne prirode — prodajom svojih dobara preko tržišta.

Osnovna pretpostavka mogućnosti tržišnog finansiranja stvaralaštva jeste postojanje kulturnog tržišta. Međutim, u nas kulturno tržište umetničkih dobara još uvek nije razvijeno. To je i shvatljivo s obzirom na relativno nizak kulturni nivo naše sredine (u čemu se ispoljava neposredno dejstvo korelacije između kulturnog nivoa i položaja stvaralaštva): procenat nepismenih u nas se penje i do 30%, a uključujući i polupismene (sa 4 razreda osnovne, odnosno sa nepotpunom osmogodišnjom školom, koji se zaista moraju računati u stvarno nepismene) taj se procenat kreće i do fantastične cifre od oko 70%.

Kulturne potrebe, potrebe za umetničkim dobrima u takvoj sredini su vrlo rudimentarne. Na primer, potreba za čitanjem knjige, kao najrasprostranjenijeg i najmasovnije traženog umetničkog dobra, manje-više je simbolična. Tako je po ispitivanjima Instituta društvenih nauka 1969. godine, procenat građana Jugoslavije koji za godinu dana nisu pročitali ni jednu knjigu veoma visok i iznosi 75%, odnosno tri četvrtine. Još „ako se napomene da je među tih 25 procenata koji su za godinu čitali knjige, njih 6% navelo naslove šund-literature, ostaje da je za godinu dana jedva svaki peti Jugosloven (18%, jedan posto je bez

[3] Vidi: Dr Milivoj Trklja, *Pretpostavke funkcionisanja tržišnog mehanizma finansiranja kulture,* „Kultura", br. 12/1971, str. 123.

[4] Vidi citiranu studiju, str. 73.

podataka) pročitao bar po jedno delo umetničke literature"[5]. A koliko ih je tek kupilo knjigu?

Potrebe potrošača, konzumenata, svode se uglavnom na ravan proizvoda masovne kulture: kiča, šunda itd., čije je tržište znatno. Na primer, ako se slobodnije kvalifikuje šund u literaturi, onda su samo u SR Srbiji tokom 1967. godine 434 izdanja štampana u oko 30 miliona primeraka.[6]

Kulturno tržište, u meri u kojoj postoji, ne može da apsorbuje ni deo ponuđene (publikovane) umetničke produkcije, mada se poslednjih godina kao značajni faktori „tražnje" umetničkih dobara javljaju novi „potrošači": nova publicistika, periodika, radio i osobito televizija. Tržište je, ipak, prezasićeno, što dovodi do toga da postaje i neslobodno i zatvoreno: ni pri otkupima, odnosno publikovanju i posredovanju na tržištu umetničkih dobara ne primenjuju se isključivo legalni kriteriji, već preovlađuju monopolistički i klanovski interesi pojedinaca ili grupa.

Mnoga estetski izuzetna dela ne mogu ostvariti prođu na takvom tržištu, odnosno ne mogu postići materijalni efekat za svoga tvorca. Ako baš hoće da ih prodaju, njihovi autori bi ih morali prilagođavati tražnji tržišta: to jest po nivou sadržaja i poruke približivati ih onome za šta na tržištu postoji širi interes. A to je pretežno šund. Ako bi bio prepušten samo tržištu, umetnik bi došao u opasnost proste komercijalizacije proizvodnje — produkovanja u umetničkom smislu bezvrednih dela, ali koja ostvaruju visoku prođu i zaradu (kakav je slučaj sa produkcijom muzike po ugledu na narodnu i drugog šunda). Ukoliko hoće da stvara ostajući veran sopstvenim kriterijima vrednosti, umetnik bi morao sam snositi rizik svoga posla — sam sebe finansirati.

Svaki građanin naše zajednice, bez sumnje, ima podjednaka prava na korišćenje umetnosti. Odnosno — umetnost je za sve podjednako. Ali, svi nisu podjednako za umetnost. Svi nisu u stanju da je koriste. Stoga je neophodno delovanje društvene zajednice u pravcu stvaranja duhovnih preduslova, podizanja nivoa kulture širih slojeva stanovništva kako bi im umetnička dobra takva kakva jesu postala zaista dostupna. „Demokratizacija" umetnosti mora biti shvaćena u tom smislu, a ne u smislu spuštanja duhovne ravni umetnosti na ravan nivoa najširih masa, što bi predstavljalo čin uništenja umetnosti i prostog svođenja na nivo proizvoda masovne kulture.

Na kulturnom tržištu ne postoji razvijen sistem ispoljavanja vrednosti, formiranja pune cene umetničkog dela. Pri formiranju cene uzimaju se u obzir samo neke dimenzije — pre svega one koje se mogu meriti: uloženi rad umetnika i materijal.

Umetnički rad je, međutim, nešto više od prostog proizvodnog rada. Pored čisto merljivih, fizičkih veličina, koje čine proizvodni rad u proizvodnji potrošne robe, umetnik ulaže znatno više: i svoje kreativne

[5] Radomir Smiljanić, *Neki elementi tržišta knjige*, „Kulturni život", br. 1—2/1971, str. 15—16.

[6] Vladimir Jovičić, *Šund — nepoznati osvajač*, „Gledišta", br. 4/1971, str. 586.

sposobnosti, svoj dar. Odnosno — „rad je u stvaralaštvu samo pomoćno sredstvo, umetnik stvarno stvara svojim darom"[7]. To umetničko delo i razlikuje od potrošnog dobra, robe: ono ne zadovoljava samo jednom, samo jednu potrebu, ni samo potrebu jednog korisnika (uživaoca), već ostaje trajno da dejstvuje u društvu. Njegov se potpuni efekat ispoljava tek tokom vremena. Da se uloženi rad i sposobnosti umetnika „reprodukuju", oplode, realizuju, svi slojevi njegovog efekta na društvenoj ravni ispolje, potrebno je vreme. Ponekad u pitanju su desetine i desetine godina, što umetnik najčešće ne dočeka, ili i celi vekovi.

Tržište deluje u kratkom, trenutnom vremenskom rasponu. Rad umetnika se ne može vrednovati samo po kriteriju tražnje u trenutku nastanka dela, odnosno iznošenja na tržište, dok još nije steklo svoju punu vrednost (i kad se, stoga, najčešće, plaća samo simbolično). Ta dimenzija umetničkog dejstva stvorenog dela se ne uzima u obzir kao komponenta određivanja tržišne cene umetničkog dobra, umetniku se ne plaća, tako da mu je nadoknađen samo manji deo vrednosti dela.

Osnov materijalnog vrednovanja, određivanja cene rada umetnika ne može biti trenutna tržišna vrednost njegova dela, već dimenzija društvene korisnosti, korisni efekat dela koji se ispoljava na ravni društvene zajednice, a ne na ravni pojedinca.

Pojedinac, individualni kupac, umetničko dobro ne kupuje da bi ga sam „potrošio". On ga ni ne troši, ne iscrpljuje ga kao objekt zadovoljenja nekih potreba, ne odnosi ga sa sobom u grob. Kupac, praktično, nije ni vlasnik umetničkog dela. Nije čak niti jedini korisnik njegova efekta, već je ovaj dostupan širokom krugu interesenata na neograničenoj vremenskoj ravni. Kako je rečeno — delo ostaje društvu.

Individualni kupac nije ni obavezan, a nije ni u stanju, da sam plati do pune cene sve efekte koje umetničko delo ostvaruje na široj društvenoj ravni. Time je, praktično, prosto tržište umetničkih dobara dovedeno do apsurda, posle kojeg ne može opstati. Sa svog društvenog značaja i efekta, umetničko delo zaslužuje i drugačiji društveni tretman od tretmana proste robe, koja može opstati na tržištu. Nesumnjivo, umetniku bi na neki način trebalo da bude nadoknađen i taj efekat njegova dela. Prirodno, od onoga ko ga u celini koristi: društvo kao celina.

U kontekstu iznetih komponenti materijalne ravni stvaralaštva, stvaraoci najčešće nisu u stanju da za sebe ostvare povoljan materijalni položaj svojom delatnošću. Materijalni položaj koji mogu postići novi (svejedno da li su mladi ili stari) umetnici kudikamo je još nepovoljniji. Pored opštih uslova s kojima su suočeni afirmisani, priznati umetnici, novi, početnici (uglavnom mladi) su suočeni i s nizom problema specifičnih samo za njihov položaj. Pre svega, imaju teškoća oko prodiranja u sferu stvaralaštva i umetničke strukture, osvajanja statusa umetnika, bilo da su u senci afirmisanih umetnika bilo da im se ovi javljaju i kao direktni antagonisti; zatim, mnogo lošije su plaćeni itd.

[7] Dr Borislav Jović, *Radno pravo umetnika,* Umetnička akademija u Beogradu, 1963, str. 10.

Materijalna ravan i materijalni uslovi stvaralaštva koji iz nje proističu po svom značaju za umetnika nisu ni bitni ni odlučujući. Ona čini samo spoljašnji okvir stvaralaštva, primetan i u društvu prisutan. Kao takav, dostupan je sferi konkretnog društvenog uticanja, zbog čega je materijalnoj ravni i posvećena pažnja.

DUHOVNA RAVAN STVARALAŠTVA

Sa svoje strane, i duhovna ravan stvaralaštva je spoljašnji okvir samog čina stvaranja, samo što je više nego materijalna ravan u domenu individualnog uticaja umetnika. Duhovna ravan i duhovni uslovi stvaralaštva koji iz nje proizlaze po svom značaju za umetnika su daleko bitniji od materijalnih uslova. Ova ravan se ispoljava takođe preko niza indikatora.

Sloboda stvaralaštva. — Naša društvena zajednica, kao ni jedno društvo do sada, shvata sav značaj duhovne dimenzije za stvaraoca. U cilju stvaranja najpovoljnijih duhovnih uslova stvaralaštva, u nas je najvišim zakonskim i programskim tekstovima proklamovana puna sloboda i nezavisnost umetničkog postupka i opredeljenja. Umetnička sloboda je osnovna pretpostavka stvaralaštva.

U konkretnom, praktičnom obliku ostvarivanja usvojenih principa, međutim, može doći, i stvarno dolazi, do nekih nepovoljnih efekata koji na duhovnom planu stvaraju klimu što uvek nije podesna za stvaralaštvo i koji idu i do stvarnog ograničenja slobodnog stvaranja i vrednovanja umetničkog dela.

Pre svega, stvaralaštvo, kao delatnost, nije u stanju da ostvari nezavisnu materijalnu bazu. A bez ekonomske nezavisnosti teško može ostvariti punu slobodu. Sa svoje strane, društvena zajednica ima na raspolaganju niz sredstava usmeravanja umetničke delatnosti: posredovanje, publikovanje, priznanja, materijalno stimulisanje, nagrađivanje, dodela društvenih ili umetničkih položaja, zabrana, cenzura itd., što se sve primenjuje.

Društvo može lako, a da je to nemoguće dokazati, i neformalno ograničiti slobodu stvaralaštva i aktivnosti umetnika: neformalnom kontrolom sredstava publikovanja i posredovanja, naročito onih najmoćnijih, najrasprostranjenijih (stoga i najkontrolisanijih) — radija, televizije — tako da posreduju samo dela „poželjnih", često sve jednih te istih umetnika, „poželjna" dela poželjnog sadržaja, bez obzira na njihovu estetsku vrednost, dok se ne posreduju druga dela makar koliko bila vredna (od autora čija su imena na tajnim indeksima itd.).

Umetnička kritika. — Kritika je najautoritativniji oblik vrednovanja umetničkog dela. Međutim, u nizu umetničkih grana ne postoji razvijena umetnička kritika, tako da ne može ispuniti ulogu kvalifikovane arbitraže. Kritika je podložna i neformalnim kriterijima, monopo-

lizmu itd. Određen broj istih kritičara godinama sedi u istim glasilima onemogućavajući pristup i afirmisanje novim, sposobnijim kadrovima, tako da je „kritika kao faktor regulisanja vrednosti jedva prisutna u smislu ozbiljne stručne kritike umetničkog stvaralaštva“[8].

Umetnička kritika se otuđuje od umetničkog rada, postaje delatnost koja je sebi svrha, sa sopstvenim interesima, a ne sa interesima umetničkog stvaralaštva i njegovog nepristrasnog vrednovanja, a nije oslobođena ni uticaja iz sfere politike i političkih kriterija.

Društvene nagrade, društvena priznanja. — Dodeljivanjem nagrada i društvenih priznanja društvena zajednica vrednuje i stimuliše određene umetničke sadržaje, tako da se to pretvara i u jedan od oblika društvenog usmeravanja umetničke delatnosti.

Određen, dosta uzak krug ljudi, kojima zajednica poverava atribute društvenih arbitara i društvenih radnika, sedi u ime društva godinama u svim umetničkim žirijima, što otvara mogućnost primenjivanja usko određenih kriterija. Tako se ne poštuju dosledno ne samo estetski kvalifikativi, već pri nagrađivanju dolaze do izražaja i neki drugi: ideološki, politički, nacionalni, zaostali iz jednog momenta razvoja naše zajednice koji je odavno prevaziđen. Time nagrade gube svrhu društvenog sankcionisanja umetničkog kvaliteta.

Umetnička delatnost je u nas odvojena od političke delatnosti, priznata kao samostalna, slobodna duhovna delatnost. To obavezuje društvo da se založi za omogućavanje uslova za slobodno umetničko priznavanje umetničkih vrednosti, za slobodan umetnički život.

Nemoć umetnika. — Umetnik je u situaciji da bude izložen pritisku, ograničenju delatnosti, ugrožavanju materijalnih izvora opstanka kad društvo to hoće, a da sam nema na raspolaganju sredstva kojima bi mogao odgovoriti efikasno. Njemu, ipak, preostaju neka sredstva: pre svega, tu je njegovo javno angažovanje, društveni uticaj, uticaj njegovog dela, dakle, prvenstveno sredstva individualne akcije, zatim akcije umetničkog udruženja itd.

Lična akcija umetnika može se ispoljiti i kroz kritičnost njegovog dela prema društvu, zatim postepenu dezangažovanost ukoliko ostalo ostane bez efekta, izgradnju i opredeljenje za nova načela u odnosu na ona koja su u politici vladajuća i sankcionisana do potpune demisije iz društva, zatvaranja u sopstveni krug umetničkog sveta. Time je pogođen najviše umetnik kao jedinka, ali i društvo kao celina.

Sve ovo otežava položaj stvaralaštva i dovodi do izvesnog konflikta između umetnika i društva. Demisija se najočitije ogleda u demisiji iz članstva Saveza komunista. Na primer, u likovnim umetnostima — „na Likovnoj akademiji, na kojoj se vrši podmlađivanje članstva SK likov-

[8] Vidi: Miloš Bajić, Nandor Glid, Boško Karanović, Dušan Ljubojević, Božidar Prodanović, *Aktuelni problemi u likovnoj umetnosti Beograda*, materijal sa debate u Gradskom komitetu SK Beograda, „Kulturni radnik“, br. 7/1971, str. 606.

nih umetnika, za dve poslednje godine nije primljen ni jedan novi član. Na drugoj strani, proces napuštanja članstva u SK odvija se ubrzano. Od onih članova SK koji su prošle godine završili studije, nije se odvezao ni jedan, što znači da su svi prećutno odustali od članstva u SK"[9].

Iz svih navođenih komponenti materijalne i duhovne ravni dobija se potpunija projekcija položaja stvaralaštva, na osnovu čega se da zaključiti da je položaj stvaralaštva dosta nedefinisan, neodređen. Ostavljeno je stvaraocima da se sami snalaze, dok je u tome izostala izvesna društvena akcija organizovanja, podrške i stimulisanja stvaralaštva.

Inače, samo umetničko stvaralaštvo je u dubini, ispod svojih preduslova, spoljašnjih okvira — materijalne i duhovne ravni — i odvija se kao kreativan, strogo individualan čin samog umetnika.

Mora se konstatovati da, uprkos svim teškoćama, umetničko stvaralaštvo u nas doživljava uspon i ostvaruje sve vrednije rezultate, koji bi, nesumnjivo, bili još vidniji ukoliko bi društvo otklonilo neke od teškoća umetničkog života.

Nesumnjivo, za našu društvenu zajednicu je od velikog interesa poboljšanje položaja stvaralaštva, omogućavanje nesmetanog razvoja ove izuzetno značajne delatnosti. Uticaj društva se može ispoljiti ne u sferi individualnog kreativnog čina umetnika, već u sferi preduslova čina stvaranja, njihovim usmeravanjem i savladavanjem putem racionalno organizovane kulturne politike, koja je uglavnom izostala. Umetnička dobra ostaju iza društvenog poretka. Pred istorijom jedna društvena zajednica je toliko značajna koliko su značajna kulturna dobra koja je stvorila i ostavila naciji u nasleđe.

U interesu razvoja umetničkog stvaralaštva neophodno je:

— stvoriti uslove za ostvarivanje društveno proklamovanih načela nesmetane slobode umetničkog rada i postupka;

— ne prepustiti umetnike sopstvenom snalaženju, već kao organizovana zajednica pomoći im u organizovanju umetničkog života i rešavanju staleških problema umetnika;

— stvaranje uslova za stvarni uticaj na sferu stvaralaštva od strane samih stvaralaca-proizvođača;

— ostvarivanje samoupravnih i drugih prava stvaralaca;

— jačanje uticaja i samostalnijeg dejstvovanja umetničkih udruženja u zaštiti prava umetnika;

— rehabilitovanje sfere stvaralaštva kao samostalne, društveno korisne delatnosti, koja je proizvodna, a ne potrošna;

— ustanovljenje i omogućavanje slobodnog funkcionisanja stvarnih estetskih kriterija uspeha u umetničkom zanimanju;

[9] Ibid., str. 611.

— oslobađanje od dejstva monopolističkih oblika odlučivanja, bilo u sferi kulturne politike bilo u sferi samog stvaralaštva;

— izgradnja i primena kriterija formiranja pune cene umetničkog dela, uključujući dimenzije njegovog dejstva na društvenoj ravni u vremenskoj dimenziji, kompenziranjem umetniku i onih efekata koje sam potrošač ne može da snosi;

— stvaranje i razvijanje tržišta kulturnih vrednosti;

— inaugurisanje stvarne konkurencije umetničkih vrednosti na bazi javnih, estetskih kriterija u društvenim vrednovanjima (nagrađivanju, publikovanju i posredovanju).

Stvaralaštvu se ne mogu nametati ovakvi ili onakvi sadržaji. Ako stvaralaštvo, delatnost čoveka namenjena čoveku, implicira atribute čovečnosti, u potpunoj meri ispunjava i svoju društvenu misiju.

Osvrti

Miraš Trešnjar

TREĆA TRIBINA KLUBOVA SAMOUPRAVLJAČA O DRUGOJ FAZI USTAVNIH PROMENA

Treća tribina klubova samoupravljača Jugoslavije, koja je održana u Skoplju 12. i 13. oktobra 1971. godine, bila je posvećena drugoj fazi dogradnje ustavnog sistema naše zemlje. U centru pažnje učesnika ove, već afirmisane, tribine bila su neka značajna pitanja političkog sistema na kojima će se uglavnom temeljiti druga faza ustavne reforme. Pitanja koja su na tribini pokrenuta odnosila su se na analizu razvoja samoupravljanja u radnim organizacijama i udruženom radu uopšte, zatim na skupštinski i izborni sistem, mesto i ulogu komune u društveno-političkom sistemu, kao i na precizniju ustavnu i društvenu poziciju, društveno-političkih organizacija.

Iz izlaganja i stavova koje su zauzimali učesnici tribine stiče se utisak da će rad na drugoj fazi ustavnih promena biti veoma značajan jer je neophodno dalje ustavno precizirati položaj radnog čoveka u procesu ukupne društvene reprodukcije. O značaju druge faze i pitanjima koja će biti predmet regulisanja rečeno je najpotpunije u uvodnom izlaganja Bore Petkovskog, predsednika asocijacije klubova samoupravljača:

„Ustavne promene druge faze, prema sadašnjem globalnom konceptu, treba da ustavno omoguće još širu propusnu moć otvorenim procesima promena u ukupnoj strukturi društva; promenama u strukturi rada; našem bazičnom produkcionom samoupravnom socijalističkom odnosu; ukupnoj društvenoj poziciji radnika u sferi društvenog rada i uopšte ukupnom društveno-političkom organizovanju itd.

Sve ovo ističem da bih naročito naglasio sledeće elemente ustavnih promena: da dalje razvijamo osnovne društvene pretpostavke i mogućnosti za takav samoupravni socijalistički sistem koji će u svojoj celini funkcionisati kao integralni sistem ukupne društvene reprodukcije, pri čemu će samoupravljanje, samoupravni produkcioni odnos, biti vezivno tkivo samoupravno organizovanih radnih ljudi svih sfera društvene reprodukcije, odnosno da dalje izgrađujemo naš samoupravni socijalistički sistem koji će omogućavati još sadržajnije samoupravno organizovanje

radnih ljudi u udruženom radu, komuni, pokrajini, republici, našoj zajedničkoj federaciji, kao osnovu razvoja novih stvaralačkih snaga, njihovih nacionalnih i drugih osobenosti."

SAMOUPRAVLJANJE U RADNOJ ORGANIZACIJI I UDRUŽENOM RADU UOPŠTE

Kako je u toku intenzivna aktivnost u celoj zemlji u vezi s primenom usvojenih amandmana prve faze ustavne reforme, to su na skupu razmatrana i mnoga pitanja vezana za njihovu primenu, kao i za odnos usvojenih i budućih amandmana. Izraženo je mišljenje da je šteta što u sadašnjem trenutku, kada se vrše nove promene, još nema prvih iskustava iz primene usvojenih amandmana. U pripremama za primenu cvih amandmana izgleda da najviše problema ima kako adekvatno uspostaviti samoupravni mehanizam u radnoj organizaciji na bazi osnovnih organizacija udruženog rada.

Veliki broj učesnika u diskusiji razmatrao je karakter samoupravnog sporazuma kao osnovnog konstitutivnog akta osnovne organizacije udruženog rada. Izražena su mišljenja da je za sada nejasan odnos između samoupravnog sporazuma i drugih konstitutivnih akata radne organizacije. Ustavni amandmani nisu precizirali akt kojim se osniva osnovna organizacija udruženog rada niti akt kojim se utvrđuju međusobni odnosi radnika u radu — unutar osnovne organizacije udruženog rada. Otvorena su i pitanja ko predstavlja osnovnu organizaciju i ko potpisuje sporazum — da li svi radnici. Takođe je kao značajno postavljeno pitanje da li osnovna organizacija udruženog rada ima svojstvo pravnog lica i kakav je način odlučivanja u njoj, zatim koja su prava upravljanja prenosiva na posredne organe itd.

Iz sfere udruženog rada neophodno je ustavno regulisati još neka pitanja vezana za karakter društvene svojine i poziciju radnika, udruženog proizvođača, tako da ona adekvatno odražavaju položaj radnog čoveka prema rezultatima tekućeg i minulog rada u uslovima delovanja objektivnih ekonomskih zakonitosti robne proizvodnje, promena u strukturi i ukupnoj proizvodno-tehnološkoj moći rada.

U toj svetlosti bilo je pokrenuto pitanje zaštitne uloge države prema samoupravnim subjektima. O tome je najviše akcenata bilo u izlaganju Čede Grbića. Državna struktura i funkcije organa društveno-političkih zajednica moraju biti tako konstituisane da štite samoupravna prava udruženog proizvođača. Državni organi treba da omoguće što nesmetaniji i slobodniji razvoj osnovnih oblika organizacija udruženog rada od baze pa do širih oblika i asocijacija. Država treba da bude više nego do sada instrument samoupravnog mehanizma. U praksi često pojedini subjekti — umesto da štite prava radnih ljudi — ugrožavaju ih, što je posledica nerazvijenosti mehanizma i postupaka za ostvarivanje i zaštitu prava radnika.

Istaknuto je mišljenje da saveznim ustavnim amandmanima nije učinjeno sve da se spreči nerealno oduzimanje sredstava od privrede. Neke brane u tom pogledu treba imati u vidu prilikom sledeće faze ustavnih promena, a pogotovu to treba da se odnosi na republičke ustave.

Izražena su mišljenja da proizvođači teško i sporo ostvaruju svoj uticaj u svim samoupravnim sferama. Taj stav se potkrepljuje tvrdnjom da oni još ne odlučuju ni u sopstvenoj radnoj organizaciji. Jedna anketa koju je vodilo Republičko veće Saveza sindikata Slovenije pokazala je da 3/4 anketiranih radnih organizacija dohodak raspodeljuje u jednom centru, a da radnici uglavnom na to ne utiču. Zbog toga je neophodno prilagoditi samoupravni mehanizam tako da se udruženim proizvođačima lakše i kompleksnije omogući uticaj u udruženom radu i proširenoj reprodukciji. U svemu tome treba da dođe do izražaja orijentacija da se društveno-ekonomski položaj čoveka u udruženom radu može učvršćivati i jačati pre svega jačanjem osnovnog samoupravnog produkcionog odnosa, a ne merama administrativne zaštite i političkog pritiska nad udruženim radom.

Mnoge institucije u društveno-političkim zajednicama i radnoj organizaciji doprinose otuđivanju samoupravljanja od radnika (na primer, od proizvođača su otuđena neka prava odlučivanja koja bi po svojoj prirodi mogao i trebao on sam neposredno da vrši). Zbog toga bi Ustavom trebalo utvrditi osnovna prava koja se ne mogu prenositi na izborne organe, već njih radni ljudi treba da vrše neposredno u okviru osnovne organizacije udruženog rada.

U drugoj fazi ustavne reforme treba podrobnije preispitati odredbe koje se odnose na neke specifične oblasti ostvarivanja i primene samoupravne organizacije. Treba razmotriti samoupravne odnose i samoupravnu organizaciju i u onim oblastima u kojima, zbog same njihove prirode, ima neizbežno niz specifičnosti i ograničenja u pogledu konkretizacije opštih principa.

U tom smislu ukazano je i na neke protivrečnosti i neusklađenosti između usvojenih amandmana i važećeg teksta Ustava. Tako, na primer, u odnosu na organizacije čija je delatnost od posebnog društvenog interesa rečeno je da je stav 2. člana 92. Ustava u suprotnosti sa ustavnim amandmanima.

SAMOUPRAVLJANJE U KOMUNI

Gotovo da nema učesnika tribine koji u svom izlaganju nije dotakao pitanja vezana za ulogu, značaj i probleme u funkcionisanju i ustavnom preciziranju komune u društveno-političkom sistemu. Iz lepeze iznetih mišljenja preovladava stav da je komuna još uvek deo državne, a ne samoupravne strukture. Rajko Danilović je izneo mišljenje da je model komune previše unificiran, tako da ne odgovara podjednako svakoj sredini, a posebno urbanim celinama. Treba utvrditi samo osnovne principe

organizovanja u komuni na kojima bi se, uz određene specifičnosti, takva organizacija i ustanovljavala.

Predstojećim ustavnim promenama treba dalje afirmisati i otvoriti perspektivu razvoja komunalnog sistema, što se može postići u prvom redu jačanjem sadržine samoupravljanja radnih ljudi i građana. Ustav treba još određenije da naglasi i političko-pravno izrazi komponente komunalnog sistema koje ne protivreče ulozi i afirmaciji udruženog rada, već su njegova nužna pretpostavka.

Imperativno se postavlja zahtev da se jasnije odrede funkcije vlasti opštinskih organa u okviru prava i dužnosti opštine. O ovim pitanjima je najdecidiranije izneo mišljenje Dragiša Dragojlović iz Kragujevca. On smatra da u opštini nije potrebno više veća, što obrazlaže činjenicom da veća radnih zajednica raspravljaju samo o usko pravnim pitanjima. Njihove sednice traju najviše po jedan sat. Nasuprot veću radnih zajednica, opštinsko veće je veoma preopterećeno i raspravlja o svim ostalim pitanjima. Zbog toga je potrebna jedinstvena skupština i odgovarajući izvršni organi. Dosadašnji saveti nisu se pokazali kao efikasni izvršno-politički organi. Trebalo bi u tom pravcu tražiti adekvatnija rešenja.

Komuna se mora osposobiti da se u njoj izraze i razreše složeni kompleksi interesa radnih ljudi koji se ne mogu ostvarivati u radnoj organizaciji. Reč je o interesima u pogledu obrazovanja, kultura, socijalne sigurnosti, osiguranja i o mnogim drugim zajedničkim interesima.

PROMENE U SKUPŠTINSKOM I IZBORNOM SISTEMU

O skupštinskom i izbornom sistemu bilo je dosta govora. Rečeno je da skupštinski i izborni sistem već duže vremena privlači pažnju javnosti zbog svog izuzetnog značaja za buduće ustavno uređenje. Smatra se da će druga faza ustavnih promena, ako se imaju u vidu dosadašnja iskustva, uneti u oblast skupštinskog i izbornog sistema vrlo značajne promene. O ovim problemima bilo je veoma zapaženo i sadržajno izlaganje Kire Hadži Vasileva.

Po rečima Dušana Bogdanova, mnogi organi u komuni, republici i federaciji doprinose otuđivanju samoupravljanja od radnika. Zato budući skupštinski sistem treba graditi tako da se u političko odlučivanje mogu aktivno i efikasno uključivati radni ljudi i građani. Skupštinski sistem treba da ostvari takve političke odnose koji će upućivati sve pojedince, društvene grupe i zajednice da pokažu što veće razumevanje ne samo za svoje interese, već i za interese ostalih subjekata, kao i spremnost da konstruktivno i na osnovu ravnopravnosti traže zajednička rešenja.

Radni ljudi i građani u razvijenom sistemu samoupravljanja treba da ostvaruju svoje interese ne samo u regulisanju unutrašnjih odnosa, već i da efikasnije učestvuju u odlučivanju o opštedruštvenim pitanjima.

Bilo je nesrazmerno više mišljenja i ideja o načinu konstituisanja skupštinskog sistema nego o njegovoj strukturi. Čedo Grbić je izneo mišljenje da bi na nivou federacije bilo možda dovoljno samo jedno veće. No, najviše je bilo onih koji su izneli stavove za višedomnu saveznu skupštinu.

Smisao ustavnih promena treba da bude u izgradnji konzistentnog sistema neposredne demokratije. Vlast treba da bude u rukama radničke klase. Radnik treba da raspolaže sredstvima kojima će tu svoju vlast da ostvaruje. U tom sklopu radnici treba neposredno da odlučuju o svim važnim pitanjima zajedničkog života i rada. Tamo gde takvo neposredno odlučivanje nije moguće, treba primeniti sistem delegacije.

To govori o tome da dosadašnji izborni sistem treba radikalno menjati u duhu novih ustavnih amandmana. Ni jedan učesnik u raspravi nije osporavao opravdanost ideje da se čitav naš budući skupštinski sistem zasniva na principu delegacije. Međutim, razlike su se ispoljile u pogledu načina izbora delegacije i ovlašćenja delegata u delegaciji.

Izraženo je mišljenje da bi trebalo kombinovati neposredan i posredan način slanja delegacije. Po jednom mišljenju, treba prihvatiti neposredno delegiranje jedino za opštinsku i republičku skupštinu. Što se tiče Savezne skupštine, izraženo je mišljenje da je nemoguće nju konstituisati na principu različitih veća, već je treba graditi na principu republičkih delegacija. Ukoliko bi se organizovala na principu veća, to bi značilo razbijanje i negiranje položaja republika kako je to utvrđeno ustavnim amandmanima.

Što se tiče ovlašćenja delegata u delegaciji, Božo Kovač je izneo mišljenje da delegat u delegaciji brani stanovišta svog biračkog tela uz ovlašćenje da te stavove usklađuje sa stavovima drugih radnih ljudi koje predstavljaju drugi delegati. Izneto je, međutim, i mišljenje da se sa delegatskim principom neminovno mora priznati postojanje imperativnog mandata koji obavezuje delegate da uvek glasaju samo za stavove svojih birača. Oni koji su delegata izabrali moraju jasno da preciziraju svoje stavove, a delegat, ako se sa njima ne slaže, ima pravo na ostavku. Međutim, ako smatra da su argumenti drugih delegata, pa, dakle, i birača koji su te delegate poslali, ispravni i ubedljivi, on može da zatraži da njegova „baza“ raspravlja o stavovima drugih.

Takođe je izneto mišljenje da se mora konstituisati pravo radnih ljudi da za svaku svoju novu odluku nanovo potvrđuju ovlašćenje dato delegatu, bez obzira na vreme trajanja mandata kojim delegat raspolaže.

USTAVNA I DRUŠTVENA POZICIJA DRUŠTVENO-POLITIČKIH ORGANIZACIJA

Društveno-politička uloga i ustavni status društveno-političkih organizacija je jedno od pitanja koja su dominirala u radu tribine. Istaknut je zahtev da se jasnije precizira pozicija ovih političkih subjekata u političkom sistemu. O tome su bila zapažena izlaganja Veljka Milatovića, Pavla Davkova i Milana Vukasovića.

Karakteru samoupravnog društveno-političkog sistema odgovaraju takve društveno-političke organizacije koje se u svojoj aktivnosti neće izjednačavati, ali koje neće ni ići u raskorak. Samoupravnom socijalizmu ne odgovara nekakav klasičan partijski policentrizam, ali ni monocentrizam. Subjektivne snage svojim delovanjem treba da budu komplementarne kako međusobno tako i sa svim ostalim oblicima političkog delovanja društva.

Savez sindikata je samostalna i najmasovnija organizacija radnika i zbog toga u ustavnim amandmanima treba da bude precizno formulisana njegova uloga. Tako će se pojačati njegova odgovornost pred sindikalnim članstvom, pred radničkom klasom, za sve ono što predlaže i za celu njegovu društvenu akciju.

Istina, i do sada su izvršni organi od opštine do federacije uvek tražili mišljenja sindikata kada su se pripremali zakoni i drugi akti. Sindikat je razvijao najširu društvenu aktivnost da pripremi svoje predloge i sugestije, ali, kada su se zakoni i drugi akti usvajali, od onoga što je sindikat predlagao nije bilo često ni traga. Čak oni koji su tražili mišljenja ili sugestije nisu nalazili za potrebno da informišu zašto su predloge sindikata odbacivali.

Socijalistički savez nije, po mišljenju Veljka Milatovića, ni partija koja bi odgovarala klasičnom šablonu sličnih organizacija niti pak koalicija takvih partija. SSRN je politički savez svih radnih ljudi jer nikad nije ni označavao uskopartijsku organizaciju. Ova organizacija može da bude oblik prevladavanja klasičnog političkog organizovanja. U političkoj sferi SSRN ima one funkcije koje u ekonomskoj sferi pripadaju radničkoj klasi. Sa tog stanovišta može se smatrati prevaziđenim shvatanje da je SSRN transmisija Saveza komunista.

Obrad Pejanović

U TRAGANJU ZA INTEGRALNIM MARKSIZMOM

(Povodom drugog izdanja »Historije marksizma« Predraga Vranickog)*

Pisati istoriju ideja, teorije ili pokreta kada oni žive i razvijaju se i kada su makar samo neki od aktera te istorije još uvek prisutni na svetskoj pozornici, nije ni lak ni jednostavan poduhvat. To je, dakako, još teže kada je reč o pisanju istorije marksizma, naravno ako se njegova istorija ne piše pozitivistički i ne ređa apstraktni sled događanja. Marksizam je danas, slobodno se može tvrditi, najšire rasprostranjena i dominantna teorijska misao savremenog sveta; štaviše, on je duhovni pokret povezan sa celokupnim zbivanjima u svetu; jednom reči, sam predstavlja istoriju uzmemo li je ne kao sled događanja, već kao samo događanje.

S obzirom da je marksistička misao prisutna na različitim meridijanima, u različitim društvenim, ekonomskim i kulturnim sredinama, nije ništa neobično da se javljaju i raznovrsna strujanja, verzije i interpretacije marksizma. U toj raznovrsnosti pojavljuju se i suštinski različita teorijska rešenja fundamentalnih pitanja sadržanih u izvornom Marksovom delu. Iz toga, pak, proizlaze i određene društvene i političke implikacije, naročito u zemljama u kojima se marksizam, makar i verbalno, uzima za polaznu teorijsku i idejnu osnovu društvene i političke prakse. Otuda traganje za integralnim marksizmom, odnosno traženje izvorne Marksove misli je poduhvat od enormnog, kako teorijskog tako i praktično-političkog, značaja. Ovaj nimalo lak zadatak još pre jednu deceniju sebi je postavio Predrag Vranicki pišući *Historiju marksizma*. Tada, prvim izdanjem toga dela, naša naučna i kulturna javnost dobila je prvo delo te vrste, što je ujedno i prvi pokušaj u svetu da se izloži bogatstvo marksističke misli. Uprkos izvesnih nedostataka, manjkavosti i fragmentarnosti, o čemu je sud dala naša naučna i filozofska kritika, to delo je tada predstavljalo naučni i kulturni događaj za nas i imalo odjeka i van granica naše zemlje. Pisac je tada sebi postavio zadatak da iznađe i otkrije one elemente na osnovu kojih bi se mogao zasnovati jedan integralni marksizam. On je u tome, bar što se tiče pokušaja,

---

* Predrag Vranicki, *Historija marksizma*, „Naprijed", Zagreb, 1971, knj. I, strana 480, knj. II, strana 480.

i uspeo jer je istakao one elemente koji su zajednički u marksizmu bez obzira na njegovu geografsku situiranost i društveno-istorijske prilike u kojima se razvijao i praktično i teorijski primenjivao. Ali, s druge strane, pokazalo se i to da posle završenog posla niz pitanja ostaje nerešen. To su, verovatno, razlozi da je ovo drugo izdanje, koje se pojavilo jednu deceniju nakon prvog, moralo da bude drugačije koncipirano. Te razlike se ogledaju kako u obimu i obuhvatnosti građe tako i po sadržaju, a posebno po metodu izlaganja. Umesto ranijeg problemskog izlaganja poglavlja o Marksu i Engelsu, u ovom izdanju taj deo je obrađen istorijski, što se s jedne strane pokazalo adekvatnije i primerenije samoj problematici Marksove i Engelsove misli. Pored toga, pisac je mogao lakše da ostane na objektivnom istorijskom stajalištu i da u interpretaciji Marksove i Engelsove misli manje unosi sopstveno stajalište. Na taj način izbegnuti su i neki nedostaci što ih je imalo prvo izdanje *Historije marksizma*, naročito u tretiranju nekih fundamentalnih pitanja marksizma i misli Marksa i Engelsa gde je bilo teško razlučiti šta pripada jednom, a šta drugom misliocu, što u ovom izdanju nije slučaj. Ali, s druge strane, ovakav način izlaganja pokazao je jednu drugu stranu problema. Naime, napuštanje problemskog načina izlaganja i prihvatanje isključivo istorijskog, kada je reč o Marksovoj i Engelsovoj misli, upućuje na mogući zaključak da se napušta traganje za integralnim marksizmom. Istina, pisac *Historije marksizma* nije eksplicite to nigde tvrdio. Štaviše, uvršćujući *Predgovor* prvom izdanju (u kome se pledira za integralni marksizam) i u ovo izdanje bez ikakvih ograda u vezi s tim, pretpostavlja da su piščevi napori i u ovom delu usmereni ka takvom prilazu istoriji marksističke misli. Međutim, način izlaganja sproveden u sadašnjem izdanju *Historije marksizma* implicite upućuje na suprotan zaključak.

Treba odmah istaći da *Historija marksizma* nije delo u kome se izlaže samo ono što je bilo, što je prošlost, dakle, istorija u tradicionalnom i simplifikovanom značenju te reči kao hronološki red događanja, već je ona usmerena u prvom redu ka tome da se, gde god je to bilo moguće, Marksova, i ne samo njegova, misao izloži u vezi sa našim vremenom. Dakako, Vranicki je u izlaganju bilo kog perioda ili mislioca polazio od društveno-istorijskih i kulturnih prilika, stanja klasnih odnosa, ekonomskih, političkih i idejnih kretanja u kojima je nastala određena misao. Ovaj istorijsko-dijalektički pristup sproveden je u celoj *Historiji marksizma*, a posebno u razmatranju Marksovog misaonog opusa, koji je za Vranickog osnovni i bitni kriterij u razmatranju svake kasnije nastale marksističke misli.

Historija marksizma je sveobuhvatno delo u kome je izložena „historija marksizma kao teorije", i to u prvom redu oni aspekti koji su na određen način imali, odnosno imaju, internacionalni značaj. Takav prilaz je zahtevao prethodno rešavanje niza problema kao: situiranje građe u određene društveno-istorijske okvire, pitanje fundamentalnih stavova, kriterija šta je marksističko, problemi u vezi sa periodizacijom, terminologijom itd.

U delu *Historija marksizma* izlažu se istorijske pretpostavke marksizma, misao Marksa i Engelsa, marksizam u razdoblju Prve, Druge i Treće internacionale. Poseban deo izdvojen iz periodizacije po internacionalama posvećen je Lenjinu. Najzad, skoro cela druga knjiga obrađuje istoriju marksizma u savremenom periodu, od čega je poseban odeljak izlaganje marksističke misli u Jugoslaviji.

Izlažući kulturno-istorijske pretpostavke marksizma, Vranicki, slično Blohu, Lukaču i Markuzeu, u Hegelovoj filozofiji vidi osnovni i bitni izvor marksizma. Za razvoj i oblikovanje Marksove misli značajna su kod Hegela pre svega njegova rešenja problema jedinstva subjekta i objekta, shvatanje metode koja nije nešto izvan sadržaja, već „put koji se sam konstituira", zatim Hegelov stav da je čovek proizvod svoga vlastitog rada, problemi otuđenja, dijalektika mišljenja i istorijske prakse i, najzad, dijalektički zakoni. Neka od ovih pitanja kao, na primer, dijalektički zakoni, po Vranickom, jednostavno su preuzeti od Hegela i do danas u tom smislu nije „dato ništa bitno novo" (knj. I, str. 28). Istina, mnogi drugi Hegelovi stavovi, ma koliko da su bili značajni, nisu mogli biti preuzeti u hegelovskom obliku, inače bi Marks bio preokrenuti Hegel, što je neodrživo isto kao što su neodržive tvrdnje, na primer Luja Altisea, da ne postoji nikakva bitna veza Hegel — Marks.

U razmatranju pitanja odnosa Hegel — Marks Vranicki je izbegao jednostranosti mnogih dosadašnjih interpretacija toga problema. On je tome prišao kompleksno i na temelju analize fundamentalnih pitanja Hegelove i Marksove misli sažeto, analitički pokazao u čemu se ogleda uticaj Hegela na Marksa i koje su bitne tačke u kojima je Marks prevladao Hegela, zasnivajući novu koncepciju sveta i čoveka.

Po Vranickom, Marks u početku svoga misaonog razvoja „pripada Hegelovom filozofskom krugu i zastupa mladohegelovsku varijantu filozofije samosvijesti sa izrazitim naglašavanjem problematike slobode" (knj. I, str. 41). Ovo razdoblje Marksovog misaonog razvoja Vranicki naziva periodom revolucionarnog idealizma, koji se završava početkom 1843. godine. Prekretnicu čini Marksovo pismo Rugeu od 13. marta, u kome Marks u opštim crtama koncipira program svog budućeg delovanja. „Od tog razdoblja Marx ide svojim vlastitim putovima" (knj. I, str. 49). Period između 1843. i 1847. godine je period izgradnje nove koncepcije, čiji početak, po Vranickom, označava Marksova *Kritika Hegelove filozofije prava,* a završetak *Beda filozofije.*

Prvo Marksovo delo pisano sa materijalističkih pozicija, po Vranickom, jeste *Kritika Hegelove filozofije prava.* Ali u ovom delu se oseća uticaj Fojerbaha u prevladavanju Hegelove spekulacije, mada je u biti prevladan Fojerbahov jednostrani ontologizam, a time i Fojerbahov apstraktni čovek. Istina, kod Marksa ima elemenata apstraktnog pristupa u kritici Hegelovog shvatanja države i prava. Marks, na primer, monarhiji suprotstavlja demokratiju, ali samo kao princip drugom principu.

Prilog jevrejskom pitanju je korak dalje u izgradnji Marksove vlastite koncepcije. Ovde se razmatraju pitanja otuđenja čoveka u političkoj sferi. Mogućnost toga prevladavanja Marks vidi u tome da čo-

vek organizuje svoje vlastite snage kao društvene snage. U tome je već, ističe Vranicki, teorijski nagoveštena misao o samoupravnoj zajednici.

Prilog kritici Hegelove filozofije prava otvara nove teorijske horizonte. Najznačajnije je tu Marksovo otkriće revolucionarne uloge proletarijata i isticanje nužnosti jedinstva filozofije i proletarijata, dakle, teorije i pokreta. U vezi s tim Vranicki s pravom zaključuje da istorijski napor da se prevlada staro uvek dolazi u pitanje kada dođe do raskoraka između socijalističke teorije, filozofije i proletarijata.

Ono što je u pomenuta tri spisa naznačeno u *Ekonomsko-filozofskim rukopisima, Svetoj porodici, Tezama o Fojerbahu* i *Nemačkoj ideologiji* je dalje razrađeno, a u poslednja dva spisa i pregnantno formulisano. Najvažnija pitanja u tim delima su problemi čoveka, otuđenja, komunizma i istorije.

U koncepciji čoveka Marks prevazilazi Fojerbahov naturalizam. Za njega čovek nije samo prirodno biće, već ljudsko prirodno biće. Jednom reči, čovek je biće prakse. Razmatrajući ova pitanja, Marks istovremeno prevladava idealizam i kontemplativni materijalizam. Problem subjekt — objekt relacije takođe se ovde na nov način postavlja. Objekt nije samo objekt po sebi, već je to ljudski objekt, a priroda očovečena priroda, ona je za čoveka samo po njegovoj praksi. Problemi otuđenja ovde su izloženi u vezi sa čovekovim radom, a proizvodnja je shvaćena kao rodno mesto istorije.

Završavajući svoju analizu pomenutih dela, Vranicki zaključuje: „Vidimo da su svi osnovni elementi nove koncepcije historije i čovjeka, materijalistička dijalektika i materijalističko shvaćanje historije zaključno sa *Njemačkom ideologijom* — dani. Dapače, kako se iz prikaza moglo razabrati, da je Marxova, a isto tako i Engelsova koncepcija, najdublje i najsvestranije i najkonsekventnije upravo dana u *Manuskriptima, Tezama o Feuerbachu* i *Njemačkoj ideologiji.* Dapače, mislim da su upravo u ovim djelima u periodu dozrijevanja ove koncepcije, u konvulzivnom naporu da se riješe problemi koje je plejada dotadašnjih i tadašnjih genijalnih mislilaca rješavala, osnovno stajalište izrazili elastičnije, kompleksnije i adekvatnije osnovnim intencijama nego često puta kasnije, kada je postojala više namjera da se jasnije i popularnije iznese sam rezultat. Kasnije formulacije o ‚bazi i nadgradnji', o ‚idealnom svijetu kao materijalnom svijetu koji je prenijet i prerađen u čovjekovoj glavi', o ‚svijesti kao odrazu' itd. daleko su od toga da bi bile najsretnije formulacije onog stajališta koje su obojica, a naročito Marx, izborili u njihovu genijalnom misaonom naporu da otkriju i sagledaju bit ljudskog i historijskog" (knj. I, str. 109).

U daljem izlaganju Vranicki analizira *Manifest komunističke partije* i neke druge Marksove spise nastale u periodu do 1859. godine, a zatim prelazi na analizu *Priloga kritici političke ekonomije* i *Kapitala.* U vezi s poznatim Marksovim *Predgovorom Prilogu kritici političke ekonomije* i stavovima o odnosu baze i nadgradnje Vranicki ističe da su oni kasnije tumačeni mehaničko-materijalistički i kao poseban slučaj teorije odraža-

vanja, što je u suprotnosti sa intencijama Marksa. Istina, bilo je i sa Marksove strane „poticaja da se njegova materijalistička koncepcija shvati više na klasično materijalistički način" (knj. I, str. 127).

Analizirajući Marksov *Kapital,* Vranicki kritikuje i odbacuje kao pogrešna i neodrživa ona shvatanja po kojima, navodno, Marks u kasnijim svojim delima napušta humanističku problematiku iz *Manuskripta* kao hegelovski greh. Nasuprot takvim shvatanjima Vranicki je temeljitom analizom Marksovih *Filozofsko-ekonomskih rukopisa* pokazao da je Marks tu izložio svoju novu koncepciju koja je u biti različita od Hegelove koncepcije sveta i čoveka, te da kod Marksa ne može biti reči o nekakvom hegelovskom grehu.

Analizom tekstova iz nacrta *Kapitala* i tekstova iz samog *Kapitala* Vranicki ubedljivo i studiozno dokazuje da je Marksova koncepcija jedinstvena. Razlika je u tome što se u *Kapitalu* otkriva i objašnjava ekonomski mehanizam i njegove granice koji „perpetuiraju jedan nehumani odnos". Po Vranickom, mnogi interpretatori Marksa, a naročito oni iz vremena Druge internacionale, ali i kasnije, posebno iz ere staljinizma, nisu razumeli ni podnaslov Marksovog glavnog dela koji govori da Marks ne piše političku ekonomiju, već kritiku političke ekonomije. Oni su još manje razumeli da *Kapital,* a i drugi Marksovi tekstovi označavaju da se Marksova misao razvija u različita područja, da postaje višedimenzionalna, polivalentna. Stoga ni *Kapital* „ne možemo svrstati ni u kakvu oficijelnu rubriku dosadašnje klasifikacije znanosti. Kao što je netočno kvalificirati ga samo kao političkoekonomsko djelo, isto je tako netočno smatrati ga samo filozofskim, sociološkim ili nekim drugim. Marxova je bila osnovna intencija... da dade analizu strukture građanskog društva, zakonitosti i tendencija njenog funkcioniranja, razvoja i njenih granica. Tome je bila pretpostavka jedna nova koncepcija historije i čovjeka koja je bitno razlikovala Marxov pristup problemima društva od svih drugih učenjaka koji su to područje proučavali, pa i samih socijalista. Upravo tom svojom stranom je i ovo glavno Marxovo djelo bitno kritičko djelo i ujedno najeminentniji primjer Marxove dijalektike" (knj. I, str. 159).

Kao što je već rečeno, u ovom izdanju *Historije marksizma* posebno su izložene Engelsove teorijske koncepcije. Prvo izdanje nije dalo mnogo mogućnosti da se sagleda šta pripada Marksu, a šta Engelsu. Nisu mogle biti izložene ni neke, od teorijskog značaja, veoma važne razlike koje postoje između Marksa i Engelsa, a koje su imale uticaja na pojavu različitih nesporazuma i pogrešne interpretacije marksizma u celini. Međutim, novo izdanje otklonilo je u tom pogledu nedostatke prvog izdanja.

Analizirajući Engelsovu teorijsku delatnost, Vranicki ističe da u periodu misaonog razvoja Marksa i Engelsa postoje u celini podudarne tačke. Oni su istovremeno došli gotovo do identičnog stajališta o svim bitnim pitanjima njihove nauke, o čemu svedoče i zajednička dela: *Sveta porodica, Nemačka ideologija* i *Manifest komunističke partije.* Međutim, kasnije, zbog nedorečenosti ili fragmentarnosti u pojedinim Engelsovim spisima, došlo je i do određenih razlika u tretiranju pojedi-

nih fundamentalnih pitanja marksizma, što je pak dovelo i do pogrešnog razumevanja marksizma uopšte.

U analizi odnosa subjekta i objekta Engels polazi od toga da su oni samo „različiti momenti bivstvujućeg", prema tome nisu principijelno suprotstavljeni jedan drugom, ali se ne mogu ni identifikovati. Međutim, po Vranickom, u razmatranju ovih pitanja kod Engelsa je izostala istorijska dimenzija toga odnosa i u prvi plan izbila je koncepcija odraza, koja je „kasnije prihvaćena kao osnovna i neprikosnovena te su time marksistički svojevrsni prilaz i rješavanje toga pitanja izostali" (knj. I, str. 176).

Istina, Engels nije, po Vranickom, teoretičar kontemplativnog materijalizma, ali su neke njegove nedorečenosti, naročito u *Anti-Diringu,* kasnije poslužile za zasnivanje teorije odraza i formiranje shvatanja da je Marks preokrenuti Hegel.

Vranicki smatra takođe pogrešnim, mada u to vreme razumljivim, Engelsove stavove o filozofiji u kojima je izneo mišljenje da ono što ostaje samostalno od dotadašnje filozofije jeste učenje o mišljenju i njegovim zakonima — formalna logika i dijalektika, a sve ostalo ulazi u pozitivne nauke. Ovi Engelsovi stavovi su kasnije poslužili nekim marksistima, i ne samo njima, da marksizam u celini tumače na pozitivistički način.

Što se tiče pitanja nužnosti i slobode i nužnosti i slučajnosti, Engels ih je, po Vranickom, rešavao u duhu Hegelove koncepcije. Time je zapostavljena Marksova koncepcija po kojoj je sloboda čoveka utemeljena u njegovom bivstvu.

Ostala pitanja o kojima je Engels raspravljao kao: ideologija, moral i religija u potpunosti su, po Vranickom, u skladu sa Marksovom i njegovom koncepcijom, koju su oni zajednički utemeljili još u *Nemačkoj ideologiji.* Koncepcija države kod Engelsa takođe je identična Marksovoj koncepciji, s tim što je u tom pitanju Engels dao veći doprinos.

U daljem razmatranju problematike istorije marksizma Vranicki marksističku misao promatra i interpretira u okvirima određene periodizacije koju je on postavio po internacionalama. On ističe najbitnije momente toga razvoja i izlaže misao i bitne teorijske stavove onih ličnosti koje su na određen način unapređivale i razvijale Marksovu i Engelsovu nauku, kao i nedostatke tih misaonih napora i analizira i ističe one stavove koji su značili nazadak u odnosu na Marksa. Osnovni kriterij u oceni teorijskih rezultata razdoblja internacionala, kao i značaja pojedinih ličnosti u tom periodu, po Vranickom, uvek je odnos prema Marksu, odnosno da li su ti napori doprinosili revolucionarnoj borbi radničke klase ili su pak slabili i onemogućavali tu borbu. Naravno, pri toj oceni Vranicki uzima uvek u obzir društveno-ekonomske i političke odnose date epohe.

Razmatrajući istoriju marksizma u periodu Prve i Druge internacionale, Vranicki izlaže misao najznačajnijih predstavnika toga razdoblja: Dicgena, Lafarga, Sorela, Labriole, Bebela, Voltmana, Bernštaj-

na, Štaudingera, Meringa, Kauckog, Roze Luksemburg, Kunova, Panekoka, Adlera, Hilferdinga, Renera, Bauera i Plehanova.

Period Prve internacionale označava, po Vranickom, početne prodore Marksovih i Engelsovih koncepcija u redove radničke klase. To je i razumljivo pošto mnogi radovi Marksa i Engelsa nisu bili poznati javnosti (to je posebno slučaj sa njihovom filozofskom koncepcijom). Štaviše, u Nemačkoj toga doba bile su uticajne ideje Lasala, Langea i Diringa. S druge strane, značajnije revolucionarne snage bavile su se pre svega praktično-političkom delatnošću, a mnogo manje teorijskim pitanjima. To je osnovni razlog što razdoblje Prve internacionale ima veoma malo teoretičara, a nema ni jednog originalnog mislioca.

Period Druge internacionale karakteriše naglo širenje i jačanje radničkog pokreta, a istovremeno javlja se veliki broj značajnih teoretičara. Pored sledbenika marksizma, u samim radničkim partijama javljaju se i prvi oblici revizije Marksovog učenja.

U daljem razvoju marksističke misli naročito značajnu ulogu imali su Roza Luksemburg, Plehanov, Mering i, u prvoj fazi svoje teorijske delatnosti, Kaucki. Međutim, ni ovi, a ni drugi teoretičari Druge internacionale uglavnom nisu nikad u celini razumeli Marksovu integralnu koncepciju jer nisu razumeli problem odnosa Hegel—Marks. Od cele plejade teoretičara Druge internacionale delimično čini izuzetak Plehanov, koji je jedini filozofski bio obrazovan, te je više od ostalih razumevao pitanja odnosa Hegel—Marks. Prema tome, teorijska misao Druge internacionale, kako s pravom ističe Vranicki, i pored značajnih rezultata u širenju marksizma, ipak je ostala daleko ispod Marksovog nivoa. Jedina ličnost toga doba koja je nadvisila i zasenila sve druge bio je Lenjin. Imajući ovo u vidu, Vranicki je Lenjinovu misao izložio kao poseban deo. Periodizacija po internacionalama nije u ovom slučaju mogla biti primenjena, što govori da svaka periodizacija, ma kako ona bila postavljena, nikad nije primenjiva na bogatstvo sadržaja koji se izučava i prezentira.

Ono što se može reći za Marksa — da je, kako u teorijskom tako i u političkom smislu, dominantna revolucionarna ličnost XIX veka — važi, kako s pravom ističe Vranicki, i za Lenjina u prvoj polovini XX veka. Slično Marksu, ali još naglašenije, sve što je Lenjin radio „nije bilo radi samo čistih naučnih interesa, nego prvenstveno radi socijalne akcije“ (knj. I, str. 339). U izlaganju sadržine Lenjinove misli Vranicki upravo ima u vidu tu Lenjinovu intenciju i njegovo delo promatra u prvom redu sa tog stanovišta. Stoga, kada razmatra bilo koji problem iz Lenjinovog teorijskog opusa, Vranicki ga ocenjuje uglavnom sa stanovišta koliko je to doprinosilo revolucionarnoj akciji. Bilo da je reč o Lenjinovim stavovima o partiji, državi, demokratiji ili pitanjima filozofije, kriterij vrednosti tih stavova u biti se svodi na to u kojoj su meri doprinosili razvoju i pobedi revolucije.

Ako se pri oceni Lenjinove misli polazi samo sa stanovišta njenog doprinosa revolucionarnoj pobedi proletarijata toga vremena, tada malo ostaje prostora za povlačenje teorijskih konsenkvenci, a još manje za

kritiku pojedinih stavova. Naravno, ovde se ne želi tvrditi da je Vranicki nekritički pristupio razmatranju Lenjinove misli. Naprotiv. Ono što se želi ovde istaći je to da, kada se pročita odeljak o Lenjinu, može se doći do zaključka da nisu iskorišćene sve mogućnosti za dublje teorijsko razmatranje Lenjinove misli. To je posebno slučaj sa odeljkom o pitanjima filozofije, koji po svom teorijskom nivou zaostaje za onim delovima koje je Vranicki napisao o Marksu i Engelsu.

U odeljku o marksizmu u periodu Treće internacionale Vranicki izlaže istoriju marksističke misli od 1919. godine do završetka drugog svetskog rata. Ovde su izloženi misao i shvatanja Lukača, Korša, Grosmana, Maksa Rafaila, Gramšija, „mehanicista" i „dijalektičara" u Sovjetskom Savezu, Trockog i Staljina.

Opšte karakteristike toga perioda su, po Vranickom, dalja polarizacija unutar socijalističkog pokreta, koja je dovela i do polarizacije na planu teorije, što se ne ogleda samo u polarizaciji između shvatanja predstavnika Druge internacionale, od kojih neki još deluju, i teoretičara komunista, već i unutar komunističkog pokreta. Tako je period od završetka oktobarske revolucije pa do početka tridesetih godina bogat po svojoj raznovrsnosti u razvoju marksističke misli. Ova misao povezana je u prvom redu sa političkim problemima, ali ona ima i značajne filozofske aspekte jer, nasuprot teoretičarima Druge internacionale, u ovom periodu se otkriva filozofska dimenzija Marksovog dela. Za to otkriće nesumnjiva zasluga pripada posebno Đerđu Lukaču i Karlu Koršu. Iako nisu izgradili celovitu filozofsku koncepciju, oni su, svaki na svoj način, razradili neka fundamentalna filozofska pitanja koja su do tada bila zapostavljena. To su u prvom redu pitanja metode, dijalektika istorije, teorija otuđenja i marksističko shvatanje prakse.

Marksističke kontroverze, po Vranickom, započinju Lukačevom knjigom *Istorija i klasna svest.* U napadima predstavnika Treće internacionale, u prvom redu Zinovjeva (koji je koristeći autoritet foruma napao Lukača kao revizionistu), Vranicki vidi početak one prakse koja će se afirmisati i postati vladajuća u eri staljinizma.

Razmatrajući pitanja kontroverzi u marksizmu Treće internacionale, Vranicki analizira sukobe „mehanicista" i „dijalektičara" u Sovjetskom Savezu i intervencije CK SKP(b) i pokazuje kako se rađa i učvršćuje monopol Staljina ne samo u politici, već i na planu filozofije i teorije uopšte.

Staljinu i staljinizmu Vranicki je posvetio dosta prostora. Razlozi za to nisu teorijske prirode jer ni Staljin ni njegovi sledbenici teorijski nisu dali ništa novo što bi predstavljalo stvarni doprinos marksizmu. Međutim, Staljinovi teorijski stavovi i praksa koju je sprovodio imali su presudan uticaj na razvitak Sovjetskog Saveza, a znatno su uticali na celokupan radnički, posebno komunistički, pokret i time na razvoj marksizma u drugim zemljama. Zbog toga je nužna kompleksnija analiza Staljinove ličnosti i njegovog dela. Tu analizu Vranicki je temeljno izložio. Međutim, nije neophodno ovde se zadržavati na tim pitanjima jer su osnovni stavovi poznati još iz prvog izdanja *Historije marksizma.*

Ovde su izvršene samo neke izmene i dopune, ali ocena Staljina i staljinizma u suštini je ista. Po Vranickom, Staljin ne samo da nikad nije bio nastavljač Marksovog dela i progresivne evropske kulturne tradicije, nego nije bio ni lenjinist jer nikad nije shvatio celinu i bit Lenjinove misli (knj. II, str. 63. i 70).

Što se tiče Staljinovih sledbenika, niko od njih se nije izdigao iznad Staljinovih „uskih kulturnih horizonata" i „zdravorazumnog načina mišljenja". Trudeći se da u Staljinovom spisu o dijalektičkom i istorijskom materijalizmu pronađu vrhunac marksističke misli, oni, po Vranickom, otkrivaju „duboku alijeniranost sovjetskog intelektualnog života" (knj. II, str. 79).

Peti (i poslednji) deo *Historije marksizma* posvećen je marksističkoj teoriji u savremenom periodu. Ovde je izložena teorija i praksa u Sovjetskom Savezu u najnovijem periodu, marksizam u Poljskoj, Čehoslovačkoj, Kini, Zapadnoj Nemačkoj, Francuskoj, Italiji, Engleskoj i Americi. Poslednji odeljak je marksizam i jugoslovenska revolucija.

Opšta karakteristika marksizma u savremenom periodu jeste njegova polivalentnost. Postoje brojni pravci i varijante. Analizirati samo uzroke i najbitnije karakteristike pojedinih orijentacija složen je i težak zadatak. Još je teže ući u suštinu pojedinih problema. Pa ipak, autor *Historije marksizma* se poduhvatio tog zadatka. On je izvršio jedan pionirski posao koji je i sa naučnog, a posebno sa pedagoškog stanovišta u potpunosti uspeo. Istina, razmatranja Vranickog u ovom poglavlju su ponegde veoma fragmentarna, ponegde samo informativna. No, uprkos tome, činjenica je da je on ogromno bogatstvo savremene marksističke misli približio našim čitaocima, od kojih mnogi ne bili u mogućnosti da se na temelju originalnih dela upoznaju s problemima koji su ovde izloženi.

Na temelju svega što je napred rečeno može se zaključiti da je sadašnje izdanje *Historije marksizma* tako reći novo delo Predraga Vranickog. U njemu je autor dao temeljitu, studioznu i kritičku analizu u prvom redu Marksovog i Engelsovog misaonog opusa. Sa naučno-teorijskog stanovišta to je i najznačajniji deo *Historije marksizma*, a ujedno najbolje i najtemeljnije što je do sada kod nas celovito dato o osnivačima marksizma.

Vranicki ne izlaže misao osnivača marksizma da bi samo pokazao šta su oni mislili i rekli o pojedinim pitanjima, već njihovu misao objašnjava sa stanovišta njenog osavremenjivanja, povezuje je, dakle, s našim vremenom pokazujući njenu bitnu istorijsku dimenziju. Marksizam za Vranickog nije istorijska prošlost, već i savremenost. Marksova misao ne može se svrstati ni u jednu posebnu rubriku znanosti. Marks nije ni politekonomist, ni filozof ni sociolog. On je sve to, ali i mnogo više od toga. „Marxova superiornost nije u tome što je svijet shvatio materijalistički, niti što je stvarnost shvatio dijalektički. Takvih je shvaćanja bilo i prije njega. Njegova superiornost je u integraciji tih najvećih misaonih dostignuća i u novoj originalnoj interpretaciji i objašnjenju historije i čovjeka — onog područja koje je do njega bilo neobjašnjeno,

a ujedno je i osnovno područje čovjekovog interesa, poprište njegovih nastojanja, želja, interesa, borbi i ideala — područje njegove vlastite historije“ (knj. II, str. 427).

Posebno isticanje temeljitosti, studioznosti i kritičnosti poglavlja o Marksu nema za cilj da se umanji vrednost ostalih delova *Historije marksizma*. Naprotiv, Vranicki je u celom svom delu pokazao i dovoljno studioznosti i kritičnosti. Međutim, iz sasvim razumljivih razloga nije bilo moguće o svakom značajnijem marksističkom misliocu ovde dati celovite i temeljite studije. To nije moguće jednom čoveku, a s obzirom na namenu i obim ovog dela nije ni neophodno.

Razumljivo je da bi jedna temeljita kritička analiza pojedinih delova *Historije marksizma* pokazala da ona ima i određene nedostatke kako u smislu potpunosti tako i u pogledu interpretacije i ocene pojedinih problema i ličnosti. Na neke od tih nedostataka je ovde ukazano. Međutim, uprkos tome, ovo delo predstavlja značajan doprinos našoj marksističkoj literaturi i nauci uopšte.

Prikazi

Pariska komuna 1871—1971.

(Grupa autora, Institut za savremenu istoriju, knj. I i II, Beograd, 1971, strana 1648)

Uvodni dio (str. III—XLVII) napisali su Pero Damjanović i Ašer Deleon, urednici knjige, koji, polazeći od njezine historijske uloge, ocjenjuju Komunu kao „grandiozan i u mnogo čemu preloman događaj kako u društveno-političkom razvoju Francuske, tako i u istoriji međunarodnog radničkog i socijalističkog pokreta“ (str. IV). Nadalje, njen historijski značaj određen je i činjenicom da su pojedini oblici društvenog i državnog života koje je ona inicirala stalno prisutni u kontekstu borbe za socijalizam. U vezi s tim autori podvlače analogiju u nekim odlikama i osnovnim ciljevima između Komune i naše revolucije, i to prije svega u pogledu uvjeta u kojima su ponikle i društvenih funkcija radničke klase. Naime, i jedna i druga revolucija bile su samosvojne i autentične, a i osnovne preokupacije su im imale dodirne sadržaje (problem alijenacije revolucionarne vlasti, razvoj socijalne revolucije, proces odumiranja države, kako da se interesi cjeline ne zamijene interesima manjine, ostvarenje pune slobode odlučivanja i samoupravljanja u procesu oslobađanja rada, izgradnja novih formi društvenih odnosa). „Zato je Komuna i danas prisutna: njena iskustva i *ohrabruju* i *opominju*“ (str. V—VI).

U daljnjem izlaganju autori se bave problemom revolucionarnih preobražaja i konstatiraju da tek u vrijeme smjene feudalizma kapitalizmom revolucije daju pečat rušenju starog i izgradnji novog društva. Povlačeći paralelu između francuske buržoaske revolucije i Komune, ističu da im je zajednička karakteristika snažno učešće narodnih masa u revoluciji, ali se ono u Komuni kvalitativno razlikuje po svom aktivnom i stvaralačkom karakteru. Isto tako, u pogledu društvenog preobražaja francuska buržoaska revolucija je stala na pola puta, dok je Komuna usmjerila svoj razvoj ka društvu čiji će razvitak regulirati udruženi proizvođači. Dakle, osvajanjem vlasti se ne iscrpljuje politički cilj Komune, već se njena radnička klasa orijentira na izgradnju novog, socijalističkog društva. Autori, nadalje, ističu da u pogledu historijskih i teoretskih interpretacija Komune postoje oprečna mišljenja i sudovi, pri čemu daju kraći osvrt na razna stajališta počevši od reakcionarnih krugova i buržoaske historiografije do Marxa.

Komuna kao prva socijalistička revolucija u historiji bila je prva stvarna afirmacija proletarijata kao nove društvene snage sposobne da preuzme vlast i upravljanje društvom, nagovještavajući ukidanje klasne svojine nad sredstvima za proizvodnju i tražeći putove iščezavanju političke vlasti te spajanje političke i socijalne revolucije. Ona je, pored toga, predstavljala novi tip neposrednog upravljanja zasnovanog na suverenitetu građana izgrađujući novi stil političkog života i stavljajući građanina u funkciju političkog i društvenog subjekta.

Autori, zatim, ukazuju da su komunari gotovo u svim oblastima javnog života ispoljavali revolucionarnu inicijativu (naoružanje naroda, razvoj demokratskih odnosa, svojinski i radni odnosi, socijalna zaštita,

obrazovanje, kultura i umjetnost, moralna načela, inicijativa i samoorganiziranost i internacionalizam). „Stogodišnjica Komune“, ističu oni, „pruža priliku da se njenim iskustvima priđe sa stanovišta *sociologije* i *ontologije* revolucije“ (str. XXXI).

U vezi s porukama Komune postavlja se pitanje: što ona znači za sadašnje generacije? Tražeći odgovor na to pitanje, autori se osvrću na snagu revolucionarnog instinkta i na vrijednost spontane akcije te konstatiraju da je za društveni razvitak najpovoljnije kada društvena stihija, revolucionarni instinkt, organizirana društvena snaga i društvena svijest idu zajedno (str. XXXV). U tom kontekstu promatraju i razvoj radničkog samoupravljanja u nas, a naročito u vezi s njegovom historijskom perspektivom. Naime, Komuna kao ostvarena diktatura proletarijata poručuje da se ne smije apsolutizirati država nagovještavajući proces suprotan centralističkom odlučivanju i otuđivanju revolucionarne vlasti od revolucionarne klase. Komunari ne vide u samoupravljanju samo mehanizam odlučivanja, već traže njegovu suštinsku funkciju. I naša revolucija predstavlja putokaz za buduća rješenja izgradnje socijalizma, pa stoga samoupravljanje u našoj zemlji postaje cjelovit sistem i društveni odnos bez obzira na nedograđenosti, poteškoće i otpore (str. XLV).

U prvom dijelu (str. 3—370) prezentirani su napisi i pisma te mišljenja, ocjene i sudovi Marxa, Engelsa i Lenjina o Pariskoj komuni. Značajno mjesto pripada prvoj i drugoj adresi Generalnog vijeća Međunarodnog udruženja radnika o francusko-pruskom ratu, Marxovim pismima Engelsu (i Engelsovim Marxu), Beeslu, Kugelmannu, uredniku „Times“-a, Liebknechtu, Frankelu, Varlinu, uredniku „Daily News“-a i drugima. U njihovom središtu su burni događaji 1870. i 1871. godine. Impresionira ocjena data na kraju adrese od 30. svibnja 1871. godine: „Radnički Pariz sa svojom Komunom biće večno slavljen kao slavni preteča novog društva. Njegovi mučenici su večito živi u velikom srcu radničke klase. Njegove dželate istorija je već sad prikovala na onaj sramni stub sa kojeg ih ni sve molitve njihovih popova neće moći skinuti“ (str. 118). U pismu Frankelu i Marlinu od 13. svibnja 1871. godine Marx izražava mišljenje da Komuna „odveć vremena gubi na sitnice i lične obračune“ (str. 75—76). Slijedi Marxov govor na svečanosti povodom sedme godišnjice Međunarodnog udruženja radnika od 25. rujna 1871. godine, u kojem je podvukao da je Komuna bila „najveći pokret do sada“ i da je značila „osvajanje političke vlasti od strane radničke klase“ (str. 150). U rezoluciji prihvaćenoj na svečanosti u čast prve godišnjice Komune ocjenjuje se pokret pariskog proletarijata „zorom velike socijalne revolucije, koja će zauvek osloboditi ljude od klasne vladavine“ (str. 151).

Značajno mjesto pripada i Engelsovu uvodu za Marxov *Građanski rat u Francuskoj* (str. 157—168) te pozdravu francuskim radnicima povodom 21. godišnjice Pariske komune.

Lenjin je zastupljen konceptima triju referata o Komuni (ožujak 1904), u kojima se uzdiže misao: „Zastava Komune jeste zastava svetske republike“ (str. 177), te planom predavanja o Komuni, predgovorom ruskom prevodu pisama Karla Marxa Kugelmannu i člancima *Pouke Komune, U spomen Komune* i još nekim. Međutim, dominantno mjesto pripalo je III, IV i V glavi iz njegova djela *Država i revolucija* (str. 206—256), u kojem se izlaže suština proleterske revolucije. Zatim su tiskani njegov referat o reviziji programa i promjeni naziva partije od 8. ožujka 1918. godine, varijante o narednim zadacima sovjetske vlasti, odlomci iz programa RKP(b) i još nekih radova. Prvi dio završava s prvim nacrtom Marxova djela *Građanski rat u Francuskoj,* zapisom iz jednog njegovog intervjua dopisniku lista „The World“ i Lenjinovim intervjuom njujorškom „Metropolitan Magazine“-u, koji su kasnije preuzele i naše „Radničke novine“ u broju od 26. listopada 1919. i „Glas slobode“ od 30. listopada iste godine.

Drugi dio donosi dekrete, rješenja i odluke Komune (str. 375—519), koji imaju „izuzetnu draž“ i značaj izazivajući „reminiscencije na bolove i zadovoljstva rađanja novog“ (str. 375). Osnovni sadržaj čini „Službeni

list Pariske komune", čiji je prvi broj datiran 20. ožujka, a posljednji 24. svibnja 1871. godine, a zatim proglas Centralnog komiteta Nacionalne garde, njegovo rješenje povodom izbora za Općinsko vijeće Pariza i saopćenje o događajima od 18. ožujka 1871. godine, koji dan je u njemu označen „danom narodne pravde" (str. 386). Isto tako je značajan izborni proglas o izborima za Komunu te proglas Komune pariskim radnicima u kojem se ističe da su izbori od 26. ožujka „potvrdili pobedničku Revoluciju", čime je uspostavljena Komuna (str. 401), kao i proglas francuskom narodu od 19. travnja 1871. godine. Posljednji je proglas Komiteta javnog spasa od 22. svibnja, koji predstavlja poziv na oružje i barikade za obranu Komune.

Treći dio (str. 523—768) nosi naslov „Pariska komuna u očima savremenika" i sadržava stajališta, ocjene i mišljenja predstavnika pojedinih struja socijalističkog i komunističkog pokreta o Pariskoj komuni i radničkom samoupravljanju. U pismima pojedinih učesnika interesantni su opisi neposrednih događaja (Frankel, Serrailler). Isto tako je impresivan Frankelov intervju redakciji lista „Volkwille" o svečanom proglašenju Komune, koje je obavljeno 28. ožujka 1871. godine, kao i njegovo pismo Marxu od 30. ožujka iste godine, koje završava riječima „moramo žuriti, jer pre svega treba položiti temelj socijalnoj republici" (str. 563). Posebno su interesantni podaci o zasjedanju Generalnog vijeća Internacionale te podaci o sjednicama Komune (od 25. travnja do 12. svibnja 1871. godine). Potresna su pisma Teofila Terea uoči strijeljanja, riječi Louise Michel na trećem vojnom sudu, te opisi Lissagarya o proklamiranju Komune i njezinom kraju iz njegove knjige *Istorija Pariske komune 1871.*

Za ocjenu pariskih događaja 1871. godine relevantni su tekstovi Bakunjina, Guesdea, Dubreuilha, Rose Luxemburg, Levinea, Kautskog, Gramscija, Togliattija, Trockog, Aleksandre Kolontaj, kao i neki podaci i napisi o samoupravi u Mađarskoj komuni Bele Kuna.

Četvrti dio (str. 791—1104) posvećen je odjeku Komune u zemljama Jugoslavije. Prvo su prezentirani prilozi Dragoslava Jankovića o društveno-političkim prilikama u Srbiji u vrijeme Komune, Nikole Petrovića o odjecima u srpskoj javnosti Vojvodine i Ujedinjenoj omladini srpskoj, Pere Damjanovića o Svetozaru Markoviću u odnosu na zapadnoevropski socijalistički pokret i Dragoslava Jankovića o prvim radničkim demonstracijama u Srbiji. Zatim su dati napisi o zbivanjima u Parizu kako ih je registrirala srpska štampa „Pančevac", „Mlada Srbadija", „Zastave"). Tu je i članak Svetozara Markovića *Pariska komuna*, koji je objavljen u „Radeniku" od 17. travnja 1871. godine, gdje se nalazi i ova misao: „Mi ne možemo biti sigurni da će Komuna u ovom trenutku pobediti, ali smo tvrdo uvereni da će načelo Komune pobediti pre ili posle" (str. 904). S puno simpatija govori o Komuni i u nizu drugih članaka kao što su *Pogibija Pariske komune, Pariska komuna i Internacionala, Živi li još Komuna, Beli tabor* i drugi. Stoga Pero Damjanović s pravom ističe da je Markovićev „idejni svet bio u matici tadašnje marksističke misli" (str. 855). To mišljenje predstavlja i odgovor na pitanje o uticaju Komune na Markovićev razvoj. Na idućim stranicama našle su mjesto i pjesme Jovana Jovanovića Zmaja: *Pariz pade, Milostivoj Evropi*, Koste Arsenijevića: *Ne bojte se...* i Dobroslava Ružića: *Živela Komuna.*

O radničkom pokretu u Hrvatskoj u vrijeme Komune govori nam prilog Miroslave Despot, a Stjepe Obada o njenom odjeku u Dalmaciji. Zatim su prezentirani napisi iz hrvatske štampe, i to iz listova „Narodne novine", „Sloga", „Zatočenik", „Branik", „Hrvatska", „Pučki prijatelj", „Naša sloga" i drugi. Interesantni su članci Milana Krešića, dopisnika „Branika" iz Pariza.

Prilozima Vasilija Melika i Ferde Gestrina čitalac se uvodi u prilike u Sloveniji za vrijeme Komune i uočava njezin utjecaj na te prilike. „Slovenski narod", „Novice", „Soča" i još neki listovi registrirali su događaje u Parizu.

O odjecima Komune u Crnoj Gori govori prilog Jagoša Jovanovića, a burne događaje registrirao je i „Cr-

nogorac". O njezinim odjecima u Bosni i Hercegovini piše Nedim Filipović, a u Makedoniji Dančo Zografski.

U uvodnom pristupu petog dijela (str. 1105—1498) ističe se da Komuna za Jugoslaviju ima posebnu vrijednost jer su i ona i naša revolucija pokrenule pitanja od vitalnog interesa za radnički i revolucionarni pokret u svijetu. Izbor dokumenata prilagođen je nastojanju da se pokaže geneza samoupravljanja u Jugoslaviji. Na prvom mjestu je rad Mijalka Todorovića *Samoupravljanje — istorijska težnja radničke klase*, a zatim tekstovi Josipa Broza Tita o specifičnostima oslobodilačke borbe i revolucionarnog preobražaja Jugoslavije i ekspoze *O radničkom upravljanju privrednim poduzećima* na izvanrednom zasjedanju Narodne skupštine FNRJ od 20. lipnja 1950. godine i govor Borisa Kidriča *Istorijat borbe za radničko upravljanje* održan na istom zasjedanju. Slijede tekstovi Edvarda Kardelja i referati s II kongresa samoupravljača Jugoslavije (Edvard Kardelj, Dušan Petrović Šane, Josip Broz Tito, Vladimir Bakarić, Kiro Gligorov, Milentije Popović).

Dokumenti od stvaranja prvih oblika revolucionarne vlasti do socijalističkog samoupravljanja pretežno se odnose na izgradnju narodne vlasti, naročito NOO (Fočanski propisi) i AVNOJ (Odluka o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu). Zatim su prezentirani dokumenti o uvođenju radničkog samoupravljanja (Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva, materijali I kongresa radničkih savjeta Jugoslavije, ustavne odredbe iz 1963. godine koje se odnose na sankcioniranje radničkog upravljanja, rezolucija V kongresa SSJ o zadacima i razvoju samoupravljanja i o sprovođenju reforme). Iza toga su tiskani dijelovi statuta općina Vinkovci, Zrenjanin, Novi Beograd i Sarajevo. I na kraju nalazimo nacrt ustavnih amandmana i dokumente II kongresa samoupravljača Jugoslavije.

Šesti, posljednji, dio (str. 1499—1618) sadrži kroniku sjednica Komune i bibliografiju radova o njoj. U kronologiji zbivanja evidentan je pregled najvažnijih događaja vezanih uz Komunu, a zatim i pregled dnevnih redova sjednica Komune (od 28. ožujka do 21. svibnja 1871. godine).

U opširnoj bibliografiji prvo su navedena inostrana izdanja, a zatim u okviru jugoslovenske bibliografije članci i prilozi iz 1871. godine te knjige, članci i prilozi od 1872. do 1941. i od 1945. do 1970. godine.

Na kraju su kratke biografije pojedinih komunara, branilaca Komune i autora svih tekstova koji su ušli u knjigu, te tabelarni pregled članova Komune.

Indeksom imena i popisom ilustracija završava druga knjiga.

Nema sumnje da će ova vrijedna publikacija opravdati izlaženje predstavljajući dragocjen prilog za proučavanje historije Pariske komune.

MILE KONJEVIC

Bronislav Malinovski: Naučna teorija kulture

(»Vuk Karadžić«, Beograd, 1970)

Knjiga Bronislava Malinovskog *Naučna teorija kulture* predstavlja jedinstven funkcionalistički pogled na kulturu, dosledan i koherentan, u kome su specifičnom logikom izloženi svi bitni činioci kulture i metodi njenog naučnog istraživanja. Tako postavljen sistem nastoji, istovremeno, da afirmiše funkcionalizam kao način mišljenja koji omogućuje pretvaranje spekulativne antropologije XIX veka u modernu nauku o čo-

veku. Moderna antropologija je, zapravo, nauka o kulturi kao najobuhvatnija društvena nauka koju Malinovski zasniva na kritici difuzionizma i evolucionizma i mada ovim pravcima priznaje neke doprinose za konstituisanje antropologije (naročito kod Tejlora i Morgana), on odbacuje osnove tih teorija gradeći svoj funkcionalizam na sasvim drugačijim premisama.

To je, na neki način, i rezultat samog načina njegovog istraživanja, koje je, uglavnom, izvodio kao posmatrač-učesnik u zabačenim predelima Australije. Ova društva su uticala na Malinovskog pri formiranju njegovog pogleda na ljudsku prirodu, društvo i kulturu. U njegovoj teoriji kulture svaka kultura se posmatra kao relativno zatvoren sistem u kome svi elementi vrše neku funkciju, a zadovoljavanje svake specifične potrebe se vrši u skladu sa postojećom društvenom tradicijom. Postoji opšta saglasnost u ocenjivanju ovog aspekta teorije Malinovskog. Njegovo ispravno polazno stanovište o potrebi ispitivanja konkretnih društava pretvara se u najveću slabost njegove teorije i postaje jednostrano jer na osnovu proučavanja pojedinačnih društava izvlači šire teorijske zaključke koji pretenduju na univerzalnost.

Za Malinovskog, međutim, osnovna prednost funkcionalizma je u tome što se on ne zasniva na apriornim postavkama, već proučava kulturne realitete, opipljive i podložne posmatranju kao i svaki drugi predmet ispitivanja. Na osnovu tako shvaćene kulture on razvija svoju funkcionalističku šemu sa nekoliko osnovnih pojmova. To su, pre svega, nauka i kultura. Malinovski zastupa mišljenje da je naučni stav star koliko i kultura. „Tako je iz početnog skupa činilaca sredine, nasumičnih prilagođavanja i iskustava, primitivni čovek u svom naučnom pristupu morao da izdvoji bitne činioce i otelotvori ih u sisteme odnosa i odlučujuće činioce. Konačna pobuda ili poriv u svemu tome je prvenstveno biološki opstanak" (str. 61). Zato je nauka „upotreba ranijeg opažanja radi predskazivanja budućnosti". Ovde se već uočavaju svojstva egzaktnih prirodnih nauka, koje Malinovski traži i u humanističkoj oblasti mišljenja.

Biološka određenost čoveka je osnova i za njegovo definisanje kulture. Kako čovek mora, pre svega, da opstane kao životinjska vrsta, svaka teorija kulture treba da polazi od te biološke činjenice. „Kultura je očito integralna celina koja se sastoji od oruđa i potrošnih dobara, konstitucionalnih statuta raznih društvenih skupina, od ljudskih ideja i veština, verovanja i običaja" (str. 82). Ovu celinu čini niz institucija, od kojih je svaka potpuna i samodovoljna jer zadovoljava ceo opseg osnovnih, instrumentalnih i integrativnih potreba. Upravo ta nužnost zadovoljavanja potreba uslovila je pojavu kulture. Tako se kultura javlja kao organizovana tradicija koja oblikuje individualne nagone, kao realnost izvedena iz ljudskih potreba, ali koja utiče i na stvaranje novih, izvedenih potreba. Međutim, Malinovski i ove potrebe svodi na biološki nivo i ističe da su one isto tako obavezne kao i biološke, upravo zato što su „uvek instrumentalno povezane sa potrebama organizma". Malinovski iznosi zanimljivu i tačnu konstataciju da pojedini izumi, običaji, ideje proširuju raspon ljudskih mogućnosti, ali da, s druge strane, ljudskoj organizaciji nameću ograničenja. Taj novi tip specifičnog determinizma, kulturni, u koncepciji Malinovskog takođe je obavezan, a potčinjavanje njemu apsolutno kao i biološkom determinizmu. To je objašnjeno na sledeći način. Po biološkom determinizmu čovek ne mora da upotrebljava određena pomagala, ali, kada ih već usvoji, ona postaju neophodni uslovi opstanka, a zavisnost je isto tako velika kao i zavisnost od bilo kog biološki diktiranog životnog niza.

Kultura je, prema tome, čovekova tvorevina i medij kojim postiže svoje ciljeve, ovladava svojom sredinom, zadovoljava svoje potrebe i obezbeđuje svoj opstanak. U analizi tog instrumentarija funkcionalizam mora poći od osnovnih čovekovih organsko-bioloških potreba. Malinovski ih naziva stalnim životnim nizovima koji se bez razlike javljaju u svim kulturama. On upotrebljava termin „motiv" da bi njime označio nagon modifikovan tradicijom, onakav

kakav se stvarno javlja u svakoj kulturi i tako dolazi do pojma potrebe, koja je „sistem uslova u ljudskom organizmu, u kulturnoj sredini, u njihovom odnosu prema prirodnoj sredini, koji su dovoljni i nužni za opstanak grupe i organizma" (str. 124).

Tako je čitava kultura predstavljena funkcionalistički kao odgovor na fizičke i fiziološke nadražaje, uz pretenziju da se na isti način objasne i najsloženiji proizvodi duhovne kulture. To je najizraženije u njegovom shvatanju umetničkih delatnosti i tvorevina, koje dovodi u direktnu vezu sa fiziološkim svojstvima organizma. „Umetničke i razonodne delatnosti moći ćemo da neposredno povežemo sa izvesnim biološkim svojstvima ljudskog organizma, a takođe i da pokažemo njihov uticaj na vidove zajedničke akcije, magijske, proizvodne i religioznog verovanja i njihovu zavisnost od ovih" (str. 83). Dalju razradu ovog koncepta predstavlja definicija funkcije kao zadovoljenja određene potrebe koje se postiže aktivnošću ljudi. Ovim Malinovski dolazi do sledećeg bitnog pojma svog koncepta, a to je organizacija, univerzalna za sva društva. Ona uvek ima određenu strukturu, sa institucijama kao osnovnim jedinicama. Elementi institucije su priznata svrha ili cilj, odnosno sistem vrednosti, zatim osoblje, norme i materijalni aparat. Ovde Malinovski razlikuje norme od stvarne aktivnosti. Sve ove trajne grupe kao bitne činjenice kulture su povezane nekim društvenim dogovorom, sarađuju u određenoj materijalnoj sredini, pridržavaju se određenih pravila i pri tome proizvode neki učinak, zadovoljavaju neku potrebu. Ovi oblici međusobne saradnje se stvaraju na svim stupnjevima podmirenja ljudskih osnovnih i izvedenih potreba, pa je ovaj društveni faktor presudan za nastanak kulture. Zato nikakva ideja, načelo, izum nemaju društveni i kulturni značaj ukoliko nisu organizovani i učvršćeni kao institucionalni sistem delovanja. Institucionalna struktura je univerzalna za sve kulture bez obzira na razlike u karakteru i obliku, poreklu, specifičnim i lokalnim obeležjima. Malinovski to ilustruje porodicom kao univerzalnom institucionalnom strukturom u okviru svake kulture. Ni jedna institucija se ne može funkcionalno povezati samo sa jednom potrebom, bilo osnovnom ili izvedenom. Malinovski je izričit u tome da kultura nije republika u vidu specifičnih odgovora na specifične biološke potrebe, što ne znači da se funkcija jedne institucije ne može definisati. Potrebno je samo naći bitnu prirodu jednog organizovanog sistema aktivnosti i povezati to sa drugim sistemima.

Malinovski gradi svoju teoriju kulture na sociološkim i biologističkim premisama, konstruišući društvenu strukturu kao zatvoreni sistem u kome se svi elementi nalaze u funkcionalnim međuodnosima. Njegova sociološka antropologija preuzima metodologiju egzaktne prirodne nauke sa svim mogućim konsekvencama. Kultura za Malinovskog nije jedinstvena i koherentna jer obuhvata i materijalnu podlogu i duhovnu nadgradnju, pa je utoliko neispravnije na ove dve različite i autonomne oblasti primeniti jedinstven istraživački metod, a najmanje onaj koji se svodi na biologizam i organicizam. Kultura je shvaćena instrumentalistički i biologistički kao sredstvo za rešavanje sasvim konkretnih problema u toku podmirivanja bioloških potreba. Ona, istovremeno, predstavlja funkcionalnu celinu u kojoj svaki deo ima jasnu, određenu i potrebnu funkciju i nalazi se u odnosima međuzavisnosti sa ostalim delovima. Ovo svođenje celokupne kulture na funkciju jedne potrebe predstavlja najveću slabost i ograničenost funkcionalističkog metoda. Ukoliko bi se dosledno prihvatili svi stavovi Malinovskog o biološkoj određenosti kulture, čovek bi, u najboljem slučaju, imao status racionalne životinje čiji je jedini cilj zadovoljenje bioloških potreba. Ove potrebe ne mogu biti zanemarene da ne bi bio ugrožen opstanak čovekov. Kritici, međutim, podleže apsolutna dominacija ovih potreba nad drugim, imanentno ljudskim. To dovodi u sumnju kvalitet funkcionalističkog pristupa u celini koji se zasniva na biološki shvaćenim potrebama.

Antoropološki funkcionalizam se, inače, u konkretnoj istraživačkoj

praksi pokazao mnogo plodniji od onih pristupa kojima se suprotstavlja. Njegov zahtev za objašnjavanjem konkretne uloge ili funkcije nekog dela u okviru celine i za uočavanjem veza između nekog sadržaja, njegovog oblika i funkcije koju vrši — omogućava istraživaču da se bolje snađe u proučavanim kulturama, da lakše otkrije one pojave koje ne pripadaju kulturi iz koje sam potiče. Ovaj, u osnovi biologistički koncept antropologije ima elementarnu ubedljivost: čovek mora da se hrani, razmnožava i održava, pa u tom smislu svaka kultura počiva na podmirenju bioloških potreba. Ali sama kulturna istorija nameće niz pitanja i daje mnoštvo primera na koje Malinovski ne odgovara i koji njegovu teoriju mogu lako da ospore. Poznato je da je niz kultura propao i nestao i pored visokog nivoa zadovoljenja bioloških potreba, što ukazuje na mogućnost postojanja i drugih, isto tako značajnih potreba koje te kulture nisu u dovoljnoj meri podmirivale. Malinovski ne objašnjava ni to da li sve biološke potrebe moraju u potpunosti da budu zadovoljene, da li među njima dolazi do neke diferencijacije i zašto se u nekim društvima izvesni duhovni oblici kulture razvijaju upravo na račun podmirenja bioloških potreba. Po Malinovskom je čitava kulturna tvorevina nastala radi podmirenja osnovnih bioloških potreba, i to njihovom prostom i jednostavnom reprodukcijom. Ostalo je nejasno u ovoj koncepciji da li kultura postoji i radi drugih potreba, isto tako neminovnih kao i bioloških. Bez toga se ne može objasniti pojava niza kulturnih elemenata u ideologiji, filosofiji, umetnosti koji negiraju funkcionalistički i vitalistički smisao kulture. Malinovski najpre čini jedan metodološki neopravdan postupak: na osnovu proučavanja najnižih oblika kulture izvlači zaključke o kulturi uopšte. Zato mu je promakla činjenica evidentna za savremenu civilizaciju. U njoj se bitno izmenio odnos između podmirenja bioloških i duhovnih potreba, tako da upravo podmirenje ovih drugih daje ton najrazvijenijim kulturama.

Malinovski je u pokušajima da integriše razne istraživačke metode i pravce, često protivrečne i na izgled isključive, proširivao i sam pojam kulture priznajući, najzad, kao faktore kulturnog razvitka i same kulturne faktore. Time on, međutim, još uvek ne prevazilazi uski koncept funkcionalizma i ostaje, ipak, bliži biološkoj nego sociološkoj teoriji.

KAĆUSA MIJANOVIĆ

Džon Galbrajt: Era izobilja

(John K. Galbraith: L'Ere de l'opulence, Calmann-Lévy, Paris, 1970, strana 334)

U samom naslovu Galbrajtove knjige (Era izobilja) sadržana je aluzija na drugu stranu medalje savremenih visokorazvijenih industrijskih društava — na eru siromaštva. Kad god autor govori o izobilju materijalnih dobara u visokorazvijenom industrijskom američkom društvu, uvijek njegova razmišljanja imaju na umu antinomičnost samog pojma izobilja materijalnih dobara: antipod ere izobilja je era siromaštva. Zato je razumljivo što se autor našao pred dilemom: kako dati naslov ovom djelu? Pošto se u to vrijeme autor permanentno bavio problemima siromaštva pojedinih krajeva u SAD i pojedinih kategorija stanovništva, odlučio je da ovom djelu da naslov „Zašto su ljudi siromašni?“ Međutim, pošto odgovor na ovo pitanje proizlazi ne iz prirode društva siromašnih, nego iz same prirode društva bogatih, koje pretpostavlja da su određene kategorije stanovništva siromašne, autor se odlučio za naslov „Era izobilja“.

Djelo je interesantno, s jedne strane, zbog same problematike kojom se Galbrajt pozabavio u njemu, načina analize savremenog američkog društva, kao i zbog indikativnih podataka kojima autor potkrepljuje svoje tvrdnje, a, s druge strane, zbog toga što su u djelu postavljena mnogobrojna pitanja o savremenom američkom društvu na koja će autor pokušati da odgovori u svom djelu koje će se pojaviti nekoliko godina kasnije pod naslovom *Nova industrijska država*. Da li će se ljudi duže vremena zadovoljavati fiksiranjem materijalnog cilja kao što je izobilje koje neprestano raste, a koji im sistem predlaže kao krajnji cilj? Jednog dana — neće li čovjek manifestovati svoje neslaganje sa društvom koje je u potpunosti orijentisano prema ekonomskom uspjehu? Da li je poželjno da se jedan takav revolt ispolji?

Osnove za odgovore na ova pitanja autor je „skicirao" u *Eri izobilja*, što će mu poslužiti kao „uvod" u *Novu industrijsku državu*.

Centralna ideja djela je da proizvodnja koja permanentno raste ne svjedoči o definitivnom uspjehu jednog visokorazvijenog industrijskog društva, tim prije što stalno rastuća proizvodnja nije efikasan lijek za sve društvene nevolje. Ovim svojim fundamentalnim stavom autor se suprotstavlja osnovama same kejnzijanske politike koja gotovo isključivo insistira na ekspanziji ekonomske proizvodnje ne vodeći računa o mogućim negativnim socijalnim posljedicama po čitavo društvo koje, kako nam to autor pokazuje u svom djelu, postaju iz dana u dan vidljivije i urgentnije.

Zbog toga što je proizvodnju stavilo u prvi plan svoje aktivnosti, američko visokorazvijeno industrijsko društvo, društvo izobilja, susreće se sa mnogobrojnim teškoćama socijalne prirode koje sve više izbijaju u prvi plan. Nisu to teškoće koje bi mogle, bar za sada, dovesti u pitanje sam sistem; sistem se i dalje održava jer ne postoji alternativa, bolje rješenje, za njegovo prevazilaženje. Svaki put kada sistem pokuša nešto da mijenja, dolazi do izražaja slabost njegove efikasnosti.

Jedan od centralnih problema sa kojima se susreće američko društvo jeste socijalna nejednakost koja je, i pored napretka proizvodnje koja se smatra osnovnim faktorom za smanjenje jaza nejednakosti, lako uočljiva. Ovakvom stanju doprinose i sadašnji zakoni koji su evidentno naklonjeni onima koji posjeduju novac: vladavina kapitala nad najamnim radom još više se učvršćuje. Autor navodi nekoliko jasnih indikatora koji pokazuju da nejednakost u američkom društvu ostaje još uvijek velika iako je prisutna određena tendencija ka smanjenju jaza nejednakosti.

Godine 1965. jedna desetina porodica i pojedinaca sa najnižim dohotkom primala je, poslije plaćanja poreza, 1% cjelokupnog novčanog dohotka zemlje; jedna desetina, koja je imala najveće dohotke, primala je 28% cjelokupnog dohotka, to jest njihov prosječni dohodak je vrijedio 28 puta više od dohotka desetine stanovništva koja se nalazi na dnu ljestvice. Polovina stanovništva sa najnižim dohotkom primala je, poslije plaćanja poreza, samo 23% cjelokupnog novčanog dohotka. Godine 1965. samo 6% svih porodica imalo je prihod veći od 15.000 dolara prije plaćanja poreza. One su pri svemu tome primale 27% cjelokupnog dohotka. Na drugom kraju, 25% porodica prije plaćanja poreza je imalo manje od 3.000 dolara i primali su samo 4% cjelokupnog dohotka. Ove razlike u dohotku, kako ćemo kasnije vidjeti, uslovljene su nizom determinizama koji po svaku cijenu nastoje da održe sadašnje stanje u američkom društvu. U ovome se vidi zabluda postavljanja proizvodnje kao krajnjeg cilja industrijskog društva, jer vidljivo je da ekonomski progres nije faktor poboljšanja socijalnog položaja za sve kategorije stanovništva: industrijski sistem ima svoju logiku razvitka kojoj podvrgava interese različitih kategorija stanovništva favorizujući jedne, dok drugima pridaje inferiorno značenje.

Međutim, ne bi trebalo potcijeniti povećanje proizvodnje: autor zapaža da kolektivno povećanje proizvodnje pruža mogućnost za smanjenje siromaštva na bazi piramide dohodaka; kolektivno povećanje proizvodnje teži ka redistribuciji i čak ka smanjenju nejednakosti. Ali ne ka apsolut-

nom smanjenju nejednakosti, nego ka relativnom, kako će se kasnije vidjeti.

Jedno društvo konkurentskog tipa kao glavnu karakteristiku imalo je ekonomsku nesigurnost. Glavni izvor nesigurnosti bio je u konkurenciji i slobodnom i nepredvidljivom kretanju konkurentskih cijena na tržištu. Kakav je slučaj sa savremenim američkim društvom? Neosporno je tačno da je danas za svako razvijeno moderno društvo korisno da smanji ili eliminiše sve velike razlike. Ovo se odnosi naročito na preduzeća koja su nekad tim rizicima bila uveliko podložna. Neophodnost eliminacije rizika proizlazi iz toga što savremene tehnološke transformacije mogu da za veoma kratko vrijeme promijene čitav proizvodni proces, tako da su preduzeća u situaciji da se moraju efikasno prilagođavati tehnološkim transformacijama. Kako će i na koji način preduzeća da se zaštite od ekonomske nesigurnosti, zavisi od njih samih: u današnjem američkom društvu to se postiže putem publiciteta, što predstavlja izvor vještačkog formiranja ljudskih potreba.

Koji je osnovni faktor koji smanjuje ekonomsku nesigurnost pojedinca? Autor smatra da je to povećanje proizvodnje, tako da visok nivo proizvodnje predstavlja ugaoni kamen istinske ekonomske bezbjednosti: „Povećanje ekonomske bezbjednosti i povećanje proizvodnje su ustanovljene činjenice. Konflikt između bezbjednosti i ekonomskog progresa, koji je nekada bio okvalifikovan kao konflikt stoljeća, ne postoji." I dalje: „Proizvodnja je postala solucija za konflikte koji su nekada bili vezani za nejednakost, ona je postala lijek protiv teškoća, briga i lišavanja vezanih za ekonomsku nesigurnost."

Stalno rastuća proizvodnja, koja je evidentno ustanovljena činjenica u savremenom američkom društvu, pored toga što zadovoljava više i kvalitetnije egzistencijalne ljudske potrebe, postaje uzrokom da ljudi počinju da žele da zadovoljavaju zajedničke potrebe koje im je nametnula stalno rastuća proizvodnja: potrebe za putevima, policijom, kontrolom zdravlja, javnim službama. Autor čak pretpostavlja da bi najobičnije javne službe, ako zapadnu u ozbiljnu opasnost, mogle za jedan dio stanovništva da se indentifikuju sa *socijalnom revolucijom*.

Stavljajući akcenat na proizvodnju kao na glavni faktor koji bi omogućio izbjegavanje socijalne i ekonomske nesigurnosti, autor nije ispustio iz vida opasnosti koje sa sobom nosi ovakva proizvodnja ako se njeno povećanje želi postići po svaku cijenu. Karakteristika takve proizvodnje u američkom društvu, njena suštinska funkcija je kreiranje želja i potreba koje ranije nisu postojale. Postoji velika empirijska sraslost troškova proizvodnje potrošnih dobara i troškova za kreiranje potreba za tim potrošnim dobrima, tako da su se u 1956. godini troškovi za publicitet bili popeli na oko 10 milijardi dolara, što je evidentan dokaz da proizvodnja pomoću publiciteta i dodatnih aktivnosti aktivno kreira potrebe koje teži da zadovolji.

Glavna i neposredna opasnost od procesa vještačkog kreiranja potreba je zaduženost pojedinaca i čitavih familija ili prodaja na kredit. Jedan od glavnih izvora ekonomske i socijalne nesigurnosti u američkom društvu predstavlja zaduživanje, odnosno prodaja i kupovina na kredit. Opšta je karakteristika američkog društva permanentna tendencija porasta zaduženosti. Autor postavlja tezu: ako posmatramo proces zaduživanja u njegovom totalitetu, vidimo da porast potrošnje vodi, možda više nego proporcionalno, porastu zaduženosti potrošača. Evo nekoliko podataka koji idu u prilog tome. Od 1952. do 1956. godine cjelokupna zaduženost potrošača povećala se od 27,4 milijarde dolara na 42,5 milijardi dolara; povećanje iznosi 55%. Prodaja na kredit se povećala za 63%, a krediti za automobile gotovo za 100%. Raspoloživi dohodak pojedinaca povećao se u tom periodu samo za 21%. Slična tendencija porasta zaduženosti nastavila se i u periodu 1956—1967. godine.

Autor je poseban akcenat u ovom djelu stavio na teoriju društvene ravnoteže: jedno poglavlje nosi naslov „Teorija društvene ravnoteže". U njemu je autor u prvi plan stavio suprotnost između bogate i siromašne sfere modernog američkog društva: bogata sfera američkog dru-

štva je sfera privatne proizvodnje, koja je fiksirana kao krajnji cilj društva, nasuprot koje stoji sfera siromaštva javnog sektora društvenih službi: „Demarkaciona linija između naše zone bogatstva i naše zone siromaštva je u cjelini ona koja razdvaja dobra i službe zasnovane na privatnoj inicijativi i službe koje stoje na raspolaganju javnom sektoru. Naše bogatstvo ne sačinjava samo frapantan kontrast sa siromaštvom javnog sektora, nego je naše izobilje komercijalnih proizvoda u velikoj mjeri uzrok krize u potrebama za javnim službama." Koji su glavni uzroci takvog stanja javnih službi? Autor navodi tri glavna uzroka: nemogućnost ravnopravnog izbora između privatne proizvodnje i javnih službi; relativna stabilizacija nejednakosti; inflacione tendencije.

Evo kako autor na primeru inflacionih tendencija pokazuje kako dolazi do socijalne neravnoteže. Opšte je poznato da inflacija pogađa pojedince i različite grupe na krajnje nejednak način. Kada je riječ o američkom društvu, ljudi koji su najviše pogođeni inflacijom pripadaju osoblju koje radi u državnim službama. (Na jednom mjestu autor kaže: „Prikladno je imati jedan termin koji definiše odnose zadovoljavanja potreba između službi vezanih za privatnu inicijativu i onih koje su vezane za državu. Možemo te odnose zadovoljavanja potreba okvalifikovati kao „socijalnu ravnotežu." Autor ovdje naglašava da zadovoljavanje potreba koje se tiču javnih službi izričito spada u domen države.) Kada dođe do inflacije, pozicija državnih službenika je veoma nepovoljna pošto se korekcija njihovih dohodaka vrši veoma rijetko; platne ljestvice službenika su fiksirane za duži period i ne podliježu reviziji. Međutim, ranije je položaj državnih službenika bio mnogo povoljniji zbog veće socijalne i ekonomske sigurnosti koju su obezbjeđivala službenička mjesta. Ali sa opštim povećanjem ekonomske bezbjednosti ta prednost, izgleda, iščezava. Privatno zaposlenje sada nudi bolju zaštitu protiv inflacije i drugih nepogodnosti, tako da dolazi do velike fluktuacije službenika iz javnih službi u privatna preduzeća, što je dokaz da nepovoljan položaj javnih službi ima organsku vezu sa inflacijom. Na taj način dolazi do poremećaja socijalne ravnoteže, koji se ogleda u nesposobnosti da se respektuju zakoni, u nemogućnosti da se poboljša položaj najpotrebnijih javnih službi. Neravnoteža koja je posljedica ovakvog stanja proizvodi osjećaj frustracije i opšteg nezadovoljstva.

Poseban aspekt socijalne neravnoteže je neravnoteža u investiranju u materijalni faktor i u ljudski faktor. Savremeni proces proizvodnje pokazuje da su ova dva faktora međusobno organski povezana i da neravnoteža među njima može da dovede do ozbiljnih posljedica po sam tehnički progres. Danas, kada pojam visokorazvijenog industrijskog modernog društva predstavlja tehnički progres sa visoko organizovanom proizvodnjom u preduzećima, ljudski faktor i njegovo formiranje postaje sve značajniji. Kvalitet ljudskog faktora koji će biti angažovan u procesu proizvodnje zavisi sve više od investicija namijenjenih za njegovo formiranje. Zato je pozitivna tendencija u američkom društvu povećano investiranje sredstava u ljudski faktor, čime se otvara mogućnost uspostavljanja socijalne ravnoteže u ovom domenu.

Kakva rješenja predlaže autor za uspostavljanje socijalne ravnoteže u američkom društvu? Funkciju uspostavljanja socijalne ravnoteže autor izričito pripisuje državi jer, po njegovom mišljenju, sa čisto tehničkog stanovišta ne postoji druga alternativa što se tiče javne organizacije. Soluciju za uspostavljanje socijalne ravnoteže autor vidi u sistemu oporezivanja koji bi automatski jedan dio dohotka, srazmjerno njegovom povećanju, stavio na raspolaganje javnoj vlasti. Zadatak javne vlasti bi bio da raspodijeli taj dohodak prema urgentnosti potreba. Međutim, kako naglašava autor, porez koji danas proizlazi iz dohotka je u velikoj većini unaprijed upotrebljen za potrebe nacionalne zaštite i naoružanja. Kada bi znatan dio te sume ostao na raspolaganju civilnim službama, socijalna ravnoteža bi bila ubrzo uspostavljena.

U poglavlju koje nosi naslov „Nova pozicija siromaštva" autor se

pozabavio problemom siromaštva u najrazvijenijoj industrijskoj zemlji svijeta. Visokorazvijena proizvodnja odbacila je na periferiju industrijskog sistema pojedine kategorije stanovništva koje se nisu mogle prilagoditi takvom sistemu. Godine 1966. u SAD je bilo još dosta siromašnih u klasičnom značenju termina. Evo nekoliko podataka koje navodi autor: Godine 1966. smatrana je siromašnom familija od 4 osobe koja nije pripadala poljoprivrednim slojevima a koja je raspolagala dohotkom od samo 3.335 dolara; bračni par koji je živio od poljoprivredne proizvodnje smatran je kao siromašan ako je raspolagao dohotkom manjim od 2.435 dolara, a jedan neoženjeni ako je imao dohodak niži od 1.635 dolara. Jedna poljoprivredna porodica od 4 osobe smatrana je siromašnom ako je imala dohodak manji od 2.435 dolara; porodica od dvije osobe ako je raspolagala dohotkom nižim od 1.475 dolara." Prema ovim kriterijumima, 1966. godine u SAD je bilo 10,9 miliona siromašnih.

Siromaštvo u SAD je dvojake prirode: klasično siromaštvo, koje se susreće u svim ruralnim i urbanim sredinama, a čiji su uzrok determinizmi koji lica iz ove vrste siromaštva ograđuju od magistralnih tokova društva, i lokalizovano siromaštvo u formi „ostrva siromaštva". U ovim ostrvima siromaštva gotovo svi su siromašni. Najveći dio modernog siromaštva je ostrvskog karaktera. Ovdje se siromaštvo smatra kao posljedica nepovoljnog položaja pojedinih regiona koji su se zatekli izvan industrijskih događaja. Ono što najreljefnije karakteriše ostrvsko siromaštvo su determinizmi koji *sprečavaju siromašnima bilo kakvo učešće u ekonomskom životu* koje bi im osiguralo određenu stopu normalnog prihoda. Ti determinizmi su raznolike prirode: rasa, boja kože, nedovoljno obrazovanje, neupotrebljivost na tržištu radne snage. Siromaštvo se i dalje uvišestručava zbog toga što najsiromašnije zajednice posjeduju najmanje javnih službi koje bi omogućile postepeno ublažavanje siromaštva. Rješenje za borbu protiv ovakvog siromaštva autor vidi u investiranju u korist djece siromašnih zajednica, što znači da su uslovi za likvidiranje siromaštva isti kao oni koji su nužni za uspostavljanje poremećene socijalne ravnoteže.

U pretposljednjem poglavlju („Rad, slobodno vrijeme i nova klasa") autor nagovještava rađanje nove klase u SAD sastavljene od ljudi koji u suštini nisu zainteresovani za novac. Osnovna karakteristika te klase je otvorenost i njoj mogu pristupiti svi oni koji u mladosti mogu da prate redovne studije. Ova klasa je u porastu. Vjerovatno je ovdje riječ o nagovještaju nove klase koja će u *Novoj industrijskoj državi* biti tretirana kao tehnostruktura, čija ekonomska aktivnost nije motivisana prvenstveno novcem.

Era izobilja je djelo sa mnoštvom činjenica i argumenata koji mogu poslužiti kao dokaz o sve izrazitijem sukobu čovjeka i tehnike u modernim industrijskim društvima. Činjenica da moderne proizvodne snage radikalno transformišu tokove i pravce razvitka modernih industrijskih društava postavila je ljude pred alternativu: ili da zagospodare tehnikom i usmjere je prema svestranom zadovoljenju istinskih ljudskih potreba ili da tehnika sama sebi postane cilj i u tom slučaju zagospodari ljudima i njihovim dirigovanim potrebama. Solucije koje autor predlaže da bi se prevazišlo ovakvo stanje mogle bi poslužiti kao putokazi ka jednom društvu koje bi uživalo plodove visokorazvijenih proizvodnih snaga. U tom smislu u budućnosti bi mogli biti prevaziđeni kontrasti koji daju pečat savremenom industrijskom društvu: šokantan kontrast između izobilja korisnih i nekorisnih dobara proizvedenih u privatnoj industriji i oskudice u javnim službama; kontrast između društva izobilja i „ostrva siromaštva"; kontrast između ekonomskih teorija koje se oslanjaju na činjenice iz jedne daleke epohe i stvarnosti koju ne mogu da shvate; kontrast između prividnosti zadovoljenja potreba koje osigurava društvo i aspiracija ljudi koje ne može više da zadovolji samo proizvodnja. Autor ne insistira izričito na rješenjima koja je ponudio; jedino ukazuje na mogućnost prevazilaženja teškoća sa kojima se susreće moderno američko društvo.

NIJAZ MESIHOVIC

Savremena filozofija

(Grupa autora, »Rad«, Beograd, 1970, strana 420)

Poslije objavljivanja I, II i III kola „Filozofije“ u ediciji „Radnički univerzitet“, u kojima je obuhvaćen razvoj filozofske misli do savremenih pravaca u filozofiji, Izdavačko preduzeće „Rad“ publikovalo je knjigu *Savremena filozofija*, čime je širokoj čitalačkoj publici pružilo pregled razvoja filozofskih učenja svih vremena i pravaca. S obzirom na nedostatak literature koja bi zadovoljila potrebe i one čitalačke publike kojoj filozofija nije osnovna preokupacija ili zanimanje, takav izdavački poduhvat je od prvorazrednog kulturnog značaja.

Budući da je namijenjena široj čitalačkoj publici, u knjizi *Savremena filozofija* izložena je samo suština osnovnih pravaca savremene filozofije, bez upuštanja u složenost ideja, učenja i protivurječnosti koje postoje među pojedinim pravcima ili čak unutar istog pravca.

U knjizi su prikazani marksizam, pozitivizam, pragmatizam, fenomenologija i filozofija egzistencije. To, razumije se, nijesu jedini pravci u savremenoj filozofiji, ali su, bez sumnje, najistaknutiji i najuticajniji.

Autori knjige su naši eminentni filozofski pisci. O osnovnim stavovima filozofije marksizma piše Bratislav Petrović. Poslije analize uslova koji su doveli do pojave marksizma autor izlaže osnovne karakteristike marksističke filozofije. Problemima materijalnosti svijeta, saznanja i humanizma posvetio je posebna poglavlja. Iako je najveći dio izlaganja posvetio učenju samih klasika marksizma, autor govori i o razvoju marksističke filozofije poslije Marksa i Engelsa. Pišući, na kraju, o stanju i perspektivama razvoja savremene filozofije, autor daje sljedeću konstataciju o marksističkoj filozofiji u Jugoslaviji:

„U prevazilaženju birokratsko-etatističke, pragmatističke i pozitivističke vulgarizacije marksizma značajnu ulogu dala je naša filozofija. Treba istaći da naš doprinos nije samo u daljem razvijanju Marksovog učenja već i u njegovoj praktičnoj realizaciji u izgrađivanju neposredne socijalističke demokratije, čiju osnovu čini samoupravljanje radnih ljudi.“

Pregled marksističke filozofije autor završava tvrdnjom da postoje raznovrsne interpretacije marksizma, ali, bez obzira na to, prednost te filozofije u odnosu na razne pravce savremene građanske filozofije je, između ostalog, i u tome što je „ona u stanju, polazeći od svojih osnovnih stavova, da izrazi totalitet sveta, tj. da da celovitu sliku o svetu i odredi mesto čoveka u njemu i smisao njegove egzistencije“. U prednostima marksističke filozofije sadržane su i njene perspektive.

O pozitivizmu piše dr Bogdan Šešić. Savremeni pozitivizam predstavlja, po riječima ovog autora, pored marksizma, osnovno gledište i pravac savremene naučne filozofije. U okviru pregleda pozitivističke filozofije dr Šešić izlaže suštinu učenja B. Rasla, L. Vitgenštajna, M. Šlika, zatim osnovna učenja neopozitivizma i na kraju daje svoj kritički osvrt na ta učenja ističući pozitivne strane i doprinos pozitivizma, kao i njegove nedostatke.

Za pragmatizam dr Miodrag Cekić kaže da je „prva svetski značajna filozofska teorija stvorena u SAD“. Poslije izlaganja izvora i uslova iz kojih je ponikao ovaj filozofski pravac dr Cekić analizira suštinske stavove pragmatizma. Autor je najviše prostora posvetio pragmatizmu Viljema Džemsa, instrumentalizmu Džona Djuija, ne zapostavljajući ni teorije Mida, Bridžmena, Luisa i Morisa.

Pregled fenomenologije i filozofije egzistencije napisao je dr Milan Damnjanović. On uočava da su se u okviru fenomenologije pojavila različita shvatanja i da je ovaj pravac prošao kroz razne faze razvoja. Centralna kategorija „klasične“ fenomenološke filozofije jeste suština. Huserlova filozofija je filozofija suštine, a fenomenologija je nauka o suštinama, odnosno o sagledavanju suštine, to jest o svijesti koja opaža suštinu. Autor se posebno zadržava na objašnjava-

nju Huserlove filozofije. Na kraju piše o uticaju koji je fenomenologija izvršila na filozofiju XX vijeka, kao i o odnosu marksizma i fenomenologije.

Izlaganje suštine filozofije egzistencije dr Milan Damnjanović počinje određivanjem pristupa toj filozofiji. „Prema današnjoj filozofiji teško je ustanoviti pravi kritički odnos već zbog toga što je tekuća filozofija koja sebe još uvek određuje tražeći mogućnosti koje se mišljenju otvaraju u ovom času.“ Ali filozofsko učenje se može posmatrati i u sklopu cjelokupnog razvoja filozofije. Otuda „filozofija egzistencije kao filozofija i, ukoliko je filozofija, zaslužuje kritičko razmatranje u okviru razvoja istorije filozofskog mišljenja, dok se kao ideologija ona može tretirati u drugome okviru i na drugi način. No, pošto se naučno i ideološko u filozofskom mišljenju često nerazlučno povezuju, mi pristupamo filozofiji egzistencije ne samo polazeći od suštine filozofije i od istorijskog razvoja filozofije, već i od istorijskih mogućnosti i pretpostavki novoga vremena i moderne epohe koja još uvek traje i čiji je ishod neizvestan“. Autor filozofiju egzistencije razmatra s gledišta krize građanskog svijeta, „u okviru epohalnog zbivanja koje je, doduše, dovelo do snažnog naučno-tehničkog napretka, ali isto tako i do radikalne nesigurnosti i ugroženosti ljudske egzistencije“.

Pošto je problemski izložio filozofska učenja glavnih predstavnika egzistencijalizma (Kjerkegora, Jaspersa, Hajdegera i Sartra), autor na kraju daje kritički osvrt na shvatanja egzistencijalista.

U drugom dijelu ove knjige dat je izbor tekstova iz djela glavnih predstavnika filozofskih pravaca zastupljenih u knjizi. Izbor (kao i prevod nekih tekstova) izvršili su autori knjige. Boljem i potpunijem razumijevanju knjige doprinosi i predmetni registar i registar imena sa objašnjenjima koja je izradio Radomir Đorđević.

Ova knjiga, kako u predgovoru ističe Andrija B. Stojković, predstavlja novost po načinu i nivou obrade i po izlaganju građe. Ali njena pojava i prisutnost istovremeno ukazuju na neophodnost publikovanja novih radova o savremenoj filozofiji.

NIKOLA RACKOVIĆ

JUGOSLOVENSKI ČASOPISI

gledišta

Danas se kao vrlo ozbiljno društveno, teorijsko i metodološko pitanje javlja problem jedinstva filozofije i nauke, pogotovo ako imamo u vidu pojavu sve većeg broja posebnih naučnih disciplina. Mnogi mislioci naše epohe najodlučnije su se suočili sa problemom „krize nauka“, a među njima značajno mesto pripada Edmondu Huserlu, osnivaču fenomenologije, nauke koja je i bila stvorena s namerom da omogući prevladavanje postojeće krize i otvori nove puteve i mogućnosti naučnog saznanja. Zanimljiva je činjenica da se 1936. godine u beogradskom časopisu „Philosophia“ prvi put pojavio Huserlov, za života poslednji objavljeni, rad *Kriza evropske nauke i transcendentalna fenomenologija*. Ta činjenica je bila formalan povod da se redakcija „Gledišta“, realizujući deo programa koji se odnosi na filozofiju, odluči da u broju 10 za ovu godinu pokrene razgovor o temi „Fenomenologija i problem jedinstva filozofije i nauke u našem vremenu“. Objavljeni radovi se, s obzirom na fenomenologiju, odnose na dva osnovna područja

znanja: na opšte teorijsko (razmatra problem mogućnosti jedinstva nauka) i posebno naučno (koje se u ovom broju „Gledišta" tematski grupiše oko pitanja nauke o književnosti, lingvistike i umetnosti).

Pre nego što izložimo neke teze iz uvodnog izlaganja dr Milana Damnjanovića (*Huserlova transcendentalna fenomenologija i problem jedinstva filozofije i nauke u našem vremenu*) želimo da podsetimo na terminologiju same fenomenologije. Termin „fenomenologija" potiče iz filozofskog delokruga i zajedno sa terminima „fenomen" i „fenomenološki" suštinski služi za razumevanje filozofskih problema. Fenomen znači „pojavljivanje" i u okviru fenomenološkog metoda ovaj termin treba da znači „ono-što-se-u-samom-sebi--pokazuje". Dakle, stvar se pokazuje u sebi samoj; ona se ne pojavljuje posredstvom nečeg drugog; znači, posmatrač ne može da je opazi indirektno, već samo ako mu se ona neposredno javlja. Fenomenologija je nauka o fenomenima i izražava maksimu koja se ovako može formulisati: „K samim stvarima." Da bude jasnije, ako ovo prenesemo na nauku o književnosti, to znači književnost je „fenomen". Njenu suštinu čini način kako se ona pojavljuje, kako se posmatraču neposredno postavlja. Znači, nauka o književnosti kao fenomenologija književnosti ima da se okrene samo ovom fenomenu, književnom delu bez ikakvih zaobilaznih puteva.

U uvodnom izlaganju dr Milan Damnjanović konstatuje da je u našem vremenu izgubljeno jedinstvo filozofije i posebnih nauka, što je posledica rađanja moderne nauke, posledica onog razvoja koji nazivamo epohom novog veka. Taj razvoj se posebno zaoštrio u drugoj polovini prošlog stoleća, kada, po Huserlu, i izbija „kriza nauka" i dolazi do „preokreta u opštem procenjivanju nauka". U ovde pomenutom Huserlovom članku govori se, pored teze o krizi nauke, i o „krizi evropskog čovečanstva", o ulozi filozofije u nastajanju tog čovečanstva i o zadacima filozofije u ondašnjoj situaciji. Dr Milan Damnjanović u daljem izlaganju pokušava da odgovori na pitanje o tome na čemu se zasniva Huserlova procena stanja prirodnih i društvenih nauka kao krize kada nauke, čak i po Huserlovom saznanju, i teorijski i praktično napreduju. Kakvu ulogu u razrešavanju te krize može odigrati Huserlova transcendentalno shvaćena fenomenologija i da li je uopšte moguće jedinstvo filozofije i nauka, a ako je i moguće, da li je danas uopšte potrebno kada je očigledan vrlo snažan napredak nauka. Antičko jedinstvo filozofije i nauka, po mišljenju dr Damnjanovića, predstavljalo je primitivnu totalnost jer su se tek na vrhuncu razvoja antičkog mišljenja, i još kasnije, izdvojile neke posebne nauke. To antičko jedinstvo nije bilo jedinstvo znanja (znači, filozofije i nauke), već su u to jedinstvo ulazili i motivi, mitski način mišljenja, koji se vrlo dugo identifikovao sa logičkim, pa je naučnost antičke nauke možda drugačija od naučnosti moderne nauke. Ta razlika postoji i između prvobitne helenske filozofije i moderne filozofije, a isto tako između helenskog jezika i modernog jezika. Ali istorija helenskog mišljenja nam pokazuje da vrlo rano (u predsokratizmu) dolazi do razdvajanja logosa od mitosa. Javljaju se začeci formalno-logičkih prosuđivanja i prve klice egzaktne nauke, pa u toj činjenici dr Damnjanović nalazi bitne srodnosti antičkog i modernog evropskog racionalizma i utvrđuje supstancionalni identitet antičkog i modernog načina mišljenja. Huserl bi rekao da je tu reč o jednom zajedničkom telosu kao „otkrivanju univerzalnog, čovečanstvu kao takvom urođenog uma". Dakle, prvobitno jedinstvo nauke i filozofije izražava određen stepen racionalnosti, kao zbivanja logosa, kao razotkrivanja uma, ali ne može biti shvaćeno kao sinteza dva inače odvojena relata jer već i sam pojam „jedinstvo" isključuje spoljašnje relacije, koje, po mišljenju dr Damnjanovića, u najboljem slučaju omogućuju sintezu heterogenih članova. Huserl zato kaže da ne postoje helenska filozofija i helenska nauka, već postoji njihovo jedinstvo, koje se zasniva na ideji racionalnosti i naučnosti, u univerzalnom umu kao spekulativno shvaćenoj transcendentnosti koja, kaže dr Damnjanović, sebe otkriva u istorijski različitim stupnjevima. Iz

istih razloga ne postoji ni srednjovekovna filozofija i odvojeno od nje srednjovekovna nauka, pa čak, kaže dr Damnjanović, formalno govoreći, ne postoji ni novovekovna filozofija i od nje nezavisna moderna nauka, iako je, kako smo na početku rekli, stvarno odvajanje i osamostaljenje moderne nauke postavilo kao problem jedinstvo nauke i filozofije. Huserl zato kaže da je sama filozofija nauka, a da je transcendentalna filozofija jedina nauka kao osvešćenje transcendentalne osnove sveg znanja i pretpostavka sveg mišljenja. Dakle. za Huserla problem jedinstva nauka i filozofije je pseudoproblem, koji se mogao pojaviti samo „zaboravljanjem" zajedničke ili iste osnove sveg znanja. Ovo nas navodi na zaključak da se i problem interdisciplinarnosti kao problem privremenog integrisanja posebnih nauka, koje su u prekomernoj specijalizaciji zanemarile neke zajedničke probleme, takođe javlja kao pseudoproblem. Ukoliko ima kakav praktičan značaj, ovaj problem se svodi na problem postizanja sinteze nekih saznanja, a ne jedinstva svih saznanja. Zato Huserl i kaže da se savremena kriza nauka može rešiti tek sa ispunjenjem zadatka transcendentalne fenomenologije.

U članku *Fenomenologija, naučnost filozofije i jedinstvo nauka* dr Zagorka Mićić kaže, između ostalog, da je Huserl pridavao veliki značaj nauci, ali da nije mogao ni zamisliti da naučno saznanje može i treba da se razvija bez krajnje obrazloženih uvida u osnove i smisao našeg saznanja. Logika kao teorija nauke ima zadatak da izloži i objasni teorijski jasno pravi smisao nauke uopšte, njene imanentne osnove i stavove i krajnji cilj. Sigurno je da je u pitanju fenomenološka transcendentalna logika kao filozofska logika koja treba da prodre u suštinu uma.

Susret filozofije i nauke danas mora da bude na jednom drugom nivou, gde će svako obavljati svoj posao. Filozofija neće više biti kao kod Hegela „kraljica nauka" ili kao u pozitivizmu sinteza nauka. Ona mora uporno posmatrati i analizirati svoju oblast ispitivanja — transcendentalnu subjektivnost i intersubjektivnost. Naučnik će svoje gnoseološke probleme razmatrati i rešavati u saradnji i dijalogu sa filozofijom, sa rezultatima filozofskog ispitivanja, a ne sa filozofskim spekulacijama i proizvoljnim interpretacijama. Po mišljenju dr Z. Mićić, Huserlov način rada je svojom studioznošću, metodičnošću, svojim povratkom na „same stvari", dakle na izvorna iskustva o njima, delovao na mnoge posebne nauke. Autor ovog članka smatra da rezultati Huserlovih ispitivanja još nisu dovoljno iskorišćeni u savremenoj gnoseološkoj i filozofskoj diskusiji, a nema ni mnogo novih analiza na njegovom nivou.

Tekst dr Zorana Konstantinovića *Fenomenološka misao u nauci o književnosti* predstavlja pokušaj autora da odgovori na pitanje na koji je način fenomenologija prisutna i u nauci o književnosti i koliko je ta nauka u svojim metodološkim samoispitivanjima svesna takve prisutnosti. Istina je da je fenomenologija prilično doprinela da se nauka o književnosti još više osamostali i da nađe svoj predmet istraživanja, iako se Huserl, njen osnivač, nimalo nije interesovao za probleme literature i umetnosti. To znači da nema ni govora o tome da je Huserl mogao nauci o književnosti da ponudi gotov sistem koji bi ona jednostavno preuzela. Ali je sigurno da je Huserlova fenomenologija izvanredno poslužila nauci o književnosti kao opšte metodsko uputstvo za prilaz problemima. U daljem, vrlo zanimljivom, izlaganju dr Konstantinović dokazuje kako je fenomenologija ovo uspela da učini. Huserl ističe da ne može biti neke opšte svesti, o kojoj govori Kant, ali ne postoji ni prazna, neispunjena svest. To znači da je naša svest uvek nečim ispunjena, ona je redovno svest o nečemu, ona je na nešto usmerena i mi smo svesni onih predmeta koji se neprekidno formiraju u našoj svesti. To stalno ispitivanje naše svesti dovodi do ukidanja relacije subjekt—objekt i jedino se posmatra predmet u našoj svesti. Huserl kaže da bi u svim naukama trebalo da se vratimo njihovim pravim predmetima i da njih ispitamo. To vraćanje predmetima je, kao što smo već rekli, osnovni zahtev fenomenologije, koju interesuje koji je to predmet i kako se konsti-

tuiše u našoj svesti. Znamo da naše iskustvo, vaspitanje, vreme i sredina u kojoj živimo daju tim predmetima poseban oblik, pa ih ponekad i deformišu. Fenomenologija zahteva vraćanje pravom predmetu, onakvom kakav se on neposredno javlja u našoj svesti, a da bismo to postigli, potrebno je da odbacimo sve ono što nije neposredno vezano za taj predmet, da ga, dakle, oslobodimo svih njegovih vremenskih i prostornih relativnosti, to znači da sprovedemo redukciju. Primetićemo da u našoj svesti postoje ne samo predmeti običnog čulnog opažanja, već i *idealni predmeti* koji su ravni suštini; znači, predmeti koji se javljaju kao identitet u mnoštvu predmeta slične vrste, ali koji nikada ne mogu biti individualni objekti, realni predmeti jer je svaki realan predmet jedinstven u svom postojanju. Takvu svest koja je stalno ispunjena predmetima Huserl naziva *transcendentalnim subjektivizmom* i u takvoj svesti zapravo je izvor svakom davanju smisla. Metodski zadatak fenomenologije, ako pođemo od ovakvog shvatanja svesti, glasi da treba opisati predmete u našoj svesti i sagledati njihovu suštinu.

U razgovoru o temi „Fenomenologija i problem jedinstva filozofije i nauke" učestvovali su još dr Miodrag Cekić, Petar Živadinović i dr Ranko Bugarski. Svi oni su gotovo jednodušni u oceni da u okviru savremene filozofije nema ni jednog pravca koji je toliko plodotvoran i originalan kao Huserlova fenomenologija. I ne samo to, Huserlove suptilne transcendentalne analize daju solidno vezivno tkivo za izgrađivanje čvrstih temelja i doprinosa saznajnom i moralnom osvešćivanju čovečanstva.

ZORAN SEKULIC

PREGLED

U sadržajem bogatom oktobarskom broju pažnju privlači naročito članak Mladena Čaldarevića *Ideja radničke demokracije u socijalističkom pokretu SAD*. Autor se pozabavio eksplikacijom De Leonove političke teorije, konceptom industrijskog unionizma, čija je vizija ostavila najupečatljiviji trag u političkoj teoriji socijalističkog pokreta najrazvijenije zemlje kapitalizma. Čini nam se da stoje najmanje dva razloga zbog kojih je izlaganje De Leonove koncepcije sada vrlo aktuelno. Prvo, u savremenoj društvenoj formaciji ideja samoupravljanja (a ona je implicite već sadržana u De Leonovoj koncepciji industrijskog unionizma) je upravo ona ideja vododelnica koja programe radničkih partija diferencira od sličnih programskih zahteva građanske demokratije. Drugo, dok je u političkoj teoriji, a i u praktičnoj političkoj akciji u socijalističkim zemljama ideja socijalizma kao političkog društva dovedena do svojih krajnjih, ponekad i apsurdnih konsekvenci, ideja radničke demokratije je, s izuzetkom u našoj političkoj teoriji, zatim kod Gramšija i Korša, potpuno zapostavljena. Zato nam se i čini da ponovno uspostavljanje ideje radničke demokratije u savremenoj formaciji za radnički pokret ima izuzetnu važnost bez obzira u kome se teorijskom obličju ispoljava.

De Leonova politička misao nastala je kao izraz praktične potrebe Socijalističke radničke partije Amerike, kojoj je De Leon došao na čelo nakon rascepa 1889. godine. Oslobodivši partiju lasalovskog programa, De Leon je svoju koncepciju industrijskog unionizma nametnuo kao službenu ideologiju partiji.

Iako se savremena politička teorija u Sovjetskom Savezu dosta nihilistički odnosi prema De Leonovom misaonom nasleđu, trpajući ga u isti koš s anarhosindikalistima („kao i anarhosindikalisti smatra da poslije osvajanja vlasti od strane proletarijata proizvodnjom treba da upravljaju sindikati, a ne proleterska

država pod vođstvom marksističke partije... negirao je rukovodeću ulogu partije u radničkom pokretu, diktaturu proletarijata i, upadajući u anarhosindikalizam, smatrao je da je proletarijat dužan da uzme državnu vlast u jedinstvenom cilju njezinog uništenja i da preda upravljanje proizvodnjom sindikatima"), Lenjin je o njemu, čini se, imao dosta visoko mišljenje („očigledno daleko veći čovjek nego što izgleda jer njegove su brošure napisane prije iskustva ruske revolucije").

Ima dosta izvora koji potvrđuju ovu Lenjinovu tvrdnju. Tako Dosch-Fleurot piše da boljševičke vođe smatraju da De Leonova industrijska država znači unapređenje Marksove teorije; Robert Minor, parafrazirajući Lenjina, zaključuje da je industrijski unionizam osnova za konstituisanje sovjetske vlasti, a Džon Rid, čije je poznavanje sovjetskog društva Lenjin visoko cenio, javlja Socijalističkoj radničkoj partiji Amerike: „Lenjinovo je mišljenje da će industrijska država kako ju je shvatio De Leon konačno morati biti oblik vlasti u Rusiji."

Centralno mesto u autorovom članku zauzima De Leonova teorija o odumiranju države i stvaranju industrijske organizacije proizvodnje i raspodele i njegov odnos prema nekim temeljnim principima anarhističke političke teorije. Ovo je, po autoru članka, naročito značajno pošto je De Leonov stav o odumiranju države bio dovoljan da ga sovjetski teoretičari svrstaju u isti koš sa anarhistima i anarhosindikalistima.

De Leonovo mišljenje o odumiranju države veoma je blisko shvatanju koje je Engels izložio u raspravi *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*. Dok Engels konstatuje da je akt preuzimanja političke vlasti i eksproprijacije eksproprijatora akt države u kome se ona javlja kao predstavnik celog društva, ali da je to u isti mah i njezin poslednji samostalni akt kao države, De Leon takođe smatra da je samo politička pobeda radničke klase nedovoljna, čak opasna. Po njemu, „civilizirano društvo neće poznavati tako smiješne stvari kao što je geografska podjela izbornih okruga. Ono će poznavati samo podjelu na industrijske izborne okruge. Parlament civilizacije u Americi sastojat će se ne od kongresmena iz geografskih okruga, već od predstavnika industrije širom zemlje... Industrijska organizacija ocrtava buduće izborne okruge parlamenta socijalističke republike". No, ovakav oblik socijalističke države (koja to već više nije) i ovakva revolucionarna taktika, po De Leonu, moguća je samo u najrazvijenijoj zemlji kapitalizma, Americi.

Praveći distinkciju između političke organizacije kapitalizma i socijalne organizacije u socijalizmu, De Leon zaključuje da je kapitalizmu neophodna politička država koja na određen način izražava sam kapitalistički produkcioni odnos, karakter kapitalističke ekonomije u celini. Socijalističkoj ekonomiji odgovara drugačiji tip društvene organizacije. Taj budući model društvenog sistema je industrijska organizacija radničke klase. Sistem političkih institucija, a napose država i politička partija neophodni su radničkoj klasi da bi se postigla pobeda nad buržoazijom, ali od tog trenutka uspostavljanje bilo kakvog modela izuzev industrijske organizacije radničke klase bilo bi ravno porazu revolucije. Očito, temeljna oznaka De Leonovog misaonog opusa okrenutog socijalizmu mogla bi se sažeti kao nemogućnost političke organizacije u socijalizmu, neophodnost zamene političke organizacije u kapitalizmu industrijskom organizacijom radničke klase u socijalizmu.

Autor članka na kraju analizira koji su to, bez obzira na temeljne razlike, zajednički imenitelji koncepta industrijskog unionizma i anarhosindikalizma. Ono što im je zajedničko, po autoru, jeste shvatanje o ulozi sindikata. Međutim, i tu su im polazne pozicije bitno različite. Dok je anarhosindikalističko shvatanje sindikata izraz suprotstavljanja shvatanjima o potrebi političke partije i političke borbe na putu socijalnog preobražaja kapitalizma, De Leonov koncept o sindikatima rezultat je njegove generalne teze o distinkciji kapitalizma (političkog društva) i socijalizma (industrijske organizacije radničke klase).

MILAN PODUNAVAC

INOSTRANI ČASOPISI

Critica marxista

Buržoaska štampa u Italiji posvećuje veliku pažnju problemima zagađivanja sredine u kojoj živimo, predviđajući, uglavnom, apokaliptični kraj ljudskog roda ukoliko se ne preduzmu najhitnije mere da se zagađivanje spreči i da se uspostavi neka vrsta ekološke ravnoteže. U tim člancima autori se većinom vraćaju prevaziđenim maltuzijanskim koncepcijama i veoma retko uspevaju da shvate da je potrebna pre svega radikalna izmena društvenih odnosa da bi se čovek oslobodio opasnosti i straha od samouništenja. Da bi se suprotstavio takvim koncepcijama, Gramšijev institut organizuje, u novembru 1971. godine, skup „Čovek, priroda, društvo", na kojem će se raspravljati o sledećim tačkama: (1) Odnos između čoveka i prirode u marksističkoj misli; (2) Odnos čovek—priroda i naučno-tehnološka revolucija; (3) Ekološka politika kapitalizma i socijalizma; (4) Situacija i perspektive u Italiji. U članku *Radnička klasa i borba protiv zagađivanja sredine* Ivo Riči Makarini (Ivo Ricci Maccarini) iznosi neke stavove italijanskih marksista o tom problemu („Critica marxista", br. 4/1971).

Članak počinje ocenom američke politike uništavanja u odnosu na Vijetnam. „Ono što nije uništeno u toku rata mukotrpno uspeva da preživi u miru." Ovom jednostavnom ocenom imperijalizma SAD vijetnamski drugovi su zabrisali propagandne efekte Niksonove kampanje za čišćenje prirodne sredine. Sasvim je pravilno uočeno da je Nikson, po osveštanim pravilima jedne ustajale političke strategije, pokušao da pokrije kod američkog naroda jednu veliku sramotu — prljavi vijetnamski rat — da bi otkrio jednu novu — uništavanje prirode u najsnažnijoj kapitalističkoj zemlji.

Suprotno od onog što je nameravao, Nikson je još jednom pokazao nemoć imperijalizma u poslednjoj fazi razvoja bilo da kontroliše prirodni ambijent, i pored velike tehnike kojom raspolaže, bilo da savlada pokrete za emancipaciju koji se javljaju u svim zemljama sveta. To je težnja ne samo za ekonomsko-političkim oslobođenjem od kapitalističke dominacije, već i za oslobođenjem od zagađivanja sredine koju proces „proizvodnja — potrošnja — otpaci" nameće čovečanstvu. Stoga nas zaprepašćuju „naučni" zaključci ISVET-ovih istraživanja koji pojave zagađivanja objašnjavaju „metabolizmom procesa proizvodnje i potrošnje".

Patogenetski možemo i da prihvatimo konstataciju da postoji jedno dismetaboličko društvo koje svakodnevno ugrožava zdravlje čovekovo u fabrici, na poljima, u kući. Međutim, istinski uzročnik toga je kapitalistička akumulacija koja nemilosrdno iskorištava — trujući — vazduh, vodu i zemlju, koja devitalizira biološku ravnotežu sredine.

U tome je i racionalni nukleus problema! Ukoliko želimo da se odbranimo i da preživimo kao ljudi u svojoj sredini, moramo radikalno izmeniti filozofske, političke i ekonomske osnove na kojima se zasniva današnje potrošačko društvo. Na taj način moći ćemo da postignemo biološku ravnotežu između čoveka, prirode i društva.

Baš je sve veća vertikalna fraktura između čoveka i njegovog prirodnog ambijenta prouzrokovala nenormalno narušavanje ravnoteže. Čovek je odrastao i razvio se kao vrsta u svojoj prirodnoj sredini. Danas, praktično, prisustvujemo zamenjivanju prirodne sredine „veštačkom sredinom" u kojoj je — kako je Marks pisao još pre sto godina — „čovekov život podređen drugom čoveku, a sredina koja okružuje čoveka postaje strana, neprijateljska, štetna za interese i potrebe ljudske".

Neprijateljstvo i škodljivost javljaju se najpre u kapitalističkoj fabrici, u kojoj „kapital nema obzira prema zdravlju radnika i njegovoj dužini života ukoliko ga društvo na to ne primora" (Marks, 1867).

Ta bezobzirnost, neprijateljstvo i štetnost, taj prezir prema zdravlju radnika, prenosi se iz fabrike na čitavo društvo gušeći potrebe biološkog života čovečanstva i prirode. Otrovne i kancerogene supstance zagađuju vazduh gradova, truju reke i mora, zemlju i hranu. Biološka ravnoteža je uništena neusklađenim odnosom između čoveka i njegove prirodne sredine. Na taj način društvo stvara sve više potrošačkih dobara, ali u isto vreme prouzrokuje štete i nesreće: stvara i širi svoje bolesti.

Uzrok tome ne treba sigurno tražiti u dismetabolizmu proizvodnih procesa, ili u nekoj vrsti „samoubilačkih težnji“ čitavog čovečanstva ili, kako to neki drugi žele da dokažu, u agresivnoj prirodi čovekovoj koja je neprijatelj drugim ljudima, pa i biološkoj sredini. Marks je to jasno uočio: odnos između čoveka i prirode nikada nije individualan odnos, već je to uvek odnos koji je uslovljen društvenim radom, društvenom proizvodnjom, te se uzroci štetnih pojava nalaze u *organizaciji rada*.

Alternativa takvoj situaciji je mogućnost da se izmene društveni odnosi tako da se objektivna stvarnost pretvori u stvarnost suštinskih čovekovih snaga, u ljudsku stvarnost, i da svi predmeti koje čovek stvara postanu objektivizacija njega samog, predmeti koji potvrđuju i ostvaruju njegovu individualnost. Potrebno je, dakle, izmeniti *ljudske odnose* da bi se ostvario nov odnos čovek — priroda — društvo, da bi se nadvladala i humanizovala priroda, da bi se stvorila nova sredina (a danas nauka i tehnika to omogućavaju) koja bi bila istinski zdrava, to jest koja bi omogućila razvoj bioloških i psiholoških mogućnosti čovekovih.

Italijanska vladajuća klasa, pritisnuta danas haosom i optužbama, pokušava da na neki način spase obraz. Sa velikom propagandističkom galamom postavila je sebi cilj:

1. Prikriti ili bar deformisati ispravna shvatanja o odnosima čovek — priroda — društvo.

2. Što duže nastaviti sa politikom pljačke u odnosu na prirodu i kroz operaciju prečišćavanja ostvariti nove profite.

3. Podstaknuti ad hoc proces stvaranja zakonskih projekata koji je na nekim sektorima već u toku.

Očigledno je da su druga i treća tačka u direktnoj zavisnosti od toga koliko prva tačka može da utiče na javno mnenje.

Teza kojoj se posvećuje najviše pažnje u sredstvima masovnog informisanja je ona po kojoj je dovoljno instalirati odgovarajuće filtre pa da sve bude u redu. Očigledno, ona prikriva jednu preciznu ekonomsko-političku operaciju koja teži da dokaže da zagađivanje prirode može da se prevaziđe u okviru racionalnijeg razvoja sistema proizvodnja — potrošnja — otpaci ukoliko je društvo spremno da plati troškove.

Na primer, kada je u pitanju snabdevanje vodom, predložen je projekt zakona po kojem se predviđa povećanje od 10 lira po kubnom metru vode da bi se dobio novac za prečišćavanje. Takav sramotni zakon učinio bi da pocrveni čak i onaj Kvintino Sela iz prošlog veka koji je doneo zakon o taksi na meljavu jer brašno može da se smatra kao luksuzni artikal u odnosu na vodu za piće. Jedini kriterijum koji bi Italijani mogli da prihvate glasi: *onaj koji prlja dužan je da u odgovarajućoj meri i plati.*

Borba protiv zagađivanja može da zaista da pozitivne rezultate samo ukoliko postane deo opšte borbe za preobražaj društva. Očigledne su mnogobrojne povezanosti problema zagađivanja vazduha, vode, zemlje sa opštim urbanističkim problemima i stambenom reformom, sa agrarnim problemima i agrarnom reformom, sa zdravstvenim problemima i reformom zdravstva, sa reformom naučnog istraživanja i reformom škole.

Naša politička linija je u zaostatku za razvojem geofizičke stvarnosti i njenim društvenim implikacijama. Stoga smo u zaostatku za našim klasnim neprijateljima koji se već duže vremena spremaju da se suprotstave ekološkoj krizi. Najrazvijenije kapitalističke zemlje sve više izvoze takozvanu „prljavu proizvodnju“, a čistu, kao, na primer, elektroniku, ostavljaju kod kuće, te na taj način još više povećavaju političku i ekonomsku dominaciju. Tako može da se objasni činjenica da na italijanskoj te-

ritoriji rafinerije koje pripadaju međunarodnim kartelima proizvode dvostruko više goriva nego što iznose potrebe nacionalne potrošnje.

Međutim, dovoljna pažnja nije posvećena ni teorijskoj razradi problema. Gotovo kao da smo se preplašili da našu ideologiju uprljamo zagađenom vodom i pored toga što svi znamo da je problem zagađivanja dostigao planetarne dimenzije. To je činjenica koja se sreće u kapitalističkim kao i u socijalističkim zemljama, iako u ovim drugim u mnogo manjoj meri u kvalitativnom i u kvantitativnom pogledu. Ako se samo kapitalističkim zemljama može prebaciti da je zagađivanje zločinačka posledica zakona profita, u oba slučaja se može utvrditi da je zagađivanje proizvod štetne akumulacije kapitala. Mora se, dakle, krenuti od jasne razlike u podsticajima (više robe da bi se ostvario veći profit, više dobara da bi se podigao životni standard) i istražiti razlike u posledicama, kao i razlike u političkim linijama borbe protiv zagađivanja. Može se reći da borba protiv prirodnog zagađivanja predstavlja danas jednu od objektivnih osnova internacionalizma, to jest potrebu da se ubrza proces čovekovog oslobađanja od izrabljivanja i štetočinstva kroz jedinstvo političkih pokreta i uz pomoć napredne nauke i tehnike.

Italijanski radnički i demokratski pokret dospeo je danas u takvu fazu razvoja da mora da se ozbiljno pozabavi problemima zagađivanja sredine. U tom smislu kvalitativni skok u njegovoj političkoj borbi postaje najznačajniji element političke, kulturne i društvene perspektive. Toj novoj dimenziji političke borbe potrebna je odgovarajuća širina, potrebno je da se u nju ulije idealno oduševljenje mladih, da se uklope naučne i tehničke snage, da se stimuliše razvoj velikih istraživanja na ekološkom, privrednom, demografskom i zdravstvenom planu. U tom smislu još jednom politika radničke klase mora da, emancipujući samu sebe, emancipuje čitavo društvo od opasnosti zagađivanja sredine.

SRĐAN MUSIĆ

DÆDALUS

Prema prilozima koje donosi broj 2 ovog američkog časopisa i prema opštem naslovu pod kojim su oni objavljeni — „Istoričar i svet XX veka" — odmah se nameće zaključak da je reč o svojevrsnom nastavku serije članaka započete u prethodnom broju. U svom redovnom uvodniku redakcija časopisa izričito napominje da se radi o daljem razmatranju i razradi tema koje su bile obuhvaćene pod nazivom „Istorijska proučavanja danas" i koje su objavljene u broju 1 ovog časopisa (prikaz jednog priloga iz tog broja dat je u „Socijalizmu", br. 2/1971).

Iz ove nove serije priloga, kojima se ne iscrpljuje celokupna problematika savremene istorije, ali se pokreću značajna pitanja koja stoje pred ovom naučnom oblašću i podstiču se dalja razmišljanja o njoj, izabrali smo za prikaz prilog Gordona A. Krejga (Gordon A. Craig) pod naslovom *Politička istorija*. Suština autorove teze je u tome da je danas primetna sve veća politizacija — naročito univerziteta i univerzitetske sredine (na čemu se on posebno zadržava), ali i sve veće opadanje interesovanja za političku istoriju, pre svega među sadašnjim i budućim istoričarima. On smatra da je tendencija ka sve jačem izražavanju ove pojave neophodna s obzirom na stvarnu ulogu političke istorije, a i štetna s obzirom na potrebe za političkom istorijom i za rezultatima do kojih se u njenom okviru može doći.

Autor smatra da razlozi koji studente rukovode da se, ako već biraju istoriju kao svoj budući poziv, ne opredeljuju za političku istoriju,

odnosno — kako je autor karakteriše — za istorijsku dimenziju politike (već za sve popularnije ekonomske i društvene aspekte politike, kao i za slobodno koncipiranu istoriju kulture pod kojom se podrazumeva istorija ideja), leže u odnosu koji je postojao u pojedinim državama u prošlosti prema glavnom predmetu političke istorije — državi. Danas, kad je uloga države sve veća, kad su njene aktivnosti sve brojnije, sveobuhvatnije i osetnije, moglo bi se baš očekivati da će interesovanje za državu, njene institucije i odnose sa drugim državama primetno biti povećano, jer Spenserovo shvatanje o državi po kome ona nije ništa, a pojedinac je sve pre svega u stvaralačkom smislu, više nema takvu fundiranost. Što to nije tako, možda se može objasniti time da u Nemačkoj, u kojoj je država veoma dugo postavljana visoko na pijedestal, postoji određena prezasićenost tom pojavom i tim pojmom naročito sa naučnog i istraživačkog stanovišta. S druge strane, u Velikoj Britaniji i SAD odustajanje od bavljenja političkom istorijom ne objašnjava se takvim psihološkim korenima, već činjenicom da je politički aspekt istorije dugi niz godina bio glavni oblik proučavanja istorije uopšte u tim zemljama, pa je u današnje vreme ova grana istorijske nauke za nove kadrove pomalo zastarela. Za razliku od, na primer, ekonomske istorije, politička istorija ne može da se zasniva pretežno na danas sve modernijim brojčanim pokazateljima; njen predmet su nemerljivi faktori, slučajevi i pojedinci.

Sem ovih razloga, koji počivaju na nekadašnjem stavu prema političkoj istoriji, autor navodi i jedan koji poreklo ima u određenim savremenim fenomenima. Politička istorija se, kaže on, uvek koncentrisala na načine kojima se stiče, održava i gubi vlast; zatim, već i ranije je primećeno da se u udžbenicima istorije kao velikani prošlosti, kao imena koja se pamte, spominju upravo oni ljudi koji su u toku svoje vladavine autoritet stekli ubistvima, ratovima, nasiljima. Danas, kad rat u Vijetnamu i američka politika u Jugoistočnoj Aziji izazivaju sve veće nezadovoljstvo, sve glasnije i češće se čuju mišljenja da je takav način prezentiranja i ocenjivanja prošlosti doprineo u velikoj meri moralnom opadanju zapadnog društva. Mladi ljudi — budući istoričari u tome ne nalaze dovoljno ubedljive razloge za to da se opredele za političku istoriju kao buduću profesiju.

Međutim, Krejg se ne slaže sa takvim stavom. Po njemu, politička istorija i dalje pruža velike šanse za plodan i koristan istraživački rad. Tako bi, na primer, upravo fenomen vlasti — iako je vrlo star, ispitivan i nepopularan — trebalo danas vrlo temeljito proučavati i videti zašto je ta društvena pojava uvek prisutna, neizbežna i uvek pri ruci da se koristi u odbranu ili protiv slobode. Čak i u takozvanim tradicionalnim aspektima istorije kao što su administrativna, ustavna, diplomatska i vojna istorija ima još mnogo neistraženih, neutabanih puteva, otvorenih za interesantna i plodna proučavanja. O mnogim pojavama, kaže autor, znamo daleko manje nego što nam izgleda da je naše stvarno znanje o njima i citira stav G. R. Eltona po kome je britanski Parlament još uvek u suštini nepoznata ustanova jer nije proučavana sa administrativnog aspekta kao institucija, već je težište u njenom objašnjenju predstavljao stav da je britanski Parlament pre svega ustavni simbol. Isto to važi, kaže Krejg, i za nemački Rajhstag posle 1871. godine i za čitav niz drugih institucija.

Krejg i sam navodi primere fenomena koji su utkani u osnov političkog života svakog društva ali nisu precizno i čvrsto ugrađeni u sisteme naučnog objašnjenja društvenih tokova. Mi malo znamo o tome, smatra autor, kako jedno društvo prihvata u praksi teorijske i tuđe praktične modele političkih organa vlasti i institucija, to jest kako dolazi do transformisanja ideja u stvarnost, a s druge strane — dosta dobro analiziramo simptome i anatomiju revolucija.

Tačno je, kaže autor, da u ovoj oblasti uglavnom nema opštih formulacija. Ali razlog tome nije eventualno potcenjivanje društvene analize od strane političkih istoričara, već činjenica da su oni za svoje polje istraživanja izabrali takve pojave koje nužno zahtevaju da budu analizirane u svojoj aktivnoj formi, a ne u apstraktnom obliku.

Jedno od najsuštinskijih, najkomplikovanijih, ali i najotvorenijih pitanja koja stoje pred političkom istorijom je, po autorovom mišljenju, objašnjenje o tome kako je u toku istorije, koju su stvarali ljudi, dolazilo do transformisanja ideja u praktične akcije. Tim povodom autor razmatra i ulogu diplomatske istorije, koju, čini nam se, u velikoj meri poistovećuje sa onim što na drugim mestima naziva političkom istorijom. Krejg ističe da je u trećoj deceniji ovog veka postao vrlo popularan stav da diplomatska istorija ne predstavlja ništa drugo do puko nabrajanje šta je jedan činovnik rekao drugom prilikom susreta. Prihvativši to, mnogi su počeli da pišu o međunarodnim odnosima ne osvrćući se na diplomatske tekstove. Međutim, autor je mišljenja da je to vrlo pogrešno i da je i danas vrlo korisno ono što diplomatska istorija ostvaruje. Jer, njen pravi zadatak i jeste u tome da ustanovi jasne formalne odnose država, da tačno ustanovi ne samo šta se kaže ili ne kaže, već i kako se to kaže. Autor navodi primer krize oko Berlina koja je postojala u periodu 1958—1962. godine. Istoričar koji bude proučavao dokumente u vezi sa tom krizom veoma će se namučiti u tačnom tumačenju sovjetske note iz novembra 1958. godine, isto kao što su se te godine službenici Stejt departmenta SAD mučili u otkrivanju njenog prikrivenog smisla. Sem toga, diplomatska istorija treba da se upušta u razmatranja koja idu van okvira postojećih dokumenata i održanih pregovora.

Pred političkom istorijom, navodi Krejg, stoji još jedan težak zadatak: da utvrdi odnos ideja i spoljne politike. Jer, vrlo često one postaju popularne i o njima počinje ozbiljno da se razmišlja tek kad one postanu već zastarele i neadekvatne. Velike sile su vrlo često u svojoj politici motivisane stereotipijama prošlosti, ali i vizijama budućnosti. Zatim, za političku i diplomatsku istoriju interesantan je i odnos spoljne politike i unutrašnjih političkih i ekonomskih snaga, između kojih, po autorovom mišljenju, ne sme da se povlači oštra linija razgraničenja koja ne bi mogla, a ni smela da tačno pokaže ko ima primat. Od tih pitanja posebno je značajno i danas istraživati i utvrditi tačne uzroke ratova koji su vođeni od 1870. godine. Rat kao društveni i politički fenomen vrlo je interesantan za proučavanje. Da li je on uvek izazvan baš unutrašnjim uzrocima i uslovima u državi koja ga je započela? Bizmark je izneo stav da „unutrašnji uslovi ne čine rat nužnim, ali da predstavljaju dodatne razloge zbog kojih on može da se prikaže povoljnim".

Kao dalja interesantna pitanja koja bi i te kako zasluživala pažnju i koja bi stručnjaci za političku istoriju trebalo da prikazuju — Krejg navodi problem formiranja spoljne politike pod uslovom pritisaka koji se ostvaruju sa niza strana, kao što su uticaj institucija i instrumenata same države, pritisci agencija, birokratski rivaliteti (dokazano je, kaže autor, da su prilikom kubanske krize 1962. godine mnogi Kenediju davali savete na osnovu svojih položaja u vladi), kao i promena tradicionalnog međunarodnog sistema i pojava novih nacija posle dva svetska rata. Danas diplomatska istorija mora težište svog interesovanja da koncentriše na proučavanje ideja, interesnih grupa i institucija koje pomažu diplomati u vršenju njegovih funkcija, ali da pri tom baci više svetlosti nego što je ranije činila na ulogu ličnosti i na odnos struktura i ličnosti u procesu formiranja istorije društva.

NINA RATKOVIĆ

l'homme et la société

Od brojnih tekstova objavljenih u broju za jul, avgust i septembar odabrali smo članak Lisjena Goldmana *Revolucija i birokratija*. U njemu se autor ograničava samo na davanje hipoteza o istraživanju ove aktuelne tematike. Njegov metod je pre svega kritički.

Ne postoji teorija koja nije fundirana na činjenicama, piše on; čak je i lažna teorija bazirana na činjenicama. Treba izbeći prazne koncepte, one koji nisu operativni. Takav je koncept birokratije, po njemu. Ako govorimo o birokratiji uopšte, time ništa ne preciziramo na operativnom nivou. Možemo govoriti o birokratiji demokratskih zemalja Zapada, sovjetskoj birokratiji, birokratiji u Lenjinovo i birokratiji u Staljinovo vreme, birokratiji socijalističkih zemalja, tehnokratiji. Svaki od tih tipova birokratije je element strukture globalnog društva povezan sa socijalnom stratifikacijom.

Ni termin „kapitalizam" nije ništa manje prazan, misli Goldman, osim kod Marksa kad daje model liberalnog kapitalizma. Od XX veka već je neosnovano govoriti o konceptu čistog kapitalizma. Autor razlikuje dva ili, tačnije, tri tipa kapitalizma (liberalni, imperijalizam i organizacioni kapitalizam ili masovno društvo). Po njemu, ni imperijalizam nije adekvatan termin za drugu fazu kapitalizma; precizniji termin bio bi „kapitalizam države u krizi", koji karakteriše odsustvo regulativnih mehanizama i dominacija monopola i trustova.

Čak ni „socijalizam" nije operativni pojam. Marks je mogao govoriti o socijalizmu ili o socijalizmu-komunizmu jer se radilo o programu, o budućnosti, a ne o analizi realne stvarnosti. Danas imamo seriju socijalističkih društava različitog tipa i apsurdno bi bilo postaviti pitanje da li je to i to društvo socijalističko ili nije. Ja mogu reći da jugoslovensko društvo nije socijalističko jer ima tržište, a isto tako mogu reći da je socijalističko jugoslovensko društvo savršeno socijalističko jer je ukinulo privatnu svojinu, piše Goldman. To je ono što on naziva genetičkom strukturalnom analizom, koju srećemo i kod Marksa. Ona se bazira na relaciji istorija — aktuelnost, to jest istorijska analiza koristi se u realnoj, aktuelnoj problematici gde su vrednosti fundirane na činjenicama. Strukturalna analiza je na takvom nivou odakle se orijentiše ka konkretnim istorijskim činjenicama, ali nikad nije na nivou samih činjenica.

Goldman u ovom tekstu prezentira neke hipoteze tipologije velikih istorijskih perioda marksističke misli sa političkim transformacijama koje su odatle proizlazile. Ali, kako je rođen marksizam? Čemu je odgovarala marksistička misao? Jedan od odgovora je da je marksizam izražavao misao proletarijata. Da marksizam daje revolucionarno mesto proletarijatu, to je evidentno, ali, da li je ta misao u vreme kada je bila rođena u Francuskoj i Engleskoj misao proletarijata, u to nisam siguran, piše Goldman.

Marksistička misao je bitno dijalektička. Ona je otkrila proletarijat kao revolucionarnu klasu u krilu kapitalističkog društva. To jeste bila misao proletarijata, misao realnosti, misao vezana za revolucionarnu 1848. godinu. Ali stabilizacijom liberalnog kapitalizma javlja se fenomen integracije radničke klase i taj momenat integracije Goldman smatra za presudan u smislu prestanka revolucionarnosti radničke klase. Radnička klasa se integriše na ideološkom planu koji postaje njena platforma za suprotstavljanje buržoaskom svetu. Tada se javlja socijaldemokratija, posebno nemačka, a praktična politika koja odgovara toj situaciji je politika najdemokratskijeg liberalizma. *Manifest komunističke partije*, Engeslov *Anti-Diring* i neka Lasalova dela postaju osnovni politički programi te nove struje. Po Goldmanovoj oceni, lasalizam je donekle analogan staljinizmu, bio je neka vrsta staljinskog mikromodela.

Goldman je oprezan u davanju procena o Rozi Luksemburg i Trockom. Izvesno je, smatra on, da je Roza Luksemburg uživala popularnost u jednom momentu, onda kada se suprotstavila ratu i okupila oko sebe najradikalnija krila.

U Rusiji je Lenjin imao predominantnu poziciju. Njegova fundamentalna ideja bila je stvaranje partije iz redova profesionalnih revolucionara, partije čvrste discipline. Za razliku od njega, Roza Luksemburg već vidi nemačku birokratiju i traži partiju povezanu sa radničkim masama. Lenjin je mislio da je revolucija u Rusiji moguća, zemlja je u krizi i tu krizu treba iskoristiti. Bio je takođe spreman na neke ustupke seljaštvu jer je shvatao da ono ne može odjednom da napusti ideju privatne svojine. Za Rozu Luksemburg je socijalistička revolucija već značila zrelost društva i samim tim odbacivanje svih koncesija seljaštvu i buržoaziji, momenat kada su nepoželjni i, na kraju, nemogući bilo kakvi savezi.

Imperijalizam se vremenski vezuje već za 1910. godinu, da bi kroz prvi svetski rat i rusku revoluciju izašao potpuno oformljen. Posle velikog Oktobra rodila se dijalektička škola u Evropi, čija je najmarkantnija figura bio Lukač. Jedan od produkata ruske revolucije je bila renesansa dijalektičke misli i nada o rađanju svetskog revolucionarnog proletarijata.

Lenjin je stvorio revolucionarnu Boljševičku partiju. U jednom momentu izbija vrh partije i zemlju razorenu građanskim ratom, zemlju u krizi, zemlju seljaštva zahvata istorijska neminovnost — birokratizacija.

Neruski teoretičari smatraju da je u Rusiji bilo lako uzeti vlast u ruke i još lakše održati je s obzirom da je otpor pružalo samo relativno pasivno seljaštvo, a da srednje klase nisu ni postojale. Goldman smatra da je sam problem u osnovi pogrešno postavljen, da je to pitanje revolucije na Zapadu.

Evropa u to vreme ulazi u period kriza, u ratove, javlja se serija problema, prisustvo komunističkih i socijalističkih partija je sve očiglednije. Epohu u celini je teško oceniti, ali je sigurno da staljinizam nije samo ruski fenomen, nego i evropski.

Škola marksističke filozofije razvija se do 1923. godine, kada se počinje osećati birokratizacija. Čista sociologija donela je novo samo jednoj grupi u sektoru socijaldemokratije među austromarksistima. Tada Hilferding objavljuje *Finansijski kapital*, a Oto Bauer *Teoriju nacionalnosti*.

Za objašnjenje fenomena staljinizma treba prethodno objasniti situaciju i prilike u kojima se našla mlada Sovjetska Republika. U to vreme ideja o svetskoj revoluciji postala je deplasirana i zato je trebalo eliminisati trockiste i sve one koji su imali viziju revolucije. To još nije staljinski period, Goldman ga radije naziva staljinsko-buharinovskim. Staljinov period karakterišu specifične crte. On taktički izbegava revolucionarni pokret i stvara nov tip birokrate koji je svestan toga da je antirevolucionar a demagoški se postavlja kao revolucionar. Međutim, takva politika postala je kompletno iracionalna kada je SSSR imao u rukama atomsku bombu, kada je u vazduhu počela da lebdi opasnost od atomskog rata, kada je blizinu Kine počeo svako da oseća. Umesto politike koegzistencije, Staljin i dalje nastoji da podeli buržoaziju, ostaje veran svojim principima koje je vreme pregazilo.

Goldmanova završna razmišljanja odnose se na pojavu tehnokratije. Ne radi se više o klasi koja nema ništa, koja ne poznaje društvo, piše on, ne radi se o tradicionalnoj Marksovoj šemi revolucije. Tehnički progres stvara nove sektore, daje nove stvaralačke i praktične mogućnosti, ali donosi i nove opasnosti. U svakom slučaju, ne treba napustiti politiku orijentacije ka ideji tehnokratske strukture, ali treba više insistirati na jačoj humanoj zajednici, kvalitativnim vrednostima, svesti. Put nije trasiran. Verujem u jugoslovensko društveno samoupravljanje kao inicijativu nove forme socijalizma, kaže ovaj sociolog.

JASNA PETROVIĆ

Marxism Today

Dinamična društvena kretanja učinila su područje Latinske Amerike oblašću interesantnom za niz socioloških, ekonomskih, političkih i drugih proučavanja. Naročitu pažnju levo orijentisanih partija, pokreta, pojedinaca i istraživača pobuđuju razmišljanja o mogućnostima za uspešno izvođenje proleterske revolucije na ovom kontinentu. Kubanska revolucija, gerilske akcije u nizu zemalja zelenog kontinenta, zatim smrt Če Gevare i hapšenje Režisa Debrea, kao i prošlogodišnja izborna pobeda Salvadora Aljendea u Čileu, uvek su iznova davali povoda za brojna razmatranja puteva i mogućnosti za sprovođenje uspešne revolucije u latinskoameričkom području.

Nen Grin (Nan Green) je u broju 6 ovog časopisa objavio prilog pod naslovom *Raznolikost latinskoameričke revolucije*. U njemu se suprotstavlja dosta raširenom shvatanju (naročito među latinskoameričkim revolucionarima) da gerilska borba ima apsolutnu prednost nad svim ostalim metodima borbe. Svoje stanovište on potkrepljuje primerima najnovijih događaja u nekoliko zemalja ovog područja — Peruu, Čileu, Boliviji — za koje kaže da su, iako svaka na poseban način, krenule ka izgradnji socijalističkog društva.

Autor podseća na sastanak latinskoameričkih revolucionara i komunista održan avgusta 1967. godine u Havani, kada je izraženo duboko uverenje u apsolutnu nužnost oružane borbe kao „jedine" mogućnosti za pobedu nad imperijalizmom. Ovo je, prema autorovom uverenju, bilo logična konsekvenca „uspeha kubanske revolucije, prve i jedine socijalističke revolucije na tom kontinentu, koja je celokupan revolucionarni pokret ispunila divljenjem i nadom". Slična shvatanja dobila su priličan podsticaj u pisanjima Režisa Debrea, po kome je gerilska borba u postojećim uslovima Latinske Amerike primarni metod borbe protiv imperijalizma i diktature, koji svojim značajem daleko prevazilazi sve druge puteve revolucionarne borbe.

Međutim, ističe autor članka, za četiri godine, koliko je proteklo od sastanka u Havani, „tok događaja je pokazao da nema „jedinog puta" i isto tako da nema ni jednog modela koji bi mogao da se primeni na ceo latinskoamerički kontinent". (Naravno, ovakva konstatacija nije nova — autor citira Lenjinove reči iz 1905. godine kada je on opominjao na opasnost prenebregavanja novih elemenata koje život stalno unosi u revolucionarnu borbu i koji zahtevaju nov pristup.) Od 1967. godine u političkom životu Latinske Amerike na površinu su izbili izvesni novi momenti koji se u vreme sastanka u Havani nisu mogli ni nazreti, a koji danas u pogledu izgradnje socijalističkih društvenih odnosa neosporno pokazuju rezultate. Iako su se pokazali uspešni u pojedinim zemljama, autor je oprezan u određivanju stupnja na kome se nalaze i iznosi mišljenje da su oni tek na početnom stadijumu svog postojanja i potvrđivanja u praksi. Događaji koji se, po autoru, mogu okarakterisati kao novi metodi borbe i koje on analizira u svom prilogu relativno su skora zbivanja u Peruu, Čileu i Boliviji.

Prva zemlja koju Grin uzima u razmatranje je Peru, gde su se desila prva pomeranja u tradicionalnoj politici vladajućih režima. Oktobra 1968. godine zabeležen je još jedan u nizu vojnih pučeva u ovom području. Vojna hunta sa generalom Huanom Velaskom Alvaradom na čelu zbacila je sa vlasti godinu dana pre isteka redovnog mandata predsednika Fernanda Belaundea. Kao i prilikom većine vojnih pučeva, kojima inače ovaj kontinent obiluje u tolikoj meri da oni više i ne privlače veću pažnju, izvođači puča su najavili niz ekonomskih i socijalnih mera čijim su nedostatkom opravdavali svrgavanje prethodnog režima. I kao i uvek, javnost ni u Peruu, a ni u većini drugih zemalja, ovim rečima, najavama i planovima nije pridavala veći značaj tretirajući ih kao uobičajene političke parole bez stvarne sadržine. Ovakav stav prema proklamacijama novog režima bio je utoliko opravdaniji što je većina viših ofi-

cira pučista završila vojnu školu u zoni Panamskog kanala koja radi pod nadzorom SAD i što je većina učestvovala u gušenju pobune pod Hugom Blankom 1965. godine.

Suprotno svim očekivanjima, nova vlada je počela i da ostvaruje ciljeve koje je proklamovala, a jedan od prvih koraka bila je nacionalizacija petrolejske kompanije koja je bila ogranak poznate američke kompanije Standard Ojl iz Nju Džersija. Sledeći korak peruanske vlade, koji je takođe bio u suprotnosti sa stavovima SAD, bila je izjava da Peru svoje teritorijalne vode proširuje na 200 milja od obale, posle čega je odmah organizovao i hvatanje američkih ribarskih brodova koji su novu odluku peruanske vlade pokušali da ospore ignorisanjem njenog stava. (U međunarodnom pravu prihvaćeno je da pojas teritorijalnih voda obuhvata područje od 12 milja od obale; međutim, to još uvek nije opšte prihvaćeno — neke države smatraju da on treba da iznosi svega 3 milje, dok druge, kao Peru i Ekvador, zastupaju tezu da pod teritorijalnim vodama treba smatrati oblast širine 200 milja od obale.)

S obzirom na interes koji SAD imaju za područje Južne Amerike i s obzirom na to da su one uvek do sada energično delovale u pravcu suzbijanja svakog skretanja u levo u unutrašnjoj i spoljašnjoj politici, bilo je logično pretpostaviti da će one preduzeti određene korake kako bi otklonile dejstva novog peruanskog kursa. Pretnje nisu izostale svaki put kad je hunta objavila nove ekonomske mere, ali je vlada ustrajala u svojoj nameri da „stane na put ekonomskom haosu, nemoralnoj administraciji i eksploataciji nacionalnih bogatstava za račun privilegovanih grupa". Peru je sproveo agrarnu reformu, ukinuo privatno vlasništvo nad vodama za navodnjavanje, uspostavio diplomatske odnose sa SSSR-om.

Prošlogodišnja pobeda na predsedničkim izborima u Čileu, Salvadora Aljendea, kandidata levice, danas je daleko poznatija od događaja u Peruu; velikim delom zato što je to legalnim putem dovedena na vlast grupa partija kojima je proklamovani cilj izgradnja socijalističkog društva. Za Aljendeovu pobedu autor kaže da nije ni iznenadna ni sasvim neočekivana jer je „rezultat dugog, laganog procesa izgradnje levog jedinstva koji je počeo pre šesnaest godina kada je KP Čilea izašla iz ilegalnosti". Na izborima 1958. i 1964. godine Aljende je učestvovao na predsedničkim izborima i bio je blizu izborne pobede.

U vezi sa događajima u Čileu interesantno je poređenje koje autor vrši između programa Narodnog fronta Čilea i britanskog puta u socijalizam (programa britanske KP). Po njemu, između ta dva programa postoji izvesna sličnost. On navodi dva elementa: jedan je masovna borba i akcija za izgradnju jedinstva svih antiimperijalističkih i antikapitalističkih snaga, a drugi — plediranje za izgradnju režima političkog pluralizma.

Mesec dana posle predsedničkih izbora u Čileu, vojni puč u Boliviji koji je izvršio general Huan Hoze Torez okarakterisan je kao svrstavanje na putu revolucionarnog nacionalizma zajedno sa Peruom i Čileom. Prethodni puč u ovoj zemlji, 1969. godine, doveo je na vlast generala Ovanda, koji je takođe proklamovao fundamentalne reforme bolivijskog društva i zato bio dobro prihvaćen. Međutim, postepeno je postajalo jasno da general Ovando nema snage da istraje u svojim namerama i da polako „popušta pred reakcionarnim generalima Mirandom i Ajoroom", a da se u zemlji vrše pripreme za, kako autor kaže, reakcionarni kup. Nekoliko dana trajala su previranja; na kraju je general Torez uspeo da primora ostale pretendente na preuzimanje vlasti da se povuku i od tada je ostvario neka od svojih obećanja o nadnicama, agrarnoj reformi i ekonomskim poduhvatima u vezi sa rudama cinka, bizmuta i antimona.

Ovi novi i, kako autor kaže, uglavnom neočekivani događaji u Latinskoj Americi poljuljali su veru u gerilsku borbu kao „jedinu" adekvatnu formu revolucionarne borbe na ovom području. Kidnapovanja stranih diplomatskih predstavnika, koja autor karakteriše kao tendenciju premeštanja gerile iz planina u gradove, skrenula su pažnju celog sveta

na nerešene probleme zelenog kontinenta i u tom smislu su, kaže autor, doprineli raznovrsnoj borbi u pojedinim zemljama. Vojska danas igra sve značajniju i, verovatno, progresivniju ulogu u političkom životu Latinske Amerike.

Autor smatra da se ni jedan od ovih metoda — seoska i gradska gerila, progresivni vojni pučevi, pa čak ni sama radnička klasa ili samo oružani ustanak — ne može danas smatrati isključivim, jedino pogodnim i mogućim metodom borbe. Za uspeh u akcijama protiv imperijalističke dominacije i domaće oligarhije potrebna je, po autorovom uverenju, kombinacija svih raspoloživih faktora (u poslednje vreme, na primer, sve je progresivnija uloga i crkve, za koju se do nedavno mislilo da čvrsto brani postojeće režime).

Posebno je interesantna, ističe Grin, pozicija SAD u ovim uslovima. Suprotno nekim očekivanjima, one nisu intervenisale direktnije posle ovih događaja; možda je „politika strpljenja i diplomatske korektnosti", kako je to ponegde nazvano, samo privremena vrlina nužnosti, opominje autor. Možda je to i uticaj nužnosti da se postupa tako u „svetlosti američkih potreba u postvijetnamskoj eri". Autor svoj članak završava dosta optimističkom konstatacijom da će se uskoro udružiti radničke klase oba dela Amerike i da će u savezu „uništiti eksploataciju od koje zajednički trpe".

N. R.

REGISTAR

PRIKAZI KNJIGA

PRIKAZI ČASOPISA

CENA 10 DINARA

